

Марта Качмарчик
Альберт Новацький

Від слова до знань

Підручник з історії української літератури
для I класу
загальноосвітнього ліцею та технікуму

Wydawnictwo KUL

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ 3

Цвіте терен, цвіте терен	4
Океан Ельзи, Ой, чий то кінь стоїть	5
ОЙ, ЛЕТИЛА СТРИЛА	6
«Останній співець козацької минувшини»:до 210-річчя з дня народження кобзаря Остапа Вересая	7
Оксана Бриняк, Загальна характеристика українського фольклору	10

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ 14

Нестор Літописець, Повість минулих літ	15
Нестор Літописець, Про смертьОлега Віщого від коня	107
Про заснуванняКиєва (уривки)	108
Плач Ярославни – переклад МаксимаРильського	109
Слово о полку Ігоревім – переклад Максима Рильського	110
Віщий Олег — творець Київської Русі	118
Виникнення Києва	119

РЕНЕСАНС 124

Станіслав Оріховський, До Римського папи, який вигадав целібат	125
Станіслав Оріховський, Лист до ЯнаФранциска Коммендоні про себе самого	126
На промову Станіслава Оріховського, спрямовану проти запеклих оборонців ганебного целібату	132
Руслана Множинська, Нові імена в українській історіософії	133
Ігор Ісіченко, Загальний огляд епохи Ренесансу(середина XV – XVI ст.)	144

БАРОКО 154

Андрій Чайковський, За сестрою	155
Григорій Сковорода, Орел і Черепаха	183
Григорій Сковорода, Бджола та Шершень	184
Григорій Сковорода, Жайворонки	185
Дмитро Чижевський, Барок	186

ПРОСВІТНИЦТВО 215

Іван Котляревський, Енеїда	216
Дмитро Чижевський, Український Сентименталізм	339
Валентин Бушанський, Епоха Просвітництва і месіанство європейської цивілізації	340

РОМАНТИЗМ 345

Тарас Шевченко, Доля	346
Тарас Шевченко,Іван Підкова	347
Тарас Шевченко,Причинна	348
Тарас Шевченко,Заповіт	351

РЕАЛІЗМ 352

Іван Нечуй-Левицький, Микола Джеря	353
Ярослава Муравецька, Реалізм у теоретичному осмисленні Івана Нечуя-Левицького	395

МОДЕРНІЗМ 401

Іван Франко, Каменярі	402
Іван Франко,Лис Микита	403
Іван Франко, Малий Мирон	439
Ольга Кобилянська, В неділю рано зілля копала	442
Василь Стефаник, Кленові листки	509
Леся Українка,Хотіла б я піснею стати	512
Леся Українка, CONTRASPEMSPERO!	513
Ірина Кочан, Іван Франко та іншомовні слова	514

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Цвіте терен

цвіте терен

Цвіте терен, цвіте терен,
А цвіт опадає.
Хто в любові не знається,
Той горя не знає.

А я, молода дівчина,
Та й горя зазнала,
Вечероньки не доїла,
Нічки не доспала.

Ой візьму я кріселечко,
Сяду край віконця,
Іще очі не дрімали,
А вже сходить сонце.

Хоч дрімайте, не дрімайте –
Не будете спати,
Десь поїхав мій милий
Іншої шукати.

Нехай іде, нехай іде,
Нехай не вернеться,
Нехай йому молодому
Щастя усміхнеться.

А я молода дівчина,
Не буду я спати,
Буду його виглядати,
День і ніч чекати.

Океан Ельзи

Ой, чий то кінь СТОЇТЬ

Ой чий то кінь стоїть,
Що сива гривонька?
Сподобалась мені, сподобалась мені
Тая дівчинонька.
Не так та дівчина,
Як біле личенько.
Подай же, дівчино, подай же, гарная,
На коня рученьку.
Дівчина підійшла,
Рученьку подала.
Ой краще б я була, ой краще б я була
Кохання не знала.
Кохання, кохання
З вечора до рання.
Як сонечко зійде, як сонечко зійде,
Кохання відійде.

ОЙ, ЛЕТІЛА СТІЛА

(українська народна балада)

Ой, летіла стріла
З-за синього моря.
Ой, де ж вона впала?
На вдовинім полі.

Кого ж вона вбила?
Вдовиного сина,
Немає нікого
Плакати по ньому.
Летять три зозуленьки,
І всі три рябенькі:

Одна прилетіла,
В головоньках сіла.
Друга прилетіла,
Край серденька сіла.
Третя прилетіла
Та в ніженьках сіла.

Що в головках сіла -
То матінка рідна.
Сіла край серденька -
То його миленька.
А в ніженьках сіла -
То його сестриця.
Де матінка плаче,
Там Дунай розлився.
Де плаче сестриця,
Там слізок криниця.
Де плаче миленька,
Там земля сухенька.

Ой, матінка плаче,
Поки жити буде.
А сестриця плаче,
Поки не забуде.
А миленька плаче,
Поки його бачить...

В суботу сваталась,
В неділю вінчалась,
А у понеділок
Нагайка шуміла
Коло її тіла.

«Останній співець козацької минувшини»: до 210-річчя з дня народження кобзаря Остапа Вересая

Унікальним витвором народної творчості, своєрідним символічним кодом національної історії і культури є думи — героїчний епос українського народу. Відображаючи історичні реалії XV-XVII ст.: страждання українських полонених у татаро-турецькій неволі, перемоги козаків-лицарів у кривавих битвах з ворогами, думи не лише демонструють народне бачення історичних подій, але й втілюють ідеали, які впродовж століть підтримували ідею національної незалежності.

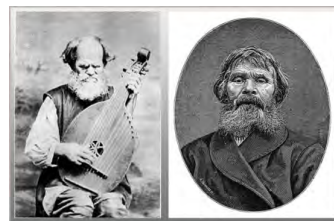

Чи не найяскравішою особистістю серед українських кобзарів був сліпий рапсод з Прилуччини **Остап Вересай (1803?1890)**. Слава прийшла до народного співця ще за життя (його думи захоплювали слухачів, унікальність виконавської манери вражала дослідників, художники писали його портрети) й не потьмарилася донині.

Народився Остап Микитович Вересай на початку XIX століття в с. Калюжниці колишнього Прилуцького повіту Полтавської губернії у родині сліпого скрипаля-кріпака. Майстерно виконувані Микитою Григоровичем на скрипці народні мелодії з дитинства запали в душу Остапові. Музика

мала для нього особливий сенс, бо на четвертому році життя хлопчик втратив зір. Обдарований доброю музичною пам'яттю, він без зайвих зусиль повторював «що почув разів зо два», вчився грати на кобзі. А коли до хати Микити Вересая заходили кобзарі, Остапко забував про все, всотував вікову народну мудрість, мріяв сам кобзарювати. Мабуть, для незрячого талановитого підлітка це був єдиний вірний вибір. Потрапити до кобзарського цеху можна було лише одним шляхом: стати учнем цеху, відбутися науку у старих майстрів цієї справи, отримати дозвіл на кобзарювання, пройшовши певні обряди.

Досягнувши п'ятнадцятирічного віку, Остап, маючи великий хист і бажання навчатися музиці, розпочав науку. Кобзарському мистецтву зазвичай вчилися 3 роки і 3 місяці, віддаючи заробіток майстру. Першим наставником Вересая був Семен Кошовий з с. Голінки. Згодом разом із двома товаришами-учнями Остап вчився у трьох майстрів, аж поки відбулася його посвята «на майстра». Отримавши після обряду «визвілки» з рук майстра кобзу та кілька грошей «на щастя», кобзар Лабза (як почали називати Вересая) пішов у народ.

Високо цінуючи талант та людські якості («що то за люди були, які то добрі») колег по кобзарському цеху Данила Верби, Федора Хруща, Антона Ладжи, Івана Стрічки, Вересай усвідомлював свою винятковість. Він володів могутніми мистецькими засобами впливу на слухача й намагався нести в народ лише високі етичні норми, дарувати позитивні емоції, знаходити ті слова, яких від нього чекали. У репертуарі кобзаря були думи: «Як три брати з Азова втікали», «Невольники на каторзі», «Буря на Чорному морі», «Бідна вдова і три сини», «Отчим», «Хведір безродний, бездольний», «Сокіл і соколя», «Сестра і брат», «Івась Коновченко, Вдовиченко»; сатиричні та гумористичні пісні: «Щиголь», «Дворянка», «Кисіль», «Хома і Ярема», «Бугай» та інші, а також багато жебранок, побутових і танцювальних пісень. Кобзар Лабза відчував найтонші струни душі слухачів, умів співом схвилювати й розрадити, спонукати до дій і викликати високі почуття.

Майстерність Остапа Вересая прислужилася йому і в особистому житті. Відомо, що струни кобзи зачарували співачку й танцюристку Пріську Сенчук, котра довго не погоджувалася стати дружиною сліпого співця. Подружжя проживало переважно у с. Сокиринці Прилуцького повіту (нині Срібнянського району Чернігівської області). Однак довелося побувати кобзареві і в Києві та Петербурзі, де співав для не зовсім звичної йому аудиторії.

Відкрив для дослідників геніального кобзаря друг Тараса Шевченка, російський художник Л.М. Жемчужников. Своєрідність виконавської манери Остапа Вересая привернула увагу Лева Жемчужникова, коли 1856 р. доля привела його до українського с. Сокиринці. В альбомі малюнків Жемчужникова збереглися майстерно виконані портрети Вересая. Про нього художник згадував у листах як про великого приятеля, що «вмів розгадати стан душі і відповідно до того співав в акорд настрою». Популярність Остапа Вересая в колах інтелігенції пов'язана саме з цим знайомством. Відтоді увага фольклористів, етнографів, композиторів, ху-

дожників до постаті «останнього кобзаря України» не згасала. Слід зазначити, що так називали Вересая як носія усної думової традиції у зв'язку з побутованням у фольклористичі думки про «вимирання» творів українського героїчного епосу, початком їх письмової фіксації, оберненого впливу на формування кобзарського репертуару.

У вересні 1873 р. творчості Остапа Вересая щойно створений Південно-західний відділ Російського географічного товариства присвятив позачергове прилюдне засідання, для участі в якому кобзаря спеціально запросили до Києва. Розгорнуту характеристику музичних особливостей дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм, дав у своєму виступі М.В. Лисенко. Видатний український композитор вважав кобзаря одним із відживаючих виразників внутрішнього естетичного життя народу, високо оцінюючи його майстерність, силу експресії, самобутність музичної форми, «яка щодо оригінальності не має суперників». Виступ талановитого кобзаря став справжньою подією. Вже рік по тому, 1874 р., Остап Вересай виступав у концертах на Археологічному з'їзді в Києві, співав разом із хором під керівництвом М.В. Лисенка в будинку М.П. Старицького, а в лютому-березні 1875 р. у Петербурзі: на засіданні етнографічного відділу Російського географічного товариства, Слов'янського благодійного комітету, в Музеї етнографії та старожитностей, в Соляному містечку, в клубі художників на сніданку, влаштованому на пошану пам'яті Тараса Шевченка, в Зимовому палаці. Подорож до північної столиці організував для кобзаря відомий російський учений В.О. Козлов, до організації програми виступів долучився М.В. Лисенко. Успіх сліпого рапсода був вражаючим. Сила експресії, пристрасть і глибоке задушевне почуття мало сильний вплив на слухачів. Особливо запам'ятався петербурзькій публіці концерт у приміщенні «Благородного собрания», перед яким постав «сліпий малоросійський бандурист Вересай, старик 68 років, середній на зріст, на голові жодної сивої волосини, тільки борода

здавалася посивілою, ... колишній кріпак, одягнутий у мало-російський каптан, підперезаний червоним поясом. Бандура на вірвовочці через спину...». В переповненій залі понад 700 осіб слухали спів кобзаря Лабзи, вступне слово до якого про значення українських народних дум виголосив професор Петербурзького університету О.Ф.Міллер. «Співець при співанні дум ніби священнодіє... Вересай, видно, чудовий виконавець», — повідомляла преса. На запрошення професора О.Ф.Міллера, котрий читав великим князям лекції з народної словесності, як жива ілюстрація Остап Вересай потрапив до царського палацу. За виконання українських історичних дум і пісень із рук князів кобзар отримав табакерку з дарчим написом. По дорозі додому після тріумфальних концертів Остап потрапив у Прилуках до в'язниці за виконання соціально загостреної пісні «Нема в світі правди». Такі арешти були не новиною для кобзаря, та цього разу співця врятувала табакерка, яку відтоді він називав жартівливо своїм «пачпортом».

Була в житті кобзаря і незабутня символічна зустріч з Кобзарем «братом Тарасом». Т.Г. Шевченко відвідав старого О.М. Вересая в Сокиринцях і подарував йому свій «Кобзар», власноручно написавши: «Брату Остапу від Т.Г. Шевченка».

Довго не наважувався, попри всі умовляння друзів-фольклористів, старий кобзар стати майстром, взяти в науку юнаків. Тільки на схилі життя Остап Микитович взяв до себе учнів: Василя Бублика з Никонівки, Ярохтея та Данила Янгола з Березівки, Антона Негрія з Калюжинець. Перші учні майже всі рано помирали, але згодом «школа» поповнилася, кобзарське мистецтво не втратилося, не припинилося традиція.

Помер народний співець у квітні 1890 року. Проводжали його в останню путь всім селом, вкривши могилу живими квітами й поставивши скромний дубовий хрест з написом «Остап Вересай. 87 лет от роду». Дорога до цього дорогого для свідомих українців місця ніколи не забувалася. «Останній співець козацької минувшості України», ставши легендою за життя, залишився навіки на рідній землі.

Уперше до могили Остапа Вересая в Сокиринцях на зібрання, приурочене 50 роковинам від дня смерті кобзаря, зібралися вчені Інституту українського фольклору АН УРСР, письменники, громадськість Чернігівщини весною 1940 р. Відтоді відзначення ювілейних дат, пов'язаних з життям та діяльністю О.М.Вересая, стало традиційним. Кобзареві присвячено численні наукові розвідки українських і зарубіжних учених, енциклопедичні довідки, прозові й поетичні рядки, збереглися записи текстів співаних ним дум, створено портрети. 1959 р. у Сокиринцях засновано кімнату-музей Остапа Вересая, а 1978-му йому встановлено пам'ятник.

Обов'язок сучасників ? зберегти й продовжити цю важливу традицію: задля повернення до чистих незамулених джерел, ствердження духовності, любові до рідної землі.

Джерело: Харківський національний аграрний університет ім. В. Докучаєва, <https://knau.kharkov.ua/359-do-210-rchchya-z-dnya-narodzhennya-kobzarya-ostapa-veresaya.html>

Оксана Бриняк, *Загальна характеристика українського фольклору*

Фольклор (від англ. *folklore* – народна мудрість, знання) – яскравий виразник самобутності етносу, вмістилище народної мудрості, досвіду, почувань і насамперед – духу нації, її душі. Усна народно-поетична творчість ховає в собі систему архетипів, які відповідають за бачення людиною будови Всесвіту та її місця в ньому. Фольклор – це те невсихаюче джерело, звідки народ неуханно черпає натхнення до життя і творчості.

*«Українські пісні й думи подають зразки чистої народної мови й поетичного вислову, розбуджують любов і повагу до рідного слова, стають сильним сполучником мільйонів українського народу, кружляють у всіх його роз'єднаних частинах неначе кров у живому організмі».*¹

Вперше термін *фольклор* застосував археолог Вільям Джон Томс 22 серпня 1846 року в своїй статті в англійському тижневику «Атенеум», намагаючись означити пов'язані з матеріальною культурою прояви життя народу. І сьогодні західноєвропейські науковці до фольклору зараховують не тільки усну народну словесну творчість, а й матеріальну культуру (елементи побуту, знаряддя праці, особливості побудови житла).

У сучасній українській фольклористиці цей термін трактується у вужчому розумінні:

«Фольклор – це художнє відображення дійсності у словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, нерозривно пов'язаної з життям і побутом. У ній відбито світоглядні, етичні й естетичні погляди народу».

²

Водночас існує поняття **«народна творчість»**, яке охоплює різнопланову творчу діяльність народу – поезію, музику, театр, танець, архітектуру, художнє і декоративно-ужиткове мистецтво.

Для виокремлення серед розмаїття народної творчості сфери власне «усно-словесної» науковці використовують

терміни «усна народна словесність», «усна народна творчість», «усна народнопоетична творчість».

Усна народна словесність – це сукупність художніх творів, складених народом національною мовою. Характерними рисами народнопоетичної творчості є усний спосіб побутування; анонімність фольклорного тексту; імперсональність (особа автора не чувається); усталеність традиційної поетики (наявність постійних троп – *loci communes*); варіантність (постійна зміна другорядних елементів структури); тяглість (безперервність традиції).

Щодо виникнення фольклорного твору існують дві теорії – колективного творення та теорія «обдарованої одиниці». Прибічником першої був І.Франко. У своїй праці «Як виникають народні пісні» він зазначає, що первісна поезія була, по суті, колективним вибухом почуттів, збірною імпровізацією, яка одночасно була співом, танцем і пантомімою. Рештки цієї первісної поезії ще збереглися, на думку І.Франка, в деяких обрядових піснях, які виконуються в такт танцю, в супроводі характерних рухів. У цій поезії ще все змішано: оповідання, і лірика, і драма. «Її основа захоплює цілий колектив, збуджує його емоційний настрій і тому відтворює завжди всі ті вияви «святого шалу», що був джерелом першого вибуху». З часом, проте, почуття охолоджуються, залишається тільки інтерес до самого змісту, до самого факту, який дав привід до утворення пісні.³

Прибічник другої теорії творення усної народної словесності – М.Грушевський – виділяє серед народної маси талановиту одиницю, імпровізатора, «счинальника», диригента, який і дає вираз певним настроям, які «одушевляють» колектив.⁴

Варто зазначити, що М.Грушевський вважає людський колективний крик (неартикульований хоровий спів в примітивній формі), ритмічний рух (танець) і ритмічний гук, викликаний різними ударами, від ударів голих рук до різних інструментів (примітивний оркестр), фундаментом, на якому збудовані найстарші форми словесного мистецтва.⁵ Отже, змістове та формальне наповнення усної словесності твориться у багатогранній єдності індивідуального осмислення дійсності та колективної художньої свідомості.

У фольклорних творах спадкоємність, стійкість художніх традицій поєднується з варіантністю сюжетно-мотивних та формальних елементів. У кожній місцевості, відповідно до діалекту, клімату, території та звичаїв нова пісня потрохи змі-

¹ Колесса Ф. Українська усна словесність. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1938.

² Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. – К.: Веселка, 1989. – С. 5.

³ Франко І. Як виникають народні пісні. // Збір. творів у 50 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 27, С. 60-65.

⁴ Грушевський М. Словесність усна й писана. // Історія української літератури. У 6 т., 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1, С. 55.

⁵ Там само. – С. 62.

нюється: незвичні або надто індивідуальні її риси «затираються», діалектні форми однієї місцевості поступаються місцем іншим, відповідно до кращої чи гіршої пам'яті співака, одні строфи «випадають», з'являються інші, вирвані з якоїсь другої пісні, а ці знову підлягають поступовій зміні. І в такий спосіб пісня розщеплюється на велику кількість варіантів, в яких первісний мотив з часом підлягає видозміні, «затемненню» або розвитку то в один, то в другий бік, із яких потім за відповідних умов можуть постати окремі пісні з близькими, але мало між собою схожими мотивами.⁶

Основними критеріями всіх відомих класифікацій українського фольклору являється сюжетно-мотивний комплекс, образна та символічна системи, текстова структура творів та форма їх виконання, а також зв'язок усної народної словесності з календарною та сімейною обрядовістю та позаобрядовою дійсністю. Жанрова система української усної народної творчості містить жанри, відомі у фольклорі інших народів, а також унікальні національні, властиві тільки українській усній словесності, жанри – *думи, щедрівки*. Та й «міжнародні» жанри (балада, казка тощо) на українському ґрунті мають свій національний колорит. *«Їх особливості проявляються у комплексі мотивів та образів, у загальному пафосі, у так званому «світогляді» жанру та в наративно-композиційній структурі твору, в образності стилю. Так, шотландські балади тяжіють до казки, легенди, часто забавні й нерідко мають щасливе закінчення. Вони розлогі, плавні, з рефренами. Українська балада майже поспіль трагічна («сестра трагедії»), максимально сконцентрована й побудована на безвихідних колізіях екзистенційного характеру.»⁷*

Українські думи – унікальними явище у світовому фольклорі. Жанровими характеристиками дум є відсутність строф та наявність періодів, уступів, терад; дієслівне чи прикметникове римування, яке уможливорює багату імпровізацію, як ритму, так і музики. Їм властиві стала композиція, розгорнутий сюжет, повільна епічна розповідь, постійні епітети і найголовніше – *«морально-естетичний пафос»* та *«героїчний естетизм»⁸*. Виконували думи переважно професійні народні співці – кобзарі чи бандуристи мелодійною декламацією-речитативом, під акомпанемент кобзи, бандури, рідше ліри.

Кобзарські думи – предмет побожного захоплення поетів. Пантелеймон Куліш писав, що Шевченко читав думи стоячи на колінах. Він цінив їх набагато вище гомерівського епосу.

Леся Українка теж глибоко розуміла унікальність дум як національного скарбу, – тих *«предивних, єдиних на цілий світ пам'ят-ників творчості нашого народу»*. Вона була переко-

нана, що *«видання кобзарських мелодій дасть нову і, може, найбільшу підвалину національної гордості, бо се таке з'явище, з яким наші сусіди нічого поставити не можуть»⁹*.

Думи оспівують важливі історичні події. Жоден народ, відзначав М.Драгоманов, не має такої великої кількості пісень на історичну тематику, як українці, адже вони брали масову участь в обороні своєї Батьківщини.

Власне *історичні*, так звані *козацькі пісні* побудовані на сюжетах, що їх витворювала історія України, а не на запозичених мотивах.

Своєрідними є також наші чумацькі, рекрутські, антипанцизні пісні¹⁰.

Термін *щедрівка* – суто український, оскільки він не поширений на території інших народів і не увійшов у їхню пісенність, крім, частково, білорусів, пісні яких, на думку М.Драгоманова, на 60-70 % українські. Характерно, що щедрівки побутують тільки на півдні Білорусі, де більшість населення – українці. Щедрівки – це величальні пісні, первісно гімни міфологічним богам і героям, можливо, і князям; вони зазнали своєрідної демократизації (явище так званого егемеризму) і були пристосовані до оспівування ідеального господаря, його сім'ї й господарства. Частково вони є етіологічними міфами про походження землі тощо і мають філософічний характер⁹.

У процесі свого побутування жанри народної словесної творчості перебувають у «продуктивному» та «непродуктивному» періодах своєї історії (виникнення, поширення, входження в масовий репертуар, старіння, згасання), що залежить від історично-громадських та культурно-побутових змін у суспільстві.

Стійкість побутування фольклорних творів у народі пояснюється не тільки художньою цінністю, а й швидкістю чи повільністю змін в укладі життя, світогляді та смаках їх основних творців і носіїв-виконавців. Тому система жанрів різних історичних періодів поділяється на активний репертуар – жанри, які широко побутують, та пасивний – ті, які зберігаються в народній пам'яті, але виконуються фрагментарно.¹⁰ Творення різноманіття жанрів, їх сюжетно-мотивного фонду та формальної основи продиктоване потребами різних історичних періодів, соціальними та культурними змінами, еволюцією світогляду. Відтак, природньо, що жанри видозмінювалися, зникали, а на їх місці з'являлися нові – готові втілити ідеали та прагнення нового часу.

Наука, що вивчає закономірності та особливості розвитку фольклору, характер і природу, сутність, тематику народ-

⁶ Франко І. Як виникають народні пісні. // Збір. творів у 50 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 27, С. 65.

⁷ Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору (матеріали до лекції). Теорія і методологія // Вісник Львівського університету. Серія філол., 2003. – Вип. 31. – С. 5.

⁸ Там само. – С. 6.

⁹ Там само. – С. 8.

¹⁰ Там само. – С. 8.

нопоетичної творчості, її специфіку та спільні риси з іншими видами мистецтва; особливості побутування та функціонування текстів усної словесності на різних етапах розвитку; жанрову систему і поетику, називається **фольклористикою**. Відповідно до спеціально поставлених перед цією наукою завдань, фольклористика поділяється на дві галузі: історію фольклору та теорію фольклору.

Історія фольклору – це галузь фольклористики, що вивчає процес виникнення, розвиток, побутування, функціонування, трансформацію (деформацію) жанрів та жанрової системи у різні історичні періоди на різних територіях. Історія фольклору вивчає окремі народнопоетичні твори, продуктивні та непродуктивні періоди окремих жанрів, а також цілісну жанрово-поетичну систему в синхронному (горизонтальний зріз окремого історичного періоду) та діяхронному (вертикальний зріз історичного розвитку) планах.

Теорія фольклору – це галузь фольклористики, що вивчає сутність усної народної творчості, особливості окремих фольклорних жанрів, їхнє місце у цілісній жанровій системі, атакож – внутрішню структуру жанрів – закони їх побудови, поетику.¹¹

Безсумнівно, українська усна народна словесність відіграє вагомий роль у формуванні національної ідентичності українця, оскільки являється своєрідним морально-етичним кодексом народу, виражає його світоглядні концепції, втілює естетичні уподобання, надихає патріотизмом. Почуття національної гордості підкріплюється визнанням української уснопоетичної творчості у світовому масштабі. Григорій Нудьга, автор двотомного дослідження «Українська пісня в світі», стверджував: «Світ визнав великі заслуги українського народу як творця надзвичайно оригінальних, самобутніх і одночасно загальнолюдських пісенно-музичних скарбів, що прикрасили світову культуру здобутками людського духу»¹².

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Словесність усна й писана. // Історія української літератури. У 6 т., 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1.
2. Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору. Теорія і методологія // Вісник Львівського університету. Серія філол., 2003. – Вип. 31.
3. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. – К.: Веселка, 1989. – 320 с.
4. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2003. – 591 с.
5. Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1977. – Кн. 1.
6. Франко І. Як виникають народні пісні. // Збір. творів у 50 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 27.

Термінологічний словник

Евгемеризм – учення філософа-утопіста Евгемера (гр. *Euhemeros*), що жив при дворі македонського династа Кассандра (кінець IV ст. до н. е.).

Евгемер написав твір «Святе письмо» («*Hiera anagraphē*»), який у латинському перекладі Еннія названо «Священною історією». Історико-релігійні погляди Евгемера збігаються з матеріалістичним світоглядом деяких істориків та філософів Греції класичної епохи. Евгемер розповідає, що під час своїх подорожей він бачив на острові Панхаї біля берегів Аравії старовинне святилище Зевса; у святилищі був золотий стовп з написами, які, нібито, намалював сам Зевс. Із написів Евгемер довідався про родовід Зевса, одного з нащадків першого володаря землі Урана. П'ять разів об'їхав Зевс усю землю й помер на Криті, де мешканці показували його гробницю.

Про інші божества Евгемер теж говорить як про людей, що після смерті були піднесені до рівня богів за свої подвиги й заслуги.

Відбита в грецьких міфах послідовна зміна правлін Урана, Кроноса й Зевса була для Евгемера тільки фантастичним відтворенням спогадів народу про зміни земних добродійників людства.

Таке раціоналістичне тлумачення міфологічних образів, а разом з ними й початків політеїстичної релігії дістало назву евгемеризм. Приклади евгемеризмів зустрічаємо в грецькій літературі задовго до Евгемера, що лише підсумував поодинокі спроби зведення богів та героїв до рівня смертних.

Згідно з таким тлумаченням, Атлант, який на плечах тримав небо, обертається на мудрого астронома; бог вітрів Еол – на досвідченого мореплавця, одноокий Поліфем – на хитруна, про розум якого символічно свідчить єдине око посеред чола і т. д.

Міфи й оповіді про богів та героїв набувають вигляду ймовірних повістей про звичайних смертних. Виклад засад евгемеризму знаходимо також в «Історичній бібліотеці» письменника I ст. до н. е. Діодора Сицилійського. Евгемер знайшов активну підтримку в християнських апологетів Лактанція, Августина й інших, для яких він викривав бездоказовість язичницького багатобожжя.

Екзистенція (Існування) – центральне поняття екзистенціалізму, унікальна особистісна сутність людини, що втілює в собі духовну, психоемоційну неповторність особи. Особистісний характер екзистенції робить її недосяжною для будь-яких логіко-дискурсивних, раціонально-об'єктивних методів пізнавального осягнення. Внаслідок загальності методи ви-

¹¹ Там само. – С. 8.

¹² Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2003. – С. 18.

являються принципово «несумірними» з особистісною (непотошно-унікальною) природою екзистенції. Тому екзистенція, як принципово несумірна із «загальним», речово-предметним об'єктивним світом, з його раціонально-логічною структурою виступає як те, що «не є» (сукупність можливостей, майбутнє та ін., що на них переважно і орієнтована екзистенція як на предмет своїх бажань, задумів, планів, проєктів), як небуття, ніщо.

Кольбія (лат. зіткнення) – 1. Гостра суперечність, зіткнення протилежних сил, інтересів, переконань, мотивів, поглядів, прагнень, джерел конфліктів та формування протистоянь. 2. Зображення життєвих конфліктів і боротьби в художньому творі.

Композиція – побудова твору, доцільне поєднання всіх його компонентів у художньо-естетичну цілісність, зумовлену логікою зображеного, представленого читачеві світу, світоглядною позицією, естетичним ідеалом, задумом письменника, каноном, нормами обраного жанру, орієнтацією на адресата. Композиція виражає взаємини, взаємозв'язок, взаємодію персонажів, сцен, епізодів зображених подій, розділів твору; способів зображення і компоновання художнього світу (розповідь, оповідь, опис, портрет, пейзаж, інтер'єр, монолог, діалог, полілог, репліка, ремарка) та кутів зору суб'єктів художнього твору (автора, оповідача, персонажів).

Міф (грец. *Mýthos* – казка, переказ, оповідання, альтернативна форма *mīt*) – оповідання про минуле, навколишній світ, яке описує події за участю богів, демонів і героїв та історії про походження світу, богів і людства.

Карл Густав Юнг стверджував, що міф – це форма колективної свідомості, міфологія виникає як родова свідомість, тобто людина у первісному світі існує як невід'ємна частина роду. Людина не відрізняє себе від інших людей та від усього роду взагалі. Це одностайне ставлення до природи та родичів.

Міф не є ілюзією або вигадкою, а являє собою історичну необхідність. Міфи створюються не тільки для пояснення навколишнього світу, а й для того, щоб встановити з цим світом контакт. Міф – не продукт необізнаності, це просто інший спосіб ставлення до світу. Міф – це спроба знайти реальні зв'язки з природою.

Міф не має чітко визначеного сюжету, не розповідається як казка, він переживається як реальне буття. Міф не має віри, оскільки природа є близькою і зрозумілою людині. Згодом міфічна свідомість стає суперечливою, бо виникає потреба поводитися інакше ніж того потребує природа, тобто крім родинних виникають інші стосунки, яких у природі до того не було: зародки мистецтва, політичної діяльності, перші правові норми.

Слово міф вживається в сучасних філософських і політичних текстах в значенні – «неправдиве пропагандистське твердження», наприклад, «міф про цивілізаторську роль білої

раси», тощо. В такому контексті термін міф має виразний негативний відтінок.

Етіологічні міфи пояснюють появу різних природних і культурних явищ, соціальних об'єктів. Це оповіді про походження деяких тварин і рослин, гір, морів, небесних світил і метеорологічних явищ, окремих соціальних і релігійних інституцій, видів господарської діяльності тощо.

Наратив (англ. і фр. *Narrative* – розповідь, оповідання; від лат. *narrare* – розповідати) – поняття філософії постмодерну, котре фіксує процесуальність самоздійснення як спосіб буття тексту. Термін запозичений з історіографії, де виникає в рамках концепції «наративної історії», що трактує зміст історичної події не як обґрунтований об'єктивною закономірністю історичного процесу, але як виникаючий у контексті розповіді про подію і іманентно зв'язаний з інтерпретацією (наприклад, робота Тойнбі «Людство і колиска-земля. Наративна історія світу» 1976).

Троп (грец. *Tropos* – зворот) – слово, вживане в переносному значенні для характеристики будь-якого явища за допомогою вторинних смислових значень, актуалізації його «внутрішньої форми» (Олександр Потебня).

Основні різновиди тропів: порівняння, алегорія, метафора, метонімія, синекдоха. Водночас до тропів також належать: епітет, літота, іронія, сарказм та інші засоби поетичного мовлення, що розкривають багатство його асоціативних відтінків, посилюють та увиразнюють його емоційне й оцінне забарвлення, динамізують семантичні поля, вказують на домінуючі ознаки авторського стилю.

«Фольклор – фонограми отшетших поколінь»
(М. Грушевський)

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Нестор Літописець

Повість минулих літ

з богом починаєм. Отче, благослови.

Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля 1, і хто в ній 2 почав спершу княжити, ; як Руська земля постала.

Тож почнемо повість оцю.

Після потопу, отже, три сини Ноєві розділили Землю — Сим, Хам і Яфет 3.

І дістався схід Симові: Персіда, Бактрія і аж до Індії в довготу, а в широту ж до [города] Рінокорури, — як ото сказати, від сходу і аж до півдня,— і Сирія, і Мідія, і Євфрат-ріка, і Вавілонія, [і] Кордуена, і Ассірія, ; Месопотамія, Аравія Старіша, Елимаїс, Індія, Аравія Сильна, Колія, Коммагина, Фінікія вся.

Хамові ж дісталась південна частина: Єгипет, Ефіопія, прилегла до Індії, і друга Ефіопія, з якої витікає ріка ефіопська Червона, та, що плине на схід, [город] Фіви, Лівія, прилегла аж до Кіринії, Мармарія, Сірт, Лівія друга, Нумідія, Масурія, Мавританія, котра є навпроти [города] Гадіра. А [з країв], що є на схід, він узяв Кілікію, Памфілію, Пісідію, Місію, Лікаонію, Фрігію, Кавалію, Лікію, Карію, Лідію, Місію другу, Троаду, Еоліду, Віфінію, Стару Фрігію. І острови також він узяв: Сардинію, Крит, Кіпр, і ріку Гіону, яку називають Нілом.

Яфетові ж дісталась північна сторона і західна: Мідія, Албанія, Арменія Мала і Велика, Каппадокія, Пафлагонія, Галатія, Колхіда, Боспорій, Меотія, [город] Дервія, Сарматія, Тавріанія, Скіфія, Фракія, Македонія, Далматія, Молоссія, Фессалія, Локрія, Пеленія, котра й Пелопоннесом зветься, Аркадія, Іпіротія, Іллірія, Слов'яни, Ліхнітія, Адріакія, Адріатичне море. Узяв же він і острови: Британію, Сіцилію, Евбею, Родос, Хіос, Лесбос, Кіферу, Закінф, Кефаллінію, Итаку, Керкіру і частину азійської4 сторони, яку називають Іонією, і ріку Тігр, що тече межі Мідією і Вавілонією. [Узяв він також краї] до Понтійського моря на північних сторонах: Дунай, Дністер і Кавказійські гори, себто Угорські, а звідти, отже, й до самого Дніпра. [Дісталися йому] й інші ріки: Десна, Прип'ять, Двіна, Волхов. Волга, що йде на схід у частину Симову.

В Яфетовій же частині сидить русь, чудь і всякі народи: меря, мурома, весь, мордва, заволоцька чудь, перм, печера, ям, угра, литва. зимігола, корсь, летьгола 5, ліб. Ляхи ж, і прусси, і чудь сидять поблизу моря Варязького. По сьому ж морю сидять варяги: сюди, на схід,— до наділу Симового; по тому ж морю сидять вони на захід — до землі Англійської6 і до Волоської. Яфетове бо коліно й це: варяги, свеї,

нормани, готи, русь, англи, галичани, волохи, римляни. німці, корляги, венедиці, фряги та інші. Вони сидять [одні коло одних] од заходу до півдня і сусідять з племенем Хамовим.

Сим же, Хам та Яфет, розділивши землю і метавши жереб, [поклали] не переступати анікому в братній уділ, і жили кожен у своїй частині.

І був [тоді] один народ. А коли намножилося людей на Землі, то намислили вони у дні Іоктана й Фалека спорудити башту до неба. І, зібравшись на містині поля Сенаар зводити башту до небес і город навколо неї Вавілон, будували вони башту сорок літ. І не була вона завершена, бо зійшов господь бог глянути на город і на башту і сказав господь: «Се народ один і мова одна». І змішав бог народи і розділив на сімдесят і на дві мови, і розсіяв [їх] по всій Землі7. По змішанні ж народів бог вітром великим розвалив башту, однак є останок її межі | Ассірією і Вавілоном; і є він у висоту [?]. а в ширину 54338 лікті. Багато літ держиться останок той.

Після того ж, як було розвалено башту і розділено народи, взяли сини Симові східні краї, а Хамові сини — південні краї; Яфетові ж сини захід узяли і північні краї. Від цих ото сімдесяти і две народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський —так звані норики, які є слов'янами.

По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі прозвалися іменами своїми, — [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морави, і прозвалися моравами, а другі чехами називалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися лютичами, інші — мазовшанами, ще інші — поморянами].

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і називалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і називалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й діста-логічного зв'язку з першою і перенесе— ли [свою] назву слов'янські письмена 9.

Коли ж поляни жили особно по горах сих [Київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Це-

сарограда, а від Цесарограда прийти в Понт— море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гірлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні — у Варяги, а з Варягів — і до Риму, од Риму ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гірлами; море це зовуть Руським. Побіля нього ж учив святий апостол Андрій, брат Петрів.

Як ото говорили, коли Андрій учив у Синопі і прийшов у [город] Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням божим прийшов і став під горами на березі.

А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору.

І прибув він до словен, де ото нині Новгород, і, побачивши людей, тут суших, — який їхній обичай, і як вони миються і хвощуться, — здивувався їм.

І пішов він у Варяги, і прибув у Рим, [і] повідав, скільки навчив і скільки бачив, і розказав їм: «Дивне бачив я в землі Словенській. Коли йшов я сюди, бачив бані дерев'яні. І розпалять вони їх вельми, і роздягнуться, і стануть нагими, і обіллються мителем, і візьмуть віники, і почнуть хвостатись, і [до] того себе добють, що вилізуть ледве живі. А обіллються водою студеною — і тоді оживуть. І так творять вони повсякдень. Ніхто ж їх не мучить, а самі вони се мучать, і творять не миття собі, а мучення». І, це чувши, [римляни] дивувалися. Андрій же, побувши в Римі, прийшов у Синоп 10.

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Борич а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом, і був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами¹¹ мудримй й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві 12 й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей | Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого]¹³, а тільки про те відаємо що велику честь, як ото роз-

казують, прийняв він од [того] цесаря, котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав життя своє. І два брати його, Щек і Хори і сестра їх Либідь тут скончалися.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени — своє в Новгороді, а другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од сих же [полочан на схід(?) є] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же й город є — Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід(?)] од них. На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері — меря, а на Клецині-озері сидить теж меря. А по Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, [сидить] окреми народ — мурома. І черемиси окреми народ, і мордва окреми народ. Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, — бо сидять¹⁴ вони по [ріці] Бугу, — а потім же волиняни. А се — інші народ які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову, [походять] від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях.

Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Душ то прийшли од [землі] скіфів, себто від хозар, так звані болгар¹⁵ і сіли вони по Дунаєві, [і] були насильники слов'ян. А по сьому прийшли білі угри і успадкували землю Слов'янську, прогнавши волохів, які раніш захопили були Слов'янську землі. Бо ці угри з'явилися за Іраклія, цесаря [грецького], які ходили [з ним] на Хоздроя, цесаря перського.

У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили 15. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина, — і так мучили вони дулібів 16. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри», — бо нема їхнього ні племені, ні потомства.

Після цих же прийшли печеніги, а потім ішли чорні угри мимо Києва, — але опісля, за [часів] Олега.

Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і називалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і називалися древлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати — [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці]

Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть города їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а на-завтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А дре-вляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіве-ряни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками.

Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаю-чи закону божого, бо творили вони самі собі закон.

Говорить Георгій [Амартол] у літопису, що «кожному наро-дові [дано] закон. В одних є писаний, а в других — звичай, який ті, що не мають [писаного] закону, вважають отчим законом. Серед них же — це насамперед сіри, які живуть на краю Землі. Вони мають закон отців своїх і звичай: не розпутствувати, не перелюбствувати, не красти, не обмов-ляти, чи убивати, чи загалом усім діяти зло.

[Такий] же закон і в бактріян, — яких називають брахма-нами й островичами 18, — котрі за настановами прадідів і з благочестя м'яса не їдять, вина не п'ють, блуду не чинять і ніякого зла не коять через страх великий перед богом . Бо ж явно інакше в прилеглих до них індів — убивців, негідників, гнівливих надприродно: адже у внутрішній [частині] країни їхньої людей їдять і подорожніх убивають, та ще й одні од-них 19 вони їдять, яко пси.

А інший закон у халдеїв і вавілонян: брати. [за себе] ма-терів, і з дітьми братів блуд чинити, і вбивати. Усяке безстид-не діло вони діють, вважаючи його за доброчесне, навіть якщо й далеко від землі своєї вони будуть.

Інший же закон у гелів: жінки в них орють, і доми зводять, і мужські діла роблять. Але [й] розпутствує [кожна], скільки хоче, бо мужі їхні зовсім їх не здержують і не ревнують. У них же є і хорообрі жінки, здатні ловити звірів. Володіють [ці] жінки мужами своїми і володарюють над ними.

У Британії ж багато мужів з однією жінкою сплять і так само багато жінок з одним мужем задовольняють похоть, і без-законня як закон отчий чинять вони щедро і нездержливе.

Амазонки ж мужа не .мають, яко скот безсловесний, а один раз на рік, під весняні дні, ідуть вони із землі своєї і

злягаються з навколишніми мужами, вважаючи цей час за якесь для них торжество і велике празникування. Коли [ж] од них зачнуть вони у чреві. то знову розбіжаться звідси всі. А як прийде пора родити [і] якщо народиться хлопча — по-гублять його, якщо ж дівочої статі — то її вигодують і дбай-ливо її виростять».

Так само оце й нині, при нас, половці держать закон пред-ків своїх: кров проливати і вихвалитися цим. І їдять вони мертвечину і всяку нечисть, хом'яків і ховрахів. А [за себе] беруть вони мачух своїх і ятрівок, і інші [сповняють] обичаї отців своїх. А ми ж, християни, — скільки [єсть] земель, що вірують у святую трійцю, і в єдине хрещення, і в єдину віру, — закон маємо один, оскільки ми в Христа охрестилися і в Христа втілились.

По сих же літах, по смерті братів сих, [Кия, Щека і Хорива], утискувалися [поляни] древллянами та іншими навколишні-ми [племенами] . І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лі-сах на горах, і сказали хозари: «Платіте нам данину». Поля-ни тоді, порадившись, дали [їм] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «В лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мови-ли старці хозарські: «Недобра [се] данина, княже. Ми здобу-ли [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це збулося, [бо] говорили вони не з своєї волі, а за божим повелінням.

Так [було] й за фараона [Рамзеса?], цесаря єгипетського, коли привели перед фараона Мойсея, і мовили старці фа-раонові: «Сей усмирить землю Єгипетську». Як воно й ста-лося: погинули єгиптяни од Мойсея, а спершу [євреї] були в рабстві у них. Отак і ці [хозари]: спершу вони володіли, а опісля [ними] самими володіють. Як ото воно й сталося: во-лодіють бо хозарами руські князі й до сьогоднішнього дня.

У РІК 6360 [852], індикта 1 15, коли почав Михайло цесар-ствувати, стала називатися [наша земля] — Руська земля. А про се ми довідалися [з того], що за сього цесаря приходи-ла Русь на Цесароград, як ото писав [Георгій] у літописан-ні грецькому². Тим-то і звідси почнемо, і числа положимо.

Отже, від Адама до потопу 2242 роки, а від потопу до Ав-раама 1082 роки; від Авраама до виходу Мойсеевого [з Єгипту] 430 років, од виходу Мойсеевого до Давида 601 рік; від [смерті] Давида і од початку цесарювання Соломонового до полонення Єрусалима 448 років; од полонення до [почат-ку цесарювання] Олександра [Македонського] 313 років, од [смерті] Олександра до різдв Христова 333 роки. Од різ-два Христова до [початку цесарювання] Костянтина [Ве-ликого] 318 років, а од [початку цесарювання] Костянтина до [смерті] Михайла сього 542 роки 3.

Од першого року [цесарювання] Михайла сього до першо-го року [княжіння в Києві] Олега, руського князя, 29 літ; од

першого року Олегового, відтоді, як він сів у Києві, до першого року [княжіння] Ігоревого 31 рік; од першого року [княжіння] Ігоревого до першого року [княжіння] Святославового 33 роки; од першого року [життя] Святославового до першого року [княжіння] Ярополкового 28 років. Ярополк [Святославич] княжив 8 літ, Володимир [Святославич] княжив 37 літ, Ярослав [Володимирович] княжив 40 літ. Тому-то від смерті Святославової до смерті Ярославової 85 літ, од смерті Ярославової до смерті Святополкової 60 літ.

Та ми до попереднього повернемось і розкажемо, що вдіялося в ці літа, як ото ми раніш почали були — [у] перший рік [цесарювання] Михайла, — і по порядку положимо числа [літ].

У РІК 6361 [853].

У РІК 6362 [854].

У РІК 6363 [855].

У РІК 6364 [856].

У РІК 6365 [857].

У РІК 6366 [858]. Михайло-цесар з військом рушив берегом і морем на Болгар. Болгари ж, побачивши, [що] не могли стати насупроти, просили охрестити їх [і дали згоду] покорятися грекам. Цесар, отож, охрестив князя їхнього [Бориса] і бояр усіх, і мир учинив з Болгарами 1.

У РІК 6367 [859]. Варяги, приходячи | із замор'я, брали данина з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів. А хозари оралі. з полян, і з сіверян, і з вятичів; брали вони по білій вивірці 1 — стільки від диму.

У РІК 6368 [860].

У РІК 6369 [861].

У РІК 6370 [862]. Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву».

Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь, як ото одні зуться свеями, а другі — норманами, англа-ми, інші — готами, — отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривич і весь: «Земля наша велика і щедра 1, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами».

І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяли русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, — на Білім озері, а третій, Трувор, — в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала [свою] назву Руська земля 2.

А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до [озера] Ільменя, поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, князюючи і роздаючи мужам своїм волості, [звелівши їм] городи ставити: тому — Полоцьк, тому — Ростов, другому — Білоозеро. А варяги по тих городах є приходні. Перші насельники в Новгороді — словени, а в Полоць-

ку — кривичі, в Ростові — меря, у Білоозері — весь, в Муромі — мурома. І тими всіма володів Рюрик.

І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?» А вони, [тамтешні жителі], сказали: «Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам». Аскольд, отож, і Дір zostалися удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді.

У РІК 6371 [863].

У РІК 6372 [864].

У РІК 6373 [865].

У РІК 6374 [866]. Рушив Аскольд і Дір на Греків, і прийшов [туди] в чотирнадцятий рік [після першого походу Русі на] Михайла-цесаря 1. А цесар [Михайло тоді] був у поході на агарян. І коли дійшов він до Чорної ріки, єпарх 2 [Орифа] послав йому вість, що русь іде на Цесароград. І вернувся цесар. А ці, [руси], в середину Суда увійшовши, вчинили убивство багатьох християн і Цесароград двомастами кораблів оточили. Цесар же ледве в город увійшов, і з патріархом Фотієм у церкві святої Богородиці, що є у Влахернах, всю ніч молитву творили. А тоді, божественну ризу святої богородиці зі співами винісши, у море 3 вмочили [її] полу 4. Була тиша, і море заспокоїлось. [А тут] одразу знялася буря з вітром, і знову встали великі хвилі, і кораблі безбожної русі розметало, і до берега пригнало, і побило їх [так], що мало їх вибавилося з такої біди і до себе повернулося.

У РІК 6375 [867].

У РІК 6376 [868]. Почав цесарствувати [в Греках] Василій 1.

У РІК 6377 [869]. Охрещена була вся земля Болгарська.

У РІК 6378 [870].

У РІК 6379 [871].

У РІК 6380 [872].

У РІК 6381 [873].

У РІК 6382 [874].

У РІК 6383 [875].

У РІК 6384 [876].

У РІК 6385 [877].

У РІК 6386 [878].

У РІК 6387 [879]. Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий.

У РІК 6388 [880].

У РІК 6389 [881].

У РІК 6390 [882]. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він

униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого.

І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. — І [тут] винесли Ігоря. — А се — син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольга церкву святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила — за святою Ориною.

І сів Олег, княжуючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссо.

Сей же Олег почав городи ставити і встановив данину слов'янам, і кривичам, і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгорода, — триста гривень на рік заради миру, — що до смерті Ярославової давали [новгородці] варягам.

У РІК 6391 [883]. Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У РІК 6392 [884]. Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати».

У РІК 6393 [885]. Послав Олег [послів] до радимичів, питаючи: «Кому ви данину даєте?» Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег деревлянами, полянами, сіверянами¹, радимичами, а з уличами й тиверцями мав рать.

У РІК 6394 [886].

У РІК 6395 [887]. [У Греках] Леон цесарствував, син Василіів, який також Левом прозався, і брат його Олександр. Вони це сарствували двадцять і шість літ ¹.

У РІК 6396 [888].

У РІК 6397 [889].

У РІК 6398 [890].

У РІК 6399 [891].

У РІК 6400 [892].

У РІК 6401 [893].

У РІК 6402 [894].

У РІК 6403 [895].

У РІК 6404 [896].

У РІК 6405 [897].

У РІК 6406 [898]. Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами¹, бо ходили вони [так], як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів ², які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов'яни, і волохи забрали землю Слов'янську. А потім угри прогнали волохів і унаслідували землю ту. І сиділи вони зі слов'янами, підкоривши їх собі, і відтоді прозвалася земля [ця] Угорською. І стали воювати угри проти греків, і захопили вони землю Фракійську і Македонську, аж до [города] Солуня, і стали воювати проти моравів і проти чехів.

Був же один народ слов'янський: слов'яни, що сиділи по Дунаю і яких захопили угри, і морави, і чехи, і ляхи, і поляни, яких нині звуть русь. Сим же моравам найперше було створено письмена, які й дістали назву — азбука слов'янська; ця азбука є в Русі і в Болгарах дунайських.

Бо коли слов'яни [вже] жили охрещеними, то князі їхні — Ростислав, і Святополк, і Коцел — послали [послів] до цесаря Михайла³, кажучи: «Земля наша охрещена, а нема в нас учителя, який би нас учив, і повчав, і витолкував святії книги. Не розумієм бо ми ні грецької мови, ні латинської. Ті ж нас учать так, а інші — інак, тому-то не розуміємо ми написання букв, ані значення їх. Пришліть-но нам учителів, які можуть нам розказати [про] книжні слова і їх суть».

Це почувши, Михайло-цесар скликав філософів усіх і переказав їм усі речі слов'янських князів. І мовили філософи: «Єсть муж у Солуні, на ім'я Лев, і є в нього сини, що розуміють мову слов'янську, — і вчені два сини в нього, і філософи». Це почувши, цесар послав [посланця] по них у Солунь до Льва, кажучи: «Пошли до нас негайно обох синів своїх, Мефодія і Костянтина».

Це почувши, Лев негайно послав їх. І прийшли вони оба до цесаря, і сказав їм цесар: «Осе прислала до мене Слов'янська земля, просячи учителя собі, який би міг витолкувати їм святії книги. Бо сього вони хочуть». І умовлені вони були цесарем, і послали їх у Слов'янську землю до Ростислава, і Святополка, і Коцела.

Коли ж ці оба прийшли, і [то] почали вони створювати письмена азбуковні слов'янські і переклали Апостол і Євангеліє. І раді були слов'яни, що почули [слова] про велич божу своєю мовою. А після цього переклали вони Псалтир, і Октаїх⁴, і інші книги.

Деякі тоді почали хулити слов'янські письмена, кажучи: «Не належить бо нікому народові мати свою азбуку, окрім євреїв, і греків, і латин, — згідно з Пілатовим написом, що його він на хресті господньому написав»⁵.

Коли ж почув це папа римський [Адріан], він осудив тих, що ропчуть на слов'янські письмена, кажучи: «Нехай сповниться слово Писання, що «восхвалять бога всі народи»⁶, і друге: «Возглаголять усі мовами різними [про] велич божу, оскільки бо дав їм святий дух говорити»⁷. А якщо хто хулить слов'ян-

ську грамоту — хай будуть вони відлучені од церкви, допоки виправляться. Бо вони — вовки, а не вівці, так що треба за ділами впізнати їх і берегтися їх. Ви ж, чада, божого послухайте учення і не відкиньте повчання церковного, як ото поучив вас Мефодій, учитель ваш».

Костянтин тим часом вернувся назад і пішов навчати болгарський народ, а Мефодій зостався в Моравії. Після цього ж князі Коцел поставив Мефодія за єпископа в Паннонії, на місці святого апостола Андроника, одного з сімдесяти учеників святого апостола; Павла. А Мефодій посадив двох попів, гарних скорописців, і повністю переклав усі книги [Святого письма] з грецької мови слов'янською за шість місяців, почавши з березня місяця [і] до двадцяті і шостого дня жовтня місяця. Закінчивши ж, воздав він достоїн; хвалу і славу богові, який дав таку благодать єпископові Мефодію наступнику Андрониковому, тому що учителем слов'янського на роду є Андроник-апостол.

До Моравії ж доходив і апостол Павло й учив тут. Тут бо є Іл лірія, до якої доходив апостол Павло, і тут спершу були слов'яні Тому-то вчителем слов'янського народу є Павло. Від того ж народ і ми єсмо, русь; тим-то й нам, русі, учителем є Павло апостол, оскільки учив він народ слов'янський і поставив по собі слов'янське му народові за єпископа і намісника Андроника.

А слов'янський народ і руський — один; од варягів бо прозве лися вони руссю, а спершу були слов'янами; хоча вони й полянам звалися, але мова [в них] слов'янська була. Полянами ж вони пре звалися тому, що в полі сиділи, а мова в них була одна — слов'янська.

У РІК 6407[8991].

У РІК 6408[900].

У РІК 6409[901].

У РІК 6410[902]. Леон, цесар [грецький], найняв угрів прот болгар, і угри, напавши, всю землю Болгарську розорали. Симео же, [князь болгарський], довідавшись [про це], повернув на угрії Угри насупроти пішли і перемогли болгар, так що Симеон ледве в [город] Дерестер утік¹.

У РІК 6411 [903]. Коли Ігор виріс, він ходив [у походи] всіл за Олегом, і [кожен] слухався його. І привели йому жону із Псков на ім'я Ольгу.

У РІК 6412[904].

У РІК 6413[905].

У РІК 6414[906].

У РІК 6415 [907]. Пішов Олег на Греків, Ігоря зоставивш в Києві. Узав же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичі і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібі і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було корабль числом дві тисячі¹.

І прибув він до Цесарограда, і греки замкнули Суд 2 і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчи-

нив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили. А котрих же брали як полонянників, [то] одних вони посікали, а других мучили, інших же розстрілювали, а [ще] інших у море кидали. І багато іншого зла творили руси грекам, як ото [звичайно] вороги творять.

І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города.

Побачивши ж [це], греки убоялися і сказали, виславши [послів] до Олега: «Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш». І зупинив Олег воїв, і винесли йому [греки] їжі і вина, і не взяв він його, бо було воно приготіване з отрутою. І убоялися греки, і сказали: «Не Олег се, а свяятий Дмитрій, посланий на нас богом».

І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не пустошив він Грецької землі.

Олег тоді, трохи відступивши од города, почав мир ладнати з обома цесарями грецькими, з Леоном і з Олександром. Він послав до них обох у город Карла, Фарлофа, Вермуда, Рулава і Стемида, кажучи: «Згоджуйтесь мені на данину». І сказали греки: «Чого хочете — [того] ми й дамо тобі». І зажадав Олег дати воям на дві тисячі кораблів по дванадцять гривень на кочет, а потім давати углади 3 на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, і на Переяславль, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, — бо по тих городах сиділи князі, під Олегом сущі.

«[Коли] приходять руси, нехай посольське 4 беруть, скільки [посли] хотять. А якщо прийдуть купці, хай беруть місячину 5 на шість місяців: і хліб, і вино, і м'яса, і риби, і овочів. І нехай дадуть їм митися, скільки вони хотять 6. А коли йтимуть руси додому, нехай беруть у цесаря нашого 7 на дорогу їжу, і якорі, і канати, і паруси, і [все], скільки треба».

І згодилися греки, і сказали обидва цесарі і боярство все: «Якщо прийдуть руси не для торгу — хай місячини не побирають. Хай заборонить князь людям своїм, русам, які приходять сюди, щоб не творили вони капості в селах і в землі нашій. Руси, що прибувають, нехай живуть коло [церкви] святого Мами 8. А [коли] пошле цесарство наше [своїх мужів], хай ті перепишуть імена їхні, і тоді [хай] візьмуть вони місячину свою: спершу [ті, що] від города Києва, а тоді з Чернігова, і [з] Переяславля, і [з] інших городів. І нехай входять вони в город одними воротами 9, з цесаревим мужем, без оружжя, [по] п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого».

Отож, цесар Леон з Олександром мир оба вчинили з Олегом, згодившись на данину і присягнувши межі собою. Цілувавши самі хреста, Олега і мужів його водили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту. І утвердили вони мир.

І сказав Олег: «Ізшийте паруси паволочані 10 русам, а словенам — шовкові». Так і вчинили. І повісив [Олег] щита свого 11 на [Золотих] воротах, знаменуючи перемогу, і пішов од Цесарограда. І напнули руси паруси паволочані, а словени — шовкові, і роздер їх вітер. І сказали словени: «Візьмемось за свої грубі. Не дано словенам [напинати] паруси шовкові».

І прибув Олег до Києва, несучи золото, і паволоки, і овочі, і вина, і всяке узороччя¹¹. І прозвали [кияни] Олега—«Віщий», бо були люди [ці] поганамі і невігласами.]

У РІК 6416[908].

У РІК 6417[909].

У РІК 6418[910].

УРІК 6419 [911]. З'явилася зірда велика на заході, подібна до списа 1.

У РІК 6420 [912]. Послав Олег мужів своїх налагодити ми і укласти договір межі Греками і Руссю. І послав він, мовлячі

«Згідно з другою угодою, що відбулась при 1 тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, [мужі] від народу руського — Кар; Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, — послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлич бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби яка од багатьох літ була межі християнами і руссю, за бажання наших князів і за [їхнім] велінням, і від усіх, що є під рукою його [Олега], сущих русів. Наша світлість, більше від інших за волею божою хочаби зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала меж християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону-нашому.

Глави [угоди], які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочині од тих, що перебувають під рукою наших світлич князів, і подбаємо, наскільки [наша] сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу, немінливу і бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і писанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіть таку ж дружбу, незважливу й непорушну, до князів світлич наших руських і до вс [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так:

[Злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб [судді] мали віру до цих доказів; а коли вони йому, [доказові], б дуть не йняти віри, нехай не клянуться 2 та сторуна, яка прагне щоб [доказові] не вірили; а коли поклянуться [позивач] по вірі своїй — буде [такою] кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християн] русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, [і] якщо є він їмущим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неїмущим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить [хто кого] мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр 3 срібла по закону руському; якщо ж той, що так учинив, буде неїмущим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе [потерпілому] навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту [суми] нехай поклянеться по своїй вірі, що [ніхто] інший ніяк [не може] допомогти йому; після цього за провину хай [більше] не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, [та] якщо опиратиметься 4 він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть [його] ні християни, ні руси, але ще | нехай забере своє ті який [це] втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде і узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрібно.

Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християн русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрібно.

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений 5 буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки [не] прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурею, чи землею перепорою задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо [туди] з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, [греки], проведемо його в Руську землю; і хай продають [руси] товар того човна; і якщо може [хто] продати що з човна, [то] ми, [греки], виволочимо їм [товар]. А коли ми, руси, приїдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого 6, то ми, [греки], пропустимо з честю їх [і] проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято [буде з човна] що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш кари.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту [їхню] країну 7, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять 8 і вернуть викуплену особу у свою країну, то [хай] візьмуть ті, які [раніш] його, [полоняника], купили, [заплачену] ціну його або [те]

візьмуть за нього, що вважається на торзі на [той] день 9 ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде [русин у полон] тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і [хай] оддана буде [та] ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба [в людях], а ці, [руси], захотять віддати честь вашому цесареві, — то коли в будь-який час скільки їх [не] прийде і схочуть вони остатись [на службі] у цесаря вашого своєю волею, — нехай вони будуть [там].

Про полонення русами 10 [тих], які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще й про 11 полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, — цих [нехай] продають по двадцять золотих 12, і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, — хай підтвердиться це челядином, [і] нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо 13 вони втратили челядина і жаліються, — нехай позивають [через суд] і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий [житель] не дасть учинити цей розшук, — хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж [русин] учинить заповіт, — той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хто-небудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються 14.

Якщо злочинець¹⁵ [не] повернеться 16 в Русь, — хай жаліються руси християнському цесареві і [нехай] схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке [саме].

На підтвердження ж і непорушність [миру, що має] бути межі вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний договір учинили ми. [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням 17 на двох хартіях 18, — цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] присягальним чесним хрестом і святою єдиносущрю трійцею єдиного істинного бога вашого 19 засвідчив [свій договір] і дав нашим послам 20. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому [кому] із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям 21 вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і за свідчення існуючого межі нами миру, місяця вересня в другий [день], а в індікт 22 п'ятнадцятий, у рік [від] сотворіння світу 6420»

Цесар же Леон, вшанувавши послів руських дарами — золотом, і паволоками, і фодудіями 23, — приставив до них мужів своїх показати їм церковну красу, і палати золотії, і

багатство, що було в них: золота безліч, і паволоки, і каміння дороге, і стражданню господні — вінець, і гвоздіє, і багрянцю, і мощі святих, повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру. І тоді одпустив він їх у свок землю з честю великою.

Послані ж Олегом послі прийшли до Олега і повідали всі речі обох цесарів, як учинили мир і уклали договір межі Грецькою землею і Руською і як [дійшли згоди] клятви не переступати ні грекам, ні русі.

І жив Олег, мир маючи з усіма землями [і] князюючи в Києві.

І приспіла осінь, і спом'янув Олег коня свого, якого поставив був годувати, [зарікшись] не сідати на нього. Бо колись запитував він був волхвів і вішунів: «Од чого мені прийдеться померти?» І сказав йому один вішун: «Княже! Кінь, що його ти любиш і їдиш на нім, — од нього тобі померти». Олег же, взявши це собі на ум, сказав: «Ніколи тоді [не] сяду на коня [сього], ані гляну більше на нього». І повелів він годувати його, але не водити його до нього. І, проживши декілька літ, він не займав його, поки й на Греків пішов.

А коли вернувся він до Києва і минуло чотири роки, на п'ятий рік спом'янув він коня свого, що од нього, як прорекли були волхви, [прийдеться] померти Олегові. І призвав він старшого над конюхами, запитуючи: «Де є кінь мій, що його я поставив був годувати і берегти його?» А він сказав: «Умер». Олег тоді посміявся і вкорив вішуна, кажучи: «Неправдиво то говорять волхви, і все те — лжа єсть: кінь умер, а я живий». І повелів він осідлати коня: «Дай-но погляну я на кості його». І приїхав він на місце, де ото лежали його кості голі і череп голий, і зііз він з коня, [і] посміявся, мовлячи: «Чи од сього черепа смерть мені прийняти?» І наступив він ногою на череп, і, виповзши [звідти], змія вжала його в ногу.

І з того розболівшись, він помер. І плакали по ньому всі люди плачем великим, і понесли його, і погребли його на горі, що зветься Щековицею. Єсть же могила його й до сьогодні, називається могила та Олеговою. А було всіх літ його княжіння тридцять і три 24.

Се ж не 25 дивно є, що від волхвування збувається чародійство, як ото було в цесарювання [у Римі] Доміціана. Відомо, що був [тоді] один волхв, на ім'я Аполлоній Тіанський, який ходив і творив усюди в городах і селах бісівські чуда. Якось, коли він із Риму прийшов у Візантію, упросили його тутешні жителі вчинити оці [чуда]: він вигнав безліч зміїв і скорпіонів із города, щоб вони не вадили людям, [а] коли зійшлися бояри, приборкав роз'ярених коней. Так само, коли він і в Антіохію прийшов, і впросили його вони, — бо антіохійців мучили скорпіони й комарі, — він зробив мідного скорпіона і закопав його в землі. І поставив він над ним невеликий мармуровий стовп, і звелів людям узяти палиці і ходити по городу [і] кричати, потрясаючи палицями: «Без комара [бути] городу!» Так іще зли з города комарі й скорпіони. Запитали його також і про землетрус, що загрожував городу 26.

Він зітхнув [і] написав на дощечці оці [слова]: «Горе тобі, нещасний городе, бо потрусить тебе багато, охопить тебе вогонь, оплачуть же тебе й при березі Оронта!» 27

Про нього ж і великий Анастасій [із] божого города [Єрусалима] сказав: «[Зображення], зроблені Аполлонієм, навіть і донині в деяких місцях існують. Стоять викувані [ним зображення], що відганяють четвероногих [і] птиць, які можуть вадити людям, другі ж — щоб удержувати потоки річок, які ринуть нестримно, а деякі інші стоять, щоб запобігати людській згубі і каліцтву. Бо ж не тільки за життя його таке й подібне вчинили біси завдяки йому, але й по смерті його, перебуваючи коло гробу його, вони чуда творили на його честь і на спокусу нещасним людям, яких особливо на таке ловить диявол».

А хто що скаже про спрямовані проти Нерона 28 чаклунські діла, який сам таким умілим був на чародійську облуду? Він завжди явно 29 глузував з Аполлонія, що той не мав властивого чародіям філософського досвіду. «Треба було б йому, — говорив [Нерон], — як ото і я, словом тільки творити те, чого він хотів, а не чаклунством досягати того, що він здійснював».

А все те за допустом божим і дією бісівською буває. Такими речами [має] випробовуватися наша православна 30 віра: чи тверда | вона єсть [і] кріпка, пробуваючи [в] господі, чи не зваблює її враг оманливих ради чудес і сатанинських діл, які чинять раби і слуги зла.

А ще [бувало, що] іменем господнім пророкували декотрі, як Валаам, і Саул, і Каіафа, і бісів навіть вигнали, як Іуда і сини Skeva. Бо й на недостойних часто діє благодать [божа], щоб іншим учинити благодать 83. Хоча Валаам далекий був од обох, — од [праведного] життя і віри, — а проте проявилася в нім благодать заради дбання про інших. І фараон таким був, але й тому [бог] будучину показав 30. І Навуходоносор законопереступником [був], але й цьому також одкрив [бог], що станеться через багато поколінь 31 являючи цим, що многі, котрі мають хибні думки, [ще] до пришествя Христа чинять знамення іншим способом на спокусу людям, я не розуміють добра. Такими ж були Симон Волхв, і Менандр, і інші з приводу яких істинно сказано: «Не чудесами спокушати...»

У РІК 6421 [913]. Почав княжити Ігор після Олега 1. У сей же час почав цесарствувати [в Греках] Костянтин, син Леонтів, зять Романів 2.

А деревляни заперлися 3 [в городі Іскоростені] від Ігоря після Олегової смерті.

У РІК 6422 [914]. Пішов Ігор на древлян і, перемігши, наклав на них данину, більшу від Олегової.

У сей же рік прийшов Симеон, [князь] болгарський, на Цесарі град і, вчинивши мир, пішов до себе 1.

У РІК 6423 [915]. Уперше прийшли печеніги на Руську землі, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю.

У ці самі часи прийшов Симеон [на Греків], грабуючи Фракію Греки тоді послали по печенігів. Та коли печеніги

прийшли і хотіли [рушити] на Симеона, то розсварилися грецькі воєводи. Печеніг побачивши, що вони самі між собою воюють, пішли назад до себ а болгари з греками зступились, і посічені були греки.

Симеон узяв також город Адріанів, який спершу називався городом Ореста, сина Агамемнонового, бо він, колись у трьох ріка купавшись, позбувся тут недуги [і] сей город назвав [так] на сво честь. Пізніше ж кесар Адріан, який обнови [город], назвав [його на свого честь Адріановим; а ми зовемо [його] Адріанградом 1.

У РІК 6424[916].

У РІК 6425[917].

У РІК 6426[918].

У РІК 6427[919].

У РІК 6428 [920]. Поставлено Романа 1 цесарем у Греках. Ігор же воював проти печенігів.

У РІК 6429[921].

У РІК 6430[922].

У РІК 6431[923].

У РІК 6432[924].

У РІК 6433[925].

У РІК 6434[926].

У РІК 6435[927].

У РІК 6436[928].

У РІК 6437 [929]. Прийшов Симеон, [цар болгарський], на Цесароград. І захопив він Фракію й Македонію, і прийшов до Цесарграда з силою великою і з гордістю, і вчинив мир із Романом-цесарем, і вернувся до себе 1.

У РІК 6438[930].

У РІК 6439[931].

У РІК 6440[932].

У РІК 6441[933].

У РІК 6442 [934]. Уперше прийшли угри на Цесароград, і грабували вони всю Фракію. Роман же учинив мир із уграми1.

У РІК 6443[935].

У РІК 6444[936].

У РІК 6445[937].

У РІК 6446[938].

У РІК 6447[939].

У РІК 6448[940].1

У РІК 6449 [941]. Пішов Ігор на Греків 1. І хоча послали болгари вість цесареві [Роману], що йдуть руси на Цесароград десять тисяч суден 2, — вони і прийшли, і припливли, і стали пустошити Віфінську землю. І грабували вони по [узбережжі] Понту до [города] Іраклії і до Пафлагонської землі, і всю землю Нікомідійську пограбували, і [обабіч затоки] Суд усе попалили. А їх, [греків], полоненими 3 взявши, — тих розтинали, а | других же, ставлячи як мішені, стрілами розстрілювали. А скільки ратників 3 [грецьких] схоплювали 4, [то], руки назад зв'язавши, гвіздки залізні посеред голів вбивали їм. Багато ж і святих церков вони вогневі од-

дали, і майна немало [по] обох сторонах [Босфору] взяли, і монастирі ж і села всі вогневі оддали.

Потім же, коли прийшли війська зі сходу, — Панфір-доместик 5 із чотирма десятками тисяч, і [Варда] Фока-патрикій з македонянами, і Феодор [Спонгарій] — стратилат 6 із фракійцями, а з ними також і сановники боярські, — обійшли вони русів довкола. І порадилися руси, і вийшли, оружившись, проти греків, і битва межи ними обома була люта, [і] заледеве одоліли греки. Руси ж повернулися до дружини своєї під вечір і на ніч, сівши в човни, утекли. Але Феодан, [сановник Романа], зустрів їх у човнах з вогнем і став пускати вогонь трубами на човни руські, і було видно страшне диво. Руси ж, бачивши полум'я, кидались у воду морську [і] намагалися [подали] відбresti. І таким чином рештки [їх] вернулися до себе.

Ті ж, які прибули в землю свою, розповідали кожен своїм про те, що сталося, і про вогонь із човнів. «Таке, як ото блискавка, що на небесах, — казали вони, — греки мають у себе, і, її пускаючи, палили вони нас. І через се не подолали ми їх».

Ігор же, прийшовши, став збирати численних воїв. І послав він [послів] по варягів за море, закликаючи їх проти греків [і] маючи намір знову піти на них.

У РІК 6450 [942]. Симеон, [цар болгарський], пішов на Хорватів. І переможений він був хорватами, і помер, зоставивши Петра, сина свого, княжити 1.

У сей же рік родився Святослав у Ігоря.

У РІК 6451 [943]. Знову прийшли угри на Цесароград і, мир учинивши з Романом, вернулись до себе 1.

У РІК 6452 [944]. Ігор зібрав багато воїв — варягів, і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців. І печенігів він найняв, і, заложників у них взявши, рушив на Греків у човнах і на конях, прагнучи помститись за себе.

Коли почули це корсунці, вони послали [гінців] до Романа, кажучи: «Тут ідуть руси, покрили вже море кораблями, без числа кораблів». Так само й болгари послали вість, кажучи: «Ідуть руси, і печенігів вони найняли собі».

Це почувши, цесар послав до Ігоря ліпших бояр, прохаючи і кажучи: «Не ходи, а візьми данину, що її брав Олег, і я придам іще до тої данини». Так само й печенігам послали вони паволок і золота багато.

Ігор же, дійшовши [до] Дунаю, скликав дружину, і став рад тися, і повідав їм річ цесареву. Сказала тоді дружина Ігорєва: «І якщо так говорить цесар, то чого нам більше од сього хотіти — бившись, узяти золото, і сrebro, і паволоки? Бо хто відає, хто подолає — чи ми, чи вони? Чи з морем хто в згоді? Се ж не по землі ходимо, а по глибині морській, і спільна смерть усім». І послух їх Ігор, і повелів печенігам пустишити Болгарську землю. А сам узявши в греків золото і паволоки на всіх воїв, він вернувся назад і прийшов до Києва, до себе.

У РІК 6453 [945]. Прислав Роман, і Костянтин, і Стефан Ігоря послів налагодити колишній мир. Ігор тоді, поговоривши з ними про мир, послав мужів своїх до Романа. Роман же зібрав бояр і сановників. І привели руських послів, і повеліли [їм] говорити, і [стали] писати речі обох [сторін] на хартію: «Згідно з другою угодою, що відбулась при цесареві Романові, і Костянтинові, і Стефанові, христорокуєвих владиках 1, ми, од народу руського посли й купці, Івор, посол Ігоря, великого князя руського, й інші посли: Вуєфаст — Святослава, сина Ігорєвого, Іскусев — Ольги-княгині, Слуди — Ігоря, племінника Ігорєвого, Уліб — Володисл вів, Каніцар — Предславин; Шигоберн — Сфандри, жони Улібової, Прастен — Турдрів, Лібіар — Фостів, Грім — Сфірків, Прастен — Якуна, племінника Ігорєвого; Кари — Тудків, Каршев — Тудор Єгрі — Єрлісків, Воїст — Воїків, Істр — Яміндів, Прастен — Бернів 2, Ятвяг — Гунарів, Шібрід — Алданів, Кол — Клеків, Стеггі Єтонів, Сфірка — [.....?], Алвад — Гудів, Фудрі — Тулбів, Муртор — Утінів; купці: Адун, Адолб, Ангівлад, Уліб, Фрутан, Гомол, Ку Єміг, Турбрід, Фурстен, Бруни, Роальд, Гунастр, Фрастен, Інґелі Турберн і другий Турберн, Уліб, Турбен, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілій, Апубкар, Свен, Вузелів, і Сенько-бичич 3, после Ігорем, великим князем руським, і всім князівством, і всіма людьми Руської землі, і ними заповідано [нам] обновити давній мир, розладнаний од багатьох літ ворожнечолюбцем-дияволом, який ненавидить добро, [і] утвердити дружбу межи Греками і Руссю.

І великий наш князь Ігор, і бояри його, і всі люди руські послали нас до Романа, і Стефана, і Костянтина, великих цесарів грецькі учинити дружбу з самими цесарями, і з усім боярством, і з усі людьми грецькими на всі літа, допоки сонце сіяє і весь світ стоїть. [А] якщо намислить [хто] із країни Руської розладнати цю дружбу, то [ті], скільки їх прийняло хрещення, хай дістануть відпле од бога вседержителя — осудження їх на погибель і в сей в і в будучий, а [ті], скільки їх не охрещено є, хай не мають помочі від бога, ані від Перуна, хай не захистяться вони щитами своїми, і хай посічені будуть мечами своїми, і хай [погинуть] од стріл і од іншого оружжя свого, і хай будуть вони рабами і в сей вік і в будучий.

Великий князь руський і бояри його хай посилають для того, [для чого їм треба], у Греки до великих цесарів грецьких [стільк кораблів з послами своїми і купцями, скільки хочуть.

Оскільки ж їм є [так] установлено, [то] носили посли печаті золоті, а купці — срібні; нині ж домовився князь наш посилати грамоту до цесарства вашого. Коли од них, [русів], пошлатимуть послів і купців, хай приносять вони грамоту, де написано: «Я послав стільки-то кораблів», і щоб із тих [грамот] узнали й ми, [цесарі], що вони з миром приходять. Якщо ж вони без грамот прибудуть і передані будуть нам, ми будемо держати їх і стерегти [доти], доки не сповістимо князеві вашому [про них]. Якщо вони рук [зв'язати] не дадуть, а стануть противитись і будуть убиті, то хай не карається за смерть їх князем вашим [ті хто вбив]. Якщо ж, утікши, при-

будуть вони в Русь, а ми напишемо [про них] до князя вашого, то [нехай] зроблять [із ними та як їм, [власням], угодно.

А якщо прийдуть руси не на торг, хай не побирають місячину. І хай заборонить князь послам 4 своїм та [іншим] русам, які приходять сюди, щоб не творили вони безчинства в селах, ні в країні нашій. А коли вони приходять, хай живуть коло [церкви] святого Мами. А [коли] пошле цесарство наше 5 [мужа свого], хай перепише він імена їхні, і тоді [хай] візьмуть вони місячину свою — і послі посольське своє, і купці місячину свою, — спершу [ті, що] від города Києва, а тоді з Чернігова, і з Переяславля, і [з] інших городів. І нехай входять вони в город одними воротами, з цесаревим мужем, без оружжя, [по] п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба; а тоді нехай виходять [із города] і муж цесарства нашого хай оберігає їх; а якщо хто з русів чи з греків учинить [що-небудь] за несправедливо, | хай він розсуджує. Коли ж руси входять у город, хай не творять вони капості і [хай] не мають права купити паволок більше [ніж] на п'ятдесят золотих; а якщо хто купить [скільки-небудь] із тих паволок, нехай показує цесаревому мужеві, і той їх запечатає і віддасть їм.

А відходячи звідси, руси [нехай] беруть од нас, що потрібно: їжу на дорогу і що треба для човнів, як це вже встановлено раніш, і хай вертаються безпечно у свою сторону; і хай не мають вони права зимувати коло [церкви] святого Мами.

А якщо втече челядин від русів, коли вони прийдуть у країну цесарства нашого, і од [церкви] святого Мами, [де вони живуть], то якщо він буде знайдений, — нехай вони візьмуть його; а якщо не знайдеться, — нехай поклянуться наші руси-християни за своєю вірою⁷, а нехристияни по закону своєму, [що він утік], і тоді беруть од нас, [греків], ціну свою, як це вже встановлено давніше: дві паволоки за челядина.

Якщо ж від кого із людей цесарства нашого 6, чи з города нашого 8, чи з інших городів утече челядин до вас, [русів], і принесе що-небудь, — нехай вони вернуть його назад, і якщо те, що він приніс, буде ціле все, — нехай візьме [той, хто його спіймав], від нього, [того, чий є челядин], два золотих за спіймання.

Якщо ж заміряться хто з русів узяти [що-небудь] у людей цесарства нашого, [то той], що це вчинить, покараний буде вельми; а якщо він візьме, — хай заплатить подвійно. А якщо таке саме вчинить гречин русинові, — нехай дістане ту ж кару, яку ото дістав він, [русин].

Якщо ж приключиться украсти що-небудь русинові в греків чи гречинові в русів, [то] належить, щоб [крадій] повернув не лише одне [вкрадене], але й ціну його; якщо виявиться, що вкрадене продано, — нехай він оддасть його подвійну ціну і [хай] буде він покараний по закону грецькому, і за правилом грецьким, і по закону руському.

А скільки полонених християн, підвладних | наших, приведуть руси сюди, [в Греки, то] якщо буде [це] юнак чи дівчина добра, хай дадуть [греки] десять золотих і візьмуть їх; якщо ж він, [полоняник], є середнього віку, — хай дасть [покупець]

вісім золотих і візьме його; якщо ж буде старий чи дитина, — нехай дасть п'ять золотих. Якщо ж виявляться руси в рабстві у греків, [то], коли вони полоняниками, — хай викуповують їх руси по десять золотих якщо ж його, [русина, раніш] купить гречин [і поклянется про це] перед хрестом, [то] належить йому взяти [ту] ціну, скільки він і дав за нього.

Про Корсунську сторону. Скільки ж є городів у тій частині [землі Грецької], хай не мають права [на них] князі руські. Хай воює [князь руський] у тих сторонах, — а та сторона не покоряється нам 9, — і тоді, якщо попросить війська од нас, [греків], князь руський, ми дамо йому, скільки йому буде треба, — і нехай він воює 10

І про це: якщо знайдуть руси корабель грецький, викинутий [на берег] в якому-небудь місці, — хай не завдадуть вони йому шкоди; якщо ж із нього візьме хто що-небудь чи людину [з нього забере в рабство, — хай буде той винуватий по закону русько і грецькому.

А якщо виявлять руси корсунян, які рибу ловлять в усті Дніпра, — хай не чинять їм ніякого зла.

І хай не мають руси права зимувати в усті Дніпра, Білобереж;

коло [острова] святого Елевферія, а коли прийде осінь, хай ідуть вони у доми свої в Русь.

І про сих: оскільки ж приходять чорні болгари і пустошать в стороні Корсунській, то ми поручаємо князю руському, хай їх не пускає, бо вони завдають шкоди [і] його стороні.

А якщо скоять злочин який-небудь греки, суцї під владі цесарства нашого, [то] не майте ви, [руси], права карати їх, а за велінням цесарства нашого хай дістане [злочинець так], як ото вчинить.

А якщо уб'є християнин русина чи русин християнина, — і хай задержать того, що вчинив убивство, родичі вбитого [і] х уб'ють його.

Якщо | ж утече той, що вчинив убивство, і зникне, і якщо і буде імушим, — хай візьмуть майно його родичі вбитого; якщо той, що вчинив убивство, є неімушим і втече, — нехай шукають його доки він [не] знайдеться, а якщо знайдеться, — хай убитим буде.

А якщо ударить мечем, чи списом, чи яким іншим знярядям русин гречина чи гречин русина, — хай за цей злочин заплатить він п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж він є неімушим, — хай [дасть], скільки може, і все те [хай] продане буде, навіть хай і одягу, в якій він ходить, — і те з нього зняти, а про решту [суми] нехай поклянется він по своїй вірі, що не має [більше] нічого, і тоді [хай] одпущений буде.

Якщо ж зажадає наше цесарство од вас воїв на тих, що нам противляться, то хай напишуть [мужі наші] до великого князя вашого і [хай] він пошле нам [стілки], скільки ми хочемо; і з цього довідаються інші країни, яку дружбу мають Греки з Руссю.

Ми ж договір сей 11 виклали на двох хартіях, і одна хартія є у цесарства нашого і на ній єсть хрест і імена наші напи-

сані, а на другій [імена свої написали] посли ваші і купці ваші. А відходячи з послом цесарства нашого, хай вони допровадять їх 12 до великого князя руського Ігоря і до людей його, і ті, приймаючи хартію [нашу, хай] поклянуться додержувати вірність [тому], про що ми домовились і написали на хартії сій, на якій написані суть імена наші.

Ми ж, [руси], скільки нас охрестилося, клялися [своєю] церквою святого Іллі в соборній церкві [цесароградській Софії] і присягальним чесним хрестом, і хартією сею додержувати ж усього, що є написано на ній, і не переступати з того анічого; а якщо переступить це [хто-небудь] із країни нашої, чи князь, чи інший хто, чи охрещений, чи нехрещений, — хай не має він од бога помочі, і хай буде він рабом 13 у сей вік і в будучий, і хай заколений буде своїм оружжям. А нехрещені руси хай покладають щити свої, і мечі свої оголені, і обручі 14 свої, і інше оружжя і хай клянуться, що все, написане на хартії сій, [буде] додержано Ігорем, і всіма боярами, і всіма людьми, і землею Руською в наступні літа і завжди. Якщо ж хто із князів чи із людей руських, чи християнин, чи нехрещений, переступить се 15, що написано на хартії сій, — йому належить від оружжя свого померти, і хай буде він проклят богом і Перуном [за те], що переступив свою клятву.

А коли схвалить [це] Ігор, великий князь, хай береже він дружбу сю15 правдиву, хай вона не розладнається, допоки сонце сіяє і весь світ стоїть, у нинішні віки і в будучі».

Послані ж Ігорем посли прийшли до Ігоря з послами грецькими і повідали всі речі цесаря Романа. Ігор тоді призвав послів грецьких [і] сказав: «Говоріте, що вам повелів цесар!» І сказали посли цесареві: «Се послав нас цесар. Рад він єсть мирові і хоче мир мати з князем руським і дружбу. А твої посли водили вже цесаря нашого до присяги, і нас послали водити до присяги тебе і мужів твоїх». І обіцявся Ігор так учинити.

І на другий день призвав Ігор послів і прийшов на пагорби, де стояв Перун. І поклали [руси] оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки [було] поган-русів. А християн-русів водили присягати7 в церкву святого Іллі, що є над ручаєм кінець Пасинчої бесіди, бо це була соборна церква, а багато варягів і хозар були християнами

Ігор тим часом, утвердивши мир з Греками, відпустив послів; одаривши хутром, і челяддю, і воском, він одпустив їх. А посли прийшли до цесаря [свого Романа] і повідали всі речі Ігореві і [розповіли про] дружбу, яку [він виявляє] до Греків.

Ігор же став княжити в Києві, мир маючи з усіма землями. І приспіла осінь, і став він замишляти [похід] на деревлян, прагнучи добути більшу данину.

У РІК 6453 [945] 1 Сказала дружина Ігореві: «Отроки2 Свенельдові вирядилися оружжям і одежею 3, а ми — голі. Підіно, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми».

І послушав їх Ігор, пішов у Деревляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ].

Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і поїду іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули деревляни, що він знов іде, порадилися деревляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину». І не послушав їх Ігор, і деревляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря 4 і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодні.

Ольга ж перебувала в Києві з сином своїм, малим Святославом, і кормилець 5 його [тут] був Асмуд, і воєвода [тут] був Свенельд, той самий отець Мстишин 6.

І сказали деревляни: «Осе князя руського ми вбили. Візьмемо жону 7 його Ольгу за князя свого Мала і Святослава [візьмемо] і зробимо йому, як ото хочем». І послали деревляни ліпших мужів своїх, числом двадцять, у човні до Ольги, і пристали вони під Бори-чевим [узвозом] у човні, бо тоді вода | текла біля Гори київської, і на Подоллі не сиділи люди, а на Горі.

Город же Київ був [тут], де є нині двір Гордятин і Никифорів, і двір княжий був у городі, де є нині двір Воротиславів і Чюдинів, а перевісище було поза городом; поза городом був і двір теремний другий, де є двір domestikів 8, — за святою Богородицею над горою, — саме тут був терем кам'яний 9.

І розповіли Ользі, що деревляни прийшли, і позвала [їх] Ольга до себе, і мовила їм: «Добрі гості прийшли». І сказали деревляни «Прийшли, княгине». І мовила їм Ольга: «Говоріть-но, заради чого ви прийшли сюди?» І сказали деревляни: «Послала нас Деревлянська земля, кажучи так: «Мужа твого ми вбили, бо був муж твій як той вовк, що обкрадав і грабував. А наші князі добрі є, бо пильно вони подбали про Деревлянську землю. Іди-но за нашого князя Мала», — бо ім'я йому було Мал, князю деревлянському. Мовила тоді їм Ольга: «Люба мені є річ ваша. Мужа свого мені вже не вскресити, а вас хочу я завтра вшанувати перед людьми своїми. То нині ідіте в човен свій і ляжте в човні, величаючись. Завтра я пошлю по вас, а ви скажіте: «Не поїдемо ми ні на конях, ні пішки [не] підемо, а понесіте нас у човні». І вознесуть вас у човні». І відпустила вона їх у човен.

Ольга тим часом звеліла викопати яму велику й глибоку на дворі теремному, поза городом. І назавтра Ольга, сидячи в теремі, послала по гостей. І прийшли до них [кияни], кажучи: «Зове вас Ольга на честь велику». Вони ж сказали: «Не поїдемо ми ні на конях, ні на возах, ні пішки [не] підемо, а

понесіте нас у човні». І сказали кияни: «Прийдеться нам [нести]. Князь наш убитий, а княгиня наша хоче | [йти] за вашого князя». І понесли їх у човні. Вони ж сиділи, взявшись у боки, величаючись і вигорджуючись, у великих застібках. І принесли їх на двір до Ольги, і, нісши їх, [так] і вкинули з човном у яму. І, приникнувши [до ями], Ольга мовила їм: «Чи добра вам честь?» Вони ж сказали: «Гірша нам смерть, ніж Ігореві». І повеліла вона засипати їх живими, і засипали їх.

І пославши Ольга [послів] до деревлян, сказала: «Якщо ж ви мене щиро просите, то пришліте до мене знатних мужів, хай у великій честі піду я за вашого князя. А то не пустять мене люди київські». Це почувши, деревляни вибрали ліпших мужів, які держать Деревлянську землю, і послали по неї.

Коли ж деревляни прийшли, звеліла Ольга приготувати мийню, кажучи [їм] так: «Помившись, прийдіте до мене». Вони, [слуги], тоді розпалили мийню, і ввійшли деревляни [туди], і стали митися. І заперли мийню за ними, і повеліла [Ольга] запалити її од дверей, і тут згоріли вони всі.

І послала вона [послів] до деревлян, кажучи так: «Се вже йду я до вас. Тож зготуйте медів много коло города, де ото вбили ви мужа могого. Хай поплачу я над гробом його і вчиню тризну мужеві моєму». Вони ж, почувши [це], звезли медів вельми багато. А Ольга, взявши трохи дружини і йдучи без нічого, прийшла до гробу його і плакала по мужеві своєму. І повеліла вона людям своїм 10 насипати могилу велику, а як вони насипали, звеліла тризну чинити. Після цього сіли деревляни пити, і звеліла Ольга отрокам своїм прислужувати перед ними. І сказали деревляни Ользі: «Де є друзі наші, що їх ми послали по тебе?» А вона відповіла: «Ідуть вслід за мною з дружиною мужа могого». І як упились деревляни, звеліла вона отрокам своїм пити за них, а | сама відійшла звідти і потім наказала отрокам сікти їх. І посікли їх п'ять тисяч. А Ольга вернулася до Києва і спорядила воїв на рештки їх.

Початок княжіння Святославового

У РІК 6454 [946]. Ольга з сином Святославом збрала воїв багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю. І вийшли деревляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська докупи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був [Святослав] зовсім малим. І сказав [воєвода] Свенельд і [кормилець] Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем».

І перемогли вони деревлян. Деревляни ж побігли й заперлися в городах своїх. А Ольга кинулася з сином своїм на Іскоростень-город, бо ті [городяни] вбили були мужа її, і стала довкола города з сином своїм. А деревляни заперлися в городі і кріпко боролися з городських стін, бо знали вони, що самі вбили князя і на що [довелося б їм] здатись.

І стояла Ольга літо ціле, і не могла вона взяти города. І намислила вона так: послала [послів] до города, кажучи: «Чого ви хоч досидітись? Адже всі ваші города здались мені, і зго-

дилися на данину, і обробляють ниви свої і землю свою. А ви хочете з голоду померти, не згоджуючись на данину?» Деревляни ж [їй] сказали: «Ми раді б згодитись на данину, але ти будеш мстити за мужа свогого». І сказала їм Ольга, мовляв: «Я вже одомстила за мужа свогого, коли прийшли ви до Києва, і вдруге, і втретє тоді, коли чинила тризну мужеві моєму. Тому я вже не буду помсту чинити, а хочу взяти по трохи данини і, помирившись з вами, піду назад». Запитали тоді деревляни: «Чого ти хочеш од нас? | Ми раді дати і медом і хутром». Вона ж сказала їм: «Нині у вас нема ні меду, ні хутра. Лише малого я у вас прошу: дайте мені од двора по три голуби і г три горобці. Бо не хочу я тяжкі данини накласти на вас, як ото муж мій, а сього прошу у вас мало-го. Знемоглись бо ви есте в облозі тож дайте мені се мале».

Деревляни ж раді були [цьому]. Зібрали ото ж вони од двора по три голуби і по три горобці і послали до Ольги з поклоном. Ольга тоді сказала їм: «Се вже покорились ви есте мені й моїй дитині Ідїть-но в город, а я завтра відступлю од города і піду в город свій Деревляни ж раді були [цьому], увійшли в город і розповіли [пр все] людям. І обрадувалися люди в городі.

Ольга тим часом, роздаючи воям кому ото по голубові, а другим по горобцеві, звеліла [їм] кожному голубові й горобцеві прив'язат трут, обгортаючи [його] в маленькі платочки [і] ниткою прив'язуючи до всіх голубів і горобців. І звеліла Ольга, коли смерклося, воям своїм пустити голубів і горобців.

Голуби ж і горобці полетіли в гнізда свої, — ті в голубники свої, а горобці під остріхи, — і тоді загорялися голубники, а од них хижі і стодоли 1. І не було двора, де б не горіло, і не можна було гасити, бо всі двори загорілися. І побігли люди з города, і повеліла Ольга воям своїм хватати їх.

А як узяла вона город, то спалила його. І старійшин же города спалила, а інших людей — тих побила, а других оддала в рабство мужам своїм, а решту їх залишила платити данину.

І наклала вона на них данину тяжку, і дві частини [її] ішли 2 Києву, а третя — Вишгороду, до Ольги, бо Вишгород був Ольжиним городом. І пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і з дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки 3. І [донині] є становища її і ловища її.

І прийшла вона в город свій Київ із сином своїм Святославом. І, пробувши один рік,

У РІК 6455 [947], пішла Ольга до Новгороду. І встановила вона по [ріці] Мсті погости 1 і данину, і по [ріці] Лузі погости, і данину, і оброки 2. І ловища її є по всій землі, і знаки 3 [її], і місця 4, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру [є] перевісища [її], і по Десні, і єсть село її Ольжичі й до сьогодні.

Установивши порядок, повернулася вона до сина свого в Київ і перебувала [тут] із ним у любові.

У РІК 6456[948].

У РІК 6457[949].

У РІК 6458 [950].

У РІК 6459[951].

У РІК 6460[952].

У РІК 6461 [953].

У РІК 6462 [954].

У РІК 6463 [955]. Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесарограда 1. А був тоді цесарем Костянтин, син Леонтів. І, побачивши її, гарну з лиця і вельми тямущу, здивувався цесар розумові її і розмовляв з нею, сказавши їй: «Достойна ти єси цесарствувати в городі сьому з нами». Вона ж, зрозумівши [його річ], мовила до цесаря: «Я поганинка єсмь. А якщо ти хочеш мене охрестити, то охрести мене сам. Якщо ні — то я не охрещуюся». І охрестив її цесар з патріархом [Полієвктом].

Просвітившись же, радувалась вона душею і тілом. І поучив її патріарх про віру [християнську], і мовив їй: «Благословенна ти єси в руських князях, бо возлюбила ти світло, а тьму облишиш. Благословлятимуть тебе сини руськії навіть в останньому поколінні нащадків твоїх». І дав він їй заповіді про церковний устав, і п молитву, і про піст, і про милостиню, і про додержання тіла в чисто. А вона, схиливши голову, стояла, і слухаючи поучення, вбирала [його], як губка, і, поклонившись патріархові, говорила: «Молитвами твоїми, владико, хай убережена буду я од сіті вражої». І було наречено її в хрещенні ім'ям Олена, як ото й колишню цесарицю, матір великого Костянтина. І благословив її патріарх, і відпустив її.

А по схрещенні призвав її цесар і сказав їй: «Я хочу взяти тебе за жону». Вона тоді мовила: «Як ти мене хочеш узяти, ко охрестив мене сам і назвав мене дочкою? Адже в християнах нема такого закону — ти ж сам знаєш». І сказав цесар: «Перехитри ти мене єси 2, Ольго». І дав він їй дари многі — золото, і сребрі і паволоки, і начиння різного, і відпустив її, назвавши її дочкою своєю.

Вона ж, збираючись додому, прийшла до патріарха, благословення просячи для роду [свого], і сказала йому: «Люди мої погани і син мій, — хай би уберіг мене бог од усякого зла». І мовив патріарх: «Чадю вірнеє! Ти в Христа охрестилася єси і в Христа втілилася. І Христос убереже тебе, як ото уберіг Єноха в найдавніші покоління, потім Ноя в ковчезі, Авраама од Авімелеха, Лота од со-домлян, Мойсея од фараона, Давида од Саула, трьох отроків³ од [смерті в] печі, Даниїла од звірів, — так і тебе він ізбавить од врага і сітей його» 4. І благословив її патріарх, і пішла вона з миром у землю свою, і прибула до Києва.

Се ж [усе] сталося [так], як при Соломоні: прийшла цариця ефіопська, хочаби почути мудрість Соломонову, [і] велику мудрість побачила⁵, і свідчення [її]. Отак і ся блаженна Ольга шукала істинної мудрості божої. Але та, [цариця ефіопська], — людської, а ся — божої. «Бо ті, що шукають премудрості, — знайдуть [її]» 6. «Премудрість на розпуттях волає, і на дорогах сміливо [голос] підносить, і на краях стін із заборолами проповідує, і в воротах городських одважно говорить: «Скільки ж літ ви, невігласи, [будете] і держатися неправди?»

7 А ся ж блаженна Ольга з малих літ шукала мудрості, яка є лучче від усього на світі сьому, і знайшла вона перло многоцінне, що ним є Христос. Сказав бо Соломон: «Бажання благовірних насолоджує душу [їх]» 8, і «прихили серце своє до розуму» 9, бо «тих, що люблять мене, [премудрість], — я люблю, і ті, що шукають мене, — знайдуть мене». Бо господь сказав: «Того, хто приходить до мене, — я не вижену геть» 11

Ся ж Ольга прибула до Києва, як ото ми сказали, і прислав до неї цесар грецький [послів], мовлячи: «Многим одарив я тебе, і ти говорила мені: «Коли я повернуся в Русь, [то] многі дари пошлю тобі: челядь, і віск, і хутро, і воїв багато на поміч». Ольга ж, відповідавши [цесареві], сказала послам: «Якщо ти, ото ж, так само постоїш у мене в Почайні 12, як і я в Суду, — то тоді я тобі дам». І відпустила вона послів, це сказавши.

Жила ж Ольга [разом] із сином своїм Святославом, і повчала його мати охреститися, та не зважав він на це, ні до вух не брав. А якщо хто хотів [своєю] волею охреститися — [Святослав і його дружина] не боронили, але глумилися з того. «Адже для невіруючих віра християнська юродство єсть» 13; «не знали бо [її], ані розуміли ті, які ходять у тьмі, і не відали вони слави господньої» 14, «бо одебеліли серця їх, і ушима ж важко вони слухали, [а] очима [не хотіли] видіти» 15. Сказав бо Соломон: «Діла нечестивих далекі від розуму» 16, «хоча я, [премудрість], кликала вас, та ви не послушали, і простерла я слова [мої], а ви не розуміли, і одкидали ви мої поради, а моїх же докорів не слухали», «зненавиділи бо ви премудрість і страху господнього не прийняли, не хотіли ви слухати порад моїх і зневажали мої викриття» 17.

Отак і Ольга часто [Святославу] говорила: «Я, сину, бога пізнала і радуюся. Якщо й ти пізнаєш бога, то радуватися станеш». Але він не слухав цього, кажучи: «Як я інший закон один прийму? Адже дружина моя з сього сміятись почне!» Вона тоді сказала йому: «Якщо ти охрестишся, — всі це саме вчинять». Та він не послушав матері і додержував поганських звичаїв, не відаючи, [що] коли хто матері не слухає, — у біду впадає. Як ото сказано: «Якщо хто отця чи матері не слухає, — смертю хай умре» 18. Сей же [Святослав] після цього гнівався на матір, бо Соломон сказав: «Той, хто повчає злих, — наживе собі безчестя; викриваючи нечестивого, він опорочить себе, бо викриття нечестивих — це страждання їм, [обличителям]; не викривай злих, щоб не зненавиділи вони тебе» 19. Та, проте, любила Ольга сина свого Святослава, мовлячи: «Нехай буде воля божя. Якщо бог захоче помилювати рід мій і землю Руськую хай покладе їм на серце звернутись до бога, як ото і мені бог дарував»

І, це сказавши, молилась вона за сина і за людей у всі дні і ночі, вирощуючи сина свого до змужніння його і до повноліття його.

У РІК 6464 [956].

У РІК 6465 [957].

У РІК 6466 [958].

У РІК 6467 [959].

У РІК 6468 [960].

У РІК 6469 [961].

У РІК 6470[962].

У РІК 6471 [963].

У РІК 6472 [964]. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легки Ходячи, яко пардус¹, багато воєн він чинив. Возів же за собою в не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину [і] на вуглях спікши, [ці він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло [клав] у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до [інших земель [послів], кажучи: «Хочу на вас іти».

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов вятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

У РІК 6473 [965]. Рушив Святослав на Хозар. Почувши ж [про це], хозари вийшли насупроти з князем своїм, каганом [Юсифом?] зступилися [війська] битися, і сталася битва межі ними, [одолів Святослав хозар і город їхній [столицю Ітіль], і 1 [город Білу Вежу взяв. І ясів переміг 1 він, і касогів, і прийшов до Києва.

У РІК 6474 [966]. Переміг Святослав вятичів і данину на них наклав.

У РІК 6475 [967]. Рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю і сів, князюючи, тут, у [городі] Переяславці, [і] беручи дани з греків.

У РІК 6476 [968]. Прийшли печеніги вперше 1 на Руську землю. А Святослав був [тоді] в Переяславці, і заперлася Ольга з онуками своїми — Ярополком, і Олегом, і Володимиром — у городі Києві. І оступили печеніги город силою великою, — незчисленне множест [стояло їх] довкола города, — і не можна було вийти з города, вісті послати, і знемагали люди од голоду й безвіддя. І, зібравшись, люди тої сторони Дніпра стояли в човнах на тій стороні, та не можна було увійти в Київ ані одному з них, ні із города [вийти кому] до них.

І затужили люди в городі, і сказали: «Чи нема кого, який би на ту сторону міг дійти ; переказати 2: «Якщо ви не підступите завтра під город, — ми здамось печенігам». І сказав один хлопець:

«Я можу перейти». Городяни ж, зрадівши, сказали хлопцеві: «Коли можеш ти якось іти — іди». Він тоді вийшов із города з уздечкою і ходив серед печенігів, запитуючи: «Чи ніхто не бачив коня?», — бо він умів по-печенізькому і вони вважали його [за одного з] своїх. А як приблизився він до ріки, [то], скинувши одєжу з себе, скочив у Дніпро і побрів. І коли побачили [це] печеніги, кинулися вони за ним, стріляючи в нього, але не могли йому анічого зробити.

А ті, побачивши [це] з тої сторони [Дніпра і] прибувши в човні назустріч йому, взяли його в човен і привезли його

до дружини. І сказав він їм: «Якщо ви не підступите завтра рано під город, — здадуться люди печенігам». Мовив тоді їм воєвода їхній, на ім'я Претич:

«Підступимо завтра в човнах і, захопивши княгиню і княжичів, умчимо ми на сю сторону і люди. Якщо ж сього не зробимо, — погубить нас Святослав».

І як настав ранок, сіли вони в човни перед світом, затрубили сильно трубами, і люди в городі зняли крик. Печеніги ж подумали, що князь [Святослав] прийшов, [і] побігли од города хто куди.

І вийшла Ольга з онуками і з людьми до човнів, а князь печенізький [Куря], побачивши [це], вернувся один до воєводи Претича і запитав: «Хто се прийшов?» І сказав йому [воєвода]: «Люди тої сторони». І спитав князь печенізький: «А ти чи не князь єси?» Він же сказав: «Я — муж його і прийшов зі сторожею, а вслід за мною іде воїв незчисленне множество», — а це він сказав, лякаючи їх. І мовив князь печенізький Претичеві: «Будь мені другом». Він тоді сказав: «Нехай буде так». І подали вони руку один одному, і дав печенізький князь Претичеві коня, шаблю, стріли, а він дав йому броню, щит, меч. І відступили печеніги од города, і не можна було коня напоїти: на Либеді — печеніги 3.

І послали кияни [гінця] до Святослава, говорячи: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш [про неї], а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, — то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?»

Це почувши, Святослав швидко сів на коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою, і дітей своїх, [і] журився тим, що сталося од печенігів. І зібрав він воїв, і прогнав печенігів у поле, і було мирно.

У РІК 6477 [969]. Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків — паволоки, золото, вино й овочі різні, | а з Чехів і з Угрів — сребро й коні, із Русі ж — хутро, і віск, і мед, і челядь». І мовила йому мати: «Чи бачиш ти, що я недужа? Куди ти хочеш [іти] од мене?» — бо вона вже розболілася була. Сказала ж вона йому: «Погребши мене — іди, куди хочеш».

І по трьох днях померла Ольга. І плакав за нею син її, і внуки її, і люди всі плачем великим, і, понісши, погребли її на [уготованому] місці 1. І заповіла була Ольга не творити тризни над собою, бо мала вона пресвітера, і той похоронив блаженну Ольгу.

Ся [Ольга] була передвісницею християнській землі, яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом. Вона бо сіяла, як місяць, уночі. Так ся між невірних людей світилася, як перло в багні, бо були вони закаляні гріхом, не омиті святим хрещенням, а ся омила святою купіллю,

скинула з себе гріховну одіж ветхого чоловіка Адама і в нового Адама втілилась, що ним є Христос.

Речім же до неї: «Радуйся, руськеє пізнання бога! Стали ми початком примирення [з ним]». Вона бо першою увійшла в царство небеснеє із Русі, і її восхваляють руські сини яко зачинательку, бо й по смерті молилась вона богові за Русь. «Праведних же душ не вмирають» 2. Як ото сказав Соломон: «Коли хвалять праведника, — веселяться люди» 3, «безсмертною бо є пам'ять його» 4, коли признається він богом і людьми. Її теж усі люди прославляють, бі чачи, що лежить вона нетлінною многі літа. Сказав бо пророк [Ілій про слова господа]: «Тих, що прославляють мене, — я прославлю» Про таких же і Давид говорив: «У пам'яті вічній буде праведни він поговору злого не убоїться. Готово серце його уповати на господа, утвердилося серце його і не здригнеться» 6. Соломон же сказав: «Праведники вівіки живуть, і від господа нагорода їм є, і дбання од Всевишнього. Тому дістануть вони царство краси і вінець доброї од руки господньої, бо десницею захистить він їх і рукою покриє їх» 7. Захистив бо він силою [своєю] блаженну Ольгу од врага і супостата диявола.

У РІК 6478 [970]. Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Деревлянах.

У цей же час прийшли люди новгородські, просячи князя собі: «Якщо не підете ви до нас, то ми знайдемо князя собі». І сказав їм Святослав: «Аби хто до вас пішов!» І відмовився [йти до них; Ярополк, і Олег. І сказав Добриня: «Просіте Володимира», — бо Володимир був од Малуші, улюблениці Ольжиної; [Малуша] ж була сестра Добринина, а отцем їм обом був Малко Любчанин, ото ж Добриня був вуєм Володимирові. І сказали новгородці Святославу: «Дай нам Володимира».

І взяли новгородці Володимира собі, і пішов Володимир з Добринею, вуєм своїм, до Новгорода, а Святослав — до Переяславця.

У РІК 6479 [971]. Прийшов Святослав до Переяславця, і заперлися болгари в городі. І вийшли болгари на січу проти Святослава, і була січа велика, і одолівали болгари. І сказав Святослав воям своїм: «Уже нам тут полягти. Ударимо мужньо, браття і дружино!» А під вечір одолів Святослав [болгар] і взяв город списом, кажучи: «Се город мій!»

І послав він до Греків [послів], мовлячи: «Хочу на вас іти і взяти город 1 ваш, як і сей». І сказали греки: «Ми не в силі супроти вас стати. Так що візьми з нас данину [собі] і на дружину свою. Але скажіте нам, скільки вас, щоб дали ми по числу воїв». А це говорили греки, обманюючи русів: греки бо є хитромудрі й до сьогодні. І сказав їм Святослав: «Єсть нас двадцять тисяч», — і додав він десять тисяч, бо було русі десять тисяч тільки. І спорядили греки сто тисяч на Святослава, і не дали данини.

І рушив Святослав на греків, і вийшли вони супроти русі. І коли побачили [це] руси, то убоялися вельми | множества воїв. І мовив Святослав: «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведесться] стати насупроти. Тож не осоромимо

землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

І приготувались до бою руси і греки насупроти [них]. І зітнулися обидва війська, і обступили греки русів, і була січа велика, і одолів Святослав, а греки побігли. І пішов Святослав, воюючи, до города [Цесарограда], і інші города розбиваючи, які стоять пустими і до сьогоднішнього дня.

І зівзав цесар [грецький Іоанн] у палату бояр своїх, і сказав їм: «Що вдіємо? Адже не можемо ми стати супроти нього». І сказали йому бояри: «Пошли йому дари. Спитуємо його, чи падкий він є до золота чи паволок?» І послали вони до нього золото, і паволоки, і мужа мудрого, і сказали йому: «Стеж за поглядом його, і лицем його, і мислями його» 2.

Він же, [муж цесарів], узявши дари, прийшов до Святослава. І коли прийшли греки з дарунком, він сказав: «Введіте їх сюди». І прийшли вони, і поклонились йому, і поклали перед ним золото й паволоки. І сказав Святослав, убік дивлячись: «Сховайте». І отроки Святославові, узявши, [все] сховали, а посли цесареві повернулися до цесаря.

І зівзав цесар бояр, і сказали тоді послані: «Коли прийшли ми до нього і піднесли дари, він і не глянув на них, а повелів сховати їх». І мовив один [боярин]: «Спитуй його ще один раз. Пошли ще йому оружжя». Вони ж послушали того і послали йому меч та інше оружжя.

І принесли йому меч, і він, узявши, став любитися [ним], і хвалити, і дякувати цесареві.

І прийшли [послані] назад до цесаря, і повідали все, що було. І сказали бояри: «Лютим буде | сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину». І послав цесар [послів до Святослава], кажучи так: «Не ходи до города, а візьми данину, навіть яку ти хочеш», — бо він замалим не дійшов до Цесарограда 3.

І дали вони йому данину, а він узяв і за вбитих, кажучи: «Рід його візьме». Узяв він також і дари многі і вернувся в Переяславець зі славою великою.

Побачивши ж, що мало дружини у нього, він сказав собі: «Іще, обманувши як-небудь, поб'ють вони дружину мою і мене», — бо багато загинуло було в бою. І сказав він: «Піду я в Русь і приведу більше дружини».

І послав він послів до цесаря в [город] Дерестер, — бо тут був есар, — кажучи так: «Хочу я мати мир з тобою твердий і дружбу». І це почувши, цесар зрадів і послав йому дари, більші від перших.

Святослав же прийняв дари і став радитися з дружиною своєк говорячи так: «Якщо ми не вчинимо миру з цесарем, а довідається цесар, що нас мало є, то, прийшовши, обступлять вони нас у город А Руська земля далеко є і печеніги з нами вороги, — то хто нам допоможе? Учинимо ж мир із цесарем, бо він же згодився нам на данину, — і сього хай буде досить

нам. Якщо ж він стане не давати данини, то знову, зібравши воїв більше, ніж спершу, прийдемо з Русі до Цесарограда».

І до вподоби була річ ся дружині, і послали вони ліпших мужі до цесаря. І прийшли ті в Дерестер, і сказали [про них] цесарев А цесар на другий день прикликав їх, і мовив цесар: «Хай говорят послы руські». Вони ж сказали: «Так говорить князь наш: «Хоч я мати справжню дружбу з цесарем грецьким на всі прийдеш часи».

Цесар же, рад бувши, повелів писцю писати на хартію всі реї Святославові. І стали говорити послы всі речі, — і став писець писати, — мовлячи так: «Згідно з другою угодою 4, що відбулась при Святославі, великому князеві руському, і при Свенельді, писан при Феофілові-синкелі до Іоанна, прозваного Цімісхієм, цесаря грецького, в Дерестрі, місяця липня, індикта 14, | у рік 6479.

Я, Святослав, великий князь руський, як клявся, [так] і утверджую цим договором присягу свою, що хочу [разом] із русамн які під мною, боярами та іншими [людьми], мати мир і справжню дружбу з кожним — і [з] великим цесарем грецьким, і з Василієм і з Костянтином, і з [іншими] богонатхненними цесарями, і з усім, людьми вашими до кінця віку.

Ніколи ж не буду я замишляти на землю вашу, ні збирати людей [проти неї], ні приводити інший народ на землю вашу і скільки є [країв] під владою грецькою, ні на волость Корсунську і ні городи її, скільки їх є, ні на землю Болгарську.

А якщо інший хто-небудь замислить на землю вашу, то я буду противником йому і буду битися з ним.

Як і клявся я цесарям грецьким, а зі мною бояри і русь уся будемо ми додержувати попереднього договору. Якщо ж ми не до держимо чого із сього і [зі] сказаного раніш, то я і [всі, хто] зі мною і під мною, хай будемо прокляті богом, у якого віруємо, — в Перуна і в Волоса, бога скоту, — хай будемо ми золоті, як ото золото се 5 і своїм оружжям хай ми посічені будемо, і хай ми вмеремо. Ви ж майте се за правду, що нині вчинив я вам і написав на хартії сій а ми своїми печатями запечатали» 6.

Учинивши мир із Греками, Святослав рушив у човнах до [дніпрових] порогів. І сказав йому воєвода отця його Свенельд: «Обійди, княже, [їх] на конях, бо стоять печеніги в порогах». Однак не послухав він його і рушив у човнах.

Тим часом послали переяславці до печенігів [гінців], кажучи: «Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчислений, а з малою дружиною». Почувши ж печеніги се, заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. І не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгривні [була] голова коняча. І зимував [тут] Святослав. А коли наспіла весна, пішов Святослав у пороги. |

У РІК 6480 [972]. Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, — окувавши череп його золотом 1, пили з нього. Свенельд же прий-

шов у Київ до Ярополка. І було всіх літ княжіння Святославового двадцять і вісім.

У РІК 6481 [973]. Почав княжити [в Києві] Ярополк.

У РІК 6482 [974].

У РІК 6483 [975]. Коли Свенельдич, на ймення Лют 1, вийшовши якось із Києва лови діяти, гнав за звіром у лісі, узрів його Олег і спитав: «Хто се є?» І сказали йому: «Свенельдич». І, напавши, він убив його, бо й Олег діяв був лови. І через це постала ненависі межі ними, Ярополком і Олегом, і завжди мовив Ярополкові Свенельд, хоча чи відомстити за сина свого: «Піди на брата свого і візьмеш ти волость його один».

У РІК 6484[976].

У РІК 6485 [977]. Пішов Ярополк на Олега, брата свого, у Деревлянську землю. І вийшов супроти нього Олег, і приготувалися вони обидва до бою, і коли зітнулися війська, переміг Ярополк Олега. І побіг тоді Олег з воями своїми в город, що зветься Вручий. А був міст через рів до воріт городських, і [люди], давліючи одні одного, спихнули Олега з мосту в урвище. І падало багато людей з мосту, і подавили [тут] і коней, і людей.

І ввійшовши Ярополк у город Олегів, узяв волость його і посла [шукати брата свого. І, шукавши, його не знайшли, та сказав одні дrevлянин: «Я бачив учора, як спихнули його з моста». І послав Ярополк шукати його. І волочили трупи з рову од ранку й до полудня і знайшли Олега насподі під трупами, і, винісши¹, поклали його на коврі². І прийшов Ярополк до нього, і плакав, і сказав Свенельду: «Дивись, адже ти сього хотів». І погребли Олега на [високому] місці коло города Вручого, і єсть могила його коло Вручого й до сьогодні.

І взяв волость його Ярополк.

А в Ярополка була жона Грекиня, — [раніше] ж була вона черницею, та привів був її отець його Святослав і віддав її за Ярополка, бо гарна вона була з лиця.

Коли ж почув це Володимир у Новгороді, що Ярополк убив Олега, то, убоявшись, утік він за море. А Ярополк посадив посадників своїх у Новгороді і володів один у Русі.

У РІК 6486[978].

У РІК 6487[979].

У РІК 6488 [980]. Прийшов Володимир з варягами до Новгорода і сказав посадникам Ярополковим: «Ідіте до брата мого і скажіть йому: «Володимир іде на тебе, готуйся на-супроти, битися».

І сів він у Новгороді, і послав [отроків] до Рогволода, князя полоцького, мовлячи: «Хочу взяти дочку твою за жону». Він тоді запитав дочку свою: «Чи хочеш ти за Володимира?» А вона сказала:

«Не хочу я роззути Володимира, а Ярополка хочу». Рогволд же прийшов був із замор'я і мав волость свою в Полоцьку. А Тур [сів] у Турові; од нього ж і туровці прозвалися.

І прийшли отроки Володимирові, і повідали йому всю річ Рогні-ді, дочки Рогволода, князя полоцького. Володимир тоді зібрав воїв багато — варягів, і словен, і чуді, і кривичів — і пі-

шов на Рогволода. У сей же час хотіли вести Рогнідь за Ярополка. І прийшов Володимир на Полоцьк, і вбив Рогволода і синів його двох, а дочку його Рогнідь узяв за жону і пішов на Ярополка 1.

І прийшов Володимир до Києва з воями многими. І не зміг Ярополк стати супроти Володимира, і заперся Ярополк з людьми своїми і з воєводою Блудом. І стояв Володимир, окопавшись, на Дорогожичі — межі Дорогожичем і Капичем, — і єсть рів [той] і сьогодні.

Володимир тим часом послав до Блуда, воєводи Ярополків, [послів], обманливо мовлячи: «Посприяй мені! Якщо уб'ю брата свого — буду мати тебе за отця свого і велику честь дістанеш ти од мене. Не я бо почав братів убивати, а він. Я ж того убоявся і прийшов на нього». І сказав Блуд до посланих Володимиром: «Я буду з тобою в приязні».

О злая облудо людская! Як ото Давид говорить: «Той, що їсть хліб мій, підняв на мене облуду» 2. Так і сей лукавив проти князя свого обманом. І ще [говорив Давид]: «Язиками своїми вони лестили. Осуди їх, боже, хай відпадуть вони од замислів своїх; за безліч нечестя їх відринь їх, бо прогнівали вони тебе, господи» 3.1 ще сказа той же Давид: «Мужі криваві і лукаві не проживуть [і] половини днів своїх» 4. Се є зла порада, коли підбивають на кровопролиття. То є безумні [люди], які, діставши од князя чи од господина свог честь і дари, замишляють іще погубити голову князя свого. Гіршим; такі є від бісів. Отак і Блуд зрадив князя свого, діставши од нього почесті многі. Сей і був повинен за ту кров.

Бо сей Блуд, запершись із Ярополком [у Києві], часто слав до Володимира [послів], кажучи йому іти на приступ до город. з боєм, [а] сам замишляв убити Ярополка. Та [через] городян не можна [було] вбити його. Блуд, отож, не змігши, як би його погубити, замислив [учинити це] обманом, кажучи йому не виходити на битву з города. І мовив при цім Блуд Ярополкові: «Кияни посилають до Володимира, говорячи: «Іди на приступ до город з боєм. Ми видамо, — мовляв, — тобі Ярополка». — Утікай із города»

І послухав його Ярополк, і побіг із города, і, прийшовів заперся в городі Родні5 на усті Росі. А Володимир увійшов у Київ

І обложили [вої Володимирові] Ярополка в Родні, і був голод великий у ньому, і єсть примовка й до сьогодні: «Біда, як у Родні» І сказав Блуд Ярополкові: «Чи бачиш ти, скільки воїв у брата твого? Нам їх не перебороти. Тому мирися ти з братом своїм», обманюючи його, це говорив він. І мовив Ярополк: «Нехай буде так». І послав Блуд до Володимира [посла], кажучи: «Збувся, — мовляв, — намір твій. Я приведу, — мовляв, — Ярополка до тебе, а ті приготуй [людей] убити його».

Володимир же, це почувши [і] увійшовши у двір теремний отчий, що про нього ми раніш сказали, сів тут із воями і з дружинок своєю.

І сказав Блуд Ярополкові: «Піди до брата свого і скажи йому «Що ти мені не даси — те я візьму». Пішов тоді Яро-

полк, і сказав йому [боярин його] Варяжко: «Не ходи, княже. Уб'ють тебе. Утікай в Печеніги і ти приведеш воїв».

І не послухав він його, і прибув Ярополк до Володимира. І коли входив він у двері, підняли його два варяги двома мечами під груди, а Блуд зачинив двері і не дав услід за ним увійти своїм. І так убитий був Ярополк.

Варяжко ж, побачивши, що вбито Ярополка, утік із двору в Печеніги і багато воював з печенігами проти Володимира. І той ледве прихилив його [до себе], поклявшись йому.

Володимир же став жити з жоною брата, грекинею, а була вона вагітна. Від неї він і родив Святополка. А від гріховного кореня — лихий плід буває. Тому, що була раніш мати його черницею, а, по-друге, [оскільки] Володимир жив із нею, не одружившись, то був він плодом перелюбства. Тим-то й отець його не любив, бо був він од двох батьків: од Ярополка і від Володимира.

Після цього сказали варяги Володимирі: «Се город наш, бо ми здобули його. Тому хочемо ми взяти окуп із них по дві гривні з чоловіка». І мовив їм Володимир: «Пождіте з місяць, поки вам куні 6 зберуть». І ждали вони місяць, і не дав він їм [окуп], і сказали варяги: «Обдуриш ти еси нас. Так що покажи нам путь у Греки». І він сказав їм: «Ідіте».

І вибрав він із них мужів добрих, і тямущих, і хоробрих, і роздав їм городи. А інші пішли до Цесарограда. І послав він поперед них послів, кажучи так цесареві [грецькому Василію]: «Ідуть осе до тебе варяги. Не держи їх у столиці, бо того вони натворять тобі в городі, що й тут, але розішли їх нарізно і сюди не пускай ні одного».

І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, — а голова його [була] срібна, а вус — золотий, — і Хорса. і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм [люди] жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той. Але преблагий бог не хоче смерті грішникам; на тім пагорбі нині є церква святого Василя [Великого], як ото ми потім скажемо. Та ми до попереднього повернемося. Володимир же посадив Добриню, вую свого, в Новгороді. І Добриня, прийшовши в Новгород, поставив кумир Перуна над рікою Волховом, і приносили йому жертви люди новгородські яко богу.

Був же Володимир переможений похиттю до жінок, [і] було йому приведено шість жон: Рогнідь, що її посадив він на [річці] Либеді, де ото є нині сільце Передславине 7, і від неї родив чотирьох синів: Ізяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода, — і двох дочок: [Передславу та] (Премиславу); від грекині [він родив] Святополка; від чехині [Аллогії] — Вишеслава, а від другої [чехині Малфріді] — Святослава [і] Станіслава 8; від болгарині — Бориса і Гліба. І наложниць [було] в нього триста у Вишгороді, триста в Білгороді, а двісті — на Берестовім, у сільці, яке й нині зовуть Берестовим 9.

І був він ненаситний на блуд, і, приводячи до себе замужніх жінок і дівчат, він розтлівав їх. Був бо він [такий] жонолюбець, як і Соломон, бо в Соломона було, кажуть, сімсот жон і наложниць триста, і мудрий він був, а кінець кінцем погиб. Сей же був невіглас, а кінець кінцем знайшов [вчине] спасіння.

«Велик бо господь, і велика сила його, і розумові його нема числа» ⁹. Бо злом є жіноча принада. Як ото сказав Соломон, покавшись, про жінок: «Не слухай злої жони, бо мед капле із уст її, жони-любодійки; часину тільки насолоджує вона гортань твою, а потім знайдеш [це] гіркішим од жовчі; ті, що туються до неї, [підуть із] смертю в пекло; по путі бо життя не ходить вона, блудна бо стежа її і нерозважна» 11. Се так сказав Соломон про перелюбниць.

А про добрих жінок він сказав: «Дорожча вона від каменя многоцінного, радується нею муж її, бо робить вона мужеві своєму добрим усе життя. Добувши вовну і льон, зробить вона потрібне руками своїми. Будучи мов корабель, | вона чинить торг, здалеку збирає собі багатство; і встає вона ще вночі, і дає їжу в домі і діло рабіням. Побачивши ниву — купує її плодами рук своїх вона засадить ниву. Перепоясавши міцно стегна свої, укріпить вона рамена свої на діло; і відчуває вона, що робити — добре, і не гасне світильник її всю ніч. Руки свої простирає вона на корисне, а лікті свої підставляє під веретено. Руки свої вона розтуляє убогим, а плід подасть жебракам. Не клопочеться про дім свій муж її, коли де-небудь він буде. Подвійну одіж зробить вона мужеві своєму, я собі черлене і багряне одіння. Примітним буває у воротах муж її, якщо коли сяде він на зібранні зі старійшинами і з жителями землі. Вона зробить покривала і віддасть [їх] на продаж. Уста ж свої одкриває вона розсудливо і до речі мовить язиком своїм. У силу і в красу вона убралась. Милості її піднесли, діти її збагатили, і муж її похвалить її. Благословенною ж є жона розумна, бо хвалить вона страх господній. Дайте їй од плоду рук 12 її, нехай хвалять у воротах мужа її» 13.

У РІК 6489 [981]. Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю.

Сього ж року і вятичів він переміг, і наклав на них данину од пуга, як і отець його брав.

У РІК 6490 [982]. Піднялися оружно вятичі. І пішов на них Володимир, і переміг їх удруге.

У РІК 6491 [983]. Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх.

І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: «Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, — того заріжемо богам».

А був варяг один [Тури], — двір його був [там], де є нині церква святої Богородиці [Десятинна], що її звів Володимир, — і варяг той прийшов був із Греків і потай держався віри християнської. | І був у нього син [Іван], гарний з лиця і

душею, і на сього упав жереб по зависті диявола, бо не терпів [його] диявол, який має владу над усіма; сей був йому наче терен у серці, і прагнув погубити [його] окаянний, і підбурих людей.

І сказали, прийшовши, послані до нього, [варяга]: «Упав жереб на сина твого, бо зволили боги його собі. Тож учинимо жертву богам». І сказав варяг: «Не боги вони суть, а дерево. Сьогодні є, а завтра вже згнило. Не їдять бо вони, ні п'ють, ні говорять, а зроблені вони руками з дерева, сокирою і ножом. А бог один єсть, [той] що йому служать греки і поклоняються, бо сотворив він небо, і землю, і людину, і зорі, і сонце, і місяць, і дав життя на землі. А сі боги що зробили? Вони самі зроблені є. Не дам сина свого бісам»

Вони тоді, пішовши, повідали [се] людям. А ті, взявши оружжя пішли на нього і рознесли двір довкола нього. Він же стояв на сінях 1 із сином своїм, [і] вони сказали йому: «Дай сина свого, ми оддамо його богам». А він відповів: «Якщо вони боги є, то нехай пошлють одного [з-між] себе бога і візьмуть сина могого. А ви чому приносите їм жертви?» І зняли вони крик, і підрубали сіні під ними, а тоді повбивали їх. І не знає ж ніхто, де їх положили бо люди були тоді невігласами і поганями 2.

А диявол радувався цьому, не знаючи, що скоро буде гибель йому. Отак бо й раніше старався він погубити рід християнський але прогнали його хрестом чесним в інших землях. «Тут же, — думав собі окаянний, — тут, — мовляв, — єсть мені житво, бо ту не вчили апостоли, ні пророки [не] прорекли». Не відав він, що про рок [Осія] сказав [про слова господа]: «І наречу не моїх людей людьми моїми» 3. А про апостолів [Давид] сказав: «По всій Землі розійшлися провіщення їх, і до кінця Всесвіту глаголи їх» 4. Бо якщо апостоли і не були тут самі, то учення їх, яко труби, звучать по всім 65 світі в цфквах. їх бо ученням побіждаємо ми врага-диявола, топчучи [його] ногами, як ото потоптали його сі два побожники, діставши вінець небесний зо святыми мучениками і з праведниками.

У РІК 6492 [984]. Пішов Володимир на радимичів. А був у нього воєвода Вовчий Хвіст, і послав перед собою Володимир Вовчого Хвоста. І стрів він радимичів на ріці Піщані, [і] побідив Вовчий Хвіст радимичів. Тому й дражнять руси радимичів, кажучи: «Піщанці од вовчого хвоста втікають». Були ж радимичі із роду ляхів і, прийшовши, тут поселилися. І платять вони данину Русі, і возять повізі 1 і до сьогодні.

У РІК 6493 [985]. Рушив Володимир на Болгар з Добринею, вуєм своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар. І сказав Добриня Володимирові: «Оглядав я колодників ¹, і всі вони є в чоботях. Сим данини нам не платити, підемо оба шукати тих, що в постолах». І вчинив мир Володимир з болгарами, і поклялися вони межі собою, і сказали болгарі: «Тоді хай не буде миру межі нами, коли камінь стане плавати, а хміль — тонуті». І вернувся Володимир до Києва.

У РІК 6494 [986]. Прийшли болгари віри магометанської, говорячи: «Ти князь єси мудрий і тямущий, а не знаєш закону. Увіруй-но в закон наш і поклонися Магомету». Володимир запитав — «Яка є віра ваша?» І вони сказали: «Ми віруємо в бога, а Магомет нас учить, наказуючи робити обрізання, а свинини не їсти, і вина не пити, а по смерті з жінками чинити похоть блудну. Дасть Магомет кожному по сімдесят жінок красивих, і вибере одну красиву, і складе красу всіх на [неї] одну, і та буде йому за жону. Тут же, сказав він, нале-бб жити чинити всякий | блуд. Якщо ж на сьому світі хто буде убогим, то [таким буде] й там. Якщо ж багатим він є тут, то [таким буде] й там». І багато іншої облуди [вони говорили], що про неї й писати не можна сором ради. Володимир же слухав їх, бо сам любив жінок і многоблудство, і вислухав [це все] з насолодою. Але се було йому не до вподоби: обрізання, і про їду свинячого м'яса, а про пиття — особливо. Він сказав: «Русі веселість — пиття, ми не можемо без сього бути».

А потім прийшли німці 1 з Риму, говорячи: «Прийшли ми, послані папою». І сказали вони йому: «Мовив тобі папа: «Земля твоя [така], як земля наша, а віра ваша не [така], як віра наша. Віра бо наша — світло. Ми поклоняємось богові, який сотворив небо і землю, і зорі, і місяць, і всяке дихання, а боги ваші — дерево суть». Володимир тоді запитав: «Яка є заповідь ваша?» І вони сказали: «Постити по змозі. «Якщо хто п'є чи їсть — усе во славу божу» 2, — мовив учитель наш апостол Павло». Володимир же сказав німцям: «Ідіть назад, бо предки наші сього не прийняли».

Коли почули це жиди хозарські, [то] прийшли вони, кажучи: «Чували ми, що приходили болгари і християни, навчаючи тебе кожен віри своєї. Християни ж вірують [у того], що його ми розп'яли, а ми віруємо в єдиного бога Авраама, Ісаака, Іакова». І запитав Володимир: «Який є закон ваш?» Вони ж сказали: «Обрізатися, і свинини не їсти, ні заячини, суботи додержувати». Він тоді запитав: «То де єсть земля ваша?» І вони сказали: «В Єрусалимі». Він же спитав: «А чи там вона єсть нині?» І вони сказали: «Розгнівався бог на предків наших, і розточив нас по землях за гріхи наші, і оддана була земля наша християнам». Володимир тоді мовив: «То як ви інших учите, коли самі ви одкинуті богом? Якби бог любив вас, то не були б ви розкидані по чужих землях. Чи ви замишляєте, щоб і нам таке лихо прийняти?»

А потім до Володимира греки прислали філософа [Кирила], говорячи так: «Чухали ми, що приходили болгари, повчаючи тебе прийняти віру свою. Але їхня віра оскверняє небо і землю, бо вони прокляті суть більше од усіх людей, уподобившись Содому і Гоморрі, на яких ото напустив бог каміння розжарене, і потопив їх, і потонули вони. Отак і сих же день погібелі їх, коли прийде бог судити на землю і погубити всіх, що чинять беззаконня і скверну діють. Ці ж підмивають зади свої, обливавшись водою, і в рот [її] вливають, і по бороді мажуть [нею], згадуючи Магомета. Так же й жін-

ки їхні чинять таку саму скверну та інше, ще гірше: чоловічі [викиди] од злягання вони поїдають».

Коли почув це Володимир, він плюнув на землю, сказавши: «Нечисте се діло».

Сказав тоді філософ: «Чували ми й се, що приходили з Риму німці учити вас віри своєї, їхня ж віра мало од нашої різниться, хоча вони служать на опрісноках, сиріч облатках, але їх бог не заповів, а повелів на хлібі служити. Він поучив апостолів, узявши хліб і сказавши: «Се єсть тіло моє, яке ламаю за вас». Так само і чашу взявши, він сказав: «Се єсть кров моя нового завіту» 3. Сі ж цього не роблять, і не додержали вони правил віри».

Сказав тоді Володимир: «Прийшли до мене жиди, мовлячи: «Німці і греки вірують [у того], що його ми розп'яли». Філософ на це сказав: «Воістину ми в того віруємо, їхні бо пророки передрекли, що родиться бог, а інші — що його розіпнуть і погребуть, і що він на третій день воскресне і зійде на небеса. Вони ж тих пророків побивали, а других нищили. Коли ж збулося пророцтво їх — зійшов він на землю і, розп'яття прийнявши, воскрес і на небеса вознісся,— то сих же покаюння ждав він сорок і шість літ, і не покаюлися вони. І послав він на них римлян, вони городи їхні розвили, а самих розточили по землях, і пробувають вони в рабстві [по різних] краях».

Спитав тоді Володимир: «Для чого зійшов бог на землю і страждання таке прийняв?» І, відповідаючи, сказав філософ: «Якщо хочеш ти, княже, послухати, то скажу я тобі з початку, для чого зійшов бог на землю». Володимир на це мовив: «Я послухати рад».

І став філософ говорити так 4:

«З самого початку, в перший день, сотворив бог небо і землю. У другий день сотворив він твердь [небесну], що єсть посеред води. Сього ж дня розділилися води: половина їх зійшла на твердь, а половина їх — під твердь. У третій день сотворив він море, ріки, джерела і сімена. У четвертий день — сонце, і місяць, і зорі, і прикрасив бог небо.

Коли ж побачив [це] перший із ангелів, старійшина чину ангельського, намислив він собі, сказавши: «Зійду я на Землю і візьму Землю, і поставлю престол свій на облоках північних, і буду подобен богу» 5. І тут [бог] одразу звергнув його, чин десятій, з небес, а вслід за ним упали [й ті], що були під ним 6. Було ж ім'я врагу [тому] Сатанаїл, і на його місце поставив [бог] старійшину Михаїла. Сатана ж, обманувшись у помислі своїм і відпавши од первісної слави, назвався противником богу.

А потім, у п'ятий день, сотворив бог китів, і гадів, і риб, і птиць пернатих, і звірів, і скотів, і гадів земних. У шостий же день сотворив бог людину. В сьомий день, який є суботою, опочив бог од трудів своїх 7.

І насадив бог рай на сході в Едемі, і ввів бог сюди чоловіка, якого він сотворив, і заповів йому їсти з усякого дерева, а з одного древа не їсти,— яке є для пізнання зла і добра. І про-

бував Адам у раю, і бачив бога, і славив [його]; коли ангели славили бога — і він з ними.

І наслав бог на Адама сон, і заснув Адам, і, взявши бог одно ребро в Адама, сотворив йому жону і привів її до Адама. І сказав Адам: «Се — кість од кості моєї і плоть [од плоти моєї. Вона буде зватися жоною]. І назвав Адам імена всім скотам, і птицям, і звірам, і гадам, і самим ангелам нарід імена. І підкорив бог Адамові звірів і скотів, і володів він ними усіма, і вони слухали його 8.

Диявол же, побачивши, яку почесть воздав бог людині, позавидував їй, обернувся в змія, і прийшов до Єви, і сказав їй: «Чому не їсте ви із дерева, що є посеред раю?» І мовила жона до змія: «Сказав бог: «Не їжте, а то умрете смертю». І сказав змії до жони:

«Смертю не умрете, але відає бог, що в той же день, коли ви з'їсте з нього, відкриються очі ваші, і будете ви, яко бог, що розуміє добро і зло».

І побачила жона, що добре дерево [це] для їжі. І, взявши [плід], з'їла жона, і дала мужеві своєму, і їли вони обоє. І відкрилися очі їм, і зрозуміли обоє, що вони є нагими, і зшили з листя смокового оперізання. І сказав бог [Адамові]: «Проклята земля за діла твої, у печалі будеш ти їсти усі дні живота твого». І сказав господь бог: «Коли як-небудь прострете ви обоє руки і візьмете із дерева життя — то житимете вічно».

І вигнав господь бог Адама з раю, і сів він навпроти раю, плачучи і обробляючи землю, і порадувався сатана з прокляття землі⁹. Се [було] наше перше падіння і гірка розплата — одпадиння від ангельського життя.

І родив Адам Каїна і Авеля, і був Каїн ратаєм, а Авель пастихом. І приніс Каїн од плодів земних [дари] богові, і не прийняв бог дарів його. Авель же приніс од ягнят первістка, і прийняв бог дари Авелеві. Сатана тоді ввійшов у Каїна і підбурював Каїна на вбивство Авеля. І сказав Каїн Авелеві: «Вийдемо на поле». І коли вони вийшли, став Каїн [на Авеля] і хотів убити його, і не вмів він убити його. І сказав йому сатана: «Візьми камінь і вдар його». І вбив він Авеля, і сказав бог Каїнові: «Де є брат твій?» Він же одказав: «Хіба я сторож є братові моему?» І прорік бог: «Кров брата твого волає до мене. Будеш ти стогнати і трепетати до кінця живота твого». Адам же і Єва плакали, а диявол радувався, сказавши: «Йому бог почесть воздав, а я зробив так, що одпав він од бога, і ось нині призвів його до плачу».

І плакали вони обоє за Авелем тридцять літ, і не згнило тіло його, і не вмів вони погребти його. І за велінням божим прилетіло двоє пташенят. Одно з них померло, а друге викопало ямку, поклало померлого і погребло. Побачивши ж се, Адам і Єва викопали удвох йому яму, і положили Авеля, і погребли його з плачем¹⁰.

А коли Адамові було двісті і тридцять літ, родив він [сина] Сифа і двох дочок. І взяв одну Каїн, а другу Сиф, і од сього розплодилися люди на землі. І не пізнали вони того, який сотворив їх, сповнилися блуду, і всякої нечистоти, і вбивства, і

зависті, і жили поскотському люди. І один Ной був праведен у роду сьому, і родив він три сини — Сима, Хама та Яфета.

І сказав бог. «Не буде перебувати дух мій серед людей». І сказав він [іще]: «Погублю людину, що її сотворив я. [Погублю всіх], од людини до скотини». І сказав бог Ноєві: «Зроби ковчег, у довжину триста ліктів, а в ширину — п'ятдесят, а заввишки — тридцять ліктів», — бо в Єгипті ліктем сажень зовуть.

Робив же він ковчег сто літ, і [коли] Ной говорив, що бути потопу, насміхалися з нього люди. А коли зробив він ковчег, сказав господь бог Ноєві: «Увійди ти, і жона твоя, і сини твої, і невістки твої, і введи їх до себе — по парі од усього скоту, і птиць, [і] гадів». І ввів Ной [усіх], як ото наказав йому бог. І навів бог потоп на Землю, і втопилась усяка плоть, а ковчег плавав на воді. Коли ж вода спала, вийшов Ной, і сини його, і жона його, і од сих населилася земля 12.

І було людей багато, і [всі] одномовні; сказали вони один одному: «Зведемо башту до небес». І почали вони зводити, і старійшиною їм був Неврод. І сказав бог: «Намножилося людей, і помисли їх суєтні», і зійшов бог [на Землю], і розрізнув народи на сімдесят і на дві мови. Адамову ж мову не було забрано в Євера, бо той один не прилучився до безумства їх, мовивши так: «Якби сказав бог людям башту на небо робити, то повелів би сам бог словом [своїм], як ото сотворив він небеса, і землю, і море, і все видиме і невидиме». Через те його мова не перемінилася, од сього [Євера] пішли євреї. [І] розділилися [люди] на сімдесят і одну мову, і розійшлися вони по землях 13; кожен прийняв свій звичай, і по наущенню диявола ті лісам і джерелам приносили жертви, а [ті] — рікам, і не спізнали вони бога. Від Адама ж до потопу [було] літ 2242, а від потопа до розділення народів 529 літ.

Потім же диявол увергнув людей в [іще] більший обман, і стали вони кумири робити: ті — дерев'яні й мідяні, і другі — мармурові, золоті і срібні. І поклонялися вони їм, і приводили синів своїх і дочок своїх, і заколювали [їх] перед ними, і була вся земля осквернена. А починателем же кумиротворення був Серух: він бо робив кумири на честь померлих людей — тим, що були царями, [і] другим хоробрим [людям], і волхвам, і жонам-перелюбницям. Цей же Серух родив [Нахора, а Нахор] Фарру, а Фарра родив три сини — Аврама, і Нахора, і Арана. Фарра також робив кумири, навчившись у отця свого. Аврам же, дійшовши істини, [і] глянувши на небо, побачив зорі і небо і сказав: «Воістину той єсть бог, який сотворив небо і землю, а отець мій обманює людей». І мовив Аврам: «Іспитаю богів отця твого». І сказав він [до Фарри]: «Отче! Обманюєш ти людей, роблячи дерев'яних кумирів. Той єсть бог, який сотворив небо і землю». І взявши Аврам вогонь, запалив ідолів у храмі. Коли ж побачив се Аран, брат Аврама, [то], дбаючи про ідолів, хотів умчати ідолів, і сам згорів тут Аран. І помер він раніш від отця, бо до сього не вмирав син раніш від отця, а отець раніше від сина. І од сього [часу] почали вмирати сини раніше від отців 14.

І возлюбив бог Аврама, і сказав бог Аврамові: «Вийди з дому отця твого і піди в землю, в яку я тобі покажу. І я сотворю од тебе народ великий, і благословлять тебе всі племена земні». І вчинив Аврам, як ото заповів йому бог, і взяв Аврам Лота, синівця свого, — а був же йому Лот шурином і синівцем, бо Аврам узяв був [за себе] дочку брата Арана, Сару. І прийшов він у землю Хананейську до дуба високого, і сказав бог Аврамові: «Потомству твоєму дам я землю оцю». І поклонився Аврам богові. Аврам же був сімдесяти літ, коли вийшов він із Харрану 15.

Сара ж була неплодною, боляща неплодіям. Тому сказала Сара Аврамові: «Увійди-но до рабині моєї». І взявши Сара Агар, дала її мужеві своєму. І ввійшов Аврам до Агарі, і зачала Агар, і родила сина Агар, і назвав його Аврам Ізмаїлом. А був же Аврам вісімдесяти і шести літ, коли родився Ізмаїл. Потім же, зачавши, Сара родила [йому] сина, і нарід він його ім'ям Ісаак. І повелів бог Аврамові обрізати дитинча, і обрізав [його] Аврам на восьмий день 16.

І возлюбив бог Авраама і плем'я його, і нарід його народом своїм, і одділив його від [інших] народів, назвавши людьми своїми. І сей Ісаак виріс, Авраам же жив сто сімдесят і п'ять літ, і помер він, і був похований. А коли Ісааку було шістдесят літ, родив він двох синів — Ісава й Іакова. Ісав же був лукавий, а Іаков праведний. І сей Іаков робив у вуя свого [Лавана] заради дочки його, заради меншої, [Рахілі], сім літ. І не дав йому її Лаван, вуй його, сказавши: «Старшу візьми». І дав він йому Лію, старшу, а заради другої [зажадав], сказавши йому: «Роби другі сім літ». І він робив другі сім літ заради Рахілі, і взяв собі двох сестер, і од них же родив вісім синів: [од Лії] — Рувима, Симеона, Левія, Іуду, Ісахара й Завулона; [од Рахілі] — Іосифа та Веніаміна; а від двох рабинь [Валли і Зелфи] — Дана, Неффалима, Гада, Асира. І од сих розплодилися жиди 17.

Іаков же сей вийшов у Єгипет ста і тридцяти літ із родом своїм числом шістдесят і п'ять душ, а пожив у Єгипті сімнадцять літ і помер. І було в рабстві потомство його чотириста літ 18.

По сих же літах посилились люди жидівські і намножилися, а єгиптяни утискували їх роботою. У сі ж часи родився в жидів Мойсей, і сказали волхви єгипетські царю [своєму Рамзесові?]: «Родилося дитя | в жидів, яке погубить Єгипет». Цар тут одразу повелів щойно народжених дітей жидівських кидати в ріку [Ніл]. І мати Мойсеева [Іоахаведа], злякавшись, що його погублять, взяла немовля, вложила його в кошик і, віднісши, поставила [кошик] у лузі. У сей же час прийшла дочка фараонова Фермуфі купатися. І побачила вона дитя, яке плакало, і взяла його, і пощадила його, і нарекла його ім'ям Мойсей, і виростила його 19.

І було дитя воно гарне, і коли мало воно чотири роки, то привела його дочка фараонова до отця свого фараона, а як побачив фараон Моисея, [то] став фараон любити дитину. Мойсей же, [якось] хапаючись за шию цареву, скинув

вінець із голови царевої і наступив на нього. Побачивши ж [це], волхв сказав цареві: «О царю! Погуби отроча се. Бо коли ти не погубиш — погубить він увесь Єгипет». Та не послухав його цар, а ще повелів не погубляти дітей жидівських.

Коли ж Мойсей виріс, то став він великим [мужем] у домі фараоновім. Але настав інший цар [Мернепта?], і позавидували йому, [Мойсееві], бояри. Мойсей же убив єгиптянина, [що зобиджав єврея, і] втік із Єгипту. І прийшов він у землю Мадіамську, і, ходячи по пустині, навчився од ангела Гавриїла про сотворення всього світу, і про першу людину, і [про тих], що були після неї, і про потоп, і про змішання народів, [і] скільки хто літ жив, і про зоряний хід і число [їх], і про розмір Землі, і всякої мудрості.

А потім з'явився йому бог у купині, вогнем, і сказав йому: «Побачив я біду людей моїх в Єгипті, і зійшов забрати їх од рук єгипетських, і вивести їх із землі тієї. Ти ж іди до фараона, цар^ єгипетського, і скажи йому: «Пусти ізраїля, нехай вони три дні приносять требу господу богу». Якщо не послухає тебе цар єгипетський — поб'ю його всіма чудесами моїми» 20.

І прийшов Мойсей, і не послухав його фараон, і напустив бог десять кар на фараона: перша — криваві ріки; друга — жаби; третя — мошки; четверта — песьчі мухи; п'ята — падіж на скот; шоста — запалення з наривами; сьома — град; восьма — сарана; дев'ята — тьма на три дні; | десята — мор серед людей, — тому десять кар було [напущено] на них, що десять місяців топили вони дітей жидівських. Коли ж настав мор у Єгипті, то сказав фараон Мойсееві : брату його Аарону: «Ідіте обидва звідси скоріш!» Мойсей тоді, зібравши людей жидівських, пішов із землі Єгипетської².

І вів їх господь у путь по [Аравійській] пустині до Червоного моря, і йшов перед ними вночі стовп вогняний, а вдень — хмарний.

Коли ж почув фараон, що втікають люди, погнав він за ними і притиснув він їх до моря. Побачивши ж [се], закричали люди жидівські на Моисея, кажучи: «Нашо вивів ти нас на смерть?» І заволав Мойсей до бога, і сказав господь: «Чого ти волаєш до мене? Удар жезлом по морю!» І вчинив Мойсей так, і розступилася вода надвоє, і ввійшли сини Ізраїлеві в море. Побачивши ж [се], фараон погнав за ними, а сини Ізраїлеві пройшли [море] посуху. і коли вони вийшли на берег, то зступилося море над фараоном і над воями його 22.

І возлюбив бог ізраїля, і йшли вони од моря три дні по [Сінайській] пустині, і прийшли в Мерру. А вода тут була гірка, і заремствували люди до бога. І показав їм господь дерево, і поклав його Мойсей у воду, і води стали солодкими.

Потім же знову заремствували люди на Мойсея і на Аарона, кажучи: «Лучче нам було [б померти] в Єгипті, коли їли ми м'яса, і жиру, і хліба досита». І сказав господь бог Мойсееві: «Чув я нарікання синів ізраїлевих», — і дав він їм манну їсти.

Потім же дав він їм закон на горі Сінайській. Та коли Мойсей вийшов на гору [Хорив] до бога, то вони, відливши те-

лячу голову, поклонилися [їй], яко богу, і Мойсей посік їх три тисячі числом 23.

Потім же знову заремствували вони на Мойсея і на Аарона, що не було води, і сказав господь Мойсеєві: «Удар жезлом у камінь». [Мойсей же] сказав: «А якщо з цього каменя ми оба не випустимо води?» І розгнівався господь на Мойсея, що не возвеличив він господа. І не ввійшов він у землю обітовану через це і через нарікання тих [людей]. Але вивів його [бог] на гору Вамську і показав йому землю обітовану, і помер Мойсей тут на горі²⁴.

І взяв владу Ісус Навін. Сей прийшов у землю обітовану, і перебив хананейське плем'я, і вселив на їхнє місце синів ізраїлевих. А коли Ісус помер, замість нього став суддя Іуда; інших суддів було чотирнадцять. При них же, забувши бога, що вивів їх із Єгипту, стали [сини Ізраїлеві] служити бісам. І розгнівався бог, і віддав він їх іноплеменникам на розкрадення. А коли вони починали каятися, — милував їх. І знову вони ухилялися на служіння бісам. Після сих же служив Ілій-жрець, а потім Самуїл-пророк. [І] сказали люди Самуїлу: «Настанови нам царя» 25. І розгнівався бог на ізраїля, і настановив він над ними царя Саула, але Саул не схотів ходити під законом господнім.

Вибрав [тоді] господь Давида, настановив його царем над Ізраїлем, і вгодив Давид богу. Сьому Давидові поклявся бог, що із племені його родиться бог, і він першим став пророкувати про втілення боже, сказавши: «Із утроби перед ранньою зорею породив я тебе» 26. Сей же пророкував сорок літ і помер.

А по ньому царствував і пророкував син його Соломон, який спорудив церкву богові і назвав її Святою святих. І мудрим він був, але під кінець впав у гріх; царствував він сорок літ і помер.

По Соломоні ж царствував син його Ровоам; при цьому розділилося царство Жидівське надвоє — в Єрусалимі одне, а друге — в Самарії. В Самарії ж царствував Іеровоам, халоп Соломонів, який зробив дві корови золоті і поставив одну в Вефілі на пагорбі, а другу — в Єндані, сказавши: «Се два боги твої, Ізраїлю!» 28 І поклонялися [їм] люди, а бога забули. Так само і в Єрусалимі стали забувати бога і почали кланятися Ваалові, тобто богові війни, що ним є Арей, і забули бога предків своїх.

І став бог посилати до них пророків. Пророки ж стали осуджувати їх за беззаконня їхні і за служіння кумирам, а вони стали побивати пророків, які їх осуджували. І розгнівався бог на ізраїля вельми, і [і] сказав: «Одкину я їх од себе і призову інших людей, що будуть мене слухати, а якщо вони согрішать, — не спом'яну беззаконня їх» 2д. І став він посилати пророків, говорячи: «Пророкуйте про одкинення жидів і про прикликання [інших] народів» 30.

Першим же став пророкувати Осія, кажучи: «Покінчу я з царством роду ізраїлевого, і сокрушу лук ізраїлів, і не буду більше милувати роду ізраїлевого, але, відмітаючи, одкину-

ся від них, — говорить господь, — і будуть блукати вони межі народами» 31. Ієремія ж сказав [про слова господа]: «Хоч би став [перед мене] Самуїл і Мойсей, — я не помилую їх» 32. І ще той же Ієремія сказав: «Так говорить господь: «Тож поклявся я ім'ям моїм великим, що віднині [не] буде ніде ім'я моє вимовлятися устами іудейськими» 33. Іезекіїль же сказав: «Так говорить господь Адонай: «Я розсію вас і всі останки твої [розвію] по всіх вітрах, бо святилище моє осквернили ви всіма мерзотами твоїми, і відкину я тебе, і не помилую більше» 34. Малахія ж сказав: «Так говорить господь: «Уже нема мого благовоління до вас, бо од сходу і до заходу прославиться ім'я моє межі народами, і на всякому місці будуть приносити фіміам імені моему і чисту жертву, бо великим [буде] ім'я моє між народів; через це оддам я вас на ганьбу і на розсіяння поміж усіма народами» 35. Ісайя великий сказав: «Так говорить господь: «Простру на тебе я руку свою, згную тебе, і розсію тебе, і не приведу тебе знову». І ще той же [пророк] сказав [про слова господа]: «Зненавидів я празники ваші і новомісяччя ваші, і субот ваших я не приймаю» 36. Амос же пророк сказав: «Слухайте слово господа: «Я зніму плач за вас; рід ізраїлів упав і не встане знову» 37. Малахія ж сказав: «Так говорить господь: «Пошлю я на вас прокляття, і проклену благословення ваше, і розорю, і не буде [мене] між вас» 38. І багато пророкували вони про відкинення їх.

Сим же пророкам повелів бог пророкувати про прикликання інших народів замість них. [І] став волати Ісайя, так говорячи [про слова господа]: «Од мене бо вийде закон, і суд мій [буде] світлом народам. Наближається швидко правда моя, [спасіння моє] прийде, і на рамено моє народи уповають» 39. Ієремія ж сказав: «Так говорить господь: «І встановлю я родові Іудиному завіт новий, даючи закони для зрозуміння їм, і на серцях їхніх напишу [його], і буду я їм богом, а вони будуть моїми людьми» 40. Ісайя ж сказав [про слова господа]: «Старе минуло, а нове я провіщаю, і провіщання раніш [від здійснення] явлено буде вам. Співайте господеві пісню нову». «Слугам моїм буде дано ім'я нове, яке благословиться по всій Землі. Дім мій домом молитви назветься для всіх народів». Той же Ісайя говорить: «Покаже господь руку свою святую перед усіма народами — [і] всі кінці Землі побачать спасіння, [дане] богом нашим» 41. Давид же [говорить]: «Хваліте господа, всі народи, прославляйте його, всі люди» .

Коли так бог возлюбив нових людей, сказавши їм, що зійде до них сам, і з'явиться у плоті людській, і постраждає за гріх Адамів, то стали [пророки] пророкувати про втілення боже, і найперше Давид, говорячи: «Сказав господь господеві моему: «Сядь одесную мене, поки [не] покладу я ворогів твоїх до підніжжя ніг твоїх» 43. І ще: «Сказав господь до мене: «Ти син мій єси, я нині родив тебе» 44. Ісайя ж сказав: «Не посол, ні вісник, а сам господь, прийшовши, спасе нас». І ще: «Дитя бо родилося нам, владцтво його — на раменах його, і наречуть ім'я йому: Великого Світу Ангел. І велика влада

його, і світові його немає кінця». І ще: «Тож у чреві діва зачне, і родить сина, і наречуть його ім'ям Еммануїл» 45. Міхей же сказав: «і ти, Віфлієме, доме Єфрафи, хіба малий 46 ти єси між тисячами Іудиними? Із тебе бо вийде той, котрий буде старійшиною князів їхніх 47 в Ізраїлі [і] походження котрого — од днів вічності. Тому облишить він [їх] до пори, [поки] родить та, що має родити, і [тоді] інші з братів його вернуться до синів ізраїлевих» 48. Ієремія ж сказав: «Се бог наш, і [ніхто] інший не дорівнюється йому. Знайшов він усі путі премудрості і дав [її] Іакову, служі своєму. А після цього він на Землі з'явився | і жив між людьми» 49. І ще: «Людина він є. І хто спізнає, що він бог є? Як людина ж — він умирає» 50. Захарія ж сказав: «Не послушали вони сина могого, і я не почую їх», — говорить господь» 51. І Осія сказав: «Так говорить господь: «Плоть моя — від них» 52.

Прорекли ж вони і про страждання його, кажучи [так], як ото мовив Ісайя: «О горе душам їх! Бо лиху раду вони врадили, кажучи: «Зв'яжемо праведника». І ще той же [пророк] сказав: «Так говорить господь: «Я не чиню опору, ні противлюся, ні говорю всупереч. Хребет мій я оддав на удари, і щоки мої — на побої, і лиця свого я не одвернув од наруги [і] оплювання» 53. Ієремія ж сказав [про слова іудеїв]: «Прийдіте, вкладамо [отруйне] дерево в їжу його [і] відторгнемо од землі життя його» 54. Мойсей же сказав про розп'яття його: «Побачите ви життя ваше, що буде висіти перед очима вашими» 55. І Давид сказав: «Чому хвилюються народи?» 56 Ісайя ж сказав: «Як вівця, він ведений був на заклання» 57. Ездра ж сказав: «Благословен бог, що розпростер руки свої і спас Єрусалим» 58.

І про воскресіння його вони теж говорили. Давид [сказав]: «Устань, боже, суди землю, бо ти успадкуєш усі народи» 59. і ще: «Устав, немов зі сну, господь» 60. І ще: «Хай воскресне бог, і хай розточаться вороги його» 61. І ще: «Воскресни, господи боже мій, нехай вознесеться рука твоя» 62. Ісайя ж сказав: «Ви, що зійшли в край тіні смертної, — світло возсіяє на вас» 63. Захарія ж сказав: «І ти задля крові завіту твогого випустив єси в'язнів своїх із рову, що не мав води» 64. І багато іншого пророкували вони про нього, що й збулося все».

Спитав тоді Володимир: «А в які часи се збулося? І чи було се? Чи, може, тепер се має збутися?»

І філософ же, відповідавши, сказав йому: «Усе Вже давно збулося, коли втілювався бог. Як ото раніш я сказав, коли жиди побивали пророків і царі їхні переступали закони, оддав їх [бог] на розкрадення, і були виведені вони у полон в Ассірію за гріхи їхні, і пробували вони там у рабстві сімдесят літ. А потім вернулись вони в землю свою і не було в них царя, а володіли ними архієреї до Ірода-іноплеменника, що оволодів ними.

У його ж владарювання, у рік п'ять тисяч і п'ятсотий, посланий був [ангел] Гавриїл у Назарет до діви Марії з племені Давидового сказати їй: «Радуйся, обрадувана, господь з то-

бою!» І од слова сього зачавши Слово боже в утробі, породила вона сина і нарекла його ім'ям Ісус 65.

І от прийшли зі сходу волхви, говорячи: «Де єсть народжений цар іудейський? Бо ми бачили зорю його на сході і прийшли поклонитись йому».

Почувши ж це, Ірод-цар стривожився і весь Єрусалим із ним, і, прикликавши книжників і старців із народу, він запитував: «Де рождається Христос?» І вони сказали йому: «У Віфліємі іудейському». Коли ж Ірод це почув, він послав [воїв], сказавши: «Вибийте дітей до двох літ, які є у Віфліємі». Вони тоді, пішовши, вибили чотирнадцять тисяч дітей.

Марія ж, убоявшись, скрила хлопця. А тоді Іосиф із Марією, взявши хлопця, утік в Єгипет і пробував тут до смерті Ірода. В Єгипті ж з'явився ангел Іосифові, говорячи: «Устань, візьми хлопця і матір його і йди в землю Ізраїлеву». І він, прийшовши, поселився в Назареті 66.

І коли він, [Ісус], виріс і було йому тридцять літ, став він чудеса творити і проповідувати царство небеснеє. І вибрав він дванадцятьох, що їх учениками своїми назвав, і став чудеса творити великі: мертвих воскрешати, прокажених очищати, кульгавих зціляти, сліпим прозріння чинити. І багато інших чудес великих [він сотворив], як ото пророки прорекли були про нього, говорячи: «Той недуги наші зцілив і болісті [наші] взяв [на себе]» 67. І охрестився він у Йордані через Іоанна, показуючи новим людям оновлення. Коли ж він охрестився, то тут отверзлися небеса і дух сховався на нього у подобі голуба, і голос говорив: «Сей єсть син мій улюблений, і в ньому моє благовоління» 68.

І посилав він учеників своїх проповідувати царство небесне і покаювання, щоб збутися гріхів. І, збираючись сповнити пророцтво, став він проповідувати, що належить синові людському постраждати, і бути розп'ятим, і на третій день воскреснути. І коли він учив у храмі, а [архієреї і книжники сповнилися зависті, прагнули вбити його і, схопивши його, повели його до правителя Пілага. Пілат же, узнавши, що без вини видали вони його, хотів пустити його. Вони тоді сказали йому: «Якщо сьогопустиш, — не будеш ти другом кесареві» 69. І Пілат повелів, щоб його розп'яли.

Вони ж, узявши Ісуса, повели його на лобне місце і тут розп'яли його. І настала п'ятма по всій Землі од шостого часа до дев'ятого, а о дев'ятім часі сконав Ісус 70.

І церковна запона розідралася надвоє, і встало багато мертвих, яким він повелів бути в раю. І тоді, знявши його з хреста, поклали його в гроб і печатами запечатали гроб. А люди жидівські навіть сторожів приставили, кажучи: «Ще украдуть його вночі ученики його».

Він же на третій день воскрес і з'явився ученикам, а воскреснувши з мертвих, сказав їм: «Ідіте межі всі народи, і научіте всі народи, хрестячи їх во ім'я отця і сина і святого духа» 71. І пробув він із ними сорок днів, з'являючись до них після воскресіння. А коли сповнилося сорок днів, він повелів їм іти на гору Єлеонську, і тут з'явився їм, і, благосло-

вивши їх, сказав їм: «Оставайтесь в городі Єрусалимі, поки не пошлю я обітницю отця мого на вас».

І, це сказавши, став він возноситися. А коли возносився він на небо, ученики поклонилися йому і вернулися в Єрусалим, а пробували завше у храмі⁷². А коли скінчилося п'ятдесят днів, зійшов дух святий на апостолів, і, прийнявши обітницю святого духа, розійшлися вони по всьому світу, навчаючи і хрестячи водою».

Запитав тоді Володимир філософа: «Чому він од жони родився, і на дереві був розіп'ятий, і водою охрестився?» Філософ же сказав йому: — «Тому, що спервовіку рід людський согрішив через жону: диявол спокусив через Єву Адама, і він одпав від раю. Так само й бог одплату вчинив дияволу. Через жону спочатку дісталась перемога дияволу, бо із-за жони попервах 73 вигнаний був Адам із раю; через жону ж потім втілювався бог, і повелів він у рай іти вірним. А що на дереві він був розіп'ятий, [так] се тому, що із дерева [Адам] з'їв [плід] і був вигнаний з раю. Бог також на дереві страждання прийняв, щоб древом був переможений диявол, і од дерева праведного 74 дістануть [спасіння] праведні. А що оновлення водою було, [то се] тому, що коли вельми умножилися гріхи в людях, — наслав бог потоп на Землю і потопив людей водою. Через це сказав бог: «Оскільки погубив я водою людей за гріхи їхні, то нині знову очищу водою гріхи людям — водою оновлення» 75. І народ жидівський у морі очистився од єгипетського злого діяння [тому], що вода створена найперше. Сказано бо: «І дух божий носився над водою» 76. Отож бо й нині хрестяться водою і духом».

Перше Преображення було водою, як її преобразив Гедеон: коли ото прийшов до нього ангел [і] велів йому йти на Мадіама, він іспитував і мовив до бога, поклавши руно на току [і] сказавши: «І якщо буде по всій землі роса, а на руні сухо» . І сталося так. Се й дало прообраз, що інші народи були колись сушею, а жиди — руном, потім же на [інших] народах [стала] роса, тобто святе хрещення, а на жидях — сухо. І пророки теж проповідували, що водою оновлення буде.

Коли ж апостоли вчили по всій землі вірувати в бога, то їх учення прийняли і ми, греки, і весь світ вірує в учення їх. Уже назначив бог і день один, у який він, зійшовши [з небес], буде судити живих і мертвих і воздасть кожному по ділах його: праведному — царство небесне, і красу невимовну, [і] радість без кінця, і не [буде] він умирати ввіки, а грішникам — мука вогненна, і черва Невсипуща, і муці [їх] не буде кінця. Такі ото будуть муки [тим], які не вірують у господа нашого Ісуса Христа. Будуть їх мучити в огні, якщо хто не охреститься».

І, це сказавши, показав він йому, [Володимирові], запону, на якій було написано судилище господнє. Показував же він йому праворуч праведників, що в радості попереду йдуть у рай, а ліворуч — грішників, що йдуть на муку. І Володимир, зітхнувши, сказав: «Добре сим праворуч, горе ж тим ліворуч». Він тоді сказав: «Якщо ти хочеш праворуч ста-

ти, то охрестись». І Володимир прийняв [це] до серця свого, сказавши: «Пожду ще трохи», — бо хотів він розізнати про всі віри.

І Володимир, давши йому дари многі, відпустив [філософа] з честю великою.

У РІК 6495 [987]. Скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу. Мудро ж говорять вони, розказують, що й другий світ [має] бути, і чудно слухати їх . (А якщо хто, мовляв, у нашу віру перейде, то, померши, встане знову, і не померти йому ввіки. Якщо ж хто в інший закон перейде, то на тім світі [йому] в огні горіти. Так що ви владите? Що відповісте?)»

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши [їх], розізнай у кожного про їхню службу, і як [хто] служить богам».

І була до вподоби річ [ця] князеві і всім людям. Вибрали вони мужів добрих і) 2 1 тямущих, числом десять, і сказали їм: «Ідіте спершу в Болгари, розізнайте про віру їхню і службу».

Вони, ото ж, пішли, і, прийшовши, бачили бридкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки».

Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря [Василія]. Цесар же спитав [їх], задля чого вони прийшли, і вони розповіли йому все, що було. Це почувши, цесар і рад був, і честь велику склав їм у той день. А на другий день послав він [вист] до патріарха [Миколая], іїажучи так: «Прийшли руси іспитувати віру нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони славу бога нашого». І, це почувши, патріарх повелів скликати клір увесь, і за звичаєм вчинив празникову службу, і кадила вони запалили, і співи, [й] хори влаштували.

І пішов з ними й цесар у церкву [святої Софії], і поставили їх на почесному місці, показуючи красу церковну, і співи, і службу архієрейську, і дияконів, що стояли попереду, [і] розказуючи їм про службу богам своєму. Вони ж, у зачудуванні будучи і здивувавшись, похвалили службу їхню. І, прикликавши їх, цесарі Василій і Костянтин сказали їм: «Ідіте в землю вашу». І відпустив їх [Василій] з дарами великими і з честю.

Вони ж прийшли в землю свою, і зізвав князь бояр своїх і старців, [і] мовив Володимир: «Осе прийшли послані нами мужі. Так послухаймо од них, що було». І сказав він їм: «Розкажіть перед дружиною».

Вони тоді розказали: «Ходили ми спершу в Болгари і дивилися, як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, сто-

ячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде [кожен] і глядить сюди й туди, як навіжений, і нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в Німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не побачили ніякої. І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас [туди], де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. | Бо нема на землі такого видовища або краси такої, — не вміємо ми й сказати [про се]. Тільки те ми відаємо, що напевне бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут [поганами] жити».

Бояри ж, відповідавши, сказали: «Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей». А Володимир, відповідавши, мовив: «То де ми хрещення приймемо?» І вони сказали: «Де тобі вгодно».

А коли минув рік,

У РІК 6496 [988], пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам: «Якщо ви не здастеся, — буду стояти хоч три роки».

Володимир тим часом спорядив воїв своїх і повелів насип сипати до городської стіни. І коли ці насипали, корсуняни, підкопавши стіну городську, викрадали сипану землю і носили до себе в город, висипаючи [її] посеред города. Вої тоді досипали більше, а Володимир стояв.

І от [один] муж, на ім'я Анастас, корсунянин, стрілив, написавши на стрілі: «За тобою, зі сходу, є колодязі, з яких іде вода по трубі. Перекопавши [їх], ви переймете воду». Володимир же, це почувши [і] глянувши на небо, сказав: «Якщо збудеться се — охрещусь». І тут одразу звелів він перекопати труби, і перейняли вони воду, і люди знемагали від спраги і здалися.

І ввійшов Володимир у город, і дружина його. І послав Володимир [послів] до цесаря Василія і Костянтина, говорячи так: «Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу [те], що й сьому вчинив».

І, це почувши, опечалились цесарі, [і] послали [йому] вість, так говорячи: «Не належить християнам заміж виходити за поган і одізі давати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство небесне, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж сього не вчиниш — не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе».

І, це почувши, Володимир мовив посланим цесарями: «Скажіте обом цесарям так: «Я охрещусь, тому що раніше

від сих днів іспитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповіли послані нами мужі.

І, це почувши, обидва цесарі і раді були, і вмолили сестру свою, на ймення Анну, і послали до Володимира [послів], говорячи: «Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе». І сказав Володимир: «Нехай, прийшовши [із] сестрою вашою, охрестять мене».

І послушали [його] цесарі, і послали сестру свою, і деяких сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти [в Русь], як у погани, і сказала їм: «Лучче б мені тут умерти». І сказали їй брати: «Коли наверне як-небудь бог Руську землю в покаєння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти не підеш, те саме вони творитимуть нам». І ледве удвох присилювали вони її, і вона, сівши в корабель [і] з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті.

А за божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи: «Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, — то не позбудешся сього». І, це почувши, Володимир сказав їй: «Якщо буде се правда, — воістину велик бог християнський». І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними, огласивши 4 його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив бога, сказавши: «Тепер узнав я бога істинного». А коли побачила це дружина його, — многи охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за олтарем.

По схрещенні ж привів він цесарицю на обручення. А сього не відаючи, [деякі] неправильно говорять, ніби він охрестився в Києві, інші ж — кажучи, [що] у Василеві, а другі, говорячи, [ще] інакше кажуть.

Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, [то] передали йому віру християнську, кажучи так: «Хай не спокусять тебе деякі з єретиків. А ти віруй, так говорячи: «Вірую во єдиного бога отця вседержителя, творця неба і землі», — і до кінця цей символ віри. І ще: «Вірую во єдиного бога отця нерожденного, і в єдиного сина рожденного, і в єдиний святий дух, що з'являється: три сутності довершені, мисленні, що розділяються по числу і власній сутності, а нероздільні в божестві, і з'єднуються вони нероздільно. Отець бо, бог отець, — він завжди перебуває в отцівстві, він нерожденний, безначальний, начало [і] причина всьому, одним [не] рожденим 5 він старший 3 од сина і духа; од нього ж рождається

син; раніше ж від усіх віків з'являється дух святий, і поза часом і без тіла; вкупі отець, вкупі син, вкупі дух святий єсть. Син подібносушийб [єсть] до безначального отця, рожденим тільки одрізняючись від отця і духа. Дух єсть пресвятий, отцю і сину подібносуший б і вічносуший. Отцю бо — отцівство, сину ж — синівство, святому духу — з'явлення. Ні отець бо в сина чи в духа [не] переходить, ні син в отця і духа, ні дух у сина або в отця; незмінні бо [їхні] сутності. Не три боги, а один бог, тому що божество єдине в трьох ликах. За бажанням же отця і духа спасти своє творіння, [те], що отчого лона не покинуло, зійшовши яко боже сім'я і в дівоче лоно пречисте ввійшовши, прийняло плоть одушевлену, і словесну ще, і розумну, якої раніш не було. Вийшов бог втілений, який родився незбагненне і дівочтво матері зберіг нерозтлінним, ні змішання, ні з'єднання, ні зміни не зазнавши, але оставшись [таким], яким був, він став [таким], яким не був. З, прийнявши насправді, а не в уяві, образ раба, [і] в усьому, окрім гріха, нам подобен бувши. Своєю волею він родився, своєю волею відчув спрагу, своєю волею зголоднів, своєю волею мучився, своєю волею устрашився, своєю волею помер, насправді; а не в уяві, всі переживши неудавані страждання людства. Коли ж він розіп'явся і смерті зазнав, безгрішний, — то воскрес у своїй плоті, і, не відавши тління, на небеса зійшов, і сів одесную отця. І прийде ж він знову зі славою судити живих і мертвих; як же вознісся він зі славою із своєю плоттю, — так і зійде сюди. До сього одне хрещення визнаю — водою і духом, приступаю до пречистих тайн, вірую воістину [в] тіло і кров, і приймаю церковні завіти, і поклоняюся чесним іконам, поклоняюся древу чесному — хресту, і всякому хресту, і святим мощам, і священному начинню.

Вірую теж у сім соборів святих отців, з яких перший був у Нікеї, трьохсот і вісімнадцяти святих [отців], що прокляли Арія і проповідували віру непорочну і правдиву; другий же собор — у Константинограді, ста і п'ятдесяти святих отців, які прокляли духоборця Македонія і проповідували трійцю єдиносущу; третій же собор — у Ефесі, ста святих отців, проти Несторія, які, його проклявши, проповідували святу богородицю; четвертий собор — у Халкідоні, шестисот і тридцяти святих отців, проти Євтихія і Діоскора, що їх, проклявши, святі отці проголосили істинним богом та істинною людиною господа нашого Ісуса Христа: п'ятий собор — у Цесарограді, святих отців ста і шістдесяти і п'яти, проти Орігенового учення і проти Євагрія, що їх прокляли святі отці; шостий собор — у Цесарограді, святих отців ста і сімдесяти, проти Сергія і Кіра, що їх прокляли 7 святі отці; сьомий собор — у Нікеї, трьохсот і п'ятдесяти святих отців; вони прокляли [тих], які не поклоняються святим іконам».

Не приймай же учення од латинян, бо їхнє учення перекручене. Увійшовши бо в церкву, вони не поклоняються іконам, а, стоячи, поклоняться [кожен], і, поклонившись, напише хреста на землі, і цілує, і стане ногами просто на ньому;

так що, лігши, цілує, а вставши — топче. А сього апостоли не заповіли; апостоли заповіли цілувати поставлений хрест та ікони заповіли цілувати. Лука бо євангеліст, і уперше написавши [ікону], послав її в Рим 8. Як ото говорить Василій [Великий]: «[Шана] ікони на первообраз переходить». Іще ж вони землю називають матір'ю. А якщо земля єсть їм мати, то отцем для них є небо, — спервоначалу бо сотворив бог небо і також землю. Так говорять: «Отче наш, що єси на небесах». Якщо ж за їхнім розумінням земля єсть їм мати, то чому ви плюєте на матір свою? Тут же її цілуєте і тут її скверните? Сього бо раніш 3 римляни не чинили, а виправляли [віру] на всіх соборах, сходячись од Рима й од усіх єпархій.

На перший собор, що [був] проти Арія в Нікеї, із Рима насамперед [папа] Сильвестр прислав єпископів і пресвітерів, а з Олександрії [прибув] Афанасій [Великий]; із Цесарограда [патріарх] Митрофан послав єпископів од себе, — і так виправляли вони віру. На другий же собор із Рима [папа] Дамас [прислав послання], а з Олександрії [прибув патріарх] Тимофій, з Антіохії — [патріарх] Мелетій; [були тут] Кирило єрусалимський, Григорій Богословець. На третій же собор [прислав послів] Келестин, [папа] римський; [прибули] Кирило олександрійський [та] Ювеналій єрусалимський 3. На четвертий же собор [прислав послів] Леонтій, [папа] римський; [прибули патріарх] Анатолій [із] Цесарограда [та] Ювеналій єрусалимський. На п'ятий же собор [послання послав папа] римський Вігилій; [були тут патріарх] Євтихий [із] Цесарограда, Аполінарій олександрійський, Домнин антіохійський. На шостий же собор [прислав послів] із Рима [папа] Агафон; [присутніми були патріарх] Георгій [із] Цесарограда, Феофан антіохійський, з Олександрії — Петро монах. На сьомий же собор [папа] Адріан [прислав послів] із Рима; [патріарх] Тарасій [прибув із] Цесарограда; Політіан олександрійський, Феодор антіохійський, Ілля єрусалимський [прислали пресвітера Фому]. Ці всі зі своїми єпископами, сходячись 9, виправляли віру.

По сьомім же соборі Петро Гугнивий з іншими, прийшовши в Рим, і престол захопивши, [і] перекутивши віру, одкинувся од престолу єрусалимського, і олександрійського, і Цесарограда, і антіохійського. І збаламутили вони Італію всю, сіючи учення своє по-різному.

Тим-то додержують [римляни] не узгоджену в одно віру, а по-різному: одні бо попи служать, оженившись на одній жоні, а другі служать, беручи до семи жінок. І багато іншого чого додержують вони по-різному. Остерігайся ж їхнього учення! Прощають же вони гріхи за дар, що є гіршим за все. Бог нехай береже тебе, княже, од сього». |

Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред города, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні. Узяли ж вони,

ідучи [в Русь], двох мідяних ідолів і чотирьох коней мідяних, які й нині стоять за святою Богородицею [Десятинною?]; про них, не знаючи, думають, що вони мармурові є. Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва.

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей! «Велик ти еси, господи, дивні діла твої!» 10 Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволивши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, і а інші немовлят держали. Дорослі | ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: «Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих».

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнські, і утверди в них віру правдиву і незмінну. [А] мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василія [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він

ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували.

Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророчтво на Руській землі, яке говорить: «У ті дні почують глухії слова книжні [і] ясною буде мова недорікуватих» «. Бо сі не чули були раніше книжних словес, але за божим приреченням і по милості своїй помилював [їх] бог. Як ото сказав пророк [Мойсей про слова господа]: «Помилую [того], кого я захочу» 12. Помилував бо він усе-таки нас хрещенням та оновленням духа, і [це] за волею божою, а не і за наші | діла. Благословен господь Ісус Христос, що возлюбив новії люди. Руськую землю, і просвітив її хрещенням святим.

Тим-то й ми припадаєм до нього, говорячи: «Господи Ісусе Христе! Чим тобі воздамо ми за все, що ти дав нам, грішникам сущим? Ми не знаєм, що дати. тобі за дари твої, бо велик ти еси, і дивні діла твої, і величі твоїї немає кінця. Із роду в рід будемо восхваляти ми діла твої, кажучи з Давидом: «Прийдіте, возрадуємося господеві і [в піснях] вигукнемо богу і спасителю нашому. Станем перед лице його, славословлячи. Славте його, бо він благий, бо вівіки милість його» 13, бо ізбавив ти нас еси од ворогів наших, себто од ідолів суєтних 14. І ще скажемо з Давидом: «Заспівайте господаві пісню нову; заспівайте господаві, вся Земля; заспівайте господаві, благословіте ім'я його, благовістите день за днем спасіння його; возвістите в народах славу його і в усіх людях чудеса його; бо велик господь і прехвален, і величі його немає кінця» 15. Яка це радість! Не один, не два спасаються! Сказав бо господь: «Так, радість буває на небі [й] за одного грішника, який кається!» 16 А се не один, не два, а незчисленне множество до бога приступило, святим хрещенням просвітені. Як ото пророк [Іезекіїль] сказав: «Окроплю вас водою чистою, і ви очиститеся од ідолів ваших і од гріхів ваших» 7. І ще другий пророк [Міхей] сказав: «Хто, яко бог, одпускає гріхи і прощає несправедливість? Як той, що хоче [милості], — він милостив єсть, він напевне і помилює нас, занурить гріхи наші в глибину [морську]» 18. Бо Павло говорить: «Браття! Скільки нас охрестилося в Христа Ісуса, [стільки] і в смерть його охрестилося; бо погреблись ми з ним хрещенням у смерть [тому], що як ото встав Христос із мертвих зі славою отця, так само й ми в оновленім житті підемо» 19.1 ще: «Старе минуло, і тепер усе стало нове»; «нині наблизилось нам спасіння; ніч пройшла, а день наблизвся»; «через нього бо, [Ісуса Христа], здобули ми вірою князя нашого Володимира доступ до благодаті сієї, якою ми хвалимось і [в якій] стоїмо»; «нині ж, звільнившись од гріха [і] ставши рабами господаві, маєте ви плід ваш — святість» 20. Тому-то повинні ми | єсмо служити господаві, радуємось йому. Сказав бо Давид: «Служіте господаві зі страхом

і радуйтеся йому з трепетом» 2 ґ. Ми ж волаємо до владики бога нашого, говорячи: «Благословен господь, що не дав нас у добичу зубам їх! Сіть розірвалася, і ми ізбавлені були від обману диявольського». «І загинула пам'ять його з шумом, а господь пробуває ввіки» 22, якого прославляють руські сини, оспівують у трійці, а демони проклинаються благовірними мужами і благочестивими жонами, що прийняли хрещення [і] покаєння для одпущення гріхів, — нові люди християнські, вибрані богом».

Володимир, отож, просвітився сам, і сини його, і земля його. А було в нього синів дванадцять: Вишеслав, Ізяслав, Святополк і Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив він Вишеслава в Новгороді, а Ізяслава в Полоцьку, а Святополка в Турові, [а] Ярослава в Ростові. І коли помер найстарший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив він Ярослава в Новгороді, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Деревлянах, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмутарокані.

І сказав Володимир: «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва». І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з вятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх.

У РІК 6497 [989].

У РІК 6498 [990].

У РІК 6499 [991]. Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити камінну церкву святої Богородиці, і, пославши [послів], привів майстрів із Греків, [і] почав зводити. А коли скінчив споруджувати, прикрасив він її іконами, і поручив її Анастасові-корсунянину, і попів корсунських приставив служити в ній. Він дав сюди все, що взяв був у Корсуні, — ікони, і начиння церковне, і хрести.

У РІК 6500 [992]. Володимир | заклав город Білгород, і набрав у нього [людей] з інших городів, і багато людей звів у нього, бо любив він город сей.

У РІК 6501 [993]. Пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні [Дніпра] од Сули. Володимир тоді пішов супроти них і встрів їх на Трубежі коло броду, де нині Переяславль. І став Володимир на сій стороні [ріки], а печеніги на тій. І не наважувалися ці [перейти] на ту сторону, а ті — на сю сторону.

І прийхав князь печенізький [Куря?] до ріки, і викликав Володимира, і сказав йому: «Ти випусти свого мужа, а я — свого. Нехай обидва борються. І якщо твій муж ударить моїм [об землю], то не будем воювати три роки, якщо ж наш муж ударить вашим, то будем воювати три роки». І розійшлися вони урізнобіч ґ.

Володимир же, вернувшись у табір, послав по табору бирича, говорячи: «Чи нема такого мужа, який би взявся з печеніжином боротися?» І не знайшовся такий аніде.

А назавтра прийхали печеніги і свого мужа привели, а [мужа] наших не було. І став тужити Володимир, посилаючи [биричів] по всьому війську своєму. І прийшов один старий муж до нього, і сказав йому: «Княже, єсть у мене один син удома, менший. Бо з чотирма я вийшов, а він удома. Від самого дитинства його ніхто не вдарив ним. Одного ж разу, коли я сварив [його], а він м'яв. шкуру, він розгнівався на мене [і] роздер шкуру руками».

Князь же, це почувши і зрадівши, послав по нього [гінця] зараз же. І привели його до князя, і князь розповів йому все. Цей тоді сказав: «Княже! Я не знаю, чи переможу його. Спробуйте-но мене. Чи немає бика 2, великого й сильного?» І знайшли бика сильного, і сказав він роздразнити бика, і поклали на нього залізо гаряче, і пустили бика. І побіг бик мимо нього, і схватив він бика рукою за бік, і вирвав шкуру з м'ясом, скільки йому рука захопила. І сказав йому Володимир: «Можеш із ним боротись».

А назавтра прибули печеніги | і стали гукати: «Чи нема [вашого] мужа? Наш ось готов!» Володимир же повелів тої ночі надіти оружжя. і приступили тут вони одні до одних 3, і випустили печеніги мужа свого, і був він превеликий вельми і страшний. Виступив також муж Володимирів, і, побачивши його, печеніжин посміявся, бо був він середній тілом. І, розміривши [відстань] між обома військами, пустили їх одного до одного. І взялися вони оба, і стали кріпко держати [один одного], і удавив він печеніжина в руках своїх до смерті, і вдарив ним об землю. І вигукнули руси, а печеніги побігли, а руси погналі вслід за ними, рубаючи їх, і прогнали їх.

Володимир же, рад бувши, заклав город на броду тому і назвав його Переяславлем, бо [тут] перейняв славу отрок той 4. Володимир при цім великим мужем зробив його і отця його. А Володимир вернувся у Київ з побідою і славою великою.

У..РІК 6502 [994].

У РІК 6503 [995].

У РІК 6504 [996]. Коли ж Володимир побачив, що церкву завершено, він, увійшовши до неї, помолився богу, говорячи: «Господи боже! Поглянь із небес, і побач, ; одвідай сад свій, і зроби, [щоб те], що насадила десниця твоя, люди сії новії, серце яких ти навернув єси до істини, [могли] пізнати тебе, істинного бога. І поглянь ти на церкву осю, що її спорудив я, недостойний раб твій, на честь матері, яка породила тебе, і приснодіви Марії богородиці. І якщо помолиться хто в церкві сій, то почуй ти молитву його і одпусти всі гріхи його благання ради пречистої богородиці». А коли він помолився, то сказав так: «Осе даю церкві сій, святей Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину». І, написавши, положив він присягу в церкві сій, [і] сказав:

«Якщо се одмінить хто, — хай буде проклят». І дав він десятину Анастасові-корсунянину, і справив тоді празник великий у той день боярам, і старцям городським, і вбогим роздав «багато добра».

Після цього ж прийшли печеніги до Василева, і Володимир з невеликою дружиною вийшов супроти них. А коли зступилися вони, не зміг Володимир усто[яти проти [натиску їх]. Підбігши, став він під мостом і ледве укритися од противників. І тоді обіцявся Володимир поставити у Василеві церкву святого Преображення, бо був празник Преображення господнього в той день, коли сталась ця січа.

Оскільки Володимир уник [небезпеки] сеї, він поставив церкву і справляв празник, зваривши триста перевар 2 меду. І скликав він бояр своїх, і посадників, і старійшин по всіх городах, і людей многих, і роздав триста гривень убогим. І празникував князь Володимир тут вісім днів, і вертався до Києва на Успіння святої богородиці. І тут знову він празник світлий справляв, скликаючи незчисленне множество народу. Він бачив же, [що] люди є християнами, [і] радувався душею і тілом. І так в усі літа він чинив.

Він бо любив книжні слова і одного разу почув читане в Євангелії: «Блаженні милостивії, бо вони помилені будуть» 3. І ще: «Продайте маєтності ваші і дайте убогим» 4. І ще: «Не ховайте собі скарбів на землі, де ото міль жере і злодії підкопують, а збирайте собі скарби на небі, де ані міль [не] жере, ні злодії [не] крадуть» 5. І Давида [він слухав], який говорить: «Добрий чоловік милує і дає» 6. і Соломона він слухав, який говорить: «Той, хто бідним дає, богу в позику дає» 7.

Це почувши, повелів він усякому старцеві і вбогому приходити на двір на княжий і брати всяку потребу — питво і їжу, і з скарбниць кунами. Урядив він також і це. Сказавши: «Немічні й недужі не можуть дійти до двору мойого», — він повелів спорядити вози і накладал [на них] хлібів, м'яса, риби, і овочів різних, і мед у бочках, а в других квас. [І стали це] возити по городу 8, запитуючи: «Де недужі чи старці, що не можуть ходити?» І тим роздавали [все] на потребу.

І, це саме роблячи людям своїм щонеділі, установив він повсякдень на дворі своїм, у гридниці 9, пир справляти, і [звелів] приходити [сюди] боярам, і гридям, і соцьким, і десятникам, і знатним мужам — і при князі, і без князя. І бувало на обіді тому | багато м'яса, і яловичини, і звірини, і було ж подостатком усього. А коли підпивалися вони, то починали нарікати на князя, говорячи: «Зле єсть нашим головам! Дав він нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними!»

І коли це почув Володимир, звелів він викувати срібні ложки, їсти дружині, сказавши так: «Сріблом і золотом не знайти мені дружини, а дружиною знайду я срібло і золото, як ото дід мій і отець мій добули дружиною золота і срібла». Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі [своїї], і про порядки землі, і про війни. І жив він із князями навколишніми у мирі — з Болеславом лядським, і з Стефа-

ном угорським, і з Ондроником ° чеським, і був мир меж ними і дружба.

І жив Володимир у страху божому. І умножилися розбої, і казали єпископи «Володимирові: «Осе умножилися розбійники. Чому ти не караєш?» І він мовив: «Боюся гріха». Вони ж сказали йому:

«Ти поставлений єси богом на кару всім злим і на милість добрим. Належить тобі карати розбійника, але з дізнанням». Володимир тоді, одкинувши віри '2, став карати розбійників. І сказали єпископи і старці: «Воєн багато. А коли б [була] віра, то хай вона на коней і на оружжя буде». І мовив Володимир: «То нехай так буде». І жив Володимир за порядками діда і отця.

У РІК 6505 [997]. Коли Володимир пішов до Новгороду по верхніх ° воїв проти печенігів, — бо рать велика була безперестану, — в той же час довідались печеніги, що князя нема, прийшли і стали навколо Білгорода. І не давали вони вийти з города, настав, отож, голод великий у городі, і не можна [було] Володимирові допомогти [їм]. А не можна було піти йому [через те], що іще не зібралися були до нього вої, печенігів же було многе-множество. Ї зтягнулась облога людей у городі, і був голод великий, і вчинили вони віче в городі, і сказали: «Так доведеться нам померти од голоду, а од князя помочі немає. То чи лучче нам померти? Здамося печенігам. Адже когось таки вони залишать у живих, якщо кого умертвлять. Ми вже помираєм од голоду». Так ото вони раду вчинили.

А був же один старець, [який] не був на вічі тому, [і] він запитував: «Задля чого вчинили віче люди?» І сказали йому, що завтра хотять люди здатися печенігам. Це ж почувши, він послав [посланця] по старійшин городських і сказав їм: «Чув я, що ви хочете здатися печенігам?» А вони сказали: «Не видержать люди голоду». І мовив він їм: «Послухайте мене. Не здавайтеся ще три дні, а що я вам звелю — те зробіте». І вони ото раді [були] і обіцялися послухатись. І сказав він їм: «Зберіте по жмені вівса, або пшениці, або висівок». І вони, раді пішовши, [це] знайшли.

І звелів він тоді їм зробити бовтанку, з якої варять кисіль, і сказав викопати колодязь і вставити туди кадіб, наливши в кадіб бовтанки. І звелів він викопати другий колодязь і вставити туди другий кадіб, і сказав їм шукати меду. Вони ж, пішовши, взяли лукно 2 меду, — бо було воно сховане в княжій медушіЗ, — і загадав він вельми розситити [мед] водою і вилити в кадіб, і в другім колодязі так [само]. А наза-втра звелів він послати по печенігів.

Городяни тоді, пішовши, сказали печенігам: «Візьміте собі заложників наших, а вас чоловіка з десять ідіте в город, і ви побачите, що діється в городі нашому». Печеніги ж, зрадівши [і] думаючи, що вони хочуть здатися, взяли у них заложників 4, а самі вибрали ліпших мужів у родах 5 [своїх] і послали їх у город — нехай розглядають, що діється в городі у них.

І прийшли вони в город, і сказали їм люди: «Пощо ви губите себе, коли ви не можете перестояти нас? Стійте хоч десять літ, що ви можете зробити нам? Адже ми маємо споживок од землі. Якщо ж не вірите, — то подивіться своїми очима».

І привели їх до колодязя, де ото [була] бовтанка, і зачерпнули 96 відром, [і] лили в гладь, і варили перед ними. А коли зварили перед ними кисіль, то, узявши їх, привели [їх] до другого колодязя і зачерпнули сити. І стали [городяни] їсти спершу самі, а потім і печеніги. І здивувалися вони, і сказали: «Не їнятимуть сьому віри наші князі, якщо не поїдять самі». І люди налили корчагу с бовтанки і сити з колодязя і дали печенігам.

Вони ж, прийшовши, розказали все, що було. І зварили вони кисіль, і їли князі печенізькі, і здивувалися. І, забравши заложників своїх, а тих пустивши, знялися вони од города і до себе пішли.

У РІК 6506[998].

У РІК 6507[999].

У РІК 6508 [1000]. Проставилася Малфрідь, (мати Святославова). У сей же рік проставилася і Рогнідь, мати Ярославова.

У РІК 6509[1001]. Преставився Ізяслав, отець Брячиславів, син Володимирів.

У РІК 6510[1002].

У-РІК 6511 [1003]. Преставився Всеслав, син Ізяславів, онук Володимирів.

У РІК 6512[1004].

У РІК 6513 [1005].

У РІК 6514[1006].

У РІК 6515 [1007]. Принесені ці 1 [князі] у святу Богородицю.

У РІК 6516 [1008].

У РІК 6517 [1009].

У РІК 6518 [1010].

У РІК 6519[1011]. Преставилася цесариця Володимирова Анна.

У РІК 6520[1012].

У РІК 6521[1013].

У РІК 6522 [1014]. Коли Ярослав був у Новгороді, то уроків він давав дві тисячі гривень од року до року Києву, а тисячу гривень гридям у Новгороді роздавали. І так давали всі посадники новгородські, а Ярослав став цього не давати у Київ отцю своєму. І сказав Володимир: «Розчищайте путь і мости мостіте», — бо збирався він іти на Ярослава, сина свого, але розболівся.

У РІК 6523 [1015]. Коли Володимир збирався йти на Ярослава, то Ярослав послав [послів] за і привів варягів,, боячись отця свого. Але бог не дав дияволу радості. Володимир бо розболівся, а в сей час перебував у нього [син його] Борис. І коли печеніги йшли на Русь, він послав проти них Бориса, а сам слабував вельми, 7 і в сій же болісті він і скончався місяця | липня у п'ятнадцятий день.

Помер же Володимир, князь великий, на, [селі] Берестовім, і потаїли [смерть] його, бо Святополк був у Києві. І вночі ж, розібравши межі покоями поміст [і] в ковер загорнувши, віршовками опустили його на землю. І, поклавши його на сани, одвезли його, і поставили його у святій Богородиці — в церкві, що її він сам був спорудив. Коли ж довідалися про це люди, то зійшлися без числа.

І оплакували його бояри яко заступника землі їхньої, [а] вбогії — яко заступника і кормителя. І положили його в гробі мармуровім, опрятавши тіло його, блаженного князя, з плачем великим.

Він є новим Костянтином 2 великого Риму, що охрестився сам і [охрестив] люди свої, — і сей так учинив, подібно йому. Якщо бо раніш пробував він у поганстві, скверної похоті прагнучи, то потім же старався він про покаяння. Як ото говорив [Павло] апостол: «Де ж умножився гріх, там стало вповні благодаті» 3. Бо якщо раніш, у невігладстві, були [в нього] деякі гріхи, то потім спокутувалися вони покаанням і милостинями. Як ото [Соломон] говорить: «В чім я тебе застану, в тім тебе й судитиму» 4. Як ото пророк [Іезекиїль] говорить: «Жив я, Адонай господь, і не хочу я смерті грішника, а [хочу], щоб одвернувся він од путі своєї і був жив; одверненням одвернися од путі своєї злої» 5. Многі бо праведники, що по правді чинять і живуть, перед смертю звертають із праведної путі і погибають. А другії живуть беззаконно, та перед смертю опам'ятаються і покаанням щирим очистять гріхи. Як ото пророк [Іезекиїль] говорить [про слова господа]: «Праведник не зможе спастися в день согрішення свого. Коли скажу я праведному: «Жив будеш», — а він понадіється на праведність свою і вчинить беззаконня, [то] вся праведність його не спом'янеться в неправді його, яку він учинив, і в ній він умре. А коли скажу я беззаконникові: «Смертю помреш», — і одвернеться він од путі своєї, і буде чинити суд і правду, і заставу беззаконник оддасть, і вкрадене поверне, [то] всі гріхи його, що їх він учинив, не спом'януться йому, бо суд і правду він учинив, і жив 98 буде в них. Кожного з вас я буду судити по путі його, 1 роде ізраїлів» 6.

Сей же [Володимир] помер у сповіданні щирому, покаанням спокутувавши гріхи свої і милостинями, що є ліпшим над усе. «Милості бо хочу, — сказав [господь], — а не жертви» 7. Милостиня бо єсть від усього лучче і вище, і підносить вона до самого неба перед бога. Як ото ангел Корнилієві сказав: «Молитви твої і милостині твої спом'янулися перед богом» 8. О чудо! Дивно ж се є: скільки добра він зробив у Руській землі, охрестивши її, і до бога привів [її]. А ми, християнами будучи, не воздаєм. [йому] почестей за те, що він [нам] дав 9. Бо коли б він не охрестив нас, то й нині пробували б ми в обмані диявольському, як ото і прародителі наші, ми загинули б. А коли б мали 10 й ми старання, і молитви приносили богові за нього в день смерті його, [то] бог би, бачачи ревність нашу до нього, прославив би його. Нам

бо належить бога молити за нього, бо через нього бога ми пізнали.

То дай же тобі господь бажане серцю твоєму і всі прохан-ня твої сповни, що їх ти хотів. Царства небесного дай тобі господь, вінець [життя вічного] з праведниками, в радості райській веселощі і торжество з Авраамом і з іншими пра-отцями. Як ото Соломон сказав: «Якщо помре муж правед-ний, — не згине надія» «.

Сього бо в пам'яті держать руської люди, споминаючи свя-те хрещення і прославляючи бога в молитвах, і в піснях, і в псалмах. Співаючи [славу] господаві, новії люди, просвіт-лені духом святим, ждуть надії [свої] — великого бога і спа-сителя нашого Ісуса Христа, [який прийде] воздати кожному за труди [його] невимовну радість, [ту], що її мають дістати усі християни.

Убивство святих новоявлених мучеників Бориса і Гліба 12

Святополк же сів у Києві після отця свого, і скликав киян, і став майно їм давати. А вони брали, та не було серце їхнє з ним, бо браття їх були з Борисом.

Коли ж Борис вернувся з війни, не знайшовши печенігів, вість прийшла йому: «Отець тобі помер». І плакав він вельми за отцем своїм, бо любив його отець більше од усіх. І став він на [ріці] Альті, прийшовши, [і] сказала йому дружина от-цева: «Ось дружина у тебе 9 отцева і вої. Підси сядь у Києві на столі отчому». Але він мовив: «Не буде того, [щоб] мені зняти руки на брата на старшого. Коли отець мій помер, то сей мені буде замість отця». І, це почувши, вої розійшлися од нього, а Борис стояв із отроками своїми.

Святополк же, сповнившись беззаконня [і] Каїнів замір прийнявши, посилав [послів] до Бориса, говорячи: «З то-бою, — мовляв, — хочу я любов мати і до отчого [добра] тобі [ще] придам», — [так] він обманював його, щоб якось його погубити.

Святополк тим часом прийшов уночі до Вишгорода, і по-тай прикликав [боярина] Путшу і вишгородських боярців, і сказав їм: «Чи віддані ви мені всім серцем?» І сказав Путша: «Можемо ми голови свої з вишгородцями положити за тебе». Він тоді мовив їм: «Не говоріть же нікому. Підіть убийте бра-та могого Бориса». І вони обіцялися йому скоро вчинити се.

Про сяких бо Соломон сказав: «Скорі вони є несправедли-во пролити кров, збираються вони для зла, вони бо спілку-ються на кровопролиття. Такі є путі тих, що вчиняють безза-коння: вони бо нечестям свою душу однімають» 13.

Послані ж прийшли на Альту вночі, і, підступивши ближче, чули вони блаженного Бориса, що співав заутреню. Ска-зали бо йому: «Хотять тебе погубити». І, вставши, почав він співати, говорячи: «Господи! Чого умножились мучителі мої? Встають на мене ,многі» 14. І ще: «Стріли твої встромили-ся в мене, та я на рани готов, і скорбота моя передо мною єсть» 15. І ще говорив він: «Господи! Почуй ти молитву мою і не ввійди в суд із рабом твоїм, бо не оправдається перед тобою жоден із живущих, бо піддав гонінню враг душу мою»

16. І, скінчивши шестипсалміє і побачивши, що є [вже] по-слані погубити його, став він співати псалтир, говорячи: «Об-ступили мене тельці тучні, і зборище злобних оточило мене. Господи боже мій, на тебе уповав я. Тож спаси ти мене і од усіх гонителів моїх ізбав мене» 17. Потім же став він канон співати. Так на заутрені він помолився, дивлячись на ікону, на образ владики, [і] говорячи:

«Господи Ісусе Христе! Як ти сим образом явився на зем-лі спасіння о ради нашого, і дав своєю волею | пригвозди-ти руки свої на хресті, і прийняв страждання заради гріхів наших, так і мене сподоби прийняти страждання. Се ж не од ворогів я приймаю [його], а од брата свого, і не по-став ти йому, господи, се за гріх». А коли помолився, він ліг на постелю свою.

І тут напали на нього вони, як ті звірі дикії, з усіх сторін ша-тра, і простромили його списами, і пронизали Бориса. І слу-гу його, що [князя прикрив], упавши на нього, пронизали [разом] із ним. Був же сей улюбленцем Бориса, а родом от-рок сей був угрин, на ім'я Георгій, і його сильно любив Бо-рис, навіть возложив був на нього гривну велику золоту. В ній він і служив йому. Побили вони також отроків багатьох Борисових. У Георгія ж не могли вони швидко зняти грив-ни з шиї. І відрубали вони голову його, і так зняли гривну ту, голову одкинувши геть. Через те й не знайшли опісля тіла його серед трупів.

Бориса ж, убивши, окаянні завернули в шатро, і поклали його на воза, і повезли, а він іще дихав. І коли довідався про це окаянный Святополк, що він іще дихає, то послав двох ва-рягів, [Еймунда і Рагнара] 18, прикінчити його. А коли ті оби-два прийшли і побачили, що він іще живий є, то один із них, вийнявши меч, вдарив його в серце.

І так скончався блаженний Борис, діставши з праведни-ками вінець [життя вічного] од Христа бога. Він прилучився до пророків і до апостолів, із сонмом мучеників пробуваю-чи, на лоні Авраама почиваючи, бачачи невимовну радість, співаючи з ангелами і веселячись ^з сонмом святих. І поло-жили тіло його, принісши його потай до Вишгорода, в церк-ві святого Василія [Великого].

Окаянні ж убивці прийшли до Святополка, ніби славу маю-чи, беззаконники. Імена ж цих законпереступників є: Пут-ша, Талець Єлович, Ляшко. Отець же їх — йатана.

Бо такі бувають слуги — біси; бісів бо посилають на зло, а ангелів — на добро. Ангели ж людині зла не чинять, а завжди мислять і їй добро. Вони також християнам помага-ють і заступають од супостата-врага. Біси ж завжди ловлять людину на зле, завидуючи їй, оскільки бачать, що людина богом ушанована, і заздять вони їй. І коли шлють їх на зло — вони скорі є. Сказав бо [господь]: «Хто піде спокусити Аха-ва?» І сказав біс: «Ось я піду» 19. Лиха людина, прагнучи до злого, не поступиться бісу, бо біси бояться бога, а лиха лю-дина ані бога боїться, ні людей стидиться; біси бо хреста го-споднього бояться, а лиха людина і хреста не боїться. Тим-то

й Давид говорив: «Чи воістину ж ви правду говорите [і] справедливо судите, сину людській? Адже в серці ви готуєте беззаконня, на землі неправду руки ваші сплітають. Із самого народження відступили грішники, обманюють вони од утроби [матерньої], говорячи лжу. Лютість їх подібна до зміїної».

Святополк же окаянний намислив у собі, сказавши: «Осе вже убив я Бориса, а як би ще вбити Гліба?» І, прийнявши замір Каїнів, з обманом послав він [гінця] до Гліба [в Ростов], говорячи так: «Іди зараз же. Отець тебе зове, бо нездоров він вельми».

І Гліб, сівши на коня, рушив з невеликою дружиною, бо був він послушлив отцю. Та коли прибув він на Волгу, на устя [річки] Тьми 2, на полі спіткнувся під ним кінь у рові і надламав він йому трохи ногу. І прибув він до Смоленська, і рушив од Смоленська, і став на [річці] Смядині в кораблі, так що видно було [город] 22.

У сей же час Ярослав прийшла була вість од [сестри] Передслави про смерть отця. І послав Ярослав [гінця] до Гліба, говорячи: «Не ходи. Отець тобі помер, а брат твій убитий Святополком».

І коли почув це Гліб, закричав він вельми крізь сльози, і плакав за отцем, а більше ще й за братом, і став він молитися зі сльозми, говорячи: «Горе мені, господи! Лучче б мені померти з братом, аніж жити у світі сьому облудному! Коли б же побачив я, брате, лице твоє ангельськеє, — умер би з тобою! А нині для чого zostавсь я один? Де є слова твої, що ти говорив їх мені, брате мій любий? Нині вже я не почую тихого твого навчання. А якщо дістав ти єси уповання у бога, молися за мене, щоб і я прийняв таку саму смерть. Лучче б мені з тобою померти, аніж у світі сьому облудному жити». І коли так він молився зі сльозами, знагла прийшли послані Святополком, щоб погубити Гліба. І при цім одразу послані захопили корабель Глібів і видобули оружжя, а отроки Глібові впали у одчай. Окаянний же [убивця] Горясір звелів тут же зарізати Гліба, і повар Глібів, на ім'я Торчин, вийнявши ножа, зарізав Гліба.

Мов те ягня непорочне, приніс він себе в жертву богові замість запашного фіміаму, жертва словесна, і дістав він од Христа вінець [життя вічного]. Увійшовши в небесні обителі, він побачив жаданого брата свого і радувався з ним невимовною радістю, що її сподобались вони братолюбством своїм. «Як це добре і як гарно, коли жити обом братам вкупі» 23.

А окаянні ж вернулися назад. Як ото сказав Давид: «Вернулися грішники в пекло» 24. І ще: «Оружжя видобули грішники, і натягли вони луки свої постріляти нищого і вбогого, заколоті праведних серцем. Та оружжя їх увійде в серця їхні і луки їх сокрушаться. Бо грішники погинуть, як дим, щезаючи, погинуть» 25.

Коли ж вони вернулись і сказали Святополкові: «Вчинили ми звелене тобою», — то він, це почувши, [загордився], і возвеселилося серце його вельми. Та не відав він, що Да-

вид говорив: «Чого ти хвалишся злобою, сильний? Беззаконня замислив язик твій, як та бритва вигострена, учинив він лжу. Возлюбив ти єси злобу більше, ніж благостину, неправду [більше любиш] говорити, аніж правду. Возлюбив ти єси всякі слова погибельні, язик ти облесливий. За се бог знищить тебе до кінця, і вирве він тебе із оселі твоєї і корінь твій із землі живих» 26. Як ото і Соломон сказав: «Я з погібелі вашої посміюся і порадоюсь, коли прийде на вас пагуба. Тому-то з'їдять вони свого труда плоди 27 і своїм нечестям наситяться» 28.

Коли ж Гліба вбили, то покинули [його] на березі [Волги?] межі двома колодами, а потім, узявши, одвезли його [до Вишгорода] і положили його коло брата його Бориса у церкві святого Василія [Великого]. з'єднані тілами, а тим паче й душами, у владики всіх, царя [небесного], пробуваючи, у радості безконечній і в сяєві невимовному, подаючи зцілення дари Руській землі та іншим, приходящим з правдивою вірою, ви даєте зцілення: калікам — ходити, сліпим — прозріння, болящим — одужання, окованим — звільнення, темницям — одчинення, печальним — утіху, гнаним — вибавлення. Бо єсте ви заступники Руської землі і світильники, що завжди сіяють і моляться завжди до владики за своїх людей. Тим-то і ми повинні єсмо славити достойно страстотерпців Христових, ревно молитись до них, мовлячи:

«Радуйтеся, страстотерпці Христові, заступники Руської землі, що зцілення подаєте приходящим до вас [із] вірою і любов'ю.

Радуйтеся, небесні жителі! Во плоті ви ангелами стали, єдинодумними служителями [богу], рівнею однаковою, святим єдиноюдушною. Тому і стражденним усім зцілення ви подаєте.

Радуйтеся, Борисе і Глібе богомудрії! Яко потоки, точите ви од кладезя води живоноснії; зцілення течуть вірним людям на одужання.

Радуйтеся, промені світозорії! Бо з'явилися ви, яко світила, що осявають всю землю Руськую, завше тьму одганяючи, являючись вірою непохитною.

Радуйтеся, недремного ока досягши, ви, душі, що звершення божих святих заповідей прийняли в серце своє, блаженнії.

Радуйтеся, брати, вкупі в місцях злotosайних, в оселях небесних, і в славі нев'янучій, що її достойно ви сподобилися.

Радуйтеся, божими світлостями ясно осіянні! Ви світ увесь обходите, біси одганяючи, недуги зціляючи, світильники предобрії і заступники ревнії, суцї з богом, блаженними променями завше розігрітії, доблеснії страстотерпці, що душі просвіщають вірним людям. Возвисила бо єсть вас світлосная небесная любов, тому прекраснеє все | наслідували ви в небеснім житті — славу і райський поживок, світло розуму [і] прекрасну радість.

Радуйтеся, бо напаяєтеви всі серця, горесті і болісті одганяючи, страсті злії зціляючи, ви, що краплями крові святими

зчервонили багрянцю, преславнії, ту, що красно ви її носите, з Христом царствуете завше, молячись за новії люди християнськії і [за] родичів своїх. Земля Руськая благословиася вашою кров'ю і мощами, що покояться в церкві. Духом божественним ви просвіщаєте, бо в ній із мучениками, яко мученики, за люди свої молите.

Радуйтеся, церкви світосаяннее сонце здобувши! Схід [його] завше просвітлює в стражданні во славу вас, мученики.

Радуйтеся, світлії зорі, що зрання ви сходите, новохристолубивії заступники наші, страсотерпці? Покоріте поганих під ноги князям нашим, молячись до владики і бога нашого, щоб мирно їм пробувати в єднанні і в здоров'ї, ізбавляючи [їх] од усобної раті і од проництва диявольського. Сподобіте ж [сього] і нас, що оспівують і славлять ваше святеє торжество, в усі віки [і] до скончання [світу]».

Святополк же сей окаянний, лихий, убив [також брата] Святослава, пославши [убивць] до гори Угорської²⁹, коли він утівав в Угри.

І став він помишляти: «Переб'ю всіх братів своїх і візьму землю Руськую один». Намислив він зарозумілістю своєю, а не знав, що бог дає владу [тому], кому ото хоче; «настановляє за царя і князя Всевишній, кому хоче, він дає [владу]»³⁰. Якщо бо котра-небудь земля удостоїться перед богом, настановляє він царя і князя справедливого, що любить закон і правду, і властителя [такого ж] ставить, [і] суддю, що чинить суд. Бо якщо князі справедливі бувають на землі, то многі провини прощаються [їй]. а якщо лихі й лукаві бувають, то більше зло насилає бог на землю ту, оскільки [князь] — то глава єсть землі. Так бо Ісайя сказав: «Згрішили вони від голови і до ніг»³¹, — себто від царя і до поостих людей. «Горе ж городу тому, в якому князь молодий»³², що любить вино пити під гуслі та з молодими дорадниками. Таких бог дає за гріхи, а старих і мудрих забирає. Як ото Ісайя говорить: «Одбере господь у Єрусалима силу, і дужого велета, і чоловіка хороброго, і суддю, і пророка, і смиренного старця, і славного порадики, і мудрого знавця, і тямущого підлеглого»: «і поставлю, — і говорить господь, — юнака князем їм і кривдника їм, щоб він воював ними»³³

Святополк же окаянний став княжити в Києві, скликавши людей, став давати тим корзну³⁴, а другим — кунами, роздаючи множество отчого багатства.

Ярослав же не знав про смерть отця. [А] було в Ярослава багато варягів, і насильство чинили вони новгородцям, і, вставши на них, новгородці перебили варягів у дворі Поромонім. І розгнівався Ярослав, і, пішовши на [село] Ракомо, сів у [своїм] дворі. Та, пославши [гінців] до новгородців, він сказав: «Уже мені сих не воскресити». І позвав він до себе знатних мужів, що посікли були варягів, і обманув так їх, порубав їх одну тисячу³⁶.

У ту саму ніч прийшла йому вість із Києва од сестри його Передслави: «Отець тобі помер, а Святополк сидить у Києві, вбивши Бориса. І по Гліба він послав. І ти бережись його

дуже»³⁷ І, це почувши, Ярослав печалувався за отцем, і за братом, і за дружиною.

А назавтра, зібравши решту новгородців, мовив Ярослав: «О любя моя дружино! Я перебив їх учора, а нині вони знадобилися». І витер він сльози, і сказав їм на вічі: «Отець мені помер, а Святополк сидить у Києві, убиваючи братів своїх». І сказали новгородці: «Хоча, княже, браття наші порубані є, ми можем за тебе боротися!»

І зібрав Ярослав варягів тисячу, а інших воїв сорок тисяч³⁸, і пішов на Святополка, призвавши [на поміч] бога [і] сказавши:

„Не я почав побивати братів, а він. Хай буде бог месником за кров братів моїх, бо без вини пролив він кров праведну Борисову і Глібову. Іще й мені се ж учинить! Тож суди мене, госпо й, по правді хай скінчиться лиходійство беззаконника». І пішов він на Святополка³⁹.

Коли ж почув це Святополк, що йде Ярослав, то спорядив він воїв без числа, і русів, і печенігів, і виступив супроти нього до 40 [города] Любеча по той бік Дніпра, а Ярослав — звідси.

У РІК 6524[1016]. Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони насупроти обаполи Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних.

І став воєвода Святополків Вовчий Хвіст¹ глузувати з новгородців, їздячи коло берега [і] говорячи: «Чого прийшли ви зі шкандибою оцим? 2 А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші!»³ Це почувши, новгородці сказали Ярославу: «Завтра переправимось на них. Якщо хто не піде з нами, то ми самі його порубаєм».

А було уже в заморозь, і стояв Святополк межи двома озерами, і всю ніч [ту] спав, упившись із дружиною своєю. Ярослав же назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світом переправився, і, висівши на берег, одіпхнули вони човни од берега. І пішли [війська] одні проти одних, а коли зійшлися до купи, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігам помагати [Святополкові]. І притиснули Святополк ових воїв до озера, і ступили вони на лід, і обломився лід із воями Святополковими, і багато втопилося у водах, і одолівати почав Ярослав. Побачивши ж [це], Святополк побіг. І одолів Ярослав, а Святополк утік у Ляхи⁴.

Ярослав же сів у Києві на столі отчим. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім⁵.

У РІК 6525[1017]. Ярослав увійшов у Київ¹, і погоріли церкви.

У РІК 6526[1018]. Рушив Болеслав, [князь лядський], зі Святополком на Ярослава, з ляхами. Ярослав же зібрав множество русі, варягів, словен, рушив супроти Болеслава і Святополка, і прийшов до [города] Волині, і стали [війська] обаполи ріки Бугу.

А був у Ярослава кормилець і воєвода Блуд¹. І став Блуд¹ глузувати з Болеслава, говорячи: «Ось як ми пропорем тобі

тріскою черево твоє товстее!» Був бо великий і важкий Болеслав, так що навіть на коні не міг він сидіти, але був тямуший. І сказав Болеслав до дружини своєї 2: «Якщо вам од сього глузування не прикро, — я один погину!» І, сівши на коня, вбрів він у ріку, а вслід за ним — вої його. Ярослав | же не встиг приготуватися до бою, і переміг Болеслав Ярослава.

Ярослав тоді втік із чотирма чоловіками до Новгороду, а Болеслав увійшов у Київ зі Святополком. І сказав Болеслав: «Розведіте дружину мою по городах на покорм». І було так [зроблено].

Коли ж Ярослав прибіг до Новгороду, хотів він утікати за море. Та посадник Костянтин, син Добринин, з новгородцями порубали човни Ярославові, кажучи: «Ми можемо іще битись за тебе з Болеславом і з Святополком». І стали [новгородці] гроші збирати: з мужа — по чотири куни, а з старост — по десять гривень, а з бояр — по вісімдесят 3 гривень. і привели варягів, і дали їм гроші, і зібрав Ярослав воїв многих.

Болеслав тим часом перебував у Києві, сидючи [тут], а нерозумний Святополк наказав: «Скільки ото ляхів по городах — бийте їх!» і побили ляхів, а Болеслав утік із Києва, узявши майно, і бояр Ярославових, і дві сестри його 4, [Предсладу та(Премиславу)] «І Анастаса, [попа] десятинного 5, він приставив до майна, бо той увійшов був йому в довіря обманом, і безліч людей він повів із собою, і городи червенські зайняв собі. І вернувся він у землю свою.

Святополк же став княжити в Києві, та пішов Ярослав на Святополка, і переміг Ярослав Святополка, і втік Святополк у Печеніги.

У РІК 6527 [1019]. Прийшов Святополк із печенігами, з великою силою. І Ярослав зібрав множество воїв і виступив супроти нього на [ріку] Альту. Ярослав при цьому став на і тім місці, де ото вбили Бориса, і, звівши руки до неба, сказав: «Кров брата могого волає до тебе, владико! Відомсти за кров праведника сього, як ото відомстив ти еси за кров Авелеву, наславши на Каїна стогін і трепет. Таке нашли ти й на сього». І, помолившись, він сказав: «Брати мої! Якщо ви тілом одійшли есте звідси, то молитвою своєю допоможіте мені на противника сього, убивцю гордого». І як тільки він сказав це, рушили [полки] один проти одного і покрили поле битви на Альті безліччю воїв.

Була ж тоді п'ятниця, | сходило сонце, і зійшлися оба [полки], і сталася січа люта, якої ото не було в Русі — і за руки беручись, рубалися, і зступилися тричі, так що по долинах кров текла, — і під вечір одолів Ярослав, а Святополк утік.

Коли ж він утік, то напав на нього біс, і розслабились кості його, і не міг він сидіти на коні, а носили його в носилах. І принесли його до [города] Берестія [отроки], утікаючи з ним, а він говорив: «Утікайте зо мною, женуть вслід за нами». Отроки його тоді посилали насупроти, [узнати], чи хто женеться за ним. І не було ж нікого, хто гнався б услід, та

втікали вони з ним. А він у немочі лежав і, схопившись, говорив: «Осьо женуться, оно женуться! Втікайте!» І не міг він видержати на однім місці, і пробіг Лядську землю, гнаний гнівом божим, і прибіг у пустиню межі Чехами і Ляхами, і тут зле покинув він живоття своє.

Його ж і по справедливості, яко грішника, постиг суд [божий]. По зішестю зі світу сього поійняли муки цього окаяного Святополка. Показувала явно послана [богом] пагубна кара, [яка] в смерть немилостиво ввігнала 2 [його, що] й по смерті він вічно мучиться на дні пекла 3, зв'язаний. Єсть же могила його в пустині тій і до сих днів, і виходить із неї сморід тяжкий.

Се ж бог явив на поучення князям руським, що коли вони так само вчинять, [то], чувши це, таку саму кару дістануть, — навіть більшу од сеї, тому що, знаючи це, що сталося, [негоже] вчинити таке саме зло — братовбивство. Бо сім кар дістав Каїн, убивши Авеля, а Ламех — сімдесят [сідмиць], оскільки бо Каїн не знав, що [доведеться] відплату прийняти од бога, а Ламех, знаючи про кару, що була прародителю його, учинив убивство. «Сказав бо Ламех обом жонам своїм, [Аді і Цілії]: «Мужа убив я на лихо мені і юнака на горе мені. Тим-то, — сказав він, — сімдесят [сідмиць] помст на мені, оскільки, — сказав він, — знаючи, я се вчинив» 4. Ламех убив двох братів Єнохових 5 і забрав собі обох їхніх жон. Сей же Святополк — новий Авімелех 6, що родився був од перелюбу [і] який 9 перебив братів | своїх, синів Гедеонових, — такий і сей [Святополк] був.

Ярослав же прийшов [і] сів у Києві, утерши поту з дружиною своєю, показавши побіду і труд великий.

У РІК 6528 [1020]. Родився у Ярослава скн, і нарік він його ім'ям Володимир .

У РІК 6529 [1021]. Прийшов Брячислав, син Ізяславів, онук Володимирів, на Новгород і зайняв Новгород. Забравши безліч новгородців і майно їх, він пішов до Полоцька назад. А коли він прибув до Судоміри-ріки, Ярослав і виступив із Києва, на сьомий день настиг його тут. І переміг Ярослав Брячислава, а новгородців вернув там до Новгороду, а Брячислав утік до Полоцька. У РІК 6530[1022]. Прийшов Ярослав до Берестія . У сі ж часи Мстислав 2, [брат Ярослава], пробував у [городі] Тмуторокані. І пішов він на Касогів, а почувши це, князь касозький Редедя виступив супроти нього. І коли стали війська одне проти одного, то сказав Редедя Мстиславові: «Для чого ми будемо губити дружину один одному? Зійдімось-но оба самі боротися. І якщо одолієш ти, то візьмеш майно моє, і жону мою, і землю мою. Якщо ж я одолію, то візьму твоє все». І сказав Мстислав: «Хай буде так».

І з'їхалися вони, і сказав Редедя Мстиславові: «Не оружжям давай битися, а боротися». І взялись вони боротися кріпко, і довго обидва боролися, і став знемагати Мстислав, бо був великий і сильний Редедя. І сказав Мстислав: «О пресвятая богородице, допоможи мені! Якщо бо одолію я його, споруд-

жу церкву на честь твою». І, це сказавши, ударив він ним о землю, «і, вийнявши ножа, ударив його в гортань ножем, і був тут зарізаний Редедя. І, ввійшовши в землю його, він узяв усе — майно його, і жону його, і дітей його, і данину наклав на касогів. А коли вернувся він до Тмутороканя, то заложив церкву святої Богородиці і спорудив її, [ту], що стоїть і до сьогодні в Тмуторокані.

У РІК 6531 [1023]. Пішов Мстислав на Ярослава з хозарами і з касогами.

У РІК 6532 [1024]. Коли Ярослав перебував у Новгороді, прийшов Мстислав із Тмутороканя до Києва. Та не прийняли його кияни, і він, пішовши, сів на столі в Чернігові. Ярослав перебував у Новгороді тоді.

У сей же рік повстали волхви в Суздальцях. і побивали [там] старших людей по диявольському наущенню і через бісівську ману, говорячи, що ці держать запаси. І заколот великий, і голод в усій землі тій був. [І] рушили по Волзі всі люди в Болгари, і привезли хліба, і так вижили.

Коли ж почув Ярослав про волхвів тих, то прийшов він до Суздаля, і захопив волхвів, і [одних] розточив, а других покарав, сказавши так: «Бог наводить за гріхи на кожну землю голод, або мор, або засуху, або іншу кару, а людина не знає нічого».

І, вернувшись, Ярослав прибув до Новгорода. І послав Ярослав [послів] за море по варягів, і прийшов [князь] Якун із варягами. А був Якун сей гарний, і накидка в нього злотом була виткана. І прийшов він до Ярослава, і Ярослав із Якуном рушив на Мстислава.

Мстислав же, почувши [про це], виступив супроти них обох до [города] Листвена². Мстислав при цім звечора приготував до бою дружину і поставив сіверян у чоло проти варягів, а сам став із дружиною своєю по обох крилах. І настала ніч горобина³, і була пільма, і громи, і блискавка, і дощ. І сказав Мстислав дружині своїй: „Підемо на них!“

І пішов Мстислав, а Ярослав — насупроти, і зступилися в лоб варяги з сіверянами, і трудилися варяги, рубючи сіверян, а після цього рушив у наступ Мстислав із дружиною своєю і став сікти варягів, і була січа сильна. Коли спалахувала блискавка, то виблискувало оружжя, і була гроза велика, і січа сильна і страшна. Побачивши ж Ярослав, що його перемагають, побіг із Якуном, князем варязьким, і Якун тут загубив накидку золотую. І Ярослав прийшов тоді до Новгорода, а Якун пішов за море.

Коли ж Мстислав засвіта на другий день побачив, що лежать посічені із своїх сіверяни і варяги Ярославові, він сказав: «Хто сьому не рад? Се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла». І послав Мстислав услід за Ярославом [посла], говорячи: «Сиди ти на столі своїм у Ки|єві, оскільки ти еси старший брат, а мені хай буде ся сторона».

Та не одважувався Ярослав у Київ йти, допоки вони оба [не] замирилися. І сидів Мстислав у Чернігові, а Ярослав у Новгороді, а в Києві сиділи мужі Ярославові.

У тім же році родився у Ярослава другий син, і нарік він його ім'ям Ізяслав.

У РІК 6533[1025].

У РІК 6534 [1026]. Ярослав зібрав воїв многих, і прийшов до Києва, і вчинив мир із братом своїм Мстиславом коло Городця [Пісочного]. І розділили вони по Дніпру Руську землю: Ярослав узяв сю сторону, а Мстислав — ту. І стали вони оба жити мирно і в братолюбстві, і перестали усобиця й заколот, і була тиша велика в землі Руській.

2 У Софійськ. І тут уточнено: „и бяше осень, и TV ся ср*то-ша“. „ Додано з Софійськ. І.

4 За літописами, актовими печатями та іншими даними, хрестильне ім'я Ізмслава було Дмитрій.

У РІК 6535 [1027]. родився третій син Ярославу, і нарік він його ім'ям Святослав ..

У РІК 6536[1028]. У РІК 6537 [1029]. Мирний рік.

У РІК 6538 [1030]. Ярослав узяв [город] Белз. І родився Ярославу четвертий син, і нарік він його ім'ям Всеволод.

Сього ж року пішов Ярослав на Чудь, і переміг їх, і поставив город Юр'єв.

У сен же час, коли помер Болеслав Великий у Ляхах, був заколот великий в Лядській землі, і, повставши, люди побили єпископів, і попів, і бояр своїх, і був заколот у них 2.

У РІК 6539 [1031]. Ярослав і Мстислав зібрали воїв многих і пішли на Ляхів. І зайняли вони городи червенські знову, і спустошили Лядську землю, і багатьох ляхів привели, і розділили їх. І посадив Ярослав своїх [ляхів] по [ріці] Росі, і є вони [тут] і до сьогодні.

У РІК 6540[1032]. Ярослав почав ставити городи по Росі.

У РІК 6541 [1033] Мстиславич Євстафій помер.

У РІК 6542 [1034]. Мстислав вийшов на лови, і розболівся, і помер. І положили його [у Чернігові] в церкві святого Спаси, що її він спорудив був сам; було бо зведено її при ньому [так] заввишки, як, на коні стоячи, [можна] рукою досягти.

Був же Мстислав дебелий тілом, рудий лицем, мав великі очі. І [Він був] хоробрий у бою, і милостивий, і любив дружину велико, і майна не жалів [для неї], ні питва, ні їжі не боронив.

Після цього ж узяв волость його всю Ярослав і став єдиновладником Руської землі. Пішов Ярослав до Новгорода і посадив сина свого Володимира в Новгороді, [а] єпископом поставив [Луку] Жидяту.

І в той час родився Ярославу син, і нарекли його ім'ям Вячеслав.

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій 2.

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні — киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти

на приступ, і зступилися вони на [тім] місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді [це] було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і обігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в [ріці] Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх [десь] розбіглась і до сьогодні.

У той же рік всадив Ярослав у поруб3 Судислава, брата свого, у Пскові; йому [на брата] звели наклеп.

У РІК 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини .

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширюватися, і чорноризці [стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устава, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хтонебудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу досталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книжки ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. А мудрість великою є, бо й Соломон же хвалив її [ї] говорив: «Я, премудрість, вселила пораду, і розум, і тям, я призвала страх господній;

у мене — порада, у мене — мудрість, у мене — сила; мною царі царствують і владарі узаконюють правду; мною вельможі возвеличуються і деспоти держать землю; я люблю тих, які люблять мене; ті, що шукають мене, знайдуть благодать» і. Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і житія святих отців, знайде душі він користь велику.

Ярослав же сен, як ото ми сказали, любив книги і, мною списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив

він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і золотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богам в належні часи. І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм частку з майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І —умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського, а враг — [диявол] ремствував, що його побіждають новії люди християнські.

У РІК 6546 [1038]. Пішов Ярослав на Ятвягів і переміг.

У РІК 6547 [1039]. Освячена була митрополитом Феопемптом церква [Успіння] святої Богородиці, що її спорудив Володимир, отець Ярославів .

У РІК 6548 [1040]. Ярослав пішов на Литву і переміг.

У РІК 6549[1041]. Пішов Ярослав на Мазовшан у човнах і переміг їх.

У РІК 6550 [1042]. Пішов Володимир, син Ярославів, на Ям і переміг їх. І погинули коні у Володимирових воїв, і коли іще дхали коні, здирали шкури з них, — такий був мор на коней.

У РІК 6551 [1043]. Послав Ярослав Володимира, сина свого, на Греків і дав йому воїв многих, а воєводство поручив Вишаті, отцю Яневому.

І рушив Володимир на Цесароград у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Цесарограда. І знялась буря велика, і розбила кораблі русі. І княжий корабель розбив вітер, і взяли князя [Володимира] в корабель Івана Творирича, воєводи Ярославового. Інші вої Володимирові викинуті були на берег, «числом шість тисяч. І коли хотіли вони вернутися в Русь, то не пішов з ними ніхто із дружини княжої. І сказав Вишата: «Я піду з ними». І висів він із корабля до них, сказавши: «Якщо живий буду — то з ними, а якщо погину — то з дружиною». І пішли вони, маючи намір [добратися] в Русь.

І була вість грекам, що побито море [кораблі] русі, і послав цесар, на ім'я [Костянтин] Мономах, услід за руссю чотирнадцять суден. Тоді Володимир з дружиною, побачивши, що вони йдуть з за ними, [ї] пішовши і назад, побив судна грецькі. І вернулися вони в Русь, повсідавши в кораблі свої.

Вишату ж [греки] схопили з викинутими на берег [русами]. І привели вони їх до Цесарограда, і осліпили багатьох русів. А по трьох літах, коли настав мир, одпущений був Вишата в Русь до Ярослава. У сі ж часи видав Ярослав сестру свою [Добронігу-Марію] за Казимира, [князя лядського]. І дав Казимир, замість віна, людей вісімсот, яких полонив був Болеслав, перемігши Ярослава.

У РІК 6552 [1044]. Викопані були [з могил] два князі, Ярополк і Олег, сини Святославові. І охрестили кості їх, і положили їх у церкві святої Богородиці у Володимирі .

У сей же час і в сей рік помер Брячислав, князь половецький, син Ізяславів 2, онук Володимирів, отець Всеславів, і

Всеслав, син його, сів на столі його. Народила ж його мати од волхвування, бо коли мати родила його, то була в нього сорочка на голові його, і сказали волхви матері його: «Цю сорочку, [що] на голові його, нав'яжи на нього. Хай носить він її на собі до [кінця] живоття свого». Так що носив Всеслав її до смертного дня на собі, і через це немилостивий він був на кровопролиття.

У РІК 6553 [1045]. Заложив Володимир святу Софію в Новгороді.

У РІК 6554 [1046]. У сей рік була тиша велика.

У РІК 6555 [1047]. Ярослав пішов на Мазовшан, і переміг їх, і князя їх убив Мойслава, і покоровив їх Казимирові.

У РІК 6556[1048].

У РІК 6557[1049].

У РІК 6558 [1050]. Проставилася жона Ярославова, княгиня [рина, у Новгороді місяця] лютого в десятій [день].

У РІК 6559 [1051]. Поставив Ярослав русина «Ларіона митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів.

А тепер-от скажем, звідки дістав свою назву Печорський монастир.

Коли боголюбивий князь великий Ярослав уподобав [село] Берестове і церкву Святих апостолів, сушу тут, і попів многих надбав, то між них» же був пресвітер, на ім'я Ларіон, муж благий, і книжний, і пісник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб, їв де нині старий монастир Печорський, і тут молитви діяв. А був ліс тут великий, і викопав він тут печерку малу, двосаженну, і, приходячи з Берестового, одспівував [церковні] часи і молився тут богу потай.

Потім же вложив бог князю в серце [добрий намір]: поставив він його митрополитом [у] святій Софії, а ся печерка так осталася. А не по багатьох днях знайшовся один чоловік, на мирське ім'я [Антипа], із города Любеча. І вложив йому бог у серце «[намір] у землю [Грецьку] іти і монастирі, що є там, подивитися: Він і подався іти на Святу Гору 2, і побачив тутешні монастирі, і возлюбив чернецтво. І прийшов він у один монастир із суших тут монастирів, і вмолив ігумена його, щоби возложив він на нього сан чернечий. І він тоді, послухавши його, постриг його і нарік його ім'ям Антоній. І, напутивши його і научивши його чернецтва, сказав він йому: «Тож іди назад в Русь, і хай буде на тобі благословення од Святої Гори, бо многі од тебе чорноризцями стануть». І благословив він його, і відпустив його, сказавши йому: «Іди з миром». Антоній, отож, прийшов до Києва і думав: «Де жити?» І походив він по монастирях, і не вподобав [жодного], бо [цього] бог не хотів. І став він ходити по дебрях і по горах, шукаючи, де б йому бог показав [належне місце]. І прийшов він на пагорб, де ото Ларіон викопав був печеру, і возлюбив місце се, і вселився в неї, і став молитися богові, зі сльозами говорячи: «Господи! Утверди мене в місці сьому, і хай буде на місці сьому благословення Святої Гори і могого ігумена, що мене постриг».

І став він жити тут, молячи бога, їв хліб сухий, і того через день, а води в міру заживаючи, і копаючи печеру, і не даючи собі покою ні вдень, ні вночі, — в трудах пробуваючи, і в неспанні, і в молитвах.

Потім же, коли узнали [це] добрії люди, вони приходили до нього, приносячи йому, що було на потребу його. І набув він [такої] слави, як і Великий Антоній. І, приходячи до нього, просили [люди] од нього благословення.

Потім же, коли преставився великий князь Ярослав і взяв владу його син Ізяслав і сів у Києві, Антоній уже був прославлений в Руській землі. І Ізяслав, довідавшись про життя його, прийшов із дру7 жиною своєю, просячи у нього благословення і молитов.

І відомий усім став Великий Антоній, і шанований усіма. І почали приходити до нього братія, і став він приймати і постригати їх. І зібралось до нього братії числом із дванадцять, викопали вони печеру велику, і церкву, і келії, які є і до сьогодні в печері під старим монастирем.

Коли ж згуртувалася братія, сказав їм Антоній: «Се бог вас зібрав, братія. Ви [тут] єсте по благословенню Святої Гори, тому що мене постриг ігумен Святої Гори, а я вас постригав. Хай буде на вас благословення, — перше — од бога, а друге — од Святої Гори». І, це сказавши їм, він мовив до них: «Живіте особно. Я поставлю вам ігумена, а сам хочу в іншу гору сісти один, усамотнившись, як ото і раніш я був звик».

І настановив він їм ігумена, на ім'я Варлаама, а сам пішов у гору, викопав печеру, яка є під новим монастирем, і в ній і скончав він живоття своє, живши у чесноті і не виходячи з печери сорок літ 1, — і ніколи, і нікуди. В ній же лежать моші його й до сьогодні.

Братія ж та ігумен жили в печері. А коли братії умножилось і не могли вони вміститися в печеру, то задумали вони поставити монастир зовні печери. І прийшов ігумен і братія до Антонія, і сказали вони йому: «Отче! Умножилось братії, і не можемо ми вміститися в печері. Коли б повелів бог і твоя молитва, то поставили б ми церквицю малу зовні печери». І повелів їм Антоній.

Вони тоді поклонилися йому і поставили церквицю малу над печерою на честь Успіння святої богородиці. І став бог умножати чорноризців молитвами святої богородиці, і вчинила раду братія з ігуменом поставити монастир, і сказала братія з ігуменом Антонію: «Отче святині Братія умножається, тому хотіли б ми поставити монастир». Антоній же, рад бувши, сказав: «Благословен бог в усьому. А молитва святої богородиці і отців, суших у Святій Горі, і нехай буде з вами». І, се мовивши, послав він одного з братії 1 до Ізяслава, великого князя, кажучи так: «Княже мій! Бог ось умножає братію, а місце мале. Якби дав ти нам гору ту, що є над печерою».

Ізяслав же, це почувши, був рад, і послав мужів своїх, і дав їм гору ту. А ігумен і братія заклали церкву велику, і монастир обгородили стовп'ям, і келій поставили багато, і церкву завершили, і прикрасили її іконами.

І відтоді почали називати монастир Печерським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозався монастир Печерським. Постав же Печорський монастир по благословенню Святої Гори.

Коли ж монастир [Печорський було] споруджено, а ігуменство держав Варлаам, Ізяслав теж поставив монастир святого Дмитрія [Солунського] і вивів Варлаама на ігуменство до святого Дмитрія, бо хотів зробити [його] вищим од сього монастиря, надіючись на багатство. Многі бо монастирі царями, і боярами, і багатством поставлені, та не такі вони, як ті, що поставлені сльозами, і постом, і молитвою, і неспанням. Антоній бо не мав [ні] злата, ні срібла, а досягнув [усього] постом і сльозами, як ото я говорив.

Коли ж Варлаам ішов до святого Дмитрія, то братія, вчинивши раду, пішли до старця Антонія і сказали: «Постав нам ігумена». Він же мовив їм: «Кого ви хочете?» І вони сказали йому: «Кого хоче бог і ти». І сказав він їм: «Хто у вас єсть більше послушливий, і кроткий, і смиренний, ніж Феодосій, нехай буде сей вам ігуменом». Братія тоді, раді бувши, поклонилися старцю і поставили Феодосія ігуменом суцїй братії, числом двадцять.

Коли ж Феодосій прийняв монастир, то почав він додержувати великого отримання, і посту, і молитви зі сльозами, і збирати став многих чорноризців, і зібрав братії числом сто. І почав він шукати правила чернецького. І знайшовся тоді Михаїл, чернець монастиря Студійського, що прийшов був із Греків з митрополитом Георгієм. І став [Феодосій] у нього шукати устав ченців студійських і, добувши [його] у нього, списав, і встановив у монастирі своєму: як співати співи монастирські, і поклони як держати, і читання читати; і стояння в церкві, і весь порядок церковний, і сидіння на трапезі, і що їсти в які дні — все це за уставом. Феодосій, все це роздобувши, передав монастирю своєму.

Од сього ж монастиря прийняли всі монастирі устав, — по всіх монастирях. Тому-то вшанований є монастир Печорський як старший од усіх і почесно більший од усіх.

А коли Феодосій жив у монастирі і додержував добродійного життя і чернецького правила, приймаючи всякого приходящего до нього, — до нього ж і я прийшов, мізерний і недостойний раб. І прийняв він мене, коли мені було сімнадцять літ од родження могого 5.

Ось так написав я і розказав і в який рік постав монастир, і через що монастир зветься Печерським. А про житіє Феодосія ще скажемо.

У РІК 6560 [1052]. Проставився Володимир, син Ярославів.

Братія ж та ігумен жили в печері. А коли братії умножилося і не могли вони вміститися в печеру, то задумали вони поставити монастир зовні печери, і прийшов ігумен і братія до Антонія, і сказали вони йому: «Отче! Умножилося братії, і не можемо ми вміститися в печері. Коли б повелів бог і твоя молитва, то поставили б ми церквицю малу зовні печери». І повелів їм Антоній.

Вони тоді поклонилися йому і поставили церквицю малу над печерою на честь Успіння святої богородиці. І став бог умножати чорноризців молитвами святої богородиці, і вчинила раду братія з ігуменом поставити монастир, і сказала братія з ігуменом Антонію: «Отче святині Братія умножається, тому хотіли б ми поставити монастир». Антоній же, рад бувши, сказав: «Благословен бог в усьому. А молитва святої богородиці і отців, суцїх у Святій Горі, і нехай буде з вами». І, се мовивши, послав він одного з братії до Ізяслава, великого князя, кажучи так: «Княже мій! Бог ось умножає братію, а місце мале. Якби дав ти нам гору ту, що є над печерою».

Ізяслав же, це почувши, був рад, і послав мужів своїх, і дав їм гору ту. А ігумен і братія заложили церкву велику, і монастир обгородили стовп'ям, і келій поставили багато, і церкву завершили, і прикрасили її іконами.

І відтоді почали називати монастир Печорським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозався монастир Печорським. Постав же Печорський монастир по благословенню Святої Гори.

Коли ж монастир [Печорський було] споруджено, а ігуменство держав Варлаам, Ізяслав теж поставив монастир святого Дмитрія [Солунського] і вивів Варлаама на ігуменство до святого Дмитрія, бо хотів зробити [його] вищим од сього монастиря, надіючись на багатство. Многі бо монастирі царями, і боярами, і багатством поставлені, та не такі вони, як ті, що поставлені сльозами, і постом, і молитвою, і неспанням. Антоній бо не мав [ні] злата, ні срібла, а досягнув [усього] постом і сльозами, як ото я говорив.

Коли ж Варлаам ішов до святого Дмитрія, то братія, вчинивши раду, пішли до старця Антонія і сказали: «Постав нам ігумена». Він же мовив їм: «Кого ви хочете?» І вони сказали йому: «Кого хоче бог і ти». І сказав він їм: «Хто у вас єсть більше послушливий, і кроткий, і смиренний, ніж Феодосій, нехай буде сей вам ігуменом». Братія тоді, раді бувши, поклонилися старцю і поставили Феодосія ігуменом суцїй братії, числом двадцять.

Коли ж Феодосій прийняв монастир, то почав він додержувати великого отримання, і посту, і молитви зі сльозами, і збирати став многих чорноризців, і зібрав братії числом сто. І почав він шукати правила чернецького. І знайшовся тоді Михаїл, чернець монастиря Студійського, що прийшов був із Греків з митрополитом Георгієм. І став [Феодосій] у нього шукати устав ченців студійських 4, і, добувши [його] у нього, списав, і встановив у монастирі своєму: як співати співи монастирські, і поклони як держати, і читання читати; і стояння в церкві, і весь порядок церковний, і сидіння на трапезі, і що їсти в які дні — все це за уставом. Феодосій, все це роздобувши, передав монастирю своєму.

Од сього ж монастиря прийняли всі монастирі устав, — по всіх монастирях. Тому-то вшанований є монастир Печорський як старший од усіх і почесно більший од усіх.

А коли Феодосій жив у монастирі і додержував добродійного життя і чернецького правила, приймаючи всякого приходячого до нього, — до нього ж і я прийшов, мізерний і недостойний раб. І прийняв він мене, коли мені було сімнадцять літ од рождення могого 5.

Ось так написав я і розказав і в який рік постав монастир, і через що монастир зветься Печорським. А про житіє Феодосія ще скажемо.

У РІК 6560 [1052]. Преставився Володимир, син Ярославів старший, у Новгороді, і покладений був у святій Софії, що ї він спорудив був сам.

У РІК 6561 [1053]. У Всеволода родився син Володимир од [Марії], цесариці грецької.

У РІК 6562 [1054]. Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: „Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що ї надбали вони трудом великим. Тож слухайтеся брат брата, пробуйте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові | своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я « Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир 2, а Вячеславу — Смоленськ».

І так розділив він города, заповівши їм не переступати братнього уділу, ні згонити брата свого [зі стола, і] сказавши Ізяславу:

„Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять». І так наставив він синів своїх пробувати в любові.

Сам же [Ярослав] був слабкий. А коли прибув він до Вишгорода, [то] розболівся вельми. Ізяслав тоді в Турові княжив, а Святослав у Володимирі, а Всеволод тоді перебував « у отця, бо любив його отець більше од усіх братів і мав його завше у себе.

Отож приспів Ярославу кінець життя, і оддав він душу свою богові 2 місяця лютого у двадцятий [день], в суботу першої неділі посту, в святого Феодора [Тірона] день. Всеволод тоді опрятав тіло отця свого, положив на сани, і повезли [його] до Києва. Попи по обичаю співали співи, і плакали по ньому всі люди. І, принісши, положили його в раці мармуровій у церкві святої Софії 3. І плакав по ньому Всеволод і люди всі. Жив же усіх літ Ярослав сімдесят і шість.

Початок княжіння Ізяславового в Києві

У РІК 6563 [1055]. Прийшовши, Ізяслав сів у Києві, а Святослав у Чернігові, Всеволод же — в Переяславлі, Ігор у Володимирі, Вячеслав у Смоленську.

У той же рік зимою пішов Всеволод на торків до [города] Воїня і переміг торків.

Того ж року приходив [хан] Блуш із половцями. І вчинив Всеволод мир із ними, і вернулися половці до себе.

У РІК 6564 [1056].

У РІК 6565 [1057]. Проставився Вячеслав смоленський, син Ярославів, і посадили Ігоря в Смоленську, із Володимиром вивівши.

У РІК 6566 [1058]. Переміг Ізяслав голядь.

У РІК 6567 [1059]. Ізяслав, і Святослав, і Всеволод висадили стрія « свого Судислава з поруба, який сидів [у ньому] двадцять і чотири роки. І водили вони його до хреста, і став він ченцем.

У РІК 6568 [1060]. Преставився Ігор, син Ярославів.

Того ж року Ізяслав, і Святослав, і Всеволод, і Всеслав [Брячиславич] зібрали незчисленних воїв. І рушили вони на конях і в човнах, незчисленне множество, на торків. А це почувши і убоявшись, торки розбіглися [дес] і до сьогодні. І померли вони, утікаючи, божим гнівом гнані, ті — од холоду, а другі — од голоду, інші ж — од мору і суда божого. І так бог ізбавив християн од поганих.

У РІК 6569 [1061]. Прийшли половці вперше на Руську землю, воювати. Всеволод тоді вийшов супроти них місяця лютого у другий день. І сталася битва межі ними, [і] перемогли [половці] Всеволода, і, спустошивши [землю], відійшли. Се вперше було лихо для Руської землі од поганих безбожних ворогів. Князем же був у них Сокал.

У РІК 6570 [1062].

У РІК 6571 [1063]. Преставився Судислав, брат Ярославів. І погребли його [в Києві] у церкві святого Георгія [Побідоносця].

Того ж року в Новгороді ішов Волхов назад п'ять днів «. А се знамення не на добро було: на четвертий рік погорів увесь город 2.

У РІК 6572 [1064]. Утік Ростислав, син Володимирів, онук» Ярославів, до Тмутороканя, і з ним утік [воєвода] Порей і Вишата, син Остромира, воєводи новгородського. І, прибувши, вигнав він Гліба [Святославича] із Тмутороканя, а сам сів замість нього.

У РІК 6573 [1065]. Рушив Святослав на Ростислава до Тмутороканя, і Ростислав одступив геть із города, — не убоявшись його, а не хотячи проти» стрія свого оружжя взяти. Святослав же, прийшовши до Тмутороканя, знову посадив сина свого Гліба і вернувся до себе. А прийшовши знову назад, Ростислав вигнав Гліба, і прийшов Гліб « до отця свого. Ростислав же, прийшовши, сів у Тмуторокані.

У той же рік Всеслав [Брячиславич] сів [у город] Копиль 2 [і] війну почав.

У ті ж часи сталося знамення на заході: звізда превелика 3, промені маючи немов криваві, сходила звечора по заході сонця, — і [так] було протягом семи днів. А се з'явилося не на добро, бо після цього було усобиць багато і наше-

стя поганих на Руську землю, — ся ж зізда була 4 немов кривава, віщуючи пролиття крові.

У ті ж часи дитину було кинуто в [ріку] Ситомль. А дитя це виволокли риболови в неводі, і ми роздивлялися його до вечора, і вони знову кинули його в воду, бо було на лиці його таке: срамні вирости, а про інше не можна сказати соромно ради.

Перед сим же часом сонце перемінилося: не було світла, а як місяць стало, і про це невігласи говорять, що його з'їдають.

Так от, бувають сі знамення не на добро. Ми ж знаємо [про це] з того, що й колись 5, за Антіоха, [царя сірійського], в Єрусалимі приключилося. Зненацька по всьому городу протягом сорока днів [стали] з'являтися в повітрі [вершини], що гасали на конях, при оружжі, маючи золоту одіж. І полки [їх] з'являлися з усіх боків, і потрясали вони оружжям 6, — а це провіщало навалу Антіоха, нашість раті на Єрусалим. Потім же, за Нерона, цесаря [римського], в тім же Єрусалимі над городом засіяла зоря, подібна до списа, — а це віщувало нашість римської раті. І знову так [само] було за Юстиніана, цесаря [римського]: зоря засіяла на заході, випромінюючи світло, яку називали лампадою і яка сіяла протягом двадцяти днів; а після цього був зорелет з вечора до ранку, так що всі думали, що падають зорі, і знову сонце без променів світило, — а це провіщало крамоли, недуги, смерть людям. І знову, за Маврикія, цесаря [грецького], було оце: жінка дитя народила без очей, без рук, в бедрах йому риб'ячий хвіст був приріс; і пес родився шестиногий. У Фракії 7 ж двоє дітей родилося, одне з чотирма ногами, а друге з двома головами. Потім же, за Костянтина-іконоборця, [цесаря грецького], сина Леонового, був зорелет на небі, так що [зорі] одривалися на землю, і ті, які бачили [це], думали, що [настав] кінець [світу]; тоді ж сильно дули вітри. У Сирії ж був землетрус великий; земля розсілася на три поприща ° [і] з землі дивом вийшов мул, який говорив людським голосом, провіщаючи нашість іномовців, що й сталося, бо найшли сарацини на Палестинську землю.

Знамення, ото ж, у небі, або в зорях, або в сонці, і або птицями, або іншим чим не [на] добро буває, а знамення такі на лихо бувають: [це] або провіщання війни, або голоду, або смерть воно віщує.

У РІК 6574 [1066]. Коли Ростислав [Володимирович] сидів у Тмутарокані і брав данину в Касогів і в інших землях, то греки, убоявшись його, послали [туди] з обманом катепана. І коли той прибув до Ростислава і ввійшов йому в довір'я, то складав йому честь Ростислав. І одного разу, коли пив Ростислав із дружиною своєю, сказав катепан: «Княже! Хочу я за тебе пити!» І той мовив:

„Пий!“ Він тоді, випивши половину чаші, половину дав князеві пити; притиснувши пальцем у чашу, — бо мав він під нігтем смертну трутизну, — [катепан] дав [її] князю, прирікши смерть за вісім днів. І той випив, а катепан, прийшовши до

Корсуня, сказав, що в сей день помре Ростислав. Так воно й сталося. А сього катепана побили камінням люди корсунські.

Був же Ростислав муж доблесний у бою, а на зріст ставний, і красен лицем, і милостивий до убогих. Помер же він місяця лютого в третій день а тоді покладений був у церкві святої Богородиці [у Тмутарокані] 2.

У РІК 6575 [1067]. Розпочав війну Всеслав полоцький, син Брячиславів, і зайняв Новгород. Ярославичі ж троє, — Ізяслав, Святослав, Всеволод, — зібравши воїв, рушили на Всеслава, коли була велика зима, і прийшли до Мінська. Та мінчани заперлися в городі, і брати ці взяли Мінськ, посікли чоловіків, а жінок і дітей забрали в добичу і пішли до [річки] Немиги. Всеслав також рушив насупроти. І, зібравшись на Немизі місяця березня в третій день, пішли вони одні проти одних. А був сніг великий, і сталася січа люта, і впали многі [у битві]. І одолів Ізяслав, Святослав, Всеволод, а Всеслав утік.

Потім же, місяця липня 2 у десятій день, Ізяслав, Святослав і Всеволод, цілувавши хрест чесний Всеславу, сказали: «Прийди до нас, а ми не вчинимо тобі зла». Він же, надіючись на хресне цілування, переїхав у човні через Дніпро. І коли Ізяслав попереду йшов у шатро, а Всеслав за ним ішов, — тут і схопили вони Всеслава на 4 [річці] Рші коло Смоленська, переступивши і хреста. Ізяслав тоді привів Всеслава до Києва, і всадили його в поруб із двома синками.

У РІК 6576 [1068]. Прийшли іноплеменники на Руську землю, половці многі. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на [річку] Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив бог на нас поганих, і побігли руські князі, і перемогли половці.

Наводить 2 бог у гніві своєму іноплеменників на землю, і тоді, коли вони в скрусі, [люди] звертаються до бога; усобна ж війна буває од зваби диявольської. Бог бо не хоче зла в людях, а добра; а диявол радується злomu, убивству, кровопролиттю, підіймаючи свару, зазисті, братоненавистництво, брехні. Коли ж котрий-небудь народ впаде у гріх, то карає [його] бог смертю, або голодом, або наводячи поганих, або посухою 3, або гусеницею, або іншими карами. А якщо ми вчинимо покаєння, то в ньому бог нам [і] велить пробувати. Говорить бо він нам через пророка [Іоїля]: «Наверніться до мене усім серцем вашим, постом і плачем» 4. Адже якщо ми так вчинимо, [то] за всі гріхи прощені будем. Але ми до зла повертаємось, як свиня в калі гріховному завжди валяючись, і так перебуваємо. Тому-то через пророка [Ісайю господь] і говорить нам: «Я знав, — сказав він, — що ти впертий еси і залізні жили шиї твоєї» 5. Через те «удержував я од вас дощ, один наділ одощив, а другий не одощив, [і] він висох, і поразив я вас спекою і різними карами, але й тоді не навернулись ви до мене. Через це сади ваші, і смокви ваші, ниви і діброви ваші я вигубив, — говорить господь, — а пороків ваших не зміг вигубити. Послав я на вас різні недуги і смерті тяжкі, і на скот ваш кару свою послав, — але й тоді не навернулись ви до мене, а сказали: «Кріпимося» 6. Допо-

ки не насититесь ви пороками вашими? Ви ж ухилились од путі моєї, — говорить господь, — і спокусили многих, тим-то «буду я обличителем скорим противників [моїх], і перелюбників, і тих, що клянуться ложно іменем моїм, і тих, що лишають плати наемника, і тих, що чинять насильство сироті і вдовиці, і тих, що ухилиють суд од правди. Чого не здержались ви у гріхах ваших, а відхилили закони мої і не додержали їх? Тож навернітесь до мене, і я навернуся до вас, — . говорить господь, — і я відкрию вам потоки небесні, і одверну від вас гнів свій, допоки не буде усього в достатку у вас, і не виснажуватимуться сади ваші і ниви. Але ви обрушили на мене слова ваші, говорячи: «Суєтен той, хто служить богу» 8. Тому-то «устама воздають мені честь, а серце ваше далеко перебуває од мене», — говорить господь 9. Через те — чого ми просимо, [того] й не дістанемо. «Буде бо, — сказав [господь, — так]: коли призовете ви мене, то я не послухаю вас. Будете шукати ви мене, злії, і не знайдете» 10, бо не схотіли ви ходити по путях моїх. А через те закривається небо або ж зле одкривається, град замість дощу пускаючи або ж інеєм плоди виморожуючи і землю спекою мучачи за наші гріхи. Якщо ж ми покаємось у пороках своїх, то, яко чадам своїм, подасть він нам усе, чого ми просимо, і піде дощ нам ранній і пізній. «І наповняться токи ваші пшеницею, і проллються точила винні і маслинні, і я воздам вам за літа, що їх пожерла сарана, і жуки, і гусениця, — сила моя велика, яку послав я на вас», — говорить господь вседержитель.

І, се чуючи, у держимось од зла, [навернімось] до добра. Знайдіте [правий] суд, ізбавте [од біди] скривджуваного. На покаєння прийдімо, не воздаючи злом за зло і ні лжею за лжу, а любов'ю прилучімось до господа бога нашого, постом, і риданням, і сльозами омиваючи всі прогрішення наші, не словом [лише] називаючись християнами, а поганськи живучи. Бо хіба се не поганськи ми живемо, якщо в стрічу віримо? Адже якщо хто зустрінє чорноризця, або Івепра — одинця, або свиню, то вертається, — а чи не по-поганському є се? Се ж по диявольському наущенню [одні] сеї приміти держаться, а другі і в чхання вірять, котре буває на здоров'я голові. Але цими і другими способами всякими диявол обманює, хитрощами переваблюючи нас од бога: трубами, і скоморохами, і гусями, і русаліями 12. Ми бачимо ж ігрища витолочені і людей безліч на них, як вони пхати стануть один одного, видовища діючи, — [це] бісом задумане діло, — а церкви стоять, і коли буває час молитви, [то] мало їх знаходиться в церкві. Тож через це кари усякі ми дістаємо од бога [і] нашестя ворогів. По божому повелінню дістаємо ми кару за гріхи наші. Та ми ж до попереднього знову повернемось.

Коли ж Ізяслав із Всеволодом прийшов до Києва, а Святослав до Чернігова, то люди київські прибігли до Києва і вчинили віче на торговищі, і сказали, пославши [послів] до князя: «Осьо половці розсипались по землі. Дай-но, княже, оружжя і коней, і ми ще поб'ємося з ними».

Але Ізяслав цього не послухав. І стали люди говорити на воеводу на Коснячка, і пішли з віча на Гору, і прийшли на двір Коснячків, і, не знайшовши його, стали коло двора Брячислава [Ізяславича], і сказали: «Підем висадимо дружину з погребя». І розділилися вони надвоє, і половина їх пішла до погребя, а половина пішла по мосту, і ці прийшли на княжий двір.

Ізяслав сидів на сінях із дружиною своєю. І почали вони сперечатися з князем, стоячи внизу. Коли ж князь із оконця дивився, а дружина стояла біля князя, сказав Туки, Чюдинів брат, Ізяславу: «Бачиш, княже, люди завили. Пошли, нехай стережуть Всеслава».

І коли він це говорив, то друга половина людей прийшла од погребя, відкривши погреб. І сказала дружина князю: «Се лихо є велике. Пошли до Всеслава, нехай, прикликавши його обманом до оконця, просадять його мечем».

Та не послухав цього князь, а люди зняли крик і пішли до поруба Всеславова. Ізяслав же, бачивши це, із Всеволодом побігли з двора. Люди ж висікли Всеслава із поруба в п'ятнадцятий день вересня і поставили його [князем] посеред княжого двора. А двір княжий розграбували — незчисленне множество золота і срібла, і кунами і хутром. Ізяслав же втік у Ляхи 13.

Після цього ж половці пустошили по землі Руській, а Святослав тоді був у Чернігові. І коли половці пустошили [вже] довкола •Чернігова, [то Святослав, зібравши дружину і трохи їх, [чернігівців], вийшов на них, [половців], до [города] Сновська. Та побачили половці, що йде військо, і приготувалися [стати] насупроти. А Святослав, побачивши множество їх, сказав дружині своїй: «Ударимо, дружино! Уже ніяк нам куди дітися!»

І вдарили вони в коні, і одолів Святослав з трьома тисячами, а половців було дванадцять тисяч. І так побив він їх, а другі потопилися в Снові, і князя їхнього Шарукана схопили 14 у перший день листопада. І вернувся з побідою в город свій Чернігів Святослав.

Всеслав же сів у Києві, — а се бог явив хресну силу, тому що Ізяслав, цілувавши хреста, схопив його, [Всеслава]. І через те навів бог поганих, а сього явно вибавив хрест чесний, бо в день Воздвиження Всеслав, зітхнувши, сказав: «О хресте чесний! Оскільки я в тебе вірив, ізбав мене од ями сеї». І бог показав силу хресну на поучення землі Руській: хай не переступають чесного хреста, цілувавши його. Якщо ж хто переступить, — то й тут дістануть кару і в прийдешньому віці муку вічну, тому що великою єсть сила хресна. Хрестом бо переможені бувають сили бісівські; хрестом бо господь пособляє князям у битвах; хрестом захищені, віруючі люди побіждають супостатів-противників; хрестом бо скоро ізбавляємось ми од напасті, призиваючи його з вірою. Нічого ж біси не бояться, тільки хреста, бо якщо буває од бісів відіння, то їх проганяють, осінивши лице хрестом. Всеслав же сидів у Києві сім місяців.

У РІК 6577 [1069]. Рушив Ізяслав з Болеславом, [князем лядським], на Всеслава, а Всеслав пішов насупроти. І прийшов Всеслав до Білгорода, а коли настала ніч, він, утаївшись од киян, утік із Білгорода до Полоцька.

Назавтра ж, побачивши, що князь утік, вернулися люди до Києва. І вчинили вони віче, і послали [послів] до Святослава і Всеволода, говорячи: «Зло ми ото вчинили єсмо, князя свогого прогнавши, а тепер веде він на нас землю лядську. Підіть-но удвох у город отця свогого. Бо якщо ви не схочете, то доведеться нам, і запаливши город свій, рушити в Грецьку землю».

І сказав їм Святослав: «Ми пошлемо до брата свогого, що коли він піде на вас із ляхами погубити вас, то ми удвох [підемо] проти нього раттю. Не дамо ми погубити город отця свогого. Якщо ж він хоче [прийти] з миром, то [хай] прийде з невеликою дружиною». І заспокоїли вони оба киян.

Тим часом Святослав і Всеволод послали до Ізяслава [послів], говорячи: «Всеслав од тебе втік. Тож не води ляхів до Києва, противника тобі нема. Якщо ж ти хочеш із гнівом іти і погубити город — то знай, що нам жаль отчого стола».

Коли почув це Ізяслав, він оставив ляхів і пішов з Болеславом, небагато ляхів узявши, а перед собою послав до Києва сина свого Мстислава. І, прийшовши, Мстислав порубав киян, що висікли були [з поруба] Всеслава, числом сімдесят чоловік, а других осліпили, а інших він без вини погубив, не вчинивши дізнання.

Коли ж Ізяслав ішов до города, то вийшли люди назустріч з поклоном. І прийняли князя свого кияни, і сів Ізяслав на столі своїм місяця травня у другий день.

І коли розпустив він ляхів на покорм, то побивали [руси] ляхів потайки, і вернувся Болеслав у землю свою. Ізяслав же вигнав торг на Гору, і прогнав Всеслава з Полоцька, і посадив сина свого Мстислава в Полоцьку, який незабаром тут помер². І посадив [Ізяслав] замість нього брата його Святополка, а Всеслав же втік³.

У РІК 6578 [1070]. Родився у Всеволода син, і нарекли його ім'ям Ростислав.

Того ж року закладена була церква святого Михайла у монастирі Всеволожим на Видобичі.

У РІК 6579[1071]. Пустошили половці коло [города] Ростовця і коло [города] Неятина.

Того ж року вигнав Всеслав Святополка з Полоцька. Того ж року переміг Ярополк [Ізяславич] Всеслава коло [города] Голотичська.

У ті ж часи прийшов волхв, спокушений бісом, бо, прийшовши до Києва, він говорив: «Явилися-мені п'ять богів, кажучи так: «Повідай людям, що на п'ятий рік потекти Дніпру назад, а землям переступати на інші місця, так що стати Грецькій землі на Руській землі, а Руській на Грецькій, і іншим землям переміститися». | Невігласи ж його слухали, а віруючі насміхалися, говорячи йому: «Біс тобою грає на пагубу тобі». Що й сталося йому, бо одної ночі зник він безвісти.

Біси бо, підштовхнувши її, [людину], у зло вводять її. А потім, насміхаючись, вкинуть її в пропасть смертельну, научивши її говорити, як оце ми розкажемо [про] бісівське наущення і дійство.

Коли був ото якое нестаток у Ростовській землі, то встали два волхви із Ярославля, говорячи: «Ми знаємо, хто запаси держить». І пішли вони оба по Волзі, і де в погост приходили, тут і називали чужих жон, говорячи, що ці жито держать, а ці — мед, а ці — рибу, а ці — хутро. І приводили [люди] до них сестер своїх, і матерів, і жінок своїх, а вони, напустивши ману [і ніби] прорізавши за плечем, виймали або жито, або рибу, або вивірку. І вбивали вони многих жон, а майно їх забирали собі. І прийшли вони обидва на Білоозеро, і було з ними людей інших триста.

У той же час випала нагода прийти [сюди] од Святослава Яневі, сину Вишатиному, який збирав данину. І розказали йому білоозерці, що два чаклуни побили многих жон по Волзі і по Шексні і прийшли вже сюди. Янь же, вивідавши, чий вони є смерди, і узнавши, що вони власного його князя, послав тоді [попа?] до тих [людей], що були коло них, і сказав їм: «Видайте волхвів тих обох сюди, бо вони смерди є мого князя». Але вони цього не послушали.

Янь тоді пішов [до них] сам, без оружжя. І сказали йому отроки його: «Не ходи без оружжя, осоромлять тебе». Він тоді повелів узяти оружжя отрокам, — а було з ним дванадцять отроків, — і пішов до них у ліс.

Вони тим часом стали насупроти, приготувавшись до битви. І коли Янь ішов з топірцем, [то] виступили з-поміж них троє мужів і підійшли до Яня, кажучи йому: «Видно, йдеш ти на смерть. Не ходи». Він тоді повелів бити їх, а до інших пішов, і вони накинулись на нього, і один не попав у Яня топором. Янь же, обернувши топір, ударив його обухом і повелів отрокам сікти їх. Вони утекли тоді в ліс, і вбили тут попа Яневого.

Янь же, увійшовши в город до білоозерців, сказав їм: «Якщо ви не схопите обох волхвів сих, то не піду я од вас рік». Білоозерці, отож, пішовши, схопили їх і привели їх до нього. І сказав він їм: «За що ви погубили стільки людей?» Вони ж сказали: «Тому, що ці держать запаси. А якщо ми оба винищимо і переб'ємо всіх, то буде достаток. Якщо ж ти хочеш, то перед тобою ми виймемо жито, або рибу, або інше». Янь тоді сказав: «Воістину ви брешете, бо сотворив бог людину з землі, і складається вона з кісток і жил з кров'ю, і нема в ній [більше] нічого. І [ніхто більше] нічого не знає, тільки бог один відає». Та вони сказали: «Ми оба знаємо, як створено людину».

І він запитав: «Як?» Вони тоді сказали: «Коли мився бог у мийні і спотівся, він отерся віхтем і скинув [його] з неба на землю. І засперечався сатана з богом, кому з нього створити людину. І створив диявол людину, а бог душу в неї вложив. Тому-то коли помре людина, [то] в землю іде, а душа — до бога». І мовив їм Янь: «Воістину спокусив уже вас диявол.

Котрому ви богу віруєте?» Вони ж сказали: «Антихристу». Він тоді запитав їх: «То де він є?» І вони відповіли: «Сидить у безодні». І мовив їм Янь: «То який се є бог, коли сидить він у безодні? То біс є. А бог сидить на небі і на престолі. Його славлять ангели, що стоять перед ним зі страхом, не можучи на нього глянути. А сей же, що його ви звете антихристом, був викинутий з ангелів. За гордість його він і скинутий був із неба, і є він у безодні, — як ото ви говорите, — ждучи, коли прийде бог із неба, і, взявши сього антихриста, зв'яже путами, і посадить в огні вічному зі слугами його і тими, хто в нього вірує. А вам же обом — тут муку прийняти од мене, а по смерті — там». Вони тоді сказали: «Нам боги повідають: «Не можеш ти нам зробити нічого». А він мовив: «Брешуть вам боги ваші». Вони ж сказали: «Стати нам перед Святославом, а ти нам не можеш зробити нічого». Янь тоді повелів бити їх і повиривати бороди їм. Коли ж сих побили, а бороди пої виривали розщепом, сказав їм Янь: «Що вам боги мовлять?» Вони все одно сказали: «Стати нам перед Святославом». І повелів Янь вложити їм обом рубля в роти, і прив'язати їх до упругів, і пустити їх перед собою в човні², а сам за ними рушив.

І стали вони на усті Шексни, і запитав їх Янь: «Що вам мовлять боги ваші?» Вони тоді сказали: «Так нам боги мовлять: «Не бути нам обом живим через тебе». І сказав їм Янь: «То вам по правді мовлять боги ваші». Вони ж сказали: «Якщо ти наспустиш — багато тобі добра буде, а якщо нас погубиш — багато печалі ти дістанеш і лиха». А він сказав їм: «Якщо я вас відпущу, то лихо мені буде од бога, а якщо я вас погублю, то нагорода мені буде од бога». І спитав Янь гребців: «Чи в кого із вас убили оці двоє родича?» І вони сказали: «У мене матір, а в другого — сестру, в іншого — родича». Він тоді сказав: «Мстите за своїх». І вони, схопивши їх, побили їх і повісили їх на дереві. Одплату дістали вони од бога по справедливості.

А коли Янь ішов додому, [то] другої ночі ведмідь, влізши [на дерево], одгриз їх і зїв обох чаклунів. І так погибли вони по наущенню диявольському, іншим провіщаючи і гадаючи, а своєї пагуби не відаючи. Бо коли б знали вони, то не прийшли б оба на місце те, де їх мали схопити. А коли вже були вони схоплені, то чому говорили, що «не померти нам обом», хоча той задумував убити їх? Це і єсть бісівське наущення: біси бо не відають думок людських, вони тільки вкладають помисли в людину, а тайни не знаючи. Бог лише один відає помисли людські, а біси не знають зовсім нічого. Вони й немічні є, і хиряві на вигляд.

Так от тепер розкажемо про вигляд їх і про їхню ману. У ці ж часи і в ці літа довелось одному новгородцю прийти в Чудь. І прийшов він до чаклуна, хочаючи, щоб той поволхвував, і той за обичаєм своїм став прикликати бісів у дім свій. Новгородець при цім сидів на порозі того дому, [а] в стороні оціпеніло лежав чаклун. І вдарив ним біс. Чаклун тоді, вставши, сказав новгородцю: «Боги наші не сміють увій-

ти. Ти щось маєш на собі, що його вони бояться». 2 Він тоді згадав хреста на собі і, одійшовши, повісив його поза домом тим. Той же став знову прикликати бісів, а біси, кидавши 3 ним, сказали, заради чого [новгородець] прийшов. А після цього [новгородець] став питати його: «Чому вони бояться того, що ми носимо на собі хреста?» І той сказав: «То є знамення небесного бога, що його наші боги бояться». Він тоді запитав: «А які є боги ваші? Де вони живуть?» 4 І той сказав: «Боги наші живуть у безоднях. На вигляд же вони чорні, крилаті, хвоста мають, і підіймаються вони навіть під небо, щоб послухати ваших богів, бо⁴ ваші боги на небі є. Коли хто помре з ваших людей, то возносять його на небо, а коли [хто] з наших помирає, то несуть його до наших богів у безодню». Так що грішники в пеклі пробувають, ждучи муки вічної, а праведники — в царстві небесному і в житлі оселяються з ангелами.

Така ото єсть бісівська сила, і краса, і неміч. Тому-то й спокушають вони людей, велячи їм розказувати про видіння, що являються їм, нетвердим вірою. [Одним] вони являються ві сні, іншим — у маренні, і так волхвують [люди] через наущення диявольське. Більше ж бісівські волхвування бувають через жінок; бо сперш усього біс жінку спокусив, а жінка ця — мужа. Так [із роду] в рід багато волхвують жінки чародійством, і отрутою, і іншими бісівськими підступами. Але й чоловіки невірні бувають спокушені бісами, як ото в найдавніші покоління, при апостолах же, був Симон волхв, який чарами діяв. Він повелів псам по-людському говорити, а сам перемінявся то в старого, то в молодого, а то одного обертав в образ іншого; він це чинив, напускаючи ману. І Анній і Амврій чародійством чудеса творили, змагаючись з Моисеєм, та невдовзі не змогли оба зрівнятися з Моисеєм 4. Так само й Куноп чинив маною бісівською, ніби [можна] й по водах ходити, і інші насланні він чинив, бо звабляв його біс на пагубу йому й іншим.

Такий волхв встав був при Глібі [Святославичі] в Новгороді. Говорив ото він людям, і удавав із себе, ніби був він богом, і многих обманув, мало не весь город. Говорив же він, що «я все знаю», хулячи віру християнську; він говорив, що, мовляв, «я перейду по Волхову перед усіма».

І стався заколот у городі, і всі йняли йому віри, і хотіли побити 5 єпископа. Єпископ же [Феодор], узявши хреста і обличившись у ризи, став [і] сказав: «Якщо хто хоче віри йняти волхву — хай за ним іде, а хто ж вірує в хреста — нехай іде до нього». І розділилися [люди] надвоє: князь же Гліб і дружина його стали коло єпископа, а люди всі ішли за волхвом, і стався заколот великий вельми.

Гліб тоді, взявши топір під полу, прийшов до волхва і мовив йому: «То чи знаєш ти, що має бути завтра, а що до вечора?» І він сказав: «Я все знаю». І спитав Гліб: «А чи знаєш ти, що тобі сьогодні має бути?» І він сказав: «Я чудеса великі сотворю». Гліб тоді, вийнявши топір, розтяв його. І упав він

мертвим, а люди розійшлися. Він же погіб тілом і душею, віддавшись дияволіві.

У РІК 6580[1072]. Перенесли святих страстотерпців Бориса і Гліба. Зібралися [у Вишгороді] Ярославичі — Ізяслав, Святослав і Всеволод, митрополит, яким був тоді Георгій, Петро, єпископ переяславський, Михайл, [єпископ] юр'євський, і Феодосій, ігумен печорський, і Софроній, ігумен [монастиря] святого Михайла, [і] Герман, ігумен [монастиря] святого Спаса [на Берестовім], і Миколай, ігумен переяславський, і інші ігумени. І всі, учинивши празник світлий, переложили їх у нову церкву, що її зробив Ізяслав [і] яка стоїть і нині.

Отож, узявши спершу Бориса в дерев'яній раці, Ізяслав, і Святослав, і Всеволод підняли [її] на плечі свої і понесли його. Попереду йшли чорноризці, свічі держачи в руках, а за ними — диякони з кадилами, а після цього — пресвітери, а за ними — єпископи з митрополитом, і за ними, раку несучи, ішли [князі]. І, принісши його в нову церкву, відкрили вони раку. і вповнилася церква пахощами, гарними, приємними, і, побачивши се, прославили вони бога. А митрополита страх обняв, бо він нетвердо вірував у них, [Бориса і Гліба], і, упавши ниць, він просив прощення. І, цілувавши мощі його, [Бориса], вложили його в раку кам'яну.

А після цього, узявши Гліба в раці кам'яній, поставили його на сани і, взявши за вірьовки, повезли його. Коли були вони у дверях, став гроб, не проходячи. І повеліли народові волати: «Господи, помилуй!», і повезли [його].

І положили їх місяця травня у двадцятий [день] , і, одспівавши літургію, обідали брати ці всі вкупі, кожен із боярами своїми, і в любові великій. Держав же тоді Вишгород [боярин Микула] Чюдин, а церкву — [піп] Лазар. І по сьому розійшлися вони [кожен] до себе.

У РІК 6581 [1073]. Підняв диявол розлад серед братів сих — Ярославичів. І коли настала звада межі ними, [то] були Святослав із Всеволодом заодно проти Ізяслава.

І вийшов Ізяслав із Києва, а Святослав і Всеволод увійшли в Київ місяця березня у двадцять і другий [день], і сіли обидва на столі, на [селі] Берестовім, переступивши заповідь отчу. Святослав же був призвідцем вигнання брата, бо хотів він більшої волості. І Всеволода він звабив, говорячи: «Ізяслав сватається з Всеславом, замишляючи проти нас, і якщо ми його не упередимо, то він нас обох прожене». І так підбурив він Всеволода проти Ізяслава.

Ізяслав же пішов у Ляхи із майном многим і з жоною [Олісавою], надіючись на багатство велике [і] говорячи: «Сим знайду я воїв». Та все 2 забрали в нього ляхи [і] показали йому дорогу од себе 3.

А Святослав сів у Києві, прогнавши брата свого [і] переступивши заповідь отчу, тим паче — і богу. Великий бо [це] є гріх — переступати заповідь отця свого. Так, найперше переступили [заповідь] сини Хамові, [рушивши] на землю Сифову, [а] через чотириста літ дістали вони відплату од бога, бо од племені Сифового пішли євреї, що вибили хана-

нейське плем'я, забрали свій уділ і свою землю. А потім переступив заповідь [Ісаака], отця свого, Ісав, і був убитий, бо недобре [це] є — переступати чужий уділ.

Того ж року основана була церква Печерська 4 Святославом князем, сином Ярославовим, ігуменом Феодосієм [і] єпископом [юр'євським] Михайлом. Митрополит Георгій тоді перебував у Греках, а Святослав у Києві сидів.

У РІК 6582 [1074]. Феодосій, ігумен печорський, проставився. Скажемо же про кончину його трохи.

Коли ото —приходила пора посту, то Феодосій мав звичай у масляну неділю ввечері цілувати [на прощання] братію, поучивши їх, як проводити пору посту в молитвах нічних і денних і [як] берегти себе од помислів поганих і од [бісівського] насіяння. «Біси бо, — казав він, — всівають чорноризцям помисли [і] бажання лукаві, розпалюючи їм уяву, і через це попсовані бувають їхні молитви. Отож, коли приходять такі помисли — [треба] не пускати їх знаменням хресним, говорячи так: «Господи, Ісусе Христе, боже наш, помилуй нас. Амінь». А до сього [іще треба] мати здержливість, щоб не їсти багато, бо в їді многій і в питті безмірному виростають помисли лукаві, а через помисли, що вирости, вчиняється гріх. Тому-то, — казав він, — [треба] противитися бісівському дійству і проництву їх, і берегти себе од лінивства і од довгого снання, і бадьорим бути для церковного співу, і для [слухання] заповідей [святих] отців, і для читання книжного. Більше також належить чорноризцям мати в устах псалом Давидів і сим прогонити бісівську млявість. Паче ж усього — мати в собі любов до менших і покору та послух перед старшими. Старшим же — до менших [мати] любов і поучати їх, бути собою за приклад здержливістю, і неспанням, і ходінням [до церкви], і смиренням, — і так научати й менших, і піддержувати їх. І так проводити піст».

Говорив він теж так: «Оскільки бог дав нам сих сорок днів на очищення душі, — а се є десятина од року, яку дають богові, бо днів од року до року є триста і шістдесят і п'ять, і з сих днів десятий день [треба] оддавати богу [як] десятину, котрою є піст сей сорокаденний, — то, в ці дні очистившись, душа празнує світле Воскресіння господнє, радуючись богові. Бо пора посту очищає ж розум людині, і пощення споконвіку має свій прообраз: Адаму не [можна було] їсти з одного древа; постився і Мойсей сорок днів, [і] сподобився він дістати закон на горі Сінайській, побачивши славу божу; у піст Самуїла мати [Анна] родила; постившись, ніневітяни гніву божого збулися; постившись, Даниїл видіння великого сподобився; постившись, Ілія, отож, на небо був узятий і в райське і блаженство; постившись, три отроки зогасили силу вогненну; постившись сорок днів, господь нам показав пору посту; постом апостоли іскоренили бісівське учення; завдяки посту явилися отці наші в світі, яко світила, і сіяють вони й по смерті, виказавши труди великі і здержливість, як ото сей Великий Антоній, і Євфимій, і Сава, та інші отці, що їх і ми ревно будемо наслідувати, братія».

І так поучивши братію і цілувавши всіх, [кожного називаючи] по імені, він ішов тоді з монастиря, узявши трохи хлібців. І, ввійшовши в печеру, запирав двері печери і засипав землею, і не говорив ні до кого. Якщо ж бувало доконечне діло, то через оконце він трохи бесідував у суботу або в неділю, а в інші дні пробував він у пості і в молитві і воздержувався кріпко. А приходив він [назад] у монастир у п'ятницю, в переддень Лазарів, бо в сей день кінчається сорокаденний піст: він розпочинається од першого понеділка Феодорової неділі 2, що настала, і закінчується в Лазареву п'ятницю ; а страсна неділя 4 встановлена, [щоби] пеститися стражданню ради господнього.

Коли ж [на сей раз] Феодосій прийшов [до монастиря], по звичаю він цілував, [вітаючись], братію і празнував з ними цвітну неділю °. А дождавши великого дня Воскресіння господнього [і] по обичаю одпразнувавши [його] світло, він упав у недугу. І розболівся він, і болів він п'ять днів. Потім настав вечір, і звелів він винести себе на двір. І братія, взявши його на санях, поставила їх перед церквою.

Він тоді повелів зібрати братію всю. І братія ударили в било, і зібралися всі. І він сказав їм: «Братія моя, і отці мої, і чада мої! Осе я вже відходжу од вас, бо явив ото мені господь у пору посту, коли був я в печері, [що] піти мені зі світу сього. А ви кого хочете ігуменом поставити собі, щоб і я дав благословення йому?» І вони сказали йому: «Ти єси отець нам усім і учитель. Тому кого зводиш ти сам, то він буде нам отцем і ігуменом, і ми будемо слухати його. як і тебе». Отець же наш Феодосій сказав: «Пішовши, без мене назовіте. кого ви хочете, окрім двох братів — Миколи 6 и Ігната. Із інших — кого хочете, од старших і до менших».

Вони тоді, послухавши його, відступивши трохи од 7 церкви [і] порадившись, послали двох братів сказати так: «Кого ото зволить бог і твоя чесна молитва і кого й тобі любо — того назови». І Феодосій мовив їм: «Тож якщо од мене ви хочете ігумена прийняти, то я настановлю вам, але не по своєму волінню, а по приреченню божому». І назвав він їм Іакова-пресвітера 8. Братії ж було [се] не любо, [і] вони сказали: «Він не тут постригся», — бо Іаков прийшов був з Альти із братом своїм Павлом. І стала братія просити [дати їм] Стефана-доместика, що був тоді учеником Феодосія, говорячи:

„Сей виріс під рукою твоєю і тобі послужив. Його нині нам 9 дай». Сказав тоді їм Феодосій: «Се я по божому повелінню нарік був вам Іакова, а се ви своєю волею вчинити хочете». Та, послухавши їх, він призначив їм Стефана, щоб був він їм за ігумена, і благословив Стефана, і сказав йому: «Чадо! Осе передаю я тобі монастир. Бережи його пильно, і як я встановив у ньому служби — так [і] ти додержуй. Правила монастирські і устав не змінюй, а роби все по закону, по чину монастирському». І після цього, взявши його, братія однесли його в келію і положили його на одрі.

А як настав шостий день, і був він вельми слабий, прийшов до нього Святослав із сином своїм Глібом. І коли сиділи

вони обидва у нього, сказав йому Феодосій: «Осе одходжу я зі світу сього і ось передаю тобі монастир під нагляд, коли буде яке замішання в ньому. А ігуменство я поручаю Стефану, не давай його в обиду». І князь, поцілувавши його [на прощання], обіцявся піклуватись монастирем, і пішов од нього.

Коли ж прийшов сьомий день, Феодосій [уже] знемагав. І прикликав він Стефана і братію, і став їм говорити так: «Якщо по моїм зішестю зі світу сього буду я угоден богові і прийме мене бог, то по моїм зішестю монастир стане підноситися і перебуватимуть у ньому [чорноризці]. І ви знайте, що прийняв мене бог. Якщо ж і після моєї кончини бідніти стане монастир чорноризцями і 9 потребами монастирськими, — то ви будете знати, що не буду я угоден богові».

І коли він се говорив, плакала братія, мовлячи: «Отче! Моли за нас господа! Бо ми відаєм, що бог труда твого не зневажить». І просиділи братія в нього всю ту ніч.

А коли настав день восьмий, у другу суботу після Паски, у годину другу дня 10, оддав він душу в руки божії, місяця травня у третій день, індикта у дванадцятий рік , і плакали за ним братія.

Феодосій же заповідав був братії положити себе в печері, де ото явив він труди многі, сказавши так: «Уночі похороніте тіло моє». Як вони і вчинили. Коли ж приспів вечір, уся братія, узявши тіло його, положили його в печері, провівши зі співами, і з свічами, достойно, на хвалу господу нашому Ісусу Христу.

А Стефан правив монастирем і блаженным стадом, що його зібрав був Феодосій. Такі чорноризці, яко світила, в Руській землі сіяли. Бо ті були пісники, а ті — [тверді] на неспання, а ті — на колінопоклоніння, а ті — на пощення через день і через два дні; одні ото їли хліб із водою, інші ж — зілля варене, а другі — сире 9. В любові пробуваючи, менші покорялися старшим, не сміючи перед ними говорити, а все [сповняючи] з покорю і з послухом великим. І так само й старші мали любов до менших, поучаючи їх і піддержуючи, яко чад возлюблених. Якщо котрий брат упаде в яке-небудь прогрішення, то піддержували його і епітимію одного брата розділяли троє або четверо із великої любові. Така ото була любов межі братією тією і здержливість велика. Якщо брат котрий-небудь ішов із монастиря, то вся братія мали через це печаль велику, і, посилаючи по нього, приводили вони брата [назад] до монастиря. І, пішовши усі, поклонялись вони ігуменові, і молили ігумена, і приймали брата в монастир з радістю. Такі ото були вони, сповнені любові і здержливості, а із них назву кількох мужів, гідних подиву. | «Перший, Дем'ян-пресвітер, був такий 9 пісник і воздержник, що тільки хліб і воду їв він до смерті своєї. Якщо ж коли хто приносив слабу дитину, [або іншого кого], болячого якою-небудь недугою, приносили в монастир, або коли доросла людина, маючи якунебудь недугу, приходила в монастир до блаженного Феодосія, то повелівав він сьому Дем'яну молитву творити над болящим. І як тільки він учиняв молитву

і оливою святою мазав, то відразу зцілювалися ті, що приходили до нього. А якось, коли він розболівся [і] лежав у не-дузі, [готовий] кончину прийняти, то прийшов до нього ангел в образі Феодосієвим, даруючи йому царство небесне за труди його. Після цього ж прийшов Феодосій з братією, і сиділи вони у нього, а він знемагав [і], глянувши на ігумена, сказав: «Не забувай, ігумене, що ти мені єси ночі сеї обіцяв». І зрозумів Феодосій великий, що він видіння бачив, і сказав йому: «Брате Дем'яне! Що я тобі пообіцяв — те тобі хай буде». Він тоді, закривши очі, оддав дух у руки божії, а ігумен і братія похоронили тіло його.

Був 9 також і другий брат, на ймення Ієремія, що пам'ятав хрещення землі Руської. Сьому ж був дар даний од бога: він провіщав і передбачав будучність. І якщо він бачив кого в [нечистім] помислі, [то] викривав потайки і поучав берегтися диявола. А якщо котрий брат замишляв піти з монастиря, він бачив [це], і, прийшовши до нього, викривав намір його, і піддержував брата. І якщо він кому передрікав [що-небудь], чи добре, чи зле, — збувалося старцеве слово.

Був теж і другий брат, на ймення Матвій. Той був прозорливий. Одного разу, коли він стояв у церкві на місці своїм, і підвів очі свої, і оглянув братію, що стояли, співаючи, по обох сторонах на криласі 12, то побачив він біса, який ходив навколо них в образі ляха, в накидці, [і] який носив у приполі квітки, що їх називають ліпок 13. І, обходячи навколо братію [та] виймаючи з надра [приполи] квітку, з він кидав [її] на кого(-небудь). І якщо прилипала квітка до кого з братії, що співали, то той, трохи постоявши і розслабивши умом, знаходив яку-небудь причину, ішов із церкви і, прийшовши в келію, спав і не повертався в церкву до кінця співу. Якщо ж кидав він на другого і не прилипала до нього квітка, то стояв той кріпко, співаючи, допоки [не] одспівували заутреню, і тоді йшов у келію свою. І се, бачивши, старець розповів братії своїй.

А іще ж сей старець бачив таке. Як звичайно, коли сей старець одстояв заутреню, [а] братія, одспівавши заутреню, перед зорею ішли по келіях своїх, старець же сей виходив із церкви після всіх. І коли він якось ішов і сів, спочиваючи, під биллом, — бо келія його була оддалеки від церкви, — то побачив він тут, ніби натовп пішов од воріт. І підвів він очі свої, [і] побачив одного, що сидів на свині, а другі бігли довкола нього. І сказав їм старець: «Куди ви ідете?» І відказав біс, сидячи на свині: «По Михалю по Толбоковича». Старець осинив себе хресним знаменням і прийшов у келію свою. І коли розсвіло, то [все] зрозумів старець і сказав келійнику: «Іди спитай, чи є Михаль у келії?» І сказали йому: «Він вискочив через стовп'я після заутрені». І розповів старець [про] видіння це ігумену і всій братії.

При сьому ж старці Феодосій преставився, і був Стефан ігуменом, а після Стефана — Никон, а сей старець і [далі] ще жив. Якось, коли він стояв на заутрені, підвів він очі свої, хочаби побачити ігумена Никона, а побачив осла, що стояв

на ігуменовім місці. І зрозумів він, що не встав іще ігумен. Так само й інших багато видінь бачив старець сей, і почив він у старості поважній у монастирі сьому.

А був ото і другий чорноризець, на ім'я Ісакій. Коли пробував він іще в мирському житті, він був багатий, — бо був він купець, родом торопчанин, — але надумав він стати монахом. І, роздаючи майно своє нужденним і по монастирях, пішов він до Великого Антонія в печеру, молячи його, щоби той зробив його чорноризцем. І, прийнявши його, Антоній возложив на нього одіння чернече і нарік його ім'ям Ісакій, — бо мирське ім'я йому було Чернь.

І сей Ісакій обрав строге життя. Він облачився у власяницю і звелів купити собі козла, і обдерти козла мішком, і натягнув його на власяницю, і обсохла довкола нього кожа сира. І затворився він у печері, в одному проході, в келійці малій, ліктів на чотири, і тут молився богу безперестану день і ніч зі сльозами. А їжею його була одна проскура, і та через день, а води в міру він пив. Приносив же [це] йому Великий Антоній і подавав йому оконцем, в яке лише рука проходила, і так діставав він їжу. І таке чинив він сім літ, на світ не виходячи, ні на боку [не] лежачи, а сидячи він приймав трохи сну.

І одного разу, коли настав вечір, він, як звичайно, став класти поклони, співаючи псалми аж до полуночі. А як стомлювався, то сідав на сидінні своїм. І коли ото він якось сидів, за звичаєм, і погасив свічу, то несподівано світ засіяв, яко сонце, в печері, так, що очі виймало людині. І підійшли до нього двоє юнаків прегарних, і сіяли лиця їм, як те сонце, і говорили вони до нього: «Ісакію! Ми ангели є. А се йде до тебе Христос із ангелами». І, вставши, Ісакій побачив натовп і лиця їх, ясніші від сонця, — а один серед них [такий], що сіяло од лиця його дужче, ніж од усіх. І сказали вони оба йому: «Ісакію! Осе тобі єсть Христос! Упавши, поклонись йому!» Він же не зрозумів бісівського дійства, ані спом'янув перехреститися, [а], виступивши, поклонився, яко Христу, бісівському дійству. Біси тоді зняли крик і сказали: «Ти вже наш єси, Ісакію!» І ввели вони його в келійку, і посадили його, і стали всідатися навколо нього, була 9 повна келія їх 9 і прохід печери. І сказав один із бісів, якого називали «Христос»: «Візьміте сопілки, і бубни, і гуслі і тніть, хай нам Ісакій погопцює!» І утнули вони в сопілки, і в гуслі, і в бубни, і стали ним забавлятися, і, втомивши його, оставили його ледве живого і пішли, познущавшись над ним.

А назавтра, коли розсвіло і приспіла [пора] спожити хліба, і прийшов Антоній до оконця, як звичайно, і мовив: «Благослови, отче Ісакію!», — то не було [ні] голосу, ні послування. І багато разів кликав Антоній, і не було одвіту. І сказав Антоній: «Се вже, видно, він проставився». І послав він [одного брата] у монастир по Феодосія і по братію. І відкопали вони [там], де було загороджено вхід, і, ввійшовши, узяли його, вважаючи його за мертвого, і, винісши, поклали його перед печерою. Та побачили вони, що він живий є, і сказав ігумен

Феодосій: «Се могло бути од бісівського дійства». І положили вони його на одрі, і слугував коло нього Антоній.

У той самий час випало Ізяславові прийти з Ляхів. І став гніватися Ізяслав на Антонія із-за Всеслава [Брячислави-ча], і Святослав, приславши, уночі забрав Антонія до Чернігова. Антоній же, прибувши до Чернігова, уподобав Болдину гору і, викопавши печеру, тут вселився. І єсть [печерний] монастир святої Богородиці на Болдиних горах і до сих днів.

Коли ж Феодосій довідався, що Антоній пішов до Чернігова, то, пішовши з братією, узяв він Ісакія, і приніс до себе в келію, і слугував коло нього. Бо він був [такий] розслаблений тілом і умом, що несла [було] йому перевернутися на другий бік, ні встати, ні сидіти, а лежав він на одному боці і лив під себе багаторазово, і черви прикинулися йому під бедрами од того, що він мочився. А Феодосій сам, своїми руками, обмивав його і опритував його. Два роки ходив він отак коло нього. Се ж було чудно і дивно, що два роки лежав він, ні хліба [не] зажив, ні води, ні їжі якої, ні овочу, ні язиком [слова не] проговорив, а німий і глухий лежав два роки 14.

Феодосій же молив бога за нього і молитву діяв над ним ніч і день, поки на третій рік він [не] заговорив, і став чути, і на ноги почав ставати, як дитина, і почав ходити. Але нехтував він до церкви ходити, і силою притягували його до церкви, і так помалу привчили його. А потім навчився він і до трапезної ходити. І, посадивши його окремо од братії, клали перед ним хліб, та він не брав його, доки не вложити, було, йому в руки. Феодосій тоді сказав: «Положіте хліб перед ним і не вкладайте йому в руки. Хай сам їсть». І не хотів він неділю їсти, та помалу, оглядавшись, він одкушував хліба і так навчився їсти. І так избавив його Феодосій од підступу диявольського і од спокуси його.

Ісакій же знову обрав тверде уповання і здержливість сувору. Коли ж Феодосій проставився і Стефан був замість нього, Ісакій тоді сказав: «Ото вже спокусив ти мене єси, дияволе, коли сидів я на одному місці, тому я вже не затворютимуся в печері, а подолаю тебе, ходячи в монастирі».

І облачився він у власняницю, а на власняницю [натягнув] свиту з валу, і став юродство чинити, і помагати почав поварам. і варити на братію. А на заутреню ходячи раніш од усіх, він стояв кріпко і недвижно. Коли ж приспівала зима і морози люті, то стояв він у пробоснях 15, у черевиках у протоптаних, так що примерзали ноги його до каменя, і не двигав ногами, допоки [не] одспівать заутреню. А по заутрені він ішов у поварню і приготував огонь, і воду, і дрова, а [тоді] приходили інші повари з братії.

А один повар, — він так само був на ім'я Ісакій, — сказав, наслідуючись, Ісакієві: «Оно сидить ворон чорний. Іди піймай його». Він тоді, поклонившись йому до землі і пішовши, піймав ворона і приніс йому перед усіма поварями. І вжахнулися вони, і розповіли [про це] ігумену й братії, і стала його братія поважати.

Він же, не хочаючи слави людської, став юродствувати і капостити почав то ігумену, то братії, то світським людям, так що деякі ударів 16 йому завдавали. І став він по миру ходити, так само юродивого із себе вдаючи.

І вселився він у печеру, в якій раніш пробував, — бо вже Антоній був преставився, — і зібрав собі дітей, і натягав [на них] чернече одіння, так що [за це] то від ігумена Никона діставав він побої, а то від родителів тих дітей. Сей же те все терпів, і переносив побої, і наготу, і холод удень і вночі.

А одної ночі, коли запалив він піч у хижці біля печери і коли розгорілася піч, — а була вона стара, — то почало палати полум'я крізь щілини. Йому ж нічим [було їх] заложити, і він, наступивши на полум'я ногами босими, стояв, поки не вигоріла піч, і зліз. і багато іншого розказували про нього, а другому і ми самовидцями були.

І так здобув він перемогу над бісівськими силами. Як тих мух, за ніщо він мав ото устрашання їх і ману їх. Говорив бо він до них:

„Якщо ж ви мене колись спокусили були, то через те, що не знав я підступів ваших і лукавства. А нині маю я господа Ісуса Христа, бога нашого, і молитву отця нашого Феодосія. Я надіюся на Христа, я подолаю вас”.

І багато разів біси капості йому чинили і говорили йому: «А ти наш єси. Поклонився ти єси нашому старійшині і нам». Він же говорив їм: «Ваш старійшина є антихрист, а ви — біси його есте». І осіняв він себе хресним знаменням, і вони тоді щезали. А іноді ж знову вночі приходили вони до нього, страх на нього наводячи або ману [напускаючи], ніби ото багато народу з мотиками і з рискалями [з'являлося], говорячи: «Розкопаємо печеру осю і його тут загребем». Інші ж говорили: «Утікай, Ісакію, вони хотять тебе загребти». І він говорив до них: «Коли б ви людьми були, то вдень би ходили. А ви есте тьма, і в темі ходите, ; тьма вас забере» 9. І осінявся він хресним знаменням, і вони щезали. А іншим разом страхали вони його в образі ведмежів, іноді ж — лютим звіром, іноді ж — волом, а то змії повзли до нього, а то [з'являлися] жаби, і миші, і всяк гад. Та не змогли вони йому нічого-таки вчинити, і сказали йому: «Ісакію! Побідив ти нас єси!» Він же сказав: «Оскільки ж ви колись побідили мене були в образі Ісуса Христа і в ангельському, недостойними будучи того образу, то тепер являєтесь ви в образі звірино-му і скотському, зміями і гадом, якими ото ви самі і є, брудні, погані на вигляд». І відразу погибли біси од нього, і відтоді не було йому капості од бісів. Як він і сам розповідав: «Було ото мені три роки борні сеї».

А потім став він [іще] строгіше жити, і воздержуватися, і постити, і не спати. І так жив він [і] скончав життя своє. І розболівся він у печері, і однесли його, недужого, в монастир, і до восьмого дня скончався він у господі. Ігумен же Іоанн і братія, спрятавши тіло його, погребли його.

Такі ото були чорноризці Феодосієвого монастиря, що сіяють і по смерті, яко світила, і молять бога за сущу тут братію,

і за тих, що приносять [пожертви] в монастир, і за мирську братію, [затих], що в ньому й нині добродійним життям живуть, спільно, вкупі, у співах, і в молитвах, і в послуху на славу богу всемогущему, і Феодосієвими молитвами бережені. Йому ж слава вівіки. Амінь 17

У РІК 6583 [1075]. Почата була Стефаном-ігуменом церква Печерська над підвалинами: бо від основи Феодосія почав, а на підвалинах Стефан почав,— і закінчена вона була на третій рік, місяця липня в перший день 1.

У сей же рік прийшли послы із Німців до Святослава 2, і Святослав, величаючись, показав їм багатство своє. Вони ж, побачивши незчисленне множество золота, і срібла, і паволок, сказали: «Воно за ніщо ж є, бо се лежить мертве. Військо 3 є лучче за се, бо мужідобудуть і більше од сього». Так похвалився Єзекиа, цар іудейський, перед послами царя вавілонського 4 [Меродахбаладана], а все його було забрано у Вавілон. Так і по смерті сього [Святослава] всі маєтності [його] розсипались нарізно.

У РІК 6584 [1076]. Ходив Володимир, син Всеволодів, і Олег, син 1 Святославів, ляхам у поміч на Чехів 2.

У сей же рік преставився Святослав, син Ярославів, місяця грудня у двадцять і сьомий [день] од розрізування гулі [на ший] і покладений був у Чернігові 1, в [церкві] святого Спаса. І сів після нього Всеволод на столі [в Києві] місяця січня в перший день.

У сей же рік родився у Володимира син Мстислав 3, онук Всеволодів.

У РІК 6585 [1077]. Рушив Ізяслав з ляхами [до Києва], а Всеволод пішов насупротив йому. І коли Всеволод був [у поході], в Чернігові сів Борис [Вячеславич] місяця травня [у] четвертий день. І було княжіння його вісім днів, і втік він у Тмуторокань до Романа [Святославича].

Всеволод же вийшов супроти брата Ізяслава на Волинь і вчинив мир. І, прийшовши, Ізяслав сів у Києві місяця липня [у] п'ятнадцятий день.

Олег же, Святославів син, перебував у Всеволода в Чернігові.

У РІК 6586 [1078]. Утік Олег, син Святославів, до Тмутороканя од Всеволода місяця квітня в десятый день.

У сей же рік убитий був Гліб, Святославів син, у Заволоччі. Був же Гліб милостивий до убогих і гостелюбний, старання мав до церков, [був] гарячий у вірі і кроткий, з виду гарний. Тіло ж його покладено було в Чернігові за святим Спасом місяця липня у двадцять і третій день.

Коли замість нього в Новгороді сидів Святополк, син Ізяславів, Ярополк [Ізяславич] сидів у Вишгороді, а Володимир [Всеволодович] сидів у Смоленську, привів Олег і Борис поганих на Руську землю, і пішли вони обидва з половцями на Всеволода. Всеволод тоді виступив проти них на [річці] Сожиці 1, і перемогли половці русь, і багато було вбито тут: убитий був тут [воєвода] Іван Жирославич, і [боярин] Туки,

Чюдинів брат, і [воєвода] Порей, і багато інших місяця серпня у двадцять і п'ятий день.

Олег же і Борис прийшли до Чернігова, думаючи, що вони подолали. Та їм, які землі Руській багато зла вчинили, проливши кров християнську, [довелось узнати], що за кров ту од рук їхніх одплатить бог, [довелось] одвіт дати за погіблі душі християнські.

Всеволод же прийшов до брата свого Ізяслава в Київ, і, поцілувавшись, сіли вони обоє, і розповів йому Всеволод усе, що сталося. І сказав йому Ізяслав: «Брате, не тужи. Ти ж бачиш, скільки мені приключилося лиха? Спершу бо чи не вигнали мене і майно моє [чи не] розграбували? А яку потім я вину вчинив? А чи не вигнали ви мене, оба брати мої? І чи не блукав я по чужих землях і майна [не] був позбавлений, хоч не зробив я ніякого ж зла? І нині, брате, не тужимо. Якщо буде нам частка в Руській землі — то обом, якщо позбавлені будемо — то обидва. Я зложу голову свою за тебе». І, це сказавши, утишив він Всеволода, і повелів збирати воїв од малого до великого.

І рушив Ізяслав з Ярополком, сином своїм, а Всеволод із Володимиром, сином своїм, і пішли вони до Чернігова. А чернігівці заперлися в городі. Олега ж і Бориса не2 було в Чернігові. Оскільки ж чернігівці не одчинилися, [війська] пішли приступом до города, і Володимир підійшов до Східних воріт од [річки] Стрижені і захопив ворота. І взяли вони окольний город, і спалили вогнем, а 3 люди втекли у внутрішній город. Ізяслав тим часом і Всеволод почули, що проти [них] іде Олег і Борис. Отож Ізяслав і Всеволод, упередивши, пішли удвох од города насупроти Олегові.

І сказав Олег Борисові: «Не ходімо супроти [них]. Не можемо ми двоє стати проти чотирьох князів. Пошлім-но з просьбою до обох стріїв своїх». І сказав йому Борис: «Ти дивись, я готов. Я їм противник усім». І, нахвалившись вельми, не знав він, що «бог гордим противиться, а смиренним благодать дає 4 і «хай не хвалиться сильний силою своєю» 5.

І пішли [війська одне одному] насупроти. І коли були вони на містині коло села 3 [Гуричева] на Нежатиній ниві і зійшлися обидва, то сталася січа люта. І спершу вбили Бориса, сина Вячеславового, що нахвалився вельми 6. А Ізяслав стояв у піших рядах, [і] один [воїн], зненацька під'їхавши, ударив його списом у плечі, і так убитий був Ізяслав, син Ярославів. Січа ж продовжувалася, [і] побіг Олег з невеликою дружиною, і ледве втік. І подався він до Тмутороканя.

Убитий був князь Ізяслав місяця жовтня у третій день. І, взявши тіло його, привезли його в човні, і поставили на-проти Городця [Пісочного]. І вийшов назустріч йому весь город Київ. І положили його на сани, і повезли його зі співа-ми попи і чорноризці, і понесли його в город, і не можна було чути співу серед плачу великого і голосіння: плакав по ньому весь город. Ярополк же ішов за ним, плачучи, з дружиною своєю: «Отче, отче мій! Скільки без печалі.пожив ти еси на світі сьому, многих напастей зазнавши од людей і од

братів своїх? Тепер же погіб ти не од брата, а за брата свого положиш голову свою!» І, принісши, положили тіло його в церкві [Успіння] святої Богородиці, вложили його в раку кам'яну і мармурову 7.

Був же Ізяслав на вигляд гарний, тілом великий, незлобивий норовом, кривду ненавидів, любив правду. Хитрощів же в нім не було, ні лукавства, а [був] він прямий умом, не воздаючи злом за зло. Скільки ото З йому заподіяли кияни! Самого вигнали, а добро його розграбували, — і не воздав він за це злом. Якщо хто каже: «Він киян порубав, котрі ото висадили Всеслава з поруба», — то не він це зробив, а 8 син його. А тоді оба брати свої вигнали його, і ходив він по чужій землі, блукаючи. А коли знову сидів він на своїм столі [і] піоприйшов до нього Всеволод, переможений, [то] не сказав він йому: «Скільки зазнав я од вас обох зла!» Не воздав він злом З за зло, а втішив його, сказавши йому: «Після того ж, як ти, брате мій, виявив до мене любов, увів мене на стіл мій, назвавши мене старшим од себе, то я не спом'яну колишнього зла. Ти мені єси брат, а я тобі, і положу я голову свою за тебе», — що й сталося. Не сказав же він йому: «Скільки зла ви мені оба вчинили, а нині се тобі приключилося».

Не сказав він : «Се мене не обходить», а взяв він на себе печаль братню, і виявив любов велику, діючи за апостолом [Павлом], який говорить: «Утішайте печальних» 9.

Воістину, якщо і вчинив він щось на світі сім, який-небудь гріх, — проститься йому, бо положив він голову свою за брата свого, ані прагнучи більшої частки, ані майна хочаки більшого, а за братню обиду. Про таких бо і господь сказав: «Якщо хто положить душу свою за друзів своїх, великим сей наречеться в царстві і небесному» ¹⁰. Соломон же сказав: «Браття, в бідах пособниками бувайте» ¹¹. Любов бо є вище од усього. Як ото Іоанн 12 говорить: «Бог — се любов, і той, хто пробуває в любові, — у бозі пробуває, і бог у ньому пробуває. Того досягається любов'ю, що ми заслугу маємо в день судний, бо яким ото він є, такими і ми ємо у світі сьому. Боязні нема в любові, а справжня любов геть викидає боязнь, тому що в боязні є мука, і той, хто боїться, не є сповнений справжньої любові. Якщо хто каже: «Я бога люблю», а брата свого ненавидить, — це лжа є. Бо З той, хто не любить брата свого, котрого він бачить, як він може любити бога, котрого не бачить? Таку заповідь ми маємо од нього: нехай той, хто любить бога, любить і брата свого» 13. У любові бо все досягається, через любов же і гріхи щезають, заради любові ж і господь зійшов на землю, і розп'явся за нас, грішних, і, взявши гріхи наші, пригвоздив [себе] на хресті, давши нам хрест свій на поміч і на прогнання бісів. Задля любові мученики пролили кров свою, задля любові ж і сей князь пролив кров свою за брата свого, здійснюючи заповідь господню.

Початок княжіння Всеволодового в Києві

Всеволод же сів у Києві 1 на столі отця свого і брата свого, перейнявши всю волость Руську. І посадив він сина

свого Володимира у Чернігові, а Ярополка [Ізяславича] у Володимирі, придавши йому Туров.

У РІК 6587 [1079]. Прийшов Роман [Святославич] із половцями до [города] Воїня. Всеволод же, ставши коло Переяславля, вчинив мир із половцями. І вернувся Роман назад, і коли був він [...] , убили його половці, Романа, місяця серпня у другий день. — І єсть кості його, і донині² вони там лежать, сина Святослава і внука Ярослава.

А Олега [Святославича], схопивши, хозари вислали за море, до Цесарограда З, і Всеволод посадив посадника Ратибора у Тмуторокані.

У РІК 6588 [1080]. Піднялися на рать торки переяславські проти Русі. Всеволод тоді послав на них сина свого Володимира, і Володимир, пішовши, переміг торків.

У РІК 6589 [1081]. Утік Ігорович Давид (із Турова) з Володарем Ростиславичем місяця травня у вісімнадцятий день. І прийшли вони обидва до Тмутороканя, і схопили Ратибора, і сіли у Тмуторокані.

У РІК 6590 [1082]. Осінь помер, половецький князь.

У РІК 6591 [1083]. Прийшов Олег із Греків до Тмутороканя, і схопив Давида [Ігоровича] і Володаря Ростиславича, і сів у Тмуторокані. І посік він хозар, які були радниками, щоб убити брата його [Романа] і [його] самого, а Давида і Володаря пустив.

У РІК 6592[1084]. Приходив Ярополк [Ізяславич у Київ] до Всеволода на Великдень.

У сей же час утекли два Ростиславичі, [Володар і Василько], від Ярополка [із города Перемишля] і, прийшовши [до города Володимира], прогнали Ярополка. І послав Всеволод сина свого Володимира, і вигнав він обох Ростиславичів, і посадив Ярополка у Володимирі.

У сей же рік Давид захопив гречників і у [городі] Олешші і забрав у них все майно. Всеволод тоді, пославши [мужів своїх], привів його і дав йому [город] Дорогобуж.

У РІК 6593 [1085]. Ярополк збирався іти на Всеволода, бо послушав він злих дорадників. Довідавшись про це, Всеволод послав проти нього сина свого Володимира, і Ярополк тоді, оставивши матір свою і дружину і свою в Луцьку, сам утік в Ляхи.

Коли ж Володимир прийшов до Луцька, лучани здалися. Володимир посадив тоді Давида в [городі] Володимирі замість Ярополка, 2 а матір Ярополкову [Олісаву], і жону його [Ірину] 2, і дружину його привів до Києва, майно його забравши.

У РІК 6594[1086]. Всеволод заклав церкву святого Андрія [Первозваного] при Іоанні преподобнім, митрополиті. Він зробив у церкві тій монастир, і в ньому дівою постриглася дочка його, на ім'я Янка. Ся ж Янка, зібравши чорноризниць многих, пробувала з ними по монастирському правилу і.

У РІК 6595 [1087]. Прийшов Ярополк із Ляхів і вчинив мир з Володимиром. І пішов Володимир назад до Чернігова, а Ярополк сів у [городі] Володимирі. І, пересидівши кілька днів, пішов він до Звенигорода. І не дійшов він [до] города:

простромив його проклятий [убивця] Нерядець, дияволом наущений і злими людьми. Князь же Ярополк лежав на санках, а він з коня шаблею проткнув його місяця листопада у двадцять і другий день. Тоді, підвівшись,

Ярополк вирвав із себе шаблю і голосно заволав: «Ох, це ти мене, вороже, погубив!» І втік Нерядець проклятий у Перемишль до Рюрика [Ростиславича]. А Ярополка взяли перед собою на коня отроки Радко, і Войкіна, і інші отроки; понесли його до Володимира, а звідти до Києва.

І вийшов назустріч йому благовірний князь Всеволод із двома синами своїми, Володимиром і Ростиславом, і всі бояри, і блаженний митрополит Іоанн, і чорноризці, і пресвітери, і всі кияни. Великий плач учинили вони над ним, із псалмами і співами провели його до монастиря святого Дмитрія [Солунського і], опрятавши тіло його, з честю положили його в раці мармуровій і у церкві святого апостола Петра 3, що її він сам почав був зводити, місяця грудня у п'ятий день. Багато бід зазнавши, без вини вигнаний братами своїми, кривджений і розграбований, вкінці він і смерть гірку прийняв, та вічного життя і покою сподобився.

Такий бо був блаженний — князь Ярополк: кроткий, смиренний, братолюбивий і нищелюбець, він десятину давав щорічно од усіх із дібр своїх і од хлібів святей Богородиці [печорській] і 1 молив бога завше, говорячи: „Господи, боже мій, Ісусе Христе! Прийми молитву мою і дай же мені смерть таку, яку ото дав ти еси браті моєму Борису і Глібові, од чужих рук, нехай омию я гріхи всі своєю кров'ю, ізбудуся суєтного світу і сіті вражої”. І того, чого він просив, не позбавив його милостивий бог. Він дістав ті блага, що їх ані око не бачило, ні вухо не чуло, ні на серце людині які не спадали, [а] які уготував бог тим, що люблять його.

У сей же рік ходив Всеволод до Перемишля.

У РІК 6596 [1088]. Освячена була церква святого Михайла Всеволодового монастиря митрополитом Іоанном і єпископами Лукою [білгородським] та Ісайєю [ростовським]. Ігуменство того монастиря держав тоді Лазар.

У тім же році пішов Святополк [Ізяславич] із Новгорода до Турова на княжіння.

У сей же рік помер Никон, печорський ігумен.

У сей же рік узяли [волзькі] болгари [город] Муром.

У РІК 6597 [1089]. Освячена була церква печорська святої Богородиці Феодосієвого монастиря Іоанном, митрополитом, і Лукою, білгородським єпископом, і єпископом ростовським Ісайєю, і Іоанном, чернігівським єпископом, і Антонієм, юр'євським єпископом 2, при Всеволодові, благовірному князеві державному Руської землі, і дітях обох його, Володимирові і Ростиславові, коли воєводство київської тисячі держав Янь [Вишатич, а] ігуменство [печорське] держав Іоанн 3.

У сей же рік преставився Іоанн, митрополит. Був же Іоанн сей муж знаючий у письмі святому і поученні, милостивий до убогих і вдовиць, і ласкавий до всякого, до багатого і до

вбогого, і смиренний душею, і кроткий, і мовчазний, але проречистий, коли письмом святим утішав він печальних. І не було такого раніше в Русі, ні по ньому не буде такого.

У сей же рік пішла в Греки Янка, дочка Всеволодова, про яку сказано раніш.

У РІК 6598 [1090]. Привела Янка митрополита Іоанна, скопця, і, побачивши його, люди всі сказали: «Се мертвець прийшов». І, про4був|шивід року до року, він помер. Був же сей муж не книжник, а простий умом і просторіка.

У сей же рік освячена була церква святого Михайла переяславська Єфремом, тої церкви митрополитом, який спорудив її великою, бо раніш була в Переяславлі митрополія 2, і спорядив у ній багате убрання 3, оздобивши її всякими прикрасами і церковним начинням.

Сей бо Єфрем 4 у ці роки багато звів споруд: докінчивши 2 церкву святого Михайла, він заклав також церкву святого Феодора [Стратилата] на [Єпископських] воротах города 2, і святого Андрія [Первозваного], коло церкви [святого Михайла] біля воріт, і кам'яні стіни города, і кам'яну споруду бані, — сього ж не було в Русі, — і прикрасив город Переяславський спорудами церковними та іншими будовами.

У РІК 6599 [1091]. Ігумен Іоанн і чорноризці, раду вчинивши, сказали: «Недобре є лежати отцю нашому Феодосію поза монастирем і церквою своєю, тому що він оснував церкву і чорноризців зібрав». І, вчинивши раду, звелили вони приготувати місце, де ото положити мощі його.

А оскільки за три дні приспівав празник Успіння богородиці, то повелів ігумен копати [там], де лежать мощі отця нашого Феодосія. Його-таки повелінню був я, грішний, першим самовидцем, і те, що розкажу, я не із слуху чував, а сам-один був [його] зачинателем.

Прийшов, ото ж, ігумен до мене і сказав мені: «Підімо обидва в печеру до Феодосія». І я, прийшовши з ігуменом, [так] щоб же не знав ніхто, [і] роздивившись, куди копати, визначив місце, де копати — збоку од входу. Сказав тоді до мене ігумен: „Не смій розповідати нікому ж із братії, щоб ніхто ж не довідався, а візьми того, кого хочеш, хай він тобі допоможе”.

Я ж приготував того дня мотику, щоб нею копати, і вівторок присмерком узяв із собою другого брата [Марка] 2, так щоб ніхто не знав, прийшов у печеру і, одспівавши псалми, почав копати, а втомившись, дав [мотику] другому брату. І копали ми до полуночі, і втомилися, [та] не могли докопатися. і став я журитися, чи не вб'є 5 ми якось копаємо. І тоді я, взявши мотику, почав копати із запалом, [а] друг мій відпочивав перед печерою. І сказав він мені: „Ударили в било”, — і я в той час протяв до мощей Феодосієвих. І коли він говорив до мене: „Ударили в било”, — то я сказав: „Я прокопав уже”. Та коли я прокопав, обняв мене страх, [і] став я волати: „Господи, помилуй!”

У той же час сиділи два брати в монастирі, стережучі, коли ігумен, утаївшись, з кимось перенесе його потай, і дивилися в бік печери. І коли ударили в било, побачили вони обидва

три стовпи, яко дуги осяйні, що, постоявши, перейшли на верх церкви, де ото [потім] похований був святий Феодосій.

У цю саму пору Стефан, — що був замість нього, [Феодосія], ігуменом, а на цей час уже став єпископом [володимирським], — дивлячись у своєму монастирі [на Клові] через поле, побачив зорю велику над печерою. Подумавши, що [це] несуть Феодосія, — бо йому було сповіщено [про це] раніш за один день, — і пожалкувавши, що без нього переносять його, він, сівши на коня, швидко поїхав, узявши з собою Климента, якого він поставив [на Клові] ігуменом після себе. І їхали вони собі, і бачили зорю велику, а коли прибули близько — побачили багато свічей над печерою. Та прийшли вони до печери — і не побачили нічого.

І прийшли вони всередину печери, [а] ми сиділи коло мошей його. Бо коли я прокопав, [то] послав [Марка] до ігумена [Іоанна]: «Приходь, та візьмемо його». Ігумен тоді прийшов із двома братами, а я прокопав багато і вліз. І ми побачили моші його, які лежали, але суглоби його не розпалися були і волосся на голові присохло. І, поклавши його на варимантію З [та взявши] на плече, винесли вони його перед печеру.

А на другий день зібралися єпископи — Єфрем переяславський, Стефан володимирський, Іоанн чернігівський. Марин юр'євський. і ігумени всі од усіх монастирів із чорноризцями прийшли, і люди благочестиві. і взяли вони моші Феодосієві, з свічами і з фіміамом, і принесли, і положили його у власній його церкві, у притворі на правій стороні, місяця серпня в чотирнадцятий [день], у четвер, о першій годині дня 4, індикта чотирнадцятого року. І празнували світло в той день.

Тепер же трохи розповім дещо, як збулося пророцтво Феодосієве. Коли ото за живоття свого Феодосій держав ігуменство і правив стадом, порученим йому богом, — чорноризцями, то не лише сими одними, але й мирськими душами опікувався він, щоби вони спаслися. Особливо ж [дбав] він про синів своїх духовних, утішаючи і поучаючи приходящих до нього, [а] іноді в доми їх приходячи і благословення їм даючи.

Так, одного разу, коли він прийшов у дім Янів до Яня [Вишатича, воєводи київського] і до жони його Марії, — бо Феодосій любив їх за те, що вони жили обоє по заповіді господній і в любові жили, — так от, коли він якось прийшов до них обох, то поучав він їх про милість до убогих, і про царство небесне, що його прийняти праведникам, а грішним — муку, і про смертний час. Та коли він се говорив, і про покладення тіл їх обох у гробі, то сказала їм, [Феодосієві та Яневі, жона] Янева: «Хто зна, де ото мене положать?» Сказав тоді їй Феодосій: «Воістину, де ото я ляжу, там і ти похована будеш».

І це збулося. Хоча ігумен преставився на вісімнадцять літ раніш, [а] це збулося, бо в сей рік проставилася [жона] Янева, на ім'я Марія, місяця серпня в шістнадцятий день. І, прийшовши [та] співавши належні співи, чорноризці принесли і положили її в церкві святої Богородиці навпроти гробу

Феодосія, на лівій стороні. Феодосій же покладений був [у] чотирнадцятий день, а ся — у шістнадцятий день.

Так збулося пророцтво блаженного отця нашого Феодосія, доброго пастиря, що пас словесні вівці нелицемірне, кротко і розважливо, дивлячись за ними, і дбаючи за них, і молячись за поручено йому стадо, і за люди християнськії, і за землю Руськую.

Отож по зішестю своїм ти молишся, [Феодосію], за віруючих людей і за своїх учеників, які, дивлячись на раку твою, споминають учення твоє, і здержливість твою, і прославляють бога, а я, грішний твій раб і ученик, не знаю, чим вихвалити тебе, добре твоє життя і здержливість. Так скажу осе лише небагато: «Радуйся, отче наш і наставниче, Феодосію! Мирський гамір одкинувши, мовчання возлюбивши, богу послужив ти єси у монашім житті. Всяке божественне приношення ти приніс єси собі,) пощенням 5 превозвисившись, плотські насолоди зненавидівши, і мирську красу і бажання віку сього одкинувши, ідучи вслід за стопами високодумних отців [і] ревно наслідуючи їх, мовчанням возносячись, смиренням прикрашаючись!

Радуйся, преподобниче, бо укріпився ти надією і вічні блага дістав, умертвивши плотське бажання — джерело беззаконня і неспокою. І підступів бісівських уникнувши, і сітей його, із праведними, отче, ти почив єси, діставши за труди свої нагороду, бо був ти послідовником отців [святих], наслідувавши учення їх, і звичай їх, і здержливість їх, і правила їх додержуючи.

Особливо ж ревно наслідував ти Великого Феодосія — життям, і звичаєм, і здержливістю. Ревно наслідуючи [його], і додержуючи обичаю його, і переходячи од діла [доброго] до діла кращого, належні богові молитви воздаючи і гарні пахощі приносячи — кадило молитовне, фіміам запашний, — побіливши мирське бажання і миродержця-князя віку сього, супротивника подолавши — диявола і його підступи, ти побідником явився, ворожим його стрілам і гордим помислам ставши супротивно, укріпившись оружжям хресним, і вірою непоборною, і божою помічю.

Тож помолися за мене, чесний отче, щоб ізбавитись мені од сіті вражої, і од врага-противника убережи мене твоїми молитвами».

У сей же рік було знамення в сонці: воно щезло і мало його зосталося; було воно, як місяць, о другій годині дня місяця травня у двадцять і перший [день] 6.

У сей же рік, коли Всеволод діяв лови на звірів за Вишгородом, [і] коли розкинули тенета, і люди зняли крик, упав превеликий змії із неба 7. І перелякалися всі люди, бо в цей час загула земля, — багато хто чув.

У сей же рік волхв об'явився у Ростові і пропав.

У РІК 6600[1092]. Предивне було чудо в Полоцьку. У навожденні [диявольському], серед ночі був тупіт, стогнало опівночі, набігали, | як люди, біси по вулиці. Якщо хто виходив із дому, хочаки подивитись, то його відразу невидимо вра-

жали біси. І од того [люди] вмирали, і не сміли вони виходити із домів. Потім же стали [біси] вдень з'являтися на конях, але не було видно їх самих, а [було] видно коней їхніх копита. І так уражали вони людей у Полоцьку і його область. Тому й говорили люди: «Мертвяки б'ють полочан». А з'явисько це почалося із [города] Друцька.

У ці ж часи було знамення в небі: наче круг превеликий був посеред неба.

У це ж літо була засуха, так що вигорала земля, і багато борів загоралися самі, і болота. Багато знамень бувало на землі, і рать велика була од половців звідусіль, і взяли вони три городи: Пісочен 2, Переволоку 3, Прилук, і багато сіл спустошили.

У сей же рік половці з Васильком Ростиславичем спустошили Ляхів.

У сей же рік помер Рюрик, син Ростиславів.

У ці ж часи багато людей умирало од різних недуг, так що говорили ті, які продають гроби 4: «Продали ми гробів од Філіппового дня до м'ясопусту сім тисяч 5. А це сталося за гріхи наші, бо умножилися гріхи наші і неправди. Се ж навів на нас бог, велячи нам мати покаєння, і здержатися од гріха, і зависті, і од інших злих діл диявольських.

У РІК 6601 [1093], індикта перший рік. Преставився великий князь Всеволод, син Ярославів, онук Володимирів, місяця квітня [в] тринадцятий день, а похований був [у] чотирнадцятий день; неділя тоді була страсна, а день був тоді великий четвер, коли його положили в гробі у великій церкві святої Софії.

Сей благовірний князь Всеволод змалку любив правду, і дбав він про убогих, і воздавав честь єпископам і пресвітерам, а над усе любив чорноризців і давав їм те, чого вони потребували. І сам же він здержувався од п'янства і похоті, тому й любив його отець його, так що [лучалось] говорити отцю його до нього: «Сину мій! Добре тобі, що чую я про твою сумирність, і радуюсь я, бо ти заспокоюєш старість мою. Якщо тобі бог дасть прийняти волость стола могого 59 після братів і своїх по праву, а не насильством, то коли одведе тебе бог од живоття твогого, тут теж ти ляжеш, де ото я, коло гробу могого, тому що люблю я тебе більше, ніж братів твоїх».

Отож і збулося слово отця його, яке він говорив був, бо сей [Всеволод] прийняв-таки після всіх братів стіл отця свого, і по смерті брата свого [Ізяслава] сів у Києві, княжуючи, хоча були йому [тут] прикrostі більші, гірші, ніж тоді, коли сидів він у Переяславлі. Бо коли він сів у Києві, прикrostь була йому од синівців своїх, тому що стали вони дозояти йому, хоча чи волостей, — той сеї, а той другої. І він, мирячи їх, роздавав волості їм, а через них же прикrostі настали йому і недуги. І надходила до нього старість, і стали йому подобатися думки молодих, і раду він чинив із ними. А ці й почали його підбивати, і [став він] невдоволений дружиною своєю першою, а людям не [можна було] знайти 2 княжої справедливості.

І стали тіуни з його грабувати людей і обкладати продажами 4, [а] він [сього] не знав у недугах своїх.

І коли він розболівся вельми, [то] послав [гінця] по сина свого Володимира до Чернігова. І прийшов Володимир, [і], побачивши отця недужим, плакав вельми. І сиділи біля [Всеволода] Володимир і Ростислав, син його менший, а коли ж прийшов час, проставився він тихо і спокійно і прилучився до предків своїх, княживши в Києві п'ятнадцять літ, а в Переяславлі — рік, і в Чернігові рік.

Володимир же, оплакавши з Ростиславом, братом своїм, [отця свого], опрятали тіло його. І зібралися єпископи, і ігумени з чорноризцями, і попи, і бояри, і простії люди, [і], взявши тіло його, з належними співами положили його у святей Софії, як ото ми сказали раніш.

Володимир тим часом став роздумувати, кажучи: «Якщо я сяду на столі отця свогого, то матиму війну зі Святополком, бо то стіл його 5 отця раніше був». І, так розмисливши, послав він [послів] по Святополка до Турова, а сам пішов до Чернігова, а Ростислав — до Переяславля.

А коли минув Великдень і пройшла світла неділя, в день антипасхи 6, місяця квітня [у] двадцять і четвертий [день, був] початок Святополкового [в] Києві княжіння.

Початок княжіння Святополкового у Києві

Прийшов Святополк до Києва, і вийшли назустріч йому кияни з поклоном. І прийняли вони його з радістю, і сів він на столі отця свогого і стрія свогого.

У сей же час пішли половці на Руську землю. Почувши, що вже помер Всеволод, послали вони послів до Святополка [вимагати викуп] за мир. Святополк же не порадився зі старшою дружиною отця і стрія свогого, а вчинив раду з тими, які прийшли з ним, [і], схопивши послів, всадив [їх] у погреб 7. Почувши ж це, половці почали воювати.

І прийшло половців багато, і обступили вони город Торчський. І Святополк, почувши [це], відіслав [послів] — половців, просячи миру. Та не схотіли половці миру і пустилися по землі, розоряючи [її]. Святополк тоді став збирати воїв, маючи намір [іти] на них.

І сказали йому мужі розважливі: «Не пробуй [іти] проти них, бо мало ти маєш воїв». Він же сказав їм: «Я маю отроків своїх вісімсот, що можуть супроти них стати». І почали другі, нерозважливі, мовити: «Піди, княже!» Розважливі ж говорили: «Коли б спорядив ти їх вісім тисяч, було б се не зле, [але] наша земля збідніла вже од воєн і продаж. Пошлино до брата свого Володимира, хай би він тобі поміг». Святополк, отож, послушав їх і послав [послів] до Володимира, щоб він поміг йому.

Володимир тоді зібрав воїв своїх і послав [гінця] по Ростислава, брата свого, до Переяславля, велячи йому помагати Святополку. Та коли Володимир прийшов до Києва і зустрівся [з Святополком] у [монастирі] святого Михайла 8, то затіяли вони межи собою чвари та свари, але, владившись, цілували хреста один одному.

А половці пустошили по землі. І сказали їм обом 9 мужі розважливі: «Чого ви чвари маєте межі собою? Погані ж гублять землю Руськую. Потім помиритесь оба, а нині підіте супроти них — або з миром, або війною». І Володимир хотів миру, а Святополк хотів [піти] війною.

І пішов Святополк,] і Володимир, і Ростислав до [города] Треполя, і прийшли вони до [ріки] Стугни. При цім Святополк, і Володимир, і Ростислав скликали дружину свою на раду, маючи намір перейти через ріку. І стали вони радитися, і говорив Володимир: «Стоячи тут, через ріку коло загрози сеї, ми вчинимо мир із ними». І пристали до цієї поради розважливі мужі, Янь [Вишатич] та інші. Кияни ж не захотіли поради цієї, а сказали: «Ми волимо битися. Перейдімо на ту сторону ріки». [І] уподобали [всі] пораду цю, і перейшли Стугну-ріку, а вона тоді вельми наводнилася була.

Святополк, ото ж, і Володимир, і Ростислав, приготувавшись до бою, рушили. На правій стороні ішов Святополк, а на лівій — Володимир, а посередині — Ростислав, і, минувши Треполь, пройшли вони вал. А тут половці ішли насупроти, і стрільці [їх ішли] насупроти перед ними. Наші тоді стали межі двома валами, і поставили стяги свої, і вийшли стрільці із-за валу. А половці, прийшовши до валу, поставили стяги свої, налягли спершу на Святополка і проламали полк його. Святополк же стояв кріпко, та побігли люди, не видержуючи натиску ворогів, а опісля побіг [і] Святополк.

І налягли вони на Володимира, і була битва люта, і побіг і Володимир з Ростиславом, і вої його. І прибігли вони до ріки Стугни, і коли вбрів Володимир з Ростиславом, то став утопати Ростислав перед очима Володимировими, і хотів він підхвтити брата свого, і мало не втонув сам. І так утопився Ростислав, син Всеволодів.

Володимир же, перебрівши ріку з невеликою дружиною, — бо многи упали із полку його і бояри його тут ж полягли, — і прийшовши на ту сторону Дніпра, плакав за братом своїм і за дружиною своєю. [І] пішов він до Чернігова печален вельми. Святополк же вбіг у Треполь, і заперся тут, і був до вечора, і в ту ніч прийшов до Києва.]

Половці ж, побачивши, що вони одоліли, пустилися по землі, розоряючи, а другі вернулися до Торчського.

Се ж лихо приключилося в день святого Вознесіння господа нашого Ісуса Христа, місяця травня [у] двадцять і шостий [день].

А Ростислава, шукавши, знайшли в ріці. І, взявши його, принесли його до Києва. І плакала за ним мати його [княгиня Анна], і всі люди плакали за ним сильно, юності його заради. І зібралися єпископи, і попи, і чорноризці, і, співи належні співавши, положили його в церкві святої Софії коло отця його «°.

Половці тим часом облягали Торчський, а торки чинили спротив, і завзято боролися з городських стін, [і] вбивали багатьох із ворогів. Половці тоді стали налягати і однімати воду. і знемагати почали люди в городі од спраги на безвід-

ді й голоду. І прислали торки [посланців] до Святополка, говорячи: «Якщо ти не пришлеш харчів, ми здамося». І Святополк послав їм, та не можна було прокрастися в город через множество ворогів.

І стояли [половці] навколо города [Торчського] дев'ять неділь, і розділилися надвоє: одні стали коло города, раттю борючись, а другі рушили до Києва і пустилися в напад межі Києвом і Вишгородом.

Святополк же вийшов на [річку] Желянь, і пішли обоє одні проти одних, і зступилися, і покріпшала битва. [І] побігли наші перед іноплеменниками, і падали поранені перед ворогами нашими, і многи погинули, і було мертвих більше, ніж коло Треполя. Святополк же прийшов до Києва з двома [мужами], а половці вернулися до Торчського.

І сталося ж се лихо місяця липня у двадцять і третій [день]. А назавтра, у двадцять і четвертий [день], у [день] святих мучеників Бориса і Гліба, був плач великий у городі [Києві] за гріхи наші великі, за умноження беззаконь наших.

Напустив же бог на нас поганих, не їх милуючи, а нас караючи, щоби удержалися ми од злих діл. Тому карає він нас навалюю погаїних, що се ж єсть | бич божий, щоб коли-небудь, смирившись, ми опам'яталися, [одійшли] од злої путі. Через це в празники бог насилає нам тужбу, як воно сталося в се літо: перше лихо — на Вознесіння коло Треполя, друге — на празник Бориса і Гліба, який є новим празником руським «.

Тому-то пророк [Амос] говорив [про слова господні]: «І оберну я празники ваші у плач, а пісні ваші — в ридання» 12. Учинився бо плач великий у землі нашій, і опустіли села наші і городи наші, і стали ми утікати перед ворогами нашими. Як ото і пророк [Мойсей] говорив: «Упадете ви перед ворогами вашими, і поженуть вас ті, що ненавидять вас, і побіжте ви тоді, коли ніхто не гониться за вами. І сокрушу я зухвалість гордині вашої, і буде даремною сила ваша, і уб'є вас приходящий меч, і буде земля ваша пустою, і двори ваші пустими будуть, бо ви лихі есте і лукаві, і я піду на вас із гнівом лютим» 13, — так говорить господь бог святий Ізраїлів. І що лукаві сини Ізмаїлові 15 палили села й стодоли, і багато церков запалили вогнем, — хай ніхто ж не дивується цьому, бо «де ото багато гріхів, там бачимо ми всякі кари» 16. Через це весь світ був oddаний [на покару], через це гнів [божий] розпростерся, через це мучать народ: тих ведуть полоненими, а других рубають, інших oddають на помсту, і гірку вони приймають смерть, другі тремтять, дивлячись на тих, яких убивають, інших уморюють голодом і спрагою, — одна покута, одна кара, що багатоманітні несе нещастя, і різні печалі, і страшні муки. Тих вяжуть, і ногами пхають, і на морозі держать, і знущаються, та се найгірше і найстрашніше, що в християнськiм роді страх, і неспокій, і біда розпросторилася.

Справедливо і належно [це є]. Хай нас так покарають, і тоді ми віру в собі матимем, карані будучи, бо належить нам «в руки oddаним бути народу чужому, і беззаконному, і най-

лукавішому з усіх на землі». Скажімо велемовно: «Праведен ти єси, господи, і справедливі суди твої» 18. Скажімо за тим розбійником: «Ми належне дістали за те, що вдіяли» 19. Скажімо з Іовом: «Як воно господові вгодно, так і сталося. Нехай буде ім'я господнє благословенне вівіки» 20. Хай, страждаючи од нашестя поганих, ми владику пізнаєм, що його ми прогнівили: прославлені будши — не прославили [його], вшановані будши — не вшанували [його], просвітившись — не зрозуміли, найняті будши — не послужили, породившись — не постидились його яко отця. Ми согрішили — і карані єсмо; як ото накоїли, так і страждаємо: і городи всі, і села опустіли; а перейдімо поля, де ото паслися стада коней, г вівці, і воли, — усе це нині бачимо пустим; ниви, порісши, стоять, житвом для звірів стали.

Та все ж ми надіємось на милість божу, бо карає нас добре благий владика, і «не по беззаконню нашому учинив він нам, і не згідно з гріхами нашими він воздав нам» 21; так належить благому владіці карати не за множество гріхів. Так господь учинив нам: тих, що впали, підняв, Адамів гріх простив, купіль нетління дарував, свою кров за нас пролив. А як г побачив він нас, що ми в неправді пробуваємо, приніс нам оцю війну і скорботу, щоб, хочачи й не хочачи, ми в будучім віці знайшли усяку милість. Душа бо, яку карають тут, у будучім віці знайде всяку милість і полегшу од муки, бо не мстить господь двічі за те [само].

О, несказанне людинолюбство божее! Хоча ж бачить він, що ми поневолі до нього звертаємось, а незмірна його любов до нас! Оскільки хотіли ми ухилитись од заповідей його, то тепер уже не хочачи терпимо, через насильство. І хоч би поневолі, а то ж своєю волею! Бо де тоді було тужіння в нас? А нині все повне сліз. Де було в нас зітхання? А нині плач по всіх улицах умножився за вбитими, що їх побили беззаконні.

Половці пустошили багато і вернулись до Торчського. і знемогли люди в городі од голоду, і здались ворогам. Половці ж, узявши город, запалили його вогнем, а людей розділили і повели їх у вежі до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені холодом і виснажені, у голоді, і в спразі, і в біді, поблідлі лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті терням, вони запаленим язиком, зі сльозами відповідали один одному, говорячи: «Я був із сього города», а другий: «Я із сього села». І так розпитувалися вони зі сльозами, рід свій називаючи, а очі підносячи до неба до Всевишнього, який відає все потаємне.

Та нехай не посміє ніхто сказати, що ми ненавидим! Богом єсмо! Бо кого бог так любить, як ото нас возлюбив? Кого бо так він ушанував, як ото нас, прославив і возніс? А нікого! І тим більше гнів свій він підняв на нас, що, більше од усіх вшановані будши, ми гірше од усіх накоїли гріхів. Тому, що ми, більше од усіх просвітені будши і волю владика відаючи, зневажили [її], — ми слушно дужче од інших карані єсмо! Так і я, [Іоанн], грішний, багатої часто бога прогнівив, і живу, часто согрішаючи повсякдень. У сей же рік преста-

вився Ростислав, син Мстиславів, онук Ізяславів, місяця жовтня в перший день. А похований був він місяця листопада в шістнадцятий [день] у церкві святої Богородиці Десятинній.

У РІК 6602 [1094]. Учинив Святополк [Ізяславич] мир із половцями і взяв собі за жону дочку Тугоркана, князя половецького.

Того ж року прийшов Олег [Святославич] з половцями із Тмутороканя і підійшов до Чернігова. Володимир же [Всеволодович] заперся в городі, а Олег підступив до города, і попав навколо города, і монастирі спалив. Володимир уладнав тоді мир із Олегом і пішов з города на отчий стіл до Переяславля, а Олег увійшов у город отця свого. Половці ж стали пустошити навколо Чернігова, [і] Олег [їм] не боронив, бо сам повелів був їм пустошити.

Се уже втретє навів Олег поганих на Руську землю. Його ж гріх хай би йому хоч бог простив, тому що багато християн погублено було, а інших забрано в полон і розточено по землях.

У сей же рік прийшла сарана на Руську землю, місяця серпня [ббв шістнадцятий [день] , і поїла всяку траву і багато хліба. І не було сього чувано у дні давні в землі Руській, що ото побачили очі наші за гріхи наші.

У сей же рік проставився єпископ володимирський Стефан, місяця квітня у двадцять і сьомий [день], о шостій годині ночі; він був раніш ігуменом Печерського монастиря.

У РІК 6603[1095]. Пішли половці на Греків із Девгеневичем , і воювали вони проти Греків. А цесар [грецький Олексій Комнин] схопив Девгеневича і осліпив.

У сей же рік прийшли половці — [хан] Ітлар [і хан] Кітан — до Володимира [вимагати викуп] за мир. І прибув Ітлар у город Переяславль, а Кітан став межі двома валами з воями. І оддав Володимир сина свого Святослава Кітанові в заложенники, а Ітлар перебував у городі з ліпшою дружиною.

У сей же час прибув [боярин] Слав'ята з Києва од Святополка до Володимира за якимось ділом. І стала радитися дружина Ратиборова, [його] люди, з князем Володимиром, щоб погубити Ітларевих людей, хоча Володимир не хотів цього вчинити. Він говорив: «Як можу я се вчинити, давши їм клятву?» Дружина ж, відповідавши, сказала Володимирові: «Княже! Нема тобі в тім гріха. Привів тобі їх бог у руки твої. Чому вони, тобі завше клянучись, гублять землю Руськую і кров християнську проливають безперестану?» І послушав їх Володимир.

У ту ніч послав Володимир Слав'яту з декількома [людьми] дружини і з торками межі оба вали. Викравши спершу Святослава, вони потім убили Кітана і дружину його всю перебили.

Вечір тоді був суботній. А Ітлар в ту ніч лежав на сінцях у дворі ї [воєводи] Ратибора, і не знав він, що над Кітаном скоїлося в ту ніч. А назавтра, в неділю, коли була вранішня година, приготував, отож, Ратибор отроків при оружжі і повелів їм хату затопити. І прислав Володимир отрока сво-

го Байдюка по Ітларевих людей, і сказав Байдюк Ітлареві: «Зове вас князь Володимир, сказавши так: «Обувшись у теплій хаті і поснідавши у Ратибора, прийдіть же до мене». І сказав Ітлар: «Нехай буде так». |

І коли увійшли вони в хату, то заперли їх, а вої, вилізши на хату, прокопали хату, верх 2 [її], і тоді Ольбег 3 Ратиборич, узявши лук свій і наклавши стрілу, ударив Ітлара під серце. І дружину його всю постріляли. І так зле покинув життя своє Ітлар із дружиною своєю в неділю сиропусну 4, о першій годині дня, місяця лютого у двадцять і четвертий день 2.

Тим часом Святополк і Володимир послали [послів] до Олега, велячи йому іти з собою на половців. І Олег обіцявся іти з ними обома, та, виступивши, не пішов із ними в одну путь. Святополк же і Володимир пішли на вежі [половецькі], і взяли вежі, і забрали скот, і коней, і верблюдів, і челядь, і привели в землю свою.

І стали вони оба гніватися на Олега, що не пішов він із ними на поганих. І послав Святополк і Володимир [послів] до Олега, говорячи так: «Ти ось не пішов єси з нами на поганих, що погубили землю Руськую, а тепер у тебе є Ітларевич. Або його вбий, або дай нам обом. То є ворог нам обом і Руській землі». Олег же цього не послухав, і постала межи ними ненависть.

У сей же рік прийшли половці до [города] Юр'єва і стояли навколо нього все літо, мало не взяли його, та Святополк [викупом] замирив їх. Половці, однак, прийшли за [ріку] Рось, а юр'євці вибігли [з города] і прийшли до Києва. Святополк тоді повелів рубати город на Вітечівському пагорбі, нарікши [його] своїм ім'ям — Святополчградом. І наказав він єпископу [юр'євському] Марину з юр'євцями сісти тут, і засаківцям 5, і іншим з других городів. А пустий Юр'єв запалили половці.

Сього ж року наприкінці пішов Давид Святославич із Новгорода до Смоленська. Новгородці тоді пішли до Ростова по Мстислава Володимировича і, взявши його, привели його до Новгорода, а Давидові сказали: «Не ходи до нас». і, пішовши, Давид вернувся і сів у Смоленську знову, а Мстислав сів у Новгороді.

У сей же час прийшов Ізяслав, син Володимирів, із Курська до і Мурому. І прийняли його муромці, і схопив він поса|дника Олегового.

У еє ж літо прийшла сарана, місяця серпня [у] двадцять і восьмий [день], і покрила землю, і страшно було [це] видіти. Ішла вона до північних країв, поїдаючи траву або проса.

У РІК 6604[1096]. Святополк і Володимир послали [послів] до Олега, говорячи так: «Піди до Києва. Хай урядимось ми про Руську землю перед єпископами, ігуменами, і перед мужами отців наших, і перед городянами, щоби оборонили ми землю Руськую од поганих». Олег же, сповнившись зухвало-го помислу і словес погіршливих, сказав так: «Не гоже мене судити єпископам і ченцям або смердам». І не схотів він іти до обох братів своїх, послухавши злих дорадників. Святополк тоді і Володимир сказали йому: «Якщо ти осе ні на поганих

[не] ідеш із нами, ні на думу, то ти і зло замишляєш на нас обох, і помагати хочеш поганим. Тож хай нас бог розсудить».

Так що Святополк і Володимир пішли удвох на Олега до Чернігова. І вибіг Олег із Чернігова місяця травня у третій день, у суботу, а Святополк і Володимир гналися вслід за ним. Та Олег вбіг у [город] Стародуб і заперся тут. Святополк же і Володимир обступили його в городі. І кріпко билися із городських стін [оточені], а ці йшли приступом до города, і багато було поранених з обох [сторін]. І точилася межи ними битва люта, і стояли вони довкола города днів тридцять і три, і знемагали люди в городі.

І вийшов Олег із города, прагнучи миру, і дали вони оба йому мир, кажучи так: «Іди до брата свого Давида, і придіте обидва до Києва на стіл отців наших і дідів наших. Бо то єсть найстарший [город] у землі нашій — Київ, і тут належить нам зібратися і вкласти угоду». Олег же обіцявся [так] учинити, і на цьому вони цілували хреста.

У сей же час прийшов [хан] Боняк із половцями до Києва, у неділю 2 звечора. І спустошили вони окіл Києва, і спалив він на [селі] Берестовім княжий двір.

У сей же час спустошив [хан] Куря з половцями коло Переб'яславля і [город] Устя попалив, | місяця травня [у] двадцять і четвертий [день].

Олег же вийшов із Стародуба і прийшов до Смоленська. Та не прийняли його смольняни, і пішов він до Рязані. А Святополк і Володимир пішли обидва до себе.

Того ж місяця прийшов Тугоркан, тесть Святополків, до Переяславля місяця травня у тридцять і перший [день] 3 і став довкола города. А переяславці заперлися в городі. Святополк тим часом і Володимир пішли на нього по сій стороні Дніпра, і прийшли до [города] Заруба, і тута перебрали [ріку]. І не провідали про них половці, — бо оберіг їх бог, — ;, приготувавшись до бою, рушили вони до города. Городяни ж, узрівши [їх], зраділи і вийшли до них обох. А половці стояли на тій стороні Трубежа, приготувавшись до бою.

Коли ж Святополк і Володимир вбрили у Трубіж до половців, то хотів Володимир почати ладнати дружину, але вони не послухалися [його], а вдарили в коні до противників. І, це побачивши, половці кинулися втікати, а наші погнали вслід за ворогами, рубаючи противників.

Учинив у той день господь спасіння велике: місяця червня 4 у дев'ятнадцятий день переможені були іноплеменники. І князь їхній Тугоркан убитий був, і син його, і інші князі многі тут упали. А назавтра знайшли Тугоркана мертвого, і взяв його Святополк як тестя свого і як ворога. І, привізши його до Києва, погребли його на Берестовім на могилі, ежи дорогою, що йде на Берестове, і другою, що йде в монастир [Печорський].

У двадцятий день того ж місяця, у п'ятницю, о першій годині дня, прийшов удруге Боняк, безбожний, шолудивий, до Києва, потайки, хижак, зненацька, і мало в город не ввігналися половці. І запалили вони [села?] по піску 5 довкола

города, і повернули на монастирі, і спалили монастир Стефанів і 6 дерев'яний Германів.

І прийшли вони на монастир Печорський, коли ми були по келіях, спочиваючи після заутрені, і зняли крик навколо монастиря, 7о і поставили два стяги перед воротами [монастирськими. Ми тоді стали утікати задвірками монастиря, а другі вибігли на хори. Безбожні ж сини Ізмаїлові вирубали ворота монастиря і кинулися по келіях, вирубуючи двері, і виносили [все], коли що знаходили в келії. А після цього запалили вони храм святої владициці Богородиці: прийшли вони до церкви і підпалили двері, які були зроблені на південь 7, і другі, що на північ, і, вдершись у притвор коло гробу Феодосія і забравши ікони, підпалювали [олтарні] двері, і зневажали бога і закон наш.

Бог же терпів їх, бо іще не прийшов був кінець гріхам їхнім і беззаконню їх. Тим-то й говорили вони: «Де є бог їхній? Хай він допоможе їм і збавить їх од нас» 8. І інші слова хули говорили вони на святі ікони, насміхаючись, [а] не знаючи, що бог карає рабів своїх напастями і війнами, аби стали вони, як золото, випробуване в горнілі. Християнам бо через многі скорботи і печалі належить увійти в царство небесне, а ці погані глумителі, що на сім світі здобули веселощі і привілля, на тім світі дістануть муку з дияволом і вогонь вічний.

Тоді ж запалили вони і двір Красний, що його поставив благовірний князь Всеволод [Ярославич] на [тім] пагорбі, який є над [урочищем] Видобич. Усе те окаянні половці запалили вогнем. Тому-то і ми, вслід за пророком [Давидом], говоримо: «Боже мій! Зроби з ними [так], як вихор [із пилюкою], як вогонь [із соломою] на вітрі. [Як вогонь], що палить діброви, — так пожени їх бурею твоєю, сповни лиця їх безчестям» 9, бо ж осквернили вони і спалили святий храм твій, монастир матері твоєї, і трупи рабів твоїх; убили бо із братії нашої кількох оружжям безбожні сини Ізмаїлові, послані на кару християнам.

Вийшли ^о ж вони із пустині Єстривської, межі сходом і північчю, а число колін їхніх є | чотири: торкмени і печеніги, торки, половці. Мефодій же [Патарський] «свідчить про них, що вісім колін [їх] уткло, коли порубав їх Гедеон; вісім їх уткло в пустиню, а чотири він посік. Другі ж говорять: „Вони сини Амманові“. Але це 6 не так, бо сини Моавові — хваліси, а сини Амманові — болгари, а сарацини — од Ізмаїла, що видають себе за Сариних 12 і прозвали себе ім'ям „сарацини“, себто „ми Сарині єсмо“. Тому-то хваліси і болгари є од двох дочок Лотових, що зачали од отця свого, а через те нечисте є плем'я їх. А Ізмаїл родив дванадцять синів. Од них і є торкмени, печеніги, і торки, і половці, що виходять із пустині. А після сих восьми колін перед кінцем світу вийдуть заклепані в горі Олександром Македонським нечисті люди 13.

Тепер же я хочу розказати, що чув я чотири роки перед цим, що розповів мені Гурята Рогович, новгородець, говорячи так: «Коли послав я отрока свого в Печору, — [це] люди, що дають данину Новгороду, — то прийшов отрок мій

до них, а звіди пішов в Угри. Угри ж — це є люди, мова їх незрозуміла, і сусідять вони з самоїддою на північних краях. Угри, ото ж, сказали отроку моему: „Знаходили ми дивне нове чудо, що про нього ми не чували до сих пір. Нині ж оце третій рік, як воно почалося. Є гори, що заходять в лукомор'я, а висота їх — як до неба, і в горах тих — крик великий і говір, і січуть вони гору, хочаки прорубатися. І є в горі тій прорубане оконце невелике, і туди вони мовлять. [Але] не зрозуміти мови їх, а показують вони залізо і махають рукою, просячи заліза. І якщо хто дасть їм залізо, або ножа, або сокиру, то вони дають хутро за це. А путь до гір тих непроходима є із-за пропастей, снігу і лісу, тому не завше ми до них доходимо. Є вона також і далі, ідучи на північ».

Я сказав тоді Гуряті: «Се є люди, заклепані Олександром, македонським царем. Адже ж розповів про них Мефодій Патарський, говорячи: «Олександр, цар македонський, пішов на східні 2 краї, до моря, | [до] так званого Сонячного міста, і побачив тим нечистих людей із племені Яфетового. Їх же нечистоту побачивши, — їли вони скверну всяку — комарів, мух, котів, зміїв, мерців не погребали, а поїдали, [як] і жіночі викидні, і скотів усяких нечистих, — се побачивши, Олександр убоявся, що коли вони як-небудь умножаться, то осквернять Землю, [і] загнав їх у північні краї в гори високі. І за божим велінням зступилися за ними гори північні: не зійшлися за ними гори тільки на дванадцять ліктів, але зробили [тут] ворота мідяні і помазали [їх] синклітом. І якщо схочуть вони їх узяти, то не зможуть, ні вогнем не зможуть спалити, бо природа синкліту є така: ні вогонь [не] може спалити його, ні залізо його [не] візьме. В останні ж дні після сих восьми колін, які вийдуть із пустині Єстривської, вийдуть і сі нечисті народи, що пробувають в горах опівнічних за велінням божим». Та ми до сказаного раніш повернемось, про що ми говорили були спершу.

Хоча Олег [Святославич] обіцявся піти до брата свого Давида у Смоленськ, і прийти з братом своїм до Києва, і укласти ряд, та не схотів сього Олег зробити. Він, прийшовши до Смоленська і взявши воїв, пішов до Мурому. У Муромі тоді пробував Ізяслав Володимирович 6, і була вість Ізяславі, що Олег іде до Мурому. [І] послав Ізяслав [мужів] по воїв до Ростова, і до Суздаля, і по білозерців, і зібрав воїв многих. Однак послав Олег послів своїх до Ізяслава, говорячи: «Іди у волость отця свого до Ростова. А се є волость отця мого. І хочу я, тута сидючи, укласти ряд із отцем твоїм, бо се він мене вигнав із города отця мого. Чи ти теж мені тут не хочеш мого-таки 14 хліба дати?» І не послухав Ізяслав слів оцих, надіючись на множество воїв, а Олег, надіючись на правоту свою, — бо він був прав у сьому, — пішов до города з військом.

Ізяслав тим часом приготувався до бою перед городом на полі, а Олег пішов проти нього військом. І зійшлися вони оба, і була битва люта, і вбили Ізяслава, сина Володимиро-

вого, внука б Всеволодового, місяця вересня в шостий день. А інші вої побігли — ті через ліс, а другі в город. |

Олег тоді увійшов у город, і прийняли його городяни. Ізяслава ж, узявши, положили в монастирі святого Спаса, а звідти перенесли його до Новгороду і положили його у святій Софії, на лівій стороні.

Олег же після взяття города похватав ростовців, і білозерців, і суздальців — і закував. І кинувся він на Суздаля, і коли прийшов до Суздаля, то суздальці здалися йому. А Олег, замиривши город, тих похватав, других розточив і майно їхнє забрав. І прийшов він до Ростова, і ростовці здалися йому. І перебрав 15 він [собі] всю землю Муромську і Ростовську, і посаджав посадників по городах, і данини став брати.

І послав до нього Мстислав [Володимирович] посла свого з Новгороду, говорячи: «Іди назад до Мурому, а в чужій волості не сиди. І я з дружиною своєю пошлю до отця могого просити, і помирю тебе з ним. Хоча й брата могого ти убив еси, се не дивно є, бо в рятях [і] цесарі, і мужі погибають».

Олег же не схотів цього послухати, а замишляв іще й новгородців узяти. І послав Олег брата свого Ярослава [Святославича] в сторожі, а сам стояв на полі коло Ростова. Мстислав тим часом порадився з новгородцями. І послали вони перед собою в сторожі [посадника] Добриню Рагуйловича, і Добриня насамперед похватав збирачів данини. Коли ж довідався про це Ярослав, що він похватав збирачів данини, — бо стояв тоді Ярослав на [ріці] Медведиці у сторожі, — [то] втік тієї ночі, і прибіг до Олега, і розповів йому, що йде Мстислав. Прийшла також вість Олегові, що сторожів його похватуно, [і] рушив він до Ростова.

А Мстислав пішов на Волгу, [і] розповіли йому, що Олег уже вернувся до Ростова. І Мстислав пішов услід за ним. Олег же прийшов до Суздаля, та, почувши, що йде вслід за ним Мстислав, повелів тоді Олег запалити город Суздаля; остався тільки двір монастирський Печерського монастиря і церква, що там є, святого Дмитрія [Солунського], яку із селами дав був [митрополит київський] Єфрем [монастирю]. Олег тим часом побіг до Мурому, а Мстислав 4 прийшов до Суздаля. І, сидячи тут, посилав | він [послів] до Олега, миру просячи [і] говорячи: «Я менший є од тебе. Пошли ти до отця могого, а дружину верни, яку ти захопив еси. А я тебе в усьому послухаюсь». Олег тоді послав до нього [посла], обманливо хотючи миру, а Мстислав, пойнявши віри обману, і розпустив дружину по селах.

І настала Феодорова неділя, перший [тиждень] посту, і приспіла Феодорова субота. Коли Мстислав сидів на обіді, то прийшла йому вість, що Олег на [ріці] Клязьмі, близько. Бо прийшов він був, не сповістивши, а Мстислав, пойнявши йому віри, не поставив сторожів. Та відає бог, [як] ізбавити людей благочестивих своїх од обману! Олег бо зупинився на Клязьмі, гадаючи, що, убоявшись його, Мстислав і побіжить. А до Мстислава зібралася дружина, в той день і в другий, — новгородці, і ростовці, і білозерці.

Мстислав, отоже, став перед городом [Суздалем], приготувавши до бою дружину. [Але] не рушив ні він, [Олег], да Мстислава, ні Мстислав на Олега, і стояли вони обидва один проти одного чотири дні. І прийшла Мстиславу вість: «Послав тобі отець брата Вячеслава з половцями».

І прийшов Вячеслав [Володимирович] у четвер після Феодорової неділі посту. А в п'ятницю вранці рушив Олег, приготувавшись до бою, до города, а Мстислав пішов супроти нього з новгородцями. І дав Мстислав стяг Володимирів [хану] половчинові, на ім'я Куману 16, і, давши йому піших воїв, поставив його на правім крилі. І Куман, повівши піших воїв, нап'яв стяг Володимирів. І узрів Олег стяг Володимирів, і убоявся, і жах напав на нього і на воїв його.

І пішли вони до бою одні проти одних, і рушив Олег супроти Мстислава, а Ярослав пішов проти Вячеслава. І коли Мстислав перейшов пожарище з новгородцями, то зступилися вони на [ріці] Кулакші, і була битва сильна, і став одолювати Мстислав. А як побачив Олег, що пішов стяг Володимирів і почав заходити в тил його, то, убоявшись, побіг Олег, і одолів Мстислав.

Олег прибіг тоді до Мурому і зачинив Ярослава в Муромі, а сам пішов до Рязані. Мстислав же прийшов до Мурому і вчинив мир з муромцями. Він узяв людей своїх, і ростовців, і суздальців, і рушив | 5 до Рязані вслід за Олегом. Олег тоді вибіг із Рязані, а Мстислав учинив мир із рязанцями, і забрав людей своїх, що їх ув'язнив був Олег, і послав [посла] до Олега, говорячи: «Не тікай же ти нікуди, а пошли до братів своїх із благанням, щоб не позбавили вони тебе Руської землі. А я пошлю до отця просити за тебе». І Олег обіцявся так зробити.

Мстислав же вернувся назад до Суздаля і звідти прийшов до Новгороду, в город свій, за молитвами преподобного єпископа Микити. А було це наприкінці року 6604, індикта четвертого, на половину [п'ятого] 17.

У РІК 6605[1097]1. Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігорович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи:

„Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай 2 держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і 2 Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові — . Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теребовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе.

І прийшов Святополк до Києва з Давидом [Ігоровичем], і раді були люди всі. Тільки диявола взяла досада через любов оцю. І вліз сатана в серце декотрим мужам, [Василеві, Лазарю і Туряку], і стали вони говорити Давидові Ігоровичу, кажучи так: «Володимир уже поєднався з Васильком проти Святополка і проти тебе». Давид же, пойнявши віри брехливим словам, став говорити [Святополкові] на Василька, мовлячи так: «Хто вже убив брата твого Ярополка? А нині він замишляє на тебе і на мене, і поєднався уже з Володимиром. Тож подумай ти про свою голову!» І Святополк [стривожився, кажучи: «А чи се правда буде, чи брехня?» Не відав він [сього], і сказав Святополк Давидові: «Якщо ж ти правду говориш — нехай бог тобі буде свідком. А якщо ти із зазвисті говориш — нехай бог буде за ним». Бо Святополк жалкував за братом своїм [Ярополком], і про себе став він помишляти: «А коли се правда буде?» І пойняв він віри Давидові, і обманув Давид Святополка, і стали вони удвох радитися про Василька. А Василько цього не відав і Володимир. І став Давид говорити: «Якщо ми оба не візьмемо Василька, — то ні тобі княжіння в Києві, ні мені у Володимирі». І послушав його Святополк.

І прибув Василько [до Дніпра] в четвертий [день] листопада, і перевізся на Видобич, і 2 пішов поклонитися до святого Михайла в монастир, і вечеряв тут. А обоз свій він поставив на [річці] Рудиці, і коли настав вечір, він вернувся у свій обоз.

Коли ж настав ранок, прислав [до нього] Святополк [посла], кажучи: «Не йди із іменин моїх». Але Василько відперся, кажучи:

„Не можу я ждати, а то ще буде війна вдома”. І прислав до нього [посла] Давид: „Не йди, брате, і не ослухайся брата старшого. Підімо оба». Проте не схотів Василько вчинити так, ні послушатися їх обох.

І сказав Давид Святополкові: «Бачиш же? Він не шанує тебе, ходячи під рукою твоєю. А якщо він одійде у свою волю? Сам побачиш, чи ще він не займе ото городів твоїх — Турова, і Пінська, і інших городів твоїх? Тоді ти згадаєш мене. Так от, прикликавши його нині, ти схопи його і дай його мені».

І послушав його Святополк, і послав [посла] по Василька, говорячи: «Якщо ж ти не хочеш ждати до іменин моїх, то прийди нині та привітаєш мене і посидимо ми всі з Давидом». І Василько обіцявся прийти, не знаючи лукавства, що його кував на нього Давид.

Василько, отож, сівши на коня, поїхав. І встрів його отрок його, і розповів йому, говорячи: «Не ходи, княже. Вони хотять тебе схопити». Та не послушав він його, думаючи: «Як мене хотять схопити?»

Щойно вони цілували хреста, кажучи: «Якщо хто проти кого буде, то хрест проти того хай [буде] і ми всі». І, подумавши так, він перехрестився, мовлячи: «Воля господня хай буде».

І приїхав він з невеликою дружиною на княжий двір. І вийшов назустріч йому Святополк, і пішли вони в гридницю 3, і прийшов Давид, і сіли вони, і почав Святополк говорити: «Останься на святки» 4. І сказав Василько: «Не можу я, брате, остатись. Уже повелів я обозові піти вперед». Давид же сидів, як німий. І сказав Святополк:

„Снідай, брате”. І згодився Василько поснідати. І сказав Святополк: „Ви посидьте удвох тут, а я піду розпоряджусь». І він вийшов звідти, а Давид із Васильком сиділи удвох, і почав Василько говорити до Давида, а Давид не міг ні говорити, ані слухати, бо він злякався був, облуду маючи в серці. І, посидівши трохи, Давид сказав: «Де є брат?» А вони, [слуги], сказали йому: «Стоїть на сінях». І, вставши, Давид сказав: «А піду я до нього, а ти тут, брате, посиди». І, вставши, Давид вийшов звідти. А як вийшов Давид, то заперли Василька в п'ятий [день] листопада і, окувавши у дві окови, приставили до нього сторожів на ніч.

А назавтра Святополк скликав бояр і киян і розповів їм, що йому розказав був Давид, мовляв: «Брата тобі він убив і на тебе ввадився з Володимиром. Він хоче тебе убити і город твій зайняти». І сказали бояри і люди: «Тобі, княже, голови своєї треба берегти. І якщо сказав правду Давид, хай дістане Василько кару. Якщо ж неправду говорив Давид, хай дістане він одплату від бога і відповідає перед богом».

І довідалися [про це] ігумени, і стали вони благати за Василька перед Святополком, і сказав їм Святополк: «Оно Давид!» А Давид, це вивідавши, став під'юджувати [Святополка] на осліплення [Василька]: «Якщо ж ти сього не зробиш і його пустиш, то ні тобі [не] княжити, ні мені», — бо Святополк хотів пустити його, а Давид не хотів, остерігаючись його.

І на ту ніч повезли 5 його до Звенигорода 5, — а це є город невеликий коло Києва, так верстов із десять оддалеки, — і, привізши його на возі, окованого, зсадили його з воза, і ввели у невелику хижу 6. І коли він [тут] сидів, узрів Василько торчина, що гострив ножа, і зрозумів, що хотять його осліпити, і заволав він до бога плачем великим і стоном великим.

І тут увійшли, послані Святополком і Давидом, Сновид Ізечевич, 1 конюх Святополків, і Дмитро, конюх Давидів, їй стали розстеляти ковер. І, розіславши, вони схопили Василька обидва, намагаючись повалити його. Та він боровся з ними кріпко, і не могли вони його удвох повалити. А тут увійшли другі, і повалили вони його, і зв'язали його, і, знявши дошку з печі, поклали на груди йому. І сіли по обидва боки Сновид Ізечевич і Дмитро, і не могли його удвох вдержати. Тоді підійшло інших двоє, і зняли вони другу дошку з печі, і сіли оба, і придавили його так сильно, що груди затріщали. І приступив торчин, на ім'я Берендій, овчар Святополків, держаючи ножа. Він намагався ввертнути ножа в око, та не попав у око, а перерізав йому лице, — і було знати [пізніш] рану ту на лиці його. Потім же він увертів йому ножа в око 8 і вий-

няв зіницю, тоді в друге око ввертів ножа і вийняв другу зіницю. І по тім часі він був, як мертвий.

І, взявши його на коврі, положили вони його на воза, як мертвого, і повезли його до Володимира. І коли прибули вони [до города Здвиженя], перейшовши міст воздвиженський, [то] стали з ним на торговищі, і, стягнувши з нього сорочку криваву, дали [її] попаді випрати. Попада ж, виправши, натягла [її] на нього, коли вони обідали, і плакати стала попада. А він був, як мертвий.

І2 збудив його плач, і спитав він: «Де се я єсмь?» Вони ж сказали йому: «У городі Здвижені». І попросив він води, і вони дали йому. І випив він води, і вернулась до нього 2 душа, і опам'ятався він, і пощупав сорочку, і сказав: «Чому есте зняли ви [її] з мене? Хай би я в сій сорочці і смерть прийняв, і став перед богом у кривавій сорочці».

А коли вони пообідали, вони швидко рушили з ним на возі, а по грудкуватій путі, бо був тоді місяць грудень, себто листопад, і прибули з ним [до города] Володимира на шостий день. Прийшов також і Давид услід за ним, наче звіра зловив. І посадили його у дворі Вакієвім, і стерегти приставили тридцять мужів і двох отроків княжих. Улана і Колчу.

Володимир же [Всеволодович], почувши, що схоплено Василька і осліплено, вжахнувся, і заплакав вельми, і сказав: «Сього ж не було в Руській землі ні при дідах наших, ні при отцях наших, такого зла». І тоді він одразу послав [послів] до Давида і до Олега Святославичів, говорячи: «Підіть обидва до Городця» та поправимо се зло, яке скоїлося в Руській землі і в нас, брати, бо кинув він у нас ножа. Бо якщо сьогодні ми не поправимо — більше зло встане між нас. І почне брат брата заколювати, і погине земля Руськая, а вороги наші, половці, прийшовши, візьмуть землю Руськую».

Це почувши, Давид і Олег вельми опечалились і стали тужити, кажучи: «Сього не було в роду нашому». І тоді одразу, зібравши воїв, прийшли вони обидва до Володимира, [а] Володимир перебував, стоячи з військом, у бору [коло Городця Пісочного].

Володимир, отож, і Давид, і Олег послали мужів своїх до Святополка, говорячи: «Що се ти вчинив єси в Руській землі? Кинув ти єси ножа в нас! Чому ти осліпив єси брата свого? Якщо б ото вина яка була на ньому — викрив би єси його перед нами і, доказавши його [вину], вчинив би йому [се]. А нині яке обвинувачення проти нього, коли ти йому се заподіяв єси?» І сказав Святополк: «Розповів мені Давид Ігорович: „Василько брата тобі убив, Ярополка, і тебе він хоче вбити, і зайняти волость твою. Туров, і Пінськ, і Берестій, і Погорину. І поклявся він з Володимиром, що Володимирові сісти в Києві, а Василькові у Володимирі». А мені доводиться голови своєї берегти. І не я його осліпив, а Давид. Він і повів його до себе». І сказали мужі Володимирові, і Давидові, і Олегові: «Виправдання за се ви оба не маєте, що Давид осліпив його. Не в Давидовім городі він схопле-

ний і осліплений, а в твоєму городі схоплений і осліплений». І, сказавши це, розійшлися вони нарізко.

Назавтра ж Володимир, і Давид, і Олег збиралися [іти] через Дніпро на Святополка, а Святополк хотів утекти з Києва. Та не дали) йому кия^и втекти, а послали [вдову] Всеволодову, княгиню [Анну], і митрополита Миколая до Володимира, говорячи: «Ми молимо тебе, княже, і обох братів твоїх: не погубіте Руської землі. Бо якщо піднімете ви рать між собою, погані будуть радуватися і візьмуть землю вашу, що її зібрали були ваші діди і отці ваші трудом великим і хоробрістю, борючись за Руськую землю. І інші землі вони добули, а ви хочете погубити Руськую землю».

Всеволодова княгиня і митрополит прийшли до Володимира, і молили обоє його, і повідали благання киян — щоб уладнати мир, і берегти землю Руську, і боротися з поганими. І, це почувши, Володимир розплакався і сказав: «Воістину отці наші і діди наші оберегли Руськую землю, а ми її хочем погубити». І схилювся він на мольбу княгинину 2, бо поважав він й, як матір 9 із-за отця свого, адже вельми він був любий отцю своєму. За життя [його] і по смерті він не ослунався його ані в чому, тому ї і послухав він Ті ^, як матері. І митрополита він так само поважав, [його] сан святительський, і ^ не ослунався мольби його.

Володимир бо такий є сповнений любові. Любов маючи до митрополитів і до єпископів, а особливо чорноризький чин люблячи, він і тих, що приходять до нього, нагодує і напоїть, як мати дітей своїх. Якщо кого він бачить чи галасливим, чи в якій ганьбі, то не осуджував, а все до приязні прихилив і піддержував. Та ми до сказаного раніш повернемося.

Княгиня ж, побувши у Володимира, прийшла до Києва і повідала всю річ [Володимирову] Святополкові і киянам, — що мир буде.

І стали вони межи собою мужів слати, і замирилися на тім, що сказали Святополкові: «Оскільки се є Давидове баламутство, то йди ти, Святополче, на Давида. Або схопи його, або прожени».

Святополк, отож, згодився на це, і цілували вони хреста межи собою, мир уладнавши.

Коли ж Василько перебував у Володимирі, у вказаному раніш місці, і коли наблизився ^ великий піст, — а я був тут, у Володи8і мирі, — [то] в одну ніч прислав по мене кня^зь Давид отрока. І прийшов я до нього, і сиділа дружина навколо нього, і посадив він мене, і сказав мені: «Осе говорив Василько сеї ночі до Улана і до Колчі. Сказав так Василько: «Чую се я, що йде Володимир і Святополк на Давида. Якщо б ото мене Давид послухав, то послав би я мужа свого до Володимира. і він вернеться, бо я знаю, що я з ним говорив, і він не піде». Так ось, Василю, шлю я тебе. Іди до Василька з двома сими отроками і скажи йому так: «Якщо хочеш ти до Володимира послати мужа свого і вернеться Володимир, то дам я тобі котрий тобі вгодно город — або Всеволож, або Шеполь, або Перемиль».

Я тоді пішов до Василька і повідав йому всю річ Давидову. А він сказав: «Сього я не говорив. Але, надіючись на бога, я пошлю до Володимира, щоб не пролили крові задля мене. Та се мені дивно: він дає мені город свій або й мій Теребовль. [Се] моя волость і нині». Так воно й сталося. Пождавши, він, бо невдовзі узяв волость свою. Мені ж він сказав: «Іди до Давида і скажи йому: «Пришли мені Кульмія. Я його пошлю до Володимира». Однак не послухав його Давид, а послав мене, кажучи знову: «Нема Кульмія». І сказав мені Василько: „Посиди трохи”.

І звелів він слугі своєму вийти, і сів зо мною, і став говорити: «Осе я чую, що хоче Давид видати мене ляхам. Мало оте наситився він крові моєї, так тепер більше насититься, якщо мене видасть їм. Бо я ляхам багато зла вчинив, і ще хотів учинити і відомстити за Руськую землю. Якщо видасть він мене ляхам — не боюсь я смерті. А тепер скажу я тобі по правді, що навів [се] на мене бог за мою гордовитість. Коли прийшла мені вість, що йдуть до мене берендичі, і печеніги, і торки, то так сказав я в умі своєму: «Якщо будуть у мене берендичі, і торки, і печеніги, то скажу я брату своєму Володареві і Давидові [Ігоровичу]: «Дайте мені дружину свою молодшу, а самі пийте оба і веселіться». І задумав я: «На землю Лядську буду я наступати зимою і літом, і візьму землю Лядську, і відомщу за землю Руськую». А після цього хотів я вже забрати болгар і2 дунайських і посадити їх у себе. Потім хотів я проситися у Святополка і у Володимира іти на половців. «І піду, — сказав я [собі], — на половців, і або знайду собі славу, або голову свою зложу за Руськую землю». А іншого помислу в серці моїм не було — ні на Святополка, ні на Давида. І осе клянусь я богом і його пришестям, що не замислив я зла братам моїм ані в чому. Але за мою гордовитість, що пішли берендичі до мене, і возвеселилося серце моє, і возвеличився 12 ум мій, — і принизив мене бог, і усмирив мене».

Після цього ж, коли надходив Великдень 13, пішов Давид [Ігорович], маючи намір забрати волость Василькову. Та вистрів його Володар, брат Васильків, коло [города] Бужська, і не одважився Давид стати супроти Володаря, а заперся в Бужську 14. І обступив Володар город Бужськ, і став Володар мовити: „Чому ти, зло скоївши, не каєшся в ньому? Та вже спом’яни, скільки зла ти натворив еси!” Давид же на Святополка став вину валити, говорячи: «Чи я се вчинив? І чи в моєму городі? Я й сам боявся, щоб і мене не схопили і [не] вдіяли те саме. Довелось мені було пристати на раду їх, будучи в руках їхніх». І сказав Володар: «Бог свідок тому. А нині ти пусти брата мого, і я вчиню з тобою мир». І, зрадивши, Давид послав [отроків] по Василька. І привели його, [і] оддав він його Володареві, і настав мир, і розійшлися вони обидва. І сів Василько у Теребовлі, а Давид прийшов до Володимира.

Коли настала весна, то прийшов Володар і Василько на Давида. І прибули вони до [города] Всеволожа, а Давид за-

перся у Володимирі. Вони ж оба стали навколо Всеволожа, і взяли город списом, і запалили вогнем. І вибігли люди од вогню, і повелів Василько всіх посікти. І вчинив Василько помсту на людях неповинних, і пролив кров неповинну.

Після цього ж прийшли вони до Володимира, і Давид заперся в городі, а ці удвох обступили город. І послали вони [послів] до володимирців, говорячи: «Ми оба прийшли не на город ваш, ні на вас, а на ворогів своїх — на Туряка, і на Лазаря, і на Василя. Бо ті намовили Давида, і тих послухав Давид, і вчинив усе зло. Якщо ви з хоче[те] за сих битися, то ми ось готові. А як ні — то видайте ворогів наших».

Городяни ж, почувши це, здзвонили 15 віче. І сказали Давиду люди на вічі: «Видай мужів сих. Ми не б’ємося за них. Бо за тебе ми можем битися, а за сих — не б’ємося. А як ні — то ми одчинимо ворота города і ти сам промишляй про себе». І довелося видати їх, і сказав Давид: «Нема їх тут, бо я послав їх був до Луцька».

Але коли ті пішли до Луцька, [то] Туряк утік до Києва, а Лазар і Василь вернулися до [города] Турійська. І прочули люди, що вони в Турійську є, і закричали люди на Давида, кажучи: «Видай, кого од тебе хотять. А як ні — то здамося». Давид тоді, пославши [отроків], привів Василя і Лазаря і видав їх.

І вчинили вони мир у неділю, а назавтра, в понеділок, на зорях, повісили Лазаря і Василя і розстріляли їх стрілами Васильковичі 16 І пішли вони од города.

Се вже другу помсту учинив [Василько], що її не гаразд було вдіяти. Хай би месником бог був і [треба] було возложити на бога помсту свою. Як ото сказав пророк [Мойсей про слова господа]: «І воздам я помсту ворогам і ненависникам моїм воздам». Бо за кров синів своїх він одплачує і мстити. І воздасть він помсту ворогам і ненависникам його воздасть» 17.

А коли ті відійшли од города, то цих обох, знявши, погребли.

Оскільки ж Святополк обіцявся се вчинити — прогнати Давида, — він пішов до Берестія, до Ляхів. І, це почувши, Давид пішов у Ляхд, до [князя] Володислава [Германа] 18, шукаючи підмоги. Ляхи ж обіцялися це сповнити і взяли в нього п’ятдесят гривень золота, кажучи йому: «Ти піди з нами до Берестія, бо ось запрошує нас Святополк на збір, і там ми помиримо тебе із Святополком». І, послухавши їх, Давид пішов до Берестія з Володиславом.

І став Святополк у городі [Берестії], а ляхи на [ріці] Бузі. І ввійшов Святополк у зносини з ляхами 19, і дав їм великі дари за Давида. І сказав Володислав Давидові: «Не послухає мене Святополк, так що ти іди назад». І прийшов Давид до [города] Володимира. А Святополк учинив раду з ляхами і рушив до Пінська. Він «4 послав по військо, і прибув до Дорогобужа, і діждався тут воїв своїх, [і] пішов на Давида до города [Володимира]. А Давид заперся в городі, надіючись помочі [дістати] в ляхів проти Святополка, бо вони сказали були йому: «Якщо на тебе прийдуть руські князі, то ми тобі будемо помічниками». І збрехали вони, бо взяли золото у Да-

вида і в Святополка 20. Святополк, отожд, обступив город, а Давид [був] у городі. І стояв Святополк довкола города сім неділь, і став Давид благодати: «Пусти мене із города». Святополк тоді обіцявся йому, і цілували вони оба хреста межі собою. І вийшов Давид із города [Володимира], і прийшов у [город] Червен, а Святополк увійшов у город у велику роботу. Давид же втік у Ляхи.

Святополк же, прогнавши Давида, почав замишляти проти Володаря і проти Василька, говорячи: «Адже се є волость отця мойого і брата» 21. І пішов він на них, і коли почули це Володар 22 і Василько, [то] пішли вони насупроти, взявши хреста, якого він цілував із ними на тім, що «на Давида 23 я прийшов, а з вами обома хочу мати мир і любов».

І переступив Святополк хреста 2, надіючись на множество воїв. І зступилися вони на полі на Рожні, коли приготувались до бою вони обидва, і Василько підніс хреста, говорячи: «Сього ти цілував еси. Спершу, коли взяв ти еси у мене зір очей моїх, а нині осе хочеш ти душу відняти мою. Тож хай межі нами буде хрест сей чесний».

І рушили вони одні супроти одних до бою, і зступилися полки, і багато людей благочестивих бачили хреста над Васильковими воями, що піднісся вельми. І коли сталася велика битва і багато падало з обох військ, побачив Святополк, що битва люта, і побіг, і прибіг до Володимира. А Володар же і Василько, перемигши, стали тут, кажучи: «Доволі нам обом на межі своїй стати». І не пішли вони нікуди.

Святополк же прибіг до Володимира, і з ним сини його два, [Мстислав і Ярослав], і Ярополчичів два², [Ярослав і Вячеслав], і Святоша, син Давида Святославича, і інша дружина. Святополк при цьому посадив у Володимирі сина свого Мстислава, що був у нього від наложниці, а Ярослава послав в Угри, запрошуючи угрів 5 проти Володаря, і сам пішов до Києва.

Ярослав, син Святополків, прийшов з уграми, і король [угорський] Коломан [прийшов], і два біскупы, [Купан і Лаврентій], і стали вони довкола Перемишля по [ріці] Вягру, а Володар заперся в городі²⁴.

Давид же [Ігоревич], у той час прийшовши з Ляхів, посадив жону свою у (брата її) 25 Володаря, а сам пішов у Половці. І зустрів його [хан] Боняк, і вернувся Давид, і рушили вони оба на угрів. І коли вони ото йшли, і стали на нічліг, і коли наступила опівніч, то Боняк, уставши, відїхав од війська і почав вити вовчим голосом. І ВІДБИВСЯ йому вовк, і стало багато вовків вити. Боняк тоді, приїхавши, сказав Давидові: «Побіда нам є над уграми завтра» 2.

А назавтра Боняк, приготувавши воїв своїх до бою, — і Давидових було ї сто, а Боняк із трьомастами, — розділив [їх] на три полки і рушив до угрів. І пустив він у напад [хана] Алтунопу з п'ятдесятьма людьми 2, а Давида поставив під стягом, а сам розділився на два полки — по п'ятдесят на [кожну] сторону.

Угри ж виладналися до бою загонами, бо було угрів числом сто тисяч 26. Алтунопа тоді примчав до першого загону і, стріливши, побіг перед уграми. Угри ж погнали вслід за ними, думаючи, що Боняк утікає, а Боняк помчав [за ними], рубаючи з тилу. Алтунопа ж повернув назад, і не допускали вони угрів назад, і так множицею побивав він їх. Боняк же розділився на три полки, і збили вони угрів у товпу, як ото сокіл галок збиває, і побігли угри, і многі втопились у Вягрі, а другі в Сяні. І, втікаючи понад Сяном угору, спихали вони один одного, і гнав услід за ними [Боняк] два дні, рубаючи їх. Тут же вбили біскупа їхнього Купана 27 і з бояр багатьох. Як ото говорили, погинуло, убито сорок тисяч.

Ярослав же утік на Ляхи і прийшов до Берестія, а Давид, зайнявши [города] Сутійськ і Червен, прийшов з незнацька і захопив володимирців.

Мстислав же заперся в городі [Володимирі] з залогою, тому що були в нього берестяни, і піняни, і вишеговці. І став Давид, обступивши город, і часто ходив приступом. Одного разу підступили 29 вони до города під вежами, а ті билися з городських стін. І стріляли гт; вони одні на одних, і [і] йшли стріли, як дощ. Коли ж Мстислав збирався стрілити, він незнацька ударений був під груди стрілою на забороллах 30 крізь щілину. І звели його [вниз], і на ту ніч він умер. І таїли [смерть] його три дні, а на четвертий день розповіли про це на вічі. І сказали люди: „Князь ось убитий. А якщо ми здамося, то Святополк погубить нас”.

І послали вони до Святополка [гінців], говорячи: «Син ось твій убитий, а ми ізнемагаєм од голоду. Якщо ти не прийдеш, то здадуться люди, не можучи видержати голоду». Святополк тоді послав Путятю [Вишатича], свого воєводу. І коли Путятя прийшов із військом до Луцька, до Святоші, сина Давида [Святославича], то були тут мужі Давида [Ігоровича], бо поклявся був Святоша Давидові²:

„Якщо піде на тебе Святополк, я скажу тобі”. Однак не зробив цього Святоша, а похватав мужів Давидових і сам пішов на Давида.

І прийшов Святоша і Путятя [місяця] серпня у п'ятий день в полудне [до Володимира], коли врі 2 Давидові облягали город, а Давид спав. І напали вони на них, і стали сікти, і городяни зіскочили з городських стін і [теж] стали сікти воїв Давидових. І побіг Давид і Мстислав [Всеволодович], синовець його³¹. Святоша ж 2 і Путятя зайняли город і посадили удвох посадника Святополкового Василя. І прийшов Святоша до Луцька, а Путятя до Києва.

Давид же втік у Половці, і зустрів його [хан] Боняк і половці. І пішов Давид і Боняк на Святошу до Луцька, і обступили вони Святошу в городі, і вчинили мир. І вийшов Святоша з города, і прийшов до отця свого, [Давида Святославича], в Чернігів. А Давид [Ігоревич] забрав Луцьк і звідти прийшов до Володимира. Посадник Василь вибіг тоді з города, а Давид перебрав [собі] Володимир і сів у ньому.

А на другий рік збір учинили князі — Святополк [Ізяславич], Володимир [Всеволодович], Давид і Олег [Святославичі]. Запросили ВОHW Давида Ігоровича і не дали йому Володимира, а дали йому Дорогобуж. У нім же він і вмер. А Святополк перебрав [собі] Володимир і посадив [тут] сина свого Ярослава.

У РІК 6606 [1098]. Прийшов Володимир, і Давид, і Олег на Святополка, і стали вони коло Городця [Пісочного], і владнали мир . 7 У сей же рік заклав Володимир кам'яну церкву святої Богородиці в Переяславлі на княжім дворі.

Того ж року заложив Володимир Мономах Город на [ріці] Острі.

У РІК 6607[1099]. Пішов Святополк на Давида [Ігоровича] до [города] Володимира і прогнав Давида в Ляхи .

У сей же рік було знамення над Володимиром у місяці квітні: [стояли в небі] два круги, а в них — наче сонце, [зранку] і до шостого часа 2, а вночі — наче три дороги 3 світлі, аж до зірниць.

У сей же рік побиті були угри коло Перемишля .

У сей же рік убитий був Мстислав, син Святополків, у Володимирі, місяця червня [у] дванадцятий день .

У РІК 6608[1100] Вийшов Мстислав [Всеволодович з города Володимира] од Давида на море місяця червня в десятий [день].

Того ж року брати владнали мир межі собою — Святополк, і Володимир, Давид і Олег, в [городі] Увітчах місяця серпня в чотирнадцятий день2.

Того ж місяця в тридцятий [день], у тім же місці, зібралися всі брати — Святополк, Володимир, Давид і Олег. і прибув до них Давид Ігорович, і сказав їм: «Нащо мене ви запросили єсте? Я ось єсмь. Кому до мене обида?» І відповів йому Володимир: «Ти еси прислав до нас, кажучи: «Хочу я, брати, прийти до вас і пожалітись на свою обиду». І ось ти прийшов еси, і сидиш зі своїми братами на одному коврї. А чому ти не жалієшся? До кого тобі обида?» І не відповів йому Давид анічого.

І стали усі браття на конях. І став Святополк зі своєю дружиною, а Володимир — так само 3, а Давид і Олег — зі своєю дружиною, нарізно один від одного. А Давид Ігорович сидів окремо. І не допустили вони його до себе, і осібно радилися про Давида. І, нарадившись, послали вони до Давида мужів своїх — Святополк [воєводу] Путятю [Вишатича], Володимир — [воєвод] Орогостя і 1 Ратибора, Давид і Олег — [боярину] Торчина.

Послані ж прийшли до Давида і сказали йому: «Се тобі мовлять брати: «Ми не дамо тобі стола Володимире ького, бо ти кинув еси ножа в нас, а сього не було в Руській землі. Але ми тебе не візьмемо, ні іншого зла не вчинимо, а се тобі даєм: пішовши, ти сядь у Бужську [і] в Острозі 4; а Дубен і Чорторийськ — се тобі дає Святополк; а осе тобі дає Володимир двісті гривень, а Давид і Олег — двісті гривень».Ів І тоді послали вони послів своїх до Володаря і | до Василька

[Ростиславичів]: „Візьми, [Володарю], брата свого Василька до себе, і нехай буде вам одна волость , — Перемишль. І якщо вам угодно, то сидить [там] обидва, а як ні, то пусти Василька сюди, хай ми його прогонуємо тут. А холопів наших і смердів видайте!» Але не послухав цього Володар і Василько.

А Давид [Ігорович] сів 5 у Бужську, і після цього дав Святополк Давидові Дорогобуж. У нім же він і вмер. А [город] Володимир [Святополк] дав синові своєму Ярославу 6.

У РІК 6609 [1101]1. Преставився Всеслав [Брячиславич], полоцький князь, місяця квітня в чотирнадцятий день о дев'ятій годині . дня в середу 2.

У той же рік підняв рать 3 Ярослав Ярополчич у Берестії. І виступив на нього Святополк, і застав 4 його в городі, і, схопивши його, окував, і привів його до Києва. І благов за нього митрополит [Миколай] і ігумени, і вблагали вони Святополка. І повели його, [Ярослава, присягнути] перед гробами святих Бориса і Гліба, і зняли з нього окови, і пустили його.

У тім же році зібралися брати Святополк, і Володимир, Давид і Олег [Святославичі], Ярослав, брат їх обох 5, на [річці] Золотчі. І прислали половці послів од усіх князів [своїх] до всіх братів, говорячи і просячи миру. І сказали їм князі руські: «Якщо ви хочете миру, то зберімося коло Сакова». І послали вони [послів] по . половців, і зустрілися коло [города] Сакова, і вчинили мир із половцями, і взяли вони заложників одні в одних місяця вересня в п'ятнадцятий день. день великого свята — Успіння богородиці (Перша пречиста).

У сен же рік Володимир заложив у Смоленську кам'яну церкву святої Богородиці, єпископію.

У РІК 6610[П02]. Вибіг Ярослав Ярополчич із Києва місяця жовтня в перший день.

Того ж місяця наприкінці обманув Ярослав Святополчич Ярослава Ярополчича, і , схопивши його на [ріці] Нурі, привів його до отця [свого] Святополка, і окували його.

Того ж року, місяця жовтня 2 у двадцятий [день], прийшов [до Києва] Мстислав, син Володимирів, з новгородцями, бо Святополк з Володимиром мав раніш угоду, що Новгород має бути Святополковим і він має посадити сина свого [Ярослава] в Новгороді, а в [городі] Володимирі сина свого [Мстислава] має посадити Володимир.

І прийшов Мстислав до Києва, і сіли вони в гридниці3, і сказали мужі Володимирів [Святополку]: «Осе прислав Володимир | «сина свого, а ось сидять новгородці. Нехай, узавши сина твого, вони йдуть до Новгорода, а Мстислав нехай іде до Володимира».

І сказали новгородці Святополку: «Осе ми, княже, прислані до тебе. І сказали нам так: «Не хочемо ми Святополка, ні сина його. Хіба що дві голови має син твій, то пошли його. Сього нам дав Всеволод, і ми виростили єсмо собі князя. А ти пішов еси од нас». Святополк же багато спорив з ними, але вони не схотіли [його сина і], взявши Мстислава, пішли до Новгорода.

У той же рік було знамення на небі, місяця січня у «двадцять і дев'ятий [день]: протягом трьох днів наче заграва пожежі [стояла] зі сходу, і півдня, і заходу, і півночі, — і таке світло було всю ніч, як од місяця, що світитися уповні⁴.

У той же рік було знамення в місяці, місяця лютого в п'ятий день 5.

Того ж місяця в сьомий день було знамення в сонці: огородилось було сонце трьома дугами, і були інші дуги, хребтами одна до одної 6.

А сі знамення бачачи, благочестиві люди з зітханням і «з слізьми молилися богу, аби обернув бог знамення сі на добро. Бо знамення бувають або ж на добро, або ж на зло. І от сі знамення були на добро. На прийдешній рік вложив бог добрий намір [в серце] руським князям: намислили вони дерзнути на Половців, піти в землю їхню. Що й збулося, як ото ми розкажем у наступному році.

У сей же рік преставився Володислав [Герман], лядський князь.

У сей же рік преставився Ярослав Ярополчич, місяця серпня в одинадцятий день 7.

У сей же рік повели дочку Святополкову Збиславу в Ляхи, за Болеслава [Кривоустого, князя лядського], місяця листопада в шістнадцятий день.

У той же рік родився у Володимира [Всеволодовича] син Андрій 8.

У РІК 6611 [1103]. Вложив бог у серце руським князям, Святополку [і] Володимирі, добрий намір, і зібралися вони радитися на [озері] Долобську. І сів Святополк зі своєю дружиною, а Володимир зі своєю дружиною та в одному шатрі, і стали радитися. І почала говорити дружина Святополкова: «Не час навесні воювати. Погубимо ми смердів і ріллю їх». І сказав Володимир: «Дивно мені, одружино, що коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь. | А сього чому не розглянете, що стане смерд орати, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере. А в оселю його «віхавши, забере жону його, і дітей, і все майно його візьме. То коня його ти жалієш, а самого чому не жалієш?» І не змогла йому на це відповісти дружина Святополкова, і сказав Святополк: «Брате, я ось готов уже». І встав Святополк, і сказав йому Володимир: «То ти, брате, велике добро зробиш Руській землі». І послали вони удвох [послів] до Давида і Олега [Святославичів], говорячи: «Підіть оба на половців. І або живі ми будемо, або мертві». Давид, отож, послушав їх, а Олег не послушав сього, причину сказавши: «Нездоров я».

Володимир же, поцілувавши брата свого, пішов до Переяслава, а Святополк — услід за ним, і Давид Святославич, і Давид Всеславич, і Мстислав [Всеволодович], Ігорів онук, [і] Вячеслав Ярополчич, [і] Ярополк Володимирович. І рушили вони на конях і в човнах, і прибули нижче від порогів, і стали в [урочищі] Протолчах і на Хортичім острові². І сіли вони на коней, а піші вої, висівши з човнів, ішли в поле чотири дні, і прийшли на [ріку] Сутінь.

Половці ж, почувши, що йдуть руси, зібралися без числа і стали радитися. І сказав [хан] Урусоба: «Просімо миру в русі, бо кріпко вони битимуться з нами. Ми бо багато зла вчинили Руській землі». І сказали молодші Урусоби: «Якщо ти боїшся русі, то ми не боїмось. Сих же побивши, ми підемо в землю їх і візьмемо всі городи їхні. І хто ізбавить їх од нас?»

Руські ж князі і вої молили бога і обітниці воздавали богові і пречистій матері його — той кутею, а той милостинею убогим, а ті жертвами монастирям. І коли вони так молилися, рушили половці і послали перед собою в сторожі [хана] Алтунопу, що славився в них З мужністю. Так само й руські князі послали сторожів своїх. І устерегли вони Алтунопу, і обступили Алтунопу, і вбили його і тих, що були з ним. І ні один [не] втік із них, а всіх побили.

І пішли полки половецькії, як бори, і не окинути було оком їх, а руси пішли супроти них. І великий бог вложив боязнь велику 9і в половців, 1 і страх напав на них і трепет перед лицем руських воїв. І умлівали вони самі, і коням їхнім не було спіху в ногах, а руси весело на конях і пішо побігли до них. Половці ж, побачивши, як руси кинулися на них, побігли, не зступившись, перед руськими князями, а наші погнали, рубаючи їх, у четвертий [день] місяця квітня.

І велике спасіння вчинив бог у той день благовірним князям руським і всім християнам, а над ворогами нашими дав побіду велику. І вбили тут у бою двадцять князів: Урусобу, Кочія, Ярославону, Кітанону, Кумана, Асупа, Куртка, Ченегрепа, Сурбаря та інших князів їхніх, а Белдузя схопили.

Потім же сіли брати [обідати?], побідивши ворогів своїх. І привели Белдузя до Святополка, і став Белдузь давати за себе золото, і срібло, і коні, і скот. Святополк же послав його З [до] Володимира, і коли він прийшов, запитав його Володимир: «Се, знай, схопила вас клятва! Бо багато разів, давши клятву, розорили ви Руськую землю! То чому ти не учив синів своїх і рід свій не переступати клятви, і ви проливаєте кров християнську? Нехай тепер буде кров твоя на голові твоїй!» І повелів він убити його, і тоді розсікли його на куски.

А після цього зібралися брати всі, і сказав Володимир: «Се день, що сотворив його господь. Возрадуймося і возвеселімся в день сей» 4, тому що бог ізбавив нас од ворогів наших, і покоровив ворогів наших, і «сокрушив голови зміїні, і дав господь пожиток їх нам» 5. Взяли бо тоді вони скоту, і овець, і коней, і верблюдів, і вежі з набутком і з челяддю, і захопили печенігів і торків з вежами, і прийшли в Русь із полоном великим, і зі славою, і з побідою великою.

Того ж року прийшла сарана, [місяця] серпня в перший день.

У тім же році, того ж місяця у вісімнадцятий день, пішов Святополк і поставив [город] Юр'єв, що його спалили були половці.

Того ж року бився Ярослав [Святославич] з мордвою, місяця березня в четвертий день, і переможений був Ярослав.

У РІК 6612[1104]. Повели [Ірину], дочку Володареву, за цесаревича [Ісаака], за Оле^ссинича г, до Цесарограда місяця липня у двадцятий [день].

У тім же році повели Передславу, дочку Святополкову, в Угри за королевича [Альмоша] 2, місяця серпня у двадцять і перший [день].

Того ж року прийшов митрополит Никифор в Русь, місяця грудня в шостий день.

У тім же році преставився Вячеслав Ярополчич, того ж місяця 3 у тринадцятий день.

Того ж місяця у вісімнадцятий 3 [день] Никифора, митрополита, посаджено [в Києві] на столі.

Сього ж року наприкінці послав Святополк [воєводу] Путятю [Вишатича] на Мінськ, а Володимир послав сина свого Ярополка, а Олег [Святославич] сам пішов на Гліба [Всеславича], узявши Давида Всеславича. Та не досягли вони нічого і вернулися назад.

І родився у Святополка син, і нарекли його ім'ям Брячислав.

У сей же рік було знамення: стояло сонце в крузі, а посередині круга — хрест, а посередині хреста — сонце, а поза кругом обабіч — два сонця, над сонцем же, поза кругом, дуга, обома рогами на північ. Таке ж знамення [було] і в місяці, такого самого вигляду, місяця лютого в четвертий, і п'ятий, і шостий день. Удень [на сонці воно було] протягом трьох днів, а вночі в місяці протягом трьох ночей .

У РІК 6613 [1105]. Увалився верх [церкви] святого Андрія [Первозваного].

У сей же рік митрополит .[Никифор] поставив Амфілохія єпископом у Володимир, місяця ґ серпня у двадцять і сьомий день ґ.

У тім же році поставив він Лазаря [єпископом], у Переяславль, місяця листопада у дванадцятий 2 [день].

[У] тім же році поставив він Мину [єпископом] у Полоцьк, місяця грудня в третій день 3.

. У тім же році з'явилася зізда з хвостом 4 на заході і стояла місяць.

Того ж року, прийшовши зимою, на [броді] Зарубі [хан] Боняк переміг торків і берендіїв.

У РІК 6614[1106]. Спустишили половці навколо [города] Зарічська. І послав Святополк услід за ними [воєвод] Яня Вишатича, і брата його Путятю, і Іванка Захаровича, хозарина. І, догнавши половців коло Дунаю ., вони здобич одібрали, а половців посікли.

У сей же рік преставився Янь [Вишатич], старець добрий, проживши дев'яносто літ, у старості поважній. Живши по закону 2 Альмош був сином тоді вже покійного угорського короля Гейзи І і братом тодішнього короля Коломана (див. про нього прим. 2 до 1112 р.), який незабаром осліпив Альмоша і його сина від Передслави, майбутнього короля Белу ІІ. божому, він був 2 не гірший од перших праведників. Од нього ж я, [Нестор], чув багато розповідей, що їх вписав у літопис. Був бо він муж благий, і кроткий, і сумирний, що уни-

кав усякого [злого] діла. Його ж і гроб єсть у Печорському монастирі, у притворі, де й ізлежить і тіло його, покладене місяця червня у двадцять і четвертий [день].

У той же рік постриглася Євпраксія, Всеволодова дочка, місяця грудня в шостий день.

Того ж року затьмарення було в сонці, серпня [місяця в перший день] 3.

Тоді [ж] постригся князь Святоша, син Давидів, онук Святославів, [під ім'ям] Миколай, місяця лютого в сімнадцятий [день] 4.

У тім же році перемогла зимигола [Рогволода-Бориса] Всеславича, і всіх братів [його], і дружину їхню убили, дев'ять тисяч.

У РІК 6615 [1107], круга місяця 3 [рік], а сонячного круга 7 рік ґ.

У сей же час преставилася Володимирова княгиня [Гіда] 2, місяця травня в сьомий день.

Того ж місяця воював [хан] Боняк і зайняв коней коло ГТереяславля.

У тім же році прийшов Боняк, і Шарукань Старий, і інших князів багато, і стали вони навколо [города] Лубна. Святополк же [Ізяславич] і Володимир [Всеволодович], і Олег [Святославич, і син його] Святослав, Мстислав [Всеволодович], Вячеслав [і] Ярополк [Володимировичі] пішли на половців до Лубна, о шостій годині дня перебрали через Сулу і зняли клик на них. Половці ж перелякалися т од страху не змогли навіть стяга поставити, а побігли, хватаючи коней 3, і другі, піші, побігли. Наші ж стали сікти їх, а других руками хапати, і гнали їх до [ріки] Хорола. Убили ж вони Тааза, Бонякового брата, а [хана] Сугра схопили і братів його, а Шарукань ледве втік. Покинули вони і обоз свій, і взяли [його] руські вої місяця серпня у дванадцятий день, і вернулися до себе з побідою великою.

Святополк тоді прийшов на заутреню в Печорський монастир на Успіння святої богородиці 4, а братія цілували його [з] радістю великою, що вороги наші переможені були молитвами святої богородиці і великого Феодосія, отця нашого. Бо такий ото обичай мав Святополк: коли він ішов на війну чи куди-інде, то тільки поклонившись перед гробом Феодосієвим і благословення взявши в ігумена [Феоктиста], сущого тут, а тоді йшов у свою путь.

У той же рік проставилася княгиня [Олісава] 5, Святополкова мати, місяця січня в четвертий день. 94 У тім же pdfv і того ж місяця пішов Володимир [Всеволодович] , і Давид [Святославич], і Олег [Святославич] до [хана] Аєпи і [до] другого Аєпи, і вчинили вони мир. І взяв Володимир за [сина свого] Юрія Аєпину дочку, Осіневу онуку, а Олег узяв за сина [свого] Святослава] Аєпину дочку, Гіргеневу онуку 6, місяця січня у дванадцятий день.

Місяця лютого 7 в п'ятнадцятий день трусилася земля перед зорями.

У РІК 6616[1108]. Закладена була церква святого Михайла, Золотоверха, Святополком-князем, місяця липня в одинадцятий [день] ґ.

І скінчили трапезницю Печерського монастиря при Феоктистіґумені, яку він заклав за повелінням Гліба [Всеслави́ча], котрий і дав на неї засоби.

У сей же рік вода була велика в Дніпрі, і в Десні, і в Прип'яті.

Того ж року вложив бог у серце архімандриту, ігумену печорському [Феоктисту добрий намір]: став спонукувати Феоктист Святополка-князя вписати Феодосія в синодик 2. Оскільки бог так зволив, то Святополк був рад [і] обіцявся вчинити се. І, отож, знаючи житіє його, став Святополк сповіщати про житіє Феодосія і звелів його вписати в синодик, що й зробив митрополит [Никифор] — вписав його в синодик. Митрополит повелів також по всіх єпископіях вписати Феодосія в синодик. І всі єпископи з радістю вписали і поминають його в усіх урочистих службах божих.

У сей же рік преставилася Катерина³, Всеволодова дочка, місяця липня у двадцять і четвертий [день] 3.

У сей же рік скінчили верх [церкви] святої Богородиці Влахернської на Клові, закладеної Стефаном, єпископом [Володимиреським], який був раніш ігуменом Печерського монастиря.

У РІК 6617 [1109]. Проставилася Євпраксія, Всеволодова дочка, місяця липня у дев'ятий день 1. І покладено було тіло її в Печорському монастирі коло дверей, що на південь, і зробили над нею божницю, де ото лежить тіло її.

У той же рік місяця грудня в другий день, [воєвода] Дмитро Іворович захопив вежі половецькі біля Дону 2; тисячу веж він узяв, посланий Володимиром-князем.

У РІК 6618[1110]. Рушили весною на половців Святополк, і Володимир, і Давид [Святославич], і, дійшовши [до города] Воїня, вернулися.

Того ж року половці, прийшовши [до] Воїня, вернулися ґ. 5 Того ж ро^у, прийшовши, половці пустошили довкола Переяславля по селах.

Того ж року взяли половці полон коло [города] Чучина 2.

У той же рік було знамення в Печорському монастирі. [Місяця] лютого в одинадцятий день з'явився стовп вогняний од землі до неба, а блискавки освітили всю землю, і на небі прогрімало о першій годині ночі, — весь мир бачив. Сей же стовп став на трапезниці кам'яній, так що не було видно хреста, і, постоявши трохи, перейшов на церкву і став над гробом Феодосієвим, а тоді на верх [церкви] перейшов, ніби до сходу передом, і потім його не стало видно 3.

Та се був не вогонь, ні стовп, а образ ангельський. Бо ангел так являється: то стовпом вогняним, а то полум'ям. Як ото сказав Давид [про господа]: «Ти перетворюєш ангелів своїх у духів і слуг своїх у вогонь палаючий»⁴. І посилаються вони за повелінням божим [туди], куди ото хоче владика всіх, творець ангелів і людей. Ангел бо приходить [туди], де благі місця і молитовні храми, і тут являють вони трохи образ

свій або ж вогнем, або стовпом, або в іншому вигляді, щоб можна [було їх] бачити їм, [людям]. Бо ж не можна дивитися людям на істоту ангельську [ні] видіти [її], якщо навіть Моисей великий не зміг видіти ангельську істоту. Водив бо його вдень стовп хмарний, а вночі стовп вогняний 5, але се не стовп водив їх, а божий ангел ішов перед ним уночі і вдень.

Таким же [було] і се явлення, котре показувало, що мало статися і що сталося. На другий рік чи не сей ангел [нам] вождем був на інопле́мників-супостатів? Як ото сказано: «Ангел іде перед тобою» 6, і ще: «Ангел твій нехай буде з тобою» 7. Як ото пророк Давид говорить [про господа]: «Адже ангелам своїм він заповів про тебе — оберегти тебе» 8.

Як ото пише премудрий Єпіфаній: «До кожного ж створіння ангел приставлений: [є] ангел хмарам, і туманам, і снігу, і граду, і морозу; ангел голосам і громам; ангел зимі, і спеці, і осені, і весні, і літу, — всякому духу створіння його на землі і [в] таємних безоднях. Бо є вони сховані під землею і [в] пропасті п'їтьми, і ті, що проїв бувають у безодні, були колись наверху | землі; од них ото [є] п'їтьма, вечір і ніч, і світло й день» 9.

До всіх створінь ангели приставлені; так само ангел приставлений до якої завгодно землі, щоб оберегти кожен народ, якщо вони є навіть погани. Якщо гнів божий буде на який-небудь народ [і господа] повелить ангелу тому на яку-небудь землю війною піти, то тієї землі ангел не спротивиться повелінню божому. Так і оце навів був на нас бог за гріхи наші інопле́мників поганих, і побіждали вони нас за повелінням божим: водив бо їх ангел за повелінням божим.

Якщо ж хто каже, що ангела нема в поганих, нехай він почувє, що коли Олександр Македонський зібрав військо проти Дарія, [царя перського], і коли він пішов і переміг землю всю од сходу і до заходу, і побив землю Єгипетську, і побив Арам, і прийшов у острови морські ґ, то [тут] він звернув погляд свій [на Іудею, щоб] увійти в Єрусалим [і] побити «жидів, бо вони були в мирі з Дарієм.

І пішов він з усіма воями його, і став на таборищі, і ліг спочити. І приспіла ніч, і лежав він на ложі своїм посеред шатра,; відкривши очі свої, побачив мужа, що стояв перед ним, і меча наголо в руці його, і вигляд меча його, як блискавки. І замахнувся він мечем своїм на голову цареву, і вжахнувся цар вельми, і сказав: «Не вбий 12 мене!» І сказав йому ангел: «Послав мене бог усмирятися царів великих перед тобою і людей многих, і я ходжу попереду тебе, помагаючи тобі. А нині знай, що умреш ти, оскільки намислив ти єси ввійти в Єрусалим і зло вчинити їереем божим і людям його». І сказав цар: «Молю тебе, о господи, відпусти нині гріх раба твого. Якщо не вгодно тобі, то я вернуся до дому могого». І сказав ангел: «Не бійся. Іди путєю твоєю до Єрусалима, і ти побачиш там, в Єрусалимі, мужа у моїй подобі. І борзо ти впади лицем своїм, і поклонися мужеві тому, і— все, що він скаже тобі, зроби, не переступи слова його, бо в той день, коли переступиш слово його, ти й умреш».

І, вставши, цар пішов в Єрусалим. І, прийшовши, він запитав ієреїв: «Чи йти мені на Дарія?» І показали вони йому книги Даниїла пророка, і сказали йому: «Ти єси козел, а він — баран, і розіб'єш ти, і візьмеш ти царство його» 13.

Так | чи се не ангел водив Олександра? Чи не він поган побіждав і всіх еллінів-кумирослужителів? Отак і сі погани напушені [на нас] за гріхи наші. Та нехай се відомо буде, що в християн не один ангел, а [стільки], скільки [їх] охрестилося, особливо ж при благовірних князях наших. Хоча [ангели] супроти божого повеління не можуть противитися, але вони ревно молять бога за християнських людей. Як воно й сталося: молитвами святої богородиці і святих ангелів змилосердився бог і послав ангелів на поміч руським князям проти поганих. Як ото сказав він Мойсееві:

„Се ангел мій піде попереду тебе” 14. Як ми ото сказали раніш, знамення це було місяця лютого в одинадцятий день, наприкінці сього вісімнадцятого року.

У РІК 6619[111]. Вложив бог Володимир [Всеволодовичу] в серце [добрий намір], і став він говорити брату своєму Святополку [Ізяславичу], спонукаючи його [піти] на поганих весною. Святополк тоді повідав дружині свій річ Володимирову, але вони сказали: «Не час нині відривати смердів од рілл». І послав Святополк [послів] до Володимира, говорячи: «Коли б ми удвох зібралися та про се порадилися б з дружиною». Послані, отож, прийшли до Володимира і повідали все, що сказав Святополк.

І прийшов Володимир, і зустрілись вони на [озері] Долобську, і сіли в одному шатрі — Святополк зі своєю дружиною, а Володимир зі своєю дружиною. І настало мовчання, і сказав Володимир: «Брате! Ти єси старший. Почни мову, як би нам подбати про Руськую землю». І мовив Святополк: «Брате, ти почни». І сказав Володимир:

„Як я маю мовити? Адже на мене говоритимуть твоя дружина і моя, кажучи: „Погубить він смердів і ріллю смердам”. Та се дивно мені, брате, що смердів ви жалієте і їхніх коней, а про се не думаючи, що на весну стане смерд отой орати конем тим, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою і забере коня того, і жону його, і дітей його, і стодолу його запалить. То про се чому ви не думаєте?» І сказала вся дружина: «Правда, воістину так воно єсть». І сказав Святополк: «То | я, брате, готов є [іти] з тобою». І послали вони оба [послів] до Давида Святославича, велячи йому [іти] з собою. І встав Володимир і Святополк, і поцілувалися вони, [прощаючись].

І рушили на половців Святополк удвох із сином своїм Ярославом, і Володимир із синами [Святославом та Ярополком], і Мстислав [Всеволодович] , і Давид Святославич і із сином Ростиславом 2, [і] Давид Ігорович 2. І пішли вони, поклавши надію на бога, і на пречистую матір його, і на святих ангелів його.

І рушили вони [з Переяславля] в другу неділю посту, а в п'ятницю були на [ріці] Сулі. В суботу вони [далі] пішли і були на [ріці] Хоролі, а тут і сани покидали. А в неділю вони [ще

далі] пішли, в ту, коли хреста цілують 3, і прийшли на [ріку] Псел. А звідти [пішовши], стали на ріці Голті, і тут підждали воїв, і звідти пішли [до ріки] Ворскола. Тут же назавтра, в середу, вони хреста цілували із многими слізьми і поклали всю свою надію на хреста.

А звідти [рушивши], вони перейшли багато рік [і] у вівторок, у шосту неділю посту, прийшли до Дону 4. І одягнулися вони в броні, і виладнали полки, і пішли до города Шаруканя. А князь Володимир, їдучи перед військом, наказав попам 5 своїм співати тропарі, і кондаки хреста чесного, і канон 6 святей богородиці. і поїхали [війська] до города, коли настав вечір, — бо [ще] в неділю вийшли [жителі] з города, і поклонилися князям руським, і принесли риби і вина, — і переспали тут ніч. А назавтра, в середу, рушили вони до [города] Сугрова і, прийшовши, запалили його, а в четвер пішли з Дону.

А в п'ятницю, назавтра, місяця березня у двадцять і четвертий день, зібралися половці. і виладнали половці полки свої, і пішли до бою. Князі ж наші поклали надію свою на бога і сказали: «Уже смерть нам тут, так станемо кріпкої» І поцілували вони один одного, і, звівши очі свої до неба, призивали вони бога Всевишнього. А коли ж сталося зіткнення і битва сильна, бог Всевишній глянув на іноплеменників із гнівом, [і] падали вони перед християнами. І так переможені були іноплеменники, і упали многі вороги наші супостати перед руськими князями і воями на потоці Дегія.

І поміг бог руським князям, і воздали вони хвалу богові в той день. А назавтра, коли настала субота, празнували вони Лазарево | воскресіння і Благовіщення день, і, воздавши хвалу богові, провели суботу і в неділю вступили.

Коли ж настав понеділок страсної неділі, знову іноплеменники зібрали військо своє, більше множество, і виступили, як ті бори великі, і тьмою тьмушою вони й обступили полки руські. І послав господь бог ангела на поміч руським князям, і пішли половецькі полки і полки руські. І зітнулися [половці] спершу з полком [Святополка], і як грім ударив, коли вони обидва зітнулися чолами, і битва була люта меж ними, і падали [вої] з обох [сторін]. Та підійшов Володимир з полками своїми і Давид [Святославич] з полками своїми, і, побачивши [це], половці кинулись навтікача. І падали половці перед військом Володимировим, невидимо биті ангелом, як це бачило багато людей, і голови летіли, невидимо зітнуті, на землю.

І побили їх у понеділок страсний, місяця березня у двадцять і сьомий день. Побиті були іноплеменники, сила-силенна, на ріці Сальниці, і спас бог людей своїх. Святополк же, і Володимир, і Давид [Святославич] прославили бога, який дав їм побіду таку над поганими, і взяли вони здобичі багато і всякого багатства много — і скоту, і коней, і овець, і колодників багато захопили руками.

І запитали вони колодників, говорячи: «Як вас така сила і більше множество не змогли противитися, а скоро ви побігли?» А ці відповідали, говорячи: «Як ми можемо битися з

вами? Адже інші їздили уверху над вами при оружжі ясно-му і страшному, які помагали вам?»

То хіба се є не ангели, послані богом помагати християнам? Се ж ангел вложив у серце Володимирові Мономаху [намір] наустити братів своїх, руських князів, на іноплеменників. Се ж, як ото ми говорили, [всі] видіння бачили в Печерським монастирі: що стояв стовп вогняний на трапезниці, тоді переступив він на церкву і звідти [рушив] до Городця [Пісочного], бо тут у [дворі] Радосині перебував Володимир. І тоді осе ангел вложив Володимирові в серце [намір сей, і] став він спонукати братів на поганих 7, як ото ми сказали.

во Тим-то 8 «належить хвалити ангелів, — як ото Іоанн Зла-тоустець каже, — бо вони творцю безустанно співають молитву, щоб був він милостивий і ласкавий до людей. Ангели бо, кажу, наші поборники, що воюють проти ворожих сил. З них, [ангелів, одним] є архангел Михаїл, що з дияволом за тіло Мойсееве боровся [і] проти князя перського, [архангела Гавриїла], боровся заради свободи обраного [богом] народу. Коли бог повелів усі створіння розділити і народам старших настановляв, то дбати за сих персів він назначив одного, Гавриїла 9, а Михаїла повелів залишити сущим обрі-заним людям. І встановив він уділи їх обох 9 [не] гнівом, не через гнівну ярість, а через благословенне певне несказан-не слово. Отож сей Гавриїл 9 заставляв іудеїв на персів робити, а сей [Михаїл] на свободу [їх] видобув і ревно богові молитву приносив, говорячи: «Господи вседержителю! Допоки не змилуєшся ти над Єрусалимом і городами Іуди, на які ти гніваєшся сімдесят літ?» 10 А його, [Гавриїла], у видінні і Даниїл [бачив]: він летів, „лице його — як вигляд блискавиці, — сказав [Даниїл], — і очі його — як світильники, а руки його і ноги [такі] на вигляд, як блискуча мідь, і голос слова його — як голос безлічі народу» 11. З них же, [ангелів], є той, що осла завернув і Валаама удержав творити нечестиве волхвування 12. Із них же один навіть меча видобув перед Ісусом Навіном, [прийшовши] допомогти йому [і] таким чином повеліваючи [іти] на противників 13. Із них є [той, що] сто і вісімдесят тисяч ассирійців 14 поразив за одну ніч і сон варварів обернув у смерть 15. Із них же є [той], що пророка Аввакума силою духу [свого] переніс, примчавши [його у Вавилон] до пророка Даниїла, [кинутого в яму], щоб він [тут] серед левів нагодував його 16. Такі ж бо і подібні [ангели] легко побіждають ворогів. Таким самим є і богоподібний Рафаїл. Із однієї риби він вирізав нутрощі, зцілив [ними] біснувату отроковицю і сліпому старцеві дав змогу бачити сонце 17. Так чи не є великих почестей достойні ті, що наше життя оберігають? Але не тільки охоронцями народів повелено бути ангелам, як ото сказано було: «Коли розділяв Всевишній народи, що їх він розсіяв, синів Адамових, [то] встановив він уділи народам по числу ангелів божих» 18, але й віруючим людям кожному дістався ангел. Адже коли отроковиця Рода 19 сказала апостолам, що перед воротами стоїть [апостол] Петро, який утік од Ірода [Агіппи], вони говорили, не ймучи віри: «То ан-

гел його є». Свідчить же й сам господь, говорячи: «Глядіть, не зневажайте жодного із малих сих, бо говорю я вам, що ангели їхні завжди бачать лице отця могого, сущого на небесах» 21. А ще і в кожній церкві Христос приставив ангела-хранителя, як ото він одкриває [апостолові] Іоанну, говорячи: «Скажи ангелу, що є в церкві Смирнській 22: «Бачив я твою убогість і скорботу, але ти багат єси» 23. Добре бо відомо є про ангелів, які люблять нас, що вони заради нас до владики моляться, бо «вони є служební духи, — як ото і апостол [Павло] говорить, — що їх [бог] посилає на служіння тим, які мають унаслідувати спасіння» 24. Їх же вони і поборники, і соратники, як ото й нині ти чув єси Даниїла, що привів [бог] архангела Михаїла на персів у час гніву заради нашої свободи. Причём сей, [Гавриїл], заставляв людей [іудейських] робити на персів, як ото було сказано, а сей, [Михаїл], звільнити полонених старався. І одолів Михаїл противника, бо жиди, перейшовши Євфрат— [ріку], од нього, [господа], знову осідок дістали, і город [Єрусалим], і церкву [Святую святих знову] спорудили. Так само і великий Єпіфаній говорить: «До кожного народу ангел приставлений». І Писання [це каже], бо до Даниїла говорив ангел [Гавриїл], якого господь властителем персів і властителем еллінів [назначив], а Михаїла — властителем іудеїв.

2 У Книзі Чисел (XXII — XXIV) розповідається: після того, як євреї на чолі з Мойсеєм вийшли з Єгипту, Валак, цар моавитян, звернувся до волхва Валаама, щоб той прокляв євреїв, бо вони все поїдали. Коли Валаам їхав на ослиці, аби це здійснити, то ангел заступив їм дорогу, і ослиця, побачивши ангела, звернула в поле. Валаам став її бити, і вона заговорила до нього людським голосом: «Що я тобі зробила, що ти б'єш мене ось уже третій раз?» Тоді ангел сказав Валаамові про волю господню, і тон відмовився волхвувати проти євреїв.

Говорить же [Моисей]: «І встановив він уділи за числом ангелів» 18.

А ось іще як ото Іпполит, єпископ, тлумачить Даниїла: «У третій рік [володарювання] Кіра, царя [перського], я, Даниїл, плакав три неділі, а [в день двадцять і четвертий] першого місяця заспокоївся, молячи бога днів двадцять і один [і] просячи в нього одкровення тайни. І, почувши [це], отець послав слово своє, возвіщаючи, що має бути їм, [іудеям], і що сталося на великий [ріці Тігр], — гоже було йому тут явитися, де ото має він і гріхи відпускати. І, підвівши очі свої, я побачив: і ось муж, одягнений у багрянцю, на перший погляд, — каже [Даниїл], — наче ангел Гавриїл, коли він летить. Але тут [було] не так, бо бачив він, [Даниїл], самого господа, gt;2 бачив же не справжню людину, а [бога], що в образі людини являється. Як ото [Даниїл] говорить: «І ось муж, одягнений у строкате, а бедра його перепоясані чистим золотом, а тіло його — як топаз, і лице його — як блискавиця, і очі його — як світильники вогненні, а руки його і плечі подібні до міді чистої, а голос його — як [голос] безлічі народу. І впав я [ниці] на зем-

лі, і тут узяла мене, — сказав [Даниїл], — наче рука людська, і тоді поставив він мене на коліна і сказав до мене: «Не бійся, Даниїле! Знаєш, заради чого я прийшов до тебе? Я війну хочу вчинити з князем перським. Однак повідаю тобі написане в писанні істинному, що нема ж нікого, хто боровся б за це [разом] зі мною, окрім Михаїла, князя вашого. Але його я залишив тут, бо з того дня заповзявся ти молитись перед богом твоїм, і він почув молитву твою, і я посланий є вчинити війну з князем перським. Була така порада: не посылати людей [іудейських на війну з персами], адже скоро ж збудеться твоя молитва. Я протривав їй, [цїй пораді], і залишив тут Михаїла, князя вашого». [А] хто є Михаїл, як не ангел, приданий людям? Адже і до Мойсея [господь] говорить: «Не піду я з вами в путь, тому що ви є люди з упертою шією, але ангел мій піде з вами».

Отак же й тепер, з божою поміччю, молитвами святої Богородиці і святих ангелів, вернулися руські князі до себе зі славою великою, [що дійшла] до своїх людей і до всіх країв далеких — себто до Греків, і Угрів, і Ляхів, і Чехів, допоки і до Риму [не] прийшла, на славу богові завжди, і нині і вічно во віки. Амінь.

Того ж року проставилася княгиня Анна, [удова] Всеволодова, місяця жовтня у сьомий день, і покладена була в [церкві] святого Андрія [Первозваного], в монастирі.

Того ж року преставився Іоанн, єпископ чернігівський, місяця листопада у двадцять і третій [день].

У РІК 6620 [1112], індикта [5]. Ярослав, син Святополків, ходив на Ятвяги і переміг їх. І, прийшовши з війни, він послав [сватів] до Новгороду, і взяв Мстиславову дочку, Володимирову онуку, собі за жону місяця травня у дванадцятий [день]. А приведена вона була [до міста Володимира місяця] червня у двадцять і дев'ятий [день]. Того ж року повели Володимирівну Єфимію в Угри за короля [Коломана].

Того ж року проставився Давид Ігоревич, місяця травня у двадцять і п'ятий [день]. І покладено було тіло його у двадцять і дев'ятий [день] у церкві святої Богородиці Влахернській на Клові.

У тім же році проставилася Янка, дочка Всеволодова, сестра Володимира, місяця листопада у третій день. Вона покладена була в церкві святого Андрія [Первозваного], що її спорудив був отець її. Тут бо вона і постриглася була, в церкві тій, дівою будучи.

Наприкінці ж сього року поставили Феоктиста, ігумена печорського, єпископом у Чернігів, місяця січня у дванадцятий день, а посаджено його на столі в дев'ятнадцятий [день]. І рад був князь Давид [Святославич] і княгиня [Феодосія] З, бо він був її отцем духовним. І бояри, і всі люди радувалися, бо перед ним був єпископ [Іоанн] недужий, і не міг він служити, а лежав у болісті двадцять і п'ять літ 4. Тому-то князь і люди жадали єпископської служби, і радувалися вони, славлячи бога.

Оскільки ж її так сталося і братія [печерська] була без ігумена, [то] зібралася братія вся, і нарекли вони в себе ігуменом Прохора, попа, і звістили про нього митрополита [Никифора] і князя Святополка. І з радістю повелів князь митрополитові поставити його, і був він поставлений м'ясопусної неділі в неділю 5, місяця лютого в дев'ятий день. І так увійшла в піст братія з ігуменом.

У РІК 6621 [1113]. Було знамення в сонці о першій годині дня. Було видно всім людям: залишилося сонця мало, як [серп] місяця вниз обома рогами, місяця березня в дев'ятнадцятий день, а місяця у дев'ятий [круг].

Сі ж знамення бувають не на добро. Знамення в сонці і в місяці або зіздами бувають не по всій землі; але якщо в котрій-небудь землі буде знамення, то земля [його] й бачить, а інша земля не бачить. Так оце колись, у дні Антіоха, [царя сирійського], були знамення в Єрусалимі: приключилося з'являтися [вершникам], що гасали на конях у повітрі при оружі і потрясали оружжям 2. Та се було в Єрусалимі тільки, а по інших землях не було сього. Оскільки ж знамення було в сонці, воно провіщало Святополкову смерть.

Після цього бо приспів празник Пасхи, і празнували його, а після празника розболівся князь. А преставився благовірний князь Михайло, званий Святополком, місяця квітня в шістнадцятий день за Вишгородом 3. І привезли його в човні до Києва, і, сприявши тіло його, положили його на сани. І плакали за ним бояри і дружина його вся, [і], співавши над ним належні співи, поклали його в церкві святого Михайла Золотоверхій, що її він сам був спорудив. А княгиня його [Варвара] 4 велике розділила багатство монастирям, і по пам, і убогим, так що дивувалися всі люди, бо такої милості ніхто [не] може вчинити.

А наавтра, в сімнадцятий день, кияни вчинили раду [і] послали [послів] до Володимира [Всеволодовича в Переяславль], говорячи: «Піди, княже, на стіл отчий і дідній». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти [Вишати], тисяцького, і пішли на жидів, і розграбували їх.

І послали знову кияни [послів] до Володимира, говорячи: «Піди, княже, до Києва. Бо якщо ти не підеш, то знай, що багато зла підніметься, і тоді [будуть] не Путятин двір, ні соцьких, але й жидів грабувати, а далі й підуть на ятрівку твою 5, і на бояр, і на монастирі. І будеш ти одвіт мати, княже, якщо ото монастирі розграбують».

Отож, це почувши, Володимир пішов у Київ.

Початок княжіння Володимира, сина Всеволодового

Володимир Мономах сів у Києві в неділю. Зустріли ж його митрополит Никифор з єпископами [Лазарем, Феоктистом та Амфілохієм] і з усіма киянами з честю великою. [І] сів він на столі отця свого і предків своїх, і всі люди раді були, а заколот улігся.

Половці ж, почувши про смерть Святополкову і зібравшись, прийшли до [міста] Вира. Володимир тоді, зібравши синів

своїх і синівців, пішов до [річки?] Виру і з'єднався з Олегом [Святославичем]. А половці втекли.

Того ж року посадив [Володимир] сина свого Святослава в 5 Переяславлі, а [другого сина], Вячеслава, в Смоленську⁶.

У сей же рік преставився ігуменя Лазаревого монастиря, свята життям, місяця вересня в чотирнадцятий день, живши шістдесят літ у чернецтві, а од народження дев'яносто літ і два.

У сей же рік узяв Володимир за сина свого Романа Володарівну 7, місяця вересня в одинадцятий день.

У сей же рік Мстислав [Володимирович] заклав кам'яну церкву святого Миколи [Мирлікійського] на княжій дворі коло торговища в Новгороді.

Того ж року посадив [Володимир] сина свого Ярополка в Переяславлі 8.

[У] тім же році поставили Даниїла єпископом [у город] Юр'єв, а в Білгород — Микиту 9.)

7 У РІК 6622 [1114]. Проставився Святослав, син Володимирів, місяця березня в шістнадцятий, день, і покладений був у Переяславлі, в церкві святого Михайла; тут бо отець дав йому стіл, вивівши його із Смоленська.

У сей же рік Мстислав заклав Новгород, більший од попереднього.

У сей же рік, при князі Мстиславі, закладена була Ладога із каменю на насипу Павлом-посадником.

Коли я прибув у Ладогу, [то] мені розповіли ладожани: «Якщо тут буває коли великий дощ, то знаходять діти наші очка скляні, і малі [і] великі, провірені, а інші коло Волхова підбирають, тому що їх виполіскує вода» 2. Із них ото я взяв більше ста, і є вони різні. Коли ж я сьому дивувався, вони сказали мені: «Се не дивно. І досі в нас є ще старі мужі, що ходили за Угру і за Самоїдь, котрі самі бачили в опівнічних краях: спаде великий дощ, і в тім дощі спаде маленька вивірка, ніби щойно народжена, а вирісши, вони розходяться по землі. А іще буває інший дощ, і спадають у ньому оленятка маленькі, і виростають вони, і розходяться по землі». Сьому ж мені є свідком Павло ладозький і всі ладожани.

Якщо ж хто сьому віри не йме, хай прочитає «Хронограф» 3. У цесарювання Проба 4, [володаря римського], коли [якось] був дощ і гроза велика, випала пшениця, з водою мноюю змішана, і, її зібравши, [люди] насипали великі засіки. Так само і при Авреліані, [цесареві римському], крихти срібні випали, а в Африці упали три камені превеликі⁵.

„А після того, як був потоп і розділено народи, став царствувати спершу Местром із роду Хамового, по ньому — Гермес, після нього — Гефест, — бо так Сварога називали єгиптяни. Коли сей Гефест царствував у Єгипті, [то] в час царювання його упали кліщі з неба. [І] стали [єгиптяни] кувати оружжя, бо раніше від того вони палицями і камінням билися. Той же Гефест закон установив жінкам: виходити заміж за одного чоловіка і поводитись стримано. А якщо [котра] перелюбство чинить — він повелівав скарати [її], за що прозва-

ли його богом Сварогом. Бо раніш від сього жінки чинили блуд, з ким ото [яка] хотіла, і займалися вони блудом, як скотина. овКоли вона народжувала дитя, [то] оддавала [його] тому, котрий був їй люб: «Се твоє дитя». А він справляв празник і приймав [його]. Гефест же цей закон одмінив і встановив одному мужеві одну жону мати, а жінці за одного чоловіка виходити заміж. Якщо ж хто [це] переступить, нехай вкинуть його в піч огненну. Через це прозвали його Сварогом, і восхваляли його єгиптяни» 6.

„А після цього царствував син його, на ймення Сонце, — що його зовуть Дажбогом, — сім тисяч і чотириста і сімдесят днів, — себто буде двадцять з половиною літ. Єгиптяни бо не знали іншого числення: ті по місяцю числили, а другі [...] 7 днями вели лік рокам; число ж дванадцять місяців вони узнали потім, відтоді, як стали люди данину давати царям. Цар Сонце, син Сварогів 8, себто Дажбог, був же мужем сильним. Почувши від когось [про] одну жону з єгиптян, що була багатою і сановитою, і про одного, який, захотівши блудити з нею, шукав її, намагаючись узяти її, він, [цар Сонце], не бажаючи порушити закону отця свого Сварога, узяв із собою кількох мужів своїх [і], узнавши час, коли вона перелюбствує, вночі напав на неї. Він не застав [того] мужа з нею, а її знайшов, коли вона лежала з іншим, з яким ото хотіла. Отож, схопивши її, він, [цар Сонце], і мучив [її], і послав водити її по землі з ганьбою, а тому перелюбникові одсік [голову]. І настало непорочне життя по всій землі Єгипетській, і стали його прославляти» 9.

Та ми не будемо наводити [цю] розповідь, а скажімо з Давидам: «Усе, що схотів, те сотворив господь на небі і на землі, в морі і в усіх безоднях, здійсмаючи хмари од краю землі» 10. Бо це й був кінець землі, що про нього ми сказали раніш 11.

У РІК 6623 [1115], індікта. Зібралися брати, руські князі, Володимир, званий Мономахом, син Всеволодів, і Давид Святославич, і Олег, брат його, і надумали вони перенести мощі Бориса і Гліба; бо вони спорудили були їм обом [у Вишгороді] церкву кам'яну на похвалу і почесть мощам їхнім і щоб положити [їх тут]. Спершу ж освятили | церкву кам'яну, [місяця] травня вперший день, у суботу, а назавтра, у другий день, перенесли святих.

І було зборище велике народу, що зійшовся з усіх сторін. [Прибув] митрополит Никифор з усіма єпископами — з Феоктистом чернігівським і з Лазарем переяславським, з єпископом «Микитою білгородським і з Даниїлом юр'євським, і з ігуменами — з Прохором печорським, і з Сильвестром, [ігуменом] святого Михайла [Видобицького], і Сава [був, ігумен] святого Спаса [на Берестовім], і Григорій, [ігумен] святого Андрія [Первозваного, і] Петро кловський та інші ігумени, і освятили вони церкву кам'яну. А коли вони одспівали обідню, вони обідали в Олега [Святославича] і пили. І було вгощання велике, і годували убогих і прочан три дні.

А як настав ранок, митрополит, і єпископи, ігумени обличилися в святительські ризи і, свічі запаливши, з кадилами запахущими прийшли до гробниць обох святих. І взяли раку Борисову, і встановили її на повіз, і поволокли [його за] вірвовки князі і бояри. Ченці попереду ішли зі свічами, попи за ними ішли, тоді ігумени, тоді єпископи перед домовиною, а князі з домовиною ішли межі оградами. І не можна було везти [її] через множество народу: вони ламали ограду, а інці навіть покрили були городські стіни і забрала, аж страшно було видіти [таку] силу народу. І повелів Володимир, ріжучи паволоки, мережива 2, [кидати їх і] біль 2 розкидати народу, а також срібняки кидати людям, які сильно налягли, — аби легко внести [домовину] в церкву, — і тоді ледве змогли ввезти [її] в церкву. І поставили домовину посеред церкви, і пішли по Гліба. Таким же чином і сього привезли і поставили коло брата.

Тим часом сталася суперечка межі Володимиром і Давидом та Олегом, бо Володимир хотів їх поставити посередині церкви і терем срібний спорудити над ними обома, а Давид і Олег хотіли поставити їх у дві закомари 3. «Де ото мій отець назначив», — сказав [Давид], — на правій стороні, де й були зроблені їм закомари. І сказав митрополит і єпископи: «Киньте жереб. Хай де зводять мученики, тут їх і поставимо». І на це була згода. І поклав Володимир свій жереб, а Давид і Олег свій жереб на святім | престолі, і вийнявся жереб Давидів і Олегів. І поставили їх у дві закомари тієї на правій стороні, де нині вони обидва лежать. Перенесені ж були святі мученики [місяця] травня у другий день із дерев'яної церкви в кам'яну у Вишгороді.

Вони оба є славою князів наших і заступниками землі Руської, що знехтували славою світу сього, а Христа возлюбili. Вони зволіли по стопах його іти, овчата Христові добрії, які, коли їх тягли на заковання, не противились, ні втекли од насильної смерті і тому із Христом воцарилися у вічній радості. І, дар зцілення прийнявши од Спаси нашого Ісуса Христа, вони щедро подають [його] недужим, які з вірою приходять у святий храм їхній, поборників отчизни своєї.

Князі ж, і бояри, і всі люди празникували три дні. І воздали вони хвалу богові і обом святым мученикам, і тоді розійшлися кожен до себе.

Володимир же окував обидві домовини сріблом і золотом і прикрасив гробниці їх, і так само й закомари покував він сріблом і золотом. І поклоняються їм люди, просячи прощення гріхів.

У сей же рік було знамення: щезло сонце і стало, як місяць, про що говорять невіглахи: «Сонце хтось з'їдає».

У сей же рік преставився Олег Святославич, місяця серпня в перший 4 день, а в другий [день] він похований був [у Чернігові] в [церкві] святого Спаси, коло гробу отця свого Святослава.

Того ж року Володимир спорудив міст через Дніпро.

У РІК 6624 [1116]. Приходив Володимир на Гліба [Всеславича], бо Гліб пустошив був Дреговичів і [город] Слуцьк спалив. І не каюся він про це, ні покорявся, а ще проти Володимира говорив, осуджуючи його. Володимир тоді, надіючись на бога і на справедливість, пішов до Мінська «із синами своїми, і з Давидом Святославичем, і [з] Ольговичами. І взяв Вячеслав [Володимирович] городи Ршу і Копис, а Давид із Ярополком [Володимировичем] узяв на добичу [город] Друцьк. А сам Володимир пішов до Мінська 1.

І заперся Гліб у городі, а Володимир почав ставити хижу коло табору свого, навпроти города. Коли ж побачив [це] Гліб, ужахнувся він серцем. І став благодіти Гліб Володимира, шлючи од себе і послів. Володимир тим часом пожалкував за тим, що | проливається кров у пісні дні великого посту, і дав йому мир. Гліб же, вийшовши з города з дітьми і з дружиною, поклонився Володимирі. І мовили вони речі про мир, і обіцявся Гліб в усьому послухатися Володимира. Володимир тоді, усмиривши Гліба і провчивши його за все, дав йому Мінськ, а сам вернувся до Києва.

Ярополк же поставив город Желні² дручанам, яких він забрав був у полон.

У сей же рік Мстислав Володимирович ходив на Чудь з новгородцями і з псковичами і взяв город їхній, що зветься Медвежа Голова. І погостів вони узяли без числа, і вернулися до себе з великою добичею.

У сей же рік пішов цесаревич [грецький] Леон Діогенович 3, зять Володимирів, на кир Олексія [Комнина], цесаря [грецького]. І здалося йому декілька городів дунайських, а в Дерестрі-городі підступно вбили його два сарацини, послані цесарем, місяця серпня в п'ятнадцятий день.

У сей же рік князь великий Володимир послав [воєводу] Івана Войтишича і посаджав посадників по Дунаю 4.

У сей же рік послав Володимир сина свого Ярополка, а Давид [Святославич] сина свого Всеволода на Дон 5, і взяли вони три городи: Сугров, Шарукань, Балин 6. Тоді ж Ярополк привів собі жону [Олену], красиву вельми, яського князя дочку, взявши [її] в полон.

[У] тім же році і Предслава Святославівна, черниця, преставилася 7.

[У] тім же році ходив Вячеслав [Володимирович] на Дунай з [посадником] Фомою Ратиборичем. Та, прийшовши до [города] Дерестра і не досягнувши нічого, вони вернулися.

У сей же рік билися половці з торками і з печенігами коло Дону 5.1 рубалися вони два дні і дві ночі, і прийшли в Русь до Володимира торки і печеніги.

У сей же рік проставився Роман Всеславич.

У сей же рік преставився Мстислав [Всеволодович], онук Ігорів.

[У] тім же році Володимир оддав дочку свою Огафію за Всеволодка [Давидовича].

У РІК 6625 [1117]. Привів Володимир [сина свого] Мстислава з Новгорода †. І дав йому отець Білгород, а в Новгороді сів Мстиславич [Всеволод], син його, внук Володимирів.

У сей же рік пішов Володимир на Ярослава Святополковича до [города] Володимира, [а з ним] і Давид Святославич 2, і Володар † [Ростиславич], і Василько [Ростиславич]. І обступили вони його в городі Володимирі, і стояли шістдесят днів. І вчинив [Володимир] мир із Ярославом, бо Ярослав покоровся і вдарив чолом перед стриєм своїм Володимиром. І, провчивши його за все 3, Володимир повелів йому до себе приходити: «Коли я тебе позову». І тоді в мирі розійшлися вони кожен до себе.

Тоді ж прийшли половці до Болгар 4. І вислав їм князь болгарський пити з отрутою, і, пивши, Аєпа, [син Осіня?], та інші князі [половецькі] всі померли.

У сім же році преставився Лазар, єпископ переяславський, [місяця] вересня в шостий [день] 5.

[У] тім же році прийшли біловежці в Русь.

У сей же рік узяв Володимир за Андрія, [сина свого], онуку Тугоркана, [хана половецького].

У сей же рік потрусила земля, [місяця] вересня у двадцять і шостий [день].

Того ж року вивів Володимир із Мінська Гліба [Всеславича] 7 і церкву заклав на [ріці] Альті обом мученикам, [Борису і Глібу] 8.

Володимир послав сина [свого] Романа у [город] Володимир княжити 9. †

Того ж року помер кир Олексій [Комнин, цесар грецький], і взяв цесарство син його Іоанн.

КОМЕНТАРІЙ

ПОЧАТОК

1 Слово «земля» (Руська, Половецька та ін.) вживається у літописі в значенні держави, території, народу, іноді — війська, раті.

2 У Лаврентіївському списку літопису (далі — Лавр.) „въ Киевѣ”.

3 Подальші відомості про розподіл Землі між синами біблійного Ноя та про вавилонське стовпотворіння Нестор узяв в основному зі слов'яно-руського перекладу «Хроніки» Георгія Амартола, дещо додавши, а дещо скоротивши.

4 В Іпатському і Хлебниковському списках літопису (далі — Іп. та Хл.) „всякоя”; треба „Асійская”, бо в грецькому оригіналі Амартола тут говориться про Азію.

5 В Іп. і Хл. хибно „сѣтьгола”.

6 В Іп. хибно „Агаряньски”, у Хл. „Аглянскы”.

7 Буття XI, 2—9.

8 Про довжину нічого не сказано: можливо, що тут іде мова й не про ширину, а про обшир, периметр, і не залишків башти, а Єсаїли — головного храму Вавилону і всієї Вавилонії.

9 Друга частина цього речення не має логичного зв'язку з першою і перенесена сюди із подальшої розповіді (під 898 р) про переклад книг слов'янською мовою.

10 Відомості про цю легендарну подорож Андрія на Русь є і в грецьких апокрифах про діяння апостола.

11 Додано з Лавр.

12 В Іп. „суть поляне кияне”, у Хл. „суть поляне въ Кыеве”.

13 Можливо, до Юстиніана I, візантійського імператора, що зійшов на трон 527 р.

14 У Лавр. „сѣдоша” (сиділи).

15 Відомості про різночасові походи і розселення болгар, укрів та обрив літописець запозичив із перекладу «Хроніки» Амартола. 7 серпня 626 р. обри та інші війська, союзники персів, ледве не взяли штурмом Константинополь, але Іраклія тоді тут не було.

16 Можливо, тих дулібів, що жили в басейні верхів'я Західного Бугу; є також думка, що тут ідеться про дулібів, які частково переселилися звідти в Паннонію.

17 В Іп. і Лавр. хибно „творяху кладу велику”; в Академічному і Радзивілівському списках літопису (далі — Акад. і Радз.) „творяху краду велику”; «крада» — вогонь, вогнище.

18 Островами у давнину називалися, зокрема, віддалені краї взагалі.

19 Додано з перекладу „Хроніки” Амартола та її грецького оригіналу.

852

1 Індикт — візантійське літочислення п'ятнадцятирічними періодами; індикт має 15 років і розпочинається 1 вересня; ного визначають, ділячи дату від „сотворіння світу” на 15; остача, включаючи число 15, і буде індіктом.

2 Про це написано в анонімному продовженні «Хроніки» Амартола; з інших джерел також відомо, що напад русичів на Константинополь стався 18—25 червня 860 р., отже, в літописі дату походу було вираховано за александрійським літочисленням (тут від «сотворіння світу» рахували не 5508, а 5500 років; 6360—5500=860). Візантійський імператор Михайло III П'яниця, син імператора Феофіла і онук імператора Михайла II Травла, зійшов на трон 21 січня 842 р. зовсім малою дитиною, а самостійним імператором став лише 856 р.

3 Дати ці вираховано, можливо, на основі «Літописца вскорѣ» — твору візантійського історіографа Никифора, що являє собою короткий перелік подій та осіб від Адама до смерті автора; тут є хронологічні помилки.

4 В Іп. і Хл. хибно „до смерти Ярополчи”; у Лавр. „до смерти Святополчи”, тобто Святополка Ізяславича; при розрахунках неповні роки заокруглено до повних; не всюди наведені в тексті дати відповідають дійсності.

858

1 Відомості про похід греків на Болгарію взято з продовження „Хроніки” Амартола, але там дати нема; при хрещенні Борис дістав ім'я Михайло.

859

1 В Іп. і Хл. „по бѣлѣ. и вѣверици”; у Лавр. „по бѣлѣ и вѣверицѣ”; тлумачили це місце по-різному; найімовірніше нове

твердження, що біла вивірка — це зимовий горностай, бо в ті багаті на звірів часи данина білкою від диму (оселі) була б такою мізерною, що про це й гадувати було б не варто

862

1 В Іп. і Хл. „обилна”, себто мала всього у достатку, насамперед хліба від родючої землі.

2 Весь епізод про запрошення варягів правити, про нібито варязьке походження самої назви „Русь”, „Руська земля» — новгородського походження; встановлено, що іноземні хроністи називали нашу землю і народ «руссю» задовго до появи варязьких дружин у руських князів, бо назва ця — автотонна, слов'янська.

866

1 Дату цього походу вираховано, як доводять, за александрійським літочисленням (6374—5500= 874), але в розповідь внесено подробиці першого походу Русі на Константинополь 860 р. і, очевидно, другого 866 р. Михайло III Пліниця помер 867 р.

2 Єпарх (гр.) — тут: правитель Константинополя.

3 В Іп. „в рѣку”, у Хл. „въ море”; правильне друге читання, так і в продовженні „Хроніки” Амартола.

4 Додано з продовження „Хроніки” Амартола.

868

1 Відомості з продовження „Хроніки” Амартола; за візантійським літочисленням це був початок 868 р.

885

1 Додано з Лавр.

887

1 Відомості з продовження „Хроніки” Амартола.

898

1 Вежі — кочові житла на колесах. За угорськими джерелами, на чолі об'єднання семи угорських племен стояв тоді вождь Альмош; з ним був його син Арпад, засновник угорської королівської династії. Вийшли ці угри (чорні угри літопису) з прабатьківщини (басейну нижньої течії ріки Ками), близько 893 р. минули Київ, перевалили через Карпати і 896 р. уже з'явилися в басейні середнього Дунаю. Після смерті Арпада главою союзу угорських племен став його син Жолт (Золтан), а потім онук Такшонь.

2 Додано з Лавр.

3 Посольство в Константинополь до імператора Михаїла III Пліниці було виряджено від одного Ростислава, моравського князя; напочатку не зовсім точна розповідь про слов'янські письмена далі спирається на «Житіє Мефодія».

4 Октаїх, Октоїх, чи Осмогласник — богослужбна книга, що містить літургійні співи, які виконують на вісім „гласів”, чи розспівів.

5 Згідно з Євангелієм, напис над розп'ятим Христом „Ісус Назарей, цар іудейський» було зроблено на хресті за наказом Пілата єврейською, грецькою і латинською мовами.

6 Псалом LXXXV, 9.

7 Діяння апостолів II, 4.

902

1 Відомості з продовження „Хроніки” Амартола.

907

1 Кількість кораблів, можливо, перебільшена.

2 Затоку і гавань Константинополя Суд замикали, протягуючи ланцюг по морю між баштами, що стояли обабіч неї.

3 Углади (у Радз. „уклады” — або контрибуція, або щорічна данина.

4 В Іп. хибно „хлѣбное”, у Хл. „слебное”, — ідеться про все, що було потрібне для утримання послів.

5 Місячина — провіант на місяць.

6 Вода в посушливому Константинополі мала велику вартість, а купання в лазні для греків було великою насолодою і навіть засобом лікування.

7 В Іп., Хл. і Радз. помилково „вашего”.

8 Церкву монастиря святого Мами (Маманта) було збудовано не в самому місті, а за фортечною стіною північно-західного (Влахернського) району Константинополя біля правого (південного) берега затоки Суд (Золотого Рогу), поблизу старих Влахернських воріт; цими воротами, очевидно, і пропускали русичів у Цесароград.

9 Паволока — загальна назва міцної дорожньої матерії — порфіри, парчі, багору та ін. — пурпурового кольору або витканої золотом чи сріблом на шовковій основі.

10 В Іп. і Хл., очевидно, хибно „повѣсиша щиты своя”; у Радз. „повѣси щитъ свои”.

11 Узороччя — коштовності взагалі, зокрема тканини з вишитими візерунками, різьблені речі, ювелірні та ін.

911

1 Комета Галлея; була вона в перигелії (в найближчій до сонця точці орбіти) 19 липня 912 р.; відомості про неї взято з продовження „Хроніки” Амартола.

912

1 В Іп., Хл. і Радз. „равно другого свѣщания, бывшаго при”. Цими ж словами розпочинаються договори з греками 944 і 971 рр. Більшість учених приймає гіпотезу, що словом „равно” було перекладене грецьке *to ison* — копія, список, а наведений текст тлумачать так: «Список з другого договору, що укладений при...» Договір 911 р., як доводять нині, було укладено в Константинополі без попередніх переговорів у Києві і виготовлено на двох хартіях (пергаментах): 1. Хрисовул — затверджена Леоном і Олександром грамота, призначена для Олега; 2. Доповнена (чи тотожна?) клятвена грамота руських послів для грецької сторони; з цієї грамоти до від'їзду з Цесарограда руські посли одержали копію, переклад якої, недоладно зроблений, зрештою, невідомо ким, де і коли, потрапив до літопису. Є також ґрунтовна аргументація, якої дотримуюсь, що слова «равно другого свѣщания, бывшаго при» слід перекладати так: «Згідно з другою угодою, що відбулась при...» і що цими словами говориться про другу, попередню, прелімінарну угоду-нараду в Константинополі між представниками Візантії і Русі, на якій вироблялися пункти

договору, котрі згодом остаточно формулювалися в даному договорі, підписувалися і затверджувалися. Такий порядок підготовки і укладання договорів — здавна узвичаєна, чинна й нині юридично-дипломатична процедура.

2 В Іп. і Хл. „да не кленется”, у Радз. навпаки — „да кленется”; перекладаємо за Іп., хоча немає цілковитої певності щодо того, чи точно перекладено цю ключову статтю. Тому наводимо тут текст оригіналу за Іп.: «да елико явь будеть показании явлеными. да имѣють вѣрное о тацѣхъ явлении. а емуже начнуть не яти вѣры. да не кленется часть та. иже ищетъ неятю вѣры. да егда клянется по вѣрѣ своєи. будеть казнь яко же явится съгрѣшение». Переклад темного тексту договору Олега з Греками 911 р. є справою надзвичайно складною, а всім договорам присвячена ціла література, багато місць цих документів учені витлумачують по-різному.

3 Літра (лібра, фунт) — основна вагова одиниця римської і візантійської монетної системи (327, 45 г).

4 В Іп. і Радз., мабуть, хибно „приготовится”, треба — „противитися”.

5 В Іп. і Радз. „обрящаются”, треба, вважаємо, „обрящется”.

6 В Іп. і Хл. хибно „нашему”, у Радз. „вашему”.

7 В Іп. і Хл. „въ ину страну (сторону)”, у Радз. „въ ону страну”; вірне, вважаємо, читання Радз.

8 В Іп. і Хл. хибно „да не купять”.

9 В Іп. „на дань”, у Хл. „дань”, у Радз. „на д[е]нь”.

10 В Іп. і Хл. хибно „о Руси”, у Радз. „отъ Руси”.

11 В Іп. і Хл. хибно „отъ”, у Радз. „о”.

12 Золотий, або солід — золота римська, потім візантійська монета, основна монетна і лічильно-грошова одиниця (4,55 г, 1/72 фунта).

13 Додано з Софійського списку.

14 В Іп., Хл. і Радз. „й удолжающихъ”; слово це означає „які довго перебувають, які надовго залишаються”; див. під 997 р. про облогу Білгорода печенігами: «й оудолжишася остояче въ град[ѣ] люди».

15 В Іп., Хл. і Радз. „възвратится”; без „не”.

16 В Іп. і Хл. „съ творихом Ивановомъ (Радз. „Ивановымъ”) написанием”; давно зауважено, що тут невірно розбито текст на слова; треба — „сътворихомъ” (учинили ми) „й ва” (і ви оба — двоїна) „новымъ написаниемъ” (новим написанням); цими словами підтверджується існування договору 907 р. як «старого», ранішого

17 Хартія — пергамент, відповідним способом вичинена шкура телят, ягнят чи козенят.¹

18 В Іп., Хл. і Радз. „нашего”, в Акад. „вашего”; оскільки було складено дві договірні грамоти — для греків і для русів, то, виготовляючи їх, треба було відповідно змінювати «ви» на «ми», «вами» на «нами» і навпаки, що в перекладі було зроблено непослідовно; такі самі помилки є і в тексті договору Ігоря з Греками 944 р.

19 В Іп. хибно „словомъ”, у Хл. „послом”.

20 Згаданий вище Константин договір не підписував. Цей Леонів син Константин VII Порфірогенет (Багрянородний), з дитинства престолонаслідник, мав тоді всього шість років і три місяці.

21 В Іп., Хл. і Радз. „а в недѣлю”, „недели”, хоч ясно, що тут ідеться про літочислення індіктами (див. прим. 1 до 852 р.); в літопис договір внесено під 912 р. за візантійським літочисленням.

22 Фофудія — особлива грецька матерія, з якої шили каптани з поясами, чи фофудоти; з середини XII ст. замість фофудій з'явилися оксамити (див. ще прим. 2 до 1115 р.).

23 Це число вираховано від часу смерті Рюрика в 879 р.

24 Додано з Радз. Розповідь про чарівництво Аполлонія Тіанського виписана з продовження перекладу „Хроніки” Амартола; місцями він важкий для тлумачення; наш переклад звірено з грецьким оригіналом.

25 В Іп. попсований текст „от лежащими на гробѣ трусъ”, у Радз. „о лезащимъ на градѣ трусъ”.

26 В Іп. „ополчатъ же ты и при березѣхъ си Орити”, у Хл. „при березѣхъ си орнити”, у Радз. „оплачетъ же ты и при березѣхъ си Оронтии”.

27 Додано з грецького оригіналу.

28 В Іп. і Хл. хибно „преславныхъ”, у Радз. „православныхъ”.

29 В Іп., Хл. і Радз. хибно „здѣтельствуеть”, „свидѣтельствуеть”.

30 Ідеться про фараона, якому, за Біблією (Буття XLI), бог наслав пророчі сни і цим дав знати про наступні сім років урожайних і сім неурожайних, голодних.

31 В Іп. і Хл. хибно „посредѣ же града”, „посреди же города”; у Радз. „последѣ же родъ”.

913

1 Зрозуміло, що Ігор став князювати відразу після смерті Олега, восени 912р.; запис про це під 913 р. свідчить про візантійське літочислення (початок року).

2 Відомості з продовження „Хроніки” Амартола.

3 В Іп. і Хл. „заратишася”, у Радз. „затворишася”.

914

1 Відомості з продовження „Хроніки” Амартола.

915

1 Відомості про ці два походи Симеона взято з продовження „Хроніки” Амартола.

920

1 Роман Лакапін, вірменин, професійний воїн-моряк, 919 р. здійснив у Візантії державний переворот, одружив чотирнадцятилітнього імператора Константина VII Порфірогенета зі своєю дочкою Оленою, і той примушений був спочатку проголосити Романа кесарем, а 17 грудня 920 р., про що говориться в продовженні „Хроніки” Амартола, коронувати його як співімператора; аж до 16 грудня 944 р., коли Романовісини Стефан і Константин у свою чергу скинули свого батька, вся влада перебувала в його руках.

929

1 Відомості з продовження «Хроніки» Амартола, де хибно наведено число індікта (2 замість 12), і тому в наш літопис їх внесено під 929 р.; подія була 6432 [924] р.

934

1 Відомості з продовження „Хроніки” Амартола.

940

1 У Новгородському першому літописі (далі — Новг. I) тут сказано, що уличі згодилися на данину Ігореві, яку він відступив своєму воєводі Свенельду, і що було взято їхній город-столицю Пересічень.

941

1 Розповідь про цей похід Ігоря спирається на даних „Житія Василя Нового”, продовження „Хроніки” Амартола та на народних переказах.

2 Кількість суден дуже перебільшено. Дату приходу русів джерела наводять різну — 10 червня, 18 червня (у продовженні „Хроніки” Амартола), 10 липня 941 р. Візантійські кораблі зустріли Ігореву флотилію біля входу в Босфор 8 червня, застосували грецький вогонь — вибухову суміш зі смоли, сірки, селітри, нафти на ін., що горіла й на воді; її метали з труб-сифонів, укріплених у позолоченій пащі лева, що була встановлена на носі корабля.

3 Додано з продовження „Хроніки” Амартола.

4 В Іп. і Хл. хибно «изъламляху»; у Лавр. «изимахуть».

5 Доместик — тут; командує східними військами Візантії.

6 Стратилат — воєначальник.

942

1 Відомості з продовження „Хроніки” Амартола, але 15 індікт, що припадав на 6435 [927] р., літописець помилково відніс до 6450 [942] р. Симеон з 918 (919) р. був уже не князем (ханом) болгарським, а царем.

943

1 Відомості з продовження „Хроніки” Амартола.

945

1 Цей договір, за найновішими дослідженнями, укладено в Константинополі після попередніх переговорів візантійських послів у Києві з Ігорем. Грамоту, затверджену в Цесарограді руськими послами і купцями, було доставлено в Київ, де її утвердив присягою Ігор, і відіслано назад у Константинополь через візантійських послів, які натомість вручили в Києві руському князеві хрисовул (затверджену імператорську грамоту); копія грамоти руських послів залишилася на Русі, і переклад її було внесено в літопис.

2 Додано з Лавр.

3 Бирич — адміністративно-судовий виконавець.

4 В Іп. і Хл. хибно „словомъ”; у Лавр. „слоъмъ”.

5 В Іп., Хл. і Лавр. Помилково «ваше»

6 В Іп.. Хл. і Лавр. Помилково „вашего”

7 Додано з Лавр.

8 В Іп. і Хл. хибно „от рода вашего”; у Лавр. „оть города вашего”; ідеться про Константинополь.

9В Іп., Хл. і Лавр., мабуть, помилково „вамъ”.

10 Статтю цю в літописі сформульовано не зовсім ясно, і тлумачать її по-різному. Тому подаємо текст за оригіналом Іп. „о Корсуньсцихъ сторонѣхъ. колко же єсть городъ на той части да не ѣмуть власти князи Рускыи. да воюють на тѣхъ сторонахъ. а та страна не (у Хл. „да не») покоряется вам. и тогда аще просит, вой от насъ князь Рускыи. дамы ему елико ему будетъ требѣ. и да воюетъ».

11В Іп., Хл. і Лавр. хибно „все”.

12 Додано з Акад. і Радз.

13 В Іп. і Хл. „и да будутъ рабѣ”; у Лавр. „и да будетъ рабъ”.

14 Роль обруча (обручки, браслета) як зброї полягала в тім, що, надітий на руку, він удержував м'язи від розтягання і захищав від удару меча; такі бронзові ребристі обручі відомі археологічне.

15 В Іп. і Хл. „все”, „всю”; у Лавр. „се”, „си”

945

1 Дата ця була вже попереду; там її, можливо, подали за візантійським літочисленням (період з 1 вересня 944 р. по 31 серпня 945 р.), тут же, вдруге — за давньоруським календарем, і стосується це подій з березня 945 р. по березень 946 р.; тільки в такому разі можна було тут говорити про те, що сталося восени 945 р.

2 Отороки — молодші князівські дружинники (не обов'язково молоді за віком).

3 Новг. I під 922, 940 і 942 рр. повідомляє, що Ігор віддав своєму воєводі данину, яку стягували з деревлян і уличів, а це викликало нарікання Ігоревої дружини: «еє даль еси єдиному мужевѣ многу».

4 Грецький історик Лев Діакон пише, що Ігоря прив'язали за ноги до двох нагнутих дерев і розчахнули надвоє.

5 Кормилець — вихователь, „дядько” юного князя; кормильці та їхні нащадки нерідко виступають у літописі обік князів.

6 Мстиша — Мстислав; словами „той самий” („то же”) літописець пов'язує цю розповідь з убивством у 975 р. Олегом Святославичем цього, очевидно, сина Свенельда, який там має прозвище Лют (Лютій).

7 В Іп. „жону” закреслено і новим почерком виправлено на «княгиню»; у Лавр. «жону».

8 Доместик (демественик) — тут: керівник церковного хору.

9 Терем — характерна кругла будівля (ротонда) княжого палацового ансамблю X—XIII ст.; інші палаци мали вигляд витягнутих прямокутників. Де стояв цей терем, див. прим. 1 до 1039 р.

10 Додано з Лавр.

946

1 В Іп. і Хл. „клѣти и одрины”; слово „кліть” означало хату, хижу, кімнату; „одрина” — хлів, стодола, хата, зокрема кімната другої половини хати, холодна, „чиста”, де жили влітку і яка правила також за комору.

2 Іп., Хл. і Лавр. „идета” (двоїна теперішнього часу).

З Устави і уроки — різні, встановлені княжою владою, данини, податі і повинності.

947

1 Погост — адміністративно-господарський осередок, де княжі люди здійснювали князівські розпорядження, чинили суд, громадили данину та ін.

2 Оброк (пізніше — чинш) — різновид феодальних поборів у натуральній формі (продуктами); згодом оброк стягували грошми.

3 В Іп. і Хл. „знаменія”; це — знаки-тавра княжої і боярської власності на землю, ловища та ін., зроблені на деревах, стовпах, каменях тощо.

4 В Іп., Хл. і Лавр. „мѣста”; очевидно, йдеться про земельні угіддя.

955

1 Про подорож Ольги до Константинополя детально розповідає і сам Константин VII Порфирогенет (Багрянородний), наводячи, зокрема, дату першої аудієнції в нього і дату відїзду Ольги.

2 Додано з Лавр.

3 Йдеться про біблійних отроків Ана-нію, Азарію та Мисаїла, які нібито не згоріли у полум'ї печі, куди їх звелів кинути вавілонський цар Навуходоносор.

4 Це уривок із молитви, яку співають під час схрещення за православним обрядом.

5 В Іп. і Хл. „видѣтъ”; у Лавр. „видѣ”.

6 Притчі Соломона VIII, 17. Тут і далі в численних місцях літопису цитати з Біблії не зовсім відповідають канонічному церковнослов'янському перекладу; текст нерідко переказується, трансформується, адаптується, комбінується тощо. У перекладі дотримуємося літописного тексту, виправляючи лише явні недоречності й помилки.

7 Притчі Солом. I, 20—22.

8 Там же, XIII, 20.

9 Там же, II, 2. I

10 Там же, VIII, 17.

11 Єванг. від Іоанна VI, 37.

12 До поч. XVIII ст. протока—правий рукав Дніпра, Почайна була київською гаванню; вона порівнюється з затокою Судом — гаванню Цесарограда (див. прим. 2 до 907 р.). У літописі, де сплелися дві версії про подорож Ольги до Константинополя, виразно виступає незадоволення княгині тим прийомом, який влаштував їй візантійський імператор; вона, зокрема, була змушена довго чекати аудієнції в Константина, і «дари многі», які він дав їй, насправді були мізерними.

13 Перше послання Павла до коринфян I, 18.

14 Псалом LXXXI, 5.

15 Ісайя VI, 10 або Єванг. від Матфія XIII, 15.

16 Притчі Солом. XI, 18.

17 Там же, I, 24—25, 29—30.

18 Вихід XXI. 17.

19 Притчі Солом. IX, 7—8.

964

1 Пардус — гепард, хижак із родини котячих; приручений пардус був мисливським звіром.

965

1 Додано з Лавр.

968

1 У Хл. виправлено на „второе”.

2 Додано з Лавр.

3 Це речення тут явно не на місці. Слова „відступили печеніги од города” мали б звучати як „обступили печеніги город», і все речення повинно б стояти на початку розповіді про облогу Києва після слів «і не можна було вийти з города, ні вісті послати». Як гадають, неув'язка ця сталася тому, що народну легенду про хлопця з уздечкою і про братання печенізького князя з воєводою Претичем внесено до літопису пізніше.

969

1 Ясно, що за християнською традицією Ольгу було поховано в одній із споруджених нею церков у Києві; слово „мѣсто”, місце (чи уготоване місце) означає до того ж єпископський амвон (рундук), який під час архієрейської служби встановлюється посеред храму. За даними Іакова Мніха (XI ст.), останки Ольги її онук Володимир Святославич переніс у Десятинну церкву, де вони покоїлися у невеликому кам'яному саркофазі з віконцем наверху.

2 Премудр. Солом. III, 1.

3 Притчі Солом. XXIX,

4 Премудр. Солом. III, 4. 3

5 Перша Кн. Царств II, 30. Псалом CXI, 6—8. Премудр. Солом. V, 15—16.

971

1 Тобто столицю Візантійської імперії Константинополь.

2 Грецький історик Лев Діакон, який сам бачив Святослава, залишив опис зовнішності цього руського князя: „На вигляд він був таким: середній на зріст, ні надто високий, ні надто малий, з густими бровами, з голубими очима, з рівним носом, з голоною головою і з густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия товста, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, вставленим між ними. Одіж на ньому була біла, яка нічим, окрім чистоти, не відрізнялась від одягу інших».

3 Святослав дійшов тоді до города Аркадіополя.

4 У літописі заголовок-вступ договору дуже заплутаний, і тлумачать його по-різному. Процедура укладання цього договору нині уявляється такою: один екземпляр його, призначений для руської сторони, було складено в таборі Святослава від імені Візантії в присутності її посла (синкеля; це — найближчий радник патріарха); потім для грецької сторо-

ни у ставці візантійського імператора зі слів руських послів було зроблено інший список», затверджений їхніми печатями; до літопису внесено, очевидно, переклад копії грецького запису, зробленого в таборі Іоанна Цімісхія, цього чергового узурпатора, що укріпився на троні, оженившись на овдовілій Феодорі, дочці Константина VII Багрянородного.

5 Тобто, „щоб ми стали жовтими“, „щоб ми померли“; „золото се“ — золота дощечка для письма (пінехруса).

6 Колізії, другого походу Святослава на греків зображено в літописі у яскравій художній формі, але не зовсім ясно і неточно з історичного погляду. Похід був не переможним для Русі, а невдалим, і це підтверджує текст договору Святослава з Греками. За візантійськими джерелами, Святослав запропонував мир на другий день після битви під Доростолом, що сталася 21 липня 971 р.

972

1 За Уваровським списком літопису, на цій чаші було зроблено напис: „Чюжихъ желая своя погуби“.

975

1 В Іп. і Хл. хибно „Лоть“; у Лавр. „Лють“ (див. також прим. 6 до 945 р.).

977

1 В Іп. „внесъше“; у Лавр. „внесоша“, — неясно куди; в Радз. і Акад. „вынесоша“.

2 Ковер — різновид килима.

980

1 У Лавр. під 1128 р. про сватання Володимира говориться ширше. Там Рогнідь зневажливо заявляє, що вона „не хоче роззути Володимира“ як «робичича», тобто сина рабині, — натяк на те, що Володимир був нешлюбним сином Святослава від Малуші, улюблениці Ольги. За цю зневагу Добриня, брат Малушин, вуйко Володимирів, помстився: Рогволода і його двох синів було вбито, а Рогнідь силою взято за Володимира, який тут же пішов походом на свого брата Ярополка, жениха Рогніді. Рогнідь народила Володимирові Ізяслава, але набридла чоловікові, який, до того ж, мав інших жінок. Рогнідь вирішила відплатити за батька, себе, братів і кось уночі хотіла зарізати Володимира. Той постановив убити її, але мати дала Ізяславові меч, і коли Володимир зайшов до покою, син виступив уперед і сказав: «Отче, ти думаєш, що прийшов [сюди] один», — тобто попереджуючи, що він може помститися за матір. Задля сина бояри вірадили Володимирові вбивати Рогнідь, сказавши дати їй із сином отчину, що князь і зробив. За це горе Рогнідь прозвали Гориславою. Але „відтоді підіймають онуки Рогволода меч на Ярославових онуків“, — говорить літописець, щоб пояснити ворожнечу між нащадками Ізяслава полоцького і Ярослава Мудрого (хоча за Іп. Ізяслав і Ярослав, як і Мстислав та Всеволод, були синами Рогніді). За дослідженнями, епізод сватання (від слів «І сів він у Новгороді» до «Рогнідь узяв за жону») є пізнішою вставкою під 980 р.; його слід віднести до другої пол. 969 — поч. 970 р. (див. текст під 970 р.).

2 Псалом XL, 10.

3 Псалом V, 10—11.

4 Псалом LIV, 24.

5 Родень — форпост на півдні Київської Русі — був дуже укріпленим городом, і розбудовано його у другій пол. X ст. Вважаємо, що це діло могутнього і діяльного Святослава, а не його досить безбарвного сина Ярополка, маріонетки в руках воєвод. Можна висловити твердження, що офіційно Родень (від слова «родный» — рідний або від слова «родъ» — гора) називався Свято-славлем, так найменований, за традицією, на свою честь князем-будівничим. Треба думати, що саме цей город згадує у своєму «Поученні» Володимир Мономах. У 1086—87 рр. він ходив із Переяславля на Правобережжя Дніпра проти половців, відвідавши руські городи Святославль, Торчський, Юрїєв і Краєн, їх (досі, крім Святославля) зіден-тифіковано; всі вони розташовані в одному невеликому районі Поросья.

6 Куна — грошова одиниця (первісно — хутро куниці) і основа грошової системи стародавньої Русі, що уже в XI ст. була такою: гривня (49, 25 г срібла) = 20 ногатам = 25 кунам = 50 різаням = 100 (150) віверицям.

7 Очевидно, село це перейшло потім до Рогнідіної дочки Передслави і звідси дістало свою назву.

8 В Іп. ім'я „Станислав“ вписано на середньому полі проти виноски до слова «Святослава», у Хл. «Святослава и Мстислава».

9 Руські й іноземні джерела, а також результати наукових розвідок нині подають таку картину шлюбних зв'язків Володимира Святославича. Першою женою його, за даними ісландських саг та Іоакимівським літописом (Татищевим), була варяжка Аллогія (Аурлог1я, Олава), мати найстаршого Володимирового сина Вишеслава (в Іп. і Лавр. вона названа чехинею). Другою женою він силоміць зробив Рогнідь, дочку полоцького князя Рогволода (у Лавр., як зазначалось, її названо ще Гориславою; за Тверським літописом, пізніше вона стала черницею під ім'ям Анастасії). Від Рогніді Володимир мав чотирьох синів: Ізяслава, Ярослава, Всеволода, Мстислава, та двох дочок. Старша, Передслава, була, за Татищевим, женою чеського князя (Болеслава III Рудого); твердження це нічим більше не підкріплено, але вчені ного й не заперечують; тоді це була його, очевидно, друга жона. Молодшою була (Премислава), яку, за Татищевим та угорськими джерелами, видали за угорського принца Ласло Сара Лисого; судячи з хронологічних розрахунків, це булс його, очевидно, друга жона. Водночас Володимир присилював стати його жонок вагітну удову (грекиню) убитого ним старшого брата Ярополка, сина Свято слава від невідомої нешлюбної жони від грекині Володимир мав не своп сина Святополка-Петра Окаянного. Ще одна його жона, чехиня Малфрідь, на певне, княжого роду, була матір1ю Свя тослава, який народився раніше ви Мстислава у Рогніді, і. очевидно. Стані слава, що з1явився на світ після Бориса і Гліба. Невідома на ім1я

жона-болгариня, теж, слід думати, князівського походження, народила двох синів — Бориса-Романа та Гліба-Давида. 989 р. Володимир узяв шлюб (уже за християнським обрядом) з Анною, дочкою візантійського імператора Романа II. Після смерті Анни в 1011 р. Володимир одружився (за німецькими джерелами) з дочкою німецького графа Куно Енінгенського (фон Енінген) на ім'я, очевидно, Аделлу, яка народила дочку Добронігу-Марію, згодом видану за польського князя Казимира I Відновителя. Отже, всього відомо не шість, як сказано в літописі, а сім жон Володимира. Він мав іще двох синів — Позвізда, можливо, від болгарині, який народився після Станіслава, та Судислава (від якої дружини — невідомо). Була у Володимира, за дослідженнями, очевидно, ще одна дочка, невідома на ім'я і невідомо від якої жони; її, «слов'янку», видали, за німецькими джерелами, за німецького (північно-саксонського) маркграфа Бернгарда II, який оженився вдруге. Можна не сумніватись, що у Володимира були ще й інші діти, зокрема, від численних наложниць.

10 Псалом CXLIV, 3.

11 Притчі Солом. V, 2—6.

12 В Ін. і Хл. хибно „устьну”.

13 Притчі Солом. XXXI, 10—31.

983

1 Сіни — галерея (веранда) на стовпах.

2 Є гіпотеза, що історію про вбивство варягів-християн первісне було вміщено під 980 р. після слів „І став княжити Володимир у Києві один”.

3 Осія, II, 23

4 Псалом XVIII, 5.

984

1 Повіз — обов'язок возити за розпорядженням князя різні вантажі, насамперед сільськогосподарські продукти, або давати для князя чи його людей коней у підводу.

985

1 Колодники — полоняники, забиті в дерев'яні кайдани-колодки.

986

1 Німцями на Русі називали — і в давнину, і пізніше — всяких іноземців; тут ідеться про італійців-католиків; папою римським тоді був Іоанн XV.

2 Перше посл. Павла до коринфян X, 31.

3 Єванг. від Матфія XXVI, 26—28.

4 Подальшу велику розповідь філософа, що переростає в популярний у християнсько-учительній літературі діалог, де проповідник-християнин відповідає на короткі запитання царя-поганина і викладає йому основи християнства, скомбіновано з біблійних цитат, доповнених деякими апокрифічними та іншими деталями. У примітках до цієї розповіді подаємо джерела опорних її моментів, за якими легко знайти і джерело того чи іншого тексту.

5 Ісайя XIV, 13—14.

6 За християнським ученням, міфічні ангельські чини діляться на три ієрархії, чи лики: вищий (серафими, херувими, престולי), середній (владарства, сили, власті) і нижчий (начала, архангели, ангели); десятий чин, воєвода небесних сил — архістратиг Михаїл; до нього це місце посідав Сатанайл.

7 Цей текст — виклад першої глави Книги Буття.

8 Попереднє — виклад другої глави Книги Буття; додано апокрифічну деталь, що Адам із ангелами славили бога.

12 Виклад шостої, сьомої і восьмої глав Книги Буття.

13 Виклад одинадцятої глави Книги Буття; додано деталь про участь Неврода у побудові башти і апокрифічну репліку Євера.

14 Весь епізод про приношення жертв лісам, джерелам, рікам, де маємо відгомін руського поганства, і про кумиротворення — апокрифічний.

15 Виклад початку дванадцятої глави Книги Буття; Аврам тут має 75 літ; за Біблією, Сара була не дочкою, а сестрою Арана, дочкою Фйрри; була вона сестрою (але від другої матері) і свого чоловіка Аврама.

15 Виклад початку й кінця шістнадцятої та початку двадцять першої глави Книги Буття; після 99 років життя Аврам був названий Авраамом.

9 Виклад третьої глави Книги Буття; додано апокрифічну подробицю про радість диявола з приводу прокляття богом землі.

10 Виклад четвертої глави Книги Буття з великим апокрифічним додатком про те, що Каїн не знає, як убити Авеля, що Адам і Єва плакали, що тіло Авеля було нетлінним і що поховали вони сина, навчившись цього у пташенят.

11 Виклад п'ятої і частково шостої глави Книги Буття.

17 Виклад початку і середини двадцять п'ятої, середини двадцять дев'ятої і кінця тридцять п'ятої глави Книги Буття.

18 Виклад матеріалу із глав Книги Буття XLVI, 26; XLVII, 9; XLVII, 28 та з Книги Вихід XII, 40; у Біблії рід Іакова числить 66 душ, а перебування євреїв у Єгипті визначено в 430 літ.

19 Виклад середини першої і початку другої глави Книги Вихід; з апокрифічною деталлю про слова єгипетських волхвів. Час володарювання фараона Рамзеса II обчислюють по-різному: 1317—1251; 1301—1234; 1298—1232 рр. до н. е. та ін., і відповідно пересувають час царювання його сина Мернепти; приймаємо хронологію найновіших досліджень: 1290—1224 та 1224—1214 рр. до н. е.

20 Виклад середини другої, початку, середини та кінця третьої глави Книги Вихід; з апокрифічною історією про вінець фараона та про науку Моисея в архангела Гавріїла.

21 Розповідь про десять божих кар міститься в главах сьомій — дванадцятій Книги Вихід.

22 Виклад кінця тринадцятої і основних місць чотирнадцятої глави Книги Вихід.

23 Виклад кінця п'ятнадцятої, початку шістнадцятої глави, глави дев'ятнадцятої та 8-го і 28 віршів тридцять другої глави Книги Вихід.

24 Виклад першої половини двадцятої глави Книги Чисел, а також першої половини тридцять четвертої глави Книги Второзаконня. Подальший старозавітний матеріал — це загальний виклад Книги Ісуса Навіна, Книги Суддів Ізраїлевих, Першої і Третьої Книги Царств.

25 Перша Кн. Царств VIII, 6. 2(5 Псалом СІХ, 3.

27 В Іп. хибно „въ Сурии”, у Хл. „Самарій”.

28 Третя Кн. Царств XII, 28.

29 Джерело цитати встановити не вдалося.

30 Так само.

31 Осія I, 4 — 6 IX, 17

32 Ієремія XV, 1.

33 Ієремія XLIV, 26.

34 Іезекіїль V, 10—11.

35 Малахія I, 10—11 і II, 9.

36 Ісайя I, 25, 13—14.

37 Амос V, 1—2.

38 Малахія II, 2.

39 Ісайя LI, 4—5.

40 Ієремія XXXI, 31—32.

41 Ісайя XLII, 9—10; LVI, 5, 7; LII, 10.

42 Псалом CXVI, 1.

43 Псалом СІХ, 1.

44 Псалом II, 7.

45 Ісайя XXXV, 4; IX, 6—7; VII, 14.

46 В Іп. хибно „могль”, у Хл. „менши”.

47 В Іп. „быта князь их”, у Хл. „иже пасет люди моа”.

48 Міхей V, 2—3.

49 Варух III, 36—38 (Ієремії ці слова приписані помилково).

50 Джерело цитати встановити не вдаюся.

51 Захарія VII, 13.

52 Осія XII, 9 (цитата видозмінена).

53 Ісайя III, 9—12; L, 5—6.

54 Ієремія XI, 19.

55 Второзаконня XXVIII, 66.

56 Псалом II, 1.

57 Ісайя LII, 7.

58 Перша Кн. Ездри VI, 12.

59 Псалом LXXXI, 8.

60 Псалом LXXVII, 65.

61 Псалом LXVII, 2.

62 Псалом IX, 33.

63 Ісайя IX, 2.

64 Захарія IX, 11.

65 Єванг. від Луки I, 26—31; хронологія — 5500 років подана за александрійським літочисленням (див. прим. 2 до 852 р.).

66 Єванг. від Матфія II, 1—5, 16, 14, 19—20, 23.

67 Ісайя LI, 4. 18 Єванг. від Матфія III, 6, 16—17.

69 Єванг. від Іоанна XIX, 12; у 14—37 рр. римським імператором був Тіберій.

70 Єванг. від Луки XXIII, 33, 44, 46.

71 Єванг. від Матфія XXVII, 51—52, 60, 64; XXVIII, 19.

72 Єванг. від Луки XXIV, 49, 51—53.

73 Тут в Іп. вивано один аркуш, що мав іти після аркуша 40 зворотного (80 с.). Текст є в Лавр. і Хл.; перекладаємо за Хл. і друкуємо з втяжкою.

74 Тобто дерева, на якому розп'ятий праведник — Христос; хрест іще називається в літописі „кръстьное дръво», «животное дрво» — животворящий хрест.

75 Джерело цитати встановити не вдалося.

76 Буття 1, 2.

77 Кн. Суддів VI, 37, 39—40. У літописі про цей біблійний епізод сказано скорочено і тому не зовсім зрозуміло. Гедон, випробовуючи бога, чи справді він має намір спасти ізраїля, спершу вимагав, щоб уночі роса впала лише на вовну, а на всій землі щоб було сухо, а на другу ніч вимагав зробити навпаки.

987

1 Далі в Хл. прогалина, яку заповнюємо за Лавр., узявши цей текст у круглі дужки.

2 Після цього продовжується текст Іп., який написано вже іншою рукою.

988

1 Цистерни.

2 Константинополю.

3 Додано з Лавр.

4 Оглашения — церковний потрібний (повчальний та покально-сповідний) чин підготовки до хрещення.

5 В Іп. і Хл. хибно „роженіємъ”, „рожденіємъ”; у Новг. I «не-рождениемъ».

6 Термін „подібнующий” — духоборська (напіваріанська) єресь; його обстоював константинопольський єпископ Македоній, за що й був проклятий на другому вселенському соборі; канонічне — „единосуший”.

7 В Іп. і Хл. хибно „проповѣдаша”; у Лавр. «прокляша».

8 В Іп. і Хл. хибно „въ миръ”; ; Лавр. „в Римъ”.

9 Особисто жоден із пап на жодному соборі (іє) був. Папа Дамас навіть легатів (своїх послів) не прислав; на соборі лише читали його сувій, що містив віровизнання Римського собору, але й це послання Константинопольському собору безпосередньо адресоване не було. Папа Вігільй, скільки його смиренно не благали патріархи та єпископи, на п'ятий собор не з'явився, хоча в цей час перебував у Константинополі; на соборі лише читали його послання; легатів він не послав. Цесароградський патріарх не зміг прибути на перший собор у Нікею через старість. Не брали особистої участі в роботі сьомого Нікейського собору єпископи Політіан, Феодор та Ілля.

10 Псалом CXLIV, 3—4.

11 Ісайя XXIX, 18. 12 Вихід XXXI, 11, 19.

13 Псалом CXLIV, 3, 4; XCIV, 1, 2; CXVII, 1 або 29.

14 В Іп. і Хл. хибно „идольслужитель”: у Лавр. „идоль суєтних”.

15 Псалом XCV, 1—4; CXLIV, 3. 1” Єванг. від Луки XV, 10.

17 Іезекіїль XXXVI, 25.

18 Міхей VII, 18—19.

19 Поел. Павла до римлян VI, 3, 4.

20 Друге поел. Павла до корінфян V, 91 17 і його ж до римлян XIII, 11, 12; V, 2; VI, 22.

21 Псалом II, 11.

22 Псалом CXXIII, 6, 7; IX, 7, 8.

993

1 В Іп. і Хл. це речення стоїть не на своєму місці (після першого „воювати три роки”); у Лавр.— правильно.

2 В Іп. тут і далі „вола”; у Хл. і Лавр. „быка”.

3 Додано з Лавр.

4 Додано з Лавр. Переяславль згадується ще 907 р., у договорі Олега з греками. Очевидно, легенда про Кожум'яку (Кирила, Микиту, Яна) виникла за часів Володимира і була внесена в літопис під 993 р. пізніше, коли складалася «Повість минулих літ».

996

1 Додано з Лавр.

2 Перевара — посудина, в якій варили мед (напій).

3 Єванг. від Матфія V, 7.

4 „Єванг. від Луки XII, 33.

5 Єванг. від Матфія VI, 19—20.

6 Псалом CXI, 5.

7 Притчі Солом. XIX, 17.

8 В Іп. і Хл. „по градомъ”; у Лавр. „по городу”.

9 Гридниця — велика зала (мабуть, окреме приміщення), де перебували гриді — дружинники-охоронці князя.

10 В Іп. „Ондроникомъ”; у Лавр. „андрихомъ”.

11 В Іп. і Хл. „єпископ”; у Лавр. „єпископи”.

12 Віра — грошова кара за вбивство або тяжке каліцтво вільної людини; плата ця йшла князеві.

997

1 В Іп. і Хл. „вѣрхъние”; верхньою землею називалася Новгородська земля; низовською новгородці називали Київську землю.

2 Лукно — діжечка з лубу.

3 Медуша — приміщення для зберігання меду (їжі і напою).

4 Додано з Лавр.

5 В Іп., Хл. і Лавр. помилково — „въ градѣ”, „въ градѣхъ”, „въ городѣхъ”.

6 Корчага — велика глиняна посудина, типу широкої низької амфори, з вузьким горлом.

1007

1 В Іп. і Хл. „принесени святей”; у Лавр. „перенесени святей”; тут явна помилка; у Новг. I маємо „принесени си”, а в Новг. V додано „князи”, тобто мовиться про померлих у попередні роки князів і княгинь; у 1044 р. сюди перенесуть

останки Ярополка і Олега Святославичів; за дослідженнями, в Десятинній церкві була похована й Анна, шоста жона Володимира Свято-» славича.

1014

1 Додано з Лавр.

1015

1 Події ці тлумачать так. Святополкові, який у час смерті Володимира перебував у Києві, треба було виграти день-два, аби влаштувати справи захоплення престолу. Він приставив сторожу до покійного батька, щоб приховати його смерть. Але бояри, противники Святополка і прихильники Бориса, вивезли тіло Володимира, і всі кияни дізналися про його кончину.

2 Римсько-візантійський імператор Константин проголосив християнство офіційною релігією Римської імперії, за що був прозваний Великим і визнаний за святого. Володимир Святославич, що запровадив християнство на Русі, тому й порівнюється з Константином.

3 Поел. Павла до римлян V, 20.

4 Премудр. Солом. XI, 17.

5 Іезекіїль XXXIII, 11.6

6 Іезекіїль XXXIII, 12—16, 20.

7 Єванг. від Матфія IX, 13.

8 Діяння апостолів X, 31.

9 Натяк, очевидно, на те, що Володимира не канонізовано як святого, бо далі літописець свідчить, що пам'ять його бережуть руські люди.

10 Додано з Лавр.

11 Притчі Солом. XI, 7; слово курсивом додано з Лавр.; у літопису подано зворотний афоризм, бо в Біблії сказано: «Із смертю людини нечестивої зникає надія».

12 Цей заголовок в Іп. зі знаком виноски приписано внизу новим почерком.

13 Притчі Солом. I, 16, 18, 19.

14 Псалом III, 2.

15 Псалом XXXVII, 3, 18.

16 Псалом CXIII, 1—3.

17 Псалом XXI, 13, 17; VII, 2.

18 Імена відомі з «Саги про Еймунда».

19 Друга кн. Параліпоменон XVIII, 19, 20.

20 Псалом LVII, 2—5.

21 Додано з Погод, „на оустъ тмы”; у Хл. це виправлено (хибно) на „оустъи смѣдыни”.

22 Від устя тепер висохлої річки Смядині до Смоленська приблизно 3 км

23 Псалом CXXXII, 1.

24 Псалом IX, 18.

25 Псалом XXXVI, 14; X, 2; XXXVI, 15, 20.

26 Псалом II, 3—7.

27 В Іп. „пути плоды” у Хл. „труда плоды”.

28 Притчі Солом. I, 26, 31.

29 Імовірне місце поховання Святослава — пагорб Могила Святослава. У Никон. відзначено, що в нього був син Ян (Іван). Судячи з маршруту втечі, можна з великою вірогідністю припускати, що Святослав був одружений з невідомою на ім'я дочкою угорського князя (принца) Гейзи; їх у Гейзи (за угорськими джерелами) було три, шлюбні зв'язки їх відомі; тоді це буде четверта (друга по старшинству). Є давня гіпотеза, що й брат Гейзи Михаїл женою мав якусь руську княжну.

30 Даниїл V, 21.

31 Ісайя I, 6.

32 Екклесіаст X, 16.

33 Ісайя III, 1—5.

34 Корзно — накидка, плащ на хутрі або оторочений хутром.

35 В Іп. „на Рокъмъ”; у Лавр. „на Рокомъ”.

36 У Хл. і Лавр. числа убитих нема. а в Іп. його приписано внизу сторінки (з виноскою).

37 Про це вже говорилося вище. Бориса убили 24 липня. З убивством Гліба Святополк, ясно, не гаявся, отже послав до нього гінця 24 чи 25 липня. Про цього таємного гінця дізналася Передслава і тоді ж треба було їй собі блискавично організувати таємну місію) послала вістку про все Ярославові. Гонець (один чи два), міняючи коней і долаючи за добу 150 км чи й більше, прибув до Новгороду напередодні першого Спаса (1 серпня).

38 У Хл. число варягів становить шість тисяч: кількість війська Ярослава в Іп. дуже перебільшено; за Новг. I (Комісійний список), у Ярослава було чотири тисячі воїв — тисяча варягів і три тисячі новгородців.

39 Дізнавшись про вбивство Бориса, Ярослав відразу рушив у похід, витративши кілька днів на збір. У літопису далі багаторазово простежуються факти, що християнізовані князі вирушали в походи, а по можливості розпочинали й вирішальні битви, у великі християнські свята або в день свого патрона-покровителя. Перебіг подій, як і до певної міри слова «призвавши [на поміч] бога», дають підставу для твердження, що Ярослав, спасаючись від можливої загрози з боку Святополка, виступив проти нього саме на Спаса Преображення, 6 серпня 1015 р., після урочистого богослужіння. Прибуття його до Любеча подано вже під 1016 р., тобто на початку вересня (початок візантійського нового року). Розрахунки відстані від Новгороду до Любеча і звичайного темпу походу (30—40 км за добу) визначають тривалість путі у 25—30 днів. Обабіч Дніпра війська стояли три місяці — у вересні, жовтні і листопаді, до заморозів.

40 Додано з— Акад.

1016

1 Додано з Новг. 1.

2 Ярослав Мудрий справді був кульгавий; рентген кісток показав, що в дитинстві княжич вивихнув праву ногу, а пізніше й переламав нижче коліна; зрослася вона неправильно.

3 В Іп. „хоромъ рубить нашихъ”. Найновіші археологічні розкопки теж показали, що Київ був тоді забудований дерев'яними рубленими домами. У Новг. I після цих слів про хороми іде таке продовження, відмінне од тексту Іп. і Лавр.: «І почав Дніпро замерзати. А був у Святополка муж, заприятельований з Ярославом, і послав до нього Ярослав отрока свого уночі, сказавши до нього [мужа]: «Такий-то! Що ти тому велиш робити? Меду мало варено, а дружини багато». 1 мовив той муж: «Скажи так Ярославу: «Якщо ж меду мало, а дружини багато, треба під вечір дати». 1 зрозумів Ярослав, що в [ту] ніч він велить іти на січу. І відразу того вечора перевізся Ярослав на ту сторону Дніпра, а човни одіпхнули вони од берега. І тої ночі пішли вони на січу, і сказав Ярослав: «Позначайте себе. Завивайте собі голови убрусом». Далі говориться про битву і перемогу над Святополком, але матеріал цей в Іп. поданий уже під 1019 р. (ідеться про іншу битву).

Пиятика Святополка, своєрідність зашифрованої мови Ярослава (зновутаки ідея свята) і той факт, що 26 листопада було свято Юрія — день Юрія-Георгія Побідоносця, християнського патрона Ярослава Мудрого, — все це знову дозволяє говорити, особливо беручи до уваги попередні докази (див. прим. 39 до 1015 р.), що саме на світання 26 листопада 1015 р., після майже трьохмісячного стояння, Ярослав і розпочав вирішальну і переможну битву. Можна звідси твердити також, що то го ж дня наприкінці або 27 листопада Ярослав був уже на київському столі.

4 Святополк (за актовими печатями, його друге, хрестильне ім'я — Петро) був одружений з дочкою польського князя (наприкінці життя — короля) Болеслава Хороброго, сина князя польського Мешка I і внука князя польського Земомисла.

5 В Іп. тут спочатку було написано «ки» (тобто 28, так і в Хл., і в Лавр.), потім «к» видряпано, а «і» (тобто 10) приписано після «й»; отже, вийшло 18. Але з літопису точно відомо, що Ярослав помер 1054 р., маючи 76 літ: отже, в листопаді 1015 р. йому було 38 років, а народився він десь у листопаді 977 р.

1017

1 У Новг. I під 1017 р. сказано, що Ярослав рушив у похід до города Берестія. Отже, в Іп. мається на увазі його повернення і назад до Києва. Пожежа церков спричинилася до того, що в 1017 р., як свідчить той же Новг. 1, „заложена быть святая София Киевѣ”: за найновішими дослідженнями, це справжня і ата закладин Софійського собору.

1018

1 В Іп., Хл і Лавр. хибно „Будыи”

2 Додано з Лавр.

3 У Лавр. „по 18 гривень”; це, мабуть, вірніше.

4 За даними польського історика Яна Длугоша, Болеслав, захопивши Київ, зробив своєю наложницею Передславу, пізніше, як зауважувалось (див. прим. 9 до 980 р.), видану, очевидно, у Польщі, за Болеслава III Рудого, де той був тоді у вигнанні і де ного осліпили. Утікаючи з Києва, Болеслав

«поволік» із собою і Премиславу, у Длугоша названу, мабуть, хибно, Мстиславою (згодом її видали за Ласло Сара Лисого; див. ту саму примітку). Німецький хроністсучасник Тітмар Мерзебурзький, який наводить точні дати окремих епізодів походу (22 липня і 14 серпня 1018 р.), пише, що Болеслав захопив тоді навіть дев'ять сестер Ярослава, його мачуху, тобто СЪОМУ жону Володимира Алель (див. ту саму примітку), і невідому на ім'я першу Ярославову жону. За „КиєвоПечерським патериком”, до польського полону потрапив тоді також друг Перед нави Мойсей, угрин, брат Георгія (якому 1015 р. відрубали голову, знімаючи з шиї гривну).

5 Тобто священика Десятинної церкви.

1019

, В Іп. і Хл. „пробѣже”; у Лавр. „прибѣжа”.

Цей уривок (від слів «Його ж і по справедливості...») запозичено з «Хроніки» Амартола.

3 Додано з паримійного „Житія Бориса і Гліба”.

4 Буття IV, 23–24.

5 У Біблії не сказано, що вони були братами Єноха.

6 В Іп. помилково „Ламех”; у Хл. і Лавр. „Авимелех”; біблійний Авимелех, син судді Гедеона від наложниці, після смерті батька убив сімдесятьох своїх зведених братів (Кн. Суддів IX, 5).

1020

, Це другий син Ярослава; першим від невідомої на ім'я жони, за Новг. I, був Ілля, який помер, за дослідженнями, очевидно, в 1034 р.; далі, рахуючи синів Ярослава, літописець Іллю до уваги не бере; жона Володимира невідома.

1022

, Мовиться про похід 1017 р. (див. прим. 1 до 1017 р.).

2 Цього Мстислава (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Костянтин) прославляв також Боян, як це свідчить „Слово о полку Ігоревім”; ім'я жони Мстислава, за Любецьким синодиком,— Анастасія

1024

1 Додано і Лавр.

1027

, За Любецьким синодиком, хрестильне ім'я Святослава — Миколай.

1030

, За актовими печатями і графіті Софії київської, хрестильне ім'я Всеволода — Андрій.

2 Після смерті Болеслава Хороброго у Польщі розпочалася довготривала боротьба за королівський престол, яку наш літописець пов'язав із пізнішими антифеодальними повстаннями.

1032

, За Татищевим, цього ж року в Ярослава народилася дочка; це, очевидно, добре відома з французьких джерел його третя дочка — Анна-Агнеса, друга жона французького короля Генріха I Капета, апісля його смерті — третя жона могутнього французького феодала Рауля II (III), графа де Крепі і

де Валуа, якого вона теж пережила. Так само добре відома з угорських джерел Ярославова дочка Анастасія-Агмунда, жона угорського короля Андрія (Ендре) I; це, очевидно, його найстарша дочка. В іс—, ландських сагах згадується друга, мабуть, дочка Ярослава — Єлизавета (Еллісів); першим мужем її був норвезький король Гаральд III Суворий Сігурдссон; коли його вбили, Єлизавета вийшла заміж удруге, за датського короля Свена II Естрідсена, ставши його третьою жоною.

1033

1 У Лавр. після 6541 (1033) р. ідуть два незаповнені роки — 6542 і 6543 (1034 і 1035). Події, записані в Лавр. під 6544 (1036) р., в Іп. подані під 6542 (1034) р., а далі роки 6543 і 6544 (1035 і 1036) відсутні зовсім; після 6542 (1034) р. відразу йде знаменитий 6545 (1037) р. За Татищевим, 1036 р. в Ярослава народився сьомий син Ігор (за актовими печатями, його хрестильне ім'я Костянтин, а за іншими, писаними джерелами, можливо, Юрій); жона його невідома.

1034

, За актовими печатями, хрестильне ім'я Вячеслава — Меркурій; жона його невідома.

2 У Лавр. про цей похід сказано під 1036 р. З тексту, однак, цілком ясно, що тут ідеться про події давноминулого часу, коли Ярослав тільки став київським князем (що й підкреслено словами «ввійшов у город свій», доречними в 1017 р. і зовсім не доречними тоді, коли Ярослав уже давно сидів у Києві) і ще був тісно зв'язаний з Новгородом; приєднуємось до твердження, що печеніги обложили Київ навесні 1017 р.; після перемоги над ними та пізніших пожеж (див. прим. 1 до 1017 р.) і було закладено Софію київську, яку закінчили і освятили саме 1037 р., відзначаючи 500 ліття її прототипу Софії константинопольської (532–537 рр.) та ювілей Ярослава Мудрого (див. ще прим. 1 до 1037 р.).

3 Поруб — темниця, тюрма, найчастіше підземна.

1037

, В Іп. стаття під 1037 р.— ювілейна, до шістдесятиріччя Ярослава Мудрого. Хрестильне ім'я Ярослава було Георгій, а його друга жона Інгігерд, дочка шведського короля Олафа (Олава) III (Скотконунга), — відома з ісландських саг, мала хрестильне ім'я Ірина (в черницях —, Анна,— так вона названа в житіях святих). На свою честь (Георгій-Юрій) Ярослав назвав також два городи, збу-1 давані ним.— Юр'єв у Чудській землі і Юр'єв на ріці Росі.

2 Притчі Солом. VIII, 12–17.

3 В Іп., Хл. і Лавр. „урокоу” — тобто умовлену частку майна.

1039

, Десятинну церкву могли повторно освячувати, якщо її частково перебудували (сліди такої зміни в будові, власне у фундаменті, виявлено, тільки якого вона часу — невідомо) або осквернили (але тоді мало б місце так зване мале освячення і про це літописець навіть не згадував би). Є давнє обгрунтоване твердження, що слова про те, нібито згадану церкву «спорудив Володимир, отець Ярославів», внесе-

но до літопису помилково в пізніші часи. Тут ідеться не про Десятинну і не про Софію, а про освячення третьої церкви Богородиці (Успіння), збудованої Ярославом,— рештки великої церкви того часу розкопано на перехресті нинішніх Володимирської та Ірининської вул. Аналіз топографічного викладу в літописі показує, що саме за цією церквою Богородиці стояв у часи Ярослава двір і, отже, дім доместика (керівника хору сусідньої Софії, а не Десятинної церкви) на місці зниклого кам'яного терема-ротонди Ольги на теремнім дворі справді над горою «внѣ града» (під фундаментом будинку виявлено старіший фундамент). Про кам'яний терем за городом, двір доместика і межі Києва за часів Ольги говориться під 945 р. (див. тут прим. 9). Згаданий митрополит Феопемпт з'явився у Києві, як гвердять, десь у 1037 р. Про попередніх митрополитів відомості не досить певні. Новг. І налічує їх три — Леонтій, Михаїл та Іоанн, причому перші два нібито одна особа. Вважають, що Леонтій (Михаїл) був митрополитом у 992 (?) — 1008 (?) роках, а Іоанн (світське ім'я — Іона) — у 1008 (?)—1036 (?) роках.

1044

, Насправді останки князів положили в Десятинній церкві Богородиці в Києві; у Лаво. нема „в Володимирі”.

2 Жона Ізяслава невідома.

1047

1 За іншими історичними даними, Мойслава (Мецлава, Маслава), цього бунтівного мазовецького вельможу, убив сам Казимир.

1051

1 Додано з Лавр. Ларіон (їларіон), автор знаменитого „Слова о законі і благодаті”, митрополитом був недовго, очевидно, до 1052 чи 1053 р., бо у Новг. І під 1055 р. уже згадується, як діючий, новий митрополит грек Єфрем. Можливо, що їларіон десь 1053 р. помер. Але є гіпотеза, що його скинули з митрополитства і він у неділю 7 листопада 1053 р. постригся під іменем Никона в ченці Києво-Печерського монастиря, далі став тут ігуменом і в 1072—1073 роках зробив літописне зведення. :

2 Тобто на Афон.

3 Сюди. очевидно, зараховано й час, коли Антоній вперше усамітнися в печеру тобто, дгсь у 1033 р., ще за княжіння Ярослава Мудрого.

4 Устав Студійського (Студитського) монастиря із церквою Іоанна Студита, заснованого в Константинополі ще в середині V ст., відзначався особливою строгістю.

5 Хто був автором літописної статті про заснування Києво-Печерського монастиря — точно невідомо. Але в „КиєвоПечерському патерику» подібні слова говорить про себе Нестор-літописець, автор і «Житія Феодосія Печорського»: «приидох же и азъ к нему, худый и недостойный азъ рабъ Несторъ, и приять мя, тогда лхтъ ми сушу 17 от рожден іа моего».

4 Устав Студійського (Студитського) монастиря із церквою Іоанна Студита, заснованого в Константинополі ще в середині V ст., відзначався особливою строгістю.

5 Хто був автором літописної статті про заснування Києво-Печерського монастиря — точно невідомо. Але в „КиєвоПечерському патерику» подібні слова говорить про себе Нестор-літописець, автор і «Житія Феодосія Печорського»: «приидох же и азъ к нему, худый и недостойный азъ рабъ Несторъ, и приять мя, тогда лить ми сушу 17 от рожденіа моего».

1053

, Що перша жона Всеволода Ярославича, мати Володимира (його хрестильне ім'я — Василій) Мономаха, звалася Марією, про це свідчать найновіші сфрагістичні дослідження; за гіпотетичними даними Видобицького синодика, вона мала ім'я Анастасія; це, очевидно її друге ім'я. Марія була дочкою візантійського імператора Константина І Мономаха не від його тоді зовсім ста рої третьої жони Зої, дочки візантійського імператора Константина VIII а від фаворитки (потім — четвертої жони) Скліриня. Померла Марія, за Татішевим, 1067 р.

1054

, Додано з Лавр.

2 Додано з Акад.

3 Цей мармуровий саркофаг із останками Ярослава (та іншими) і досі стоїть у Софійському соборі. За черепом Ярослава відтворено скульптурний портрет князя.

1059

, Стрий — дядько по батькові: вуй, вуйко — дядько по матері.

1063

, Коли в засуху дуже міліє озеро Ільмень, то буває, що ріка Волхов тече назад.

2 У Хл. і Лавр, сказано, що тоді весь Новгород спалив Всеслав Брячиславич.

1065

1, Ім'я цього Гліба вибито на знаменитому Тмутороканському камені: „въ Вһто. ‚зфоз’ (тобто 6576—1068 року) івді[кта] Т (6) глһбъ князь мһриль їмо (ре) по леду от тьмutorоканя до [ридва. Тиді (10 000 і 4 000) сяже [нѣ] „.

2 Додано з Акад.

3 Комета Галлея; у перигелії була 122 і7 березня 1066 р., увечері стала з'явитися з 24 квітня.

4 Додано з Лавр.

5 Звідси починаючи і словами «що й сталося» кінчаючи, іде текст, запозичений із руського компілятивного «Хронографа за великим викладом», де використано «Хроніку» Амартола та її продовження.

6 Відомості про це Амартол запозичив із Біблії (Друга кн. Маккавеїв V? 1—4); можливо, тут ідеться про марево, міраж (повторно про це в літописі занотовано під 1113 р.); за іншими даними, тут також мовиться про комету Галлея, яка була в перигелії 163 р. до н. е.,— але тоді матимемо деяку неуз-

годженість, бо Антіох IV Єпіфан Славний помер 164 р. до н. е. під час походу на Єрусалим. Про цю саму комету Галлея говориться й далі: вона була в перигелії 66 р. до н. е. і 15 листопада 530 р. Точні дати метеоритних дощів (зорелет) • відомі з китайських хронік.

7 В Іп., Хл. і Лавр. хибно „въ Африкии”, в Амартола і Акад. „въ Фракии”.

8 Поприще — міра довжини, близько 700 —и.

1066

, Катепан — імператорський намісник, вищий воєначальник.

2 За Воскр., у Ростислава (за Татіщевим, його друге ім'я Михайло) був брат Ярополк, існування якого, однак, викликає сумніви. Жона Ростислава, за Густ., мала ім'я Ланка і, за даними Татіщева, який хибно називає її Анною, після смерті мужа вона хотіла з дітьми (тобто з синами Рюриком, Володарем, Васильком і дочкою) їхати в Угри до свого батька. Але великий князь київський Ізяслав Ярославич дітей їй не віддав і їхати не дозволив. Генеалогічні дослідження показали, що Ланка (Ілона, Олена) була дочкою угорського короля Бели І, який помер 1063 р. Отже, Ланка збиралася в Угри до своїх рідних братів — Гейзи (з 1074 р. короля Гейзи І) чи Ласло (з 1077 р. короля Ласло І Святого), де й вийшла заміж удруге за хорватського короля Дмитрія Звонимира. Після його смерті у 1089 р. Ланка, як видно, знову повернулася на Русь, до свого сина Володаря, бо 1097 р. з'являється на сторінках Густинського літопису.

1067

1 Про цю битву говориться і в „Слові о полку Ігоревім”: „На Немизь снопы стелють головами...”

2 В Іп. „июня”, у Хл. і Лавр. «іуля».

3 Додано з Новг. І.

1068

, Додано з Лавр.; в Іп. тут змістова помилка, бо пропущено слова „русьскыи князи, и побѣдиша”.

2 Звідси розпочинається вставлене в літопис „Поучения про кари божі”, яке гіпотетичне приписувалось Феодосієві Печерському.

3 В Іп. і Хл. хибно „вредомъ”; у Лавр. „ведромъ”.

4 Іоїль II, 12.

5 Ісайя XLVIII, 4.

6 Амос IV, 7, 9, 10; вільний і скорочений виклад.

7 Додано з Лавр.

8 Малахія III, 5 — 7, 10, 11, 13, 14; вільний виклад.

9 Ісайя XXIX, 13.

,° Притчі Солом. І, 28.

, Іоїль II, 23 — 25.

12 Русалії — древньослов'янське поганське свято-моління русалкам (вілам); відзначалося чотири рази на рік — 25 грудня, 6 січня, на русальну неділю (див. прим. 1 до 1177 р.) і на Івана Купала (24 червня).

13 Ізяслав подався по допомогу в Польщу до свого родича, Болеслава Сміливого (з 1076 р. короля польського), сина тітки Ізяслава Доброніги Марії, що була заміж за — Казимиром І Відновителем, і водночас небожа жони Ізяслава Гертруди-Олісави, сестри того ж Казимира.

14 В Іп. „руками яша”, у Хл. „рукама яша”; у Лавр. „яша рукама”, — всюди хибно.

1069

, Про цю втечу Всеслава (жона його невідома) потай од киян говориться і в „Слові о полку Ігоревім”: „Скочи оть нихъ лютымъ звѣремъ въ пльночи изъ Бѣлаграда, обѣсися синь мѣгън”.

2 У Мстислава залишився син Ростислав від невідомої жони.

:і У Новг. І тут додано, що тоді погоріло Подолля (у Києві).

1070

, В Іп. і Хл. хибно „оу Всеслава”; у Лавр. „у Всеволода”.

1071

, В Іп. і Хл. хибно „начаста”; у Лавр. „нарицаху”.

2 В Іп. „в лодьях”, у Хл. „в лодіи”.

3 В Іп. хибно „мечтавшє”, у Хл. „метавше”.

4 Додано з Лавр.

5 В Ід і Хл. „побѣдити”; у Лавр. „погубити”; у Новг. І „побити”.

1072

1 У Лавр. „мѣсяца мая 2 день”, — і але ця дата невірна, бо тоді була середа; крім того, на неділю 20 травня 1072 р. припадав празник всіх святих (отців Нікейських собор), вибраний, очевидно, для того, щоб підкреслити святість Бориса і Гліба (див. також текст під 1115 р. про перенесення їхніх останків).

1073

, Тобто, входить у зносини, змовляється; в Іп. „въстаєтъ”, у Хл. „сватається”.

2 Додано з Лавр.

3 Як і в 1068 р., Ізяслав подався до Болеслава Сміливого, і той навіть розпочав якісь бойові дії на окраїнах Русі, але, воюючи з чехами, був примушений звернутися по допомогу до Святослава; при цьому Болеслав забрав Ізяславове добро, пограбувавши свого дядька (вуйка).

4 Успенський собор Києво-Печерського монастиря.

1074

1 Ананія, Азарія та Мисаїл.

2 Феодорова неділя (Феодора Тірона) — перший тиждень великого посту.

3 Лазарева п'ятниця — переддень Лазаревої суботи, тобто суботи шостого тижня (вербного, або цвітного) великого посту.

4 Страсна неділя — останні сім днів великого посту перед Великоднем.

5 Цвітна неділя — вербна неділя (день).

6 Цей чернець Микола виступає і в „Житії Феодосія Печорського”, написаному Нестором: Микола був нечистий

на руку, злодій: Ігнат, очевидно, теж не відзначався високою мораллю.

7 В Іп., Хл., Лавр. „къ”, „къ”; в Акад. „оть”.

8 Деякі вчені приписують цьому Іакову Мніху авторство „Пам’яті і похвали Володимирові”, житій Володимира, Бориса і Гліба та інших творів.

9 Додано з Лавр.

10 День і ніч на Русі ділилися, незалежно від пори року, на дванадцять годин (різної тривалості); друга година дня — це друга година після сходу сонця. 11 В Іп., Хл. і Лавр. хибно „въ 11 лѣто”.

12 Додано з Акад.

13 Смолка (Silene L.).

14 Летаргія.

15 В Іп. і Лавр. „прабошняхъ” — ідеться про черевики, легке домашнє взуття з черевної частини шкури, яке надівалося на босу ногу.

16 В Іп. і Хл. „дары”, у Лавр. „раны”.

17 Далі в Іп. незаповнений другий стовпець 73 арк. (145 с.) і весь зворот 73арк— (146 с.); з арк. 74 (147 с.) розпочинається другий почерк.

1075

1 У Лавр. дата закінчення Успенського собору Києво-Печерського монастиря — 11 липня (1078 р.). у Радз. і Акад.— 3 липня.

2 Ізяслав Ярославич, вигнаний із Києва і пограбований у Польщі (див. прим. 3 до 1073 р.), у січні 1075 р. прибув до німецького міста Майнца, до німецького імператора, з 1084 р.— імператора Священної Римської імперії Генріха IV, і прохав у нього підмоги проти Святослава. Імператор виріядив до Києва послом трірського архієпископа Бурхарда, брата (по матері) Оди, дочки німецького графа Ліппольда Штаденського і фон Штаде), другої Святославової жони (першою, за Любеньким синодиком, була Килікія), і, природно, той не лише не заступився за Ізяслава, а привіз Генріхові IV багаті подарунки від Святослава — силу золота, срібла, дорогої одежі і.

3 В Іп. і Хл. хибно „смѣтьє”. „кмѣть”; у Лавр. „кметье”, тобто воїни, кметі.

4 В Іп. хибно „к Соломону (у Хл. „къ послом”) царю Асирии-ску”; за Біблією, Єзекія вихвалявся перед послами вавилонського царя (Ісайя XXXIX,

1076

1 Додано з Лавр.

2 Про цей похід Володимира Мономаха і Олега Святославича проти чехів (де тоді князував Вратислав II) на допомогу Болеславу Сміливому говорить також Мономах у своєму «Поученні».

3 Хрестильне ім’я Мстислава (за Мстиславовим євангелієм та „Ходінням” Данила Паломника) було Федір; мав він ще й третє ім’я — Гаральд.

1078

1 Така річка невідома; ймовірно, що це права притока Сули Оржиця.

2 Додано з Акад.

3 Додано з Лавр.

4 Притчі Солом. III, 34.

5 Ієремія IX, 23.

6 Про це нахвалання і загибель Бориса говорить також у „Слові о полку Ігоревім”: „Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе и на Канину зелену паполому постла за обиду Олгову, храбра и млада князя”.

7 Отже, подвійний саркофаг (рака) Ізяслава стояв у церкві Богородиці. Але в якій? Вважають, що в Десятинній, однак цього уточнення в тексті немає, хоча воно наявне у літопису в 14 випадках із безсумнівних 16. Відсутність уточнення не випадкова, бо йдеться про сусідню з Софією церкву Успіння Богородиці, про яку говорилося під 1039 р. (див. там прим. 1) і де археологами знайдено сім кам’яних (шиферних) плит гробниці, ясно, що княжої. Мармурова зникла, бо цінність її дуже велика, можливо, під час загибелі цієї та інших церков, спалених 12 березня і в наступні дні 1169 р. (див. далі текст літопису). Софійський перший та Воскресенський літописи твердять, ніби Ізяслава було покладено в Софії, але у світлі вищевикладеного ясно, що це помилка. Крім того, стосунки Ізяслава з киянами були такі, що його ніяк не могли покласти в престижній митрополії — Софії, і в „Слові о полку Ігоревім” сказано, що тіло князя доправили «ко свягати Софии, къ Киеву», тобто «до», а не «в»; Софія тут є символом Києва.

8 В Іп. і Хл. хибно «ни», «ну»; у Лавр. «но».

9 Перше поел Павла до фессалонікінців V, 14.

10 Єванг. від Іоанна XV, 13.

11 Притчі Солом. XVII, 17.

12 В Іп. „и от”; у Лавр. „Іоанъ”.

13 Перше поел. Іоанна Богослова IV, 16 — 18, 20, 21.

1079

, Тут в оригіналі очевидний пропуск, і неясно, де був Роман.

2 У Лавр „ѣ доселѣ”; в Іп. і Хл. невдале переосмислення — „и до сего лѣта”; існує припущення, що це ритмізоване речення є уривком якоїсь пісні про „красного Романа”, котрого оспівував і славетний Боян; за актовими печатами, друге ім’я Романа було Борис.

3 схоплений тмутороканськими хозарами за ініціативою, очевидно, Всеволода, Олег Святославич (у „Слові о полку Ігоревім” він має промовисте співчутливе прізвисько „Гориславич”) був засланий у Візантію, з імператорським двором якої Всеволод мав тісні зв’язки. Олег пробув у засланні чотири роки, два із них — на острові Родос, про що згадує у своєму „Ходінні” Данило Паломник. На засланні Олег одружився з Теофанією (Феофано) Музалон (див. про це ще прим. 4 до 1115 р.). Посадник Ратибор мав (за актовими печатами) хрестильне ім’я Климент.

1084

, Гречники — купці, що користувалися Гречником (дніпровською частиною водної путі із Варягів у Греки), здійснюючи торгові операції між Києвом і Константинополем. Захопивши і пограбувавши гречників, Давид шкодив торговим інтересам Русі, і тому Всеволод Змушений був дати цьому князеві-ізгою город Дорогобуж.

1085

, Не жону, а військо, дружину. 2 Жона Ярополка Ірина (перше ім'я її — Кунігунда), як свідчать німецькі джерела і висновки дослідників, була дочкою німецького графа Отто Орламюндського (фон Орламюнде); за цими ж джерелами, одну з їхніх двох дочок, Мехтільду, було видано за німецького графа Гюнтера I Шварцбурзького (фон Шварцбург).

1086

, За грецькими джерелами та науковими дослідженнями, Янка (Анна) була нареченою Константина, сина візантійського імператора Константина X Дуки і його другої жони Євдокії Макремволітиси, але шлюб не відбувся, бо нареченого силоміць постригли в ченці, а тоді постриглася в черниці і Янка. У Лавр. весь матеріал, поданий в Іп. під 1086 р., опущено, а матеріал наступного, 1087 р., викладено під 1086 р.

1087

, Очевидно, Ярополк мав на увазі Рюрика Ростиславича.
: Додано з Лавр.

З 3 різних джерел, зокрема актових печатей, відомо, що Ярополк мав третє (католицьке) ім'я Петро, а друге, хрестильне, було Гаврило.

1088

1 Ідеться про освячення закладеної 1070 р. Михайлівської церкви Видобицького монастиря; оскільки при освяченні строго додержувались патрональних (храмових) днів, то можна думати, що й ця урочистість відбулася 8 листопада, у велике (соборне) свято Михаїла архангела. 8 (?). XI (?) 1088

1089

, Мовиться про освячення в неділю 14 серпня 1089 р. (дата — з „КиєвоПечерського патерика“), напередодні свята Успіння богородиці, закладеного 1073 р. Успенського собору (церкви Успіння Богородиці) Києво-Печерського монастиря. У Новг. I після цих відомостей сказано, що померла (невідомо на ім'я) дочка Всеволода.

2 В Іп. і Хл., очевидно, хибно „ігуменомь“.

3 Цей печорський ігумен Іоанн (Іван) і склав, як доводять, літописне зведення у 1093 — 1095 рр., закінчивши розповідь подіями 1093 р.

. 1090

, Про обґрунтування можливої дати освячення див. прим. 1 до 1088 р.

2 Додано з Лавр.

3 В Іп. „й пристрою (у Хл. „прикроутоу“) в нѣи велику створи“; у Лавр. „и пристрой ю великою пристроек“), — ідеться про багате внутрішнє оздоблення: розпис, мозаїку, ікони, різні церковні шати і т. д.

4 У Лавр про нього сказано: „був скопецъ, високий тілом“. 1091

, Розповідь про те, як було викопано і перенесено мощі Федосія, ведеться від першої особи і в „Києво-Печерському патерику“, де вона приписана „Нестору мниху“. Текст нижче: „Я ж приготував того дня мотику“, у Воскр. має таку редакцію: «Аѣ же грѣшныи, иже и лѣтописаніе еѣ въ то время писахъ, вземъ мотыку начахъ прилежно копати».

2 Ім'я Марка додаємо тому, що в „Києво-Печерському патерику“ говориться саме про нього як копача могил ченцем.

3 Варимантія (гр.) — верхня важка чернеча одежа без рукавів.

4 Про першу годину дня див. прим. 10 до 1074 р. ,

5 В Іп. хибно „пощеньемъ“; у Лавр. „пощеньемъ“.

6 У 1091 р. сонячне затемнення було справді о другій годині після сходу сонця 21 травня.

7 Ідеться про падіння на землю великого метеорита, вогненний слід якого вважали за небесного змія.

1092

, В Іп. „ізгоряхуся“; у Лавр. „възгарахуся“.

2 В Іп. хибно „Пощчень“; у Лавр. „Пшочень“.

3 Додано з Лавр.

4 В Іп. хибно „хрест“, у Хл. „крсты“ у Лавр. „корсты“.

5 Філіппів день (день пам'яті апостола Філіппа) припадає на 14 листопада; м'ясопуст (м'ясниці) — передостанній (перед масляною) тиждень перед великим постом; у 1093 січневому році м'ясопуст припадав на 14 — 20 лютого: можна припустити, що така велика смертність у Києві була викликана ускладненнями після осінньо-зимової епідемії грипу.

1093

, Додано з Акад.

2 В Іп. і Хл. хибно „не хотѣти“; у Лавр. „не доходити“.

3 Тіун, тівун, тивун — управитель княжого господарства, дворецький, слуга, який виконував також судові та адміністративні обов'язки.

4 В Іп. і Хл. „грабити люди и продаяти“; „продаяти“ — від слова „продажа“, яке означало грошовий штраф на користь князя за різні вчинки і злочини (крім убивства); ці продажі перетворилися у справжнє здирство з народу.

5 В Іп. хибно „моего“, у Хл. і Лавр. „его“.

ь Світла неділя — великодній тиждень; антипасха — наступна неділя (день) після Великодня.

7 У Хл. „в ыстебу“; у Лавр. „выстобьку“.

8 Себто в Михайлівському Видобицькому монастирі.

9 В Іп. і Хл. хибно „ему“; у Лавр. „има“ (двоїна).

10 У підземеллі Софійського собору, в усипальниці київських князів, 1961 р. між різними останками знайдено череп Ростислава; у черепі стримів залізний наконечник стріли. Звідси ясно, чому молодий і здоровий, що умів плавати, Ростислав раптом став тонути перед очима Володимира: він був смертельно поранений. Про його загибель у Стугні говорить і «Слово о полку Ігоревім». Ця ріка, «пожрьши чужи

ручьи и стругы, рострена къ устью, уношу князю Ростиславу затвори днѣ при темнь березѣ. Плачется мати Ростиславля по уноши князи Ростиславѣ».

, ' Уже було зауважено (див. прим. 39 до 1015 р.), що важливі походи та битви русичі-християни нерідко приурочували до християнських свят.

12 Амос VIII, 10.

13 Левіт XXVI, 17, 19, 20, 25, 32, 31, 28.

14 Додано з Лавр,

15 У давні часи вважалося, що кочові східні народи, отже й половці, походили від біблійного Ізмаїла і його матері Агарі.

16 Посл Павла до римлян V, 20 (текст переосмислено).

17 Даниїл III, 32.

18 Псалом CXVIII, 137. ,

19 Єванг. від Луки XXIII, 41; мається на увазі один із двох розбійників, розп'ятих разом з Ісусом Христом. —

20 Іов I, 21.

21 Псалом CII, 10.

22 В Іп. і Хл. „тако же”; у Лавр. „якоже”.

23 Тут закінчується літописне зведення ігумена Іоанна, а далі йде текст Нестора, доповнений вставками третього редактора 1118 — 1119 рр. (розповідь Гуряти Роговича, повість Василя про осліплення Василька Ростиславича).

1094

, У Лавр. „мѣсяца августа въ 26”. 16.V111 1094

1095

, Насправді це був самозванець, що видавав себе за Константина, убитого ще 1073 р. сина візантійського імператора Романа IV Діогена від першого шлюбу: самозванець з'явився в Константинополі, його схопили, заслали в Херсонес, звідки він утік і з половцями напав на Візантію; тут його схопили вдруге.

j В Іп. „Ельбѣхъ”; у Лавр. „Ольбегъ”

4 Сиропусна неділя, або масляна, чи масничця — останній тиждень перед великим постом; розпочинається з понеділка (див. ще прим. 5 до 1092 р.).

5 Засаківці — люди з околиць міста Сакова.

1096

, Від Чернігова до Стародуба приблизно 185 км (по ймовірній дорозі): отже, утікаючи, Олег подолав цю відстань десь за один-два дні.

2 Що це була неділя саме 25 травня, видно із синхронності половецьких ударів; крім того, половці ударили тоді, коли ні Святополка, ні Володимира у Києві не було.

3 У Лавр. „месяца мая 30”.

4 В Іп., Хл. і Лавр. „июля”, але треба „июня”, бо п'ятниця у 1096 р. припадала на 20 червня; дати 8 (9) і 16 червня про- ставлено на основі розрахунків відстаней і темпу походів: переправу через Дніпро на Зарубському броді визначає- мо на ніч із 18 на 19 червня, бо цього не помітили половці.

5 В Іп. і Хл. „по гѣску”; у Лавр. „болоньє”.

6 Додано з Лавр. В Іп. „ї пожгоша манастирь Стефанечъ деревнѣ. и Германечъ”; у Лавр. „ѣ възгоша Стефановъ ма- настирь и деревнѣи Германѣи”.

7 В Іп. „ко оугу сторонник”; у Лавр. „къ угу устроении”.

8 Псалом LXXXII, 14 — 17; Нестор подав такий скорочений виклад, який незрозумілий без доповнень, узятих із Біблії.

9 В Іп. і Хл. «аще ли»; у Лавр. «ишъли».

10 Про походження половців та інших східних народів літописець розповідає на основі „Одрокровення” — твору невідомого автора, який приписували єпископові Мефодію Патарському. Літописець використав також „Хроніку” Амартола („Другі ж говорять...”).

11 За Біблією (Буття XVI, 15), Ізмаїл, син Авраама (Аврама), був народжений не від безплідної тоді його жони Сарі, а від Сариної рабині Агарі.

12 Після цього в Лавр. уміщено „Твори” Володимира Мономаха, переклад яких друкуємо після тексту Іп.

13 В Іп. і Хл. „своего же”; у Лавр. „моего же”.

14 Додано з Лавр

15 В Іп. і Хл. хибно „и Переяславцъ”; у Лавр. „и перя”.

16 У Лавр. „Кунуи”; 1103 р. у Лаврі він згадується серед убитих ханів під ім'ям Куман, а в Іп. тут має ім'я Кунам.

17 Оскільки за візантійським літочисленням рік розпочи- нався 1 вересня, то перша половина березня 1097 січнево- го року припадала на середину 6605 (1097) візантійського року, тобто на половину п'ятого, або четвертого з половиною індікта (про індікт див. прим. 1 до 852 р.).

1097

, У великій статті 1097 р. розповідається про події з осені 1097 р. по 30 серпня 1100 р., насамперед про долю князя Василька Ростиславича теребовльського. Відомості ідуть від безпосереднього свідка подій — киянина Василя, бояри- на Святополкового. Василь був присутній на вузьких княжих нарадах, при осліпленні Василька, супроводжував його до міста Володимира і короткий час перебував тут як поса- ник Святополка. Цю дуже яскраву повість Василь або на- писав сам, або її хтось записав з його детальної розповіді.

2 Додано з Лавр.

J У Хл. „в ыстьбоу”; у Лавр. „въ истобку”; в Акад. „в комору”.

4 Тобто на день архангела Михаїла (8 листопада).

5 У Лавр „ведоша (в Акад. „везоша”) и Бѣлугороду”, але ці дані хибні, бо тут про Білгород сказано як про „градъ малъ”, а це може стосуватися лише Звенигорода; Білгород був цен- тром удільного князівства.

6 В Іп., Хл. і Лавр. „в ыстобъку”, — ідеться про невелику хату, хижу, в якій топили.

9 Це підтвердження, що княгиня Анна (за здогадами, половчанка) була не матір'ю Володимира Мономаха, а мачухою.

10 Додано з Акад.

В Іп., Хл. і Лавр. «приблизися», хоже тлумачитися двояко: «набли(Я) і «настав»; великий піст у 1098 р. Ючака в по-неділок 8 лютого.

12 В Іп. хибно „възвеселися”, у Хл. „възвеличися”

13 У 1098 р. Великдень був 28 беіШМ.-

143а Татішевим, Володар прикликав собі підмогу угрів; королем тоді там у” Кмоман, двоюрідний брат Василька W. далі прим. 24).

15 В Іп. на «созвониша» виправлено слово «созваша»; у Хл. і Лавр. «созваша».

16 Відомо про двох синів Василька (див. прим. 4 до 1124 р.), а тут в оригіналі стоїть не двоїна — „растр-ьяста”, „Василковича”, а множина — „растрһляша”, „Василковичи”, — це або помилка, або у Василька було більше синів (що дуже сумнівно), або — найімовірніше — тут просто йде мова про Василькових воїв.

17 Второзаконія XXXII, 41, 43.

18 Давид звернувся по допомогу до свого родича: князь польський Владислав I Герман був сином Казимира I Відновителя, а Казимир був одружений з Добронігою-Марією, сестрою Ярослава Мудрого, тіткою Давидового батька Ігоря Ярославича (наш літопис нотує шлюб Казимира під 1043 р., але дослідники відсовують цю подію до кінця 1038, початку 1039 чи на осінь 1039 р. (що ймовірніше).

19 Родинні стосунки Святополка Ізяславича з Владиславом I Германом були такі самі, як і в Давида, і навіть тісніші, бо Ізяслав Ярославич, батько Святополкїч, був одружений з Гертрудою-Олісавою, сестрою Казимира I Відновителя, а згадана Доброніга-Марія, жона Казимира, була тіткою також Ізяслава Ярославича.

20 В Іп. „и въ Святополка” видряпано і викреслено, але помилково; у Лавр. „у Давида и у Святополка”.

21 Тобто, Ізяслава Ярославича та підступно вбитого Ярополка Ізяславича.

22 В Іп. хибно „Святополкъ”; у Хл. і Лавр. «Володарь».

23 В Іп. тут дуже попсоаний текст, із виносками: „й Давиду рьша на ц-һлован пришел еси. и рече Давидъ”.

24 В Густ. тут додано: һІ вийшла Ланка, княгиня перемишльська, мати Володарева, до Коломана, молячи ного, щоб він не мучив облогою неповинний город і людей». Кульгавий Коломан відіпхнув свою рідну тітку ногою: «Негоже хоброму царю з жінками дружбу мати».

25 Додано з Татішева; звідси можна зробити висновок, що Давид був одружений з дочкою Ростислава Володимировича від Ланки; отже, в обложеному Перемишлі Коломан держав і свою тітку, і двоюрідну сестру.

26 Кількість дуже перебільшено; Ян Длугош пише про вісім тисяч.

27 За польськими джерелами, тоді було вбито і другого угорського єпископа — Лаврентія.

28 В Іп. „вышегородци” (при цьому літери «ро» написані по вишкрябаному «в», а зверху над «ро» дописано літеру «д»); у

Лавр. «выгошевы»; ідеться про жителів города Вишеги (Вишегова, Вигошева).

29 В Іп. хибно „пустиша”, у Хл. „подступиша”.

30 Забором, забрала, забороло, забрало — поміст на городському валу з дерев'яною стіною (бруствером), що захищала від стріл.

31 Ім'я Мстиславового батька в літописах не зустрічається, але Всеволод відомий із „Ходіння” Данила Паломника — тут згадується Мстислав-Андрій Всеволодович; жона Всеволода невідома. Напад на город Володимир саме 5 серпня теж не випадковий: переможці хотіли бути в городі на Преображення (другий Спас), тобто 6 серпня.

1098

, Про цю подію вже говорилося під 1097

1099

, Про ці події теж говорилося під 1097 р.

2 Шостий час — очевидно, церковний час, який припадає приблизно на 12 годину дня; знамення являло собою гало — оптичне явище в атмосфері.

3 В Іп. „стязи”, у Хл. „стеzi”.

1100

, Додано з Лавр.; в Іп. і Хл. дати немає.

2 У Лавр. „августа во 10 день”; вірогідніша дата 14 серпня, бо це перед.

3 Додано з Воскр.

4 В Іп. „и Божескомһ, во остроzh”, у Хл. „в боузскомъ въ остроzh”; у Лавр. „в Бужьскһмь. въ Остромһ”

5 В Іп. і Хл. хибно „с-һдыше”; у Лавр. „сһде”. 6 Про події Увітицького з'їзду 30 серпня 1100 року коротко говорилося також наприкінці 1097 р.

1101

, Додано з Лавр.; можливо, однак, що слова „въ 9 час дне” — це невірне переосмислення слів „индикта 9”.

2 У 1101 березневому році середа припадала не на 14, а на 24 квітня.

3 В Іп. і Хл. „затворися”; у Лавр. „заратися” — і це, гадаємо, правильно.

4 В Іп. і Хл. хибно „заступи”; у Лавр. „заста”.

5 В Іп. хибно „сь братьею”; у Лавр. „братъ ею” (двоїна).

1102

, Додано з Лавр.

2 У Лавр. „декабря”.

3 В Іп. „в ыстобцһ”; у Лавр. „въ избь”.

4 Ідеться про північне сяйво.

5 5 лютого 1102 р. затемнення місяця не було; отже, тут йде мова або про якесь атмосферне явище, або, що, мабуть, вірніше, про місячне затемнення 5 квітня 1102 р.; на Русі воно неї спостерігалось, але в Польщі було видне, і про нього, можна думати, розповіли посланці Святополка, які восени одвели туди його дочку Збиславу (див. нижче); напівстерте «апрһля» переписувач прочитав, мабуть, як «еевраля».

6 Мовиться про гало (див. прим. 2 до 1099 р.).

7 Татищев у другій редакції своєї історії свідчить, що в Ярослав Ярополковича залишився син Юрій. Це явна помилка, і про це нема мови в першій редакції твору. Татищев створив Юрія Ярославича, сина Ярослава Ярополковича, із Юрія Ярославича, сина Ярослава (Ярославця) Святополковича.

8 За Тверським збірником, хрестильне ім'я Андрія — Страдилат; дату народження подаємо за Никою.

1103

, В Іп. *h*в село"; у Хл. і Лавр. „в село его", — ідеться не про село як населений пункт, а про оселю, осідок, місце мешкання і господарювання селянина.

2 Оскільки далі сказано, що битва з половцями сталася 4 квітня, а до річки Сутіні руські війська ішли чотири дні, то вони виступили від Протолчів і Хортиці 31 березня; прибуття сюди було, — за багато разів підкресленою нами традицією, — точно розраховане на свято, на Великдень, який 1103 р. припадав на 29 березня.

3 Додано з Лавр.

4 Псалом CXVII, 24.

5 Псалом LXXIII, 13, 14.

1104

, Тобто дочку Володаря Ростиславича, за грецькими джерелами — Ірину, було видано за Ісаака, сина візантійського імператора Олексія I Комнина; повели її в день пророка Іллі.

3 Додано з Лавр.

4 Ідеться про гало (див. прим. 2 до 1099 р.).

1105

, Додано з Лавр.

2 У Хл. „въ 22", але це хибно, бо тоді була середа.

3 В Іп., Хл. і Лавр. „въ 13 день", але це невірно, бо тоді була середа, а неділя припала на 3 і 10 грудня; приймаємо першу дату, якою можна палеографічне пояснити помилку переписувачів (хоча в Никанорівському літопису стоїть 10 грудня).

4 Комета.

1106

, У Лавр, не сказано, що половців догнали аж біля Дунаю.

2 Додано з Лавр.

3 Замість цього речення про повне затемнення сонця, що сталося 1 серпня 1106 р., у Лавр. таке: «В то же лето приближе Избыгнѣвъ к Святополку», — ідеться про втечу до Києва польського князя Збігнева, сина Владислава I Германа, від рідного брата Болеслава Кривоустого, між якими точилася боротьба за владу. Після мови про затемнення сонця в Іп. на арк. 97 прогалина у тринадцять рядків. Текст зберігся в Хл.

4 За дослідженнями, хрестильне ім'я Святоші було, очевидно, Панкратій. Жона його мала (за Любецьким синодиком) ім'я Анна і, згідно з висновками учених, була дочкою Святополка Ізяславича.

1107

1 У Хл. і Лавр. місячні і сонячні круги вираховано хибно — 4 і 8. Круг (коло) місяця — дев'ятнадцятирічний період, після

якого місяць-молодик і місяць уповні знову припадають на те саме число певного місяця; круг сонця — двадцятивосьмирічний період, після якого дні тижня (неділя, понеділок і т. д.) припадають на ті самі числа того ж місяця, що й 28 років тому. Їх визначають, ділячи дату від «сотворіння світу» відповідно на 19 чи 28; остача (або числа 19 чи 28) і буде числом круга (кола) місяця чи сонця.

2 Ім'я Гіди (Гіти) відоме з датських джерел; вона була дочкою останнього англосакського короля Гарольда II Годвінсона.

3 Далі в Іп. на арк. 97 друга прогалина, теж на тринадцять рядків. Текст зберігся в Хл.

4 Отже, за дві доби (13 і 14 серпня) вони промчали понад 225 км (від Хорола до Києва по прямій).

5 Олісава (Єлизавета) — це друге ім'я жони Ізяслава Ярославича, матері Святополка Ізяславича, яке їй дали на Русі; воно встановлене на основі графіті Софії київської; з польських джерел відоме її перше ім'я — Гертруда; вона була дочкою польського короля Мешка II Ламберта, сестрою князя польського Казимира I Відновителя.

6 В Іп. хибно „Акаепиду дщерь. Яневу внуку": у Лавр. „Аєпину дщерь, Гиргенеу внуку".

7 Додано з Акад., але там інше число місяця — «февреля 5».

1108

, День іакладин — не випадковий; це дата смерті Ольги (і підтвердження істинності цієї дати, відомої з „Пролога"); зауважимо, що в Новг. І закладини датуються наступним 6617 (1109) р., тоді це буде ще й 140 літ з дня смерті Ольги.

2 Синодик (пом'яник) — церковна книга, у яку вписують імена померлих — переважно духовних осіб чи княжого стану — і тих взагалі, ще дбали про дану церкву, — для поминання їх іїд час служби божої.

І В Іп. і Хл. по-чернечому „Єрина"; у Лавр. „Катерина", „иулия в ІІ".

1109

, У Лавр. „иулия въ 10 день". За німецькими джерелами, першим мужем Євпраксії (після коронації — Адельгейди) був німецький (північносаксонський) маркграф Генріх Довгий Штаденський (фон Штаде); після його смерті вона стала другою жоною німецького імператора Священної Римської імперії Генріха IV, від якого зазнала багато горя і знущань. Після смерті Генріха IV Євпраксія повернулась до Києва і прийняла чернецтво (див. про це під 1106 р.). 2 Ідеться про Сіверський Донець.

1110

, Речення це вписане в Іп. помилково (у Хл. і Лавр. його нема); див. попереднє речення.

2 В Іп. хибно виправлено „оу Чина" на „ідучи назадь, много сель", у Хл. „полонь оу тчючина".

3 Ідеться про вогні Ельма — тихі електричні розряди, що мають вигляд пучків світла, які виникають над різними шпильми, гострими вершинами скель тощо; спостерігається це

явище під час грози, заметілі, пилових бур. Перша година ночі — перша година, коли починається ніч, себто після заходу сонця (див. також прим. 10 до 1074 р.).

4 Псалом CIII, 4.

5 Вихід XIII, 21.

6 Вихід XXIII, 23.

7 Вихід XXIII, 20. Цією біблійною цитатою, а далі припискою Сильвестра, ігумена Михайлівського Видобицького монастиря, що він написав «книгы си, Лїтописець», закінчується Лаврентіївський список «Повісті минулих літ», В Іпатському і Хлебниковському списках продовжується суцільний текст.

8 Псалом XC, 11.

9 Це уривок із „Анкората” („Якоря віри”) — твору Єпіфанія Кіпрського.

10 Про острови див. прим. 18 у недатованій частині літопису.

„ В Іп. „побидити”, у Хл. „побити”.

12 В Іп. „не бий”, у Хл. „не оубіи”.

13 Даниїл VIII, 20 — 22.

14 Вихід XXIII, 23 або XXXII, 34.

1111

1 Імена цих трьох князів наводяться в Лавр.

2 Додано з Лавр.

3 Тобто у неділю, якою закінчується третій тиждень великого посту; у понеділок розпочинається четвертий (середохресний) тиждень посту; за церковним календарем, тиждень розпочинається не з понеділка, а з неділі (див. ще прим. 2 до 1170 р.).

4 Мова йде про Сіверський Донець; в Іп. хибно «поидоша», у Хл. «придоша».

5 В Іп. і Хл. хибно „полкы”.

6 Тропар — короткий спів, що прославляє якогось святого або церковну 1 подію; кондак — спів, що коротко говорить про суть якого-небудь свята або славить святого; канон — великий спів, що складається з двох чи більше (звичайно дев'яти) пісень на честь богородиці, хреста господнього тощо.

7 Додано з Воскри

8 Наступна розповідь запозичена з ^ „Хроніки” А.мартола, в яку історик у свою чергу вніс у власний текст цитати з Іоанна Златоустого, Єпіфанія Кіпрського та з біблійних книг; у літопису переклад з „Хроніки» такий темний, що доводилося звертатись до грецького оригіналу.

9 Додано з грецького оригіналу „Хроніки” Амартола.

10 Захарія I, 12.

„ Даниїл X, 6.

13 Ісус Навін V, 13, 14.

14 В Іп. і Хл. хибно «Суриськихъ», «Соурискихъ»; у «Хроніці» Амартола «Асоуриискихъ»; у Біблії сказано про 155 тисяч.

15 Четверта книга Царств XIX, 35.

16 Даниїл XIV, 31 — 36.

17 У Книзі Товіа (VI, 3 — 9; VIII, 2, 3; XI, 1 — 12) говориться, що коли Товія, син сліпого Товіа, якось пішов митися

до ріки Тігр, то з води вирнула риба і хотіла його проковтнути. Рафаїл знілів юнакові схопити рибу і вирізати з неї серце, печінку і жовч, щоб зцілювати недуги, наслані дияволом. Поклавши в кадийницю серце й печінку, Товія вигнав біса з своєї нареченої, а потім помазав жовчю більма свого отця, і той прозрів.

18 Второзаконія XXXII, 8.

19 В Іп. і Хл. хибно „ради”.

20 Діяння апостолів XII, 13 — 15.

21 Єванг. від Матфія XVIII, 10.

22 В Іп. і Хл. хибно „Измуреньсть”,

23 Апокаліпсис II, 8, 9.

24 Поел. Павла євреям I, 14,

23 Даниїл X, 1 — 21; у цьому тлумаченні Іпполита виклад матеріалу подано не в біблійній послідовності; частини тексту в Біблії нема.

26 Вихід XXXIII, 2, 3.

1112

, Невідома на ім'я дочка Мстислава Володимировича була третьою жоною Ярослава (Ярославця; за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Іван) Святополковича; першою (за угорськими джерелами) була невідома на ім'я дочка угорського короля Ласло I Святого; другою (за польськими документами) — невідома на ім'я дочка польського князя Владислава I Германа. Третю жону Ярослав вигнав у 1118 р., і про це, хоч невиразно, далі говориться в Іп. (див. прим. 1 до 1118 р.).

2 Шлюб цей не був щасливим. Коломан (Кальман), тридцятивосьмилітній удівець, один із найосвіченіших монархів свого часу, горбатий, косоокий, патлатий, кульгавий, заїка, що страждав від болю голови, звинуватив свою другу жону Єфимію в невірності і через кілька місяців після шлюбу відіслав її до батька Володимира Мономаха, і в Києві вона народила сина Бориса, Цей Борис пізніше вів затулю боротьбу за угорський престол, одружившись, як доводять, із родичкою візантійського імператора Іоанна II Комнина і його жони Піроски-Ірини, дочки угорського короля Ласло I Святого. Загинув Борис 1154 р. в одній із битв од стріли якогось із власних половців, котрих він очолював.

3 Ім'я — з Любецького синодика.

4 Мабуть, не 25, а 20, бо інакше Іоанн не міг би бути присутнім на перенесенні мощей Феодосія Печерського 14 серпня 1091 р.

5 В Іп. і Хл. „неділь масленої в четвергъ”, але в 1113 р. на 9 лютого припадав недільний день М'ясиць.

1113

, Затемнення сонця літописець датує не лише за юліанським календарем, але й за календарем місячним; в Іп. помилково додано „к” (20) після „в” (9).

2 Про це знамення-міраж говорилося під 1065 р.

3 У Татіщева Святополк Ізяславич має таку характеристику: («Сей великий князь на зріст був високий, сухий, волос-

ся рудувате і пряме, борода довга, зір гострий. Був читальником книг і вельми пам'ятливим, і те, що було за багато літ, міг розказати, як написано. Через недуги ж мало їв; і досить рідко, та й то через принуку інших, упивався. До війни охочим не був і хоча на кого скоро гнівався, але скоро [це] й забував. При цьому був вельми срібллюбним і скупим, задля чого жидам багато вольностей супроти християн дав і через що багато християн торгу і ремесел було позбавлено. Наложицю свою взяв за жону, і так її любив, що без сліз на малий час розлучитися не міг, і, багато її слухаючись, від князів терпів ганьбу, а часто й шкоду зі співчуттям. І коли б Володимир його не охороняв, то Святославичі давно б позбавили його Києва»).

4 За даними акафіста св. Варвари, третя (рахуючи нешлюбну) жона Святополка мала ім'я Варвара і була вона дочкою візантійського імператора Олексія I Комнина; в синодику Михайлівського Золотоверхого монастиря, де Варвару було поховано, вона названа Іриною; це, можна думати, її друге ім'я, котре вона дістала на Русі, вийшовши заміж. Вона ж привезла до Києва з Константинополя мощі св. Варвари, які також перебували в Михайлівському монастирі, — для християнізованої Русі це був факт високого престижу.

5 Тобто на жону брата, удову Святополка Ізяславича, цю саму Варвару.

6 За Татіщевим, Володимир Мономах посадив у Смоленську разом з Вячеславом ще іншого сина (Гліба), невідомого з інших джерел, якого в 1118 р. перевів до Переяславля.

7 Дочку Володаря Ростиславича; за генеалогічними дослідженнями, жоною Володаря була невідома на ім'я дочка якогось поморського князя.

8 Це речення повинно б стояти на початку 1114 р. після відомостей про смерть Святослава Володимировича у Переяславлі.

9 Після цього в Іп. незаповнені три з половиною стовпці (с. 205 — 206); далі текст переписано третьою рукою.

1114

, У Лавр. „марта въ 17”.

2 Поселення Ладога існувало вже у VIII ст., і в X — XI ст. серед культурних шарів двохсотлітньої давності ладожани знаходили скляні намистини. Автор, що говорить про себе „я”, — це третій літописець, невідомий на ім'я.

3 Ідеться про руський компілятивний „Хронограф за великим викладом», оснований на «Хроніках» Амартола та Юанна Малали.

4 В Іп. хибно „право”.

5 Текст узято з „Хроніки” Амартола через згаданий „Хронограф”.

6 Наведений уривок — це кінець першої книги „Хроніки” Малали зі вставкою з четвертої книги, починаючи від слів «за що прозвали його» до «під огненну»; античних богів Малала виводить у ролях земних правителів-царів; текст Малала доповнено руськими відомостями, при цьому в старорусь-

кому оригіналі деякі назви перекинуто (Гермес — Еремия, Гефест — Феост).

7 Тут в Іп. прогалина, для вставки числа.

8 Геліос (бог сонця), за грецькою міфологією, був сином титана Гіперіона і титаніди Тейї, а не бога вогню Гефеста (Сварога).

9 Наведений текст (від слів „А після цього...” — початок другої книги „Хроніки» Малали.

10 Псалом СХХХІV, 6, 7.

„Тобто попереду, де йшлося про землі за Угрою і Самоїддою. 1115

, В Іп. і Хл. хибно „с попомъ”.

2 В Іп. „орници”; у Лавр. „орничъ”; очевидно, слово походить від грецького орва — кайма, облямівка. Перед цим у Лавр. ще стоїть «фодудю» (див. прим. 22 до 912 р.), але нема слова 2.V 1115 «рѣжючи»: біль, біла вивірка — горностаї (див. прим. 1 до 859 р.).

3 В Іп. „комару”, у Хл. „в комору”, — тут, очевидно, ідеться про напівкруглі закомари, заглибини-ніші в стінах.

4 У Лавр., очевидно, хибно, «въ 8 день», в Акад. «въ 18». Першою жоною Олега Святославича-«Гориславича» (за даними Любецького синодика і актових печатей, його хрестильне ім'я — Михайло) була, за цими ж даними, візантійська патриціанка Теофанія (Феофано) Музалон (Музалониса; див. ще прим. 3 до 1079 р.); другою — дочка половецького хана Осулука, — у літопису під 1146 р. хани Тюнрак і Камос Осулуковичі названі вуями (дядьками по матері) Олегового сина Святослава.

1116

1 В Іп. і Хл. хибно „къ Смоленську”; у Лавр. „к Мнньску”; тут подано також дату виступу Володимира з Києва — 28 січня 1116 р.

2 В Іп. і Хл. хибно „Жельди”, „желди”; у Лавр. „Желни”.

3 Додано з Лавр.; за Леона було видано дочку Володимира Всеволодовича Марію-Марицу.

4 За Татіщевим, Володимир хотів відомстити Олексієві I Комнину за смерть свого зятя Леона Діогена і зятів уділ задержати для свого внука Василька (див. ще прим. 3 до 1136 р.).

5 В обох випадках ідеться про Сіверський Донець.

6 У Лавр. „Галинь (хибно), Чешюевъ и Сугровъ”.

7 У Татіщева Предслава (в Іп. і Хл. хибно „Предъславна”) названа королевою, розуміється, угорською. Справді, тодішній угорський король Ласло I Святий овдовів, як свідчать угорські джерела, 1090 р., і його другою жоною (невідомою з інших джерел) могла бути Предслава; після смерті мужа (у 1095 р.) вона, природно, повернулася додому і постриглася в черниці. За польськими джерелами і за Татіщевим, у Святослава Ярославича була ще старша дочка Вишеслава (Вислава); близько 1065 — 1067 рр. її видали (чи заручили?) за князя, потім короля польського Болеслава Сміливого, який свого сина Мешка оженив 1088 р. на Мешковій

двоюродній тітці Євдоксії (?), дочці Ізяслава Ярославича і Гер-
труди-Олісави.

1117

, Із Новгорода Мстислав вийшов 17 березня 1117 р.

2 В Іп. і Хл. хибно „Ольговичь”; можливо, треба читати «і
Давид [Святославич, і] Ольговичі».

3 За Татіщевим, Ярослав Святополкович збирався вигнати
свою третю жону, дочку Мстислава Володимировича, онуку
Володимира Мономаха (див. прим. 1 до 1112 р.).

4 Ідеться про дунайських болгар.

5 У Лавр. „въ 16 день” і додано, що 1 січня 1118 р. на його
місце поставили Сильвестра, ігумена Видобицького Михай-
лівського монастиря, переписувача „Повісті минулих літ”,
яка й закінчується в Іпатському списку цим 1117 р.

6 Тобто жителі Білої Вежі, або Саркела.

7 Це речення тут не на місці, далі воно правильно вписа-
не під 1119 р.

8 На річці Альті 1015 р. було вбито Бориса.

9 Це речення, як підтверджує Лавр., повинне закінчувати
першу фразу під 1118 р. (стояти після слів „бояри його від-
ступили од нього”).

Нестор Літописець

Про смерть Олега Віщого від коня

І приспіла осінь, і спом'янув Олег коня свого, якого поставив був годувати, [зарікшись] не сідати на нього. Бо колись запитував він був волхвів і віщунів: «Од чого мені прийдеться померти?» І сказав йому один віщун: «Княже! Кінь, що його ти любиш і їздиш на нім, — од нього тобі померти». Олег же, взявши це собі на ум, сказав: «Ніколи тоді [не] сяду на коня [сього], ані гляну більше на нього». І повелів він годувати його, але не водити його до нього. І, проживши декілька літ, він не займав його, поки й на Греків пішов.

А коли вернувся він до Києва і минуло чотири роки, на п'ятий рік спом'янув він коня свого, що од нього, як прорекли були волхви, [прийдеться] померти Олегові. І призвав він старшого над конюхами, запитуючи: «Де є кінь мій, що його я поставив був годувати і берегти його?» А він сказав: «Умер». Олег тоді посміявся і вкорив віщуна, кажучи: «Неправдиво то говорять волхви, і все те — лжа єсть: кінь умер, а я живий». І повелів він осідлати коня: «Дай-но погляну я на кості його». І приїхав він на місце, де ото лежали його кості голі і череп голий, і зліз він з коня, [і] посміявся, мовлячи: «Чи од сього черепа смерть мені прийняти?» І наступив він ногою на череп, і, виповзши [звідти], змія вжалила його в ногу.

І з того розболівшись, він помер. І плакали по ньому всі люди плачем великим, і понесли його, і погребли його на горі, що зветься Щековицею. Єсть же могила його й до сьогодні, називається могила та Олеговою. А було всіх літ його княжіння тридцять і три.

Про заснування Києва (уривки)

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, – бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм у своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, – то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Борич, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого], а тільки про те відаєм що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, – котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те – Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончались. А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян.

Плач Ярославни – переклад Максима Рильського

Простерло гаряче своє проміння
На воїнів мого милого
У полі безводному,
Спрагою їм луки посушило,
Тугою сагайдаки склепило!»

Ярославни княгині чути голос.
Як та чайка-жалібниця,
Стогне вона вранці-рано:
«Полечу, — каже, — зозулею по Дунаю,
Умочу бобровий рукав
У Каялі-ріці,
Обмию князеві криваві рани
На тілі його дужому!»
Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«О вітре, вітрило!
Чому, господарю, силою вієш?
Чому мечеш ворожі стріли
На крилах своїх легких
Проти воїнів мого милого?
Чи то мало тобі шугати під хмарами,
Кораблі на синім морі гойдаючи?
Чому, господарю, по ковилі срібній
Розсіяв ти мої радощі?»
Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«О Дніпре-Славуто!
Пробив ти кам'яні гори
Крізь землю Половецьку,
Гойдаєш кораблі Святославові,
До полків несучи Кобякових.
Принеси ж ти, господарю,
До мене мого милого,
А не слала б я сліз йому ревних
На море пораненьку!»
Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«Сонце світле, трисвітле!
Для всіх ти тепле і красне!
Чому ж, сонце-господарю,

Слово о полку Ігоревім – переклад Максима Рильського

Чи не гоже було б нам, браття,
Розпочати давніми словами
Скорбну повість про Ігорів похід,
Ігоря Святославовича?
А зачати нам отую пісню
По сьогоднішніх бувальщинах,
Не по намислу Бояновім,
Боян-бо наш віщий,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами.
Спогадає перших днів усобиці —
Випускає він десять соколів
А на зграю лебедину:
Котру сокіл доганяє,
Та перша і пісню починає —
Чи старому князю Ярославіві,
Чи Мстиславіві хороброму,
Що зарізав Редедю
Перед полками касозькими,
А чи красному Роману Святославовичу.
Боян же, браття, не десять соколів
Напускав на зграю лебедину, —
Накладав він на живі струни
Віщі персти свої,
І самі вони славу князям рокотали.

Зачнемо ж ми, браття,
Від старого Володимира
До Ігоря сьогоднішнього.
Ігор сей, славен князь,
Міццю розуму оперезав,
Мужністю сердечною нагострив,
Ратного духу виповнився
Та й повів полки свої хоробрі

На землю Половецьку,
За землю Руську.

О Бояне, солов'ю наш давній!
Тобі б сей похід ощебетати,
По дереву мислі пурхаючи,
Розумом ширяючи під хмарами,
Давню славу звиваючи з новою,
Летючи тропою Троянвою
Через степи на море.
Тобі б співати пісню Ігореві,
Ігореві, Олега внукові:
«Не буря ясних соколів
Занесла через поля широкі, —
Галич лине зграями
К Дону великому».
А чи так би заспівати тут,
Віщий Бояне, внуче Велесів:
«Іржуть коні за Сулою,
Слава дзвенить у Києві,
Сурми сурмлять в Новгороді,
Стяги мають у Путивлі-граді,
Дожидає Ігор брата Всеволода.
Каже йому буй-тур Всеволод:
«Один брат, один світ світлий, Ігорю,
Обидва ми Святославовичі.
Сідлай, брате, свої коні бистрі,
Мої-бо вже готові стоять,
Під Курськом осідлані.
А мої куряни — вправні воїни,
Під сурмами сповиті,
Під шоломом викохані,
З кінця списа годовані.
Всі путі їм відомі,
Яруги їм знайомі,
Луки в них напружені,
Сагайдаки відкриті,
Шаблі нагострені;
Самі скачуть, як вовки сірі в полі,
Шукаючи собі честі,
А князеві слави».

* * *

Глянув Ігор на ясне сонце
Та й побачив — військо тьма покрила,
І сказав до дружини-вояцтва:

«Браття мої, друзі вірні!
Лучче нам порубаними бути,
Ніж полону зазнати!
А сядьмо, браття,
На бистрі свої коні,

На синій Дон погляньмо.
Зажадалося князеві
На провіщання не зважати,
Пошукати долі на Дону великім.
«Хочу, — каже, — з вами, русичі,
Чи списа зломити
При полі Половецькому
Та й наложити головою,
Чи шоломом пити воду з Дону».

Ой же ступив та Ігор-князь
У золоте стремено
Та й поїхав по чистому полю.
Сонце йому тьмою шлях закрило,
Буря розбудила птаство,
Звіра в табуни ізбила свистом.
Див кричить на верху дерева,
Велить послухати землі незнаній –
Волзі та й морю,
Сулі та й Сурожу,
Корсуню ще й тобі,
Тматороканський ідоле!

А половці дорогами небитими
Помчалися к Дону великому.
Риплять вози опівночі,
Мов ті лебеді ячать сполохані.
Ігор на Дон війська веде,
А вже лихо його тяжкеє
Підстерігають птахи на дубах,
Вовки грозу в ярах навивають,
Орли-білозерці клекотом
Звірину скликають на кості,
Лисиці брешуть на щити багрянні.
О Руська земле, уже ти за могилою!

Довго ніч темніє.
Зоря світ запалала.
Сивий туман покриває поле,
Примовкає солов'їний щебет,
Галчиний гомін здіймається.
Загородили русичі
Поле щитами багряними,
Шукаючи собі честі,
А князеві слави.

* * *

У п'ятницю рано-пораненьку
Розтоптали вони полки погані,
Полки половецькі,
Стрілами у полі розсипались,
Умикали красних дівчат половецьких,

Тканинами, оксамитами та кожухами,
Ще й уборами пишними половецькими
Мости по болотах вимощували.
Багряне древко, а короґва біла,
Багрян бунчук, а держало срібне
Відважному Святославовичу!

Дрімає в чистому полі
Олегове гніздо хоробре,
Далеко залетіло-залинуло!

Не вродилось воно кривду терпіти
Ні від сокола, ні від кречета,
Ані від чорного того ворона,
Від поганого половчанина!
Біжить Ѓзак, сірим вовком стелеться,
Кончак слід йому показує
К Дону великому.

Ой рано вранці-пораненьку
Кривава зоря світ-день ізвістує,
Чорні хмари находять з моря,
Чотири сонця закрити хочуть.
Трепече в них синя блискавка —
Бути грому великому,
Литися дощеві стрілами
З Дону великого.

Тут же то списам поламатися,
Тут же то шаблям пощербитися
Об шоломи половецькі
На річці Каялі
Близько Дону великого!
О Руська земле,
Уже ти за могилою!

Се вітри, внуки Стрибогові,
Віють з моря стрілами
На хоробрі полки Ігореві.

Земля гуде,
Вода в ріках каламутиться,
Порохи поле вкривають,
Гомонять стяги,
Половці наступають від Дону,
Від Дону, та й від моря,
І відо всіх сторін широких,
Обступили полки руські.
Діти бісові поле чисте
Криком перегородили,
А хоробросильні русичі
Своїми щитами багряними.

Славний яр-тур Всеволоде!
Стоїш ти на полі ратному,
Сиплеш на воїнів стрілами,
Гримиш об шоломи половецькі
Мечами гартованими.
Де тільки тур виросте,
Золотим своїм шоломом посвічуючи,
Там і лежать зітнуті
Нечестиві голови половецькі,
Ще й шоломи аварські,
Шаблею посічені булатною —
Твоєю, яр-тур Всеволоде!
Чи то на рани зважати йому,
Що забув і почесті, й життя своє,
І веселий Чернігів-город,
І отецький золотий престол,
І всі звичаї та обичаї
Красної своєї дружини Глібівни!

Були віки Троянові,
Минулися літа Ярославів,
Одгули війни Олегові,
Олега Святославовича.
Той-бо Олег мечем незгоду кував,
Стріли розсівав по землі.

Як ступав він в золоте стремено
У Тмуторокані, —
Дзвін той чув син Ярославів,
Великий Всеволод,
А Володимир-князь у Чернігові
Уші собі щоранку затикав.
Бориса ж Вячеславовича
Хвальба на суд привела,
На тирсі зеленій
Погребний покров слава,
Карала за кривду Олегову,
Молодого князя відважного.
Тож із Каяли тієї
Ізвелів князь Святополк
Тіло батька свого взяти,
Між іноходцями угорськими покласти,
Везти до святої Софії київської.

Отоді за Олега Гориславовича
Сіялись-росли усобиці,
Гинули внуки Дажьбогові,
В княжих чварах віку позбавлялися,
Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крякали-кричали,

За трупи перекир маючи,
Чорні галки одна одну кликали,
На поживу вилітаючи у поле.
Так було за битв колишніх,
А такого побою ще не чувано!
З ранку красного до вечора,
З вечора до світу ясного

Летять стріли гартовані,
Гримлять шаблі об шоломи,
Тріщать списи булатні
У полі невідомому,
Серед землі Половецької.

Чорна земля під копитами
Кістями засіяна,
Кров'ю полита, —
Тугою зійшли тії кості
На Руській землі!

Що то шумить, що то дзвенить
Перед зорею ранньою?
Ігор полки свої повертає:
Жаль йому брата любого Всеволода.

Бились день та бились і другий,
А на третій, в південну годину,
Похилились Ігореві стяги!
Тут брати розлучились
Над рікою Каялою бистрою.
Не стало вина кривавого,
Закінчили своє погуляння русичі,
Сватів своїх добре напоїли,
Самі полягли за землю Руську.

Никне трава жалощами,
Древо з туги к землі клониться.
Невесела, браття, настала година,
А що силу руську пустиня вкрила!

Встала тоді обида
В силах Дажьбожого внука,
Дівою ступила на землю Троянову,

Сплеснула крильми лебединими,
На синьому морі
Біля Дону плещучись,
Прогнала часи достатку.
Перестали князі невірних воювати,
Стали один одному казати:
«Се моє, а се теж моє, брате!»
Стали вони діла дрібні

Вважати за великі,
На себе самих підіймати чвари, —
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську долали.
Ох, далеко ж ти злетів,
Ясен соколе,
Птиць край моря побиваючи!
Ігоревого війська преславного
Довіку вже не воскресити!

* * *

Зайшов тоді стогін великий,
Розтялися тяжкі прокльони
По Землі Руській.
Ой покликнули Карна і Жля,
Побігли по Руській землі,
Огонь роздмухуючи
В розі полум'яному.
Жони руські заплакали,
Словами промовляючи:
«Вже ж нам про милих своїх
Ні мислю не помислити,
Ні в думці не подумати,
Ні очима їх не побачити,
Вже ж нам сребром-золотом
Довіку не тішитись!»

Застогнав тоді Київ тугою,
Заголосив Чернігів напастями,
Журба розлилась по Руській землі,
Печаль гірка розтеклася.
А князі самі на себе
Незгоду взяли кувати,
А невірні набігали на Руську землю,
По білиці з двору данини брали.

Тож-бо два хоробрі Святославовичі,
Ігор та Всеволод,
Розбудили лихо недобре,
Що приспав був отець їх,
Святослав грізний великий київський.
Був же він грозою на ворога,
Приборкав його полками сильними,
Ще й мечами булатними,
Наступив на землю Половецьку,
Потоптав гори та яруги,
Скаламутив ріки й озера,
Висушив болота і потоки,
А невірного Кобяка з лукомор'я
Од залізних полків половецьких
Мовби той вихор вихопив, —
І упав Кобяк у Києві,

У світлиці Святославовій.

Тут німці і венеційці,
Тут греки і морав'яни
Славу співають Святославові,
Гудять Ігоря Святославовича,
Що потопив скарби в Каялі половецькій,

Руського золота в неї насипав.
Пересів Ігор-князь із сідла золотого
В сідло невольницьке.
Мури в містах засмутилися,
Померкли веселощі.

* * *

Смутен сон приснився Святославові
На горах київських.
«Укрили мене, — каже, — звечора
Чорним запиналом на ліжку тисовому,
Черпали мені синього вина,
З отрутою мішаного,
Сипали мені на лоно
Сагайдаками порожніми поганськими
Перли великі,
Та ще й мене голубили, —
А вже в моїм теремі злотоверхім
Покрівля розвалена,
З вечора до ранку самого
Сизокрилі ворони крякали
Коло Плісненська на оболоні,
Похоронні сани їхали
До синього моря».

І сказали бояри князеві:
«Туга, князю, ум полонила!
Се ж бо злетіли два соколи
З отцякого столу золотого
Пошукати города Тмуторокані,
А ще й з Дону шоломом напиться.
Повтинали поганці їм крила,
Закували їх самих у залізо.
Темно було того дня:
Померкли два сонця,
Два багрянні стовпи погасли,
Ще й два молоді місяці,
Олег і Святослав,
Тьмою огорнулись.
На ріці Каялі мла світ закрила,
Розсипались по землі половці,
Мов та зграя лютих пардусів,
Потопили наших у морі,
Хану своєму велику дали потугу.

Уже ганьба славу поборола,
Уже насильство побило волю,
Уже див шугнув на землю.
Заспівали готські діви красні
На березі синього моря,
Руським золотом видзвонюють,
Співають про часи недавні,
Славлять помсту Шароканову.
А нам тепер, друзі-дружино,
Не до веселощів!»

Зронив тоді великий Святослав
Золоте слово, зо слізьми змішане:
«Дітки мої, Ігорю і Всеволоде!
Рано взяли ви землю Половецьку
Мечами разити,
А собі слави шукати.
Не з честю ви ворога подолали,
Не з честю пролили кров поганську.
Серця ваші хоробрі
З булата міцного викуті,
Буйною відвагою гартовані.

Що ж бо зробили ви
З сивиною моєю срібною?
Уже не бачу я влади сильного,
На війська багатого
Брата мого Ярослава
З чернігівськими боярами,
З могутями і з горянами,
З зайдиголовами та з похожанами, —
Ті без щитів,
Із ножами захалявними
Криком війська побивають,
Прадідною славою видзвонюючи.
Ви ж сказали:
«Самі мужаймось,
Самі візьмем славу прийдешню,
Колишньою самі поділимось».
Чи то диво, браття,
Старому помолодіти?
Коли сокіл перелиняє,
Високо він птахів ганяє,
Не дає гніздо своє скривдити.
Тільки ж лихо: не маю підмоги
Від князівства, братів моїх кривих, —
Невесела година настала!
Уже Римів кричить
Під шаблями половецькими,
А Володимир поранений-порубаний,
Туга і печаль сину Глібовому!

Великий князю Всеволоде!
Чи не прилинув ти здалека
Отчий золотий престол покріпити?
Твої-бо війни можуть
Волгу веслами розплескати,
А Дон шоломами вилити,
Коли б ти був, —
Продавалась би невільниця по ногаті,
А невільник — по різані.
Ти-бо можеш на суходолі
Живими стріляти самострілами —
Завзятими синами Глібовими!

Ти, буй-Рюриче, і ти, Давиде!
Чи не ваші війни
Золотими шоломами
У крові ворожій плавали?
Чи не ваша хоробра дружина
Рикає, мов ті тури,
Ранені шаблями гартованими
В полі незнамому?
А вступіть же,
Панове-браття,
В золотее стремено
За кривду сьогочасну,
За землю Руську,
За рани Ігореві,
Хороброго Святославовича!
Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай рядячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.
Стрілай, господарю, Кончака,
Раба поганого,
За землю Руську,
За рани Ігореві,
Хороброго Святославовича!

А ти, буй-Романе, і ти, Мстиславе!
Мисль одважна
Покликає ваш розум на діло.
Високо плаваєш ти, Романе,
В подвигах ратних,

Як той сокіл на вітрі ширяючи,
Птицю долаючи одвагою.
Маєте ви залізні нагрудники
Під шоломами латинськими.
Та й не одна країна гуннська,
Литва ще й ятвіги,
Деремела й половці
Списи свої покидали,
А голови преклонили
Під тими мечами булатними!
Та вже князю тому Ігореві
Світ-сонце померкло,
А дерево не на добро
Листя своє зронило,
Понад Россю та й понад Сулою
Городи поділено!
Уже Ігорового війська славного
Не воскресити!

Дон тебе, князю, кличе,
Князів на подолання ззиває.
Хоробрі князі Ольговичі
Готові до бою!

Інгвар, і Всеволод,
І всі ви, три Мстиславовичі,
Не лихого гнізда кречети, —
Чи не в битвах,
Не в звитягах славетних
Здобули ви собі володіння?
Де ж ваші золоті шоломи,
Щити добрі і списи лаські?
Загородіть полю ворота
Гострими своїми стрілами
За землю Руську, за рани Ігореві,
Хороброго Святославовича!»

Уже Сула бистрая
Не рине срібними струмнями
До города Переяслава,
Двіна-ріка тече болотами
Назустріч грізним половчанам,
Крик поганих розтинається!
Сам тільки Ізяслав, син Васильків,
Подзвонив мечами своїми гострими
У шоломи литовські.
Приголубив він славу ратну
Діда свого Всеслава,
А самого його під щитами багряними
Литовські мечі приголубили.
І сходив він кров'ю юною,
Сам собі слово промовляючи:

«Дружину твою, княже,
Укрили птиці крилами,
Звірі її кров полизали».
Не було там брата Брячислава
Ані другого, Всеволода,
Сам-один зронив він перлову душу
Крізь золоте намисто.
Голоси жалобою лунають,
Навкруги веселощі примовкли,
Трублять труби городенські.
Ярославе і всі внуки Всеславові!
Преклоніть ви свої корогви,
Укладіте в піхви мечі оганьблені:
Втратили-бо ви дідівську славу!
Ви своїми чварами
Зачали наводити невірних
На землю Руську,
На життя Всеславове!
Що ж то була за наруга
Через лихі усобиці
Від землі Половецької!

На сьомім віці Трояновім
Метнув князь Всеслав жереб
На дівчину, йому любу.
Сів він на бистрого коня,
Помчався до Києва-города,
Діткнувся кінцем списа
До золотого столу київського.
Поринув він лютим звіром
Серед ночі темної
Із города Білгорода,
Окрився млою синьою,
А вранці-рано
Відчинив сокирами браму новгородську,
Розбив славу Ярославову,
Скочив вовком до Немиги з Дудуток.

Не снопи кладуть на Немизі, —
Кладуть голови молодецькі,
Молотять ціпами булатними,
Стелять на току життя,
Одвівають душу від тіла.
Береги криваві немизькі
Не добром-збіжжям засіяні, —
Засіяні кістьми синів руських.

Всеслав-князь людей судив,
Городи мирив із князями,
А сам вовком серед ночі темної
Вибігав із города з Києва,
До півнів сягав Тмутороканя,

Вовком путь перебігаючи
Великому Хорсові.

Йому в місті Полоцьку
Дзвонили дзвони до заутрені,
У святій Софії раннім-рано,
А вже в Києві він чув той дзвін.
Віща душа була
В тілі його молодецькому,
А не раз, не два біди зазнавала.
Тим же то Боян віщий
І склав колись мудру приповідку:
«Ні мудрому, ні меткому,
Ні за пташку прудкішому
Суда божого не минути!»

Ой і стогнати землі Руській,
Колишні часи і князів колишніх
Пригадуючи!
Не можна ж було прикути
Того старого Володимира
До гір київських!
Стали-бо корогви
Одні Рюрикові, інші — Давидові,
В різні боки вони розвіваються,
Списи співають на Дунаї!

* * *

Ярославни-княгині чути голос.
Як та чайка-жалібниця,
Стогне вона вранці-рано:
«Полечу, — каже, — зозулею по Дунаю,
Умочу бобровий рукав
У Каялі-ріці,
Обмию князеві криваві рани
На тілі його дужому!»
Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«О вітре, вітрило!
Чому, господарю, силою вієш?
Чому мечеш ворожі стріли
На крилах своїх легких
Проти воїнів мого милого?
Чи то мало тобі шугати під хмарами,
Кораблі на синім морі гойдаючи?
Чому, господарю, по ковилах срібній
Розсіяв ти мої радощі?»

Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи: ,

«О Дніпре-Славуто!
Пробив ти кам'яні гори
Крізь землю Половецьку,
Гойдаєш кораблі Святославові,
До полків несучи Кобякових.
Принеси ж ти, господарю,
До мене мого милого,
А не слала б я сліз йому ревних
На море пораненьку!»

Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«Сонце світле, трисвітле!
Для всіх ти тепле і красне!
Чому ж, сонце-господарю,
Простерло гаряче своє проміння
На воїнів мого милого
У полі безводному,
Спрагою їм луки посушило,
Тугою сагайдаки склепило!»

* * *

Опівночі море заграло,
Мла іде стовпами-вихрами,
Ігореві-князю бог путь являє
Із землі Половецької
На землю Руську,
До отецького золотого престолу.

Погасла зоря вечорова,
Ігор спить, Ігор не спить,
Ігор мислю поле міряє
Од великого Дону
Та й до Дінця малого.
Овлур свиснув на коня за річкою:
Подає вістку князеві...

І нема вже князя Ігоря!
Стогне-гуде земля,
Шелестить трава,
Намети половецькі сколихнулися.
А Ігор-князь поскочив горностаєм
Між очерети високі,
Білим гоголем на воду полинув.
Іспав же він на коня бистрого
Ще й помчався вовком-сіроманцем
До луку донецького,
Ще й полетів ясним соколом,
Гуси-лебеді в тумані сизому
На підживок собі забиваючи.
Коли Ігор соколом летить,

Овлур сірим вовком стелється,
Студену росу струшуючи:
Заморили ж вони бистрі свої коні.

Каже Донець: «Княже Ігорю!
Не мало тобі слави,
Кончакові — досади лютої,
А Руській землі веселоців!»
Каже Ігор: «О Донець-ріко!
Не мало тобі слави,
Що носив ти князя на хвилях,
Стелив йому траву зелену
На берегах срібних.
Окривав теплим туманом
У затінку зеленого дерева,
Стеріг на воді гоголем,
На хвилі птахом-рибалкою,
На вітрі качкою-чорнухою!»

Не така ж та річка Стугна,
Що мало води в собі має,
Та чужі збирав собі потоки,
Широко в гирлі розливаючись!
Потопила вона край темного берега
Юнака князя Ростислава.

Плаче мати Ростиславова
По юнакові Ростиславу-князеві!
Никли квіти жалощами,
Дерево з туги к землі клонилося!

Не сороки заскрекотали, —
Їдуть Гзак і Кончак
Слідом Ігоревим.
Тоді ворони не крякали,
І галич примовкла,
І сороки не скрекотали, —
Тільки полози повзали,
Тільки дятли стукотом
Шлях до річки показували,
А ще соловейки співом веселим
Ясен світ віщували.

Каже Гзак Кончакові:
«Коли сокіл до гнізда відлітає, —
Не пустім молодого соколяти,
Золотими стрілами застрельмо».

Каже Кончак Гзакові:
«Коли сокіл до гнізда відлітає, —
То опутаймо соколя його
Красною дівчиною».

Каже Гзак Кончакові:
«Як опутаєм його
Красною дівчиною,
То не бачити нам ні соколяти,
Ані дівчини тієї красної,
Тоді нас птахи почнуть бити
В полі нашому половецькому!»

* * *

Сказав Боян, піснетворець давній
Часу Олега ще й Ярослава,
Про дні сказав Святославові:
«Тяжко голові без плечей,
А зле тілу без голови».
Так само тяжко й Руській землі
Без князя Ігоря.
Сонце сяє в небі ясному,
Ігор-князь — у Руській землі!
Дівчата співають на Дунаї,
В'ються голоси через море
До Києва-города.
Їде Ігор Боричевим
До святої богородиці Пирогощої.
Землі раді, городи веселі,
Співають вони про давніх князів.
Про молодих виспівують.
Слава славна Ігорю Святославовичу,
Буй-турові Всеволоду,
Володимирові Ігоревичу!
Здоров'я князеві й дружині,
Що борються за народ християнський
Із військами поганями!
Князям і дружині слава!
Амінь.

Віщий Олег — творець Київської Русі

Перша історія в рамках проекту «Київський пантеон», започаткованого Київським Медіа Холдингом, присвячена славетному князю Олегу або Віщому Олегу. Наступною розповіддю «Хрещатика» буде історія княгині Ольги.

“...Волхвы предсказали ему, что он умрет от любимого коня своего. (...) Олег, поверив волхвам, удалил от себя любимого коня; вспомнил об нем через несколько лет — узнал, что он умер,— захотел видеть его кости — и, толкнув ногою череп, сказал: “Это ли для меня опасно?” Но змея скрывалась в черепае, ужалила Олега в ногу, и герой, победитель Греческой империи, умер от гадины! Впечатление сей картины должно быть нравоучительное: помни тленность человеческого жизни!” (Н. М. Карамзин. О случаях и характерах в российской истории).

Найперші відомості про діяльність князя Олега (Віщого Олега, помер 912 чи 922 р.— варяг, з 879 князь новгородський, з 882 — київський) знаходимо в давньоруських літописах. Згідно з “Повістю минулих літ”, Олег був родичем Рюрика, можливо, його шурином (за Іоакимовським літописом). Після смерті Рюрика в 879 році Олег став князувати у Новгороді, оскільки син Рюрика, Ігор, був ще дитиною.

Етимологія імені свідчить про скандинавське походження Олега. *Helgi* зі скандинавської — “присвячений богам”.

У 882 році Олег здійснив успішні походи на Смоленськ і Любеч. Відтак по Дніпру спустився в Київ, де князями на той час були Аскольд і Дір. Олег заманив їх до своїх бойових кораблів, пред’явивши спадкоємця Рюрика, малолітнього Ігора, і наказав своїм воїнам убити Аскольда й Діра.

Київ сподобався Олегу своїм місцем розташування, і він перебрався сюди разом із дружиною, немовби проголосивши: “Бути Києву матір’ю міст руських!” Тим самим він об’єднав два основних центри східних слов’ян (північний і південний). Тому саме Олега, а не Рюрика вважають творцем давньоруської держави Київської Русі. Упродовж наступних двадцяти п’яти років Олег підкорив Києву древлян, северян, радимичів.

У 907 році Олег вирушає у великий військовий похід на Константинополь (Цареград). За “Повістю минулих літ”, у ньому були задіяні 2000 бойових кораблів по 40 воїнів у кожному. Візантійський імператор Лев Філософ наказав замкнути ворота міста й загородити ланцюгами гавань, таким

чином надавши можливість варягам грабувати передмістя Цареграду. Втім, Олег зважився на штурм нетрадиційним способом: “И повелел Олег своим воинам сделать колёса и поставить на колёса корабли. И когда подул попутный ветер, подняли они в поле паруса и пошли к городу”. Стривожені греки запропонували Олегу мир та данину. На знак перемоги Олег прибив свій щит до воріт Цареграду.

Деякі сучасні історики вважають цей похід легендарним, оскільки про нього немає жодної згадки у візантійських авторів, схильних досить детально описувати такі походи періоду 860—941 років.

У 912 році Олег відрядив до Константинополя посольство, котре підтвердило “багаторічний” мир і уклало новий договір. У порівнянні з договором 907 року з нього зникла згадка про вільну торгівлю без данини.

За версією ПВЛ, в цьому ж 912 році князь Олег гине від укусу змії. Обставини смерті Віщого Олега суперечливі. Згідно з “Повістю минулих літ”, його могила знаходиться в Києві на горі Щекавиці. Новгородський літопис свідчить, що Олег похований у Ладозі, але й каже, що він пішов “за море”. Так чи інакше, в обох розповідях присутня легенда про смерть від зміїної отрути. Волхви пророкували князю, що він помере від свого улюбленого коня. Олег наказав вивести коня, і пригадав пророцтво лише через чотири роки, коли кінь уже давно помер. Олег посміявся над волхвами й захотів подивитися на кістки коня — став ногою на череп і промовив: “Чи його мені боятися?” Однак в черепі коня жила отруйна змія, котра й ужалила князя.

Паралелі до цієї легенди можна відшукати в ісландській сазі про вікінга Орвара Ода. Утім, невідомо: чи сага стала приводом для виникнення руської легенди, чи навпаки. Та якщо Олег — історичний персонаж, то Орвар Ода — герой пригодницької саги, створеної на основі усних переказів не раніше XIII сторіччя.

Джерело: Хрещатик, <http://kreschatic.kiev.ua/ua/3382/art/1221505213.html>

Виникнення Києва

<http://osvita.ua/vnz/reports/history/4010/>

Київ постав на правому березі Дніпра, на кручах, які високо здіймаються над річкою. Це найзручніше місце для розташування міста в усьому Середньому Подніпров'ї. Тут пролягає межа між зонами лісу і лісостепу. У місці, де виник Київ, межу лісу і лісостепу перетинає могутній Дніпро. Не просто перетинає, а саме тут збирає води з величезних просторів, які зі сходу несе йому Десна, а із заходу - Прип'ять

Отож, Київ немов ключ, яким замикалися водні шляхи в усі сторони світу. Звичайно, таке виняткове місце не могло не стати великим могутнім центром навколишніх земель. Високі кручі з обривистими берегами, порізані річками Либідь, Почайна, Глибочиця, Киянка, були готовими укріпленнями, які створила сама природа. На цих пагорбах і з'явився Київ. Про його виникнення розповідається в нашому найдавнішому літописі «Повісті временних літ». Літописець Нестор записав народну легенду про трьох братів - Кия, Щека, Хорива і їхню сестру Либідь, які заснували на землі мудрих полян місто і назвали його в честь старшого брата Києвом. Кий сидів на тій горі, де узвіз Боричів, а Щек на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив на третій горі, яку називали Хоревницею. «І був довкола ліс і бір великий, і ловили вони тут звірину. Були ж вони мужами мудрими і тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві і сьогодні». Нестор згадав і другий переказ про те, що Кий був перевізником на Дніпрі. Але одразу ж спростовує цю легенду, доводячи, що Кий був князем, адже він ходив у Царгород, і цесар Візантії приймав його з великою шаною. На жаль, Нестор не знав ні імені цесаря, ні точних дат життя Кия, а отже, й заснування Києва. Він згадував, що Кий, повертаючись із Царгорода, заклав містечко Києвець на Дунаї і хотів осісти там. «Але не дали йому ті, що жили поблизу». Кий повернувся і скінчив своє життя у Києві. Ця легенда розійшлася між навколишніми народами. Вона записана у вірменському літописі та інших писемних пам'ятках.

Ми знаємо імена засновників міста, а от про дату його виникнення вчені до цього часу сперечаються, існують різні, часом протилежні, думки. Територія була заселена з найдавніших часів, знайдено залишки поселень. Поселення з найдавніших часів до III ст. до н.е. називають докиївськи-

ми. Далі життя на цих пагорбах закипіло ще бурхливіше - на Старокиївській і Замковій горах, на Подолі, Оболоні, Печерську. Жителі не лише вирощували хліб і доглядали худобу, а й знали різні ремесла, торгували з грецькими містами на Чорному морі. Вчені знаходили цілі скарби римських монет тих часів. Це підтверджує, що вже на початку нашої ери сюди вели і тут закінчувалися торгові шляхи з півдня. Особливо великими й багатими стали в II - III ст. н.е. Але згодом вони занепали. Аж у другій половині V ст. тут знову завирувало життя. Вчені дійшли висновку, що Кий князував тут наприкінці V ст. Відтоді й ведуть вік міста, йому уже більше 1500 років. Проблема походження Києва постійно привертала увагу істориків. Довгий час це літописне оповідання було єдиним історичним джерелом, проте історики ставились до нього досить скептично і приходили до протирічних висновків, приписуючи заснування Києва сарматам, готам, гунам, аварам, норманам.

З цього пагорба відкривається панорама Нижнього міста - Подолу. Це один з найдавніших районів Києва. Літописні згадки дають виразне уявлення про його значення і роль в житті Києва. Тут знаходився головний торговельний центр - Торжище, міська вічова площа, кам'яні собори, двори торговців. Він розміщується на правобережній низині між гирлом р. Почайни та схилами старокиївської гори, Замкової, Щекавиці і Хоревіці. Звідси й назва Поділ, тобто низинна місцевість. Перші поселення на його території відносяться до періоду пізнього палеоліту. Про давність Подолу свідчать й назви вулиць - Щекавицька, Хорива, Борисоглібська, Ігорівська, Братська, Волоська. За часів Київської Русі Поділ був торговельно-ремісничим центром міста, площа якого становила близько 200 га. Кwartали мали й відповідну назву: Гончарі, Дігтярі, Кожум'яки, Торжище. Гирло р. Почайни служило гаванню, а сама ріка - однією з трас шляху «з варяг у греки». Було знайдено залишки майстерень. В них працювали ремісники більш, як 60 спеціальностей. Ремісники освоїли складні у технічному плані виробництва - обробка заліза, лиття ювелірних виробів, виготовлення будівельних матеріалів, скловиробництво, художнє ремесло. Провідною галуззю було ковальство, тут вироблялись усі різновиди виробів із заліза та сталі - близько 150 видів. Високого рівня досягло художнє ремесло. У знайдених скарбах налічувалось більш як 3 тис. дорогоцінних ювелірних виробів із золота та срібла. Поділ проводив широку торгівлю. Сюди регулярно прибували купці і навіть на деякий час оселялися, утворюючи колонії. Відомо, що біля Торжища знаходився двір новгородських купців, які побудували церкву Святого Михаїла - Новгородську божницю. В самому центрі, навколо торговельної площі, були побудовані храми Святої Богородиці Пирогощі, Святих Бориса і Гліба. Замовниками храмів на Подолі були не князі і монастирі, а торговельно-ремісничі об'єднання. Тому головна увага приділялась не внутрішньому, а зовнішньому вигляду. Недалеко знаходилась Турівсь-

ка божниця, яку заснували купці з Турова. Літописи свідчать, що на Подолі в XI-XII ст. проводились великі будівельні роботи - зводились укріплення, «столпія». Вони проходили приблизно по р. Глибочиця. Споруд стародавнього часу на Подолі зараз не збереглося, проте їх багато у Верхньому місті, на Старокиївській горі, де було засновано «град Кия».

У середньовіччі Середнє Подніпров'я все більше виходило на перше місце в східнослов'янському світі. Вже на рубежі VIII - IX ст., в епоху спаду хозарського панування в південно-руських степах, тут склалося державне утворення, яке називалось Руська земля. Арабські письменники та географи, які описували східних слов'ян, уже добре знають Київ як центр одного з політичних об'єднань. Він об'єднав кілька союзів племен. До складу Руської землі увійшли полянське, сіверянське і древланське князівства. В цей період політичне значення Києва надзвичайно зросло. Він був у центрі інтенсивного процесу об'єднання багатьох східнослов'янських племен, який завершився в кінці IX ст. створенням єдиної Давньоруської держави.

Як свідчать археологічні знахідки, місцем давнього поселення була Замкова гора, яка була ізольованою зі всіх сторін природними схилами висотою близько 70 м над рівнем Дніпра. Навіть без штучних укріплень вона була неприступною. Перше значне розширення центральної частини раннього Києва відбулось після побудови укріплень на Старокиївській горі. «Град Кия» був побудований за всіма правилами ранньосередньовічної оборонної архітектури. З трьох сторін Старокиївська гора мала круті схили, а з півдня городище було оточене високим земляним валом і глибоким ровом. Київ стояв на перехресті шляхів, був адміністративно-політичним та культовим центром союзу. Зросла економічна та військова могутність Руської землі вивела молоду державу в ряд наймогутніших країн середньовічного світу. Точні відомості про подальших правителів Києва знаходяться у літописах. З нащадків Кия нам відомо про князів Аскольда і Діра, яких згадують здебільшого разом. Але княжили вони, мабуть, в різний час. Аскольд прославився походом на Візантію. У 860 р. він ледь не взяв штурмом Константинополь, або як тоді його називали - Царгород. Візантія мусила укласти з ним вигідні для нього угоди, а про Русь заговорила вся Європа. Походи мали й інший наслідок: князь Аскольд прийняв християнську віру. Мабуть, це й стало причиною його загибелі. У 882 р. до Києва припливли кораблі князя Олега, який походив з варязького роду Рюриковичів. Сховавши своїх воїнів, Олег, удаючи з себе купця, викликав Аскольда з міста і убив його. Згідно з легендою, все сталося дуже вдало для Олега. Як Аскольд, відомий воїн, раптом виявився занадто довірливим і безборонним? І кияни не прогнали вбивцю свого князя, хоча у нього було мало воїнів, а дозволили йому князувати. Найімовірніше, в Києві були незадоволені Аскольдом, і кияни покликали Олега. Очевид-

но, князь-християнин на чолі язичницької держави був недоречним.

До прийняття християнства слов'яни жили за язичницькими віруваннями. Язичництво - це первісні вірування, традиції та обряди людей у первіснообщинному суспільстві. Це величезний комплекс уявлень про світ, який складався протягом тривалого часу. Його специфікою є своєрідний характер: нове не витісняє старе, а нашаровується на нього, додається до старого. В його основі лежало обожнення сил природи, тварин та рослин. Згодом ці стихійні сили набувають вигляду людиноподібних божеств: русалок, берегинь, рожаниць, розвивається культ предків. На перший план виходять божества, котрі уособлювали сили природи, від яких залежали результати праці землероба, адже саме цей вид занять був основним для осілого слов'янського населення. У пошані у слов'ян були також священні дерева і дикі звірі - старі дуби і дикі кабани (вепри). Про полювання на вепра й урочисте споживання його м'яса розповідається в літописах і билинах. За щелепами як за священними предметами вівся постійний догляд. Через це вони залишалися цілими і довго перебували у стовбурах дерев. Дуби також зберігались недоторканими. Вставлення щелеп у стовбур вважалося справою релігійною, і це також сприяло ставленню до дуба як до священного предмета. Переконливим твердженням цього служать знахідки в Десні та Дніпрі двох величезних дубових стовбурів зі встромленими в них іклами диких кабанів. Вони служили предметами поклоніння на берегах річок, де проводились церемонії на честь язичницьких божеств.

Сьогодні можна стверджувати, що язичництво не було чимось примітивним, із жалюгідними культами та обрядами, як раніше переконувала християнська церква. В IX - X ст. на Русі існували не лише забобони села, а й державна язичницька релігія міста з уявленнями про божественне походження великокнязівської влади, зі складним ритуалом і кастою жерців. Важливе місце посідали культові споруди: капища, святилища, - де стояли виконані з різного матеріалу зображення язичницьких богів. Те, що ідоли містилися в будівлях, свідчить «Сага про Олава Трюгвассона», вікінга, який перебував на службі в руського князя: «Олав ніколи не шанував ідолів і завжди старався так робити. Все-таки він часто супроводжував конунга в храм, але ніколи не входив туди, а стояв знадвору біля дверей». Культові споруди знайдені в Києві, Чернігові, Новгороді та інших містах і селах. Так, на території цього городища у 1908 р. археологом В. Хвойкою було знайдено язичницьке капище (розміри 4,2 x 3,5 м), з чотирьох сторін знаходились чотирикутні виступи, звернені у різні сторони світу. Навколо збереглися елементи підлоги, виліпленої з товстого шару глини, а із західного боку виявився великий стовп, поблизу знайдено багато кісток і черепів тварин. Припускають, що стовп являв собою жертovníк просто неба. Підтвердження такої думки знаходимо на одній з

мініатюр Радзивіллівського літопису. Одні дослідники пов'язують жертвник з культом слов'янського бога Світовіда, інші - Перуна. При наявності культових споруд обов'язково повинні бути люди, які досконало знали всі звичаї і обряди, пояснювали, стежили за їх дотриманням, а також доповнювали традиції новими реаліями. На Русі таких людей називали волхвами, чаклунами, відунами. Найдавніше літописне повідомлення про них датується 912 роком і міститься в повісті про смерть князя Олега. В ній розповідається про чаклуна, який віщував князю Олегу смерть від власного коня. Після повернення з походу на Царгород, князь звинуватив волхвів у неправді: минуло вже п'ять років, кінь помер, а він й досі живий. Однак пророцтво все-таки збулося: Олег помер від укусу змії, що виповзла з кінського черепа й ужалала князя в ногу. Наступним правителем Русі був Ігор. Він здійснив два походи на Візантію, намагався підкорити непокірне плем'я древлян, і був вбитий ними під час збору данини. Його дружина княгиня Ольга жорстоко помстилася їм і почала правити сама. Повість повідомляє про те, що вона відвідала Константинополь і там прийняла хрещення. Легенда оповідає, що візантійський імператор Костянтин просив її руки.

В історичній літературі довгий час панувало твердження про те, що центральна частина Києва аж до періоду правління Володимира Святославича залишалась в межах укріплень давнього городища, а велика територія на півдні була зайнята язичницьким кладовищем. Лише після прийняття християнства могили предків нібито були розриті і Володимир почав споруджувати нове місто. Проте археологічні дані цього не підтверджують. Літописна стаття 945 р., в якій літописець розповідає про прибуття до княгині Ольги древлянських послів, подає свідчення про два князівські двори, один з яких - Двір княжий поза містом - знаходився за межами укріплень. Його місцезнаходження, «за святою Богородицею», і підтвердили археологічні розкопки (над садибою № 38 по Андріївському узвозу. Цей давній київський палац, побудований наприкінці IX - початку X ст., був багато прикрашений фресковим розписом, полив'яними керамічними плитками, шиферними різними деталями, мармуром. Палац був монументальною спорудою.

З бурхливим ростом Києва з'явилась потреба збудувати новий дитинець, який би відповідав зрослим вимогам столиці Київської Русі. Такий дитинець було споруджено вже при князюванні Володимира Святославича. Навколо розміщувались кам'яні князівські палаци, залишки яких занаходяться в землі. Це були витягнуті прямокутні побудови, прикрашені фресками, поливними плитами, шиферними і мармуровими архітектурними деталями. Палаци мали великі парадні зали розміром до 300 м. Київські князі вважали, що розміри й пишність палаців повинні підкреслювати їхню могутність і велич. Арабський мандрівник Ібн-Фадлан, розповідаючи про знамениті недільні бенкети, які влаштовував Володи-

мир Святославич, відмічав, що в дворі з князем знаходяться 400 чоловік його хоробрих і вірних людей. Вони сидять під його престолом, а престол великий і прикрашений дорогоцінним камінням. А коли князь бажав їздити верхи, то підводили коня до престолу і звідти він сідав на нього. Відомо кілька палаців - це Західний палац, Двір в княж-місті круглої форми, Південний князівський палац та Ротонда. На стінах представлені зразки будівельного матеріалу цих палаців. На цьому місці знаходилась головна площа - «Бабин торжок», де стояла бронзова квадрига коней з Херсонеса.

У 1975 р. були досліджені залишки ще одного культового об'єкта. Це капище прямокутної форми з шістьма заокругленими симетричними виступами. На відстані 1 м містилася велика чашоподібна яма - жертвник із прошарками вугілля, попелу та перепаленої глини, кістки тварин, кераміка та бойова залізна сокира - символ язичницького бога Перуна. Ймовірно, що це святилище є одним з матеріальних підтверджень першої релігійної реформи Володимира, яку він провів 980 р. Тоді було створено пантеон шести язичницьких богів на чолі з Перуном. Це був володар грому і блискавки, покровитель великого князя та його військової дружини. Перун був грізним божеством, але водночас і мудрим, адже його зображали з сивою срібною головою та золотими вусами. Після прийняття християнства його не порубали, як інших ідолів, а під наглядом і в супроводі князівських слуг спустили до Дніпра й сплавивши за межі держави. Другим богом пантеону був Хорс - бог місяця. Слідом за ним йшов Даждьбог - один з головних божеств Русі. Під цим ім'ям обожнювалося сонце, яке давало життя, тобто це був бог, що давав добро. Антипод Даждьбога - Стрибог, який знищував добро, в ньому ще уособлювалися холод, негода. У «Слові о полку Ігоревім» він дід, родоначальник усіх вітрів. П'ятим богом вважався Сімаргл у образі крилатого пса, охоронця зерна і посівів, він мав крила, гострі пазури і зуби. Єдиною представницею жіночої статі у пантеоні була Мокош. Вона вважалася заступницею дому, родинного вогнища, покровителькою ткацтва, прядіння, вишивання та інших жіночих занять. З незрозумілих причин у пантеоні не знайшлося місця для Велеса - бога худоби, багатства, купців, покровителем померлих предків. А ще за кілька десятиліть до реформи 980 р. його ім'ям разом з ім'ям Перуна клялися на переговорах з візантійцями князі Олег і Святослав. Велике святилище Велеса знаходилось на Подолі, на березі р. Глибочиця.

Велике міське будівництво розгорнулось після прийняття християнства. На ті часи язичництво уже віджило свій вік, оскільки це була релігія первіснообщинного ладу, воно вже не відповідало рівню соціального, політичного і культурного розвитку Русі. Нові соціально-політичні умови розвитку потребували монотеїстичної релігії. В усіх сусідніх державах її різновиди прийшли на зміну язичництву. Після ознайомлення з обрядами і церковною службою кількох релігій Володимир вирішив зупинитися на виборі християнства візантій-

ського зразка. Цьому сприяла політична ситуація того часу, давні і тісні зв'язки з Візантією. Християнське віровчення почало проникати на ці землі, починаючи з III - IV ст. Князь Аскольд був хрещеним, в Києві на Подолі була соборна церква св. Іллі, бабуся Володимира Ольга теж була християнкою. Введення християнства стимулювалось і зовнішніми причинами. Цього потребував розвиток політичних, економічних та культурних відносин з країнами Європи, більшість яких до того часу уже була християнськими. Літописець Нестор писав, що Володимир скликав бояр і старійшин на раду, де вирішили ознайомитися з різними релігіями. Було обрано десять «мужів», які вирушили в далекі світи дізнатися про віру і службу тамтешніх народів. Найбільше їх вразила служба, що правилася в християнських храмах Візантії. Хрещення Володимира і навернення в християнство його підданих пов'язувалося літописцем із військовим походом на грецьке місто Корсунь (Херсонес). Заволодівши містом, Володимир посилав послів до візантійської столиці і вимагає шлюбу з візантійською царівною Анною. Імператор відповів, що цей шлюб можливий лише за умови хрещення самого князя і держави. Після цього князь повертається до Києва з багатими трофеями, а Корсунь віддає грекам як віно за принцесу. Створена більш як через сто років після справжніх подій літописна повість про хрещення Русі й покладена в її основу «корсунська легенда» поєднала реальні факти з легендами. Історична ймовірність цього джерела і тепер залишається предметом гострих дискусій. Найбільш поширена й достовірна інтерпретація доводить, що корсунська експедиція Володимира мала місце 989 року. Тоді Візантія переживала нелегкі часи. Полководець Варда підняв повстання, тому імператор попросив допомоги у Володимира. На переговорах Володимир підтвердив свою готовність прийняти християнство як державну релігію Русі, а візантійські співправителі обіцяли видати за нього свою сестру Анну, але не виконали своєї обіцянки, тому Володимир захопив Корсунь. Повернувшись до Києва, Володимир хрестить Русь. Нова релігія насаджувалась рішуче. Капище на пагорбі Перуна було зруйноване і спалене, ідолів викинули у Дніпро. «Повість минулих літ» так описує цю подію: князь наказав «поскидати кумирів - тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів поставив бити [його] палицями... І коли волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволикши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його од берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й досі звуть Перунова рінь». Літописці-християни пояснювали, що ця акція була вчинена для «знеславлення біса». Більшість сучасних дослідників до-

водять, що глумлива розправа над Перуном мала скомпрометувати й принизити його недавно ще всесильного в очах київських язичників бога. Проте в системі морально-етичних цінностей язичницького суспільства цей акт насправді виглядав звичайним обрядовим дійством, що символізувало «вигнання» чи «поховання». Його не випадково перенесли до води, адже вона у стародавніх слов'ян віддавна пов'язувалася зі смертю, потойбічним світом. Побиття Перуна палицями також було символічним: ідола необхідно було фізично знищити. На місці капища князь наказав побудувати християнський храм святого Василя. Побудова церков на місці язичницьких капищ символізувала перемогу християнської релігії над язичеством. Головною спорудою Києва у X ст. була знаменита Десятинна церква (Святої Богородиці), побудована в 989 - 996 рр. На утримання церкви і митрополії Володимир виділив десятину прибутків своїх володінь, від чого вона й отримала назву Десятинна. Перший кам'яний храм вражав сучасників розмірами і пишністю вбрання. Літопис відмічає, що його прикрашали ікони, дорогоцінні посудини і хрести, вивезені Володимиром з Корсуня (Херсонеса). Стіни храму покривав фресковий розпис і мозаїки. В інтер'єрі широко використовувались мармурові архітектурні деталі, тому церкву часто називали «мармуровою», а у літописах вона згадується, як церква Богородиці. у Десятинній церкві були поховані Володимир, його дружина Анна, сюди ж з Вишгорода перенесли прах княгині Ольги. В 1240 р. церква була останнім оплотом захисників, після довгої облоги храму монголо-татари зруйнували його. Розкопки почалися у 30-х роках XVII ст. за часів Петра Могилы. Тут збудували дерев'яну церкву, пізніше кам'яну, яка була зруйнована у 30-ті роки XX ст. Дослідження проводили К. Лохвицький, Єфімов, Д. Мілеєв. В 1938 - 39 рр. експедиція, очолювана М. Каргером провела повне дослідження залишків. Було знайдено фрагменти мозаїчної підлоги, фрески, мозаїки, залишки фундаментів. Реконструвати зовнішній вигляд було надзвичайно складно, тому існує декілька його варіантів.

Володимир, побудувавши Десятинну церкву, почав засновувати перші державні школи в Києві. До пам'ятного знаку на честь 1000-ліття заснування першої державної школи ми зараз направимось. Звичайно, писемність з'явилася на Русі задовго до офіційного прийняття християнства, але воно сприяло його поширенню. Згадки про першу писемність стосуються X ст. і містяться в договорах Русі з греками 911 і 944 рр., тексти яких збереглися в «Повісті минулих літ». Так, в договорі 911 р. згадується звичай писати заповіді, якщо людина кудись від'їжджала надовго в чужу країну. В договорі 944 р. згадується соборна церква святого Іллі на Подолі. Для її функціонування необхідно було 26 різних богослужбових книг. Це свідчить, що на середину X ст. писемність на Русі була не просто відома, а й отримала поширення в державних канцеляріях і стала проникати в економіку та побут. До

наших часів збереглися дві слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця. Болгарський письменник X ст. Чорноризець-Храбр у творі «Про письмена» виділи три етапи розвитку слов'янської писемності. Спочатку слов'яни язичники вживали для ворожіння і рахування черти і ризи, а коли стали християнами, то почали писати латинськими і грецькими буквами, але згодом слов'янський просвітитель Кирило створив їм азбуку. Більшість творів давньоруської писемності, що дійшли до наших днів, датуються XI - XII ст.ст. Питання про виникнення й витоки слов'яно-руської писемності ще й досі залишається дискусійним у нашій науці. Невідомо, що уявляло собою первісне письмо слов'ян, не з'ясовано походження кирилиці та глаголиці. Деякі дослідники намагаються вирішити це питання шляхом пошуків витоків кирилиці і глаголиці. Цьому питанню присвятили свої праці визначні вчені - І.І. Срезнєвський, Є.Ф.Карський, А.І.Соболевський, І. Тейлор, Е.Георгієв, М. Тихомиров, Д.Лихачов. Вважається, що за своїм алфавітно-звуковим складом обидва алфавіту схожі, однак їхня графіка не має майже нічого спільного. Найбільш вірогідним є припущення, що кирилиця виникла з більш раннього «протокирилівського» письма. Створення кирилівського алфавіту пов'язане з діяльністю в Моравії в 60-х роках ІХ ст. Братів просвітителів Кирила та Мефодія. Кирило, який отримав добру освіту, знав кілька мов. Направлений патріархом Фотієм як місіонер до Моравії вести проповіді слов'янською мовою, він розробив слов'янську абетку і, використовуючи її, переклав на слов'янську мову основні християнські книги для богослужіння. Чорноризець Храбр згадує про наявність у слов'ян «свого» письма. Це були черти і ризи. Глаголицю виводять з якогось більш давнього письма, можливо, хазарського. Певний час ці два алфавіти існували паралельно.

Дата публікації: 12.01.2009

РЕНЕСАНС

Станіслав Оріховський

До Римського папи, який вигадав целібат

Де ти, омільнику, бачив тварину яку чи рослину,
Що залишить по собі не захотіла б дитя?..
Скнів би, напевно, і я без дружини, цнотливий самітник,
Вірячи в цноту твою й менших понтифіка слуг.
Та недовзі побачив байстрят, яких ви наплодили:
Шльондри у них матері, ну а батьками є ви...
О, я втечу від Содому цього і слуги його прудко,
Житиму так, як мені Бог і природа велять.

Станіслав Оріховський

Лист до Яна Франциска Коммендоні про себе самого

Радимно. 10.XII. 1564

Приписав ти мені, Коммендоні, розповісти коротко, але чітко про все моє життя, найбухливіше за все наше століття, щоб, коли поглянеш на нього і спізнаєш його, міг легше знайти рішення, відповідне законові й владі, яку маєш, а також твоїй гідності і розуму. Коли говорю, отже, про себе, що я небезпечний для молоді й у своїй запальності збиваю її на манівці, то треба пам'ятати, однак, що і сам я виступив проти ганебних інтриг єретиків і багатьох у Польщі від цього стримував. Та, щоб ясніше викласти, як усе було, почну говорити про свої справи від початку аж до нинішньої миті мого життя, передаючи все стисло, але правдиво й докладно.

Вітчизна моя, Русь, простягається над рікою Тиром, яку мешканці надбережних околиць називають Дністром, біля підніжжя Карпатських гір, пасмо яких відокремлює від Угорщини. Народ той, ведучи збройну боротьбу проти своїх сусідів, волохів і татар, не займався ніколи наукою і філософією, зупинившись на освіті середньої міри -- частково слов'янської, почасти латинської, на такому ступені, який був необхідний для введення служби Божої і до вироблення законів. Щодо віросповідності народу, то років десь 700 тому, за князя Володимира, впроваджено було католицьку віру з Константинополя. Службу Богу правлено було по-грецьки, а прилюдні жертвоприношення проводились за грецьким обрядом слов'янською мовою. І народ той, раз прийнявши від греків святі обряди, ніколи від них не відступав. Потім, за пам'яті наших предків, унаслідок перемоги Польщі, народ той зазнає впливу латинської культури, і то такого значного, що нині у Русі латинський обряд має першість перед грецьким, оскільки більша частина шляхти прийняла обряд латинський; селяни і люди нижчого стану зберегли обряд грецький. Гадаю, що сам те зауважив, коли минулої осені об'їхав і звідав як легат усю Русь аж до кордонів Волощини.

Крім католиків грецького і латинського обряду, маємо у Русі ще вірменів, котрі, не знаю яким чином, прибули у Русь 1 із своєї вітчизни. Вони -- купці і підтримують постійні зв'язки з турками, ведучи торгівлю в Константинополі. В богослужінні користуються антіохійським обрядом 2. Народ цей благочестивий і вельми побожний. Як уже здавна стверджували на соборах єпископи, вірмени завжди вважали все те за святе, благородне та побожне, що, як гадаю, сам зауважив, беручи участь у їхніх богослужіннях у Львові. Про це розповідав ти мені, пам'ятаю, у Яна Криштофа Тарновського, графа на Горлічині, де колись я був люб'язно зустрінутий гостем. Але воістину вся Русь, де живе стільки різних людей, які дуже між собою відрізняються звичаями та обрядами, стала одним цілим завдяки предивному правлінню короля польського, коли отримала право вільного шлюбу між особами різних народів і обрядів. З тої, власне, причини і мої предки, польські лицарі, прибули у Русь, переконані в родючості ґрунту і в догідному становищі провінції. А як осіли у Русі (така й нинішня назва цієї землі), вони пошлюбилися з русинами, придбали село Оріховиці в Перемишлянській єпархії і заснували там свій маєток, зібравши до нього все, що мали. З тих пір багато русинських воїнів, вихідців з того села, почали носити прізвище Оріховських. Від тих предків походив і мій батько Станіслав 3, який узяв за дружину Ядвігу Баранецьку, уроджену шляхтянку, дочку священика грецького обряду. То була моя мати. Народжений цими батьками, прийшов я на цю юдоль скорботи, сповнену всіляких злигоднів, за короля польського Сигізмунда, в день святого Мартина 4, року Божого 1513. Коли прочитаєш до кінця моє оповідання, визнаєш, що це має зв'язок з усією справою. Вже знаєш тепер про вітчизну, батьків і колиску мого народження, послухай же і про подальший плін мого життя.

Коли надійшов мій вік навчання, початки письма і всіляких наук, відповідних хлоп'ячим літам, я одержав у Перемишлі, навчаючись у школі нижчого ступеня. Вчився я непогано, відзначався швидким розумом і доброю пам'яттю. Батько побачив у мене неабиякі здібності і послав до Відня не стільки для вивчення наук, як для набуття хороших манер і звичаїв у королівському місті Фердинанда, яке вважалося всюди найрозкішнішим серед усіх німецьких міст. Прибув, отже, до Відня вже після того, як турки вбили угорського короля Людовіка 5 під Мохачем, -- у час нещасливого безкоролівства і суперечок між королем Яном та Фердинандом 6, коли вся Угорщина взялася за зброю, а вся Австрія пала. То був рік 1527 від народження Господа нашого Ісуса Христа, а мого життя рік 14-й. Тоді саме, коли я був дбайливим учнем ритора Александра Брасікана, вивчаючи майже повні два роки грецьку і латинську мови, несподівано дійшли туди смутні вісті про те, що вже з'явилися передові загони великого турецького війська, яке на чолі з Сулейманом вирушило, щоб підкорити Австрію і зайняти Відень. То

був рік Господній 1529, а мого життя рік 16-й. Учні, перелякані наближенням такого грізного ворога, порозбігалися з Відня, серед них і мої колеги поляки. Я ж, захоплений звабністю цієї науки, зачарований нею і полонений, волів перетерпіти у Відні, що випаде, аби лиш ні на крок не відходити від Брасікана. Лишився, отже, у Відні, доки посланий наперед Сулейманом Ібрагім-паша, головнокомандуючий його війська, не наблизився з великим загоном турків і зайняв панівну над містом гору, на якій стоїть покинутий стародавній замок. Аж тоді мої опікуники кинулись до втечі, бо злякалися війська, що наближалося. Втікаючи, вони забрали й мене, всупереч моєму бажанню і спротиву, до Саксонії, війна від якої була далеко. Посилаючись на волю мого батька, віддали мене там у науку до Мартіна Лютера і Філіпа Меланхтона. Лише випадок, отже, спричинив до того, що дорога втечі занесла мене з Відня до Віттенберга (так!). Але, як говорить прислів'я, коли у Відні уникнув турків, ніби небезпечної Сцїли, то потрапив, а точніше, впав у Віттенберзі до пащі лютої і зажерливої Харібди: до рук Лютера і Філіпа, ворогів імені християнського, найжорстокіших відколи існує рід людський, -- немов до рук турків. Головним їхнім бажанням було зіпсувати мене, недозрілого тоді парубійка, вирвати у мене всяку доброчесність і релігію, яку одержав у спадщину від батьків, і зробити мене більше безбожним від них самих і від їхньої ересі, яка досягла тоді серед народу найбільшого поширення і сили. Зваблений їхніми штучками, відійшов на кінець року під впливом їхньої науки од католицької віри і прийняв усю їхню єретичну доктрину, передусім артикули лютерівської ересі. Як дикий звір, випущений із клітки і збуджений голодом, жадібно кинувся чинити всіяку сваволю. На все віжважувався, нікого не боявся. Дійшло до того, що сваволі вже не могло стримати ніщо -- ні Боже, ні людське. Цілком безкарно й вільно дозволялося нам з юнацьким запалом про все міркувати і всюди говорити все, що заманеться. А Лютер і Філіп Меланхтон хвалили нас за те дуже. Найбільше, проте, розмірковували про святі таїнства, в яких, згідно з наукою Лютера, визнавали лише хрест і таїнство вівтаря. Інше все такою мірою пов'язали зі справою celibату, що ніхто, кажу, не міг би стати нашим товаришем, якби став заперечувати взаємне сплетіння і об'єднання тих двох речей. А саме так чинив безбожний папа. (Це ми самі, безбожні й безвірні, так називали тоді погіршливо голову царства небесного!) Лютер предивною штукаю, такими науками і вченими словами відібрав у нас усяку повагу до найвищого капла і зробив так, що ми йшли за ним у всьому, підносячи хвалу йому до небес. Однак пізніше, набравшись досвіду і звідавши багато лиха, ми зрозуміли, що той плюгавий чоловік був ніби конем троянським або золотом тулузьким, і що ніхто ніколи не міг безперечно спілкуватися з ним або з його прихильниками. Ото побачив, преславний Коммендоні, перший період мого хлоп'ячого віку, а тепер послухай дещо про мою юність, якою її запам'ятав.

Отже, коли я вийшов із підліткового віку, батько, не знаю чому, покладаючи більше надії на мої студії, велів мені в одному з листів їхати до Падуї, проти чого рішуче заперечували Лютер і Філіп. Вони побоювалися, очевидно, щоб учені італійці не перевиховали мене, вже так прекрасно ними навченого, на власну мою згубу й на лихо іншим. Однак батько переміг, і я подався до Італії. Прибув до Падуї, коли мером був там Ян Бадеріус, старостою -- Ян Морус, а дожем у Венеції -- Андрій Гріті. То був рік Господній 1532, а мого життя рік 19-й. В тому, власне, році, в день святого Матвія, Клемент VII коронував у Болоні Карла V. Був присутнім на церемонії з нагоди церемонії, на яку прибув з Падуї разом з ровесниками. Зараз по поверненні звідти зустрів випадково у Падуї найбільшого філософа нашого віку Антонія Паризуса і ритора Лазаря Бонаміко, людей, котрі випромінювали доброчинства і знання, і від них сприймав близько до серця й оцінював передусім те, що сприяло зміцненню і вшануванню наук Лютера. Це не значить, що ті мужі були пов'язані чимось з Лютером, але швидше доводить, що весь мій помисел був спрямований не на те, щоб шукати правди у науці тих мужів, а щоб знайти лиш осудження католиків. З того часу Антоній у філософії показував мені спосіб доведення, або прості і певні, зручні для диспутів методи Арістотеля (які й тобою добре знані: поділ, визначення, умовиводи, доведення). Лазар з повагою передав мені спосіб розміркування над філософськими проблемами за Ціцероном і Демостеном, але саме за допомогою Антонія і Лазаря я став у Падуї стійким, рішучим і переконаним оборонцем секти Лютера. Адже віттенбергці звикли послуговуватися тими самими аргументами, що й усі інші єретики, їхній розум безплідний, чужий філософії і її способів розміркування. На восьмий рік мого перебування у Падуї батько листом звелів мені повертатися додому. Я ж гадав, що мені не варто повертатися, доки не побачу Рима, першого на світі міста й найславнішого пам'ятника на землі. В тому місті, як у високо піднесеній твердині, так розташований, щоб бачили всі, мешкає ватажок і поборник, а також проводир всякого безбожжя і злочинності, сам папа римський. Таким хотів бачити його Лютер і переконав у цьому нас, недосвідчених тоді і легковажних. Отож вирушив з Падуї року Господнього 1540, на 27-му році мого життя, і, прямуючи до Рима, прибув до Болоні, коли легатом того міста був кардинал ді Санта Фіора. В тому місті полонило мене красномовство Амазеа і затримала гострота розуму філософа Бокадіферо. Залишився там на цілий рік і став найщирішим з-поміж багатьох прихильників тих мужів. Коли ж, як мені здавалося, виявив достатньо дбання і заппадливості, покинув Болонь і прибув до Рима за правління папи Павла III. Не мав гадки довго там залишатися, але хотів лише докладно познайомитися із звичаями того міста, яке Лютер колись прокляв у Віттенберзі, та щоб пізнати в руїнах міста той давній Рим, який знав з лектури.

Проте після кількох місяців, проведених у Римі, вирушив додому. Але тут трапилася раптом чудова нагода, про яку хочу тобі докладно розповісти все, як було. Йдеться, отже, про ту найважливішу справу мого життя, в якій хочеш бути моїм порадником. Тоді саме в Римі достойний кардинал Александр Фарнезе почав філософський диспут, на якому були присутні багато кардиналів та інших учених мужів. Очолював той диспут кардинал Контаріні, муж видатний за походженням, посадою і в науці. Серед мовчанки всіх присутніх він боровив матеріальність першої матерії проти якогось шляхетного софіста, який щойно прибув до Рима з Болоні (імені якого за давністю не пам'ятаю), проти софіста, кажу, швидше зухвалого, аніж мудрого. Той софіст, однак, рішуче твердив, що, окрім трьох вимірів, матерія не має жодної форми. Але противники софіста вели диспут з таким незвичайним талантом, що він, зборений вагою аргументів, ледве тримався. Я ж, перебуваючи в тому товаристві, мовчав, як личить чужому, і лише дивувався проникливості Контаріні. Підштовхнутий, однак, якоюсь незнаною силою, раптом і підсвідомо (як-то звик чинити спочатку в Падуї, а потім у Болоні на заняттях, коли першим виступав проти філософів) вигукнув: «З твого дозволу, найдостойніший Контаріні, запитую: «Якщо перша матерія не має жодної власної форми і сама в собі міститься, то як може звідкись узяти хоч який вид, або як може до народження і знищення набувати нескінченні види, якщо нічого з того, що з'являється всередині, не випускає назовні», -- про що свідчить з усією поважністю Арістотель у книзі «Про душу» 7. На те Контаріні, звертаючись до мене цілком по-дружньому, як людина шляхетна й освічена, каже: «Дуже добре говориш, юначе. Знай, проте, що одне -- форма власна, не обмежена, а інше -- форма окрема й обмежена, яка надається для того, щоб нею назвати щось і виділити. Якби перша матерія мала ту особливу форму, вона б не змогла набути жодної форми зовнішньої, що, власне, доводить Арістотель у тому наведеному тобою уривку. Та оскільки матерія не має жодної форми, крім тієї, що властива їй від природи і яку можна звести до окремої форми, вона може набути всяку форму».

А як задовольнив таким чином і мене, і всіх присутніх, Контаріні почав допитуватися, звідки я родом, якого віросповідання і що роблю у Римі. Я відповів, що поляк, вихованець Падуанського університету; що прибув щойно до Рима, аби познайомитися з містом, і маю намір незабаром повернутися до Польщі. Про Вітенберг при цьому мови не було. Тоді він запевнив свою прихильність до мене і порадив відвідувати його дім, доки залишатимусь у Римі. На тому зібранні був також кардинал Гієронім Гінучі -- муж, обдарований гідною пам'яті доброчесністю, про якого говорили, що більше, ніж інші в Римі, поважає наш народ. Навіть наш король Сигізмунд вважав у Римі його своїм власним і всього королівства опікуном. Він і сам по собі, а також дякуючи реко-

ментації Контаріні ласкаво поставився до мене й запросив прийти до нього на сніданок наступного дня, що я й зробив. На сніданку, крім римських кардиналів, було кілька вчених єпископів. Кардинал з насолодою слухав висловлювання найвченіших з-поміж них і до мене виявляв ласку, тому що в перервах між стравами виставляв тим єпископам не тільки філософські проблеми, а також лютеранські тези, приховуючи водночас мою прихильність до Лютера. Чого ж мені ще треба? Коли після сніданку дякував кардиналові, просив дозволу покинути місто і запропонував йому покійно дати мені якогось листа до Польщі. На це він відповів вельми ласкаво: «Передам, Оріховський, у твоїй справі листа до твого батька, але не через тебе, -- щоб дозволив довше побути в Римі і залишитись при моїм дворі». Радив також, щоб я не вирушав з Рима. Спілкувався зі мною і привітно усміхався. Якщо зробиш інакше, Оріховський, накличеш на себе гнів Петра і Павла, патронів римських.

Не можу передати так негаданій ласкавості того достойного і видатного мужа, якого і з обов'язку, і з синівської любові шанував, як тільки міг і мусив, вдячний за ласкаве ставлення до мене у своєму домі. Коли після довшого спілкування він побачив, що мене зіпсувала єресь Лютера, запросив на ранкову бесіду під час сніданку багатьох учених мужів, частково єпископів, почасти ченців, яких у Римі завжди було дуже багато. Гострі суперечки з ними зламали мене, надали думкам ліпшого спрямування, і я зрікся шаленства Лютера. Отож після трьох років занять зі мною у Римі цей муж на власних раменах приніс мене як заблукалу вівцю до христової вівчарні, з якої підступно викрав мене Лютер у Вітенберзі. Кардинал зітер у мені всякі сліди лютеранізму. І лиш одне питання з усіх тез Лютера лишилося для мене не спростованим: думка про те, що як світські, так і духовні особи мають право чесно вступати у шлюбні зв'язки, аби уникнути розпусти. Навіть Пнучі не дуже захищав протилежну думку, проклинаючи велику й очевидну у Римі розпусту, внаслідок якої навіть ім'я Рима стало для всіх народів ненависним. Потім, коли я завдяки тому великому мужу з прихильника Лютера став його запеклим ворогом, я продовжував боронити право капланів на шлюби, не посилаючись уже на цитати Лютера, з яким не хотів мати нічого спільного. Охочіше вказував тепер на приклад капланів вірменського і грецького обрядів. Від останніх, як уже згадував, веду свій рід через матір і я.

З тим непорушним переконанням, обсипаний ласками у Римі і сповнений надії, повернувся я на батьківщину, куди настійно кликав мене батько, що вже тоді мав чимало років. То був рік Господній 1543-й, а життя мого рік 30-й. Тепер маєш, славетний муже Комендоні, повну уяву про мої студії, а тому зрозумієш, яким чином я, що впав до тяжкого гріха -- жажливого батьковбивства (бо нічим іншим мій учинок

і не був!), дав себе обплутати Лютерові у Вітенберзі; як потім, уже ніби по дорозі до рідного дому, повернувся у Римі знову до церкви завдяки благочестивому мужеві Геронімові Гінучі. Тепер викладу тобі якомога стисліше про ті течії, які підхопили мене у вітчизні, відвертаючи від обов'язку, і про долю, що допровадила мене до того дня, в якому довелося стільки настраждатися.

Отож повернувся у Русь до батьків після 16 років від тих пір, коли пішов з дому 8 здобувати знання. По поверненні застав у доброму здоров'ї батьків, дім, п'яťох братів і п'яťох сестер та всю численну челядь. Але після стількох випробувань наш родинний маєток значно зменшився і занепав. Батько вирішив, що родинні справи підуть на краще, якщо я стану духовною особою. Тому, як тільки я повернувся, невпинно став підмовляти мене до цього і весь час нагадувати, як багато витратив він коштів на моє виховання та освіту, занедбавши решту дітей та зменшивши батьківщину. Казав, що родина терпіла такі великі збитки в надії, що я, навчений чемності й освічений, стану капланом і втворю дорогу братам до якихось високих посад. Коли ж обману надії, хай буду певний, що позбавить мене спадку в своєму заповіті, аби відшкодував витрати й збитки, яких зазнала родина. Збунтувався я на це і відповів, що не бажаю такого життя і волю краще втратити батьківський спадок, ніж прийняти спосіб життя, з яким не можу впоратися. Тоді з одного боку батько, з другого -- мати почали натискати: «Зроби, казали, як радить батько, а ні, то й за сина нашого не будемо вважати. Або ж поверни всі до гроша витрачені нами кошти. Але краще стань капланом». До такої думки приєдналися найповажніші члени нашої родини, які присягалися, що коли не виконаю волю батька, вважатимуть мене за чужинця. Батько, казали, вірить, що ти справишся з капланським обов'язком, тому що досить здібний і в науках маєш успіхи, яких ніхто досі на всій Русі не мав і про які серед польської шляхти мало хто чув. Маючи такі значні здобутки в найшляхетнішій науці, легше міг би завдяки королю польському перейти від родинного нестатку до найвищого ступеня священницьких почестей і гідності. Доведений до крайності, коли вже не міг нічого вдіяти проти сили, заявив, що зроблю так, як хочуть, але прийде час -- і оце моє священство, до якого тягнуть силою, принесе шкоду не тільки мені й родичам, навіть королівству, бо, як свідчить найбільший філософ, нічого не може бути тривалим, що ґрунтується на примусі. Усі присутні можуть засвідчити, що саме такими були мої слова, а подальший перебіг справи явно те підтвердив. Далі все відбувалося швидко. Родичі не дозволили жодної затримки, не дали часу спокійно подумати і ледве чи не в путях повезли мене до Львівського архієпископа, щоб висвятити на послушника, без волі єпископа моєї єпархії.

У Львові посаду архієпископа займав тоді Петро Стажевський, муж добродішній, але простий і грубий: його пов'язували вельми тісні зв'язки з моїм батьком. У переддень освячення він, аби задовольнити батька, намовляв мене прийняти субдияконат, виставляючи ті самі докази, що й батько. Та я був глухим до його лайки. Нарешті, обурений впертими наполяганнями, я відкинув усяке почуття пристойності і, не лякаючись архієпископа, в присутності батька і багатьох присутніх сказав, що як священник піду слідом за родом своєї матері (який походив, як відомо, від священників грецького обряду), і колись таки одружуся. Усміхнувся на це архієпископ. То потім побачимо, мовив, а тепер чини, як ми хочемо! Сказано -- зроблено. Другого дня уранці надійшла мить освячення. Мені веліли прийняти ступінь субдиякона. Гідний гніву Божого, проходжу на очах у батька і гурту приятелів перепоясаний, як й інші, єпитрахиллю субдиякона. Архієпископ тим часом виконував усякі чинності, що супроводжують звичайно освячення на каплана. І от, коли дійшов до мене і коли всі, хто приймає освячення, одержували від архієпископа Святе причастя, я, який попереднього дня прийшов додому після вечері напідпитку (і таким чином не міг приступити до таїнства), утримався від Святого причастя. Всі сприйняли те за недобрий знак. Коли ж побачили, що я став субдияконом і без того (а за звичаєм предків, як знаєш, нікого не можна висвятити ні на який ступінь, хто не прийняв євхаристії), вирішили, що те освячення незабаром якимось дивним чином буде спалюжене. Отаке недійсне посвячення на субдиякона викликало гнів батька, який пізніше прокляв усе моє потомство. Того самого року, на 30-му році мого життя, як уже казав, швидко отримав од згаданого архієпископа дияконат, а згодом священство, ні в що маючи вартість тих ступенів,

Я навіть священством нехтував, уважаючи його за гідність, нав'язану мені всупереч волі. Пам'ятав і про своє грецьке походження. Внаслідок цього на моїх пребендах, які мав у врожайній Русі, тлумилися всякі наложниці, з якими жив по-сороміцьки й огидно, як другий Геліоґабал. Раз тільки в житті відправив святу мессу, і ніколи більше. Прилюдно вихваляв міркування Лютера проти римського celibату й оголошував вищість шлюбу священників грецького обряду. Більше того, видав латиною промову, спрямовану проти celibату, де рекомендував священникам шлюби. Виступив там претензійне за шлюб як засіб проти розпусти. Промову вже тричі видано в польській, німецькій та французькій друкарнях. На багатьох вона справила таке велике враження, що схилила багатьох священників у Польщі до одруження і збурила суспільну думку в цілій короні Польській 9. Оскільки Ян Дзядуський, єпископ перемишлянський, вважав, що моє освячення, проведене без його згоди, є недійсним (та й з приводу тієї промови часто виступав проти мене в різних своїх едиктах та інтердиктах), тому, зрештою, оголосив

публічно, що мене не можна допускати до відправи святої служби Божої. Відповів на те явним бунтом і засвідчив, що одним заходом заспокою всі його вимоги: розігнав повій, водночас зрікся освячень, а небавом ще й привів додому дружину. Отак учинив. Після смерті батька, а незабаром і п'ятьох рідних братів, коли весь маєток і вся батьківщина перейшли до мене одного, я зрікся передусім священства, і взяв дружину зі шляхетного дому на ймення Магдалина, дочку Яна з Холму, дівчину, котра переважала інших посагом, вродою і цнотою. Це сталося на м'ясниці року Господнього 1551, на 32-й рік мого життя.

Єпископ не подарував мені того. За те, що взяв дружину, того самого дня, побоюючись війська (бо натовп лицарів, котрий зібрався тут, ледве його не ув'язнив), оголосив мене бунтівником, виключеним із суспільства (вважаючи мене, присутнього, ніби відсутнім), після чого прокляв, зажадав конфіскації маєтностей на користь скарбу і присудив до вигнання. Вирок його був сповнений найгостріших висловів, якими зневажав мене і моїх нащадків. Далі свідомо пропускаю багато чого, бо не вистачило б і дня на обрахування всього по черзі. Згодом дійшло навіть до того, що моя особиста справа набула за короткий термін публічного розголосу. Це питання, подане на розгляд сейму в Пьотркові, збурило проти єпископів усі стани в королівстві. Адже то було чимось новим і прикладом, небезпечним для всього шляхетського стану, бо єпископи, крім відлучення від церкви, наважилися застосовувати такі кари, на які спроможний лише король, як, наприклад: вигнання, конфіскація маєтків, заслання. Польська шляхта воліла зносити будь-що, лише б не допустити вкорінення такої жорстокості в Польщі. Чого ж ще воліти? Посли, які зібралися з усіх земель, бурхливо і з душевним хвилюванням обговорювали мою справу в присутності короля. Мовили, що досі в Польській державі нічого подібного не обговорювано з такою поспішністю. Та доки король розмірковував, волею усіх найвищих єпископів вирішили, щоб гнзненський архієпископ Миколай Дзержковський скасував єпископське відлучення од церкви до тих пір, доки апостольська столиця висловить свою волю. Зняття кари відлучення від церкви передбачалося на рік. Воно заспокоїло хвилювання на сеймі. Але насправді, доки я за посередництвом моїх опікунів вельми часто і марно благав найвищого священика римського, архієпископ знову наклав на мене попередні церковні покари (про це свідчить едикт), і ледве зносив нові кривди. Я бачив щодня, як множаться в Польщі і поширюються різні згубні єресі через несправедливості єпископів, але не хотів я трити того суспільного чиряка. І хоч через повторне накладення церковних кар я був усунений від служби Божої, багато, проте, говорив щодо оборони святощів од єретиків, багато писав і дискутував з ними прилюдно. Не брешу аніскільки. Мої праці відомі всюди і самі за себе хай свідчать. Крім того, і королівська велич-

ність його раз по раз заступався за мене перед найвищим каштаном. А той відклав нерозглянуту справу до найближчого синоду. Протягом цілих семи років зносив я те зволікання спокійно, як тільки міг, сподіваючись, що справедливість папи врешті покладе край моєму стражданню. Тим часом прибув до нас легата, єпископ Камеріні, попередник, який скликав провінційний синод до Варшави і там, коли вислухав зміст справи і довідався про вирок синоду, з допомогою діючого на благо загального спокою єпископа Валенти, наступника Дзядуського, мужа шляхетного і в науці та добродетності видатного, увільнив мене від усього процесу і дозволив поки ще тримати дружину, аж доки апостольська столиця не узаконить мого шлюбу.

Таким був перебіг і кінець мого життя, навчання і всяких прикрощів, вельми шляхетний і вчений Комендоні! Тобі залишається виконати останній акт -- потурбуватися про те, щоб найвищий священик узаконив мій шлюб. Покірно прошу тебе, аби того дня мене домігся. Дбаю отак і пильную, щоб усе поладити якнайкраще, не тому, що боюся за майбутнє своїх дітей. Хочу, щоб згадка про моє священство, яке виконував колись у супереччю моїй волі, не стала дітям моїм на перешкоді до успадкування маєтностей. Боюся також, щоб не вдалися до цього єретики, немов якась махіна. Я був у Польщі найзавзятішим охоронцем маєстату папи супроти єретиків, хоч сам відверто з ним порвав, бо одружився і спородив дітей. Читай книги, видані єретиками проти мене 10, тоді зрозумієш, що вони бачать у мені головного супротивника. Я не перестану боротися проти цих негідників і безбожників і покажу, відтак, що разом з дружиною і дітьми дотримуюсь вірності папі римському. Як і про що пишу, засвідчують мої вельми численні книжки, недавно видані латиною, як, наприклад: «Химера» («Chimera») проти Франциска Штанкара, а також польською мовою: «Екзекуція» («Ekzekucja») і «Квінкунко» («Quincunx»). У тих працях переконую поляків, що папа є головою і джерелом правди польського королівства. Якщо це усунути, Польща впаде і розвалиться.

Нині маю ось у руці «Політію польського королівства» («Policia»), написану на зразок книг «Політики» Арістотеля. У тій книжці захищаю примат нашого архієпископа гнзненського над ворогами і говорю чітко, що якби Польща не спиралася на той примат, то Польське королівство разом із королем не змогли б уціліти. Та праця з усіх боків заслуговує на те, щоб її пізнав і ти, а мені велів перекласти з польської на латинську, коли тільки знайду більше вільного часу. Та розмаїта справа, народжена з найглибшої філософії не тільки арістотелівської, а й нашої католицької, всебічно висвітлена тут. Побоюючись, однак, чи здолаю перекласти її для тебе на латину так, як хочу і повинен. Спробую 11, однак, і переконаюся, що рамена спроможні нести, хоч у чомусь,

може, й сили не стане. Тебе ж прошу, аби порадами своїми заспокоїв мене колись і дав відпочити, усунувши причини моїх поневірянь. Не буде, гадаю, непристойним і легковажним, якщо попрошу, щоб у своєму вирoku відзначив того, хто в сармацькій землі завжди виступав проти єретиків, сильно борючись з ними вдень і вночі, захищаючи найвищу гідність апостольської столиці. Знай, що я зажив собі стільки ворогів, скільки єретиків є у сармацькій землі і в Німеччині. Але, сповнений віри в буття Бога, не керуючись ні користю, не чекаю ніякої ласки, живу, оточений ворогами, задовольняючись убогим набутком. І, не зважаючи на все, даю свідчення моєї вірності апостольській столиці: словом, пером, ділом. Якщо тепер, коли ти спізнав мою легковажність у житті, погордуєш своєю відомою нам доброчесністю і посильно не подбаєш про справу, якій служиш, то не погордуй, однак, мною. За це воздасть тобі справедливу віддяку той, що воздає кожному за заслуги. Знаю, кому звірився. Бувай здоровий, найласкавіший!

Подано в Радимні, єпископським місті,

в єпархії Перемишлянській року Господнього 1564,

на другий тиждень пришестья

Станіслав Оріховський (Лист до Яна Франциска Коммендоні про себе самого)

Даються за: Orichoviana. Opera inedita et epistulae Stanisłai Orzechowski. 1543 -- 1566. -- Cracoviae, 1891. -- P. 280 -- 283, 288 -- 290, 334 -- 340, 390 -- 393, 587 -- 602. Переклад В. Литвинова.

1 «...вірмени, що ... прибули на Русь». -- Втікаючи від турецької навали, вірмени з'явилися у Західній Україні в XII -- XIII ст. 1270 р. одержали від галицького князя Лева привілей і право на мешкання у Львові.

2 «Користуються, антіохійським обрядом». -- Йдеться, очевидно, про один із різновидів християнської церкви, центром якого було сірійське м. Антіохія

3 «...батько Станіслава...» -- Батько нашого автора був земським писарем у м. Перемишлі.

4 «В день святого Мартина» -- тобто 11 листопада.

5 Людвік. -- Мовиться про угорського короля Лайоша II (1506 -- 1526 рр.).

6 Йдеться про Фердинанда I.

7 Джерело цитати встановити не вдалося.

8 «... повернувся ... після шістнадцяти років ...коли пішов з дому...» -- В іншому місці Оріховський говорить про 17-річне перебування за кордоном.

9 «... (Промова) ...збурила суспільну думку в цілій короні Польській». -- Ця промова називається «Про закон целібату проти Сіріція...».

10 «Читай книги, видані єретиками проти мене». -- Очевидно, йдеться про твір Фрича Моджевського «Оріховський, або Відхилення звинувачень, висунутих Ст. Оріховським-Роксоланом» (1562 р.).

11 «...перекласти її для тебе на латинську-спробую». -- Цього Оріховський виконати не встиг.

На промову Станіслава Оріховського, спрямовану проти запеклих оборонців ганебного целібату

Де ти, омільнику, бачив тварину яку чи рослину,
Що залишить по собі не захотіла б дитя?..
Скнів би, напевно, і я без дружини, цнотливий самітник,
Вірячи в цноту твою й менших понтифіка слуг.
Та недовзі побачив байстрят, яких ви наплодили:
Шльондри у них матері, ну а батьками є ви...
О, я втечу від Содому цього і слуги його прудко,
Житиму так, як мені Бог і природа велять.

НА ПРОМОВУ СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО, СПРЯМОВАНУ ПРОТИ ЗАПЕКЛИХ ОБОРОНЦІВ ГАНЕБНОГО ЦЕЛІБАТУ

Не через те гримотить невпокійний Юпітер, що хмари
Чорні на небі, либонь, десь там взялись, а тому,
Що Оріховський, запалений гнівом небесним, одверто
Грішника-папи слова за побрехеньки вважа»
Ні, гоморітські гріхи не удасться-таки приховати,
Скільки б не скрашував їх, чи у багрець одягав.
Тож прочитай цю промову, прихильний читачу, уважно,
І міркування мої щиро і схвально прийми.

Руслана Множинська

Нові імена в українській історіософії

Множинська Р.В. кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, політології та
українознавства Київський національний
університет технологій та дизайну

НОВІ ІМЕНА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОСОФІЇ

Духовна культура України першої половини XVI ст. є однією з найцікавіших і малодосліджених тем в історії нашого народу. Саме у цей період було закладено підвалини для становлення вітчизняної ранньоновітньої думки в її раціоналістичному і містичному виявах, сформувалися ренесансно-гуманістичні й реформаційні ідеї, які в подальшому функціонували й розвивалися в межах культури українського бароко. Проте ще й досі побутує думка, що серед тодішніх основних християнських конфесій в Україні (православної, католицької, протестантської та уніатської) національною, державотворчою завжди була і є досі лише православна. Що ж до «католицької Русі» - українців католицького віросповідання, - то про них широкому загалу досі майже нічого не відомо. А тим часом, як писав В.Липинський, «з погляду національної ідеології, «католицька Русь» для культури української зробила, певно, не менше ніж греко-католики чи й православні, і випродувала не менше, ніж вони, культурних сил, як в матеріальному, так і духовному аспектах».

Отож, «Католицька Русь» - історичний термін, вживаний на ознаку українців римо-католицького віросповідання. Передусім мова піде про їх роль і місце у культурному, релігійному, суспільно-політичному і націотворчому процесі України від XVI ст. починаючи. Тільки порівняно недавно українська наукова громадськість з подивом довідалася про існування в українській культурі не знаної досі цілої епохи, назва якій «Ренесансний гуманізм в Україні». Творцем цього феномену була, передусім, саме «католицька русь», яка сформувалася переважно в XVI ст. з числа вихованців західноєвропейських університетів і частково з місцевої шляхти, що покатоличилися. Саме ця верства принесла на українські землі ідеї ренесансної культури, а на зламі XVI—XVII ст. і в першій половині XVII ст. витворила своєрідну латинську і польсько-українську літературу. «Католицька русь» мала доволі високу національну конфесійно-етнічну самосвідомість. Взірцем українства може служити римо-католицька земельна шляхта Пинського повіту, що, «з захованням і забезпечен-

ням своєї релігії, владу гетьмана Богдана приймала і бути вірною йому та Україні «вічно», в «часах щастя та нещастя», присягала» [1, 58]. Є свідчення, що ця конфесія прагнула навіть відокремитись од підпорядкування Польщі, а підлягати безпосередньо папі римському. Представники «католицької русі» намагалися витворити свою політичну ідеологію - ідеологію української національної еліти, яка «в силу своєї вищої освіченості законсервувала історичну пам'ять про державну велич і силу княжої Русі» [5, 270], і яка мріяла про її відновлення. В XVII ст. представники цієї конфесії поступово стали втрачати свої українські державотворчі прагнення і невдовзі майже повністю розчинилися у «польському морі» [6, 15, 19].

До «католицької русі» зараховують представників католицького віросповідання, які були національно свідомі, наполегливо ідентифікували себе українцями, декларували своє «руське» походження. Свідченням цього може бути, наприклад, те, що багато з них підписували свої твори, додаючи до прізвища виразне означення - назву свого народу: С. Оріховський-Роксолан (Orichovius-Roxolanus, Orichovius-Ruthenus), Туробінський-Рутенець (Turobinus-Ruthenus), Павло Кросненський-Рутенець, Русин (Paulus Ruthenus Crosnensis), Георгій Тичинський-Рутенець (Tyszyniensis-Ruthenus), Григорій Чуй-Самборський Рутенець (Gregorius Vigilantius

Samboritanus Ruthenus). Упродовж життя змінювалися їхні політичні орієнтації, але свою прихильність і причетність до Русі-України як до батьківщини вони зберігали назавжди. Рівень національної самосвідомості в українських мислителів також коливався, але рідко опускався до нуля. Україна для них була «нашою», «своєю» землею. Це засвідчують багато авторів, зокрема, Павло Кросненський, для якого назва народу «Русь» є «словом солодким»; С. Кленович у «Роксоланії» оспівує тринадцять великих українських міст і жодного польського, хоч жив у польській державі. В іншому місці він ще відвертіше самоідентифікується, коли заявляє: «як же нам українське своє пристало руно цінувати» [7,46]. На

чіткому протиставленні «ми» — «вони» побудована і вся поема Домбровського «Дніпрові камени», де «ми» — це руси-українці, «народ, який зберіг дідівський Київський престол аж понині»; «своїми» є також і князі Острозькі та Заславські, і нащадки Данила Галицького. А «вони», тобто чужинці,— поляки, литовці, татари, мосхи, з якими точаться перманентні війни з перемінним успіхом.

Чільним представником «католицької русі» був Станіслав Оріховський-Роксолан (Stanislaus Orichovius Roxolanus, Stanisław Orzechowski Rusin) (1513-1566) - визначний українсько-польський гуманіст, оратор, публіцист, філософ, історик, полеміст. В царині філософії найбільше цікавився проблемами, пов'язаними з етикою і політикою. Народився в с. Оріховці Перемишлянського повіту Руського воєводства у Польщі.

Початкову освіту здобув у Перемишлі. Далі навчався в Краківському (від 1526 р.), Віденському (з 1527 р.), Вітенберзькому (1529 р.), Падуанському (1532 р.), Болонському (1540 р.) університетах, а також удосконалював свої знання у Венеції, Римі, Ляйпцігу. 1543 року після 17-річного перебування за кордоном повернувся на батьківщину, де займався суспільно-політичною діяльністю. Писав переважно латинською мовою. Його спадщина налічує близько 60 творів. Але деякі з його праць до нас не дійшли, наприклад: «De iure naturae et gentium» («Про природне право»), «Repudium Romae» («Відступництво Риму») тощо.

Станіслав Оріховський - чи не найвизначніша постать серед українських римо-католиків. Це йому належать слова: *Ruthenum me esse et glorior et libenter profiteor* («я українець, цим пишаюся і про це відверто заявляю») [13, I, с.30]. У своїх творах він розробляв важливі проблеми, які хвилювали тогочасне українське і польське суспільство.

Повернення його імені в духовну культуру України допоможе реконструювати перервану тяглість історичної та інтелектуальної традиції, яка дуже важлива з огляду на потребу забезпечення неперервності культурного успадкування, зв'язку «минулого» й «сучасного», охоплення одного й другого в одне ціле, тобто досягнення історичного розуміння, що робить історію діючою. Сенс же останньої полягає у безперервному впливі «минулого» культури, в тому числі філософії і релігії, на їхнє «сучасне». Адже ми прагнемо осмислити попередні періоди розвитку думки не лише заради їх пізнання, а й задля пошуків варіантів розв'язання реальних проблем свого часу й свого народу.

В Західній Європі його називали «українським Демостеном» та «сучасним Цицероном». Його вчителями були визначні діячі того часу: відомий німецький гуманіст Меланхтон та реформатор Мартін Лютер. Оріховський якийсь час навіть жив у домі останнього. В Німеччині ж він зазнав впливу і з творчістю таких видатних особистостей, як художник Альбрехт Дюрер, а також Ульріх фон Гутен, Лукас Кранх-Старший («Quales in Germania vidimus olim Dureri-

um Norembergae et Lucam Vitembergae»). У Римі, Падуї та інших італійських містах Оріховський приятелював із найвідомішими філософами, науковцями, державними і церковними діячами того часу, а пізніше листувався з ними. [3, 33]

Він жив у 1-й пол. XVI ст., яке називають сьогодні першим українським відродженням. Наприклад, відомий український дослідник Орест Зілінський, зважаючи на склад і боротьбу ідей цієї епохи, визначає три орієнтації культурного розвитку: традиціоналістичну, репрезентовану Іваном Вишенським, уніоністичну, очолювану Іпатієм Потієм, та поступово-утраквістичну, найкраще репрезентовану у львівській «Пересторозі». Сьогодні можемо говорити про 4-й напрям - ренесансно-гуманістичний, який представляють українці католицького віросповідання, чільним представником якого був Станіслав Оріховський, який голосно заявляв: *Ruthenum me esse et glorior et libenter profiteor* (Я українець, цим пишаюсь і про це відверто заявляю).

Проведений аналіз творів Ст. Оріховського дає підстави говорити, що на формування релігійно-філософських поглядів мислителя значною мірою вплинуло конфесійне розмаїття, яке мало місце в Україні в першій половині XVI ст. Це був час, коли становище православної церкви було zagrożене внаслідок внутрішніх негараздів, пов'язаних значною мірою зі втратою єдиного православного центру - Київської митрополічної кафедри та експансії на українські землі католицької церкви й західних протестантських течій. Католики вдалися тут до брутального поборювання православної церкви не стільки доказовістю своєї аргументації, як підтасовкою її при посиланні на давні канони й догмати давньої вселенської християнської церкви. Що ж стосується протестантів, то вони діяли на українських теренах дещо інакше й у багатьох випадках були союзниками православних у боротьбі з католиками. Ставлення Оріховського до цих процесів було неоднозначним і змінювалося протягом життя. Можна говорити про три періоди, які значно відрізнялися один від одного: 1-й - 30-і роки (захоплення протестантизмом і вияв симпатій до православ'я); 2-й - 50-ті роки (критика католицизму й заклик до релігійної толерантності); 3-й - 60-і роки (повне схвалення догматів католицької релігії й дій кліру). При цьому слід зазначити, що перші два періоди по-значені чітким ренесансно-гуманістичним спрямуванням.

Оріховський прихильно ставився до догматів православної віри, зокрема, заперечення католицького закону про цілібат та догмат про Ш^іе. Основні питання, над якими зосереджувався це - проблема унії, закон про цілібат, філіюкве, морально-етичні погляди, взаємини церкви і держави.

Одним з основних питань над якими зосереджувався Оріховський - це проблема унії. Історія церковної унії на вітчизняному ґрунті не вичерпується Берестейським собором 1596 р. Його витоки сягають ще XIII ст. спробою об'єднання на Ліонському соборі (1245), ініційовану галицьким князем Данилом, з метою одержання за сприяння Заходу допомо-

гу проти татар та Флорентійську(1439), яку визнав литовський уряд і права католицького духовництва були урівняні з правами православного.

С. Оріховський був прихильником універсальної унії. Цей проект передбачав об'єднання всіх без винятку християнських церков, у тому числі й Московської. За своєю теоретичною сутністю він був екуменічно-гуманістичний, ґрунтувався на принципах всезагальності й добровільності, тобто існування католицької і православної церков на паритетних началах. Але його програма, за словами сучасного вченого Д. Наливайка, була однією з ренесансних утопій «єдиної» і «розумної» церкви, на які таке багате XVI ст. У цьому питанні Оріховський був, очевидно послідовником Е.Роттердамського, який обстоював третій шлях між Реформацією і Контрреформацією - «гуманістичну ересь», яка закликала до світової єдності поза сповідними, церковними, обрядовими відмінностями. Але ж Москва категорично від нього відмовлялася, а католицька церква завжди бачила в унії знаряддя підпорядкування православної церкви католицькій.

Причини розколу Оріховський бачить у тому, що одна частина вселенської церкви завдає нестерпної шкоди іншій, приписує собі більше, ніж дозволяє загальне право. Оріховський наводить приклади мирного співіснування католиків і православних на теренах України. Та на місце здорового глузду згодом прийшла недбалість латинників; Оріховський пише: «вони ведуть себе немов сварливі родичі, більше пихаті ніж чужі або несхожі; одні вважають, що їм одним належить власність церкви, а інші хочуть запопасти спільний, але ніби занедбаний спадок спільного творця. А колись кожен пильно оберігав те, що від предків одержав і не думав, що коли хтось є супротивного релігійного обряду, то уже буде усунений від Вселенської церкви (бо і такі закиди католицька верхівка робила) і не треба українців перехресчувати, при переході на латинництво».

Умовою унії, на думку Оріховського повинна бути недоторканість грецького обряду, адже «рутенський народ ревно дбає про духовну культуру, зберігає те, що колись на старих соборах давніми отцями церкви було розтлумачене й оголошене».

Отож, порятувати християнську церкву може тільки унія і головними перешкодами для цього - це позиція католицької верхівки (Й. Сакран у книзі «Про заблукання найупертіших рутенців», кардинал Станіслав Гозій), які тлумачили унію як підпорядкування православної церкви католицькій, та 2 догмати: закон про цілібат, а також додаток до символу християнської церкви філіокве. При цьому Оріховський відстоював право-славну версію.

Від самого початку виникнення християнства на Вселенських (і не тільки) соборах постійно точилися гострі суперечки із приводу тлумачення того чи іншого догмату. Зокрема, від VI ст. одним із найбільших каменів спотикання між ієрархами став, сформований уперше на Толедському со-

борі 589 року додаток до християнського Символу віри про сходження Святого Духу від Бога-Отця «і від Бога-Сина» (латиною - Ш^ш). І хоча II-й Вселенський собор (787 р.) схвалив формулу «Святий Дух сходить від Отця», суперечка між Римом і Константинополем навколо цього продовжується. А невдовзі Аахенський собор (809 р.) знову приймає рішення про Ш^ш. Склалася ситуація, коли греко-візантійські ієрархи не визнали такого варіанту, а Папи Римські наполягали на ньому. Таким чином, стало однією із причин поділу християнства 1054 року на

східне (православне) і західне (католицьке).

Інтерес до цієї проблеми не слабнув і в наступні століття. Для нас вельми цікаво, що її намагалися вирішити й вітчизняні мислителі ще задовго до Берестейської унії. Про це довідуємося з листа Станіслава Оріховського до архієпископа гнєзненського Петра Гамрата від 1 березня 1544 року. У ньому наш мислитель пише: «Кажуть, зокрема, ніби рутенці заперечують, що Святий Дух сходить і від Отця, і від Сина. Це важлива річ. І досліджує це питання».

Із цього приводу, продовжує мислитель у нього була розмова зі «старим рим католицьким [єпископом]», який, побачивши його вагання, нібито сказав: «То нічого, вельмиславний Оріховський, що вагаєшся. Бо греки тут, як і в інших справах, словами різняться від латинників, а насправді всі ми відчуваємо одне й те саме». Справді, ті старі греки не менш учені, ніж обачливі, тому не побажали подавати Ш^ш, щоб не здавалося, що приписують Святому Духові дві причини й два джерела; щоб із-за цих двох слів не було дано підпори еретикам. «То що ж, ти не віриш, що Дух Отця є Духом Сина? Адже Дух виходить дивним чином від Отця через Сина».

Саме таке (компромісне) трактування Оріховського, як представника «католицької Русі» цілком улаштувало. Тим паче, що йому було показано при цьому декрети Флорентійського собору, на якому ті отці у Флоренції юридично затвердили саме таке розуміння греками Шіодіе.

У своїх творах Оріховський торкається багатьох релігійних та історико-філософських тем, а окремим присвячує цілі трактати. Зокрема, він виступив проти одного з основоположних догматів католицької віри - догмату про цілібат (обов'язкову безшлюбність для духовництва), уведеного папою Сирієм, і підтвердженням на Тридентському вселенському соборі (1545-1563). Оріховський був присутнім на ньому і виголосив там 1547 р. промову під назвою «Про закон цілібату». Зауважу, що Оріховський, будучи вже капланом, свідомо одружився й за це зазнав переслідувань із боку католицьких ієрархів.

Східна Церква, згідно з євангельським ученням, віддаючи належне, пошануванню подвигу цнотливості, віддала виконання його на розсуд кожній окремій особі, аж ніяк, не вимагаючи від білого духовництва обов'язкової безшлюбності. Натомість на Заході поступово виробилися канони, що встановлювали безшлюбність для всього духовництва.

Знаючи, що присутніх на соборі достойників «людськими» аргументами про користь, почесність, справедливість одружнього ужиття він не переконає відмінити закон celibату, Оріховський сипле цитатами зі Святого Письма. Ось кілька прикладів.

У Біблі сказано: «І Бог на свій образ і подобу людину створив, як чоловіка і жінку. Отже людина, частка божественного єства, то самим Богом передбачено їй вести досконаліший спосіб життя ніж інші живі істоти. А Сиріцій нам пропонує закони, які суперечать людській природі».

Це гострий полемічний твір, у якому автор доводить усю безглуздість закону католицької церкви про безшлюбність ксьондзів і його суперечність природному праву. Проблема celibату стала справою всього життя Оріховського ще й тому, що він сам, займаючи церковну посаду, одружився й це коштувало йому багато сил і здоров'я в боротьбі з католицькою церквою. Свою позицію підкріплює тим, що вселенська церква цього не знала, а також відсутністю такого закону в православній церкві.

Аргументація автора переконлива й опирається на значну історичну джерельну базу. Закон Папи Сиріція «Про celibат» не лише не корисний для церкви, пише мислитель, а й загальом згубний; він суперечить самому Богові, не відповідає прийнятним законам і природі; він позбавлений, нарешті, усякої людяності й пристойності. У цій справі, гадаю, Сиріцій не послідовний, бо виганяє із церкви тайство шлюбу, називаючи його нестриманістю. Він є втіленням безглуздя й сліпоти, а тому замість тайства шлюбу вводить до церкви розпусту; тоді до церкви проникають розпуста, кровозмішання й, урешті-решт, любовні збочення Содом та Гомори.

Цей закон установила не людина, а Творець. Виголошує цілий гімн жінці, називаючи її сонцем, у доброї жінки щасливий чоловік і число літ його подвійне.

Станіслав Оріховський вважав, що будь-які справи мають вирішуватися на основі толерантності.

У ставленні до чужинців.

Так, наприклад, будучи одночасно представником української й польської культури, він виступав прихильником миру й згоди між українцями, поляками й литовцями.

У міжконфесійних стосунках.

Як приклад толерантних відносин між ними, Оріховський згадує випадок, коли православний і католицький єпископи у Львові шанобливо допомагали один одному в службі Божій, бо вважали, що належать до однієї Церкви, «але різного віросповідання й релігійного обряду».

Станіслав Оріховський, мати якого була православною попівною, відверто виявляв свої симпатії до православ'я й співчував українцям із приводу конкретних утисків їх католиками й називав найбільшими дикунами й безсоромниками тих людей, які нацьковують «рутенця на поляка, а поляка на рутенця в його ріднім краї»

У передмові-присвяті до свого твору «Хрещення рутенців», адресованій гнізненському архієпископові і єпископу краківському Петру Гамрату, мислитель говорить про необхідність досягти згоди між різними віросповіданнями. Цю справу, радить автор, слід почати з усунення упередженості стосовно українців.

Міркування Оріховського щодо стосунків між державою й церквою можна схарактеризувати як такі, що повинні базуватись на рівнозначності, рівноважливості й взаємній толерантності. Для держави, постійно наголошував Оріховський, однаково важливі й вівтар, і священники, і король, коли вони діють у межах своєї компетенції: «Якщо ж хоч одну з тих речей усунути з польської держави, то всю державу розвалиш» - пише він на сторінках «Напучення...»

В Оріховського було чимало друзів серед світських можновладців і мислителів та ієрархів різних віросповідань багатьох країн Західної Європи, з якими він не тільки особисто спілкувався, але й жваво листувався. Понад 100 листів збереглися донині, але, на жаль, не введені у науковий обіг.

У Німеччині під час навчання він мав тісні стосунки з німецьким реформатором церкви й засновником протестантизму Мартіном Лютером (1483-1546) та німецьким протестантським теологом і педагогом, сподвижником Лютера Філіпом Меланхтоном. Це, до речі, спростовує тезу Дм. Чижевського про те, що «знайомство українців із першою протестантською філософічною системою Ф. Меланхтона - не доведено».

Заслуга Оріховського полягає в тому, що він ще в ранньомодерний період української культури гостро ставив питання релігійної толерантності в контексті ідеологічного плюралізму та міжнаціональних стосунків. Як ренесансний гуманіст Оріховський відводить особистості вищий щабель в ієрархії цінностей, висуває ідеал її всебічного і гармонійного розвитку.

Етика як частина філософії бере в нього на себе обов'язки, які склалися в античності: вести людину до моральної досконалості й земного блага. Знання зводиться до найвищого етичного принципу, який визначає призначення людини в її земному бутті. З гуманістичних позицій вирішується й головна проблема моральної філософії: небесне блаженство не повинно бути обумовлене відмовою від усього мирського. Хоча земний світ грішний, його не можна уникнути, його треба пізнати якомога повніше й глибше (для цього людині дано розум) і боротися зі злом, керуючись знанням. Під етикою, мислитель розумів філософську науку, яка зосереджує увагу на проблемах сутності й функціонування моралі, досліджує специфіку моральних норм і цінностей та їхні шляхи обґрунтування, з'ясовує моральні аспекти людської свідомості, діяльності, спілкування.

Як справжній ренесансний гуманіст Оріховський великого значення надавав освіті й моральному вихованню. Звичайно, він не відмовився від християнських чеснот, але вису-

нув на передій план ряд нових: талант (а не порода, походження), шляхетність, доблесть, активність (працьовитість), спільне благо (добробут народу), мудрість, доброчесність (чесність), справедливість, толерантність, щастя (блаженство), доброчинство, мету життя людини. Наприклад, розглядаючи шляхетність, говорить: «Невже ти гадаєш,- ставить мислитель риторичне запитання умовному опоненту, - що твій герб із Нюрнбергу свідчить про твоє шляхетство? Воно є шляхетством так само, як ячмінь є пивом, а виноградна лоза - вином».

Шляхетність за інтелектом, а не за походженням, поцінування людини за її особисті заслуги, а не за аристократичні титули - лягали в основу міркувань про людину. В Україні ці гуманістичні принципи обстоював чи не найпослідовніше С. Оріховський, який писав, що доброчесність і доблесть не успадковуються від батьків, як ім'я і маєток, а набуваються. Він критикував тих, які, пишаючись своїм походженням, не знають, по суті, що таке шляхетність, а в зверненні до короля радив йому оточувати себе дорадниками не за титулом, а за їхніми здібностями та практичними справами. С. Оріховський стояв на позиції рівності всіх станів суспільства перед Богом та законом, і вважав, що жоден із них не має розумових переваг перед іншими.

Багато місця у своїх творах він відводить розглядові однієї із центральних християнських категорій - злу, одним з уособлень якого Оріховський вважає закон католицької церкви про celibat.

Ім'я Станіслава Оріховського, його думки, ідеї не були забуті й по його смерті, зокрема, і вітчизняними діячами. На нього посилались Христофор Філалет в «Апокрисисі», Захарія Копистенський у «Палінодії», И. Кононович-Горбацький у риторичному трактаті «Orator Mohylaeus». Твір Оріховського «Хроніки» (Annales), виданий 1643 року, мав у своїй книгозбірні Теофан Прокопович.

Теорія природного права у творах Станіслава Оріховського (перша пол. XVI ст.)

Під поняттям «природне право» прийнято розуміти сукупність правил, які випливають з самої природи буття людини і відображають загальнолюдські уявлення про принципи, на яких мають базуватися взаємовідносини між людьми, а тому є вічними та незмінними, як сама природа. Елементи концепції природного права зустрічаються вже в античних софістів, стоїків, Арістотеля, Цицерона, а пізніше у мислителів доби феодалізму, представники якої (наприклад Тома Аквінський) розглядали природне право як різновид Божественного закону. Воно слугувало тоді обґрунтуванням феодального ладу. Представники ренесансної і новітньої філософії вкладали у поняття природного права інший, ніж античні і середньовічні вчені, зміст; вважали, що воно існує незалежно від Божої волі. Ідея природного права використовувалась в XVII-XVIII ст. для критики феодальних порядків, як таких, що суперечать природній справедливості, і лягла в ос-

нову новочасної буржуазної теорії держави і права. Найвідомішими представниками цієї теорії були Ю. Ліпсій (1547-1606), Гуго Гроцій (1583-1645), Т. Гобс (1588-1679), С. Пуфендорф (1632-1694).

На вітчизняному ґрунті ще в першій половині XVI ст. ідею природного права розробляв С. Оріховський (1513-1566), який написав навіть окремий трактат «Про природне право» (De iure naturae et gentium). На жаль, ця праця не збереглась. Тому про погляди мислителя на природне право, про значення, якого він йому надавав, можемо судити хіба що з окремих висловлювань, які трапляються в інших його працях, зокрема у двох промовах «Про турецьку загрозу», в «Напученні польському королю», «Компасі», у листах тощо. Його твори з суспільно-політичної проблематики сприяли утвердженню теорії природного права у Польщі й Україні XVI ст. та наповненню її конкретно-історичними реаліями.

Мислитель був добре обізнаний із поглядами античних мислителів на право, передусім Арістотеля, Цицерона, але не сприймав їх догматично. Зокрема він відмовився від думки про сталість, незалежність права у державі від часу, в якому воно існує, - відтак став предтечею утвердження новітнього погляду на природне право, яке в розглядуваний період лише здобувало собі визнання. Ось як говорить про це сам автор: «Бо як інших віків інші є звичаї, так права інших часів іншими бути повинні; і як ми звикли сміятися з дітей, коли батьківське взуття взувають на свої ноги, так саме слушно з тих сміятися треба, хто давні права до нашого часу пристосовує, хоч їх частково довге вживання псує, а почасти доба республіки перетворює на непотрібні» [Lichtensztul J. Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego. - Warszawa, 1939. - С. 105-106] Наведена думка знаменна і свідчить про широку орієнтацію і вдумливий підхід мислителя до реалій політичного життя. Однак слід зауважити, що автор мав на увазі тут, певно, не тільки природне право, але і всяке інше (навіть закони), крім, звичайно, Божественного, яке вважалося незмінним. Природне право, на думку С. Оріховського, є тільки набутком зорганізованих у суспільство людей: «Бо людина завдяки природженому праву над бджолою і над кожним у череді бидлом, що купчиться, вищою є: не любить пустки, але людей і міста шукає. Згідно з природним правом людина, у своїй політиці на правах і звичаях вихована і наукою вдосконалена, є найдовершенішою поміж усіма тваринами на світі» [Lichtensztul J. Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego. - С. 115]

С. Оріховський знав не тільки природне право. Він розрізняв ще право Божественне та звичаєве, людське чи земне право (закони, статuti), а також право сильної руки. Всеваддя права є у нього однією з найцікавіших і найпривабливіших рис науки про державу. Якщо будь-хто, навіть король, писав мислитель, буде оминати право, не тільки не всі будуть в однаковому становищі, але, що гірше, - право втратить повагу і остаточний авторитет у громадян. Однак,

найбільше Оріховський розробляв і пропагував ідею природного права, яке, на його думку, вище від людських законів, котрі при потребі можна змінювати, а також сповідував основний принцип гуманістичної етики - принцип спільного блага (блага народу), основні ідеї якого - патріотизм, служіння державі, суспільна активність - ґрунтувалися на підпорядкуванні приватних інтересів спільному добру тощо. [Литвинов Володимир. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV - початку XVII століття. - Київ, «Основи», 2000. - С. 17]

Концепція поділу права С. Оріховського засвідчує не тільки його обізнаність з положеннями класичної науки, але й виявляє самостійність його мислення та оригінальність бачення цієї проблеми. І тут саме час зауважити про дещо хатичне вживання Оріховським правничої лексики, коли значення одних термінів підміняються іншими, про що говорив у свій час польський дослідник Й. Ліхтенштуль [Lichtensztul J. Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego. - С. 103]. Це ускладнює сприймання концепції автора. Сказане не стосується хіба що Божественного права, яке автор визначає як вроджене, прищеплене першій людині й оголошене Богом у вигляді наказів. Тому це право тривале, незмінне. Порушувати його, на думку Оріховського, не має права ніхто зі смертних - навіть папа римський. Ганебним прикладом такого порушення, називає автор запровадження папою Сиріцією целібату. Що стосується звичаєвого права, то воно, як співзвучне українським традиціям, здавна існувало в Україні і відображене у працях вітчизняних гуманістів, які, вважаючи його вищим за закон, називали часом просто звичаєм, корелятивом статуту (закону). «Звичай,- писав С. Оріховський, - має першість перед статутом. Бо статут, то тільки надання звичаю зовнішнього правної, окресленої форми. Звичай ближчий людям, їхній психіці і правовим потребам» [Lichtensztul J. Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego. - С. 105]. Полемізуючи з папою римським стосовно целібату, мислитель доводить, що безшлюбність католицького духовенства суперечить не тільки природному праву, але й людським звичаям.

Серед принципів природного права Оріховський називає передусім такі: право власності, рівних можливостей, дотримання договорів; право на життя, мир, злагоду в суспільстві; на справедливість, на шлюб. Право власності, зокрема, на його думку,- це утримання від зазіхань на чужу власність. Свідченням того, що Оріховський надавав йому великого значення, можуть бути слова, звернені до короля, де він попереджав останнього, що джерелом усіляких незгод у суспільстві стає поділ на «моє» і «твоє», через що виникають суперечки та судові позови, народжується ворожнеча, що приводить до заколотів, після чого настає вже неминучий кінець державі. Треба, вважає мислитель, «щоб ніхто на чуже не зазіхав, якщо своє втратив. Інакше з'являться в державі хитрощі, зрада, грабунки, чвари, насиль-

ство над слабшими». [Stanisław Orzechowski. Wybór pism. - Warszawa, 1966. - Str. 237]

Великого значення надавав мислитель також праву йти за вказівками власного розуму, переконаннями. Обов'язок держави, вважав він, надавати своїм громадянам такі можливості. Сам він у приватному житті намагався користуватися цим правом: будучи католиком, критикував догмати католицької церкви, відмовився від посади каплана і написав промову проти целібату. Якийсь час був навіть запеклим апостолом протестантизму і православ'я, про що недвозначно писав у листі до папського нунція кардинала Комендоні: «Я навіть капланством знехтував, уважаючи, що ця гідність нав'язана мені всупереч моїй волі... Прилюдно вихваляв міркування Лютера супроти римського целібату й оголошував вищість шлюбу священників грецького обряду». [Оріховський Станіслав. Твори. Перекл. з латини. - К., «Дніпро», 2004. - С.584].

Оріховський мріяв про мир, якого «бажав усім, також сусідам», висловлював бажання, щоб війна поступилася «священним каменам». Мир, на їхню думку, є породжувачем і джерелом усього доброго. Без нього не може бути і в людському житті нічого ані любого, ані тривкого. Під час миру квітнуть науки, мистецтва, література, багатства зростають, розвиваються добрі звичаї серед людей. Тому правителі повинні дбати про мир, його боронити, і лише в такому випадку, писав Оріховський, їх можна називати справжніми людьми, мудрими сторожами роду людського. Ті ж, хто ненавидить мир, є дикунами, непогамованими й жорстокими тиранами. Мета миру, продовжує мислитель, - життя, згідне з природою та її законами.

Думки про мир пронизують всі його твори. Але найбільше їх зосереджено у «Промові на похоронах Сигізмунда Старого» та у двох «Турчиках». Вихваляючи справжні чи уявні чесноти цього короля, мислитель наголошує постійно на його дбанні про мир у державі. «Одні в мирі перебуваючи шукають війни, - писав він у похоронній промові, - а цей у війнах нічого не шукав крім миру. Інші - мають державу, щоб сусідів непокоїти війною, а цей вважав, що держава без прихильних сусідів буде неміцною. Треті - укладають договори, щоб мати змогу підривати мир, а цей усі договори, які мав з турками, скітами, мосхами, волохами закінчував миром» [Литвинов Володимир. Ренесансний гуманізм в Україні. - С. 311-312]. Польський король, на думку Оріховського, став речником миру не тільки для своїх підлеглих, а й для інших народів і держав Європи. Саме з його ініціативи відбулася нарада кількох королів, на якій було закладено підвалини взаємодопомоги у боротьбі з Туреччиною й ухвалення миру між християнськими народами.

Будучи відвертим апологетом миру, Оріховський водночас виступає у «Турчиках» завзятим пропагандистом війни на випередження з Туреччиною, яка в цей час загрожувала всім європейським народам. Тільки дурень вірить на сло-

во тому, хто пропонує мир, дружбу, а робить щось інше. «Не вірь,- переконує мислитель короля,- ні угоді, ні союзів, ні вірності Сулеймана. Бо нічого не варті його брехливі присягання, якими домагався у тебе договору. Цим обманом хотів лише досягнути, чого ні Баязет від брата твого, ні Магомет від батька, ні Амурат від дядька твого по батькові не змогли досягнути зброєю». Для Сулеймана мирні угоди нічого не варті, бо коли хоче, тоді їх і порушує. Тому й Бог велить починати війну, і всі бачать, що порятунок у зброї, а не в мирній угоді з ним, яку він до того ж постійно порушує. З цього Оріховський робить правовий висновок: коли одна з договірних сторін ламає мирну угоду бодай частково, тоді й інша теж може договору не дотримуватися. Порушників договору мислитель зараховує до найбільших злочинців. Це стосується передусім турецького султана, якого він називає зневажальником угод, губителем природного права. Влада цього тирана тримається на брехливих присяганнях, хитрощах, обмані, віроломності! «І жодна річ не стримує його [султана - М. Р.]: ні угода, ні запевнення, ні сумління, ні громадянські закони, ні, нарешті, міжнародне право» [Оріховський Станіслав. Твори. - С. 101].

Концепція природного права ставила на чільне місце невідомі докапіталістичним епохам поняття вроджених для кожного індивіда особистих свобод. На цих позиціях стояли у нас С. Оріховський, який вважав, що людина в неварварській державі повинна мати право на повноцінне життя, на свободу совісті, слова, на право керуватись власним розумом. Вирішення будь-яких справ має відбуватись на основі справедливості. Відсутність або порушення якогось із цих прав і свобод, на думку мислителя, є свідченням дикості, варварства, деспотизму і суперечить природному праву. До того ж, Оріховський розрізняв право і справедливість не тільки термінологічне, але й по суті. Право, на думку мислителя, одне для всіх: бідних і багатих, високих правителів і поспільства. Це твердження важливе, бо запроваджувало новочасний погляд про рівність усіх громадян стосовно права. Оріховський усвідомлював, що лише на такій zasadі можна забезпечити справедливість у державі, і пишався тим, що саме Польська держава з такої засади виходила. [Литвинов Володимир. Ренесансний гуманізм в Україні. - 237, 256]

Цілком у дусі концепції природного права мислитель вимагав суворого, але справедливого покарання за скоєні злочини і винагороди - за доблесні вчинки. «...Оглядай провінцію,- звертається він до короля,- вислуховуй скарги, карай винних, звільняй пригнічених. І хай буде в тебе узаконене право позбавляти посад за утиски бідних і карати безчестям негідників». Оріховський був свідомий того, що одних декларацій і закликів дотримуватися в державі справедливості недостатньо, оскільки польське суспільство ще перебуває в полоні середньовічних стереотипів, коли «в судах нема справедливості; багато важить авторитет, звання; той у суді перемагає, хто або сам є сильним або адвоката має

сильного». Тому мислитель удається до історії Польщі й інших народів, щоб показати небезпеку, яка чатує на держави, у яких нема «справедливих судів і не караються насильники». Без справедливості, на його думку, і мудрість мало чого варта в людських справах [Литвинов Володимир. Ренесансний гуманізм в Україні. - С. 257, 279].

Порушником природного права мислитель уважав також несправедливі війни, ведені тоді турецьким султаном, «найзапеклішим, вже навіть не ворогом (це слово надто м'яке!), а осквернителем віри, презирливцем угод, губителем природного права; ганьбою і згубою всього, що є в людей святого, чесного, пристойного. Він хоче, щоб і сліду не залишилося від народу й роду нашого - навіть імені. Цього він хоче, цього прагне і думає лише про те, щоб турків тут розселити; щоб храми Магометові присвятити; щоб наші міста, наші села, наші містечка сарацинами позаселяти; щоб на руїнах держави нашої правити твоїми нащадками; щоб звідси, куди захоче, безпечно прямувати і, з ким захоче, війну вести. Якщо не зупиниш Сулеймана, якщо не вийдеш йому назустріч незабаром, - яку надію синів лишиш, яку нам, яку собі?» [Оріховський Станіслав. Твори. - С. 105]

Теорія природного права юридично вперше була оформлена в «Кодексі Юстиніана», укладеному впродовж 528-534 рр. У ньому визнавалась рівність усіх людей, а рабство, засноване на підкоренні однієї людини іншою, визнавалось несумісним з людською природою. В епоху Відродження гуманісти часто декларували цей принцип рівності, зокрема й Оріховський, для якого було очевидним, що визнання права і впровадження його в життя - різні речі. Треба прагнути, говорив він, до узгодження теорії і практики і створювати для цього такі закони, з якими б погодилися усі. Це стане вирішальним у розв'язанні такої важливої проблеми, як втілення в життя принципу рівності всіх щодо права. Концепція природного права, що з'явилася в XVI-XVII ст., ставила на чільне місце невідомі докапіталістичним епохам поняття вроджених особистих свобод кожного індивіда. Чи не першим у Європі став пропагувати ці ідеї Станіслав Оріховський, який вважав, що людина в цивілізованій державі повинна мати право на повноцінне життя, на свободу совісті, слова, віри; право дотримуватися вказівок власного розуму.

Задовго до англійського мислителя Дж. Лока Оріховський визнавав обмеження свободи людини тільки нормами природного права. Всі люди, на його думку, повинні дотримуватися закону природи, який один є мірою як їхньої свободи, так і рабства, як прав, так і обов'язків. Дотримання законів є для мислителя не обмеженням, а запорукою справжньої свободи, гамівною сорочкою для свавільників, які вирішують судові справи на власний розсуд. «Відкрий вуха і нагостри їх, - звертається Оріховський до короля,- звідусіль почуєш жалібний плач і стогін своїх підлеглих, у яких відібрано також свободу - їхню силу, тому й не наважуються на-

віть поскаржитися...» [Оріховський Станіслав. Твори. - С. 46]
В цілому

Оріховський засвідчував високий рівень свободи у Польщі, хоч бачив і негативи, які піддавав критиці: «Сейми були впроваджені нашими предками задля ширення громадянської свободи. А теперішні сейми ведуть до неволі, бо там багато нині лицемірів, які, волаючи: «Держава! Держава!», нищать державу, підносячи своє власне «дивним фортелем і практикою...». Ця критика окремих вад польської демократії носила конструктивний характер, на відміну від нищівної критики стану справ зі свободою у невільних державах: у татар, волохів, московитів, турків, литовців, де всяке «господарство» і князівство є справжньою неволею. У цих князівствах «супроти кривди зверхника-пана підлеглі не мають жодного захисту, бо володіє ними пан-зверхник як хоче, на горло підлеглого карає, коли хоче; продає його; віддає в заставу його, кому хоче; як хоче і коли хоче» [Оріховський Станіслав. Твори. - С. 382 - 437] А це веде до того, що раби супроти деспота, тобто свого князя, природну війну ведуть. Бо, згідно з природним правом, невільник ненавидить свого пана.

Природне право (закон), на думку Оріховського, є вищим за людські закони, тому останні при потребі можна змінювати. Відтак мислитель виступав проти целібату як такого, що суперечить «найкращим поведирям у житті: природі і здоровому глузду». З цього приводу він написав окремий трактат «Проти целібату», де, звертаючись до папи римського Юлія III, прямо говорить, що «взяв дружину, керуючись природним правом, яке наказує одружуватися так само, як і народжуватися і жити, а цього не можна змінювати людськими законами». Целібат, на думку Оріховського, «не від Бога, а від диявола, який того лише хоче, щоб люди у його царстві всупереч природному праву займалися розпустою». Для доведення безглуздості законів католицької церкви про безшлюбність священиків С. Оріховський покликається на природне право, автором якого він вважає Арістотеля: «як матерія вимагає форми, так і жінка - чоловіка; як форма без матерії не може існувати, так і чоловік не може жити без жінки». Цю думку Оріховський висловлює і в «Посланні до папи», де радить останньому визнати і прийняти як норму передусім природне право і Божественний закон. В інших випадках він часто послуговується терміном «закон природи», за яким закликає жити папу, бути його охоронцем. Порушувати цей закон, відміняти або зневажати його нікому не можна: «Існує найвищий закон природи: немає нічого випадкового, нічого такого, що, на нашу думку, не дано без якоїсь мети. Кожна частина нашого тіла призначена для виконання якоїсь функції, і навіть маленький нігтик. Тоді чому ж ті, що їх дала нам природа для розмноження, будуть без діла? Який тут сенс?» [Литвинов Володимир. Україна в пошуках своєї ідентичності (Історико-філософський нарис). - К., «Наукова думка», 2008. - С. 73, 391, 446]. Відтак, мислитель

робить висновок: треба дослухатися законів природи, яка є поведатаркою життя, голосу своєї природи, її приписів.

Після Станіслава Оріховського українські мислителі продовжували займатися розробкою не тільки природного права, але й звичаєвого. Передусім, маємо на увазі Гербурта Щасного, (1567 - 1616), який писав: «Звичай - це право, яке через довге вживання й користування упроваджене й прийняте межи людьми. Звичай - це те, що потверджує й викладає право; але право писане - мертве, коли звичай його не оживляє». [Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2 т. Упоряд., перекл. з лат. В. Литвинов та ін. - К., 1995. Т. II, С. 175-176]. Залишається додати лише, що під «правом» автор розуміє, певно, і статuti (закони), які мали підкріплювати звичаєве право. На звичаях, писав Щасний, наша вітчизна тримається. Якщо їх усунути, «нічого з нашої вольності на місці не лишиться». Під вітчизною він розумів і Польщу, і Україну-Русь, про що свідчить його заклик із трибуни Польського сейму зберігати права і звичаї руського народу. Що ж стосується природного права, то його продовжували розвивати пізніше такі українські мислителі, як Ю.Немирич (1612 - 1659), П. Орлик (1672 - 1742), Т. Прокопович (1681 - 1736) і М.Козачинський (1699 - 1755). Зокрема, Прокопович доволі своєрідно ототожнював природне право (закон) із заповідями Святого письма. На відміну від Гобса, який говорив про «війну всіх проти всіх» до часу виникнення держави, тобто у природному стані, а Пуфендорф - що для цього стану характерний мир, наш мислитель вважав, що людям у той час був властивий і мир, і війна, добро і зло.

У ставленні Оріховського до католицизму слід виділити 2 періоди: дуже критичний в 40-50 роки XVI ст. і цілком лояльний в кінці життя. Відомий російський вчений І. М. Голенищев-Кутузов писав, що для історика літератури в Польщі XVI ст. немає складнішого автора, ніж «рутенський Демостен» Станіслав Оріховський, бо його творчість сповнена кричущих суперечностей, а життєвий шлях - це нескінченні метання між передовими ідеями доби й чорною клерикальною реакцією [1, 61]. Ця характеристика видається не зовсім точною, оскільки творча діяльність Оріховського аж ніяк не була хаосом суперечностей, у ній є своя послідовність, своя, так би мовити, логіка розвитку, бо вона поділяється на два періоди, різні за превалюючим змістом творів, за їхньою ідеологічною спрямованістю. У перший період Оріховський стояв у цілому на передових для свого часу світоглядних і суспільно-громадських позиціях, сміливо боровся проти

церковно-католицької реакції, висловлював радикальні гуманістичні й реформаційні ідеї і, усвідомлюючи свою належність до Русі, тобто до українського народу, брав під захист його релігію і культуру. (Тут доречно нагадати, що «перед вибухом реформації половина Польщі була католицькою, половина - православного обряду. Становище католицизму було тоді дуже слабким, слабшим, ніж у будь-якій країні

тогочасної Європи) [2, 48]. У творах цих років Оріховський досить послідовно

виступав проти папського абсолютизму й підкорення світської влади духовній. Він одним із перших у європейській філософській думці почав заперечувати божественне походження влади і держави.

Так чи ні, але вона була видрукована 1551 року в Базелі і стала своєрідним подарунком протестантів нашому мислителю, бо саме в цей рік він, цілком свідомо, будучи вже капланом, одружився, - за що й зазнав переслідувань з боку вищих католицьких ієрархів.

Зіпсутість духовенства була тоді проблемою віку. Весь християнський світ закликав главу і членів Церкви до спрощення культу, реформувань - але намарно. Не допомогли добрі побажання окремих єпископів. Замість реформ відбулося фінансове протиборство, яке викликало нове незадоволення і скарги. «Пропоновано нові права замість старих законів супроти збиткувань, жадібності, скнарості. Нема серед нас справедливості і набожності: більша частина прелатів, які мають бути смолоскипами для народів, не мають побожності ані сорому. Справедливість, замінена на грабіж, набожність на забобони. Вівчарні Христа стережуть хижі вовки, що святощами своєї віри торгують». - Так говорив Піко Мірандола при закритті собору. І в цьому самому році виступив Лютер, який встановив новий обряд, зніс ієрархію і від'єднав мільйони віруючих від Католицької церкви [2, 52].

До хору критиків католицької церкви приєднався незабаром і Ст. Оріховський, який у своїх творах торкався багатьох релігійних та історико - філософських тем, а окремим присвячував цілі промови. Зокрема, говорив про те, що Східна Церква, згідно з євангельським ученням, віддаючи належне пошануванню подвигу цнотливості, віддала виконання його на розсуд кожній окремій особі, аж ніяк не вимагаючи від білого духовництва обов'язкової безшлюбності. Натомість на Заході поступово виробилися канони, що встановлювали безшлюбність для всього духовництва. Знаючи, що присутніх на соборі достойників «людськими» аргументами про користь, почесність, цнотливість подружнього життя він не переконає відмінити закон целібату, Оріховський сипле цитатами зі Святого Письма, на кшталт: «І Бог на свій образ і подобу людину створив, як чоловіка і

жінку. Отож людина, частка божественного єства, тому самим Богом передбачено їй вести досконаліший спосіб життя ніж інші живі істоти. А Сиріцій нам пропонує закони, які суперечать людській природі» [3, 204].

Промова мислителя «Про целібат» є гострим полемічним твором, у якому автор доводить усю безглуздість закону католицької церкви про

безшлюбність ксьондзів і його суперечність природному праву. Проблема целібату стала справою всього життя Оріховського ще й тому, що він сам, займаючи всупереч бажанню церковну посаду, одружився й це коштувало йому бага-

то сил і здоров'я в боротьбі з католицькою церквою. Свою позицію він підкріплював тим, що вселенська церква цього не знала, а також відсутністю такого закону в православній церкві. Аргументація автора переконлива й опирається на значну історичну джерельну базу. Закон Папи Сиріція «Про целібат» не лише не корисний для церкви, пише мислитель, а й загалом згубний; він суперечить самому Богові, не відповідає прийнятним законам і природі; він позбавлений, нарешті, усякої людяності й пристойності. У цій справі, на думку мислителя, Сиріцій не послідовний, бо виганяє із церкви таїнство шлюбу, називаючи його нестриманістю. Він є втіленням безглуздя й сліпоти, а тому замість таїнства шлюбу вводить до церкви розпусту.

Оріховський декларувався, зазвичай, як вірний підданий папи римського, але дозволяв собі ущипливі коментарі, чи просто образи по відношенню до сучасних йому єпископів Риму. Ось кілька прикладів: про Леона VIII говорить, що «жив як лев, а помер як бидло»; Павла IV називав римським отруйним вовком і антихристом [3, 165]. Критикував також Юлія II і Климента VII за невластиву внутрішню і зовнішню політику Церкви. У цьому контексті нагадував слова Христа, який говорить до святого Петра, «відійди сатано». Закидав римським папам розпусту і блуд. У щиросердий спосіб протестував проти целібату, атакуючи папу Олександра III за закони, які забороняють подружжя ксьондзам, - що, на думку Оріховського, крім морального зіпсуття, постачало аргументи Лютеранам. Твердив, що криза в Римі відгукується також і в Польщі. Відстоюючи свої переконання, він не зупинився перед тим, щоб кинути виклик сучасному папі римському. В його листі (1551) до папи Юлія III є такі рядки: «Ти мене засудиш, але король не приведе до виконання вирок, тому що це забороняють закони. Шляхта стала за мене на петриківському сеймі, вона й нині мене захистить. Не думай, що ти маєш справу з італійцем, твоїм підданим: я - русин, шляхтич польський» [4, 14].

Нищівній критиці піддавав С. Оріховський і католицьке духовництво за його нещире благочестя та недоброчесність, особливо коли йшлося про целібат. Безшлюбність, говорить мислитель вустами Яна Тарновського, і для держави шкідлива, бо бездітні священики байдужі до майбутнього гаразду держави: «Ксьонже єпископе,- звертається згаданий полководець до краківського єпископа Петра Гамрата у сеймі, - що ти так само, як і я, щиро дбаєш про державу, в тому я тобі вірю. Але щоб так пильно про державу дбав, як я, тому повірити не можу, бо ти людина смертна, жодного нащадка не маєш, на якого б оглядався у своєму дбанні. Тобі досить, щоб у Польщі добре було лише за твого життя. І цього достатньо. Я ж до віри і пильності своєї мушу додати, що не тільки про мене самого йдеться, але також про моїх нащадків: про сина, про дочку і про онуку, на яких оглядаюся тут, в раді сидючи. Дбаю, щоб і після мене в усій державі вільними людьми вони були» [6, 256]. Таврує Оріховський правлячий

католицький клір і за аморальне життя: «Так само нинішніх наших милих прелатів швидше мавпа якась або звідниця використовує із залицяльниками своїми, аніж яка вбога дружина з убогим чоловіком і з малими дітками своїми... Багато зла через тих наших прелатів у Польщі сталося і знає Бог, чи буде те зло з Польщі колись викорінене» [5, 42, 52]. Вихід із становища мислитель бачить у екзекуції - реформуванні Польщі з метою не тільки направи державного ладу та вдосконалення політико-правових інститутів, але й прагнення до «заснування духовної юрисдикції».

Не краще характеризує С. Оріховський і нижче духовництво, зокрема, знайомого плебана характеризує так: «Після меси різався з хлопами в карти, пиячив з хлопами і ходив до своєї повії під вечір. Пив за північ, хоч на ранок мав службу. В плебанії було повно байстрят: його часто заставляли з чужими дружинами; хлопи ганяли його по селу, як скаженого собаку. Тяжко було мені дивитися на те, і я доповів про це небіжчику єпископові Дзядуському. Але він сміявся з того, говорячи: «І він людина, як і інші» [6, 357]. Не менш різко таврує С. Оріховський і пожадливість католицького духовництва та його корисливість: «Нинішні наші любі прелати швидше мавпі якійсь, або звідниці допоможуть, аніж убогій молодиці з убогим чоловіком і їхніми злидінними дітками» [5, 42]. Не священств вони жадають, на думку мислителя, а грошей від священства: «Платнею приваблені, священницьку працю виконують, про неї навіть не думаючи» [7, 173]. Такі різкі випадки проти церковної ієрархії не були подаровані Оріховському, і він зазнав чимало прикрощів від церковників різних рангів.

Все сказане засвідчує, що погляди Оріховського на celibat є центральним пунктом його критики духовництва. У цьому питанні він висловлював свої погляди відверто, зважаючи на посаду, яку церковний сановник займав по відношенню до його подружжя. Разом з тим питання celibatu було одним з ключових проблем церковної реформи в державі. І Оріховський дуже сприяв його розголосу, наголошуючи, що проблема безшлюбності ксьондзів до XIV ст. у Польщі мала значення, чисто формальне, навіть для очільників Церкви. І лише з часом почато пильнування щодо його дотримання. Посилався при цьому мислитель на Євангеліє і тексти святого Павла в яких акцентував, що подружжя ксьондзів було легальне, і диякони мали потомство. Твердив, що все, яке не є проти природи не має гріха. Оріховський наводив також приклади з книг Старого Заповіту Авраама і Якова, заповіт Соломона і закон Мойсея, однак вирішальну роль приписував Новому Заповіту. Вважав, що боже право, викладене у вченні Церкви узаконює подружжя священників. Наступні аргументи проти celibatu Оріховський відшукував у принципах Східної Церкви і в постановках Соборів (особливо собору нікейського, який допускав одруження священників), а навіть в дослівному перекладі законів римської Церкви [8, 87-88].

Як ренесансний гуманіст Станіслав Оріховський був не тільки щирим прихильником, але й пропагандистом толерантності. Людина в цивілізованій державі, на його думку, повинна мати право на повноцінне життя, свободу совісті, слова, віри; право керуватися власним розумом. Будь-які справи мають вирішуватися на основі справедливості, толерантності. Відсутність або порушення якогось із цих прав свідчить про дикість, варварство, деспотизм, і суперечать природному праву. Заслуга Оріховського полягає в тому, що він чи не найпершим, ще в ранньомодерний період української культури гостро ставив питання релігійної толерантності в контексті ідеологічного плюралізму та міжнародних стосунків. Постійним предметом критики С.Оріховського були високі достойники Католицької церкви і її оборонці та певні папські декреталиї, які суперечили свободі совісті і законам природи або виявляли нетерпимість до іновірців. Із цієї нагоди він навіть хвалить Константинопольських православних патріархів за те, що не підкорилися папам. Питання віри, на думку Оріховського, повинні бути приватною справою кожного віруючого, його вільної совісті й розуміння. Це міркування було суголосне поглядам Еразма Роттердамського [9, 184].

Проте стосунки Оріховського з католицькою церквою протягом усього його життя були неоднозначними, часом напруженими, ба навіть, драматичними. Не в останню чергу це тому, що він довгий час стояв на позиціях цезаропапізму. І лише в останні роки життя, у силу різних, переважно суб'єктивних причин, цей погляд він змінив на діаметрально протилежний - став ревним апологетом папоцезаризму і католицької церкви взагалі. Цей етап життя і творчості Оріховського характеризують твори, написані ним у 60-ті роки: «Діалог, або розмова щодо екзекуції Польської Корони», «Химера», «Квінкункс, тобто зразок Польської Корони», «Політія Королівства Польського». Згадані твори засвідчили переорієнтацію політичних і релігійних поглядів автора (зокрема, визнання ним верховенства папи римського й вищості духовної влади над світською). Оріховський полемізував тепер і долав своїх політичних супротивників з позиції правдивого католика, а боротьбу з іновірцями вважав за громадянський обов'язок. Прихильників інших релігій називав ворогами натурального порядку і «вірними солдатами диявола», які хочуть повалити Церкву Божу [8, 90- 92].

Щоб зрозуміти такі метаморфози автора, треба згадати про обставини, які склалися на той час у його житті. А ситуація була сумною. Промова Станіслава Оріховського проти celibatu на Тридентському соборі і його неканонічне одруження (1551 р.) викликали вкрай негативну реакцію серед католицького кліру Польщі й він був навіть притягнений до суду. Але в останню мить єпископи вирішили за краще не дражнити видатного письменника й оратора, зняли з нього церковне відлучення, і пообіцяли випрохати в Римі визнання його шлюбу законним. Але Папа зволікав із диспенса-

цією. Тим часом мислитель, аби домогтися бажаного, удає із себе ревного католика й робить випадки проти протестантизму. З цього приводу його ще недавній однодумець, відомий польський публіцист, громадський діяч і королівський секретар А. Фрич Моджевський писав що не може повірити у щирі прихильності Оріховського до католицизму: «чому раніше про це мовчав, а лише тепер став висловлюватися?» [10, 210].

На непослідовність, кон'юктурність, компромісність поглядів Оріховського щодо церкви й духовництва як посередників у стосунках людини з Богом звертали увагу вже його сучасники, зокрема, вже згадуваний Фрич Моджевський - довгочасний друг Оріховського, а пізніше його опонент, який говорив, звертаючись до Оріховського: «Ти перший, русине з Карпатських гір, як сам говориш, назвав Папу шакалом, найбільшою ганьбою кліру; єпископів - зрадниками держави, ворогами вітчизни ще й шпигами; каноніків і громади ченців - змовниками супроти короля... Я не вмію сидіти на двох стільцях...» І трохи далі: «Викриваєш єретиків? - Спочатку викрий себе й усе, що ти досі говорив про Папу й клір». Цілком слушними є й міркування сучасного польського дослідника С. Кота, який пише: «Поворот до теократичних поглядів з несподіваним у людини, яка доти боролася з ієрархією й спричинилася до скомпрометування її в Польщі. Сучасники вважали це за спритну тактику апостольського нунція, єпископа Б. Буонджовані Камеріні, який обіцяв Оріховському посприяти в Римі з виправданням його одруження» [10, 182, 201-202, 211]. Важко заперечити С. Коту і з приводу ролі «спритної тактики» посланців Ватикану в польській зміні поглядів Ст. Оріховського на значення католицької церкви й духовництва. Вплив цей, звичайно, був, до того ж значний. Ми ж хотіли б, лише додати, що критикувати клір Оріховський не перестав до самої смерті. Тільки робив він це значно обережніше, не так прямолінійно, вкладаючи часто критику до вуст різних персонажів. На таку метаморфозу поглядів нашого мислителя вказували й інші польські дослідники. Зверталася увага на її політичний аспект, на намагання Оріховського, з одного боку, підтримати авторитет і значення церковної ієрархії, зокрема, влади прима, а з другого - забезпечити шляхті вплив на обрання єпископів [11, 304].

Прагнучи спокутувати гріх (порушення закону про celibat католицьких священників), Станіслав Оріховський пише серію «покаянних» трактатів (зокрема, «Про священницьку гідність»), які так і не вмилоствили Папу: навіть запізненого схвалення одруження вже з покійною на той час дружиною автор так і не одержав. Трагізм Оріховського був зрозумілий його сучасникам. Принаймні, добрий його приятель, а донедавна й однодумець, вже згадуваний Ф. Моджевський, не поривав із ним відносин після метаморфози, що з ним сталася; він лише дорікнув другові: «Зачекай вихвалити Пія IV, який тільки почав правити. А що буде, як від нього не одер-

жиш відпущення гріхів, якого чекаєш? Чи й тоді будеш його підтримувати в тому приматі і повноті влади зверхничої?» [10, 212]. Заради об'єктивності, слід додати ще й таке: які б інвективи Оріховський не спрямовував проти іновірців, він усе ж таки радив: єпископам - лише «проклинати єретиків, а нічого іншого не чинити»; шляхті - «суперечки із приводу розбіжностей у віруваннях відкласти до сприятливішого часу», коли мине зовнішня небезпека з боку турків, які «намагаються похитнути віру Христа зброєю» і Польщу захопити.

Ключові поняття. Станіслав Оріховський, ренесансний гуманізм в Україні, католицька Русь, рутенці, природне право, celibat

Література

1. Голенищев-Кутузов Н.Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV - XVI веков. - М., 1963.
2. Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. - Lwów; Warszawa, 1908.
3. Оріховський Станіслав. Твори. Упорядк., перекл. з лат. та старополь., вступна стаття, примітки Володимира Литвинова. - «Дніпро», 2004.
4. Україна - Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. - К., 1993.
5. Orzechowski St. Dyalog albo rozmowa około ehekcuyi Polskiej Korony. - Kraków., 1855.
6. Orzechowski St. Wybór pism. - Warszawa etc., 1972.
7. [Orichovius St.]. Supplicatio Stanislai Okszyz Orichovii. Ad Julium III Pontificem Maximum de approbando matrimonio a se inito. - Lipsiae, 1781.
8. Krzywoszynski Przemysław. Stanisław Orzechowski - ideolog demokracji szlacheckiej, Poznań, 2010.
9. Литвинов В.Д. Ренесансний гуманізм в Україні. (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV-початку XVII століття. - К.: Основи, 2000.
10. Kot S. Andrzej Frycz Modrzewski. - Kraków, 1919.
11. Domański J., Ogonowski Z, Szczucki L. Zarys dziejów filozofii w Polsce: wieki XIII-XVII. - Warszawa, 1989.

Ігор Ісіченко

Загальний огляд епохи Ренесансу (середина XV – XVI ст.)

1. Стил ь епохи

Ренесанс (фр. Renaissance - відродження) - епоха в європейській культурі, естетичні ідеали якої визначаються відродженням античного ідеалу гармонійної, урівноваженої краси, відкриттям самостійної цінності людини й світу, секуляризацією мистецтва та суспільного життя. Повернення до канонів античної поетики й риторики супроводжується звільненням мистецької творчості від авторитету церковних канонів, плеканням культу індивідуальної свободи, інтелектуального й художнього пошуку. На відміну від Середньовіччя («давньої епохи»), Ренесанс, як і наступну добу Бароко, зараз воліють називати «ранньомодерним часом», визнаючи його за пролог цивілізації нового часу.

Рух, що згодом окреслиться терміном «Відродження» виникає в середовищі флорентійських поетів, художників і знавців старовини. Флоренція переживала наприкінці XIII – на початку XIV ст. свій розквіт. Її називали «Афінами Італії». З Флоренцією пов'язані провідні італійські письменники, чий імена стоять на початку європейського Ренесансу: Джованні Бокаччо (1313-1375), Франческо Петрарка (1304-1374), та й творця італійської літератури, самого Данте Аліґ'єрі (1265-1321), яких в Італії називають «трьома коронами» (tre corone). У цьому середовищі виникла психологічна настанова на повернення до античної традиції.

Сам термін «Відродження» (італ. «la rinascita») вперше вживається в праці художника, архітектора й історика мистецтва Джорджо Вазарі. Вазарі з захватом говорить про відродження мистецтва після епохи, яку він окреслює (дуже суб'єктивно) як тисячолітнє животіння. У книзі «Життя найвидатніших художників, скульпторів і композиторів» («Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti»; 1550; 2-е вид. 1568) створюється жанр художньої біографії, вказується на новаторство флорентійських митців, що започаткували відродження античної культури, розповідається про технічні методи в галузі мистецтва. Під Ренесансом Вазарі розумів зацікавлення античною спадщиною, повернення до античних форм

у мистецтві - ордерних форм в архітектурі, реалістичної манери в живописі та скульптурі, заснованої на вивченні пропорцій людського тіла й пластичної анатомії. «Завдяки розкопкам римських будов і скульптур перед нами відкрилося прекрасне мистецтво, ми почали пробуджуватись, воскресати, відкривати давно забуте», - писав Вазарі.

Значно пізніше представник французької романтичної історіографії Жюль Мішле (Jules Michelet; 1798-1874) запровадив термін «Renaissance» до наукового вжитку на окреслення культурної епохи, яка настала після Середніх віків.

Світове значення Ренесансу найчіткіше визначене в Німеччині Йоганном-Готфрідом Гердером (Johann Gottfried Herder; 1744-1803), Йоганном-Вольфгангом фон Гете (Johann Wolfgang von Goethe; 1749-1832), Георгієм Вільгельмом Фрідріхом Гегелем (Georg Wilhelm Friedrich Hegel; 1770-1831) на межі XVIII та XIX ст. Сучасною інтерпретацією культури Ренесансу світова наука завдячує працям швейцарського дослідника Якуба Буркгардта (Jacob Christoph Burckhardt; 1818-1897), насамперед його етапній праці «Культура Ренесансу в Італії» (Die Cultur der Renaissance in Italien; 1860).

Характерними ознаками культури Ренесансу вважаються такі:

- Світський, нецерковний, характер культури Відродження, що було наслідком секуляризації (звільнення від домінування церковного чинника) суспільного життя загалом.
- Відродження інтересу до античної культурної спадщини, яка була майже повністю забута у середні віки.
- Створення людської естетично-художньої спрямованості культури на протидію релігійній домінанті у культурі Середніх віків.
- Повернення у власне філософських дослідженнях до античної філософії і пов'язана з цим антисхоластична спрямованість філософських учень Відродження.
- Широке використання теорії «подвійної істини» для обґрунтування права науки і розуму на незалежне від релігії і церкви існування.

Вплив італійської тогочасної культури різною мірою позначився майже на всіх європейських країнах, зокрема й на тих, що розташовані на північ від Італії: Нідерландах, Франції, Німеччині, - де наприкінці XV - на початку XVI ст. сформувалося Північне Відродження.

В Україні риси Ренесансу поширюються в XVI ст. через Галичину й Закарпаття. Їх особливо помітно в архітектурі Львова, до якого приїздили досвідчені італійські та німецькі майстри. Місто дуже постраждало внаслідок пожежі 1527 р., після якої відбудовується в стилі Ренесансу. Його зразками є «Чорна кам'яниця» (1577), дім грецького купця Костянтина Корнякта (1580) в на площі Ринок, ансамбль Успенської церкви з каплицею Трьох Святителів і вежею Корняк-

та (1572–1629), монастир-фортеця бенедиктинок (1595). Німецько-нідерландські й італійські каменярі-різьбарі застосували форми Ренесансу в оздобленні фасадів, обрамлень вікон і входів та інтер'єрів («Чорна кам'яниця»). Шедевром архітектурно-декоративного різьблення доби Ренесансу є портал каплиці Трьох Святителів. У добу Ренесансу збагатилося дерев'яне різьблення — вітарне й іконостасне. Ренесанс спричинився до емансипації портрета (Костянтина Корнякта, Варвари Лангиш), а ще більше помітний у графіці й мініатюрі (мініатюри Пересопницького Євангелія 1550-1551 рр.), а також у друкарстві.

2. Ренесансний гуманізм і освіта

Гуманізм

В основі культури Відродження лежить філософія гуманізму, що стверджує красу й гідність людини, силу її розуму й волі, її невичерпні творчі можливості.

Поняття «гуманізм» (лат. *humanism* — людський) у філософській літературі вживається у двох значеннях. В широкому — це система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, у більш вузькому — це течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності і розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

Носіями нового світогляду були люди різного соціального стану, насамперед науковці, які вивчали філософію, а також поети, художники. На відміну від богословів, які займалися *studia divina* (дослідженням божественного), ці освічені люди називалися гуманістами, бо їх приваблювали *studia humanitatis* — дослідження всього, що стосується людини.

Головним напрямком діяльності гуманістів була філологічна наука. Гуманісти почали відшукувати, переписувати й вивчати спершу літературні, а потім і художні пам'ятки античності, що збереглися в Римі, Равенні, Флоренції, Неаполі. Поети й митці прагнули наслідувати стародавніх авторів. Ідеалом освіченості стає «*homo triam linguarum*» («людина трьох мов») — гуманіст, що володіє латиною, грецькою та гебрейською (староєврейською) мовами. Гуманісти відродили правильну класичну латину, створили її перші підручники й словники, прагнули використовувати її в своїх творах. З XV ст. почалося вивчення давньогрецької мови, тим більше, що на Захід переселилося багато освічених втікачів із Візантії, захопленої турками.

Але саме гуманісти стали творцями літератури національними мовами. Це насамперед Данте Аліґ'єрі, що написав «Божественну Комедію» тосканським діалектом, яким говорили у Флоренції (Тоскана — регіон у центрі Італії, культурною столицею якого була Флоренція). Тосканський діалект ліг в основу італійської літературної мови. У тому ж XIV ст. Джеффрі Чосер створює літературну англійську мову, а наприкінці XV — протягом XVI ст. виникають загальнонаціональні французька, німецька, іспанська (кастильська) мови. У

XVI ст. формується польська літературна мова, яка починає витісняти латинську з письменства й офіційного діловодства.

Дмитро Чижевський:

«Новий зміст мусів бути хоча б у збереженій формі тим, що сповнювало натхненням людей Ренесансу. Такий новий зміст і сучасники, і пізніші дослідники хотіли шукати в трьох напрямках: Ренесанс відродив античний ідеал гармонійної, урівноваженої краси; Ренесанс був «відкриттям» та «звільненням» людини; нарешті — Ренесанс «відкрив» наново природу. Це, звичайно, дуже важливі духовні надбання, щоб із них почати нове літочислення європейської культури. Під ці три формули можна підвести майже всі здобутки ренесансної культури».

Істотною особливістю нового світогляду був індивідуалізм. Походження людини поступово втрачає свою визначальну роль. Губить значення середньовічний корпоративний світогляд, згідно з яким людина утверджувала своє існування тим, що була членом якої-небудь корпорації — громади в селі, цеху в місті тощо. Успіх, багатство й суспільний вплив людини мали забезпечити її розум і талант. Утверджується цінність окремої особистості як такої. У цьому приховувалася небезпека культу сильної особистості, самоствердження за будь-яку ціну.

Однак гуманісти схилилися насамперед перед «сильними» особистостями, їх ідеал мав на увазі лише вибраних і не поширювався на народну масу. Цей світогляд приховував у собі схильність до утвердження особистого успіху, самоутвердження будь-якою ціною.

Книгодрукування

Величезне значення мав винахід Йоганом Ґутенбергом Johannes Gutenberg; 1397/1400-1468) книгодрукування (біля 1445 р.). Спершу він видавав маленькі книжечки на кшталт підручників, а вже 1452 р. надрукував 180 примірників Біблії латинською мовою. Винахід Ґутенберга, вирішальний для розвитку цивілізації, швидко поширився по всій Європі. Друкарні були створені у Страсбурзі (1458), Субіако (1464), Кельні (1465), Базелі (1468), Пільзні (1468), Венеції (1469), Парижі (1470), Буді (1473), Кракові (1473), Лондоні (1476). У XV столітті вже була відома багатокольорова технологія друку (відбитки з деревини). Друкарні приблизно в 250 містах Європи видали понад 40 000 примірників книг. Ці стародруки називаються інкунабулами.

Польсько-Литовська держава була дев'ятою країною, якої досягли німецькі друкарі. До кінця XV століття на території сучасної Польщі було засновано шість друкарень, від яких збереглися лише 42 видання. Найстарішою була друкарня Каспера Еяна, заснована у Вроцлаві в 1473 році. За два три роки Каспер Швальбе започаткував друкарство в Кракові. Окрім Кракова та Вроцлава, друкарні були також засновані в Мальборку (1492, Якуб Карвейсе) та Гданську (1498).

Краків був головним центром друкарства в цей період. Наприкінці XVI століття з 25 видавничих закладів, що діяли у Польщі, 9 знаходились у Кракові. Вони видали вдвічі більше позицій, ніж інші польські друкарні.

Перша згадка про друкарство в Україні припадає на 1460 р., коли львівський міщанин Степан Драпан подарував свою друкарню Онуфріївському монастирю у Львові. Крім цієї загадкової згадки жодного сліду тієї друкарні не лишилося.

1483 р. - перша друкована книга українського автора. Юрій Котермак з Дрогобича (? - 1494). Автор походив з ремісничої родини. Початки освіти здобув у Дрогобичі, Львові. Ступені бакалавра й магістра отримав у Краківському університеті. Завершував освіту в Італії. Став першим українцем - доктором мистецтв і доктором медицини. 1481-1482 рр. був ректором Болонського університету. Книга «Прогностична оцінка поточного 1483 р.» (Рим: друкарня Е.Зільбера, 1483) Відкривається віршем-посвятою папі Сіксту IV (папа Римський 1471-1484).

Найцікавішою друкарською ініціативою в Польщі була друкарня Швайпольта Фіоля (Schweipolt Fiol; помер 1525 чи 1526) - німецького ремісника з Франконії, котрий переїхав до Кракова 1479 р. Він спеціально замовляв кириличні шрифти для цих книг і застеріг, аби більше їх не виготовляли. Фіоль опублікував перші в світі книги, надруковані цим шрифтом, церковнослов'янською мовою. Це були богослужбові видання. Окоп'я і Часослов мають дату 1491 р. Потім були видані Постова і Квітна Тріоди - без позначення часу й місця видання. Можливо, ініціатива в цьому належала Перемисько-Самбірській православної єпархії.

Видання Франциска Скорини з'явилися в Празі й Вільні (початок XVI ст.). Франциск Скорина народився між 1485 і 1490 рр. в Полоцьку, в сім'ї заможного полоцького купця Луки Скорини. Він учився в Краківському та Падуанському університетах, здобув ступінь доктора медицини, багато мандрував. З 1517 року Скорина живе у Празі, де протягом 1517–1519 рр. опублікував 22 книги Біблії під загальною назвою «Біблія Руська». На початку 20-х років XVI ст. Скорина переїжджає до Вільна й у будинку багатого білоруського міщанина Якуба Бабича засновує першу друкарню в Білорусії; там він видає «Малу подорожню книжицю» й «Апостол».

У 1572–1573 роках у Львові емігрантом з Московського царства Іваном Федоровим (Іоанн Фёдоров; близько 1510 - 1583) була закладена перша відома друкарня на території України. В ній 1574 р. вийшла друком книга «Апостол». Перевидаючи Апостол, раніше надрукований у Москві, Іван Федоров наблизив правопис до загальноприйнятого в Україні, істотно доповнив вступну частину, збагатив орнаментику. Наприкінці книги подано «Повість откуда начася и како совершися друкарня сія». Це мемуарно-публіцистичний твір, в якому друкар схвильовано оповідав про свою вірність високому покликанню: служити людям і церкві «художеством» власних рук.

Того ж року видається «Буквар» - елементарний підручник церковнослов'янської мови. Для його укладання використано відомі раніше рукописні посібники для вивчення грамоти, граматичні статті з рукописних збірників різного походження, в тому числі й білорусько-українських. Так, після літер і складів вміщено добірку найважливіших молитов, пізніше — уривки з Книги притч Соломонових про необхідність навчання, різні моралістичні сентенції. Після цього — звертання до батьків у формі досить логічної компіляції з різних біблійних книг. Тут залучено й тексти українсько-білоруського походження, про що свідчить мова окремих речень (наприклад, «Не дотикайся межей чужих і на поле сироти не вступуй»). У післямові, написаній церковнослов'янською мовою, видавець вказує на мотиви своєї праці над книгою: «Возлюбленный честный, христианський, руский народ греческого закона», — звертається він до читачів: «Аще сіи труды моя благоугодны будут Ваше[й] любви, приимите сія с любовію, а я и о иных писаних благоугодных с вождем[ом] нієм потрудитися хочу, аще благоволит Бог, вашими святыми молитвами»

1575 р. друкар Іван Федоров вступив на службу до князя Костянтина Острозького. Першим острозьким виданням була грецько-церковнослов'янська «Азбука» (Буквар) з датою 18 червня 1578 р. Книжка містила грецьку абетку, далі надруковані паралельно молитви грецькою і церковнослов'янською мовами, передрук Львівського буквар і нарешті Сказання чорноризця Храбра «Про письмена».

Шедевром друкарської майстерності називає Ярослав Ісаєвич Острозьку Біблію, завершену 1581 р. Над підготовкою тексту до видання разом з друкарем Іваном Федоровим працювали українські книжники Герасим Смотрицький, Тимофій Михайлович та інші, вчені греки Діонісій Раллі-Палеолог, Євстафій Нафанаїл. За основу прийнято список Генадіївської Біблії, отриманий з Москви, а до редагування залучалися також грецькі, латинські, чеські тексти біблійних книг. На титульному аркуші підкреслювалося, що книга є докладним перекладом з грецької Біблії сімдесяти тлумачів (Септуагінти). Острозьке видання Біблії було передруковано в Москві 1663 р. і служило основою для багатьох наступних перевидань.

Шкільництво.

Парафіяльні школи

Найдавніші згадки про парафіяльні школи Львова (1546), Перемишля (1548), Красностава (1550), Сянока (1551) датуються серединою XVI ст. Очевидно, освіта була елементарною й базувалася на вивченні церковнослов'янських літер, правил їх читання, сполучення в склади. Читання супроводжувалося вивченням церковнослов'янської лексики та церковного уставу. Основними підручниками лишалися Часослов і Псалтир.

Дещо вищий рівень могли мати монастирські школи. Школа при Михайлівському Золотоверхому монастирі в Києві згадується 1563 р.

Колегії

Після утворення ордену єзуїтів у Речі Посполитій поширюється тип закритої середньої школи, сполученої з гуртожитком монастирського типу, де юнаки здійснювали навчання під опікою ченців. Такі школи називалися колегіями (*collegium*). Їхня програма визначалася спеціальним методичним збірником - «*Ratio Studiorum*», опрацьованим протягом 1586-1599 рр. у дусі «Правил Римської колегії» за провідної участі ректора Римської колегії о. Роберта Беллярміна. В основі програми лежало вивчення «семи вільних наук»: арифметики, геометрії, поетики з риторикою, музики, астрономії, граматики та діалектики.

Заснована 1551 р. Римська колегія (пізніше – Григоріанський університет) започаткувала створення Товариством мережі подібних навчальних закладів. На 1580 р. у світі було вже 140 колегій, 1615 р. – 372, а 1749 р. – 669.

У 1564 р. у Польсько-Литовській державі з'явилися перші єзуїти. Вже 1565 р. вони відкрили колегію в Браневі (Брансбергу), містечку в Вармії. Оскільки благословення на відкриття колегії дав кардинал Станіслав Гозій, вона називалася *Collegium Hosianum*. Браневська колегія стала одним із найбільших єзуїтських навчальних закладів того часу. Крім звичайних дисциплін, тут навчали німецької мови, математики, співу. З 1592 р. було запроваджено викладання філософії, що було ознакою вищої школи. Єзуїтські колегії відкриваються у Пултуську (1568), Вільні (1570), Познані (1573), Ярославі (1575), Дерпті-Тарту, Калішу, Полоцьку, Ризі (1584), Несвіжу (1585), Любліні (1586). У Вільні колегія, згодом перетворена на університет (Академію) була відкрита 1569 р., у Львові – 1607 р.

Острозька Академія

Острозька школа вперше згадується в перемові до Острозького букваря 1578 р. Її статуту й програм не збереглося. Школу називали «греко-слов'янським училищем», «грецькою колегією», «тримовним ліцеєм», «тримовною гімназією», «академією».

Академія була створена на зразок вищих шкіл Західної Європи. Тут викладалися предмети класичного тривіуму (граматика, риторика, діалектика), квадрівіуму (арифметика, геометрія, музика, астрономія), які становили на той час середній рівень освіти, та вищі науки: філософія і богослів'я. Ярослав Ісаєвич пише, що назва академії - «слов'яно-греко-латинська» «відображала не так мови навчання, як її загальну культурну орієнтацію, прагнення до синтезу слов'янської (кирило-мефодіївської та специфічно української) спадщини зі спадщиною візантійської та поствізантій-

ської культури і зі здобутками культури латинської (католицько-протестантського світу)».

У науково-літературному гуртку острозьких книжників за часів князя Костянтина-Василя Острозького процвітала не тільки слов'яномовна, але й греко-, латино- та польськомовна поезія. У 1593 році, після придушення повстання Криштофа Косинського, придворний поет князя Костянтина-Василя Острозького – Шимон Пекалід, колишній бакалавр Краківського університету, написав першу латиномовну поему Острозького осередку «Про Острозьку війну під П'яткою з Низовцями» («*De bello Ostrogiano ad Pianteos cum Nisoviis libri quattuor*»), видану в Кракові в 1600 році.

Львівська братська школа

Виникнення освітніх осередків стало наслідком ініціативи окремих осіб або груп (братств). Львівська братська школа була відкрита 1586 р., в перший рік існування братства, за зразком Острозької Академії. Константинопольський патріарх Єремія II направив до школи митрополита Єласонського Арсенія, який два роки викладав у школі. Приймалися діти всіх станів; бідні й сироти навчалися безкоштовно. Викладалися такі предмети: граматика, риторика, діалектика, музика й арифметика. Разом із тим вивчалися Євангеліє, Апостол, церковний спів і церковний устав.

Грамотою короля Сигизмунда III з 1592 р. Львівській братській школі було офіційно надано право викладання «семи вільних наук»: трипредметний курс - граматика, риторика з поетикою, діалектика; чотирипредметний курс - арифметика, геометрія, музика, астрономія.

Університети

До утворення Віленської єзуїтської академії (1570) і Києво-Могилянської колегії (1632) на східних землях Речі Посполитої не було вищих навчальних закладів і тому для отримання вищої освіти багато українців і білорусів виїжджали за кордон. Найбільшою популярністю користувалися Краківський (заснований у 1364 р.) і Падуанський (1222 р.) університети.

У списках Краківського, Падуанського, Болонського, Празького університетів з XV ст. зустрічаються імена студентів і магістрів з Польщі та Литви з додатками: *Rossicus*, *Ruthenus*, *Roxolanus*, *de Russia*. Особливо популярною була Падуанська академія, відносно віротерпима. Там вчилася багато греків, балканських слов'ян. З XVI ст. українські імена зустрічаються в університетах Німеччини: Віттенберга, Грейфсвальда, Ростока тощо, а також у Базелі й Парижі.

Наприкінці XV - на початку XVI ст. кілька галичан-українців дістали ступені бакалаврів та магістрів Краківської академії. Один із них, Юрій Котермак-Дрогобич, читав лекції з математики й астрономії 1478-1482 рр. у Болонському університеті.

Канцлер Ян Замойський (*Jan Sariusz Zamoyski*; 1542–1605) у період явної кризи Краківського університету та

потужного впливу єзуїтів зобов'язався організувати колегію у своєму рідному місті. Проект канцлера був затверджений папою Климентом VIII у 1594 р. У Замойській академії було три факультети: вільних мистецтв, медицини та право.

3. Реформація

Реформація – це рух віднови християнської церкви, що проходив під гаслами повернення до апостольської традиції, нібито порушеної в Середні віки, й обернувся утворенням протестантських церков поза єдністю з римським архиєреєм.

Початком Реформації традиційно вважається 1517 р., коли німецький богослов Мартин Лютер проголосив 95 тез, що засуджували авторитаризм і корупцію в католицькій церкві.

Мартин Лютер народився 1483 р. Він закінчив Ерфуртський університет, вступив до монастиря августинців і став професором богослов'я у Віттенберзькому університеті. 1517 р. Лютер почав кампанію проти продажу індульгенцій, що їх поширював у Німеччині чернець Тецель. За традицією університетських диспутів він викликав опонентів на дискусію, прибивши 31 жовтня 1517 р. до дверей віттенберзької церкви свої 95 тез.

Але реакція Риму була неадекватно суворою. Папа Лев X видав буллу, в якій учення Лютера оголошувалося єретичним, а Лютерові давалося 60 днів для принесення покаяння. Лютер 1520 р. демонстративно спалив папську буллу. Того самого року в Шпейєрі було скликано імперський сейм, де засуджено Лютера і його вчення. Але частина німецьких князів виступила на підтримку Лютера з протестом проти рішень цього сейму. Їхній рух одержав назву «протестантство».

Лютер був врятований від страти його прихильниками. Він перекладає Біблію німецькою мовою, розробляє протестантську доктрину. Його провідною ідеєю була думка про унікальність Святого Письма як джерела Божого Одкровення та індивідуального спасіння вірою, без участі Церкви. Лютер проголошує гасло: «Sola Scriptura» («Саме Письмо»), визначаючи таким чином достатність студій над Біблією для пізнання Божого Одкровення.

Послідовник Лютера Филип Меланхтон упорядкував Аугсбурзьке визнання, де виклав основні постулати лютеранства. 1530 р. Аугсбурзьке визнання віри передане імператорові Карлу V, але відкинуте ним. Почалася релігійна війна, що закінчилася Аугсбурзьким релігійним миром 1555 р., що визнав засаду: «Чия влада, того й віра» - «Cuius regio eius est religio». Князі дістали право визначати релігію підданців.

Лютеранство в Україні почало поширюватися через німецькі колонії. Через Кенігсберг, Гданськ, Торунь до Польщі, Литви й України надходили лютеранські твори не тільки німецькою, але й польською мовами. Відомо кілька випадків переходу на лютеранство шляхтичів, які переводили на протестантство своїх селян. Очевидно, так утворилися лю-

теранські громади у Венгрові, Мордах, Нурці та Найндорфі (Берестейщина). Як зазначає Михайло Грушевський лютеранські церкви діяли на Галичині, на Побужжі, на Волині, на Поділлі, на Брацлавщині і Київщині. Чимале поширення, окрім населених пунктів, де мешкали німецькі колоністи, лютеранство мало також на Закарпатті.

Інший напрямок Реформації започаткувало вчення Жана Кальвіна (Jean Calvin; 1509-1564) – кальвінізм або реформаторська церква. Жан Кальвін поділяв усіх людей на обраних і засуджених. Успіх у справах, в тому числі комерційних, сприймається як імовірна ознака обраності. Кальвін вводить виборність духовництва (пасторів) і церковного керівництва (пресвітерів). Богослужіння зводилося ним до проповідей, спільної молитви та співу псалмів. Відкидається віра в таїнства.

Кальвінізм поширився в Швейцарії, Франції (гугеноти), Голландії, Шотландії, Англії (пуритани), Угорщині, Чехії. Поширення кальвінізму у Франції спричинило загострення стосунків між протестантами (їх називали гугенотами) й католиками. Розгортається війна. В ніч на 24 серпня 1572 р. (на свято апостола Варфоломея) було вбито провідників гугенотів. Погроми тривали три дні й поширилися на інші міста.

Більшість території Закарпаття належало тоді до володінь трансильванських мадярських князів, котрі активно насаджували кальвінізм. Його послідовники з'явилися й у Речі Посполитій, передусім у Великому князівстві Литовському. Це були передусім шляхтичі, які використовували своє право патронату й насаджували кальвінізм у своїх володіннях. Кальвіністські громади беруть під свою опіку з 1553 р. князі Радзивіли: Миколай Радзивіл Чорний, віленський воєвода, канцлер Великого князівства Литовського, та його двоюрідний брат – Миколай Радзивіл Рудий, гетьман Великого князівства Литовського. Їхній приклад наслідувало чимало литовських шляхтичів. За цим прикладом пішли деякі українські шляхетські роди на Поліссі й Волині.

Польсько-Литовське королівство на загальному європейському тлі XVI ст. відзначалося відносною віротерпимістю. Тут не діяла інквізиція, не було випадків страти за релігійні переконання. Сюди емігрують прихильники найбільш радикального протестантського визнання – антитринітарії, які заперечували вчення про Ісуса Христа як Божого Сина, не визнавали церковних таїнств, молитов за померлих, шанували суботу.

З 1579 р. до Польщі переселився лідер унітаріїв італієць Фавст Социн. Тому цю секту ще називали «Польськими братами» або «социніанами».

Антитринітарії заснували гімназію і навіть академію в Раккові (нині село Свентокшиського воєводства). І хоча їх загалом було їх небагато, але вони справляли значний вплив на молодь. До антитринітаріїв приєдналися жмудський староста Ян Кишка, шляхтичі з родин Гойських, Немиричів, Ча-

пличів. Соцініянські громади й школи виникають на Волині – в Гощі, Хмельнику, Берестечку.

Реформація певною мірою активізувала православну шляхту, міщанство, козацтво й духовенство. Провідник православної опозиції до унії, князь: Василь-Костянтин Острозький схилився до зближення з протестантами, що позначилося кількома спільними нарадами у 1595, 1596 та особливо у Вільні 1599.

4. Церковне життя

Тенденції, пов'язані з протидією поширенню протестантизму, окреслюються поняттям Контрреформації. Контрреформація мала за мету не тільки боронити Католицьку Церкву від протестантських рухів, але й викорінювати ті внутрішні хвороби, котрі були використані за привід для початку Реформації: корупцію вищого духовенства, низький стан релігійної моралі, брак належної освіти в клиру, залежність церковних інституцій від світської влади. Знаряддями Контрреформації стають церковна проповідь, друковані видання, масові прощі, хресні ходи, традиційні й нові форми народної побожності.

Важливим учасником Контрреформації був орден єзуїтів або Товариство Ісусове, засноване 1534 р. іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою (Ignacio López de Loyola; 1491-1556). Папа Павло III буллою «Regimini militantis Ecclesiae» 1540 р. затвердив устав ордену, названого «Товариством Ісусовим» - Societas Jesu. Прикметною рисою уставу стала четверта обітниця – послуху папі. Генерал (глава ордену) наділявся фактично необмеженою владою, хоча передбачалася можливість його зміщення. Гаслом ордену стали слова: «Все на більшу хвалу Божу». Прикметна для молитовної дисципліни єзуїтів практика «духовних вправ». 40-денні духовні вправи кожен єзуїт відбуває на початку навчання та наприкінці його, а восьмиденні – щороку. Упорядкував «Духовні вправи» сам Ігнатій Лойола, усамітнившись перед 1525 р. у печері в Манресі (Каталонія).

Ігнатій Лойола обирається першим генералом чину 1541 р. Спершу орден було обмежено 60 членами, але згодом обмеження було знято. На 1556 р. єзуїтів було 1000, на 1574 р. – 4 000, на 1616 р. – 13 000 чоловік, об'єднаних у 37 провінцій і 400 домів. Зараз у світі є 22 580 членів ордену.

Єзуїти пропагували часту сповідь і духовний провід, важливість євхаристії та часте причастя. Вони присвячували велику увагу вихованню й заснували багато колегій для навчання юнаків. Навчання було безкоштовним, на відміну від інших тогочасних шкіл. Знайомство українців з духовністю о. Ігнатія Лойоли здійснюється в міру поширення єзуїтських видань, впливу педагогічних традицій Товариства Ісусового й появи та утвердження його спільнот на терені Речі Посполитої.

Перший єзуїт з'явився в Польсько-Литовській державі ще перед смертю о.Ігнатія Лойоли, 1555 р. Це був о.Альфонс Сальмерон. Наприкінці 1558 – на початку 1559 рр. тут перебували оо. Петро Канізій та Домінік Мендіго. Перша група єзуїтів прибула до Польщі (Вармія) на запрошення єпископа Станіслава Гозія 2 листопада 1564 р. На 1565 р. у Польщі налічувалося тільки 11 членів Товариства Ісусового, на 1574 р. – вже 125, а на 1579 р. – 211 чоловік. Спершу належні до провінції Австрії та Чехії, польські єзуїти утворюють 1574 р. власну провінцію. Польську провінцію 1608 р. було поділено на дві: власне польську та литовську. І тільки після козацьких воєн почалося скорочення кількості єзуїтів у Речі Посполитій: з 1390 чоловік 1648 р. до 812 чол. 1659 р.

Вплив окремих чільних представників Товариства Ісусового істотно позначився на церковному й літературному житті України др. пол. XVI – XVII ст. Ігнатіанська духовність, нові методи освіти й суспільного служіння, практиковані орденом єзуїтів, стали найпромовистішим викликом Контрреформації, спрямованим до спільноти України.

Через Україну пролягла дипломатична місія о. Антоніо Поссевіно, єзуїта, який з ініціативи царя Івана Грозного провадив у Москві у 80-х рр. XVI ст. переговори про примирення Речі Посполитої з Московським царством і укладення церковної унії. Праця о. Бенедикта Гербеста (бл. 1531-1598) «Докази віри Римської Церкви» («Wiary Kościołu Rzymskiego Wywody» Краків, 1586) стала безпосереднім поштовхом до початку православно-католицької полеміки, що розгортається в Речі Посполитій особливо активно після григоріянської календарної реформи. Бенедикт Гербест вступив до Товариства Ісусового 1572 р., вже після кількарічного керівництва міською школою у Львові, педагогічної праці в Кракові, Познані. Ставши єзуїтом, Гербест викладає в єзуїтських школах Полоцька, Ярослава, а потім здійснює душпастирське служіння на Поділлі, Покутті, Волині.

У Львові, розгортається діяльність чільного представника Товариства Ісусового в Речі Посполитій о. Петра Скарги SJ. Його праці створили доктринальну основу для укладання Берестейської унії, до чого безпосередньо прислужився і сам о. Петро Скарга. Трактат Петра Скарги «Про єдність Церкви Божої під одним пастирем і про грецький відступ від цієї єдності» («O jedności Kościołu Bożego pod jednym pastierzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu» - Вільно, 1577) фактично ініціює нову хвилю дискусій довкола проблеми церковної юрисдикції та ролі папи римського у Вселенській Церкві. Його ж виклад діянь Берестейського собору «Берестейський собор» («Synod Brzeski» - Краків, 1597) накреслює програму долучення української спільноти до вселенської Церкви й визнання в ній особливого статусу римського архієрея.

Попри те, що членом Товариства Ісусового Петро Скарга (1536-1612) став уже зрілою людиною, священиком з п'ятирічним стажем (1564-1569), його письменницька діяльність починається вже по вступі до Товариства й глибшому

знайомстві з засадами ігнатіанської духовности. Власне як єзуїт Петро Скарга стає відомим найширшому загалові в Речі Посполитій завдяки своїм богословським, агіографічним, проповідницьким творам. Його популярні проповіді, надто при королівському дворі, у Львівській кафедрі, у Віленській академії, справляли помітний вплив на практику живого слова. Матеріали «Żywotów świętych» Петра Скарги (Життя святих. - Вільно, 1579) використовувалися українськими православними й католицькими проповідниками не рідше, ніж мало доступні церковнослов'янські рукописи або грецькі чи латинські видання.

Широкомасштабну програму католицької контрреформації розробив Тридентський собор, котрий тривав 18 років (1545-1563 рр.) з двома довгими перервами. Декрети й канони цього собору насамперед були спрямовані на подолання впливу протестантських вчень. Було підтверджено канон Святого Письма. В декреті про спасіння наголошується на ролі освятої Божої благодати, від якої походить будь-яка сила, що викликає спасіння. Собор скасував посаду збирача пожертв, пов'язану з правом прощення провин, тобто з торгівлею індульгенціями. Звертаючи увагу на навчальну місію Церкви, собор дозволив читати недільне Євангеліє місцевими мовами, і це значно стимулювало в майбутньому переклади Святого Письма сучасними мовами. Для повного здійснення пастирської місії священикам заборонялося мати більше, ніж одну парафію.

Після Тридентського собору, котрий виробив програму внутрішньої віднови католицької Церкви, відбувається зміцнення ієрархічних структур і налагодження канонічної дисципліни. Велика увага приділяється богословській освіті й проповідництву, що сприяє зростанню суспільного авторитету Церкви. Здійснення декрету про семінарії дозволило подолати брак освіченого духовенства. Поширюються фундаментальні видання, схвалені собором і затверджені папою: новий латинський катехизис (Catechismus Romanus), міссал (служебник) і молитовник. Причому коли в Франції або в Німеччині впровадження ухвал Тридентського собору натрапляє на перешкоди з боку світської влади та місцевого єпископату, то в Речі Посполитій, як і в Італії, ці ухвали впроваджуються досить оперативно й без помітних перешкод. Вони не тільки викликають духовне піднесення в латинській спільноті, але й стають викликом для православних громад, ставлячи їх у новий контекст міжцерковних змагань.

Великий суспільний резонанс мало запровадження нового календарного стилю. Григоріанський календар був введений у вжиток 1582 р. папою Григорієм XIII. На той час астрономи з'ясували, що сонячний рік триває 365 днів 5 годин 48 хвилин 48 секунд. А отже, щоб узгодити календарний рік і сонячний, кожен четвертий рік мав лишитися високосним за винятком тих сторіч, число сотень у яких не ділиться на 4 (1700, 1800, 1900). Календарний рік став лише на 26 сек. довший за сонячний.

День 5 жовтня 1582 р. папа наказав вважати 15 жовтня. У визначений день реформу прийняли Італія, Іспанія, Португалія. Через два місяці до календарної реформи долучилася Франція. Католицькі частини Німеччини, Швейцарії, Голандії прийняли її 1583 р. Протестантські країни Європи утримувалися від реформи до 1699 р. А православна Росія так і не прийняла її. Лише 1918 р. російські більшовики своїм декретом ввели у світський вжиток новий стиль.

Григоріанський календар запроваджувався в Речі Посполитій відразу про його затвердженні папою Григорієм XIII. При цьому не обійшлося без конфліктів і спроб насильної заборони відзначати церковні свята за старим стилем. Це спричинило активну полеміку в суспільстві, виявом якої став полемічний памфлет Герасима Смотрицького «Календар Римський новий» (1587). Герасим Смотрицький трактує календарну реформу як довільний і протиприродний акт, що нібито впливає з загального зіпсуття латинського Заходу. Не маючи наукових аргументів на захист старого стилю, Смотрицький висміює новий календар за допомогою гумористичних картинок із суспільного й родинного побуту.

5. Переклади Біблії

В дусі ренесансного прагнення до перекладу сакральних книг зрозумілою мовою, в Україні здійснюються спроби оновити переклади біблійних книг. Найбільш відомий взірць цього - Пересопницьке євангеліє (1556-1561), рукописне Євангеліє, що було переписане в с. Двірці (Львівщина) та в Пересопниці (Волинь) сином протопопа Михайлом Васильовичем з Сянока й архимандритом Григорієм. Це спроба перекладу Євангелія українською мовою з польської та чеської. В мові перекладу помітні риси західнобойківських та південно-волинських говірок.

У протестантських колах виникають переклади Євангелія «руською мовою» Василя Тяпинського (бл. 1575-1580 рр.) та Валентина Негалевського (1581).

Острозька Біблія – наймасштабніший видавничий проєкт в Україні епохи Ренесансу. До її появи не було видано повного церковнослов'янського перекладу Святого Письма Старого й Нового Заповіту.

Робота над повним текстом Біблії була складною. Необхідно було зібрати різноманітні тексти, відредагувати їх. За основу взяли список Біблії, що був зроблений за наказом новгородського архієпископа Геннадія у 1489-1499 й одержаний писарем Великого Князівства Литовського Михайлом Гарабурдою від московського царя Івана IV. Окрім того, острозькі видавці використали латинську Вульгату, так звану Празьку Біблію 1488, переклад Біблії Франциска Скорини, а також самостійно зробили переклади з грецької мови окремих книг Біблії й звірили книги з грецькими та латинськими текстами. Вперше у слов'янській Біблії текст було поділено на розділи (за Вульгатою).

В основі острозького перекладу лежить Олександрійський канон Сімдесяти двох (Септуагінта), однак помітний у ньому вплив друкованих католицьких видань. Порядок книг у Старому Завіті відповідає послідовності, яка існує у виданнях Католицької Церкви. Вважається, що за Септуагінтою острозькі книжники виправили попередньо зроблений з латинської Біблії переклад церковнослов'янською мовою книг Параліпоменон (Хронік), Ездри, Неемії, 1-ї та 2-ї книг Маккавеїв. Додатково з грецької мови переклали книги Естер, Пісню пісень, Премудростей Соломона. У примітці до третьої книги Маккавеїв говориться, що ця книга не існувала ні в латинській, ні в польській, а лише в грецькій та чеській Бібліях. Тобто укладачі Острозької Біблії, окрім церковнослов'янського, грецького й латинського текстів, мали також переклади польські й чеські.

Ймовірно, ця робота здійснювалася під керівництвом Герасима Смотрицького. Саме він виступає автором прозової та віршованої передмов до Острозької Біблії. Також можна припустити, що Герасим. Смотрицький є автором вірша-присвяти на герб князів Острозьких, яким відкривається Біблія. Низка дослідників вважає, що він також є автором передмови, написаної від імені князя Костянтина Василя Острозького.

Важливу роль в укладенні Острозької Біблії відіграв також її видавець Іван Федоров. Він є автором післямови до цього видання, де говорить, що надрукував книги Старого й Нового Заповіту. Обсяг видання становив 628 аркушів чи 1256 сторінок.

6. Літературні осередки України

Розвиток української культури в XIV-XVI ст. зосереджується в містах, які дістають самоврядування на засадах запозиченого з Німеччини «Магдебурзького права». Магдебурзьке право - одна з найбільш відомих систем міського права, що склалася в XIII столітті в Магдебурзі як феодальне міське право, згідно з яким економічна діяльність, майнові права, суспільно-політичне життя і станове стан городян регулювалися власною системою юридичних норм, що відповідало ролі міст як центрів виробництва і грошово-товарного обміну. Це право на незалежність міста від землевласника або магната. За цим правом міста отримували свою юридичну, економічну, суспільно-політичну та майнову незалежність.

Міста звільняються від управління й суду шляхтичів. Встановлено порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, цехів, визначало покарання за злочини. Містом керував магістрат, очолюваний війтом. Війт мав помічників - бурмистрів, а до складу магістрату входили райці (радники) та лавники (делегати, що брали участь у засіданнях). Господарче життя зосереджувалося в цехах, організованих за фаховим принципом. У пер. пол. XVII ст. нараховувалося близько 300 ремісничих спеціальностей, які

мали власні цехи. Цехи монополізували певні ремесла для своїх членів, усували конкуренцію, дбали за професійну етику і всіляко боронили привілеї своїх членів. Вони плекали корпоративний дух, властивий атмосфері тогочасного міста.

Найбільшим містом України, столицею українського Ренесансу був Львів, заснований 1256 р. князем Данилом Галицьким. З другої половини XIV ст. до Львова переселяються поляки й німці, потім вірмени, євреї та греки. 1356 р. місто здобуває Магдебурзьке право. Утворився міський патриціат. Львівські міщани мали свої герби, право носити зброю, згодом деякі родини дістали шляхетські права.

Львів називав себе республікою, і на статуй лева - герба міста - було викарбувано літери: «SPQL» (Senatus Populusque Leopoliensis). У діловодстві закріпилася латинська мова. Львівські купці були пов'язані з Лондоном, Парижем, Флоренцією, Венецією, Римом, з Азією. У місті перебувало чимало італійців, особливо з Генуї, Венеції, а також Флоренції. Коли 1527 р. Львів згорів дощенту, місто відбудували італійські ренесансні архітектори.

Невдовзі Магдебурзьке право одержали Кам'янець-Подільський (1432), Луцьк (1432), Мукачево (1445), Київ (1494) Брацлав (1497). Київ переживав у ці часи новий занепад, спричинений руйнуванням міста татарами 1482 р. Але з середини XVI ст. починається пожвавлення культурного життя. Магдебурзьке право Київ здобув 1494 р.

Вільно був столицею Великого князівства Литовського, до складу якого перед Люблінською унією 1569 р. входила більшість українських земель. Але і з утратою статусу столиці для українських воєводств, що перейшли до складу Польщі (Корони), Вільно зберігає свою роль інтелектуального, культурного й мистецького центру. Насамперед білоруського, але значною мірою й українського.

7. Меценатство

Шляхта в Польсько-Литовській державі була єдиним державотворчим станом, наділений суспільними привілеями. Вона формувала органи влади, військо, брала участь у законотворчій діяльності, визначала правила успадкування престолу. Руські князі, бояри й частина дружинників при входженні до королівства Польського та Польсько-Литовської держави отримали всі права та привілеї шляхти. Це було закріплено умовами Городельської унії 1413 р.

Розширення прав шляхти було остаточно визначене Нешавськими статутами 1454 р. Статуту істотно обмежували повноваження короля. Він мав отримувати схвалення шляхетських сеймиків на видання законів, набір війська, нові податки, оголошення війни чи укладання миру. Шляхта ставала непідсудною для королівських чиновників.

Зароджується унікальна форма «шляхетської демократії». Її витоки сягають давніших часів, коли військовий стан, лицарство, в нагороду за службу дістало звільнення від податків,

незалежність від місцевої адміністрації тощо. Після входження руських земель до складу Польсько-Литовської держави князі, бояри й деякі дружинники також дістали шляхетські привілеї. Шляхта перетворюється на спадковий стан, який володів законодавчо закріпленими привілеями, знаком яких був шляхетський герб.

1505 р. сейм в м. Радомі прийняв закон (постанови сейму поляки називали конституціями), що називався за першими словами «*Nihil novi nisi commune consensu*» (це цитата з книги Еклезіяста: «Немає нічого нового під сонцем» Екл. 1:9). Було унормовано шляхетські привілеї. Королем заборонялося приймати закони без згоди шляхти. Радомська конституція вважається вирішальним етапом у формуванні шляхетської республіки. Відтоді починає вживатися термін «Річ Посполита» як назва Польсько-Литовської держави.

1572 р. завершилася історія династії Ягеллонів. Її останнім представником на польському престолі був Сигізмунд II Август (1520-1572), котрий зійшов на престіл 1548 р. Жодне із трьох його одружень не дало спадкоємця. Для правління Сигізмунда Августа властива релігійна толерантність. Руська православна шляхта дістала рівні права з католицькою; було утворено реєстрове козацтво.

Найважливішою ж подією було укладення Люблінської унії 1569 р. 1 липня 1569 р. У Любліні було укладено союз, який остаточно об'єднав Корону Польського Королівства та Великого князівства Литовського в одну державу - Річ Посполиту, із спільним королем, сеймом, грошима та зовнішньою політикою. Відповідно до досягнутої угоди Королівство Польське й Велике князівство Литовське остаточно об'єднувалися в одну федеративну державу — Річ Посполиту, а спадкова монархія замінювалася виборною (1569). Змінювалися внутрішні межі між Короною Польською і Великим князівством Литовським, унаслідок чого майже всі руські землі ввійшли до складу Корони.

По смерті останнього Ягеллона сейм обирає на його спадкоємця французького принца Генріха III Валуа (1551-1589). Оскільки Генріх був четвертим сином короля й не сподівався на французьку корону, він згодився на обрання королем Польщі (1573). Але його правління було коротким: вже наступного року він подався до Франції, аби зайняти трон. Там він і загинув від руки фанатика. У Речі Посполитій же він залишив слід затвердженням Генрихових артикулів 1573 р., які окреслювали компетенцію короля й обумовлювали взаємозобов'язання короля і шляхти.

Список артикулів:

- дотримання шляхетських привілеїв;
- окреслення засад устрою і права Речі Посполитої;
- скликання вального сейму кожні два роки на 6 тижнів;
- при королі повинна діяти рада з 16-ти сенаторів (сенаторів-резидентів);

- заборона успадкування королівського титулу. Короля можна лише вибрати лише шляхом вільної елекції;
- сейм контролює внутрішню і зовнішню політику;
- королю заборонено приймати важливі рішення без сенаторів при королівському дворі;
- король залежний від прав народу Речі Посполитої, тобто від шляхти, яка її втілювала;
- право на свободу совісті (присяга на дотримання постанов Варшавської конфедерації);
- право на рокош - бунт проти короля, якщо він порушує шляхетські привілеї;

король повинен дотримуватися релігійної толерантності. В середовищі української та білоруської шляхти утверджується засада, формулювання якої приписувалося Станіславу Оріховському: «*Gente Ruthenus, natione Polonus*» - «Родом русин, нацією поляк». Малося на увазі сполучення етнічної свідомості та відданості королю й державі, Речі Посполитій.

Князь Костянтин Василь Острозький (1526-1608) був головним опікуном Православної Церкви й української культури в Речі Посполитій. Князь вважався найбільшим магнатом Речі Посполитої. Його батько був гетьманом Великого князівства Литовського. Сам князь став волинським маршалком і володимирським старостою (1550), київським воєводою (1559). По смерті старшого брата Іллі, а потім його дружини він успадкував усю батьківщину.

Одружившись із Софією Тарновською, Костянтин Острозький приєднав по смерті її брата маєтки краківського каштеляна Тарновського. У 1603 р. йому належало 59 міст, містечок і замків, 857 сіл, 111 фільварків. Територія володінь Острозьких простягалася на третину Волині, захоплювала землі Київського, Подільського, Руського воєводств, Малопольщі, перевищуючи за площею чимало європейських держав того часу.

Остаточний привілей від короля на Остріг князь отримав 1576 р. Тоді ж було започатковано культурно-освітній центр. Захарія Копистенський писав про нього: «Церкви і двір того княжати повні православних учителів євангельських і апостольських, повні богословів справжніх, котрі знають богослов'я і праву віру від богословів Діонісія, Афанасія й інших багатьох і від соборів і від патріархів східніх».

Прагнучи до подолання провінційної відосібненості православної спільноти Речі Посполитої, князь Костянтин Василь Острозький звертався до папи Римського з пропозиціями про поєднання Церков. Але при цьому він прагнув зберегти свій контроль над Київською митрополією. Коли ж стало очевидним, що церковна унія відбуватиметься не за олігархічною моделлю, він став лідером антиунійного руху й спричинив відокремлення від решти єпископів Гедеона Балабана та Михайла Копистенського.

Загалом же серед руської шляхти переважало прагнення інтегруватися в загальнопольське середовище. Під час Реформації значна частина шляхти приймає протестантизм,

а потім у переважній більшості переходить на римсько-католицький обряд. Це стає початком асиміляції, що в XVII ст. набула загрозливих вимірів.

8. Братський рух

Братства - релігійно-національні товариства, створювані при церковних парафіях членами ремісничих і цехових організацій по містах України з XV ст. Братства дбали про храми та їхнє обслуговування, влаштовували громадські богослужіння, місцеві церковні урочистості, братські обіди, допомагали бідним і хворим, ховали їх за гроші зі спільної каси тощо. В XVI ст. вони набирають дедалі більшого впливу, охоплюючи цехових майстрів, ремісників, купців, почасти навколишню шляхту. Братства активно обороняли українську національну самобутність, допомагаючи зберегти віру, обряд, давні звичаї. Вони відкривали школи, друкарні, збирали бібліотеки.

Львівське ставропігійне братство виросло з групи заможних львівських міщан, котрі гуртувалися при місцевій Успенській церкві. Утворення Успенського братства перевело братський рух із допоміжної організації активних парафіян у вимір суспільно-церковної організації, здатної бути лідером у релігійному та культурному житті. 1586 р. воно одержало грамоту про ставропігію від антиохійського патріарха Йоакима, а 1589 р. - відповідну грамота вселенського патріарха Єремії II. Успенське братство виводилося з-під юрисдикції місцевого єпископа. Наказувалося всім іншим братствам коритися Львівському.

1593 р. король Сигізмунд III Ваза офіційно визнав за братством ці права і привілеї. Львівське братство організує друкарню, запросивши до Львова Івана Федорова, а згодом утворює братську школу, що стала взірцем для інших і предтечею Київської братської школи.

Джерело: <https://sites.google.com/site/abpihorisichenko/kursi-lekcij/istoria-istoria-ukraienskoie-literaturi-h-xvi-st/13-zagalna-harakteristika-epohi-renesansu-seredina-xiv---xvi-st>

БАРОКО

Андрій Чайковський, За сестрою

(Оповідання з козацької старовини)

I

На правому березі ріки Самари, яких десять миль від Дніпра, лежало українське село Спасівка. Даремно шукав би хто його в теперішню пору. Воно пропало. Зруйноване, поросле травою, як багато-багато інших тогочасних українських осель.

Спасівка не відрізнялася своєю долею від інших осель. Так само була подібна своїм зверхнім виглядом до інших осель: такі самі хати з дерева та глини, вкриті соломною або очеретом.

Хати стояли рядком віконцями на південь, оточені огородами та садками. Посередині села великий майдан, де стояла невеличка дерев'яна церква, а побіч неї вбоге попівство.

Не було тут видко якоїсь заможності. Кожний клав таку хатку, щоб легше перед холодом і спекою захиститися, а більш нічого. Нікому не снилося будувати гарних домів з хоромами, бо ніхто не знав, що завтра станеться, чи його праця відразу не спопеліє. То були страшні часи татарських набігів на Україну.

В тих часах вибирали люди під свої оселі такі місця, які, на їх гадку, давали б найпевніший захист перед ворогом та в яких можна б знайти найвигідніші умовини до життя: отож недалеко води або над водою, а відтак близько лісу або очерету, де б на випадок татарського набігу найбезпечніше скритися та втекти від поганської неволі.

Спасівку заклали на тому місці, бо там найшли цілий терневий гай, та й до Дніпра було недалеко, а там росли великі ліси, звідкіля можна було набирати досить дерева.

Першою роботою спасівчан, що тут поселилися, було пробувати серед терневого гайку круті стежки та покопати ями на сховок свого добра на випадок якогось татарського набігу.

Розмеживши відтак землю на оселі, вони обставились густим дубовим частоколом.

Ця праця тривала кілька років, заки хати стали готові й село розжилося як слід.

Спасівчани зайшли сюди з-за Дніпра, також по татарським погромі, а що станули на тому місці на самого Спаса, то й прозвали своє село Спасівкою.

В той час, як починається наше оповідання, Спасівка була вже старшим селом. Вказували на це старі, зеленим мохом порослі стріхи, втопані вулиці, стара церковця і чималий цвинтар із дерев'яними, почорнілими від старости похиленими хрестами; а далі навкруги частоколу повиростало чимале терня, з чого спасівчани дуже раділи, бо це також спи-

няло доступ до села незгірш частоколу. Лише дві прогалини були на противних кінцях, зачинені воротами.

Спасівчани жили тут, наче в якій фортеці. Були вони козацького роду, то й розуміли вагу небезпеки й були настільки обережні, що на кожну ніч ставили чергою вартових при обох воротах, щоб їх ворог не напав зненацька.

До того вони ще умовились із сусідніми селами, щоб у кожному були на поготівлі бочки із смолою, які на випадок татарського набігу треба запалити й так остерегти інших перед небезпекою.

Такий лад завів у селі старий досвідчений козак, що прийшов сюди з першими поселенцями. Та хоча старий Охрім уже давно лежав у сирій землі, то спасівчани й даліше придержувались тих звичаїв.

Та якось спасівчанам до тої хвилини жилось безпечно. Чи Спасівка не лежала на татарському шляху, чи з якої іншої причини, досить, що до тепер ніщо її не тривожило. Спасівчани жили безпечно, орали землю, годували худобу й кохали пасіки, славні на цілу Задніпрянщину, та позаводили гарні сади.

В Спасівці жив славний козацький рід Судаків. Вони славились тим, що не було між ними одного, який не бував би на Січі між низовим товариством. Із цього виходило, що було їх мало. Багато з них полягло в боях, багато пішло в неволю, а жіноцтво переходило до інших родів.

Тому то ці Судаки, що осталися живими, багатіли на ціле село і з того були в усіх у великій пошані.

Рідня Судаків у той час складалася з старого діда Андрія — яких 70 років, його сина Степана, жінки Палажки, двох синів Петра й Павла та дочки Ганни.

Властиво, Петра тоді вже не було дома. Пішов на Запоріжжя.

Другому синові Павлові було п'ятнадцять, а дочці Ганні тринадцять років. Поки діти були молодші, цілим господарством клопоталися Степан із жінкою. Дід Андрій пильнував пасіки, наглядав хати й дітей. Уважав за свій обов'язок привчити Павлуса до лицарського ремесла. Отже, вчив його їздити на коні, кидати списом та арканом, стріляти з рушниць та з лука й орудувати шаблею.

В інших хвилинах розповідав йому про Запоріжжя, про козаків, їх звичаї та про походи й пригоди із свого життя.

Діти слухали залюбки оповідань дідуся, а Павлусеві снилися відтак бої з татарвою, широкий степ, і він мріяв усе про те, коли то й він підросте та стане славним козаком. Павлусь і Ганна дуже любилися. Він її вчив потай діда тих усіх штук, яких навчився від дідуся, бо дідусь усе говорив, що це не жіноче, а козацьке діло.

Від цих оповідань вироблялася в Павлуса завзята козацька вдача. В такому молодечім пориві робив він не одне таке, за що хотіли його батьки покарати. Тоді він утікав або до діда в пасіку, або в тернину, звідки не вийшов би ні за що в світі, хоч не раз бував дуже голодний.

Тоді вже Ганна просила за нього, так уже просила, так плакала, поки не випросила вибачення.

Тоді бігла в тернину. Вона одна знала, де Павлусь ховався, і звичайно йому добру новину.

Верталися разом додому веселі й щасливі...

Батько, звичайно, в такому випадку грозив Павлусеві пальцем, а до Ганни промовляв:

— Козир-дівка! Тебе лише в посли слати...

З цього завелась між дітьми така любов, що одне без одного жити не могло і, здається, не було нічого такого, чого б не зробив Павлусь для Ганнусі...

Було це одної літньої неділі в червні.

Люди поприходили вполудне з церкви.

На дворі стояла гарна погода. Пообідавши, розійшлися спочивати. Старі полягали в холодку під деревиною, жінки порались із посудом, а молодь проходжувалася по майдані. Так тривало, поки не задзвонили до вечірні.

Тоді все, що могло ходити, пішло до церкви. Та церква була маленька й не могла всіх помістити.

Тож хто приходив пізніше, ставав або сідав під церквою. Парубки йшли на дзвіницю, а дівчата ставали гуртками по другому боці.

По вечірні розбрелися всі по майдані. Старі посідали на призьбах під хатами або таки на траві. Недалеко церкви сиділи, балакаючи, старші жінки.

Дітвора ганялась по майдані, а парубки, засунувши бадьоро шапки на одно вухо, проходжувались повагом по вулицях, зиркаючи за дівчатами, що теж оподалік збиралися й ладилися заводити вулицю.

Як тільки сонце перестало пекти, взялися дівчата за руки й почали співати пісень. До них наблизилися парубки і стали собі ж підтягати.

Пісня притягнула і старих людей. Вони теж окружили молодих, придивляючись до їх забави, хоч була така звичайна річ в українському селі, яка кожного літа в неділю або свято повторялася. Оподалік від того гуртка те саме робило молодше покоління Спасівки: діти неолітки, хлоп'ята й дівчата. А все те в святочних строях, вміте та вичесане, завітчане й прибране.

Любо було глянути.

Навіть панотець Амвросій не видержав і вийшов на майдан подивитися на вулицю та послухати пісень.

Над самим вечором пригнали пастухи худобу з пасовища.

Знову новий образок. Пастухи вигукували й заганяли товар у ворота. Поважні корови та воли, гойдаючи головами, йшли до своїх загород. Вівці мекали, тиснулись в гурток, а коні розбіглися по майдані та скубали траву.

Корови й не гадали виминати вулиці, а йшли в саму середину між дівчат. Настав великий крик і сміхи, усе розбрелось. Дід Андрій сидів із сусідом Панасом на призьбі. Покурюючи люльки, розмовляли про господарство.

— Цього року, мабуть, урожай буде, — каже Панас.

— Дай Господи! Щоб лише в злу годину не вимовити...

— Ходив я сьогодні вранці в царину, — аж душа радіє, таке все повиростало.

— Щоб хоч сарани не було...

— От і не говори! Хай свята Покрова заступить, — сказав Панас і перехрестився...

— Та я цього не бажаю, але всяко буває...

В цій хвилині надбіг гурток малих хлопців, що гнались за дівчатами ровесницями та вигукували, сміючись...

— Мурашки, ховайте подушки, татари йдуть...

— Не викликуй чорта з пекла! — гукнув дід Андрій.

Та хлопці на це не зважали, а ганяли далі. Один хлопець піймав Ганю за плече та так сіпнув, що дівчина впала на землю. В цій хвилині прискочив до нього Павлусь і схопив за в'язи.

— Як ти смієш? Це моя сестра...

Цей обернувся і вхопив Павлуса теж.

Стали борикатися.

Павлусів противник був старший і дужчий. Він ухопив Павлуса півперек і тиснув цупко руками. Оба червоні, мов буряки, стали змагатися. Зараз обступили їх інші і придивлялися, хто кого перемаже, хоч усім здавалося, що Павлусь не дасть ради.

Та воно не так сталося. Павлусь підніс вгору свого противника та, як лише цей відстав від землі, розмахнув ним і кинув на землю.

Тому стало соромно і лежачи ще, він став Павлуса бити кулаками...

— Гов! Півні! — гукнув якийсь парубок і вмить розірвав воюючих... — Досить з вас, обидва ви славні козаки будете...

Хлопців наче б водою обілляв...

— Не зачіпай Гані, — говорив Павлусь, — ніхто не сміє її торкнути, а то поб'ю...

— Хіба ж вона мальована? Чого лізе до гурту таке «не чіпай мене»...

— Павлусю, ходи сюди! — закликав дід Андрій...

— Воно гарно, що ти за сестрою так обстоюєш, та бач, він це невмисно, а випадком... ну досить... спати час...

І всі стали розходитися до дому. Тепер залунала пісня по цілому селі між хатами. Нікому не хотілося розставатись із таким напрочуд гарним українським вечором...

Гомін почав стихати. Де-не-де мекала вівця. Від степу долітали гомони дикої птиці. Дід Андрій, повечерявши з сім'єю, сидів ще довгенько на призьбі, покурюючи люльку. Він поглядав на зорі, міркуючи, яка буде погода. Надходив час сінокосів, людям треба було погоди.

Відтак зняв шапку і почав півголосом молитися.

Серед молитви почував якийсь внутрішній неспокій, наче б чогось тривожився. Відмовляючи акафиста, якого знав на пам'ять, він пішов поглянути, чи вартовий біля воріт не спить.

Вартовий, загорнувшись кожухом, похожав з рушницею біля воріт, муркотячи якусь пісню під носом.

— Співаєш, Филимоне? — заговорив дід здалека. Він знав, що так то не конче безпечно зближатися до вартового.

— Не співаю, а підспівую, бо дуже мене сон бере, аби часом не заснути...

— А не чути нічого?

— А хіба що? Тихо, як в усі... Що воно таке мало б бути чути?

— Мені чогось лячно, наче б денебудь недалечке вовкулака блукав.

— Ет! Який там вовкулака! Вам би, діду, спати пора...

— Здоров будь, Филимоне!

— Здоров, діду!

Дід Андрій завернув у село, розпочинаючи акафиста далі від того кондака, на яким зупинився, розмовляючи з козаком.

Йому було соромно, що без причини тривожиться. Вже не йшов на другі ворота, а простував до хати

В цій хвилині пролетів над сивою головою лилик і легенько зачепив його по голові крилом. А може лиш вітрець від крила повіяв. Та від цього дід аж на бік відскочив.

«Господи, що мені сталося?» заговорив сам до себе... «Хіба ж мені вже смерть у вічі заглянула? Чого я так лякаюся? Не в такій небезпеці бував, та не лякався, а ось і лилик настрашив...»

Неждано серед тихої ночі залунав церковний дзвін на тривогу. «Тьфу на тебе! Господи, Спасе, помилуй!..»

Дід Андрій, що лиш задрімав, зараз же схопився й поглянув у віконце. Вдарилася заграва з другого боку майдану. Пожежа! — подумав.

— А нуте, дітки, вставайте! — гукав дід, — в селі пожежа.

Усі поспохплювалися відразу. Дід вибіг на двір. Тут вже гамір і крики. Він розглянувся. Пожежа розгорілася на всіх чотирьох сторонах села...

Дід зміркував відразу, що це не випадок, а підпал... Це напевно татари.

Він скочив у хату і вхопив довгий спис у руку.

— Степане! Зброю бери! В селі татари!

Діти стали плакати, а дід вибіг прожогом з хати...

На дворі стало ясно від пожежі. Ціле село прокинулось. Люди з криком, галасом та зойком стали рятувати свою мізерію. Виганяли товар із стайні та виносили з хат своє майно.

Про рятунок горючих хат не було що й думати. Не було чим гасити, а солом'яні дахи, висушені сонцем, займалися один по одному.

У селі стало, мов у пеклі.

Товар ревів, вівці мекали та вертались до горючих повіток, коні бігали, мов скажені, по майдані та перевертали людей, налякані птиці кружляли в округ полум'я. Діти плакали, жінки голосили, козаки накликували, та ніхто нікого не слухав.

Кожен робив, як знав, а дехто таки не знав, що йому робити, і стояв без діла.

Але татари не показувалися...

В таку скрутну хвилину люди лише знають виносити з хати що під руку попаде, і більше нічого.

Судаки найскорше повставали, та й ще не веліли повиносити усього добра з хати й комори. Увихалися всі, аж попріли...

— Аллах! Аллах! — залунало з обох боків, де були ворота. Цей крик був такий могутній і дикий, що приглушив усі крики та зойки в селі. Та не те, що приглушив, але від того чортючого крику все в селі притихло. Лиш тріскіт горючих хат та лускіт падаючих покрівель і стель було чути. Все, наче б зачароване, замовкло. Навіть товар занімів. Кожний стояв, мов закаменілий, і не знав, що робити.

— Зброю бери, чого став? — гукнув якийсь голос.

І знову всі заворушилися, як мурашки. Кожний хапав, що під руку попало, і ладився до оборони.

У цій хвилині з обох боків на майдан сунула чорна валка, збита в купу. Здавалося, що якась чорна, як ніч, хмара впала на землю і суне лавою з двох боків у село. А з тої хмари безупинно лунав чортячий крик. Аллах, аллах! Почулось декілька пострілів з рушниць, та це їх не спинило. Татари вже були на майдані. Тепер можна їх було при світлі пожежі розпізнати. Вони розбіглися й почали ловити людей.

Дехто був так наляканий, що давався без опору в'язати. Інші оборонялися, хто чим міг.

Дід Андрій із Степаном стали зі списками в руках перед хатою, яка ще не зайнялася. За ними на призьбі сиділи налякані діти, притулившись одне до одного. Палажка поралася ще в хаті. Павлусеві приходило на гадку забрати Ганю, скочити в город та сховатися в бур'ян. Та йому здавалося, що за плечима тата й діда безпечніше. Дрижачи із страху, він голубив і заспокоював сестру.

Якийсь татарин розігнався до них, висунувся довгий спис, наче гадючий язик, і татарин злетів з коня. Перед ним лежало вже декілька татарських трупів... Та в цій хвилині, наче шуліка на курча, впав татарський аркан на голову Степана і повалив його на землю. Дід Андрій нахилився розмотати сина, та в тій хвилині татарська шабля розчерепила йому голову... Оборона пропала. Діти закричали в один голос і задеревіли.

Татари позлазили з коней і зв'язали Степана. Один вхопив налякану на смерть дівчину, її вчепився з усієї сили Павлусь. Татарин тягнув їх обох.

Павлусь у розпущі схопив татарина зубами за руку і вкусив так, що татарин аж засичав з болю. Він пустив Ганю і вдарив з усієї сили Павлуса кулаком по голові. Павлусь втратив пам'ять і впав на землю. Ганя кинулась прожогом у хату. Другий татарин зловив її за довгу косу і почав тягнути до себе.

Тепер стала на порозі Палажка.

В одній спідниці, простоволоса, виглядала страшно. Очі набігли кров'ю з лютости й розпуки. В руках держала сокиру.

Заки татарин успів зв'язати Ганю, Палажка кинулась, мов ранена левиця, й розрубала йому голову. Відтак скочила перед дитину і, закриваючи її своїм тілом, рубала сокирою на всі боки.

Татари нерадо вбивали жінок. То була для них найкраща добыча. Один зайшов з боку і вирвав їй сокиру з рук.

Тоді Палажка стала оборонятися кулаками, мов довбнями, і зубами. Не могли її перемогти, бо коли бачила, як її Ганю взяв татарин на руки і поніс, зомлілу, вона, мов несамовита, кусала й била кулаками та розкидала татар, мов околоти.

Татарин добув ножа і штовхнув їй у груди. Кров жбухнула далеко, Палажка застогнала й повалилася мертва...

В цій хвилині Павлусь розплющив очі й побачив трупа матері. Тепер вже нікому його боронити, і він поліз поза хату і сховався в бур'яни.

Звідси міг бачити все, що тоді діялося.

Не багато було таких, що оборонилися. Татари порізали або пов'язали всіх, що були на майдані, а тепер уганялися за дівчатами, ловили їх, в'язали й тягнули в одне місце коло церкви. Інші кинулися зганяти товар, ловити коней та грабувати. Павлусь бачив, як татарин витягнув панотця за бороду і таки під церквою відрубав йому голову. Інші татари почали витягати козацькі вози, запрягали воли та вантажили награбоване добро.

Вони раділи, мов чорти. Добича була добра, бо Спасівка була дуже багате село.

Татари розбивали сокирами скрині й витягали гроші та ліпшу одягу, а все інше кидали в огонь.

Павлусь дивився на все наляканими очима. Йому здавалося, що це якийсь страшний сон, з якого не може прокинутися. Наслухавшись не раз під ніч оповідання дідуся про татар, він мав не раз такі сни. Тоді плакав і кидався, поки його хто не збудив. Тепер ніхто його не збудить. Йому ще шуміло в голові від татарського удару. Голова боліла. Він знав, що це не сон, а все ж таки не міг рушитися з місця, так задревів увесь.

З того одубіння прокинувся від плачу полонених людей, що стояли купою під церквою. Татари церкви не підпалювали, аж повиносили усе до чиста. А хата займалася одна по одній. Було ясно, як удень.

Лише мала частина спасівчан змогла втекти в тернину й сховатися.

Про тернину нагадав і Павлусь. Та йому треба було бігти майданом, а там повно татарви.

Він хотів бодай побачити Ганю, та не міг її доглянути між бранцями.

Відізнавалося в ньому почуття самоохорони. Втекти, втекти куди-небудь із цього пекла! — відізнавалось йому в душі... Та він не мав сили рушитися з місця. Його наче прикув хто до того пекельного образу, який бачив. Татари ввихались по

селі, мов чорти. Їх стіжкуваті шапки й горі вовною обернені кожухи надавали їм такого страшного вигляду, що дивлячись на них, кров замерзала в жилах. Павлусь не раз бачив татарів, тато були крамарі, що заходили в село. Він не раз із них сміявся, прозивав їх з іншими і ровесниками, скубав за кожух, а не раз і грудками за ними кидав. То були люди спокійні, а при тім смішні, смішні...

Тепер не те. Ці татари, хоч і подібні до тих крамарів, але які вони страшні тепер при своїй розбишацькій роботі!

А село все ще палахкотіло і присвічувало їм...

Нараз завважив Павлусь, що татари, виловивши або перебивши людей на майдані та між хатами, пішли поза хату шукати по бур'янах тих, що сховалися. Знову розпачливий крик пійманих дітей, яких несли татари до купи на майдан.

Павлусь кинувся, наче б з ланцюха хотів відірватися, і нишком вибираючи такі місця, де не світилося, побіг просто до частоколу. Тут знову бур'ян. Кропива парила йому руки й лице, але він на те не зважав.

Оглядаючись на всі сторони, він видряпався на частокіл. На другім боці частоколу було густе терня. Але за ним стояв татарин на сторожі й пильно розглядався...

Павлусь зсунувся з частоколу в бур'ян. — Коли оглянувся, побачив, що біля їх хати нишпорив татарин, розгортаючи ногою бур'ян. Тепер Павлусь був би напевно попався в татарські руки.

І звідсіля треба було втікати. Поганці й сюди прийдуть... Павлусь почав розгортати бур'ян і втікати попід частокіл. Вряди-годи підносив голову й розглядався, чи його хто не слідить...

Так дійшов аж до воріт, але тут утратив усю надію на втечу. Біля воріт крутилися піші й кінні татари. Вони щось розмовляли, але Павлусь не розумів.

При воротах стояли осідлані коні, поприпинані до частоколу.

Павлусь підкрався під сами ворота і сховався в гущу дикого бозу... Йому сильно билося серце. Вся увага звернена була на те, щоб відіпняти коня, сісти й непомітно втекти.

Та це видалось йому неможливим. Татарам і не снилось відступати від коней.

В тій хвилині захвилювало на майдані. Розляглися татарські крики, наче б за кимсь гонились. Павлусь розхилив галуззя базнику і придивлявся.

Крики наближалися саме до цих воріт, де був Павлусь. Він побачив, як кілька волів із страшним ревом і задерними в гору хвостами гнало по майдані в сторону воріт, розбиваючи усіх по дорозі. Павлусь таке вже не раз бачив у літі на степу, де паслися воли. Тоді саме, як муха дуже тяла, рогатий товар бісився, зривався і втікав у село. Тоді ніяка сила не могла б його спинити. Та тепер не було ні спеки, ні мух; від чого ж воно таке сталося?

Невже ж. вони налякалися чогось, щось їх сполюшило і вони тепер летять, мов несамовиті?

Справді, вони посатаніли. Вони рванулись у ворота. Татари, що тут стояли, хотіли їх спинити.

Воли заревіли глухо, вдарили на татарів мов тараном і взяли їх під ноги. Кілька наляканих коней зірвалося з припони і пігнало в степ. Лишився тільки один кінь, що стояв збоку. Він теж налякався, але не міг зірвати уздечки і, хоч ставав дуба, залишився на припоні, а воли перебігли біля нього.

Цю хвилину використав Павлусь. Він виліз із куща, підв'язав уздечку, заспокоїв коня, закинув поводи на шию і видряпався на сідло.

Кінь, почувши людину коло себе, заспокоївся.

Тепер Павлусь поправився на сідлі і рушив щосили з місця в степ... Татари, яких воли порозганяли, не помітили цього.

Зате один вартовий татарин, що стояв за частоколом та вступився волам з дороги, побачив Павлуса. Хлопець був у білій свитині й відбивав від чорного сідла.

Татарин доміркувався, що це хтось із бранців, і пустився доганяти. На щастя кінь у Павлуса був швидший, а ще й хлопець не затяжив йому стільки, що рослий татарин. Погонець зміркував, що бранець утече. Він взяв із-за плеча лук і почав стріляти.

Павлусь почув, як стріли свистіли йому попри голову. Від цього кінь налякався і став гнати, мов вихор. Хлопець не міг досягти своїми ногами стремен, і вони били коня по ногах. Серед такої шаленої їзди міг він легко злетіти з коня, мов перце. Тому схилився і держався обіруч його гриви.

Він вже був певний, що татарин його не догонить. Та нараз щось йому заболіло за лівою лопаткою, наче б ножем різнув. Хлопець помацав рукою. З-за плеча звисала стріла, що зачепилась залізцем за жупан. Павлусь почув, як щось тепле плило йому по спині і дуже цього налякався. Але чути було, як тупіт погоні втихав.

Надворі почало на світ заноситися, коли Павлусь опинився над рікою Самарою. Не чуючи за собою погоні, здержав коня. Через ріку пустився кінь вплав. Павлусь чув від дідуся не раз, що татарський кінь уміє по-майстерськи плавати, і не лякався, що кінь утопить. Кінь форкав, підгуплюючи вгору, поки не доплив до другого берега. Тут видряпався на сухе й так сильно потряс собою, що трохи хлопця з себе не скинув.

Настав ясний день. Павлусеві здавалося тепер, що йому грозить більша небезпека, як уночі. Тепер його з усіх боків видно... Татарва снується по степу, його побачать і напевно зловлять.

Його напав страх. В його уяві татарва була такою силою, що її ніхто не переможе. Дідусь розказував йому, як козаки били татар. Та ось він бачив, як татарів ніщо не стримало, і дідусь і багато інших дужих козаків полягло. І він знову став утікати, хоч сам не знав, куди і до кого, щоб лише даліше від цього страшного пекла, в якому він недавно був.

Він в'їхав у широкий степ.

II

Що це? Невже степ, про який у піснях співають?

Уявіть себе малим, дуже малим чоловіком, оттак на палець завбільшки. Уявіть собі, що вас — того маленького чоловіка — поставили на широкому рівному оболонні, на яким ізрідка стоять зарослі травною старі муравельники. — Оболоння вкрите травною, що вам сягає до пояса. Між травною цвіти аж хапають за очі своїми красками; А гляньте довкруги себе... Ніде краю не видно. Обрій неба наче вижолоблена півкуля кругом вас далеко спочиває на землі. Ніде ні лісу, ні гори, лиш муравельники... А поїдете десяток миль у який-небудь бік, те саме й те саме... Ні краю, ні берега.

Це степ, український степ, із своїми високими могилами. Це одинокі дороговкази для людей, що туди заблукають. Деякі могили й називаються своїм іменням, про інші ніхто не знає, ні імени їх, ні відкіля вони взялись.

Ось над одною з менших річок, які вливаються в Самару, стоїть висока могила, її прозвали Свиридовою. Ніхто не знав, чому вона так зветься і ніхто не перечився за це, щоб її назвати інакше. Але всі старші козаки знали, де стоїть Свиридова могила і кожен до неї потрапляв, хоч би й уночі. Тому то частенько козаки змовлялися на Свиридову могилу, як на збірне місце, де можуть напевно з'їхатися. Тут і річка під боком, де можна коня напоїти, і трава тут краща для попасу, і кущі над річкою, де в пригоді і сховатися можна. Ось і тепер спить під Свиридовою могилою козак.

Як лиш на світ Божий почало заноситись, озвалась степова звірина. Ціле степове царство прокинулось і загомоніло на свій лад.

Від цього гамору козак прокинувся. Сів на своєму кожусі, де спав, протер очі й перехрестився.

В одну мить став на ноги й почав розглядатися. На заході побачив широке зарево.

Козак став придивлятися та хитати головою.

«Що за мана? Вчора в цім боці заходило сонце, а сьогодні сходить? Хіба ж воно вертається?».

Козак поліз на могилу й зараз зрозумів усе. Пізнав, що це якась велика пожежа. Це вже певно поганці десь бенкетують. Господи, спаси хрещений народ!

Відмовляючи голосно молитву, пішов до річки вмитися. Його вороний кінь, що пасся недалеко на припоні, як побачив свого пана, заіржав весело, наче б хотів його з дивною привітати.

— Здоров будь, товаришу! Гаразд ночував? — заговорив козак серед молитви.

Не перестаючи молитися, козак почав умивати водою свою бриту голову.

Відтак вийняв із-за пояса малий гребінчик і кусок дзеркальця та став причісувати свій чорний довгий оселедець та й закручувати його за вухо. Так само розчесав вуси і зложив їх складно по-запорозьки вниз.

Семен Непорадний — так він звався — був кремезний козак літ тридцяти. Одягнений у широчезні червоні штани, які підперізував широким шовковим поясом. На ногах добрі

шкапові чоботи. Сорочка подерта й замащена, на грудях широко розхристана, звідки визирали широкі косматі та сонцем опалені груди. Миючись, засукав рукави вгору поза лікті і показав жиласті руки, закінчені п'ястками, мов довбеньки.

Непорадний ухорив на Січі за неабиякого силача. Згинув залізні штаби, а коня підносив, мов барана.

А мимо його лицарської справності його прозвали на Січі Непорадним за те, що в якійсь зустрічі не вмів собі з татариним дати ради, аж товариші його визволили.

Та він цим не ображався. На Січі не питали нікого, як зветься; там зараз причіпали кожному ймення, з яким не розставався вже до смерті. Хоч би як козака негарно назвати, він цього не соромиться. Козаки говорили: «Не ймення тебе красить, а ти його краси». Найбільше чванився козак тим, коли на ділі показував, що він не є такий, яким його при першій нагоді прозвали...

Причепуривши свого чуба й вуса, Непорадний набрав у боклаг води й поніс коня напувати. Кінь пив воду, любуючись нею, а відтак торкав лобом свого пана в плече, наче б йому дякував.

Тепер козак взявся варити снідання. Вирубав між корчами над рікою три колики й застромив їх у землю так, що верхом вони сходилися. До цього вершка між коликами прив'язав мідяний казанок, до якого всипав з мішка каші. Опісля налявав води й назбирав сухого бадилля на підпал.

З-за пояса вийняв кресиво та тубку, напоєну порохом, і викресав вогню. Запалену губку вклав у вихоть сухої трави і почав нею махати, поки не загорілась. Тепер розвів ватру, що своїми жовтими язиками підлизувала казанок з усіх боків. Вогонь палахкотів весело, прискаючи іскорками на всі боки.

Непорадний любувався вогнем. Йому ще вчора хотілося розложити ватру, бо комарі дуже кусали, та не зробив цього з уваги на татар. Тепер їх повно вештається по степу, а вогонь видно здалека. Тож волів терпіти від комарів, ніж виставляти себе непотрібно на небезпеку.

«От, заки заварю кашу, то й товариші прийдуть; — думав собі Непорадний. — Та цього добра досить і на п'ять ротів».

Непорадний вийняв люльку й гаманець з тютюном і почав набивати. Поклав відтак вуглика і став пихкати, поправляючи ціпком ватру, в яку з любовістю вдивлявся.

В тій хвилині його вороний форкнув два рази, підвів голову і насторчив вуха.

Козак уже стояв на ногах. Кінь оглядався на пана і звертався головою в той бік, де рано видно було пожежу. Непорадний підбіг до свого леговища, вхопив рушницю і став на могилі. Тепер почув, як земля дудніла від кінських копит і в одному місці захвилювала трава.

Нараз у траві щось забіліло. Козак побачив млає хлоп'я в білій свитині на чорному татарському коні. Воно держалося обіруч гриви, а кінь садив просто до могили. Прийшовши

над річку, кінь одним скоком перескочив на другий бік. Такого отрясення не витримав хлопчина і впав з коня в траву.

Кінь побіг просто до .вороного і почав з ним обнюхуватись, наче б із старим знайомим вітався.

Хлоп'я лежало обімліле горі спиною на траві. Це був Павлусь. З плечей текла йому кров.

Непорадний приніс води, роздягнув хлопця із свитини й сорочки та й почав промивати рану. Нарвав відтак листків, приклав, віддер кусок свого пояса й обв'язав цупко. Відтак взяв хлопця наперед себе й заніс на свою лежанку та вкрив кожухом. Павлусь лежав із заплющеними очима й важко віддихав. У нього було лице бліде, як у мерця. Від того, що він бачив цієї ночі і переживав, можна й розум утратити, не то що...

Непорадний догадувався, що бідне хлоп'я втекло від татарів та цікавий був дечого від нього довідатись. Козак відкрив хлопцеві рота, вляв йому трохи горілки з пляшки та почав нею натирати виски...

Хлопець скривився, а відтак відкрив очі; зразу не тямив, що з ним робиться, та згодом опритомнів. Побачивши над собою козака з люлькою в зубах, не знав, що й гадати про це, чи це на яві, чи може йому так сниться...

— Скажіть, дядечку — каже Павлуоь слабим голосом — що зі мною, чи я ще живу?

— Живеш, небоже, і здоров будеш! Ти звідкіля?

— Із Спасівки... Татари розграбили, спалили, людей вимордували, мою маму, тата й діда вбили, сестру взяли... — Хлопець скривився до плачу і став дрижати на тілі, як у пропасниці...

— На тобі, хлопче, глоток горілки, заспокійся, засни, все буде гаразд... біля мене ти безпечний... Павлусь послунав і перестав дрижати.

— Багато було поганців?

— Багато, дядечку, ціла хмара. Вони підпалили село з чотирьох кінців; люди вийшли з хат: вони тоді ловили, страшно було, ой як страшно... Сетру Ганнусю взяли... — і хлопець знову став дрижати й плакати...

«Нерозумно я чиню!» подумав Непорадний: «Я його лише дратую цими питаннями, а воно знеможене, слабе; хай спочине, то згодом усе розкаже»...

— Егеж, хлопче! Козакові соромно плакати: Виростеш, козаком станеш, тоді й засоромишся. Ти заспокійся, проспись... Кажу тобі, ти в мене безпечний, як у Бога за пазухою. Не я сам тут, інші прийдуть, буде нас більше, безпечніше. Цить бо!

Непорадний почав своїми грубими руками загортати хлопця кожухом з усіх боків.

Павлусь знову заспокоївся і став засипляти... Непорадний підвівся потихеньку з землі й пішов до ватри. Каша вже кипіла. Він підмішав її і вкинув добрий кусник сала...

Він задумався... Тож саме тоді, як він отут спав, татарва різала народ хрещений. Боже, Боже! Як воно буває на світі;

одному добре, весело, а іншому біда та смерть... Тепер нагадав Непорадний про Павлусевого коня. Кінь стояв біля вороного і хрупав траву. Непорадний прийняв його і здійняв сідло.

Хоч який Непорадний був сильний, воно видалось йому заважке.

Він став його обмацувати та й усміхнувся...

«Далебі червінці!.. о! і таляри... ну дав Бог сироті долю... доброго коня собі вибрав... Ото поганець награбував, а як поховав штудерно... я бачу, що в татарів вартніше сідло, ніж сам кінь з татариним».

Заніс сідло до своєї лежанки й поклав біля Павлуса, що тепер спав, аж хропів.

«Та щоб лиш татарин не схотів доганяти його із своїми побратимами, поки мої над'їдуть... Та нехай! Не дам себе отак нізащо в каші ззісти...».

Знову нагадав кашу й подався туди...

Вороний знову зафоркав на тривогу. Кінь Павлуса рванувся втікати, та припона не пустила, і він став.

Непорадний заспокоївся, бо вороний обернувся головою на схід сонця, значить не звідси, де татарів сподіватися.

Непорадний був уже на могилі з рушницею і побачив гурток козаків, що звідси над'їжджали.

— Пугу! пугу! — гукнули козаки, побачивши Семена. Семен не відгукнувся, щоб не збудити хлопця.

— Це ти, Семене? Чому не відгукнешся?..

Непорадний збіг із могили й подався до них.

— Тихше, братіки, тихше! Дитину мені розбудите...

— Ого! А ти звідкіля узяв дитину? Чи ти її вродив, чи Свиридова могила?

— Та бо ви не глузуйте, я правду кажу. Сьогодні раненько над'їхало до мене ранене хлоп'я із Спасівки. Вирвався з татарської петлі. Бідне змучене, аж жаль дивитися. Небагато міг і розвідати, зараз і заснув...

— Зварив, братіку, їсти? — заговорило кілька голосів ..

— Та трохи зварив, — каже Непорадний, оглядаючись за клопотано на козаків: — Не сподівався тільки гостей... я ладив на п'ятох, а вас, слава Богу, чи не п'ятдесят.

— Вгадав, отаманом будеш; далебі нас п'ятдесят. Стрінули по дорозі ватагу Тріски Остапа, знаєш? Так злучилися...

— Як не знати? А де ж він?

— Здоров, Семене! — обзивається Тріска, злізаючи з коня:— Ну, не турбуйся, решту доваримо самі та й нагодуємося...

— Хіба ж ви цілу ніч їхали?

— Авжеж. Від вечора дотепер.

Козаки оглянулися на сонце. Воно ж уже підійшло високо й озолотило своїми проміннями степ... Від того стала роса парувати й підходити вгору...

Козаки розсідлювали та припинали коней, відпинали канки, збирали паливо й заходились коло варення каші. Поклали на двох росохатих колисках списи й повішали на нім казани...

Вогонь розгорівся з усієї сили...

Тепер стали козаки підходити тихо до Павлуса і придивлятися до нього. Між тими козаками був старий січовий дід Панас.

Йому було 80 літ. Хоч час було йому спочити у якомусь зимовику, він «не давався старості» і волочився з козаками, граючи на бандурі та розвеселяючи їх грою і співом. Приставав від одної ватаги до другої і всюди його приймали. Правда, що не годен був шаблею гаразд вимахувати, зате стріляв з рушниці так, що птиці на лету не хибив. До того він знав лікувати рани зіллям і через те радо його приймали до гурту. Його знала вся Україна як характерника, цебто, такого, що його куля не береться.

Бо й справді! Дід Панас був у походах на Крим, у Польщу, в турецьку та волоську землю, був у не одній біді, а ніколи жадна куля, ні шабля його не дряпнула. Мимо своєї старости він голив чисто лоб й бороду та заплітав по-молодецьки свого сивого чуба. А довгий на аршин вус двома мітлами звисав аж на груди...

— Чи ти йому промив рану? — питає дід Панас Семена.

— Промив водою і приложив листків.

— Це пусте. Рану промивай горілкою, бо вода нечиста. Та ми побачимо, як прокинеться...

— То, кажеш, Спасівка в попелі? — питає один козак .

— Либонь, що так: я бачив сьогодні на світанні велику пожежу з цього боку. Хлоп'я говорило, що Спасівку спалили татари; решти не допитався, бо хлопець заснув...

Козак зажурився і похнюпив голову...

— Ну, а ти чого?

— Е, не питай! Я ж і сам із Спасівки... там батька-матір залишив...

— Семене! А як хлоп'я називається?

— Не вспів запитати.

Козак присів біля Павлуса і став йому пильно приглядатися.

— Стій, козаче! Так не можна, — каже дід Панас. — Наврочиш хлопця... Ось йому сонце в лице світить..., йому холоду треба.

Дід Панас приніс два колики, застромив у землю і розвісив на них свитину, щоб заслонити голову сплячої дитини...

— Чи в вас, діду, були свої діти?

— Чого питаєш?

— А того, що ви заходитеся коло нього, як пестунка...

— Хіба ж це не наш брат, не козацька дитина? Хто знає, що з нього виросте? Тоді і спасибіг скаже...

— Та я питаю вас, чи були в вас діти?

— Хоч і були, так що? Тепер нема своїх, то хай і чужими попількуюся...

— Що ви, люди добрі, таку нерозумну балачку завели? — обізвався один: — Яке кому діло розпитувати? Це не по-козацьки, не питай, а на вус мотай, чого тобі треба... Нам би краще ось танець завести, повеселитися; хто знає, яке буде

завтра... Нуте, діду! Замість дітей лікувати, вшквар щось, щоб аж жижки задрижали...

— Та я прошу вас, товариші, не дуже вигукуйте, щоб хлопця не розбудити, — говорив вже сердито Непорадний.

— Який нам чорт до твого хлопця! Сховай собі його за пазуху або де-небудь... степ широкий...

Дід Панас присів оподалік та й став підстроювати бандуру. Він затягнув козацьку стару думу. Козаки його обступили довкола й уважно слухали.

Той, що хотів танцювати, був невдоволений з цього. Він переступав з ноги на ногу, чухав потилицю і спльовував крізь зуби.

Але перебирати не смів. А далі відійшов на бік і ліг у траві...

Дума була довга сама собою, та коли почав її дід перетягати та переплітати грою, вона вийшла ще довша.

Настала тишина. Гамір замовк. Усе слухало.

Від монотонного співу деякі стали дрімати, не виспавшись вночі.

Дід закінчив, вдаривши це кілька акордів.

За той час і каша заварилася.

Порозбирали казани. Кожен виймав з-за халяви ложку і став голосно сьорбати, дмухаючи в кашу...

Дід Панас був з себе радий. От чого він доказав своєю піснею: заспокоїв козаків, що вже починали сваритися...

А той козарлюга, що так хотів танцювати, хропів у траві...

— Чому йому танцювати забаглося? У животі бурмоче, наче б гриміло, цілу ніч не спав, а він танцював би...

— А хіба ж ти його не знаєш? В нього така вдача, що й в могили танцюватиме. Раз були ми в поході... його поставили на сторожі. Усі були втомлені, кожен був радий, що приліг у травні, а він не видержав та й підсвистуючи, пішов навприсядки...

— А з ворогом теж любить потанцювати, бравий козак.

— Та й хропіти вміє не абияк...

— Ану, Петре! скажи що не будь... Твій язик не любить дармувати...

— Не можу, братчики...

— А то чому?

— Кашу їм...

— Хіба ж не можна їсти й говорити?

— Можна, та, не при каші. Каші шкода...

— А хіба ж воно як?

— Ов недотепний! Сказано: мовчи язичку, їстимеш кашу... Значить: балакатимеш, кашу відберуть...

Всі засміялися...

— Не бійся, не відберуть... Ось ти що-небудь збреши та душу розведи, а ми усі подбаємо, щоб тобі каша лишилася...

— А знаєте, братчики мої любесенькі, від чого каша гаряча?..

— Від чого?

— Егеж!

Ніхто не відповідав. Кожен задумався, яку дати б відповідь, аби й дотепно й не по-дурному... Воно щось у тім є, коли Петро таке загадав. То дуже хитра голова...

— Ніхто не знає?..

— Та від цього, що при вогні варилася...

— Овва! Хіба ж ми цього не знали... то не жадна штука...

— А чого ж не сказали, як знали?..

— Воно, братчики, так: я тобі покажу коня та питаю: це кінь, правда, а чому він кінь?

— А може бути й кобила...

— Може, але воно тому кінь, бо має чотири ноги, хвіст, гриву, вуха й можна на ньому сідати...

— Ти щось нині недотепний. Тобі спати хочеться...

В тій хвилині Павлусь прокинувся і сів на лежанці.

Того лише ждав Петро Судак, який щойно балакав про коня.

Він підійшов до хлопця.

— Ти, хлопче, із Спасівки? Чи знаєш ти Судаків у Спасівці?..

— Як не знати? Це мій рід... Я Павло Судак...

— Братіку мій рідний, — заговорив Петро і кинувся хлопця обіймати: — Ти й не пізнав мене, я ж Петро...

Павлусь дуже зрадів...

— Скажи, Павлусю, чи живі батько-мати, сестра Ганя вже мабуть велика буде... та й виріс ти не абияк... А що дідуся Андрій?

— Батька й сестру в ясир взяли, дідуся й маму вбили на моїх очах...

Петрові показалася сльоза в очах, він її обтер, щоб ніхто не бачив... та перехрестився...

— Як же ти втік? Розкажи...

Павлусь розплакався. Козаки обступили їх, і він почав розповідати всі свої пригоди...

— От чого Петро сумний був, як сова вполудне, — говорили козаки...

— Тепер, панове товариші, нам би подумати ось що, — говорив Тріска. — Татарва недалеко, вона тепер вертається з тим, що нагнала. Чи не скочити б на них так зненацька та перерізати, а добичу відбити?

— Воно б гаразд було, — обзивається хтось із гурту. — Тепер татарин, як спутаний кінь або свиня, що добре наїсться. Він неворухливий. А воно пішла б слава, що ми відбили християнські душі з ясиру...

— Дайте й мені старому слово сказати! — говорив дід Панас. — А відтак, коли моя мова вам не до ладу, то вже робіть, як знаєте...

— Говори, діду, говори! — гукали.

— Воно було б гарно та й по-молодецьки, ось так злітати на татарву та відбити добичу. Та ось воно говориться: не скачи в воду, як не знаєш броду... Ми не знаємо, скільки поганців є. Я гадаю, що їх буде більше, як нас. Якби менше, вони б не важилися нападати на Спасівку. Там були славні

лицарі, січовики, а було їх багато. Ну, коли б ми так напали на Спасівку, то як нас є 51, ледве чи вийшов би один живий.

— Правда твоя, діду, правда...

— Це би все гаразд розповідати, а тоді, як можна, так помагай Боже! Коли ж покажеться, що ні, так годі починати, бо було б нерозумно йти так на заріз, як з цього нічого путнього не вийшло б... Вам би насамперед розвідати...

— Пішлимо кількох... Добре, гарно!

— А друге діло таке: наші коні хай спочинуть. Цілу ніч їхали, знемоглись, відпочити треба бодай до полудня. Татарин, навантажений добичею, лізе, як рак. Його не штука здогонити, хоч би й завтра, не втече!

— Отак і зробимо! — гукали козаки. — Спочинемо, а відтак побачимо...

Всі пристали на те, що говорив дід. Вони напоїли коней і полягали в траву, декому по пояс...

За той час дід Панас перев'язав як слід рану Павлусеві й ліг біля нього. Павлуся нагодували кашею, і він заснув знову...

Один Непорадний лишився на сторожі. Поклався на могилі з рушницею й закурич лютку...

Сонце підходило вище й почало припікати. На небі не було ні хмаринки, а ті, що зрання підносилися з нічної роси, по-забирав вітрець і поніс далеко.

III

Навкруги царювала тишина; здавалося, що тепер від променів сонця степова трава з собою розмовляє, бо щось увесь час в ній бриніло, як це буває в літню спеку.

Непорадний, звернений головою в сторону Спасівки, завважив незадовго, як захвилювала трава, а далі побачив татарина на коні. Татарин їхав поволі та все розглядався за слідами, куди рано переїжджав Павлусь. Від того часу потоптана трава поідносилася, роси не стало і слід позатирався. Тому татарин так помалу проїхав ту просторінь, яку Павлусь минув ще рано.

Непорадний скрився в траву, аби його не видно було, й пильно зорив за татариним. Коли цей наблизився до могили, Непорадний держав уже наготові рушницю...

Татарин приїхав аж над саму річку і зіліз з коня...

«Тепер пора», подумав Непорадний і почав прицілюватися... Татарин прив'язав коня до куща, а сам пішов убрід на цей бік...

Але Непорадний відразу поклав рушницю біля себе й почав мерщій зсуватися з могили вниз...

«Дурень я, тай годі!» — думав, наближаючись поза могилу до свого леговища. «Чи то штука на таку віддаль татарина вбити та й товаришів розбудити? Я його живого піймаю».

Він вмить відв'язав від сідла свій аркан і скочив за могилу так, що татарин його не помітив.

Непорадний був мистець орудувати арканом. У цьому була сильна його сторона. Ніхто з товаришів не запам'ятав, щоб Непорадний не втрапив. І славний був у нього аркан: увесь шовковий, тонкий і дуже міцний. На аркан ловили козаки

ворога, коней, а коли траплялося, то й дику козу, сугака. Непорадний аж усміхнувся, беручи свій струмент у руку. Затягнув петлю, відтак поскладав увесь аркан. Один кінець держав цупко в лівій руці, а в праву узяв петлю із складками мотуза... Приладившись отак і криючись поза могилу, він стежив, що татарин робитиме

Татарин підкрадався до обозу, як кіт. Він, ще як сидів на коні, бачив, що козаки спали як мертві, що сонце пекло їм голови, і знав добре, що чоловік, сплячи на сонці, має важкий сон, наче б зачадів... Такий не легко прокинеться.

Йому майнуло в голові зайти сюди й вирізати всіх, як баранів, заки хто видасть із себе голос.

Те, що він думав, можна було зміркувати з того, що він тепер робив.

Татарин, високий і плечистий хлоп, засукав рукави своєї свитки, поправив шапку й витягнув із-за пояса довгого ножа. Ніж заблищав на сонці, як срібло. Татарин поправив ще щось на собі й узяв ножа в зуби...

Цю хвилину використав Непорадний. Повернувшись до татарина боком, розставив широко ноги і махнув правою рукою.

Аркан фуркнув у повітрі, став блискавкою розвиватися і впав на голову татарина в хвилину... коли він брав ножа в руку.

Петля вхопила його впоперек.

Коли перша трудність з арканом у тому, щоб потрапити петлею як слід, то ще більша тягнути аркан так, щоб петля засилилася, а пійманий, не мав часу розмотатися. Легше це зробити, коли пійманий на бігу; тоді він сам засиляється. А тут татарин стояв на місці й треба було його засилити.

В Непорадного бігали руки, як у ткача. Він великими куснями стягав аркан до себе, а відтак, сіпнув з усієї сили, й татарин упав горілиць на землю...

Миттю прискочив до нього Непорадний і вхопив лівою рукою за горло.

Настала скажена боротьба. Татарин, пійманий в петлю, випустив з руки ножа. Він став пручатися й звільнився настільки, що мав свободні руки. Непорадний зміркував, що татарин дужчий від нього... Гукнути б на товаришів, щоб помогли? Знову б його прозвали та ще й насміялися. Ні! Мусить собі сам допомогти. Скрутив татарина з усієї сили. Обом зайшли кров'ю очі. Важко дихали один на одного, а жили на руках понабігали, як мотузки.

Татарин придавив Непорадному руку костистим підборіддям до грудей так сильно, що йому аж заболіло. Хотів її звільнити, та не міг. В цю хвилину вихопив татарин у Непорадного з-за пояса гострий ніж, а Непорадний вирвав руку з-під татаринової бороди і вхопив його за руку, в якій цей держав ножа. Ще хвилину, і Непорадний заціпив з усієї сили татарина кулаком меживіч.

З носа жбухнула кров. Татарин втратив пам'ять, а тоді заки отямився, вже був зв'язаний. Непорадний устав з землі і так важко дихав, що йому аж дух захоплювало.

— Гей, козаки! Уставайте, — кричав захриплим голосом, — маємо гостя.

Козаки посхачувалися з трави. Кожний був заспаний і не міг зараз очуняти. Ярке сонце освітлювало їх. Протирали очі, та й лягали знову. Другі, повстававши, ходили один поза одного, як сонні.

— Та що ви? Попились, чи що? Кажу: татарина піймав.

Найскорше отямився дід Панас. Він перший прийшов до Непорядного.

— Гей, діти, очуняйте, — гукав дід. — Воно не жарти. Один татарин вже тут, а за хвилину може їх бути більше.

Непорядний поспішив до татарського коня, бо то була його воєнна добыча. Козаки стали сходитися. Татарин пручався з усієї сили.

— Хіба в нас ножа немає? — гукав один козак, виймаючи ножа з-за халяви. — Чого з ним воловодитись?

— А не сором тобі пов'язаного різати? — каже дід Панас. — Живий все більшу ціну має, як мертвий, не руш його!

Козак відійшов, сплюнувши. Дід Панас наблизився до татарина, якому кров текла з носа й заливала уста.

— Як би воно допомогти, щоб не околів, — каже повагом Тріска, — його язик може нам придатися. Принесіть, хлопці, води, а ти, діду, роби, що знаєш, щоб татарин був живий.

Принесли води. Дід присів до татарина й обмивав йому кров з лиця. Татарин закрив по-татарськи і заскреготав зубами.

Дід Панас знав татарську мову й каже:

— Послухай, небоже. Хочеш бути живий, то говори правду, про що тебе питатиму, а то буде з тобою лихо. Козаки не знають жартів. Не те, щоб тебе вбили, та ще мучитимуть поперед.

Татарин знову став злитися і страшно проклинати.

— Що він каже? — питали козаки.

— То ж то й біда, що нічого не каже... Ти мені кажи зараз, кілька вас було цієї ночі у Спасівці і де тепер твій кіш буває?.. Татарин ні слова, лише відвернув голову набік...

— Ану, що промовить, коли гарненько попросимо! — говорив один козак, наближаючися з розпаленим залізом: — Я заздалегідь приладив. Трохи припечемо п'яти, так, скаже, усе виспіває. Подержить, хлопці, ноги.

Козаки підняли татаринів ногу вгору...

— Не дай пекти ноги, — каже татарин до діда, — я все скажу.

— Лишіть його, хлопці! — каже дід: — Ну, говори, а не дуже бреші!..

— Ми були цієї ночі в Спасівці. В нашому загоні було 400 люда. Ватажував наш славний Мустафа-аґа, син Ібрагіма, ханського Девлетгірея Ми пішли на Україну на свою руку грабувати й брати ясир. Що сталося із Спасівкою, чи багато взяли бранців, я не знаю, бо я стояв за частоколом на сторожі, а відтак пігнав за якимсь хлопцем.

— Чи варто було за хлопцем ганяти?

— Так казав ватажок, значить, ніхто не смів втекти... Ми знали про Спасівку, що там багато заможних людей. Це донесли нам татари-крамарі. На це село ми давно ладилися. Де тепер наш кіш, я не знаю... Мабуть, додому вертається.

Тріска прислухувався тій мові, бо розумів її.

— Багато вас перебили в Спасівці? — питає.

— Не знаю. Я в Спасівці не був, а за частоколом сторожив.

Тріска мотав усе на вус і підсміхався, бо вже мав у голові готовий план, що йому робити: треба до татар зблизитися, а ніччю на їх кіш напасти. Вони ще не будуть далеко, бо з грабіжжю та з ясиром ідеться поволі...

— Аллах! Аллах! Аллах! — заревіло з усіх боків, аж луна степом пішла...

Козаки усі розскочилися від татарина й кинулись до зброї...

Дивляться, а їх з усіх боків обскочило більш як сотня козаків...

— Чорт батька твого! — сердяться козаки: — От налякали!

— Ха! ха! ха! — сміялися ті, що тепер прийшли: — Правда, що налякали?..

Попереду виїхав сотник Андрій Недоля на буланому турецькому коні.

— А в вас до біса який звичай? Вас би треба палицями! Згуртувались, як вівці над сіном, та й про світ забули... А де вартові, де сторожа?

— Якого біса нам удень сторожі? — обіззався Тріска. — Хіба ми посліпли?

— Видно, що й посліпли й поглухли. Ми підїхали під саміський обоз, а ви ні чичирк... Вам би чабанами бути, а не козаками; тьфу, крамарі! Татарина торгують.

Трісці кров підступила до голови на таку зневагу...

— Ти не гримай! — каже і вдарив рукою по шаблі.

— Звідки Господь привів? — спитав дід Панас.

— Що тут у вас сталося? — питає Недоля.

Дід Панас розповів йому усе...

— Гаразд, хлопці! Робота буде, лише коні трохи спочинуть... Як тебе звуть?

— Я Остап Тріска, ватажок...

— Ось і добре, — каже Недоля.

— Пристаєте, панове козаки, під мою руку? — гукнув Недоля.

— Нема що говорити, а треба пристати! — каже дід Панас: — Хай буде один ватажок, бо де дві газдині, там хата неметена. Сотника Недолю я добре знаю й скажу, що славний козак...

— Хай буде й він, аби добрий! — гукали козаки.

Недолинні козаки пустили своїх коней у річку, а відтак поприпинали пастися.

Недоля, узявши Тріску й діда Панаса під руку, пішов з ними на могилу порадитись.

Тим часом козаки забавлялися з татариним. І між ними були такі, що знали по-татарськи.

Татарин просив їсти. Йому розв'язали руки, дали чарку горілки й піднесли казанок з кашею. Татарин був голодний, як вовк, і жваво напихав в себе кашу. Тепер стало йому весело і він став розмовляти...

- Може тобі показати того хлопця, що ти за ним гнався?
- Ану, покажіт...
- Павлусю, ходи сюди!

Павлусь, побачивши татарина, задрижав на тілі... Не хотів іти...

— Ну, ходи, не бійся, він тобі нічого не зробить тепер, — підбадьорювали його козаки.

Павлусь дивився заляканими очима на татарина.

Татарин махав до нього рукою й усміхався.

— То бач, сину, воєнне діло! До цього треба звикати, — пояснював один козак. — Зловиш ти його, ти йому пан, зловить він тебе, то в ясир пожене.

Павлусь справді осмілювався. Він почав приглядатися до татарина зблизька. Це справді такий, як ті крамарі татари, що в село заходили. А які вони вчора були страшні! Він гадав, що їм ніхто не встоїть, а тут ось зловив його сам Непорядний та й зв'язав, як барана.

— Ти налякався вчора? — питає татарин.

Павлусеві переклали ці слова на українську мову.

— Ти мене, чорте, стрілою у спину поцілив, — каже Павлусь. Татарин засміявся...

— Ну, вибачай, це воєнне діло, я не знав, що поцілю на бігу...

- А де твій кінь?
- Пасеться.
- А сідло є?
- Єгеж!

— Ти мені подаруй твоє сідло, а я тобі моє дам. Заміняємося та побратимами будемо.

Ця розмова велася через перекладача. Павлусь, почувши Останні слова, не розумів, чого татариннові треба. Він знав за козацьке побратимство, але хіба з татаринном можна?

— Міняйся, хлопче, це можна, — кажуть козаки. — Як треба, то й з чортом покумайся. Може він допоможе тобі сестру віднайти, — дораджував йому хтось.

Коли діло йшло про сестру, то Павлусь не жалів нічого, себе самого віддавав би.

Згодився. Татарин подав руку і дуже радий був.

Павлусь уже йшов з сідлом, тай стрінув Непорядного й розповів йому про заміну сідла. Непорядний його задержав.

- Так ти, татарине, сідло міняєш з хлопцем?
- Вже й заміняв...
- Єгеж? А ти маєш своє сідло? Вибачай, це моя воєнна добича, і ти і твій кінь і твоє сідло...

Татарин нахмурився і люто глянув на Непорядного...

— Ось що, небоже! Тобі не побратимства хочеться, а червінців, що в сідлі заховані, от як! Ну, признайся! Правда? Скажи, чийого коня хлопець забрав?

Татарин мовчав.

— От хитрий поганець! — говорили козаки сміючись. — Якщо побратима знайшов... Відтак з легким серцем продав би цього побратима на базарі...

Татаринові не вдалося.

За той час обидва ватажки порадилися зробити так: Вони підійдуть під татарський кіш. Татарин покаже дорогу. Передом підуть козаки з Тріскою і стануть зачіпати татар, щоб їх з коша заманити. Тріска із своїми втікатиме. Татари поженуть за ними, а тут уже стоятиме Недоля й привітає їх гарненько. Коли б татари не рушались у погоню, то це значить, що їх небагато й можна вдарити на кіш. Татарина поведе на аркані Непорядний.

Такий наказ виголосив Недоля перед козаками і звелів сідлати коні.

IV

Павлусеві забилося серце, як почув сотників наказ. Він сьогодні побачить те, про що від дідуся стільки наслухався. Побачить, як козацтво зустрінеться з татарами, тими страшними чортами, що цієї ночі так лютували у Спасівці. Його напав страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам?

Павлусь дрижав усім тілом, хоч надворі була спека, і дивувався, що козакам було все байдуже, наче б на празник ішли. До нього наблизився Петро.

— Ти, братчику, вважай, щоб де в купу не попав. Держися сотника, або діда Панаса. Держи добре коня... Пожди, я тобі стремена до ноги приладжу.

Петро осідлав татарського коня, на яким Павлусь утік, прикоротив стремена і, поцілувавши брата, посадив на коня.

Петро був відважний козак і не жалів себе... Тепер йому стало ніяково, як погадав, що його можуть вбити, а тоді Павлусь лишиється круглим сиротою. Хлопцеві саме тепер треба опіки, а йому честь козацька не дозволяє лишитись позаду та й пильнувати

брата.

Петро ще раз погладив хлопця й хотів сідлати свого коня. Павлусь вийняв щось із кишені.

— Петре, братіку, на тобі...

— Що це?

— Ще вчора мама бублики з медом пекла. Я заховав у кишені та з цим і втік; на тобі, Петре, це мама пекла! — Його лице скривилось і він став хлипати. Петрові теж сльози з очей капнули. Він узяв бублика й розділив надвоє.

— На, брате, разом ззімо.

Держачи отак бублика в руках, обидва брати обнялись. Побачив це сотник Недоля і під'їхав ближче. Він відразу зрозумів, у чому справа...

— Ти, Петре, лишишся при мені між посильними козаками, хлопець теж...

Петро аж зрадів. Сталося, як хотів. І ніхто йому докоряти не буде; бо це наказ старшини,

А поки що, Тріска із своєю ватагою поїхав вперед. З ними їхав Непорадний і вів татарина на мотузі із зв'язаними позаду руками,

Татарин показував дорогу.

На самім переді їхали два козаки без списів. У віддалі яких 50 кроків їхав один козак, що мав ватажкові переказувати вісті від передньої сторожі. Ще далі за цим лучником рушила ціла ватага.

Татарин показував головою напрям дороги. Передні козаки оглядались вряди-годи позад себе, а тоді козаки показували їм знаками, куди йти.

Ватага Тріски вже далеко відійшла, як Недоля рушив із своїми. Недоля йшов слідом за ними. Він їхав передом на своїм буланім. Біля нього їхав дід Панас із бандурою, Петро й Павлусь. Не говорили нічого.

Був південь. Сонце страшенно пекло. І коні й люди попірили від спеки. Земля гуділа глухо від кінського ступання. Коні обганялися довгими хвостами та й головами від мух, що роєм літали над ними.

Передні козаки натрапили на високу могилу. Ось вже й Самара недалеко. Один із них зліз з коня і дав його держати товаришеві.

І лучний козак і ціла ватага стали. Козак, зігнувшись, простував до могили. Прийшов під саму могилу і став крадькома, як кіт, закрадатися в гору, лізучи на руках і ногах. Коли тихесенько розгорнув траву на могилі, побачив татарина.

Це був вартовий татарин. Він лежав на розстеленому кожусі спиною вгору й опер голову на схрещені руки. Він, очевидно, заснув на степу, не спавши цілу ніч.

Козак підліз ще вище, запираючи в собі дух. Татарин хропів. Козак добув ножа.

З-під ноги йому усунулась земля й зашелестіла, злітаючи з могили вниз по траві. Від того татарин прокинувся, підвів голову й поклав її знову на руки. Навіть сонних повік не підвів. Ще раз розплющив очі та вже не замкнув їх, бо в цій хвилині козак одним махом відрізав йому голову. Татарин і не застогнав.

Козак підняв шапку татаринovu, надів на свою голову і став обережно підійматись і розглядатися навкруги.

Перед ним лежав татарський кіш. Коні лежали в траві. За ним стояли рядом козацькі вози. В такий спосіб уставляли козаки свої вози, як обозували, і хоронилися за ними, мов за валом твердині. До возів з другого боку попріпинані були воли, що лежали в траві. А далі стояли. татарські арби (вози) поміж татарами. За шатрами плила ріка Самара.

Козак рахував оком шатра. Після цього міг обміркувати, скільки було татар, бо їх не було видно. Усе поховалося в холodі під шатрами. Навкруги панувала тишина.

Козак знав, що коли б тепер скочити в татарський кіш, ні один не втік би живцем. Та, заки зсунувся з могили, щоб підїхати до своїх, він побачив, як із шатра вийшло двох та-

тар і, розмовляючи щось, показували на могилу, де сидів козак. Вони почали туди простувати.

Козак нагадав, що треба вбитого татарина сховати. Він ухопив його за руку, потягнув вниз і тут сховав його в траві. Та годі було слід затерти, бо під татаринoм на могилі стояла калюжа крові.

Козакові прийшло на гадку прикликати товариша і так удвох і цих татар, притаївшись, порізати, але вже було запізно. Татари, не бачивши на могилі вартівника, затривожились і почали бігти до могили. Вони скорше добіжать, як товариш. Цілий плян пропав. Козак скочив з могили й побіг до товариша.

На могилі були татари й побачили козаків. Тепер вони стали приглядатися до крові. Один зараз завернув у татарський обоз.

Козаки завернули коней і пігнали вихром до своїх. Козак, що зарізав татарина, розповів усе Трісці.

— Біжи, Ониську, до сотника й розкажи, що знаєш.

— Розвивайся! — командував Тріска. — Списи готові!

Козаки станули лавою, поздіймали списи з ремінців і насторчили перед себе...

— З Богом! Вперед!

Козаки рушили спочатку ходом, а відтак підбігцем...

Татарин, що прибіг у кіш, засвистав на тривогу. В коші заворушилось, як у муравлищі. Молодий Мустафа-ага вже сидів на коні й порядкував.

Татари кинулись до коней, миттю посіддали їх і виступили перед кіш та устались по-татарському звичаю півмісяцем. Вони хотіли лиш оборонятися, а не нападати. На те не було в них ні охоти, ні спроможности.

Не знаючи, яка в козаків сила, Мустафа наказав запрягти вози, звивати шатра й готуватися в похід.

Коли Тріска наблизився, застав татар готових до бою. їх середина стояла не рушаючись, щоб так замкнути козакам дорогу назад.

Це зміркував Тріска відразу. Він підвів шаблю вгору і скомандував:

— Завертай!

Мустафа не хотів пустити їх. Козаків так мало, що можна їх на аркан половити... Йому здавалося, що це вся козацька сила, бо більше нікого й не було видно.

Тепер з усіх боків засвистали по татарській стороні боєві свиставки, й татари з пекельним криком «аллах! аллах!» кинулись наздогін за козаками. Татарські коні, витягнувши шиї, як гуси в лету, з створеними широко ніздрями, гнали так, що животами мало не доставали землі. На них сиділи поганці в сторчатих шапках та вивернених кожухах, похилившись уперед. У кожного блищала в руках шабля. Вони доганяли козаків. Віддаль між ними меншала.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув півкругом коня і став проти татар. Підчас погоні татари поміщалися трохи. Деякі коні висунулись наперед.

Тріска першому стрічному татарині відрубав голову. Вона впала в траву, а кінь пігнав з татариним далі. Він все ще держав шаблю вгору, поки не звалився з коня. Нога лишилася в стремені і кінь поволік його отак у степ.

Коло Тріски збиралася щораз більша купа татар. Він рубав на обидва боки.

З того одна частина татарської сили здержалася.

Козаки зміркували, що щось сталося. Один оглянувся й крикнув:

— Хлопці, ватажок між татарвою... Хто в Бога вірує, не даймо! Який десяток козаків завернули коней і пустилися виручати Тріску. Вони бачили, як Тріска ввхався, врубаючи поганців. Але й татари роз'їлися, як оси. Козакам стало зле. Татар було чи не триста, козаків сорок. Вони готовились вже на певну смерть, і кожен молився Богові в передсмертній годині. Татари згуртувались у подовгасту валку і вже досягали козаків.

В одного козака кінь спотикнувся і впав, його сердегу розтоптали татарські коні.

А поки те, Недоля заходився привітати татар. Він розділив свою сотню на дві частини к поставив їх лицем до дороги, куди мали втікати Тріска з своєю ватагою. Для більшого розгону лишили між собою віддаль шістсот ступенів.

Татари були такі певні перемоги, що й не дивились на боки. Вони гнали вперед, як хорти за серною.

Як наблизилися до того місця, Недоля дав умовлений знак.

Козацтво рушило з місця, і в найбільшій розгоні вдарили на татар з обох боків.

Залунало козацьке: «Слава Богу!»

Татари не були в силі здержати розігнаних коней. Вони гнали одною збитою валкою. Розвитися по боках проти козаків вони й не гадали. Козаки насторожили свої списи і колами ними завзято у збиту купу.

Козакам не стало часу витягати списів, бо з великого розгону списи прошибали татарські тіла; вони взяли до шаблук. Настала страшна рубанина.

Козакам аж руки мліли, а татари поміщались так, що один одного рубав. Татари верещали, коні кричали і ставали дуба, а це все заглушав могутній крик з козацької гурди: «Ріж, бий!»

Татари загадали перебитися іншим боком і вийти з тої тісної вулиці. Вони рвались наперед, та тут натрапили на нову перешкоду. Ватага Тріски, побачивши, в чому справа, повернула і вдарила спереду.

Козаки встигли стільки нарубати татарських трупів, що збилася з них гребля.

Коні без їздців пігнали в степ.

Ті татари, що йшли ззаду, завернули коней і втікали. За ними пігнали козаки.

Між ними був і Непорадний. Він довго не знав, що йому робити, держачи на мотузі татарина, якого велів йому сотник пильнувати. Коли його товариші втікали від татар, він втівав

між ними, поганяючи перед собою й татарського коня. Йому самому смішно стало, бо держав татарина, як теля на мотузку. Було й таке, що коли татарський кінь побіг швидше, то мало татарина не стягнув з коня. Тепер, коли діло пішло інакше, Непорадний не втерпів. Він передав татарина якомусь молодому козакові, велів його із сотникового наказу берегти, а сам кинувся у вир бою. Та нікуди було приступити до того місця, де козаки рубали татар. Непорадний об'їхав другим боком і тут знайшов роботу, яку він любив.

Татари один по одному відлучалися від гуртка й утікали до свого коша.

«Ось і на моїй вулиці празник!» — подумав Непорадний і відіпняв від сідла свій шовковий аркан.

Аркан форкнув у повітрі і вхопив татарина, за шию та звалив з коня.

Непорадний вийняв шаблю і взяв її в зуби. Руками звивав аркан, поки не доїхав до татарина та відрубав йому голову.

— А в мене піде воно швидше, — говорив біля нього дід Панас, прицілювався і стрілив в найдальшого татарина.

— Коби так хто набивав вам рушницю! — каже Непорадний. — А я то швидше шнурок розмотаю.

Вороний пігнав вихром, а Непорадний складав аркан, поки не пустив його на голову татарині.

Повторив так кілька разів. Багато козаків розпустили теж свої аркани, а деякі стріляли з рушниць.

Погром татарів повний.

Непорадний впіймав ще одного татарина. Кінь шарпнув, а татарин впав на землю.

Татарин успів розсилити петлю, щоб його не задушила. Над ним стояв уже Непорадний з піднятою шаблею.

— Не забивала мене козак... Татарин да гроші, много золота син девлет-гірей, — лепетав татарин, заслонюючи себе руками.

Непорадний задержався. Це був татарський ватажок. На те вказувала його багата одежа.

— Вставай! — гукнув Непорадний.

Татарин підвівся, а козак зв'язав йому руки і повів між своїх.

Битва скінчилася. На побоєвищу лежали трупи людей і коней. Козаки добивали ранених. Інші пігнались з арканами по степу ловити налякані коні без їздців...

Поміж козаками їздив на своєму коні Недоля, опершись рукою під боки і порядкував.

— Де Тріска? — питає.

— Він поляг перший, — відповіли козаки. — Він здержав на собі цілу татарську навалу.

— Треба його відшукати...

Та його вже знайшли. Лежав на дорозі, куди гналась татарва, та ледве дихав. Дід Панас уже порався біля нього. У Тріски була порубана голова та поламані ребра й ноги.

Сюди приїхав Недоля і зіліз з коня. Тріска ще дихав. Він розплющив очі... Побачивши козаків, він сказав, тільки:

— Прощайте, братці, та й моліться за мою грішну душу. Він сконав.

Сонце вже заходило та озорило своїми червоними проміннями закривавлений степ...

Козаки і їхні коні такі були знеможені, що тепер не можна було гнатись за татарами, що над Самарою кошем стояли. Недоля велів вишукати ранених та збирати побитих, щоб їх відтак похоронити за козацьким звичаєм. Тепер кожний мав свою роботу. Одні збирали козацькі трупи в одне місце, інші копали велику яму, треті перешукували татар, інші знову пильнували коней. Найбільше роботи мав тепер дід Панас.

Засукавши по лікоть рукави, він ходив від одного раненого до другого і перев'язував рани.

Коли вже смерклося, робота йшла при ватрі довго вночі.

В козацькому обозі гомоніло ще. Козаки, розставивши вартових з усіх боків, кінчали свою роботу. До Недолі прибулизився Непорадний.

— Пане сотнику, в мене татарський бранець...

— Чи цей з розбитим носом? Чорт його візьми, невеликий тепер з нього хосен.

— Ба ні! Я йому обіцяв пощаду, коли правду скаже — обзивається дід Панас.

— Та візьми собі його...

— Та в мене ще другий бранець — каже Непорадний.

— Якого біса тобі з бранцями воловодитись?

— То якийсь визначний, обіцяв окуп...

— Давай його сюди!

За хвилину привели молодого татарина перед сотника.

Це був молодий і гарний татарин. Одежа на ньому багата.

— Як тебе звуть? — питає Недоля по-татарськи.

— Я Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського девлет-гірея, — сказав гордо татарин.

— А я тобі кажу, — обзивається один козак, — що ти чортів син, а твій Магомед і твій хан чортові братами приходяться...

— Не смій, джавре, зневажати його світлости хана ханів, бо він вас усіх переріже, або в полон візьме, — крикнув люто татарин і затупотів ногами.

— А заки ти йому це скажеш, то підеш за твого дядечка в пекло, — відрубав козак і брав уже за шаблю.

— Тихо, — гримнув Недоля. — Не твоє діло, не твій бранець, Тихоне!

До сотника приступив молодий гарний козак.

— Як засвітає, візьмеш десяток козаків і. поведеш оцього бранця в Лубни та віддаси його панові полковникові. Розкажеш усе, що було, та не забудь поклонитися гарненько. Гляди, щоб не втік та щоб його приставили живого і цілого.

— Ба, а мій окуп? — каже Непорадний. — Це мій бранець...

— Добре! Скажи, Тихоне, панові полковникові, що окуп прийде козакові Семенові Непорадному... Тобі, Семене, так краще буде, як возитися з татариним, мов циганові з ведмедем.

— Воно й правда! — заспокоював себе Семен. Він став перелічувати на пальцях: «воловодитись з ним, годувати, пильнувати»...

— А ще тобі при нагоді голову відріже, — докинув хтось з гурту.

— Ну, прощай, пане ага! — говорить Семен татаринів. — Поклонись гарненько твому батечкові... Ось забув, як його величають, та чорт його бери... вже ти на мене сердься... воєнне, знаєш, діло, — говорив Семен з повагою, кланяючись татаринів шапкою. — Та ще спасибі, що ти мені, а не кому іншому дістався.

Усі козаки реготались, аж за боки брались. — Цей татарин для нас важніший, як сьогоднішня перемога, — говорив Недоля півголосом до діда Панаса. — Полковник наказав мені дістати якогось визначного татарина. Від нього гадає полковник дізнатися дещо про наміри орди...

На те все дивився Павлусь. Він перший раз дивився очима на битву з татарами. Він побачив те, що дідусь йому розказував, і це показалося правдою. Тепер татари не видавалися йому такі страшні, як учора. Козаки сильніші. Коли б так було вчора, не вбили б вони дідуса й маму, не взяли б сестри в полон.

І в нього вступила надія, що козаки відіб'ють ще й тата й сестру... Та коли це буде? Павлусеві бажалося, щоб зараз погнались козаки й розбили татар до решти та освободили полонених.

Про це говорив він до Петра.

— Так не можна, братчику, — говорив Петро. — Пан сотник знає, що йому робити, і так буде, як він хоче. Потерпімо до завтра. Онисько казав, що татарський кіш невеликий. Вони навантаженими возами недалеко заїдуть до завтра. Здогонимо...

Павлусь заспокоївся. Він приліг біля Петра при ватрі і кріпко заснув.

В козацькому обозі стали вогні пригасати. Усе притихло, хіба вартові перекликалися.

Козаки посхапувалися, як тільки на світ стало заноситися.

Вони помолились і взялися хоронити побитих товаришів. Яма вже відучора була готова.

Позносили козацькі трупи і повкладали рядком.

Кожен прощався з товаришем. Один козак прочитав над трупами молитву і тепер почали складати їх на дно ями так обережно, як мати вкладає скупану дитину в колиску. Голови покривали червоною китайкою. Біля кожного поклали його зброю, перехрестили і почали мовчки засипати землю. Кожний козак вкинув бодай грудку землі.

Тепер стали засипати землею, обкопуючи її довкруги, поки не висипали чималої могили.

Татар ніхто не хоронив, їх трупи залишили вовкам і гайворонам на жир.

З цієї битви добули козаки чимало користи. У татар знайшли багато червінців, талярів, піймали більш сотні добрих коней і забрали татарську зброю.

А Непорадний водився із своїм татариним, що ледве лавив. Мотуз в'їдався йому в тіло.

Побачив це Недоля.

— Семене, та пусти його до чортової матери. Не маєш кращого діла, як його пильнувати. На базарі його не продаси, бо ми людьми не торгуємо.

Непорадний розв'язав йому руки:

— Йди собі, куди хочеш!

Татарин кинувся тепер на останки їди і повилизував усі казанки. Він був знову веселий, як дитина.

— Я лишився б з вами, — каже татарин до Недолі.

— Про мене, лишайся! А чи приймеш християнську віру і відречешся свого Магомеда?

— Хоч би й зараз! — каже татарин: — Бог один...

— Дайте йому, хлопці, зброю і коня татарського.

Татарин радів дуже. Він не надіявся такого кінця і почувся дуже щасливо. Сковив між татарські коні і відшукав зараз свого. Обняв його за, шию і став пестити. Кінь пізнав зараз свого пана.

— А гов, свату, не руш! — кликав Непорадний: — Це моя добича, не дам!

Татарин і не гадав пускати коня. Він вискалив зуби і затиснув кулак.

— Згода! — гукнув Недоля: — За цього візьми собі два татарські.

— В похід! — командував Недоля: — Просто на татарський кіш!

V

Татарські бранці, що були в коші, зміркували зараз, що воно щось робиться, як лиш почули свиставку, а татарва кинулася до коней та зброї і вийшла з коша. Вони догадувалися, що десь недалеко, мабуть, козаки, і в них блисла надія, що може їх відіб'ють. Вони почули татарський бойовий оклик та зараз і побачили, як татари почали звивати свої шатра, запрягати вози й татарські арби. Татари порозділювали бранців після того, що вони були варті. Дівчат та малих дітей окремо, жінок та козаків теж окремо. Усіх стерегли пильно і не розв'язували їм рук. Гіршу частину добичі вели на мотузках попри коні.

Бідні бранці були страх помучені і мали велику спрагу. Коли татари розклалися кошем, кожен бранець приліг на траві; де стояв. Між тими, що йшли пішки, був і Степан Судак, Павлусів тато. Без шапки, босий, в одній свитині, із зв'язаними руками.

Він приліг на траві.

Татари кинули їм, як собакам, якоїсь паляниці, і кожен пішов до шатра. Степан не знав, що сталося з Ганною та Палажкою; не знав, чи вони живі, чи в неволі. Він волів би, щоб

їх убили. На згадку про неволю в нього завмирало серце з болю. Така неволя гірша смерті. А він лежав тут безрадний.

Лежачи так, він сіпав з усієї сили мотуза, та тим більше; затягав вузол. Даремна праця. Степан обернувся боком, відтак горі спиною і, ніби то жуючи паляницю, почав зубами розмотувати мотуза. На його радість вузол попускав щораз більше. Степан оглядався на вартового й розмотував зубами вузол. Вкінці почув свої руки свободними.

Не рухаючися з землі, він вийняв обережно з кишені ножа і найближчому товаришеві розрізав мотуза. Ніж пішов по руках, а вартовий татарин і не догадувався нічого. Поглянувши на бранців, що лежали вкупі, не рухаючись, він пішов далі. Бранці одначе не рухались, дожидаючи слушного часу. Та в тій хвилині пригнало в кіш кілька татар і стали щось балакати. Від того в коші наче запалило. Татари сідали на вози і почали рушати з місця.

Бранці посхапувалися і гуртом скочили над беріг ріки в комиш. За ними пігнало багато й таких, що не встигли розв'язати рук. Татари бачили це, та не було часу їх ловити. Вони втікали з тим, що їм лишилося.

Ті, що не встигли втекти, мусили тепер бігти, мов собаки, попри татарські коні, а хто нездужав, тому зараз відрубували голову, коли нагайкою не могли його підігнати.

За хвилину лишилось тільки потоптане місце, де стояв татарський кіш.

Втікачі сиділи тихо в комиші, боячись промовити й слово. Вони не знали напевно, що сталося. Може ще поганці вернуться? Догадувалися, що була стріча з козаками, та хто побідив?

Настала темна ніч. Довкруги було тихо. Аж тепер рушилися втікачі.

— Не багато либонь наших спасівчан урятувалось, — каже один, зідхнувши.

— От ліпше не говори, — каже Степан, — бо серце ножем краєш. Моїх усіх чи не в полон забрали...

— А моїх вимордували на очах.

— Боже, Боже! За що ми так терпимо тяжко! — стогнав другий.

— От мовчи, не стогни, а то ще біду накличеш.

— Всі ми на одним коні їдемо, усім дісталося.

— Та, либонь, дехто заховавсь у тернину...

— Хіба дехто з того боку. Ти бачив ясир? А кілька трупів лежало...

— А якби ми так були всі боронилися, таки були, б не дались. У нас було козацтво...

— Говори здоров! Та хто ж сподівався? Це вночі, усе спало...

— Гей, братики, здійміть з мене мотуза!

— У кого ніж, признавайся!

Знайшовся ніж, і стали розрізувати решту.

— Ах, бодай тебе! Руку мені скалічив...

— А хіба ж я по ночі виджу!

— Братчики, їсти страх хочеться.

— Ходіть напиться води, та за їду вибачайте. Завтра вернемось у нашу Спасівку, то може дещо і знайдемо.

Пішли усі до води. Вода була тепла. Відтак знову в комиш. Посідали в колесо і кожний важко задумався. Не більш, як доба, як кожен був щасливий у своїй хаті, серед любі сім'ї! Те щастя ніколи вже не вернеться.

— Ой, бідний мій синку, що з тобою сталося! — заплакав один: — Не побачать тебе більше мої очі на цім світі...

Кожний, сперши голову на коліна, задрімав. Вже було рано, як втікачі почули якийсь гамір. Усі прокинулись. Один підвів голову з комишу і крикнув:

— Наші!

Посхапувалися. На те місце, де стояв татарський кіш, приїхали козаки Недолі.

— Гей, козаки братчики, не дайте пропасти!

Втікачі гнали прожогом до козаків, хапали їх за стремена і плакали з радощів.

— Хлопці, — гукав Недоля: — Нагодувати голодних!

Козак добував з торбини, що мав, і подавав.

— Якби вас так передучора Бог приніс, не було б тої хале-пи, і хрещений народ не пішов би в неволю!

— Не журіться, догонимо...

В цій хвилині скочив з коня Павлусь і прибіг до батька.

— Таточку, тату, де наша Ганна? — він обійняв батька за шию.

— Пропала, синочку, пропала! — говорив Степан. — Татари зловили Ганну і маму...

— Маму ні — її татарин вбив, я бачив...

— А мене ж, тату, не пізнаєш? — обзивається Петро. Степан не пізнав зразу, а відтак обійняв старшого сина.

— Сини мої, соколи, ось де ми стрінулись!

— Гей, люди добрі! — гукнув сотник: — Кому воля, бери коня та зброю і приставай до нас. Нам не можна часу тратити.

Небагато спасівчан вернулося додому. Хто сподівався когось із своїх знайти, той і вертався. Інші взяли татарську зброю і пристали до козаків.

До них пристав і Степан. Йому не було до кого вертатися.

Тепер Недоля залишив частину козаків при таборі, а з іншими вибраними пігнав слідом за татарами.

Слід був значний, бо татари їхали возами.

З тими козаками пішов і Степан. Він надіявся віднайти дитину.

Козаки пустилися скоком. Слід показував до берега ріки.

Вже було коло полудня, як передові козаки повідомили, що побачили татарський табор.

Недоля казав напоїти коні й відпочити. Тепер уже татарва не втече.

Попас тривав не довго. Вполудне найкраще нападати, бо татарин лінивий від спеки і неворухливий. Посідали знову на коні й рушили. Татари рушили теж. Їм пильно було до Криму. Козаки їхали підтюпцем.

Недоля послав більшу частину своєї сотні далеко вбік. Вона мала об'їхати колесом і забігти татар збоку. Так і сталося. Козаки наближались з двох боків. Вони бачили табор, як на долоні. Він тягнувся довгим мотузом понад беріг, наче велика гусениця. Вози тягнули воли, а татари їхали на конях боками.

Тепер козаки рушили з усієї сили. Татари побачили їх і раз загалом отаборитися возами так, як це робили козаки. Почали підганяти воли батогами й заїздити на боки. Але було запізно.

Козаки налетіли на них, як яструби. Татарії не вміли гаразд боронитися. Деякі стали по одному втікати, та тих половили на аркан. Цілий табор з усім награвленим добром дістався в руки козаків. Степан з Петром увихалися поміж: возами, де були бранці. На кількох арбах знайшли кілька спасівських молодичь і парубків.

— А да Ганна? — кричав Павлусь, ідучи вслід за батьком.

— Нема її, синочку! — обізвалась одна молодичка. — Ще вчора забрали татари всіх дівчат і малих хлопців і поїхали наперед.

Степан лиш руками сплеснув. Павлусь посумнів. Уся надія пропала...

— Таточку, Петре, просіть пана сотника, хай прикаже зоганяти, ми їх піймемо напевно... Господи, що з Ганною сталося?

Козаки не втратили в цій стрічі нікого.

Недоля загадав спочивати тут довше. Козаки розтаборилися, зарізали кілька волів і почали пекти м'ясо.

Спасівчани, що тут були, порадилися і рішили з возами, кіньми і відібраним добром вертатися вранці додому. Степан випросив у сотника, щоб пустив і Петра. З цього не був радий Павлусь. Він знав з оповідань Андрія, що то є татарська неволя, в яку попала Ганна. Він знав, бо це знала вона, дитина в Україні, що поганці виробляють із бранцями, що їх продають на базарі. І він уявляв собі, як його любу сестричку татарин веде на мотузі на базар, як її поганці оглядають та торгують, а відтак везуть в далеку турецьку землю, геть за море, і звідти ніколи їй вже не вернутись. Йому збиралося на плач.

— Хіба ж, тату, так її нещасну залишимо без помічі?

— Так мусить бути, коли не можна, інакше, — каже батько. — От не рви мого серця... Не вона одна...

— Чому не можна? Ось ми три їдьмо в Крим, то її освободимо.

— А знаєш ти, братіку, де Крим? — відзивається Петро. — Там усі три пропадемо, і нас розлучать, та й її не видобудемо. Пропало!...

Павлусь затаїв зуби і не говорив більше нічого. Вже над вечером надійшла решта козаків з табором. Настала ніч. Козаки полягали спати. Павлусь лежав між батьком і братом, ніби спав. В обозі затихло.

Тоді Павлусь устав тихенько, надягнув на себе кожушину, взяв сумку з сухарями в брата, його дві пістолі, мішочок з

кулями й ріжок з порохом, припняв свою шаблю і пішов, не сучи своє сідло на голові поміж сплячих козаків просто до того місця, де паслися коні. Знайшов свого коня і обережно виїхав помежи ватри вартових козаків у степ. Відїхавши на таку віддаль, що його кулею не досягне, він потиснув коня і пігнав скоком.

Тепер поглянув на зорі і завернув коня на південний захід. «Там і Крим лежить», думав собі хлопець. Бо покійний дідусь показував йому частенько зорі на небі, по яких і серед ночі не заблукаєш, і хлопець добре собі запам'ятав. Дідусева наука стала йому в пригоді. «Ось це великий віз, — повторяв собі Павлусь, — а ця зоря над нами показує північ. Ну, напроти неї мусить бути південь». І туди він поїхав.

Коли Степан з Петром рано прокинулись, Павлуса не було. Їх аж заморозило. Вони відразу догадалися, що завзяте хлопця поїхало шукати сестри, а звіди напевно не вернеться, пропаде.

Коли це сказали Недолі, він говорив:

— Як хлопець з цього вийде цілий, то знайте, що з нього кошовий буде...

VI

Хлопець за ці два дні освоївся із степом і з татарами, а тепер не лякався нічого. В нього ж була шабля й два пістолі, то не те, як він утівав із Спасівки. Тепер він вже між козаками бував у поході і бачив, як татарва б'ється...

Їхав так підтюпцем аж до рана. Тепер натрапив на якусь річку і напоїв коня та дав йому трохи спочити. Сам зїв кусок сухаря й поїхав далі, держачись усе південного заходу.

Коло півдня він дуже знемігся, спати йому хотілося. Муха страшенно кусала, їдучи так, натрапив Павлусь на балку. В балці в найвужчій її заглибленні росли кущі, а з-межи них випливала вода з джерела. Тут був гарний холодок, що аж манив до себе. Павлусь загадав тут спочити до тої пори, аж трохи перестане палити спека. Він розсідлав коня і припняв його на мотузі до куща. Кінь напився води і почав над потічком пастися. Павлусь зїв жменю смаженої в салі каші, напився з джерела води і поклався в холодку на сідлі спати. Якийсь час чув, як кінь хрупає траву, як бриніли комахи в траві, перекликались пільні коники, а далі й заснув твердо.

Прокинувся від того, що сонце вихилилося з-поза високого берега і заглянуло йому в вічі. Він відразу нагадав, де він. Від здорового сну йому весело стало на душі. Він почував у душі певність, що сестру знайде й визволить. Загадав зараз їхати далі, поки ніч настане.

Тепер краще було їхати. І кінь відпочив, і він почувався здоровий і ситий. Вже над вечором доїхав до якоїсь ріки. Вода плила між двома досить стрімкими берегами. Тут і ночувати буде, аби лише пригоже місце знайти. Та як лиш з'явився над берегом, обсіла його хмара комарів, що аж в очі лізли. Від комарів найкраще обігнатися ватрою. Вона й вовка відстрашить, але зате татарина може звабити. Треба б десь так у захисті, щоб не видно. Він узяв коня за повід, пішов

понад беріг і пильно розглядався. Тут натрапив на два високі камені, що стоячи один коло одного, лишали між собою невеличку прогалину. Недалечке тих каменів була відстань від води до берега, де можна було коня попасти. Перед тою прогалиною, що між каменями, ріс високий кущ верболозу. Павлусь аж усміхнувся, побачивши таке гарне місце. Зараз завів коня під беріг і припняв до куща.

Далі побіг на беріг і почав збирати цілими оберемками суху траву й бадилля. Все те скинув з гори в прогалину між каменями. Тепер викресав вогню, запалив віхоть сухої трави й пішов поза верболоз у прогалину. Без того не зважився йти. Він знав, що в таких місцях, гада буває. Гадюка вдень не страшна. Егеж! Кілька їх сам Павлусь винищив у степу таки ціпком. Та вночі — то вже не те. Вона вкусить так, що людина або скот пухне, і треба їхати до знахаря. Павлусь не раз це бачив, а тут знахаря немає.

І справді, коли Павлусь засвітив у прогалині, зашипіла гадюка, втікаючи поміж кущі.

— Вибачай, пані-матко, — говорив стиха Павлусь, — що не дав виспатися. Цим разом поступись гостеві. За це вранці спасибі тобі скажу.

Павлусь розвів невеличку ватру. Комарів прогнав. Оглядаючи своє легище, він побачив під берегом печеру і подався туди з віхтем горючої трави. На землі розлазилися малі гаденята. З печери вилетіла сова і трохи не скинула хлопцеві шапки з голови. Випаливши печеру, він приніс сюди своє сідло і лагодився спати.

Тепер він нагадав, що йому хочеться їсти. Він не хотів з'їдати усіх своїх припасів. Забавляючи себе, він збирав потоптані гаденята і кидав в огонь. Вони на жару вертілися, пухли, а відтак тріскали, аж вогонь розприскувався. Але тою забавкою голоду не заспокоїв. Павлусеві нагадалося, чи не можна б їсти печену гадюку або... жабу. Таки жабу ліпше. В ріці, мабуть, є жаби. Якби лише зловити, бо їсти страх хочеться. Можна б і птицю вбити з пістоля, та тепер ніч. Нічого не може, треба пекти жабу. Він узяв жмуток трави, запалив і пішов до ріки. Кілька наляканих жаб справді скочило у воду.

Хлопець поліз у воду і став собі світити, забуваючи на всю небезпеку. Такого дива він ще не бачив. Вода була йому вище колін. Була чиста. На споді видно було пісок. Від світла відбивало біле тіло його ніг.

Аж дивиться, а біля нього щось плеснуло по воді. Він стояв, не рухаючися. Трава горіла ясно. З неї відпадали горючі іскри на воду і тут гасли, шиплячи. Павлусь побачив, як надплила риба. Вона дивилась на Павлусеві білі ноги і, повертаючи хвостом та порушуючи зябрами, почала наблизитися до ноги. По дорозі проковтнула вуглик, та зараз і викинула його з рота. Павлусь стояв непорушне. Трава догоряла. Тоді Павлусь запустив блискавкою руку в воду, зловив рибу за голову і вп'явив пальці в її зябри. Догоряючу траву пустив на воду, його огорнула п'яма. Лише бачив білу рибу у своїй руці, що пручалась на всі боки.

— Це мабуть краще, як жаба, — подумав Павлусь. — Слава тобі, Господи!

Виліз на беріг і пішов у свою печеру, де вже вогонь став пригасати. Докинув бадилля, полум'я спалахнуло, а Павлусь почав справляти рибу. Він її зарізав ножом, випотрошив і поклав на грань. Відтак обертав її на всі боки, поки не спеклася.

Павлусь не тямив, чи йому щось так смакувало, як оця риба. Тепер помолився, вкрився кожухом і заснув безжурно.

Він прокинувся вранці від того, що хтось сильно штовхнув його в бік.

Розплющив очі й побачив над собою високого чоловіка з люлькою в зубах.

Чоловік був одягнений в подерту, замазану одержу і в татарську шапку. На ногах у нього були постоли, пов'язані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкуйовджена чорна борода. Не було на ньому нічого, що нагадувало б козака. Вся зброя в нього — довгий ніж за поясом.

— Вставай, козаче, пора в дорогу! — гукнув і плюнув крізь зуби...

Павлусь присів на лежанці й таки налякався. Таж: це напевно харциз, розбишака, про яких стільки від дідуся наслухався.

Одного разу у Спасівці зловили парубки такого саміського при конях. Він його бачив...

— А хто ви, дядьку, будете? — питає Павлусь і чує, як у ньому серце затривожилось.

— Не будь надто цікавий, а то в пекло попадеш! Роби, що велять, збирайся.

— Куди ж ви мене?

— Побачиш, візьму тебе з собою.

Павлусь вхопив миттю пістоль і натягнув курок...

Та заки вспів стрілити, харциз копнув його ногою по руці, і пістоль випав геть з руки.

— А диви, жаба! До пістоля береться!

Харциз одною рукою придержав Павлуса, а другою зв'язав йому мотузом руки.

— Дядечку, пустіть мене! — просився Павлусь, аж плакав. — Я так із страху, ви мене страх налякали... я далєбі нічого... я за сестрою шукаю... її татари в ясир взяли. Пустіть, дядечку, пустіть; Бога за вас молитиму, а то я припізнюся.

— Ну, заспокійся! Я тобі дорогу до татарів покажу, та вибач, що тебе трохи спутав, ти кусати любиш...

Розбишака осідлав коня. Він зараз зміркував, що в сідлі є гроші, бо усміхнувся. Пістоль заткнув собі за пояс, а шаблю шпурнув геть, бо йому такої малої не треба.

Павлусь мало не розплакався за своєю шаблею.

Харциз скочив на коня і посадив Павлуса наперед себе.

— Ну, тепер поїдемо до татар!...

— Дядечку, мені болять руки; розв'яжіть, бо зімлію.

— Добре, я тебе розв'яжу, та гляди, якби тобі забаглося втікати або теє, то не прогнівися, а головку тобі скручу, як горобцеві.

Павлусь поглянув на харциза, та аж задеревів. У нього світили очі, мов у вовкулаки.

— Куди ж ви мене везете?

— Тобі кажуть, до татар. Однак наша дорога. Ти за сестрою шукаєш?

— Авжеж за сестрою, за Ганною. Вона така добра, як янгол, татари набігли на нашу Спасівку, багато людей піймали й її теж.

— А ти?

— Я втік на татарським коні та по дорозі козаків здивав. Вони відтак розгромили татар і багато наших спасівчан освободили.

— Далєко звідсіля?

— Мабуть, далєко. Деє над рікою Самарою, коли знаєте...

— Дядьку! — сказав по хвилі.

— А чого?

— Ви чоловік бувалий, допоможіть мені, будь ласка, сестру віднайти і визволити. Велику заслугу в Бога матимете, до того я вам ще гарненько заплачу...

— А в тебе є гроші?

— Є, далєбі, є і червінці і таляри. Усе те буде ваше, коли Ганя буде вільна...

Харциз усміхнувся злобно:

— Ну, заспокійся, побачимо...

За гроші більше не питав. Він знав, де вони сховані.

Павлусь справді заспокоївся. Хоч як харциз йому не подобався, він собі міркував, що за гроші все зробить. Тож то зрадіє, як сестру викупить і визволить та привезе додому! Харциз відгадав думку хлопця і був певний, що він не втече, а буде його держатися.

Коло полудня натрапили на невеличку ватагу татарських купців, що вертались із Києва в Крим.

Було їх не більше, як двадцять людей. Вони сиділи то на конях, то на татарських арбах, навантажених усяким крамом. Воліклися поволі. Вони зараз спостерегли харциза і пристанули.

Харциз, в'їхавши між них, став щось по-татарськи розповідати, показуючи на Павлуса. Його взяли татари з коня і стали оглядати. Мацали за руки й ноги, повертали його головою і дивились в зуби, достоту так, як роблять купці із скотом на базарі. У Павлуса зродилось лихе прочуття. Він догадувався, що харциз продає його татарам.

Впевнився у своєму почутті, коли татарин виймав, гаманець із грішми і став їх числити на руку харцизові, що не злавив з коня. Він сховав гроші в кишеню і, заговоривши ще кілька слів, завернув коня й подався в степ.

— Дядьку, дядечку, чого мене лишаєте? — кричав Павлусь. Він хотів за ними бігти.

Харциз оглянувся й каже:

— Шукай, дурню, сестри; вони тобі дорогу покажуть.

Павлусь придержав татарин за руку:

— Не втікала, бо зв'язала тебе на мотузок; твій тато спродав мені тебе...

— Який він мені у чорта тато! — кричав сердито Павлусь, а наздогін харцизові гукнув:

— Продав ти мене, Юдо. Бог тебе напевно покарає!

Харциз був дуже вдоволений. Добув без труду коня, сиділо з червінцями, та ще й за хлопця гроші взяв. Тепер поїде де-небудь у город і загуляє, загуляє, аж чортам стане заздро. Він почав співати, аж луна по степу пішла.

Він був такий зайнятий собою та тим, як він загуляє, що не зважав ні на що. Кілька разів із радощів потягнув коня нагайкою і їхав так до вечора. Був голодний. Коли так де-небудь поживитися...

Аж ось побачив ватагу козаків, що надїхали з протилежного боку. З ними не радо хотів харциз стрінутися, аби часом не трапити на якого знайомого. Про нього недобра слава ходила по Україні. Його знали, як потурнака, харциза, що зарізав би рідного батька. Чимало було в нього гріхів на душі. Він показував татарам дорогу в Україну, крав козацькі коні, хлопців та дівчат, де трапилося, і перепродавав татарам. Тепер наткнувся він на козаків так неждано, що нікуди було втекти. Напевно зловлять на аркан або уб'ють з рушниць, а так, то може ще вибратися. В Україні не був уже кілька років, змінився з лиця й може ніхто його не пізнає.

Він здійняв шапку і став вигукувати:

— Пугу, пугу!

То була ватага Недолі.

Харциз підїхав ближче.

— Братики, козаки! Слава Богу, що я з вами стрінувся...

— Ти звідкіля?

— Я з татарської неволі втік. П'ять літ мене поганці мучили, та вдалось мені на татарському краденому коні втекти. Десять днів степом їхав та хіба сирою рибою живився, бо й креси́ва в мене нема, щоб вогонь розвести. Дайте, братці, .що-небудь їсти.

— Ну, гарно, — каже Недоля, — будь нашим гостем. Дайте йому що-небудь їсти.

Козаки подали йому кілька сухарів та сушеної риби. Він, не злазивши з коня, заїдав, аж тріщало. Козаки почали до нього пильно приглядатись. Особливо Непорадний оглядав його на всі боки.

— Добрий у тебе кінь, небоже, звідкіля ти його взяв? — питає Непорадний.

— Татаринові вкрав, прости Боже гріха, — каже харциз, усміхаючись.

— Пане сотнику, — каже Непорадний, — він бреше, цього коня я знаю, це той, що хлопець на ньому втік, і сидло те саме. Харциз поблід.

— Про якого хлопця, — каже, — ви говорите? Я нічого не знаю.

— Ось зараз будеш знати, чортів сину, — крикнув Непорадний і вмить закинув йому петлю на голову.

Харциз став оборонятись, та відразу кинулось на нього кілька козаків. Його стягнули з коня і зв'язали.

— А дивіть, хлопці, — каже один, — і Петрові пістолі має.

— Признайся, душогубе, де ти хлопця дів? — гримнув Недоля.

Харциз мовчав. Козаки обступили його кругом і оглядали.

— Хлопці, нам ночувати пора. Розпаліть вогонь, а відтак припекти його залізом, поки не скаже 'правди.

До харциза наблизився й татарин, що тепер пристав до козаків.

Він заговорив до нього кілька слів по-татарськи.

Харциз мовчав.

— Я його знаю, — каже татарин до сотника. — Він потурнак, татарам служить, людей продає. Його звуть Карим. Харциз поблід ще більше, тепер йому амінь.

— Егеж, це той Карий! Його ціла Задніпрянщина знає, жінки дітей ним лякають... Ось ти, небоже, знав, де охорони шукати!..

— Чи ти скажеш вже раз, де ти хлопця запропастив? — питає Недоля. — Я з тебе шкуру зняти накажу.

— Я продав його татарським крамарям.

— Панове молодці, в сидлі ще заховані є гроші, так як були.

— Панове товариші, — питає Недоля, — зробімо над цим безбожником суд. Він відрікся Христа, пристав до нашого найтяжчого ворога, зраджував братів своїх, продавав християнські діти поганцям. Що йому за це зробити?

— Смерть! — гукали козаки.

Вони готові були кинутися на нього й розірвати на шматки.

— Чуєш, Гусейне, — каже Недоля до татарина, — візьми його і скарай на голову.

Татарин махнув ножом і відрізав голову харцизові. Тоді взяв Карого за ногу й поволік у степ.

Проклін Павлусів здійснився.

VII

Павлусь заспокоївся. Він сидів на татарській арбі, підігнувши коліна під бороду і задумався, що йому тепер робити. Татарин підсунув йому кусок паляниці й кухоль молока. Павлусь був дуже голодний. Він з'їв паляницю і випив молоко, не знаючи, що воно кобиляче.

«Може воно так ліпше», подумав Павлусь, «що я між татар попався. Вони мене завезуть у Крим, то може й сестру легше знайду».

— А куди ви їдете? — осмілився запитати Павлусь.

— Ми їдемо в Крим, і ти їдеш з нами. Як будеш добрий, то й тобі буде добре.

Татари видавалися Павлусеві якимись добрячими людьми, не такими, як ті, що Спасівку грабили. Це були крамарі, такі самі, як ті, що не раз у Спасівку заходили.

Хлопець повеселішав і почав татар цікаво розпитувати про все. Він їм подобався. За кілька днів він освоївся з та-

ким життям. Помагав татарам у всьому і вчився запощадливо татарської мови. Він був понятливий, і татари не могли надивуватись тому. Інші бранці були якісь неприступні, дикі, все плакали, а Павлусь, вивчивши татарські слова, по-слугувався ними в розмові.

— Ти від нас не втечеш? — питає його раз найстарший татарин із сивою бородою.

— А куди мені втікати? Без коня, без зброї? Мені між вами добре. Я й не знав, що між вами такі добрячі люди бувають...

— Ми купці. Ти лишишся з нами, приймай нашу віру.

— Я ще не знаю, яка ваша віра. А хіба ж між вами хрещених нема?

— Нема. Ти мусиш виректись хреста, плюнути на нього.

Павлусь плюнув би татаринові в очі за таку зневагу християнської віри.

— Я насамперед хочу вивчити вашу мову, а це потім...

— Добре, добре!— говорив татарин — Коли станеш мослемом, то й вільний будеш, а потому можеш до великої поче-сти у нас дійти... ти гарний хлопець. Не один з ваших був у нас великим везиром у падишаха в Царгороді...

— А що це падишах?

— Не знаєш? То цар турецький, дуже великий пан, знаєш?

— Того не знаю. У нас в Україні немає царів, а є гетьман, а на Січі кошовий отаман...

— То ще більший. Вашого гетьмана, можуть скинути і ви-брати другого. А в нас не так. У нас хто вродиться падиша-хом чи ханом, то вже й до смерті ним буде...

— А кілька ви за мене заплатили тій собаці? — питає іншим разом татарина.

— Двадцять золотих.

— Ов, так мало! — каже Павлусь, сміючись.

— А ти вартий більше?

— Я був би вам дав за себе вдесьтеро стільки.

— Хіба ж у тебе є гроші?

— Тепер нема, але були в сідлі; той собака харциз забрав разом із конем.

— Чому ти нам не сказав цього? Ми були б відбили...

— Може, я колись з ним стрінуся... Як він зветься?

— Ми його зємо Карим.

— А чи у вас, татарів, продають теж?

— Ні, не можна людей своєї віри продавати; за це вели-ка кара.

— От бачите, а він свою віру продав...

— Він не має віри. Ми знаємо його. Він з нами торгує.

«Такі то й ви», подумав Павлусь, «що з злодіями крама-рюєте!».

Павлусь побоювався, що його теж продадуть в Криму на базарі і запитав раз про те татарина.

— Добрих хлопців ніхто не продає, а держить собі.

Павлусь не хотів з цими купцями розставатися. Він га-дав, що з ними їздитиме по цілому Криму та так і сестру відшукає.

Дорога до Криму тривала дуже довго. Навантажені арби воліклись поволі, а вже кожна переправа через ріку була дуже тяжка. За той час Павлусь підучився татарської мови настільки, що розумів, коли до нього говорили, і знав дещо відповісти.

Хлопець показувався до всього охочий і щирий і сповняв усі роботи справно.

Татари були з нього раді й були певні, що він збусурма-ниться. Хлопець був супроти них наївний, розказував їм про-сто, що його питали. Він розказував їм, як татари зруйнува-ли Спасівку, як він утікав, та й як потім козаки розгромили татар. Одного лише не сказав і це заховав собі на дні душі, що він їде в Крим, щоб рятувати сестру з полону. Коли б не те, він вже давно втік би, не надумуючись, бо мав до цьо-го багато нагоди.

Татарів навіть це дивувало, коли раз стрінули в степу чума-цьку валку, Павлусь розмовляв з чумаками, але не просив, щоб його викупили та взяли додому. Під час дороги Павлусь пильно придивлявся, куди їхали. Старався запам'ятати кож-ну річку, кожний брід і все те, по чому цю дорогу можна б пізнати. Так, заїхали аж до Перекопу. Павлусь побачив упер-ше море, і в нього сильніше забилося серце.

Тепер зачиналася Татарщина. Зараз за Перекопом по-бачив перші татарські улуси. Які ж вони були неподібні до українських сіл! Чужина аж біла в вічі. Павлусеві тепер ста-ло лячно. Поки ще бачив степ, йому здавалося, що він дома. Тепер ні сліду по Україні. Його звичайна відвага кудись про-пала; йому стало моторошно.

Переїхали кілька улусів. Ватага й тут тягнулася поволі. Та-тари виходили й придивлялися до них, а дехто розпитувався за своїх знайомих, що пішли загоном по Україні.

Та купці не знали, що на те сказати; вони ні з ким не бачилися.

Нарешті стали в селі Коджамбаку, де була їхня оселя. Су-лейман-ефенді, той старий із сивою бородою, що купив Пав-луся, був дуже багатий татарський купець. Він вів широку торгівлю між Царгородом та всіми надморськими містами й Україною. Свої головні склади мав саме в Коджамбаку. Тому оселя виглядала, як мале містечко. Стояли тут рядком кам'яні доми, звичайні і поверхові, були шопи на вози й коні, склади з крамом, а при однім боці стояв великий поверхо-вий дім, де мешкав Сулейман. Той дім припірав до велико-го городу. Всі ті будівлі були оточені густим частоколом, а в ньому двоє воріт одні проти одних.

Коли Павлусь вїхав на той майдан, то йому аж у голові за-крутилося. Такого дива він ще не бачив. Ходило туди багато людей. Досі здавалося Павлусеві, що татарва то найчорніші люди на світі. Тепер побачив губатих чорномазів з Афри-ки, що звивались, як чортяки, їх Павлусь найбільше боявся.

Сулейман приїхав на своїй арбі, де й Павлусь сидів, під са-мий рундук дому. Звідси повиходила служба і почали низь-ко кланятися Сулейманові. Назустріч батькові вийшов його

син Мустафа, що в неприязності батька завідував його цілим майном.

Коли звіталися, спитав Мустафа батька, показуючи на Павлуса:

— Хто це?

— Цього хлопця привожу тобі на гостинця, я його купив. Поклонись твому новому ланові, — сказав Сулейман до Павлуса: — Будь слухняний, як і досі, і буде тобі добре.

Павлусь здійняв шапку і вклонився по-своєму.

Мустафа сказав щось якомусь татарині, цей взяв Павлуса за руку й повів між челядь.

Челядь мешкала наниз. Горниця була призначена для панів.

Павлусь аж тепер помітив, що всі вікна нагорі були приклонені густою дерев'яною решіткою.

Вийшовши до челядної, Павлусь не знав, що з собою робити. Прийшов найстарший між слугами і почав його з усіх боків оглядати.

— Ти звідкіля? — питає по-українському.

Павлусь відповів, та дуже дивувався, що цей татарин так добре знає його мову.

— А ви, дядечку, теж з України? — спитав Павлусь.

— Мовчи! — гукнув татарин і вийшов. До Павлуса приступив один невільник українець.

— Ти його так не питай, а то розсердиться та ще поб'є.

— Та за що має мене бити? Хіба я йому що зробив?..

— Тут б'ють, хоч і нема за що. Він бач потурнак, та хто його запитає про Україну, він дуже соромиться, бо совість гризне, що покинув Христа і збусурменився. Тому він і злющий такий на нашого брата, як пес, гірш татарина.

— Та давно тут живе, дядьку?

— Років п'ять, небоже! — він охнув.

— Тут важко жити?

— Сказано, неволя. Та тут ще рай проти того, що в інших. Старий Сулейман добрий чоловік, та його часто нема дома, Мустафа гордий і ненавидить нашу віру, а цей потурнак Ібрагім то сам чорт.

— Не пробували втекти?

Невільник усміхнувся сумно.

— Заки добіжиш до Перекопу, то з п'ять раз зловлять. А коли зловлять, то або повісять, або в неволю до турків продадуть, а все виб'ють так, що душа вилазить.

— А я знаю, що багато людей звідси втікає...

— Бо тут і багато є хрещеного народу, то декому й удається втекти.

— Як ви, дядьку, зветесь?

— Остап Швидкий.

В тій хвилині вбіг до челядної чорномазій невільник і покликав Павлуса до пана. Павлусь пішов за ним нагору і вступив до світлиці. Вона була простора й мала кілька великих вікон в одній стіні. Попід стіни йшли підвищення, вкриті килимами; цілий поміст теж був застелений килимами. Стіни були

помальовані червоною, синьою та жовтою барвою квітами та лініями. На підвищенні сидів Мустафа, перед ним стояв маленький столик; на ньому запікалася велика люлька, з якої Мустафа потягав цілі клуби диму, а далі лежали різні ласощі. Павлусь здійняв шапку і вклонився.

— Приведи перекладача, — каже Мустафа до слуги.

— Не треба, — каже Павлусь, — я знаю по-вашому.

— Так? Ну побачимо. Як тебе звали?

— Павлом Судаченком мене звать.

— Ні, тебе так звали. Тепер ти зватимешся Гусейном.

— Я не хочу, я ще не прийняв вашої віри...

— Дурень ти! Не прийняв, так приймеш...

— Ні, не прийму і моєї християнської не покину.

— Як приймеш нашу, будеш свободний.

— Не хочу, ні за що в світі.

— Я тебе вибити звелю.

— Хоч і повішайте, то ні. По що мені опісля в пеклі горіти...

— Кажу тобі, що свободний будеш...

— Я й так буду свободний, як захочу...

— А то як?

— Втечу та й годі.

Мустафа засміявся.

— А знаєш ти, що в нас втікачам роблять?

— Знаю, повісять. А як не зловлять, то таки пропало.

— Я хотів тебе взяти до покоїв за козачка.

— Беріть, де хочете. Я доти буду добрий, поки мені буде добре...

Павлусь навчився балакати з татарами просто й одверто. Та це не подобалося Мустафі. Він зморщив брови і сказав:

— Ти, хлопче, зухвалий; як ти до мене відзиваєшся?

— Хіба ж ви не людина?

Мустафа плеснув у долоні.

Ввійшов потурнак наставник.

— Цього зухвалого джавра випарити і до конюхів дати!

Потурнак схопив Павлуса за руку й повів наниз.

— У тебе, хлопче, загострий язик; гляди, щоб не врізали...

На долині в челядній вибили Павлуса так, що аж кров текла із спини. Хлопцеві текли сльози з очей, але закусив губи до крові і не видав ні одного стону. Він сів на землі і трясся всім тілом. Ось попався... Думав собі, що буде цілком інакше, а воно он як. До нього приступив земляк Остап:

— Що ти, небоже, йому сказав, що тебе били?

— Нічого. Підмовляв мене на бусурменську віру, та я не хотів... Я говорив з ним, як з людиною, а то звір.

— З ними не можна просто балакати, як з нашим братом; з ним треба хитрити, низько кланятись... Що ж ти сказав?

— Я сказав, що як мені буде зле, то втечу.

— Дурень ти! Хто так говорить? Тобі треба було показувати покірного, тебе лишили в у горницях на послугах...

— Не хочу, — каже Павлусь. — Найліпше коло коней ходити.

— Куди ж тебе призначив?

— До конюхів...

— Не гадай, що то легке діло. Там попадеш під руку такого чорта, що наш потурнак Ібрагім, то янгол. Там найтяжче...

Остап здійняв з Павлуса сорочку і помастив якоюсь мастю його рани від нагайки.

— Ти, братику, зле зробив, там тебе замучать.

— Але ж я першої ночі втечу, — відповів Павлусь. — Дорогу я знаю добре і з коня не впаду.

— Не роби того, нерозумна дитино! Вони тебе вб'ють або продадуть першому ліпшому татаринові. Ти слухай, будь покірний, то пан тобі простить... Ти виждай кращої пори.

— Аж до смерти...

— Ні, не до смерти. Тут можуть леда день набігти запорожці! От такої хвилини всі християнські бранці ждуть, як спасення. Тоді пора втікати...

— Скажіть, дядьку, де тут й Криму може бути моя сестра? Її цього літа полонили татари...

— Кілька їй років?

— Тринадцять буде.

— А гарна вона? ,

— Як мальована.

Остап почав хитати головою.

— Ледви, чи ти її найдеш. Тут продають дівчат з рук до рук. На усіх базарах їх повно. Відтак забирають до гаремів, а то й у Туреччину за море вивозять. А тих базарів тут багато, багато...

— А як би то розвідати, де вона тепер перебуває?

— На те треба багато грошей...

— Я їх не маю...

Розмова перервалася, бо саме ввійшов в челядну Ібрагім потурнак і велів Павлусеві збиратися в степ до табунів. Павлусь успів лише обмінятися очима з земляком. Вийшов перед дворище. Тут стояв татарин на коні. Павлусеві вказав коня і велів сідати охляп без сідла. Той татарин не знав української мови і не говорив ні слова.

Павлусь оглянув цілу оселю. Хоч і дуже боліла спина, та він дививсь на татар згорда.

«Допоможи мені, Господи Спасе і свята Покрово, визволитися та козаком стати! Усі ці шаласи я з димом пушу і з землею зрівняю».

Павлусь, їдучи майданом, здійняв шапку і став молитися.

Коли виїхали в степ, він важко задумався над тим, що довідався від земляка. Він втратив надію на те, щоб визволити сестру.

Старшина над конюхами був уже старший літами татарин. Він зараз догадався, що Павлусь щось дуже провинився, коли його сюди послали.

Перше привітання його було таке, що він ударив його долонею по спині. Спина заболіла так, що Павлусь аж крикнув з болю.

— Дай йому спокій, Муйо! — каже татарин, що його сюди привів. — Його що лиш вибили...

— Тут іще не так вб'ють, як буде неслухняний...

Павлуса заставили доїти кобили, робити каймак (сир) та курмис (горілку з кобилячого молока). Не було йому спочинку від світу до ночі. Та Павлусь робив своє діло, слухаючи у всім Муя. Биття він боявся, мов вогню. Так тривало три тижні.

Тепер післав його Муйо пасти табун. Це вже була легша робота і більше свободи.

Павлусь любив коні.

Як лиш дістався сюди, став придумувати спосіб утечі. Коня вже вибрав. Приготовлявся до втечі, помалу і з розмислом. Він почав обкрадати товаришів конюхів. В одного вкрав ножа, в другого сумку на харч, в третього узденицю. Все це ховав ніччю в дуплаве старе дерево. А що покірний, слухняний, усім служив охоче, то й ніхто його не підозрівав.

Павлусь усе думав про те, чого йому в дорозі буде треба, і зараз для себе ховав.

Одного дня виїхав Сулейманів син Мустафа оглядати табун. Він пізнав зараз Павлуса і прикликав його до себе.

— Добре тобі тут?

— Добре, дуже добре.

— А спина загоїлась?

— Ні знаку нема.

— То навчило тебе бути покірним?

— Навчило.

Муйо признав, що Павло (так його тепер прозвали) дуже добрий хлопець і слухняний.

— Позавтра вернешся до покоїв...

— Як прикажете.

А собі подумав Павлусь: «Чорта лисого швидше побачиш, як мене в покоях».

Інші невільники дуже завидували Павлусеві.

Мустафа застав при конях великий порядок. Похвалив усіх і нагородив Муя.

Настала ніч.

Павлусь не хотів довше відкладати утечі. «Або втечу і вернусь сюди з козаками й усі ті шатра поперевертаю, або мене зловлять і повісять. Довше в такім жити не можу, а бідної Ганнусі, мабуть, таки не відшукаю, пасучи табуні або послугуючи татаринів у дворищі».

Коли всі позасипляли, Павлусь повиймав накрадене добро з дупла, натягнув кожушину, перевісив сумку з паляницями через плече, узяв сідло і пішов між коні.

Свого вибраного ще з вечора припняв на мотузі. Тепер осідлав його, перехрестився й рушив на північ до Перекопу.

Павлусь набрав досвіду. Він знав, як зловити в ріці рибу, як застрілити з лука птицю; а ще знав, що це харциз і як його треба стерегтися.

Коли б тільки за Перекіп, а там уже степ. А в степу може й козаків зустрінути. А ні, то навпростець на Січ Запорозьку... Павлусь і не думав про те, що не знає на Січ дороги.

Він виминав татарські села і їхав навмання степом.

Коли розвиднілось, годі було хлопцеві не стрінати татар у степу. Та вони його якось не чіпали. Дехто і запитався, куди

він їде, та Павлусь вимовлявся, що його послали за орудкою і він має вертатись зараз. Його не спиняли.

Та трапився татарин, що не повірив. Він пізнав Сулейманового коня. Павлусь назвав інакше улус, звідки ніби то виїздив. Татарин зв'язав йому руки й повів прямо в Коджамбак, де надіявся на нагороду за пійманого втікача.

Павлуоь знав, що його жде. Йому стало жаль молодого життя, та дарма, така вже козацька доля. Про це він багато наслухався від покійного дідуся. Він теж козацька дитина і не ліпший від інших. Як гинути, то й гинути.

Павлусь був гордий з того, що він хоч такий ще молодий, а зазнає козацької слави. Його певно посадять на паль. Та він піде сміло на смерть з козацькою піснею на устах. Ворог напевно не побачить його плачу. Та він ще погано вилає усіх татар і їхнього Магомеда. Тож то татари лютитимуться, як він, заки йому відрубують голову, гукне на все горло: «Ви всі свинячі пута, а ваш Магомед то ціла свиня!» Павлусеві стало від цього смішно і він справді засміявся вголос.

— Чого ти смієшся? — питає татарин.

— Хіба ж не можна?

— Ти певно не знаєш, що тебе жде.

Павлусеві мелькнула спасенна думка. Він відповів:

— Як відрубують голову, то не одну, а дві.

— А то як? Хіба в тебе дві голови?

— В мене одна, а в тебе друга, то, отже, дві...

— Хіба ж мені за що?

— Побачиш. Ти сподіваєшся заплати за втікача?

— Егеж. Сулейман-ефенді багатий чоловік і заплатить добре.

— Так, як усе?

— Так, як усе.

— Коли бо ні. Цим разом або голову втне, або вибатожити повелить...

— Тобі б язик врізати за твою дурну балачку, — сердився татарин.

— Та не сердься, бо я правду кажу. Та одне тебе питаю: чи ти мене пустиш їхати, куди я пустився?

— Ні.

— Значить: приведеш мене до дому Сулеймана?

— Так!

— Ну, добре, мені вже тепер нікуди їхати, а просто додому.

— А хіба ж ти не втікав в Україну?

— Ні! Мене послав пан по знахаря. В степу знахар славний живе. Я знаю його печеру. У мого пана син недоліток занедужав; що й робили, нічого не помагає. Так бранці переповіли панові про нашого знахаря. А він мені дідусям по мамі приходить. Так пан Мустафа кличе мене, гладить по голові та й каже «Їдь по того славного чоловіка, бери найліпшого коня з мого табуна, хай приїжджає сюди. Його золотом обсиплю, як він допоможе. Коли не привезеш, каже, то твоя смерть». Тепер хай буде тому смерть, що мені не дав доїхати. Ну! Мустафа-ефенді гарненько тобі подякує...

— А ти певно брешеш...

— Незадовго побачиш, чи брешу, їдьмо скорше... Татарині стало страшно. Він знав, що Мустафа гострий чоловік і жартів не знає. Тепер ще Павлусь став поспішати.

— Чому ти мені відразу цього не сказав?

«Бо мені самому таке на гадку не прийшло», подумав собі Павлусь, а голосно каже:

— Тепер можу тобі сказати усе. У нас так: їдеш по знахаря для хворого, то не оглядайся позад себе, ані не кажи нікому, уди їдеш, а то вся знахарева сила пропала і хворому не допоможе. Ік прийдеш до знахаря, так він зараз тебе питає: «А не оглядався позад себе? Не казав нікому, куди їдеш?» Ти скажеш правду, то він і вусом не моргне і не поїде. А коли ти оглядався або сказав, а збрешеш, то він поїде, але не вилікує. Тому я тепер до знахаря не поїду, бо коли б збрехав і він приїхав, а не поміг, то Мустафа-ефенді йому голову відрубати накаже; а мені його шкода, бо кажу тобі, він мені дідусям приходить і славний знахар. Йому 150 років зроду. Борода в нього по саму землю, а вії такі, що ціле лице заслоняють. Казала моя покійна бабуся, царство їй небесне, що він вродився з зубами, з оселедцем і з вусами.

— А як той знахар називається?

— От цікавий! Сказати б тобі ще, де він живе? Вибачай. Не можу Проте, не радив би я вашому братові до нього заходити. Він з чортякою побратаний і все має кілька чортенят на послугах, за чурів значить. Так коли до нього наблизиться хто нехрещений, то йому зараз зірвуть голову, а тубу з душею в пекло понесуть.

— То він татар не може лікувати, як так...

— Тож бо й є, що він лікує усіх, і татар і скотів... лиш не в своїй печері, а дома в недужого... Та чого ми стали?

— Я розв'яжу тобі руки...

— О, ні, вибачай, я ще хочу жити! Як вернусь ні з чим, то Мустафа звелить мені голову відрубати; хай рубає тобі, а не мені, розв'язати себе не дам...

Павлусь стиснув коня ногами і почав утікати. Татарин таки налякався. Він Павлуса таки придержав і розтяв ножем мотуза.

— Еге, татарине, я без тебе не лишуся. Ти мусиш поїхати зо мною до мого пана і все гарненько розповісти, бо мені не повірять.

Татарин хотів утікати, але Павлусь ухопив його коня за поводи. Татарин закрив люто і вийняв ножа.

— Хочеш мене зарізати? Добре. Мені все одно. Заріжеш ти, то не відрубують голови. Мені з головою краще вмирати. Та це тобі не допоможе. Кінь мій побіжить додому, за мною почнуть шукати й уся правда вийде наверх, бо мій пан мене любить за те, що я так скоро вивчився татарської мови, та ще до вас пристану геть! Ну, ріж!

Павлусь пустив поводи і наставив шию. Того лише татарин ждав. Він завернув коня і почав щосили втікати. Павлусь став за ним гнати і кричав:

— Агов, чортів сину, пожди!...

«Ну, слава Богові, одв'язався. Тепер мені до табуна вертатись, бо цей диявол задалеко мене завів. Я знаю, що в татар менше карають, як бранець сам вернеться. Моя казка про знахаря була добра. Геть татаринів голову замакітрив. Попробую колись удруге, може вдасться. Та й ще не на коні мені втікати, а пішки бур'янами».

Павлусь вернувся до табуна над вечором.

Коли Мустафі донесли про втечу Павлуся та ще про крадіж найкращого коня, він зараз розіслав гінців і назначив таку кару: сто нагаїв дротяних на спину, а коли від цього не здохне, так продати його першому стрічному татарині. Але Павлусь вернувся сам. Про це повідомили Мустафу і він перемінив свій засуд на двадцять дротянок і продати. Кару мали виконати в оселі Сулеймана на очах усіх невольників, щоб їм відійшла охота втікати.

Коли Павлусеві сказали, він ні трохи не злякався. Він був певний, що свята Покрова й тут його заступить.

Якби й нічого не сталося, Павлусь заснув міцним сном...

На другий день рано його привели до оселі. Тут на майдан позганяли всіх невольників. Павлусь поглянув на них і помітив Остапа Швидкого, що стояв у гурті і втирав сльози. Йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім; а в нього була тверда рука.

Він вийшов на середину і став невольникам пояснювати, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його зразу на сто дротянок, та відтак у превеликій своїй ласкавості зменшив йому на двадцять.

Мустафа-ефенді відчинив вікно і придивлявся, чи його засуд буде виконаний та яке зробить враження на невольників.

В тій хвилині в'їхав у ворота якийсь мулла, а за ним кілька багато вдягнених слуг. Усі розступились. Він заїхав усередину й проголосив співучим, трохи гугнавим, голосом:

— Слухайте, невірні джаври! Мій пан, ханський Девлет-гірей Ібрагім і улюбленець — нехай йому Аллах дасть довгий вік, — звелів у своїй ласкавості запитати вас, невірних українських бранців, чи не знає хто, де перебуває син його милости Девлет-гірея, славний лицар Мустафа-ага, що того літа ходив з загоном воювати невірних на Україну для слави Аллаха і його пророка Магомеда. Хто виявить його місце, стане достойний його ласки й нагороди його милости. Хто ж би це затаїв, може готуватися вже тепер на смерть, бо його повісять.

Один татарин взявся ознайомити те саме по-українськи. Тоді Павлусь виступив перед муллою і сказав по-татарски:

— Я знаю, де перебуває твій пан. Мулла подивився згідливо на Павлуся.

— Ти не можеш цього знати, бо ти вже тут довше, а це сталося цього літа.

Ібрагім потурнак, зігнувшись у три погібелі перед муллою, потвердив, що Павлуся привезли цього літа.

— Так? Ну, говори! А як збрешеш одне слово, то вріжу тобі язика.

— Не тобі скажу, а твою панові.

Мулла закусив губи.

— Цього невольника забираю зараз до його милости Девлет-гірея Ібрагіма. Від тепер він під моєю рукою.

Усі невольники ахнули. Вони раділи, що Павлуся минула кара.

— Сідай на коня і їдь зо мною.

Тоді Павлусь підступив під дворище і спитав Мустафу:

— Чи тепер велиш бити, чи аж вернуся від його милости?

Мустафа стягнув брови з досади.

Павлусь засміявся йому в вічі. Він знав, що тепер над ним могуча рука Девлет-гірея і його тепер ніхто не сміє торкнути.

VIII

Девлет-гірей Ібрагім мешкав у столиці кримського хана в Бахчисараї. З Коджамбаку треба було їхати туди яких три дні. За час тої дороги обдумав собі Павлусь, що йому робити далі.

Спершу він дуже радів, що викрутився від строгої кари, і тепер почувався зовсім безпечний. Цю щасливу нагоду хотів він використати на те, щоб відшукати й освободити сестру. Він уложив собі цілий план. Знав добре, що Мустафа-ага певно живий у полковника і що його знайдуть, як лиш покаже їм дорогу. За це відкриття може надіятися великої нагороди, а навіть свободи, а тоді вернеться разом із сестрою в Україну. Він і не думав про те, щоб без сестри вертатися й вірив, що йому Бог допоможе сестру відшукати.

Коли наблизився до Бахчисараю, побачив щось таке, чого дотепер йому не довелося на очі бачити. Здалека від сходу сонця ясніло щось високе з білими плямами на вершку.

— Що це таке? — спитав Павлусь у мулли.

— Це гори.

Павлусь не зрозумів, бо такого татарського слова ще не чував. Він не допитувався більше. Це пояснив йому інший татарин, що знав українську мову. Павлусь з роду гір не бачив. Йому стало лячно.

— Хіба ж: ми туди поїдемо?

— Ні, Бахчисарай перед горами.

І справді перед ними лежало місто, столиця татарського хана. Про нього він чув від дідуся і рад був, що його побачить. Дворище Девлет-гірея лежало по тім боці міста. І випало їхати довгими вузькими вуличками. Домівки великі, оточені високим муром, вкриті червоним або зеленим череп'ям. Поміж дворищами густі садки, з яких під цю пору опадало листя.

По дорозі стрічали піших і кінних татар. Вони кланялися муллі і вступалися з дороги.

Заїхали в дворище Девлет-гірея. Воно дуже подобало на оселю Сулеймана. Служба вже повідомила Девлет-гірея, що мулла вертається з якимсь молодим джавром, і він вийшов

на рундук та замахав на муллу рукою, щоб зараз перед нього явився.

Служба забрала від них коні, і мулла повів Павлуса нагору до свого пана.

— Хай буде прославлений Аллах! Мир тобі, могутній пане! Мулла, твій вірний слуга, чолом тобі б'є. Салем алейкум!

Муллу вклонився низько головою, відтак приложив руку до чола, загнув нею в повітря лук до грудей і звідси зробив рукою низький поклін.

— Вітай, добрий мулло! Що приносиш? Алейкум салем!

— Цей молодий джавр, невільник твого слуги Сулеймана з Коджамбаку, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-ага.

— Приклич сюди українського перекладача! — заговорив Девлет-гірей до чорного слуги.

За той час Павлусь міг придивитись до Девлет-гірея. Це був хлоп дужий та вже старший, з довгою сивою бородою.

— Не треба, пане, перекладача — обізвався сміло Павлусь і вклонився низько по-татарськи Девлет-гіреєві: — Я сам вмію по-татарськи розмовитись...

— Ти ж недавно між нами...

— Недавно, а ваша мова мені подобалась.

— Гарний з тебе хлопець... Тобі й віра наша сподобається, як між нами лишишся, а тоді жде тебе гарна будучність. «Собача ваша віра!» подумав Павлусь.

— Говори, що знаєш про мого сина, та гляди, як твої слова будуть правдиві, жде тебе велика нагорода, але як збрешеш, то хай тебе Аллах...

— Я скажу правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я бачив на вічі Мустафу-агу в бою, але що відтак з ним сталося, це знає моя сестра Ганна Судаківна.

Девлетові це не подобалось. Він насупив брови і поглянув на хлопця так, що йому аж страшно стало.

— Чи ти глузуєш з мене?

— Ні, ні, вона все бачила... Якби її лиш знайти. Вона в Криму між бранцями, Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками... Мустафу піймали живого. Де він тепер, це знає Ганнуся...

— Яка Ганнуся?

— Сестра моя, Ганнуся. Накажи її відшукати, вона знає.

Павлусь налякався грізного погляду Девлет-гірея і сказав усе, задержуючи собі одне, що могло спасти сестру.

Девлет-гірей подобрів. Він казав прикликати свого завідувача.

— Слухай! — каже йому. — Випитай цього молодого джавра про його сестру і зараз мені її вишукай між бранцями. Якби її не було в Криму, то спровадити її за всяку ціну, хоч би з кінця світу.

Завідувач почав випитувати Павлуса про Ганну, про її літа, зріст, волосся.

Павлусь розказав так, наче б образ малював.

— Мулло! — каже Девлет-гірей, — візьми цього малого до гостині, щоб йому нічого не бракувало...

Павлусь вклонився в пояс Девлет-гіреєві і пішов за муллою до гостині.

— Чи відшукають її? — питає муллу.

Йому треба було до повного щастя ще й певності, що сестра найдеться.

— Наказ могого пана це закон, — каже мулла. — Вони її найдуть, де б вона не була. З самого Царгороду її спроводять. Мій пан має велике слово не лиш у нашого хана, але й у самого падишаха. Щасливий ти, хлопча, що під таку сильну руку дістався. Та як ти сказав неправду... знаєш? Тобі язик відітнуть. Мій пан усіх брехунів і клеветників так карає.

— Мене так не покарає, хай лиш сестра найдеться. Лишившись сам у світлиці, вистеленій м'якими турецькими коврами, впав навколішки і став молитися:

«Боже наш! Я бачу Твою руку в усім. Я бідний невільник пустився навмання, бачачи у цім ціле моє спасення. Ти вдержав мене й завернув, та це мені вийшло на добре. Мали мене нагайками вибити, та Твоя могутня рука врятувала мене. Чи гадав я, куди мене Твоє святе Провидіння заведе? Боже, Боже! Не покидай мене, вислухай мою молитву, допомоги мені! В Тобі ціла моя надія!»

Павлусь заспівав собі перший раз, як утік із Спасівки, «Під Твою милість!».

Тепер жилося йому дуже добре. Йому дали повну свободу. Виходив, коли хотів, до міста, їздив на коні, стріляв з лука та з рушниці. Був веселий, і за це його всі полюбили. Девлет-гірей казав йому видати гарну одіж, і тепер годі було в ньому пізнати того обідраного невільника, кінського пастуха.

Девлет-гірей повірив словам Павлуса. Він знав від тих татар, що вернулись із походу, що Мустафа справді грабував Спасівку, що відтак була битва з козаками і там пропав його син одинак. Більше татари не вміли сказати.

Девлет-гірей і Павлусь побоювалися тепер одного: а як дівчини не знайдуть?

У такій непевності жили три тижні. Аж одної п'ятниці рано, коли татари молилися в мечеті і з ними був сам Девлет-гірей, появився в його дворищі на запіненому коні гонець із вісткою, що дівчину знайшли й везуть на татарській арбі.

Молитви не вільно було переривати, то ж ждали всі, поки Девлет-гірей не вернеться.

Гонець розповів, що дівчину найшли в Анатолії, в прибережнім городі Криму, її мали вивезти до Царгороду для якогось турецького баші, та що її вже тоді захопили, як мала сідати на турецьке судно з іншими бранцями.

— Слава нехай буде Аллахові! — проговорив Девлет-гірей, підносячи руки й очі вгору.

— Слава ж Тобі, Господи! — сказав Павлусь, зняв шапку і перехрестився.

Татари поглянули на нього люто, та перед очима Девлет-гірея не посміли йому нічого казати.

— Вельможний пане! — заговорив Павлусь, низько кланяючись. — Дозволь мені поїхати назустріч сестрі. Моє серце так стужилось за нею... Дозволь мені, прошу...

— Дати йому доброго коня! Ти візьми другого, — каже до гінця, — проведи хлопця назустріч.

Зараз вивели осідлані коні. Павлусь скочив на коня, як птах і, вклонившись Девлет-гірееві, поїхав. В ньому серце скакало з радости.

А старий татарин, дивлячись на нього, подумав собі: «Славна й лицарська кров пливе в цьому хлопцеві! Коли б його Аллах просвітив та до нашої правовірної віри привернув, прибав би собі іслам славного лицаря й оборонця».

Павлусь так чвалував на коні, що втомлений їздою гонець ледве його здогонив.

Вже було коло полудня, як побачили здалека ватагу татар.

— Це вони! — сказав гонець...

— Чи ця дівчина знає, що я тут є!

— Я й сам не знаю, хто ти є? Велів вельможний Девлет-гірей вишукати й привезти таку дівчину, то ми й зробили.

— Я тобі скажу: я її рідний брат, — вимовив Павлусь, а слюзи радости покотились у нього горохом. Раз лише мелькнуло йому в голову: «А може це не вона?». Та зараз відігнав від себе цю думку і почвалав щосили.

Наблизились до ватаги.

Павлусь мало очей не видивив, так шукав межі юрбою Ганнусю. Її не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки. Віз був укритий плахтою.

Павлусь став біля воза, задержав його і миттю скочив з коня. Татари побачивши так по-панськи вдягненого хлопця, не противилися.

— Ганнусю! Ганнусенько! Чи жива ти, чи здорова?

На цей клич Ганна відхилила плахту. Вона пізнала по голосі брата та, побачивши його в татарському вбранні, не пізнала, лиш очі вирячила.

— Ганнусю, сестричко! Хіба ж мене не пізнаєш? Братка свого, Павлуся?

Ганна закричала не своїм голосом, і зомліла.

Татарка кинулась її рятувати, як знала. Винесла її з воза і поклала на траві. Вона була одягнена в гарну турецьку одягу.

— Ганнусю, голубко, та що бо ти? Я стільки світу обійшов, заки тебе відшукав; отямся! — говорив Павлусь та, припавши біля неї, став її пестити й цілувати.

Татарка принесла води й покропила Ганнусю. Вона відкрила очі.

— Ну, слава Богу! — закричав Павлусь. — Вставай, Ганнусю, поїдемо. Мені з тобою багато говорити...

Ганна підвелася й сіла, розглядаючись боязко по татарах, що її окружили.

— Що тобі сталося?

— Утома, братку. В тій буді так душно, що нічим дихати. Та я не надіялась тебе або кого-небудь побачити... Звідкіля ти взявся тут?..

— Ну, опісля розкажу... Чи ти знаєш по-татарськи?

— Дуже не багато, хоч мені цілий час толочили в голову цю татарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, як не хотіла вчитися...

— Тепер не будуть... Слухай... Так чого ми ждемо? Їдьмо... Тобі може на коні було б краще...

— Ой, так, так, Павлусю! — закликала Ганна, аж у руки плеснула. — Я вже так давно на коні їздила...

— Дати їй коня! — наказав Павлусь!

Один татарин привів їй тарного коника. Павлусь посадив сестру, а сам сів миттю на свого.

Тепер їхали один поруч одного. Татарці було це не по нутру. Їй здавалося, що везе значну особу, жінку, що на неї не сміє вітрець подути; а вона, як простий татарський хлопець, на коні гарцює.

— Давно ми, сестро, не були такі щасливі, як сьогодні!

— Чи тато живі?

— Живі, і Петра знайшов між козаками.

— Де ж вони тепер?

— В степу, пішли з козаками... Я втік від них ніччю та й попав сюди, щоб тебе знайти...

— То ми вже свободні?

— Ще ні, та ось послухай: могутній Девлет-гірей Ібрагім шукає свого сина Мустафу. То знаєш... той самий харциз, що зруйнував нашу Спасівку. Тоді над Самарою, де татари з бранцями спочивали, зчинилася з козаками битва. Мустафу зловив на аркан козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велів його відвести лубенському полковникові. Пам'ятай, сестро! Ти показуй, що нічого по-татарськи не знаєш. Тоді покличуть мене на перекладача. Я тобі лиш тому кажу, щоб ти знала. Може бути, що на перекладача покличуть не мене, а когось іншого, тоді знай, що казати, бо від цього залежить наша воля.

Заки доїхали до гіреевого дворища, розказав їй Павлусь усе, що пережив від тої хвилини, як вони почули церковні дзвони, як напали на село татари та її вхопили. Тепер буде все залежати від їхньої проворности.

Павлусь одного лиш боявся, але цього Ганні не сказав, щоб її не лякати.

Якби так лубенському полковникові впало на думку втопити Мустафу або голову йому відрубати, тоді їм було б амінь.

Ганна хотіла розповісти Павлусеві свої пригоди, та вже часу не стало. Вони побачили дворище і, полишаючи татарську ватагу, почвалували наперед.

Татари погнали за ними, полишаючи арбу з татаркою. Вона верещала за ними, та це нічого не допомогло. Мусила сама взяти віжки в руки й поганяти.

Девлет-гірей стояв на галерії і вижидав гостей. Павлусь зняв шапку і став здалека до нього вимахувати.

— Невже ж то ця дівчина так на коні сидить? Справді лицарський народ ті козаки, — говорив гірей до свого завідувача. Молоді позискакували з коней і пішли до світлиці. Вклонилися, а Павлусь заговорив так:

— Могутній лицарю Девлет-гірею! Приносимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Це моя рідна сестра; вона його бачила наостанку. Звели її ласкаво запитати, хай сама розповість.

Девлет-гірей почав її випитувати по-татарськи. Ганна оглянулася на брата, що нічого не розуміє.

— Питай її ти! — каже до Павлуся. Павлусь став її питати по-українськи. Вона відповіла, як чула від нього, а Павлусь розповів це по-татарськи.

— Добре! — каже Девлет-гірей. — Я зараз посилаю послів з багатим окупом до лубенського полковника, а за той час ви будете моїми гостями. Коли ваші вісті справдяться, где вас велика нагорода, коли ж... — він не договорив, бо сам налякався слів, які мав сказати.

— Та тепер житимете трохи по-нашому. Дівчина піде між жінок до гарему. Не годиться і закон не велить, щоб дівчина в цьому віці ходила з відкритим лицем та й балакала хоч би з братом.

Павлусь і Ганна подивились одне на одного з жалем, що їх розлучали знову.

— Хіба ж не можна нам і слова промовити одне до одного хоч би через заслону? — заговорив Павлусь. Він чув, як його корч за горло хапає...

— Можна, але далеко...

Розійшлися. Її повели між жіноцтво, Павлусь пішов до своєї кімнати, щасливий тим, що йому Бог дозволив дожити:

IX

Настала зима. Павлусь дивувався дуже, що не було тут снігу, як в Україні, що дерева все ще зеленіли, хоч деколи й холодніше було. Та він, сердешний, забув рахубу часу й не міг зміркувати, коли буде Різдво.

Минулого року такі веселі свята були. Він ходив з хлопцями колядувати, возився саночками, а тепер і не вгадає, коли свято...

Те саме думала й Ганна, їй теж весело було, як внесли до хати дідуха, як покійний дідусь благословив усіх, як кидали кутю до стелі та рахували рої...

Вона вже привикла до гаремового життя. Ой, наплакалась вона, наплакалась...

Павлусь непокоївся, чи посольство Девлет-гірея найде ще Мустафу в живих... Ганна розповіла йому про свої пригоди.

А старий нетерпеливився теж. Вже більше як місяць минуло, як посольство поїхало, та слух по ньому загинув. Він знав, що посольству нічого боятися козаків, що вони вшанують міжнародні звичаї і не торкнуться посольства. Та він боявся харцизяк або татарів ногоайців. Ті, напевно, не вшанують нікого, а пронюхавши в них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто й не вгадає, де ділися...

Девлет-гірей розставив гінців від самого Перекопу, щоб зараз сповістили його, коли появиться посольство з поворотом.

Нарешті!

Одного дня причвалав гонець з доброю вісткою, що Мустафа вертається живий і здоровий.

Девлет-гірей велів сідлати коні й виїхав з цілим почтом назустріч.

Коли про те довідався Павлусь, не втерпів і побіг до жіночого відділу.

Сторож не хотів його пустити. Коли б це був хтось інший, сторож був би напевно штовхнув його ножом. Але цього не вільно було торкнутися, бо так пан наказав усій службі.

— Та чорт з твоїм гаремом! — кричав Павлусь. — Сестру мені приклич, я її мушу зараз бачити... Викликали Ганну.

— Ганнусенько! Мустафа вертається, будемо свободні! — Більше не говорив нічого. Казав собі о.сідлати коня і побіг наздогін за почтом, але завернув з дороги.

— Яке мені діло до нього! Добре, що живе, тепер хай і зараз здохне за ту кривду, яку нам заподіяв... Чорт їх бери, усіх татар. Маму вбили, дідуся... нас помучили... Пождіть, чортові сини! Вернусь я ще сюди, може й не раз, та не на сторонку, як невільник, а з козацтвом, як лицар... Пождіть, я ще вашого дідьчого хана за бороду скубну, не то що...

Так міркував Павлусь, вертаючись до дворища. На дворі вже смеркало. Пішов до своєї кімнати і ліг спати. Про вечерю забув. Але й заснути не міг. В його голові гуділо, як у млині. Думка думку переганяла, усе докупи перемішувалося...

Що буде тепер? Чи вертатися їм зараз таки, чи переждати до осені? Взимі на степу небезпечно. Можна цілу юрбу вовків зустрінути, заблукатись та й замерзнути. А тут так нудно жити між татарвою. Так коли б хоч в одній хаті з Ганею! А воно й тут ті дурні звичаї не дають...

А що було б, якби татарин не вдержав слова та не схотів пустити на волю? Правда, їм цього не обіцяв, лиш говорив про велику нагороду. Та чи може бути більше добро, як свобода?

Якби татарин не пустив їх на волю, але задержав, тоді Павлусь уб'є сестру, татарина проколе ножом. Хай його тоді повісять або кінями розірвуть... все одно...

Він сердився, поки не заснув...

Вже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокинувся від гамору, що зчинився на подвір'ї. Пішов до вікна подивитися. Це Девлет-гірей вернувся з сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьоро на гарнім коні й усміхався до батька, що аж сіяв з радости.

«Бач, який тепер бадьорий!» подумав Павлусь. «А на аркані у Непорадного то кривився, наче б лісницю вкусив... А що, смакував козацький аркан? Ах, ви, чортові сини! Колись я з вами ще стрінуся»...

Та зараз стало йому соромно тих слів. Це не гарно. Ось той Девлет-гірей так поведився з ним, як із сином, а він йому відгрожується...

«Егеж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене християнським псом, як інша уся та погань татарська... чого вони нас зачіпають? Хіба ми їм заважаємо? Ні, ні, ми ще стрінемося!..».

Павлусь погрозив до вікна кулаком.

В тій хвилині його прикликали до Девлет-гірея. По дорозі стрінув Ганну, її теж туди вели.

Стали обоє перед ханом, що держав сина за руку. наче б лякався, щоб його знову не забрали.

— Ви сказали правду, тепер я хочу додержати моє слово, нагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайтесь з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітей прийму.

— Спасибі тобі, могутній пане. Нічого не бажаємо, лиш волі... Пусти нас...

— Хіба вам зле в мене?

— Нам тут добре, та за Україною нам сумно... Хочемо своїх бачити...

— Хай буде по-вашому! Їдьте додому, та не тепер, аж весною. Кого зимовий степ обійме, тому й не жити більше. Будьте ще моїми гостями.

— Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозі татари не чіпали.

— Авжеж, дістанете грамоти й охорону, поки до своїх не доїдете.

— Тепер, коли ти свободний, подай мені руку, мій друже! — сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуса. — Мені вже розказували, який ти славний козак... Та одне скажи мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозі?

— Ось я це й хотів сказати, — говорить Павлусь. — Тепер признаюся, що я збрехав. То я все бачив, а навмисне сказав на сестру, щоб ти її казав шукати. Без цього не бачити б мені її більше.

— Та й хитрун бо з тебе, синку, хитрун! — каже мірза, всміхаючись. — Ну, я тобі це вибачу, подай мені свою руку!

В тій хвилині Павлусь пригадав собі щось. Від того пригаду він почервонів увесь, як буряк. Йому соромно стало, що це забув, що мав тепер сказати. Взяв це за великий гріх.

— Вельможний Девлет-гірею! Коли ти показав мені стільки ласки... то я ще про одне тебе прошу, не відмов мені цього.

— Хоч би ти сьогодні просив половину мого майна, й цього тобі не відмовлю.

— Ні, майна я не хочу, а лиш ось що прошу: у Сулеймана-єфендія живе невільник Остап Швидкий, українець, земляк мій... Викупи його і подаруй мені.

— Хіба він тобі родич?

— Ні, лиш земляк. Та він мені був рідним батьком, як я в неволю дістався. Він завивав мені рани, як мене били на-

гаями. Я поклявся віддячитись йому. Хочу йому свободу впросити.

— Добре в тебе серце, мій хлопче! — сказав Девлет-гірей.

— Остап Швидкий, невільник, вернеться з тобою в Україну. Девлет-гірей велів написати грамоту і послав гінця в Коджамбак.

Павлусеві потекли сльози з очей.

Він забув про всі злидні, про всю злість до татар. Простив їм усе відразу...

Григорій Сковорода,

Орел і Черепаха

На дубі, що похилився до води, сидів Орел, а поблизу Черепаха проповідувала своїй братії:

— Гори воно вогнем оте літання! Покійна наша прабаба, дай боже їй царство небесне, згинула, як видно з переказів, за те, що почала вчитися в Орла сеї гиблої науки. Сам Люципер таке вигадав!..

— Слухай-но, дурепо! — обірвав її проповідь Орел.— Не тому загинула премудра твоя прабаба, що літала, а тому що взялася не за свою справу. Літати не гірше, ніж повзати.

Сила: Прагнення насолоди і слави багатьох збиває у протиприродний стан. Се тим шкідливіше для них буває, чим більша така невідповідність. І зовсім небагатьох мати зродила, приміром, до філософії і доброславного життя.

Григорій Сковорода

Бджола та Шершень

— Скажи мені, Бджоло, чого ти така дурна? Чи знаєш ти, що плоди твоєї праці не стільки тобі самій, як людям корисні, а тобі часто і шкодять, приносячи замість нагороди смерть; однак не перестаєш через дурість свою збирати мед. Багато у вас голів, але всі безмозкі. Видно, що ви без пуття закохані в мед.

— Ти поважний дурень, пане раднику,— відповіла Бджола.— Мед любить їсти й ведмідь, а Шершень теж не проти того. І ми могли б по-зłodійському добувати, як часом наша братія й робить, коли б ми лише їсти любили. Але нам незрівнянно більша радість збирати мед, аніж його споживати. До сього ми народжені і будемо такі, доки не помremo. А без сього жити, навіть купаючись у меду, для нас найлютіша мука.

Сила:

Шершень — се образ людей, котрі живуть крадіжкою чужого і народжені на те тільки, щоб їсти, пити і таке інше. А бджола — се символ мудрої людини, яка у природженому ділі трудиться. Багато шершнів без пуття кажуть: нащо сей, до прикладу, студент учився, а нічого не має? Нащо, мовляв, учитися, коли не матимете достатку?.. Кажуть се незважаючи на слова Сіраха: «Веселість серця — життя для людини» — і не тямлять, що природжене діло є для неї найсолодша втіха. Погляньте на життя блаженної натури і навчіться. Спитайте вашого хорта, коли він веселіший? — Тоді,— відповість вам,— коли полюю зайця.— Коли заєць смачніший? — Тоді,— відповість мисливець,—коли добре за ним полюю.

Погляньте на kota, що сидить перед вами, коли він куражніший? Тоді, коли всю ніч бродить або сидить біля нори, хоча, зловивши, й не їсть миші. Замкни в достатку бджолу, чи не помре з туги, в той час, коли можна їй літати по квітоносних луках? Що гірше, ніж купатися в достатку і смертельно каратися без природженого діла? Немає гіршої муки, як хворіти думками, а хворіють думки, позбавляючись природженого діла. І немає більшої радості, аніж жити за покликанням. Солодка тут праця тілесна, терпіння тіла і сама смерть його тоді, бо душа, володарка людини, втішається природженим ділом. Або так жити, або мусиш умерти. Старий Катон чим мудрий і щасливий? Не достатком, не чином тим, що йде за натурою, як видно з Ціцеронової книжечки «Про старість»...

Але ж розкусити треба, що то значить-жити за натурою. Про се сказав древній Епікур таке: «Подяка блаженній натурі за те, що потрібне зробила неважким, а важке непотрібним».

Григорій Сковорода

Жайворонки

У давнину, коли ще черепахи вчилися в орлів літати, молодий Жайворонок сидів недалеко від того місця, де одна зі згаданих черепах, як у байці мудрого Езопа розповідається, навчаючись літати, впала з великим шумом і грюкотом на камінь. Жайворонок злякався і, тремтячи всім тілом, сказав своєму батькові:

— Батечку! Біля тієї гори, мабуть, сів орел, про якого ти мені розповідав колись, що то найстрашніший і найсильніший з усіх птахів...

— А чому тобі так здалося, синку? — спитав старий.

— Батечку! Коли він сідав, я такої швидкості ще не бачив і шуму та гуркоту такого ніколи не чув.

— Любий мій синку,— сказав старий,— ти маєш молоденький розумець... Знай, друже мій, і завжди співай отаку пісеньку:

Не той орел, що високо літає,

А той, що легко сідає...

Сила: Багато людей без природи починають великі справи, та погано кінчають. Добрий намір і кінець — всякій справі є вінець.

Дмитро Чижевський

Барок

А. Що таке літературний барок

1. Саме поняття літературного барока увійшло в науку лише недавно, по світовій війні. Поняття «барок» приклали раніше лише до сфери пластичних мистецтв (архітектури, скульптури, малярства). Лише пізно помітили, що й стиль інших мистецтв (музика, література) має спільні риси зі стилем мистецтв пластичних. Та й досі наука не закінчила оброблення барокової літератури. Найменше зроблено у слов'ян; лише чеська барокова література оброблена порівнююче добре. Для освітлення української барокової літератури зроблено лише перші кроки, хоч матеріал зібрано почасти вже давно.

2. Не маючи певного погляду на українську барокову літературу (17 — 18-го вв.), старша українська історія літератури не могла помітити в її формі та змісту ніякої внутрішньої єдності та вважала через те її основні риси просто виявом якоїсь особистої сваволі, примхи, чудернацтва авторів. Не вважаючи на виразний характер світогляду барокових письменників, старші історики української літератури та культури міряли ідеологічний зміст барокової літератури масштабами свого власного часу. Тому-то цю літературу й засуджували як «далеку від життя», чужу інтересам народу, «схлестичну», нікому не потрібну. А щодо форми, то її засуджували як переобтяжену подиву гідними чудернацтвами, недоладну, безпомічну й т. і. До мотивів цього суворого засудження приєднувалось ще й те, що мова української барокової літератури зробилась після мовної реформи Котляревського «перестарілою», архаїчною та знову-таки «ненародною».

3. Хоч наука вже досягнула в значній мірі єдності щодо характеристики барокового стилю в його конкретних рисах, але панує ще значна розбіжність щодо розуміння основних, провідних мотивів, що зумовлюють характер барокового стилю. Ще й досі дуже розповсюджене розуміння барокової культури як культури /269/ католицької проти-реформації. Таке розуміння проходить без уваги позв того факту, що й протестантські країни та народи розвинули — іноді досить блискучу — барокову культуру. На Україні, як побачимо, православні кола в значно більшій мірі приймали участь в утворенні барокової культури, зокрема літератури, аніж католицькі. Вже ближче до правди погляд тих, хто вбачає в бароковій культурі «синтез», сполучення культур середньовіччя («готики») та Ренесансу. Бо, дійсно, культура барока, не відмовляючись від досягнень епохи Ренесансу, повертається в багатьох пунктах до середньовічних змісту та форми: замість прозорої гармонійності Ренесансу зустрі-

чаємо в бароку таку саму скомпліковану різноманітність, як в готиці; замість можливої простоти Ренесансу, зустрічаємо в бароку ускладненість готики; замість антропоцентризму, поставлення людини в центр усього в Ренесансі, зустрічаємо в бароку виразний поворот до теоцентризму, до уділення центрального місця знову Богу, як в середньовіччі; замість світського характеру культури Ренесансу, бачимо в часи барока релігійну закрутку цілої культури, — знову, як в середньовіччі; замість звільнення людини від пут соціальних та релігійних норм, бачимо в бароку знову значне посилення ролі церкви і держави. Але, як вже сказано, барок де в чому переймає і спадщину Ренесансу: зокрема, він цілком приймає «відродження» античної культури; він, що-правда, цю культуру розуміє інакше, аніж Ренесанс, та робить спробу сполучити, з'єднати античність з християнством; барок не відмовляється і від тієї уваги, яку Ренесанс звернув на природу; лише ця природа є для нього важлива головне яко шлях до Бога; барок не відкидає навіть і культу «сильної людини», лише таку «вищу» людину він хоче виховати та й, дійсно, виховує для служби Богові. Але те, що є своєрідне для культури, та, зокрема, для мистецтва барока, надає бароку його власний індивідуальний характер — це рухливість, динамізм барока, в пластичному мистецтві це любов до складної кривої лінії в протилежність до простої лінії та гострого куту чи півкола готики та Ренесансу; в літературі та житті — це потреба руху, зміни, мандрівки, трагічного напруження та катастрофи, пристрасть до смілих комбінацій, до авантури; в природі барок знаходить не стільки статику та гармонію, як напруження, боротьбу, рух; а головне, барок не лякається самого рішучого «натуралізму», зображення природи в її суворох, різких, часто неестетичних рисах, — поруч зі зображенням напруженого, повного життя знаходимо в бароку і якесь закохання в темі смерті; барок не вважає найвищим завданням мистецтва пробудження спокійного релігійного чи естетичного почуття, для нього важливіше зворушення, розбурхання, сильне враження, — з цим стремлінням /270/ розворушити, схвилювати, занепокоїти людину зв'язані головні риси стилістичного вміння барока, його стремління до сили, до перебільшень, гіпербол, його кохання в парадоксі та любов до чудернацького, незвичайного, «гротеску», його любов до антитези та, мабуть, і його пристрасть до великих форм, до універсальності, до всеохопності. Зі своєрідними рисами барока зв'язані й ті небезпеки, що загрожують бароковій культурі та, зокрема, бароковому мистецтву: це часом завелика перевага зовнішнього над внутрішнім, чиста декоративність, за якою зникає або відходить на другий план глибший сенс та внутрішній зміст; ще небезпечніше стремління перебільшити, підвищити всяке напруження, всяку протилежність, все вразливе, дивне, чудне, — це приводить барок до надмірного залюбування в мистецькій грі, в мистецьких, поетичних іграшках, в чудернацтві, в оригінальності, а то й в оригінальничан-

ні; твори барока часто перевантажені, переобтяжені, переповнені формальними елементами; цьому сприяє і школа поетики Ренесансу, що засвоїла собі всю витонченість античного вчення про поетичні форми та поетичні засоби («тропи і фігури»). В певних галузях поезії (напр., проповідь) маємо перевагу декламації, театральність.

Не треба, однак, забувати, що барокове мистецтво та барокова поезія зокрема, призначені не для людей іншого часу, а саме для «людей барока». Чужий для нас стиль барокової поезії, яким і ми можемо захоплюватись як витонченим, консеквентним та розкішним, був для «людини барока» дійсно зворушливим, захоплював її, промовляв до її естетичного почуття, а через це і до її розуму та її серця. Любов до натуралізму, до зображення природи також і в її «низьких» елементах, до конкретного, за яким барок завше бачив духовне, божественне, ідеальне, привів барокове мистецтво та поезію і до уваги до занедбаній доти народної поезії, до фольклору. В поезії барока маємо перший підхід до «народності». І барок знайшов живий інтерес та симпатію серед народу: не дивно, що надзвичайно сильні впливи барока залишились в цілій народній поезії та народному мистецтві Європи й досі.

4. Зокрема, не треба зменшувати значення епохи барока для України. Це був новий розквіт — після довгого підпаду — мистецтва та культури взагалі. В історії народів епохи розквіту мають не лише суто історичне значення, вони накладають певний відбиток на всю дальшу історію народу, формуючи національний тип або залишаючи на довгий час певні риси в духовній фізіonomії народу. Так, здається, було і з епохою барока на Україні. Барок залишив тут силу конструктивних елементів, які ще збільшив почасти вплив романтики, яка в багатьох рисах споріднена з бароком (див. про це /271/ в главі про романтику розділ VIII). Розуміється, конструктивні елементи, які барок залишив в українській культурі, не всі позитивні, багато з них можна вважати й негативними. Але культура барока не мало спричинилася до сформування української «історичної долі».

5. Розуміється, культура барока не вичерпується тими «формальними» рисами, про які ми говорили досі. Але духовний зміст окремих історичних епох звичайно характеризує не лише одна якась духовна течія, а кілька напрямків, які групуються коло двох полярно протилежних пунктів духовного всесвіту. Так і в епоху барока: одним з полюсів була природа, другим — Бог. Епоха барока з одного боку — епоха великого розквіту природознавства та математики (бо основа пізнання природи для людини барока — міра, число та вага), а з другого боку — епоха розквіту богослов'я, епоха спроб богословських синтезів, епоха великої релігійної війни («тридцятилітньої»), епоха великих містиків. Людина барока або втікає до усамітнення з своїм Богом, або, навпаки, кидається в вир політичної боротьби (а політика барока — політика широких всесвітніх планів та стремління), пере-

пливає океани в шуканні нових країн та нових колоній, займається планами поліпшення стану цілого людства, чи то шляхом політичної, чи то церковної, наукової, мовної (проекти штучних мов), чи якої іншої реформи.

В ідеалі обидва для людини барока можливі шляхи ведуть до одної та тієї самої цілі: через «світ» (природу, науку, політику і т. д.) людина приходить завше до того самого — до Бога. Хто задовго залишився у світі, той лише заблукав у ньому. Отже, якщо культура готики принципово релігійна та навіть церковна, якщо культура Ренесансу принципово світська (якби її робили і духовні), культура барока мусить мати обидві — релігійну та світську — сфери; але можлива — і реально зустрічається нерідко — барокова культура з великою перевагою або й виключним пануванням релігійної сфери. Таку перевагу зустрінемо, до речі, й на Україні.

Б. Літературний барок на Україні

1. Літературний барок на Україні є з'явищем 17 — 18-го вв. Барок в сфері пластичних мистецтв іноді називали «козацьким бароком». Без достатньої підстави, бо козаки зовсім не були єдиною культурно-продуктивною групою в Україні тих часів. Ще менше підстави називати літературний барок «козацьким»: українські письменники тих часів були головне не козаки, а ченці. Та й споживачі літератури навряд чи головне були козаки. Але український барок не є таким універсальним з'явищем, як барок Заходу. В ньому ми /272/ маємо значну перевагу елементів духовних над світськими. Ще більшу знайдемо, мабуть, лише у чехів. Світських елементів не бракує цілком: маємо й світську лірику, і новелу, і — хоч і лише випадкові — світські елементи в драмі, нарешті маємо світську хроніку, лист, науковий трактат. Але «духовний» елемент переважає в змісті. Зовсім бракує типового для барока природознавчого трактату: спочатку бракувало місця (високої школи), що плекала б цей ґатунок літератури, а пізніше (в 18-му в.) українці-природознавці знайшли для себе ґрунт лише в чужій (російській) науковій літературі.

2. Своє й чуже сполучені в українській бароковій літературі в не зовсім звичайних формах. Україна, як ми бачили, не мала виразної та характеристичної ренесансової літератури. Отже, просякання світських елементів до літератури, зокрема знайомство з античністю, почасти йшло вже в часи барока та не мало характеру боротьби, революції проти церковної традиції. Античність приходила на Україну вже після примирення її з християнством, в формах барокового, християнсько-міфологічного синтезу: тому помалу, але без відпору починається розповсюдження вжитку міфологічних образів: релігійна лірика стоїть під охороною античних «муз», Пресвята Діва стає «Діаною», хрест порівнюють з тризубцем Нептуна, в містичних трактатах з'являються «амури» та «купідони» і т. д. Барок прийшов без великої літера-

турної боротьби і прийнявся, як нова рослина на плодючому ґрунті. Єдиний, може, хто міг би боротись проти барока, Іван Вишенський, сам у своїй літературній формі був бароку дуже близький (див. далі) та скорше сприяв його успіху саме стилем своїх творів. Вишенський лише не прийняв би сполучення християнства з античністю, «синкретизму».

3. Коли починається український барок? Це питання складне не лише для України: барок, почавшись в південній Європі, в половині 16-го віку, в деяких країнах лише помалу пробивався крізь традицію Ренесансу. На Україні першим письменником, в якого можна знайти риси барокового стилю, можна вважати Івана Вишенського: його довгі періоди, накупчення паралелізмів, смілі антитези, стиль промовця чи ліпше пророка, майже неймовірне накупчення формальних прикрас (що у цього геніального письменника ніколи не закривають, не усувають з поля уваги змісту) могли б дозволити нам віднести його твори до літератури барока, коли б джерела його стилістики не були зовсім інші: це Святе Письмо та отці церкви, найбільше, мабуть, Златоуст. Щоправда, Вишенський, мабуть, знав вже бароковий стиль, — з польської полемічної літератури — та де в чому міг йому і наслідувати. Але ідеологія його теж зовсім не барокова: це не програма сполучення цінних елементів Ренесансу зі старою **/273/** традицією, а програма повного повороту до чистої традиції. Але цікавий приклад «бароковості» Вишенського до барока характеризує спорідненість барока з українським духовним стилем; так само характеристичний є й бароковий характер деяких сторінок пишного «пізньовізантійського» стилю Галицько-Волинського літопису.

Дійсний початок барока — це Мелетій Смотрицький, це проповіді та — почасти — вірші Кирила Транквіліона-Ставровецького, а повна перемога барока — утворення київської школи. Найбільшими культурно-політичними успіхами, які відіграли велику роль в історії українського барокового письменства, були: відновлення православної ієрархії 1620 р. та заснування київської школи 1615 р. і її реформи, переведені Могилою (1644 р.) та Мазепою (1694 р.). І нові ієрархи, і професори Академії були головними репрезентантами барока. Барок, що почався якось непомітно, помалу, панує надзвичайно довго та тримається надзвичайно вперто. Майже весь 18-й вік в українських школах вищого типу навчають бароковий поетиці та плекають барокову поезію. В основі не виходить за межі традицій (хоч дуже рішучий реформатор в окремих питаннях) останній великий український письменник епохи барока Гр. Сковорода. Але з ним літературний барок не доживів, а догорів повним полум'ям до кінця та враз згас. Згас разом з власною українському бароку літературною мовою: на зміну прийшла мова народна.

Останній період барока в деяких країнах утворив власний стиль, стиль пізнього барока, або «рококо». Цей придворний, легкий, граціозний, але разом й іграшковий, легковажний стиль на Україні не розвинувся. Бо в середині

18-го віку на Україні не було свого двора, пани, що йшли за модою, в значній мірі русифікувалися, і лише десь далеко на півночі починав при дворі цариці Єлизавети складатись стиль українського рококо, що знайшов вираз та почати відклик майже лише в українській ліриці, перерібках та музичних обрібках народних пісень та небагатьох спробах власної творчості.

4. Український барок, як пізніше романтика, був епохою засвоєння не лише сучасного, а і старого: доганяли упущене за століття; тепер поприходили на Україну і численні переклади літератури, яку власне треба назвати середньовічною, та навіть твори отців церкви в новому мовному одязі. Так буває завше в епохи літературного розквіту; так пізніше Шекспіра принесли на Україну романтика та реалізм. І як на Шекспіра дивились очами романтики чи реалізму, так, мабуть, приймали за часи барока і твори старших епох очами та серцем барока. Науці ще треба розвідати, як люди українського барока дивились на твори старших часів, що їм приніс барок.

5. Барок змінювався, розвивався за недовгий порівнюючи час свого **/274/** панування: від початків до пишного пізнього барока (що дістав в різних країнах навіть різні назви, здебільша за іменами головних представників цього стилю: «гонґоризм», «маринізм», «преціозний стиль» і т. д.), в кінці до рококо. На Україні цей розвиток не був дуже рішучим та дуже помітним. Десь після 1680 року українська література пережила період надзвичайно пишного, переобтяженого формальними прикрасами стилю (напр., Величковський, Стефан Яворський), але не бракувало і «поміркованих» поетів, а головне, духовні письменники лише виїмково досягають такого літературного радикалізму, до якого здібні світські поети. А потім прийшов політично зумовлений підупад, що рідко сприяє літературному радикалізму.

Зате поетика українського барока знала реформи, і то досить радикальні, в конкретних питаннях поетики. Одну з найрадикальніших реформ в теорії віршування перевів Сковорода: але вона не встигла ще прийнятися, як скінчилась і вся барокова література.

6. Український барок не знає усієї великої різноманітності жанрів (ґатунків) барокової літератури, зокрема бракує багатьох світських. Багатьом жанрам не давали розвинути обставини, а зокрема, неможливість друкувати ці твори: так не було великого роману — для розповсюдження шляхом переписки він не надавався. Майже не було великого епосу, навіть і перекладів (про виїмки дивись далі), і він міг би з'явитись, як би була змога друкуватись. В кожному разі далі маємо говорити про: 1) лірику, 2) епос, 3) повість, 4) драму, 5) проповідь, 6) хроніку, 7) трактат. Деякі ґатунки все ж розвинулись надзвичайно широко.

7. Барокова література на Україні залишається ще в певній мірі анонімною, хоч кількість відомих нам авторів вели-

ка. Є багато авторів, про яких ми нічого, крім імені, не знаємо або знаємо дуже мало.

8. Дуже цікава проблема барокової української літератури є мова. Вона так само залишається принципово церковнослов'янщиною, як і в попередній період. Але, на жаль, вона, прийнявши до себе велику кількість елементів народної мови, не підлягла ніяким певним нормам. Тому ми зустрічаємо значні ухили то до української народної мови, то до польської, то — лише в 18-му в., і то рідко — до російської, іноді натомість збільшується стихія церковна. Мова варіює в залежності від ґатунку твору або навіть його частини: в певних сценах драм мова наближається до народної; це наближення помітимо і в жартовливих піснях; наближення до польської мови характеристичне для творів з шляхетських кіл (напр., «гербовні вірші»). Деякі чужі українській мові форми зробилися конвенційними, /275/ бо українські форми здавались не досить логічними: так дуже часті форми дієслів минулого часу на польський зразок: «писалем, писалесь» і т. д., мабуть, розповсюдились, бо здавалось, коли затратилися старі форми («писаль есмь, писаль еси» і т. д.), нелогічним та не досить зрозумілим вживання тієї самої форми «писав» для всіх трьох осіб. Подібних прикладів є кілька. Але від слов'янщини московського типу українська мова відходила все далі, так що все частішими стають «переклади» з однієї мови на другу та перерібки укр. творів при їх друку в Москві (що зіпсувало для нас чимало творів барокової нашої літератури, що їх лише в Москві друковано). Певне наближення до російської мови відбувається в 18-му в., але це є наближення... російської мови до української: кількість українців серед перекладчиків (вже в 17-му в.) в урядах, на духовних посадах, а пізніше в університетах була так велика, що українські елементи в великій кількості прийшли до російської канцелярської, судової, шкільної мови, нарешті до наукової термінології. Може, був певний елемент національної самоохорони в тому, що Котляревський цілком відмовився від старої (барокової) української мовної традиції, до якої так наблизилась російська мова, та почав утворення нової літературної мови на цілком новій основі: на основі народної мови. Це був кінець української барокової літератури (що вже віджила свій час). Але це був і початок нової української літератури.

В. Віршована поезія

1. Віршовану поезію староукраїнську забули, мабуть, головне через «перестарілість» мови, а ще більше віршової форми. Почалось віршування на Україні безпосередньо перед початком барокового періоду. Під впливом польського вірша український прийняв в часи барока «силабічну» віршову форму, — ритм вірша утворювався певною кількістю складів в рядку, рядок кінчався римою (як і у поляків

«жіночою», себто з наголосом на передостанньому складі, лише виїмково припускались рими «чоловічі», з наголосом на останньому складі, та «дактилічні», з наголосом на третьому від кінця складу).

Ось приклад силабічних віршів на улюблену барокову тему смерті (вірші на погреб Сагайдачного):

Кождий, хто ся уродив, мусить і умерети,
Жаде ся чоловік смерти не может оперети.
Немаш на ню лікарства, немаш і оборони;
З самих царей здираєть світнії їх корони,
Не боїть ся жовнірства, вкруг царя стоячого
З оружєм і стрільбою, его вартуючого... /276/

.....
Жиєш так, якось нігди не мів умерети,
Хочеш всі багатства на землі пожерети,
В чім слави порожней на том світі шукаєш,
А же маєш вмерети, на то не памятаєш.

Або інший вірш на ту саму тему (єр. Климентій):

Убогий вмираючи ні в чім не жалієть,
нічого бо жаловать, же скарбов не мієть.
Богатий же не хочєть з скарбом розлучити:
гди би мощно, міг би увєсь скарб в труну вложити.
Бо гди властєл, то вспомнить свій високий титул
і пред конанєм много з скарбом узрить шкатул,
І многоцінних много висящих сукманів,
і срібряних на столах стоящих дзбанів,
І узрить, же младая жона пред ним ходить,
тая гірш до кріпкого жалю приводить...

Рядки в силабічному віршу не завше мусять бути однакової довжини, українські поети барока утворюють з рядків рівної довжини найрізноманітніші строфи:

Смотри чоловіче і ужасайся,
Каждой години смерти сподівайся,
Ходить бо тайно, наглядаєть,
І діл твоїх розсмотряєть,
Как би ти жив.

.....
Не зрить на прозьбу ані на дари.
Як тя, чоловіче, візмуть на мари,
Минуть мисли і розкоші,
Маєть носити многіє гроші,
Що єси збирав.

Українські поети вживають коло 200 різних строф.

Поруч з силабічними віршами іноді вживають більш народний вірш, подібний до вірша «дум», з рядками нерівної довжини. Переважно такого вірша вживав Кирило

Транквіліон-Ставровецький; зустрічаємо його іноді й пізніше, ще Дмитро Туптало писав таким розміром вірші «для власного вжитку». Ось приклад обрізки тієї самої теми смерті у Ставровецького:

Де мої нині замки коштовне муровані,
і палаци мої світне, і слічне мальовані, **/277/**
а шкатули, злотом нафасовані,
візники під злотом цуговані?
Де мої пресвітлії златотканні шати,
рісі, соболе слічнії, кармазини і дорогії шкарлати?

.....
Вчора в дому моїм било гойне весілля, музиків іграння,
а співаків веселое співання.
і на трубах мідних викрикання,
скокі, танці, веселое плясання,
вина наливай,
випивай, проливай!
Столи мої коштовними сладкими покарми покритії,
гості мої і приятелі персони знаменитії.
А нині мене все добре і веселое минуло,
слава і багатство на віки уплинуло.

.....
Де нині воїнове горделивії
і мучителі невинних злосливії?
Де с(т)рогії і страшнії гетьманове?
Несподіване смертним мечем посічені
і без пам'яті во тьмі нині заключені.

.....
О смерті страшливая
і нежалосливая!
Ти, яко косар нині нерозсудний,
під ноги свої кладеш цвіт барзо чудний,
молодості і красоти жаловати не знаєш,
ані на єдинім з тих милости не маєш...

Вірші друкувалися порівнююче рідко: їх переписували аматори, побожні чи світські. Іноді утворювалися великі рукописні збірки. Український вірш дійшов не лише до скрайніх меж української землі, але пробився і до польського та до російського читача. Друковано було лише невеликі збірки, присвячені якимось особам або подіям (на погреб Сагайдачного); вже в кінці 17-го віку дехто не з ліпших поетів видрукував великі збірки віршів; в 18-му віці постав духовний співаник «Богогласник» — цікава друкована збірка української духовної лірики.

Барокові письменники часто стриміли до циклізації віршів, до об'єднання їх в певні групи, сполучені якоюсь внутрішньою єдністю, — одна з найпізніших та найцікавіших збірок «Сад божественных пѣсней» Сковороди. **/278/**

2. Духовна пісня — найчисленніший ґатунок української віршованої поезії барока. Вона різноманітна: зустрічаємо

тут і пісні різдвяні та великодні, і численні пісні про Пресвяту Діву, і пісні про окремі свята, про окремі ікони та чудеса, пісні до окремих святих і т. д. Поруч з такими молитовними та гімнічними піснями зустрічаємо і суб'єктивну релігійну лірику: пісні «покаянні», пісні про смерть та страшний суд.

Стиль духовної пісні дуже варіює: від гімну чи оди до бароково-гротескної, напівпародійної пісні, з бажанням найбільшої оригінальності виразу або наближення до народної пісні. От зразки різних стилів пісень різдвяних:

Вифлієме граде, гойне веселися,
Цару слави миле своєму поклонися!
Вітай, Цару, народжений,
і в яслех положений.
.....
Півці, гучно, вдячне пісні починайте,
Височайшим гласом Пана привітайте!
Вітай, Цару... і т. д.
Ораз все створіння до Творця спішіся,
Єдиному Пану слушне поклонися!
Вітай, Цару... і т. д.

або (переклад Сковороди з латинського):

О ночь нова, дивна, чудна,
яснійшая світла полудня,
когда чрез мрак темній, черній
блиснув сонця світ не вечерній.
Веселитесь, яко з нами Бог!
.....
Там під Вифліємським градом
пастухи, пасущє стадо,
всіх первіє вість, приємлють,
що к нам прийде Христос на землю,
чрез ангелів, яко з нами Бог!..

Поруч з цими одами знайдемо суто барокові оригінальні «виверти»:

Соберітєся, всі чоловіки,
на тріумф нині, ангелів лики,
співающе весело,
вискакуйте навколо:
гоц, гоц, гоц, гоц, гоц, гоц, гоц, гоц, гоц! **/279/**
Бо нам Марія, Діва Пречиста,
в убогій шопі зродила Христа,
которому хоть в біді
граєть Грицько на дуді:
гу, гу, гу, гу, гу, гу, гу, гу, гу!
.....
Гаврило старий зловив барана,
взявши на плечі, заніс до Пана,

на коляду даруєть
і в ноги цілуєть:
цмок, цмок, цмок, цмок, цмок, цмок, цмок, цмок!

.....

Марія Діва ся притуляєть,
аби не змерзло, Дитя вкриваєть,
притискаєть, притуляєть,
пелюшками обвиваєть:
лю, лю, лю, лю, лю, лю, лю, лю!
А у бидляток осел із волом
стояли в яслех, хухали сполом,
огрівали Дитятко,
невинноє Ягнятко:
ху, ху, ху, ху, ху, ху, ху, ху!

і т. д. 13 строф, з яких кожна так саме подиву гідно «інструментована» (до речі, є подібні іграшки і в німецькій різдвяній пісні). Або вже якась напівпародія в цілком народній мові:

.....

Ангели святії
днесь дають знати,
би йшли пастирі
Бога вітати.

.....

Туш із Хомою
полониною,
а Стах з Борисом
прибігли лісом.
А Марко ледом
прибіг із медом,
прудко ступаєть
і всіх вітаєть

.....

Савка з Якимом,
з своїм побратимом
скоро прибігали,
зараз заспівали.

.....

Пилип з Макаром
прийшов із даром,
пред Богом стали
і курку дали.

Усі пекарі,
молоді, старі,
біжуть з орачі,
несуть колачі.

..... /280/

А берегами
Касьян ланами
віз пива бочку
тому Отрочку.
Граї же ти мило

в дудки, Курило,
а ти, Матвію,
граї в жоломію!

Не треба дивуватись, що деякі пісні стали цілком народними, але навіть і вірші досить високого стилю увійшли в репертуар лірників.

3. Тематично ще більш різноманітна світська віршована поезія барока. Тут знайдемо і близьку до релігійної меланхолійну лірику, і лірику еротичну (від меланхолійної до соромицької), і політичну.

Тематика меланхолійної лірики традиційна — це «вічні» теми лірики: туга за щастям, за молодістю, скарги на долю, — іноді індивідуальні ноти переходять у філософічну рефлексію. Найхарактеристичніші різні «пісні світові»:

А хто на світі без долі вродиться,
Тому світ марне, як коло, точиться.
Літа марне плинуть, як бистрії ріки,
Часи молодії, як з дощу потіки.
Все то марне міняєть.
Ліпше би ся било нігди не родити,
Ніжли мізерному на сім світі жити,
Альбо, вродившися, скоро в землі гнити,
Щоби бездольному на світі не жити.
Нехай жалю не буде!
На що ж мені замишляти,
що в селі родила мати?
Нехай у тих мозок рветься,
хто високо в гору дметься.
А я буду собі тихо
коротати милий вік...

Тут і шлях барокового лірика до природи:

Не піду в город багатий. Я буду в полях жить.
Буду вік мій коротати, де тихо время біжить.
О дубрава! о зелена! о мати моя рідна!
В тобі жизнь увеселенна, в тобі покій, тишина.

або:

О селянській милій, любий мій покою,
всякої печалі лишенний!
О істочників шум, журчащих водою,
о ліс темний, прохладенний, /281/
о шумящі кудрі волосів деревесних,
о на луках зелень красна,
о самота-мати ради дум небесних,
о сумна тихість ужасна...

(це, правда, переклад Сковороди з латинського).

Поруч з цим знайдемо еротичну лірику з так само традиційними мотивами: тут і перше закохання, і визнання:

До ніг твоїх упадаю, не одмовляй тому,
що-м приїхав позискати ласку твою в дому.
Дай по садоньку я хожу, дай не нахожуся:
я на тебе моє серце, гляжу, дай не нагляжуся.

і різні ускладнення: «поговорі»:

Хто в секреті любов тихо держати не буде,
тот пропаде за собаку, як дізнають люде;
Ей, доле ж моя, де ти в той час била,
Коли моя мати мене породила?

.....

Коли б мені крила орловії міти,
Полетів бим долі своєї глядіти
На чужій стороні.

або:

...по світі блукаю, отради не маю,
жалю ж мій, жалю, сам же я не знаю,
що чинити маю.

або:

трудно сиротинці на чужині жити...

або:

хіба мені тая будеть щирая родина,
сажень на цвинтарі, висока могила.

та одвічні жалоби на людську долю:

О всесуєтного світа
мимо ідуть наші літа,
Розступіться води, от землі вступіте,
юність молодости ко мні приверніте!

Але ця меланхолія переходить і до філософічної рефлексії: «Щастіє, де ти живеш?» — питається Сковорода та міркує: **/282/**

Розпрости вдаль взор твій і розумні лучи
і кінець послідній поминай.
Всіх твоїх діл в кую міть стріла улучить?

Людина сама відповідна за свою долю: суб'єктивна лірика вливається до релігійної. Але залишається і форма сен-

тенцій та образів, близьких до народної пісні, як-от (пісня Сковороди):

Стоїть явір над водою,
все киваєть головою,
буйни вітра повівають;
руки явору ламають...

і розлука:

О, розкошная Венеро, де нині обцуєш?
Чорнії очі, чорнії брови,
уста сахарні, зубонькі перлові,
тяженько вас споминати,
що нельзя з вами розмовляти.

або:

Риба з рибою і та ся злучаєть,
моя слічна дама мене покидаєть...

І еротична лірика приводить через порівняння (мабуть, за-позичені з старшої народної пісні) і через описи оточення, в якому розвивається роман, до лірики природи:

Попід гай річенька
да шумить бистренька,
риба до рибоньки,
а я до дівоньки.

І тут бачимо варіації від стилю народної пісні до фразеології виразно панської («Венера», «дама» й т. ін.).

Немалу увагу присвячує українська барокова лірика і політичним подіям, якими був такий рясний той неспокійний час. Тут і прославлення національних героїв: Сагайдачного —

Несмертельної слави достойний Гетьмане!
Твоя слава в мовчанню нігди не зостане,
поки Дніпр з Дністром многорибніє плинути
будуть, поти дільности теж твої слинути.

.....

Тут зложив запорозський Гетьман свої кости, **/283/**
Петр Конашевич, ранний в війні для вольности отчизни...

або Хмельницького:

Будь славен вовік, о муже ізбранне,
вільности отче, герою Богдане!
(Сковорода)

Честь Богу, хвала! Навіки слава війську дніпровому...
І ти, Чигирине, місто українне, не меншую славу

Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву
зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця
Хмельницького чигиринського, давнього запорожця.
(З літопису Єрлича)

Але не менше було підстав на Україні і для «ляментів»,
«плачів» над політичними та національними скрутами та
нещастями:

О Боже мій милостивий,
воззри на плач мій ревнивий!
Де бідниця єсть така,
як я Росія Малая?
Всі маткою називають,
а не всі за матку мають;
другий хоче загубити,
в ложці води утопити.
.....
Ой, не сини, ой, не діти,
хощуть мене загубити!
Ляхолубці, лихолубці,
тії мої, тії згубці...

Традиція приписує гетьманові Мазепі гарну пісню «Ой біда,
біда чайці-небозі», що має усі риси штучного походження.
Напевно, належить Мазепі пісня «Всі покою щиро прагнуть»:

Зжалься, Боже, України,
що не вкупі маєє сини!
.....
Ліпше було не родити,
ніжлі в таких бідах жити!
Од всіх сторін ворогують,
огнем, мечем руйнують...
.....
озмітеся всі за руки,
не допустіть горької муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити! /284/
Самопали набувайте,
острих шабель добувайте,
а за віру хоч уміре
і вольностей бороніте!

Ще й «останньому запорожцю» Антонові Головатому припи-
сує традиція вірш «Ей годі нам журитися, пора перестати», з
приводу поселення запорожців на Кубані 1792 р.

Українські поети оспівували і боротьбу з татарами, і хотин-
ську війну, і облогу Відня...

Знаходимо й інші типи світських віршів: «вчені» (напр., про-
славлення наук та мистецтв в київському «Євхаристеріоні»
1632 р.), жартовливі (напр., вірші школярів) і т. д.

4. Улюблені були в часи барока «епіграми», коротенькі най-
більше 2- або 4-рядкові віршики з гострим дотепом у змісті
та грою слів, співзвуччями, повтореннями слів у формаль-
ному вбранні. Духовні вірші такого типу (прославлення свя-
тих) часто об'єднували в цикли по 12 віршів «Вінці». Попада-
ли епіграми навіть до богослужбових книг, до «Тріоді Цвітної»
1631 р. Ось приклад:

СредѢ Учителей ставъ Ісусъ научает.
В Среду Праздников, яко Посредникъ, являетъ

(гра з пнем «сред-»). Пізніше «Вінці» писав св. Дм. Туптало.
Ось зразок його творчості:

Зачатая без грѣха, о Божія Мати,
молю, даждь мі безгрішно житіє зачати.

(повторення пнів «зачат-» та «гріх-»).

Майстром світської епіграми був Величковський (не зна-
ти, чи Лаврентій, чи його брат Іван, обидва писали). Його
епіграми дотепні та гострі:

Що єсть смерть, питаєш мя. Если бим знав, уже
бив би мертвим. Як умру, прийди в той час, друже.

*

Чому суть мудрійшіє мужеве, ніж жони?
Бо з ребра безмозкого, не з голови они.

або більша:

Щось бозького до себе пан Хміль закриваєть,
бо смиренних возносить, винеслих смиряєть.
Вищіє суть голови над всі члонки тіла,
а ноги теж в низкості смиренні до зіла. /285/
Леч пан Хміль, гди до кого в голову вступаєть,
голову понижаєть, ноги задираєть.

Це надзвичайно влучні переклади з славетного англійсь-
кого барокового епіграматика Дж. Овена. Але Величковсь-
кий писав і власні епіграми, теж дуже вдалі:

Пишущему стихи

Труда сущего в писанії знати
не может, іже сам не вість писати.
Мнить бити легко писанія діло:
три перста пишут, а все болит тіло.

Лїствица Іаковля

Світ сей сну єсть подобен, а щастя — драбині:
Восходять і низходять по ній мнозі вині.

Велику збірку епіграм (369), ширших, по 10 і більше рядків залишив відомий, не дуже вишколений, але талановитий та дотепний поет-ієромонах Климентій. Писав епіграми і Сковорода: в нього вони без зовнішніх іграшок, коротенькі, майже прислів'я:

Кому менше в житті треба,
той ближая всіх до неба.

*

Не то скуден, що убогий,
а то, що жаєть багато.
Лучче мні сухар з водою,
нежели сахар з бідюю.

До епіграм належать часто і «нагробки» (епітафії) тощо. Епіграми (навіть цілі «Вінці») вставлялись і в драми, і в прозаїчні твори (діалоги Сковороди, улюблений повчальний твір «Діоптра», літописи Єрлича та Величка і т. д.).

5. Спеціально в часи барока були улюблені «емблематичні» вірші. Це невеликі епіграматичні вірші до малюнків, «емблем», себто зображень речей, які мають якесь символічне значення. Сковорода подав в своїх творах цілу теорію емблематики: «старі мудреці мали свою власну мову, вони змальовували свої думки образами, ніби словами. Ці образи були фігури небесних та земних створінь. Наприклад, сонце визначало правду, кльце... — вічність... голуб — соромливість, бусел — побожність...».

На Україні була відома емблематична література Заходу. Дещо /286/

з неї перекладали (відомі збірки: латинську німця Гуго, іспанську Сааведри). Емблематичний оригінальний збірник «Іфіка ієрополітика» часто передруковувався. Ось приклади віршів з нього:

Хотяй Господа істинно любити,
во страсі Господні потщися ходити.
Сію бо любов страх Господень родить,
яко вітр пламен з углія ізводить.

(на малюнку вогонь, що його роздмухує вітер).

Пространно море сильні імають волни,
маля ріки не тако довлньі,
в чаші і сіх нисть, не движуться води,
і смиренія такови суть плоди.

(на малюнку море, річка та склянка з водою: думка та сама, що в цит. вірші «Стоїть явір» Сковороди). Писав емблематичні вірші й Прокопович. Цілий цикл їх він збирався видати на пам'ятку митрополита Варлаама Ясинського. Ось приклади:

Всі ріки ізначала малиє бивають,
но, текуще путь довгий, води умножають.
Подобні і Варлаам ученія ради,
прейде страни многіє і многіє гради.
І тако, од отчества далече странствую,
зіло себе умножи премудрости струя.

(змальована мала бути, мабуть, річка, що збільшується, відтікаючи від джерела).

Сії ціну являють, видять бо худая, —
возносять, і долу низходить другая.
І добродітель любить тоєжде мірило,
зіло бо честна во всім, смиряється зіло.
Се же бо во Варлаамі ізрядне явися:
честен бо бі паче всіх, паче всіх смирися.

(змальовані мали бути терези).

Відміною емблематичного вірша був вірш «гербовний», надзвичайно улюблений на Україні (вже в 16-го в.), зокрема при присвяченнях книжок. В такому вірші треба було дати пояснення до того малюнка, що був в гербі особи, яку треба було прославити. Ось вірш на герб Могили:

...Два мечі в справах рицєрських смілість показують;
лилія з хрестом віру християнськую знаменують. /287/
В тім дому щирая побожність обитаєть,
а слава несмертьельная навіки обитаєть.

5. Дуже типові для поезії барока віршові іграшки. І їх значення не треба ігнорувати: це вияв, вираз певного сувереного віртуозного оволодіння віршем. Такі іграшки дуже любив українські поети. Одна з найрозповсюдженіших форм був «акростих»: перші літери кожного рядка або кожної строфи, якщо їх читати підряд, подають ім'я автора. Ось короткий акростих св. Дмитра Туптала (частина: ДИМИТРИ):

Даруй мні, Тебе, Христа, в серці всігда чити,
Ізволь во мні обитати, благ мні являйся,
Многогрішним, недостойним не возгнушайся!
Ізчезе в болізни живот мій без Тебе, Бога;
Ти мні кріпость, і здоровіє, і слава многа.
Радуюся аз о Тебі і веселюся,
І Тобою по вся віки, Боже мій, хвалюся.

Іноді деякі літери вірша писано або друковано як великі літери; коли ці літери читали окремо, то діставали ім'я автора; або треба було підрахувати числове значення літер (як вони мали в слов'янській абетці), то діставали рік, коли написано вірша. Це «кабалістичні» вірші. Ось приклад того самого св. Дм. Туптала:

Іже в Руні інОгда преобразованна,
Мати сОтворшого Нас всіХ зді написанна,
Душевно І Мислю Ту книжку пРиміте,
САмі є Внимающе І другим проЧтіте.

(Ієромонах Дімітри Савіч).

Найбільшим майстром фігурного вірша був Величковський. Йому належить «раковий вірш», якого рядки можна читати в обох напрямках:

Анна пита ми, я мати панна,
Анна дар и мнѢ сѣнь мира данна.
Анна ми мати и та ми манна.

Говорить, очевидно, Пресвята Діва про свою матір, св. Анну.

Величковський написав і найліпший «алфавітний» вірш, якого слова починаються одне за одним з літер слов'янського алфавіту;

Аз благ всѢх глубина,
Дѣва єдина.
Живот зачах званым, /**288**/
Ісуса избранним,
Котрій люде мною
На обѣд покою
Райска собирает,
Туне учреждает.
Умне Феникс Христе,
Отче царю чисте,
Шествуй щедротами,
Матере мольбами.
(два «у» та два «о», бо в церковному алфавіті було по дві форми літер для цих згуків).

Величковському належить і загадковий вірш:

Со смѣ блꙋомѣ деж
нол насѣ ст блꙋсти буде.

— замість підкреслених літер треба читати їх назви в слов. абетці («ґрифічний вірш»), тоді вірш цей випадатиме так:

Со словом богомъ добро єсть животь, люде,
нашъ онѣ покой, насѣ слово твердо блꙋсти буде.

Писалися ще вірші з «луною» — повторенням останніх складів вірша, що давало ніби відповідь. Іноді вірші писали та друкували як певну фігуру: хрест, півмісяць, яйце, чарку і т. і.

В таких іграшках виявлялася чиста радість з віртуозного віршового вміння, з віршової форми. Зміст не завше грав

велику роль. Не зрозуміло, чому пізніші історики літератури нападали на фігурні вірші та суворо засудили, напр., єромонаха Климентія, що подав «Рахубу древам розним» в трьох строках силабічною «сапфічною строфою» (3 рядки по 12 складів, 4-й — 8 складів). Ось початок:

Дубина, Грабина, Рябина, Вербина,
Соснина, Кленина, Тернина, Вишнина,
Ялина, Малина, Калина, Вязина,
Лозина, Бузина, Бзина...

7. До віршової форми поети барока ставились дуже уважно. Хоч нам, може, й не подобатись їх мова, але, перечитуючи їх твори, ми знаходимо здебільшого увагу до формальних проблем вірша. З часом навчання «поетиці» в духовних школах привело до того, що українські поети добре опанували форму. Тоді «чоловічі» рими майже зникають. Зате дуже сміливо вживають «переносів», переходу речення з одного рядка до другого (пор. вище в епіграмі /**289**/ Величковського про смерть). Рима стає багатшою, неохоче римують однакові форми слів (знаєш :: маєш, даруєш :: цілуєш, берегами :: ланами), по можності часто вживають різних граматичних форм (рима «неграматична», напр., замишляти :: мати, уже :: друже, буде :: люде і т. д.). Вірш через це робить враження вільнішого та легшого.

В половині 18-го в. Сковорода робить дальшу реформу: він заводить як рівноправні «чоловічі рими» (з наголосом на останньому складі) що раніш припускались лише як виїмок. Він пише цілі вірші з римами: твоей :: сей, отбіжить :: жить, живот :: род, печать :: благодать і т. д. В укр. мові такі рими дійсно дуже природні, і в новій літературі всі їх вживають.

Сковорода завів далі «неповні рими», де закінчення трохи різні одне від одного: сувори :: терновий, нивах :: нежива, хрест :: персть і т. д. І ця реформа відповідає духу мови: неповні рими одна з головних прикрас вірша Шевченка (початок «Катерини»: неньки :: серденько, говорять :: горе, покрита :: потужити, втирає :: співають, плаче :: бачив).

Пізніше поети вживають все різноманітніших строфічних форм. Тут на першому місці стоять «канти» в драмах. Не задовольняючись римами на кінцях рядків, починають римувати також середини рядків. От приклади таких «внутрішніх рим»:

Язви твої сурови / — то моя печать,
вінець мні твій терновий / — слави благодать,
твій сей поносний хрест —
се мні хвала і честь,
о Ісусе!

(Сковорода; тут також неповні і чоловічі рими).
або:

чиста птиця, /голубиця/, таков нрав імість:
буде місто /де нечисто/, тамо не почієть...

(Кониський, пор. ще в параграфі 3 вірш з Єрлича). І внутрішні рими любив Шевченко:

не дві ночі / карі очі...
ні родини, / ні хатини...
змалювала, / не сховала...

Віршова техніка українського барока показує увагу поетів барока до формальних проблем та велику працю над віршем. /290/

Г. Епос

1. Великий епос, ані прозаїчний, ані віршований, на Україні не розвинувся. Головне з двох причин: барок не витворив на Україні певного класу поетів, певного кола, яке вважало б поезію своїм покликанням. Письменники були, але єдина можлива професійна письменницька праця була праця духовних письменників. Світські писали лише з вільного бажання. До того не було змоги друкувати великих творів світського характеру. І це дуже перешкодило розвитку епічної літератури. Все ж кілька творів з епічною закраскою маємо.

2. Заховалась в рукопису лише половина перекладу «Звільненого Єрусалима» Тассо. Можна гадати, що на цю поему раннього барока перекладчики дивились як на повчальний твір. Перекладено поему, як здається, ченцями-уніатами. Переклад зроблено не з італійського оригіналу, а з польського перекладу П. Кохановського. Переклад досить важкий; не маючи легкості оригіналу та польського перекладу, він все ж іноді досить добре передає характер епічного стилю, а саме широкі порівняння («розвинені метафори»), на які, як побачимо, звернула увагу й українська теорія поезії. Ось приклади:

Аргиллян... побіже живот свій на шанцу поставити,

.....

Яко і меск во панський стайні уродивий,
Єго же точію ку брані окормляють,
Егда же ся он урветь, біжить невстягливий
На сіножаті ілі де стада пасають.
Винеслим карком трясеть, а у густой гриви
Плетеніє коси со вітрами іграють,
Пісок в бистром бігу копитами мешеть,
І ржуть гласом веліім, і ноздрями прищеть.

Або теж типовий для епосу опис ранку:

Дихающому вітру зари, всім желанной,
Тая от стран восточних радостно зявляше,
Іміюще на траві вонности рожаний
Вінець, іж всім воню сладку іспущаше,
Що зрящ всякий воїн явлейся бить отважный,
Єгоже глас труб сладких к тому возбуждаше,
Посліжде вся тимпани глас свій изясниша.
В то время все множество вой ся ополчиша.

(Строфа перекладу т. зв. «октава»). Як бачимо, навряд ми могли б багато чекати від перекладу світського епосу, зробленого письменником, /291/ що зник до писання проповідей та до вжитку важкої слов'янщини. Переклад не було видано, та він взагалі не знайшов, здається, розповсюдження.

Спробу невеликого історичного епосу (Бучинського-Яскольда про чигиринську війну 1678 р.) заховав нам «літопис» Величка (див. далі).

3. Зате маємо кілька зразків духовного епосу. Барок зі своїм поворотом до релігії витворив усюди зразки духовного епосу, різні «Христіади» тощо. В цьому ж напрямку йде віршований переспів Книги Буття та Євангелії Матфія, які навіть видав друком, присвятивши їх Мазепі, 1697 р. їх автор Самійло Мокрієвич. Та його праці не досліджені, а до негативних судів старших дослідників треба ставитися скептично: вони взагалі не вміли цінити поезії барока. Ніби (хоч і маленька) спроба духовного епосу є й віршований Апокаліпсис, виданий, на жаль, лише в уривках. До «вченого» або дидактичного епосу належать і такі (не досліджені ближче) твори, як І. Максимовича «Богородице Діво» (23 000 рядків!) та його ж «Осімь блаженств» (6000 рядків). Негативне відношення до його віршів поки нічим не обґрунтоване. Мабуть, знайдуться і якісь інші спроби з того самого часу, з якого походять усі ці епічні спроби, з кінця 17-го віку.

4. Та українська поетика, розуміється, звертала увагу на епос: епос одна з основних форм барокової поезії. Але читали епічні твори античності та західного барока на Україні в латинських оригіналах. Маємо, однак, спроби перекладу уривків, мабуть, як зразків при навчанні. Ось як Сковорода передає епічні широкі порівняння з «Енеїди»: один з троянців натрапляє неочікувано на ворогів:

Остовбів і пірвався вдруг назад с словами,
Так как хто між тернієм невзначай ногами
Наступить змію, і вдруг збліднеть, одбігая,
А вона злиться, з ядом шию піднимая.

Військова сутичка порівнюється з бурею:

Так когда збіжаться вітри повномочно,
Бурним вихром з запада, юга і восточной
Сторони, тріщать ліси, вопять вознесенні

Волни, і з песком рвуться виспрь міста безденні.

Відгуки епічного стилю зустрічаємо іноді і в драмах. Але на суцільний власний епос український барок не спромігся. Зразки старого епічного стилю знайдемо значно пізніше в перекладах Гомера в 19-му в. або в переспіві «Пана Тадеуша» Рильського. /292/

Г. Повість

1. Прозаїчна література українського барока надзвичайно широка. І тут ми не зустрінемо великої «епічної» оповідальної літератури; роман у власному значенні цього слова як широке оповідання, типове для барока, не знайшов на Україні ґрунту. Причини цього — ті самі, що і у віршованого епосу. Але дуже розповсюджені інші типи оповідальної літератури. Живуть і далі традиційні типи цієї літератури: в першу чергу «житія» святих та апокрифи. І ті, й інші не просто переписуються зі старих джерел, а й перероблюються, в першу чергу мовно, а трохи і стилістично. Треба сказати, що ця перерізка знищує деякі своєрідні риси старої літератури. Старі житія досягли певної тонкості психологічної характеристики, хоч і зовсім іншими засобами, аніж «психологічний роман» 19-го віку. Цей психологізм зовсім зникає в бароковому оповіданні, зникає він і з житій. Апокрифи відходять далі від взірців та почасти теж наближуються до типу літератури барокових оповідань. Найвизначнішою обрізкою старого матеріалу духовного оповідання (житія) були славнозвісні 12 великих томів Четий-Міней св. Дмитра Туптала: їх літературна вартість не підлягає сумніву, їх бароковий характер кидається в очі (та з'ясовується почасти і вжитком західних джерел); їх мова, на жаль, при друку зіпсута російською «коректою». Нове духовне оповідання (про чудеса) мало також цікавих репрезентантів (м. ін. Могилу та Ґалатовського).

Ми звемо барокові оповідання «повістями» та зробимо спробу подати характеристику їх основних рис та хоч деяких окремих їх груп.

2. Щодо стилістичного оброблення, то українські барокові повісті далекі від почасти віртуозної витонченості барокових віршів. Щонайбільше зустрінемо в повістях деякий дотепний зворот, окреме добре формульоване речення тощо. Бо вага барокового оповідання лежить не в формі, а в змісті. «Зміст» цей головне — розвиток сюжету, цікаві та напружені ситуації, конфлікти та їх розв'язання; взагалі «хід подій». Окремі фігури (як це, правда, було побільшості вже і в старшій повісті) цікаві для автора та для читача лише постільки, поскільки вони є, так би мовити, шаховими фігурами в напруженій та запутаній грі, яку ними веде Бог, «доля», демонічні сили, — у грі, яку добре скомбінувати і є завданням автора або перерібника старшого твору. Це не значить, що барокова повість не має внутрішнього змісту. Вона часто тісно зв'язана зі все-

охопленим релігійним життям та подає певну «мораль» або ж — в окремих місцях — сентенції та цілі моралізуючі чи філософуючі окремі /293/ оповідання (і тут маємо вже старшу традицію). Суто авантурна, цілком «світська» повість не встигла на Україні широко розвинути. Навіть в естві своєму світські, казкові повісті здебільша все ж нав'язані до якоїсь релігійної моралі або, по меншій мірі, до традиційного імені.

До речі, самостійна праця українських авторів в цьому ґатунку барокової літератури — невелика. Майже виключно маємо засвоєння старих або нових чужих повістей: вплив Заходу був в бароковій повісті в усіх слов'янських народів дуже сильний, і лише росіяни (що в інших галузях барокової літератури йшли за українцями та поляками) та почасти чехи утворили якусь самостійну за змістом та характером літературу повісті.

3. Велику кількість більших та менших оповідань, від мініатюрного анекдоту до повісті з нечисленними авантурами, дали українській літературі переклади середньовічних збірок оповідань: «Великого зерцала» та «Римських історій».

«Велике зерцало» обіймало в найширших редакціях майже 2000 окремих оповідань. Через польську літературу, що мала друковані видання «Зерцала», воно прийшло до української. Деякі з мандрівних анекдотів «Зерцала» були вже відомі на Україні з інших джерел, візантійських збірок житій (т. зв. «Прологів»). Багато було й зовсім нових. Українські переклади подавали лише вибірку з величезного матеріалу «Зерцала» (до 273 чисел). Але й ця вибірка подавала найрізноманітніший матеріал різним літературним сферам, від проповіді (де наводили повчальні оповідання як «приклади») до народної казки. Зустрічаємо в «Зеркалі», напр., оповідання про чарівницю, яку по смерті її чорти забрали до аду (зразок для гоголівського «Вія»), або про вперту жінку, що сперечалась з чоловіком, чи «покошене», чи «пострижене» поле, та заплатила за свою впертість навіть життям (пор. народний анекдот «голене чи стрижене») і т. д. До речі, на Україні брали іноді «приклади» і не з українського неповного перекладу «Зерцала», а просто з лат. оригіналу або з польського перекладу.

Більш світський характер мають «Римські історії», теж середньовічний збірник оповідань, в якому їх знаходимо 150. На Україні теж зустрічаємо не повні переклади «історій», а вибірки чи переклади та перерібки окремих оповідань. І тут основа — польський переклад. Тут маємо історію про папу Григорія, що не має нічого спільного з дійсністю, а подає християнську обрізку античної історії Едіпа, що одружився з власною матір'ю. Велика авантурна повість є оповідання про «Аполонія Тирського»: це складні пригоди двох коханців, яких розлучує доля та які по довгих мандрівках та різноманітних пригодах знов сполучуються. /294/

4. Авантурне оповідання світського характеру типове для епохи барока, хоч самі оповідання часто значно старші.

На Україні відомі стали деякі класичні авантурні оповідання. До них належить, напр., історія «Петра Золоті Ключі» — це оповідання про коханців, прованського графа Петра та королеву Магелону (на Україні Магілена), що утримують вірність один одному протягом довгих та складних пригод, що розділяють їх. Це авантурне оповідання лицарського типу. Не досягнула великого розповсюдження лицарська казка про Бову-королевича, але була відома й вона (див. розділ IV, Б, 3). Можливо, що були відомі й інші класичні оповідання того ж типу (Мелюзина, Брунцвік).

Трохи іншу відміну авантурного оповідання маємо в повісті про цесаря Оттона, — це історія невинно засудженої жінки цесаря та її синів-близнят, яких мати втрачає. Діти та батьки по численних пригодах сполучуються знову. Подібний сюжет має і повість про графиню Альтдорфську, яка наказала загубити 11 з 12-ти синів-близнят, що вона породила. Але дітей було врятовано, та вони пізніше знову з'являються у батьків.

Зміст авантурного оповідання неможливо передати стисло. Герої майже зовсім не схарактеризовані. Вся увага полягає в неочікуваних зворотах дії: страчені діти знаходяться, загублені — живуть, великий грішник Григорій стає святим та папою і т. д. Людині барока подобалось це напруження, неочікуваність змін, усі перипетії, що були власне характеристичні й для життя тієї рухливої доби.

5. Зовсім інший характер мають повісті «філософічні» або «ідеологічні»: цей ґатунок знала вже і стара українська література. Найславніша повість цього типу «Варлаам та Іоасаф» дожила на Україні й до часів барока та, діставши підновлений мовний одяг, навіть була видрукована в 17-му в. Ця повість є християнізована перерібка життя Будди. Головна вага оповідання не в пригодах героя (Будда, зветься тут Іоасаф), хоч і їх не бракує, а в тих розмовах, які герой веде з аскетом Варлаамом: в цих розмовах зустрічаємо маленькі оповідання завше з цікавою мораллю, щось ніби байки в прозі, зустрічаємо виклади християнської віри та моралі, зустрічаємо дискусії та міркування. Інша повість цього самого типу — «Історія сьоми мудреців» (див. в IV розділі) теж дожила до барока та й пережила його. Нова є повість про лицаря та смерть: це діалог між лицарем та смертю (переклад з лат.), розуміється, і розмова, і хід подій кінчаються перемогою смерті. Ту саму думку про суєтність життя маємо і в другій повісті, в писаній прозою розмові життя та смерті. В обох творах маємо ту саму, характеристичну для часу думку про суєтність всього в житті, думку, яку, до речі, зустрічаємо і в **/295/** численних віршованих творах часу: «чоловіче» (говорить смерть в суперечці з лицарем) «не пишная есмь, не красная, а вельми сильная, молодых і старих, богатих і вбогих за рівно всіх побираю; спомни собі, чоловіче, от Адама і до сего дне кілька било царей, князей, патриархів, митрополитів, богатих і убогих людей, старих і молодых, то я всіх побрала; ...цар Александер, же над всіми кролевав, то я і того взяла... Я жадного багаства не збираю, ані красно-

го одіння, зане же немилостива есь і нікому часу надалій не одкладаю...». «Маєш скарби великі, але з собою не забереш, тільки єдиную кошулю...». Ідеологічні оповідання зустрінемо і в збірках «Зерцала» та «Рим. історій».

6. Як приклад найславнішого героя смерть наводить Александра Македонського. І він був героєм старих військових оповідань (див. I частину), що поприходили ще в стару Україну. «Александрія» дожила й до часів барока, до кінця цих часів. І тут маємо і мовну, і стилістичну модернізацію. Київські часи знали «військову» «Александрію», барок (під впливом своїх західних джерел) надає повісті інший характер. Та власне «Александрія» є, може, «найповніша» повість, що знає барок: тут сполучено різні типи, — хоч військові елементи не так сильні, як у старій «Александрії», але вони є, та до них приєднуються і лицарські, і авантурні, і ідеологічні, і навіть християнські елементи. «Так вельми міцно а окрутно било побиттє, же ся сонце затміло, не хотячи взглядать на оноє великоє вилиттє крови», «рушилося військо так міцно і сильно, аж земля стогнала і дрижала» — це ще в стилі старої військової повісті. Але Александер вже не тільки переможний герой. До Дарія, перського царя, він пише: «Вім, гдиж всі в колі прутком фортуни обцуємо, частокрот з багатства во убожество, з веселія в смуток, з високости в низкість, і туди і сюди проміняємо... Я заправду естем смертельний. А так до тебе їду, яко з смертельним чоловіком валчить...». Маємо в пізній «Александрії» і цікаві діалоги, повні іноді драматизму, і листи різного змісту. Не дивно, що ця велика повість (яку, може, можна було б назвати і романом) викликала інтерес у читачів часів барока.

7. Лише виїмкові мотиви еротичні, хоч еротика різного типу не чужа бароковій українській повісті (див. § 3 та 4). Вже без примішки авантурних мотивів, зустрічаємо еротику в переробленій віршем з «Декамерону» Боккаччо повісті про Танкреда, Гвіскарда та Сигізмунду («Декамерон», IV, 1, може, за польським перекладом Морштина): принцеса Сигізмунда покохалась з Гвіскардом, дворянином незначного роду; її батько, принц Танкред, покарав Гвіскарда на смерть; Сигізмунда отруїлась; коханців, одначе, на прохання Сигізмунди, було поховано разом, — певна примирлива нота в трагічній **/296/** історії. Українська перерібка зослабила якраз еротичні елементи. Але український автор вміє описувати психологічні переживання, хоч і надає їм епічними порівняннями зовсім іншого характеру, аніж вони мають у Боккаччо. Ось приклад — плач Танкреда, який довідався про смерть Сигізмунди:

Видя ж отець смерть явну дщери своїй милій,
не плакав, но ридав по тій втісі цілій,
на себе і на дочір свою нарікая,
і день тот свій нещасний гірко проклиная.
Аки при Меандрових брегах лебедь білій,
так жалісно над дщерю плакав отець милій.

Лебедь гласом плачевним кричить, воздыхая,
і крилами бистрий води розбивая,
поєть піснь печальну гласом умиленим...

Д. Драма

8. Характеристичні для барока демонологічні повісті. Демонологія значно розвинулась на Заході в часи Ренесансу. Певна гармонійність світогляду середньовіччя не викликала такої уваги до демонічних сил, як розірвана між релігією та «світом» культура Ренесансу та барока. В ці часи, як відомо, виросла цікавість до «магії», поширились процеси протидії відьом.

Зміст демонологічних повістей не є новий. Основна їх тема належить ще старій аскетичній літературі: це вміння демонічних сил при всяких обставинах дістати людину до своїх рук. Ця тема розроблювалась в старих житіях, зараз вона переходить і до світської повісті. Ми вже познайомились з оповіданням про чарівницю, яку чорти по її смерті дістали навіть з церкви та увели з собою до аду (див. вище — про «Зерцало»). Довідуємось з іншої повісті про лицаря, великого грішника, що рішився одного часу покаятися: священик, що вимагав від нього спочатку роки та місяці покаяння, згодився нарешті обмежитись молитвами протягом усього однієї ночі в церкві. Але диявол не хотів випустити з своїх рук такої поживи: його слуги спробували перервати покути лицаря, то лякаючи його пожежею, то з'являючись до нього в постаті його сестри, жінки та дітей, то нарешті в постаті священика самого. Але нікому не вдалось примусити лицаря залишити церкву, «та сповідник його розв'язав од усіх гріхів». Зустрічаємо й оповідання про муки грішників на тому світі: священикові його грішна мати оповідає про свої муки (тема, що перейшла і до народної казки — «Бабуся на тому світі»). Розуміється, відомі історії про запис душі чортові; так зробив, щоб дістати улюблену дівчину за жінку, героєм одного з українських оповідань Еладії, якого від страшної клятви звільнив Василь Великий. /297/

Знаходимо навіть оповідання, що вже пародистично зображує віру в чортів та їх силу: це історія про хитру жінку, що обдурила трьох молодих людей; обдурила вона їх, скориставшись їх вірою в чудеса.

9. Знаходимо на Україні і деякі інші типи повістей. Але й тих прикладів, що ми навели, може, досить, щоб показати, яке значення мала повість часів барока, хоч вона й була, порівнююче з іншими ґатунками літератури, мало розвинена. До української літератури прийшли численні класичні сюжети, які пізніше увійшли до народної поезії, до казки та легенди. Чимало з них використано і пізнішими поетами. Досить широко черпав зі старої скарбниці літератури Франко, що користувався також і найстаршою українською літературою (напр., «Мій ізмараґд»).

Для пізнішого оповідання барокова повість безпосередньо мала мало значення. Але через народну поезію вона впливала, напр., і на романтичне українське оповідання.

1. Театр досягнув в часи барока великого розвитку. З Шекспіром та великими іспанськими та французькими драматургами це був другий світовий розцвіт театру після Греції. Але не лише визначні майстри сценічної літератури мали за часів барока великий успіх. Барок з його любов'ю до усього мальовничого та декоративного, до пафосу та напруження кохався в розкішних театральних виставах та декламації акторів, хоч би п'єси і були не дуже високої якості.

На Україні театр з'явився в ці часи, а саме під впливом польського та латинського театру. На Заході у початків театру стояли певні середньовічні народні та церковні традиції. На Україні церковних традицій напевне, а народних майже напевне не було. Отже, український театр цілком походить з барокової драми. В значній мірі з театру єзуїтських шкіл, що досягнув значної художньої височини; але не треба забувати і про можливі впливи театру протестантського, бо й протестанти мали шкільний театр та писали численні п'єси (згадаємо лише шкільні гри Коменського).

Драма та початки комедії належать до найтипівіших ґатунків української барокової літератури. В цій галузі автори працювали за чужими зразками, але працювали самостійно. Мало того, український бароковий театр мав чималий вплив поза межами України: в Москві та на Балканах.

2. Вже Вишенський нападається на якісь «комедії», але, можливо, він думає при цьому лише про театральний стиль проповіді. Перші /298/ спроби українського театру могли бути латинські та польські, та до того призначені для вузьких рамок шкільної вистави. Але хутко театр виріс поза межі школи та тісного кола учнів, вчителів та батьків. Перші друки маємо з початку 17-го століття. Це вірші Памви Беринди з 1616 р. Але це лише діалог про Різдво Христове, лише декламація власне без дії. Другий друк «Христос пасхон» 1630 р. подає вже зародкову п'єсу, з дійовими біблійними особами, що хоч і декламують, але декламація їх вже досить суб'єктивно закрашена (головне, зворушуючий «лямент Матки Збавителеви», тема, що її розробляв на Україні вже Кирило Турівський). Додано до цієї пасійної зародкової п'єси ще нетеатральний діалог на Воскресення Христове. Але справжня п'єса є вже «Розмишляння о муці Христа» І. Вовковича, видрукована 1631 р. Хоч дія проходить за сценою, та про неї розповідають «вісники», але на сцені знаходяться «побожні душі», що живо реагують на оповідання вісників; побожні душі навіть почасти охарактеризовані індивідуально, як-от «малий отрок»:

А я, малий отрок єсмь, не могу мовити,
не могу — уви мні! — уст моїх отворити...

Є тут знову «плач Пречистої Панни» зі зворушливими «ляментами»:

Уви! тяжкая скорбь мя обточила,
Отхлань окрутных смутків поглотила,
Обійшло мене глибоке море,
Гірке горе.

.....

Юж моя радість, юж преч уступаєт,
Лютая туга люте обиймуєт,
Моя юж реч, юж утіха одходить,
В землю заходить (і т. д.).

Менш театрального в доданих і до цього Друку віршах на Воскресення. Маємо діалогічні вірші на Різдво і в «Перлі многоцінному» К. Тр.-Ставровецького та різні дальші цілі та уривчасті тексти діалогів.

3. Українська драма знала кілька основних типів. Переглянемо її за цими типами.

Улюблені були вистави різдвяні. Залишилась до нас м. ін. різдвяна драма св. Дмитра Туптала. П'єсу починають та закінчують символічні сцени, якийсь «пролог в небі» та космічний «пролог», де виступають «Натура людська», «Омиль-на надія», «Любов», «Фортуна», «Смерть», «Земля», «Небо», «Вражда», «Циклопи». Подібна ж символічна сцена й закінчує драму. Це ніби «містерія», яка /299/ розкриває сенс головної дії. А головна дія подає хід різдвяних подій з пункту погляду спочатку «пастирів», потім «звїздоточів» — «царів», нарешті Ірода та його двору, після німої сцени «убієння отрочат», глядачі бачили та чули «плач Рахілі», закінчувала драму смерть Ірода та його пекельні муки.

Індивідуально схарактеризовано хіба тільки Ірода, але деякі особи добре схарактеризовані мовою та змістом розмов як «типи»: так «сенатори» Ірода, «пастирі», з народно закрашеною мовою та темами діалогу. Поруч з драматичними монологами (Ірода в аду, Рахілі) маємо живі розмови (пастирів, Ірода з «сенаторами»). Сцени перериває спів та навіть танці (при дворі Ірода). Іродові в одному з його монологів відповідає «луна». Виставлено мало бути п'єсу з різними театральними ефектами (див. § 9).

Інші 5 відомих нам (почасти з уривків або лише програм) різдвяних драм збудовано в цілому за тою самою схемою, лише зі значними варіаціями в розподілі матеріалу: іноді майже зникає власне різдвяна частина або зникають «пастирі», варіює зміст прологу та епілогу і т. д.

4. Інакше збудовані великодні драми. Лише в двох з них (відомо таких драм з 12) грають значнішу роль реальні події, страждання та воскресіння Христа, в деяких лише виносять на сцену знаряддя мук Христових. Здебільша — це містерії, в яких подаються окремі сцени з цілої святої історії, що мають за тему гріхопадіння та викуплення людини; поруч з цими сценами стоять розмови символічних постатей, се-

ред яких зустрічаємо християнські та іноді античні елементи у фантастичних сполученнях: «Натура людська», «Милость предвічная», «Гнів Божий», «Милосердя», чесноти та гріхи, поруч з цим Еринії або Нерон... Хоч частина змісту має суто повчальний характер, не бракує живих сцен, в яких виступають якісь сучасні постаті (вісім «гуляк»), живі і майже усі біблійні сцени (фараон та Мойсей, ап. Петро та жида), на решті сцени, в яких виступає сам Люципер (характеристичний «герой» барокової літератури). І в цих містеріях хід дії переривають співи («канти») та улюблені драматичні монологи, «плачі» (Богоматері, Петра, що відрікся від Христа, «природи людської» тощо).

Окреме становище займає просто збудоване «Слово о збуренню пекла» з Галичини. Дія відбувається в аді, та про події на землі (розп'яття та смерть Христово) розповідають Люциперові «вісники», поки не з'являється Христос та не руйнує аду. Народна мова, вірш, що нагадує вірш народних дум (див. вище V, В, 1), та дотепність живих розмов нагадує народні сцени («пастирів») в різдвяних драмах. /300/

5. Окрему групу утворюють драми про святих. Заховалися драми про патріарха Йосипа, про св. Олексія, про св. Катерину, про «успіння Богородиці» св. Дмитра Туптала. Вони трохи різні: перші — три — дійсні драматичні зображення подій, остання наближується до типу містерій. Драма про Йосипа дуже живо, але, уникаючи «неморальних» сцен, зображує історію з жінкою Пентефрія; драма про Катерину в деяких моментах повна напруження, але написана дуже сполонізованою мовою. Драма про Олексія належить до найліпших українських барокових драм. Вона подає цілу цікаву історію Олексія, що втік з дому перед власним одруженням, повернувшись додому, жив роками як чужинець у батьків та одкрився їм лише в годину смерті. Драма має дійсно драматичний розвиток дії. Мова різноманітна, та в широких народних сценах (селяни, служники) близька до народної. Оригінальні (прозаїчні) «плачі» батька, матері та нареченої Олексія; дія починається короткою розмовою янголів та закінчується апофеозом Олексія, що «тішиться на небеси посреди ангел».

6. Маємо й кілька драм характеру «моралітетів». Це тип алегоричних п'єс, але алегоризм не повинен в них зовсім закривати реальний зміст: в них можуть виступати реальні постаті як «типи» чи репрезентанти певних типів: «багатій та Лазарь», «блудний син» — типові постаті таких п'єс. На Україні їх відомо кілька. «Ужасная зміна» — обрізка сюжету про багатія та Лазаря; «Трагедокомедія» вчителя Сковороди Варлаама Лашевського про нагороду за добрі діла; йому ж належала інша «Трагедокомедія», присвячена боротьбі церкви з дияволом, уривки якої заховав нам Сковорода; «Воскресення мертвих» Гр. Кониського; до цього ж типу належать «Спір душі з тілом» (різні обрізки; є також пізніша Некрашевича). «Ужасная зміна» починається прологами з алегоричними посталями дійових осіб. По них приходить дія — це доля «пи-

ролюбця», якому нагадує про непевність його земного щастя, та «лямент» Іова, що з'являється йому у сні, — то бідак Лазар. І пиролубець, і Лазар вмирають. Лише епізодом є тут суперечка між тілом та душею пиролубця. «Суд Божий» посилає його на муки, якими й кінчається драма. Епілогом є «плач Православної церкви» над долею пиролубця.

Цей тип драми може наблизитися до різних інших. «Ужасная зміна» є незлий приклад моралітету з живою драматичною дією. Інші драми цього типу наближаються іноді до містерій, іноді до діалогів.

7. Не бракувало в українській літературі і цілком світських драм: це драми історичні. Три з них з української історії, одна з римської, /301/ одна з сербської. Під назвою «Фотій» Г. Щербацький 1749 р. обробив тему боротьби православних з католиками (українці та поляки). М. Козачинський в «Благоутробії Марка Аврелія» сполучив історичну драму з панегіриком цариці Єлисаветі. Він саме за часи перебування в Сербії 1733 р. написав драму про «Уроша п'ятого», останнього сербського царя, — це драма типу хроніки, що подає важливі моменти сербської історії з 12 — 18-го вв. (відома лише в пізнішій сербській перерібці). Найцікавіші найстарші драми з української історії: «Володимир» Феофана Прокоповича та «Милость Божія» невідомого автора.

«Володимир» — драма про Володимира Великого, з яким, як його — політичного, очевидно — нащадка та спадкоємця, Прокопович порівнює гетьмана Мазепу. Починається драма з занепокоєння жерців — Жеривола, Куроїда та Піяра, які дістали вістку з аду, що Володимир збирається хрестити Київ. Жеривіл при допомозі злих духів хоче оволодіти Володимиром, отруївши його духом розпусти (літописний мотив). Володимир вислухує грецького «філософа», що розповідає йому зміст християнської віри та його суперечку з Жериволом, радиться з синами Борисом та Глібом та в довгому монолозі, після хитань, рішається прийняти християнство. Драму закінчує знищення ідолів. Приходить ще епілог, що проносить ап. Андрій, передбачаючи дальшу долю Києва, — перших святих, татарську навалу... До цього епілогу Прокопович увів панегірики митрополитові Ясинському, гетьману Мазепі та Київській Академії. Дія не дуже драматична, більша сила твору в добрих монологах та дотепному сатиричному змалюванню жерців.

Якщо «Володимира» присвячено першому визначному епізоду в історії України, «Милость Божія» присвячена другому видатному моменту — Хмельниччині. Драму починає лямент Хмельницького над долею України:

Егей, слави нашея упадок послідній!
Чого, в світі живучи, дожив козак бідний!
Докозакувалися і ми під ляхами;
Чого нам не ділають ляхи із жидами!
Честь і славу нашу нівощо обращають,
козацькоє потребить імя помишляють...

Гетьман рішає почати боротьбу проти поляків:

Крайній ли погибелі єще виглядати
будем?.
...Татари, турки і німці бували
не страшні — і ляхи ли ужасні нам стали? /302/
.
Когда шабля при нас есть, не зовсім пропала
многоіменитая она похвала
наша.
Не отобрали єще ляхи нам остатка:
жив Бог і не умерла Козацькая Матка.

Аполлон і музи пророкують погибель поляків. Хмельницький тримає перед козаками довгу промову; йому відповідає кошовий:

Відаєм, яко всім нам Україна мати!
Хто ж не похощеть руку помощи подати
погибающий матці, бив би той твердійший
над камень, над льва бив би таковой лютийший!
Ми всі, як прежде били, без всякой одмови,
так і найпаче тепер служити готові,
будемо себе і матку нашу боронити,
аще нам і умерти, будем ляхів бити!

Україна прохає допомоги у Бога. Кінчає драму апофеоз Хмельницького по повороті з війни: його вітають діти, козаки; він відповідає довгою промовою. П'єсу закінчує подяка України Богу та панегіричні згадки про Петра II та гетьмана Данила Апостола, нарешті похвальний хор Хмельницькому.

Як бачимо, українська драма з різноманітністю своїх типів здібна була задовольнити різноманітні інтереси та смаки. Навіть — і потребу в комедії.

8. Комедія з'являється на Україні, по-перше, в рамках барокових драм. Поруч з піднесеними мотивами зустрічаємо уже в діалогах окремі місця «легкого» або гумористичного характеру:

Дай же, Христе воскресший, щоб росла кропива!
Отто то будет моя година щаслива!
Окрий же, Пане можний, і ліси листками,
щоби ми в них гуляли собі з телятками,
бо вже ся міні школа барзо ізбридила,
а як у турмі темній мене посадила.
.
А коли б то кропива, то б ся я і сховав
і, хоч би мя шукав д'як, в кропиві б я не дбав...

Окремі сцени в різних типах драм ніби спеціально призначені для уміщення гумористичного елемента. Поруч з

ідилічними «пастирями» Дмитра Туптала зустрічаємо й цілком гумористичних: гріхопадіння описують «пастирі» в одному уривку різдвяної драми так: **/303/**

....Не розжовав Божого слова дошніра,
да втокмив весь розум в молодіці,
і вкусив тої, що не велів Бог, кисліці...

.....

Ет-ето як напоганить іноді кішка в страву,
то аж пасокою вмиється, як товчуть пикою об лаву...

.....

Да от наробив халепа, що за одну кисліцю
запер всім людям до рая границю.

Гумористичні ноти набувають іноді й цілком в суті серйозні сцени та постаті, як-от Люципер в «Слові о збуренні пекла»:

Люципер (до слуг мовить і корогов собі велить дати):

.....Пильно стережіте

І в руках своїх оружжє міцно держіте!

А як до вас прийдуть грізно одповідайте

І плечима двері міцно підпирайте!

І єсли би ся ламав, анголів забувайте!

Нехай он тут не ідеть! Нікому не фольгуйте.

Бо нічого тут.

По нему не будь.

Коли он Божій син, нехай собі в небі сидить,

А воювати ся з нами і пеклом нехай не ідеть.

Коли он Божій син,

Я не знаю, з яких ідеть сюда причин.

Не маєть он до нас жадної справи!

І не можу розуміти, що то за «цар слави».

Суто гумористичний «комедійний» характер мають «інтермедії», невеликі сценки, що їх грали поміж актами драми. Зустрічаємо українські інтермедії в деяких польських драмах, як-от вже в драмі Я. Гаватовича з 1619 р. («продав kota в мішку» та «найліпший сон» — пізніше відомі як народні анекдоти). Може, найцікавіші є інтермедії з різдвяної та великодньої драми М. Довгалецького. Вони почасти не лише анекдоти, а, як це є в комедії, націлені проти певних з'явищ чи осіб: проти астрологів, проти поляків, яким автор закидає політичну зарозумілість та соціальний гніт, москалів, «пиворізів», автор висміює і селян. Ситуації для комедії класичні: помилки, непорозуміння, крадіж, обдурення, сварки та бійки тощо. Мова їх близька до народної, почасти навіть вульгарна. Маємо інтермедії і в драмі Кониського.

Усамостійнюється елемент інтермедій в різних гумористичних **/304/** діалогах (як-от «плач» ченців-п'яниць), які, одначе, не призначались до театральних вистав, а лише до читання. Але інтермедії, безумовно, вплинули на ляльковий український театр, так званий «вертеп», що дожив до наших

часів. В пізніший період — вже поза межами барока — наслідником інтермедій був Некрашевич (див. розділ VI); сліди впливу інтермедій або залежного від них вертепу помітимо в гумористичнім українським оповіданні 19-го віку та в «українській школі» в російській літературі (Гоголь та ін.; див. про це наступну книжку).

9. Технічне вміння авторів барокової драми дуже різне. Не забудьмо, що велика кількість драм страчена, деякі вже за наших часів; те, що до нас дійшло, є почасти випадкове.

В кожному разі помітимо певний розвиток від простої декламації осіб, що виступають на сцені одна поруч однієї, до справжніх діалогів, розмов з репліками та рухом думки. Назовні це виявляється вже в тому, що репліки робляться коротшими та навіть не заповнюють цілого рядку. Ось приклади;

Безуміє: Како ся вам мнить, друзі?

Гріхи: Достойна єсть смерти!

Воїни: Достойна абіє од рук наших умерти!

Або:

Мир: Хто ви єсте; одкуду притекосте сімо?

Воля: Аз — воля.

Розум: Аз же — розум, да тебе узримо.

Або:

Діоктит: Що то, о тунєадці?

Жебрак I: Несем Гипомена

Мертва.

Діоктит: Знать, з п'янства умре? **/305/**

Жебрак II: Всею уязвленна

Обрітохом.

Діоктит: Несіте ж, і в гної загребіте!

І це ще почасти розмови алегоричних постатей (з «Мудрости предвiчної»). Зовсім живі розмови «пастирів», селян, ірода з його сенаторами, жерців («Володимир») і т. д. Найліпше вдаються діалоги, коли в них виявляється улюблена бароком «антитетика», противенство думок або осіб.

Немале вміння зустрічаємо і в монологіях. Справжній драматичний монолог маємо там, де дійова особа говорить з собою або «поправляє себе», — добрі приклади цього монологи Хмельницького або Володимира, що хитається між поганством та християнством. Мова монологів буває теж жива, розмовна (див. вище приклади численних переносів в промовах з «Милости Божої»). Дуже улюблений тип монологів — «ляменти» або «плачі». Ось уривки з плачу ап. Петра:

О люте мні, о горе! де днесь обрещуся?

І камо піду і к кому грішний пригорнуся?

Заблудих од пути днесь істинна во віки,
Понеже отвергохся творця і владики.

.....

О гори! покрийте мя, да внутр вас перебуду;
Страх днесь неукротимій обійметь мя всюду.
О падьте на мя, молнії, каменніі стіни;
Древеса мя бігають, аз не імам сіни.
Воздух мя обличаєть. Ізлійтеся ріки!
Да пійду. Нісць достоїн жити з чоловіки
Отвергохся — єго же твердь, воздух и море
Трепещуть, кінця землі, о горе мні, горе!..

Улюблений тип монологу є монолог «з луною», що, повторюючи останні слова дійової особи, ніби їй відповідає.

Немале вміння показують деякі автори і в техніці оповідання про те, що робиться поза сценою: про це розповідають «вісники». Напр., в «Слові о збуренні пекла» прибігають до аду «вісники» — чорти та доносять Люциперові, що робиться на землі: Христа засуджено, він вмер, воскрес... Відповідно цьому міняється настрій Люципера.

Рідка індивідуальна характеристика осіб (Ірод, окремі пастири у Туптала, жерці у Прокоповича). Частіше характеристика «типова», — лише типом лицаря залишився навіть Хмельницький. /306/

Поруч зі звичайними елементами драми маємо в ній численні співи, «канти», які по формі близькі до гімничних духовних віршів; лише їх строфічні схеми іноді значно складніші. Такою самою прикрасою є і прологи та епілоги; коли вони мають характер хвали, вони нагадують «гербовні вірші» (бувають в драмі і дійсні «гербовні вірші»). Зустрічаємо і «емблематичні вірші» (нав'язані, напр., до знаряддя мук Христових) або епіграми (цілі «Вінці», що читаються, коли на сцені з'являються знаряддя чи малюнки мук, розп'яття та смерті Христових).

Ми бачили вже, як різноманітна мова драми, — це залежить почасти від смаку авторів та «школи», почасти від характеру окремих сцен.

Так само різноманітна була і сценічна постановка драм. Вона вже, власне, виходить поза межі літератури. Але неможливо оцінити барокової драми, не прийнявши на увагу усієї складної її вистави. Сцена складалася з трьох поверхів: аду, землі та неба. Хоч дія і проходила здебільшого на землі, але були сцени, що переводили дію до аду (там мучився Ірод або «пиролубець») або до неба (там тішився «убогий Лазар», там з'являлись янголи). Цей поділ давав можливість Іродові «упадати в пропасть» або янголам, або іншим дійовим особам «возноситись на небо». Сценічні ефекти були численні: «небо молнії, гром, град... дає», або «громи б'ють» читаємо в ремарках. Крім співів, маємо навіть танці — при дворі Ірода або такі ефектні появи, як Циклопи, що зо співом кують на сцені (мабуть, «під землею», в нижньому поверсі), або «злоба», яка «приходить на лютім Змії». Часті були процесії

— напр., янголів, що несли знаряддя мук Христових або герби. Бували й німі сцени: як-от «зримое» лише «убієння отрочат» у Вифлеємі, тощо.

10. Ми вже згадували, яке значення мала драма для сучасників. Не треба забувати і того, що пізніша традиція українського театру, мабуть, духовно зв'язана з розцвітом барокової драми. Поза межами України вплив української драми був величезний в Москві та по всій Росії, аж до далекого Сибіру. Російська література 18-го віку в великій мірі залежить від української традиції, в значній мірі від драми. Згадували ми вже і про вплив української драми на Балканах (див. § 7).

Е. Проповідь

1. Проповідь, що виходить в наші дні поза межі «гарної літератури», ще належала до неї в часи барока. Мало того, це був один з найважливіших та найулюбленіших літературних ґатунків. Та типи /307/ проповіді були дуже різноманітні; типові для барока три типи, що знову розпадаються на дрібніші «підтипи»; це проповідь, що нав'язується безпосередньо до Св. Письма, проповідь моральна та проповідь панеґірична, похвальна. Розуміється, єство проповіді не лише в її темі, а і в формі. Форма барокової проповіді наближається до форми інших літературних ґатунків. І проповідник мав на меті вразити слухача, вдарити по його розуму або почуттю, — це потрібне було і для того, щоб розворушити увагу, і для того, щоб цю увагу утримати: слухач в ці неспокійні часи був зайнятий іншими, нецерковними інтересами, мав вже досить широку сферу світського життя, що не знаходилося під контролем церкви. Цим з'ясовується любов проповідників барока до оригінального, вражаючого, до ефектів та «сенсаций». Пізній барок виробив навіть певний тип дотепної, гострослівної, парадоксальної проповіді (за італійською її назвою «кончето» — проповідь).

2. Майже усі ці форми проповіді прийшли і на Україну, але історики літератури не раз закидали проповідникам те, що вони проповідували цілком в дусі свого часу! Українські проповідники, як і західні, не усі одного типу. Це з'ясовується не лише їх особистими симпатіями, але й тим оточенням, в якому вони виховувались та працювали: важко вимагати від проповідника доби розцвіту барока, щоб він тримався літературних норм старших часів — а зовсім неможливо, щоб він задовольняв смак 19-го чи 20-го віку! Важко вимагати від проповідника, який казав для ченців, щоб він нападав на селянське або панське пияцтво; ще важче вимагати від проповідника, що проповідував при гетьманському або царському дворі, щоб він говорив про хиби в житті широких мас. Найгірше діставалось дотепному Стефану Яворському, що проповідував в стилі «кончето»; як легко бачити, закиди йому є з пункту погляду його часу зовсім несправедливі.

Українська література має велику друковану літературу проповідей. На жаль, багато з них друковано в Москві та мова їх значно позмінювана російськими коректорами. Але відомо і досить писаних проповідей тих самих проповідників, видрукованих цілком коректно. Ми не можемо узгаднювати цілої різноманітності типів проповіді та усіх їх стилістичних прикмет.

3. До початків барокової проповіді належать проповіді Кирила Транквіліона-Ставровецького «Учительное евангеліє» (1619, передруковано 1696).

Сама назва показує, що проповіді ці нав'язуються в значній мірі до Св. Письма. Але безпосередній зв'язок з Письмом зіслаблено тим, що проповіді присвячені святим та «угодникам». Мова досить /308/ висока, слов'янська. Про належність автора до нових часів свідчать, крім згадки при «аріян» та «кальвінів», деякі цитати з «чужих» авторів (латинських) та ще деякі риторичні прикраси, як виклики та звертання до святих як до присутніх осіб з запитаннями та навіть закидами: «О Петре! що твориш? Гдіже нині твоє оное дерзновеніє?» Інші проповіді Ставровецького, призначені для читання, знаходимо в його «Перлі многоцінному» (1646, 1690). Проповідь на смерть о. Л. Карповича, що виголосив Мелетій Смотрицький 1620 р., показує, що вже тоді були й інші напрямки в проповіді: Смотрицький вражає слухачів твердженням, що є цілих п'ять різних форм життя та смерті (1. живот прирощення та смерть прирощення; 2. живот ласки та смерть гріха; 3. живот змислів та смерть цнот; 4. живот житейський та смерть ізступлення — екстазу, в якій праведники, сполучуючись з Богом, «самім собі не бувають притомними» та 5. живот слави і смерть геєнни — в другому житті), та прикладає цей поділ до життя покійного о. Леонтія. В проповіді, яка в окремих частинах є панегіриком, а в кінці молитвою, знайдемо численні співзвуччя (алітерації: «побожне пожилий»), рими («надари... і осмотри», «змогаєш... заживаєш»), значно ритмізовану мову. Ці риси вже передхоплюють стиль пізнішої барокової проповіді.

4. Основоположником барокової теорії проповіді на Україні був І. Галятовський (хоч вже в проповіді Петра Могили 1632 р. зустрічаємо розвинений пізній стиль), що видав «Ключ розуміння» (1659, 1663 та 1665) та теоретичну «Науку альбо спосіб зложення казаній» (1659, 1660 і т. д. зі значними доповненнями). Він подає поради до вибору теми (щоб «повабити людей до слухання!»), і хоч нав'язує свою науку до традиції св. отців церкви та вимагає ортодоксальності змісту, але вимагає, згідно з духом часу, «пропозицій... мудрих та дивних, часом веселих, часом смутних, котрі людей барзо охочими до слухання чинять». Крім матеріалу з отців церкви він вимагає вжитку «гісторій і хроник», книг «о звірях, птахх, гадах, рибах, деревах, зіллях, каміннях і розмаїтих водах» та «казань розмаїтих казодіїв теперешнього віку». Досить проста, за Галятовським, схема відбудови проповіді наповнюється в його власних проповідях різноманітним ма-

теріалом, що вживається або як приклади (історичні та інші оповідання), або для різнородної метафорики, для різних порівнянь. Ми вже знаємо характер таких порівнянь із елементами віршів. Галятовський порівнює, напр., Старий та Новий Заповіти з обома бігунами неба. Майже всі типи наукових творів, й про які він говорить, він дійсно вживає і в своїх проповідях. Деякі проповіді він будує за логічними схемами. Він цитує численних античних та новітніх західних авторів. Різноманітні й відгуки на /309/ події сучасності: його, зокрема, непокоїть «війна домовая» — він між іншим розповідає байку: «Єдного орла пострілено стрілою, а гди позрів орел на тую стрілу, побачив на ній пера орлії, і почав мовити: не жаль мні, же мене б'єть тоє дерево і желізо, але жаль мні, же мої ж пера орлії орла б'ють мене».

5. Значно складніший стиль сучасника Галятовського Антонія Радивиловського (його збірки казань «Огородок Марії Богородиці» (1676), та «Вінець Христов» (1688), та рукописні проповіді), в якого, однак, одночасно зустрічаємо значне наближення до сучасності та до народної літератури. Проповіді його в частині закрашені моралістично. Радивиловський вживає численних «прикладів» із «Римських історій» та «Зерцала», з «Варлаама та Іоасафа», з польських джерел та, здається, навіть з «Декамерона» (X, 1). Типова для Радивиловського гумористична «модернізація» старовини: «Мойсей, гетьман люду Ізраїльського, хочаки військо своє... полками рушити, ушиковавши оное а вдаривши в бубни, труби, наперед казав піднести значок полка», Іоанн Богослов — «секретар неба», Іоанн Хреститель — «маршалок Господа» і т. д. Він часто говорить про «герби та клейноди» святих: «св'ятий архистратиг Михаїл, іж в оній валежній першій в небі з Люцифером потрібі набив мечем звязства, прето... дан (йому) за герб меч». Зустрічаємо у нього численні приповідки, почасти перекладені з латини, почасти народні: «якоє одіяння такое і пошановання», «іскра лихая... і поле вижигаєть і сама потім гинеть», «тонучий хватається й меча», «псу битому тільки покажи кій, аж зараз утікаєть», «смільшая... баба за стіною, нежели рицарь в полі», «у сироти тогді празник, коли кошуля білая», «який пан, такий і крам», «голий розбою не боїться» і т. д. (численні приповідки також в віршах ер. Климентія). Радивиловський любить драматичні сцени, діалоги: Діва Марія розмовляє з янголом; Радивиловський питає сам себе та відповідає; він ставить питання та робить закиди святам: «Ах, Апостоле! такая ж то ваша противко Христу Спасителеві, учителеві вашому, милость! такая вірність, же в нещастю і злім разі всі єго оставуєте! О Петре! де оная твоя обітниця: Господи, з тобою готов і в темницю і на смерть іти, коли юж ся починаєш запирати Господа свого? деж, Фома, оная твоя одвага..? ... не всі мовили: Господи, се ми оставихом вся і в слід тебе ідохом? чему ж тепер не ідете за учителем своїм? чому Єго самого оставуєте в руках неприятельських?» Радивиловський любить картинність: він описує урочисте привітання Троїці янголами або зу-

стріч Христа у небі і т. д. Він любить символіку та емблематику, але поруч з цим дуже часто відкликається на сучасність: національні та соціальні ноти в його моралістичній проповіді рясні. Він звертається до **/310/** козаків: «Припомніте собі своїх стародавніх предків, гетьманів, полковників, сотників, осаулів і інших молодців добрих, запорожців, як з тим поганином отважне морем і полем вальчили,.. яко їх много на пляцу клали, яко много в неволю брали!», він відкликається на події Руїни: «Що то чинять багатії і сильнії, гди то лихвами, то поборами тяжкими, то позвами убогих і подлійших над себе людей стискають? Яко риби великіє меньших рибок пожирають». «Винесеть Бог кого на старшинство, обдарить мудрістю, шляхетністю, багатством, то уже ся подлому чоловіку не чинить братом, але господином». «Если женщина есть богатая, — она челядку будить до работы... Если зась убогая, мусить бідная встати, а, оставивши в дому дитя свое, пійти,.. деби (могла) осмачок який заробити, альбо випросити у кого на поживіння свое».

6. Над досить простим стилем Радивилівського піднімається пишний стиль пізнього барока: проповіді Лазаря Барановича («Меч духовний» (1666, 1686) та «Труби словес проповідних» (1674, 1679)), св. Дмитра Туптала та Стефана Яворського (друковані пізніше).

Дмитро Туптало, щоправда, лише почав свою проповідницьку діяльність в пишному символічному стилі. В проповіді на погреб Ін. Гізеля (1685) він порівнює Гізеля зі стовпом Соломонова храму, а Соломонів храм з Печерським монастирем. Порівняння він переводить у всіх деталях. Але пізніші його проповіді не так багаті символікою, але в значній мірі повні драматизму: проповідник мав бути майже актором, щоб добре прочитати довгі розмови, напр., Авраама з Богом; проповідник розмовляє з Іоанном Богословом, з Давидом та виправляє його Псалтир зі слухачами; його проповіді збудовані з довгих періодів, з численними паралелями та антитезами. Зустрічаємо гарні та зворушливі картини, освітлені м'яким гумором: така картина народження Христового, у вертепі «все люде святії», «кругом сили небесні концерти воспівають, а хором управляє св. архангел Гавриїл, бія такту неувядающею і в зимі лилеєю». Але святий міг і вдарити своїми проповідями по серцям; він перед очима царя Петра змалював картину бенкету «царя Ірода» з участю поганських богів — Венери, Бахуса та Марса, нятякаючи на звички та заняття царя. Зворушлива і найліпша його проповідь, що нагадує відомий сон Сковороди: «царство небесне» прийшло на землю, але там воно не знаходить собі місця: в царській «сокровищниці... узріло... многая багатства неправедная, собранная од грабленія, од обід і сльоз людських»; пішло воно до купців, та побачило обман, брехню; пішло в «прикази», там «судія мирная словеса глаголеть, а душа его помышляет зло»; пішло на веселий бенкет, але він закінчується сваркою; пішло в церкву, побачило там неувагу, **/311/** неповажність, не лише у народу, але

й у священників; пішло тоді царство небесне на село, побачило бідаків, голодних, засуджених судом, плачущих, «воздыхающих», «то видя, небесное царство возлюбило на селі жити: ...сей покій мій, зді вселюся». Таких перлин українського провідницького вміння у св. Дмитра є кілька. Але й тут бачимо типовий бароковий стиль: викінченість форми, повторення, паралелі, антитези, «риторику» і бажання вразити слухача оригінальною формульовкою думки. Це все стиль «кончето». На проповідях Дмитра бачимо найліпше, що це барокове вбрання не повинно закривати глибини змісту та зворушливості образів і думок.

7. Найвизначніший представник пишної барокової проповіді — Стефан Яворський. Яворському належить одна з численних українських барокових «піітик», «Риторична рука», в якій знайдемо десятки (59) тих «тропів та фігур», що їх вживав залюбки і сам автор (до речі, ці прикраси самі зовсім не походять з часів барока, а належать ще античній поетиці). Дійсно, проповіді Яворського «переобтяжені» прикрасами. Проповіді його збудовано часто на розвинених метафорах. Так проповідь про св. Миколая збудована на порівнянні його з олтарем церковним. Яворський розглядає олтарі, що згадуються в Письмі; матеріал, з якого зроблені ці олтарі, має символічне значення: золото символізує любов, мідь — «громогласність», «негниюче дерево» — чистоту, камінь — мужність та терпіння, земля — «смиреніє». Усі символи прикладаються до життя св. Миколая. В інших випадках порівняння досить нечekanі: св. Діва або 12 апостолів порівнюються зі знаками зодіаку, св. Дух з вином тощо. Яворський вживає і окремих порівнянь, прикладів (часто античних), запитань та діалогів, він любить гру слів (часто латинську), співзвуччя («негниющее нетлінной чистоты дерево», «мысленная маслина»), рими (вкоренити і вщепити, заключенний :: насажденный) та навіть вставляє в проповідь здебільша дворядкові вірші. Будова його речень базується на паралелізмі чи антитезах («Ты трудишься, а мы трудами твоими почиваем. Ты на смерть устремляешься, а мы тим од смерти свободны. Ты мало спиши, а мы безсонницею твоею висипляемся...» і т. д.). Любить він і напівгумористичні порівняння: «герб агнца» — «привилея з самой канцелярії небеськой», «Ной есть первым адмиралом і водного пути із'явителем. О Ное! о преславный адмирале! О коликое імами воздати благодарение за твое од Бога данное мастерство...», до Бога він звертається: «о аптикарю небесный, коль дивна у тебя алхимия, коль чудесна у Тебя аптека, которая і самие яди в лікарства превтворяет і самую львовую лютість в сладість проминяет і самую жовч манною творить». Зміст порівнянь часто традиційний — життя в морі: «Що **/312/** есть грешник, аще не море Чорное, беззаконіе очорнілоє, дна і мірі гріхам не імущее, гордим волненієм дмашееся, вітрами духов злоби колеблемое, горість і сланість гріховную в собі содержащее, китов адських поглощающих преисполненное». «Пловущим нікогда в кораблі купцам пребогатим, найдеть страшная буря, нач-

нуть волни о корабль штурмувати, страх на всіх велик, погрозненіє корабля близько, смерть тут пред очима...». На жаль, проповіді Яворського видано у Москві та позмінювано мову і вибрано в значній мірі панегіричні його проповіді. Між тим Яворський знайшов і для царя Петра порівняння, подібне порівнянню, що його вжив св. Дмитро: це бенкет Вальтасарів! Правда, це місце проповіді Яворський викинув, коли говорив проповідь, яка має подібну тему, що проповідь св. Дмитра о царстві небеснім: проповідник шукає правди, та ніде її не знаходить: «Хотів я її шукати ту, в Москві, а мені дехто сказав, що здалека минула город, знати що боялася або кнута, або плахи, або каторги».

В кожному разі проповідь Яворського репрезентує для нас певний стиль барокової проповіді та є в своєму роді дуже майстерна.

8. Певний відпор пишна барокова проповідь знайшла у іншого представника барокової проповіді, у Феофана Прокоповича. Він був проти штучної схематизації, проти театральності проповідницького стилю. На жаль, його проповіді, що видані, вибрано однобічно: це все панегірики Петрові І. Він вимагав повчального змісту, але більшість його проповідей, що нам відома, взагалі не має релігійного змісту: це власне політичні промови. Але і в них знайдемо рясне вживання усіх риторичних прикрас, вони вимагають від проповідника також театального жесту та декламаційної вимови. Відрізняються вони від проповідей напрямку Яворського головне заслабленням метафорики та символіки.

Ще простіші та за змістом і тематикою здебільша суто релігійні проповіді скромнішого українського проповідника Гаврила Бужинського, що мають значення для історії української проповіді головне через те, що видано їх добре з рукопису з zachovannям властивостей мови.

Майже невідомі (за кількома винятками) проповіді С. Тодорського, улюбленого проповідника при дворі цариці Єлисавети. Вони цікаві і тим, що автор їх знаходився під значним впливом західних німецьких містичних течій.

Зіслаблення пишності зустрічаємо і в проповідях Кониського. До другої половини 18-го віку належать й дві проповіді-виклади Сковороди: в них він, як у вступних академічних викладах, намітив основи свого містичного світогляду. Але при усій філософічності їх **/313/** змісту форма їх ще традиційна барокова: автор хоче вразити слухачів, щоб цим прив'язати їх увагу до своїх думок. Ось як почав він першу проповідь-виклад: «Весь мир спить, та ще не так спить, як о праведнику сказано: аще падеть, не розбіється... Спить, глибоко, протягнувшись... А наставники, пасущі Ізраїля, не тільки не пробуживають, но ще поглаживають: спи, не бійся, місце хороше, чого опасатися...». Другу проповідь, в якій він намічає свою думку про «обоження», починає з картини даремного шукання Правди, Христа у цілому світі: «Не смислим, де іскать... Многії ішуть Єго в єдиноначальствіях Кесаря Августа, во временах Тиверієвих... Нѣсть здѣ! Мно-

гії волочаться по Єрусалимах, по Йорданах, по Вифлиємах, по Кармилах, по Фаворах; нюхають між Євфратами і Тиграми... Нѣсть здѣ, нѣсть! Многії ішуть Єго во високих мирских честях, во великоліпних домах, во церемоніальних столах... Многії ішуть, зівая, по всеголубім звіздноноснім зводі, по сонцю, по луні, по всім Коперниковим мирам... Ішуть в довгих моленнях, в постах, в священнических обрядах... ішуть в деньгах, в столітнім здоров'ї, в плотським воскресенні... Нѣсть здѣ!» Стилистика сковородинських проповідей традиційно барокова: маємо тут звороти до слухачів, діалоги, гумористичні звороти (див. у вищенаведених цита-тах), символіку, відмінну, ніж у інших, але ще смілішу та ще вразливішу для слухачів, зустрічаємо антитези та парадокси.

9. Так українська проповідь залишалась майже 200 років в межах барокової традиції. В 19-му віці проповідь вийшла поза межі гарної літератури. Її впливи на літературу тому мінімальні. Літературно-історична наука ще дуже мало зробила для її дослідження. Скарби української барокової проповіді — формальні та духовні — ще чекають на увагу нашого покоління.

Є. Історична література

1. Так само, як і проповідь, історіографія часів барока ще належить до гарної літератури. Може, лише суто хроністичні твори вже мають іншу функцію, аніж суто літературну. В кожному разі ще 1670 р. густинський єромонах Михайло Лосицький в передмові до хроніки міг згадати Гомера як попередника праці хроністів 17-го в., щоправда, Гомера не лише яко поета, а й яко патріота.

Добрим свідоцтвом про вартість та значення барокової доби в цій галузі є вже та обставина, що історична праця була інтенсивна, що кількість історичних творів різного типу була чимала та що в цих творах маємо майже завше певний національний світогляд. Іноді цей національний світогляд розпливається в слов'янській, **/314/** іноді в православній ідеології, але без нього не обходиться, здається, ані один історичний твір українського барока.

Ми не будемо зупинятись на хроніках, діаріях та записках (деякі страчено). Цікаві для нас вони лише почасти, поскільки в них відбивались літературний смак та ідеологія часу. Крім суто історичних записок, треба згадати ще автобіографію, яка розвивається на тлі не стільки політичних, скільки церковних подій та цікава тим, що подає певну характеристику суб'єктивного розвитку автора, це — діаріуш Атанасія Филиповича (коло 1645). Теж оригінальний тип записок репрезентує подорож В. Григоровича-Барського по

святих землях (перед 1745 р.). Якщо приєднаємо ще кілька діаріїв та записок, що спеціально присвячені не історичним подіям взагалі, а переживанням окремої особи, то побачимо, що цей за часи барока улюблений жанр автобіографії на Україні не дуже розповсюджений: це знову зв'язане з занадто значною духовною закраскою освічених кіл на Україні та зі слабкістю суто літературних, світських інтересів.

2. Літературну обрібку дістали кілька найславніших творів, що звуться літописами, але від типу літопису значно відхиляються. Перший з них є «Літопис» Самовидця (якого ім'я й досі з певністю встановити не вдалось). Він обіймає часи до 1702 р., але перша його обрібка постала певно десь після 1672 р. та доходила лише до 1674 р. Досить мальовничий стиль автора з гарними описами та іноді досить напруженим драматизмом оповідання, з досить простою мовою, близькою до народної (зустрічаємо приповідки), є власне літературною маскою: автор не лише добре заховав за нею свою особистість, так що її не з'ясовано й досі, але закрив історично-епічним стилем також і в естві досить тенденційний виклад подій з пункту погляду монархічно-шляхетського.

Ось приклад мови Самовидця: «І так народ посполитий на Україні, послышавши о знесенню війск коронних і гетьманів, зараз почалися купити в полки не тільки тіє, которіє козаками бивали, але хто і ніди козацтва не знав... На топ час туга великая людем всякого стану знатним била, і наругання од посполитих людей, а найбільше од гультьайства, то єсть од броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів»...

3. Не закриває свого обличчя та своїх тенденцій під маскою об'єктивного літописця автор другого видатного історичного твору, Григорій Грабянка. Хоч писав він після 1709 р. та починає свою історію України аж від самих її початків, проте головна його тема — Хмельниччина — єдина частина, що літературно досконало оброблена, та почасти ще деякі сторінки, присвячені особам чи подіям, до яких автор має симпатію або інтерес. Грабянка **/315/** користувався не лише українськими джерелами, а й польською (в польській та латинській мові) літературою та західними письменниками (Пуфендорф) і не замовчує цього факту. Стилістично Грабянка посередньо та безпосередньо йде за ідеалом барокового історичного стилю — римськими істориками, зокрема Лівієм. Мова Грабянки, розуміється, схиляється до «вищого» стилю, аніж мова Самовидця.

4. Найвизначніший та найбільший твір третього літописця українського барока, Самійла Величка; частини його, що правда, страчено, так що «Літопис» його доходить до 1700 р., хоч автор, здається, доводив його до 1720 р. Величко навіть розвиває в передмовах до 1-го та 2-го томів «Літопису» деякі основи свого історичного світогляду та своєї історичної «методології». Джерела Величка не менш різноманітні, аніж грабянківські (так саме Пуфендорф), а вплив стилістики римських істориків у нього ще значніший, аніж у Грабян-

ки. Величко вкладає в уста своїх героїв короткі або довгі промови, складені на зразок промов в творах латинських істориків. Стиль Величка досить сильно змінюється в залежності від предмета його трактування: можна говорити про різні шари його стилю — «високий» стиль, що нагадує стиль української барокової проповіді, зустрічаємо в промовах, в патетичних місцях «Літопису»; там, де Величко висловлює власні погляди, стиль значно простіший; ще простіший, але й поетичніший він там, де Величко подає описи подій. Ця різноманітність стилю нагадує старі українські літописи. Так само, як старі українські літописи є якимись збірками, енциклопедіями старої (в значній мірі страченої) літератури, так само є і в Величка: він подає тут численні вірші відомих (І. Величковського) та невідомих поетів, здебільшого історичні та політичні, він наводить панегірики та надгробні написи (епітафії) тощо. Твір Величка в першу чергу для нього самого не тільки літературний, а й історичний, тому зустрічаємо тут і документи та вибірки з джерел, перекази інших тощо.

Ось меланхолійне описання у Величка України по Руні:

«Поглянувши.., видіх пространнії тогочасніі Україно-малоросійськіі поля і розлегліі долини, ліси і обширніі садове і красніі дубрави, ріки, стави, озера запустіліі, мхом, тростієм і непотребною дядиною заросшіі... Пред війною Хмельницького бисть акі вторая земля обітованная, медом і млеко киплящая. Видіх же к тому на різних там місцях много костей челоувіческих, сухих і нагих, тільки небо покров собі імущих і рекох в умі — кто суть сия?»

А ось приклад оповідання: **/316/** військо Сірка «рушило вгору Дніпра до Січи своєї, маючи множество всякої здобичі кримської, і ясиру татарського з христіянами в неволі кримської бившими тринадцяти тисяч. Отдалившися теди Сірко зо всім військом і користьми од Криму у миль кільконадцять, і станувши нігдись в приличном місцу на попас полудневий, велів одним козакам по достатку каши варити, жеби для них і для ясиру могло стати оної, а другим велів ясир надвоє розлучити, християн осібно, а бісурман осібно»; частина християн побажала повернутись до Криму: «Одпустивши теди оних людей до Криму», Сірко «взошедши на могилу там бившую, смотрів на них потіль, покіль не стало їх видно; а гди увидів їх непременно в Крим устремленіє, тогда зараз тисячи козакам молодим велів на кінь всісти, і догнавши всіх... на голову вибити і вирубати». «Мало зась погодивши, і сам Сірко на коня всів і скочив туди, де єго ордонанц совершався skutком.., до мертвих трупів вимовив такіі слова: простіте нас, братія, а самі спіте тут до страшного суду Господня, нежели бисте міли в Криму между бісурманами розмножати-ся на наші християнськіі молодецькіі головы, а на свою вічну без хрещенія погибель».

В цілому літопис Величка дає нам надзвичайно цікаву картину інтересів, стилю переживання та думання людини українського барока. В цьому відношенні він (в меншій

мірі Грабянка) заміняє нам оригінальне українське повістярство, яке за часів барока, як ми бачили, мало розвинулося.

5. Не бракувало поруч з «Літописами» і спроб історичного синтезу, себто спроб історії України як наукового трактату. Суто літературне значення з них мають не всі.

1672 р. Теодосій Сафонович, київський професор, склав «Кройнику з літописців стародавніх», а саме староукраїнських та польських. Ця «Кройника», хоч літературне вміння її автора невелике, має певну літературну мету: інформацію усіх, «хто родився в православній вірі» про розвиток України, який привів її до сучасного її стану.

Значно перевищує досконалість літературної обробки працю Сафоновича «Синопис», мабуть, Ін. Гізеля, що з'явився 1674 р. та вже 1678 та 1680 р. був перевиданий та перевидавався ще щонайменше 25 разів (ще 1861 р.). Історію тут подано переважно українську, російська подається лише як певне доповнення загальної картини та з великими пробілами. В дусі «слов'янофільства» та історичного універсалізму барока історія слов'ян починається ще з античності, автор подає (фантастичні) етимології історичних імен та назв, углядуює слов'янське поганство та народні стародавні /317/ звичаї. Що в Києві свідомо стриміли до подання історичного синтезу української історії, доводить той факт, що й пізніше, 1682 р., було складено (Кохановським) дальший твір, «Обширный синопис», який, щоправда, залишився лише великою збіркою матеріалу.

6. Та історичний синтез, що справді подає з національного пункту погляду суцільну картину української історії, належить вже до кінця барокової епохи: це славнозвісна «Історія русів», що доводить виклад до 1769 р. Хоч передмова до «Історії» зве її «Літописом», який вівся з старих часів, але цілком ясно, що це є твір не стільки історичний, скільки національно-політичний та літературний. Автором її в старші часи вважали Г. Кониського, який ніби передав її Гр. Полетиці, пізніше — самого Полетику, але й його авторство не цілком певне. Автор «Історії русів» послідовно розвиває думку, що її намічено вже в старшій українській історичній літературі часів барока, а саме, що політично-національна та культурна історія України має свою власну традицію з найстарших часів. З цього пункту погляду освітлено і литовський та польський періоди української історії: можна сказати, що національна інтуїція автора привела його до правильного зрозуміння історичного минулого. Центральними посталями української історії є для автора Хмельницький та Мазепа (хоч про останнього він і говорить дуже обережно). Свої політичні думки та ідеали автор вкладає в промови (напр., Хмельницького та Полуботка), листи (Наливайка чи Дорошенка), відозви (Мазепа), суди чужинців про Україну та українців (Густав Адольф, Карло XII). В таких місцях автор виявляє себе письменником значної сили виразу, а в епічних частинах подає приклади свого вміння оповідати. Головним завданням історичного оповідання є тут зобра-

ження національного та релігійного гніту з боку поляків, а потім Москви. Не знати, чи недостатньою обрібкою, чи бажанням автора викликати в читача враження, що твір його дійсний «літопис», пояснити недостатню скомпонованість цілого, так що окремі, почасти неважливі епізоди залишилися без певного зв'язку з цілим. Мова «Історії русів» вже на роздоріжжі між російською літературною та українською народною: українські елементи припадкові. Твір можна мовно віднести до «української школи» в російській літературі, вершком розвитку якої були пізніше писання Гоголя. Зв'язки з стилістикою барокової української історіографії ще досить сильні, але стиль в значній мірі наближається вже до «класицизму» (див. про нього ще розділ VI).

7. Національне значення барокової історіографії безсумнівне. Не менше і літературне: вся українська історична поезія та белетристика користується як джерелами бароковими історіографами: /318/ Шевченко будує в «Гайдамаках» на «Історії русів», Куліш в «Чорній раді» на Грабянці тощо. Немає сумніву, що значну цікавість мають і ті твори української барокової історіографії, що писані польською або латинською мовою; найбільше — писаний польською мовою та польськи орієнтований літопис Єрлича; так само заслуговують уваги і відомості про Україну в чужих літературах, що в значній мірі походять з українських джерел. Обробити цей матеріал з пункту погляду історично-літературного ще завдання майбутнього.

Ж. Трактат

1. В значній мірі виходить поза рамки літератури бароковий трактат. В значній частині він писаний латинською мовою. До трактатів барока належить велика кількість підручників Київської Академії та інших (православних та й католицьких) шкіл. Для історії літератури мають велике значення підручники поетики, що подають теорію тих літературних форм, яких практику маємо в творах барокового красного письменства. Теологічні твори в лат. мові мають — як, напр., єдиний досі великий трактат про основну догматичну різницю католицької та православної догматики, «походження св. Духа» Адама Зернікава або підручник православної догматики Ф. Прокоповича — почасти й досі наукове значення. Заслужують уваги мовознавчі праці українського барока (граматика Мелетія Смотрицького, словник Памви Беринди). Бароковий трактат має завше певну красну літературну форму, починаючи вже зі складних назв. Так барок стилістично оформлював навіть наукове приладдя фізичне чи астрономічне. Та найбезпосередніше до красної літератури належать твори, писані слов'яно-українською: вони звертаються до широкого кола читачів та майже завше посідають цікаве стилістичне оформлення. Ми може-

мо тут звернутись лише до кількох зразків українського барокового трактату.

2. Продовжує своє існування полемічний трактат (див. розділ IV). Його стиль помалу стає складнішим, переведення думок відходить часто на другий план, а на першому — дотеп, лайка та іншого характеру звороти до почуття та волі, а не до розуму читача. Найхарактеристичніший твір цього складного емоціонального стилю — «Тренос» Мелетія Смотрицького: це «лямент» української церкви, яка й викладає, як правдива матір, аргументи проти унії та за православну віру. Вже така рамка викладу — барокова. В перших двох розділах Смотрицькому вдається наслідуванням народної форми «плачів», ритмізацією мови, численними повтореннями та **/319/** співзвуччями досягнути сили враження: «Горе мені бідній, / горе нещасній, / ах — з усіх сторін ограбованій/... руки в оковах, / ярмо на шиї, / пута на ногах, / ланцюг на крижах, / меч над головою обосічний, / вода під ногами глибока, / огонь по боках негасимий /...». «Прекрасна я була перед усіма, / любя й мила, / гарна, як зоря рання на сході, / красна, як місяць, / визначна, як сонце, / одиначка у матері своєї...». «Всі мене одбігли, / всі погордили, / родичі мої далеко від мене, / приятелі мої неприятелями стали...» (Переклад М. Грушевського). Церков вичисляє ті численні князівські та дворянські роди, що покатоличились, звертається до синів своїх зі закликом до вірності. Весь цей «лямент» — аж 22 сторінки; літературно оброблені і суто богословські частини, прикрашені текстами, а іноді цитатами з поетів (м. ін. Петрарки) і т. д. Смотрицький не закінчив своєї діяльності як полеміст «Треносом» та продовжував полеміку «з другого боку» і пізніше, як вже перейшов на унію. До визначніших творів полеміки (теж з обох боків) належать ще писання К. Саковича та написаний йому у відповідь (може, Могилою) православний «Літос». В літературних частинах більшості цих творів та сама барокова пишність та нестриманість у виразах, дотепях і нападах. Найвизначніший твір цілої полеміки є «Палінодія» Зах. Копистенського (писана 1620 — 1р.). Основний зміст твору — правдива та серйозна богословська полеміка. Але вона прикрашена тим самим бароковим пафосом, викриками, зворотами, дотепами, приповідками, панегіриками (Острозькому) та — безумовно, автором значно обробленою — промовою Гербура на варшавському соймі.

3. Мала українська література і суто наукові трактати. Ще в самих початках стилістики барока стоїть «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького (1618, 1635 та ін.). «В тій книзі ... покладалося простий язик і словенський...». Книга подає виклад богословської науки про Бога, про світ в його чотирьох розділах (невидимий — янгольський, видимий, людський та світ зла — чортів), нарешті про «чотири останніх речі людини» (смерть, останній суд, рай та пекло). Стиль досить простий, виклад не переобтяжений літературними прикрасами. Систему «моральної богословії» подав

Ін. Гізель в книзі «Мир з Богом чоловіку» (1661 та 1678): це власне підручник для священників при сповіді. І тут виклад простий (хоч книжку писано вже в часи розцвіту барокового стилю). В книзі сила побутового матеріалу, але автор лише принагідно виронить народне слово та не користується народною словесністю. Цікаві, хоч і «хаотичні» трактати маємо навіть з Закарпаття, з-під пера о. Михайла Андрелла, це спроби барокової популярно-наукової (богословської) розвідки. **/320/**

4. Певний розцвіт пережив трактат на кінці барокової епохи в творах Гр. Сковороди. Сковороді належить другий трактат моральної богословії «Начальная дверь ко християнському добронравію», писаний вже для світських читачів. Власне це конспект викладів Сковороди: зустрічаємо тут і систематичний розвиток, і афористичний виклад думок. Обидві форми знову сполучуються в діалогах Сковороди, присвячених викладу його містичного, теоретичного та морального світогляду. Сковорода кохається, зокрема, в антитезах та повтореннях. «В цьому цілому світі бачу я два світи... Світ видний та невидний, живий та мертвий, цілий та розпадливий. Цей є риза, а той — тіло. Цей — тінь, а той — дерево... Отже, світ у світі є то вічність у тлінні, життя у смерті, пробуд у сні, світло у темі, у брехні правда, в печалі радість, в одчаї надія» (мій переклад). Або: «світ цей є велике море... На цьому шляху зустрічають нас кам'яні скелі та скельки; на островах — сирени, в глибинах — кити, у повітрі — вітри, хвилювання усюди; від камнів — штовхання, від сирен — зведення, від китів — заглитання, від вітрів — противлення, від хвиль — потоплення...». Поруч з цими ніби зовнішніми прикрасами твори Сковороди повні гарних порівнянь, коротеньких та розвинених. Він розповідає довші історії, які потім символічно витовмачує, він наводить і коротші байки (він і написав чимало прозаїчних байок), до яких додає лише коротшу «мораль», він наводить і окремі порівняння: «Бог є подібний повному фонтану, що наповнює різні посуду за їх змістом. Над фонтаном напис: нерівна усім рівність. Ллються з різних рурок різні токи в різні посуду, що коло фонтана стоять. Менший посуд має менш, але в тім є більшому рівний, що так саме є повний»; «Всі... обдаровання (людини), що є так різні, чинить один і той самий Дух святий... У музичному органі те саме повітря викликає різні голоси через різні рурки». Кохається Сковорода і в гармонії мови. Виклад його повний співзвуч: «носимим носиться і держимим держиться», «молвить всіми молвами», «вітрено веселіє», «беззаконія бездна», «світ і совіт», «море мира». Поруч з цим зустрічаємо рими: «біжа і набіжа», «чего желать, а чего убігать», зокрема римовані афоризми: «хто во що влюбився, тот в то і преобразився», «з природою жить і з Богом бить». Від цього вже безпосередній перехід до його епіграм (див. А, 4). Мова часто ритмізована.

5. Цікава і діалогічна форма творів Сковороди. На жаль, треба визнати, що вона в значній мірі лише суто зовнішня прикраса, що не зливається органічно зі змістом творів.

Лише зрідка учасники діалогу характеризовані індивідуально, але іноді автор, мабуть, забуває про їх особистість та вони в дальшому ході діалогу грають /321/ іншу роль, аніж доти. Запитання, що їх ставлять учасники, власне, не допомагають розвитку думки. Думка розподіляється між учасниками діалогу автором. Значно цікавіші діалоги Феофана Прокоповича, що писав і інші трактати (обґрунтування російського абсолютизму в «Правді волі монаршей» та «Духовному реґляменті» — обидва твори цікаві ужитком модерних правничих теорій: Гобса, Гроція та ін.) Діалоги Прокоповича «Розговор дереводіла з купцем» та «Розговор гражданина з селянином та півцем церковним», що присвячені питанням релігійним (перший про значення церкви, другий про значення духовної освіти) почасти збудовано яко діалоги надзвичайно вдало, хід розмови природний, думка одної особи в'яжеться до думки другої, особи іноді навіть у мові схарактеризовані як індивідууми.

6. З половини 18-го віку трактати українських авторів помалу почали писатися здебільша в російській мові. Їх треба узгляднювати при викладі історії української думки, до української літератури вони вже не належать.

3. Українська барокова література на тлі літератури світової

1. Безсумнівний розцвіт української літератури в часи барока поставив її в тісні зв'язки з літературою світовою: література, як переживає період підйому, мусить завше черпати з світової літератури якнайширше. З другого боку, можна було чекати впливу української літератури на сусідів: і такий вплив, та чималий, є, хоч і напрямований він лише до найближчих сусідів.

2. Ми вже бачили, що в українській бароковій літературі є певна перевага духовних елементів. Отже, знайомство з західною літературою та користання нею є трохи однобічне. Але не бракує і деякого знайомства з літературою світською (пор. замітки про епос, повість). Певний матеріал дають прямі згадки про західних авторів: але цитування природне лише в полемічній та науковій літературі. Дальший матеріал дають нам і описи бібліотек українських вчених та діячів (здебільша духовних: Могили, Славинецького, Ст. Яворського, Прокоповича, Дм. Туптала, А. Мацієвича, але й про світських маємо деякий матеріал: пор. згадки в записках Я. Марковича, Ханенка). Антична література була відома добре, найбільше латинська; отців церкви (східних здебільша в латинських перекладах; та Ставровецький навіть говорив, Копистенський по меншій мірі читав по-грецьки) знали добре; але зустрічаємо і згадки про античних філософів; схоластика середньовіччя була добре відома в католицьких колах, але й у православних, та не лише провідники її, а й /322/ представники неортодоксальних течій; найцікавіше знай-

омство з мислениками Ренесансу (Макіавеллі, Піко де ля Мірандоля, Г. Плетон, М. Кузанський, Цабарелля, Петро Рамус, Джордано Бруно, Кардан, Еразм, Аґріпа Нетесгаймський, Боден, Вівес), а ще більше, розуміється, барока (Бекон, Кеплер, Альстед, Декарт, Локк, Гобс, Гроцій, Коменський, може й Спіноза). Ще ширше було знайомство з релігійною літературою, яка має немале значення для красної літератури (напр., духовна пісня, твори містиків тощо).

3. Перекладів було дуже мало. Але це звичайна риса культури бароко: вона в значній мірі призначена для духовних та світських вищих верств. Перекладів з латини не треба було, бо ці кола її знали; ще менше було потреби в перекладанні з польського. Отже, зустрічаємо лише в «нижчих» сферах літератури (повість, призначена і для народу, вірша) переклади з латини (пор. вище про Величковського, що перекладав англійського епіграматиста Овена, Сковороду, який перекладав Верґілія, Овідія, Горація та новолатинських поетів Мурета та Гошія і т. д.), з польського (повісті — див. вище, вірші), дещо і з чеського; були навіть переклади німецьких духовних пісень (С. Тодорського). Але починались спроби і серйозніших перекладів: до них належать, в першу чергу, переклади-перерібки Сковороди з Плутарха, Цицерона. Значно цікавіше було б встановити наслідування чужим авторам (пор. про Боккаччо в розділі про повість), але для цього ще зроблено дуже мало. Характерно, що проповідники часто цитують переважно латинську стару та нову літературу; та навіть роблять в лат. мові свої диспозиції (Яворський, Бужинський). Але про користання лат. старою та новою літературою маємо поки мало матеріалу. Дуже характеристичне свідоцтво про обзнайомленість українців з новолатинською літературою видає діяльність українських перекладчиків в Росії: їх працювало там чимало, вони переклали сотки творів, значна їх частина — це твори латинської літератури 17-го віку.

4. Вплив української літератури на російську в 17-му віці величезний та дуже значний ще в 18-му віці. Ми вже згадували не одного українця (напр., проповідники), що працював в Росії. Та через українське посередництво приходили в значній мірі в Росію і твори західної та польської літератури, напр., повісті (щоправда, якраз в повісті росіяни в часи барока дали дещо своєрідне). Але українці принесли до Росії взагалі, по-перше, певні літературні ґатунки, напр., вірш чи драму; представник київської школи (білорус) Симеон Полоцький оживив зовсім вже завмерлу російську проповідь, та його наступники були здебільша теж українці. Дуже значна була роль українців в російській науковій літературі, хоч твори (богословські) /323/ українців і зустрічались не раз з заборонами та переслідуваннями. Цікаво, що навіть богословська література «старовірів» складається в значній мірі з українських творів. В цілому російська література 17-го віку виглядає в певний час та в певних частинах як якийсь «філіал» української літератури. Дуже значний, хоч

менш помітний, вплив українців на російську літературу 18-го віку: один з її основоположників А. Кантемір — цілком в традиції українського силабічного вірша; вплив українського вірша значний (тим більше, що «вірш» живе в Москві ще досить довго паралельно з новими тонічними «стихами»). Кількість перекладчиків-українців (серед них Гр. Полетика) значна, значна й кількість наукових письменників-українців, що вироблюють в значній мірі російську термінологію. Українські поети, що пишуть по-російськи, уводять до російської літератури почасти в нових формах традиційні мотиви української лірики (найвизначніші з них Богданович, Капніст, що перекладав, до речі, Сковороду, — вихованці українського барокового стилю, але пишуть вже в дусі нового «класицизму»). Українець, де в чому споріднений зі своїм земляком Сковородою, Семен Гамалія грає головну роль в розвитку російської містики 18-го в. Ще більше вплив ортодоксального Паїсія Величковського (див. далі 6).

5. В польській літературі українська течія вже з досить давніх часів утворила певну «українську школу», не лише в 19-му віці. Треба визнати, що існування «української школи» не може бути дуже приємним нашому національному почуттю, бо існування цієї школи свідчить про певні не необґрунтовані претензії поляків на українську культурну сферу та про одлив слабих національно українських елементів до польської сфери. Але українська тематика в польській літературі свідчить, розуміється, також і про певну висоту «потенціальної енергії» української культури, що, на жаль, іноді знаходила для себе вихід лише на чужому ґрунті.

Досить згадати найвидатніші твори, які можна віднести до «української школи» польської літератури в часи барока. Це почасти вже згадані українські інтермедії в польській драмі Ґаватовича, це одна з перлин польської «народної» лірики барока «Селянкі руські» Бартоломея Зіморевича (1633), яких «народність» є цілком українська, це розкішний літопис Єрліча, що з польською мовою сполучує і польський пункт погляду, це нарешті дотепні польські вірші Данила Братковського (1697), українського шляхтича, що навіть наложив у службі Україні головою. Але такий список був би надзвичайно довгий, якби ми вчисляли твори не першої вартості, бо численні польські вірші друкував і Лазар Баранович, польські проповіді маємо і від Прокоповича, численні твори полемічної /324/ літератури друковано польською мовою та й численні твори православних, іноді й паралельно з слов'янським виданням (навіть видання Печерської Лаври). Ще більше знайшли б ми, якби почали шукати за українськими темами та мотивами в польській літературі: тут ми знайшли б і численні відголоси української пісні (напр., славнозвісну «Кулину») і не менш численні мотиви української історії в поемах та в польських хроніках барока. Що перегляду такого історики літератури не зробили, — велика несправедливість до української барокової літератури. Багато українців криється і між «польськими» авторами латинських творів.

6. Значний вплив українського барока і на південному заході, на Балканах. Дещо ми вже згадували (драму Козачинського та його діяльність між сербами). Г. Стефанович-Венцлович (18-й в.) наслідус Л. Барановича. Величезне значення мала для південних слов'ян граматики Мелетія Смотрицького, що, передрукована у сербів 1755 р., зроробилась основою церковнослов'янської сербщини та прототипом кількох сербських граматик аж до початку 19-го в. У болгар вона саме лягла в основу спроби наблизити болгарську мову до церковнослов'янщини тощо. В Румунії оживив церковне життя син українського поета Івана Величковського, «старець» Паїсій, який утворив там цілу письменницьку школу та якого слов'янська обрібка «Добротолюбія» мала велике значення в усіх православних слов'ян (найменше на Україні). Маємо й латинську іділію невідомого автора з 1658 р., що описує життя українських чабанів в Татрах (мабуть, коло Попраду). Дальші розшуки в латинській літературі Словащини, мабуть, не залишаться без наслідків. На Словащині, в Трнаві, був найзахідніший осередок української барокової літератури (не досліджено!). Ще далі на Захід (аж до Англії та Іспанії) тягнули численні українські спудеї — студенти західних шкіл (наприкінці доби бароко — в 18-му в. українець Полетика навіть професорував у Кілі), що деякими своїми працями спричинились і до збагачення — хоч і незначного — західних наукових літератур; значно цікавіший їх вплив на рідному ґрунті (див. вище § 2). В Галле в Німеччині коротший час (коло 1735 р.) друкувались переклади нім. богословських творів та духовних пісень С. Тодорського на типову барокову слов'яно-українську мову.

7. Взагалі цікава проблема латинської української літератури часів барока: вона майже зовсім не освітлена. Ми вже згадували численні київські трактати та підручники. Але маємо і численні латинські вірші, почасти значно закрашені місцевим колоритом (згадаємо серед поетів Яворського, Прокоповича, Сковороду). Маємо і латинські листи (для нас, розуміється, цікаві такі, що мають /325/ літературний характер: і тут треба згадати як автора стилістично цікавих листів в першу чергу Сковороду).

8. Нарешті барокова література — зокрема вірш та драма — в дуже великій мірі спричинилась до розвитку народної поезії. Барок був по цілому світі в цім відношенні дуже плідний. Не говорячи вже про напівміфічних авторів (С. Климов[ський], Маруся Чурайвна) народних пісень з часів барока, можемо конкретно бачити, як народна пісня переймає елементи стилістики барокової вірші, хоч, з другого боку, барок сам має певний нахил до народної поезії і черпає з її скарбниці засоби вже тому, що одна з цінностей поезії для барокового автора є її різнобарвність: одну з барв і дає народна традиція. Ми навмисно вже зупинялись на вжитку приповідки, але поза межами того, що вже сказано, знайдемо приповідки в усіх проповідників барока, в усіх «літописах», часто в вірші; характеристично, що ці приповідки

почасти перекладено з латини, почасті утворено самими авторами, почасті взято з уст народу. Так само поруч з віршами, писаними за схемами барокової поетики, зустрічаємо вірші, що роблять враження якихось «монтажів» з народних пісень. Та й ця тема ще не достатньо оброблена дослідженням.

9. Розуміється, немає історичних епох, що виробили би, хоч би й в межах лише одної країни або народу, єдину, одностайну ідеологію. Навпаки, здебільша життя духовної єдності йде шляхом одночасного розвитку полярно протилежних ідеологій. Але з такого віддаленого пункту погляду, яким є наша сучасність у відношенні до барока, можливо додати у далекому минулому 17 — 18-го віків певні всім течіям того часу спільні риси. Ми про них вже говорили (V, А та Б). Але підкреслимо найважливіше ще й тут. Ідеологія українського барока, залишаючись в староукраїнській християнській традиції, в той самий час приймає до себе деякі елементи античної культури (через барокову синтезу християнства з античністю) та значні елементи західної культури. Щоправда, і з античності, і з Європи 17 віку на Україні прийнято лише окремі елементи: головне певний естетичний ідеал та переконання в у деякій мірі самостійному значенні естетичних цінностей, з одного боку, та деякі елементи політично-національної ідеології барока, з другого боку. Естетика барока кріпко прищепила на Україні переконання в цінності гарної форми; самостійне плекання формальних цінностей — головне в віршованій поезії, та внесення формальних прикрас в усі сфери літератури, навіть і ті, в яких головна вага лежить на змісті (проповідь, літопис, трактат), кинеться нам найбільше в очі, коли ми порівнюємо українську барокову літературу з тогочасною літературою Москви. Політично-національна ідеологія, безумовно, /326/ закріпила в широких колах ідею національної самостійності українського народу та сприяла виробленню певного героїчно-лицарського ідеалу політичного діяча, як би цей ідеал не був далекий від суворості дійсності. Можна і в тім, і в другім придбанні ідеології українського барока вбачати багато від'ємних рис. Але немає сумніву, що ці обидва придбання відіграли чималу роль в духовному житті України в 19-му в. Зокрема, вони утримували українців довгий час від прийняття абстрактно-утопічних ідеологій та сприяли утриманню літературної та національної традиції в найбезнадійніші часи та в найскрутніших обставинах. Чимале значення мали й ті тісніші зв'язки, в які стала Україна з часів барока з західною культурою. Християнська культура українського барока придбала та закріпила певний ширший погляд на «зовнішнє» в релігійній та й національній сфері; «зовнішні» риси не здавались вже такими важливими, як це вважав, напр., Іван Вишенський та й багато з його сучасників; тим самим загострився погляд у «внутрішнє». Знову досить кинути погляд на тогочасну сусідню Москву, щоб побачити значення цього придбання: на Україні був абсолютно неможливий росій-

ський «раскол» та «старообрядчество». Можна говорити про те, що барок, прийнявши елементи західної культури, сприяв певному легковажному відношенню до християнської традиції. Але не треба забувати і того, що в його межах стали можливими такі подвижники, як св. Іоасаф Горленко, св. Дмитро Туптало, св. Інокентій Іркутський або такий мученик ідеї, як Арсеній Мацієвич.

Згадавши останні імена, ми підійшли й до характеристики єства української барокової культури як культури християнської. Поза межами богослов'я ми не знайдемо в українському літературному бароку імен, що мали б значення й досі: поруч з богословськими творами св. Дмитра Туптала треба поставити в першу чергу твір Адама Зернікава (див. Ж, 1) та «Добротолюбіє» Паїсія Величковського (3, 6). Маємо з того часу лише єдину спробу філософнобогословського синтезу, який, хоч в деталях і неоригінальний, але в цілому є самостійною творчою концепцією, якої значення перевищує рамки свого часу. Це система Сковороди. Про цю систему не місце говорити тут. Не можемо зупинятись тут і на деяких наукових дрібніших, але важливих досягненнях (вже з 18-го віку). Але згадка про найбільші ідеологічні досягнення українського барока належить до характеристики його літературної творчості.

10. Щодо національної вартості барокової літератури, то, розуміється, вона не прийшла до вжитку народної мови; але літературна мова не мусить бути обов'язково близька до народної, і барок ішов певним можливим шляхом розвитку, якого непридатність /327/ виявилась лише в кінці 18-го віку, коли з меж народної єдності помалу почали виходити вищі верстви українського народу та політичний гніт вимагав «радикального» критерію народної свідомості: таким радикальним критерієм і стала народна мова. Щодо «відсталості», «вузькості» та «ненародності» тематики барокової української літератури, то ці закиди базуються на непорозуміннях: тематика української барокової літератури — за невеликими винятками — така сама, як тематика світової барокової літератури: відхилення з'ясовуються скрутним становищем українського народу, що не дозволило на «розкіш» утворення власного класу літератів. Україна втрачала своїх літературних працівників, що йшли працювати на чужому полі, також і через загальну тенденцію барокової людини до духовного мандрівництва (найбільший представник німецького барока Лейбніц переважно більшість своїх творів написав в латинській або... французькій мові). «Втратив» їх не український барок, що при сприятливому політичному стані, розуміється, читав би не зрусифіковані при виданні або польські твори св. Дмитра Туптала, Яворського або Барановича, а їх українські редакції або хоч переклади, — а 19-й вік, що його необхідність історичного розвитку привела до занедбання такої цікавої та — до певної міри — блискучої сторінки минулого, як український барок. На духовні та національні цінності українського барока ми вже

вказували не раз. Розуміється, до цих цінностей не можливо та не треба повертатися, але можливо та потрібно їх «актуалізувати», зробити корисними та плідними для нашої сучасності та для майбутнього.

Біографічні дати про українських письменників 16 — 18-го вв.

Подаємо для справок дати народження та смерті тих письменників, що їх згадувано в цій книжці:

Баранович Лазар: 1620 — 1693.
 Беринда Памво: † 1632.
 Бужинський Гавриїл: † 1731.
 Величко Самійло: † 1728.
 Величковський Іван: † 1726.
 Величковський Лаврентій: † 1673.
 Величковський Паїсій: 1722 — 1794.
 Вишенський Іван: коло 1550 — † після 1621.
 Грабянка Григорій: † 1737.
 Григорович-Барський: † 1747.
 Галятовський Йоаникій: † 1788 (з 1657 р. ректор Київської Акад.). /328/
 Гізель Інокентій: † 1683 (з 1656 р. архімандрит Печерської Лаври).
 Кониський Георгій: 1718 — 1795.
 Копистенський Захарія: † 1626/7.
 Максимович Іван: † 1715.
 Могила Петро: 1596 — 1647.
 Потій Адам-Іпатій: 1541 — 1613.
 Прокопович Феофан: 1681 — 1736.
 Радивиловський Антоній: † 1688.
 Сковорода Григорій: 1722 — 1794.
 Смотрицький Мелетій: 1577 — 1633.
 Транквіліон-Ставровецький Кирило: † після 1646.
 Тодорський Симон: 1701/3 — 1753.
 Яворський Стефан: 1658 — 1722.

Показчик літератури

Вказано лише видання текстів та найважливіші та по змозі найновіші праці. Для економії місця при статтях вказано лише ім'я автора та число або річник часопису. Скорочення назв видань: АюЗР — Архив юго-западной Россії, ВУИ — Варшавська Університетська Извѣстія, ЗНТШ — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, ИОРЯ — Извѣстія Отдѣлення русскаго языка и словесности Петербургской Академии наук, КС — «Кіевская Старина», РФВ — Русскій Филологическій Вѣстник, ЧМОИ — Чтенія в Обществѣ

Исторіи... при Московском университетѣ, ЧОНЛ — Чтенія в общ. Нестора-Лѣтописца.

IV. А. Культура Ренесансу — *J. Burckhardt. Kultur der Renaissance in Italien* (багато видань). Культура реформації — *K. Brandi. Reformation und Gegenreformation*. Липськ, 1927 — 30. Для Польщі — *A. Brückner. Dziej kulture polskiej*. II. Краків, 1931. *K. Völker. Kirchengeschichte Polens*. Липськ, 1930. Загальне — *К. Харлампович. Зап.-рус. православныя школы. Казань, 1898. М. Грушевський. Культурно-нац. рух на Україні в 16. та 17. в. К., 1912.*

Б. Костомаров. Памятники древне-русской литературы. I — II. СПб., 1860. Статті Є. Карського в ИОРЯ. 1897, 4 та ВУИ. 1894, 2 та 1898, 2. А. Веселовский. Из истории романа и повѣсти. II. СПб., 1888.

В. П. Попов. Початки друкарства у слов'ян. К., 1924. П. Владимиров. Др. Фр. Скорина. 1888. К. Lewicki. Ks. Konstanty Ostrozski. Львів, 1933. И. Евсѣев в «Христіанском Чтеніи» 1912 — 13 (про Острозьку Біблію). І. Огієнко. Укр. літер. мова 16. ст. Варшава, 1930. /329/

Г. Тексти: «Памятники полемической литературы», I — III. АюЗР. I, 7. «Акты Западной Россії», 4. «Памятки укр.-рус. мови і літератури», 5. Дослідження: К. Студинський. Пересторога. Л., 1895. Н. Петров в «Трудах Кіевской Духовной Академіи». 1894, 2 — 4. К. Копержинський в «Записках Українського Наукового Товариства», 21 (1926). J. Tretjak. P. Skarga. Краків, 1912.

Г. Твори: КС. 1889, 4 та 1890, 6; АюЗР. I, 7; Акты юго-зап. Россії, 2; Голубев. Петр Могила. I. 1883; Monumenta Confraternitatis Stauropeig. Leopoliensis. I. 1895. Дослідження: Франко. І. Вишенський. Л. 1895. М. Грушевський в Іст. літ. (цит. в 1-й книжці). Д. Чижевський. І. Вишенський (готується до друку).

Д. А. Соболевський в ЧОНЛ. 12(1898). С. Щеглова. Вирши праздничные и обличительные... М., 1913. Праці Перетца — див. V. В. Видання дум (неповне) Укр. Академії наук. I том. Ф. Колесса. Укр. народні думи. Л., 1920. Його ж статті в ЗНТШ. 49, 71 — 4, 76, 130 — 2. Переклади нім. дух. пісень в ЧМОИ, 1849.

V. А. Найважливіші для нас праці про барок: G. Schnürer. Katholische Kirche und Kultur in der Barockzeit. Падерборн, 1937. J. Vašica. České literární baroko. Прага, 1938. Z. Kalista. České baroko. Прага, 1941.

Б. Д. Чижевський: Укр. літературний барок. Прага, I. 1941, II, 1942 (далі виходитиме). С. Голубев. Петр Могила. К., I, 1883; II, 1897.

В. В. Перетц. Историко-лит. изслѣдованія и матеріали. I — II. СПб., 1900. М. Возняк. Матеріали до історії укр. пісні і вірші. I — III. Л., 1913 — 25. Ю. Яворский. Материалы для истории старинной песенной литературы... Прага. 1934. В. Перетц. Исследования и материалы по истории старинной укр. литературы... Ленинград, I. 1926; III. 1929. В. Отроковсь-

кий. Тарасий Земка. СПб., 1921. Д. Чижевський. До джерел символіки Сковороди. Прага, 1931. Статті: *Перетца* в ЗНТШ. 86, 101, «Журнал Министерства Нар. Просвѣщенія», 1905 — 7, ИОРЯ, IV, 3 — 4; VI, 2; VII, 1. *Возняка* ЗНТШ. 108 — 9, 133, *Франка* КС. 24, 34, ЗНТШ. 41, 70, 113, *В. Гнатюка* ЗНТШ. 91.

Г. В. Перетц. Исследования... II. 1928.

Г. Перетц. Исследования. I. Владимиров. Великое Зерцало. М., 1884. С. Пташицкий. Средневековые повѣсти... СПб., I. 1897. Статті: *М. Гудзія* в ЧОНЛ, 23, 2, *С. Шевченка* в РФВ. 1909, 3 — 4 та *В. Науменка* в КС. XII. Оповідання П. Могили про чудеса перевидано в АюзР. 1, 7.

Д. Тексти: Драма українська, вид. Укр. Акад. наук (незакінчено), тт. 1, 3 — 6. *В. Рѣзанов*. Памятники рус. драматической /330/ литературы. Ніжин, 1907. *В. Антонович* та *М. Драгоманов*. Историческія пѣсни ... т. II. («Милость Божія»). Дослідження: *В. Рѣзанов*. Из истории рус. драмы. М., 1910, К истории рус. драмы. Ніжин, 1910. *Н. Петров*. Очерк укр. лит. 17 — 18 вв., преимущественно драматической. К., 1911. *С. Гординський* в ЗНТШ. 130 — 1. *М. Возняк*, Початки укр. комедії. Л., 1920, *В. Перетц* в «Україні», 1926, I.

Е. Видання: проповідь М. Смотрицького вид. С. Маслов в ЧОНЛ. 20, 2 — 3, св. Дмитро Туптало (Ростовський). Творенія, багато видань (3 — 5 томів), Ст. Яворський. Проповѣди. I — III. М., 1804 — 5, Прокопович. Слова и рѣчи. СПб., I — III. 1760 — 3, *Кониський*. Сочиненія. СПб., 1835. В оригінальному (укр.) тексті видано проповіді Дм. Ростовського в ЧМОИ, 1884, 2, *А. Титов*. Проповѣди св. Димитрія... на укр. нарѣчії. М., 1909, *Г. Бужинский*. Проповѣди. Юр'єв, 1901, *Г. Сковорода*. Сочиненія. вид. Багалія, 1894 та Бонч-Бруєвича (лише 1-й том), 1912. Про барокову проповідь: *М. Neumayr*. Die Schriftpredigt im Barock. Падерборн, 1938. *J. Langsch*. Die Predigten... von Simeon Polockij. Липськ, 1940. Про Ставровецького; *Колтоновська* в «Лѣтопись ВЖК Жекулиной». I. К., 1914. Про Ґалятівського: *І. Огієнко* РФВ. 1910, 1914, Сборник Харк. ист.-фил. общества. 19 (1913), Лѣтопись Екатеринославской Архивной Комиссии, 10. *М. Марковський*. А. Радивилівський... К., 1894. *И. Шляпкин*. Св. Димитрій Ростовский... СПб., 1891. *М. Попов*. Св. Димитрій... М., 1910. *Ю. Самарин*. Ст. Яворський и О. Прокопович, как проповѣдники (Сочиненія, 5). *И. Чистович*. Неизданныя проповѣди Ст. Яворского. М., 1867. *П. Морозов*. О. Прокопович как писатель. СПб., 1880.

Є. Видання «Кіевской Врем. Комиссии для разбора древних актов». Самовидця. К., 1878, Грабянки. К., 1854, Велічка. I — IV. К., 1848 — 54. «Исторія русів» в ЧМОИ. I, 1 — 4. Дм. Дорошенко. Огляд укр. історіографії. Прага, 1925. С. Наріжний в «Праці укр. іст.-філ. товариства в Празі», II (1939).

Ж. Тексти: Палінодія в «Пам. пол. літ.». I, діалоги Прокоповича: *Верховський*, Т. II та *Морозов* (цит. в V, Е) Сковорода — див. вище Е. Дослідження: *В. Завитневич*. Палінодія. Варшава, 1883. *П. Верховський*. Духовний регламент. Ро-

стов. I — II. 1916. Дм. Чижевський. Філософія Г. С. Сковороди. Варшава, 1934.

З. Дм. Чижевський. Філософія на Україні. Прага, 1931, Філософія Г. С. Сковороди (цит. в Ж.). С. Маслов в ЧОНЛ. 24, 2. *Г. Флоровский*. Судьбы рускаго богословія. Париж, 1937. *К. Харлампович*: Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. I. Казань, 1914. *Brückner*: цит. в IV. А. твір, томи 2 та 3. *П. Феденко*. Ukraina latina. Прага, 1937.

Джерело: <http://litopys.org.ua/chyzh/chyb14.htm>

ПРОСВІТНИЦТВО

Іван Котляревський

Енеїда

ЧАСТИНА ПЕРША

1 Еней був парубок моторний
 І хлопець хоть куди козак,
 Удався на всеє зле проворний,
 Завзятіший од всіх бурлак.
 Но греки, як спаливши Трою,
 Зробили з неї скирту гною,
 Він, взявши торбу, тягу дав;
 Забравши деяких троянців,
 Осмалених, як гиря, ланців,
 Пятами з Трої наживав.
 2 Він, швидко поробивши човни,
 На синє море попускав,
 Троянців насажавши повні,
 І куди очі почухрав.
 Но зла Юнона, суча дочка,
 Розкудкудакалась, як квочка, —
 Енея не любила — страх;
 Давно уже вона хотіла,
 Його щоб душка полетіла
 К чортам і щоб і дух не пах.
 3 Еней був тяжко не по серцю
 Юноні — все її гнівив;
 Здавався гірчийший їй від перцю,
 Ні в чім Юнони не просив;
 Но гірш за те їй не любився,
 Що, бачиш, в Трої народився
 І мамою Венеру звав;
 І що його покійний дядько,
 Парис, Пріамове дитятко,
 Путивочку Венері дав.
 4 Побачила Юнона з неба,
 Що пан Еней на поромах;
 А те шепнула сука Геба...
 Юнону взяв великий жаж!
 Впрягла в grindжолята павичку,
 Сховала під кибалку мичку,
 Щоб не світилася коса;
 Взяла спідницю і шнурівку,
 І хліба з сіллю на тарілку,
 К Еолу мчалась, як оса.
 5 «Здоров, Еоле, пане-свату!
 Ой, як ся маєш, як живеш? —
 Сказала, як ввійшла у хату,

Юнона. — Чи гостей ти ждеш?..»
 Поставила тарілку з хлібом
 Перед старим Еолом-дідом,
 Сама же сіла на ослін.
 «Будь ласкав, сватоньку-старику!
 Ізбий Енея з пантелику,
 Тепер пливе на морі він.
 6 Ти знаєш, він який суціга,
 Паливода і горлоріз;
 По світу як іще побіга,
 Чиїхсь багацько вилле сліз.
 Пошли на його лихо злеє,
 Щоб люди всі, що при Енеї,
 Послизли і щоб він і сам...
 За сеє ж дівку чорнобриву,
 Смачную, гарну, уродливу
 Тобі я, далебі, що дам».
 7 «Гай, гай! ой, дей же його кату!
 Еол насупившись сказав. —
 Я все б зробив за сюю плату,
 Та вітри всі порозпускав:
 Борей недуж лежить з похмілля,
 А Нот поїхав на весілля,
 Зефір же, давній негодяй,
 З дівчатами заженихався,
 А Евр в поденщики нанявся, —
 Я к хочеш, так і помишляй!
 8 Та вже для тебе обіщаюсь
 Енеєві я ляпас дати;
 Я хутко, миттю постараюсь
 В трістя його к чортам загнати.
 Прощай же! швидче убирайся,
 Обіцянки не забувайся,
 Бо послі, чуєш, нічичирк!
 Я к збрешеш, то хоча надсядься,
 На ласку послі не понадься,
 Тоді від мене возьмеш чвирк».
 9 Еол, оставшись на господі,
 Зібрав всіх вітрів до двора,
 Велів поганій быть погоді...
 Якраз на морі і гора!
 Все море зараз спузирило,
 Водою мов в ключі забило,
 Еней тут крикнув, як на пуп;
 Заплакався і заридався,
 Пошарпався, увесь подрався,
 На тім'ї начесав аж струп.
 10 Прокляті вири роздулися,
 А море з лиха аж реве;
 Слізьми троянці облилися,
 Енея за живіт бере;
 Всі човники їх розчухрало,

Багацько війська тут пропало;
 Тоді набрались всі сто лих!
 Еней кричить, що «я Нептуну
 Півкопи грошей в руку суну,
 Аби на морі штурм утих».
 11 Нептун іздавна був дряпичка,
 Почув Еней голосок;
 Шатнувся зараз із запічка,
 Півкопи для його кусок!..
 І миттю осідлавши рака,
 Схвативсь на його, мов бурлака,
 І вирнув з моря, як карась.
 Загомонів на вітрів грізно:
 «Чого ви гудете так різно?
 До моря, знаєте, вам зась!»
 12 От тут-то вітри схаменулись
 І ну всі драла до нори;
 До л я с а мов ляхи шатнулись,
 Або од їжака тхори.
 Нептун же зараз взяв мітелку
 І вимів море, як світелку,
 То сонце глянуло на світ.
 Еней тогді як народився,
 Разів із п'ять перехрестився;
 Звелів готовити обід.
 13 Поклали шальовки соснові,
 Кругом наставили мисок;
 І страву всякую, без мови,
 В голодний пхали все куток.
 Тут з салом галушки лигали,
 Лемішку і куліш глтали
 І брагу кухликом тягли;
 Та і горілочку хлитали, —
 Насилу із-за столу встали
 І спати послі всі лягли.
 14 Венера, не послідня шльоха,
 Проворна, враг її не взяв,
 Побачила, що так полоха
 Еол синка, що аж захляв;
 Умилася, причепурилась
 І, як в неділю, нарядилась,
 Хоть би до дудки на танець!
 Взяла очіпок грезетовий
 І кунтуш з усами люстровий,
 Пішла к Зевесу на ралець.
 15 Зевес тогді кружав сивуху
 І оселедцем заїдав;
 Він, сьому випивши восьмуху,
 Послідки з кварти виливав.
 Прийшла Венера, іскривившись,
 Заплакавши і завіскрившись,
 І стала хлипать перед ним:

«Чим пред тобою, милий тату,
 Син заслужив таку мій плату?
 Йон, мов в свинки, грають їм.
 16 Куди йому уже до Риму?
 Хіба як здохне чорт в рові!
 Як вернеться пан хан до Криму,
 Як жениться сич на сові.
 Хіба б уже та не Юнона,
 Щоб не вказала макогона,
 Що й досі слухає чмелів!
 Коли б вона та не бісилась,
 Замовкла і не камезилась,
 Щоб ти се сам їй ізвелів».
 17 Юпитер, все допивши з кубка,
 Погладив свій рукою чуб:
 «Ох, доцю, ти моя голубка!
 Я в правді твердий так, як дуб.
 Еней збудує сильне царство
 І заведе своє там панство;
 Не малий буде він панок.
 На панщину ввесь світ погонить,
 Багацько хлопців там наплодить
 І всім їм буде ватажок.
 18 Заїде до Дидони в гості
 І буде там бенькетовать;
 Полюбитесь її він мосці
 І буде бісики пускати.
 Іди, небого, не журися,
 Попонеділкуй, помолися,
 Все буде так, як я сказав».
 Венера низько поклонилась
 І з панотцем своїм простилась,
 А він її поцілював.
 19 Еней прочумався, проспався
 І голодрабців позбирав,
 Зо всім зібрався і уклався,
 І, скільки видно, почухрав.
 Плив-плив, плив-плив, що аж обридло,
 І море так йому огидло,
 Що бісом на його дививсь.
 «Коли б, — каже, — умер я в Трої,
 Уже б не пив сеї гіркої
 І марне так не волочивсь».
 20 Потім до берега приставши
 З троянством голим всім своїм,
 На землю з човнів повстававши,
 Спитавсь, чи є що їсти їм?
 І зараз чогось попоїли,
 Щоб на путі не ослабіли;
 Пішли, куди хто запопав.
 Еней по берегу попхався,
 І сам не знав, куди слонявся,

Аж гульк — і в город причвалав.

21 В тім городі жила Дидона,
А город звався Карфаген,
Розумна пані і моторна,
Для неї трохи сих імен:
Трудяща, дуже працююча,
Весела, гарна, сановита,
Бідняжка — що була вдова;
По городу тогді гуляла,
Коли троянців повстрічала .
Такі сказала їм слова:
22 «Відкіль такі се гольтіпаки?
Чи рибу з Дону везете?
Чи, може, виходці-бурлаки?
Куди, прочане, ви йдете?
Який вас враг сюди направив?
І хто до города причалив?
Яка ж ватага розбишак!»
Троянці всі замурмотали,
Дидоні низько в ноги пали,
А вставши, їй мовляли так:
23 «Ми всі, як бач, народ хрещений,
Волочимся без талану,
Ми в Трої, знаєш, породжені,
Еней пустив на нас ману;
Дали нам греки прочухана
І самого Енея-пана
В три вирви вигнали відтіль;
Звелів покинути нам Трою,
Підмовив плавати з собою,
Тепер ти знаєш, ми відкіль.
24 Помилуй, пані благородна!
Не дай загинуть головам,
Будь милостива, будь незлобна,
Еней спасибі скаже сам.
Чи бачиш, як ми обідрались!
Убрання, постолі порвались,
Охляли, ніби в дощ щеня!
Кожухи, свити погубили
І з голоду в кулак трубили,
Така нам лучилась пеня».
25 Дидона гірко заридала
І з білого свого лица
Платочком сльози обтирала:
«Коли б, — сказала, — молодця
Енея вашого зляпала,
Уже б тогді весела стала,
Тогді Великдень був би нам!»
Тут плюсь — Еней, як будто з неба:
«Ось, осьде я, .коли вам треба!
Дидоні поклонюся сам».
26 Потім з Дидоною обнявшись,

Поцілювались гарно всмак;
За рученьки біленькі взявшись,
Балакали то сьак, то так.
Пішли к Дидоні до господи
Через великі переходи,
Ввійшли в світлицю та й на піл;
Пили на радощах сивуху
І їли сім'яну макуху,
Покіль кликнули їх за стіл.
27 Тут їли рознії потрави,
І все з полив'яних мисок,
І самі гарнії приправи
З нових кленових тарілок:
Свинячу голову до хріну
І локшину на переміну,
Потім з підлевою індик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, путрю, квашу
І з маком медовий шулик.
28 І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку,
Кутивсь для духу яловець.
Бандура горлиці бриньчала,
Сопілка зуба затинала,
А дудка грала по балках;
Санжарівки на скрипці грали,
Кругом дівчата танцювали
В дробушках, в чоботах, в свитках.
29 Сестру Дидона мала Ганну,
Навсправжки дівку хоть куди,
Проворну, чепурну і гарну;
Приходила і ся сюди
В червоній юпочці баєвій,
В запасці гарній фаналевій,
В стьонжках, в намисті і ковтках;
Тут танцювала викрутасом,
І пред Енеєм вихилясом
Під дудку біла третяка.
30 Еней і сам так розходився,
Як на аркані жеребець,
Що трохи не увередився,
Пішовши з Гандзею в танець.
В обох підківки забряжчали,
Жижки од танців задрижали,
Вистрибовавши гоцака.
Еней, матню в кулак прибравши
І не до соли примовлявши,
Садив крутенько гайдука.
31 А послі танців варенухи
По филижанці піднесли;
І молодичі-цокотухи

Тут баляндраси понесли;
 Дидона кріпко заюрила,
 Горщик з вареною розбила,
 До дуру всі тоді пили.
 Ввесь день весело прогуляли
 І п'яні спати полягали;
 Енея ж ледве повели.
 32 Еней на піч забрався спати,
 Зарився в просо, там і ліг;
 А хто схотів, побрів до хати,
 А хто в хлівець, а хто під стіг.
 А деякі так так хлиснули,
 Що де упали — там заснули,
 Сопли, харчали і хропли;
 А добрі молодці кружали,
 Поки аж півні заспівали, —
 Що здужали, то все тягли.
 33 Дидона рано ісхопилась.
 Пила з похмілля сирівець;
 А послі гарно нарядилась,
 Якби в оренду на танець.
 Взяла кораблик бархатовий,
 Спідницю і карсет шовковий
 І начепила ланцюжок;
 Червоні чоботи обула,
 Та і запаски не забула,
 А в руки з вибійки платок.
 34 Еней же, з хмелю як проспався,
 Із'їв солоний огірок;
 Потім умився і убрався,
 Я к парубійка до дівок.
 Йому Дидона підослала,
 Що од покійника украла,
 Штани і пару чобіток;
 Сорочку і каптан з китайки,
 І шапку, пояс з каламайки,
 І чорний шовковий платок.
 35 Я к одяглись, то ізійшлися,
 З собою стали розмовлять;
 Наїлися і прийнялися,
 Щоб по-вчорашньому гулять.
 Дидона ж тяжко сподобала
 Енея так, що і не знала,
 Де дітися і що робить;
 Точила всякії баляси
 І підпускала разні ляди,
 Енею тільки б угодить.
 36 Дидона вигадала грище,
 Еней щоб веселіший був,
 І шоб вертівся з нею ближче,
 І лиха щоб свого забув:
 Собі очиці зав'язала

І у панаса грати стала,
 Енея б тільки уловить;
 Еней же зараз догадався,
 Коло Дидони терся, м'явся,
 Її щоб тільки вдовольнить.
 37 Тут всяку всячину іграли,
 Хто як і в віщо захотів,
 Тут инчі журавля скакали,
 А хто од дудочки потів.
 І в хрещика і в горю дуба,
 Не раз доходило до чуба,
 Як загулялися в джгута;
 В хлюста, в пари, в візка іграли
 І дамки по столу совали;
 Чорт мав порожнього кута.
 38 Щодень було у них похмілля,
 Пилась горілка, як вода;
 Щодень бенькети, мов весілля,
 Всі п'яні, хоть посунься куда.
 Енеєві так, як болячці
 Або лихій осінній трясці,
 Годила пані всякий день.
 Були троянці п'яні, ситі,
 Кругом обуті і обшиті,
 Хоть голі прибрели, як пень.
 39 Троянці добре там курили,
 Дали приманку всім жінкам,
 По вечорницям всі ходили,
 Просвітку не було дівкам.
 Та й сам Еней, сподар, і паню
 Підмовив паритися в баню...
 Уже ж було не без гріха!
 Бо страх вона його любила,
 Аж розум ввесь свій погубила,
 А бачся, не була плоха.
 40 От так Еней жив у Дидони,
 Забув і в Рим щоб мандровать.
 Тут не боявся і Юнони,
 Пустився все бенькетовать;
 Дидону мав він мов за жінку,
 Убивши добру в неї грінку,
 Мутив, як на селі москаль!
 Бо — хрін його не взяв — моторний,
 Ласкавий, гарний і проворний,
 І гострий, як на бритві сталь.
 41 Еней з Дидоною возились,
 Я к з оселедцем сірий кіт;
 Ганяли, бігали, казились,
 Аж лився деколи і піт.
 Дидона ж мала раз роботу,
 Я к з ним побігла на охоту,
 Та грім загнав їх в темний льох...

Лихий їх зна, що там робили,
 Було не видно з-за могили,
 В льоху ж сиділи тільки вдвох.
 42 Не так-то робиться все хутко,
 Я к швидко оком ізмигнеш;
 Або як казку кажеш прудко,
 Пером в папері як писнеш.
 Еней в гостях прожив немало, —
 Що з голови його пропало,
 Куди його Зевес послав.
 Він годів зо два там просидів,
 А мабуть би, і більш пронидів,
 Якби його враг не спіткав.
 43 Колись Юпитер ненароком
 З Олимпа глянув і на нас;
 І кинув в Карфагену оком,
 Аж там троянський мартопляс...
 Розсердився і розкричався,
 Аж цілий світ поколихався;
 Енея лаяв на весь рот:
 «Чи так-то, гадів син, він слуха?
 Убрався в патоку, мов муха,
 Засів, буцім в болоті чорт.
 44 Підіть гінця мені кликніте,
 До мене зараз щоб прийшов,
 Глядіть же, цупко прикрутіте,
 Щоб він в шиньок та не зайшов!
 Бо хочу я кудись послати.
 Йон, йон же, вража мати!
 Але Еней наш зледащів
 А то Венера все свашкує,
 Енеєчка свого муштрує,
 Щоб він з ума Дидону звів».
 45 Прибіг Меркурій засапавшись,
 В три ряди піт з його котив;
 Всерь ремінцями обв'язавшись,
 На голову бриль наложив;
 На грудях з бляхою ладунка,
 А ззаду з сухарями сумка,
 В руках нагайський малахай.
 В такому наряді влізши в хату,
 Сказав: «Готов уже я, тату,
 Куда ти хочеш, посилай».
 46 «Біжи лиш швидче в Карфагену,-
 Зевес гінцеві так сказав, —
 І пару розлучи скажену,
 Еней Дидону б забував.
 Нехай лиш відтіль уплітає
 І Рима строїти чухрає, —
 А то заліг, мов в грубі пес.
 Коли ж він буде йще гуляти,
 То дам йому себе я знати, —

От так сказав, скажи, Зевес».
 47 Меркурій низько поклонився,
 Перед Зевесом бриль ізняв,
 Через поріг перевалився,
 До стані швидче тягу дав.
 Покинувши із рук нагайку,
 Запряг він миттю чортопхайку,
 Черкнув із неба, аж курить!
 І все кобилок поганяє,
 Що оглобельна аж брикає;
 Помчали, аж візок скрипить!
 48 Еней тогді купався в бразі
 І на полу укрившись ліг;
 Йому не снилось о приказі,
 Як ось Меркурій в хату вбіг!
 Смикнув із полу, мов псяюху.
 «А що ти робиш, п'єш сивуху? —
 Зо всього горла закричав, —
 Ану лиш, швидче убирайся,
 З Дидоною не женихайся,
 Зевес поход тобі сказав!
 49 Чи се ж таки до діла робиш,
 Що й досі тута загулявсь?
 Та швидко і не так задробиш;
 Зевес не дурно похвалявсь;
 Получиш добру халазію,
 Він видавить з тебе олію,
 От тільки йще тут побарись.
 Гляди ж, сьогодні щоб убрався,
 Щоб нищечком відсіль укрався,
 Мене удруге не дождиш».
 50 Еней піджав хвіст, мов собака;
 Мов Каїн, затрусивсь увесь;
 Із носа потекла кабака:
 Уже він знав, який Зевес.
 Шатнувся миттю сам із хати
 Своїх троянців позбирати;
 Зібравши, дав такий приказ:
 «Як можна швидче укладайтесь,
 Зо всіми клунками збирайтесь,
 До моря швендайте якраз!»
 51 А сам, вернувшись в будинки,
 Своє лахміття позбирав;
 Мізерії наклав дві скриньки,
 На човен зараз одіслав
 І доживався тільки ночі,
 Що як Дидона зімкне очі,
 Щоб не прощавшись тягу дать.
 Хоть він за нею і журився
 І світом цілий день нудився;
 Та ба! бач, треба покидать.
 52 Дидона зараз одгадала,

Чого сумує пан Еней,
 І все на ус собі мотала,
 Щоб умудритися і їй;
 З-за печі часто виглядала,
 Прикинувшись, буцім куняла
 І мов вона хотіла спать.
 Еней же думав, що вже спала,
 І тільки що хотів дать драла,
 Аж ось Дидона за чуб хвать.
 53 «Постій, прескурвий, вражий сину!
 Зо мною перше розплатись;
 От задушу, як злу личину!
 Ось ну лиш тільки завертись!
 От так за хліб, за сіль ти платиш?
 Ти всім, привикши насміхатись,
 Розпустиш славу по мені!
 Нагріла в пазусі гадюку,
 Що послі ізробила муку;
 Послала пуховик свині.
 54 Згадай, який прийшов до мене,
 Що ні сорочки не було;
 І постолів чорт мав у тебе,
 В кишені ж пусто, аж гуло;
 Чи знав ти, що такеє гроші?
 Мав без матні одні холоші,
 І тільки слава, що в штанах;
 Та й те порвалось і побилось,
 Аж глянуть сором, так світилось;
 Свитина вся була в латках.
 55 Чи я ж тобі та не годила?
 Хіба ріжна ти захотів?
 Десь вража мати підкусила,
 Щоб хирний тут ти не сидів».
 Дидона гірко заридала,
 І з серця аж волосся рвала,
 І закраснілася, мов рак.
 Запінилася, посатаніла,
 Неначе дурману із'їла,
 Залаяла Енея так:
 56 «Поганий, мерзкий, скверний, бридкий,
 Нікчемний, ланець, кателик!
 Гульвіса, пакосний, престидкий,
 Негідний, злодій, єретик!
 За кучму сю твою велику
 Як дам ляща тобі я в пику,
 То тут тебе лизне і чорт!
 І очі видеру із лоба
 Тобі, диявольська худоба,
 Трясешся, мов зимою хорт!
 57 Мандруй до сатани з рогами,
 Нехай тобі присниться біс!
 З твоїми сучими синами,

Щоб враг побрав вас всіх гульвіс,
 Що ні горіли, ні боліли,
 На чистому щоб покоїли,
 Щоб не оставсь ні чоловік;
 Щоб доброї не знали долі,
 Були щоб з вами злії болі,
 Щоб ви шаталися повік».
 58 Еней від неї одступався,
 Поки зайшов через поріг,
 А далі аж не оглядався,
 З двора в собачу ристь побіг.
 Прибіг к троянцям, засапався,
 Обмок в поту, якби купався,
 Мов з торгу в школу курохват;
 Потім в човен хутенько сівши
 І їхати своїм велівши,
 Не оглядався сам назад.
 59 Дидона тяжко зажурилась,
 Ввесь день ні їла, ні пила;
 Все тосковала, все нудилась,
 Кричала, плакала, ревла.
 То бігала, якби шалена,
 Стояла довго тороплена,
 Кусала ногті на руках;
 А далі сіла на порозі,
 Аж занудило їй, небозі,
 І не встояла на ногах.
 60 Сестру кликнула на пораду,
 Щоб горе злеє розказать,
 Енеєву оплакать зраду
 І льготи серцю трохи дать.
 «Ганнусю, рибко, душко, любко,
 Рятуй мене, моя голубко,
 Тепер пропала я навік!
 Енеєм кинута я бідна,
 Як сама паплюга послідня,
 Еней злий змії — не чоловік!
 61 Нема у серця мого сили,
 Щоб я могла його забуть.
 Куди мні бігти? — до могили!
 Туди один надежний путь!
 Я все для його потеряла,
 Людей і славу занедбала;
 Боги! я з ним забула вас.
 Ох! дайте зілля мні напитись,
 Щоб серцю можна розлюбитись,
 Утихомирितись на час.
 62 Нема на світі мні покою,
 Не ллються сльози із очей,
 Для мене білий світ єсть тьмою,
 Там ясно тільки, де Еней.
 О пущьверинку Купидоне!

Любуйся, як Дидона стогне...
 Щоб ти маленьким був пропав!
 Познайте, молодиці гожі,
 З Енеєм бахурі всі схожі,
 Щоб враг зрадливих всіх побрав!»
 63 Так бідна з горя говорила
 Дидона, жизнь свою кляла;
 І Ганна що їй ні робила,
 Ніякой ради не дала.
 Сама з царицею горювала,
 І сльози рукавом втирала,
 І хлипала собі в кулак.
 Потім Дидона мов унишкла,
 Звеліла, щоб і Гандзя вийшла,
 Щоб їй насумоватись всмак.
 64 Довгенько так посумовавши,
 Пішла в будинки на постіль;
 Подумавши там, погадавши,
 Проворно скочила на піл.
 І взявши з запічка кресало
 І клоччя в пазуху чимало,
 Тихенько вийшла на город.
 Ночною се було добою
 І самой тихою порою,
 Як спав хрещений весь народ.
 65 Стояв у неї на городі
 В кострі на зиму очерет;
 Хоть се не по царській породі,
 Та де ж взять дров, коли все степ;
 В кострі був зложений сухенький,
 Як порошок, був уже палкенький,
 Його й держали на підпал.
 Під ним вона огонь кресала
 І в клоччі гарно розмахала
 І розвела пожар чимал.
 66 Кругом костер той запаливши,
 Зо всей одежі роздяглась,
 В огонь лахміття все зложивши,
 Сама в огні тім простяглась.
 Вкруг неї полон'я палало,
 Покійниці не видно стало,
 Пішов од неї дим і чад! —
 Енея так вона любила,
 Що аж сама себе спалила,
 Послала душу к чорту в ад.
 ЧАСТИНА ДРУГА

1 Еней, попливши синім морем,
 На Карфагену оглядавсь;
 Боровсь з своїм, сердега, горем,
 Слізьми, бідняжка, обливавсь.
 Хоть од Дидони плив поспішно,
 Та плакав гірко, неутішно.

Почувши ж., що в огні спеклась,
 Сказав: «Нехай їй вічне царство,
 Мені же довголітнє панство,
 І щоб друга вдова найшлась!»
 2 Як ось і море стало грати,
 Великі хвилі піднялись,
 І вітри зачали бурхати,
 Аж човни на морі тряслись.
 Водою чортзна-як крутило,
 Що трохи всіх не потопило,
 Вертілись човни, мов дурні.
 Троянці з страху задрижали,
 І що робити, всі не знали,
 Стояли мовчки всі смутні.
 З Один з троянської ватаги,
 По їх він звався Палінур;
 Сей більше мав других одваги,
 Сміленький був і балагур;
 Що наперед сей схаменувся
 І до Нептуна окликнувся:
 «А що ти робиш, пан Нептун!
 Чи се і ти пустивсь в ледащо,
 Що хочеш нас звести нінащо?
 Хіба півкопи і забув?»
 4 А далі після сеї мови
 Троянцям він так всім сказав:
 «Бувайте, братця, ви здорові!
 Оце Нептун замудровав.
 Куди тепер ми, братця, підемо?
 В Італію ми не доїдемо,
 Бо море дуже щось шпуге,
 Італія відсіль не близько,
 А морем в бурю їхать слизько,
 Човнів ніхто не підкує.
 5 Ось тут земелька єсть, хлоп'ята,
 Відсіль вона невіддалеку:
 Сицилія, земля багата,
 Вона мені щось по знаку.
 Дмухнім лиш, братця, ми до неї
 Збувати горесті своєї,
 Там добрий цар живе Ацест.
 Ми там, як дома, очунаєм,
 І як у себе, загуляєм,
 Всього у нього вдоволь єсть».
 6 Троянці разом прийнялися
 І стали веслами гребти,
 Як стрілки, човники неслися,
 Мов ззаду пхали їх чорти.
 Їх сицилійці як уздріли,
 То з .города, мов подуріли,
 До моря бігли всі зустрічати.
 Тут між собою розпитались,

Чоломкались і обнімались,
 Пішли до короля гулять.
 7 Ацест Енею, як би брату,
 Велику ласку показав,
 І, зараз попросивши в хату,
 Горілкою почаствовав;
 На закуску наклали сала,
 Лежала ковбаса чимала
 І хліба повне решето.
 Троянцям всім дали тетері
 І відпустили на квартирі:
 Щоб йшли, куди потрапить хто.
 8 Тут зараз підняли банькети
 Замурмотали, як коти,
 І в кахлях понесли пашкети,
 І киселю їм до сити;
 Гарячую, м'яку бухинку,
 Зразову до рижків печінку,
 Гречаний з часником панпух.
 Еней з дороги налигався
 І пінної так нахлестався,
 Трохи не виперсь з його дух.
 9 Еней хоть трохи був підпилий,
 Та з розумом не потерявсь;
 Він син був богобоязливий,
 По смерті батька не цуравсь.
 В сей день його отець опрягся,
 Як чикилдихи обіжрався, —
 Анхиз з горілочки умер.
 Еней схотів обід справляти
 І тут старців нагодовати, —
 Щоб біг душі свій рай одпер.
 10 Зібрав троянську всю громаду
 І сам пішов надвір до них,
 Просить у їх собі пораду,
 Сказав їм річ в словах таких:
 «Панове, знаєте, трояне
 І всі хрещенії миряне,
 Що мій отець бував Анхиз,
 Його сивуха запалила
 І живота укоротила,
 І він, як муха в зиму, зслиз.
 «Зробити поминки я хочу,
 Поставити обід старцям —
 І завтра ж — далі не одстрочу.
 Скажіте: як здається вам?»
 Сього троянці і бажали,
 І всі уголос закричали:
 «Енею, боже поможи;
 Коли же хочеш, пане, знати,
 І сами будем помагати,
 Бо ми тобі не вороги».

12 І зараз миттю всі пустились
 Горілку, м'ясо купувать,
 Хліб, бублики, книші вродились,
 Пійшли посуду добувать;
 І коливо з куті зробили,
 Сити із меду наситили,
 Договарили і попа;
 Хазяїнів своїх ззивали,
 Старців по улицям шукали,
 Пішла на дзвін дякам копа.
 13 На другий день раненько встали,
 Огонь надворі розвели
 І м'яса в казани наклали,
 Варили страву і пекли.
 П'ять казанів стояло юшки,
 А в чотирьох були галушки,
 Борщу трохи було не з шість;
 Баранів тьма була варених,
 Курей, гусей, качок печених,
 Досита щоб було всім їсть.
 14 Цебри сивушки там стояли
 І браги повнії діжки;
 Всю страву в вагани вливали
 І роздавали всім ложки.
 Як проспівали «со святими»,
 Еней обливсь слізьми гіркими,
 І прийнялися всі трепать;
 Наїлися і нахлистались,
 Що деякі аж повалялись...
 Тоді і годі поминать.
 15 Еней і сам со старшиною
 Анхиза добре поминав;
 Не здрів нічого пред собою,
 А ще з-за столу не вставав;
 А далі трошки проходився,
 Прочумався, протверезився,
 Пішов к народу, хоть поблід.
 З кишені вийнявши півкіпки,
 Шпурнув в народ дрібних, як ріпки,
 Щоб тямили його обід.
 16 Енея заболіли ноги,
 Не чув ні рук, ні голови;
 Напали з хмелю перелоги,
 Опухли очі, як в сови,
 І весь обдувся, як барило,
 Було на світі все немило,
 Мисліте по землі писав.
 З нудьги охляв і ізнемігся,
 В одежі ліг і не роздігся,
 Під лавкою до світа спав.
 17 Прокинувшись, ввесь трусився,
 За серце ссало, мов глисти;

Перевертався і нудився,
 Не здужав голови звести,
 Поки не випив півквартивки
 З імбером пінної горілки
 І кухля сирівцю не втер.
 З-під лавки виліз і струхнувся,
 Закашляв, чхнув і стрепенувся:
 «Давайте, — крикнув, — пийте тепер».
 18 Зібравшись, всі паненята
 Ізнов кружати почали,
 Пили, як брагу поросята,
 Горілку так вони тягли;
 Тягли тут пінненьку троянці,
 Не вомпили сициліанці,
 Черкали добре назахват.
 Хто пив тут більш од всіх сивухи,
 І хто пив разом три осьмухи,
 То той Енеєві був брат.
 19 Еней наш роздоброхотався,
 Ігрища вздумав завести,
 І п'яний зараз розкричався,
 Щоб перебійців привести.
 У вікон школярі співали,
 Халяндри циганки скакали,
 Іграли в кобзи і сліпці;
 Були тут різні чути крики,
 Водили в городі музики
 Моторні, п'яні молодці.
 20 В присінках всі пани сиділи,
 Надворі ж вкруг стояв народ.
 У вікна деякі гляділи,
 А инчий був наверх ворот;
 Аж ось прийшов і перебієць,
 Убраний так, як компанієць,
 І звався молодець Дарес;
 На кулаки став викликати
 І перебійця визивати,
 Кричав, опарений мов пес:
 21 «Гей, хто зо мною вийде битись,
 Покуштовати стусанів?
 Мазкою хоче хто умитись?
 Кому не жаль своїх зубів?
 А нуте, нуте, йдіте швидше
 Сюди на кулаки лиш ближче!
 Я бебехів вам надсажу;
 На очі вставлю окуляри,
 Сюди, поганці-бакаляри!
 Я всякому лоб розміжжу».
 22 Дарес довгенько дожидався,
 Мовчали всі, ніхто не йшов;
 З ним всякий битися боявся,
 Собою страху він задав.

«Так ви, бачу, всі легкодухи,
 Передо мною так, як мухи,
 І пудофети наголо».
 Дарес тут дуже насміхався,
 Собою чванивсь, величався,
 Аж сором слухать всім було.
 23 Абсест троянець був сердитий,
 Згадав Ентелла-козака,
 Зробився мов несамовитий,
 Чимдуж дав відтіль дропака.
 Ентелла скрізь пішов шукати,
 Щоб все, що бачив, розказати
 І щоб Дареса підцьковать.
 Ентелл був тяжко смілий, дужий,
 Мужик плечистий і невключий,
 Тоді він п'яний вклався спать.
 24 Знайшли Ентелла-сіромаху,
 Що він під тином гарно спав;
 Сього сердешного тімаху
 Будити стали, щоб устав.
 Всі голосно над ним кричали,
 Ногами всилу розкачали,
 Очима він на них лупнув:
 «Чого ви? що за вража мати,
 Зібрались не давати спати».
 Сказавши се, оп'ять заснув.
 25 «Та встань, будь ласкав, пане-свату!»
 Абсест Ентеллові сказав.
 «Пійдіть лиш ви собі ік кату!» —
 Ентелл на їх так закричав.
 А послі баче, що не шутка,
 Абсест сказав, яка погудка,
 Проворно скочивши, здригнувсь:
 «Хто, як, Дарес? — ну, стійте наші!
 Зварю пану Даресу каші,
 Горілки дайте лиш нап'юсь».
 26 Примчали з казанок сивухи,
 Ентелл її разком дмухнув
 І од сієї він мокрухи
 Скрививсь, наморщивсь і зівнув,
 Сказав: «Тепер ходімо, братця,
 До хвастуна Дареса-ланця!
 Йому я ребра полічу,
 Зімну всього я на кабаку,
 На смерть зувічу, мов собаку,
 Як битися — я научу!»
 27 Прийшов Ентелл перед Дареса,
 Сказав йому на сміх: «Гай-гай!
 Ховайсь, проклята неотеса,
 Зарання відсіль утікай;
 Я роздавлю тебе, як жабу,
 Зітру, зімну, мороз як бабу,

Що тут і зуби ти зітнеш.
 Тебе диявол не пізнає,
 З кістками чорт тебе злигає,
 Уже від мене не влизнеш».
 28 На землю шапку положивши,
 По локоть руки засукав
 І цупко кулаки стуливши,
 Дареса битись визивав.
 Із серця скриготав зубами,
 Об землю тупотав ногами,
 І на Дареса налізав.
 Дарес не рад своїй лихоті,
 Ентелл потяг не по охоті
 Дареса, щоб його він знав.
 29 В се врем'я в рай боги зібрались
 К Зевесу в гості на обід,
 Пили там, їли, забавлялись,
 Забули наших людських бід.
 Там лакомини різні їли,
 Буханчики пшеничні білі,
 Кислиці, ягоди, коржі
 І всякі-разні витребеньки, —
 Уже либонь були п'яненькі,
 Понадувались, мов йоржі.
 30 Я к ось знічев'я вбіг Меркурій,
 Засапавшись до богів;
 Прискочив, мов котище мурий
 До сирних в маслі пирогів!
 «Ге! Ге! от тут-то загулялись,
 Що і од світу одцурались,
 Диявол-ма вам і стида.
 В Сицилії таке твориться,
 Що вам би треба подивиться, —
 Там крик, мов підступа орда».
 31 Боги, почувши, зашатались,
 Із неба виткнули носи,
 Дивитись на бійців хватались,
 Як жаби літом із роси.
 Ентелл там сильно храбровався,
 Аж до сорочки весь роздягся,
 Совав Даресу в ніс кулак.
 Дарес ізвомпив сіромаха,
 Бо був Ентелл непевна птаха,
 Як чорноморський злий козак.
 32 Венеру за виски хватило,
 Як глянула, що там Дарес;
 Йй дуже се було не мило,
 Сказала: «Батечку Зевес!
 Дай моєму Даресу сили,
 Йому хвоста щоб не вкрутили,
 Щоб він Ентелла поборов.
 Мене тогді весь світ забуде,

Коли Дарес живий не буде;
 Зроби, щоб був Дарес здоров».
 33 Тут Бахус п'яний обізвався,
 Венеру лаяти почав,
 До неї з кулаком совався,
 І так ісп'яна їй сказав:
 «Пійди лиш ти к чортам, плюгава,
 Невірна, пакосна, халява!
 Нехай ізслизне твій Дарес,
 Я за Ентелла сам вступаюся,
 Як більш сивухи натягнуся,
 То не заступить і Зевес.
 34 Чи знаєш, він який парнище?
 На світі трохи єсть таких,
 Сивуху так, як брагу, хлище,
 Я в парубках кохаюсь сих.
 Уже залле за шкуру сала,
 Ні неня в бразі не скупала,
 Як він Даресові задасть.
 Уже хоть як ти не вертись,
 З своїм Даресом попростися,
 Бо прийдеться йому пропасть».
 35 Зевес до речі сей дочувся,
 Язик на силу повернув,
 Він од горілки весь обдувся
 І грімко так на їх гукнув:
 «Мовчіть!.. чого ви задрочились?
 Чи бач, у мене розходились!
 Я дам вам зараз тришия!
 Ніхто в кулачки не мішайтесь
 Кінця од самих дожидайтесь, —
 Побачим, — візьметь то чия?»
 36 Венера, облизня піймавши,
 Слізки пустила із очей,
 І, як собака, хвіст піджавши,
 Пішла к порогу до дверей
 І з Марсом у куточку стала,
 З Зевеса добре глузовала;
 А Бахус пінненьку лигав,
 Із Ганімедова пуздерка
 Утер трохи не з піввідерка;
 Напивсь — і тільки що крєктав.
 37 Як між собой боги сварились
 В раю, попившись в небесах;
 Тогді в Сицилії творились
 Великі дуже чудеса.
 Дарес од страху оправлявся
 І до Ентелла підбирався,
 Цибульки б дати йому під ніс.
 Ентелл од ляпаса здригнувся,
 Разів із п'ять перевернувся,
 Трохи не попустив і сліз.

38 Розсердився і роз'ярився,
 Аж піну з рота попустив,
 І саме в міру підмостився,
 В висок Дареса затопив:
 З очей аж іскри полетіли,
 І очі ясні соловіли,
 Сердешний об землю упав.
 Чмелів довгенько дуже слухав
 І землю носом рив і нюхав,
 І дуже жалібно стогнав.
 39 Тут всі Ентелла вихваляли,
 Еней з панами реготавсь,
 З Дареса ж дуже глузували,
 Що силою він величавсь.
 Звелів Еней його підняти,
 На вітрі щоб поколихати
 Од ляпаса і щоб прочхавсь;
 Ентеллові ж дав на кабаку
 Трохи не цілю гривняку
 За те, що так він показавсь.
 40 Еней же, сим не вдовольнившись,
 Іще гуляти захотів
 І цупко пінної напившись,
 Ведмедів привести звелів.
 Литва на труби засурмила,
 Ведмедів зараз зупинила,
 Заставила їх танцювать.
 Сердешний звір перекидався,
 Плигав, вертівся і качався,
 Забув і бджоли піддерать.
 41 Як пан Еней так забавлявся,
 То лиха він собі не ждав,
 Не думав і не сподівався,
 Щоб хто з Олимпа кучму дав.
 Но те Юнона повернула,
 І в голові так коверзнула,
 Щоб зараз учинить ярміз;
 Набула без панчіх патинки,
 Пішла в Ірисині будинки,
 Бо хитра ся була, як біс.
 42 Прийшла, Ірисі підморгнула,
 Черкнули разом в хижу вдвох,
 І на ухо щось їй шепнула,
 Щоб не підслухав який бог;
 І пальцем цупко прикрутила,
 Щоб зараз все то зробила
 І їй би принесла лепорт;
 Ірися низько поклонилась,
 І в ліжник зараз нарядилась,
 Побігла з неба, як би хорт.
 43 В Сицилію якраз спустилась,
 Човни троянські де були;

І між троянок помістилась,
 Которі човнів стерегли.
 В кружку сердешні сі сиділи
 І кисло на море гляділи,
 Бо їх не кликали гулять,
 Де чоловіки їх гуляли,
 Медок, сивушку попивали
 Без просипу неділь із п'ять.
 44 Дівчата з лиха горювали,
 Нудило тяжко молодиць;
 Лиш слинку з голоду ковтали,
 Як хочеться кому кислиць.
 Своїх троянців проклинали,
 Що через їх так горювали,
 Дівки кричали на весь рот:
 «Щоб їм хотілось так гуляти,
 Я к хочеться нам дівовати,
 Коли б замордовав їх чорт».
 45 Троянці волокли з собою
 Старую бабу, як ягу,
 Лукаву відьму, злу Берою,
 Іскорчившуюся в дугу.
 Ірися нею ізробилась
 І як Бероя нарядилась
 І підступила до дівок;
 І щоб к ним лучче підмоститься
 І пред Юноной заслужиться,
 То піднесла їм пиріжок.
 46 Сказала: «Помагай біг, діти!
 Чого сумуєте ви так?
 Чи не остило тут сидіти?
 Оце гуляють наші як!
 Мов божевільних, нас морочать,
 Сім літ, як по морям волочать;
 Глузують, як хотять, із вас,
 Але з другими бахурують,
 Свої ж жінки нехай горюють,
 Коли водилось се у нас?»
 47 Послухайте лиш, молодиці,
 Я добрую вам раду дам;
 І ви, дівчата білолиці,
 Зробім кінець своїм бідам,
 За горе ми заплатим горем —
 А доки нам сидіть над морем?
 Приймімось, човни попалім.
 Тоді і мусять тут остаться
 І нехотя до нас прижаться;
 Ось так на лід їх посадім».
 48»Спасеть же біг тебе, бабусю! —
 Троянки вголос загули. —
 Такої б ради, пайматусю,
 Ми ізгадати не могли».

І зараз приступили к флоту
 І прийнялися за роботу:
 Огонь кресати і нести
 Скіпки, тріски, солому, клоччя;
 Була тут всяка з них охоча,
 Пожар щоб швидче розвести.
 49 Розжеврілось і загорілось,
 Пішов димок до самих хмар,
 Аж небо все зачервонілось,
 Великий тяжко був пожар.
 Човни і байдаки палали,
 Соснові пороми тріщали,
 Горіли дьоготь і смола.
 Поки троянці огляділись,
 Що добре їх троянки грілись,
 То часть мала човнів була.
 50 Еней, пожар такий уздрівши,
 Злякався, побілів, як сніг,
 І бігти всім туди звелівши,
 Чимдуж до човнів сам побіг.
 На гвалт у дзвони задзвонили,
 По улицах в трещотки били,
 Еней же на весь рот кричав:
 «Хто в бога вірує — ратуйте!
 Рубай, туши, гаси, лий, куйте!
 А хто ж таку нам кучму дав?»
 51 Еней од страху з плигу збився,
 В умі сердега помішавсь
 І зараз сам не свій зробився,
 Скавав, вертівся і качавсь;
 І із сього свого задору
 Він, голову піднявши вгору,
 Кричав, опарений мов пес.
 Олімпських шпетив на всю губу,
 Свою і неню лаяв любу,
 Добувсь і в рот, і в ніс Зевес.
 52 «Гей ти, проклятий стариганю!
 На землю з неба не зиркнеш,
 Не чуєш, як тебе я ганю,
 Зевес! — ні усом не моргнеш.
 На очах більма поробились,
 Коли б довіку посліпились,
 Що не допоможеш ти мені.
 Чи се ж таки тобі не соромно,
 Що пропаду, от лиш не видно?
 Я ж, кажуть люди, внук тобі!
 53 А ти з сідою бородою,
 Пане добродію Нептун!
 Сидиш, мов демон, під водою,
 І зморщившись, старий шкарбун!
 Коли б струхнув хоть головою
 І сей пожар залив водою —

Тризубець щоб тобі зломивсь!
 Ти базаринку любиш брати,
 А людям в нужді помагати
 Не дуже, бачу, поспішивсь.
 54 І братик ваш Плутон, поганець,
 Із Прозерпиною засів,
 Пекельний, гаспидський коханець,
 Іще себе там не нагрів?
 Завів братерство з дьяволами
 І в світі нашими бідами
 Не погорює ні на час.
 Не посилкується німало,
 Щоб так палати перестало
 І щоб оцей пожар погас.
 55 І ненечка моя рідненька
 У чорта десь тепер гуля;
 А може, спить уже п'яненька
 Або з хлопцями ганя.
 Тепер їй, бачу, не до соли,
 Уже, підтикавши десь поли,
 Фурцює добре навісна.
 Коли сама з ким не ночує,
 То для когось уже свашкує,
 Для сього тяжко поспішна.
 56 Та враг бери вас, — що хотіте,
 Про мене, те собі робіть;
 Мене на лід не посадіте,
 Пожар лиш тільки погасіть;
 Завередуйте по-своєму
 І, будьте ласкави, моєму
 Зробіте лихові кінець.
 Пустіть лиш з неба веремію
 І покажіте чудасію,
 А я вам піднесу ралець».
 57 Тут тільки що перемолився
 Еней і рот свій затулив;
 Я к ось із неба дощ полився,
 В годину весь пожар залив.
 Бурхнуло з неба, мов із бочки,
 Що промочило до сорочки;
 То драла врозтич всі дали.
 Троянці стали всі, як хлюща,
 їм лучилася невсипуща,
 Не ради і дощу були.
 58 Не знав же на яку ступити
 Еней і тяжко горював,
 Чи тут остатись, чи поплити?
 Бо враг не всі човни забрав;
 І миттю кинувсь до громади
 Просить собі у ней поради,
 Чого собою не вбагне.
 Тут довго тяжко раховали

І скільки не коверзowali,
 Та все було, що не оне.
 59 Один з троянської громади,
 Насупившись, все мовчав
 І, дослухавшись до поради,
 Ціпком все землю колупав.
 Се був пройдисвіт і непевний,
 І всім відьмам був родич кривний
 Упир і знахур ворожить.
 Умів і трясцю одшептати,
 І кров кристьянську замовляти,
 І добре знав греблі гатить.
 60 Бував і в Шльонському з волами,
 Не раз ходив за сіллю в Крим;
 Тарані торговав возами,
 Всі чумаки братались з ним.
 Він так здавався і нікчемний,
 Та був розумний, як письменний,
 Слова так сипав, як горох.
 Уже в чім, бач, пораховати,
 Що розказать — йому вже дати;
 Ні в чім не був страхополох.
 61 Невтесом всі його дражили,
 По-нашому ж то звався Охрім;
 Мені так люди говорили —
 Самому ж незнакомий він.
 Побачив, що Еней гнівився,
 До його зараз підмостився,
 За білу рученьку і взяв;
 І вивівши Енея в сіни,
 Сам поклонився аж в коліни,
 Таку Енею річ сказав:
 62 «Чого ти сильно зажурився
 І так надувся, як індик?
 Зовсім охляв і занудився,
 Мов по болотові кулик?
 Чим більш журитися — все гірше,
 Заплутаєшся в лісі більше,
 Покинь лиш горе і заплуй.
 Піди вкладися гарно спати,
 А послі будеш і гадати,
 Спочинь та вже тогді міркуй!»
 63 Послухавши Еней Охріма,
 Укрившись, на полу ліг спать;
 Но лупав тільки все очима,
 Не міг ні крихти задрімаť.
 На всі боки перевертався,
 До люльки разів три приймався,
 Знемігся ж, мов і задрімав.
 Як ось Анхиз йому приснився,
 Із пекла батечко явився
 І синові таке сказав:

64 «Прокинься, милеє дитятко!
 Пробуркайся і проходись,
 Се твій прийшов до тебе батько,
 То не сполохайсь, не жahnись.
 Мене боги к тобі послали
 І так сказати приказали:
 Щоб ти нітрохи не журився,
 Пошлють тобі щасливу долю,
 Щоб учинив ти божу волю
 І швидче в Рим переселився.
 65 Збери всі човни, що остались,
 І гарно зараз їх оправ;
 Придерж своїх, щоб не впивались,
 І сю Сицилію остав.
 Пливи і не журись, небоже!
 Уже тобі скрізь буде гоже.
 Та ще, послухай, щось скажу:
 Щоб в пекло ти зайшов до мене,
 Бо діло єсть мені до тебе.
 Я все тобі там покажу.
 66 І по олимпському закону
 Уже ти пекла не минеш:
 Бо треба кланятись Плутону,
 А то і в Рим не допливеш.
 Якусь тобі він казань скаже,
 Дорогу добру в Рим покаже,
 Побачиш, як живу і я.
 А за дорогу не турбуйся,
 До пекла навропростець прямуйся
 Пішком, — не треба і коня.
 67 Прощай же, сизий голубочок!
 Бо вже стає надворі світ;
 Прощай, дитя, прощай, синочок!..»
 І в землю провалився дід.
 Еней спросоння як схопився,
 Дрижав од страху і трусився;
 Холодний лився з його піт;
 І всіх троянців поскликавши,
 І лагодитись приказавши,
 Щоб завтра поплисти як світ.
 68 К Ацесту зараз сам махнувши,
 За хліб подяковав, за сіль;
 І там не довго щось побувши,
 Вернувся до своїх відтіть.
 Ввесь день збирались та складались;
 І світу тільки що дождались,
 То посідали на човни.
 Еней же їхав щось несміло,
 Бо море дуже надоїло,
 Я к чумакам дощ восени.
 69 Венера тільки що уздріла,
 Що вже троянці на човнах,

К Нептуну на поклон побігла,
 Щоб не втопив їх у волнах.
 Поїхала в своїм ридвані,
 Мов сотника якого пані,
 Баскими конями, як звір.
 Із кінними проводниками,
 З трьома назаді козаками,
 А коні правив машталір.
 70 Була на йому біла свита
 Із шаповальського сукна,
 Тясомкою кругом обшита,
 Сім кіп стоялася вона.
 Набакир шапочка стриміла,
 Далеко дуже червоніла,
 В руках же довгий був батіг;
 Ім грімко ляскав він із лиха,
 Скакали коні без оддыха;
 Ридван, мов вихор в полі, біг.
 71 Приїхала, заgrimотіла,
 Кобиляча мов голова;
 К Нептуну в хату і влетіла
 Так, як із вирію сова;
 І не сказавши ні півслова,
 Нехай, каже, твоя здорова
 Бува, Нептуне, голова!
 Як навіжена, прискакала,
 Нептуна в губи цілувала,
 Говорячи такі слова:
 72 «Коли, Нептун, мені ти дядько,
 А я племінниця тобі,
 Та ти ж мені хрещений батько,
 Спасибі зароби собі.
 Моєму поможи Енею,
 Щоб він з ватагою своєю
 Щасливо їздив по воді;
 Уже і так пополякали,
 Насилу баби одшептали,
 Попався в зуби був біді».
 73 Нептун, моргнувши, засміявся;
 Венеру сісти попросив
 І після неї облизався,
 Сивухи чарочку налив;
 І так її почастовавши,
 Чого просила, обіщавши,
 І зараз з нею попрощавсь.
 Повіяв вітр з руки Енею,
 Простивсь сердешненький з землею,
 Як стрілочка, по морю мчавсь.
 74 Поромщик їх щонайглавніший
 З Енеєм їздив всякий раз,
 Його слуга був найвірніший —
 По-нашому він звався Тарас.

Сей, сидя на кормі, хитався,
 По саме нільзя нахлистався
 Горілочки, коли прощавсь.
 Еней велів його прийняти,
 Щоб не пустивсь на дно ниряти
 І в лучшій місці би проспавсь.
 75 Но видно, що пану Тарасу
 Написано так на роду,
 Щоб тільки до сього він часу
 Терпів на світі сім біду.
 Бо, розхитавшись, бризнув в воду,
 Нирнув — і, не спитавши броду,
 Наввиринки пішла душа.
 Еней хотів, щоб окошилась
 Біда і більш не продовжилась,
 Щоб не пропали всі з коша.
 ЧАСТИНА ТРЕТЯ
 1 Еней-сподар, посумовавши,
 Насилу трохи вгамовавсь;
 Поплакавши і поридавши,
 Сивушкою почастовавсь;
 Но все-таки його мутило
 І коло серденька крутило,
 Небіжчик часто щось вздыхав;
 Він моря так уже боявся,
 Що на богів не покладався
 І батькові не довіряв.
 2 А вітри ззаду все трубили
 В потилицю його човнам,
 Що мчалися зо всеї сили
 По чорним пінявим водам.
 Гребці і весла положили,
 Та сидя люлечки курили
 І кургикали пісеньок:
 Козацьких, гарних, запорозьких,
 А які знали, то московських
 Вигадовали бريدеньок.
 3 Про Сагайдачного співали,
 Либонь співали і про С і ч,
 Як в пікінери набирали,
 Як к мандровав козак всю ніч;
 Полтавську славили Шведчину,
 І неня як свою дитину
 З двора провадила в поход;
 Як під Бендерю воювали,
 Без галушок як помирали,
 Колись як був голодний год.
 4 Не так то діється все хутко,
 Як швидко кажуть нам казок;
 Еней наш плив хоть дуже прудко,
 Та вже ж він плавав не деньок;
 Довгенько по морю щось шлялись

І сами о світі не знались,
 Не знав троянець ні один,
 Куди, про що і як швендюють,
 Куди се так вони мандрують,
 Куди їх мчить Анхизів син.
 5 От так поплававши немало
 І поблудивши по морям,
 Як ось і землю видно стало,
 Побачили кінець бідам!
 До берега якраз пристали,
 На землю з човнів повставали
 І стали тут оддыхать.
 Ся Кумською земелька звалась,
 Вона троянцям сподобалась,
 Далось і їй троянців знать.
 6 Розгардіяш настав троянцям,
 Оп'ять забули горювать;
 Буває щастя скрізь поганцям,
 А добрий мусить пропадать.
 І тут вони не шанувались,
 А зараз всі і потаскались,
 Чого хотілося шукать:
 Якому — меду та горілки,
 Якому — молодиці, дівки,
 Оскому щоб з зубів зігнать.
 7 Були бурлаки сі моторні,
 Тут познайомились той час,
 З диявола швидкі, проворні,
 Підпускають москаля якраз.
 Зо всіми миттю побратались,
 Посватались і покумались,
 Мов зроду тутечка жили;
 Хто мав к чому яку кебету,
 Такого той шукав бенькету,
 Всі веремію підняли.
 8 Де досвітки, де вечорниці,
 Або весілля де було,
 Дівчата де і молодиці,
 Кому родини надало,
 То тут троянці і вродились;
 І лиш гляди, то й заходились
 Коло жінок там ворожить,
 І, чоловіків підпоївши,
 Жінок, куди хто знав, повівши,
 Давай по чарці з ними п'ять.
 9 Які ж були до карт охочі,
 То не сиділи дурно тут;
 Гуляли часто до півночі
 В ніска, в пари, у лави, в жгут,
 У памфіля, в візка і в кепа,
 Кому ж із них була дотепа,
 То в гроші грали всім листів.

Тут всі по волі забавлялись,
 Пили, іграли, женихались.
 Ніхто без діла не сидів.
 10 Енеї один не веселився,
 Йому немиле все було;
 Йому Плутон та батько снівся,
 І пекло в голову ввійшло.
 Оставивши своїх гуляти,
 Пішов скрізь по полям шукати,
 Щоб хто дорогу показав:
 Куди до пекла мандровати,
 Щоб розізнати, розпитати,
 Бо в пекло стежки він не знав.
 11 Ішов, ішов, аж з русих кудрів
 В три ряди капав піт на ніс,
 Як ось забачив щось і уздрів,
 Густий пройшовши дуже ліс.
 На ніжці курячій стояла
 То хатка дуже обветшала,
 І вся вертілася кругом;
 Він, до тії прийшовши хати,
 Хазяїна став викликати,
 Прищурившись під вікном.
 12 Еней стояв і дожидався,
 Щоб вийшов з хати хто-небудь,
 У двері стукав, добувався,
 Хотів був хатку з ніжки спхнуть.
 Як вийшла бабище старая,
 Крива, горбатая, сухая,
 Запліснявіла вся в шрамах;
 Сіда, ряба, беззуба, коса,
 Розхристана, простоволоса,
 І як в намисті, вся в жовнах.
 13 Еней, таку уздрівши цяцю,
 Не знав із ляку де стояв;
 І думав, що свою всю працю
 Навіки тута потеряв.
 Як ось до його підступила
 Яга ся і заговорила,
 Роззявивши свої уста:
 «Гай, гай же, слихом послухати,
 Анхизенка у віч видати,
 А як забрів ти в сі міста?
 14 Давно тебе я дожидаю
 І думала, що вже пропав;
 Я все дивлюсь та визираю,
 Аж ось коли ти причвалав.
 Мені вже розказали з неба,
 Чого тобі пильненько треба, —
 Отець твій був у мене тут».
 Еней сьому подивовався
 І баби сучої спитався:

Як відьму злую сю зовуть.
 15 «Я Кумська зовусь Сивилла,
 Ясного Феба попадаю,
 При його храмі посідила,
 Давно живу на світі я!
 При Шведчині я дівовала,
 А татарва як набігала,
 То вже я замужем була;
 І першу сарану зазнаю;
 Коли ж був трус, як ізгадаю,
 То вся здригнусь, мовби мала.
 16 На світі всячину я знаю,
 Хоть нікуди і не хожу,
 І людям в нужді помагаю,
 І їм на звіздах ворожу:
 Кому чи трясцю одігнати,
 Од заушниць чи пошептати,
 Або і волос ізігнати;
 Шепчу — уроки проганяю,
 Переполохи виливаю,
 Гадюк умію замовляти.
 17 Тепер ходімо лиш в капліцю,
 Там Фебові ти поклонись
 І обіщай йому телицю,
 А послі гарно помолись.
 Не пожалій лиш золотого
 Для Феба світлого, ясного,
 Та і мені що перекинь;
 То ми тобі таки щось скажем,
 А може, в пекло шлях покажем,
 Іди, утрись і більш не слинь».
 18 Прийшли в капліцю перед Феба,
 Еней поклони бити став,
 Щоб із блакитного Феб неба
 Йому всю ласку показав.
 Сивиллу тут замордовало,
 І очі на лоб позганяло,
 І дибом волос став сидий;
 Клубком із рота піна билась;
 Сама ж вся корчилась, кривилась,
 Мов дух вселився в неї злий.
 19 Тряслась, кректала, побивалась,
 Як бубен, синя стала вся;
 Упавши на землю, качалась,
 У барлозі мов поросся.
 І чим Еней молився більше,
 То все було Сивиллі гірше;
 А послі, як перемолівсь,
 З Сивилли тільки піт котився;
 Еней же на неї дивився,
 Дрижав од страху і трусивсь.
 20 Сивилла трохи очуняла,

Отерла піну на губах;
 І до Енея проворчала
 Приказ од Феба в сих словах:
 «Така богів Олімпських рада,
 Що ти і вся твоя громада
 Не будете по смерть в Риму;
 Но що тебе там будуть знати,
 Твоє імення вихваляти;
 Но ти не радуйся сьому.
 21 Іще ти вип'єш добру повну,
 По всіх усядах будеш ти;
 І долю гірку, невгомонну
 Готовсь свою не раз клясти.
 Юнона ще не вдовольнилась,
 Її злоба щоб окошилась
 Хотя б на правнуках твоїх;
 Но послі будеш жить по-панськи,
 І люди всі твої троянські
 Забудуть всіх сих бід своїх».
 22 Еней похнюпивсь, дослухався,
 Сивилла що йому верзла,
 Стояв, за голову узявся,
 Не по йому ся річ була.
 «Трохи мене ти не морочиш,
 Не розчовпу, що ти пророчиш, —
 Еней Сивиллі говорив: —
 Диявол знає, хто з вас бреше,
 Трохи б мені було не легше,
 Якби я Феба не просив.
 23 Та вже що буде, те і буде,
 А буде те, що бог нам дасть;
 Не ангели — такі ж люди,
 Колись нам треба всім пропасть.
 До мене будь лиш ти ласкава,
 Услужлива і нелукава,
 Мене до батька поведи;
 Я проходився б ради скуки
 Побачити пекельні муки,
 Ану, на звізди погляди.
 24 Не перший я, та й не послідній,
 Іду до пекла на поклон:
 Орфей який уже негідний,
 Та що ж йому зробив Плутон;
 А Геркулес як увалився,
 То так у пеклі розходився,
 Що всіх чортяк порозганяв.
 Ану! Черкнім — а для охоти
 Тобі я дам на дві охоти...
 Та ну ж! скажи, щоб я вже знав».
 25 «Огнем, як бачу, ти іграєш, —
 Йому дала яга одвіт: —
 Ти пекла, бачу, ще не знаєш,

Не мил тобі уже десь світ.
 Не люблять в пеклі жартовати,
 Повік тобі дадуться знати,
 От тільки ніс туди посунь;
 Тобі там буде не до чмиги,
 Як піднесуть із отцом фіги,
 То зараз вхопить тебе лунь.
 26 Коли ж сю маєш ти охоту
 У батька в пеклі побувати,
 Мені дай зараз за роботу,
 То я приймуся мусовати,
 Як нам до пекла довалитись
 І там на мертвих подивитись;
 Ти знаєш — дурень не бере:
 У нас хоть трохи хто тямущий,
 Уміє жити по правді сущій,
 То той, хоть з батька, то здере.
 27 Поким же що, то ти послухай
 Того, що я тобі скажу,
 І голови собі не чухай...
 Я в пекло стежку покажу:
 В лісу великому, густому,
 Непроходимому, пустому
 Якесь дерево росте;
 На нім кислиці не простії
 Ростуть — як жар, всі золотії,
 І деревце те не товсте.
 28 Із дерева сього зломити
 Ти мусиш гілку хоть одну;
 Без неї бо ні підступити
 Не можна перед сатану;
 Без гілки і назад не будеш
 І душу з тілом ти погубиш,
 Плутон тебе закабалить.
 Іди ж, та пильно приглядайся,
 На всі чотири озирайся,
 Де деревце те заблищить.
 29 Зломивши ж, зараз убирайся,
 Якмога швидше утікай;
 Не становись, не оглядайся
 І уха чим позатикай;
 Хоть будуть голоса кричати,
 Щоб ти оглянувся, прохати,
 Гляди, не озирайся, біжи.
 Вони, щоб тільки погубити,
 То будуть все тебе манити;
 От тут себе ти покажи».
 30 Я га тут чортзна-де дівалась,
 Еней остався тільки сам,
 Йому все яблуня здавалась,
 Покою не було очам;
 Шукать її Еней попхався,

Втомивсь, засапавсь, спотикався,
 Поки прийшов під темний ліс;
 Коловсь сердешний об тернину,
 Пошарпався весь об шипшину,
 Було таке, що рачки ліз.
 31 Сей ліс густий був несказанно,
 І сумно все в йому було;
 Щось вило там безперестанно
 І страшним голосом ревла;
 Еней, молитву прочитавши
 І шапку цупко підв'язавши,
 В лісню гущу і пішов,
 Ішов і утомивсь чимало,
 І надворі тогді смеркало,
 А яблуні ще не знайшов.
 32 Уже він починав боятись,
 На всі чотири озиратись;
 Трусивсь, та нікуди діватись,
 Далеко тяжко в ліс забравсь;
 А гірше ще його злякало,
 Як щось у очах засіяло,
 От тут-то берега пустивсь;
 А послі дуже удивився,
 Як під кислицей опинився, —
 За гілку зараз ухвативсь.
 33 І не подумавши німало,
 Нап'явсь, за гілечку смикнув,
 Аж дерево те затріщало,
 І зараз гілку одчухнув.
 І дав чимдуж із лісу драла,
 Що аж земля під ним дрижала,
 Біг так, що сам себе не чув;
 Біг швидко, не останавлився,
 Увесь об колючки подрався;
 Як чорт, у реп'яхах весь був.
 34 Прибіг к троянцям, утомився
 І оддихати простягнувся;
 Як хлюща, потом весь облився,
 Трохи-трохи не захлебнувся.
 Звелів з бичні волів пригнати,
 Цапів з вівцями припасати,
 Плутону в жертву принести,
 І всім богам, що пеклом правлять
 І грішних тормошать і давлять,
 Щоб гніву їм не навести.
 35 Як тільки темна та пахмурна
 Із неба зслизла чорна ніч;
 Година ж стала балагурна,
 Як звізди повтікали пріч;
 Троянці всі заворушились,
 Завештались, закамешились
 На жертву приганяють биків;

Дяки з попами позбирались,
 Зовсім служити всі прибрались,
 Огонь розкладений горів.
 36 Піп зараз взяв вола за роги
 І в лоб обухом зацідив,
 І взявши голову між ноги,
 Ніж в черево і засадив;
 І виняв тельбухи з кишками,
 Розклав гарненько їх рядами
 І пильно кендюх розглядав;
 Енею послі божу волю
 І всім троянцям добру долю,
 Мов по зіздам, все віщовав.
 37 Як тут з скотиною возились
 І харамаркали дяки,
 Як вівці і цапи дровичись,
 В різницях мов ревли бики;
 Сивилла тут де не взялася,
 Запінилася і тряслася,
 І галас зараз підняла:
 «К чортам ви швидче всі ізгиньте,
 Мене з Енеєм тут покиньте,
 Не ждїть, щоб тришия дала.

53

38 А ти, — мовляла ко Енею: —
 Моторний, смілий молодець,
 Прощайся з юрбою своєю,
 Ходім лиш в пекло — там отець
 Нас твій давно вже дожидає
 І, може, без тебе скупає.
 Ану, пора чимчиковать.
 Возьми на плечі з хлібом клунок;
 Нехай йому лихий прасунок,
 Як голодом нам помирать.
 39 Не йди в дорогу без запасу,
 Бо хвіст од голоду надмеш;
 І де-где инчого ти часу
 І крихти хліба не найдеш;
 Я в пекло стежку протоптала,
 Я там не раз, не два бувала,
 Я знаю тамошній народ;
 Дорожки всі, всі уголочки,
 Всі закоморожки, куточки,
 Уже не первий знаю год».
 40 Еней в сю путь якраз зібрався,
 Шкапові чоботи набув,
 Підтикався, підперезався
 І пояс цупко підтягнув;
 А в руки добру взяв дрючину,
 Обороняти злу личину,
 Як лучиться де од собак.
 А послі за руки взялися,

Прямцем до пекла поплелися,
 Пішли на прощу до чортяк.
 41 Тепер же думаю, гадаю,
 Трохи не годі і писать;
 Ізроду пекла я не знаю,
 Нездатний, далебі, брехать;
 Хіба, читателі, пождіте,
 Вгамуйте трохи, не галіте,
 Піду я до людей старих;
 Щоб їх о пеклі розпитати
 І попрошу їх розказати,
 Що чули од дідів своїх.
 42 Виргилій же, нехай царствує,
 Розумненький був чоловік,
 Нехай не вадить, як не чує,
 Та в давній дуже жив він вік.
 Не так тепер і в пеклі стало,
 Як в старину колись бувало
 І як покійник написав;
 Я, може, що-небудь прибавлю;
 Переміню і що оставлю,
 Писну — як од старих чував.
 43 Еней з Сивиллою хватались,
 До пекла швидче щоб прийти,
 І дуже пильно приглядались,
 До пекла двері як найти.
 Як ось перед якусь гору
 Прийшли, і в ній велику нору
 Знайшли і вскочили туди.
 Пішли під землю темнотою,
 Еней все щупався рукою,
 Щоб не ввалитися куди.
 44 Ся улиця вела у пекло,
 Була вонюча і грязна;
 У ній і вдень було, мов смеркло,
 Од диму вся була чадна;
 Жила з сестрою тут Дрімота,
 Сестра же звалася Зівота,
 Поклон сі перші оддали
 Тімасі нашому Енею
 З його старою попадею —
 І послі далі повели.
 45 А потім Смерть до артикулу
 Ім воздала косою честь,
 Наперед стоя калавуру,
 Який у її мосці єсть:
 Чума, война, харцизтво, холод,
 Короста, трясця, парші, голод;
 За сими ж тут стояли в ряд:
 Холера, шолуді, бешиха
 І всі мирянські, знаєш, лиха,
 Що нас без милости морять.

46 Іще ж не все тут окошилось,
 Іще брела ватага лих:
 За смертю слідом валилось
 Жінок, свекрух і мачух злих.
 Відчими йшли, тесті-скуп'яги,
 Зяті і свояки-мотяги,
 Сердиті шурини, брати,
 Зовиці, невістки, ятровки —
 Що все гризуться без умовки —
 І всякі тут були кати.

47 Якіїсь злидні ще стояли,
 Жовали все в зубах папір,
 В руках каламарі держали,
 За уха настромляли пір.
 Се все десятські та соцькії,
 Начальники, п'явки людськії
 І всі прокляті писарі;
 Ісправники все ваканцьові,
 Судді і стряпчі безтолкові,
 Повірені, секретарі.

48 За сими йшли святі понури,
 Що не дивились і на світ,
 Смиреної були натури,
 Складали руки на живіт;
 Умильно богу все молились,
 На тиждень днів по три пестились
 І вслух не лаяли людей;
 На чотках мир пересуджали
 І вдень ніколи не гуляли,
 Вночі ж було не без гостей.

49 Насупротив сих окаянниць
 Квартал був цілий волоцюг,
 Моргух, мандрьох, ярижниць, п'яниць
 І бахурів на цілий плуг;
 З бстриженими головами,
 З підрізаними пеленами,
 Стояли хльорки наголо.
 І панночок фільтіфкетних,
 Лакеїв гарних і дотепних,
 Багацько дуже щось було.

50 І молодіці молоденькі,
 Що вийшли заміж за старих,
 Що всякий час були раденькі
 Потішить парнів молодих;
 І ті тут молодці стояли,
 Що недотепним помагали
 Для них сімейку розплодити;
 А діти гуртові кричали,
 Своїх паньматок проклинали,
 Що не дали на світі жити.

51 Еней хоть сильно тут дивився
 Такій великій новині,

Та вже од страху так трусився,
 Мов сидя охляп на коні.
 Побачивши ж іще іздалі,
 Які там дива плазовали,
 Кругом, куди ні поглядиш,
 Злякався, к Сивиллі прихилився.
 Хватався за дергу і тулився,
 Мов од kota в коморі миш.

52 Сивилла в дальший путь таскала,
 Не баскаличивсь би та йшов;
 І так швиденько поспішала,
 Еней не чув аж підшов,
 Хватаючися за ягою;
 Як ось уздріли пред собою
 Чрез річку в пекло перевіз.

Ся річка Стиксом називалась,
 Сюди ватага душ збиралась,
 Щоб хто на той бік перевіз.

53 І перевізчик тут явився,
 Як циган, смуглой цери був,
 Од сонця весь він попалився
 І губи, як арап, оддув;
 Очища в лоб позападали,
 Сметаною позапливали,
 А голова вся в ковтунах;
 Із рота слина все котилась,
 Як повстка, борода скомшилась,
 Всім задавав собою страх.

54 Сорочка, зв'язана узами,
 Держалась всилу на плечах,
 Попричепляна мотузками,
 Як решето, була в дірках;
 Замазана була на палець,
 Засалена, аж капав смалець,
 Обутий в драні постоли;
 Із дір онучі волочились,
 Зовсім, хоть вижми, помочились,
 Пошарпані штани були.

55 За пояс лико одвічало,
 На йому висів гаманець;
 Тютюн, і люлька, і кресало,
 Лежали губка, кремінець.
 Хароном перевізник звався,
 Собою дуже величався,
 Бо і не в шутку був божок:
 З крючком весельцем погрібався.

По Стиксові, як стрілка, мчався,
 Був човен легкий, як пушок.

56 На ярмарку як слобожане
 Або на красному торгу
 До риби товпляться миряне,
 Було на сьому так лугу.

Душа товкала душу в боки
 І скреготали, мов сороки;
 Той пхавсь, той сунувсь, инчий ліз;
 Всі м'ялися, перебирались,
 Кричали, спорили і рвались,
 І всяк хотів, його щоб віз.
 57 Як гуща в сирівці іграє,
 Шиплять, як кваснуть, буряки,
 Як против сонця рій гуляє,
 Гули сі так небораки,
 Харона, плачучи, прохали,
 До його руки простягали,
 Щоб взяв з собою на каюк;
 Но сей того плачу байдуже,
 На просьби уважав не дуже:
 Злий з сина був старий дундук.
 58 І знай, що все веслом махає
 І в морду тиче хоч кому,
 Од каюка всіх одганяє,
 А по вибору своєму
 Потрошечку в човен сажає,
 І зараз човен одпихає,
 На другий перевозить бік;
 Кого не візьме, як затнеться,
 Тому сидіти доведеться,
 Гляди — і цілий, може, вік.
 59 Еней в кагал сей як убрався,
 Щоб зближитися к порому;
 То з Палінуром повстрічався,
 Штурмановав що при йому.
 Тут Палінур пред ним заплакав,
 Про долю злу свою балакав,
 Що через річку не везуть;
 Но баба зараз розлучила,
 Енею в батька загвоздила,
 Щоб довго не базікав тут.
 60 Попхались к берегу поближче,
 Прийшли на самий перевіз,
 Де засмальцьований дідище
 Вередовав, як в греблі біс;
 Кричав буцімто навіжений,
 І кобенив народ хрещений,
 Як водиться в шиньках у нас;
 Досталось родичам сердешним,
 Не дуже лаяв словом гречним,
 Нехай же зносять в добрий час.
 61 Харон, таких гостей уздрівши,
 Оскілками на їх дививсь,
 Як бик скажений заревівши,
 Запінівсь дуже і озливсь:
 «Відкіль такії се мандрьохи,
 І так уже вас тут не трохи,

Якого чорта ви прийшли?
 Вас треба хати холодити!
 Вас треба так опроводити,
 Щоб ви і місця не найшли.
 62 Геть, преч, вбирайтесь відсіль к чорту,
 Я вам потилишника дам;
 Поб'ю всю пику, зуби, морду,
 Аж не пізна вас дідько сам;
 Йон же як захрабровали,
 Живі сюди примандровали,
 Бач, гиряві, чого хотять!
 Не дуже я на вас покваплюсь,
 Тут з мертвими ось не управлюсь,
 Що так над шиєю стоять».
 63 Сивилла бачить, що не шутка,
 Бо дуже сердиться Харон;
 Еней же був собі плохутка;
 Дала стариганю поклон:
 «Та ну, на нас лиш придивися, —
 Сказала, — дуже не гнівися,
 Не сами ми прийшли сюди;
 Хіба ж мене ти не пізнаєш,
 Що так кричиш, на нас гукаєш —
 Оце невидані біди!
 64 Ось глянься, що оце такеє!
 Утихомирся, не бурчи;
 Ось деревце, бач, золотее,
 Тепер же, коли хоч, мовчи».
 Потім все дрібно розказала,
 Кого до пекла провожала,
 До кого, як, про що, за чим.
 Харон же зараз схаменувся,
 Разів з чотири погребнувся
 І з каючком причалив к ним.
 65 Еней з Сивиллою своєю
 Не мішкавши в човен ввійшли;
 Кальною річкою сією
 На той бік в пекло поплили;
 Вода в розколини лилася,
 Що аж Сивилла піднялася,
 Еней боявсь, щоб не втонуть,
 Но пан Харон наш потрудився,
 На той бік так перехопився,
 Що нільзя оком ізмигнуть.
 66 Приставши, висадив на землю;
 Взяв пів-алтина за труди,
 За працювиту свою греблю,
 І ще сказав, іти куди.
 Пройшовши відсіль гонів з двоє,
 Побравшись за руки обоє,
 Побачили, що ось лежав
 У бур'яні бровко муругий,

Три голови мав пес сей мурий,
 Він на Енея загарчав.
 67 Загавкав грізно в три язики,
 Уже був кинувсь і кусать,
 Еней підняв тут крик великий,
 Хотів чимдуж назад втікати.
 Аж баба хліб бровку шпурнула
 І горло глевтяком заткнула,
 То він за кормом і погнався;
 Еней же з бабою старою,
 То сая, то так, попід рукою,
 Тихенько од бровка убравсь.
 68 Тепер Еней убрався в пекло,
 Прийшов зовсім на инчий світ;
 Там все поблідло і поблекло,
 Нема ні місяця, ні зізд,
 Там тільки тумани великі,
 Там чутні жалобнії крики,
 Там мука грішним не мала.
 Еней з Сивиллою гляділи,
 Якії муки тут терпіли,
 Якая кара всім була.
 69 Смола там в пеклі клекотіла
 І грілася все в казанах,
 Живиця, сірка, нефть кипіла;
 Палав огонь, великий страх!
 В смолі сій грішники сиділи
 І на огні пеклись, горіли.
 Хто, як, за віщо заслужив.
 Пером не можна написати,
 Не можна і в казках сказати.,
 Яких було багацько див!
 70 Панів за те там мордовали
 І жарили зо всіх боків,
 Що людям льготи не давали
 І ставили їх за скотів.
 За те вони дрова возили,
 В болотах очерет косили,
 Носили в пекло на підпал.
 Чорти за ними приглядали,
 Залізним пруттям підганяли,
 Коли який з них приставав.
 71 Огненним пруттям оддирали
 Кругом на спину і живіт,
 Себе що сами убивали,
 Яким остив наш білий світ.
 Гарячим дьогтем заливали,
 Ножами під боки штрикали,
 Щоб не хапались умирати.
 Робили рознії їм муки,
 Товкли у мужчирях їм руки,
 Не важились щоб убивати.

72 Багатим та скупим вливали
 Розтопленеє срібло в рот,
 А брехунів там заставляли
 Лизать гарячих сковород;
 Які ж ізроду не женились,
 Та по чужим куткам жилились,
 Такі повішані на крюк,
 Зачеплені за теє тіло,
 На світі що грішило сміло
 І не боялося сих мук.
 73 Всім старшинам тут без розбору,
 Панам, підпанкам і слугам
 Давали в пеклі добру хльору,
 Всім по заслугі, як котам.
 Тут всякії були цехмистри,
 І ратмани, і бургомистри,
 Судді, підсудки, писарі,
 Які по правді не судили
 Та тільки грошики лупили
 І одбирали хабарі.
 74 І всі розумні філозофи,
 Що в світі вчились мудровать;
 Ченці, попи і крутопопи,
 Мирян щоб знали научать;
 Щоб не ганялись за гривнями,
 Щоб не возились з попадями,
 Та знали церков щоб одну;
 Ксьондзи до баб щоб не іржали,
 А мудрі зізд щоб не знімали —
 Були в огні на самім дну.
 75 Жінок своїх що не держали
 В руках, а волю їм давали,
 По весіллях їх одпускали,
 Щоб часто в приданках були
 І до півночі там гуляли,
 І в гречку деколи скакали,
 Такі сиділи всі в шапках,
 І з превеликими рогами,
 З зажмуреними всі очами,
 В кип'ячих сіркою казанах.
 76 Батьки, які синів не вчили,
 А гладили по головах,
 І тільки знай що їх хвалили,
 Кипіли в нефті в казанах;
 Що через їх синки в ледащо
 Пустилися, пішли в нінащо,
 А послі чубили батьків,
 І всею силою бажали,
 Батьки щоб швидче умирали,
 Щоб їм прийнятись до замків.
 77 І ті були там лагоминці,
 Піддурювали що дівок,

Що в вікна дрались по драбинці
 Під темний, тихий вечерок;
 Що будуть сватать їх, брехали,
 Підманювали, улещали,
 Поки добрались до кінця;
 Поки дівки од перечосу
 До самого товстіли носу,
 Що сором послі до вінця.
 78 Були там купчики проворні,
 Що їздили по ярмаркам,
 І на аршинець на підборний
 Поганий продавали крам.
 Тут всякії були пронози,
 Перекупки і шмаровози,
 Жиди, міняйли, шинькарі.
 І ті, що фіги-миги возять,
 Що в боклагах гарячийносять,
 Там всі пеклися крамарі.
 79 Паливоди і волоцюги,
 Всі зводники і всі плути;
 Ярижники і всі п'янюги,
 Обманщики і всі моти,
 Всі ворожбити, чародії,
 Всі гайдамаки, всі злодії,
 Шевці, кравці і ковалі;
 Цехи: різницький, коновальський,
 Кушнірський, ткацький, шаповальський
 Кипіли в пеклі всі в смолі.
 80 Там всі невірні і христ'яне,
 Були пани і мужики,
 Була там шляхта і міщане.
 І молоді, і старики;
 Були багаті і убогі,
 Прямі були і кривоногі,
 Були видющі і сліпі,
 Були і штатські, і воєнні,
 Були і панські, і казенні,
 Були миряне і попи.
 81 Гай! гай! та нігде правди діти,
 Брехня ж наробить лиха більш;
 Сиділи там скучні піїти,
 Писарчуки поганих вірш,
 Великії терпіли муки,
 їм зв'язані були і руки,
 Мов у татар терпіли плін.
 От так і наш брат попадеться,
 Що пише, не остережеться,
 Який же втерпить його хрін!
 82 Якусь особу мацапуру
 Там шкварили на шашлику,
 Гарячу мідь лили за шкуру
 І розпинали на бику.

Натуру мав він дуже бридку,
 Кривив душею для прибитку,
 Чужеє оддавав в печать;
 Без сорома, без бога бувши
 І восьму заповідь забувши,
 Чужим пустився промишлять.
 83 Еней як відсіль відступився
 І далі трохи одійшов,
 То на другеє нахопився,
 Жіночу муку тут найшов.
 В другім зовсім сих каравані
 Піджарьовали, як у бані,
 Що аж кричали на чім світ;
 Оці то галас ісправляли,
 Гарчали, вили і пишчали,
 Після куті мов на живіт.
 84 Дівки, баби і молодиці
 Кляли себе і ввесь свій рід,
 Кляли всі жарти, вечерниці,
 Кляли і жизнь, і білий світ;
 За те їм так там задавали,
 Що через міру мудровали
 І верховодили над всім;
 Хоть чоловік і не онеє,
 Коли же жінці, бачиш, теє,
 То треба угодити їй.
 85 Були там чесні постомолки,
 Що знали весь святий закон,
 Молилися без остановки
 І били сот по п'ять поклон,
 Як в церкві між людьми стояли,
 І головами все хитали,
 Як же були на самоті,
 То молитовники ховали,
 Казились, бігали, скакали
 І гірше дещо в темноті.
 86 Були і тії там панянки,
 Що наряджались на показ;
 Мандрьохи, хльорки і діптянки,
 Що продають себе на час.
 Сі в сірці і в смолі кипіли
 За те, що жирно дуже їли
 І що їх не страшив і піст;
 Що все прикушували губи,
 І скалили біленькі зуби,
 І дуже волочили хвіст.
 87 Пеклись тут гарні молодиці,
 Аж жаль було на них глядіть,
 Чорняві, повні, милолиці;
 І сі тут мусили кипіть,
 Що замуж за старих ходили
 І мишаком їх поморили,

Щоб послі гарно погулять
 І з парубками поводитись,
 На світі весело нажитись
 І не голодним умирать.
 88 Якїсь мучились там птахи
 З куделями на головах;
 Се чеснії, не потіпахи,
 Були тендітні при людях;
 А без людей — не можна знати
 Себе чим мали забавляти,
 Про те лиш знали до дверей.
 Ім тяжко в пеклі докоряли,
 Смоли на щоки наліпляли,
 Щоб не дурили так людей.
 89 Бо щоки терли манією,
 А блейвасом і ніс, і лоб,
 Щоб краскою, хоть не своєю,
 Причаровать к собі кого б;
 Із ріпи підставляли зуби,
 Я лозили все смальцем губи,
 Щоб підвести на гріх людей;
 Пиндючили якїсь бочки,
 Мостили в пазусі платочки,
 В которих не було грудей.
 90 За сими по ряду шкварчали
 В розпалених сковородах
 Старі баби, що все ворчали,
 Базікали по всіх ділах;
 Все тільки старину хвалили,
 А молодих товкли та били,
 Не думали ж, які були,
 Іще як сами дівовали
 Та з хлопцями як гарцювали,
 Та й по дитинці привели.
 91 Відьом же тут колесовали
 І всіх шептух і ворожок,
 Там жили з них чорти мотали
 І без витушки на клубок;
 На припідках щоб не орали,
 У комини щоб не літали,
 Не їздили б на упирях;
 І щоб дощу не продавали,
 Вночі людей щоб не лякали,
 Не ворожили б на бобах.
 92 А зводницям таке робили,
 Що цур йому вже і казать,
 На гріх дівок що підводили
 І сим учились промишлять;
 Жінок од чоловіків крали
 І волоцюгам помагали
 Рогами людський лоб квічать;
 Щоб не своїм не торговали,

Того б на одкуп не давали,
 Що треба про запас держать.
 93 Еней там бачив щось немало
 Кип'ящих мучениць в смолі,
 Як з кабанів топилось сало,
 Так шкварилися сі в огні;
 Були і світські, і черниці,
 Були дівки і молодиці,
 Були і паньї, й панночки;
 Були в свитках, були в охвотах,
 Були в дульетах і в капотах,
 Були всі грішні жіночки.
 94 Но се були все осуджені,
 Які померли не тепер;
 Без суду ж не палив пекельний
 Огонь, недавно хто умер;
 Сі всі були в другім загоні,
 Якби лошата або коні,
 Не знали попадуть кудя;
 Еней, на перших подивившись
 І о бідах їх пожурившись,
 Пішов в другії ворота.
 95 Еней, ввійшовши в сю кошару,
 Побачив там багацько душ,
 Вмішавшись між сю отару,
 Як між гадюки чорний уж.
 Тут розні душі похажали,
 Все думали та все гадали,
 Куди-то за гріхи їх впруть.
 Чи в рай їх пустять веселитись,
 Чи, може, в пекло пошмалитись
 І за гріхи їм носа втруть.
 96 Було їм вільно розмовляти
 Про всякії свої діла,
 І думати, і мізковати —
 Яка душа, де, як жила;
 Багатий тут на смерть гнівився,
 Що він з грішми не розлічився,
 Кому і кілько треба дать;
 Скупий же тосковав, нудився,
 Що він на світі не нажився
 І що не вспів і погулять.
 97 Сутяга толковав укази,
 І що то значить наш Статут;
 Розказовав свої прокази,
 На світі що робив сей плут.
 Мудрець же физику провадив,
 І толковав якихсь монадів,
 І думав, відкіль взявся світ?
 А мартопляс кричав, сміявся,
 Розказовав і дивовався,
 Як добре знав жінок дурить.

98 Суддя там признавався сміло,
 Що з гудзиками за мундир
 Таке переоначив діло,
 Що, може б, навістив Сибір;
 Та смерть ізбавила косою,
 Що кат легенькою рукою
 Плечей йому не покрупив.
 А лікар скрізь ходив з ланцетом,
 З слабительним і спермацетом
 І чванивсь, як людей морив.
 99 Ласощохлисти похажали,
 Всі фертики і паничі,
 На пальцях ногтики кусали,
 Розприндившись, як павичі;
 Все очі вгору піднімали,
 По світу нашому вздыхали,
 Що рано їх побрала смерть;
 Що трохи слави учинили,
 Не всіх на світі подурили,
 Не всім успіли морду втерть.
 100 Моти, картьожники, п'янюги
 І весь проворний чесний род;
 Лакеї, конюхи і слуги,
 Всі кухарі і скороход,
 Побравшись за руки, ходили
 І все о плутнях говорили,
 Які робили, як жили,
 Як паней і панів дурили,
 Як по шиньках вночі ходили
 І як з кишень платки тягли.
 101 Там придзигльованки журились,
 Що нікому вже підморгнуть,
 За ними більш не волочились,
 Тут їх заклекотіла путь;
 Баби тут більш не ворожили
 І простодушних не дурили.
 Які ж дівок охочі бить,
 Зубами з серця скреготали,
 Що наймички їх не вважали
 І не хотіли їм годить.
 102 Еней уздрів свою Дидону,
 Ошмалену, мов головня,
 Якраз по нашому закону
 Пред нею шапочку ізняв:
 «Здорова! — глянь... де ти взялася?
 І ти, сердешна, приплелася
 Із Карфагени аж сюди?
 Якого біса ти спеклася,
 Хіба на світі нажилася?
 Чорт мав тобі десь і стида.
 103 Така смачная молодиця,
 І глянь! умерла залюбки...

Рум'яна, повна, білолиця,
 Хто гляне, то лизне губки;
 Тепер з тебе яка утіха?
 Ніхто не гляне і для сміха,
 Навік тепер пропала ти!
 Я, далебі, в тім не виною,
 Що так розіхався з тобою,
 Мені приказано втекти.
 104 Тепер же, коли хоч, злигайтесь
 І нумо жить так, як жили,
 Тут закурім, заженхайтесь,
 Не розлучайтесь ніколи;
 Ходи, тебе я помилую,
 Прижму до серця — поцілую...»
 Йому ж: Дидона надріз
 Сказала: «К чорту убирайся,
 На мене більш не женихайся...
 Не лізь! Бо розіб'ю і ніс!»
 105 Сказавши, чортзна-де пропала,
 Еней не знав, що і робить.
 Коли б яга не закричала,
 Що довго годі говорить,
 То, може б, там і застоявся
 І, може, той пори дождався,
 Щоб хто і ребра полічив:
 Щоб з вдовами не женихався,
 Над мертвими не наглумлявся,
 Жінок любов'ю не морив.
 106 Еней з Сивиллою попхався
 В пекельную подалі глуш;
 Як на дорозі повстрічався
 З громадою знайомих душ.
 Тут всі з Енеєм обнімались,
 Чоломкались і цілювались,
 Побачивши князька свого;
 Тут всяк сміявся, реготався,
 Еней до всіх їх доглядався,
 Знайшов з троянців ось кого:
 107 Педька, Терешка, Шеліфона,
 Панька, Охріма і Харка,
 Леська, Олешка і Сізьона,
 Пархомаї їська і Феська,
 Стецька, Ониська, Опанаса,
 Свирида, Лазаря, Тараса,
 Були Денис, Остап, Овсій
 І всі троянці, що втопились,
 Як на човнах з ним волочились,
 Тут був Вернигора Мусій.
 108 Жидівська школа завелася,
 Великий крик всі підняли,
 І реготня де не взялася,
 Тут всяку всячину верзли;

Згадали чорт знає колишне,
 Балакали уже і лишнє,
 І сам Еней тут розходивсь;
 Щось балагурили довгенько,
 Хоть ізійшлися і раненько,
 Та пан Еней наш опізнивсь.
 109 Сивиллі се не показалося,
 Що так пахолок застоявся,
 Що дитятко так розбрехалося,
 Уже і о світі не знався;
 На його грізно закричала,
 Залаяла, запорощала,
 Що аж Еней весь затрусивсь.
 Троянці также всі здригнули
 І врозтич, хто куди, махнули,
 Еней за бабою пустивсь.
 110 Ішли, і як би не збрехати,
 Трохи не з пару добрих гін,
 Як ось побачили і хати,
 І весь Плутонів царський дім.
 Сивилла пальцем указала
 І так Енеєві сказала:
 «Ось тут і пан Плутон живе
 Із Прозерпиною своєю,
 До їх-то на поклон з гіллею
 Тепер я поведу тебе».
 111 І тільки що прийшли к воротам
 І в двір пустилися чвалать,
 Як баба бридка, криворота:
 «Хто йде?» — їх стала окликать.
 Мерзенне чудо се стояло
 І било під двором в клепало,
 Як в панських водиться дворах;
 Обмотана вся ланцюгами,
 Гадюки вилися клубками
 На голові і на плечах.
 112 Вона без всякого обману
 І щиро без обиняків
 Робила грішним добру шану,
 Ремнями драла, мов биків;
 Кусала, гризла, бичовала,
 Кришила, шкварила, щипала,
 Топтала, дряпала, пекла,
 Порола, корчила, пиляла,
 Вертіла, рвала, шпиговала
 І кров із тіла їх пила.
 113 Еней, бідняжка, ізлякався
 І весь, як крейда, побілів,
 І зараз у яги спитався,
 Хто їй так мучити велів?
 Вона йому все розказала
 Так, як сама здорова знала,

Що в пеклі є суддя Еак;
 Хоть він на смерть не осуждає,
 Та мучити повеліває,
 І як звелить — і мучать так.
 114 Ворота сами одчинились,
 Не смів ніхто їх задержать,
 Еней з Сивиллою пустились,
 Щоб Прозерпині честь оддати.
 І піднести їй на болячку
 Ту суто золоту гіллячку,
 Що сильно так вона бажа.
 Но к ній Енея не пустили,
 Прогнали, трохи і не били,
 Бо хиріла їх госпожа.
 115 А далі вперлися в будинки
 Підземного сього царя,
 Ні гич, ні гариля пилинки,
 Було все чисто, як зоря;
 Цвяховані були там стіни
 І вікна всі з морської піни;
 Шумиха, оливо, свинець,
 Блищали міді там і криці,
 Всі убрані були світлиці;
 По правді, панський був дворець.
 116 Еней з ягою розглядали
 Всі дива там, які були,
 Роти свої пороззявляли
 І очі на лоби п'яли;
 Проміж собою все зглядались —
 Всьому дивились, осміхались,
 Еней то цмокав, то свистав.
 От тут-то душі ликовали,
 Що праведно в миру живали,
 Еней і сих тут навіщав.
 117 Сиділи, руки поскладавши,
 Для них все празники були;
 Люльки курили, полягавши,
 Або горілочку пили,
 Не тютюнкову і не пінну,
 Но третьопробну, перегінну,
 Настояную на бодян;
 Під челюстями запікану,
 І з ганусом, і до калгану,
 В ній був і перець, і шапран.
 118 І ласощі все тільки їли,
 Сластьони, коржики, стовпці,
 Варенички пшеничні, білі,
 Пухкі з кав'яром буханці;
 Часник, рогіз, паслін, кислиці,
 Козельці, терн, глід, полуниці,
 Крутії яйця з сирівцем;
 І дуже вкусную яешню,

Якусь німецьку, не тутешню,
 А запивали все пивцем.
 119 Велике тут було роздолля
 Тому, хто праведно живе,
 Так, як велике безголов'я
 Тому, хто грішну жизнь веде;
 Хто мав к чому яку охоту,
 Тут утішався тим до поту;
 Тут чистий був розгартіяш:
 Лежи, спи, їж, пий, веселися,
 Кричи, мовчи, співай, крутись;
 Рубайсь — так і дадуть палаш.
 120 Ні чванились, ні величались,
 Ніхто не знав тут мудровать,
 Крий боже, щоб ні догадались
 Брат з брата в чім покепковать;
 Ні сердилися, ні гнівилися,
 Ні лаялися і не билися,
 А всі жили тут люб'язно;
 Тут всякий гласно женихався.
 Ревливих ябед не боявся,
 Було вобщє все за одно.
 121 Ні холодно було, ні душно,
 А саме так, як в сіряках,
 І весело, і так не скучно,
 На великодних як святках;
 Коли кому що захотілось,
 То тут як з неба і вродилось,
 От так-то добрі тут жили.
 Еней, се зрівши, дивовався
 І тут яги своєї спитався,
 Які се праведні були?
 122 «Не думай, щоб були чиновні, —
 Сивилла сей дала одвіт, —
 Або що грошей скрині повні,
 Або в яких товстий живіт;
 Не ті се, що в цвітних жупанах,
 В карамзинах або сап'янах;
 Не ті ж, що з книгами в руках,
 Не рицарі, не розбишаки;
 Не ті се, що кричать: «І паки»,
 Не ті, що в золотих шапках.
 123 Се бідні нищі навіжені
 Що дурнями зчисляли їх
 Старці хромі сліпорождені
 З яких був людський глум і сміх
 Се що з порожніми сумками
 Жили голодні під тинами,
 Собак дражнили по дворах,
 Се ті, що біг дасть получали,
 Се ті, яких випроважали
 В потилюцю і по плечах.

124 Се вдови бідні, безпомощні,
 Яким приюту не було;
 Се діви чесні, непорочні
 Яким спідниці не дуло;
 Се що без родичів остались...
 І сиротами називались,
 А послі вбгались і в оклад;
 Се що проценту не лупили,
 Що людям помагать любили,
 Хто чим багат, то тим і рад.
 125 Тут также старшина правдива,
 Бувають всякі пани;
 Но тільки трохи сього дива,
 Не квапляться на се вони!
 Бувають військові, значкові,
 І сотники, і бунчукові,
 Які правдиву жизнь вели;
 Тут люде всякого завіту,
 По білому єсть кілька світу,
 Которі праведно жили».
 126 «Скажи ж, моя голубко сиза, —
 Іще Еней яги спитав. —
 Чом батька я свого Анхиза
 І досі в вічі не видав?
 Ні з грішними, ні у Плутона,
 Хіба йому нема закона,
 Куди його щоб засадить?»
 «Він божої, — сказала, — крові,
 І по Венериній любові,
 Де схоче, буде там і жить».
 127 Базікавши, зійшли на гору,
 На землю сіли оддыхать,
 І, попотівши саме впору,
 Тут принялися розглядать,
 Анхиза щоб не прогуляти,
 Обридло-бо і так шукати;
 Анхиз же був тоді внизу,
 І, похожавши по долині,
 Об миленькій своїй дитині
 Водив по мізку коверзу.
 128 Як глядь на гору ненароком,
 І там свого синка уздрів,
 Побіг старий не просто — боком
 І ввесь од радости згорів.
 Хватавсь з синком поговорити,
 О всіх спитатись, розпросити
 І повідатись хоть часок;
 Енеєчка свого обняти,
 По-батьківській поціловати,
 Його почути голосок.
 129 «Здоров, синашу, ма дитятко! —
 Анхиз Енеєві сказав. —

Чи се ж тобі таки не стидно,
 Що довго я тебе тут ждав?
 Ходім лишень к моїй господі,
 Та поговорим на свободі,
 За тебе будем мірковать».

Еней стояв так, мов дубина,
 Котилась з рота тільки слина,
 Не смів мертвця поціловать.

130 Анхиз, сю бачивши причину,
 Чого синочок сумовав,
 І сам хотів обнять дитину —
 Та ба! уже не в ту попав;
 Принявсь його щоб научати
 І тайности йому сказати,
 Який Енеїв буде плід,
 Якії діти будуть жваві,
 На світі зроблять скільки слави,
 Яким то хлопцям буде дід.

131 Тоді-то в пеклі вечерниці
 Лучились, бачиш, як на те,
 Були дівки та молодиці
 І там робили не пусте:
 У ворона собі іграли,
 Весільних пісеньок співали,
 Співали тут і колядок;
 Палили клоччя, ворожили,
 По спині лещатами били,
 Загадовали загадок.

132 Тут заплітали джереґелі,
 Дробушечки на головах;
 Скакали по полу вегері,
 В тісної баби по лавках;
 А в комин сужених питали,
 У хатніх вікон підслухали,
 Ходили в північ по пусткам;
 До свічки ложечки палили,
 Щетину із свині шмалили
 Або жмурились по куткам.

133 Сюди привів Анхиз Енея
 І між дівок сих посадив;
 Як неука і дуралея,
 Приняв до гурту їх просив;
 І щоб обом їм услужили,
 Як знають, так поворожили,
 Що стрінеться з його синком:
 Чи він хоть трохи уродливий,
 К чому і як Еней щасливий,
 Щоб всіх спитались ворожок.

134 Одна дівча була гостренька
 І саме ухо прехихе,
 Швидка, гнучка, хвистка, порскенька,
 Було з диявола лихе.

Вона тут тільки і робила,
 Що всім гадала, ворожила,
 Могуща В ділі тім була;
 Чи брехеньки які сточити,
 Кому імення приложити,
 То так якраз і додала.

135 Призвідця зараз ся шептуха
 І примостилась к старику,
 Йому шепнула біля уха
 І завела з ним річ таку:
 «Ось я синкові загадаю,
 Поворожу і попитаю,
 Йому що буде, розкажу;
 Я ворожбу такую знаю,
 Хоть що, по правді одгадаю,
 І вже ніколи не збрешу».

136 І зараз в горщечок наклала
 Відьомських разних-всяких трав,
 Які на Костянтина рвала,
 І те гніздо, що ремез клав:
 Васильки, папороть, шевлію,
 Петрів батіг і конвалію,
 Любисток, просерень, чебрець;
 І все се налила водою
 Погожею, непочатою,
 Сказавши скількох і слоцець.

137 Горщок сей черепком накрила,
 Поставила його на жар,
 І тут Енея присадила,
 Щоб огоньок він роздував;
 Як розігрілось, зашипіло,
 Запарилось, заклекотіло,
 Ворочалося зверху вниз;
 Еней наш насторочив уха,
 Мов чоловічий голос слуха,
 Те чує і старий Анхиз.

138 Як стали роздувать пильніше,
 Горщок той дужче клекотав,
 Почули голос виразніше,
 І він Енею так сказав:
 «Енею годі вже журитись,
 Од його має розплодитись
 Великий і завзятий рід;
 Всім світом буде управляти,
 По всіх усюдах воювати,
 Підверне всіх собі під спід.

139 І Римськії поставить стіни,
 В них буде жити, як в раю;
 Великі зробить переміни
 Во всім окружнім там краю;
 Там буде жить та поживати,
 Покіль не будуть ціловати

Ноги чиєїсь постола...
 Но відсіль час тобі вбираться
 І з панотцем своїм прощатись,
 Щоб голова тут не лягла».
 140 Сього Анхизу не бажалось,
 Щоб попрощатися з синком,
 І в голову йому не клалось,
 Щоб з ним так бачитись мельком.
 Та ба! вже нічим пособити,
 Енея треба відпустити,
 Із пекла вивести на світ.
 Прощалися і обнімалися,
 Сльозами гіркими обливалися —
 Анхиз кричав, як в марті кіт.
 141 Еней з Сивиллою старою
 Із пекла бігли напростець;
 Синочок ворочав головою,
 Поки аж не сховався отець;
 Прийшов к троянцям помаленьку
 І крався нишком, потихеньку,
 Де їм велів себе пождать.
 Троянці покотом лежали
 І на дозвіллі добре спали —
 Еней і сам уклався спать.
 ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА
 1 Борщів як три не поденькуєш,
 На моторошні засердчить;
 І зараз тяглом закишкуєш,
 І в буркоті закендюшить.
 Коли ж що напхот з'язикаєш
 І в тероб добре зживотась,
 То на веселі занутрить;
 Об лихо вдаром заземлюєш,
 І ввесь забуд свій зголодуєш,
 І біг до горя зачортить.
 2 Та що абищоти верзлялом,
 Не казку кормом солов'ять:
 Ось ну, закалиткуй брязкалом,
 То радощі заденежать.
 Коли давало сп'ятакуєш,
 То, може, чуло зновинуєш,
 Якщо з тобою спередить:
 Куди на плавах човновати,
 Як угодили Юнонати
 І як Еней замінервить.
 3 Мене за сю не лайте мову,
 Не я її скомпоновав;
 Сивиллу лайте безтолкову,
 Її се мізок змусовав:
 Се так вона коверзовала,
 Енеєві пророковала,
 Йому де поступатись як;

Хотіла мізок закрутити,
 Щоб грошей більше улупити,
 Хоть бідний був Еней і так.
 4 Та треба з лиха догадатись,
 Як прийде узлом до чогось;
 А з відьмою не торговатись,
 Щоб хлипати не довелось.
 Подяковав старую суку
 Еней за добрую науку,
 Шагів з дванадцять в руку дав.
 Сивилла грошики в калитку,
 Піднявши пелену і свитку, —
 Ізслизла, мов лихий злигав.
 5 Еней, ізбувши сучу бабу,
 Якмога швидше на човни,
 Щоб недала Юнона швабу,
 Що опинився б в сатани.
 Троянці, в човни, посідавши
 І швидко їх поодпихавши,
 По вітру гарно поплили;
 Гребли з диявола всі дружно.
 Що деяким аж стало душно,
 По хвилі весельця гули.
 6 Пливуть — аж вітри забурчали
 І закрутили не шутя,
 Завили різно, засвистали,
 Нема Енеєві пуття!
 І зачало човни бурхати,
 То сторч, то набік колахати,
 Що враг устоїть на ногах;
 Троянці з ляку задрижали,
 Я к лиху допомгти — не знали;
 Іграли тільки на зубах.
 7 Як ось став вітер ущухати,
 І хвилі трохи уляглись;
 Став місяць з хмари виглядати,
 І звізди на небі блись-блись!
 Агу! Троянцям легче стало,
 І тяжке горе з серця спало,
 Уже бо думали пропасть.
 З людьми на світі так буває:
 Коли кого міх налякає,
 То послі торба спать не дасть.
 8 Уже троянці вгамовались,
 Могоричу всі потягли;
 І, мов меньки, повивертались,
 Безпечно спати залягли;
 Аж ось поромщик їх, проноза,
 На землю впав, як міх із воза,
 І, мов на пуп, репетовав:
 «Пропали всі ми з головами,
 Прощаймось з тілом і душами,

Остатній наш народ пропав.
 9 Заклятий острів перед нами,
 І ми його не минемо,
 Не пропливем нігде човнами,
 А на йому пропадемо;
 Живе на острові цариця
 Цирцея, люта чарівниця
 І дуже злая на людей;
 Які лиш не остережуться,
 А їй на острів попадуться,
 Тих переверне на звірей.
 10 Не будеш тут ходити на парі,
 А зараз підеш чотирма;
 Пропали, як сірко в базарі!
 Готовте шиї до ярма!
 По нашому хахлацьку строю
 Не будеш цапом, ні козою,
 А вже запевне що волом:
 І будеш в плузі походити,
 До броваря дрова таскати,
 А може, підеш бовкуном.
 11 Лях цвенькати уже не буде,
 Загубить чуйку і жупан,
 І «не позвалям» там забуде,
 А заблєє так, як баран.
 Москаль — бодай би не козою
 Замекекекав з бородою;
 А прус хвостом не завияв,
 Як, знаєш, лис хвостом виляє,
 Як дуже Дойда налягає,
 І як Чухрай угонку дав.
 12 Цесарці ходять журавлями,
 Цирцеї служать за гусар
 І в острові тім сторожами.
 Італіянець же маляр,
 Ісквапнійший на всякі штуки
 Співак, танцюра на всі руки,
 Уміє і чижів ловить;
 Сей переряжен в обезяну,
 Ошийник носить із сап'яну
 І осужден людей смішить.
 13 Французи ж, давнії сіпаки,
 Головорізи-різники,
 Сі перевернуті в собаки,
 Чужі щоб гризли маслаки.
 Вони і на владику лають,
 За горло всякого хватають,
 Гризуться і проміж себе:
 У них хто хитрий, то і старший,
 І знай всім наминає парші,
 Чуприну всякому скубе.
 14 Повзуть швейцарці черв'яками,

Голландці квакають в багні,
 Чухонці лазять мурав'ями,
 Пізнаєш жида там в свині.
 Індіком ходить там гишпанець,
 Кротом же лазить португалець,
 Звірку є шведин вовком там,
 Датчанин добре жеребцює,
 Ведмедем турчин там танцює;
 Побачите, що буде нам».
 15 Біду побачив неминучу,
 Троянці всі і пан Еней
 Зібралися в одну всі кучу
 Подумать о біді своєї,
 І миттю тут уговорились,
 Щоб всі хрестились і молились,
 Щоб тільки острів їм минуть.
 Молебень же втяли Еолу,
 Щоб вітрам, по його ізволу,
 В другий бік повелів дмухнуть.
 16 Еол молебнем вдовольнився
 І вітрів зараз одвернув,
 Троянський плав перемінився,
 Еней був звірем увильнув.
 Ватага вся повеселіла,
 Горілка з пляшок булькотіла,
 Ніхто ні каплі не пролив;
 Потім взялися за весельця
 І пригребнули всі од серця,
 Мовби Еней по пошті плив.
 17 Еней, по човну походя,
 Роменський тютюнець курих;
 На всі чотири разгядая,
 Коли б чого не пропустив.
 Хваліте,-крикнув,-братця, бога!
 Гребіте дужче якомога,
 От Тибр перед носом у нас,
 Ся річка Зевсом обіщана
 І з берегами нам оддана.
 Гребі!— от закричу шабас!
 18 Гребнули раз, два, три, чотири,
 Як на! — у берега човни;
 Троянці наші чуприндірі
 На землю скіць — як там були!
 І зараз стали розкладатись,
 Копати, строїть, ташоватись,
 Мов їм під лагер суд одвів.
 Еней кричить: «Моя тут воля,
 І кілько оком скинеш поля,
 Скрізь геть настрою городів».
 19 Земелька ся була Латинська,
 Завзятий цар в ній був Латин;
 Старий скупиндя — скурвасинська,

Дрижав, як Каїн, за алтин.
 А также всі його підданці
 Носили латані галанці,
 Дивившись на свого царя;
 На гроші там не козирили,
 А в кітьки крашанками грали,
 Не візьмеш даром сухаря.
 20 Латин сей, хоть не дуже близько,
 А все олимпським був рідня,
 Не кланявся нікому низько,
 Для його все була бридня.
 Мерика, кажуть, його мати,
 До Фавна стала учашати
 Та і Латина добула.
 Латин дочку мав чепуруху,
 Проворну, гарну і моргуху,
 Одна у нього і була.
 21 Дочка була зальотна птиця
 І ззаду, спереду, кругом;
 Червона, свіжа, як кислиця,
 І все ходила павичом.
 Дородна, росла і красива,
 Приступна, добра, не спесива,
 Гнучка, юрлива, молода;
 Хоть хто на неї ненароком
 Закине молодецьким оком,
 То так її і вподоба.
 22 Така дівча — кусочок ласий,
 Заслинишся, як глянеш раз;
 Що ваші гречеські ковбаси!
 Що ваш первак грушевий квас!
 Завійниця од неї вхопить,
 На голову насяде хлопіт;
 А може, тьохне і не там.
 Поставить рогом ясні очі,
 Що не доспиш петрівської ночі;
 Те по собі я знаю сам.
 23 Сусідні хлопці женихались
 На гарну дівчину таку,
 І сватать деякі питались,
 Які хотіли, щоб смаку
 В Латиновій дочці добитися,
 Царя приданим поживитися,
 Геть, геть — і царство за чуб взять.
 Но ненечка її Амата
 В душі своїй була строката,
 Не всякая їй любився зять.
 24 Один був Турн, царьок нешпетний,
 З Латином у сусідстві жив,
 Дочці і матері прикметний,
 І батько дуже з ним дружив.
 Не в шутку молодець був жвавий,

Товстий, високий, кучерявий,
 Обточений, як огірок;
 І війська мав свого чимало,
 І грошиків таки бряжчало,
 Куди не кинь, був Турн царьок.
 25 Пан Турн щось дуже підсипався
 Царя Латина до дочки,
 Як з нею був, то виправлявся
 І піднімався на каблучки.
 Латин, дочка, стара Амата
 Щодень від Турна ждали свата,
 Уже нашили рушників
 І всяких всячин напридбали,
 Які на сватанні давали,
 Все сподівались старостів.
 26 Коли чого в руках не маєш,
 То не хвалися, що твоє;
 Що буде, ти того не знаєш,
 Утрапиш, може, і своє.
 Не розглядивши, кажуть, броду,
 Не лізь прожогом перший в воду,
 Бо щоб не насмішив людей.
 І перше в волок подивися,
 Тоді і рибою хвалися;
 Бо будеш йолоп, дуралей.
 27 Як пахло сватанням в Латина
 І ждали тільки четверга,
 Аж тут Анхизова дитина
 Припленталась на берега
 Зо всім своїм троянським плем'ям.
 Еней не марно тратив время,
 По-молодецьку закурив:
 Горілку, пиво, мед і брагу
 Поставивши перед ватагу,
 Для збору в труби засурмив.
 28 Троянство, знаєш, все голодне
 Сипнуло ристю на той клик;
 Як галич в время непогодне,
 Всі підняли великий крик.
 Сивушки зараз ковтонули
 По ківшику, і не здригнули,
 І докосились до потрав.
 Все військо добре убирало,
 Аж поза ухами лящало,
 Один перед другим хватав.
 29 Вбирали січену капусту,
 Шатковану, і огірки
 (Хоть се було в час м'ясопусту),
 Хрін з квасом, редьку, буряки;
 Рябка, тетерю, саламаху —
 Як не було — поїли з маху
 І всі строшили сухарі,

Що не було, все позідали,
 Горілку всю повипивали,
 Як на вечері косарі.
 30 Еней оставив із носатку
 Було горілки про запас,
 Но клюкнув добре по порядку,
 Розщедривсь, як бува у нас,
 Хотів посліднім поділитись,
 Щоб до кінця уже напитись,
 І добре цівкою смикнув;
 За ним і вся його голота
 Тягла, поки була охота,
 Що деякий і хвіст надув.
 31 Барильця, пляшечки, носатку,
 Сулії, тикви, боклажки,
 Все висушили без остатку,
 Посуду потовкли в шматки.
 Троянці з хмелю просипались,
 Скучали, що не похмелялись;
 Пішли, щоб землю озирать,
 Де їм показано селитись,
 Жить, будоватися, женитись,
 І щоб латинців розпізнать.
 32 Ходили там чи не ходили,
 Як ось вернулись і назад
 І чепухи нагородили,
 Що пан Еней не був і рад.
 Сказали: «Люди тут бормочуть,
 Язиком дивним нам сокочуть,
 І ми їх мови не втнемо;
 Слова свої на ус кончають,
 Як ми що кажем їм — не знають,
 Між ними ми пропадемо».
 33 Еней тут зараз взяв догадку,
 Велів побігти до дяків,
 Купить Піярськую граматку,
 Полуставців, октоїхів;
 І всіх зачав сам мордовати,
 Поверху, по словам складати
 Латинську тму, мну, здо, тло:
 Троянське плем'я все засіло
 Коло книжок, що аж потіло,
 І по-латинському гуло.
 34 Еней від них не одступався,
 Тройчаткою всіх приганяв;
 І хто хоть трохи ліновався,
 Тому субітки і давав.
 За тиждень так латину взнали,
 Що вже з Енеєм розмовляли
 І говорили все на ус:
 Енея звали Енеусом,
 Уже не паном — домінусом,

Себе ж то звали — троянус.
 35 Еней троянців похваливши,
 Що так латину поняли,
 Сивушки в кубочки наливши,
 І могорич всі запили.
 Потім з десятку щомудрійших,
 В латині щонайрозумнійших,
 З ватаги вибравши якраз,
 Послав послами до Латина
 Од імени свого і чина,
 А з чим послав, то дав приказ.
 36 Посли, прийшовши до столиці,
 Послали до царя сказать,
 Що до його і до цариці
 Еней прислав поклон оддать
 І з хлібом, з сіллю і з другими
 Подарками предорогими,
 Щоб познакомитись з царем;
 І як доб'ється панської ласки
 Еней-сподар і князь троянський,
 То прийде сам в царський терем.
 37 Латину тільки що сказали,
 Що од Енея єсть послы,
 І з хлібом, з сіллю причвалали,
 Та і подарки принесли,
 Хотять Латину поклонитись,
 Знакомитись і подружиться,
 Як тут Латин і закричав:
 «Впусти! я хліба не цураюсь
 І з добрими людьми братаюсь.
 От на ловця звір наскакав!»
 38 Велів тут зараз прибирати
 Світлиці, сіни, двір мести;
 Клечання по двору сажати,
 Шпалерів різних нанести
 І вибивать царську хату;
 Либонь, покликав і Амату,
 Щоб і вона дала совіт,
 Як лучше, краще прибирати,
 Де, як коврами застилати
 І підбирать до цвіту цвіт.
 39 Послав гінця до богомаза,
 Щоб мальовання накупить,
 І также розного припаса,
 Щоб що було і їсть і пить.
 Вродилось реньске з курдимомом
 І пиво чорнее з лимоном,
 Сивушки же трохи не з спуст;
 Де не взялись воли, телята,
 Барана, вівці, поросята;
 Латин прибравсь, мов на запуст.
 40 Ось привезли і мальовання

Роботи первійших майстрів,
 Царя Гороха пановання,
 Патрети всіх багатирів:
 Як Александр цареві Пору
 Давав із військом добру хльору;
 Чернець Мамая як побив;
 Як Муромець Ілля гуляє,
 Як б'є половців, проганяє, —
 Як Переяслів боронив;
 41 Бова з Полканом як водився,
 Один другого як вихрив;
 Як Соловей-харциз женився,
 Як в Польщі Желізняк ходив.
 Патрет був француза Картуша,
 Против його стояв Гаркуша,
 А Ванька-каїн впереді.
 І всяких всячин накупили,
 Всі стіни ними обліпили;
 Латин дививсь їх красоти!
 42 Латин, так дома спорядивши,
 Кругом все в хатах оглядав,
 Світелки, сіни обходивши,
 Собі убори добирав:
 Плащем з клейонки обернувся,
 Циновим гудзем застебнувся,
 На голову взяв капелюх;
 Набув на ноги кинді нові
 І рукавиці взяв шкапові,
 Надувсь, мов на огні лопух.
 43 Латин як цар в своїм наряді
 Ішов в кругу своїх вельмож,
 Которі всі були в параді,
 Надувся всякий з них, як йорж.
 Царя на дзиглик посадили,
 А сами мовчки одступили
 Від покуття аж до дверей.
 Цариця ж сіла на ослоні,
 В єдимашковому шушоні,
 В кораблику із соболей.
 44 Дочка Лавися-чепуруха
 В німецькім фуркальці була,
 Вертілась, як в окропі муха,
 В верцадло очі все п'яла.
 Од дзиглика ж царя Латина
 Скрізь прослана була ряднина
 До самой хвіртки і воріт;
 Стояло військо тут зальотне,
 Волове, кінне і піхотне,
 І ввесь був зібраний повіт.
 45 Послів ввели к царю з пихою ,
 Як водилося у латин;
 Несли подарки пред собою:

Пиріг завдовжки із аршин,
 І соли кримки і бахмутки,
 Лахміття розного три жмутки,
 Еней Латину що прислав.
 Посли к Латину приступились,
 Три рази низько поклонились,
 А старший рацію сказав:
 46 «Енеус ностер магнус панус
 І славний троянорум князь,
 Шмигляв по морю, як циганус,
 Ад те, о рекс! прислав нунк нас.
 Рогамус, доміне Латине,
 Нехай наш капут не загине.
 Пермітте жить в землі своєї,
 Хоть за пекунії, хоть gratis,
 Ми дяковати будем сатіс
 Бенефіценції твоєї.
 47 О, рекс! будь нашим меценатом,
 І ласкам туам покажи,
 Енеусу зробися братом,
 О оптіме! не одкажи;
 Енеус принцепс єсть моторний,
 Формозу с, гарний і проворний,
 Побачиш сам інноміне!
 Вели акціпере подарки
 З ласкавим видом і без сварки,
 Що прислані через мене:
 48 Се килим-самольот чудесний,
 За Хмеля виткався царя,
 Літа під облака небесні,
 До місяця і де зоря;
 Но можна стіл ним застилати,
 І перед ліжком простилати,
 І тарадайку закривать.
 Царівні буде він в пригуду,
 І то найбільш для того году,
 Як замуж прийдеться давать.
 49 Ось скатерть шльонська нешпетна,
 Її у Липську добули;
 Найбільше в тім вона прикметна,
 На стіл як тільки настели
 І загадай якої страви,
 То всякі вродяться потрави,
 Які на світі тільки єсть:
 Пивце, винце, медок, горілка,
 Рушник, ніж, ложка і тарілка.
 Цариці мусим сю піднєсть.
 50 А се сап'янці-самоходи,
 Що в них ходив іще Адам;
 В стариннії пошиті годи,
 Не знаю, як достались нам;
 Либонь, достались од пендосів,

Що в Трої нам утерли носів,
 Про те Еней зна молодець;
 Сю веш, як рідку і старинну,
 Підносимо царю Латину,
 З поклоном низьким, на ралець».
 51 Царице, цар, дочка Лавина
 Зглядалися проміж себе,
 Із рота покотилась слина,
 До себе всякий і гребе
 Які достались їм подарки,
 Насилу обійшлось без сварки;
 Як ось Латин сказав послам:
 «Скажіте вашому Енею,
 Латин із цілою сім'єю,
 Крий боже, як всі ради вам.
 52 І вся моя маєтність рада,
 Що бог вас навернув сюди;
 Мні мила ваша вся громада,
 Я не пушу вас нікуди;
 Прошу Енею поклонятись
 І хліба-солі не цуратись,
 Кусок остатній розділю.
 Дочка у мене одначка,
 Хазяйка добра, пряха, швачка,
 То може і в рідню вступлю».
 53 І зараз попросив до столу
 Латин Енеєвих бояр,
 Пили горілку до ізволу
 І їли бублики, кав'яр;
 Був борщ до шпундрів з буряками,
 А в юшці потрух з галушками,
 Потім до соку каплуни;
 З отрібки баба, шарпанина,
 Печена з часником свинина,
 Крохналь, який їдять пани.
 54 В обід пили заморські вина,
 Не можна всіх їх розказать,
 Бо потече із рота слина
 У декого, як описать:
 Пили сикизку, деренівку
 І кримську вкусную дулівку,
 Що то айвовкою зовуть.
 На віват — з мушчирів стріляли,
 Туш — грімко трубачі іграли,
 А много літ — дяки ревуть!
 55 Латин по царському звичаю
 Енею дари одрядив:
 Лубенського шмат короваю,
 Корито опішнянських слив,
 Горіхів київських смажених,
 Полтавських пундиків пряжених
 І гусячих п'ять кіп яєць;

Рогатого скота з Лип'янки,
 Сивухи відер з п'ять Будянки,
 Сто решетилівських овець.
 56 Латин старий і полигався
 З Енеєм нашим молодцем,
 Еней і зятем називався, —
 Но діло краситься кінцем!
 Еней по щастю без поміхи
 Вдавався в жарти, ігри, сміхи,
 А о Юноні і забув,
 Його котора не любила
 І скрізь за ним, де був, слідила,
 Нігде од неї не ввильнув.
 57 Ірися, цюхля проклятуша,
 Завзятійша од всіх брехух,
 Олимпська мчалка невсипуща,
 Крикливійша із щебетух,
 Прийшла, Юноні розказала,
 Енея як латинь приймала,
 Який між ними єсть уклад:
 Еней за тестя мав Латина,
 А сей Енея як за сина,
 І у дочки з Енеєм лад.
 58 «Еге! — Юнона закричала. —
 Поганець як же розібрав!
 Я нарошно йому спускала,
 А він і ноги розіклав!
 Ого! провчу я висікаку
 І перцю дам йому, і маку,
 Потямить, якова-то я.
 Проллю троянську кров — латинську,
 Вмішаю Турна скурвасинську,
 Я наварю їм киселя».
 59 І на! через штафет к Плутону
 За підписом своїм приказ,
 Щоб фурію він Тезифону
 Послав к Юноні той же час;
 Щоб ні в берліні, ні в дормезі,
 І ні в ридвані, ні в портшезі,
 А бігла б на перекладних;
 Щоб не було в путі препони,
 То б заплатив на три прогони,
 Щоб на Олимп вродилась вмиг.
 60 Прибігла фурія із пекла,
 Яхиднійша од всіх відьом,
 Зла, хитра, злобная, запекла,
 Робила з себе скрізь содом.
 Ввійшла к Юноні з ревом, стуком,
 З великим треском, свистом, гуком,
 Зробила об собі лепорт.
 Якраз її взяли гайдуки
 І повели в терем під руки,

Хоть так страшна була, як чорт.
 61 «Здорова, любя, мила доню, —
 Юнона в radoщах кричить, —
 До мене швидче, Тезифоню!» —
 І ціловать її біжить.
 «Сідай, голубко! — як ся маєш?
 Чи пса троянського ти знаєш?
 Тепер к Латину завітав,
 І крутить там, як в Карфагені;
 Достанеться дочці і нені,
 Латин щоб в дурні не попав.
 62 Ввесь знає світ, що я не злобна,
 Людей губити не люблю;
 Но річ така богоугодна,
 Коли Енея погублю.
 Зроби ти похорон з весілля,
 Задай ти добре всім похмілля,
 Хотьби побрали всіх чорти:
 Амату, Турна і Латина,
 Енея, гадового сина,
 Пужни по-своєму їх ти!»
 63 «Я наймичка твоя покорна, —
 Ревнула фурія, як грім, —
 На всяку хіть твою неспорна,
 Сама троянців всіх поїм;
 Амату з Турном я з'єднаю
 І сим Енея укараю,
 Латину ж в тім'я дур пушу;
 Побачать то боги і люде,
 Що з сватання добра не буде,
 Всіх, всіх в шматочки потрошу».
 64 І перекинулась клубочком,
 Кіть-кіть з Олимпа, як стріла;
 Як йшла черідка вечерочком,
 К Аматі шусть — як там була!
 Смутна Амата пір'я драла,
 Слізки ронила і вздыхала,
 Що Турн-князьок не буде зять;
 Кляла Лавинії родини,
 Кляла кумів, кляла хрестини,
 Та що ж? — проти ріжна не прать.
 60 Я га, під пелену підкравшись,
 Гадюкою в серце поповзла,
 По всіх куточках позвивавшись,
 В Аматі рай собі найшла.
 В стравлену її утробу
 Наклала злости, мовби бобу;
 Амата стала не своя;
 Сердита лаяла, кричала,
 Себе, Латина проклинала
 І всім давала тришия.
 66 Потім і Турна навістила

Пресуча, лютая яга;
 І із сього князька зробила
 Енею лишнього врага.
 Турн, по воєнному звичаю,
 З горілкою напившись чаю,
 Сказать попросту, п'яний спав;
 Яга тихенько підступила
 І люте снище підпустила,
 Що Турн о тім не помишляв.
 87 Йому, бач, сонному верзлося,
 Буцім Анхизове дитя
 З Лавинією десь зійшлося
 І женихалось не шутя:
 Буцім з Лависей обнімався,
 Буцім до пазухи добрався,
 Буцім і перстень з пальця зняв;
 Лавися перше мов пручалась,
 А послі мов угамовалась,
 І їй буцім Еней сказав:
 68»Лависю, милее кохання!
 Ти бачиш, як тебе люблю:
 Но що се наше женихання,
 Коли тебе навік гублю?
 Рутулець Турн тебе вже свата,
 За ним, бач, тягне і Амата,
 І ти в йому находиш смак.
 До кого хіть ти більшу маєш,
 Скажи, кого з нас вибираєш?
 Нехай я згину, неборак!»
 69»Живи, Енеєчку мій милий, —
 Царівна сей дала одвіт, —
 Для мене завжди Турн остилий,
 Очам моїм один ти світ!
 Тебе коли я не побачу,
 То день той і годину трачу,
 Моє ти щастя, животи;
 Турн швидче нагле околє,
 Ніж, дурень, мною завладіє,
 Я вся — твоя, і пан мій — ти!»
 70Тут Турн без пам'яті схватився,
 Стояв, як в землю вритий стовп;
 Од злости, з хмелю ввесь трусився
 І сна од яву не розчовп:
 «Кого? — мене; і хто? — троянець!
 Голяк, втікач, приплентач, ланець!
 Звести? — Лавинію однять?
 Не князь я! — гірше шмаровоза,
 І дам собі урізати носа,
 Коли Еней Латину зять.
 71 Лавися шмат не для харциза,
 Який пройдисвіт єсть Еней;
 А то — і ти, голубко сиза,

Ізгинеш от руки моеї!
 Я всіх поставлю вверх ногами,
 Не подарю вас душами,
 А більш Енею докажу.
 Латина же, старого діда,
 Прижму незгірше, як сусіда,
 На кіл Амату посажу».
 72 І зараз лист послав к Енею,
 Щоб вийшов битись сам на сам,
 Помірявсь силою своєю,
 Достав от Турна по усам;
 Хоть на киї, хоть кулаками
 Поштурхатись попід боками,
 Або побитись і на смерть.
 А также пхнув він драгомана
 І до латинського султана,
 Щоб і сьому мордаси втерть.
 73 Яхидна фурія раденька,
 Що по її все діло йшло;
 До людських бід вона швиденька,
 І горе мило їй було.
 Махнула швидко до троянців,
 Щоб сих латинських постоянців
 По-своєму осатанить.
 Тоді троянці всі з хортами
 Збирались їхати за зайцями,
 Князька свого повеселить.
 74 Но «горе грішникові сущу, —
 Так київський скубент сказав, —
 Благих діл вовся не імушу!»
 Хто божії судьби пізнав?
 Хто де не дума — там ночує,
 Хотів де бігти — там гальмує.
 Так грішними судьба вертить!
 Троянці сами то пізнали,
 З малої речі пострадали,
 Як то читатель сам уздрить.
 75 Поблизь троянська кочовання
 Був на одльоті хуторок,
 Було в нім щупле будовання,
 Ставок був, гребля і садок.
 Жила Амата там нянька,
 Не знаю — жінка чи панянка,
 А знаю, що була стара,
 Скупа, і зла, і воркотуха,
 Наушниця і щебетуха,
 Давала чиншу до двора:
 76 Ковбас десятків з три Латину,
 Лавинії к Петру мандрик,
 Аматі в тиждень по алтину,
 Три хунти воску на ставник;
 Льяної пряжі три півмітки,

Серпанків вісім на намітки
 І двісті валяних гнотів.
 Латин од няньки наживався,
 Зате ж за няньку і вступався,
 За няньку хоть на ніж готів.
 77 У няньки був біленький цуцик,
 Її він завжди забавляв:
 Не дуже простий — родом муцик,
 Носив поноску, танцював,
 І панії лизав од скуки
 Частенько ноги скрізь і руки,
 І тімениці вигризав.
 Царівна часто з ним ігралась,
 Сама цариця любовалась,
 А цар то часто годував.
 78 Троянці, в роги затрубивши,
 Пустили гончих в чагарі,
 Кругом болото обступивши,
 Бичами ляскали псарі;
 Як тільки гончі заганяли,
 Загавкали, заскавучали,
 То муцик, вирвавшись надвір,
 На голос гончих одізвався,
 Чмихнув, завив, до них помчався.
 Стременний думав, що то звір.
 79 «Атю його! гуджга!» — і крикнув,
 І з свори поспускав хортів;
 Тут муцик до землі прилипнув
 І дух від ляку затаїв;
 Но пси, донюхавшись, доспіли,
 Шарпнули муцика, із'їли
 І посмоктали кісточки.
 Як вість така дійшла до няньки,
 То очі вип'яла, як баньки,
 А з носа спали і очки.
 80 Осатаніла вража баба
 І крикнула, як на живіт,
 Зробилась зараз дуже слаба,
 Холодний показався піт,
 Порвали маточні припадки,
 Істерика і лихорадки,
 І спазми жили потягли;
 Під ніс їй клали асафету,
 І теплу на пуп сервету,
 Іще клістир з ромну дали.
 81 Як тільки к пам'яті вернулась,
 То зараз галас підняла;
 До неї челядь вся сунулась
 Для дива, як ввесь світ кляла;
 Потім, схвативши головошку
 І вибравшись на добру стежку,
 Чкурнула просто до троян;

Всі куріні їх попалити,
 Енея заколоть, побити
 І всіх троянських бусурман.
 82 За нею челядь покотила,
 Схвативши хто що запопав:
 Кухарка чаплію вхопила,
 Лакей тарілками шпурляв;
 З рублем там прачка храбривала,
 З дійницею ричка наступала,
 Гуменний з ціпом скрізь совався;
 Тут рота косарів з гребцями
 Йшли битись з косами, з граблями,
 Ніхто од бою не цуравсь.
 83 Но у троянського народу
 За шаг алтина не проси;
 Хто москаля об'їхав зроду?
 А займеш — ноги уноси.
 Завзятого троянці кшталту,
 Не струсять нічийого гвалту
 І носа хоть кому утруть;
 І няньчину всю рать розбили,
 Скалічили, розпотрошили
 І всіх в тісний загнали кут.
 84 В сіє-то нещасливе врем'я
 І в самий штурхобочний бой,
 Троянське і латинське плем'я
 Як умивалося мазкою,
 Прибіг гінець з письмом к Латину,
 Нерадосну привіз новину,
 Князь Турн йому війну писав;
 Не в пир, бач, запрошав напиться,
 А в поле визивав побитись;
 Гінець і на словах додав:
 85 «Царю Латине неправдивий!
 Ти слово царськеє зламав;
 Зате узол дружелюбивий
 Навіки з Турном розірвав.
 Од Турна шмат той однімаєш
 І в рот Енеєві соваєш,
 Що Турнові сам обіщав.
 Виходь же завтра навкулачки,
 Відтіть полізеш, мабуть, рачки,
 Бодай і лунь щоб не злизав».
 86 Не так розсердиться добродій,
 Коли пан возний позов дасть;
 Не так лютує голий злодій,
 Коли немає що украсть;
 Як наш Латин тут розгнівився
 І на гінця сього озлився,
 Що губи з серця покусав.
 І тільки відповідь мав дати
 І гнів царський свій показати,

Посол щоб Турнові сказав;
 87 Як виглянув в вікно зненацька,
 Прийшов Латин в великий страх;
 Побачив люду скрізь багацько
 По улицях і всіх кутках.
 Латинці перлися товпами,
 Шпурляли вгору всі шапками,
 Кричали вголос на весь рот:
 «Війна! Війна! против троянців,
 Ми всіх Енеєвих поганців
 Поб'єм — іскореним їх род».
 88 Латин старий був не рубака
 І воюватись не любив,
 Од слова смерть він, неборака,
 Був без душі і мов не жив.
 Він стичку тільки мав на ліжку,
 Амаді як не грав під ніжку,
 І то тогді, як підтоптався;
 Без того ж завжди був тихенький,
 Як всякий дід старий, слабенський,
 В чуже діло не мішавсь.
 89 Латин, і серцем, і душею
 Далекий бувши од війни, ,
 Зібравшись з мудростю своєю,
 Щоб не попастись в кайдани,
 Зізвав к собі панів вельможних,
 Старих, чиновних і заможних,
 Которих ради слухав сам;
 І виславши геть-преч Амату,
 Завів їх всіх в свою ківнату,
 Таку сказав річ старшинам:
 90 «Чи ви од чаду, чи з похмілля? .
 Чи чорт за душу удряпнув?
 Чи напились дурного зілля,
 Чи глузд за розум завернув?
 Скажіть — з чого війна взялася?
 З чого ся мисль вам приплелася?
 Коли я тішився війною?
 Не звір я — людську кров пролити,
 І не харциз, людей щоб бити,
 Для мене гидкий всякий бой.
 91 І як війну вести без збругі,
 Без війська, хліба, без гармат,
 Без грошей?.. Голови ви буї!
 Який вас обезглуздив кат?
 Хто буде з вас провіянтмейстер,
 Або хто буде кригсцальмейстер,
 Кому казну повірю я?
 Не дуже хочете ви битись,
 А тільки хочете нажитись,
 І буде все біда моя.
 92 Коли сверблять із вас у кого

Чи спина, ребра, чи боки,
 Нащо просити вам чужого?
 Мої великі кулаки
 Почешуть ребра вам і спину;
 Коли ж то мало, я дубину
 Готов на ребрах сокрушить.
 Служить вам рад малахаями,
 Різками, кнуттям і киями,
 Щоб жар воєнний потушить.
 93 Покиньте ж се дурне юнацтво
 І розійдіться по домах,
 Панове виборне боярство;
 А про війну і в головах
 Собі ніколи не кладіте,
 А мовчки в запічках сидіте,
 Розгадуйте, що їсть і п'ють.
 Хто ж о війні проговориться
 Або кому війна присниться,
 Тому дам чортзна-що робить».
 94 Сказавши се, махнув рукою
 І зараз сам пішов з ківнат
 Бундючно-грізною ходою,
 Що всякий був собі не рад.
 Пристижені його вельможі
 На йолопів були похожі,
 Ніхто з уст пари не пустив.
 Не швидко бідні схаменулись
 І в ратуш підтюпцем сунулись,
 Уже як вечір наступив.
 95 Тут думу довгую держали.
 І всяк компопував своє,
 І вголос: грімко закричали,
 Що на Латина всяк плює
 І на грозьбу не уважає.
 Війну з Енеєм починає,
 Щоб некрут зараз набирать;
 І не просить щоб у Латина
 З казни його ані алтина,
 Боярські гроші шафовать.
 96 І так, латинь заворушилась,
 Задумав всяк побить троян;
 Відкіль та храбрість уродилась
 Против Енеєвих прочан?
 Вельможі царство збунтовали,
 Против царя всіх наущали;
 Вельможі! лихо буде вам.
 Вельможі! хто царя не слуха,
 Таким обрізат' ніс і уха
 І в руки всіх оддять катам.
 97 О музо, панночко парнаська!
 Спустиись до мене на часок;
 Нехай твоя научить ласка,

Нехай твій шепчеть голосок,
 Латинь к війні як знаряжалась,
 Як армія їх набиралась,
 Який порядок в війську був;
 Всі опиши мундири, зброю
 І казку мні скажи такую,
 Якої іще ніхто не чув.
 98 Бояри вмиг скомпонували
 На аркуш маніхвест кругом,
 По всіх повітах розіслали,
 Щоб військо йшло під коругов;
 Щоб голови всі обголяли,
 Чуприни довгі оставляли,
 А ус в півлокоть би тирчав;
 Щоб сала і пшона набрали,
 Щоб сухарів понапікали,
 Щоб ложку, казанок всяк мав.
 99 Все військо зараз розписали
 По разним сотням, по полкам,
 Полковників понаставляли,
 Дали патенти сотникам.
 По городам всяк полк назвався,
 По шапці всякий розличався,
 Вписали військо під ранжир;
 Пошили сині всім жупани,
 На спід же білії каптани, —
 Щоб був козак, а не мугир.
 100 В полки людей розпреділивши,
 І по квартирям розвели,
 І всіх в мундири нарядивши,
 К присязі зараз привели.
 На конях сотники финтили,
 Хорунжі усики крутили,
 Кабаку нюхав асаул;
 Урядники з атаманами
 Новими чванились шапками,
 І ратник всякий губу дув.
 101 Так вічної пам'яті бувало
 У нас в Гетьманщині колись,
 Так просто військо шикovalo,
 Не знавши: стій, не шевелись;
 Так славнії полки козацькі
 Лубенський, Гадяцький, Полтавський
 В шапках було, як мак цвітуть.
 Як грянуть, сотнями ударять,
 Перед себе списи наставлять,
 То мов мітлою все метуть.
 102 Було тут військо волонтирі,
 То всяких юрбиця людей,
 Мов запорожці-чуприндірі,
 Що їх не втне і Асмодей.
 Воно так, бачиш, і негарне,

Як кажуть-то — не регулярне,
 Та до війни самий злий гад:
 Чи вкрасти що, язик достати,
 Кого живцем чи обідрати,
 Ні сто не вдержить їх гармат.
 103 Для сильної армії своєї
 Рушниць, мушкетів, оружжин
 Наклали повні гамазеї,
 Гвинтівок, фузій без пружин,
 Будимок, флінт і яничарок.
 А в особливий закамарок
 Списів, пік, ратищ, гаківниць.
 Були тут страшні гармати,
 Од вистрілу дрижали хати,
 А пушкарі то клались ниць.
 104 Жлукта і улики на пушки
 Робить галили на захват;
 Днища, оснівниці, витушки
 На принадлежность приправлять.
 Нужда перемінить закони!
 Квачі, помела, макогони
 В пушкарське відомство пішли;
 Колеса, бендюги і кари
 І самії церковні мари
 В депо пушкарське тягли.
 105 Держась воєнного обряду,
 Готовили заздалегідь
 Багацько всякого снаряду,
 Що сумно аж було глядіть.
 Для куль — то галушки сушили,
 А бомб — то з глини наліпили,
 А слив солоних — для картеч;
 Для щитів ночви припасали,
 І дна із діжок вибивали,
 І приправляли всім до плеч.
 106 Не мали палашів ні шабель,
 У них, бач, Тули не було;
 Не шаблею ж убит і Авель,
 Поліно смерть йому дало.
 Соснові копістки стругали
 І до боків поначепляли
 На валяних верьвовочках;
 Із лик плетені козубеньки,
 З якими ходють по опеньки,
 Були, мов суми, на плечах.
 107 Як амуницю спорядили
 І насушили сухарів,
 На сало кабанів набили,
 Взяли подимне од дворів;
 Як підсусідків розписали
 І виборних поназначали,
 Хто тяглий, кінний, хто же піш,

За себе хто, хто на підставу,
 В яке військо, сотню, лаву,
 Порядок як завівсь незгірш:
 108 Тоді ну військо муштровати,
 Учить мушкетний артикул,
 Вперед як ногу викидати,
 Ушкварить як на калавур.
 Коли пішком — то марш шульгою,
 Коли верхом — гляди ж, правою,
 Щоб шкапа скочила вперед.
 Такеє ратнеє фіглярство
 Було у них за регулярство,
 І все Енеєві во вред.
 109 Мов посполитеє рушення
 Латина в царстві началось,
 Повсюдна муштра та учення,
 Все за жолнірство принялось.
 Дівки на «прутах роз'їзжали,
 Ціпками хлопців муштровали,
 Старі ж учились кидать в ціль.
 А баб старих на піч сажали
 І на печі їх штурмовали,
 Бач, для баталії в примір.
 110 Були латинці дружні люди
 І воюватись мали хіть,
 Не всі з добра, хто од причуди,
 Щоб битися, то рад летіть.
 З гаряча часу, перші три дні,
 Зносили всяке збіжжя, злидні
 І оддавали все на рать:
 Посуду, хліб, одежу, гроші
 Своєї отчизни для сторожі,
 Що не було де і дівать.
 111 Се поралася так Амата,
 К війні латинців підвела;
 Смутна була для неї хата,
 На улиці все і жила.
 Жінки з Аматою з'єднались,
 По всьому городу таскались
 І підмовляли воювать.
 Робили з Турном шури-мури,
 І зятались, хоть вон із шкури,
 Енеєві дочки не дасть.
 112 Коли жінки де замішались
 І їм ворочати дадуть;
 Коли з розказами втаскались
 Та пхикання ще додадуть,
 Прощайсь навік тоді з порядком,
 Пішло все к чорту неоглядком,
 Жінки поставлять на своє.
 Жінки! коли б ви більше їли,
 А менш пащиковать уміли,

Були б в раю ви за сіє.
 113 Як Турн біснується, лютує,
 В сусідні царства шле послів,
 Чи хто із них не поратує
 Против троянських злих синів;
 Коли Латин од поєдинків
 Сховався під спід своїх будинків
 І ждав, що буде за кінець;
 Коли Юнона скрізь літає,
 Всіх на Енея навертає
 Весільний збить з його вінець,—
 114 Гуде в Латії дзвін віщовий
 І гасло всім к війні дає,
 Щоб всяк латинець був готовий
 К війні, в яку їх злость веде.
 Там крик, тут галас, там клепало,
 Тісниться люд і все тріщало.
 Війна в кровавих ризах тут;
 За нею рани, смерть, увіччя,
 Безбожність і безчоловіччя
 Хвіст мантиї її несуть.
 115 Була в Латії синагога,
 Збудована за давніх літ
 Для Януса, сердита бога,
 Которий дивних був приміт:
 Він мав на голові дві тварі,
 Чи гарнії були, чи харі,
 Об тім Виргилій сам мовчить;
 Но в мирне врем'я запирався,
 Коли ж із храму показався,
 Якраз війна і закипить.
 116 По дзвону вся латинь сунула
 До храму, з криком всі неслись.
 І навстяж двері одімкнула,
 І Янус вибіг, як харциз.
 Воєнна буря закрутила,
 Латинське серце замутила,
 Завзятость всякого бере;
 «Війни, війни!» — кричать, бажають,
 Пекельним пламенем палають
 І молодеє і старе.
 117 Латинці військо хоть зібрали,
 Та треба ж війську должносних,
 Які б на щотах класти знали,
 Які письменніші із них.
 Уже ж се мусить всякий знати,
 Що військо треба харчовати,
 І воїн без вина – хом'як.
 Без битой голої копійки,
 Без сей прелесниці-злодійки
 Не можна воювать ніяк.
 118 Були златії дні Астреї,

І славний був тогді народ;
 Мінйялів брали в казначеї,
 А фіглярі писали щот,
 К роздачі порції — обтекар;
 Картьожник — хлібний добрий пекар,
 Гевальдигером — був шинькар,
 Вожатими — сліпці, каліки,
 Ораторами — недоріки,
 Шпигоном — з церкви паламар.
 119 Всього не можна описати,
 В Латії що тогді було,
 Уже зволялося читати,
 Що в голові у них гуло.
 К війні хватались, поспішались,
 І сами о світі не знались,
 І все робили назворот:
 Що строїть треба, те ламали,
 Що треба кинуть, те ховали,
 Що класть в кишеню, клали в рот.
 120 Нехай турбуються латинці,
 Готовляться проти троян,
 Нехай видумують гостинці
 Енею нашому в із'ян.
 Загляньмо, Турн що коверзує,
 Троянцям рать яку готує,
 Бо Турн і сам дзіндзівер-зух!
 Коли чи п'є — не проливає,
 Коли чи б'є — то вже влучає,
 Йому людей давить, як мух!
 121 Та й видно, що не був в зневазі,
 Бо всі сусідні корольки
 По просьбі, мовби по приказі,
 Позапаляючи люльки,
 Пішли в похід з своїм народом,
 З начинням, потрухом і плодом,
 Щоб Турнові допомагать:
 Не дасть Енееві женитись,
 Не дасть в Латії поселитись,
 К чортам енейців всіх послать.
 122 Не хмара сонце заступила,
 Не вихор порохом вертить,
 Не галич чорна поле вкрила,
 Не буйний вітер се шумить.
 Се військо йде всіма шляхами,
 Се ратне брязкотить збруями,
 В Ардею — город поспіша.
 Стовл порошу під небо в'ється,
 Сама земля, здається, гнеться;
 Енею! де тепер душа?
 123 Мезентій наперед тирренський
 Пред страшним воїнством гряде;
 Було полковник так Лубенський

Колись к Полтаві полк веде,
 Під земляні полтавські вали
 (Де шведи голови поклали)
 Полтаву-матушку спасать;
 Пропали шведи тут прочвари,
 Пропав і вал — а булевари
 Досталось нам тепер топтать.
 124 За сим на бендюгах плететься
 Байстрюк Авентій-попадич,
 З своєю челяддю ведеться,
 Як з блюдолизами панич.
 Знакомого він пана внучок,
 Добродій песиків і сучок
 І лошаків мінять охоч.
 Авентій був розбійник з пупку,
 Всіх тормошив, валяв на купку,
 Дивився бісом, гадом, сторч.
 125 Тут військо кіннеє валилось
 І дуже руччеє було;
 Отаман звався Покотиллос,
 А асаул Караспуло.
 Се гречеськії проскіноси,
 Із Біломор'я все пендоси,
 З Мореа, Дельта, Кефалос;
 Везли з собою лагомини,
 Оливу, мило, риж, маслини,
 І капама, кебаб калос.
 126 Цекул, пренестський коваленко,
 В Латію з військом также пхавсь;
 Так Сагайдачний з Дорошенком
 Козацьким військом величавсь.
 Один з бунчуком перед раттю,
 Позаду другий п'яну браттю
 Донським нагаєм підганяв.
 Рядочком їхали гарненько.
 З люльок тютюн тягли смачненько,
 А хто на конику куняв.
 127 За сими плентавсь розбишака,
 Нептунів син, сподар Мезап,
 До бою був самий собака
 І лобом бився так, мов цап.
 Боєць, ярун і задирака,
 Стрілець, кулачник і рубака,
 І дужий був з його хлопак;
 В виски було кому як впнеться,
 Той насухо не оддереться;
 Такий ляхам був Желізняк.
 128 Другим шляхом, з другого боку,
 Агамемноненко Галес
 Летить, мов поспіша до строку
 Або к воді гарячий пес;
 Веде орду велику, многу

Рутульцеві на підпомогу;
 Тут люд був разних язиків:
 Були аврунці, сидицяне,
 Калесці і ситикуляне
 І всяких-разних козаків.
 129 За сими панська дитина,
 Тезеєвич пан Іпполит, —
 Надута, горда, зла личина,
 З великим війнством валить.
 Се був панич хороший, повний,
 Чорнявий, красний, сладкомовний,
 Що й мачуху був підкусив.
 Він не давав нікому спуску,
 Одних богинь мав на закуску,
 Брав часто там, де не просив.
 130 Не можна, далебі, злічити,
 Які народи тут плелись,
 І на папір сей положити,
 Як, з ким, коли, відкіль взялась.
 Виргилій, бач, не нам був рівня,
 А видно, що начухав тім'я,
 Поки дрібненько описав.
 Були рутульці і сіканці,
 Аргавці, лабики, сакранці,
 Були такі, що враг їх зна.
 131 Тут ще наїзниця скакала
 І військо немале вела;
 Собою всіх людей лякала
 І все, мов помелом, мела;
 Ся звалась діва — цар Камилла,
 До пупа жінка, там — кобила,
 Кобилячу всю мала стать:
 Чотири ноги, хвіст з прикладом,
 Хвостом моргала, била задом,
 Могла і говорить і ржать.
 132 Коли чував хто о Полкані,
 То се була його сестра;
 Найбільш блукали по Кубані,
 А рід їх вийшов з-за Дністра.
 Камилла страшна воевниця,
 І знахурка, і чарівниця,
 І скоро на бігу була;
 Чрез гори і річки плигала,
 Із лука мітко в ціль стріляла,
 Багацько крові пролила.
 133 Така-то збірниця валялась,
 Енея щоб побити в пух;
 Уже Юнона де озлилась,
 То там запри кріпкенько дух.
 Жаль жаль Енея-неборака,
 Коли його на міль як рака,
 Завес допустить посадить.

Чи він ввильне те в п'ятій часті,
 Коли удасться змайстерить.
 ЧАСТИНА П'ЯТА
 1 Біда не по дерев'ях ходить,
 І хто її не скоштував?
 Біда біду, говорять, родить,
 Біда для нас — судьби устав!
 Еней в біді, як птичка в клітці;
 Запутався, мов рибка в сітці;
 Терявся в думках молодець.
 Ввесь світ, здавалось, зговорився,
 Ввесь мир на його напустився,
 Щоб розорить його вкінці.
 2 Еней ту бачив страшну тучу,
 Що на його війна несла;
 В ній бачив гибель неминучу
 І мучивсь страшно, без числа.
 Як хвиля хвилю проганяла,
 Так думка думку пошибала;
 К олімпським руки простягав.
 Надеждою хоть підкреплявся,
 Но переміни він боявся,
 І дух його ізнемогав.
 3 Ні ніч його не вгамовала,
 Він о війні все сумовав;
 І вся коли ватага спала,
 То він по берегу гуляв,
 Хоть з горя сильно ізнемігся;
 Мов простий, на піску улігся,
 Та думка спати не дала.
 Скажіть! тоді чи дуже спиться
 Як доля проти нас яриться
 І як для нас фортуна зла?
 4 О сон! з тобою забуваєм
 Все горе і свою напасть;
 Чрез тебе сили набираєм,
 Без тебе ж мусили б пропасть.
 Ти ослабівших укріплюєш,
 В тюрмі невинних утішаєш,
 Злодіїв снищами страшиш;
 Влюблених ти до купи зводиш,
 Злі замисли к добру приводиш,
 Пропав — од кого ти біжиш.
 5 Енея мислі турбовали,
 Но сон таки своє бере;
 Тілесні сили в кім охляли,
 В тім дух не швидко та замре.
 Еней заснув і бачить снище,
 Пред ним стоїть старий дідище
 Обшитий ввесь очеретом;
 Він був собі ковтуноватий,
 Сідий в космах і пелехатий,

Зігнувся підпершися ціпком.
 6 «Венерин сину! не жахайся, —
 Дід очеретяний сказав, —
 І в смуток дуже не вдавайся,
 Ти гірші біді видав;
 Війни кривавой не страшися,
 А на олімпських положишся,
 Вони все злеє оддалять.
 А що мої слова до діла,
 Лежить свиня під дубом біла
 І тридцять білих поросят.
 7 На тім-то берлозі свиноти
 Іул постройть Альбі-град,
 Як тридцять промчатся годи,
 3 Юноною як зробить лад.
 Єднаково ж сам не плошайся,
 3 аркадянами побратайся,
 Вони латинцям вороги;
 Троянців з ними як з'єднаєш,
 Тоді і Турна осідлаєш,
 Все військо виб'єш до ноги.
 8 Вставай, Енею, годі спати,
 Вставай і богу помолишся,
 Мене ти мусиш также знати:
 Я Тибр старий! — ось придивись.
 Я тут водою управляю,
 Тобі я вірно помагаю,
 Я не прочвара, не упир.
 Тут будеть град над городами,
 Поставлено так між богами...»
 Сказавши се, дід в воду нир.
 9 Еней пробуркався, схопився
 І духом моторніший став;
 Водою тибрською умився,
 Богам молитви прочитав.
 Велів два човни знаряжати,
 І сухарями запасати,
 І воїнів туди сажать.
 Як млосьть пройшла по всьому тілу:
 Свиню уздрів під дубом білу
 І тридцять білих поросят.
 10 Звелів їх зараз поколоти
 І дати Юноні на обід;
 Щоб сею жертвою свиноти
 Себе ізбавити од бід.
 Потім в човни метнувся хутенько,
 Поплив по Тибру вниз гарненько
 К Евандру помочі просить;
 Ліси, вода, піски зумились,
 Які се два човни пустились
 З одвагою по Тибру плить.
 11 Чи довго плив Еней — не знаю,

А до Евандра він доплив;
 Евандр по давньому звичаю,
 Тоді для празника куриє,
 З аркадіянами веселився,
 Над варенухаю трудився,
 І хміль в їх головах бродив;
 І тільки що човни узріли,
 То всі злякалися без міри,
 Один к троянцям підступив.
 12 «Чи по неволі, чи по волі? —
 Кричить аркадський їм горлань. —
 Родились в небі ви, чи долі?
 Чи мир нам везете, чи брань?»
 «Троянець я, Еней одважний,
 Латинців ворог я присяжний, —
 Еней так з човна закричав. —
 Іду к Евандру погостити,
 На перепутті одпочити,
 Евандр цар добрий, я чував».
 13 Евандра син, Палант вродливий,
 К Енею зараз підступив;
 Оддав поклон дружелюбивий,
 До батька в гості попросив.
 Еней з Палантом обнімався
 І в його приязнь заставлявся,
 Потім до лісу почвалав,
 Де гардовав Евандр з попами,
 Зо старшиною і панами,
 Еней Евандрові сказав:
 14 «Хоть ти і грек, та цар правдивий,
 Тобі латинці вороги;
 Я твій товариш буду щирий,
 Латинці і мені враги.
 Тепер тебе я суплікую
 Мою уважить долю злую
 І постояти за троян.
 Я кошовий Еней троянець,
 Скитаюсь по миру, мов ланець,
 По всім товчуся берегам.
 15 Прийшов до тебе на одвагу,
 Не думавши, як приймеш ти;
 Чи буду пити мед, чи брагу?
 Чи будем ми собі брати?
 Скажи, і руку на — в завдаток,
 Котора, бач, не трусить схваток
 І самих злійших нам врагів.
 Я маю храбру дружину,
 Терпівших гірку годину
 Од злих людей і од богів.
 16 Мене найбільше доїдає
 Рутульський Турн, собачий син;
 І лиш гляди, то і влучає,

Щоб згамкати мене, як блин.
 Так лучше в сажівці втоплюся,
 І лучше очкурю вдавлюся,
 Ніж Турнові я покорюся.
 Фортуна не в його кишені;
 Турн побува у мене в жмені;
 Дай поміч! — я з ним потягнуся».
 17 Евандр мовчав і прислухався,
 Слова Енеєви ковтав;
 То ус крутив то осміхався,
 Енеїві отвіт сей дав:
 «Еней Анхизович, сідайте,
 Турбації не заживайте,
 Бог милостив для грішних всіх;
 Дамо вам війська в підмогу,
 І провіянту на дорогу,
 І грошеняток з якийсь міх.
 18 Не поцурайтесь хліба-солі,
 Борщу скоштуйте, галушок;
 Годуйтеся, кушайте доволі,
 А там з труда до подушок.
 А завтра, як начне світати,
 Готово військо виступати,
 Куди ви скажете, в поход;
 За мной не буде остановки;
 Я з вами не роблю умовки,
 Люблю я дуже ваш народ».
 19 Готова страва вся стояла,
 Спішили всі за стіл сідати;
 Хоть деяка позастивала,
 Що мусили підогрівать.
 Просігне з ушками, з грінками
 І юшка з хляками, з кишками,
 Телячий лизень тут лежав;
 Ягни і до софорку кури,
 Печені різної три гури,
 Багацько ласих тож потрав.
 20 Де їється смачно, там і п'ється,
 Од земляків я так чував;
 На ласеє куток найдеться,
 Еней з своїми не дрімав.
 І, правда, гості доказали,
 Що жить вони на світі знали:
 Пили за жизнь — за упокой;
 Пили здоров'я батька з сином,
 І голь-голь-голь, мов клин за клином,
 Кричать заставив на розстрой.
 21 Троянці п'яні розбрехались
 І чванилися без пуття.
 З аркадянками женихались,
 Хто так, а хто і не шутя.
 Евандр точив гостям розкази,

Хвалив Іраклови прокази,
 Як злого Кака він убив;
 Якії Как робив розбої,
 І що для радості такої
 Евандр і празник учредив.
 22 Всі к ночі так перепилися,
 Держались ледве на ногах;
 І на ніч в город поплелися,
 Які іти були в силах.
 Еней в керею замотався,
 На задвірку хропти уклався,
 Евандр же в хату рачки ліз;
 І там, під прилавком зігнувшись
 І цупко в бурку завернувшись,
 Захріп старий во весь свій ніс.
 23 Як ніч покрила пеленою
 Тверезих, п'яних — всіх людей,
 Як хріп Еней од перепоя,
 Забувши о біді своєї,
 Венера без спідниці, боса,
 В халатику, простоволоса,
 К Вулкану підтюпцем ішла;
 Вона тайком к Вулкану кралась,
 Неначе з ним і не вінчалась,
 Мов жінкой не його була.
 24 А все то хитрость єсть жіноча,
 Новинкою щоб підмануть;
 Хоть гарна як, а все охоча
 Іще гарнійшою щоб быть.
 Венера пазуху порвала
 І так себе підперезала,
 Що вся на виставці була;
 Косинку нарошно згубила,
 Груднину так собі відкрила,
 Що всякого б з ума звела.
 25 Вулкан-коваль тоді трудився,
 Зевесу блискавку ковав.
 Уздрів Венеру, затрусився,
 Із рук і молоток упав.
 Венера зараз одгадала,
 Що в добрий час сюди попала,
 Вулкана в губи зараз черк;
 На шию вскочила, повисла,
 Вся опустилась, мов окисла,
 Білки під лоб — і світ померк.
 26 Уже Вулкан розм'як, як кваша,
 Венера те собі на ус;
 За діло, ну! — бере, бач, наша!
 Тепер під його підоб'юся:
 «Вулкасю милий, уродливий!
 Мій друже вірний, справедливий!
 Чи дуже любиш ти мене?»

«Люблю, люблю, божусь кліщами,
 Ковадлом, молотом, міхами,
 Все рад робити для тебе».
 27 І підлабузнивсь до Киприди,
 Як до просителя пищець.
 Їй корчив разні милі види,
 Щоби достать собі ралець.
 Венера зачала благати
 І за Енеєчка прохати,
 Вулкан йому щоб допоміг:
 Енеєві зробив би збрую
 Із сталі, міді — золотую,
 Таку, щоб ніхто не зміг.
 28 «Для тебе? — ох, моя ти плітко! —
 Вулкан задихавшись сказав. —
 Зроблю не зброю, чудо рідко,
 Ніхто якого не видав;
 Палаш, шишак, панцир зо щитом,
 Все буде золотом покрито,
 Як тульськії кабатирки;
 Насічка з черню, з образками,
 І з кунштиками, і з словами,
 Скрізь будуть брязкальця, дзвінки»
 29 А що ж, не так тепер буває
 Проміж жінками і у нас?
 Коли чого просити має,
 То добрий одгадає час
 І к чоловіку пригніздиться,
 Прищулиться, приголубиться,
 Цілує, гладить, лескотить,
 І всі сугави розшрубє,
 І мізком так завередує,
 Що сей для жінки все творить.
 30 Венера, в облако обвившись,
 Махнула в Пафос оддыхать,
 Од всіх в світелці зачинившись,
 Себе там стала розглядать.
 Краси пом'яті розправляла,
 В волоссі кудрі завивала,
 Ну п'ятна водами мочить.
 Венера, як правдива мати,
 Для сина рада все оддати,
 З Вулканом рада в кузні жить.
 31 Вулкан, до кузні дочвалавши,
 Будить зачав всіх ковалів;
 Свинець, залізо, мідь зібравши,
 Все гріти зараз ізвелів.
 Міхи престрашні надимають,
 Огонь великий розпалюють,
 Пішов треск, стук од молотів.
 Вулкан потіє і трудиться,
 Всіх лає, б'є, пужа, яриться,

К роботі приганя майстрів.
 32 І сонце злізло височенько,
 Уже час сьомий ранку був;
 Уже закушовав смачненько,
 Хто добре пінної лигнув;
 Уже онагри захрючали,
 Ворони, горобці кричали,
 Сиділи в лавках крамарі;
 Картьожники же спать лягали,
 Фіндюрки щоки підправляли.
 В суди пішли секретарі.
 33 А наші з хмелю потягались,
 Вчорашній мордовав їх чад;
 Стогнали, харкали, смаркались,
 Ніхто не був і світу рад.
 Не дуже рано повставали
 І льодом очі протирали,
 Щоб освіжитись на часок.
 Потім взялись за оковиту
 І скликали річ посполиту —
 Поставить, як іти в похід.
 34 Тут скільки сотень одічили
 Аркадських жвавих парубків
 І в ратники їх назначили;
 Дали їм в сотники панів.
 Дали значки їм з хоругвою,
 Бунчук і бубни з булавою,
 Списів, мушкетів, палахів.
 На тиждень сала з сухарями,
 Барильце з срібними рублями,
 Муки, пшона, ковбас, коржів.
 35 Евандр, Палланта підозвавши,
 Такі слова йому сказав:
 «Я, рать Енею в поміч давши,
 Тебе начальником назвав.
 А доки в паці будеш грати?
 З дівками день і ніч ганяти
 І красти голубів у всіх?
 Одважний жид грішить і в школі,
 Іди лиш послужи на полі;
 Ледащо син — то батьків гріх.
 36 Іди служи, годи Енею,
 Він зна воєнне ремесло;
 Умом і храбростю своєю
 В опрічнеє попав число.
 А ви, аркадці, — ви не труси,
 Давайте всім і в ніс, і в уси,
 Паллант мій ваш єсть атаман.
 За його бийтесь, умирайте,
 Енеєвих врагів карайте,
 Еней мій сват — а ваш гетьман.
 37 А вас, Анхизович, покорно

Прошу Палланта доглядать;
 Воно хоть паруб'я, неспорно,
 Уміє і склади читать;
 Та дурень, молоде, одважне,
 В бою як буде необачне,
 То може згинуть неборак;
 Тоді не буду жить чрез силу,
 Живцем полізу я в могилу,
 Ізгину, без води мов рак.
 38 Беріте рать, ідіте з богом,
 Нехай Зевес вам помага».
 Тут частовались за порогом,
 Евандр додав такі слова:
 «Зайдіть к лідійському народу,
 Вони послужать вам в пригоду,
 На Турна підуть воювать.
 Мезентій їх тіснить, зжимає,
 На чинш нікого не пускає,
 Готові зараз бунт піднять».
 39 Пішли, розвивши короговку,
 І сльози молодьож лила;
 Хто жінку мав, сестру, ятровку,
 У инчих милая була.
 Тоді найбільш нам допікає,
 Коли зла доля однімає,
 Що нам всього миліше єсть.
 За милу все терять готові:
 Клейноди, животи, обнови.
 Одна дороже милой — честь!
 40 І так, питейним підкрепившись,
 Утерли сльози із очей;
 Пішли, марш сумно затрубивши;
 Перед же вів сам пан Еней.
 Їх первий марш був до байраку,
 Прийшовши, стали на биваку,
 Еней порядок учредив.
 Паллант по армії діжури,
 Трудивсь, всю ніч очей не жмури;
 Еней тож по лісу бродив.
 41 Як в північ самую глухую
 Еней лиш тільки мав дрімать,
 Побачив хмару золотую,
 Свою на хмарі гарну мать.
 Венера білолика, красна,
 Курносенька, очима ясна
 І вся, як з кров'ю молоко;
 Духи од себе іспускала
 І збрую чудную держала,
 Явилась так перед синком.
 42 Сказала: «Милий, на, Енею,
 Ту збрую, що ковав Вулкан;
 Коли себе устроїш нею,

То струсить Турн, Бова, Полкан;
 До збруї що ні доторкнеться,
 Все зараз ламнеться і гнеться,
 Її і куля не бере;
 Устройсь, храбруй, коли, рубайся
 І на Зевеса полагайся,
 То носа вже ніхто не втре».
 43 Сказавши, аромат пустила:
 Васильки, м'яту, і амбре;
 На хмарі в Пафос покотила.
 Еней же збрую і бере,
 Її очима пожирає,
 На себе панцир натягає,
 Палаш до бока прив'язав;
 Насилу щит підняв чудесний,
 Не легкий був презент небесний;
 Еней роботу розглядав.
 44 На щиті, в самій середині,
 Під чернь, з насічкою золотою,
 Конала муха в павутині,
 Павук торкав її ногой.
 Поодаль був малий Телешик,
 Він плакав і лигав кулешик,
 До його кралася змія
 Крилатая, з сім'ю главами,
 З хвостом в верстув, страшна, з рогами,
 А звалася Жеретія.
 45 Вокруг же щита на заламах
 Найлучші лицарські діла
 Були бляховані в персонах
 Іскусно, живо, без числа,
 Котигорох, Іван — царевич,
 Кухарчич, Сучич і Налетич,
 Услужливий Кузьма — Дем'ян.
 Кошій з прескверною ягою,
 І дурень з ступою новою,
 І славний лицар Марципан.
 46 Так пан Еней наш знаявся,
 Щоб дружби Турну доказать;
 Напасть на ворогів збирався,
 Зненацька копоті їм дать.
 Но зла Юнона не дрімає,
 Навильот умисли всі знає,
 Оп'ять Ірисю посила:
 Як можна Турна роздрочити,
 Против троянців насталити,
 Щоб викоренив їх дотла.
 47 Ірися виль, скользнула з неба,
 До Турна в північ шусть в намет;
 Він дожидався тогді вертела,
 Хлистав з нудьги охтирський мед.
 К Лависі од любви був в горі,

Топив печаль в питейнім морі.
 Так в армії колись велось;
 Коли влюбився чи програвся,
 То пуншу хлись — судьба поправся!
 Веселле в душу і влилось!
 48 «А що? — Ірися щебетала. —
 Сидиш без діла і клюєш?
 Чи се на тебе лінь напала?
 Чи все троянцям оддаєш?
 Коту гладкому не до мишки;
 Не втне, бачу, Панько Оришки!
 Хто б сподівався, що Турн бабак?
 Тобі не хист з Енеєм битися,
 Не хист з Лавинією любитися,
 Ти, бачу, здатний бити собак.
 49 Правдивий воїн не дрімає,
 Без просипу же і не п'є;
 Мудрує, дума, розглядає,
 Такий і ворогів поб'є.
 Ну, к чорту! швидше охмеляйся,
 Збирати союзних поспішайся,
 На нову Трою напади.
 Еней в чужих землях блукає,
 Дружину в поміч набирає,
 Не оплошай тепер: гляди!»
 50 Сказавши, столик ізвалила,
 Шкереберть к чорту все пішло:
 Пляшки і чарочки побила,
 Пропало все, як не було.
 Зробився Турн несамовитий,
 Ярився, лютовав неситий,
 Троянської крові забажав.
 Всі страсти в голову стовкнулись,
 Любов і ненависть прочнулись;
 «На штурм, на штурм!» — своїм кричав.
 51 Зібрав і кінних, і піхотних
 І всіх для битви шиковав;
 І розбишак самих одборних
 Під кріпость задирать послав.
 Два корпуси докупи звівши,
 А на зикратого сам сівши,
 На штурм їх не веде, а мчить;
 Мезап, Галес в другім отряді
 Пішли од берега к ограді,
 Побить троянців всяк спішить.
 52 Троянці, в кріпости запершись,
 Енея ждали вороття;
 З нещастям тісно пообтершись,
 Біду зустрічали мов шутя.
 Побачивши ж врагів напори,
 У башт прибавили запори
 І на валу всі залягли;

В віконця з будок виглядали
 І носа вон не виставляли,
 Шептались і люльки тягли.
 53 У них поставлено в громаді,
 Коли на їх пан Турн напре,
 То всім сидіть в своїй ограді,
 Нехай же штурмом вал бере.
 Троянці так і учинили;
 На вал колоддя накопили
 І разний приправляли вар;
 Олію, дьоготь кип'ятили,
 Живицю, оливо топили,
 Хто лізтиме, щоб лить на твар.
 54 Турн, в міру к валу приступивши,
 Скрізь на зикратому гасав;
 В розсипку кінних розпустивши,
 Сам як опарений кричав:
 «Сюди, трусливії троянці,
 На бой, шкодливії поганці!
 Зарились в землю, мов кроти;
 Де ваш Еней — жіночий празник?
 Пряде з бабами набалдашник!
 Не лепсько виглянуть сюди».
 55 І всі його так ідкомандні Кричали, лаяли троян;
 Робили глузи їм досадні,
 Гірш нівечили, як циган.
 Пускали тучами к ним стріли,
 А деякі були так сміли,
 Що мали перескочить рів.
 Троянці уха затикали,
 Рутульців лайки не вважали,
 Хоть битись всякий з них готів.
 56 Турн з серця скриготав зубами,
 Що в кріпості всі ні гу-гу;
 А стін не розіб'єш лобами,
 З посилку гнися хоть в дугу.
 Злость, кажуть, сатані сестриця,
 Хоть може се і небилиця,
 А я скажу, що може й так:
 Од злости Турн те komponує,
 Мов сатана йому диктує,
 Сам чорт заліз в його кабак.
 57 Од злости Турн осатанівши,
 Велів багаття розводить,
 І військо к берегу привівши,
 Казав троянський флот спалить.
 Всі прийнялися за роботу;
 (На злеє всякий ма охоту),
 Огні помчались к водам.
 Хто жар, хто губку з сірниками,
 Хто з головней, хто з фітилями
 Погибель мчали кораблям.

58 Розжеврілось і закурилось,
 Блакитне полом'я взвилось;
 Од диму сонце закаптілось,
 Курище к небу донеслось.
 Боги в Олімпі стали чхати;
 Турн їм ізволив тимфи дати,
 Богинь напав від чаду дур;
 Дим очі їв, лилися сльози,
 З нудьги скакали так, як кози;
 Зевес сам був, мов винокур.
 59 Венеру ж за душу щипало,
 Що с флотом поступили так;
 Од жалю серце замирало,
 Що сяде син на міль як рак.
 В жалю в слізах і в гіркім смутку
 Богиня сіла в просту будку,
 На передку сів Купидон;
 Кобила їх везе кривая,
 Цибелла де жила старая,
 Щоб сій язі оддати поклон.
 60 Цибелла, знають во всіх школах,
 Що матір'ю була богів;
 Ізмолodu була не промах,
 Коли ж як стала без зубів,
 То тільки на печі сиділа,
 З кулешиком лемішку їла
 І не мішалася в діла.
 Зевес їй оддавав повагу
 І посилав од столу брагу,
 Яку Юнона лиш пила.
 61 Венера часто докучала
 Зевесу самою бридней,
 За те в немиłość і попала,
 Що нільзя показати очей.
 Прийшла Цибеллу умоляти
 І мусила їй обіщати
 Купити збитню за алтин,
 Щоб тільки Зевса умолила,
 Вступиться за троян просила,
 Щоб флота не лишився син.
 62 Цибелла же була ласуха,
 Для збитню рада хоть на все;
 До того ж страшна говоруха,
 О всякій всячині несе.
 Стягли її на силу з печі,
 Взяв Купидон к собі на плечі,
 В будинки к Зевсу і поніс.
 Зевес, свою уздрівши неню,
 Убгав ввесь оселедець в жменю,
 Насупив брови, зморщив ніс.
 63 Цибелла перше закректала,
 А послі кашлять начала,

Потім у пелену смаркала
 І дух п'ять раз перевела:
 „Сатурнович, змилосердися,
 За рідную свою вступися! —
 К Зевесу шокала стара. —
 Безсмертних смертні не вважають
 І тільки що не б'ють, а лають;
 Осрамлена моя гора!
 64 Мою ти знаєш гору Іду
 І ліс, де з капищем олтар;
 За них несучу таку обиду,
 Якої не терпить твій свинар
 На зруб я продала троянцям,
 Твоїм молельщикам, підданцям,
 Дубків і сосен строїть флот.
 Твої уста судьбам веліли,
 Були щоб ідські бруся цілі,
 Нетліннії од рода в род.
 65 Зиркни ж тепер на тибрські води,
 Дивись, як кораблі горять! —
 Їх палять Турнові уроди,
 Тебе і всіх нас кобенять.
 Спусти їм — то таке закоують
 І власть твою собі присвоюють,
 І всім дадуть нам киселя;
 Сплюндрують ліс, розриють Іду;
 Мене ж, стару, уб'ють, мов гниду,
 Тебе прогонять відсіля».
 66 „Та не турбуйтеся, паніматко! —
 Зевес з досадою сказав. —
 Провчу я всіх — і буде гладко;
 Анахтем вічний — Турн пропав!»
 Зиркнув, мигнув, махнув рукою
 Над Тибром, чудною рікою,
 Всі врозтич кораблі пішли;
 Як гуси, в воду поринали,
 Із кораблів — сирени стали
 І разні пісні підняли.
 67 Рутульське військо і союзне
 Дрижало од таких чудес;
 Злякалось плем'я все окружне,
 Мезап дав драла і Галес.
 Пороснули і рутуляни,
 Як од дощу в шатер цигани,
 А тільки Турн один оставсь.
 Утікачів щоб переняти,
 Щоб чудо їм розтолковати,
 По всіх усядах сам совався.
 68 „Реб'ятушки! — кричав, — постійте!
 Се ж ласка божая для нас;
 Одкиньте страх і не робійте,
 Прийшлося сказати Енею: пас.

Чого огнем ми не спалили,
 То боги все те потопили,
 Тепер троянці в западні.
 Живцем в землі їх загромадим,
 Разком на той світ одпровадим,
 Богів се воля! вірте мні».
 69 Великії у страху очі,
 Вся рать неслась, хто швидше зміг.
 Назад вертатись не охочі,
 Всі бігли, аж не чули ніг.
 Оставшись, Турн один маячив,
 Нікого вкруг себе не бачив,
 Стьогнув зикратого хлистом;
 І шапку на очі насунув,
 Во всі лопатки в лагерь дунув,
 Що коник аж вертів хвостом.
 70 Троянці із-за стін дивились,
 Пан Турн як з військом тягу дав;
 Перевертням морським чудились,
 На добре всяк те толковав.
 Но Турнові не довіряли;
 Троянці правило се знали:
 В війні з врагами не плошай;
 Хто утіка — не все женися;
 Хто мов і трусить — стережися;
 Скиксуєш раз — тоді прощай!
 71 Для ночі вдвоє калаури
 На всіх поставили баштах,
 Лихтарні вішали на шнури,
 Ходили рунди по валах.
 В обозі Турна тихо стало,
 І тільки-тільки що блищало
 Од слабих, блідних огоньків.
 Враги троянські почивали,
 Од трусів вилазки не ждали;
 Оставмо ж сих хропти соньків.
 72 У главной башти на сторожі
 Стояли Евріал і Низ;
 Хоть молоді були, та гожі
 І кріпкі, храбрі, як харциз.
 В них кров текла хоть не троянська,
 Якась чужая — бусурманська,
 Та в службі вірні козаки.
 Для бою їх спіткав прасунок.
 Пішли к Енею на вербунок;
 Були ж обидва земляки.
 73 „А що, як викравшись помалу,
 Забратися в рутульський стан? —
 Шептав Низ в ухо Евріалу. —
 То каші наварили б там;
 Тепер вони сплять з перепоею,
 Не дригне ні один ногою,

Хоть всім їм горла переріж.
 Я думаю туди пуститься,
 Перед Енеєм заслужиться
 І сотню посадить на ніж».
 74 „Як? сам? мене оставиш? —
 Спитався Низа Евріал. —
 Ні! перше ти мене удавиш,
 Щоб я од земляка одстав.
 Від тебе не одстану зроду,
 З тобою рад в огонь і в воду,
 На сто смертей піду з тобою.
 Мій батько був сердюк опрічний,
 Мовляв (нехай покой му вічний);
 Умри на полі як герой».
 75 „Пожди і пальцем в лоб торкнися,-
 Товарищеві Низ сказав,-
 Не все вперед— назад дивися,
 Ти з лицарства глузд потеряв.
 У тебе мати єсть старая,
 Без сил і в бідности слабая,
 То і повинен жить для ней,
 Одна оставшись без приюту,
 Яку потерпить муку люту,
 Таскавшись між чужих людей!
 76 От я, так чисто сиротина,
 Росту, як при шляху горох;
 Без нені, без отця дитина,
 Еней — отець, а неня — бог.
 Іду хоть за чужу отчизну,
 Не жаль нікому, хоть ізслизну,
 А пам'ять вічну заслужу.
 Тебе ж до жизни рідна в'яже,
 Уб'ють тебе, вона в гріб ляже;
 Живи для неї, я прошу».
 77 „Розумно, Низ, ти розсуждаєш,
 А о повинности мовчиш,
 Которую сам добре знаєш,
 Мені ж зовсім другу твердиш.
 Де общее добро в упадку,
 Забудь отця, забудь і матку,
 Лети повинность исправлять;
 Як ми Енею присягали,
 Для його служби жизнь отдали,
 Тепер не вільна в жизни мать».
 78 „Іноси!» — Низ сказав, обнявшись
 Со Евріалом-земляком,
 І, за руки любенько взявшись,
 До ратуші пішли тишком.
 Іул сидів тут з старшиною,
 Змовлялись, завтра як до бою
 Достанеться їм приступать.
 Як ось ввійшли два парубійки,

У брам змінившись од стійки,
 І Низ громаді став казати:
 79 „Був на часах я з Евріалом,
 Ми пильновали супостат,
 Вони тепер всі сплять повалом,
 Уже огні їх не горять.
 Дорожку знаю я окромну,
 В нічну добу, в годину сонну,
 Прокрастись можна поуз стан
 І донести пану Енею,
 Як Турн злий з челяддю своєю
 На нас налазить, мов шайтан.
 80 Коли зволяєтесь — веліте
 Нам з Евріалом попитать,
 Чкурнем і поки сонце зійде,
 Енея мусим повідать».
 „Яка ж одвага в смутне время!
 Так не пропало наше плем'я?» —
 Троянці всі тут заревли;
 Одважних стали обнімать,
 Їм дяковать і ціловать,
 І красовулю піднесли.
 81 Іул, Енеїв як наслідник,
 Похвальну рацію сказав;
 І свій палаш що звався побідник,
 До боку Низа прив'язав.
 Для милого же Евріала
 Не пожалів того кинжала,
 Що батько у Дидони вкрав.
 І посулив за їх услугу
 Землі овець і дати по плугу,
 В чиновні вивесть обіщав.
 82 Сей Евріал був молоденький,
 Так годів з дев'ятнадцять мав,
 Де усу быть, пушок м'якенький
 Біленьку шкуру пробивав;
 Та був одвага і завзятий,
 Силач, козак лицарковатий,
 Но пред Іулом прослезивсь.
 Бо з матір'ю він розставався,
 Ішов на смерть і не прощався;
 Козак природі покоровивсь.
 83 „Іул Енеєвич, не дайте
 Паньматці вмерти од нужди,
 Їй будьте сином, помагайте
 І заступайте від вражди,
 Од бід, напраснини, нападку;
 Ви сами мали паніматку,
 То в серці маєте і жаль;
 Я вам старую поручаю,
 За вас охотно умираю», —
 Так мовив чулий Евріал.

84 „Не бійся, добрий Евріале, —
 Іул йому сей дав одвіт, —
 Ти служиш нам не за пропале,
 На смерть несеш за нас живіт.
 Твоїм будь братом не стижуся
 І неню заступать кленуся,
 Тебе собою заплачу:
 Пайок, одежу і кватиру,
 Пшона, муки, яєць і сиру
 По смерть в довольстві назначу».

85 І так, одважна наша пара
 Пустилася в рутульський стан.
 На те і місяць вкрила хмара,
 І поле вкрив густий туман.
 Було се саме опівночі;
 Рутульці спали скільки ночі,
 Сивуха сну їм піддала;
 Роздігшися, порозкладались,
 В безпечности не сподівались
 Ні од кого ніяка зла.

86 І часовії, на мушкетах
 Поклавшись, спали на заказ;
 Хропли всі п'яні на пікетах,
 Тут їх застав послідній час!
 Передню побивши стражу,
 Полізли в стан варити кашу;
 Низ тут товаришу сказав:
 „Приляж к землі ти для підслуху,
 А я задам рутульцям духу,
 Гляди, щоб нас хто не спіткав».

87 Сказавши, першому Раменту
 Головку буйную одтяв,
 Ну дав зробити і тестаменту,
 К чортам його навік послав.
 Сей на руках знав ворожити,
 Кому знав скільки віку жити,
 Та не собі він був пророк.
 Другим ми часто пророкуєм,
 Як знахурі, чуже толкуєм,
 Собі ж шукаєм циганок.

88 А послі Ремових він воїв
 По одному всіх подушив;
 І блюдолизів, ложкомоїв
 Впрах, вдребезги переміživ.
 Намацавши ж самого Рема,
 Потиснув, мов Хому Я рема,
 Що й очі вискочили преч;
 Вхвativсь за бороду кудлату
 І злomu Трої супостату
 Макітру одділив од плеч.

89 Вблизі тут був намет Серрана,
 На сього Низ і наскавав;

Він тільки що роздігсь з каптана
 І смачно по вечері спав.
 Низ шаблею мазнув по пупу,
 Зад з головою сплющив вкупу,
 Що із Серрана вийшов рак;
 Бо голова між ніг вплелася,
 А задня вгору піднялася;
 Умер фігурно неборак!

90 І Евріал, як Низ возився,
 То не гулявши простояв;
 Він также к сонним докосився,
 Врагів на той світ одправляв.
 Колов і різав без розбору,
 І як ніхто не мав з ним спору,
 То поравсь, мов в кошарі вовк;
 І виборних, і підпомощних,
 І простих, і старших вельможних,
 Хто ні попавсь, того і товк.

91 Попався Ретус Евріалу,
 Сей не зовсім іще заснув;
 Приїхавши од Турна з балу,
 Пальонки дома ковтонув,
 І тільки-тільки забувався,
 Як Евріал к йому підкрався
 І просто в рот кинжал уткнув,
 І приколов його, як квітку,
 Що баби колють на намітку,
 Тут Ретус душу ізригнув.

92 Наш Евріал остервенився,
 Забув, що на часок зайшов;
 В намет к Мезапу був пустився,
 Там може б смерть собі найшов;
 Но повстрівся з другом Низом,
 З запальчивим, як сам, харцизом,
 Сей Евріала удержав.
 „Покиньмо кров врагам пускати,
 Пора нам відсіль уплітати», —
 Низ Евріалові сказав.

93 Як вовк овець смиренних душить,
 Коли в кошару завіта,
 Курчатам тхір головки сушить,
 Без крику мізок висмокта.
 Як, добре врем'я угодивши
 І сіркою хлів накуривши,
 Без крику крадуть слимаки
 Гусей, курей, качок, індиків
 У гевалів і амаликів,
 Що роблять часто і дяки.

94 Так наші смілії вояки
 Тут мовча проливали кров;
 Од ней краснілися, мов раки,
 За честь і к князю за любов.

Любов к отчизні де героїть,
 Там сила вража не устоїть,
 Там грудь сильніша од гармат,
 Там жизнь — алтин, а смерть — копійка,
 Там лицар — всякий парубійка,
 Козак там чортові не брат.
 95 Так порався Низ з Евріалом,
 Дали рутульцям накарпас;
 Земля взялась од крові калом,
 Поляк піднявся б по с а м п а с.
 Но наші по крові бродили,
 Мов на торгу музик водили,
 І убирались на простор:
 Щоб швидче поспішить к Енею
 Похвастать храбростю своєю
 І Турнів розказать задор.
 96 Уже із лагерьа щасливо
 Убрались наші смільчаки;
 Раділо серце не трусливо,
 Жвяхтіли мокрі личаки,
 Із хмари місяць показався,
 І од землі туман піднявся,
 Все віщовало добрий путь.
 Як ось Волсент гульк із долини
 З полком латинської дружини.
 Біда! як нашим увильнуть?
 97 Дали якраз до лісу тягу,
 Бистріше бігли од хортів;
 Спасались бідні на одвагу
 Від супостатів, ворогів.
 Так пара горличок невинних
 Летять спастись в лісах обширних
 Од злого кібчика когтей.
 На зло, назначено судьбою,
 Слідитиме скрізь за тобою,
 Не утечеш за сто морей.
 98 Латинці до лісу слідили
 Одважних наших розбишак
 І часовими окружили,
 Що з лісу не шмигнеш ніяк;
 А часть, розсипавшись по лісу,
 Піймали одного зарізу,
 То Евріала-молодця.
 Тоді Низ на вербу збирався,
 Як Евріал врагам попався,
 Мов між вовків плоха вівця.
 99 Низ — глядь, і бачить Евріала,
 Що тішаться ним вороги;
 Важка печаль на серце пала,
 Кричить к Зевесу: «Помоги!»
 Коп'є булатне направляє,
 В латинців просто посилає,

Сульмону серце пробива;
 Як сніп, на землю повалився,
 Не вспів і охнути, а скривився,
 В останній раз Сульмон зіва.
 100 Вслід за коп'єм стрілу пускає
 І просто Тагові в висок;
 Душа із тіла вилітає,
 На жовтий пада труп пісок.
 Волсент утратив воїв пару,
 Кленеть невидимую кару
 І в ярости, як віл, реве:
 „За кров Сульмонову і Тага
 Умреш, проклята упирия,
 За ними вслід пошлю тебе».
 101 І замахнувся на Евріала,
 Щоб знять головку палашем;
 Тут храбрість Низова пропала,
 І серце стало кулішем.
 Біжить, летить, кричить щосили:
 „Пеккатум робиш, фратер милий,
 Невинному морс задаєш:
 Я стультус, лятро, розбишака,
 Неквіссімус і гайдамака;
 Постій! невинную кров ллєш».
 102 Но замахнувшись, не вдержався,
 Волсент головку одчесав:
 Головка, мов кавун качався,
 Язик невнятно белькотав.
 Уста коральні посиніли,
 Рум'яні щоки поблідніли,
 І білий цвіт в лиці пожовк;
 Закрилися і ясні очі,
 Покрилися тьмою вічної ночі,
 Навіки милий глас умовк.
 103 Уздрівши Низ труп Евріала,
 Од ярости осатанів;
 Всіх злостей випустивши жала,
 К Волсенту просто полетів,
 Як блискавка проходить тучу,
 Він так пробіг врагів між кучу
 І до Волсента докосивсь:
 Схватив його за чуб рукою,
 Меч в серце засадив другою,
 Волсент і духу тут пустивсь.
 104 Як іскра, порох запаливши,
 Сама з ним вкупі пропада;
 Так Низ, Волсентія убивши,
 І сам лишився живота;
 Бо всі на його і напали,
 На смерть звертіли і зім'яли
 І голову зняли з плечей.
 Так кончили жизнь козарлюги,

Зробивши славнії услуги
 На вічність пам'яті своєї.
 105 Латинці зараз ізробили
 Абиак мари із дрючків;
 На них Волсента положили
 І понесли до земляків.
 А буйні голови поклали
 В мішок і теж з собою помчали,
 Мов пару гарних дубівок.
 Но в лагері найшли різниці,
 Лежали битих м'яс копиці,
 Печінок, легкого, кишок.
 106 Як тільки що восток зардівся,
 Світилка Фебова взійшла;
 То Турн тогді уже наївся,
 Оп'ять о битві помишляв.
 Велів тривогу бити в клепало,
 Щоб військо к бою виступало,
 Оддати троянцям з баришком
 За зроблену вночі потіху;
 Для більшого ж: з троянців сміху
 Велів взяти голови з мішком.
 107 Свого ж держася уговору,
 Троянці в кріпости сидять,
 Забилися, мов миші в нору,
 Лукаву кішку як уздрять.
 Но дати отпор були готові
 І до остатньої каплі крові
 Свою свободу боронить
 І нову Трою захищати,
 Рутульцям перегону дати
 І Турна лютоість осрамить.
 108 На перву рутулян попитку
 Троянці так дали в одвіт,
 Що Турн собі розчухав литку,
 Од стида скорчило живіт.
 Звелів з досади, гніву, злости,
 На глум підняти мертві кости,
 На щогли голови наткнуть
 Нещасних Низа з Евріалом
 Перед самим троянським валом,
 Щоб сим врагів своїх кольнуть.
 109 Троянці зараз одгадали,
 Чиї то голови стримлять;
 Од жалю сльози попускали,
 Таких лишившись паруб'ят.
 Об мертвих вість скрізь пронеслася,
 Вся рать троянська потряслася,
 І душі смутку продались.
 Як мати вість таку почула,
 То тільки вічно не заснула,
 Бо зуби у неї стялись.

110 А одійшовши, в груди билась,
 Волосся рвала з голови,
 Ревла, щипалася, дрочилася,
 Мов ум змішався у вдови:
 Побігла з криком вокруг вала
 І голову коли пізнала
 Свого синочка Евруся,
 То на валу і розпласталася,
 Кричала, гедзилася, качалася,
 Кувікала, мов поросся.
 111 І диким голосом завила:
 „О сину! світ моїх очей!
 Чи я ж тебе на те родила,
 Щоб згинув ти од злих людей?
 Щоб ти мене — стару, слабую,
 Завівши в землю сю чужую,
 На вічний вік осиротив.
 Моя ти радість і одрада,
 Моя заслона і ограда;
 Мене од всіх ти боронив.
 112 Тепер до кого прихилюся,
 Хто злую долю облегчить?
 Куди в біді я притулюся?
 Слабу ніхто не приглядить!
 Тепер прощайте всі поклони,
 Що получала во дні они
 Од вдов, дівчат і молодиць;
 За дивні брови соболині,
 За очі ясні соколині,
 Що здатний був до вечерниць.
 113 Коли б мені твій труп достати
 І тіло білеє обмити,
 І з похороном поховати,
 До ями з миром проводити.
 О боги! як ви допустили,
 Щоб і одинчика убили
 І настромили на віху
 Його козацькую головку;
 Десь світ вертиться сей без толку,
 Що тут дають і добрим тху.
 114 А ви, що Евруся згубили,
 Щоб ваш пропав собачий рід!
 Щоб ваші ж діти вас побили,
 Щоб з потрухом погиб ваш плід!
 Ох! Чом не звір я, чом не левця?
 Чом не скажена я вовчиця?
 Щоб мні рутульців розідрат;
 Щоб серце вирвать з требухою,
 Умазати морду їх мазкою;
 Щоб маслаки їх посмоктать».
 115 Сей галас і репетовання
 Троян всіх в смуток привело;

Плаксивеє з синком прощання
 У всіх з очей слізки тягло.
 Асканій більше всіх тут хлипав
 І губи так собі задрипав,
 Що мов на його сап напав.
 К старій з поклоном підступивши,
 На оберемок ухвативши,
 В землянку з валу потаскав.
 116 А тут кричать та в труби сурмлять,
 Свистять в свистілки, дмуть в роги,
 Квилять, брат брата в батька луплять;
 В наскок яряться вороги.
 Тут ржання кінське з тупотнею,
 Там разний гомін з стукотнею,
 Скрізь клопіт, халепа, сто лих!
 Так в мідні клекотить гарячій,
 Так в кабаці кричить піддячий,
 Як кажуть, хоть винось святих.
 117 Гей, музо, панночко цнотлива,
 Ходи до мене погостить!
 Будь ласкава, будь не спесива,
 Дай поміч мні стишок зложить!
 Дай поміч битву описати
 І про війну так розказати,
 Мов твій язик би говорив.
 Ти, кажуть, дівка не бриклива,
 Але од старости сварлива;
 Прости! я, може, досадив.
 118 І в самій речі проступився —
 Старою дівчину назвав,
 Ніхто з якою не любився,
 Ні женихавсь, ні жартовав.
 Ох, скільки муз таких на світі!
 Во всякім городі, в повіті!
 Укрили б зверху вниз Парнас.
 Я музу кличу не такую:
 Веселу, гарну, молодую;
 Старих нехай брика Пегас.
 119 Рутульці дралися на стіни,
 Карабкалися, як жуки.
 Турн з ярости дрижав і пінив,
 Кричить: «Дружненько, козаки!»
 В свою троянці также чергу
 В одбої поралися зверху,
 Рутульців плющили, як мух.
 Пускали колоддя, каміння,
 І враже так товкли насіння,
 Що у рутульців хляв і дух.
 120 Турн, бачивши троян роботу,
 Як рать рутульськую трощать,
 Як б'ють їх, не жалія поту,
 Рутульці, мов в'юни, пишать;

Велів вести зо всіх олійниць,
 Де тільки єсть, із воскобійниць,
 Як можна швидче тарани.
 Якраз і тарани вродились,
 І воскобійники явились,
 Примчалися духом сатани.
 121 Приставив тарани до брами,
 В ворота зачали гатить;
 Одвірки затряслись, мов рами,
 І снасть од бою вся тріщить.
 Турн сили вдвоє прикладає,
 І тарани сам направляє,
 І браму рушити велить.
 Упала!.. Стуком оглушила,
 Троян багацько подушила,
 Турн в кріпость впертись норовить.
 122 Біда троянцям! Що робити?
 А муза каже: «Не жайхайсь,
 Не хист їх Турну побідити,
 В чужую казку не мішайсь».
 Троянці нап'яли всі жили
 Та вмиг пролом і заложили,
 І груддю стали боронить;
 Рутульці бісом увивались,
 Но на пролом не насовались,
 А Турн не знав, і що робить.
 123 Троянець Геленор одважний
 І, як буряк, червоний Лик,
 Горлань, верлань, кулачник страшний
 І щирий кундель-степовик..
 Сим двом безділля — всяке горе,
 Здавалось по коліна море,
 Потіха ж — голови зривать.
 Давно їм в голові роїлось
 І, мов на поступки, хотілось
 Рутульцям перегону дать.
 124 Так Геленор з червоним Ликом,
 Роздігшися до сорочок,
 Між вештанням, содомом, криком,
 Пробралися подуть тичок.
 Рутульців добре тасовали
 І од рутульців получали
 Квитанцію в своїх долгах.
 Лик тільки тим і одличився,
 Що як до Турна примостився,
 То з'їздив добре по зубах.
 125 Но Турн і сам був розбишака
 І Лика сплющив в один мах;
 Із носа бризнула кабака,
 У Турна околів в ногах.
 А также пану Геленору
 Смертельного дали затьору,

І сей без духу тут оставсь.
 Рутульців се возвеселило
 І так їх серце ободрило,
 Що і негідний скрізь совавсь.
 126 Натиснули і напустились,
 Рутульці кинулись на вал;
 Троянці, як чорти, озлились,
 Рутульців били наповал.
 Тріщали кості, ребра, боки,
 Летіли зуби, пухли щоки,
 З носів і уст юшила кров:
 Хто рачки ліз, а хто простягся,
 Хто був шкереберть, хто качався,
 Хто бив, хто різав, хто колов.
 127 Завзятость всіх опановала,
 Тут всякий пінив і яривсь;
 Тут лютость всіми управляла
 І всякий до надсаду бивсь.
 Лигар ударом макогона
 Дух випустив із Емфіона,
 І сам навіки зуби стяв.
 Лутецій б'єть Іліонея,
 Циней Арефа, сей Циней,
 Один другого тасовав.
 128 Ремул рутульської породи,
 Троюродний був Турну сват,
 Хвастун і дурень од природи,
 Що ні робив, то все не в лад;
 І тут начав щосил кричати,
 Троянців лаять, укоряти,
 Себе і Турна величать:
 „Ага! проклятії поганці,
 Недогарки троянські, ланці!
 Тепер прийшлося вам погибать.
 129 Ми вас одучим, супостати,
 Морити вдов, дурить дівок;
 Чужії землі однімати
 І шкодити чужий садок.
 Давайте вашого гувльісу,
 Я вмиг його одправляю к бісу,
 І вас подавимо, як мух:
 Чого прийшли ви, голодрабці?
 Лигать латинськії потапці?
 Пождіть — ваш витісним ми дух!»
 130 Іул Енеєвич, дочувшись
 До безтолкових сих річей,
 Як шкурка на огні надувшись,
 Злость запалала із очей,
 Вхопив камінчик — прицілився,
 Зажмурих око — приложився
 І Ремула по лобу хвись!
 Хвастун бездушний повалився,

Іул сердешно взвеселився,
 А у троян дух ожививсь.
 131 Пішли кулачні накарпаси,
 В виски і в зуби стусани;
 Полізли тельбухи, ковбаси,
 Всі пінили, як кабани.
 Всі роз'ярилися через міру;
 По-сербськи величали віру;
 Хто чим попав, то тим локшив.
 Піднявся писк, стогнання, охи,
 Враг на врага скакав, мов блохи,
 Кусався, гриз, щипав, душив.
 132 Служили у троян два брати,
 Із них був всякий Голіаф;
 Широкоплечий і мордатий,
 І по вівці цілком глитав.
 Один дражнивсь Битіасом
 Із Кочубейським він Тарасом
 Коли б заввишки не рівнявся;
 Другий же брат Пандаром звався
 І вищий од верстви здавався;
 Та в'ялий, мов верблюд, тинявся.
 133 Два брати, грізні ісполіни,
 В бою стояли у ворот,
 Дрючки держали з берестини
 І боронили в кріпость вхід.
 Вони к землі поприсідали,
 Троянці ж в город одступали,
 К собі манили рутулян.
 Рутульці зрять — навстяз ворота,
 Прожогом в кріпость вся піхота
 Спішить насісти на троян.
 134 Но хто лиш в город показався,
 Того в яєшню і поб'ють;
 Битіас з братом управлявся,
 Безщадно кров рутульську лють.
 Рутульці з криком в город пруться,
 Як од серпа колосся жнутьяся.
 Як над пашней хурчать ціпи,
 Так ісполинськії дрючини
 Мозчили голови і спини,
 І всіх молотять, мов снопи.
 135 Побачив Турн таку проруху,
 Од злости ввесь осатанів;
 Здригнувсь, мов випив чепуруху,
 К своїм на поміч полетів.
 Як тільки в кріпость протаскався,
 Тузити зараз і принявся,
 Хто тільки під руку попавсь:
 Убив він з Афідном Мерона
 І зо всього побіг розгона,
 Де Битіас в крові купавсь.

136 З наскоку тріснув булавою
 По в'язах, великан упав;
 Об землю вдаривсь головою
 І кріпость всю поколихав.
 Реветь і душу іспускаєт
 І воздух грімом наповняєт;
 На всіх напав великий страх!
 Не спас ні рост, ні сила многа,
 Пропав Битіас, мов стонога;
 І ісполин єсть черв і прах.
 137 Пандар погибель бачив брата,
 Злякався, звомпив, замішавсь
 І од рутульська стратилата
 Якмога швидче убиравсь.
 Проміж оселею хиявся,
 Тини переступав, ховався,
 І щоб од Турна увільнуть,
 Ворота зачинив у брами
 І завалив їх колоддями,
 Хотів од бою оддохнуть.
 138 Но як же сильно удивився,
 Як Турна в кріпости уздрів;
 Тоді із нужди прибодрився
 І злостю весь закипів.
 „Ага! ти, шибеник, попався,
 Без зву к нам в гості нав'язався, —
 Пандар до Турна закричав. —
 Пожди, от зараз почастую,
 Із тебе виб'ю душу злую,
 До сього часу храбровав!»
 139 „Ану прилізь, — Турн одвічає, —
 Келебердянська верства!
 Як б'ю я — брат твій теє знає,
 Ходи, тобі вкручу хвоста».
 Тут Пандар камінь піднімає
 І в Турна зо всіх жил пускає,
 Нирнув би Турн навіки в ад!
 Но де Юнона ні взялася
 І перед Турном розп'ялася,
 Попав богиню камнем в лад.
 140 Незриму чує Турн заслону,
 Бодриться, скачеть на врага,
 На поміч призива Юнону,
 Пандара по лобу стьога,
 І вовся з ніг його зшибає,
 До мізку череп розбиває;
 Пропав і другий великан!
 Така потеря устрашила
 І серце бодрее смутила
 У самих храбрійших троян.
 141 Удачею Турн ободрився,
 По всіх усядах смерть носив;

Як кнур свиріпий, роз'ярився
 І без пощади всіх косив.
 Розсік надвое Філариса,
 В яєшню розтопав Галиса,
 Крифею голову одтяв;
 Щолкав в виски, штурхав під боки
 І самії кулачні доки
 Ховались, хто куди попав.
 142 Троянці злеє умишляють,
 Щоб преч із кріпості втікати;
 Своє лахміття забирають,
 Куди удасться тягу дати.
 Но їх обозний генеральний
 Над всіми остававсь начальний,
 Серест вельможний обізвавсь:
 „Куди? — вам сорома немає!
 Хто чув? Троянець утікає!
 Чого наш славний рід доживсь!
 143 Один паливода ярує,
 А вас тут стілько, боїтесь;
 В господі вашій вередує
 Рутульський шолудивий пес!
 Що скаже світ про нас, трояне?
 Що ми шатерники-цигане,
 Що ми трусливіші жидів.
 А князь наш бідний що помислить?
 Адже ж за воїнів нас числить,
 За внуків славніших дідів.
 144 Зберіться, Турна окружіте,
 Не сто раз можна умирати;
 Гуртом, гуртом його напріте,
 Од вас він мусить пропадати».
 Агу! Троянці схаменулись,
 Та всі до Турна і сунулись;
 Пан Турн тут на слизьку попав!
 Виляв, хитрив і увивався,
 І тільки к Тибру що добрався,
 То в воду стриб — пустився вплав.
 ЧАСТИНА ШОСТА
 1 Зевес моргнув, як кріль усами,
 Олимп, мов листик, затрусивсь;
 Мигнула блискавка з громами,
 Олимпський потрух взворушивсь.
 Боги, богині і півбоги,
 Простоволосі, босоногі,
 Біжать в олимпську карवासар.
 Юпітер, гнівом розпалений,
 Влетів до них, мов навіжений,
 І крикнув, як на гончих псар:
 2 „Чи довго будете казирись
 І стид Олимпові робить?
 Щодень проміж себе сварирись

І смертних з смертними травить?
 Поступки ваші всі не божі;
 Ви на сутяжників похожі
 І ради мордовать людей;
 Я вас із неба поспихаю
 І до того вас укараю,
 Що пасти будете свиней.
 3 А вам, олімпські зубоскалки,
 Моргухи, дзиги, филярки,
 Березової дам припарки,
 Що довго буде вам втямки.
 Ох, ви на смертних дуже ласі!
 Як грек на ніжинські ковбаси,
 Все лихо на землі од вас.
 Чрез ваші зводні, женихання
 Не маю я ушановання;
 Я намочу вас в шевський квас.
 4 Або оддам вас на роботу,
 Запру в смирительних домах,
 Там виженуть із вас охоту
 Содомить на землі в людях.
 Або я лучшу кару знаю,
 Ось як богинь я укараю:
 Пошлю вас в Запорізьку Січ;
 Там ваших каверз не вважають
 Жінок там на тютюн міняють,
 Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч.
 5 Не ви народ мій сотворили,
 Не хист создать вам черв'яка;
 Нащо ж людей ви роздрочили?
 Вам нужда до чужих яка?..
 Божусь моєю бородою
 І Гебиною пеленою,
 Що тих богів лишу чинів,
 Які тепер в війну вплетуться;
 Нехай Еней і Турн скубуться,
 А ви глядіть своїх чубів».
 6 Венера молодиця сміла,
 Бо все з воєнними жила,
 І бите з ними м'ясо їла,
 І по трактирах пуншт пила;
 Частенько на соломі спала,
 В шинелі сірій щеголяла,
 Походом на візку тряслась;
 Манишки офіцерські прала,
 З стрючком горілку продавала
 І мерзла вніч, а вдень пеклась.
 7 Венера по-драгунськи — сміло
 К Зевесу в витяжку іде,
 Начавши говорити діло,
 Очей з Зевеса не зведе:
 „О тату сильний, величавий!

Ти всякий помисл зриш лукавий,
 Тебе ніхто не проведе;
 Ти оком землю назираєш,
 Другим за нами приглядаєш,
 Ти знаєш, що, і як, і де.
 8 Ти знаєш, для чого троянців
 Злим грекам допустив побить;
 Енея з пригорщею ланців
 Велів судьбам не потопить;
 Ти знаєш лучше всіх причину,
 Чого Еней приплив к Латину
 І біля Тибра поселився?
 Ти ж словом що опреділяєш,
 Того вовік не одмінєш;
 Відкіль же Турн тут притуливсь?
 9 І що такеє Турн за свято,
 Що не вважає і тебе?
 Фригійське плем'я не проклято,
 Що всякий єретик скубе;
 Твої закони б ісповнялись,
 Коли б олімпські не мішались
 І не стравляли би людей.
 Твоїх приказів не вважають,
 Народно Турну помагають;
 Бо, бач, Венерин син Еней.
 10 Троянців бідних і Енея
 Хто не хотів, той не пужав;
 Терпіли гірше Прометея,
 На люльку що огню украв.
 Нептун з Еолом з перепросу
 Дали такого перечосу,
 Що й досі зашпори щемлять.
 Другії ж боги... що казати?
 Діла їх лучше мусиш знати,
 Енея тільки не з'їдять.
 11 О Зевс! О батечку мій рідний!
 Огляньсь на плач дочки своєї;
 Спаси народ фригійський бідний,
 Він діло єсть руки твоєї.
 Як маєш ти кого карати,
 Карай мене, — карай! я мати,
 Я все стерплю ради дітей!
 Услух Венеру многогрішну!
 Скажи мні річ твою утішну:
 Щоб жив Іул, щоб жив Еней!»
 12 „Мовчать! Прескверна пащекухо!
 Юнона злобна порощить. —
 Фіндюрко, ящірко, брехухо!
 Як дам! очіпок ізлетить;
 Ти смієш, кошеня мерзенне,
 Зевесу доносить на мене,
 Щоб тим нас привести в розлад;

За кого ти мене приймаєш?
 Хіба ж ти, сучище, не знаєш,
 Що Зевс мій чоловік і брат?
 13 Тобі, Зевес, скажи, не соромно,
 Що пред тобою дрянь і прах
 Базіка о богах обидно,
 Мудрує о твоїх ділах?..
 Який ти світа повелитель
 І наш олімпський предводитель,
 Коли проти фіндюрки пас?..
 Всесвітня волоцюга, мерзька,
 Нікчемна зводниця цитерська,
 Для тебе лучшая од нас.
 14 А з Марсом чи давно піймавши,
 Вулкан їй пелену відтяв;
 Різками добре одідравши,
 Як сучку, в ретязку держав.
 Но ти того буцім не знаєш,
 Як чесную її приймаєш
 І все робить для неї рад.
 Вона і Трою розорила,
 Вона Дидону погубила;
 Но все іде для неї в лад.
 15 Де ся підтіпанка вмішалась,
 То верб'я золоте росло;
 Земля б щасливою назвалась,
 Коли б таке пропало зло.
 Чрез неї вся латинь возстала
 І на троян її напала,
 І Турн зробивсь Енею враг.
 Не можна бід всіх ізлічити,
 Яких успіла наробити
 На небі, на землі, в водах.
 16 Тепер же на мене звертає,
 Сама наброївши біди;
 І так Зевеса умоляє,
 Мов тільки вилізла з води.
 Невинничаєть, мов Сусанна;
 Незаймана ніколи панна,
 Що в хуторі зжила весь вік.
 Не діждеш з бабкою своєю —
 Я докажу твому Енею...
 Богиня я! — він чоловік».
 17 Венера лайки не стерпіла,
 Юнону стала кобенить;
 І перепалка закипіла,
 Одна одну хотіла бить.
 Богині в гніві также баби
 І также на утори слаби,
 З досади часом і брехнуть;
 І, як перекупки, горланять,
 Одна другу безчестять, ганять

І рід ввесь з потрухом кленуть.
 18 „Та цитьте, чортові сороки! —
 Юпитер грізно закричав. —
 Обом вам обіблю я щоки;
 Щоб вас, бублейниць, враг побрав!
 Не буду вас карать громами;
 По п'ятах виблю чубуками,
 Олимп заставлю вимітати;
 Я вас умію усмирити,
 Заставлю чесно в світі жити
 І зараз дам себе вам знати.
 19 Занишкніть, уха наставляйте
 І слухайте, що я скажу;
 Мовчіть! роти пороззявляйте,
 Хто писне — морду розміжжу.
 Проміж латинців і троянців
 І всяких Турнових поганців
 Не сикайся ніхто в війну;
 Ніхто ніяк не помагайте,
 Князьків їх также не займайте,
 Побачим, здасться хто кому».
 20 Замок Зевес, моргнув бровами
 І боги врозтіч всі пішли,
 І я прощаюсь з небесами,
 Пора спуститись до землі
 І стати на Шведськую могилу,
 Щоб озирнуть воєнну силу
 І битву вірно описати;
 Купив би музі на охвоту,
 Щоб кончить помогла роботу,
 Бо нігде рифм уже достати.
 21 Турн осушивсь після купання
 І ганусною підкрпивсь,
 З намету виїхав зарання,
 На кріпость сентябрьом дививсь.
 Трубить в ріжок! — оп'ять тривога!
 Кричать, біжать, спішать якмога;
 Великая настала січ!
 Троянці дуже славно бились,
 Рутульці трохи поживились,
 Насилу розвела їх ніч.
 22 В сю ніч Еней уже зближався
 До городка, що Турн обліг;
 З Палантом в човні частувався,
 Поїв всю старшину, як міг.
 В розказах чванився ділами,
 Як храбровав з людьми, з богами,
 Як без розбору всіх тузив.
 Палант і сам був зла брехачка,
 Язик його тож не клесачка,
 В брехні Енею не вступив.
 23 Ану, старая цар-дівице,

Сідая музо, схаменись!
 Прокашляйся, без зубів сестрице,
 До мене ближче прихились!
 Кажи: які там прасунки
 В Енеєві пішли вербунки,
 Щоб проти Турна воювать.
 Ти, музо, кажуть всі, письменна,
 В Полтавській школі наученна,
 Всіх мусиш поіменно знать.
 24 Читайте ж, муза що бормоче:
 Що там з Енеєм плив Массик,
 Лінтяй, ледащо неробоче,
 А сильний і товстий, мов бик.
 Там правив каюком Тигренко,
 Із Стехівки то шинкаренко,
 І віз з собою сто яриг.
 Близ сих плили дуби Аванта,
 Він був страшніший од сержанта;
 Бо всіх за все по спині стриг.
 25 Поодаль плив байдак Астура,
 Сей лежнем в винницях служив;
 На нім була свиняча шкура,
 Котору він як плащ носив.
 За ним Азиллас плив на барці,
 Се родич нашій паламарці, —
 Недавно з кошельком ходив;
 Но, бач, безокая фортуна
 Зробила паном із чупруна.
 Таких немало бачим див!
 26 А то на легкому дубочку,
 Що роззолочений ввесь впрах,
 Сидить, розхриставши сорочку,
 З турецьким чубуком в зубах?
 То Цинарис, цехмистр картожний,
 Фигляр, обманщик, плут безбожний,
 З собою всіх шахраїв веде;
 Коли, бач, Турна не здолюють,
 То картами уже подіють,
 Що між старці Турн попаде.
 27 А то сидить в брилі, в керей
 З товстою книжкою в руках,
 І всім, бач, гонить ахинеї,
 І спорить о своїх правах.
 То родом з Глухова юриста,
 Він має чин канцеляриста
 І єсть добродій Купавон.
 Щоб значкового дослужиться
 І на війні чим поживиться,
 Вступив в Енеїв легіон.
 28 А то беззубий, говорливий,
 Сухий, невірний, як шкелет,
 І лисий, і брехун сварливий?

То вихрест із жидів Авлет.
 Недавно на другій женився,
 Та, бач, в рахунку помилився,
 Із жару в полон'я попав;
 Щоб од яги як одв'язатись,
 То мусив в військо записатись
 І за шпигона на год став.
 29 Іще там єсть до півдесятка,
 Но дріб'язок і гольтіпа;
 В таких не буде недостатка,
 Хоть в день їх згине і копа.
 А скільки ж всіх? — того не знаю,
 Хоть муза я — не одгадаю,
 По пальцям тож не розлічу;
 Бігме! на щотах не училась,
 Над карбіжем тож не трудилась,
 Я що було, те лепечу.
 30 Уже Волосожар піднявся,
 Віз на небі вниз повертався,
 І дехто спати укладався,
 А хто під буркой витягавсь.
 Онучі инчі полоскали,
 Другії лежачи розмовляли,
 А хто прудився у кабиць.
 Старші, підпивши, розійшлися
 І дома за люльки взялися,
 Лежали боком, навзнич, ниць.
 31 Еней один не роздягався,
 Еней один за всіх не спав;
 Він думав, мислив, умудрявся
 (Бо сам за всіх і одвічав),
 Як Турна-ворога побити,
 Царя Латина ускромнити
 І успокоїти народ.
 В сій думці смутно похочая
 І мислю богзна-де літая,
 Під носом бачить коровод.
 32 Ні риби то були, ні раки,
 А так, якби кружок дівчат;
 І бовталися, як собаки,
 І вголос, як кішки, нявчать.
 Еней здригнувся і одступає
 І «Да воскреснесть» вслух читає,
 Но сим ні трохи не поміг;
 Ті чуда з сміхом, з реготнею
 Вхватились за поли з матнею,
 Еней аж на поміст приліг.
 33 Тоді одна к йому сплигнула
 Так, мов цвіркун або блоха,
 До уха самого прильнула,
 Мов гадина яка лиха.
 „Чи не пізнаєш нас, Енею?

Та ми ж з персоною твоєю
 Троянський ввесь возили род;
 Ми Ідської гори дубина,
 Липки, горішина, соснина,
 З яких був зроблений твій флот.
 34 До нас було Турн докосився
 І байдаки всі попалив.
 Та Зевс, спасибі, поспішився,
 Як бач, мавками поробив.
 Була без тебе зла година,
 Трохи-трохи твоя дитина
 Не оддала душі богам,
 Спіши свій городок спасати;
 Ти мусиш ворогам тьху дати,
 Ти сам — повір моїм словам».
 35 Сказавши, за ніс ущипнула;
 Еней мов трохи ободривсь;
 І на других хвостом махнула,
 Ввесь флот неначе поспішився;
 Мавки бо стали човни пхати,
 Путем найлучшим направляти.
 І тільки починався світ,
 Еней уздрів свій стан в осаді;
 Кричить во гніві і досаді,
 Що Турна лусне тут живіт.
 36 А сам, матню прибравши в жменю,
 По пояс в воду з човна плиг;
 І кличе в поміч гарну неньу
 І всіх олімпівських богів.
 За ним Паллант, за сим вся сволоч
 Стриб-стриб з човнів, Енею в помоч
 І тісно строяться на бой.
 „Ну, разом! — закричав, — напімо!
 І недовірків сокрушімо,
 Рушайте, як один, шульгой».
 37 Троянці, з города уздрівши,
 Що князь на поміч к ним іде,
 Всі кинулись, мов одурівши,
 Земля од топотні гуде.
 Летять і все перевертають,
 Як мух, рутульців убивають,
 Сам Турн стоїть ні в сих ні в тих;
 Скрізь ярим оком окидає,
 Енея з військом уздріває
 І репетує до своїх:
 38 „Реб'ята! бийтесь, не виляйте,
 Настав тепер-то січі час!
 Доми, жінок, батьків спасайте,
 Спасайте, любо що для вас!
 Ступня не отдавайте даром,
 Їх кості загребем тут ралом,
 Або... но ми храбріші їх!

Олімпські нас не одступились,
 Вперед! Троянці щось смутились,
 Не жалуйте боків чужих».
 39 Примітя ж Турн гармидер в флоті,
 Туда всю силу волоче;
 Скрізь йорзає, як чорт в болоті,
 І о поживі всім товче.
 Построївши рутульців в лаву,
 Одборних молодців на славу,
 Пустився на союзних вскач.
 Кричить, рубає, вередує,
 Не б'ється, бач, а мов жартує,
 Бо був вертлявий і силач.
 40 Еней пройдисвіт і не промах,
 В війні і взріс і постарів;
 Привідця був во всіх содомах,
 Ведмедів бачив і тхорів.
 Дитина хукає на жижу;
 Енею ж дур невидовижу,
 Видав він різних мастаків.
 На Турна скоса поглядає
 І на рутульців наступає,
 Пощупать ребер і боків.
 41 Фарона першого погладив
 По тім'ю гострим кладенцем
 І добре так його уладив,
 Що сей вильнув наверх денцем.
 Потім Ліхаса в груди тиснув,
 Сей повалився і більш не писнув;
 За ним без голови Кісей,
 Як міх з пашнею, повалився,
 І Фар на теє ж нахопився,
 Розплющив і сього Еней.
 42 Еней тут добре колобродив
 І всіх на чудо потрошив;
 Робив він із людей уродів
 І щиро всіх на смерть душив.
 Паллант був перший раз на битві,
 Кричав, жидки як на молитві,
 Аркадян к бою підтрюняв,
 По фронту бігав, турбовався,
 Плигав, вертівся, ухиявся,
 Я к огир в стаді, ярував.
 43 Тут Даг, рутулець прелукавий,
 Пізнав одразу новичка,
 Хотів поспробувать для слави,
 Паллантові піддять тичка;
 Но наш аркадець ухилився,
 Рутулець з жизнею простився,
 В аркадцях закипіла кров!
 Одні других випереджають,
 Врагів, як хмиз, трощать, ламають;

Така підданців єсть любов.
 44 Паллант Евандрович наскоком
 Якраз Гібсона і насів,
 Шпигнув в висок над правим оком,
 Гібсон і дутеля із'їв.
 За сим така ж смертна кара
 І лютого постигла Лара.
 Ось Ретій в бендюгах летить!
 Сього Паллант стягнув за ногу,
 Ударив, як пузир, об дрогу,
 Мазка із трупа капотить.
 45 Ось! ось! яриться, бісом дише!
 Агамемноненко Галес.
 І бистрим бігом все колише,
 Неначе в гніві сам Зевес;
 Вокруг себе все побиває,
 Фарет, з ним збігшись, помирає,
 Душі пустився Демоток.
 Ладона сплющив, як блощицю,
 Кричить: «Палланта-ледащицю
 Злигаю я в один ковток».
 46 Паллант, любесенький хлопчина,
 Скріпивсь, стоїть, як твердий дуб,
 І жде, яка то зла личина
 Йому намяти хоче чуб.
 Дождався — і зо всього розгона
 Вліпив такого макогона,
 Що пан Галес шкереберть став.
 Паллант, його поволочивши,
 Потім на горло наступивши,
 Всього ногами потоптав.
 47 За сим Авента, пхнувши ззаду,
 Поставив раком напоказ;
 І тут сього ж понюхав чаду
 Одважний парубійка Клавз.
 Хто ні сусіль, тому кабаки
 Давав Паллант і всі бурлаки,
 З Аркадії що з ним прийшли.
 Побачив Турн собі зневагу,
 Не мед дають тут п'ять, а брагу,
 І коси на траву найшли.
 48 Зробився Турн наш бісноватим,
 Реве, як ранений кабан;
 Гаса, финтить своїм зикратим;
 Що ваш против його Полкан!
 Простесенько к Палланту мчитьсся,
 Зубами скреготить, яриться
 І гамка їсти здалека.
 Уже шаблюкою махає,
 Коневі к шиї прилягає,
 Хитрить, як ловить кіт шпака.
 49 Паллант, мов од хорта лисиця,

Вильнув і обіруч мечем
 Опоясав по поясниці,
 Що Турн аж поморгав плечем;
 І вмиг, не давши схаменутись
 Ні головою повернутись,
 Стюгнув ще Турна через лоб.
 Но Турн байдуже, не скривився,
 Бо, бач, булатом ввесь обшився
 І був, як в шкаралупі боб.
 50 Так Турн, Палланта підпустивши,
 Зо всіх сил келепом мазнув;
 За руси кудрі ухвативши,
 Безчужденна з коня стягнув;
 Кров з рани джерелом лилася,
 В устах і в носі запеклася,
 Надвоє череп розвалився;
 Як травка, скошена в полі,
 Увійав Паллант, судеб по волі;
 Сердега в світі не наживсь!
 51 Турн сильно злобною п'ятою
 На труп Палланта настоптав,
 Ремень з лядункой золотою
 З бездушного для себе зняв;
 Потім сам на коня схватився,
 Над мертвим паничем глумився
 І так аркадянам сказав:
 „Аркадці! лицаря візьміте!
 В ралець к Евандру однесіте,
 К Енею що в союз пристав».
 52 Таку побачивши утрату,
 Аркадці галас підняли,
 Клялися учинить одплату,
 Хоча би трупом всі лягли;
 На щит Палланта положили,
 Комлицькой буркою прикрили,
 Із бою потаскали в стан.
 О смерті князя всі ридали,
 Харциза Турна проклинали.
 Та де ж: троянський наш султан?
 53 Но що за стук, за гомін чую?
 Який гармидер бачу я!
 Хто землю так трясє сирую?
 І сила там мутить чия?
 Як вихрі на пісках бушують,
 В порогах води як лютують,
 Коли прорватися хотять;
 Еней так в лютім гніві рветься,
 Одмстить Палланта смерть несеться,
 Сустави всі на нім дрижать.
 54 До лясу! Турна розбишаки,
 Вам більше рясту не топтатъ!
 Вам дасть Еней міцной кабаки,

Що будете за Стиксом чхать.
 Еней совавсь, як навіжений,
 Кричав, скакав, мов віл скажений,
 І супротивних потрошив:
 Махне мечем — врагів десятки
 Лежать, повиставлявши п'ятки;
 Так в гніві сильно їх локшив!
 55 В запалі налетів на Мага,
 Як на мале курча шулік;
 Пропав навік сей Маг бідняга,
 Порхне душа на другий бік;
 Видючої смерти він боявся,
 Енея у ногах валявся,
 Просив живцем в неволю взять;
 Но сей, коп'єм наскрізь пробивши
 І до землі врага пришивши,
 Других пустився доганять.
 56 Тут на бігу піймав за рясу
 Попа рутульського полку,
 Смертельного задавши прасу,
 Як пса покинув на піску.
 Погиб тут также хоробрий Нума,
 Убив Сереста, його кума,
 Тарквиту голову одтяв;
 Камерта висадив з кульбаки,
 Ансура в ад послав по раки,
 А Луку пузо розплатав.
 57 Я к задавав Еней затьору
 Всім супостатам на заказ,
 Як всіх калічив без розбору
 І убивав по десять враз:
 Лігар з Лукуллом поспішають
 І в тарадайці напірають
 Енея кіньми потоптать.
 Но тут їх доля зла наспіла,
 І душі сих братів із тіла
 Пішли к Плутону погулять.
 58 Так наш Еней тут управлявся
 І стан свій чистив од врагів;
 Прогнавши супостат, зближався
 До города свого валів.
 Трояне, вилазку зробивши,
 Латинян к чорту протуривши,
 З Енеєм вкупі зійшлись.
 Здоровкалися, обнімалися,
 Розпитовалися, цілювались,
 А деякі пить прийнялись.
 59 Іул як комендант ісправний
 Енеєві лепорт подав,
 Як війська ватажок начальний
 Про все дрібненько розказав.
 Еней Іула вихваляє,

Потім до серця прижимає;
 Цілуєть люблязно в уста.
 Енея серце трепетало,
 Воно о сині віщовало,
 Що він надежда не пуста.
 60 В се врем'я Юпитер, підпивши,
 З нудьги до жінки підмощавсь,
 І морду на плече склонивши,
 Як блазень, чмокавсь та лизавсь;
 Щоб більше ж угодить коханці,
 Сказав: «Дивися, як троянці
 Од Турна врозтіч всі летять;
 Венера пас перед тобою:
 Од неї краща ти собою,
 До тебе всі лапки мостять.
 61 Моє безсмертіє ярує,
 Розкошних ласк твоїх бажа;
 Тебе Олимп і світ шанує,
 Юпитеру ти госпожа.
 Захоч — і вродиться все зразу,
 Все в світі ждеть твого приказу,
 За твій смачний і ласий цмок...»
 Сказавши, стиснув так Юнону,
 Що трохи не скотились з трону,
 А тільки Зевс набив висок.
 62 Юнона, козир-молодиця,
 Юпитеру не піддалась;
 Бо знала, що стара лисиця
 На всякі штуки удалась,
 Сказала: «О, очей всіх світе,
 Старий олимпський єзуїте!
 З медовими річми сховаїсь.
 Уже мене давно не любиш,
 А тільки п'яний і голубиш.
 Одсунься геть — не підсипайсь.
 63 Чого передо мной лукавиш,
 Не дівочка я в двадцять літ,
 І теревені-вені правиш,
 Щоб тільки заморочить світ.
 Нехай все буде по-твоему;
 Дай тільки Турнові моему
 Хоть трохи на світі пожить;
 Щоб міг він з батьком повидатись
 І перед смертю попрощатись;
 Нехай — не буду більш просить».
 64 Сказавши, в Йовиша вп'ялася
 І обняла за попереки,
 І так натужно простяглася,
 Що світ в очах обох померк.
 Розм'як Зевес, як після пару,
 І вижлоктив підпінка чару,
 На все ізвол Юноні дав.

Юнона в котика з ним грала,
 А в мишки так залескотала,
 Що аж Юпитер задрімав.
 65 Олімпській во всяку пору
 І грім пускаючий їх пан
 Ходили голі без зазору,
 Без сорома, на кшталт циган.
 Юнона, з неба увильнувши,
 І гола, як долоня, будши,
 По-паруб'ячу одяглась;
 Кликнувши ж в поміч Асмодея,
 Взяла на себе вид Енея,
 До Турна просто понеслась.
 66 Тоді пан Турн зіло гнівився
 І приступу к собі не мав,
 Що у троян не поживився
 І тьху Енеєві не дав.
 Як ось мара в лиці Енея,
 В кереї бідного Сихея,
 Явилась Турна задирать:
 „Ану лиш, лицарю мізерний,
 Злидений, витязю нікчемний,
 Виходь сто лих покуштовать».
 67 Турн зирк — і бачить пред собою
 Присяжного свого врага,
 Що так не гречі кличе к бою
 І явно в труси пострига.
 Осатанів і затрусився,
 Холодним потом ввесь облився,
 Од гніву сумно застогнав.
 Напер мару — мара виляє,
 Еней од Турна утікає!
 І Турн вдогонку поскакав.
 68 Той не втече, сей не догонить,
 От тільки-тільки не вшпигне;
 Зикратого мечем супонить,
 Та ба! мари не підстьобне.
 „Та не втечеш, — кричить, — паничу!
 Ось зараз я тебе підтичу,
 Се не в кукли з Лависей грать;
 Тебе я швидко повинчаю
 І воронів потішу стаю,
 Коли начнуть твій труп клювать».
 69 Мара Енеєва, примчавшись
 До моря, де стояв байдак,
 Нітрохи не останюлявшись
 (Щоб показати великий ляк),
 Стрибнула в нього, щоб спастися;
 Тут без числа Турн осліпився,
 Туди ж в байдак і сам стрибнув,
 Щоб там з Енея поглумиться,
 Убить його, мазки напиться;

Тоді б Турн первий лицар був!
 70 Тут вмиг байдак заворушився
 І сам, одчаливши, поплив;
 А Турн скрізь бігав і храбрився
 І тішивсь, що врага настиг.
 Таку Юнона зливши кулю,
 Перевернувшись в зозулю,
 Махнула в вирій навпростець.
 Турн глядь, аж він уже серед моря,
 Трохи не луснув з серця, з горя,
 Та мусив плить, де жив отець.
 71 Юнона з Турном як шутила,
 Еней про теє ні гу-гу;
 Бо на його туман пустила,
 Що був невидим нікому;
 І сам нікого тож не бачив,
 Но послі як прозрів, кулачив
 Рутулян і других врагів:
 Убив Лутага, Лавза, Орсу,
 Парфену, Палму витер ворсу,
 Згубив багацько ватажків.
 72 Мезентій, ватажок тирренський,
 Одважно дуже підступив
 І закричав по-бусурменськи,
 Що тільки пан Еней і жив!
 „Виходь! — кричить, — тичка подмімо,
 Нікого в поміч не просімо,
 Годящі парні: ти і я,
 Ану!» — і сильно так стовкнулись,
 Що трохи в'язи не звихнулись,
 Мезентій же упав з коня.
 73 Еней, не милую чванливих,
 В Мезентія всадив палаш;
 Дух вискочив в словах лайливих,
 Пішов до чорта на шабаш.
 Еней побідой утішався,
 Зо всі ми добре частовався,
 Олімпським жертви закурив.
 Пили до ночі та гуляли
 І п'яні спати полягали,
 Еней був п'яний, єле жив.
 74 Уже світова зірниця
 Була на небі, як п'ятак,
 Або пшенишна варяниця,
 І небо рділося, мов мак.
 Еней троянців в гурт ззиває
 І з смутним видом об'являє,
 Що мертвих треба поховать;
 Щоб зараз приймалися дружно,
 Братерськи і єдинодушно,
 Троян убитих зволікать.
 75 Потім Мезентія доспіхи

На пені високий насадив,
 І се робив не для потіхи,
 А Марса щоб удоволив,
 Шишак, панцир і меч булатний;
 Спис з прапором, щит дуже знатний;
 І пені, мов лицар, в зброї був.
 Тоді до війська обернувся,
 Прокашлявся і раз смаркнувся,
 І річ таку їм уджигнув:
 76 „Козацтво! лицарі! трояне!
 Храбруйте! наша, бач, бере;
 Оце опудало погане
 Латинів город одіпре.
 Но перше чим начнем ми битись,
 Для мертвих треба потрудитись,
 Зробить їх душам упокой;
 Імення лицарів прославить,
 Палланта к батькові одправить,
 Що наложив тут головою».
 77 За сим пішов в курінь просторий,
 Де труп царевича лежав,
 Над ним аркадський підкоморий
 Любистком мухи обганяв.
 Троянські плакси тут ридали,
 Як на завійницю кричали,
 Еней зарюмсавав басом сам:
 „Гай, гай! — сказав, — ув'яв мій гайстер!
 Який то був до бою майстер.
 Угодно, бачу, так богам!»
 78 Звелів носилки з верболозу
 І з очерету балдахин
 Зготовить тіла для виносу,
 Щоб в них Паллант, Евандрів син,
 Вельможна, панська персона
 Явилася перед Плутона
 Не як абиякий харпак.
 Жінки покійника обмили,
 Нове обрання наложили,
 Запхнули за щоку п'ятак.
 79 Як все уже було готово,
 Тоді якийсь їх філозоф
 Хотів сказати надгробне слово,
 Та збився і почував лоб;
 Сказав: «Се мертвий і не дишеть,
 Не видить, то єсть і не слухить,
 Єй, єй! Уви! он мертв, амінь!»
 Народ від річі умилився
 І гірко-гірко прослезився
 І мурмотав:» Паноче, згинь».
 80 Потім Палланта покадили,
 К носилкам винесли надвір;
 Над балдахином положили,

Еней тут убивавсь без мір.
 Накривши гарним покривалом,
 Либонь, тим самим одіялом,
 Що од Дидони взяв Еней;
 Взмостили воїни на плечі
 І помаленьку, по-старечи
 Несли в містечко Палантей.
 81 Як вибрались на чисте поле,
 Еней з покійником прощавсь,
 Сказав: «О жизнь! бурливе море,
 Хто цілий на тобі оставсь.
 Прости, приятелю любезний,
 Оддячу я за вид сей слезний,
 І Турн получит з баришком».
 Потім Паланту уклонився,
 Облобизав і прослезився,
 Додому почвалав тишком.
 82 К господі тільки що вернувся
 Наш смутний лицар, пан Еней,
 Уже в присінках і наткнувся
 На присланих к нему гостей:
 Були послы се од Латина,
 І всі асесорського чина,
 Один армейський копитан;
 Сей скрізь по світу волочився,
 І по-фригійську научився,
 В посольстві був як драгоман.
 83 Латинець старший по породі
 К Енею рацію начав,
 І в нашім, значить, переводі
 Буцімто ось він що сказав:
 „Не ворог, хто уже дублений,
 Не супостат, чий труп нікчемний
 На полі без душі лежить.
 Позволь тіла убитой рати,
 Як водиться, землі предати;
 Нехай князь милость сю явить».
 84 Еней, к добру з натури склонний,
 Сказав послам латинським так:
 „Латинус рекс єсть невгомонний,
 А Турнус пессімум дурак.
 І кваре воювать вам мекум?
 Латинуса будь пучо цекум,
 А вас, сеньйорес, без ума;
 Латинусу рад пацем даре,
 Пермітто мертвих поховаре,
 І злости корам вас нема.
 85 Один єсть Турнус ворог меус,
 Сам ерго дебет воювать;
 Велять так фата, ут Енеус
 Вам буде рекс, Амаді зять.
 Щоб провести ад фінем беллум,

Ми зробим з Турнусом дуеллюм,
 Про що всіх сангвіс проливають
 Чи Турнус буде, чи Енеус,
 Укажуть глядіус, вель деус,
 Латинським сцетром управлять».
 86 Латинськії послы зиркнулись,
 По серцю їм ся річ була;
 Знечев'я трохи схаменулись,
 Дрансеса смілость тут взяла:
 „О князю, — крикнув, — пресловутий!
 Великим ти родився бути!
 Ми все в Латинови уста
 Внесем, дрібнесенько розкажем
 І щиро, щиро те докажем,
 Що з Турном дружба єсть пуста».
 87 І мировую тут зробили
 На тиждень, два або і три,
 І в договорі положили,
 Щоб теслі і другі майстри
 Латинські помогли троянам,
 Сим ланцям, голякам, прочанам,
 Достроїть новий городок;
 Щоб нарубать дали соснини,
 Кленків, дубків і берестини,
 На крокви годних осичок.
 88 За сим тут началось гуляння,
 І чарочка пішла кругом;
 Розкази, сміхи, обнімання,
 Ділились дружно тютюном.
 Які пили, які трудились
 І над убитими возились;
 В лісах же страшна стукотня.
 В коротке мировеє врем'я
 Латинське і троянське плем'я
 Було як близькая рідня.
 89 Тепер би треба описати
 Евандра батьківську печаль
 І хлипання все розказати,
 І крик, і охання, і жаль.
 Та ба! не всякий так змудрує,
 Як сам Виргилій намалює,
 А я ж до жалю не мастак:
 Я сліз і охання боюся
 І сам ніколи не журюся;
 Нехай собі се піде так.
 90 Як тільки світова зірниця
 На небі зачала моргать,
 То все троянська станиця
 Взялася мертвих зволікать.
 Еней з Трахоном роз'їзжає,
 К трудам дружину понуждає,
 Кладуть із мертвих тіл костри;

Соломою їх обволікають,
 Олію з дьогтем поливають
 На всякий зруб разів по три.
 91 Потім соломі підпалили,
 І плам'я трупи обняло,
 І вічну пам'ять заквилили,
 Аж сумно слухати було.
 Тут кость, і плоть, і жир шкварчали,
 Тут инчі смалець істочали,
 У инчих репався живіт;
 Смрад, чад і дим кругом носились,
 Жерці найбільше тут трудились,
 Ізконебе халтурний рід.
 92 Други, товариші і кривні,
 Батьки, сини, куми, свати,
 На віки вічні незабвенні,
 А може, хто із суєти,
 В огонь шпурляли різну зброю,
 Одежу, обув дорожню,
 Шаблі, лядунки, келепи,
 Шапки, свитки, кульбаки, троки,
 Онучі, постолі, волоки
 Шпурлялись, як на тік снопи.
 93 Не тільки в полі так робилось,
 В Лавренті сумно тож було;
 Багацько трупа там палилось,
 Поспільство ж на чім світ рехло.
 Там батько сина-парубіку
 Оплаковав і кляв злодійку
 Війну і ветхого царя;
 Тут дівка вельми убивалась,
 Що без вінця вдовою осталась,
 Утративши багатиря.
 94 Жінки, порозпускавши коси,
 Розхристані і без свиток,
 Розтрюпані, простоволоси
 Галасовали на весь рот.
 По мертвих жалібно кричали,
 По грудях билися, стогнали,
 Латинів проклинали рід;
 Про Турна ж всі кричали сміло,
 Що за своє любовне діло
 Погубить даром весь народ.
 95 Дрансес на Турна тут доносить,
 Що Турн всім гибелям вина;
 Еней на бой його лиш просить,
 І так би й кончилась війна.
 Но і у Турна був сутяга,
 Брехун, юриста, крюк, підтяга,
 І діло Турна захищав;
 Та і Амадині пролази
 Пускали рознії розкази,

Щоб Турн ні в чім не уважав.
 96 Як ось од хана Діоміда
 Латинові прийшли послы,
 І із охлявшого їх вида
 Не видно, радість щоб несли.
 Латин вельможам з старшиною
 Велить явитись пред собою,
 Що все і сталося якраз;
 Послів кликнули до громади,
 І, виконивши всі обряди,
 Латин прорек такий приказ:
 97 „Скажи, Венуле нежахливий,
 Всю хана Діоміда річ,
 Здається, був ти не брехливий,
 Таким тебе зна наша Січ».
 „Підніжок твій я і підданець,
 Із слуг твоїх послідній ланець, —
 Сказав Венул, — не погнівись!
 Мужича правда єсть колюча,
 А панська на всі боки гнуча,
 І хан сказав так, не сумнись:
 98 Не з мордою Латина битись
 Против троянських розбишак;
 Вам треба б перше придивитись,
 Який то єсть Еней козак!
 Під Троєю він дався знати
 Нам всім, як взявся ратовати
 Богів домашніх і рідну.
 Він батька спас в злу саму пору,
 На плечах зніс на їду-гору,
 Сього не майте за бридню.
 99 Против Енея не храбруйте,
 Для нас здається він святим;
 І так Латину розтолкуйте,
 Щоб лучше помирився з ним.
 Гай! гай! де діти єсть такії,
 Щоб кудрі батькови сідії
 Найвище ставили всього?
 Не ворог я царю Латину,
 Но чту Анхизову дитину
 І не піду против його.
 100 Прощайте, доміні латинці!
 Поклон мій вашому царю;
 Возьміть назад свої гостинці,
 Одправте їх к багатирю
 Енею і просіть покою».
 Венул утерся тут рукою
 І річі сій зробив кінець.
 Збентежила ся річ Латина,
 Здавалось, близька зла година;
 На лисині трусивсь вінець.
 101 Латин од думки схаменувся,

Олимпським трохи помоливсь;
 Наморщивсь, сентябрьом надувся
 І смутно на вельмож дививсь.
 „А що? — сказав, — чи поживились?
 От з Діомидом ви носились,
 А він вам фігу показав;
 Заздалегідь було змовлялись,
 Як з пан-Енеєм управлялись,
 Поки лапок не розіклав.
 102 Тепер не приберу більш глузду,
 Як тут сих поселить прочан;
 Землі шматок єсть не під нужду,
 То їм з угодями оддам.
 Оддам нив'я і сінокоси,
 І риболовні тибрські коси,
 То буде нам Еней сусід;
 Коли ж не схоче він остаться,
 То все ж ізбавимся од бід.
 103 А щоб з Енеєм лад зробити,
 Пошлю послів десятків п'ять;
 І мушу дари одрядити,
 Диковинки коли б достать:
 Пavidла.сала, осятрини,
 Шалевий пояс і люстрини,
 Щоб к празнику пошив каптан,
 Сап'янці із Торжка новенькі,
 Мальованії потибеньки.
 А нуте! як здається вам?»
 104 Дрансес був дивний говоруха
 І Турнові був враг лихий,
 Встає, ус гладить, в носі чуха,
 Дає одвіт царю такий:
 „Латине світлий, знаменитий,
 Твоїми мед устами пити!
 Всяк тягне в серці за тебе;
 Но одізнатися не сміють,
 Сидять, мовчать, сопуть, потіють
 І всяк мізкує про себе.
 105 Нехай же та личина люта,
 Що нас впровадила в війну
 І ганьбою до всіх надута,
 Походить більш на сатану!
 Що скільки болі причинила,
 Що скільки люду погубила,
 А в смутний час навіткача!
 Нехай лиш Турн, що верховодить
 І всіх панів за кирпи водить,
 З Енеєм порівня плеча.
 106 Нехай оставить нас в свободі,
 Нехай царівні дасть покой;
 Нехай живе в своїй господі,
 А щоб в Латію ні ногой.

А ти, Латине, всіх благійший,
 Придбав Енею дар смачніший:
 Йому Лавинію оддай.
 Сим сватовством нам мир даруєш
 І царства рани уратуєш;
 Дочці ж з Енеєм буде рай.
 107 Тебе ж прошу я, пане Турне!
 Покинь к Лавинії любов
 І проясни чоло нахмурне,
 Щади латинську нашу кров.
 Еней тебе лиш визиває,
 А нас, латинців, не займає,
 Іди з троянцем потягайся!
 Коли ти хоробрий не словами,
 Так докажи нам те ділами,
 Побить Енея постарайся».
 108 Од річі сей Турн роз'явився,
 Як втопленик, посинів ввесь;
 Дрижали губи, сам дровичся,
 Зубами клацав, мовби пес,
 Сказав: «О, стара пустомеля!
 Яхидств і каверз всіх оселя!
 І ти тхором мене зовеш!
 І небилиці вимишляєш,
 Народ лукаво ввесь лякаєш,
 На мене ж чортзна-що плетеш.
 109 Що буцім хочу я одтяти
 Головку лисую твою;
 Та згинь! — не хочу покаляти
 Честь багатирську свою.
 А ти, Латине милостивий,
 Коли такий став полохливий,
 Що і за царством байдуже?
 Так лізьте ж до Енея раком,
 Плазуйте перед сим трояком,
 Він мир вам славний устриже.
 110 Коли ж до мира я поміха,
 Коли Еней мене бажа
 І смерть моя вам єсть потіха;
 Моя душа не єсть чужа
 Од хоробрости і од надії,
 Іду, де ждуть мене злодії,
 Іду і б'юся з втікачем!
 Нехай хоть стане він Бовою,
 Не наляка мене собою,
 Поміряюся з його плечем».
 111 Коли в конгресі так тягались,
 Енеи к Лавренту підступав;
 На штурм троянці шикувались,
 До бою всякий аж дрижав.
 Латин таку почув новинку,
 Злякався, пустив із рота слинку,

І вся здригнула старшина.
 „От вам і мир”, — сказав Турн лютий
 І, не терявши ні минути,
 Пред військом опинивсь, як на!
 112 Оп'ять настав гармидер, лихо;
 Народ, як черв, заворушивсь.
 То всі кричать, то шепчуть тихо,
 Хто лаявся, а хто моливсь.
 Оп'ять війна і різанина,
 Оп'ять біда гне в сук Латина,
 Сердешний каявся од душі,
 Що тестем не зробивсь Енею,
 І послі б з мирною душею
 Лигав потапці і книші.
 113 Турн миттю нарядився в зброю,
 Летить, щоб потрошить троян;
 І роз'явив дружину злую
 Побить Енеевих прочан.
 Прискочив перше до Камилли,
 Як огир добрий до кобили,
 І став їй зараз толковать:
 Куди їй з військом напирати;
 Мессап же мусить підкрепляти
 Цариці сей прокляту рать.
 114 Розпорядивши, Турн, як треба,
 Махнув, засаду щоб зробити,
 На гору, що торкалась неба,
 І щоб фригійців окружить.
 Еней построїв тож отряди,
 Де всім назначив для осади
 Без одступу на вал іти.
 Ідуть, зімкнувшись міцно, тісно,
 Ідуть, щоб побідить поспішно
 Або щоб трупом полягти.
 115 Троянці сильно наступали
 І тиснули своїх врагів,
 Не раз латинців проганяли
 До самих городських валів.
 Латинці также оправлялись
 І од троянців одбивались,
 Один другого товк на прах;
 Тут їх чиновники тузились,
 Як півні за гребні возились;
 Товклися кулаччям по зубах.
 116 Но як Арунт убив Камиллу,
 Тоді латинців жах напав;
 Утратили і дух, і силу,
 Побігли, хто куди попав.
 Троянці з біглими змітались,
 Над їх плечами забавлялись
 І задавали всі сто лих.
 Ворота в баштах запирали,

Своїх ховатись не пускали,
 Бо напустили б і чужих.
 117 Як вість така прийшла до Турна
 То так мерзенно іскрививсь,
 Що твар зробилась нечепурна
 І косо, зашморгом дививсь.
 Потім ярує од досади,
 Виводить військо із засади
 І гору покида, і ліс
 І тільки що спустивсь в долину.
 То в тую ж самую годину
 Уздрів Енеєвих гувлівів.
 118 Пізнав пан Турн пана Енея,
 А Турна тож Еней пізнав;
 Вспалали духом Асмодея,
 Один другого б розідрав;
 Не обійшлося б тут без бою,
 Коли б пан Феб од перепоя
 Заранше в воду не заліз
 І не послав на землю ночі;
 Тут всіх до сна стулились очі
 І всяк уклався горлоріз.
 119 Турн, облизня в бою піймавши,
 Зубами з серця скреготав;
 Од дуру, що робить не знавши,
 Латину з злостію сказав:
 „Нехай злиденнії прочани,
 Задрипанці твої трояни,
 Нехай своїх держаться слов
 Іду з Енеєм поштурхаться,
 В моїх проступках оправдаться:
 Убить — і околить готов.
 120 Пошлю Енея до Плутона,
 Або і сам в ад копірсну;
 Уже мні життя і так солона!
 Оддай Енею навісну...»
 „Гай, гай! — Латин тут обізвався. —
 Чого ти так розлютовався?
 Що ж буде, як розсержусь я?
 Уже мені брехати стидно;
 А потаїть — богам обидно;
 Святая правда дорога!
 121 Послухай же, судьби єсть воля,
 Щоб я дочки не оддавав
 За земляка, а то зла доля
 Насяде, хто злама устав.
 Мене Амата ублагала
 І так боки натасовала,
 Що я Енею одказав.
 Тепер сам мусиш мірковати,
 Чи треба жить, чи умирати;
 А лучше, якби в ум ти взяв

122 І занедбав мою Лависю;
 Чи трохи в світі панночок?
 Ну, взяв би Муньку або Прісію,
 Шатнувся то в сей, то в той куток:
 Вівашки, Мильці, Пушкарівку,
 І в Будища, і в Горбанівку,
 Тепер дівчат, хоть гать гати;
 Тепер на сей товар не скудно,
 І замужню украсть не трудно,
 Аби по норову найти».
 123 На слово се прийшла Амата
 І зараз в Турне і вп'ялась;
 Лобзала в губи стратилата
 І од плачу над тим тряслась.
 „Внапасть, — сказала, — не вдавайся
 І битися не поспішайся,
 Як луснеш ти, то згину я;
 Без тебе нас боги покинуть,
 Латинці і рутульці згинуть,
 І пропаде дочка моя».
 124 Но Турн на се не уважає,
 І байдуже ні сльоз, ні слов;
 Гінця к Енею посилає,
 Щоб битись завтра був готов.
 Еней і сам трусивсь до бою,
 Щоб сильною своєю рукою
 Головку Турну одчесать.
 А щоб повірить Турна слову,
 Тож посила зробить умову,
 Як завтра виставляти рать.
 125 На завтра, тільки що світало
 Уже народ заворушивсь;
 Все вешталось, все кишало,
 На бой дивитись всяк галивсь.
 Межовщики там розміряли,
 Кілочки в землю забивали,
 На знак, де військові стоять.
 Жреці молитви зачитали,
 Олімпським в жертву убивали
 Цапів, баранів, поросят.
 126 Тут військо стройними рядами
 В параді йшло, мовби на бой;
 В празничній збруї, з прапорами,
 Всяк ратник чванився собою.
 Обидві армії стояли
 На тих межах, що показали;
 Між ними був просторий плець;
 Народ за військом копошився,
 Всяк товпився, всяк ліз, тіснився,
 Побойшу щоб зріть кінець.
 127 Юнона, як богиня, знала,
 Що Турну прийдеться пропасть,

Іще в мізку коверзовала,
 Щоб одвернуть таку напасть;
 Кликнула мавку вод Ютурну
 (Бо ся була сестриця Турну)
 І розказала їй свій страх;
 Веліла швидче умудриться,
 На всякі хитрости пуститься,
 Щоб брата не строжили в прах.
 128 Як так на небі дві хитрили,
 Тут лагодились два на бой;
 Всі за свого богів молили,
 Щоб власною своєю рукою
 Ізміг врага в яєшню змяти.
 Рутульці ж стали розмишляти,
 Що Турн їх може скиксовать;
 Уже заздальгідь смутився,
 Іще нічого, а скривився,
 Не лучше б бой сей перервать.
 129 На сей час Ютурна – мавка
 В рутульських подоспіла строй;
 І там вертілася як шавка,
 І всіх скуйовдила собою.
 Камерта вид на себе взявши,
 Тут всіх учила толковавши,
 Що сором Турна видавать;
 Сид всім стоять згорнувши руки,
 Як згине Турн терпіти муки,
 Дать шиї в кандали ковать.
 130 Все військо сумно мурмотало,
 Сперва тихенько, послі в глас
 Гукнули разом: «Все пропало!»
 Щоб розмир перервать в той час.
 Ютурна фиглі їм робила,
 Шпаками кібця затровила,
 І засць вовка покусав.
 Такії чуда небували
 Лаврентці в добре толковали,
 Тулумній к битві підтруняв.
 131 І перший стрелив на троянців,
 Гиллипенка на смерть убив;
 А сей був родом із аркадців,
 То земляків на гнів підвів.
 Отак оп'ять зірвали січу!
 Біжать один другому зустріч,
 Хто з шаблею, хто з палашем;
 Кричать, стріляють, б'ють, рубають,
 Лежать, втікають, доганяють;
 Все вмиг зробилось кулішем.
 132 Еней, правдивий чолов'яга,
 Побачивши такий нелад,
 Що вража, зрадивши, ватага
 Послать фригійців дума в ад,

Кричить: «Чи ви осатаніли?
 Адже ми розмир утвердили!
 Ми з Турном поб'ємось одні».
 Но відкіль стрілка не взялася
 І спотиньга в стегно вп'ялася,
 І кров забризкала штани.
 133 Еней од рани шкандибав
 В крові із строю в свій намет;
 Його Асканій проважає,
 Либонь і під руку ведець.
 Уздрів се Турн, возвеселився,
 Розприндився і розхраб्रився
 І на троянців полетів:
 То б'є, то пха або рубає,
 Із трупів бурти насипає,
 Хотьби варить на сто котлів.
 134 І перших Філа, Тамариса
 На землю махом поваляв;
 Потім Хлорея, Себариса,
 Мовби комашок, потоптав;
 Дарету, Главку, Ферсилогу
 Поранив руки, шию, ногу;
 Навік каліками зробив.
 Побив багацько Турн заклятий,
 Не трохи потоптав зикратий,
 В крові так, мов в багні, бродив.
 138 Коробилась душа Енея,
 Що Турн троянців так локшив;
 Стогнав жалчіше Прометея,
 Бо був од рани єле жив.
 Я пид, цилюрик лазаретний,
 Був знахур в порошках нешпетний,
 Лічить Енея приступав:
 По локті руки засукає,
 За пояс поли затикає,
 Очками кирпу осідлав.
 136 І зараз приступивши к ділу,
 Він шпеник в рані розглядав;
 Прикладовав припарки к тілу
 І шилом в рані колупав.
 І шевську смолу прикладає,
 Но все те трохи помагає;
 Япид сердешний чує жаль!
 Обценьками питавсь, кліщами,
 Крючками, щипцями, зубами,
 Щоб вирвать проклятушу сталь.
 137 Венери серце засвербіло
 Од жалю, що Еней стогнав;
 Підтикавшись — ану за діло;
 І Купидончик не гуляв.
 Шатнулись, різних трав нарвали,
 Зцілющої води примчали,

Гарлемпських капель піддали,
 І, все те вкупі сколотивши,
 Якись слова наговоривши,
 Енею рану полили.
 138 Таке лікарство чудотворне
 Боль рани зараз уняло,
 І стрілки копій це упорне
 Без праці винятись дало.
 Еней наш знова ободрився,
 Пальонки кубком підкрепився,
 В пайматчину одігся бронь.
 Летить оп'ять врагів локшити,
 Летить троянців ободрити,
 Роздуть в них храбрости огонь.
 139 За ним фригійські воєводи,
 Що тьху, навзаводи летять;
 А військо — в лотоках як води
 Ревуть, все дном наверх вертять.
 Еней лежачих не займає,
 Утікачів нізащо має,
 А Турна повстрічать бага.
 Хитрить лукавая Ютурна,
 Яким би побитом їй Турна
 Спаси од смертного ножа.
 140 На хитрости дівчата здатні,
 Коли їх серце защемить;
 І в ремеслі сім так понятні,
 Сам біс їх не перемудрить.
 Ютурна з облака злетіла,
 Зіпхнула братня машталіра
 І стала коней поганять;
 Бо Турн ганяв тогді на возі,
 Зикратий же лежав в обозі,
 Не в силах бігать ні стоять.
 141 Ютурна, кіньми управляя,
 Шаталась з Турном між полків,
 Як од хортів лиса виляя,
 Спасала Турна од врагів.
 То з ним наперед виїзжала,
 То вмиг в другий кінець скакала,
 То не туди, де був Еней.
 Сей бачить хитрость тут непевну,
 Трусливість Турнову нікчемну,
 Нап'явсь в погонь зо всіх гужей.
 142 Пустивсь Еней слідити Турна
 І дума з ока не спустить;
 Но мавка хитрая Ютурна
 І тут найшлася кулю злити.
 К тому ж Мессап, забігши збоку,
 Зрадливо, зо всього наскоку,
 Пустив в Енея камінець;
 Но сей, по щастю, ухилився

І камінцем не повредився,
 З султана ж тільки збивсь кінець.
 143 Еней, таку уздрівши зраду,
 Великим гнівом розпаливсь;
 Гукнув на всю свою громаду
 І тихо Зевсу помоливсь.
 Всю рать свою вперед подвинув
 І разом на врагів нахлинув,
 Велів всіх сікти та рубать.
 Пішли латинців потрошити;
 Рутульців шпиговать, кришити
 Та ба! Як Турна б нам достать.
 144 Тепер без сорома признаюсь,
 Що трудно битву описать;
 І як ні морщусь, ні стараюсь,
 Щоб гладко вірші шкандовать,
 Та бачу по моєму виду,
 Що скомпоную панихиду.
 Зроблю лиш розпис іменам
 Убитих воїнів на полі
 І згинувших тут по неволі
 Для примхи їх князьків душам.
 145 На сей баталії пропали:
 Цетаг, Танаїс і Толон;
 Од рук Енеевих лежали
 Порізані: Онит, Сукрон.
 Троянців Гілла і Аміка
 Зіпхнула в пекло Турна піка...
 Та де всіх поіменно знать?
 Там вороги всі так змішались,
 Стіснились, що уже кусались,
 Руками ж нільзя і махать.
 146 Як ось і сердобольна мати
 Енею хукнула в кабак,
 Велів, щоб штурмом город брати,
 Рутульських перебить собак.
 Столичний же Лаврент достати,
 Латину з Турном перцю дати;
 Бо цар в будинках ні гу-гу.
 Еней на старших галасає,
 Мерщій до себе їх ззиває
 І мовить, ставши на бугру:
 147 „Моєї мови не жахайтесь
 (Бо нею управля Зевес)
 І зараз з військом одправляйтесь
 Брать город, де паршивий пес,
 Латин зрадливий п'є сивуху,
 А ми б'ємось зо всього духу.
 Ідіть паліть, рубайте всіх;
 Громадська ратуш, зборні ізби
 Щоб наперед всього ізслизли,
 Амату ж зав'яжіте в міх».

148 Сказав, і військо заgrimіло,
 Як громом, разним оружжям;
 Построїлось і полетіло
 Простесенько к градським стінам.
 Огні через стіну шпурляли,
 До стін драбини приставляли
 І хмари напустили стріл.
 Еней, на город руки знявши,
 Латина в зраді укорявши,
 Кричить: «Латин вина злих діл».
 149 Якії в городі остались,
 Злякались од такої біди,
 І голови їх збунтовались,
 Не знали утікати куди.
 Одні тряслись, другі потіли,
 Ворота одчинять хотіли,
 Щоб в город напустить троян.
 Другі Латина визивали,
 На вал полізти принуждали,
 Щоб сам спасав своїх мирян.
 150 Амата, глянувши в віконце,
 Уздріла в городі пожар;
 Од диму, стріл затьмилось сонце;
 Напав Амату сильний жар.
 Не бачивши ж рутульців, Турна,
 Вся кров скипілася зашкурна,
 І вмиг царицю одур взяв.
 Здалося їй, що Турн убитий,
 Через неї стидом покритий,
 Навік з рутульцями пропав.
 151 їй життя зробилася немила,
 І осоружився весь світ.
 Себе, олімпських кобенила;
 І видно із всіх приміт,
 Що глузд остатній потеряла;
 Бо царськеє обрання рвала,
 І в самій смутній сій порі,
 Очкур круг шиї обкрутивши,
 Кінець за жердку зачепивши,
 Повісилась на очкурі.
 152 Амати смерть ся бусурманська
 Як до Лавинії дійшла,
 То крикнула «уви!» з-письменська,
 По хаті гедзатись пішла.
 Одежу всю цвітну порвала,
 А чорну к цері прибирала,
 Мов галка нарядилась вмах;
 В маленьке зеркальце дивилась,
 Кривитись жалібно училась
 І мило хлипати в сльозах.
 153 Такая розімчалась чутка
 В народі, в городі, в полках,

Латин же, як старий плохутка,
 Устояв ледве на ногах.
 Тепер він берега пустився
 і так злиденно іскривився,
 Що став похолом на верзун.
 Амати смерть всіх сполошила,
 В тугу, в печаль всіх утопила,
 Од неї звомпив сам пан Турн.
 154 Як тільки Турн освідомився,
 Що дав цариці смерть очкур,
 То так на всіх остервенився,
 Підстрелений мов дикий кнур.
 Біжить, кричить, маха руками
 І грізними велить словами
 Латинцям і рутульцям бой
 З енеївцями перервати.
 Якраз противні супостати,
 Утихомирясь, стали в строй.
 155 Еней од радости не стямивсь,
 Що Турн виходить битись з ним
 Оскалив зуб, на всіх оглянувшись
 І списом помахав своїм.
 Прямий, як сосна, величавий,
 Бувалий, здатний, тертий, жвавий,
 Такий, як був Н е ч е с а-князь;
 На нього всі баньки п'ялили,
 І сами вороги хвалили,
 Його любив всяк — не боявся.
 156 Як тільки виступили к бою
 Завзята пара ватажків,
 То, зглянувшись між собою,
 Зубами всякий заскрипів.
 Тут хвись! шабельки засвистіли,
 Цок-цок! — і іскри полетіли;
 Один другого полосять!
 Турн перший зацідив Енея,
 Що з плеч упала і керей,
 Еней був поточивсь назад.
 157 І вмиг, прочумавшись, з наскоком
 Еней на Турна напустив,
 Оддячивши йому сто з оком,
 І вражу шаблю перебив.
 Яким же побитом спастися?
 Трохи не лучше уплестися?
 Без шаблі нільзя воювати.
 Так Турн зробив без дальньої думки,
 Я к кажуть підобравши клунки,
 Ану! Чим тьху навітки драть.
 158 Біжит пан Турн і репетує,
 І просить у своїх мечів;
 Ніхто сердеги не ратує
 Од рук троянська силача!

Як ось іще перерядилась
 Сестриця і пред ним явилась
 І в руку сунула палаш;
 Оп'ять шабельки заблищали,
 Оп'ять панцирі забряжчали,
 Оп'ять пан Турн оправивсь наш.
 159 Тут Зевс не втерпів, обізвався,
 Юноні з гнівом так сказав:
 „Чи ум од тебе одцурався?
 Чи хочеш, щоб тобі я дав
 По паністарій блискавками?
 Біда з злосливими бабами!
 Уже ж вістимо всім богам:
 Еней в Олімпі буде з нами
 Живитись тими ж пирогами,
 Які кажу пекти я вам.
 160 Безсмертного ж хто ма убити?
 Або хто може рану дати?
 Про що ж мазку мирянську лити?
 За Турна щиро так стоять?
 Ютурна на одну проказу,
 І певне по твоєму приказу,
 Палаш рутульцю піддала.
 І поки ж будеш ти біситься?
 На Трою і троянців злитись?
 Ти зла їм вдоволь задала».
 161 Юнона в перший раз смирилась,
 Без крику к Зевсу річ вела:
 „Прости, паночко! проступилась,
 Я, далебі, дурна була;
 Нехай Еней сідла рутульця,
 Нехай спиха Латина з стульця,
 Нехай поселить тут свій рід.
 Но тільки щоб латинське плем'я
 Удержало на вічне врем'я
 Імення, мову, віру, вид».
 162 „Іноси! сількісь! як мовляла”, —
 Юноні Юпитер сказав.
 Богиня з радіщ танцювала,
 А Зевс метелицю свистав.
 І все на шальках розважали,
 Ютурну в воду одіслали,
 Щоб з братом Турном розлучить;
 Бо книжка Зевсова з судьбами,
 Не смертних писана руками,
 Так мусила установить.
 163 Еней махає довгим списом,
 На Турна міцно наступа,
 „Тепер, — кричить”---. підбитий бісом,
 Тебе ніхто не захова.
 Хоть як вертись і одступайся,
 Хоть в віщо хоч перекидайся,

Хоть зайчиком, хоть вовком стань,
 Хоть в небо лізь, нирай хоть в воду,
 Я витягну тебе спідсподу
 І розмізчу погану дрян».
 164 Од сей бундючної Турн речі
 Безпечно усик закрутив
 І жвав свої широкі плечі,
 Енею глуздівно сказав:
 „Я ставлю річ твою в дурницю;
 Ти в руку не піймав синицю,
 Не тебе, далебіг, боюсь.
 Олімпські нами управляють,
 Вони на мене налягають,
 Пред ними тільки я смирюсь».
 165 Сказавши, круто повернувся
 І камінь пудів в п'ять підняв;
 Хоть з праці трохи і надувся;
 Бо бач, не тим він Турном став.
 Не та була в нім жвавость, сила,
 Йому Юнона змінила;
 Без богів ж людська моч пустяк.
 Йому і камінь змінює,
 Енея геть не долітає,
 І Турна взяв великий страх.
 166 В таку щасливу годину
 Еней чимдуж спис розмахав
 І Турну, гадовому сину,
 На вічний поминок послав;
 Гуде, свистить, несеться піка,
 Як зверху за курчам шульпіка,
 Торох рутульця в лівий бік!
 Простягся Турн, як щогла, долі,
 Качається од гіркої болі,
 Клене олімпських єретик.
 167 Латинці од сього жажнулись,
 Рутульці галас підняли,
 Троянці глумно осміхнулись,
 В Олімпі ж могорич пили.
 Турн тяжку боль одоліває,
 К Енею руки простягає
 І мову слезную рече:
 „Не жизни хочу я подарка;
 Твоя, Анхизович, припарка
 За Стикс мене поволоче.
 168 Но єсть у мене батько рідний,
 Старий і дуже ветхих сил;
 Без мене він хоть буде бідний,
 Та світ мені сей став не мил;
 Тебе о тім я умоляю,
 Прошу, як козака, благаю,
 Коли мені смерть задаси,
 Одправ до батька труп дублений;

Ти будеш за сіє спасений,
 На викуп же, що хоч, проси».

169 Еней од речі сей змягчився
 І меч пінятий опустил;
 Трохи-трохи не прослезився
 І Турна ряст топтать пустив.
 Аж зирк— Палантова лядунка
 І золота на ній карунка
 У Турна висить на плечі.
 Енея очі запалили,
 Уста од гніву задрижали,
 Ввесь зашарівсь, мов жар в печі.

170 І вмиг, вхопивши за чуприну,
 Шкереберть Турна повернув,
 Насів коліном злу личину
 І басом громовим гукнув:
 „Так ти троянцям нам для сміха
 Глумиш з Палантова доспіха
 І думку маєш быть живим?
 Палант тебе тут убиває,
 Тебе він в пеклі дожидає,
 Іди к чортам дядькам своїм».

171 З сим словом меч свій устрояє
 В роззявлений рутульця рот
 І тричі в рані повертає,
 Щоб більше не було хлопот.
 Душа рутульська полетіла
 До пекла, хоть і не хотіла,
 К пану Плутону на бенькет.
 Живе хто в світі необачно,
 Тому нігде не буде смачно,
 А більш, коли і совість жметь.

КОМЕНТАР ДО «ЕНЕЇДИ» ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО ТА ЙОГО ІСТОРІЯ

Настійну потребу в розгорнутому коментарі до першого твору нової української літератури розуміє кожний, хто читав «Енеїду». Ще в столітній ювілей першого видання «Енеїди» (1898) ставилося питання про створення коментаря, без якого уже тоді, коли принаймні в домашньому побуті народу було чимало спільного з добою Івана Котляревського, багато що в «Енеїді» залишалося неясним. Але ні в дні столітнього ювілею великого твору, ні в дні урочистого відкриття пам'ятника на могилі Котляревського в Полтаві (1903), ні пізніше далі добрих намірів справа не пішла. У науковій літературі інколи навіть висловлювалася, а коли не висловлювалася, то мовчки сприймалася думка, що з'ясування побутово-етнографічних реалій в «Енеїді» — діло другорядне.

Уже позаду 200-річний ювілей з дня народження Котляревського, не за горами 200-річчя першого видання «Енеїди», а у великій бібліографії праць про поему маємо лише одну статтю, присвячену даній темі, — «Побутова старовина в «Енеїді» І. П. Котляревського» Миколи Сумцова, опубліко-

вану ще у 1905 р. Судячи із змісту, тут іменитий український етнограф по пам'яті, не звертаючись до друкованих джерел, пояснив кілька десятків старожитностей і, ясна річ, далеко не вичерпав визначеної у заголовку теми. Стаття показує, який прекрасний коментар до дивовижного творіння Котляревського міг би укласти Сумцов і якої значної шкоди зазнала культура нашого народу, що ні він, ні хтось інший з учених, ближчих до доби письменника, не взявся до такої праці.

Відгукуючись на появу статті Миколи Сумцова, літературознавець Михайло Мочульський писав: «...Наша наукова критика ще не зробила досі нічого, щоб пояснити та зробити приступною для загалу ту цікаву поему. Наша критика обертається лише в хибнім колі утертих фаз, доторкається «Енеїди» зверху, й нікому досі не забаглося пірнути на її дно, щоб як слід з'ясувати її...»

Сумцов обібрав собі цікаву й живу тему: він мав подати в своїй статті висліди над побутовим боком «Енеїди»; на жаль, однак шановний професор не дав нам того, чого слід було сподіватися по ній. Він лише торкнувся своєї теми, але не поглибив її, поставив багато питань, але не дав на них відповіді. Тим-то стаття, хоч не без певних цікавих вказівок — мусить розчарувати».

Присуд М. М. Мочульського, якщо сприймати його в історичній перспективі, видається надто суворим. І нині значення праці М. Ф. Сумцова не зменшилося, а навпаки, зросло. Крім того, вже на той час у працях П. Г. Житецького, І. М. Стеценка, І. Я. Франка, інших авторів можна було знайти значний матеріал для коментаря. Коли його додати до словничка чи приміток у кінці книги, без яких не обходилося, за поодинокими винятками, жодне видання «Енеїди», починаючи від першого, то це вже було солідним фундаментом для коментаря. Значний внесок у справу створення коментаря зробили такі радянські літературознавці, як І. Я. Айзеншток, А. П. Шамрай, П. К. Волинський, Є. П. Кирилюк. [1]

Однак коментаря до «Енеїди» в сучасному значенні цього слова ще не маємо. А час не стоїть, стрімко змінюється життя всього народу та окремих його верств. Що ж до села, то в його побуті тільки за період після Великої Вітчизняної війни сталося більше змін, ніж за кілька століть перед тим. Покоління, дитинство і юність якого пройшли в українському селі 30 — 40-х років ХХ ст., знало і патріархальну хату та дворище з відповідними предметами домашнього й господарського вжитку, і домоткане полотно, і вітряки, і водяні млини. Про коней та волів, які були основною тягловою силою в господарстві, й говорити не доводиться. А для повоєнних поколінь все це — давнина, екзотика.

„Енеїда” Івана Котляревського — виняткове художнє явище. Хоч на великій травестії відбився, та й не міг не відбитися, поступ суспільно-літературної думки та поглядів самого автора вповдовж трьох десятків років праці над нею, «Енеїда» становить собою напрочуд викінчену, струнку цілість, гармонійну єдність змісту та форми. Травестія не може зовсім

відірватися від сюжетної канви першотвору, однак і в рамках даного жанру блискуче виявилися оригінальність, гнучкість і багатство композиційних засобів Івана Котляревського. По старій канві він сміливо вимальовує нові узори, по-своєму компонує матеріал, коли це зумовлено художньою доцільністю, самим духом відтворюваного життя, світоглядом українського народу тієї доби.

Візьмемо хрестоматійне місце — картини пекла у третій частині поеми, в яких Котляревський далеко відступає від Вергілія. Грішники розміщені в пеклі за певною системою, за величиною гріхів. Разом з тим пекло відбиває лад та ієрархію тогочасного суспільства. Перелік гріхів, за які карають людей у пеклі, їх градація залежно від суворості кари — то власне кодекс моралі українського народу в дану історичну епоху. Цей кодекс виражений у поемі так глибоко й точно, поданий у такому сконденсованому й систематизованому вигляді, що у всій нашій літературній спадщині минулого важко знайти подібний твір.

Мав рацію сучасник зачинателя нової української літератури етнограф І. Кулжинський, коли писав: «Борг справедливості вимагає, щоб ми склали подяку панові Котляревському за його «Енеїду». Ми певні, що ся прекрасна пародія [тільки не пародія, а травестія — О. С.] дійде до наступних поколінь і нею будуть займатися так, як тепер займаються рунічними написами або стародавніми медалями, які зберіг безпощадний час».

„Енеїда” — енциклопедія народного життя. Мало не кожна строфа поеми для тих, хто уміє ту енциклопедію читати, може розгорнутися в цілу наукову розвідку про той чи інший аспект сучасної І. Котляревському дійсності.

Письменник завжди дотримувався живої правди життя, яка повнокровно струмує в кожному рядку поеми. Зрозуміти предмет, явище, подію, ім'я, назване в поемі, — тільки половина справи. Друга, не менш важлива, — з'ясувати, в якому контексті твору, а разом з тим і реальної дійсності, історичної доби постає все, що складає зміст поеми. У ній не те що строфи, — рядка, жодного слова немає, вжитого просто так, для зв'язку між епізодами. Все працює, все несе смислове навантаження, кожне слово — там, де йому належить бути. І в усьому — виняткове знання буття українського народу, його психології, його характеру.

При цьому будь-який коментар не може дати єдиного ключа, який допомагав би відкривати всі художні секрети «Енеїди». В картинах пекла — одна художня ідея, в інших, порівняно простих епізодах, — інакша, теж підказана відтворюваним життям. Скажімо, наїдки на численних обідах троянців завжди називаються в такому порядку, в якому їх подавали на стіл. Інший порядок — у переліку наїдків праведників у раю. Це переважно дитячі ласощі. Спочатку залежно від їх популярності названі покупні ласощі, базарні [2] («Сластьони, коржики, стовпці»; III, 118), потім — доступніші дітям, натуральні — з городів, садів, поля, лісу. Останні

названі в такому порядку, в якому протягом весни — літа — осені ними ласують діти («Часник, рогіз, паслін, кислиці, Козельці, терн, глід, полуниця»; III, 118).

Складніший випадок: на бенкеті у Дідони починають грати музики. Першим — інструмент нижчої тональності — бандура, за нею послідовно вступають все голосніші — сопілка, дудка, скрипка. Кожному інструментові, його мелодії відведений рядок, звукова інструментовка якого відбиває дану мелодію. Наступний накладається на попередній, коли той уже подав голос. Подібне спостерігається в народній музиці.

Або ще такий приклад. Біля входу в пекло різні людські хвороби вишикувані під командою смерті залежно від їхньої небезпеки, причинюваних людям втрат: від чуми, яка, скажімо, у XVIII ст. більше скосила людей, ніж усі війни за цей час, до порівняно з нею невинної бешихи (III, 45). Зображені на щиті Енея персонажі українських народних казок розміщені й відповідно названі залежно від їх популярності — від Івасика-Телесика до нині зовсім забутого, взятого з перекладних лицарських романів Марципана (V, 45).

Втім не будемо попереджати коментар і далі множити приклади. Додамо тільки, що навіть відсутність у тому чи іншому життєвому ряду реалії, персонажа, з сучасного погляду належного сюди, не випадковість і має своє історичне пояснення. Так, серед вишикуваних понад дорогою в пекло грішників зустрічаємо і «сімейну групу» (III, 46). Тут дружини, свекрухи, мачухи, вітчими, тесті, зяті, свояки, шурини, брати, зовиці, невістки, ятровки — всі, хто міг отруювати життя своїм рідним. У довгій шерензі відсутня тільки та, якій сучасний читач відвів би перше місце з правого флангу, — теща. Це тому, що в патріархальній сім'ї (іншій сім'ї Котляревський знати не міг) мати невістки, дружини не мала ніякого впливу, ніяких прав. Вона могла грати роль тільки ангела-хранителя, жалібниці й порадиці своєї дочки та її дітей і саме такою виступає у народних піснях минулого. Значення тещі в сімейному укладі стало зростати пізніше, з посиленням емансипації жінки та занепадом патріархальних засад.

Звичайно, Котляревський не перший вдався до побудови підказаних життєвою логікою словесних рядів. Вони притаманні народній мові, яку письменник зробив мовою літератури. Хоча б елементарне «хліб-сіль», «борщ та каша» — в першому випадку ці поняття стоять в порядку їх важливості для людини, в другому — за черговістю споживання.

Або візьмемо портрети і характеристики персонажів у поемі. Тринадцять слів і словосполучень використовує І. Котляревський для змалювання портрета «бабиці старої» Сівілли, шістнадцять — опису зовнішності Харона (з них тільки на сорочку — п'ять), вісімнадцять — для зображення дівочої краси і доброї вдачі Лависі тощо. Вся поема тримається на словесних блоках, кожний з яких має свою особливу мікроструктуру, свою внутрішню єдність. Ці блоки — вишикувані в ряд реалії, люди, події. Ряди й ознаки, за якими вони будуються (послідовність: просторова, вікова, історико-хронологічна;

ієрархія: суспільна, сімейна, церковна, військова, цехова і т. д.), такі ж численні й різноманітні, як і в тогочасному реальному житті. В цьому надзвичайно цінна прикмета реалізму Котляревського і неминуще пізнавальне значення його поеми. Укладач прагнув відбити це в коментарі.

„Енеїда” [3] — також енциклопедія культури сміху українського народу. Сміх за своєю природою протилежний однозначності, сталості, заданості. Найбільші труднощі для укладача коментаря становить не так великий обсяг матеріалу, що потребує пояснення, як його бурлескно-іронічна природа, невичерпно-винахідливе, підступно-тонке комічне обігрування, несподіване змішування дійсності й вигадки, високого й низького, серйозного й нісенітничого, нарешті, зумовлений жанром трагедії двоїстий характер зображуваного. Як у подвійних, накладених одна на одну кольорових картинках, від непомітної на око зміни ракурсу антична богиня перетворюється в старосвітську українську молодицю, воїни Вергілія — в запорізьких козаків. У ряді випадків не легко встановити реальну основу зображуваного.

Так, стара нянька Амати — жінки царя Латина, за аренду хутора, в якому «ставок був, гребля і садок», давала «чиншу до двора», тобто платила цареві податок. Повідомляється, з чого складається той чинш:

Ковбас десятків з три Латину,
Лавинії к Петру мандрик,
Аматі в тиждень по алтину,
Три хунти воску на ставник;
Льняної пряжі три півмітки,
Серпанків вісім на намітки
І двісті валяних гнотів. (IV, 76)

Розміри чиншу тут комічно обіграні, зменшені. Ковбаси й коржі на Петра — власне, не чинш, а подарунок, ралець, з яким прийнято було ходити в гості. Алтин — дрібна монета, вартість якої дорівнювала трьом копійкам.

„Три хунти воску” — теж надзвичайно мала данина (1 фунт — 409,5 грама). Тільки вісім серпанків та двісті гнотів — це вже щось схоже на чинш. Розміри чиншу підсилюють комізм заключних рядків строфи:

Латин од няньки наживався,
Зате ж за няньку і вступався,
За няньку хоть на ніж готів. (IV, 76)

Певно можна судити лише про те, що чинш мав переважно натуральний характер. Подібні випадки в поемі непоодинокі.

Іван Котляревський спирався на давні традиції українського письменства. Візьмемо твір, близький за жанром до його поеми, — «Казання руське». Це пародія на проповідь православного попа, вперше опублікована й розглянута в контексті української літератури в книзі Леоніда Махновця «Сатира і гумор української прози XVI — XVIII ст.» (1964). «Казання руське» написане в другій половині XVII ст., принаймні за сто років до першого видання «Енеїди» (найпізніше

1697) тогочасною українською розмовною мовою північно-західного Полісся якимось дяком-бакаляром. Мова частково ритмізована в дусі народних приповідок та віршів і, що в даному разі важливо, рясніє структурами, близькими до словесних рядів «Енеїди». Взята біблійна тема — сотворіння світу Всевишнім, до неї прилучена апокрифічна історія «побратання, покумання» Люципера та архангела Михайла. Наведемо уривок:

„Перед початком, мої дітоньки, світа не було нічого, Хоць запали — то би не тресло. Нічого нікому не далось ані видати, ані відати... Чи скажете ж ви мені, мої дітоньки, где на той час господь бог пробивав, що єв і пив і що теж робив, коли неба і землі не було? А правда мовчите, бо не знаєте, з чого господь бог сотворив? Наперед сотворив небо і землю. На небі сотворив ангели сребрянії, золотії, мальованії, з очима соколовими. Под небеси сотворив птакі — ворони, сороки, круки, кавки, воробї і тетери. На землі сотворив свині, корови, воли, медведі і вовчиська. Так же сотворив лисиці, горностаї, коти, миші і інше преутішніє звірата. І побудував їм господь рай, плотом моцним огородил і полятью єго подперл. Там же насеяв дубини, грабини, лещини, ольшини. В огородах насеяв свокли, репи, редьки, морхви, пастернаку і іншого хвасту і дерева. І ходит себе господь, глядит, щоб якоє порося не вилезло. Коли о[д]ним оком глянет на небо, аж ся небо засолопило, слонце уха спустило і звисло...”

Недарма Леонід Махновець [4] відзначив, що „Казання руське” — „просто нова сторінка в історії давньої української літератури, її ідей і образів, що примушує переглянути деякі усталені погляди». Зокрема, це стосується думки про те, що пародійно-трагедійна література у нас досягає значного розвитку тільки у XVIII ст., оскільки «Казання руське», написане в XVII ст., — досконалий зразок такої літератури. У ньому тонко спародійована проповідь простодушного, неосвіченого православного попа. Однак він сам дуже високої думки про свою освіченість і звертається до прихожан поблажливо-звисока («Чи скажете ж ви мені, мої дітоньки, где на той час господь бог пробивав?.. А правда мовчите, бо не знаєте...»). Далі піп плете (з ортодоксального церковного погляду) єресь, за яку його щонайменше треба було б позбавити духовного сану. Але як живо і правдиво відображено у проповіді світ, у якому живуть люди! В ній створені богом ангели — «сребрянії, золотії, мальованії», взяті, звичайно ж, з ікон та малювань на релігійні теми, які були перед очима попа і мирян тут же, в церкві. Спускаючись від ангелів нижче й нижче, бог творить птиць, свійських і диких тварин, ліс, городину — все, що оточувало поліщука, з чого він жив. У кожному з наведених рядків вгадується система, реалія стоїть у ряду подібних відповідно до її місця у природі, в житті людини.

У подальшій апокрифічній легенді про Люципера і архангела Михайла, як вони разом «робляли, пивали», а потім побилися, — уже не статичні ряди, а епізод з динамічним

сюжетом. Цю динаміку несе в собі граматична побудова. Дієслова «побратав, посватав, покумав» за формою — однорідні, за змістом — ні. В цьому криється гумористична сіль. Побратими, так само як і брати по крові, у відносини сватівства і кумівства уже вступати не можуть.

Очевидний для людей того часу алогізм, який демонструє всю неприродність союзу між нечистою силою і ангелом. Разом з тим і словесна гра, переведення оповіді в невідповідний змістові епічний план. Звичайна бійка з п'яних очей — тимчасом у її змалюванні поряд з побутовою грубо-зниженою лексикою прориваються елементи стилю пісень та казок про подвиг героїв (подібне бачимо в жартівливій народній пісні «Ой що ж то за шум учинився»). Михайло «скочит з великим галасом до Люципера», той «Михайла хопит в шоку, аж ся поточив», і тут же Михайло «кинеться до оружя — до ножа, до чечуги, до мачуги, до меча, до бича, до самопалу, щоб бити Люципера непомагу», «то по руках, то по ногах, то по плечах. Посек, порубав, покалечив і к чорту на землю струтив». Звернімо увагу, що властива народним казанням про героїв ритмізована мова з'являється саме в описі бійки-битви. Зазначимо також, що тут названо мало не всю ручну зброю тих часів.

Яскраво виявлений у «Казанні руському» ще один елемент бурлескно-травестійного стилю. Пародійно знижений не тільки найстарший ангел, а й сам бог. Могутній вседержитель, що творить світ і все суще в ньому, — в ролі свинопаса. Названа професія була малоповажаною в народі, «свинарем», «свинопасом» завжди глумливо-зневажливо називали нетямущу, ні до чого не здатну людину. Мало того, що бог фігурує в ролі свинопаса («І ходит собі господь, глядит, щоб якоє порося не вилезло»), навіть навколишній світ переломлюється в його свідомості по-свинарському («Коли о[д]ним оком глянет на небо, аж ся небо засолопило, слонце уха спустило і звісило»). Сонце в подоби каплоухої свині! Сонце свинопаса!

Гумористично-знижене зображення бога, інших біблійно-євангельських персонажів справедливо пов'язують з вивільненням європейських народів з-під гніту релігійних догм, з ідеями Відродження, вільнодумством і критицизмом передодня нових часів.

Все це так, але для з'ясування суттєвої прикмети гумору «Енеїди» Котляревського, гумору українського народу взагалі, дуже важливо наголосити ще й на інший момент. У фольклорі висміювання високого, святого — не завжди заперечення, повалення авторитету. Все суще неоднозначне, має різні, в тому числі високі й комічні сторони [5]. Дану самоочевидну діалектичну єдність протилежностей в теорії визнавали і визнають нібито всі, а на практиці її люто заперечували і заперечують ортодокси та фанатики всіх часів.

Висміювання найвищих авторитетів у «Енеїді», «Казанні руському» чи якомусь іншому літературному творі зумовлене і певним історичним етапом розвитку суспільної свідомості, але воно також — у самій природі народного гумо-

ру, народного характеру, сформованого не за одне і не за два століття.

Леся Українка, критикуючи основоположну засаду фанатиків: «Нема правди й розуму, як тільки в мені», протиставляла їй народну мудрість, втілену в «гумористичній, сливе іронічній приповідці запорізькій: «Нема в світі правди, як тільки в богові та в мені трошки...». При тому слово правда в даному контексті розуміється широко, як моральний категоричний імператив, воно включає в себе поняття авторитет, віра («віра правдива»).

У Запорізькій Січі найважливіший ритуал — обрання кошового отамана, судді, писаря, інших ватажків військового товариства — включав у себе, крім обов'язкових, не менше трьох разів, відмов кандидатів від пропонованої посади, вручення клейнодів, присяги на вірність запорізьким звичаям та інших урочистостей, заключну церемонію — новобрані схиляли голову в знак покори перед волею громади, і всі присутні, до останнього козака-нетяги, всіляко висміювали обраних, обкидали гряззю та сміттям: щоб не задирали носа, пам'ятали, що козацька громада вище кошового, вище всієї старшини, разом узятої. В «Енеїді» теж живе дух даного звичаю, закладеної в ньому ідеї.

А тепер звернемося до творів Івана Вишенського, які з'явилися на два століття раніше від «Енеїди». Вони пересипані словами-синонімами, словами-новотворами за народними та літературними зразками, довгим переліком у риторично-піднесеному ключі «тяжких і бремоносних» багатств, напоїв, наїдків, убранств, гріховних розваг відступників від божої правди, «утікших від православної віри єпископів». Нестримне нагромадження близьких за змістом і однотипних морфем — вельми характерна риса стилю Івана Вишенського:

„...Еще еси кровоед, мясоед, вілоед, скотоед, звѣроед, свиноед, куроед, гускоед, птахоед, сытоед, сластоед, маслоед, пирогоед; еще еси периноспал, мяккоспал, подушкоспал; еще еси телугодник; еще еси телолубител; еще еси кровопрагнител; еще еси перцолубец, шафранолубец, имберолубец, кгвоздиколубец, кминолубец, цукролубец й других бреден горко— й —сладколубец; еще еси конфактолубец; еще еси чревобісник; еще еси гретановстек; еще еси грітаногрател; еще еси грітаномудрец; еще еси детина; еще еси младенец; еще еси млекопий, — яко же ты хочеш біду военника, бьучогося й боручогося, у цицки матернеє дома сидючи, розсудити?» [6].

Леонід Махновець першим відзначив глибоку життєву основу «каталогів» великого сатирика: «Надзвичайно цікавим у цьому, здавалося б, довільному нагромадженні сатиричних неологізмів є те, що... неологізми йдуть у строгому порядку. Дистанція від кровоїдства-мясоїдства, що розпочинається воловиною-волоїдством і закінчується «сластоїдством» — пирогами, — це ж не що інше, як чергування страв... на бенкеті... порядок їх поїдання.

Після того, як пан виступив у ролі пирогоїда, Вишенський висміює його в іншому «амплуа»: «еще еси периноспал, мяккоспал, подушкоспал». Набитих «гноєм снідних» панів, природно, одразу вганяло в сон» [7].

Ясна річ, порядок у мовних конструкціях Івана Вишенського, Івана Котляревського чи будь-якого іншого письменника — не закріплений формулою порядок математичного ряду. В літературі, як і в інших галузях мистецтва, немає і ніколи не буде несхитного детермінізму, раз назавжди знайденого ключа хай до одного письменника, чи навіть одного твору. Але вірно схоплена загальна тенденція служить ефективним знаряддям філологічного аналізу.

Сягнемо ще глибше, аж за чорний провал золотоординського лихоліття. «Слово о полку Ігоревім» [8]. В яких тільки аспектах воно не досліджувалося! І все ж академік Д. С. Лихачов слушно зазначив, що «різні форми перерахунку в «Слові» потребують спеціального вивчення» і тут же подав цікаві спостереження над звертанням київського князя Святослава до всіх руських князів поіменно. Повне комплексне вивчення «Слова» в цьому аспекті — справа майбутнього.

Ведучи мову про попередників Котляревського, ми весь час оглядаємося на «Енеїду», пояснюємо метод аналізу літературного тексту, який у поєднанні з іншими видається плодотворним і застосовується в коментарі. Незадовго до того, як лягли на папір перші рядки твору Котляревського, німецький просвітителесі Лессінг писав у трактаті «Лаокоон, або Про межі живопису та поезії» (1766): «...Поезія користується не просто окремими словами, а словами в певній послідовності. Тому, якщо самі ті слова ще й не є природними знаками, то ціла низка їх може набути сили природного знака, — власне, тоді, коли ті слова мають таку саму послідовність, як і речі, що їх вони означають. Це ще один поетичний засіб, якому ніколи не віддавали належне» [9]. Котляревський слідом за народною творчістю, своїми літературними попередниками віддав належне тому поетичному засобові, розвинув його, збагатив, виявивши при цьому просто-таки безмежну винахідливість, в чому читач коментаря до «Енеїди» не раз матиме нагоду переконатися. Увага до предметного світу і його соковите живописання — прикметна риса перших зразків так званого раннього реалізму, літератури народною мовою. В цьому плані з ближчих до «Енеїди» вершин в європейських літературах вкажемо на «Дон-Кіхота» Мігеля Сервантеса та «Гаргантюа і Пантагрюеля» Франсуа Рабле.

За складнішими проблемами коментування «Енеїди» постають відносно простіші. «Енеїда» містить сотні й сотні реалій, виразів, натяків, маловідомих або й зовсім не зрозумілих сучасному читачеві, їх треба пояснити, а для цього не обійтися без відшукування в літературі всіх отих «піярських граматик», «октоїхів», «ісправників ваканцьових», «дульєтів», «охвотів», «гарлемпських капель», інших атрибутів давноминулого і забутого в деталях життя. Думку ж про те, що художня література, захована в ній духовність, поезія і гумор живе

доти, поки залишається зрозумілим наочне значення слова, нема потреби доводити.

А приказки і прислів'я, засновані на грі слів нісенітниці, фейєрверки фразеологізмів, щедрою рукою розсипані по всій поемі? Іван Франко в передмові до «Галицько-руських народних приповідок» зазначав: «Приповідка як монета: поки в обігу, кожний знає її ціну, а вийде з обігу, то й робиться не раз просто загадкою, особливо, коли вона оперта на якійсь грі слів, або являється ремінісценцією якоїсь мандрівної анекдоти, або якогось місцевого, давно забутого факту» [10]. «Енеїда» настільки органічно пов'язана з життям і культурою українського народу певного історичного періоду, настільки багатий зміст стоїть за «сміховиною», що в коментарі без звертання до народної творчості, етнографії, інших літературних творів до і після Котляревського не можна обійтися. Фольклорні твори беремо з джерел, якомога ближчих до часів Котляревського, а тому авторитетніших з наукового погляду.

Пояснюємо в коментарі також побутові реалії, які хоч і відомі зараз багатьом, особливо людям старшого віку, але на наших очах зникають або зникли з ужитку: піл, жердка, мичка, днище, витушка, жлукто, бровар, кушнір, шаповал і т. ін.

Читачеві мусимо нагадати, що освоєння коментаря вимагає певного рівня підготовки, відчуття художнього слова і любові до нього. У 1798 р. «Энеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским» вийшла у Петербурзі коштом Максима Парпури без відома і згоди автора. Були опубліковані перші три частини поеми, в кінці — доданий адресований російському читачеві словник під заголовком «Собрание малороссийски слов, содержащихся в «Энеиде», й сверх того еще многих иных, издревле вошедших в малороссийское наречие с других языков или и коренных российских, но неупотребительных». Словник є початком коментаря до «Енеїди» і разом з тим помітним явищем української лексикографії кінця XVIII ст. Обсяг чималий — 972 слова. Він став доброю основою для аналогічних словників у всіх подальших виданнях «Енеїди».

У другому виданні «Енеїди» (1808), ініціаторами якого напевне були вже інші люди (слова «Иждивением М. Парпуры» на титульній сторінці відсутні), і заголовок словника, і сам словник передруковано без жодних змін. Скопійовані навіть явні помилки (божовильный замість божевільний, мінія замість манія, чіпчиковать замість чимчикувать та ін.). Так само як і перше, це видання поеми було для Івана Котляревського несподіванкою. Воно ще раз нагадало авторові, яким нечуванним успіхом користується його твір, яку роль він відіграв і ще може відіграти в літературі і його житті. Адже 1808 р. був переломним для письменника.

З 1796 р. Іван Котляревський перебував на військовій службі. В січні 1807 р. він був переведений у Псковський драгунський полк, дислокований у білоруському місті Ліда, а 23 січня 1808р. подав у відставку. З дуже обмеженими за-

собами для існування, без зв'язків, капітан у відставці опиняється на роздоріжжі. Треба було знайти якесь місце на цивільній службі. Його в рідній Полтаві довелося шукати в приймальнях столичних вельмож. Серед меценатів, які могли допомогти капітанові у відставці, був добре йому знайомий, багатий та впливовий Семен Михайлович Кочубей. Може, завдяки Кочубею, може, кому іншому Котляревський тільки через два з половиною роки після залишення військової служби (за формулярним списком — 3 червня 1810 р.) нарешті був призначений наглядцем (завідуючим) Полтавського дому виховання бідних дворян.

У цей неспокійний та невлаштований період свого життя Котляревський заходився коло видання свого твору, додавши уже готову на той час четверту частину. Певне, фінансував видання той же Семен Кочубей, бо на окремій сторінці посвята: «С. М. К-ю усерднейше посвящает сочинитель». На титульній сторінці книжки читаємо: «Вергилиева Энеида на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. Вновь исправленная и дополненная противу прежних изданий, Санктпетербург, в медицинской типографии. 1809 года». На окремій сторінці «Уведомление» автора: «Энеида», на малороссийский язык переложенная, в 1798 й 1808 годах была напечатана без моего ведома и согласия. Она досталась господам издателям со многими ошибками и упущениями, случившимися от переписки, и сверх того и издавшие многое в ней по-своему переделали и почти испорченную выпустили под моим именем. Я решился исправить и дополнить прежде напечатанные три части и, присоединив четвертую, издать все вместе. Благословенное принятие Энеиды от публики будет наградою трудов моих; и ежели она принесет удовольствие читателям, то я поспешу предложить и пятую часть». У кінці книжки доданий «Словарь малороссийских слов, содержащихся в Энеиде и сверх того еще многих иных в Малороссии употребительных, исправленный, умноженный и дополненный словами для четвертой части». Після такого заголовка іде набраний без ніяких змін і поправок текст «Словаря», публікованого в попередніх двох виданнях. Слідом за ним вміщено під окремим заголовком «Дополнение к малороссийскому словарю», укладене вже самим Іваном Котляревським. Тут подано 153 слова. Видно, що Котляревський уважно прочитав словник перших видавців. Крім слів з четвертої частини, він вмістив у додатку ряд питомих українських слів з першої — третьої частин поеми, не включених укладачем чи може укладачами у словник попередніх видань. Не зрозуміло тільки, чому Котляревський не виправив очевидних помилок у словнику. Це він зробить пізніше, готуючи десь через півтора десятка років повне видання «Енеїди».

Після виходу у світ власноручно підготовленого третього видання «Енеїди» та тривалих клопотів з улаштуванням на цивільній службі, Котляревський назавжди осідає в рідній Полтаві і неспішно завершує головну справу свого життя.

П'ята частина «Енеїди» на кінець 1821 р. уже була завершена. В листі від 21 грудня 1821 р. він писав М. І. Гнедичу: «...Я как кончил ее, то перекрестился. Что же касается до 6-й, то будет чем полюбоваться». Невдовзі була завершена й остання, шоста частина. Російський літератор М. О. Мельгунов після відвідання у серпні 1827 р. Котляревського писав М. П. Погодіну, що поема доведена автором до кінця.

Завершивши поему, письменник укладає «Словарь малороссийских слов, содержащихся в «Энеиде», с русским переводом». Сюди увійшло 1547 слів, більше, ніж до словника першого видання та «Дополнения» Котляревського до третього видання разом узятих. Адже додалися ще п'ята й шоста частини поеми, крім того, введено нові слова з попередніх частин.

Укладаючи «Словарь», Котляревський взяв за основу словник до перших двох видань «Енеїди». Не раз він виправляв помилки своїх попередників, уточнював смислове значення слів. [11] «Бур'ян» — замість «на пустырях репейник и другие большие травы — негодная трава». «Буханець» — замість «сытник пшеничный» — «булка». Проте більшість слів перенесена Котляревським з першого словника без змін. Але це не применшує ролі письменника як укладача і коментатора власного твору.

Тимчасом лексикографи, належно оцінюючи словник до першого видання «Енеїди» (1798), невинуватно обминають його остаточний варіант, власноручно переписаний і доповнений Котляревським. Про нього не згадується жодним словом ні в «Історії української лексикографії» П. Й. Горещького (1963), ні в оглядовій праці — передмові В. В. Німчука до «Словника української мови» П. Білецького-Носенка, виданого 1966 р. А безпідставність такої недооцінки переконливо довів Агапій Шамрай на початку 50-х років. «Скептицизм, — писав він, — власне нічим не обґрунтований: до уваги брався один лише факт, а саме те, що повністю «Енеїда» вийшла в світ після смерті Котляревського. Ніяких інших фактів біографічного характеру, крім цього, немає для виправдання такого скептицизму. З біографічних нарисів про Котляревського ми дізнаємося, що він до кінця своїх днів працював над «Енеїдою» і незадовго до смерті продав рукопис харків'янинові О. А. Волохіннову, який і видав його у 1842 році... Немає, отже, рації сумніватися в авторській редакції тексту (і словника — О. С.) видання 1842 р.» [12]

Укладений Котляревським словник до повного видання «Енеїди» 1842 р. не раз передруковувався без змін у наступних виданнях або служив основою для власних приміток того чи іншого укладача.

Окремі дані для коментаря знаходимо в спадщині земляка і сучасника автора «Енеїди» М. Гоголя. Поряд з українським фольклором, помітний вплив на раннього Гоголя справив Котляревський. Ще навчаючись у Ніжинському ліцеї, він завіз записну книжку під заголовком «Книга всякой всячины, или Подручная энциклопедия» (почата 1826 р., по-

повнювалась до 1831 — 1832 років). Серед ранніх записів значне місце займають українські лексикографічні та фольклорно-побутові матеріали. Зокрема, «Лексикон малоросійський», для якого Гоголь брав матеріали з словника до «Енеїди», також словників, до даних до «Малороссийских песен» М. Максимовича (1827), до «Опыта собрания старинных малороссийских песен» М. Цертелєва (1819), «Грамматики малороссийского наречия» О. Павловського (1818). Деякі слова Гоголь, мабуть, брав безпосередньо з уст народу або з творів сучасних йому українських авторів. Зустрічаємо тут також ряд виписок з першої — четвертої частин «Енеїди», деякі з них взяті епіграфами до кількох розділів «Сорочинського ярмарку». В «Книгу всякой всячины», керуючись власними творчими планами, Гоголь з листів чи розповідей близьких людей вніс опис кількох українських ігор, страв, одягу, обрядів. Ті з них, що згадуються в «Енеїді», повністю або частково введені в наш коментар, у кількох випадках з ними звірені дані, взяті з інших джерел. Словниками до «Енеїди», іншими нечисленними матеріалами зі спадщини Котляревського, записами Гоголя і вичерпуються безпосередні матеріали до коментаря. Не так і мало з огляду на їх загальну кількість, однак зовсім недостатньо у порівнянні з масою місць, які треба пояснювати сучасному читачеві.

Після першого повного видання 1842 р. «Енеїда» не видавалась двадцять років. Ішла глуха доба миколаївської реакції. З розгромом Кирило-Мефодіївського товариства у березні 1847 р. українське літературно-культурне життя завмирає майже зовсім, аж до періоду революційного піднесення другої половини 50-х — початку 60-х років. З кінця 80-х років минулого століття кількість видань «Енеїди» починає швидко рости.

Помітним явищем стало видання «Твори Івана Котляревського» (Київ, «Вік», 1909). Сюди увійшли: «Енеїда, на українську мову перелицьована», «Ода до князя Куракіна», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник». В «Енеїді» пронумеровано строфи кожної частини окремо і в додатку «Од редакції. Бібліографічні та біографічні розвідки» подано пояснення до тексту відповідно до нумерації строф. У додатку «Од редакції» є посилання на «Українські приказки, прислів'я і таке інше» Матвія Номиса, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» Павла Чубинського, «Нові українські пісні про громадські справи» Михайла Драгоманова, на твори Григорія Сковороди, Івана Нечуя-Левицького, Анатолія Свидницького.

Зі ста дев'яноста приміток до тексту поеми близько півтора десятка розгорнуто у коментар, указано на фольклорні джерела та паралелі, на перегуки з давньою і новою українською літературою, на життєву основу призабутих побутових реалій. У примітці до «тарабарщини» Сівілли, якою відкривається четверта частина («Борщів як три не поденькуєш») вказано на зразки такого жаргону в бурсацькому середовищі старих часів та серед простолуду, наведені відповідні

приклади зі статті Івана Нечуя-Левицького «Українські гумористи та штукарі». В коментарі до макаронічного бурсацького жаргону, на якому звертаються послі Енея до царя Латина («Енеус ностер магнус панус»; IV, 46 — 47), наводиться аналогічне місце з «Люборацьких» Анатолія Свидницького. Також ширше пояснено рядки: «Гай, гай! ой, дей же його кату!» (I, 7); «...Загримотіла, Кобиляча мов голова» (II, 71); «І що то значить наш Статут» (III, 97) та ін.

Як недоліки цього видання рецензенти справедливо відзначали малу кількість пояснених місць та довільний їх вибір і надто вже скупий характер коментаря. Однак мав значення сам підхід до пояснення тексту. Тут зроблено виходи за межі твору, які напрошувалися, почате коментування поеми на тлі епохи та українського літературного процесу. Але намічена у виданні дорога довгий час лишалася непротореною. Незабаром почалася перша світова війна, за нею — великі революційні потрясіння та економічні розрухи, які не сприяли розвиткові літературознавчої науки.

У виданнях «Енеїди» уже радянської доби певний час не зустрічаємо такого, яке б просунуло вперед справу з коментуванням, хоч потреба в ньому ставала все більш відчутною. Проте кількість видань «Енеїди» зростала, в примітках та передмовах до них, окремих статтях та монографіях літературознавців хоч і в малій кількості, але спорадично нагромаджується матеріал для коментаря.

Серед дослідників, внесок яких у цю справу особливо помітний, треба згадати Ієремію Айзенштока (1900 — 1980). Він почав вивчати спадщину І. Котляревського ще у 20-х роках. У 1928 р. видав «Енеїду» із змістовною передмовою та примітками. Протягом усього життя літературознавець вивчав творчість І. Котляревського та його добу. Останнім словом І. Айзенштока про «Енеїду», певним підсумком його роботи на цій ниві стала передмова та примітки до видання творів Івана Котляревського російською мовою у великій серії «Библиотеки поэта» 1969 р. «Енеїда» тут публікувалась в перекладі Віри Потапової. Як і все, що вийшло з-під пера І. Айзенштока-літературознавця, передмова й примітки позначені високою фаховою культурою і нешаблонністю наукового мислення. Не втрачають свого значення висловлені ще у 20-х роках і розвинуті в його подальших працях спостереження над художніми особливостями поеми, характером відображення в ній людей і побуту, еволюцією стилю від яскраво вираженого бурлескно-травестійного до переплетення цього стилю з усе відчутнішими лірично-сентиментальними та героїчними елементами в останніх трьох частинах.

У 1952 — 1953 роках вийшло «Повне зібрання творів Івана Котляревського» у двох томах, підготовлене Агапієм Шамраєм (1896 — 1952). Це видання стало подією, етапним явищем у всій науці про Котляревського. Перший том відкриває змістовна стаття А. Шамрая «Проблема реалізму в «Енеїді» І. П. Котляревського», текст поеми заново підготовлений на належному науковому рівні того часу, подані

різночитання та варіанти всіх прижиттєвих видань поеми та списків 1796 й 1799 років (підготовлені Михайлом Михайловичем Новицьким (1892 — 1964). Примітки А. Шамрая до «Енеїди» уже своїм обсягом значно перевищували примітки до всіх попередніх та й наступних видань. Кілька його приміток у заново відредагованому і доповненому вигляді увійшло в наш коментар.

Поряд з «Словарем» самого Івана Котляревського, коментар Агапія Шамрая став основою приміток до всіх наступних видань «Енеїди», в тому числі до «Повного зібрання творів І. П. Котляревського» 1969 р., виданого з нагоди 200-ліття з дня народження письменника (підготовка тексту і примітки Бориса Деркача).

У пропонованому коментарі укладач, спираючись на здобутки попередників, прагнув зробити дальший крок на цьому шляху, допомогти сучасному читачеві проникнути в глибини геніальної трагедії. Зовсім не розхожою риторичною фігурою, лише визнанням реального буде застереження, що наш коментар не вичерпує всього багатства «Енеїди» і може не в усьому задовольнити допитливого читача. Але маємо певність, що коментар наблизить до нього далеку від нас епоху, а то й спонукає до самостійних роздумів у правильному і перспективному напрямі.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Вергілій — Вергілій П. Марон. Енеїда: В 12 кн. — К.: Дніпро, 1972.

Даль — Даль В. Пословицы русского народа. — М., 1957.

К. — взято з «Словаря малороссийских слов, содержащихся в «Энеиде», с русским переводом», доданого І. Котляревським до видань «Енеїди» 1809 і 1842 років.

К. с. — «Киевская старина».

Маркевич — Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. — К., 1860.

Нар. — 3 народних уст.

Номис — Українські приказки, прислів'я і таке інше. (Спорудив М. Номис. — СПб, 1864).

Франко. Приповідки — Галицько-руські народні приповідки: У 3 т. — Львів, 1901 — 1910.

Чубинський — Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: В 7 т./ Под ред. П. П. Чубинского. — СПб., 1872 — 1879.

ЧАСТИНА ПЕРША

1. Еней — один з героїв античного міфу про Трою. Син Анхіза, царя міста Дардана в Малій Азії, і богині Венери. Після зруйнування греками Трої поплав, виконуючи волю богів, до Італії і після ряду пригод, що склали зміст «Енеїди» римського поета Публія Вергілія Марона, поклав початок Римській державі.

Троя (або Іліон) — стародавнє місто-держава в Малій Азії, в районі протоки Дарданелли. У кінці XIX ст. німецький археолог Генріх Шліман шляхом розкопок встановив місце, де сто-

яла Троя. Оспіваний в «Іліаді» Гомера похід греків на Трою, здобуття і зруйнування ними міста відбулися у XII ст. до н. е.

Осмалених, як гиря, ланців — троянці вискочили з палаючого рідного міста, тому — осмалені. Гиря, гирявий — коротко острижений, взагалі: негарний, непоказний.

Ланець — гультяй, розбишака. Лайливе слово, неодноразово зустрічається в творах Івана Котляревського. Походить від ландміліція (нім. Die Landmilitia] —gt; ландець —gt; ланець. Ландміліцією були названі сформовані за указом Петра I від 2 лютого 1713 р. війська з розміщених на території України полків регулярної російської армії і спеціально навербованих солдатів для несення охоронної та сторожової служби (див.: Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — СПб., 1830. — Т. 5. — С. 13). Пізніше кількість ландміліцейських полків була збільшена. В 1722 р. до ландміліції була зарахована деяка частина українського козацтва. В наступні роки ландміліція не раз переформовувалась, в 1736 р. за поданням генерал-фельдмаршала Мініха була названа Українським міліцейським корпусом і мала в своєму складі двадцять кінних полків. У 1762 р. імператор Петро III наказав іменувати цей корпус просто Українським, і з того часу назва «ландміліція» офіційно перестала вживатися. В 1770 р. Український корпус був злитий з регулярною російською армією. Особливий податок, який платило населення України на утримання ландміліції, був скасований тільки на початку XIX ст.

2. Юнона — в римській (Гера — в грецькій) міфології — дружина Юпітера (Зевса), покровителька жінок, покровителька шлюбів. Під час Троянської війни була на боці греків і переслідувала троянців, залишилася їхнім ворогом і після падіння Трої.

3. Венера — в римській [Афродіта — в грецькій) міфології богиня краси і кохання, дочка Зевса. Одна з легенд про Венеру — її любовне захоплення троянцем Анхізом, до якого богиня з'явилась на гору Іда у вигляді пастушки і народила від нього сина Енея. Під час війни з греками допомагала троянцям.

Парис — один з синів троянського царя Пріама, дядько Енея з боку батька, призвідець пагубної для його батьківщини війни з греками. За античною міфологією, до Париса з'явилися три богині — Гера, Афіна, Афродіта (відповідно у римлян — Юнона, Мінерва і Венера) — й попросили бути суддею у суперечці за яблуко, яке мусило дістатися найвродливішій з них. Гера обіцяла віддати йому у володіння велике царство — Азію, Афіна обіцяла славу полководця, Афродіта — найпрекраснішу жінку на землі. Парис віддав яблуко Афродіті. При її сприянні викрав у одного з грецьких царів Менелая дружину — прекрасну Єлену, що й послужило приводом для Троянської війни.

Путивочка — сорт невеликих круглих яблук.

4. Геба — дочка Юнони і Зевса, під час бенкетів підносила олімпійцям напоити богів — нектар і амброзію.

Гринджолята — зменшене від гринджоли — низькі й широкі сани з боками, що розширюються від передка. Також — маленькі дитячі санчата. Розкована гра неоднозначністю слова, часте вживання слів, серйозний зміст яких містить в собі гумористичний заряд — суттєва прикмета стилю «Енеїди». Богиня на дитячих саночках!

Павичка — коняка павиної масті, також — зменшене від лава. У римлян пава — птах Юнони. Добрий знавець народного побуту, художник Василь Онисимович Корнієнко в ілюстрації до «Енеїди» Котляревського (1909) витлумачив павичку буквально: запряжена в шлею пава, як лебідь у відомій байці, летить у небесах поверх хмар, за нею на гринджолах — Юнона. В лібретто до опери «Енеїда» Миколи Карповича Садовського сцена відвідин Юноною бога вітрів Еола відкривається словами: «З верховини Олімпу спускаються саночки, запряжені павичкою. В саночках сидить Юнона, убрана в старосвітське убрання...» І далі: «Юнона сідає знову на свої саночки і злітає на Олімп» (Лисенко М. Збір. творів: У 20 т. — К., 1955. — Т. 7. — С. 44). Для оперної умовності птах в упряжці пасує. Однак чому Юнона виїздить саме на санях, а не на якомусь колісному екіпажі, як у перших двох виданнях поеми? Справа у тому, що в XVII — XVIII ст. і навіть пізніше сани широко застосовувалися не тільки зимою, а й у літню пору, надто в болотистих і лісистих місцевостях. До того ж, що в даному разі головне, їзда на санях вважалася більш почесною, ніж на колесах, тому знатні особи, насамперед духовного сану, при парадних виїздах, безвідносно до пори року, віддавали перевагу саням (адже богиня Юнона їде до бога Еола).

Кибалка — старовинний жіночий головний убір у вигляді високої пов'язки на голові, з двома довгими кінцями, які спадали на спину. Носили тільки заміжні жінки.

Мичка — пучок приготовленого для пряжі волокна конопель або льону. Один кінець насадженої на гребінь мички звисав, мов коса, вниз, і з нього пряля сукала нитку. Тут: пасмо волосся, що вибивалося в молодиці з-під кибалки, або взагалі коса. З'являтися на людях з відкритою косою, чи навіть пасмом волосся, що виглядає з-під головного убора, заміжній жінці не годилося.

Взяла спідницю і шнурівку — тобто спідницю і керсет, старосвітський жіночий убір. Керсет не мав рукавів, його одягали поверх вишиваної сорочки, стягували спереду при фігурі шнурівкою. Одягали тільки разом з спідницею. І спідницю, і керсет шили по можливості з кращих, яскравих тканин, прикрашених усами (див. коментар: I, 14), та ін.

Еол — бог вітрів, жив на плавучому острові Еолії.

5. Поставила тарілку з хлібом — коли молодиця йде в гості, то, за звичаєм, вона дарує хазяїнові хлібину, притому спечену у власній печі.

6. Суцїга — собачий син, розбишака, пройдисвіт.

7. Дей же його кату! — вигук, що означає подив з досадою. За значенням близький до: «Ти глянй! Така досада!»

Імена вітрів з античної міфології: Борей — холодний північний або північно-східний вітер. Нот — теплий південний вітер, тиховій. Зефір — західний весняний вітер, який приносить дощі. Евр — східний або південно-східний вітер, який приносить засуху.

8. Трістя — трясина, грузьке болото. Іван Франко до записаної у рідних Нагуєвичах примовки «Іди в трістя та в болото!» додав пояснення: «Трісте тут у значенні тростина, що росте на болоті» (Франко. Приповідки. — Т. 3. — С. 225).

Чвирк — залишок після вторинної перегонки горілки.

10. Півкопи — двадцять п'ять копійок. Еней пообіцяв дати Нептуну хабара — півкопи. Для бога Нептуна (в «Енеїді» боги — переодягнене вище панство, знать) та й для пана Енея півкопи — мала сума. Цим самим підкреслювалася скаредність і жадоба Нептуна до грошей. В другій частині поеми, влаштовуючи поминки по батькові Анхізові, Еней кидає півкопи в дарунок простолюдині («З кишені виїнявши півкіпки, Шпурнув в народ дрібних, як ріпки»). Отже, і згадана сума хабара богів моря розрахована на комічний ефект. А яка була реальна ціна грошей на Україні в другій половині XVIII ст.? Певне уявлення дають, приміром, збережені в архівах описи та оцінка в грошах майна козаків і селян Менської та Борзнянської сотень Чернігівського полку, знищеного пожежами у 1766 р. Описів чимало, ціни на ту саму річ, будівлю, тварину вказані багато раз, причому в різних селах. Вони такі: хата рублена з сінями і прикомірком — від 10 до 25 крб., комора рублена — 3 крб., віз під коней — 40 — 50 коп., плуг — 12 коп., відгодована свиня — 1 крб. 50 коп., вівця — 50 коп., гуска — 10 коп., курка — 2 коп., кожух звичайний — 1 крб. 20 коп., смушева шапка — 30 коп., чоботи — 20 — 30 коп. (Див.: Сумцов Н. Ф. К истории цен в Малороссии /К. с. — 1887. — Т. 7. — Кн. 2. — С. 696 — 697). Звичайно, вказані ціни порівнювати з сучасними не можна. Інша доба, інша економічна система, інші виміри.

11. Дряпїчка, дряпїжник — той, хто оббирає кого-небудь, здирник. Походить, певне, від слова драпач — шаповал, який очищає виготовлену шкіру від шерсті дротяною щіткою.

12. До лясa — польський ідіоматичний вислів, що означає втечу.

Світелка — невелика світилиця, парадна кімната в хаті, будинку.

13. Шальовки, шалівки — тонкі, неширокі дошки, якими оббивають (шалюють) стіни, стелю, дах. Означення соснові — один із зразків точної передачі Котляревським життєвої правди. Шальовки кращі — соснові. Просякнуті живицею, вони порівняно стійкі проти гниття.

Лемішка — див. коментар: I, 27.

14. Дудка — див. коментар: I, 28.

Очіпок — головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, інколи з подовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся. Венера, так само як і Юнона, одягла святковий убір української молодиці, але вже ін-

ший, вишуканіший, яскравіший, як подобає богині краси й кохання, та ще й молодший за віком від Юнони. Замість аскетичної кибалки, що лишає відкритим тільки лице, у неї грезетовий, тобто парчевий, очіпок.

Кунтуш з усами люстровий (люстрин — дорога шовкова тканина з глянцем; уси — нашивками із золотої і срібної тасьми). Кунтуш — верхній жіночий одяг. Мав одкидні й розрізні рукава, так звані вильоти. Жінки могли носити кунтуш і зовсім без рукавів. Він мав вилоги на грудях, у талії щільно стягувався гапликом без пояса.

Ходить на ралець — по нарочитим [помітніших] празникам ходить на поклон с подарками (К.). Венера хоча і йде до Зевса «на ралець», проте не бере з собою хліба і не веде мови про подарунки, як це робила Юнона під час відвідання Еола (I, 4). Ритуали під час відвідання рідного батька — не обов'язкові, а давати хабара — суперечить життєвій правді. Натомість вона бере батька слізьми.

15. Зевес — у грецькій міфології (у римській — Юпітер) бог грому і блискавки, найстарший між небожителями. В „Енеїді” Котляревського інколи фігурує під іменем Йовиш, на польський лад.

Сивуха — звичайна, невисокого гатунку горілка, недостатньо очищена.

Восьмуха — восьма частина кварта (близько 125 грамів).

Кварта — кухоль, десята частина відра (К.). У добу феодалізму на Україні, навіть у кінці XVIII ст., після ряду заходів уряду Російської імперії по уніфікації мір і ваги, спостерігається їх велика різноманітність. Іноді просто неможливо перевести давню міру на сучасну систему мір. «...Не тільки кожне місто і містечко, але навіть багато продавців мали свої особливі міри. Так... для міряння рідини служили: відро, відерце, кварта, яких містилося в казенному державному відрі 24. Зустрічається також міряння куфами, барилами, носатками, але ці останні були власне не мірами, а посудиною тільки приблизної величини, так, наприклад, куфа містила 18 — 40 відер» (Попытка к уравниению мер и веса в Малороссии XVIII в. /К. с. — 1889. — № 7. — С. 231).

Йон — бач.

У свинки грати — Микола Гоголь так описує цю гру: «На утрамбованій і твердій землі стають у коло; кожний перед собою має ямку, в яку тикає кінцем палиці. Посередині кола трохи більша ямка, в яку той, що перебуває за колом, гонить теж палицею м'яч. Ті, хто стоять колом, намагаються не пустити м'яча в ямку посередині. Але, відбиваючи його палицею, кожний повинен зараз же ткнути її на своє місце, бо той, хто пасе свиню (гонить м'яч), заволодіє місцем, ставлячи у вільну ямку свою палицю, а хто гавив, — буде замість нього гонити м'яч» (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 512).

16. Згідно з «Енеїдою» Вергілія, Енеєві було призначено стати засновником міста Рима і могутньої Римської держави, основоположником великої династії правителів.

Як. вернеться пан хан до Криму — тобто, ніколи того не буде. Кримське ханство було ліквідоване і приєднане до Російської імперії 8 квітня 1783 р.

Нар.: Як хан долізе до Криму (Номис. — С. 109).

17. Я в правді так твердий, як дуб — порівняння бере початок у язичеській міфології. У стародавніх греків дуб — дерево Зевса, у римлян — Юпітера. Відповідно в язичників-слов'ян дуб пов'язаний з культом бога грози і блискавки — Перуна.

18. Дідона — за античними легендами, фінікійська царівна, яка заснувала місто-державу Карфаген на африканському узбережжі Середземного моря.

Мосць — величність.

Іди, небого — тут у значенні: сердешна, бідолаха.

Понеділкувати — поширений у давні часи звичай пости-ти в понеділок.

У цей день не виконували важкі роботи й такі, що вимагали тривалого часу, наприклад прядіння. Понеділкували тільки одружені жінки. Але вже на початку XX ст. відомий український етнограф Микола Сумцов констатував відмирання цього звичаю: «...Додержання посту в понеділок... нині місцями практикується старими жінками з приурочуванням давнього звичаю до святого понеділка» (Сумцов Н. Бытовая старина в «Энеиде» Й. П. Котляревского: Сб. Харьк. историко-филолог. о-ва. — Харьков, 1905. — Т. 16. — С. 155).

20. „Голе троянство” геть вибілося із харчових запасів. Вперше і востаннє за весь час їхнього мандрування Котляревський не називає наїдків, а говорить просто „чогось попоїли».

21. У цій строфі подається характеристика Дідони. Ні тут, ні далі Котляревський прямо не зображає і не називає її царицею. Перед нами — українська молодиця, вдова заможного пана середньої руки. Спосіб характеристики Дідони, як і інших персонажів „Енеїди», — це перелік рис, якостей, у даному разі тільки позитивних, які складають той характер. Перша оцінка дещо побіжна: «розумна і моторна». Потім, звернувши нашу увагу на Дідону, оповідач розгортає ширшу характеристику. Йде ряд означень: «трудяща», за ним — паралельне означення-синонім у вищому ступені: «дуже працююча». Далі — ще позитивні риси: «весела», «гарна». Як бачимо, змальовано народний ідеал молодиці. Найважливіша прикмета того ідеалу — працюючість. З шести означень ідеалу жінки працюючості відведено два, одне з них у вищому ступені (єдиний у строфі прикметник вищого ступеня). Звернімо увагу: на останньому місці — «гарна». У щойно змальованих образах Венери і Юнони майже все зосереджено на зовнішності, уборах, а тут бачимо зовсім інше. Убори Дідони будуть не менш уважно й любовно написані далі, тут же йдеться виключно про моральні якості, вдачу, життєві обставини. Дуже багато буде важити для Дідони прибуття троянців, надто великі надії пов'язує цариця та її близькі з появою Енея. Перед потенціальним женихом насамперед викладається найважливіше з народного погля-

ду — якості молодій вдові як людини і хазяйки. Далі в усій поемі таку пильну увагу до моральних рис, особистої вдачі зустрінемо тільки один раз — при змалюванні майбутньої дружини Енея Лависі, народного ідеалу дівчини на виданні. А тепер звернімо увагу на означення «сановита», яке стоїть після «веселої», «гарної», замикаючи перелік достоїнств Дідони. Справа в тому, що воно не зовсім прикладається до українського народного ідеалу жінки, взяте з іншого смислового ряду. В «Словнику української мови» зафіксовано два значення слова сановитий: 1) який має високий сан, чин; 2) показний, величний з вигляду. Тільки тут, в одному з семи означень-похвал Дідона наближається до цариці. Воно було б на місці у ряду: «мудра» («розумна» має більш практичний, житейський відтінок), «могутня», «милостива» і т. ін. Чому ж слово «сановита» опинилося в чужому для нього лексичному оточенні? Справа в тому, що перед нами — травестія. Взятє з іншого (царського, великопанського) шару лексики, поняття в невластивому йому оточенні створює певний комічний ефект. Воно заховалося в самому кінці останнього рядка характеристики і ненав'язливе, ледве помітно виглядає звідти, мов краєчок царської мантиї з-під плахти молодиці. На ідеал української жінки падає травестійно-гумористичний відсвіт, весь він немов пройнятий любовно-іронічним усміхом автора. Наступне слово «бідняжка» ніби маскує, а насправді підсилює гумористичний мотив — сановита бідняжка!

22. Звертаючись із запитаннями до троянців, Дідона перелічує різні види мандрівок людей у давні часи. Передовсім згадано чумацькі валки на Дон та у Крим. Як відомо, основним товаром чумацького промислу в ці краї були сіль і риба. Потім названо переселення з одного краю України в інший («виходці-бурлаки»). На початку 90-х років XVIII ст. частина запорожців частково сушею, частково морем переселилася на «подаровані» царицею Катериною II землі між річками Кубань і Єя, утворивши там Військо чорноморське. Здогади, що Котляревський в мандрах троянців відбив і цей історичний епізод, не мають реальних підстав. Нарешті — мандри на прощу до Києва, Почаєва та інших місць паломництва.

23. Мана — привид, міраж. Ману пускати — дурачити, морочити.

Вирва — викуп, який бере на весіллі з нареченого брат молоді. У переносному значенні також — хабар. В три вирви — дати відкупного в потрібному розмірі, синонім до «втришия прогнати».

24. Постолои, також личаки — простонародне взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви, яке звичайно взували з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками чи ремінцями (волоками).

Кожух — верхній чоловічий одяг, звичайно з непокритою тканиною овечої шкіри, хутром до середини, довгий, з великим коміром.

Свита — простонародний верхній одяг з домотканого сукна.

Пеня — напасть, біда.

25. Тоді Великдень був би нам! — до фразеологізму «Великдень раз у рік» Іван Франко дає таке пояснення: «Се одно з найбільших, а у нашого народа таки найбільше свято» (Франко. Приповідки. — Т. 3. — С. 398).

26. Піл — широкі, грубі дошки, покладені в хаті між піччю з того боку, де черінь і припічок, та протилежною стіною. Піл служить ліжком і лавою. Ширина його — близько двох метрів, щоб упоперек могла вільно лягти доросла людина.

І їли сім'яну макуху — макуха — вижимки чи збой з конопляного сім'я, вживали як десерт або легку закуску.

27. З полив'яних мисок — з мисок, покритих зсередини поливою, особливим склоподібним сплавом.

Свинячу голову до хрину — ритуальна страва. У слов'ян-язичників дикий кабан (вепр) уважався священною твариною, його приносили в жертву богам, починали з нього, як ритуальної страви, трапезу. Потім поряд з дикою або на зміну їй прийшла домашня свиня. Таке ж ритуальне значення мала страва з домашньої птиці, зокрема індики. З вепром пов'язаний культ верховного бога Перуна, з домашньою птицею — культ життєдайної, плодоносної матері-землі (див.: Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. — К., 1982. — С. 52 — 53). Спосіб приготування: «Свинячу голову очистити, вимити і поставити варитися; натерти хрину, зажарити його з маслом, покласти туди борошна, розвести трішки бульйоном, покласти сметани і закип'ятити з невеликою кількістю солі; вийняти зварену голову, відділити від неї нижню щелепу і подавати» (Маркевич. — С. 162).

Локшину на переміну — говорять ще «на переміжку» — про легші страви, які подають між м'ясними.

Локшина — «замісити пшеничне тісто на яйцях, розкачати в тонкий корж, нарізати вузькими смужками і зварити у воді з маслом або на молоці» (Маркевич. — С. 157).

Куліш — густа юшка з пшона. «Змити крупу або пшоно в горшку, залити водою і зварити з олією, коров'ячим маслом або свинячим салом» (Маркевич. — С. 153).

Лемішка — «піджарити гречаної муки, розвести її солоним кип'ятком; скласти в горщик, поставити в піч на одну годину; подавати з піджареною на коров'ячому маслі або на олії цибулею» (Маркевич. — С. 156).

Зубці — кутя з очищених зерен ячменю, зварена з потовченим і пересіяним на сито конопляним сім'ям.

Путря — «зварити кутю з ячменю; викласти її в ночовки, обсипати житнім солодом, добре перемішати, викласти в діжечку, залити солодким квасом, поставити в тепле місце на добу» (Маркевич. — С. 157).

Кваша — колись одна з популярніших страв («борщ, каша, третя кваша»). «Взяти житнього борошна, гречаного і солоду, висипати в діжечку, розмішати горячою водою (але не кип'ятком), дати півгодини або годину побродити; добре закип'ятити другу воду і розводити на смак, щоб було рідше або густіше, хто як любить; поставити на печі на тепле, щоб прийняло кислоту, тоді варити в горшку і подавати» (Марке-

вич. — С. 156). В квашу також часто кладуть для смаку і гостроти сушені груші, сливи чи якісь інші фрукти.

Шулики — порізані на невеликі кусочки пшеничні коржі, залиті розведеним медом разом з м'ятим у макітерці маком. Наїдки тут і у всіх подальших картинах бенкетування троянців автор перелічує в тій послідовності, у якій їх подавали на стіл. Звичайно, останніми подавали солодкі страви, послідовно: путря, кваша, шулики, причому кожна наступна страва була солодша за попередню. Хотілося б звернути увагу на шанобливе ставлення в той час до їжі. Під час святкового бенкетування козаки могли кидати в грязь і топтати дорогі убори, сипати грішми, але ніколи не могли собі дозволити зневажливого ставлення до хліба, їжі взагалі. І обідаючи після тривалого морського походу, і бенкетуючи цілими днями, троянці все підбирають, «як на вечері косарі» (IV, 29). Адже не годилося ставити на стіл чергову страву, коли в мисках ще залишалася попередня. Цікаво, що Котляревський у «Енеїді» жодного разу не згадує картоплі, хоч її за життя письменника почали культивувати на Україні. Досить швидко вона вийшла в число головних городніх культур. У «Салдацькому патреті» (1833), перелічуючи виставлені на ярмарку овочі, Квітка-Основ'яненко називає і «картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть».

28. За панським столом, можливо, кожен гість мав кубок. Однак за давньою народною традицією обносили і частували всіх гостей по колу однією чаркою. В народних звичаях живе цілий кодекс правил, хто і в якій послідовності підносить гостям чарку, з кого починати частування.

Мед, пиво, брагу, сирівець — названі найдавніші відомі в нас напої. Перелік по низхідній, від кращого до найдешевшого — сирівцю, єдиного в цьому ряду безалкогольного напою.

Калганка — горілка, настояна на калгані (трава, корінь якої вживається також у народній медицині).

Ялівець (*Juniperus*) — рослина родини кипарисових, росте кущами, рідше невеликими деревами. Він і зараз поширений на Україні. Використовується як декоративне дерево. Має гострий смолистий запах. Дим з ялівця (плоди і стебла тліють на гарячому вугіллі) має лікувальні властивості.

Горлиця — давній український танець. Танцюють парою: дівчина («горлиця») і парубок. Пісня до танцю часто варіюється, імпровізується залежно від обставин. У піснях такого типу тільки перший куплет рідко зазнає якихось змін. Подаємо ближчий до Котляревського в часі запис пісні, опублікований у 80-х роках минулого століття з приміткою: «Останні два куплети виконував Семен Степанович Гулак-Артемівський», відомий український композитор і співак, автор опери «Запорожець за Дунаєм».

Ой дівчина-горлиця

До козака горнеться;

А козак, як орел,

Як побачив, так і вмер.

Умер батько — байдуже,

Вмерла мати — байдуже,
Умер милий, чорнобривий,
Жаль мені його дуже.

І за батька «отче наш»,

І за матір «отче наш»,

За милого ж душу

Танцювати мушу

(Пісні, думки і шумки руського народу на Подолії, Україні і в Малоросії. — К., 1885. — С. 128).

Зуб — танок, який танцювали під сопілку. Один з різновидів сопілки називається «зубівка».

Дудка, інакше «дуда», «коза», «волинка» — музичний інструмент, що складається з шкіряного міха і вставлених у нього двох, інколи трьох трубок. На одній, як на сопілці, грають мелодію, інші дають фон, незмінний тон (див. також коментар: I, 37).

По балках — танцю чи пісні під такою назвою виявити не вдалося. В перших двох виданнях «Енеїди», здійснених без участі Котляревського, було: «Ой, ненько, на цимбалах грали».

Санжарівка — темпераментний розгульний танець. Приспівки до «санжарівки»:

Ішли дівки з Санжарівки,

А за ними два парубки;

А собаки з маківок,

Гав-гав на дівок.

Ой дівчина кумина

Поїхала до млина.

Зачепила в сухий пеня

Та й стояла цілий день.

Продай, мамо, дві корови,

Купи мені чорні брови,

На колодці стояти

Та на хлопців моргати.

Чом, чом боса ходиш?

Чому чобіт не заробиш?

Ой не жалуй дурнички,

Купи нові черевички!

(Закревський Н. Старосветский бандуриста. — М., 1860. — Кн. 1. — С. 75). У чотирьох „граючих” рядках 28-ї строфи першої частини «Енеїди» блискуче виявився дивовижний музикальний слух Котляревського (він грав на скрипці). Спробуємо проаналізувати звукову інструментовку рядків. Тут необхідне вдумливе вчитування в текст, вслухування в мелодію і наростаючий темп.

„Бандура горлиці бриньчала” — чуються перебори струн бандури в помірному темпі. „Сопілка зуба затинала” — прискорення темпу і підвищення тону; після двох „бринь” попереднього рядка (причому перше тихіше — „ба”, друге голосніше — „бринь”) — три такти сопілки, кожний голосніший попереднього: «со» (глухий приголосний і голосний), «зу» (дзвінкий приголосний і низький, приглушений голосний),

«за» (той же дзвінкий приголосний, але вже в парі з високим голосним). «А дудка грала по балках» — вступає інструмент, голосніший, ніж два попередніх, з іншим забарвленням тембру, росте темп: після «ду-ду» ідуть варіації.

„Санжарівки на скрипці грали” — даліше підвищення темпу і тону. Завдяки нагромадженню дзвінких приголосних та свистячих рядок немов зіграний на скрипці. Вслухаймося у вступні акорди: «с», «н», «ж» — на два такти — «ду-ду» — три перебори пальців скрипаля, три порухи смичка. Звернімо увагу на те, що інструменти починають звучати у певній наступності. Першою — порівняно неголосна бандура, за нею голосніша — сопілка, потім ще голосніша — дудка. І нарешті всіх покриває цариця музики скрипка. Народним танцям властивий органічний синкретизм, єдність ритму танцю, музики, співу. Пісня для танцю втілює його ритм і дух, без нього вона, як і без мелодії, за висловом Лесі Українки, «тільки наполовину жива». Одяг, в якому виходять на круг, а особливо взуття («Дам лиха закаблукам, Закаблукам лиха дам! Дам лиха закаблукам, Дістанеться й передам») часто фігурують в піснях до танцю, і не просто так, до слова, а тому, що вони є неабиякою складовою частиною святкового дійства. Демонструють не тільки силу і вправність у танці, а й одяг, убори. Недарма дробушкам, чоботам і свиткам присвячений окремий рядок коментованої строфи.

Дробушка — жіноча картата плахта, вважалася особливо нарядною. Плахта — верхній одяг типу спідниці, зроблений із двох, зшитих до половини кусків картатої шерстяної тканини. Святкове вбрання. З народної пісні:

Вийди, вийди, молодице, з відром по водицю,
Нехай же я подивлюся на плахту-дрібницю.

(Собрание русских народных песен с их голосами. — СПб, 1805. — С. 182).

29. Проворну, чепурну і гарну — народний ідеал дівчини, прикмети названі в порядку їх важливості. Пор. змалювання молодиці Дідони (I, 21), дівки на виданні Лависі (IV, 21 — 22).

Юпка — верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки, переважно з рукавами. За призначенням близька до сучасного легкого демісезонного пальта чи плаща.

Запaska — жіноче вбрання, що заміняє спідницю. Кусок чорної, звичайно шерстяної тканини (власне запaska) обвивався кругом стану так, щоб кінці його сходилися попереду. Поверх запаски у вигляді фартуха був кусок тканини синього кольору (попередниця). Запаску і попередницю підперізували червоним поясом. У Ганни запaska з фланелі (франц. flanelle) — дорогої фабричної тканини. Святкове вбрання її, так само як Дідони та Енея, пошито не з домотканого полотна та сукна, а з купованих тканин, що в ту пору могли дозволити собі тільки заможні люди.

Стьонжки, стьожки — кісники.

Ковтки — сережки.

Третяк — потрійне притоптування в танці. Часто викликають у танець, особливо дівчата, не словами, а танцем.

Вихилясом — танцюють, нахилиючись то вправо, то вліво, приваблюють, розпалюють свою пару, заглядають їй в очі, викликаючи на круг. Чому в танець з Енеєм іде не Дідона, а її молодша сестра, дівка Ганна? Тому що молодицям та ще вдовам не годилося танцювати разом з дівчатами та парубками, тим більше не годилося вдові з першого знайомства припрошувати до танцю парубка. Прийнято, розпочавши, танцювати до тих пір, поки грають музики. Вийти з танцю раніше, особливо парубкові, означало показати слабкість. Хто доведе свою пару до найбільшої втоми — той кращий танцюрист (див.: К. с. — 1898. — Т. 61. — Кн. 4. — С. 10 другої пагінації).

30. Гоцак — те саме, що тропак — народний танець.

Гайдук — народний танець. Садив гайдуга — танцював навприсідки.

Не до соли — примовка «Тепер мені не до солі» пішла від народного оповідання, відомого у варіантах. Наводимо поданий у «Трудах» Павла Чубинського, підготовлених у 70-х роках минулого століття: «Послав батько сина за сіллю, дав йому гривню грошей. Купив син солі, скільки було сказано йому, ще шага й виторгував з тих грошей; всипав сіль у заполу та й іде додому. По дорозі був шинок, а в шинку тому гра музика, люди танцюють, аж діл гуде. Надійшов туди наш парубок і дуже йому заманулося потанцювати, а в кишені шаг мулить.

— Музико, грай мені одному! — погукнув парубок, віддав того шага і почав танцювати, аж хата мала, а він закидає ноги, і вприсідки, і через ногу, усяк було. Затанцювався парубок, а сіль потроху сиплеться з заполи. Що майне він ногою, то сіль так і поросне по хаті. А люди стоять округи та й приказують йому саме під ногу, мов знарошне приграють:

— Ой, парубче, сіль сиплеться, ой, парубче, сіль сиплеться!
А парубок зайшовся так, що й себе не тяме, та все їм:

— Тепер мені не до солі, коли грають на басолі! Тепер мені не до солі, коли

грають на басолі!

Ходив, ходив парубок, поки аж відтанцював свого шага. Стала музика і він став. Глянув — аж сіль уся на долівці, ще сам він і порозтирав її ногами.

Скривився парубок та в сльози:

— А бодай його лиха година знала! Що ж тепер тато скажуть!

Потяг собі, сердега, додому» (Чубинськи й. — Т. 2. — С. 379).

Здавна на Україні, так само як у Росії та Білорусії, сіль, як переважно привозний продукт першої необхідності, цінилася високо і витрачалася економно. Сіль була важливим, коли не основним, продуктом чумацького промислу. Знали сіль «кримку» і «бахмутку». Першу одержували від випаровування на сонці морської води в Криму, другу — від випаровування на спеціальних сковородах добутої з соляних колодязів води. Колодязі знаходилися на березі невеликої річки Бахмутки в нинішньому Донбасі. Біля солеварень ви-

никла укріплена слобода, потім — місто Бахмут (тепер Артемівськ, великий центр соледобувної промисловості). Свідчать, що «бахмутка» була більш дрібною і вважалася кращою на смак (див. також коментар: IV, 45). Страви прийнято було варити без солі. Її ставили на стіл окремо. Звідси й звичай зустрічати гостей найдорожчим у господарстві — хлібом і сіллю. Хліб і сіль на столі — ознака достатку. Розсипати сіль не те що з торби — солянки вважалося в народі недоброю прикметою (посваритися).

31. Варенуха — «Хлібне вино або наливка, варені з сухими плодами, медом і пряним корінням» (К.).

32. Про піч багато хто з молодших та й старших уже не має певного уявлення. Споконвічний неодмінний атрибут житла, хранительниця вогню й тепла, з припічком та черінню, уже майже відійшла в минуле. Зараз тільки інколи в селянських хатах, на кухні, продовжують ставити печі менших, ніж раніше, розмірів і меншою черінню над ними, скоріше як данину традиції, ніж з практичної потреби. На черені, яка нагрівається, коли топлять піч, сплять, сушать зерно, в тому числі просо, перед тим як везти його шеретувати на пшоно.

Просо відоме ще з доісторичних часів як зернова культура. Згадується в дуже давніх зразках народної творчості: «А ми просо сіяли, сіяли...» Традиційно просо займає досить значне місце в харчовому раціоні українського народу. В повсякденному побуті пшоняна каша або куліш — звичайна страва. А в козацьких походах, чумацьких та бурлацьких мандрах пшоняна каша з салом, у піст з рибою та олією — перший наїдок.

33. Оренда, оранда — корчма. У святкові дні тут збиралися на гуляння, танці. Назва „оранда” походить від того, що корчмарі за право торгувати горілкою платили в державну казну належний податок (брали в аренду).

У неділю на селі,
У оранді на столі
Сиділи лірники та грали
По шелягу за танець.
Кругом аж курява вставала.
Дівчата танцювали
І парубки...

(Тарас Шевченко. Титарівна)

Кораблик — старовинний жіночий головний убір, переважно в середовищі панства і заможного козацтва. Висока шапка з парчі або бархату з хутряним ободком. Формою нагадувала кораблик, звідси й назва. Верх круглий, з дорогоцінної тканини, інколи винизаний жемчугом і дорогоцінним камінням, над лобом викроєний гострим кінцем уверх (як ніс корабля), вуха залишалися відкритими. Ободок — завжди з чорного матеріалу, потилицю прикривав округло викроєний чорний клапан.

І начепила ланцюжок — одягла прикрасу на шию.

Та і запаски не забула — Дідона одягла не таку запаску, яка була на її молодшій сестрі Ганні минулого дня (див. ко-

ментар: I, 29). Знали ще запаску у вигляді полотняного білого передника, яку носили поверх спідниці заміжні, взагалі більш поважного віку жінки.

З вибійки платок — платок з вибитим на тканині візерунком, який наноситься вручну за допомогою різьбленої або набірної дерев'яної дошки. Платок, хустка — важлива деталь святкового жіночого одягу. Хустка відігравала також велику роль у ритуалах, увійшла в обряди та повір'я. Заручена дівчина пов'язувала руку судженого хусткою, яка служила символом їхнього вічного союзу. В третій частині «Енеїди» серед грішників фігурують і ті, що в дівчат «з кишень платки тягли».

34. Що од покійника украла — тобто потай взяла з майна свого покійного чоловіка Сіхея.

Каптан (рос. кафтан) — верхній чоловічий одяг з довгими полами; сукман, жупан, чумарка.

Пояс з каламайки — пояс з цупкої густої льняної тканини. Пояс був важливою деталлю чоловічого святкового одягу. На старовинних портретах старшина завжди підперезаний поясом, переважно червоного або зеленого кольору. Були пояси різних розмірів — «більшої руки» і «меншої руки».

І чорний шовковий платок — платок, плат у старі часи в чоловіків мав ширше призначення, ніж нинішня носова хустка. Використовувався як рушник, для накривання сідла тощо.

35. Ляси підпускати — весело, жартівливо заговорювати з ким-небудь, щоб втягти в розмову.

36. У панаса грати — хто-небудь один із зав'язаними очима ловить інших. Кого піймає, той стає йому на зміну.

37. Журавель — весільний танець (К.). Можна додати, що це взагалі народний масовий танець-пісня. У танці відтворюється поведінка, пози журавля (як ходить, скубе траву, злітає у повітря тощо). Здебільшого це робить ведучий, соліст-танцюрист. Інші учасники стоять у колі або біжать слідом за ведучим. Вони співають пісню, супроводжуючи текст її відповідними рухами та жестами. На весіллі звичайно водять «журавля» в понеділок, коли несуть снідання молодій. Якщо в селі була церква, то в цей час мелодію «журавля» міг виконувати на дзвонах паламар. У сцені-жарті Марка Кропивницького «Лихо не кожному лиху — іншому й талан» пономар, вихваляючись своїм хистом, говорить: «...Спитаю: хто краще мене ударив би в дзвін — чи на «достойно», чи на «много літа»?.. Та хочби і «журавля». Текст «Журавля», опублікований за життя Івана Котляревського:

Да внадився журавель, журавель
До бабиних конопель, конопель!

Такий, такий журавель,

Такий, такий дибле

Конопельки щипле!

А я сьому журавлю, журавлю,

Києм циби переб'ю, переб'ю!

Такий, такий журавель,

Такий, такий дибле,

Конопельки щипле!

(Вестник Европы. — 1829. — № 22. — С. 153).

Дудочка — народний дівочий танець, сольний, зараз відомий під назвою «козачок». У давнину його танцювали під акомпанемент дудки (волинки), звідки й назва. Зараз виконується на різних музикальних інструментах (скрипці, цимбалах, бандурі та ін.), однак при цьому зберігається характер музичного викладу, притаманний дудці. Текст пісні до танцю:

Ти ж мій дударіку,
 Ти ж мій сподарику,
 Ти ж було селом ідеш,
 Ти ж було в дуду граєш,
 Ти ж мене забавляєш!
 Тепер тебе немає,
 Й дуда твоя гуляє,
 І пищики запалися,
 Бозна кому досталися

(Вестник Европы. — 1829. — № 22. — С. 154).

Дудники інколи ходили від села до села, заробляючи грою на прожиття, як кобзарі або лірники. На таку думку наводять і слова «Ти ж було селом ідеш». Можливо, наведена пісня виникла в той час, коли мандрівні дудники почали відходити в минуле. Дудка лишила помітний слід у фольклорі, топоніміці, антропоніміці, що теж свідчить про її неабияку роль у культурному житті народу.

Хрещик — весняна гра, в котрій одна пара учасників гри ловить другу, яка після подачі сигналу розбігається, уникаючи переслідувачів; також танець-гра, під час якого хлопці й дівчата міняються місцями. Переважно гра дітей і підлітків, причому дівчат. Відомо кілька різновидів гри.

Горюдуб — гра, учасники якої стають парами, а той, хто «горить», стоїть спереду і за сигналом ловить одного із задньої пари, що роз'єднується, перебігаючи наперед.

Джгут — різновид гри в карти. Того, хто програв, б'ють джгутом (скрученим рушником) по долоні. Скажімо, скільки лишилося після закінчення гри на руках карт у дурня, стільки раз його били джгутом по руці. В «джгута» грали і без карт.

Хлюст — гра в карти. Взагалі хлюстом називається такий момент у грі, коли в одного чи кількох гравців на руках опиниться три карти однієї масті, або три козири, або три вале-ти, або три тузи. Чий хлюст старший — визначають за старшинством карт, які його утворили. В пари — неясно, яка гра в карти мається на увазі. Може, вдвох, один на один?

Візок — поширена гра в карти, так звані «свої козири». Назва пішла від того, що тому, хто програв, дістається велика купа карт — «хоч возом вивозь» (див.: К. с. — 1887. — Т. 18. — Кн. 6 — 7. — С. 463 — 471).

Дамки — шашки. Закрита під кінець гри шашками противника, шашка переможеного вважається соромом для нього («Чорт мав порожнього кута»).

36 — 37-ма — «ігрові» строфи. У перших виданнях «Енеїди» кожна строфа складалася з 20 рядків, потім сам Котляревський розбив двадцятирядкові строфи на дві десятирядкові. Тому тісна смислова єдність двох сусідніх строф у «Енеїді» спостерігається часто. Ігри не бенкет, де важко подати наїдки й напої з урахуванням забаганок кожного з присутніх окремо, і не обряд, де теж передбачені обов'язкові для всіх ритуальні дії. Грають «хто як і в віщо захотів».

Сцени бенкетування троянців у Дідони не раз переграються з травестіями «мандрованих дяків» — «Пісня світська» та «Великодна вірша», де фігурують біблійні персонажі, переодягнені в український одяг і наділені рисами українських селян. У «Великодній вірші» — «Давид гуслі підстроїв, козацької як дернув», з присутніх «всяк собі пару прибрав» і всі пішли у танець:

Перше навприсяжки брали,
 Потім били трепака,
 А дівчата забивали
 Підківками гоцака.
 Як же взяли молодіці
 По-своєму бушувать,
 Аж погубили спідниці,
 Так взяло їх розбирать.

Тут же «парубки в м'яча гуляли, деякі ж у жгута; дівки пісеньки співали; малі ж діти — у ката; хто хотів — навбитки бився» (Історія української літератури: У 8 т. — К., 1967. — Т. 2. — С. 57).

В «ігрових» строфах новаторська риса «Енеїди» порівняно з віршами-травестіями полягає в тому, що з ряду ігор обособлено взятий «панас». Він служить зближенню Енея з Дідоною, рухає сюжет. Пара на довший час, мов прожектором, вихоплена з маси. Індивідуалізації героїв у сучасному розумінні ще немає, але є типи, на розвитку стосунків яких тримається сюжет. У травестіях попередників Котляревського гри чи танцю, взятих з виразною метою характеристики окремих персонажів, вказати не можемо.

39. Курили — пиячили, бенкетували.

Сподар — шанобливе звертання, зараз неживане. Мало значення: «господар» і «государ», «цар». І далі зустрічається в «Енеїді» (III, 1, IV, 127).

40. Грінку убить — виграти (К.), добре пожитися. Грінка — скибка хліба, помазана зверху чимсь їстівним; або ще — підсмажена на сковорідці з жиром. У переносному значенні — взагалі шмат, кусок чогось пожиточного. Нар.: Убив добру грінку. Грінка йому упала (Номис. — С. 207).

Мутив, як на селі москаль! — москаль — тут у значенні: солдат царської армії. На Україні до ліквідації козацького військового устрою знали тільки солдат-росіян. Пізніше назва «москаль» перейшла і на солдат-українців, взагалі людей будь-якої національності, коли вони служили в царській армії.

43. Олімп — гора в північній Греції, на якій, згідно з міфологією, живуть боги. Тут стоять палаци Зевса та інших богів, збудовані й оздоблені богом ковальства Гефестом. Ворота в Олімп, коли боги виїжджають звідти на золотих колісницях, відкривають і закривають гори. Олімп — також символ верховної влади.

Мартопляс — гультяй, гульвіса, блазень (див. також коментар: III, 97).

44. А то Венера все свашкує — свашкує — тут у значенні: сватає, зводить.

Свашка — жінка, яка порядує на весіллі.

Котляревський консультував свого знайомого Дмитра Бантиш-Каменського, який писав «Историю Малой России». Згадуючи в своїй праці про особливості весільного обряду на Полтавщині, Бантиш-Каменський пише: «Коли молода приїжджає до хати молодого і відходить потім до покою, дружка й свашка керують нею; остання роздягає, кладе молоду в постіль». До слова «свашка» Бантиш-Каменський дає примітку: «Свашка зветься і мчалкою — пояснює п. Котляревський — від дієслова мчати, скоро переносити. У свашки вибирають, звичайно, жінку молодих років, сміливу, проворну, швидко» (Кирилюк Є. Іван Котляревський: Життя і творчість. — К., 1981. — С. 104 — 105).

45. Меркурій. — У римській міфології бог-вістун, покровитель мандрівників, купців, пастухів; син Юпітера і німфи гір Майї (відповідно у греків — Гермес). Тут Меркурій одягнений візником-листоношею кінця XVIII — початку XIX ст.

Ладунка (пол. *ładunek*) — тут поштова сумка з бляхою на ній, знаком того, хто перебуває на державній службі. Листоноші носили ладунку на грудях. Також ще — патронна сумка у кавалеристів, мисливців (див. також коментар: VI, 169).

Ногайський малахай — довгий ремінний батіг (нагай), як у ногайців, тюркської народності, що зараз живе на Кавказі (переважно північ Дагестанської АРСР). Ногайцями у XVIII ст. називали кочівників біля узбережжя Азовського і Чорного морів, на підступах до Кримського ханства.

46. А то заліг, мов в грубі пес — грубою називали піч для обігрівання приміщення, яку топили з сіней. Звичайно груби були тільки в панських будинках. Нар.: Аби груба, то пес буде (Номис. — С. 169).

47. Станя, стайня — приміщення, де тримають коней, конюшня.

Чортопхайка — легка бричка.

Оглобельна — коняка, запряжена в оглоблі, по центру. По боках оглобельної — коні припряжні, або ще кажуть підпряжні, орчиківі.

49. Та швидко і не так задробиш — тобто задріботиш, побіжиш мерщій.

Дать халазію — відшмагати різками (К.); взагалі — одержати нагінку, прочуханку.

50. Мов Каїн, затрусивсь увесь — вираз походить від апокрифічних варіантів біблійного міфу про першого великого

грішника людського роду братовбивцю Каїна (Буття IV, 11). Пор. у літописі (XIII ст.): „А князь [Мстислав] викрив Жирослава [свого боярина-зрадника] і прогнав його від себе, як ото прогнав бог Каїна з-перед лица свого, кажучи: «Проклят ти будь, стогнучи і трясучись на землі; бо розверзла земля уста свої прийняти кров брата твого»» (Галицько-волинський літопис / Пер. Л. Махновця / Жовтень. — 1982. — № 7. — С. 25). Тут «стогнучи і трясучись на землі» — апокрифічний додток. Нар.: Труситься, як Каїн (Номис. — С. 63).

Кабака — тютюн для нюхання, розтертий у порошок.

51. А сам, вернувшись у будинки — у панських садибах будинками називалися тільки ті приміщення, в яких жила панська сім'я та її гості, люди «благородного звання». Двірська челядь, взагалі простолюд, жили в інших, службових приміщеннях.

Мізерія — злидні, мізерні пожитки.

53. Крадькома виглядаючи з-за комина, Дідона довго вдала, що не помічає зборів у дорогу зрадливого коханця, довго тамувала зілість. Побачивши, що Еней хоче втікати, вхопила його за чуприну, не проговорила, а просичала першу фразу: «Постій, прескурвий, вражий сину!» Зразок алітерації: у кожному слові — глухий свистячий та шиплячий приголосний. Нар.: Не грій гадюки в пазусі, бо вкусить (Номис. — С. 58).

55. Рожен — загострений кілок.

Хирний — хворобливий, жалюгідний.

56. Кучма — кудлата, з нестриженого смушку бараняча шапка, папаха. Це слово вживається також у переносному значенні: чуб, чуприна. В народі відомий неделікатний жарт, який вчиняють над малими дітьми. Жартові передують приблизно такий діалог: «Зробити тобі кучму?» — «Зробить».

„А яку ж тобі зробити кучму — велику чи малу?» — „Велику”. Після цього охочого до великої кучми хапають за голову, боляче куйовдять чуб, з притиском проводять долонями супроти, щоб він стирчав у різні боки. Не пускають, поки не доведуть жертву до плачу.

57. Мандруй до сатани з рогами — перефразована лайка „Щоб тебе нечистий взяв!» (Номис. — С. 81). Не горів, не болів: зразу околів (про наглу смерть злого) (Там же. — С. 159). Щоб ви шаталися повік — один з тяжчих прокльонів, майже обов'язковий компонент кожної лайки. Ось давніший зразок такого прокльону з «Галицько-Волинського літопису» (XIII ст.): «Хай не буде йому [зрадникові боярину Жирославу] пристанку в усіх землях, у руських і в угорських, і ні в яких же краях! Нехай ходить він, блукаючи, по землях! Хай жадає він харчу, а вина і пива скудно хай буде йому! І хай буде двір його пустим, і в селі його хай не буде живушого!» (Галицько-волинський літопис / Пер. Л. Махновця / Жовтень. — 1982. — № 7. — С. 26).

Окинемо поглядом увесь епізод з лайкою Дідони. 53 — 54-та строфи — присоромлення, виказування, перелік благодіянь невдячному коханцеві. Інший характер мають

строфи 56 — 57. Вони становлять внутрішньо завершену мовно-художню цілісність. Дідона лає зрадливого коханця згідно з устояними фольклорними канонами. Довгий монолог Дідони завершує лайка-заклинання, лайка — ритуальне дійство. Виказавши все Енеєві, Дідона доступним їй способом творить над ним суд і кару. Перші чотири рядки 56-ї строфи — тринадцять лайливих слів. Один період, розділений на два речення тільки тому, що треба перевести дух. Тринадцять лайливих слів-ударів. Після них, розпаливши себе, молодиця переходить до словесної розправи. Словесно відтворені етапи розправи: ляпас і дряпання нігтями по обличчю.

У 57-й строфі від знищеного і розвінчаного Енея Дідона переходить до його братії. Тут уже не викриття, а лайка-заклинання, які, за виразом Олександра Потебні, є вивітряними язичницькими молитвами. Дідона накликає на троянців усі біди й нещастя, серед яких найстрашніше — „на чистому щоб поколіли”, тобто вмерли наглою смертю. Несподівана, раптова смерть, без сповіді і причастя — ганебна. Тому воїни перед боєм відправляли відповідні ритуали, несподівано опиняючись в смертельно небезпечному становищі, сповідалися і просили прощення один у одного. В поезії Шевченка: «Ой пішла я у яр за водою» дівчина закликає зрадливого коханого:

Побий тебе сила божа

На наглій дорозі.

59. Аж. занудило їй, небозі — небога — тут у значенні: бідолаха, сердешна.

60. Паплюга — розпутна жінка.

62. Пуцьверинок — пташеня.

Купідон, або Амур — син богині кохання Венери, за античними міфами, — маленьке чарівне хлоп'я з крильцями за плечима, луком і стрілами в руках. Кому Амур прониже своєю золотою стрілою серце в момент зустрічі з особою другої статі, той покохає.

Бахур — полюбовник, залицяльник.

64. Запічок — заглибина в комині печі різної величини, частіше з боку припечка і полу. Тому Дідона, щоб дістати кресало, „скочила на піл”. В запічку, де завжди сухо, звичайно тримали кресало і трут. Трут робили з відвареного в гречаному попелі ґноту, ганчірки або висушеного гриба, який через це мав назву трутовик. Іскра, одержана від удару залізного кресала об камінь, запалювала трут. Трут завертали в клоччя — грубе волокно, відходи під час обробки льону або конопель — і роздували вогонь.

65. Стояв у неї на городі — чому очерет складений на городі, а не в дворі, де стоять садибні будівлі, копиці сіна, солами та ін.? У садибі двір (інколи обгороджений) — зовсім не те саме, що город. Город обробляється і на ньому можна ставити ожереди, копиці тощо тільки тоді, коли достигла городина зібрана, а нова ще не посаджена. У даному разі саме так стоїть справа зі скошеним на паливо очеретом. Його звичайно косять на самому початку зими, коли тільки

став лід на стоячих водах і ще не випав великий сніг. Город, що спускається до низу, в цю пору пустує і на ньому зручно складати очерет. До весни увесь він чи більша частина його буде спалена.

Костер — тридцять кіп пов'язаного в кулі очерету. В копі — 60 кулів.

66. Послала душу к чорту в ад — всі, хто накладає на себе руки, — вчиняє тяжкий гріх, якому немає прощення. Самогубцям уготовані вічні муки в пеклі (III, 71).

ЧАСТИНА ДРУГА

3. Палінур — керманіч на човні Енея. Згідно з легендою. Палінур був кинутий у море з волі богів, ворожих троянцям, а коли вибрався на берег, загинув від рук тубільців. Його ім'ям був названий мис на південно-західному узбережжі Італії, в області Луканія. В «Енеїді» Вергілія Еней ще зустріне з Палінуром у підземному царстві Плутона (Вергілій. — Кн. 6. — Ряд. 337 — 387).

4. Шпує — дуже бризкає, хвилюється.

5. Ацест — легендарний цар Сіцилії, родом з Трої. Цим пояснюється, що „Ацест Енею, як би брату, Велику ласку показав”.

7. Як водиться у подібних випадках, несподіваних гостей почастували тим, що тримали у запасі для такої нагоди, — салом, ковбасою, а оскільки вони з далекої морської дороги зголодніли, то подали й тетерю (гарячу страву), яку можна приготувати нашвидкуруч: накрити у кип'яток сухарів, засмажити цибулею на олії, посолити — і тетеря готова. Сало — воно ще не раз буде згадуватися в «Енеїді». З прадавніх часів його місце у харчовому раціоні українського народу дуже значне. Серед харчових припасів, які, збираючись на війну з рутульцями, готує військо царя Латина, на першому місці — сало і пшоно (IV, 98). З салом пов'язана велика кількість народних приказок, оповідань, анекдотів. Напр.: «Ой якби-то було так, щоб я царем стався — сало б їв, з салом спав, салом би вкривався». Ковбаса — традиційний спосіб її приготування: «Свиняче м'ясо з салом порізати на шматочки, посипати сіллю, перцем і цим фаршем наповнити вимиті свинячі кишки, спекти в звичайній печі, а перед подачею на стіл піджарити» (Маркевич. — С. 155).

Решето — господарська річ для просівання чого-небудь. До дерев'яного круглого обода знизу кріпиться сітка, через яку просіюють (зерно, крупу). Те ж, що й сито, тільки в останнього густіша сітка (для борошна, товченої макухи та ін.). Решето чи щось інше, використовуване як хлібниця, ставили обов'язково посередині стола, щоб гостям було зручно брати нарізаний хліб. Хліб — усьому голова, споконвічна пошана до «святого хліба» глибоко коріниться в народній свідомості. Хлібина на покритому скатертиною столі — неодмінний атрибут патріархальної хати, надто в святковий час.

8. Пашкети в кахлях — „Не маючи пашкетних форм, заможні селяни готують цю страву в кахлях. Замішують пшеничне тісто з маслом і з молоком, обкладають цим тістом кахлю,

перше змазавши її маслом, кладуть гусячі нирки, печінку, кусочки м'яса, заливають товченою печінкою, закривають все це краями того ж тіста і ставлять у піч пектись — поки буде готове" (Маркевич. — С. 157).

Кахлі — поширені і зараз керамічні плити для личкування (облицювання) стін, печей тощо.

Сита — розведений водою мед або медовий відвар на воді.

Зразову до рижків печінку — зрази — страва з яловичини: скручений биток з м'яса, в даному разі з печінки, з начинкою. Рижки, рижики — їстівні гриби.

9. В сей день його отець опрягся — Еней прибув до Сіцилії якраз через рік після смерті свого батька Анхіза на цій землі. Опрягся — в бурлескній манері, зневажливо, мов про скотину: помер.

Чикилдиха — назва гіршого гатунку горілки.

10. Громчуя — об'єднана місцем проживання чи родом занять, або тим і другим спілі, нігті, людей. Громадські зібрання, сходи відігравали винятково важливу роль у суспільному житті. Показовий приклад — козацькі ради на Запорізькій Січі.

Нар.: Громада — великий чоловік. Як громада скаже, так і буде.

11. Поставити обід старцям — за давнім звичаєм, на похороні і поминках обов'язково влаштовували обід для старців.

12. Книш — хлібний виріб з пшеничного, інколи житнього і гречаного борошна; по краях тісто розпліскують коржем і завертають наверх так, що воно сягає тільки до половини книша. Зверху книш змазують салом або олією. Приготування книша з житнього і гречаного борошна: «Вчинити житнього тіста, замісити гречаним борошном; коли підійде, викачувати на столі; ліплять книші з допомогою ложки, яку опускають перед цим у розтоплений свинячий смалець. Зліпивши, сажать у піч, а виинявши, знову змазують смальцем» (Маркевич. — С. 154).

Коливо — ритуальне блюдо, обов'язкове на поминках; кутя з пшениці, розведена ситою. Перш, ніж приступити до страв під час поминального обіду, споживають коливо, обов'язково згадуючи при цьому добрим словом покійника: «Царство небесне, пером земля над ним! Нехай со святими почиває та й нас дожидає!..» (Номис. — С. 8).

Хазяїнів своїх ззивали — тобто сіцилійців, на землі яких у даний момент перебували троянці.

Сити із медом наситили — тобто розвели водою (квасом) мед; настояли мед на чому-небудь (див. також коментар: II, 8).

Пішла на дзвін дякам копа — копа — полтина (К.), тобто п'ятдесят копійок. Дати на дзвін — заплатити, щоб дзвонили в церкві за упокій душі. Нар.: Дзвонять за упокій душі (Номис. — С. 160).

13. Подана в помірному гротескно-жартівливому тоні картина приготування поминального обіду. Поминки — не бенкет, багатий стіл з різноманітними та вишуканими наїдками

й напоями, приправами та делікатесами тут буде недоречним. Готуються звичайні, повсякденні страви. Аби тільки обід був добре приготовлений та щоб усім, хто прийде вшанувати покійного, вистачило їжі. На поминки кликати не обов'язково, приходять усі рідні, близькі, сусіди. Старці сходяться з усієї округи. Звичайно, з цієї нагоди найбільше наварили борщу, який за кількістю компонентів та способів приготування (залежно від локальних умов і пори року) не має собі рівних серед інших страв української кухні. Борщ — головна страва обіду. Порівняно з іншими стравами, борщ займає, можна сказати, чільне місце у фольклорі. Нар.: Добрий борщик, та малий горщик. Старий стару хвалить, що добрий борщ варить (Номис. — С. 92, 173). Менше від борщу, хоч зовсім не набагато, варять юшки (п'ять казанів проти шести — дивовижно витримана загальна співрозмірність між собою найбільш поширених страв, кількість визначає і питому вагу в порівнянні з іншими стравами).

Юшка, так само як і галушки, — страва загалом на сніданок та вечерю. Треба зауважити, що під «юшкою» часто розуміли бідняцьку, убогу страву. Іван Вишенський, картаючи червоугодників-єпископів, докоряє їм бідняками, які «юшечку хлебчуть». Звідси нар.: Перебиватися з юшки на воду. М'ясом хвалиться, а воно і юшки не було (Номис. — С. 51). Тому, коли юшка не бідняцька, як правило, це підкреслюється. У коментованій строфі Іван Котляревський зазначає, що в усі казани спочатку поклали варити м'ясо — отже, обід багатий. Галушки — давніші способи приготування: «Взяти гречаного борошна, підбити на воді досить густо, кидати ложкою у киплячу чи посолону воду, півгодини покип'ятити, покласти олії або масла чи засмажити салом з цибулею і подавати» (Маркевич. — С. 152).

Приєднана в кінці строфи до звичайних на поминках страв «тьма» варених баранів, «курей, гусей, качок печених» — гротеск, очевидне для сучасників Івана Котляревського поєднання несумісного. З другого боку, обкладені горами печені демократичні вагани з борщем — на місці. Вони співзвучні стилеві поеми, уже готують переростання в наступних строфах поминок у п'яне гульбище.

14. Цебер — велике дерев'яне відро, мало вигляд зрізаної діжки з дужкою зверху.

Вагани — видовбані з дерева великі продовгуваті миски у вигляді коритець, з яких їли гуртом страву козаки на Січі, в походах, громадою на обідах, поминках і т. ін. Спільне споживання страви з однієї посудини мало у певних випадках ритуальне значення, символізувало братерство, мир і згоду між учасниками трапези.

„Со святими” — кондак, коротка молитовна пісня в поминальному обряді православної церкви. Співом „со святими” відкривалася заупокійна служба. Потім священник благословляв трапезу і починалися поминки.

15. Еней і сам со старшиною — як і в реальному тогочасному житті, в „Енеїді” виразно розмежовані суспільні стани:

народ, простолюд; над ним — старшина, дворяни; над старшиною — вища знать, державці, Олімп. Одначе цікаво, що в першій частині поеми розмежування далеко не таке виразне, як у наступних. У Дідони всі троянці бенкетують за одним столом; Еней і поведінкою, і способом життя не вирізняється з-поміж інших троянців, які при зустрічі з Дідоною лають його останніми словами. А тут — Еней уже сідає за стіл «со старшиною», народ тримається окремо. Це — свідчення того, що між написанням першої і другої частин поеми був період коли не тривалий у часі, то принаймні позначений інтенсивним творчим розвитком митця, реалістичною конкретизацією і поглибленням його задуму.

Півкіпки — 25 копійок (див також коментар: I, 10).

Шпурнув в народ дрібних, як ріпки — кидати в народ під час поминок, а також різних урочистостей монети — давня стійка традиція.

Як ріпки — найдешевших (дрібних). Ріпа належала до найбільш поширених, доступних городніх культур. Солодкуваті на смак, білі, жовті, часом червоні або фіолетові корені ріпи першим ділом клали у страву. І при нестатках — ріпа завжди під рукою, завжди може виручити. Нар.: Ріпа — утіха жінці (Номис. — С. 243).

16. Перелогі — корчі, судороги.

Мисліте по землі писав — Мисліте — назва літери «М» у слов'яно-руській азбуці. Мисліте писати — плутати сп'яну ногами.

17. Півквартівки — півкварті, півкухля (К.). Це трохи більше півлітра. Кухоль — і посудина, і інколи міра рідини. Містив одну квартиру.

Імбир — дорогі привозні прянощі з коренів імбиру, який росте у південних країнах.

18. Не вомпили — не вагалися, не витрачали часу. Вомпити — вагатися, мати сумнів.

Похмілля на другий день після поминок по батькові Енея Анхізові переростає у широкий п'яний розгул — з музиками, танцями дресированих ведмедів, перебійцями. Гуляння тривало «без просипу неділь із п'ять», аж поки втручання злої Юнони не поклато йому край. Зважаючи на звичаї тогочасного панства — це не таке вже й перебільшення. Гуляли тижнями, звичайно, не поминаючи, а під час ярмарків, на різдво, Великдень, інші свята, до яких приурочувалися сімейні торжества. Перетворювати поминки на п'яне гульбище, напиватися до безтями, та ще й поминаючи батька, — неподобство. Таке міг собі дозволити тільки Еней — безтурботний гульвіса, яким він змальований у перших частинах поеми. Досить порівняти поминки Анхіза в другій частині і зображення поховання та поминок убитих воїнів у шостій (строфи 87 — 93), де Еней виступає як розважний і мудрий ватажок, а троянці — свідомими свого обов'язку мужніми воїнами, щоб побачити, якої значної еволюції зазнав задум «Енеїди» в тривалому процесі її написання.

19. Ігрища — різноманітні групові ігри, розваги у святковий день. Притаманне Котляревському «яскраве видіння реального світу і найбільшою мірою конкретне його відтворення» (А. Шамрай) виявилось у наведеному малюнку надзвичайно виразно. Дуже насичена, жива картина святкового гуляння в господі українського пана. Це вже далеко не поминки. Немає обов'язкових у такому випадку столів для старців. Публіку розважають школярі, хором співаючи канти, тут же скачуть халяндри цигани і, звичайно ж, всюдисущі кобзарі та лірники зі своїм репертуаром на всі випадки життя.

У вікон школярі співали — «Численні мемуарні і літературні матеріали свідчать, що семінаристам або бурсакам того часу доводилось (...і гуртом збирати подаяння, співаючи канти... Ця давня традиція українських шкіл була ще жива в той час» (Волинський П. К. Іван Котляревський. — К., 1969. — С. 21).

Халяндри циганки скакали — цигани були неодмінними учасниками будь-якого святкового, ярмаркового дійства. Халяндри — циганський танець (К.). Подаючи панораму ярмарку в «Салдацькому патреті», Г. Квітка-Основ'яненко згадує й циганів: «Циганка ворожить та приговорює: «І щасливий, уродливий; чорнява молодиця за тобою вбивається; положи ж п'ятка на рученьку — усю правду скажу...» Циганчата танцюють халяндри та кричать не своїм голосом, мов з них чорт лика дере».

Водили в городі музики — звичай наймати музики і, танцюючи, водити їх за собою по селу, чи місту, чи то ярмарку, досить відомий. В тому ж «Салдацькому патреті» Г. Квітки-Основ'яненка читаємо: «А там, чути, скрипка гра з цимбалами: Матвій Шпонь та продав сіль, роштитавсь і грошики вчистив, та й найняв троїсту і водиться з нею по ярмарці. Вже й шапки катма, десь кинув її на когось та й відбіг. Іде й співає, а де калюжа, тут і вдарить тропака. Забризкався, захлюстався... Еге! та не мішай йому! Він гуля!..»

20. Присінки — прибудова перед входом до якого-небудь приміщення, ганок з накриттям.

Аж ось прийшов і перебієць — бої кулачні, різні види боротьби, змагань — дуже давня традиція в житті всіх народів, що в різних модифікаціях живе і в наш час. Серед настінних розписів на світські теми Софії Київської зустрічаємо зображення борців. Цікаво, що борці Дарес і Ентелл представляють різні суспільні прошарки, хоч різниця між ними в поемі ледве намічена. Дарес «убраний так, як компанієць», тобто належить до привілейованого, багатшого козацтва. Утворені наприкінці 60-х років XVII ст. кінні компанійські полки були під командуванням і на особистому утриманні гетьмана. Щось близьке до гвардії. В кінці XVIII ст., уже в часи Котляревського, компанійські полки входили до складу регулярної російської армії як легка кавалерія. Інколи «компанійцями» називали просто багатих козаків (див. :Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 25).

У Вергілія Дарес — з троянців, що пустилися мандрувати з Енеєм. Проти компанійця Дареса виставляють «тяжко смілого» і «дужого» Ентелла, причому підкреслено його демократичні, простонародні риси («Мужик плечистий і невключий» — II, 23; «Як чорноморський злий козак» — II, 31; «Сильно хробростався, Аж до сорочки весь роздягся» — II, 31). У Вергілія Ентелл місцевий, прибув у Сіцилію разом з царем Ацестом. Обов'язковим ритуалом, який передував власне боротьбі, бійці, були словесні перепалки, розпалювання себе й противника лайкою, якомога образливішою.

21. Мазка — кров з розбитого носа, обличчя.

Бакаляр — школяр.

22. Пудофет — важкий на підйом (К.).

24. Тімаха — тут у значенні: бідолаха.

25. Погудка — вість, повідомлення.

27. Зітру, зімну, мороз як бабу — порівняння походить від народної казки про бабу та мороза. Нар.: Давить, як мороз бабу (Номис. — С. 78).

29. Кислиці, ягоди, коржі — ягодами на Полтавщині називають вишні. Описуючи бенкет небожителів в іронічно-приземленому тоні, І. Котляревський виходить з народних уявлень про рай, де вічно блаженствують обіч вседержителя та святих праведники. Виникає мотив, який І. Котляревський широко розгорне далі в картинах відвідання Енеєм раю (III, 116 — 125). І тут, і там райські наїдки — головним чином дитячі ласощі, тільки в третій частині вони названі повніше.

30. Мурий — темно-сірий або сіро-бурий із темнішими і світлішими смугами.

31. Як чорноморський злий козак. — у 1782 р. частина козаків зруйнованої влітку 1775 р. Запорізької Січі за їх проханням була переселена з дозволу уряду на землі між річками Кубань і Єя. За першими переселенцями потяглися інші, й не тільки колишні запорожці. Було утворене Військо Чорноморське, в якому на перших порах були заведені порядки, подібні до запорозьких. Тут довше, ніж деінде, затрималися давні козацькі традиції, коли не за самою суттю, то принаймні за формою. У п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка» Микола, сирота «без роду, без племені», збирається іти в Чорноморію: «Люблю я козаків за їх обичай!» (дія друга, ява перша).

32. Уже було зазначено, що в «Енеїді» Вергілія (Вергілій. — Кн. 5. — Ряд. 375 — 425) Дарес (Дарет) — троянець, а Ентелл — місцевий, сіцилієць. Тому покровителька троянців Венера просить Зевса підтримати Дареса.

33. Бахус — у римській міфології бог виноградарства й виноробства (в грецькій міфології — Діоніс), син Зевса і дочки фіванського царя Кадма Семели.

36. Марс — у римській міфології бог війни (відповідно у грецькій — Арес), перебуває у досить близьких стосунках з Венерою і сприяє троянцям (див. далі коментар: VI, 15).

Ганімед — виночерпій у Зевса.

Пуздерко — похідний погребок, буфет.

37. Нар.: Цибульки під ніс дати (Номис. — С. 81).

38. Нар.: Слуха джмелів. Дав йому лупня добре — довго буде джмелів слухати! (Номис. — С. 77).

39. Трохи не цілюю гривняху — гривня — в різні часи мала різну цінність. Ще в Київській Русі — срібний зливоч вагою близько фунта (фунт — 409,6 грама). Від слова «гривня» походить назва «гривеник» — срібна монета вартістю в десять копійок. Гривнею називали ще мідну монету в дві з половиною-три копійки. Слово «гривняк» вжито тут в останньому значенні.

40. Литва, литвини — жителі степової України так звали не тільки литовців, а всіх, хто жив на північ від Десни (див.: Основа. — 1861. — Кн. 1. — С. 265). Отже, литвинами звали жителів як Білоруського, так і Українського Полісся. «Отож під ім'ям Литва, що... в історичних джерелах вперше згадується під 1009 роком, впродовж століть виступали, крім власне литовців, також і латиші, і поляки, і білоруси, й українці Полісся... Саме в світлі цього й слід сприймати популярність на Україні прізвищ типу Литвин, Литвиненко, Литвяк тощо та відповідних назв населених пунктів» (Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. — К., 1979. — С. 42).

41. Ярміз, ярміс — спосіб, засіб; учиняти ярміз — тут у значенні: повернути на свій лад, зробити по-своєму, накоїти лиха.

Патинки — жіночі черевики, туфлі.

Пішла в Ірисині будинки — в античній міфології Іриса (Ірида) — богиня райдуги, прислужниця богів, передовсім Юнони. Виступає посередницею між богами і людьми (як райдуга з'єднує небо і землю).

42. Хижа, хижка — кладовка, чулан у хаті; вхід туди — із сіней. Хижка не мала вікон.

Принесла лепорт — принесла рапорт. Вираз із тогочасної армійської термінології.

Ліжник — домоткана, груба шерстяна ковдра.

43. Пригадаймо, що троянці мандрують без жінок. Вони ніде не фігурують до цього епізоду, і далі І. Котляревський зовсім забуде про них. Змальовуючи картини українського побуту, подаючи у травестійній формі той чи інший епізод Вергілієвої «Енеїди», письменник бере те, що йому в даний момент потрібне, трактує героїв так, як йому зараз треба, зовсім не зважаючи на те, в образі кого вони вже з'являлися або ще з'являться в поемі. Це важлива прикмета «Енеїди». Приміром, у першій її частині Венера відвідує свого батька Зевса в образі старосвітської української молодиці (I, 14). У другій частині — прибуває до Нептуна «в своїм ридвані, Мов сотника якого пані» (II, 69). У п'ятій — приносить сину Енеєві викуване Вулканом бойове спорядження в образі осяйної небожительки «на хмарі» (V, 43). На початку шостої частини постає в образі бідової маркитанки (VI, 6). Дослідник «Енеїди» Ієремія Айзеншток слушно підкреслював: «Цілоком очевидно, що цей образ творився в кожному окремому випадку самостійно, не оглядаючись на інші згадки про нього в

поємі. Будь-яка згадка про Венеру в поемі має ряд конкретних живих побутових деталей, але ці окремі деталі живуть розрізнено, кожна сама по собі, вони не мають найменших претензій дати в своїй цілості якийсь єдиний, цільний образ, тим більше — образ типовий» (Котляревський Й. Сочинения. — М., 1969. — С. 26). Те саме стосується образу Енея, інших персонажів поеми. Еней втілює в собі окремі риси українського національного характеру, зокрема відчайдушного, щирого в дружбі і грізного в бою козака-запорожця, але він не має сугубо індивідуальних, тільки йому притаманних рис. У кожній ролі (женихання з Дідоною, поминки по Анхізові, мандрівка в пекло, гостювання у Латина і т. д.) він живе обособлено, про якийсь суцільний характер, тим більше поданий у розвитку, говорити не доводиться.

Зумовлена загальним історико-літературним розвитком відмінність між Енеєм перших і останніх частин поеми — то вже зовсім інша річ.

44. Нар.: Сняться комусь кислці, та не знає к чому (кислиці бачить у сні — також і проти плачу. — Номис. — С. 168).

45. Бероя — в „Енеїді” Вергілія — дружина троянця Дорікла. Її образ приймає Ірида, підбурюючи жінок підпалити троянські кораблі.

46. Бахурюють — ведуть розпусне життя.

48. Пайматуся — пестливе від „паніматко”.

Скіпки, тріски, солом, клоччя — послідовність у переліку горючого матеріалу відповідає порядкові в приготуванні вогнища. Спочатку — тонко настругані скіпки, на них зверху кладуть більші за розміром тріски, потім — солом. В клоччя вкладають запалений від кресала трут, роздувають і підпалюють цим клоччям вогнище.

49. Байдак — річкове судно з однією щоглою. Запорізькі козаки споряджали байдаки також як військові судна, виходили на них у Чорне море.

Пороми — плоти, взагалі несамохідні плавучі споруди. Дерев'яні човни, судна шпаклювали і щілини на них заливали смолою, підводну частину суцільно покривали дьогтем.

50. Трішотки — дерев'яний прилад, калатало, яким скликали людей на пожежу, громадський збір тощо.

51. Олімпських шпетив на всю губу — уже зазначалося, що у поемі Вергілія глибока пошана до богів — найважливіша риса Енея. Постійним означенням його є «побожний», «божистий». Комічним контрастом до цього служать лайки героя «перелицьованої «Енеїди» на адресу небожителів, не виключаючи й матері Венери та Зевса-громовержця.

53. Тризубець — рибальське знаряддя, атрибут влади бога морів Нептуна; служив для нього також чудодійним жезлом, який міг викликати морську бурю або заспокоювати її.

Базаринка — подарунок, хабар. Походить від польського *basarunek* — штраф, грошове стягнення за нанесені рани чи каліцтво.

54. Плутон — бог підземного царства, земних надр. Його палац відвідає Еней під час мандрівки з Сівіллою в підземне царство (III, 110 — 115).

Прозерпина — дружина Плутона, втілення всього недоброго на землі.

55. фурцює добре навісна — фурцює — гасає, скаче.

56. Пустить лиш з неба веремію — веремія — крик, метушня, замішання. Пускати, крутити веремію — несподівано напасти, внести замішання.

59. У 59 — 61-й строфах змальований знахар, вельми примітна постать у народному житті ще з прадавніх часів. З прийняттям і подальшим утвердженням християнства роль знахарів поступово зменшувалася, хоч у кінці XVIII ст. була ще досить помітною. Звичайно знахарі були досвідченими, бувалими людьми, знали на народній медицині, ліками і порадами допомагали кожному, хто до них звертався. На певному рівні народної свідомості й культури магія, зв'язок з вищою чудодійною силою органічно пов'язувалися з розумом, життєвим досвідом, професійною вправністю. Знахарів і знахарок, ворожок, таких як Сівілла у третій частині «Енеїди», народ відрізняв від чаклунів, чаклунок та відьом і певною мірою протиставляв їм. Вони могли боротися з нечистою силою, відводити відьомські чари. В «Конотопській відьмі» Г. Квітки-Основ'яненка «стар чоловік і непевний» Демко Швандюра «знімає чари» відьми Явдохи Зубихи, яка зробила так, що замість неї козаки «прехваброї сотні конотопської» порють різками на виду у всієї громади вербову колоду.

Упир і знахур ворожить — у Котляревського упир — жива людина, яка знається з потусторонніми силами.

І добре знав греблі гатить — в народних уявленнях чоловік, який добре знався на водяних млинах, греблях, — знахар, ворожит, в усякому разі дружній з ними. Він знає замовляння на випадок різних стихійних лих, уміє ладити з водяником (дядько Лев у «Лісовій пісні» Лесі Українки), щоб той постійно давав потрібну кількість води, особливо коли багато заводу, щоб не проривала вода греблі, не знесла млина під час повені; мусив знати ще багато інших тонкощів мірошницької справи. Гребля, вода, надто болото — місце, де любить оселятися нечиста сила. Нар:

Нехай тебе ті кохають,

Що в болоті грають.

Нехай тебе ті любують,

Що греблі руйнують.

60. Шльонськ — польська назва Сілезії, області, яка нині входить до складу Польської Народної Республіки і частково до Чехословацької Соціалістичної Республіки. Україна підтримувала давні торгові зв'язки з Сілезією, а через сілезькі ринки — з іншими землями Західної Європи. Крім прядива, сала, смальцю, воску та інших товарів, помітною статтею експорту були воли української степової породи.

61. Невтес — в античних міфах — Навт, супутник Енея в його мандрах. Богиня мудрості Мінерна наділила Навта прощом даром.

69. Машталір — кучер.

70. Із шаповальського сукна — тобто свита з грубого сукна домашнього виробу.

Тясомкою кругом обшита — обшита стрічкою із матерії.

71. Кобиляча голова — в українських народних казках фантастичне страховисько. Нар.: Стукотить, грукотить... „А що там?“ — „Кобиляча голова лізе!“ (Номис. — С. 231).

72. Коли, Нептун, мені ти дядько — Венера — дочка Зевса, який доводиться Нептунові братом, отже, вона племінниця останнього. Відомий також інший античний міф, згідно з яким Венера народилася з морської піни на узбережжі острова Кріт. Підлежучись до володаря морів Нептуна, на це й натякає Венера, називаючи його хрещеним батьком. До того ж дядько з боку батька вважається ближчою ріднею, ніж дядько з боку матері.

75. Кіш — військовий табір, обоз.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1. Сподар — господар, також — государ, цар.

Небіжчик — тут у значенні: бідолаха.

3. Це — пісенна строфа, одна на всю „Енеїду“. Перелік пісень відкриває перлина в пісенній скарбниці українського народу — «Гей на горі та женці жнуть». Вона в перелицьованій, травестійній формі впливає в тексті поеми ще в четвертій частині (строфа 126) і натяком — у шостій (строфа 4).

Сагайдачний Петро (рік народження невідомо — 1622) — гетьман українського козацтва, талановитий полководець. Під керівництвом Сагайдачного українські козаки здійснили ряд успішних походів, виграли кілька битв. Помер від рани, одержаної у битві з турками під Хотиним. У пісні «Гей на горі та женці жнуть» фігурує також інший учасник цієї битви, запорізький кошовий, потім козацький гетьман Дорошенко Михайло (рік народження невідомо — 1628). Він користувався популярністю серед козаків, славився своєю хоробрістю. Загинув у битві під час одного з очолених ним походів на Кримське ханство.

Либонь співали і про Січ — пісень, де фігурує Запорізька Січ і запорожці, багато. Виходячи з тексту «Енеїди», якусь певну пісню назвати неможливо. Тут і в подальших рядках пісенної строфи Котляревський навряд чи мав на увазі конкретну пісню. Іде перелік історичних подій, яскравіше відображених у піснях, взагалі найпопулярніших пісенних сюжетів. Звичайно, в строфі, як і в усьому масиві українських народних пісень минулого, на першому місці за суспільною вагою та значенням — пісні про козацтво і Запорізьку Січ.

Як в пікінери набирали — шкіпери — в первісному значенні цього слова власне солдати, які мали на озброєнні піки (списи). Тут йдеться про так звану Пікінерію: в 1764 р. за урядовим розпорядженням на Україні були сформовані з козаків Полтавського та Миргородського полків чотири вій-

ськовопоселенські пікінерські полки. В 1776 р. з частини козаків ліквідованої в червні 1775 р. Запорізької Січі були утворені ще два пікінерські полки. Пікінери були позбавлені козацьких привілеїв, мусили відбувати військову службу і разом з тим сплачувати податки, виконувати державні повинності. Особливо постраждав від Пікінерії Полтавський полк. У 1769 р. вибухнуло повстання двох пікінерських полків — Дніпровського і Донецького — на півдні Полтавщини (на території нинішніх Кобеляцького та Нехворощанського районів), яке було жорстоко придушене.

Як мандровав козак всю ніч — сюди за змістом найбільше підходить пісня «Добрий вечір тобі, зелена діброво!» Крім тематичної ознаки, тут треба пам'ятати й про винятково високий естетичний смак І. Котляревського — знову конкретна вказівка на пісню дивовижної поетичної сили і глибини.

Полтавську славили шведчину — теж надто загальна вказівка і якусь певну пісню назвати неможливо. Йдеться, звичайно, про кампанію 1708 — 1709 років і Полтавську битву.

І неня як свою дитину З двора провадила в поход — мотив проводів матір'ю сина дуже поширений в українських народних піснях і на якусь певну пісню вказати важко.

Як під Бендер'ю воювали, Без галушок як помирали, Колись як був голодний год — можливо, в останньому рядку І. Котляревський мав на увазі якусь невідому нам пісню про голодовку в неурожайний рік, нерідке явище в усі давні, та й не такі давні часи. Однак дослідники «Енеїди» згадку про воєнні дії під Бендерами і «голодний год» пов'язують з конкретним епізодом однієї з російсько-турецьких воєн. У 1789 р. російські війська під командуванням князя Г. О. Потьомкіна вели тривалу облогу турецької фортеці Бендери (нині місто Молдавської РСР, районний центр), яка закінчилася капітуляцією її гарнізону. Фаворит Катерини II бездарний воєначальник Потьомкін не дбав належним чином про постачання військ. Нестача провіанту, осінні холоди призвели до голоду, поширення епідемій. Подібні явища спостерігалися не тільки під Бендерами, а й під Очаковом, іншими фортецями, в інших епізодах численних російсько-турецьких війн протягом XVIII — початку XIX ст. Нар.: Бендерська чума. Добувсь, як під Очаковим (Номис. — С. 37). Не знав автор «Енеїди», коли писав ці рядки, що йому як учаснику походу проти Туреччини 1806 р. в чині штабс-капітана Сіверського драгунського полку доведеться воювати «під Бендер'ю».

4. Нар.: Швидко казка кажеється, та не швидко діло робиться (Номис. — С. 108).

5. Ся Кумською земелька звалась — в античні часи Куми — місто-державна на південному узбережжі Апеннінського півострова. Найдавніша грецька колонія в Італії.

7. Зо всіми миттю побратались, Посватались і покумались — названі види суспільно-побутових зв'язків, на яких трималася давня громада. Перелік по низхідній, за значенням. Побратимство — вища форма товариського єднання — було поширеним у козацькому середовищі (Низ і Евріал у п'ятій

частині „Енеїди”, побратими Назар і Гнат у п’єсі „Назар Стодоля” Т. Шевченка тощо). Сватами називалися не тільки рідні нареченого — нареченої, чоловіка — жінки, а всі, хто вступав у якусь обопільну угоду, купівлю-продаж та ін. Куми — хрещений батько по відношенню до батьків хрещеника і до хрещеної матері, батько дитини по відношенню до хрещеного батька, хрещеної матері.

8. Досвітки, вечорниці — вечірні зібрання молоді восени та взимку, на яких у буденні дні поряд з розвагами виконувалася певна робота (звичайно прядіння, вишивання), а в свята влаштовувалися гуляння. Інколи збиралися тільки на вечір, а спати розходилися по домівках, а інколи тут же в обраній і підготовленій для цього хаті дівчата гуртом лягали спати, а на світанні вставали, готували з принесеного сніданок і продовжували свої заняття. Певне, звідси і слова-синоніми: вечорниці-досвітки.

9. В ніска (носа) — гра в карти. Кількість гравців не обмежена. Здають по три карти. Гравець зліва від того, хто здає карти, починає ходити, говорячи партнераві: „Іду під тебе носа”.

В пари — див. коментар: I, 37.

В лави — гра в карти. Микола Гоголь у своєму словнику до „Енеїди” так пояснює цю гру: „...У лави грають звичайно ушістьох. Сідають за стіл три проти трьох, здають карту і кожен грає з тим, що сидить навпроти, не втручаючись у загальну гру. Старша карта бере, і кількість таких взятків означає виграш; на чий з двох сторін їх більше, ті виграють, а сторона, що виграла, дає тій, що програла, стільки ударів джгутом, наскільки перевищено набрані взятки» (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 511).

У помфиля — карточна гра, у якій старша карта — жиривий валет.

Візок — див. коментар: I, 37.

В кепа — карточна гра в дурня.

В сім листів — тобто «в сім карт» (у старі часи карти називали ще «листами»).

11. Нар.: Хата на курячій ніжці (Номис. — С. 201).

12. Жовна — набряк залоз на шиї.

15. Сівілла — у стародавніх греків і римлян — ім’я жінок-пророчиць. Вони були жрицями при храмах бога-пророчця Аполлона (Феба), пророкували звичайно в стані екстазу, як це подано в бурлескно-зниженому тоні далі, у 18 — 19-й строфах третьої частини „Енеїди”. У Стародавньому Римі найбільш відомою була Кумська Сівілла (із Кум). У сцені першої зустрічі з Енеєм Сівілла наділена рисами баби-яги, як вона постає в українській народній демонології. Далі — виступає в образі звичайної в ті часи баби-ворожки і шептухи. За віком Сівілла доводиться бабою, а то й прабабою Іванові Котляревському. Дівувала «при шведчині», яка припадає на 1708 — 1709 роки. Отже, «татарва набігала» пізніше, десь у 20-х, а то й на початку 30-х років. Сучасний історик О. М. Апанович пише: «Наприкінці XVII і в першій

половині XVIII ст. вглиб української території татари, як правило, пробиратися вже не могли. На Лівобережній Україні в першу чергу терпіли від них Полтавський та Миргородський прикордонні полки, на Слобідській — Бахмут і Тор» (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 127).

Вважають, що згадана Сівіллою «перша сарана» — це особливо спустошливі нальоти сарани на південні українські степи у 1748 — 1749 роках. На боротьбу з нею були кинуті всі козацькі полки.

Коли ж був трус, як ізгадаю — одинадцятимним «Словником української мови» слово «трус» зафіксоване як у значенні: «метушня, сум’яття, тривога», так і в значенні: «Ретельний огляд офіційними особами кого-, чого-небудь для виявлення прихованого, недозволеного або вкраденого; обшук». Зміст коментованої строфи підказує, що це слово вжите саме в останньому значенні. Тут йдеться про якусь масштабну акцію, яка залишила по собі дуже недобру пам’ять у народі. Очевидно, автор поеми має на увазі так званий Генеральний опис Лівобережної України 1765 — 1769 років, проведений тодішнім царським намісником Рум’янцевим-Задунайським з метою підвищення податків і остаточного покріпачення селянства, ліквідації залишків політичної автономії України. І хронологічно слово «трус» — на своєму місці в розповіді Сівілли. Сівілла чи не єдиний з усіх неепізодичних персонажів «Енеїди» — звичайна селянка. Крім самохарактеристики, мови, про це говорить її одяг, поведінка, манери. На ній плахта з дерги (див. коментар: III, 51). Одержавши від Енея плату, Сівілла сховала «грошики в калитку, піднявши пелену і свитку» (IV, 4). М. Сумцов у статті «Побутова старовина в „Енеїді» (1905) зазначав, що селянки «так і тепер місцями зберігають гроші». Це можна сказати і про пізніші часи.

16. Сівілла, як знахарка і шептуха, перелічує хвороби і напасті, які може відігнати магічною силою відомих їй замовлянь. Тільки «на зіздах» українські ворожки, наскільки відомо, не гадали. Цим займалися віщуни і ворожки у багатьох інших народів, у тому числі стародавніх Греції та Риму. Першою серед бід, з якими вдаються до ворожки, названа трясця, тобто пропасниця. Та під трясцею розуміли не тільки пропасницю, а й інші хвороби, що супроводжувалися високою температурою, лихоманкою. У відомих народних замовляннях минулого названо близько двох десятків видів трясці. Заушниця — налив за вухом. Волос — налив на пальці руки.

Уроки — урок. або пристріт — неміч від лихого ока, тобто погляду поганого чоловіка, чи взагалі погляду в недобру годину (рос. сглаз). Віра в магічну силу людських очей відома з давніх-давен, знайшла вираз у біблій, інших письмових пам’ятках минулого.

Переполохи виливати — тобто знімати психічну травму кимось або чимось переляканої людини. Ось один з народних способів виливання переполоху, записаний етнографами сто років тому: «Знахарка наливає в миску небагато води,

окремо розтоплює віск і лє його у воду, тримаючи миску над головою хворого. При цьому шепче: «Господи, поможи мені поворожити, переполох виливати хрещеному, народженому і найдений і напитаний, подуманий, погаданий, од всякої звірини» (К. с. — 1885. — Кн. 12. — С. 737). Такий спосіб застосовують, коли вважають, що людина налякана якоюсь твариною. По формі застиглого у воді воску знахарка вгадує, що злякало хворого. Переполох вважається вилитим, певне, разом з водою.

Гадюк умію замовляти — окремі знахарі нібито вміли скликати і замовляти змії, могли своїми заклинаннями врятувати людину, яку вкусила змія. На давніх картинках знахаря інколи малювали в оточенні змії.

17. Каплиця — культова споруда у християн, призначена для відправ і молитов. Становить собою невелику церкву без вітваря, інколи — простий стовп з іконою. Тут — бурлескне змішування, ототожнення християнської каплиці з язичницьким храмом.

Там Фебові ти поклонись — Феб (ясний) — друге ім'я Аполлона. Бога сонця, бога-провидця, сина Зевса, брата-близнюка богині Артемиди. Культ Аполлона — один з найдавніших і найпоширеніших у Греції та Римі. Покровитель мистецтва і муз, бог лікування. Жерці храмів Аполлона були віщунами-провидцями. В ролі такого жерця виступає Сівілла, «ясного Феба попада».

18. Сивиллу тут замордовало — в бурлескно-зниженому стилі зображено віщування Сівілли в стані пророчого екстазу.

24. Орфей — знаменитий співець, син Аполлона. Еней згадує одну з легенд про Орфея. Коли померла його кохана дружина Еврідіка, Орфей спустився у підземне царство Плутонна, щоб повернути її на землю. Його спів і гра на арфі так зачарували владик підземного царства, що вони дозволили Еврідіці повернутися до живих, з тією одначе умовою, щоб Орфей дорогою жодного разу не оглянувся на неї. Орфей не витримав, оглянувся і втратив Еврідіку навіки.

Геркулес, Геракл — в античній міфології улюблений народний герой. Звільняючи людей від різних бід і страховищ, здійснив дванадцять легендарних подвигів. Один з них — виведення силоміць з підземного царства страшного триголового пса Цербера, що стеріг вхід до пекла, нікого не випускаючи звідти. У своїй травестії Котляревський уподібнює Геракла до героя української народної легенди Марка Проклятого, одначе не називаючи останнього. Марко Проклятий (або Пекельний) теж спустився у пекло, «всіх чортяк порозганяв» і визволив звідти козаків-запорожців. Легенда про Марка Пекельного, — український народний варіант сюжету про великого грішника, а разом з тим і варіант апокрифічного оповідання «Про збурення пекла», — у другій половині XVII ст. зазнала віршованої обробки (див.: Українська література 18 ст./ Упоряд. О. В. Мишанич. — К., 1983. — С. 185 — 192).

Охвота — старовинний верхній жіночий одяг (див. також коментар: III, 93; VI, 20).

25. Тобі там буде не до чмиги — тут у значенні: буде погано, скрутно.

До шмиги — до речі, доладу, гаразд. Чмига, шмига — рівно вистругана дощечка, яка служить нівеліром при набиванні жорна у млині.

Як піднесуть із отцом фиги — тобто завдадуть великої неприємності, залишать у дурнях. Фіга — плід фігового дерева, інжир. Дорогі, привозні ласощі; сушені фіги — один з предметів чумацького промислу до Криму.

Лунь — хижий птах родини яструбових, зараз зустрічається рідко, хоч водиться на Україні майже повсюдно. Нар.: «Щоб тебе лунь вхопила!» (Номис. — С. 73).

26. Мені дай зараз за роботу — Сівілла уже вдруге нагадує про плату (вперше: «...і мені що перекинь» — III, 17), заздалегідь хоче вирвати плату за послугу, хоч добре знає звичай: наперед не платять. Еней пропускає повз вуха домагання скупі баби-яги, і та, ніскільки не образившись (торг є торг), продовжує давати свої настанови, а потім веде до пекла. Плату вона одержить уже після повернення з пекла.

Мусоваті — міркувати, зважувати.

27. В лісу великому, густому, Непроходимому, пустому — у книзі мовознавця А. Непокупного це місце коментується так: «Тут увага мимоволі спинається на слові пустий, яке контрастує зі своїми попередниками — густий, непроходимий (порівняймо прислів'я де густо, де пусто), хоча воно й стоїть в одному ряду з ними як однорідне. Проте враження несумісності складається лише в нашого сучасника. Що ж до українського читача кінця XVIII ст., якому була адресована «Енеїда», то без сумніву прикметник пустий у поданому контексті він недвозначно сприймав як синонім дикого. Саме від слова пустий, дикий і утворилася назва, якщо скористатися виразом Котляревського, лісу великого, густого, нелроходимого — пуца» (Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. — К., 1979. — С. 99; див. також коментар: III, 132 — «Ходили в північ по пусткам»).

28. Згідно з античними міфами, той, хто хоче повернутися назад з підземного царства Плутонна, мусить мати при собі золоту гілку з чарівного дерева — символ життя. Взагалі золота гілка в легендах багатьох народів — чудодійний талісман, який відкриває дорогу в недоступні місця або до скарбів. І. Котляревський переосмислює цей міф у дусі української народної творчості, легенд, пов'язаних з прадавнім, ще доби язичества, святом Івана Купала. Раз на рік, рівно опівночі в Купальську ніч (з 23 на 24 червня за ст. ст.) десь у глухому, дику лісі зацвітає папороть. Хто зірве чудесну квітку папороті, той опанує таємничими силами, матиме змогу здійснити свої бажання, добуде закопані скарби і т. ін. Зірвати квітку папороті дуже нелегко не тільки тому, що вона рідко трапляється, а й тому, що її стережуть злі духи, нечиста сила. Інколи, щоб добути цю квітку, входять у спілку з нечистою

силою. У наступних 29 — 33-й строфах поеми Еней у пошуках і добуванні золотої гілки зустрічає такі ж перешкоди, як і герої народних казок та легенд у походах за квіткою папороті. Народні купальські легенди використав і шанувальник «Енеїди» російський письменник М. Гоголь у повісті «Ніч під Івана Купала».

34. Бичня — обора, загорода для волів.

35. Година балагурна — слухна година.

Закамешились — забігалися, заклопоталися.

36. Починається прийняте у стародавніх греків та римлян гадання на кишках і тельбухах забитих у жертву богам тварин. У нашого народу такий звичай не зафіксований. Тут, як і в багатьох інших місцях, бурлескне поєднання античності з сучасною І. Котляревському українською дійсністю служить щедрим джерелом комічного. Православні попи і дяки в ролі язичницьких жерців! Треба пригадати, що християнська церква не велить особам духовного сану не те що вбивати (хай і тварин), а навіть носити зброю. Про рідкісні історичні винятки не говоримо. Наприклад, благословення православною церквою збройної боротьби проти татарського іґа напередодні Куликовської битви 1380 р. Нагадаємо поєдинок перед битвою ченця Пересвета з татариним Челубеєм (В «Енеїді»: «Чернець Мамая як побив»; IV, 40) та ін.

38. Прасунок (фрасунок.) — скорбота, незгода. Прасунок лихий — зла неміч (К.).

40. Шкапові чоботи — тобто чоботи, пошиті з кінської шкіри.

41. Не галіте — не поспішайте. Галити — квапити, гнати притьмом (див. також: „На бой дивитись всяк галивсь» — VI, 125).

44. Сон — це брат смерті. Тому біля самого входу в підземне царство Плутона (царство мертвих) перебувають Дрімота і Зівота. Подібні уявлення живуть в українській народній демонології. Так, у «Лісовій пісні» Лесі Українки «Той, що в скалі сидить», хоче забрати вбиту зрадою коханого лісову русалку Мавку в царство «тьми й спокою», «в далекий край, незнаний край, де тихі, темні води спокійно сплять, як мертві, тьмяні очі...» (Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. — К., 1976. — Т. 5. — С. 269).

Тімаха — тямковитий, кмітливий, спритний, молодецький. Сам І. Котляревський у словнику-поясненні до «Бнеїди» подав російський відповідник — «повеса».

45. Артикул — тут у значенні: прийом з рушницею.

Чума — не дарма ця хвороба стоїть першою у караулі, який вишикувався за спиною смерті. Найстрашніше людське лихо в давні часи. Періодичні пандемії чуми забирали більше жертв, ніж війни. Правда, інколи чумою називали інші епідемії та пандемії, які спричиняли велику смертність. У XIV ст. пандемія чуми, яку вважають найбільшою в історії Європи (так звана «чорна смерть»), за кілька років забрала кожного четвертого жителя континенту (близько 25 мільйонів). Залишалася вона грізним бичем людства і у XVIII та XIX століттях. На Україні особливо пам'ятною, чи не най-

більш спустошливою за все XVIII ст. була люта морова пошесть 1738 — 1740 років, яка надовго лишилася в народній пам'яті. Чумою нерідко супроводжувалися численні війни з Туреччиною. Фразеологізм «бендерська чума» до цього часу живе в нашій мові (див. коментар: III, 3).

Харцизство — розбій, грабіж. Теж дуже дошкульне і поширене лихо, особливо в часи воєн і розрух.

Парші — заразне захворювання шкіри. На уражених ділянках шкіри випадає волосся.

Холера — одна з грізних епідемічних хвороб.

46. Це сімейна строфа. Тут названі члени патріархальної сім'ї, ближчі і дальші родичі, які могли чинити зло, порушувати заповіді сімейного життя. Свояк — брат дружини. Шурина — тут у значенні: брат чоловіка. Зовиця — сестра чоловіка. Ятровка — дружина чоловікового брата. Сучасного читача може здивувати, що в ряду „злих” родичів не згадана теща. Тут треба нагадати, що йдеться про старосвітську патріархальну сім'ю з її укладом, коли жінка йшла в сім'ю чоловіка і родичі з боку жінки не втручалися у її сімейне життя. Більшість «злих» подано тут з позиції невістки, жінки-дружини, хоч вона й сама фігурує в цьому ряду, навіть відкриває його. У давніх народних піснях теща ніде не фігурує у негативному плані, до неї тільки шле свої плачі-жалі безправна і зневажена чоловіकोною родиною дочка. «Зла теща» з'являється тільки із занепадом патріархального укладу та емансипацією жінки в родинному і громадському житті.

47. Представлений тодішній нижчий і середній поліцейсько-судовий апарат. Від найнижчої ланки до вищих — повітового та міського масштабу.

Каламар — чорнильниця.

Десигський — найнижчий щабель в поліцейсько-судовій ієрархії. Звичайний селянин, вибраний громадою і схвалений начальством для виконання поліцейських обов'язків на своєму кутку. Часом несе сторожову службу, бере участь у збиранні податків, взагалі є помічником сільського старости. Посада десяцького на Україні з'явилася із введенням губернського адміністративно-територіального поділу у 1782 р. і проіснувала аж до Жовтневої революції. Нар.: Доти чоловік добрий, доки його десятником не нарядили (Номис. — С. 21).

Соцький — нижчий поліцейський служитель на селі; виконував ті ж функції, що й десяцький. Над десяцькими і соцькими, які є зрештою частиною трудящого люду, стоять «начальники, п'явки людській», канцелярська братія, відома в народі під одним збірним іменем «писарі».

Ісправники все ваканцьові — посада ісправника (справника) введена за царювання Катерини II. Справник здійснював вищу поліцейську владу в повіті. «Ваканцьовий — зайвий» (К.) Мабуть, це претендент на посаду справника, вакансію. Річ у тім, що справника, так само як і предводителя дворянства (маршалка), на перших порах обирали з-поміж себе дворяни. Можливо, той, хто надіявся бути об-

раним на посаду справника, стажувався (вживаючи сучасний термін) на цій або інших посадах поліцейсько-судового відомства. Пізніше справника стали призначати без виборів на місцях губернські власті.

Стряпчий — помічник прокурора, інколи в його відсутності виконував прокурорські обов'язки. Взагалі знавець і тлумач законів.

Повірені — юристи, які вели чиюсь справу в суді за довіреністю клієнта.

Секретар — особа, яка відала канцелярією суду. Як знавець законів і юридичних процедур, секретар брав участь у слідстві та судовому процесі.

49. Моргух, мандрьох, ярижниць. п'яниць — грішні жінки, перелічені залежно від міри падіння, чим далі — тим більш пропащі (див. також коментар: III, 86).

З підрізаними пеленами. Стояли хльорки наголо — хльорка — жінка легкої поведінки (див. також коментар: III, 86). За давнім звичаєм, виявленій розпутниці обрізали косу, підрізали пелену і в такому вигляді водили по селу чи місту.

50. Діти гуртові — тобто позашлюбні діти, незаконнонароджені. Тут у значенні: діти, яких матері-грішниці погубили зразу після народження.

51. Охляп — без сідла.

Дерга — плахта з товстої і грубої вовняної тканини чорного кольору, яку носили старі жінки.

52. Баскалечитися — опиратися, противитися, артачитись.

Стікс — за античною міфологією, річка в підземному царстві.

53. Цера — обличчя (К.); колір обличчя.

Ковтуни — зваляне в боруб'яхи волосся на голові. Франко це слово пояснює так: „Ковтун. Мова про довге волосся, що нечесане збивається в ковтун” (Франко. Приповідки. — Т. 3. — С. 459).

Повстка — повсть — виготовлений із вовни способом вялення цупкий матеріал.

Скомшитися — збитися в грудку.

55. З крючком весельцем погірбався — весло, на противіжній, тильній стороні якого є крючок.

56. Красний торг — торг, багатий товарами.

Миряни — всі люди, які не мають духовного звання і не належать до духовного сану.

57. Как — невеликий човен-плоскодонка з двома веслами.

58. Кагал — єврейська громада, тут у значенні: зборище, галаслива юрба.

61. Оскілками дивитись — дивитися вороже, неприязно.

62. Гиряві — у значенні: миршаві, злиденні, нужденні,

66. Півалтина — монета в півтори копійки. Уже в часи І. Котляревського старовинна, востаннє чеканилась при Катерині І (роки царювання 1725 — 1727). Назва грошової одиниці походить від татарського алти — шість.

Гони — дуже давня міра відстані, в різні часи в різних місцевостях її числове значення не було сталим. Означала довжину від 60 до 120 сажнів (сажень — 2,134 метра).

У бур'яні бровко муругий — триголовий пес Цербер, який охороняв вхід до підземного царства. Муругий — сірої масті зі смугами темнішого кольору.

70. Син свого часу, І. Котляревський у період написання перших трьох частин «Енеїди» обстоював гуманне ставлення до кріпаків, але не засуджував кріпацтво в цілому як системі. Звичайно, не треба забувати й того, що публічне засудження кріпацтва каралося законом. В урядових актах кріпаки — тільки «піддані», власність поміщиків, а не рівноправні громадяни держави. Кріпацтво, як у центрі Росії, так і на її околицях, переживало апогей, хоча разом з тим уже втрачало свою історично-економічну доцільність.

71. Мужчир — тут у значенні: ступка (див. також коментар: IV, 54).

72. „Чим тіло грішило, тим приймає муки за гріх” — ця сентенція лежить в основі давніх народних уявлень про пекельні муки.

73. Хльору дать — дати чосу (К.), нагонку; всипати.

Цехмістер — старшина цеху. Цехами звалися в містах об'єднання ремісників однієї або кількох близьких спеціальностей.

Ратман (нім. *Kaithapp*) — радник; член міського магістрату, ратуші.

Бургомістр (нім. *Burgermeister*) — міський голова. В часи Котляревського так звали старших членів міської ради. У старі часи в міському житті цехи відігравали першорядну роль, тому перелік міських урядовців відкривають цехмістри. Син канцеляриста міського магістрату, І. Котляревський двадцятирічним юнаком сам починав службу в канцелярії і прекрасно знав «чиновну братію». Недарма через кілька років він залишив губернську канцелярію в Полтаві заради дуже нелегкого хліба домашнього вчителя в поміщицьких родинях. Досить сказати, що в ті часи поміщик міг записати неіміущого вчителя своїх дітей у кріпаки. Можливо, саме це було причиною, чи однією з причин, що Котляревський через три роки залишив учителювання і поступив на військову службу. В усякому разі чиновникам у пеклі відведено друге місце — по табелю, так би мовити, суспільних гріхів — після панів, «що людям льготи не давали». Третіми в цій ієрархії побачимо осіб духовного сану вкупі з «розумними філосопами», до яких письменник теж немилосердний.

74. І всі розумні філософи — тут цілком природне для давніх часів поєднання вчених і осіб духовного звання — поняття зливалися. Далі в строфі переплетені гріхи духовенства супроти доброчесності і «гріхи» вчених супроти традиційних уявлень про світ.

Крутопопи — перекинуте на комічний лад протопопи (від грецького «протопапас» — старший батько) — старший духовний сан у православній церкві. Дане слово вийшло з ужитку

ще на початку XIX ст., коли осіб у такому званні стали зва-ти протоієреями.

Та знали церков щоб одну — вираз треба розуміти не в тому значенні, що особи духовного сану не повинні займа-тися гріховними земними справами, а лише пильнувати цер-ковні діла. Тут маються на увазі священнослужителі, які від-ходили від православної церкви до католицької. Україна, в першу чергу Правобережна, протягом століть служила аре-ною конфронтації православ'я і католицизму.

Ксьондзи до баб щоб не іржали — спочатку в І. Котлярев-ського було «ченці», потім замінено на «ксьондзи». Вжитий письменником вираз широко побутував у народній твор-чості, в численних анекдотах, примовках, оповідках про грі-ховні діла ченців і попів. Так, у поемі М. Некрасова «Кому на Русі жити добре» священник, зустрівшись із мужиками і завівши розмову про їхнє зневажливе ставлення до духо-венства, найперше дорікає, що вони обзивають попів «поро-дою жереб'ячою», складають «солоні приказки, Бридкі казки та співанки І всяку там хулу» (Некрасов М. О. Кому на Русі жити добре. — К., 1955. — С. 16). Для ксьондзів католицької церкви обов'язкова безшлюбність — целібат. У православ-ній церкві целібату дотримується лише чорне духовенство (ченці) та вищі представники білого духовенства. Рядовий православний священник міг одружуватися, але в разі смерті дружини вдруге одружуватися не мав права.

75. Приданки — весільні гості з боку молодой, супровод-жують її в господу молодого. В приданки беруть молодич з сусідів і рідних молодой. Відома народна приказка: «Коня в позику не давай, а жінку в приданки не пускай». Її зустрічає-мо серед інших українських народних приказок, записаних І. Котляревським і переданих російському фольклористові І. Снегирьову для включення до збірки «Русские в своих по-словицах» (1831).

76. Найважливіша заповідь патріархальної народної мо-ралі: батьком є повну владу над сином, але й повністю від-повідає за нього. Ця заповідь знайшла вияв у народному прислів'ї, яке зустрічається далі в „Енеїді”: „Ледачий син — то батьків гріх» (V, 35).

78. Це „ярмаркова” строфа. Доба феодалізму: — доба стій-ких соціальних перегородок, жорсткої градації між соціаль-ними верствами та всередині них. Маємо непоодинокі при-клади того, як це відбулося в „Енеїді”. Один з них — перед нами. В пеклі, як і в земному житті, торговий люд розміще-ний по низхідній — від значніших до дрібніших. Першими в ряду названі власники крамниць, крамарі. В них предметом торгівлі були товари фабричного виробництва, як тоді гово-рили — крам. Яке місце займали крамниці в торгівлі, видно з того, що крамарям виділено мало не половину «ярмарко-вої» строфи — з десяти рядків чотири. За крамарями тіснять-ся інші, які жили з торгівлі. І між ними градація низхідна, від перекупки до продавця збитню (див. далі). Слово «крамар»

і замикає строфу, на цей раз у широкому значенні — тор-говці взагалі.

Аршин підборний — на аршин (відповідає 0,71 метра) міря-ли крам при продажу. Підборний, значить фальшивий, корот-ший від установленого зразка. Такий зразок десь вистав-ляли на доступному місці. Хоч у продавця аршин, як і інші міри (гирі, кухлі, відра та ін.), мусив мати офіційне клеймо, уніфікація їх була важкою справою.

Перекупки — ті, хто перепродували закуплені в інших то-вари. Становили досить значний процент професійних яр-маркових торговців.

Шмаровоз — у первісному значенні: той, хто підмазує (шмарує) коломаззю колеса возів. Осі і втулки коліс робили з самого дерева, тому змазувати доводилося часто. Шма-ровозами називали також візників, їзових. На ярмарках вони розвозили за плату товари.

Мінйяло — той, хто займається розміном грошей. У давні часи існував значний різнобій у грошових одиницях, єдиної твердо встановленої грошової системи не було. Мінйяло на ярмарку був обов'язковою і вельми помітною фігурою. Він виконував роль банку, міняючи за певну винагороду гроші на монету, потрібну для розрахунку, займався також інши-ми фінансовими операціями.

...ті, що фи́ги-ми́ги возять — фи́ги-ми́ги — бакалія, ласощі, витребеньки.

У словничку до третього видання «Енеїди» (1809) Іван Кот-ляревський зазначив: «Фи́ги-ми́ги — называется всякая гре-ческая бакалея». Люди з такими товарами мандрували на возі по селах та містах, продавали їх, а то й міняли на різну сільськогосподарську продукцію. Предметом продажу та об-міну служили також лубочні картинки, книжки, цукерки тощо. Цих людей теж звали мінйялами. Мінйяло Іцко виведений у повісті Івана франка «Воа constrictor». Про мінйялів писав Микола Некрасов у поемах «Коробейники» та «Дідусь Яків».

Що в боклагах гарячий носять — збитенщики. Збитень го-тували так: розводили на воді або слабкому пиві мед, рід-ше патоку, додавали різні пряності — лавровий лист, перець, гвоздику, імбир та ін. і кип'ятили. Пили його гарячим.

79. Гайдамака у первісному значенні: лайливе слово, оз-начало „розбишака”, „волоцюга”. На українських землях, які входили до складу Польщі, у XVIII ст. так звали учасників на-родно-визвольної боротьби проти шляхти, в тому числі учас-ників найбільшого гайдамацького повстання Коліївщини у 1768 р. під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти. На-зва так і лишилася за ними, стала загальноновживаною. Одно-часно йшло переосмислення цього поняття, вживання його в позитивному значенні. Вирішальну роль у цьому відіграли твори Тараса Шевченка: „За святу правду-волю Розбійник не стане” („Холодний Яр”).

Коновал — ветеринар.

Кушнір — той, хто вичиняє смушки, хутро із шкіри.

Шаповал — той, хто виготовляє, валяє шерсть, войлок.

За що терплять пекельні муки всі паливоди і злодії — ясно. Інша справа з представниками різних професій у заключних чотирьох рядках строфи, їхній гріх полягає у тому, що вони ігнорують заповідь «не убий» (різники), завдають болю тваринам (коновали, ковалі, які кують, таврують коней, взагалі мають справу з вогнем, що містить у собі магічну, чудодійну силу), виготовляють різні вироби з шкіри та шерсті забитих тварин (кушніри, ткачі, шаповали).

Недоброго, негуманного в усі часи не бракує. Так побудоване людське життя. Однак народна мораль не виправдовує, не називає добром жорстокість навіть неминучу, навіть спрямовану на благо людей. Особливо найбільшу жорстокість — насильне позбавлення життя іншої живої істоти. Схвалювати вбивство, самому похвалитися ним, навіть коли йдеться про вбивство в бою лютого ворога або коли мова йде про тварину, годовану на пожиток людям, не годиться. Нар: Дай боже на пожиток! (Як колять кабана. Один дурень сказав «Боже поможи», так сміялись з його, поки й вмер — не забули. — Номис. — С. 7).

80. Шляхта — дворяни.

Міщани — міські жителі: торговці, ремісники та ін.

Були і панські, і казенні — за кріпосного права селяни ділилися на панських, що були власністю того чи іншого поміщика, і казенних, що були власністю держави, або, інакше кажучи, царського двору. Строфа наголошує на тому, що пекло розраховано на грішників усіх станів. Комічно обігрується догмат церкви «Перед богом усі рівні». Пекло, як і все-світ, поділено на дві ворожі, взаємовідштовхуючі частини: «невірні і християни». Далі такий антонімічний поділ (тьма і світло, бог і сатана, добро і зло, верх і низ) фігурує не тільки в релігійному та соціальному аспектах, а й у зниженому, бурлескно-побутовому плані, в різноманітних, калейдоскопічних несподіваних поворотах.

81. У XVIII ст. відірване від живого життя, схоластичне віршування досягло просто незвичайних розмірів. Редакція журналу «Киевская старина», публікуючи у 80-х роках XIX ст. один із зразків такого віршування — «Панегірик Кочубеям», — справедливо зазначала: «Віршописання — хвороба наших предків XVIII ст. На нього витрачали багато часу в школах, до нього вдавалися з найнікчемніших приводів і не було, певне, більш-менш грамотної і скільки-небудь незайнятої людини, яка б не займалася цією справою. Поезії у подібних творах не знайдете ніякої, пустота змісту, штучність побудови, важка форма, вбивчий силаб — такі їх прикметні риси. З неприємним почуттям берешся за подібні рукописи і з досадою кидаєш їх після кількох хвилин читання» (К. с. — 1887. — Кн. 6 — 7. — С. 495). Тільки в народній творчості, деяких сатиричних, різдвяних та великодних віршах мандрованих дяків пробивалася свіжа і здорова течія, яка оплодотворила «Енеїду» — перший твір нової української літератури.

82. Мацапура — гідка, неприємна на вигляд людина. Це слово і зараз живе в народній розмовній мові. Вважають,

що воно пішло від прізвища розбійника Павла Мацапури, який жив на Чернігівщині у першій половині XVIII ст. Про нього відомий документ — розпорядження Ніжинської полкової канцелярії 1740 р. (див.: К. с. — 1901. — Кн. 1. — С. 5 другої пагінації).

Розпинали на бику — бик — старовинне знаряддя тортур (аналогічне російській «кобыле»), дошка з вирізами для шиї і рук, яку на час покарання надівали на засудженого.

І восьму заповідь забувши — восьма з біблійних Мойсеевих заповідей — «Не украдь». Строфа ця додана І. Котляревським до підготовленого ним самим видання «Енеїди» (1809). Вона спрямована проти першого видавця «Енеїди» Парпури Максима Йосиповича (1763 — 1828), який, скориствовавшись одним із списків «Енеїди», видав перші три частини поеми без відома і згоди автора. І. Котляревський лишився невдоволеним виданням.

83. В другім зовсім сих каравані — караван — тут у значенні: рухомий ряд, низка людей.

85. Пустомолки — іронічно переосмислене слово «богомолки».

86. Мандрьохы, хльорки і діптянки — зневажливі прізвиська жінок легкої поведінки; їх перелік подається по низхідній. Мандрьоха — одружена жінка, яка залишила сім'ю і пішла блукати по людях. Так називали й тих, які з незаконно народженою дитиною йшли з рідної домівки («Катерина», «Наймичка» Т. Шевченка). Мандрьоха не завжди була пропашою жінкою, повією. Часто, зійшовши з дому, вона наймалася десь у чужих людей і жила самотійно. Таке явище було викликане тим, що жінка була в повній залежності від чоловіка і не мала права розірвати шлюб. У «Кайдашевій сім'ї» І. Нечуя-Левицького молодиця Мелашка, не витримавши знущань свекрухи, рушає з односельцями перед Великоднем до Києва, тут відстає від своїх і йде в найми. Таким чином Мелашка опиняється у становищі мандрьохы, хоч письменник і не вживає цього слова. Тільки через рік чоловік (Лаврін) знайшов Мелашку і вмовив повернутися додому.

88. Куделя — приготовлені для пряжі шерсть, льон або коноплі низького гатунку.

89. Манія — сурик, червона фарба. Вживається також у значенні «проява», «привид», «злий дух». І. Франко до записаного в рідному селі Нагуєвичі виразу «Манія якась мене сі вчепила» дає пояснення: «Вірять в існування якогось демона Манії, що чіпаєся людей і осліплює їх, мішає їх розум». Інший вираз «Ти, манійо якась!» — пояснює І. Франко, — «прикладається до гарної жінки, що баламутить чоловіка» (Франко. Приповідки. — Т. 2. — С. 377).

91. Це «вільдомська» строфа. Віра в чари, в магічну силу ворожіння, чаклування з прадавніх часів займала значне місце в житті народу. Недарма в жіночому колі пекла ворожкам відведена ціла строфа (тоді як «ворожбитам і чародіям» у чоловічому колі присвячено один рядок — III, 79). Чари, спрямоване проти інших чаклунство засуджувалося дуже суворо.

Були непоодинокі випадки самосуду та різних способів виявлення «відьом» (пригадаймо «Конотопську відьму» Г. Квітки-Основ'яненка, «Відьму» М. Коцюбинського). Нар.: Ворожка з бісом накладає. Хто ворожить, той душею наложить (Номис. — С. 4).

Відьом же тут колесували — колесування — справді пекельний спосіб кари, відомий ще з часів Римської імперії. На колесі карали батогами, бичами, також на смерть. У середні віки до колесування вдавалися в ряді країн Західної Європи, в Росії — з XVII ст., особливо часто за царювання Петра I (страсти стрільців). Колесування було узаконене в затвердженому Петром I військовому артикулі (статуті).

На припічках щоб не орали — про жінок, які жили тільки з ворожіння, говорили: «Вона на припічку оре». Слід давньої, праязичницької віри в магічну силу вогню: ворожать біля печі, на припічку.

Не їздили б на упирях — див. коментар: II, 59,

93. Були в свитках, були в охвотах — охвота — старовинний верхній жіночий одяг, подібний до свитки. Одначе свита, сіряк, серм'яга — одяг простолюду (звідси сірома — біднота, голота), а офота — жінок з більш заможних верств населення.

Дульєти — жіноче плаття з м'якої шовкової тканини; святкове парадне вбрання вищих станів, дворянок, аристократок.

Капот — жіночий хатній одяг вільного крою; халат.

А тепер ще раз оглянемося на пекло (строфи 68 — 93-тя). Звернімо увагу, що грішники розміщені за певною системою, так би мовити, за значимістю вчинених гріхів. Строфи, присвячені неправедним вчинкам соціально-громадського характеру, чергуються зі строфами, де йдеться про неправедні приватні, особисті, сімейні вчинки. Суворості послідовності немає, але тенденція проступає виразно. Маємо два паралельні ряди грішників. Перший — соціальний:

„панів там мордували”, за ними йдуть „всі старшини без розбору”, „судді, підсудки, писарі”, попи і т. д., аж до „купчиків проворних”, міняйл і шинкарів.

Другий ряд — приватно-сімейний, грішники, що порушують вимоги народної моралі: самовбивці, розпусники, брехуни, п'яниці, ворожбити і т. д. Ранжир послідовно витриманий — від найбільших грішників до дедалі менших.

В пеклі Котляревського, так само, як і в змальованому далі раю, діє народний моральний кодекс, тому тут немає покараних за гріхи власне проти церкви та православ'я як державної релігії. Тимчасом Карний кодекс Російської імперії відкривався статтями, які передбачали сувору кару за злочини супроти релігії. Найважливіший злочин — богохульство, за ним — образа святині, зрив богослужіння, єресь, відступництво, святотатство, лжеприсяга і т. д. Всього цього немає в І. Котляревського.

94.3 пекла Еней з Сивіллою попадають в чистилище, де душі померлих очищаються від гріхів перед тим, як потрапити до раю, або, згідно з іншими релігійними уявленнями,

де зважують їхні добрі й благі, праведні й грішні земні діла, щоб відправити у рай чи в пекло.

95. Як між гадюки чорний уж — чорний уж — під такою назвою автор, мабуть, мав на увазі або поширений і зараз у степовій зоні України вуж водяний (*Natrix tessellata*), який, на відміну від звичайного вужа, часто на тім'ї має чорну пляму, або неотруйну вужеподібну змію мідянку (*Coronella austriaca*), що теж водиться на Україні і через подібний колір шкіри дуже схожа на чорну гадюку.

97. Статут, Литовський статут — кодекс законів Великого князівства Литовського, до складу якого з XIV — до другої половини XVI ст. входили українські землі. «Статут» мав три редакції (1529, 1566, 1588), кожна з яких збільшувала привілеї панства, шляхти і урізувала права селянства. На Україні Литовський статут діяв і за часів Речі Посполитої, і після приєднання Лівобережної, потім Правобережної України до Росії. За царювання Катерини II на українські землі було поширене загальноросійське законодавство. Одначе на практиці Литовський статут діяв до 1840 р. Недарма І. Котляревський пише „наш Статут”. Окремі положення Статуту (про „межеві суди”) залишалися в силі на землях історичної Гетьманщини — Чернігівщині і Полтавщині — до 1917 р.

І толковав якихсь монадів — монада (від грец. одиниця) — найпростіша неподільна єдність, самосуца духовна субстанція, яка лежить в основі Всесвіту, будь-якого буття. Поняття монади є основним у філософській системі німецького вченого Лейбніца (1646 — 1716), викладеної у його «Монадології», «філософському лексиконі» та інших працях. Філософські ідеї Лейбніца були відомі на Україні.

98. Що з гудзиками за мундир — з часів Петра I чиновники різних цивільних відомств, в тому числі юристи, носили встановлену форму одягу — мундир. Тому одержати мундир судді, наприклад, значило бути затвердженим на урядовій посаді згідно з «Табелем про ранги». На Україні кінця XVIII ст. доживали віку старі судові установи та посади, пов'язані з полковим устроєм і давніми традиціями самоврядування. За умов витіснення старих судових інституцій і впровадження централізованої судової системи одержати мундир для юриста — значило увійти в нові штати.

Ланцет — хірургічний ніж, гострий з обох боків.

Спермацет — витоплене з мозку кита-кашалота сало, відповідним чином препароване. В медицині застосовується для лікування виразок на шкірі.

99. Фертик — вертун, франт (ферг — стара назва літери Ф — в боки взялася).

100. Це строфа про дворову челядь при панських маєтках, яка заслужено мала в народі лиху славу осередка розбещеності, моральної зіпсованості.

Скороход — слуга, що біг перед панським екіпажем, звільняючи йому дорогу; також гінець, посильний.

І як з кишень платки тягли — в народному побуті хустка мала важливе ритуальне значення (див. також коментар:

I, 33). Дівчина дарувала вишиту власноручно хустку тому, кого покохає. Отже, викрадення хустки — не просто жарт, а образа дівочої честі, посягання на її добре ім'я.

101. Якi ж дiвoк oхoчi бить — йде́ться про жінок, які мали служанок, наймичок. Серед них рукоприкладство, знущання з дівчат-кріпачок було звичайним явищем. Пригадаймо повість Марка Вовчка «Інститутка».

104. Закурім — загуляймо.

107. Простонародна, мужицька строфа. В усій „Енеїді” не зустрінемо строфи, до якої б так пасувала ця назва. Суцільний перелік характерних для народного середовища імен, причому більшість — у знижено-зменшувальній формі (не Терентій, а Терешко, не Федір — Федько, не Захар — Харько і т. д.). У добу феодалізму в стосунках між вищими і нижчими станами, а то й у самому простонародному середовищі такі форми імен сприймалися як нормальне явище. Але як випрямляється «сірісінський сіряк» протягом строфи! Перші п'ять рядків (половина строфи) — підкреслено вахлацькі імена, і тільки в п'ятому рядку якось непомітно, на останньому, — перехід до повних, без знижено-зменшувальних суфіксів, імен (після Стецька, Ониська — Опанас). Дальші два рядки — повні, «за паспортом», імена. А заключний рядок зроблено ще на вищому рівні — тут не тільки ім'я, а й прізвище. В давні часи на Україні по-батькові не було звичаю називати. Часто про батька і взагалі про рід, походження говорило прізвище (Петренко — син Петра, Мірошніченко — син мірошника тощо). За іменами стоїть головне, що несла епоха занепаду феодалізму посполитим, сіромі, — емансипація особи, зрівняння селянина з іншими станами.

Тут був Вернигора Мусій — за свідченням сучасників І. Котляревського, житель Полтави, швець, що потонув у Ворсклі.

109. Сивиллі се не показалось — тут у значенні: не сподобалось.

Пахолок — хлопчина.

111. Баба бридка, криворота — перед палацом бога підземного царства Плутона стояла на варті фурія, богиня прокляття, помсти і кари Тезіфона. Вона з наказу судді підземного царства Еака мучила всіх грішників, які не спокутували на землі своїх гріхів. Тезіфону уявляли страшною бабою, оповитою гадюками, на голові в неї замість волосся теж клубочилися гадюки. Коли Еней прибуде в латинську землю, Тезіфона з намови Юнони вселить у серце цариці Амати і рутульського царя Турна ненависть до Енея, що прискорить війну між троянцями й ругульцями.

Клепало, або калатало, стукачка — дерев'яний молоток, яким нічний сторож стукає в дощечку, щоб показати свою присутність.

112. Ремнями драла, мов биків — певне, тут треба розуміти: біла їх ремнями (ремінними батогоми), як биків.

113. Що в пеклі є суддя Еак — герой старогрецьких міфів, син Зевса, Еак правив островом Егіна. Прославився правед-

ним життям та справедливістю, за що після смерті був призначений богами суддею у підземному царстві.

115. Ні гич — нічого; гариль — маленька порошиночка. Нар.: А не гаріля. Ні цури, ні пилінки (Номис. — С. 39).

Цвяховані стіни — стіни, оббиті гвіздками для міцності й для краси.

Шумиха — сухозлотиця, фальшива позолота.

117. Тютюнка горілка — настояна на тютюні, через те від неї швидше п'яніють.

Настояную на бодян — бодян — ароматична вічнозелена рослина.

Під челюстями запікану — челюсті — вихід хатньої печі у вигляді арки між припічком і внутрішньою частиною печі. До челюстей зручно досягти рукою, тут можна щось розігрівати, смажити та ін.

І з ганусом, і до калгану — ганусівка — наливка, настояна на анісі (ганусі), трав'янистій ефіроносній рослині. Калганівка — настояна на калгані, корінь якого також використовують для лікування шлункових хвороб.

Шафран, шапран (Crocus) — у давнину особливо цінна привозна спеція. Має надзвичайно сильний пряний запах, настійкам надає оранжево-червоного кольору.

118. Перелік ласощів, які споживають праведники в раю, починається видами печива, яке звичайно продавали на ярмарках.

Сластьони — пряжені на маслі або олії млинці з пшеничного борошна. Г. Квітка-Основ'яненко в „Салдацькому портреті” в жартівливо-утрированому тоні малює „сластьонницю з грубою” у ярмарковому ряду: „...Тільки спитай, на скільки тобі треба сластьоних, так живо підніме пелену та й зніме стару онучу [слово «онуча» тут ужите в первісному значенні — кусок тканини, ганчірка], що нею горщик з тістом накритий, щоб, знаєте, тісто на холоді не простивало, і затим під пеленою у себе держить; от пальці послине, щоб тісто не приставало, то й вщипне тіста, та на сковороду ув олію — аж шкварчить! — та зараз і пряжеть, і подає, а вже на олію не скупиться, бо так з пальців і тече, тільки, знай, обсмоктує» (Квітка-Основ'яненко Г. Твори: В 2 т. — К., 1978. — Т. 1. — С. 30).

Стовпці — печиво з гречаного борошна на олії, що формою своєю нагадує перевернутий стаканчик з вузьким денцем, усічений конус. Готувалося в особливих формочках-стаканчикях.

З кав'яром буханці — спосіб приготування: «Відварюють яловичину з сіллю, а тим часом вчиняють житні з гречаною мукою млинці, і це подається разом. Буханці нічим не масться» (Маркевич. — С. 150—151). Цей спосіб описаний у 50-х роках XIX ст. Неясно, чому страва називається «з кав'яром». У одинадцятитомному тлумачному «Словнику української мови» слово «кав'яр» зафіксовано в значенні «ікра». Можливо, щось пропущене в описі Маркевича. Ікрою, або кав'яром (зараз застаріле), називають також страву з дріб-

но посічених овочів, грибів. Можливо, яловичину поливали якимось соусом, приправою.

Рогоз (Turpha) — трав'яниста багаторічна рослина. У молодого рогозу їдять соковиту нижню частину обчищеного стебла.

Паслін (Solanum) — трав'яниста рослина, яка особливо часто зустрічається на пустирях.

Козельці — трав'яниста рослина, яка росте на облогових і цілинних землях. З молодих рослин обчищають і їдять соловодкий корінь.

Терен і глід — ягоди.

119. Палаш — холодна зброя; прямий, довгий, гострий з обох боків (з тильного боку до половини) клинок. Був на озброєнні російської армії з початку XVIII ст. до 70-х років XIX ст.

122. У цій строфі названі всі, хто не заслужив раю, кому там не місце. У ній наочно представлена ієрархія державних інституцій, класів, що стояли над народом. Бракує тільки вершини піраміди — імператора. Державна бюрократія («чиновні») — землевласники і промисловці («грошей скрині повні»), купецтво («в яких товстий живіт»), вчені («що з книгами в руках»), армія (але не вся, а «рицарі» — офіцерський корпус, генералітет — до того ж поставлені в один ряд з «розбишаками»). І нарешті основа піраміди — духовенство.

Не ті се, що кричать: «і паки» — слово паки (староруське — знову, ще) було частовживаним у православному богослужінні. Стало загальною кличкою, якою дражнили православне духовенство, обігрувалося в народних пародіях на попів та молитви.

Не ті, що в золотих шапках — золоті шапки — мітри, які носили високопоставлені представники церковної ієрархії, починаючи від єпископа.

Кому немає місця в раю, той мусить бути в пеклі. Отже, всі згадані в коментованій строфі — там. І розташування церковного кліру в строфі — нижче духовенство всупереч ієрархії стоїть над вищим — має свою фольклорну основу. В фольклорі європейських народів, зокрема німецькому, відоме оповідання про монаха в пеклі, який стоїть у вогняному котлі на голові єпископа і завдяки цьому терпить менші муки. Іван Франко подав українську паралель до цього оповідання, записану ним в рідному селі Нагуевичах: «Селянин по смерті стрічає свого священика в пеклі. «Єгомость, а ви що тут робите?» — запитав він. «Мовчи, дурню! — відповів піп. — Я тут на біскуповій голові стою» (Франко І. Збір творів: У 50 т. — К., 1983. — Т. 39. — С. 70).

123. Навіжені — тут у значенні: юродиві, божі люди.

Біг дасть — так відмовляли старцеві у милостині.

124. А послі вбгались і в оклад — оклад — грошовий податок на людей з непривілейованих станів, які мали нерухому власність. Вбгались в оклад тут у значенні: вийшли в люди.

Се що проценту не лупили — не брали процента за позичені гроші.

125. Бувають військові, значкові, і сотники, і бунчукові — перелічуються звання, які надавалися українській старшині за полкового устрою.

Військовий товариш — звання, які у XVIII ст. гетьман присвоював козакам за заслуги на війні (дорівнювало сотникові).

Значковий товариш — козацьке звання, надавалося, починаючи з другої половини XVII ст. Значкові вважалися охоронцями полкового прапора та сотенних хоругв. Пізніше це звання надавалося синам полкової старшини.

Бунчуковий товариш — помічник генерального бунчужного, який на війні беріг і захищав бунчук — військову регалію гетьмана. Бунчукові товариші становили верхівку української старшини, були підлеглі тільки самому гетьманові.

Тут люде всякого завіту — завіт — тут у значенні: звичай, успадкований з давніх часів.

126. „Він божої. — сказала. — крові” — предок Анхіза, родоначальник троянців Дардан, був сином громовержця Юпітера.

128. Побіг старий не просто — боком — Анхіза, за те, що похвалився інтимним зв'язком з богинею Венерою, розгніваний Юпітер ударив громом, після чого той став кульгати на одну ногу.

129. Не смів мертвця поціловати — зразок тонкої і вірної передачі І. Котляревським усіх нюансів народної психології. В українських народних звичаях і віруваннях покійні батьки вороже настроєні до своїх живих дітей. Вони переслідують і намагаються згубити свою дитину, що попадає між мертвих, особливо ту, що дуже побивається за ними. Відомі народні легенди про мерця-матір, яка ганяється за дочкою, щоб розірвати її; дочка, втікаючи, скидає частинами свій одяг і поки мрець рве його на шматочки, встигає сховатися в домівці. Інколи дочку від матері рятує покійна хрещена. Відома легенда про мерця-парубка, який переслідує дівчину, що дуже побивалася за ним. В цих легендах відбилися засади народного світогляду, спрямовані на збереження і примноження людського роду. Живий про живе дбає.

131. Вечорниці — див. коментар: III, 8.

Ворон — гра з циклу весняних вуличних ігор для дівчат. У фольклорі світло, вогонь — життя, рух; темрява, морок — смерть, тому чорний ворон символізує горе, смерть.

Весільних пісеньок співали — вихід дівчини на вечорниці означає, що вже почалося її дівування і вона може виходити заміж.

Співали тут і колядок — різдвяні свята — найліпша пора для вечорниць і досвіток. Різдвяні обряди переплітаються з іграми та розвагами молоді на вечорницях (наприклад, вечорниці в перший день різдвя в п'єсі Тараса Шевченка «Назар Стодоля» та в повісті Миколи Гоголя «Ніч перед різдвом»). Треба розрізняти колядки і коляди. Колядки мають обов'язково тільки світський зміст, коляди присвячені духов-

но-релігійним темам («Ой сів Христос вечеряти» та ін.). Тому в пеклі співали саме колядки, а ні в якому разі не коляди.

Палили клоччя, ворожили — клоччя — грубе волокно, одержане як відхід під час обробки волокон конопель або льону. Непридатне для прядива волокно знаходило всіляке застосування в побуті, в тому числі й ворожінні. Це відбулося в казках, легендах, переказах.

По спині лещатами били — лещата — дві зв'язані палиці, між якими затискується якийсь предмет.

Лещатами називають лозини, з яких плететься тин. Ймовірно, саме в такому значенні це слово вжите в «Енеїді». Можливо, йдеться про різновид гри в «джугута», коли одному закривають очі і б'ють по закладеній на спину руці (долонею, джугутом, лозиною з тину і под.; див. коментар: I, 37).

132. Джерегелі — коси, дрібно заплетені й викладені вінком на голові.

Вегері — танець, ніби угорського походження. Скакати вегері — танцювати навприсідки; У «Словнику» П. Білецько-Носенка зазначено: вегері — те саме, що й танець гайдук (див. коментар: I, 30) (Білецький-Носенко П. Словник української мови. — К., 1966. — С. 92).

Тісна баба — дитяча, молодіжна гра; дві кількісно рівні групи сідають на лавці і починають тиснути одна на другу. Витіснена група вважається переможеною.

У хатніх вікон підслухали — в день святого Андрія (30 листопада за ст. ст.) або перший день різдвя дівчата гадали, чи вийдуть цього року заміж. Один із способів: увечері дівчина йде підслухувати під сусідські вікна. Як почує, що хтось когось у хаті скаже: «Йди!» — то вийде, а коли почує слова, зміст яких зводиться до «сиди на місці!», — то не вийде.

Ходили в північ по пусткам — у народній творчості відомо немало легенд про страшні, закляті місця, які людям слід обминати, — пустки (див. коментар: III, 27). Ці місця пов'язані з діями «нечистої сили»: чортів, відьом, з якоюсь страшною подією, убивством. Слухання таких історій справляє особливе враження у відповідній ситуації. Вечорниці в довгі осінні та зимові ночі були найкращим місцем для слухання всіх тих страшних історій в душі гоголівського «Вія» чи «Мертвецького великодня» Г. Квітки-Основ'яненка. Улюблений час «нечистої сили» — з півночі до третіх півнів. Знаходилися сміливці, що зголошувалися сходити опівночі на страшне чи то закляте місце, билися об заклад. Інші, бувало, чинили перешкоди, страхали сміливців. У другому акті п'єси Т. Шевченка «Назар Стодоля» (дія відбувається у XVII ст.) зображені вечорниці. Серед інших епізодів зустрічаємо тут і ходіння «в північ по пусткам». Ключниця сотника Хоми Кичатого, козир-дівка Стеха похваляється сходити в стару корчму за селом, яку «і днем люди хрестячись обходять, а вночі ніхто не посміє». Складається умова за всіма правилами: Стеха, коли не дотримає слова, ставить «піввідра слив'янки, три куски сала і паляницю», друга сторона — «музикантів на всю», тобто на

весь вечір. Щоб повірили, Стеха мусить принести цеглину, або кахлю з груби, або що хоче, тільки з корчми.

До свічки ложечки палили — мабуть, йдеться про звичай топити віск у черепку, ложці. Розтоплений віск виливають на воду. Якщо, охолонувши, він нагадуватиме весільний вінець, то дівчина скоро вийде заміж.

Або жмурились по куткам — гра в піжмурки: всі ховаються, один шукає.

134. Ухо прехихе — невживане зараз, означає гостроту і жвависть. (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 500).

Хвистка, порскенька — швидка, дуже жвава.

136. Які на Костянтина рвала — за народними віруваннями, трави, які мають чудодійну, цілющу силу; їх слід рвати в Костянтинів день (21 травня за ст. ст.).

І те гніздо, що ремез клав — ремез своє мистецьки зроблене гніздо-кошіль підвішує на очереті або на дереві над водою. Воно фігурувало в народних обрядах, ворожіннях. Ремезовим гніздом підкурювали хворих, у деяких місцевостях і худобу, бджіл, риболовні снасті. Бувало, гніздо ремеза тримали в хаті як талісман.

Васильки — народна назва шавлії гайової (*Salvia nemorosa*) та близьких до неї видів (волошок, щиріці). Васильки входять постійним мотивом до українського національного орнаменту. Настій з василькових квітів здавна використовується в народній медицині.

Папороть (*Polypodiophyta*) — збірна назва дуже численного виду трав. Деякі папороті застосовуються в народній медицині.

Шавлія (*Salvia*) — поширена на Україні трава з великими пахучими квітами. Деякі її види використовуються в народній медицині.

Петрів батір, цикорій (*Cichorium intybus*) — трава з довгими стеблами і потовщеним коренем. Має лікувальні властивості, з кореня цикорію і зараз добувають лікувальні препарати. Згідно з легендою, цією травою апостол Петро відганяв дітей, які знущалися з Ісуса Христа, коли той піднімався з хрестом на Голгофу, звідки й походить народна назва.

Конвалія (*Convallaria*) — багаторічна трав'яниста рослина. Настій з квіток конвалії здавна застосовується як ліки при серцевих хворобах. На Україні росте один вид — конвалія травнева.

Любисток (*Levisticum*) — ароматна трав'яниста рослина. Корінь і листя використовуються в народній медицині.

Просерень (*Scilla*) — підсніжник, пролісок.

Чебрець (*Thymus*) — степова трава з повзучими стеблами, цвіте дрібними ліувато-рожевими, інколи білими квітами, має лікувальні властивості.

І все се налила водою Погожею, непочатою — зілля для зцілення від хвороб, для ворожіння треба було варити у свіжій воді з криниці, з якої в той день ще ніхто її не брав.

Ставили зілля на вогонь з відповідними ритуальними замовляннями.

139. Покіль не будуть ціловати Ноги чиеїсь постола — віщий голос заглядає далеко вперед у грядущі віки. Заснована Енеєм Римська держава стоятиме до того часу, поки язичество не впаде під натиском нової релігії — християнства — і на її місці виникне Священна Римська імперія під зверхністю папи. Гумористичне обігрується відомий вираз: «Цілувати пантофлю папи».

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

1. Зразок жартівливої словесної гри, так званої „тарабарщини“, її можна розшифрувати приблизно так:

Як три дні без борщу посидиш,
Почне за серце тормозить,
І підтягне живіт до спини,
І в кендюсі забуркотить.
Коли ж що за язик напхаєш,
Живіт як слід натеребиш,
Утроба весело заграє;
Об землю лихом добре вдариш,
Вчорашній голод не згадаєш,
Тоді тобі сам чорт не брат.
Та що там теревені править,
Байки не кормлять солов'я.
Ось ну калиткою трусни,
Брязкалом душу звесели,
Добудь з калитки п'ятака.
Коли п'ятак у руку сунеш,
То, може, новину почуєш:
Куди човни по морю править,
Які Юнона сільця ставить
І як її перехитрить.

Словесна гра тут побудована на довільній перестановці складових частин слова і членів речення: підмет — на місце присудка, додаток — на місце підмета і т. д. За такою «тарабарщиною» — добре знання і чуття рідної мови, її гнучкості, невичерпних словотворчих можливостей. Сівілла, якій належать ці слова, — звичайна сільська баба, і Котляревський, укладаючи «тарабарщину», виходив з її рівня. Тільки один, останній, рядок взятий явно з другого лексикону — мандрованих дяків: «І як Еней замінервить». Мінерва — богиня мудрості в стародавніх римлян. Перед нами словесна еквілібристика, розрахована на те, щоб приголомшити, збити з толку співрозмовника у відповідальний момент розрахунку. Щоб розщедрити Енея, Сівілла обіцяє ще стати йому в пригоді — навчити, яким шляхом плисти, щоб щасливо досягти мети, розповісти, які каверзи готує йому Юнона і як їх уникнути. Еней замість запрошеного п'ятака дає старій «шагів з дванадцять» (шість копійок, шаг — півкопійки). Хитра баба, тут же забувши обіцянки, «ізслизла, мов лихий злизав». Інтригуюча і малозрозуміла тарабарщина вигідна ще й тому, що може тлумачитись і саяк, і так, тим самим полегшуючи

обман. Вигідно купити чи продати, надміру розхваливши товар, заінтригувати продавця чи покупця — звичайна річ. Ось зразок подібної словесної гри з українського фольклору: «Добровечір, кумо! Чи не телячила моїх бачок?» — «Телячила, телячила! Під моїм ночом стогували, мої брехи засобачили, так вони задрали лози та й побігли в хвости». «Добрий вечір, кумо! Чи не бачила моїх телят?» — «Бачила, бачила! Під моїм стогом ночували, мої собаки забрехали, так вони задрали хвости та й побігли в лози» (Н о м и с. — С. 253).

5. Дати швабу — дати прочуханки, покарати.

7. Нар.: Налякав міх, то й торби страшно (Номис. — С. 112).

8. Меньки, миньки, минь — прісноводна риба.

9. Заклятий острів перед нами — йдеться про міфічний острів Ея, згадуваний у десятій пісні „Одісеї“ Гомера, а потім — у „Енеїді“ Вергілія. На острові жила чарівниця Цірцея, або Кіркея. Коли до неї потрапив під час блукань по морю Одісей, Цірцея перетворила частину його супутників у свиней і на вмовляння хитромудрого царя Ітаки вернути їм людську подобу запропонувала Одісееві залишитися на острові і розділити її любов. Той мусив прийняти пропозицію Цірцеї, попросивши чарівницю поклястися, що вона не зробить йому нічого поганого і поверне супутникам людську подобу. Через рік Одісей умовив Цірцею відпустити його разом з товаришами, і вони попливли далі.

10. У 10 — 14-й строфах цікавий з історико-етнографічного боку погляд на риси національного характеру ближчих і дальших сусідів українців, переважно як він відбився в українському фольклорі. Починається з гумористичної, з гірким присмаком самохарактеристики українця, потім ідуть поляки, росіяни, прусаки (німці), австрійці, італійці, французи і т. д.

По нашому хахлацьку строю — українських козаків за довгі чуби на голові — оселедці — прозвали «хохлами» (прозвище, певне, з'явилося десь у XVII ст.). Потім воно поширилося на всіх українців.

Бровар — пивовар.

Бовкун — упряжка з одного вола. Бовкун — ознака бідняцького господарства.

11. І „не позвалям“ там забуде — тобто право вето. Польська шляхта на державних сеймах мала право відхилити проєкт будь-якого законодавчого акту вигуком „не позвалям!“. В останній період існування феодально-шляхетської Польщі як самостійної держави (період загострення боротьби між великими магнатами і шляхтою та ослаблення влади короля) право вето майже паралізувало діяльність вищих державних інституцій. Агапій Шамрай у статті «Проблема реалізму в „Енеїді“ І. П. Котляревського» висловив слушний здогад, що тут Котляревський «натякає і на причини, що призвели до розрухи сильну колись державу. Котляревський згадує в зв'язку з цими подіями і роль українських народних мас у боротьбі проти панської Польщі у XVIII ст., двічі називаючи славного ватажка селянського повстання Максима Залізняка

ка» (Котляревський І.П. Повне збір. творів: У 2 т. — К., 1952. — Т. 1. — С. 41).

Чуйка — у поляків верхній чоловічий одяг, шинель.

Жупан — у поляків відомий з дуже давніх часів верхній чоловічий одяг, щось близьке до сучасного піджака. Знали жупан і на Україні, як верхній чоловічий одяг заможніших верств, аналогічний сучасному пальтові.

Москаль — бодай би не козою Замекекав з бородою — москаль — тут: росіянин. Так десь у XVII ст. прозвали українці російських стрільців ніби за прийняті в них гострі бороди.

А прус хвостом не завивав — солдати пруської армії носили перуку із заплетеними назад кісками — мов хвостик. Характеристика Пруссії — опори феодальної реакції і мілітаризму в Європі — просто навдивовижу глибока та історично конкретна. І. Котляревський був очевидцем запобігливої політики переможеної Наполеоном Пруссії. Коли писалися ці рядки «Енеїди», прусський король і юнкерство були слухняними слугами французького імператора, дещо пізніше (у 1812) брали участь у війні з Росією; після поразки у цій війні приєдналися до антифранцузької коаліції, потім — до реакційного Священного союзу, спрямованого на збереження абсолютистських режимів у Європі.

Дойда, Чухрай — тут у значенні: клички мисливських псів, хортів.

12. Цесарці — австрійці, піддані цісаря Австрійської імперії. Після того як у кінці XVIII ст. припинила самостійне державне існування Польща, до Австрійської імперії відійшла частина українських земель. Характеристика австрійців Котляревським, так само як і пруссів, то, власне, характеристика армії, а не строкатого за національним складом населення „клаптевої” імперії.

Цирцеї служать за гусар — гусари — легка кіннота в російській та ще деяких європейських арміях. Мали яскраву, розцяцьковану форму на угорський зразок, були своєрідним втіленням військових корпоративних доблестей.

Італіанець же маляр — захожі італійці на Україні і в Росії були звичайно музикантами, малярами, будівничими, взагалі людьми мистецтва. Цікаво порівняти зображення італійця в поемі „Енеїда” і у творі іншої доби й іншої літератури — романі класика німецької літератури Томаса Мана Чарівна гора» (1924). Один з героїв роману — італієць Людовіко Сеттем бріні людина мистецтва, складна і суперечлива особистість. У даному разі нам важливо відзначити, що для головного героя «Чарівної гори» німця Ганса Касторпа його вчитель Сеттембріні — типовий італієць, у національному характері якого, з погляду іноземця, є щось від комедіанта. Сеттембріні наділений прозвищем Шарманщик, яке раз по раз з'являється протягом усього роману.

13. Так багато місця, як українцям (цілу строфу), в „Енеїді” приділено ще одній нації, яка в ту епоху була на авансцені світової історії, — французам. Тут бачимо не тільки іронію. Неприхильне ставлення до Великої французької революції

(1789 — 1794) і наступних подій: воєн Директорії (1795 — 1799), приходу до влади Наполеона Бонапарта, потім безперервних наполеонівських воєн — виражене в коментованій строфі ясно. Правда, в літературі про Котляревського були спроби довести, що він мав на увазі тільки післяреволюційний період французької історії, але легко переконатися, що дана строфа цього не підтверджує. На якого владику «ляляли» французи — добре відомо: на короля Людовіка XVI, що його змела з французького трону революційна хвиля і який згодом був гільйотинований. І все ж погляд Котляревського на французьку революцію можна правильно зрозуміти, тільки пам'ятаючи про його стійкі демократичні переконання, про численні факти зв'язків з близькими до декабристів колами. Він не міг не співчувати лозунгові французької революції «Свобода, рівність, братерство!»

Сі перевернуті в собаки — в українському фольклорі відома легенда про людей-песиголовців, що живуть у якомусь далекому краю і з'їдають кожного, хто до них потрапляє. Певне, ця легенда перейшла в фольклор з багатих на фантастичні елементи перекладних повістей, відомих у нас ще з часів Київської Русі. Так, аж до XVIII ст. включно мала велику популярність «Олександрія». У поході на Індію воїни Олександра Македонського серед інших див зустрічають людей з собачими головами. В деяких варіантах легенди — цілий народ за гріхи перевернутий богом в псиголовців.

14. Голландці квакають в багні — оскільки Голландія розташована на низинах, типовою для неї була болотиста місцевість.

Чухонці лазять мурав'ями — в просторіччі чухонцями називали фіннів і взагалі племена карельського походження, які жили поблизу Петербурга.

Пізнаєш жида там в свині — слово жид у ті часи та й значно пізніше не сприймалося як лайливе слово чи прозвище євреїв.

Гишпанець — іспанець.

16. Мовби Еней по пошті лив — тобто їхав по поштовому тракту, де на кожній станції міняли коней (на перекладних), їхати на перекладних — найбільш швидкий у давні часи, до появи залізниць, спосіб сполучення. Крім сухопутного поштового сполучення, була також пошта річкова і морська (див. коментар: IV, 59).

17. Роменський тютюнець кури́в — місто Ромни (зараз Сумської області) здавна славилася своїм тютюном.

Шабас, шабаш — кінець; тут у значенні: кінець мандрам.

18. Троянці наші чупринди́ри — чупринди́ри — ті, що носили довгий чуб, оселедці. Були неодмінною прикметою запорізького козацтва. Зникли після ліквідації Запорізької Січі у 1775 р. разом з останніми представниками низового козацтва.

Ташоватись, ташуватись — розташовуватися, розміщатися.

19. Троянці прибули на призначене богами місце для заснування Риму в одну з областей Середньої Італії — Ла-

цію, володіння царя Латина, сина бога поля Фавна і німфи Маріки (в Котляревського — Мерика).

Носили латані галанці — галанці — штани з голландського сукна, які звичайно носили слуги українського панства, зокрема козацькі; вузькі панталони (К.).

А в кітьки крашанками грали — йдеться про поширений звичай грати на Великдень у крашанки. Грали навбитки, тобто стукалися крашанками з гострого кінця. Той, чиє яйце лишиться цілим, забирає надбите яйце партнера собі.

Гра навбитки — своєрідне мистецтво. Треба було вміти взяти яйце так, щоб удар прийшовся якраз по центру, де шкаралушу найважче розбити, добре стиснути його в руці, але щоб не роздавити, бити з рівною силою з того й другого боку — хто б'є по нерухомій крашанці, має більше шансів виграти. Багато важило уміння вибрати для гри яйце з міцною шкаралушею. Бувало, йшли на хитрощі: робили з обох кінців яйця — гострого і тупого — непомітні проколи голкою, видували білок і жовток, а потім заливали всередину розтопленний віск. Таке яйце звалось вощанкою, його звичайне яйце розбити не могло. Тому грати вощанкою вважали недозволеним прийомом. А взагалі в такій грі в межах правил йшли на всілякі хитрощі, інколи найнесподіваніші.

В кітьки — варіація гри крашанками: котити по землі. Оскільки саме вона названа в Котляревського, є підстава вважати, що в ті часи була популярнішою від гри навбитки. Тут цей вислів вжито у значенні: хитрили один перед другим, щоб своє тільки показати і з рук не випустити, а — чуже забрати.

20. Фавн (у римлян) — бог лісів, полів і лук, покровитель стад і пастухів.

21. Дочка була зальотна птиця — тут у значенні: незвичайна, виняткових достоїнств.

В образі Лависі змальований народний ідеал дівчини. Першими названі найголовніші з народного погляду достоїнства: чепуруха, проворна, тобто роботяща, а вже потім — гарна. Далі йде повніше змалювання зовнішності і вдачі. Бурлескне обігрування тут відсутнє зовсім. Лавися в 21 — 22-й строфах дуже нагадує Наталку Полтавку з однойменної п'єси І. Котляревського.

Приступна, добра, не спесива — порівняй у п'єсі «Наталка Полтавка»:

Ой, я дівчина Полтавка,

А зовуть мене Наталка:

Дівка проста, не красива,

З добрим серцем, не спесива.

Порівняй також з образом української молодиці Дідони (І, 21).

22. Що ваші гречеські ковбаси! — йдеться про ковбаси, що їх виготовляли греки, які жили колоніями на Україні. Особливо відома була колонія в Ніжині, в добу Котляревського вона ще зберігала етнічну відокремленість. Грецькі ковба-

си не круглі, а плескуваті, виготовлялися особливим способом. Від греків українці перейняли вміння коптити ковбаси.

Що ваш первак грушевий квас! — квас, на виготовлення якого йшли грушідички.

Завійниця од неї вхопить — завійниця — гострий, пекучий біль у животі.

Що не доспиш петрівської ночі — Петрівка — середина літа, коли ночі найкоротші. Тягнулася Петрівка з дев'ятого тижня після пасхи до 29 червня (за ст. ст.).

Те по собі я знаю сам — єдине місце в поемі, де І. Котляревський прямо говорить про своє особисте, інтимне. В молоді роки він був дуже закоханий у дівчину, аде одружитися з нею не зміг. Так і прожив усе життя неодруженим.

24. Один був Турн, царьок нешпетний — нешпетний (пол.) — непоганий. У Вергілія Турн — цар італійського племені рутулів, підкореного римлянами. Земля, де жило це плем'я, звалась Лаціум; столиця Ардея. Турн — небіж цариці Амати, дружини Латина.

26. Вся строфа побудована на прислів'ях одного змісту: „Не кажи „гоп!“, поки не перескочиш». Одна житейська мудрість, вивірена досвідом поколінь, подається ніби під різними кутами зору, варіюється — з якого боку не глянь, а правда таки лишається правдою. Придивившись ближче, можна вгадати в складі строфи кілька прислів'їв безсумнівно народного походження: «Ніхто не знає, що його чекає», «Не розгледівши броду, не лізь у воду», «Поспішиш — людей насмішиш», «Коли чого в руках не маєш, то не хвалися, що твоє», «Перше в волок подивися, тоді і рибою хвалися». Однак з прислів'ями та приказками в «Енеїді» справа стоїть так, як з піснями в «Наталці Полтавці», — в ряді випадків не можна певно сказати, де пісня народна, а де — автора п'єси.

27. І ждали тільки четверга — тобто чекати слушного дня для такої важливої справи, як сватання. Такими днями вважали вівторок, четвер, суботу. Понеділок, середа, п'ятниця — важкі дні. Олександр Потебня, згадуючи пісню «Я в середу родилася, горе мені, горе», пише: «...Але четвер, здається, легкий день: «Не тепер, так в четвер»; в багатьох місцях сватання починають в четвер або в суботу» (Потебня А. А. О доле и сродных с нею существах. — Харьков, 1914. — С. 193.).

29. Капуста шаткована — на відміну від січеної звичайним ножом, ріжеться на тонкі довгі смужки спеціально для цього пристосованим ножом.

М'ясопуст — дні, коли за приписами церкви дозволялося їсти м'ясо. Троянці, поки добралися до царства Латина, настільки вибилися із запасів, що мусили тамувати голод немудрими та малопоживними пісними наїдками, поширеними серед посполитих — бідняків та козацької сіроми. Серед цих наїдків:

Рябко — страва з гречаного борошна і пшена, в назві вгадується іронічний підтекст — для Рябка, мовляв.

Тетеря — страва з розведеного борошна або товчених сухарів.

Саламаха — страва з рідкого гречаного тіста, в піст на олії, а то й просто не засмажена. В складеному Миколою Гоголем словничку до «Енеїди» Котляревського читаємо: «Саламаха — борошно житнє або пшеничне, киплячою водою розведене з додаванням солі і варене доти, поки увариться подібно до густого киселю» (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 499).

30. Носатка — старовинна череп'яна посудина з ручкою і довгим носиком-жолобком. Щось подібне до нинішнього кофейника. Служила також мірою для рідини. Бували носатки місткістю до трьох відер і більше (на зразок античних амфор).

Що деякий і хвіст надув — тут у значенні: помер.

33. Піярська граматка — найпоширеніша шкільна граматика латинської мови в Польщі другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Мала також значне поширення на Україні та Білорусії. Для цих регіонів друкувалася в Бердичеві при католицькому монастирі. Назва «піярська» походить від католицького чернечного ордену піарів, члени якого, крім звичайних для ченців обітниць, зобов'язувалися безплатно навчати молодь, звичайно ж, у своєму католицькому дусі. Орден мав свої школи як в Польщі, так і на зайнятих Польщею українських землях.

Полуставець — молитовник з місяцесловом, святці (календарний список християнських «святих» та свят на їхню честь), обов'язкова приналежність тогочасних шкіл. Назва походить від одного з типів старовинного письма — півуставу.

Октоїх (восьмигласник) — книга, в якій містилися церковні співи на весь тиждень, розписані на вісім голосів (лат. octava — вісім).

34. Тройчатка — нагай на три кінці.

Субітки — в суботу звичайно школярі повторювали перед дяком-бакаляром все, що вони вивчили протягом тижня. Хто не все знав чи не твердо відповідав, того карали різками. А то й всім підряд давали «пам'ятного». Жила традиція «суботнього дня» довго, мало не до кінця XIX ст.

У 33 — 34-й строфах кількома штрихами дано яскравий малюнок дяківської школи, яка протягом століть існувала на українських землях. Дяк — головна фігура в церковному богослужінні після священика. Таким він залишався і в школі. Читання було тісно пов'язане з церковним співом, що відбулося і в «Енеїді»: поряд з граматикою — октоїх. Уже в першій з точно датованих церковних книг — Остромировому євангелії 1057 р. зустрічаємо так звані «знаки возгласенія», які свідчать, що текст призначався для наспівного читання.

38. Клецання — наламане та нарубане з дерев гілля з листям, яким на зелені свята прикрашають хату та двір.

Шпалери — були поширені на Україні уже в XVII ст. Становили собою килими з різних тканин, якими оббивали стіни житла. На шпалери часто наносили сюжетні чи пейзажні малюнки. Шпалери, на полотні яких наносився малюнок фар-

бами, називали ще колтринами. У XVIII ст. появились близькі до нинішніх друковані паперові шпалери.

39. Богомаз — іконописець і взагалі живописець, маляр. Слово в народі само по собі не мало негативного забарвлення. В «Салдацькому патреті» Григорія Квітки-Основ'яненка читаємо: «...А у тій слободі щонайлуччі богомази...» (Квітка-Основ'яненко Г. Твори: В 2 т. — К., 1978. — Т. 1. — С. 24).

Ренське (рейнське) — сорт привозного вина.

Курдимон (кардамон) — південна рослина з сімейства імбирних. Насіння з нього служило пряною приправою.

Спуст — міра горілки: троє відер.

Запуст — заговіни, пущення, останній день перед постом, коли готували особливо багатий обід з скоромних (м'ясних або молочних) страв.

З старосвітського хутора до міста їздять не часто. Тому поїздки «за мальованням» використовують і для закупки «розного припаса», до якого входить всього-навсього рейнське й пиво, — напоказ. Всі інші «заморські вина», які питимуть гості Латина, — домашнього виробу. Тут і в подальших строфах щедрим джерелом гумору служать претензії скупого та провінціально відсталого хуторянина Латина на царський, великопанський блиск і пишність.

40 — 41. «Мальовання» — те саме, що російські «лубочні картини», «лубок» (назва — від корзин із лубу: кори липового дерева, в яких мандрівні крамарі розносили свою продукцію). Латин приймає лубок (тодішній мистецький ширпотреб) за «роботи первішних майстрів». У панських будинках дорогі картини на полотні і шкірах кріпили до стін на спеціальних дерев'яних підрамниках, а не «ліпили», як малювання в світлиці Латина. Уже цей штрих, крім типових лубочних сюжетів, яскраво свідчить, про яку продукцію йдеться.

У переліку «всіх всячин», якими прикрасили стіни Латинського палацу, І. Котляревський дотримується історико-хронологічної послідовності: від прадавніх легендарних часів (українська примовка: «За царя Гороха, як людей було трохи»; російська: «Давно, когда царь Горох с грибами воевал» — Даль. — С. 30) до реальних історичних постатей другої половини XVIII ст.

Як Александр цареві Пору Давав із військом добру хлюору — картина зображує битву царя Олександра Македонського з індійським царем Пором.

Чернець Мамаєв як побив — йдеться про поєдинок ченця Пересвета з татариним перед Куликовською битвою (1380). Про Куликовську битву (Мамаєве побоїще) існувало багато лубочних сюжетів.

Як Муромець Ілля гуляє, як б'є половців, проганяє — як Переяслав боронив — про Іллю Муромця, його подвиги, перемогу над Солов'єм-розбійником теж відомо багато лубочних сюжетів.

Бова з Полканом як водився. Один другого як вихрив — сюжет про Бову-королевича походить з Франції, там відомий уже в добу розквіту лицарського роману (XI — XII ст.). У нас

Бова з'явився десь у кінці XVI — на початку XVII ст. як герой повісті. Мав широку популярність, з літератури перейшов у народну творчість, перейнявши риси героя казок. Серед подвигів Бови-королевича — перемога над страховиськом, напівлюдиною-напівсобакою Полканом.

Майже через сто років після виходу «Енеїди» у київському лубочному виданні 1896 р. Бова на ілюстрації зображений у типовому одязі запорізького козака. Тут образ Бови злився з образом козака-нетяги Голоти.

На славному рицареві

Опанча рогозоя,

Поясина хмелевая,

А на ногах сап'янці,

Що видно п'яти і пальці.

А ще на Бові бідному шапка бирка,

Зверху дірка,

Хутро голе,

Околиця — чисте поле,

Вона травоя пошита,

Дрібним дощем прикрита

(див.: Кузьмина В. Д. Рыцарский роман на Руси: Бова. Петр Златых Ключей. — М., 1964. — С. 99).

Продовжує жити Бова і в сучасному українському фольклорі (див.: Українські народні казки, легенди, анекдоти. — К., 1958. — С. 51 — 61).

Як Соловей-харциз женився — Соловей-харциз (розбійник) — персонаж, відомий з російських билин, менше — з українських казок. Нібито жив у лісах поблизу Чернігова і свистом убивав подорожніх, які йшли до Києва. Переміг Солов'я-розбійника богатыр Ілля Муромець.

Як в Польщі Желізняк ходив — Залізняк Максим (народився на початку 40-х років XVIII ст. — рік смерті невідомий) — запорізький козак, керівник народного повстання на Правобережній Україні проти польської шляхти у 1768 р. (Коліївщина). Повстання розгорнулося на Правобережній Україні, на території теперішніх Черкаської і Київської областей, що входили тоді до складу Польщі. Залізняк прийшов в район повстання з невеликим загonom козацької сіроми із Запорізької Січі, яка була тоді в нижній течії Дніпра. Звідси — вираз «Як в Польщі Желізняк ходив». Портрет реального Максима Залізняка до нас не дійшов. Мабуть, його й не було. Сучасний дослідник українського живопису XVIII ст. П. Жолтовський пише: «Народні художники... створили своєрідну галерею образів ватажків гайдамацького руху. Напевне, існували ще й інші, не збережені до нашого часу народні полотна на цю тему. Можливо, на такий твір вказує згадка І. Котляревського про картину в світлиці царя Латина — «Як в Польщі Желізняк ходив» (Жолтовський П. М. Український живопис XVII — XVIII ст. — К., 1978. — С. 312). Але дослідник не звернув належної уваги на ту обставину, що Котляревський пише не про живопис, а про лубок, де про портретну схожість з оригіналом не дбали.

Патрет був француза Картуша — Картуш (Луї Домінік, 1693 — 1721) — відомий французький розбійник. Тривалий час очолював ватагу, яка діяла в Парижі та його околицях. Пригоди Картуша (дійсні й вигадані) знайшли широке відображення в літературі, народних переказах, лубочних картинках.

Против його стояв Гаркуша — популярний ватажок гайдамацьких загонів, запорожець Гаркуша Семен (народився близько 1739 — рік смерті невідомий). І після придушення Коліївщини очолював селянські повстанські загоны на Лівобережжі. Про нього складено багато народних оповідань і пісень.

А Ванька-каїн впереді — Ванька-каїн (справжнє прізвище Іван Осипов, 1718 — рік смерті невідомий) був знаменитим московським злодієм середини XVIII ст. Один час — ватажок московського злочинного світу, співробітничав з карним розшуком, видаючи незначних злочинців і оберігаючи тих, з якими був у змові. Засуджений до смертної кари, яку замінили карою батогами і каторгою. У другій половині XVIII — першій половині XIX ст. поряд з Картушем виступав героєм російської лубочної літератури та лубочних картинок. До картинок додавалися бродяжницькі та розбійницькі пісні, які в народі інколи називали Каїновими. Йому легенда приписувала російську народну пісню «Не шуми, мати, зеленая дубравушка».

42. Перед нами постає комедійна, карикатурна картина вбрання відсталого хutorянина, що хоче з'явитися перед гостями великим вельможею. На урочистий прийом Латин одягає плащ з клейонки, який в той час брали з собою пани в дорогу на випадок дощу, при юму застібнутий циноним, тобто олов'яним, найнижчого гатунку гудзиком. Такі гудзики були на мундирах солдат та чиновників нижчого рангу («братії з циноними гудзиками»). На голову Латин надів капелюх, тобто теплий шерстяний головний убір. Капелюхом називали також теплу зимову шапку-вушанку, можливо, саме її мав на увазі Котляревський. На ноги Латин надів кінді, тобто повстяні калоші, призначені, як відомо, для виходу на вулицю в дощову погоду. Обмежений хutorянин вважав їх, певне, панським взуттям. В одній з російських билин, записаних у XIX ст., великий київський князь Володимир «одел га-лоши да на босую ногу». Обіграні й рукавички, які були неодмінним атрибутом великопанського туалету. Знали безліч видів чоловічих і жіночих рукавичок на всі випадки життя. Аристократи міняли рукавички кілька разів на день (звідси прислів'я: «Міняє, мов рукавички»). Рукавички були статтею імпорту із Західної Європи. Замість таких елегантних рукавичок Латин надіває шакапові рукавиці, тобто пошиті з особливо обробленої кінської шкіри. Така шкіра йшла на виготовлення чобіт кращого гатунку, але на рукавички аж ніяк не годилася. Замість рукавички — рукавиця. Карикатурний, сатирично загострений образ.

43. Єдимашка, адамашка — дорога східна тканина, з візерунками того ж кольору, що й тканина.

Шушон — жіночий верхній одяг. Вид капота (К.).

44. В німецькій фуркальці була — тобто, в платтячку; фуркальце — від фуркало — дзиґа.

Волове, кінне і піхотне — тут в один ряд з кіннотою і піхотою поставлені воли, які тоді були тягловою силою в обозах.

І ввесь був зібраний повіт — повіти введені на Україні після скасування полкового устрою у 1782 р. Приблизно відповідали сотні, а як на сучасний адміністративно-територіальний поділ, — приблизно районів.

45. Пиріг завдовжки із аршин — аршин — давня міра, дорівнює 0,711 метра.

І соли кримки і бахмутки — див. коментар: І, 30.

46 — 47. Рація (вітальна промова) троянського посла близька до тарабарщини, до якої вдається Сівілла, прощаючись з Енеєм (IV, 1 — 2). Але у її мові — сильний елемент народно-просторіччя (це ж сільська баба), а у посла, який щойно вчився латинської мови, — макаронічна мішанина української мови з латиною. Ось промова посла в дослівному перекладі латинських слів і виразів:

Еней наш великий пан

І славний троянців князь,

Шмигляв по морю, як циган,

До тебе о царю! прислав тепер нас.

Просимо, пане Латине,

Нехай наша голова не загине,

Дозволь жить в землі своєї,

Хоть за гроші, хоть задарма,

Ми дякувати будем досить

Милості твоєї.

О царю! будь нашим меценатом,

І ласку твою покажи,

Енеєві зробися братом,

О найкращий! не одкажи;

Еней вождь єсть моторний,

Вродливий, гарний і проворний.

Побачиш сам особисто!

Вели прийняти подарки

З ласкавим видом і без сварки,

Що прислані через мене...

...Будь нашим меценатом — Меценат (кінець I ст. до н. е.) — багатий римський аристократ, покровительствував митцям, сам займався літературою. Утворив гурток при своєму дворі, до якого входили Вергілій і Горацій. Звідси меценат — багатий, впливовий покровитель.

48. Макаронізмами пересипана тільки офіційна, „протокольна” частина промови посла (строфи 46 — 47) — урочище представлення свого пана і церемоніальне пошанування другої високої сторони. Переходячи до переліку й роздачі подарунків сімейству царя, посол залишає латинь.

За Хмеля виткався царя — походить від народної примовки: «За царя Хмеля, як людей була жменя», тобто дуже давно.

49. Ось скатерть шльонська нешпетна — тобто з Шльонська, Сілезії (див. коментар: II, 60).

Її у Липську добули — Липськ — Лейпціг, на той час великий торговий центр європейського значення. З України на знамениті лейпцігські ярмарки відправлялися чумацькі валки з пшеницею, іншими товарами, а звідти привозили тканини, металеві вироби, предмети розкоші.

50. Либонь, достались од пендосів — пендоси (від новогрець. — пята) — лайливе прозвище греків. Троянські послы розподіляють між членами царської родини три подарунки, які звичайно дарує добрий чарівник казковому героєві; килим-самольот, скатерть-самобранку, сап'янці-сороходи або самоходи. Не випадково — першій Лависі, яка незабаром стане причиною великих незгод і війни. Натяк посла на майбутнє заміжжя Лависі підхопить у своїй відповіді Латин („...може і в рідню вступлю”).

52. Хазяйка добра, пряха, швачка — вища оцінка батьками, рідними, близькими дівчини на виданні. Похвала «хазяйка добра» не дарма далі конкретизується словами «пряха, швачка». Швачка включає в себе також поняття «добра вишивальниця» (в народній поезії «шити-вишивати» — синонімічна пара; напр.: «Одна дала нитки, друга полотенця, Третя шила, шила-вишивала, Для козака-серця»). В умовах патріархального укладу з натуральними формами господарювання більшість речей домашнього вжитку здебільшого виготовлялися господарем та його сім'єю. Майже в кожній хаті ткали полотно і шили з нього одяг. А вишивка була найпоширенішим способом прикрасити тканину. Вишиванням на Україні займалися майже виключно жінки. Для цієї роботи використовувалась кожна зручна нагода: досвітки та вечорниці, на які дівчата збиралися довгими осінніми та зимовими вечорами, і години відпочинку від польових робіт — навесні та взимку. Готуючись вийти заміж, кожна дівчина, як правило, повинна була мати багато різних вишиванок.

53. Шпундрі з буряками — свиняча грудинка, в інших рецептах — порібрина (частина туші, що прилягає до ребер), підсмажена з цибулею на сковороді, а потім зварена в буряковому квасі разом з нарізаними буряками і заправлена борошном.

Потрух в юшці — страва. Спосіб приготування: «Гусячі лапки, крила, печінку, нирки, пупки скласти в каструлю і варити; коли закипить два рази, очистити, покласти цибулі, зернистих ячних крупів і подавати» (Маркевич. — С. 159).

Капуни — відгодовані на заріз вихолощені півні.

З отрібки баба, шарпанина — тобто бабка з нутрощів тварини чи птиці, приготовлених в макітрі особливим способом з відповідними для цього спеціями.

Шарпанина — в «Лексиконе малороссийском» М. Гоголя читаємо: «Шарпанина — приправлена сушена риба» (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 501). Інше і більш

широке пояснення дає М. Маркевич: «Шарпанина. Відварити тарань або чабак, вийняти з бульйону, вибрати кістки, нарізати шматочками, покласти ці шматочки на сковороду, розвести рідко пшеничне тісто в тому ж бульйоні, покласти в тісто піджареної на олії цибулі, полити цим шматочки риби, посипати перцем, потім поставити в духову піч і коли буде готове — подавати» (Маркевич. — С. 151).

Крохмаль — крохмаль, тут у значенні: кисіль.

54. „Заморські вина” на обіді Латина — звичайні домашні настойки, однак приготовлені на привозних південних фруктах.

Сикизка — настойка на сикизі, тобто інжирі. Сушений інжир, фіги — поширений на Україні в давні часи привозний продукт, ласощі; один з предметів чумацького промыслу.

Деренівка — настойка на дерені, інакше — кизилі. Ягідне дерево, росте на півдні України.

Айвовка — настойка на айві.

Першою названа настойка на більш цінній ягоді, далі — дешевші.

На віват — з мушкетерів стріляли. — мужчир (мортира) — гармата з коротким дулом, з неї вели навісний вогонь, як з нинішнього міномета. Мужчири також служили для салютів під час урочистостей. Мужчири малого калібру служили в господарстві ступами (див. коментар: III, 71).

Трьома заключними рядками, трьома штрихами передає автор «музику» свята в панському будинку, де кожний тост супроводжувався салютом з гармат, інколи з фейєрверком, тушами оркестрів, заздравними хорами-кантами «многая лета».

55. Лубенського шмат короваю — „Коровай — весільний хліб. Робиться як звичайна хлібина, тільки більша за розміром; потім на неї накладаються виліплені з цього ж таки тіста та випечені як і хлібина шишечки, голуби, вензелі та ін. Знамениті короваї лубенські” (Маркевич. — С. 156). Як у першому подарунку троянців, так і в першому подарунку Латина — натяк на бажаність шлюбу Енея та Лависі.

Корито опішнянських слив — Опішня нині — селище міського типу Зінківського району Полтавської області.

Полтавських пундиків пряжених — спосіб приготування пряжених пундиків: «Взяти пшеничного кислого тіста, розкачати коржиками, піджарити цибулю на олії, перекласти коржиків цією цибулею шарів у п'ятнадцять чи двадцять, поставити в піч, коли готові — вийняти, змазати олією і подавать» (Маркевич. — С. 158).

Далі називаються села поблизу Полтави (Лип'янка, Будянка, Решетилівка) та чим кожне з них славиться.

58. Ого! провчу я висі каку — висі кака — тут у значенні: вискочка, нахаба.

59. І на! через штафет... — тобто в листі, посланому естафетою, через гінців, які передають листа з рук в руки.

Щоб фурію він Тезифону — у римській міфології фурії — богині помсти, які переслідували людей за провини.

Берлин — карета для далеких подорожей.

Дормез — (франц. dormir — спати) — м'яка карета, пристосована для сну в дорозі.

Ридван — велика карета для далеких подорожей, запряжена 6 — 12-ма кіньми.

Портшез (франц. porter — носити і chaise — стілець) — легке переносне крісло, в якому можна сидіти напівлежачи.

Перекладні — на державних (казенних) дорогах екіпажі, в які на кожній станції (приблизно через десять — п'ятнадцять кілометрів) впрягали свіжих коней і міняли візника. Плату брали і за кількість прогонів, і за швидкість.

То б заплатив на три прогони — тобто оплатити дорожні витрати у потрібному розмірі, щоб на кожній станції обслуговували в першу чергу, давали кращих коней і везли якомога швидше.

60. Лепорт — рапорт.

Гайдуки — слуги в маєтках великих магнатів, також придворна охорона.

64. Як йшла черідка вечерочком — увечері, коли пастухи женуть череду з поля і люди розбирають корів по дворах, піднімається шум, гам, стоїть страшенна пилюка, тому легше проскочити до когось непоміченим.

66. Турн, по воєнному звичаю, з горілкою напившись чаю — в образі Турна втілено окремі характерні риси армійського офіцера тієї доби. Нагадаємо, що четверту частину «Енеїди» І. Котляревський написав, перебуваючи на армійській службі.

71. На кіл Амату пасажу — посадити на кіл (на палю) — смертна кара особливо принизлива, призначена для найнижчого стану, „бидла”. А тут — особа царської крові, та ще й жінка.

У добу феодалізму самому способу смертної кари надавали неабиякого престижного значення. Смертна кара через повішення для провідних організаторів повстання декабристів 1825 р. сприймалася тодішнім суспільством і самими засудженими дворянськими революціонерами як приниження їхньої гідності, образа. До того ж, було прийнято виконувати вирок публічно. До смертної кари через посаження на палю особливо часто вдавалася польська шляхта під час розправи над захопленими повстанцями — запорожцями, гайдамаками.

72. Турн викликає на поєдинок Енея і царя Латина, щоб захистити свою честь. Такого мотиву — виклику на поєдинок — у Вергілія немає і не могло бути, оскільки, згідно з поглядами стародавніх греків і римлян, честь у громадянина могла відняти держава, громада, а не приватна особа. Сучасник Вергілія, римський філософ Сенека говорив: «Образ не досягає мудреця». Еней з Турном сходяться на поєдинок в кінці «Енеїди» для того, щоб уникнути зайвого пролиття крові воюючих сторін. Це зовсім не те, що поєдинок честі. Подібні поєдинки на полі битви були звичайним явищем, причому втеча від сильнішого ворога з метою порятунку не вважа-

лася безчестям (див. VI, 67 — 70). Поєдинки честі з'явилися, мабуть, у лицарські часи. Особливого поширення набули у XVIII — початку XIX ст. у дворянському та офіцерському середовищі. Турн викликає на дуель Енея і Латина згідно з добре відомим у ту пору ритуалом. Він пише листи, де пропонує вибрати зброю, погодити інші деталі поєдинку, відправляє їх, як було прийнято, спеціальними гінцями. Але тут же автор поеми бурлескне обіграє прийнятий серед людей «благородного звання» ритуал. Достойна зброя для дворянського поєдинку — пістолети, шпаги, шаблі. А князь Турн пропонує князеві Енею битися «хоть на киї, хоть кулаками». Пригадаймо борців Дареса і Ентелла з другої частини «Енеїди».

Драгоман — у первісному значенні: перекладач при посольстві, дипломатичній місії, також гінець у дипломатичних справах; потім — просто гінець, посильний.

74. Но „горе грішникові сушу...” — початок поширеного духовного вірша. Тут маємо вказівку на те, що він був у репертуарі мандрованих дяків, студентів Києво-Могилянської академії. Крім „Енеїди”, І. Котляревський використав ще раз цей духовний вірш у водевілі „Москаль-чарівник” (написаний 1818 — 1819). У заключній сцені водевіля викритий і присоромлений невдаха-залицяльник, «городський писар» Финтик, каючись, співає:

О, горе мне, грешнику сушу!

Ко оправданню ответа не имущу,

Како й чем могу вас ублажить?

Ей, от сего часа буду честно жити!

75. Чинш — податок, плата хазяїнові за користування його землею.

76. Лавинії к Петру мандрик — „...коржі з сиру з мукою та яйцями... називаються „мандрики” (Маркевич. — С. 15).

Три хунти воску на ставних — фунт — давня, ще з часів Київської Русі міра ваги у східних слов'ян, дорівнює 409,5 грама. Ставних — підсвічник у церкві, так називали і свічки для церковного підсвічника.

Льняної пряжі три півмітки — щоб уяснити, що таке півміток, треба мати уявлення, як вели рахунок пряжі. Готові до виробництва, намотані з шпульки на мотовило нитки пряжі рахували в таких одиницях: чисниця — 3 нитки, пасмо — 10 чисниць, півміток — 20 — 30 пасом.

Серпанків вісім на намітки — з серпанку — легкої прозорої тканини (подібної до нинішньої марлі) — готували намітки, якими пов'язували поверх очіпка голову заміжні жінки. Кінці намітки, покриваючи фігуру жінки з спини, спускалися мало не до землі.

І двісті валяних ґнотів — ґноти для свічок, каганців, ламп. Дослідник творчості І. Котляревського П. Волинський про коментовану строфу писав: «Цією «статистичною довідкою» поет відтворює характерну картину економічних відносин кріпосницького часу. Чинш складають в основному виробники натурального господарства, але з обов'язковою наявністю певної кількості грошей, яких особливо потребувало пансь-

ке господарство кінця XVIII — початку XIX ст., коли все більше розвивалися товарно-грошові відносини» (Волинський П. К. Іван Котляревський: Життя і творчість. — К., 1969. — С. 143). Треба тільки пам'ятати, що економічна реальність доби тут бурлескне обіграна, постає в гумористичному освітленні. Поряд з пряжею і воском (у неспіврозмірно малій кількості) фігурують розраховані на комічний ефект мандрики «к Петру» Лависі, а плата грошима за хутір, де «ставок був, гребля і садок», сміхотворно мала — в тиждень по алтину, тобто по три копійки.

77. Муцик — мопс, взагалі маленька собачка.

Поноска — ошийник.

Тімениця — кірка з відмерлих часточок шкіри і бруду на довго немитому тімії малої дитини, а то й дорослого.

78. Стременний — тут: слуга, який на полюванні пильнує собак; у потрібний момент він спускає їх з поводків на звіра. Під час виїзду на полювання мусив постійно бути біля свого пана, при стремені, звідки й походить назва.

80. Асафета, або ще асафетида („вонюча камедь”) — лікувальний екстракт, куди входив сік рослин з домішкою смоли, сірки, фосфору, різних солей. Рекомендувалася асафета при різних захворюваннях, у тому числі при розладах нервової системи.

Сервета — салфетка.

Іще клістир з ромну дали — клістир — клізма. Ромен (*Matricaria discoidea*) — ще народні назви: ромашка пахуча, ромашка дика, маточна трава, ромашка без'язикова, романець — лікувальна трава; настій з неї вживають як потогінний та протизапальний засіб.

82. Чаплія — кухарське знаряддя, з допомогою якого переносять гарячу сковороду, залізний гачок з дерев'яним держалом.

Рубель — дерев'яний валик з ручкою і поперечними зарубками, яким розкачували намотану на качалку білизну.

Ричка — керівниця (К.); доярка.

Гуменний — токовий, старший, що організовував роботу на току. Зображена звичайна для феодално-кріпосницької епохи сцена сутички між ворогуючими сусідами-поміщиками. Як правило, у таких сутичках брала участь двірська челядь, а то й усі піддані.

84. Як умивалося мазкой — мазка — кров з розбитого обличчя, носа.

86. Коли пан возний позов дасть — возний — службовець при суді в часи чинності Литовського статуту (див. коментар: III, 97). В обов'язки возного входило подавати позов до суду, свідчити наявність збитків у потерпілої сторони, вводити у власність та ін.

89. Ківната, кімната — у панських будинках і взагалі у великих хатах — покої, жилі приміщення, на відміну від світлиці — парадної кімнати для прийому гостей. Пор. у народній пісні:

У вдовиці дві світлиці,

Ще й третя кімната,

А у тебе одна хата,
Та й та не прибрата.

Тут хата — жиле приміщення, яке служить і світлицею, і кімнатою, і кухнею.

91. І як війну вести без зброї — зброю — вся воїнська зброя, обладунк, у кінноті сюди входило також спорядження для коня.

Провіантмейстер — у російській армії генерал, який видав постачанням (відповідає сучасній інтендантській службі). Посада введена Петром I у 1718 р., скасована у 1864 р.

Кригсцальмейстер — чиновник при війську, що вів фінансові справи, здійснював контроль, займався також постачанням армії.

93. Покиньте ж се дурне юнацтво — юнацтво — тут у значенні: нерозважлива молодеча хоробрість, завзяття.

95. Щоб некрут зараз набирать — тобто оголосити примусовий набір у армію рекрутів-новобранців.

Боярські гроші шафовать — шафовать — витратити, використувати.

96. Таким обрізають ніс і уха — в кінці XVIII — на початку XIX ст. тілесні покарання з відрізанням носа, вух, інших частин тіла ще мали місце в багатьох країнах, в тому числі й Росії. Законодавством передбачалося відрізати вуха або ніс за бунт проти влади. Існував також звичай перед стратою через повішення відрізати ніс та вуха і прибивати їх до шибениці. До відрізання вух офіційно перестали вдаватися у першій половині XVIII ст., відрізання носа, як засіб покарання, затрималося довше, особливо розмаху набуло, поряд з відрубанням руки, їїальців, язика, під час розправи над учасниками селянської війни під проводом Пугачова. Для вельмож подібна кара була особливо принизливою, бо тілесним покаранням підлягав тільки простий люд.

97. О музо, панночко парнаська!.. — у перших чотирьох рядках строфи обігране узвичаєне в поезії доби класицизму звертання до муз, покровительок мистецтва і науки, дочок Зевса й богині пам'яті Мнемозини. Муз було дев'ять; тут, з огляду на жанр „Енеїди”, звертання до Калліопи — музи епічної поезії. Слід відзначити явний перегук цього місця з вступом до поезії Т. Шевченка «Царі», де поет визначає своє художнє завдання («штилем високим розмалюю помазаних») і водночас пародіює тогочасну запобігливу цареславну поезію.

98. В описі приготувань латинського і троянського воїнства до війни, екіпіровки, забезпечення продовольством, боєприпасами і т. ін., безумовно, відбилася добре знання І. Котляревським як українського козацького військового устрою, що порівняно недавно (у 80-х роках XVIII ст.) був ліквідований, так і армії свого часу, військової справи взагалі. Адже він майже тринадцять років (з квітня 1796 р. по січень 1808 р.) перебував на військовій службі.

А ус в півлокоть би тирчав — вислів походить від старої міри довжини «лікоть» — віддаль від кінця витягнутих пальців руки до ліктя.

100. Названі окремі командні посади в козацькому війську.

Хорунжий — у первісному значенні цього слова — «підпрапорний», оскільки перебував при полковому прапорі (хоругві) і підлягав безпосередньо полковникові. Середній чин у козацькому війську.

Асаул, осавул — виборна старшинська посада за військово-територіального устрою. Були звання генерального, полкового, сотенного, артилерійського осавула.

Урядник. — молодший чин у козацькому війську.

Отаман — виборний або призначений ватажок у козацькому війську. Курінний отаман очолював козаків з одного села, місцевості, наказний отаман — тимчасово виконував обов'язки курінного, інших виборних командирів аж до самого гетьмана.

101. У нас в Гетьманщині колись — Гетьманщина — напівофіційна назва земель Лівобережної України, які разом з Києвом були закріплені за Російською державою згідно з підписаним 30 січня 1667 р. Андрусівським договором між Росією і Польщею. Правобережжя відходило до Польщі. В Гетьманщині певною мірою зберігався уклад, який сформувався в добу визвольної війни під проводом Хмельницького: гетьманський уряд, поділ на полки, свій суд, фінанси, самоврядування ряду міст. Під тиском самодержавної політики автономія Гетьманщини дедалі більше занепадала і з введенням загально-державного адміністративного устрою в 1782 р. була ліквідована не тільки фактично, а й формально.

Не знавши: стій, не шевелись — українське козацьке військо, так само як і московське стрілецьке, не знало стройової підготовки, а значить і різних стройових команд, у тому числі команди «струнко!». Така підготовка почалася при Петрі I, однак стройових команд у формі, прийнятих в наші дні, довго ще не знали. Воєнний статут Петра I залишався без змін протягом усього XVIII ст., аж до того часу, коли 6 лютого 1796 р. Павло I через три тижні після вступу на російський престол видав новий. Фанатичний прихильник палочної муштри і прусської шагістики, він відбив у статуті свої вимоги. Необхідну в розумних межах армійську дисципліну він прагнув замінити отупляючою муштрою.

„Стій, не ворухись!” — можна було б поставити епіграфом до того статуту. Команди „Стої! фрунт”, „Стоять, не шевелясь!”, „Стоять смирно!” зустрічаються тут раз по раз. І. Котляревський не з чужих слів знав, що таке муштра в армії найбільшого солдафона на російському престолі. Адже він почав армійську службу за якихось сім місяців до смерті Катерини II і вступу на імператорський трон Павла I.

Лубенський, Гадацький, Полтавський — коли додати сюди ще й Миргородський, з усіх боків оточений землями названих полків, то це будуть всі чотири з десяти полків Гетьман-

щини, землі яких склали основну територію утвореної 1802 р. Полтавської губернії.

102. Волонтери, волонтери — добровільці, нерегулярне військо; в той час — запорожці в російській діючій армії. З них формувалася переважно розвідка, інші частини особливого призначення, яким доручалися пов'язані з ризиком завдання. Зокрема, в численних російсько-турецьких війнах XVIII ст. запорожці, виконуючи роль розвідників, «становили основну силу авангардних частин, відзначаючись мужністю і військовою майстерністю. Окремі запорізькі загони по кільк разів на день самотійно відправлялися «в підїзд» — вперед і від флангів, — вступаючи в сутички з ворогом...» (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 154).

Асмодей — злий дух, чорт.

Чи вкрасти що, язик достати — «найулюбленішим методом у запорізьких козаків була розвідка боєм. Запорізькі розвідувальні партії не тільки захоплювали язиків, з'ясовували обстановку, а й несподівано атакували окремі татарські загони, захоплювали трофеї, знищували живу силу ворога. Досвід війни 1735 — 1739 років показав, що запорожці були кращими розвідниками в російській армії» (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — С. 122). А при нагоді і вкрасти що, особливо в потенціальних ворогів — татар та польських панів, — теж уміли.

103. Мушкет — давня ручна вогнепальна зброя до восьми-десяти кілограмів вагою, стріляли з сошок — підпори; стрілець для пом'якшення віддачі мав на правому плечі шкіряну подушку. В XVI — XVII ст. мушкети були на озброєнні в козацькому війську, однак уже в кінці XVI ст. їх почали замінювати легшими і зручнішими рушницями. У XVIII ст. мушкети стали старим, віджилим видом зброї, хоч саме слово «мушкет» жило на означення рушниці взагалі.

Оружжина, оружина — так інколи називали рушницю.

Гамазея — склад.

Гвинтівка — відома ще з XVI ст. рушниця з нарізами в стволі для надання кулі обертового руху, що збільшувало дальність і точність стрільби. Заряджалася з дула. Кругла куля обгорталася змащеною жиром тканиною і заганялася в рушницю шомполом з допомогою молотка. Взагалі гвинтівка була мисливською зброєю. Через повільність заряджання вона на озброєння війська не бралася. В Росії гвинтівки в сучасному розумінні, що заряджалися патронами з казенної частини, з'явилися пізніше, з середини XIX ст.

Фузія, фузея — рушниця з ударно-кремінним замком. Прийнята на озброєння російської армії при Петрі I замість мушкета. Мала тригранний багнет.

Булдимка — коротка запорізька рушниця. Вона була зручною для ближнього бою під час розвідки, із засідки, з козацьких чайок; там, де вирішальне значення мала особиста ініціатива й кмітливість воїна.

Флінта — власне така ж рушниця, як і фузія, тільки мала іншу конструкцію кремінного замка.

Яничарка — турецька рушниця з кремінним замком.

Фузія, флінта, яничарка — рушниці з довгим дулом, менш придатні для індивідуального бою, розраховані на регулярні війська феодальних країн, для солдатів, які йшли в бій зімкнутим строєм під командою і наглядом офіцерів.

Гаківниця — довга, важка рушниця, під час стрільняння прикріплювалася до землі гаком. Була на озброєнні козацького війська ще з XV ст. У XVIII ст. — уже застарілий вид зброї. Гаківниці використовувались інколи тільки при обороні фортець. Іронія захована уже в самому строкатому переліку зброї латинського війська. Зброя кожної армії мусить бути уніфікованою, на рівні сучасних вимог. А тут? І архаїчна на той час ручна зброя самопального типу (мушкети, гаківниці), і прийняті в тогочасній армії фузії (але без головної частини спускового механізму — пружини), і запорізькі булдимки, і тутьські флінти, і турецькі яничарки. І вишикувані в одному рядку списи, піки, ратища для людини того часу — не те саме. Певне, не тільки назвою різнилися козацький спис і піка утворених на початку 80-х років XVIII ст. пікінерських полків. Ратище — дерев'яне держално списа і власне спис у народній мові тих часів.

104. Жлукто — видовбаний з цілого стовбура дерева бочок у формі циліндра. Жлукто призначалося для зоління білизни перед пранням. Форму жлукта мали вулики для бджіл, тільки відповідно обладнані всередині, з льотком, дном знизу і кришкою зверху.

Голити — поспішати, квапитися.

Днище — знаряддя для прядіння, спеціально вистругана дошка; на одному кінці її сидить пряжа, на другому міститься видовбаний отвір для гребеня з мичкою.

Оснівниця, або снувачка — у ткацькій справі — дощечка з двома отворами, крізь які проходять нитки основи. Використовується при снуванні основи.

Витушка — ткацький прилад для змотування знятої з мотовила пряжі в клубки.

Квач — прикріплена до держална куделя з конопель чи іншого матеріалу для змазування чого-небудь.

Помело — мітла, також ганчірка на довгому держаку, щоб трусити сажу з димарів.

Макогін — товкач для розтирання в макітрі пшона, маку та ін.

Бендюги — віз з розпуском для перевезення колод та інших довгих предметів.

Кари — водовозка.

Мари — збиті з дерев'яних жердин носилки для перенесення труни з тілом покійника.

Депо пушкарськеє (франц. depot) — склад, місце стоянки та спорядження гармат.

105. Готування войовничих підданих царя Латина до бою з троянцями зображене в дусі гумористичних народних казок, приповідок, пісеньок.

106. У них, бач, Тули не було — десь з початку XVII ст. Тула стала одним з центрів виготовлення холодної і вогнепальної зброї. У XVIII — XIX ст. — важливий постачальник зброї для російської армії. Тут також виготовляли зброю на замовлення українських козаків.

107. Амуниця, амуніція (франц. *amunitionnement* — укомплектування бойовими припасами) — термін вживався в російській регулярній армії, частиною якої у XVIII ст. було українське козацьке військо.

Подимне — податок від диму (димаря), від двору.

Виборні, підсусідки — у 1735 р. українська старшина і російський уряд законодавчим актом закріпили уже наявний поділ лівобережного козацтва на дві групи, залежно від характеру їхньої участі у відбуванні військової служби. Заможний прошарок, який міг забезпечити себе необхідним спорядженням на випадок війни, стали називати «виборними козаками». За біднішим прошарком козаків закріпилася назва «підпомічники». Вони допомагали виборним забезпечити себе провіантом, зброєю, кіньми, одягом, траплялося, обробляли їхні землі, коли виборні ходили в походи чи відбували форпостну службу на неспокійному кордоні з Туреччиною. З підпомічників брали погоничів для обозу, формували внутрішню охорону та ін.

Підсусідки — тісно пов'язані з підпомічниками, бідніші козаки та селяни, які не мали власного господарства і землі, жили по чужих дворах: у старшини, козаків, міщан, селян. За мешкання та утримання платили грішми або натурою, відробітком. Підсусідки не відбували військової повинності, але під час воєнної кампанії, як і підпомічники, утримували господарство відсутнього козака. Отже, „підсусідків розписали” по дворах виборних козаків.

Тяглі — козаки, що складали військовий обоз козачого війська та російської армії. На заклик до походу мусили з'явитися на збір зі своїм тяглом (волами) і возом. Кінні — козаки на конях з відповідним спорядженням, піші — теж зі спорядженням, зброєю, харчами.

За себе хто, хто на підставу — з поступовим занепадом військовотериторіального укладу і виснаженням козацького війська у численних воєнних кампаніях XVIII ст. набула поширення практика посилати за себе («на підставу») в похід іншого. Багатий козак посилав за певну винагороду біднішого.

108. Мушкетний артикул — прийоми з рушницею.

Ушкварить як на калавур — тобто взяти рушницю «на караул».

Коли пішком — то марш шульгою, Коли верхом — гляди ж, правою — піхота в строю починає рух з лівої ноги (шуйця, шульга), коні під вершниками — з правої.

Такеє ратнеє фиглярство — тобто блазнювання, штукарство, кривляння. Для сучасників І. Котляревського «ратнеє

фиглярство» ототожнювалося із засиллям муштри при імператорі Павлові I, потім — при Аракчеєву, який у військовій справі над усе ставив «красоту фронту, яка доходить до акробатства».

109. Посполитеє рушення — у Польщі — загальна мобілізація всього народу.

114. Нагадаємо, що четверта частина „Енеїди” писалася в роки перебування І. Котляревського на військовій службі та безперервних наполеонівських воєн, зеніту слави французького полководця, ровесника, навіть однолітка Котляревського (обидва народилися 1769), виходу армій Бонапарта до кордонів Росії. Так само, як раніше на службу в канцелярію, а потім на вельми нелегкий хліб домашнього учителя поміщицьких дітей, І. Котляревський пішов на військову службу тому, що не було ліпшого виходу. За своєю вдачею він був глибоко мирною людиною, органічно не сприймав духу мілітаризму. Останні чотири рядки строфи — кращий тому доказ. Тут зовсім відсутній елемент травестії та бурлеску. Натомість звучить не знана досі у письменника гнівна саркастична нота. В цих рядках вчуваються інтонації, повторені на історично вищому ідейно-естетичному рівні через чотири десятки років у «Кавказі» (1845) Т. Шевченка. Пригадаймо:

Лягло костьми

Людей муштрованих чимало.

А сльоз, а крові? Напоїть

Всіх імператорів би стало

З дітьми і внуками...

115. Для Януса, сердита бога — у стародавніх римлян Янус — бог часу, всякого початку і кінця, покровитель дверей і воріт, різних „входів” і „виходів”. Зображувався у вигляді фігури з двома обличчями, зверненими в протилежні боки: старим — назад, в минуле; молодим — вперед, у майбутнє. В мирний час двері храму Януса в Римі були закриті, а під час війни відкривалися навстіж.

118. Були златії дні Астреї — у стародавніх греків Астрея (мала ще ім'я Діке) — богиня справедливості, дочка Зевса і феміди. Жила на землі між людьми в «золотий вік», а коли настав «залізний вік» — покинула землю і стала зіркою на небі.

Фигляр — театральний блазень.

Обтекар — аптекар.

Гевальдигер — у російській армії офіцер, що виконував поліцейські функції. Посада запроваджена Петром I, скасована після реформи 1861 р.

Шпигон — шпигун.

122. Ардея — столичне рутульське місто.

123. Мезентій тирренський — легендарний володар етруського міста Цере (Агілли). Тирренці — етруски. За жорстокість був вигнаний своїми співгромадянами.

Було полковник так Лубенський — Лубенський полк на чолі з А. Маркевичем перед Полтавською битвою вчасно підійшов на допомогу військам Петра I.

Пропав і вал... — йдеться про вали фортеці, в якій гарнізон Полтави витримував облогу ворога до переможного завершення Полтавської битви. Фортеця достояла до часів І. Котляревського. Коли у 1787 р. Катерина II проїздом відвідала Полтаву, їй урочисто вручили ключі від цієї фортеці. На початку XIX ст. фортеця була ліквідована, а осілі від часу земляні вали перетворені на бульвари. У І. Котляревського «бульвари» — на той час порівняно нове слово, вживалося ще в первісному його значенні (франц. boulevard: вал, насип). Пізніше так називали обладнані на міському валу місця для прогулянок, звичайно обсажені деревами. Нар.: Пропав, як швед під Полтавою.

124. Байстрюк Авентій-попадич — союзник Турна Авентій народжений від нешлюбного зв'язку героя античних міфів Геркулеса і жриці Реї. Оскільки батько Геркулеса сам громовержець Зевс, то Авентій «знаомого... пана внучок». У Вергілія Авентій (Авентін) вирушає в похід на бойовій колісниці у вояцькому обладунку Геркулеса.

125. Руччєс — хвацьке, проворне. Тут — травестійна двоїстість, змішування стародавніх і сучасних І. Котляревському греків, що жили на Україні. На українських землях ще з XV ст., після завоювання Греції турками-османами, виник ряд колоній греків-емігрантів. Близько 1656 р. значна грецька колонія виникла в Ніжині (див. також коментар: VI, 3). Займалися греки торгівлею і після заснування колонії одержали від гетьмана Богдана Хмельницького право на вільну торгівлю як в Ніжині, так і по всій Україні. Трималися вони своєю громадою досить довго, мали в певних межах самоврядування, свій магістрат. Зберігала свою окремішність грецька колонія і в часи І. Котляревського. В «Енеїді» сучасні письменникові українські греки немов накладаються на стародавніх греків Вергілія. Маємо навіть не двоїсту, а троїсту травестію. Прізвища перелицьовуються на український і тут же на новогрецький лад. Замість Покотило (від імені героя Катілла — у Вергілія) — Покотилос, замість Карась (від імені Караса — у Вергілія) — Караспуло.

Се гречеськії проскіноси — тут: гра слів. Проскіноси: 1) ті, що несуть, прапорonoсці, передові частини; 2) ті, що несуть, злодії.

Із Білмор'я все пендоси — Білмор'я, власне заснований у XV ст. монастир на Соловецькому острові, служило місцем ув'язнення й заслання противників самодержавства та офіційної православної церкви, інколи — також небезпечних кримінальних злочинців. У довгому списку засланих у різні часи на Соловки немало грецьких імен. Наприклад, у XVII ст. на Соловки був засланий видатний церковний діяч грек Арсеній, звинувачений у ересі. В даному контексті Білмор'я — місце ув'язнення.

Мореа — південна частина Балканського півострова.

Дельта — півострів поблизу Босфора.

Кефалос, або Кефалонія — острів коло Греції.

Оливу, мило, риж, маслини — тут: олива — олія з плодів дерева такої самої назви, риж — рис, маслини — плоди.

І капама, кебаб колос — калама — вид тістечка (з грец. — К.); кебаб — печеня (з грец. — (К.). Калос — хороший. Тобто: капама, кебаб — хороші.

126. Цекул — син бога вогню і ковальського мистецтва Вулкана (тому коваленко), засновник міста Пренести недалеко від Риму (тепер Палестріни). Тут — травестія на мотив української народної пісні «Гей на горі та жєнці жнуть» (див. коментар: III, 3). Воїнство Цекула уподібнене козацькому війську Сагайдачного і Дорошенка.

127. Мезап (у Вергілія — Мессап) — глава кількох етрусських племен.

128. Галес — вождь італійських племен аврунків і осків, нащадок грецького царя Агамемнона, одного з головних персонажів циклу легенд про Троянську війну та «Іліади» Гомера.

Аврунці, аврунки — плем'я, яке заселяло південний Лацій, область у середній Італії.

Сидицяне, точніше сідіціни — народ у Кампанії (область на Півдні Італії).

Калесці — жителі міста на півдні Кампанії (нині м. Кальві).

Ситикуляне — жителі міста Сатиккул в Кампанії.

129. Іпполит (Іпполіт) — син афінського царя Тесея і цариці амазонок Іпполіти.

130. Сіканці (сікули) — сіцилійці.

Аргавці (аргейці, аргосці) — жителі грецького міста Арголіди на півночі Пелопонесу; взагалі — греки.

Лабцки — італійське плем'я, жителі міста Лабики в Лації.

Сакранці (сакрани) — плем'я в Лації.

131. Камилла — італійська амазонка, ватажок загону вольськів (народність у стародавній Італії). Загинула від руки соратника Енея Аррунта.

ЧАСТИНА П'ЯТА

1. Нар.: Напасть не по дереву ходить, а по тих людях (Номис. — С. 37).

5. Пред ним стоїть старий дідище — бог річки Тібр. За віруваннями стародавніх греків та римлян, у кожній річці жив однойменний з нею бог.

Він був собі ковтуноватий — ковтун — жмут збитого волосся.

Пелехатий — старий, запущений.

7. Іул построиць Альбу-град — згідно з легендою, місто Альба Лонга засноване Іулом (друге ім'я Асканій), сином Енея. Альба Лонга — попередниця Рима, перша твердиня нащадків Енея на італійській землі. Наступником Іула став його молодший брат Сільвій. З роду Сільвія вийшли Ромул і Рем, які через триста років після виникнення Альби («Як тридцять промчатся годи») заснували місто Рим.

З аркадянами побратайся — тобто побрататися з грецьким плем'ям, яке під проводом свого царя Евандра переселилося з Аркадії на Апеннінський півострів і осіло в Лаціумі, недалеко від того місця, де пізніше був збудований Рим. Евандр

заснував грецьку колонію Паллантей (пізніша назва Палатин) і навчив місцевих жителів грамоти.

9. У вішуванні бога річки Тібра — Тіберіна (аналогія в українському фольклорі — „очеретяний дід”, водяний) особливе, ритуальне значення має двічі побачена Енеєм (у сні і наяву) — біла свиня з поросятами. У стародавніх греків і римлян принесена в жертву біла тварина найбільш бажана богам.

Три, тридцять — магічне число. Тут Котляревський іде за Вергілієм:

Знайдеши ти льоху велику під дубом, на березі річки,
Буде лежати вона, поросят породивши аж тридцять,
Біла сама, й поросята у неї при вимені білі
(Вергілій. — Кн. 8. — Ряд. 43 — 45).

10. Евандр — аркадський цар.

Ліси, вода, піски зумились — зумились — здивувалися.

13. І в його приязнь засталися — довірявся, здавався на його ласку.

Де гардував Евандр з попами — гордувати — гуляти. Але дане тлумачення видається неточним. Слово походить від гард — перегородка на воді для ловлі риби, звідси «займище для рибної ловлі з житлом для рибалок» («Словарь» Білецького-Носенка). Означає також: узгоджений поділ чогось, умова. У народній пісні:

Було тобі, пане Саво,
Гард не руйнувати,
Коли хотів запорожців
В куми собі брати

(Афанасьев-Чужбинский А. С. Собр. соч. — С-Пб, 1892. — Т. 9. — С. 356). Отже, „гардувати” тут у значенні: скріпляти угоду. Узгоджується з характером Евандра, як розсудливого, тямущого господаря, який влаштовує гуляння не просто для пиятики чи з панського гонору, а по завершенні якоїсь справи.

14. Хогь ти і грек, та цар правдивий — Евандр — виходець з Греції, а греки зруйнували Трою — батьківщину Енея.

Тепер тебе я суплікую — прошу.

16. Гак лучше в сажівці втоплюся і лучше очкурю вдавлюся — сажівка, сажавка — копанка, криниця на низу, де близько до поверхні підходять ґрунтові води. В сажівці до води можна рукою дістати. Також ще — невелика викопана водойма біля берега річки, озера, в якій тримають живу рибу.

Очкур — шнур, яким стягують у поясі штани або шаровари для підтримання їх.

17. Турбації не заживайте — не турбуйтеся (К.).

19. Подаються більш вишукані наїдки, ніж ті, які троянці вживали до цього. Дає обід аркадський цар Евандр, зображений великим і щедрим паном. І тут страви названі в тому порядку, в якому їх подавали на стіл.

Просільне з ушками. з грінками — просільне — з засолом (К.). Ушки — невеликі вареники з м'ясним фаршем, пельмені. Грінки — тут у значенні: сухарики, суп з сухариками.

Хляки — шлунок корови, теляти.

Телячий, лизень — язик.

Ягни — печеня. Вид наїдку (з грец. — К.).

Софорок — соус до курки, приготовлений на тому бульйоні, в якому варилося курка.

Три гури — три гори (пол.), дуже багато.

21. Евандр точив гостям розкази — Евандр розповідає про один з подвигів легендарного героя Геракла (Іракла), який був здійснений на італійській землі.

На крайньому заході античного світу серед океану був острів Еріф, яким володів Геріон, потвора з трьома тулубами. Після довгої мадрівки Геракл добрався до цього острова і викрав корів Геріона. На зворотному шляху на тому самому місці, де пізніше був заснований Рим, частину корів Геракла викрав велетень Как. Після жорстокого бою велетень був убитий Гераклом. За звільнення країни від злого Кака місцеві жителі установили в себе культ Геракла («Евандр і празник учредив»). Потім цей культ перейняли римляни.

На задвірку хропти уклався — задвірок — частина двору позад будинку, хати.

23. К Вулкану підтюпцем ішла — у стародавніх греків Вулкан — бог вогню і ковальської майстерності (у римлян — Гефест), син Зевса і Гери. В античних міфах фігурує кривим, незграбним, закуреним димом кузню. В «Одіссеї» Гомера та «Енеїді» Вергілія він виступає чоловіком Венери (Афродіти).

27. Киприда, Кіпріда — ім'я Венери, походить від назви острова Кіпр, на березі якого, за одним із міфів, вона народилася з морської піни.

28. Шишак — тут мається на увазі бойовий шолом, з вістрям зверху, на кінці якого була невеличка кулька (шишка).

Кабатирка — табакерка.

Насічка з черню — висічений на металі малюнок, орнамент, покритий зверху емаллю (черню) — спеціальним сплавом темно-сірого кольору для прикраси і збереження від корозії.

Образки і кунштики — картинки, якими майстри прикрашали вояцький обладунок. Робили також різні написи: родові та вояцькі титули воїна, власне ім'я меча, щита, рога, бойові девізи та ін. Тут бачимо травестійне обігрування, змішування прикрас на стародавній, середньовічній та тогочасній зброї. На завершення — ще й брязкальця та дзвінки, доречні на кінській зброї, дитячих іграшках, але не на спорядженні воїна.

30. Махнула в Пафос оддыхать — йдеться про місто Пафос на острові Кіпрі, де був славнозвісний храм Афродіти (Венери), осередок культу богині.

32. Уже онагри захрючали — онагр — кабан (К.). У словниках в такому значенні слово „онагр” більше ніде не зафіксоване. Вживається у значенні: дикий осел.

35. А доки в паці будеш грати? — паці (рос. бабки) — дуже давня гра: розставляються різними способами фігурки з

кісток тварин. По них влучають спеціальною кісткою — битою (інколи її заливають свинцем). Відомо багато різновидів гри. Грають двоє або й більше.

36. В опрічнєє попав число — тобто в число особливих, видатних (див. також коментар: V, 74).

Еней мій сват... — ніхто з роду Евандра не був одружений з кимось із роду Енея, отже, вони ніби ніякі не свати. Проте в народі сватами іноді називали людей, з якими уклали якусь угоду, яким щось продали з свого господарства чи купили у них щось. Купив, продав — породичався. З глибокої давнини іде поняття «сват», адресоване людині, з якою взагалі мав якусь справу, навіть сходився, як з противником, у бою. В «Слові о полку Ігоревім», порівнюючи битву з бенкетом, автор говорить: «Ту пир докончаша храбрїи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую».

37. Уміє і склади читать — у старій дяківській школі довго (рік, а може, й більше) зубрили окремі літери й склади і тільки потім складали їх у слова та речення.

38. Зайдіть к лідійському народу — у стародавні часи Лідія — держава на заході Малої Азії. Згідно з легендою, етруски, які жили на Апеннінському півострові до римлян, прийшли сюди з Лідії. У поемі Вергілія розповідається, що на час прибуття Енея до Італії етруски терпіли гніт тирана Мезентія.

Чинш — податок, плата за користування землею. За кріпосного права «пускати на чинш» значило замінити панщину податком, дати селянам землю в аренду.

Хто жінку мав, сестру, ятровку — слово ятрівка повсюдно вживається у значенні «дружина чоловікового брата». Отже, ятрівку можуть мати тільки жінки. В такому значенні це слово уже раніше вжите в «Енеїді» (див. коментар: III, 46), зафіксоване у словниках. Однак тут дане слово вжите у значенні, яке уже в добу І. Котляревського було глибоким архаїзмом, — ятровкою звуть чоловіки жінку свого брата, братову. В такому значенні зустрічаємо це слово в «Галицько-волинському літопису» (XIII ст.), переклад якого зробив Л. Махновець: «По смерті Романовіи зустрічався був король угорський Андрій з ятрівкою своєю Анною у городі Сяноці»; «Коли ж настала зима, прийшов король у Галич і привів ятрівку свою, велику княгиню Романову» (Жовтень. — 1982. — № 7. — С. 14, 18). Тут Роман — князь галицький, Анна — його дружина, Андрій — король угорський, троюрідний брат Романа. Згадані в літопису родинні зв'язки є відгуком доби родової сім'ї, коли взяті братами жінки з чужих родів ставали в певних рамках власністю всього роду, і якщо виникала необхідність, один брат переймав обов'язки глави сім'ї другого брата.

Клейноди, животи, обнови — клейноди — коштовності, також атрибути влади гетьмана, полковника та ін.

Животи — життя.

43. Амбре (франц. *ambre*) — парфуми, духи. Власне «амбра» — застосовувана в парфюмерії речовина з приємним муксусним запахом, яку добувають з кишечника китів-кашалотів.

Презент (франц. *present*) — подарунок.

44 — 45. Порядок зображених на щиті Енея казкових персонажів загалом відповідає їхній популярності. Першою в цьому ряду — казка про Івасика-Телесика. Тут же зображена казкова змія-чудовисько Жеретія.

Вокруг же щита на заламах — залом — вигин, крива, поверхня сфери. На заламах — на верхній випуклій частині щита.

Котигорох. Котигорошок — персонаж української народної казки.

Іван-царевич, Кошій (Кашей), баба-яга — персонажі, що фігурують у багатьох українських, російських, білоруських народних казках.

Кухарчик, Сучич і Налетич — казкові персонажі, зараз менше відомі.

Услужливий Кузьма-Дем'ян — казковий персонаж, фігурував то як одна, то як дві особи. У І. Котляревського йдеться про одну, що підтверджує і коментоване місце, — «услужливий» вжите в однині. Подвійне ім'я зумовлене, зокрема, тим, що в кузні кують звичайно два ковалі. Кузьма-Дем'ян — коваль, також цілитель, знахар. Зв'язок між ковалем і цілителем-знахарем для сучасного читача може бути неясним. Але цей зв'язок стане зрозумілим, коли згадаємо про культ вогню, віру в його магічну силу. У фольклорній образній символіці вогонь — життя, рух, любов.

У церковному календарі записані два брати Косма і Даміан, які нібито жили у другій половині III ст. недалеко від Риму і прославилися чудодійним зціленням хворих, за яке не брали ніякої винагороди, тільки просили вірити в сина божого Ісуса Христа. Прийняли мученицьку смерть від заздрісного лікаря-язичника. Канонізовані церквою брати-лікарі мають мало спільного з своїм фольклорним прототипом.

Дурень з ступою — персонаж народної казки. Нар.: Носиться, як дурень з ступою (Номис. — С. 52).

І славний лицар Марципан — Марципан — герой лицарського роману чи повісті, відомих на Україні та в Росії у XVIII ст.

47. Він дожидався тогді вертепа — вертеп — український ляльковий театр. Власне лялькову гру знали на Україні, як і інших краях, з давніх-давен. Але вертеп виник у зв'язку з розвитком шкільної драми десь у XVII ст. Тексти вертепних драм дійшли до нас лише з другої половини XVIII ст. І. Котляревському, певне, доводилося бачити вертепні театральні дійства. Свідченням тому є згадка про вертеп в «Енеїді», п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», де письменник розвинув реалістичні традиції вертепної драми.

51. А на зикратого сам сівши — тут зикратий — масть коня. Починаючи з першого повного видання «Енеїди» (1842), в коментаторів немає однастайності в поясненні цього слова. У словнику, доданому до першого повного видання «Енеїди», сказано: зикратий — різнококий кінь. У наступних авторитетніших виданнях — «білококий, а сам іншої масті», «білококий», «з білими боками». В одному з словників української мови

зазначено: зикра — очі/див.: К. с. — 1889. — Кн. 9. — С. 705). Польське *zirkaty* — зікратий, людина з блискучими чи то витріщеними очима. Але коли йдеться про масть, то, певне, справа не в очах, а в плямах іншої, звичайно білої масті навкруги очей. Коли для знавців може й грають якусь роль відмінності в кольорі кінських очей, то для визначення масті вони не мають значення. Тут годиться тільки те, що видно на значній віддалі. Таким чином, у даному разі зікратий — з плямою іншої масті біля ока з одного чи з обох боків. Отже, Турн їздив на різномасному коні. В минулому значення коня, так само як і вола, в господарстві та військовій справі просто неможливо переоцінити. Звичайно, люди дуже добре знали і на тій, і на другій тягловій силі. В характеристиці, оцінці коней та волів неабияке значення мала масть та інші похідні ознаки. Так, у спеціальному дослідженні на сторінках журналу «Киевская старина» повідомлялося, що тільки на Брацлавщині (примірно теперішня Вінниччина) розрізняли двадцять відтінків масті волів та ще плюс вісімнадцять різновидів за формою ріг. І всі ці відтінки та різновиди мали свою назвукличку. Звичайно, аж ніяк не менше існувало відтінків у масті та інших ніби несуттєвих зовнішніх ознаках, коли йшлося про коней. Під час купівлі-продажу коней грали роль не тільки відомі нам з приказки зуби (визначали вік), а й маса інших ознак, у тому числі масть. Вороні коні вважалися витривалішими від світліших мастей (буланих, білих, в яблуках та ін.). Рябі коні саме через масть поціновувалися нижче і мали не дуже добру славу. Отож, «зікратий» Турна, який далі зустрінеться ще не раз, має на собі недобру прикмету, несе рутульського вождя до його поразки і загибелі.

У Вергілія про коня Турна читаємо: «Кінь фракійський під ним виграє, весь у яблуках білих» (книга дев'ята, 49). У стародавніх римлян коні з Фракії (теперішня Болгарія) славилися швидким бігом.

54. Набалдашник — тут у значенні: накриття переважно з дорогої тканини з оздобами. Нар.: Жіночий празник (любитель жіночого товариства, жіночий угодник).

56. Кабак — ніс.

58. Турн їм ізволив тимфи дати — тимфа, пимфа — варварський бурсацький жарт. Бурсак Антось в романі А. Свидницького «Люборацькі» (написаний у 1861 — 1862 роках) розповідає про нього так: «Пинфа от що: візьме паперу та бавовни і скрутить папір в дудочку і в один кінець, в тонший, завине ту бавовну, запалить, роздує. Як добре курить, то запаленим кінцем візьме в рот осторожно і подме. То так сапне. Диму, як голова завбільшки, висунеться під ніс. Ще й кожухом накриють, як на кроваті спиш. Так закашляєшся, що ну! Бухикаєш та й бухикаєш... І сльози котяться, наче били» (Свидницький А. Люборацькі. — К., 1971. — С. 25).

59. Цибелла (Кібелла) — велика мати богів і всього живого на землі, богиня родючості й відроджуваної природи.

63. Сатурнович, змилосердися — за міфологією, Сатурн — батько Зевса, до нього правив людьми і богами.

68. Реб'ятушки — в царській армії узвичаєне звертання воєначальників до солдатів.

Пройшлося сказати Енею: пас — тут пас вживається у значенні: відступаю, пасую. Термін походить з картярської гри — відмова від участі в даному розиграші до наступної роздачі карт.

71. Ходили рунди по валах — рунда — команда, що перевіряла вартові пости.

74. Мій батько був сердюк опрічний — сердюки — гетьманська гвардія, утворена на Лівобережній Україні в 60-х роках XVII ст. Сердюцькі полки порівняно з територіальними полками, або, як їх ще тоді називали, городовими, були невеликі, до п'ятисот козаків. Вони охороняли резиденцію гетьмана, військову артилерію, склади продовольства і боєприпасів, виконували поліцейські функції. Перебували на повному утриманні гетьманської казни, були ліквідовані у 1726 р.

Опрічний — особливий, відмінний від інших, тут: видний, видатний.

78. Іноси! — згода, хай буде так.

79. Дорожку знаю я окромну — тобто окрему, потайну.

80. І красовулю піднесли — кросовуля — велика чарка (К.).

81. Землі, овець і дать по плугу — тут у значенні: дати по плугу волів — по дві пари.

В чиновні вивесть обіщав — тобто в чиновники, що займали якусь посаду в урядових установах. Чиновники належали до привілейованого стану, мали звичайно потомствене або особисте дворянство.

82. Козак природі покоривсь — тобто підкоритися своїй козацькій вдачі.

83. Ви сами мали паніматку — мати Іула, перша дружина Енея — Креуза, загинула під час утечі з Трої.

84. Твоїм будь братом не стижуся — перед нами епізод, що воскрешає характерний для крзацтва звичай і показує, наскільки сильною була серед нього традиція побратимства. Воєначальник, що стоїть на вищих шаблях суспільної ієрархії, урочисто перед громадою називає своїм братом простого воїна, що добровільно йде на подвиг, клянеться заступити його матері рідного сина.

І тут же — бурлескна гра: поняття з побуту російської регулярної армії — «пайок», «квартира» — поставлені в один ряд з речами патріархального козацького та селянського побуту. Все назване змішувалось і в реальному житті України кінця XVIII — початку XIX ст., проте „пайок” і „квартира” не були властиві побуту старої селянки.

86. Пікет — передовий сторожовий пост, застава.

87. У Вергілія про Рамента (Рамнета) читаємо: Сам він був цар і вішун, і Турну-цареві був милий; Та вішунням загину від себе не міг відвернути (Вергілій. — Кн. 9. — Ряд. 327 — 328).

Тестамент — заповіт, духовниця.

88. Потиснув, мов Хому Ярема — маються на увазі комічні персонажі в фольклорі українського, російського та білоруського народів. Хома і Ярема фігурують у жартівливих піснях, анекдотах, лубочних картинках (малювань). В одній з пісень зустрічаємо слова, що нагадують коментований рядок «Енеїди»:

...Ходімо у церкву
Богу молитися.
Хома надів ризи,
А Ярема взяв книги.
Де не взявся піп та дяк —
Хома вискочив у двері,
А Ярема у вікно.
Як затис та й затис —
Та й Хому притис...

(Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. — К" 1978. — С. 269).

91. Пальонка — вид горілки.

І приколів його, як квітку, Що баби колють на намітку — намітка — святкове вбрання одруженої жінки; довге, мало не до землі, покривало, яким зав'язували поверх очіпка голову. Прийнято було покійницю в домовині покривати зверху наміткою. Інколи до намітки пришпилювали воскову квітку.

93. Агапій Шамрай так коментує це місце: „Слимаки — монастирські служки... І знову в цій строфі — яскрава картина з побуту школярів старих часів («курохватів»), які добували собі прожиток не завжди достойними способами. Цікаво відзначити, що для них господарі, у яких вони крали, то «вороже плем'я» — Гевали і Амалики. За біблією, Амалик — родоначальник племені амалікітян, що ворогувало з євреями, а Гевал — назва народу арабського походження — гевалітян, — що так само ворогував з Ізраїлем. Звідси в біблії, а потім пізніше і в мові духівництва ці назви стали загалом означати людей «чужих», «ворожих». Причому назву «гевал» вживали в зневажливому значенні — простак, грубіян та ін. Це зневажливе ставлення до міщанства і селянства з боку школярів типове для тих часів, коли навчальні заклади були ізольовані, користувалися самоврядуванням, і школярі, або «спудеї», розвивали в собі професійну замкненість і деяку погорду до інших «неосвічених» станів. (Так само, як, наприклад, для німецьких студентів середньовічних університетів, всі, хто не належали до «ученого стану», називались звисока «філістимлянами», або скорочено — «філістерами». Знов-таки біблійна термінологія — філістимляни — народ, що ворогував з євреями)» (Котляревський І.П. Повне збір. творів: У 2 т. — К., 1952. — Т. 1. — С. 525 — 526).

Що роблять часто і дяки — мандровані дяки, бурсаки.

95. Дали рутульцям накарпас — дали прочуханки.

Кал — грязь.

По сам пас (пол.) — по пояс.

96. Волсент — проводир кінноти латинян.

101. Уже знайома нам бурсацька макаронічна мова (див. коментар: IV, 46 — 47). Переклавши латинські слова, слід читати:

Гріх робиш, брате милий,
Невинному смерть задаєш:
Я дурень, розбійник, розбишака,
Найбільший негідник! гайдамака;
Постій! невинну кров ллєш.

На що ж розраховував Низ, звертаючись до Волсента на бурсацькому аргі? Щоб збити з пантелику, виграти час, затримати піднесений над головою друга палаш. А ще мав надію, що Волсент хоч на якийсь момент прийме його за людину з свого табору, адже зрозуміле тільки бурсакам аргі служило свого роду паролем.

111 — 112. Ці строфи написані в дусі народних голосінь матері за сином-одинаком.

115. Що мов на його сап напав — тут сап — утруднене, свистяче дихання через закладений ніс.

116. ...Брат брата в батька луплять — лаються.

Гак в мідні клекотить гарячий — мідня — підприємство, де плавлять мідь.

Гак в кабаці кричить піддячий — кабак (рос.) — шинок. У старі часи було прийнято різні урядові укази та розпорядження читати в людних місцях: на ярмарках, площах, у шинках тощо. Звичайно, піддячому особливо доводилося підвищувати голос у шинках, щоб перекричати п'яний гамір.

118. Парнас — гора в Греції, де, за міфологією, перебував покровитель мистецтв Аполлон і музи.

Пегас — у грецькій міфології — крилатий кінь. На вершині гори Гелікон вибив копитом джерело, з якого пили воду музи і яке давало натхнення поетам.

120. Якраз і тарани вродились — тарани застосовувалися під час штурмів фортець. Тяжку, оббиту металом колоду підвішували на канатах чи ланцюгах на поставлених на колеса поперечках. Таран підкочували до кріпосної стіни чи то брами і, розгойдуючи, били в неї колодою. Оббитому металом чи цілком металічному передньому кінцеві колоди інколи надавали форму баранячої голови. За аналогічним принципом працювали тарани — дерев'яні довбні — в олійницях. Підвішеними до стелі таранами підбивали клини, які притискали прес, що вичавлював з відповідно підготовленого насіння олію. Застосовувалися тарани і для пресування воску на воскобійнях. Тут продовжується розпочате у четвертій частині «Енеїди» травестійне обігрування, комічне зниження зброї, бойового обладунку двох воюючих армій, ототожнення їх з предметами господарського вжитку. До того ж, всі давніші види зброї беруть свій початок від предметів господарського вжитку (ті ж тарани, вся холодна або ще говорили — біла зброя, певною мірою і вогнепальна). Замість бойових таранів рутульці використовують довбні з олійниць, якими проти фортечних укріплень нічого не вдієш. Тимчасом у наступній строфі з їх допомогою військо Турна валить браму.

123. Геленор — троянський воїн, син лідійського царя і рабині Лікімнії (Вергілій. — Кн. 9. — Ряд. 544 — 549).

Лик — у Вергілія Лікос (Вергілій. — Кн. 9. — Ряд. 556 — 566).
Верлань — крикун.

Кундель — вівчарка степової породи.

І, мов на поступки, хотілось Рутульцям перегону дати — змагаючись у бігах наввипередки чи що інше, буває, ідуть на поступки, скажімо: «починай бігти першим». Як у шахматах, починаючи гру з явно слабшим противником, інколи дають фору — знімають з дошки якусь фігуру.

124. Пробралися подуть тичок — тобто помірятися силою в поєдинку, бою. У народних казках герої інколи, перш ніж почати поєдинок, а то й перериваючи його, дмуть тічок (місце поєдинку), щоб в такий спосіб виявити, хто з них сильніший.

129. Лигагь латинської потали! — потапці — особливо злиденна страва: хліб, накришений у посолену воду. Нар.: Лигагь потапці, впустивши в юшку (Номис. — С. 235).

131. По-сербськи величали віру — тобто лаялися нецензурними словами.

132. Голіаф — біблійний велетень і силач.

Один дражнивсь Битіасом — травестійне обігрування імені троянця Бітій у Вергілія.

Із Кочубейським він Тарасом — мається на увазі слуга великих магнатів, князів Кочубеїв, які мали маєтки в Диканьці, самій Полтаві, інших місцях. Котляревський добре знав Кочубеїв і їхнє оточення. Одному з них, Семенові Михайловичу Кочубею (1778 — 1835) присвятив власноручно підготовлене видання «Енеїди» (1809).

137. Стратилат — воєначальник, ватажок війська.

139. Келебердянська верства — локальна приказка. Матвій Номис до приказки «Випросталась, як семисотна верства» дає таку примітку: «Семисотні верстви були за цариці Катерини. По старих шляхах вони ще й тепер (середині XIX ст. — О. С.) іноді є: дубові, високі. Пирятинська верства теж семисотна, — себто верства, що вони стоять по старому шляху з Переяслава у Лубни» (Номис. — С. 288).

Келеберда — містечко Полтавського полку.

Попав богиню камнем в лад — тобто в лоно. Тут: лоно — низ живота.

142. Генеральний обозний — одна з вищих посад у гетьманському уряді на Україні. У його віданні була організація і постачання війська, артилерія. Генеральний обозний також брав участь у зносинах з іншими державами, переговорах з іноземними послами, засідав у генеральному суді. Були також полкові обозні.

ЧАСТИНА ШОСТА

1. Біжать в олімпську карвасар — йдеться про одну з давніх форм народного судочинства, щось близьке до третейського суду чи суду честі (відповідно в російського народу — «на миру»). Обрані громадою авторитетні люди вислуховували обидві сторони і тут же виносили своє рішення. Слово

«карвасар», як і сама інституція суду на ярмарку, давнє, уже в часи Котляревського можливо сприймалося як архаїзм.

3. Як грек на ніжинські ковбаси — це вже друга згадка про греків-колоністів на Україні (див. коментар: IV, 125). Нар.: Ласий, як до ковбас. Ласий на ковбаси (Номис. — С. 98).

Я намочу вас в шевський, квас — шевський квас — розчин дубильної речовини для вичинювання шкур.

4. Запру в смирительних домах — такі будинки були введені при Петрі I для ув'язнення за порівняно незначні злочини. Коли перед судом поставала особа з привілейованих станів (а богині ж сюди належать), вона по можливості відбувала покарання в такому будинку, а не в тюрмі. Як місця ув'язнення ці будинки припинили існування у 1884 р.

Жінок там на тютюн міняють — ще один, уже третій (див. коментар: III, 3; IV, 126) відгук у поемі пісні «Гей на горі та женці жнуть». Тут ремінісценція рядків:

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний.

6. В античній міфології Венера традиційно прихильна до Марса — бога війни. Тому природно, що тут вона виступає ще й в образі маркітанки. Останні супроводжували армію в походах, торгували різними продуктами, напоями, предметами солдатського вжитку.

І бите з ними м'ясо їла — тобто м'ясо настріляної дичини.

7. Літературознавець Юрій Івакін слушно вказує на перебіг епізодів із побуту небожителів у шостій частині «Енеїди» з творами Шевченка останніх років життя: «Юродивий» (1857), «Муза» (1858), «Слава» (1858), «Гімн черничий» (1860). Коментуючи рядки вірша «Слава»:

А ти, задріпанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась...

Моя крале мальована,

зазначає: «Говорячи про стилістичну залежність Шевченкового твору від бурлескної традиції, маємо на увазі передусім «Енеїду» Котляревського. Вже лайливе звернення до слави в перших рядках вірша своїм комічним нагромадженням лайливих визначень нагадує славнозвісну «художню лайку» персонажів «Енеїди». Шевченкова «крале мальована» дещо схожа на таку ж легковажну Венеру з «Енеїди», що «все з воєнними жила» (Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії 1847 — 1861 рр. — К., 1968. — С. 243).

9. фригійське плем'я не проклято — тут і далі фригійці — троянці. Фригією називали область Малої Азії, в межах якої була Троя.

10. Прометей (у грецькій міфології) — добрий титан, оборонець людей. Допоміг Зевсові перемогти злих титанів і здобути владу над світом; викрав з Олімпа вогонь і приніс людям. За це Зевс звелів прикувати Прометея до скелі на Кавказі і прирік на вічні муки: щодень орел розкльовував йому печін-

ку, а на другий день вона виростала знову. Так прикутий Прометей мучився протягом тисячоліть, поки його не визволив Геракл. «Прометей, — за словами К. Маркса, — найблагородніший святий і мученик у філософському календарі» (Маркс К., Енгельс Ф.З ранніх творів. — К., 1973. — С. 22). Образ Прометея — мужнього захисника людини, поборника добра і справедливості — один з найважливіших в ряду вічних образів світової літератури. Появившись в „Енеїді” І. Котляревського, так само як і інші образи поеми, в трагедійно-гумористичному контексті, Прометей продовжив своє життя в українській літературі.

12. Як дам! очіпок ізлетить... — збити очіпок жінці (дівчата очіпка не носили) — означало завдати їй сорому. Тадей Рильський у статті „До вивчення українського народного світогляду” писав: «Я пам’ятаю випадок, коли семилітній хлопчина, граючись, скинув очіпок заміжній жінці в товаристві. Жінка розплакалася від образи, що він змусив її, чесну молодлицю «світити волоссям». Я пам’ятаю, наскільки безуспішними були якось мої спроби утішити гнів однієї молодлиці на іншу, головним чином задля того, що остання її «розчпчила».

13. ...Наш олімпський предводитель — дворяни губернії та повіту на спеціальних зібраннях обирали з-поміж себе на певний строк предводителя дворянства з числа найбільш знатних та авторитетних. Так, з утворенням Полтавської губернії 1802 р. першим предводителем (маршалком) був обраний князь С. М. Кочубей, що відіграв певну роль і в житті автора «Енеїди». В шостій частині поеми — помітніше уподібнення небожителів великопанській дворянській верхівці, а земних владик — середньому та нижчому прошаркові дворянства з прикметами їхнього побуту.

Зводниця цитерська — походить від назви острова Цітера (Кіфера), де був особливо поширений культ Венери і знаходився її храм. Цітера — одне з імен Венери.

14. У восьмій пісні Гомерової „Одісеї” розповідається, як Афродіта (Венера) зраджувала свого чоловіка Гефеста (Вулкана) з богом війни Аресом (Марсом). Розлучений Вулкан у своєму домі потай прилаштував над ложем сіті („Мов павутиння легке, ніхто їх побачить не міг би...»), якими Марс і Венера в момент їхнього побачення були накріті, а потім прив’язані до ложа. Вулкан скликав подивитися на спійманих усіх богів Олімпа. У Котляревського кара ревнивого чоловіка зображена в дусі давніх народних звичаїв — Вулкан підрізав зрадницю пелену. У такому вигляді викритих розпутниць виводили на люди.

Ретязьок — поводок, прив’язь.

15. То верб’я золоте росло — верба, що росте, квітує, — символ родючості, достатку, життєвої сили, тоді як суха — осідок злого духу, всього ворожого життя. До примовки «Золоте верб’є за ним росте» Іван Франко дає пояснення: «Говорять про щасливого, всіма любленого чоловіка, що ширить довкола себе радість і задоволення» (Франко. Приповідки. — Т. 2. — С. 209). Чи не частіше ця примовка фігурує в іронічно-

му значенні, від супротивного, прикладається в насмішку до нікчемної, осоружної людини, як у даному випадку. Нар.: Куди не повернеться — золоте верб’я росте. (Іноді так хвалять, а іноді ганять. — Номис. — С. 62).

16. Наброїти — натворити, накоїти.

Мов тільки вилізла з води — за одним з міфів, Венера народилася з морської піни біля скелі на березі острова Крит.

Невинничаєть, мов Сусанна — мається на увазі біблійний персонаж Сусанна (Старий завіт, книга Даніїла, глава 13). Її переслідували два похитливі діди і, не добившись свого, оббрехали, звинувативши у зраді чоловікові. Сусанну виправдав і врятував від смертної кари юнак-пророк Даніїл. У сучасному канонічному тексті біблії епізод з Сусанною відсутній. Вважають, що він не має історичної основи і вставлений у старозавітний текст пізніше, десь у I ст. до н. е.

Не діждеш з бабкою своєю — за міфологією, богиня Венери бабусі, так само як і матері, не має. Проте тут згадка про бабусю на місці. Адже Юнона в запалі лайки докоряє Венері, що та видає себе за цнотливу старосвітську хуторянську панночку. А панночки в патріархальних поміщицьких сім’ях звичайно виростали під опікою бабусь.

17. ...На угори слаби — ідіоматичний вираз; застосовується з фривольним інколи відтінком, до невитриманих людей.

Утори — виріз, жолобок на краю бочки, в який вставляють дно.

18. По п’ятах виб’ю чубуками — знову зустрічаємо тут рису дворянського побуту. Чубуки — довгі, не менше метра палиці, лозини, або мундштуки для люльки, прийняті у дворянському середовищі тієї доби. «По п’ятах чубуками» — специфічна кара для осіб «благородного стану». Справа в тому, що фізичне покарання дорослих дворян заборонялося законом. У підписаній Катериною II «Грамоті на права, вільності й переваги російського дворянства» (1785) зазначалося: «Тілесне покарання хай не діткнеться благородного» (Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — СПб., 1830. — Т. 20. — С. 347). На недовгий час це положення було скасоване імператором Павлом I, а після його смерті знову відновлене. Палицею чи то чубуком по п’ятах — і боляче, і сліду немає, і на ноги якийсь час не стане, щоб побігти скаржитись. А коли й рушить, скажімо, дружина до предводителя дворянства, то хай докаже, що її побито, коли сліди відсутні.

20. І стат’я на Шведськую могилу — це значить на братську могилу, в якій поховані російські та українські воїни, що загинули під час Полтавської битви. Могила стоїть на полі битви, близько шести кілометрів від Полтави.

22. Язик його тож не клесачка — клесачка — шевське знаряддя, міцна коротенька палиця, якою розгладжують (виклесують) шви.

23. Див. коментар: IV, 97.

24. Із Стехівки то шинкаренко — Стехівка — село за 12 — 15 кілометрів на північ від Полтави. Складається враження,

що Тигренко реальна особа, як Вернигора Мусій серед троянців, зустрінутих Енеєм у підземному царстві (III, 107). Одне таких відомостей немає. Треба думати, прізвисько Тигренко походить від назви корабля, на якому у Вергілія плыв Масік зі своїм військом («Перший Масік, що на мідному «Тігрі» прорізує хвилі; Тисяча хлопців у нього...» — Вергілі й. — Кн. 10. — Ряд. 166 — 167).

25. Сей лежнем в винницях служив — тут гра слів: 1) лежень — лежебока, ледащо; 2) груба колода, брус, що лежить на землі і служить опорою для чого-небудь. Приміром, на лежнях, частіше кажуть — лежаках, стоять чани з брагою на винокурнях.

Недавно з кошельком ходив — тобто терпів нестатки, жив бідно. Про того, хто не мав свого господарства, жив тільки з того, що десь дістане або заробить, в народі говорили: «Тягнеться з грошика та з кошика».

Зробила паном із чупруна — чупрун — простолюдин.

27. Корея, кирея — верхній довгий з грубого сукна одяг з відлогою.

Го родом з Глухова іриста — Глухів — старовинне українське місто. Було резиденцією останнього гетьмана Кирила Розумовського у 1750 — 1764 роках, адміністративним центром Лівобережної України. Зараз Глухів — місто Сумської області, районний центр.

29. По пальцям тож не розлічу — названо всі народні способи лічби та обліку в минулому. На пальцях — ясно. Карбіж — зарубки, позначки на чому-небудь, звичайно на палиці. Часто при позичках, різних господарських обліково-торгових операціях така палиця служила юридичним документом. Звідси пішла українська назва основної грошової одиниці — карбованець (карбувати). Названий і порівняно новіший спосіб лічби — «на щотах» (рахівниці).

30. Волосожар — народна назва сузір'я Плеяд; етимологію цього слова пов'язують з вогненно-білявим, ніби палаючим, волоссям людини.

Віз — народна назва сузір'я Великої Ведмедиці.

А хто прудився у кабиць — даний рядок, а відтак і вся змальована тут картина нічного козацького табору, є віддаленою ремінісценцією української народної картини «Козак Мамай», зокрема одного з її численних варіантів, підписаного:

Козак — душа правдивая, сорочки не має,

Коли не п'є, то воші б'є, а все не гуляє.

У п'єсі «Наталка Полтавка» І. Котляревського цей крилатий гумористичний вираз уже прямо спливає в тексті, однак дещо змінений відповідно до поетично-молодечої вдачі сироти «без роду, без племені» Миколи. Збираючись іти шукати долі на Чорноморію, куди переселилася частина запорожців, Микола говорить: «Люблю я козаків за їх обичай! Вони коли не п'ють, то людей б'ють, а все не гуляють... Я з чорноморцями буду тетерю їсти, горілку пити, люльку курити і черкес бити» (дія друга, ява перша).

Прудитися — виганяти бліх з одягу на вогні. Також бити воші. Кабиця — тут у значенні: похідне польове вогнище. Зараз на півдні України кабицею називають літню піч надворі.

44. Дутеля з'їсти — померти. Дутель — порожній горіх.

47. Хто не сусіль, тому кабаки — сусіль — те саме, що „шашть“, „шмиг“, тобто втекти. Кабаки дати, втерти — покарати. Отже: хто не втече, тому погибель.

І коси на траву найшли — всупереч приказці «Найшла коса на камінь» аркадяни косять рутульців, мов траву.

52. Комлицької буркою прикрили — тобто калмицькою.

57. І в тарадайці назирають — тут у травестії вживається слово „тарадайка“, так само як раніше бендюги, замість того, щоб сказати «бойова колісниця».

64. Юнона в котика з ним грала — дитяча гра „в котика й мишки“: мишка втікає, котик її доганяє.

66. В керей бідного Сихея — тобто в кирей чоловіка Дідони, убитого її братом Пігмаліоном. Лише один раз І. Котляревський називає покійного чоловіка Дідони по імені.

67. Не гречі — нечемно, не гречно.

70. Таку Юнона зливши кулю — злити кулю — вчинити несподіванку, фокус, хвацько обернутися.

Перевернувшиїся в зозулю — зозуля, поряд з павою, вважалася священним птахом Юнони.

71. У Вергілія названі тут Оре, Парфен, Пальм не рутульці, а троянці (Вергілій. — Кн. 10. — Ряд. 750 — 832), отже, їх Еней убити не міг. Пальма убив етрусський цар Мезентій; Оре і Парфен загинули від руки мезентійського воїна Рапо-на. Луаг і Лавз — воїни з рутульського стану.

Витерти ворсу — тут у значенні: дати прочуханки, побити.

74. Варяниця, варениця — виготовлений для вареників, розкачаний на коржик шматочок тіста, зварений без начинки разом з варениками і разом з ними поданий на стіл.

77. Підкоморий — дворецький, наглядач і розпорядник при королівському дворі у Польщі.

Любистком мухи обганяв — на Україні любисток — перше зілля, яким обкладають покійника.

Гайстер — айстра.

78. Запхнули за щоку п'ятак — у статті невідомого автора про українські похоронні обряди і повір'я в журналі „Киевская старина“ читаємо: „Що стосується монети, то інколи її вкладають в рот покійникові за ліву щоку, а інколи зав'язують в платок і кладуть за пазуху, теж з лівого боку. Відносно мети цього обряду я там чув (у селі Краснопілля в десяти верстах від Коропа. — О. С.), між іншим від людини грамотної, буквально повторення класичного вірування, що вона потрібна для плати за переїзд через річку на паромі» (К. с. — 1890. — Т. 30. — Кн. 8. — С. 332 — 333).

79. Тоді якийсь їх філозоф — тобто бурсак, студент вищого, останнього, класу (з дворічним, інколи трирічним строком навчання) в духовних школах. Іван Франко до примовки „філософ: обутий, а сліди босі за ним“ дає таку примітку: «В давніх школах студенти двох найвищих клас... Такі філосо-

фи дуже часто не кінчали науки, пускалися на мандрівку, робилися дяками або писарями, бували іноді душею корчемних компаній, які забавлялися своїми фіглями, але при тім бували також предметом насміху для багатших господарів» (Франко. Приповідки. — Т. 3. — С. 250). Образ такого дяка Галушкинського, під явним впливом «Енеїди», та пародію на його надгробне слово дає Григорій Квітка-Основ'яненко в повісті «Пан Халявський» (1840).

80. Паллантей. — столиця царя Евандра.

82. І всі асесорського чина — тобто згідно з „Табелем про ранги“, введеного Петром I для всіх, хто перебував на державній цивільній і воєнній службі, чину колегського асесора. „Табель про ранги“ поділяв усіх чиновників на чотирнадцять класів, від найнижчого (колегського регістратора) до найвищого (у цивільній службі — канцлера, у воєнній — генерал-фельдмаршала). Колегський асесор, рахуючи від найвищого, — восьмий клас, у армії йому відповідав чин капітана. Для основної маси служилого люду, який, згідно з положенням того ж «Табеля», починав службу з найнижчого щабля, чин колегського асесора був вершиною кар'єри. Вище піднімалися одиниці. Це були якраз ті винятки, що підтверджують правило. Піднявшись до восьмого класу, одержували потомствене дворянство (було ще особисте дворянство).

Драгоман — перекладач при дипломатичній місії, посольстві.

83. Не ворог, хто уже дублений — тобто мертвий, задубілий.

84 — 85. Ще один зразок макаронічної мови на бурсацький лад. Подаємо підрядковий переклад промови Енея перед латинськими послами:

Латин цар єсть невгомонний,
А Турн найгірший дурак.
І навіщо воювать вам зі мною?
Латина вважаю за сліпого,
А вас, сенатори, без ума;
Латину рад мир дати,
Дозволю мертвих поховати,
І злості на вас нема.
Один єсть Турн ворог мій,
Сам, отже, повинен воювать;
Велить так доля, щоб Еней
Вам був цар, Амати зять.
Щоб привести до кінця війну,
Ми зробим з Турном поєдинок,
Про що всім кров проливать?
Чи Турн буде, чи Еней
Латинським скіпетром управлять —
Укажуть меч або бог.

86. Дрансес — у Вергілія Драк, рутулець, вороже настроєний проти Турна.

90. Трахон — у Вергілія Гархон, воєначальник етрусських загонів, що виступали на боці Енея. Разом з Енеєм підійшов на допомогу оточеним у фортеці троянцям.

91 — 92. У стародавніх римлян існував звичай спалювати трупи на вогнищі. При цьому прийнято було кидати у вогонь різні речі, які могли згодитися небіжчикові у загробному житті. Чим ціннішу річ кидали у вогнище, тим більшу шану віддавали покійному.

Келеп — бойова палиця з булавою або металевим тягарем якоїсь іншої форми.

Трохи, тороки — ремені коло задньої луки (вигину) сидла для закріплення сумок, одягу, зброї та ін.

Волоки — мотузки чи ремінці, якими зав'язують постолити та обв'язують онучі на нозі.

93, Лаврент — місто в Лації, столиця царя Латина. Було розташовано серед лаврових лісів.

Поспультво, поспільство — народ.

95. Брехун, юриста, кряк, підтяга — піти в юристи у феодально-кріпосницькій Російській імперії означало піти, за виразом самого І. Котляревського, в «п'явки людські». Серед усіх змальованих в «Енеїді» суспільних станів не було такого, про якого б поет відгукувався з таким сарказмом і гнівом, як про юристів. Слід звернути увагу, в якому ряду тут стоїть «юриста», Підтяга — злодій (від «тягнути», «підтягати»). Пор. також строфу про «зlidнів» біля входу до пекла (III, 47), про чиновну братію в самому пеклі (III, 73), характеристику Возного в «Наталці Полтавці» устами Миколи: «Юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить!» (дія 2, ява 4).

96. Діомид — у Вергілія Діомед, ушавлений грецький герой. Силою і хоробрістю поступався тільки перед Ахіллом. Брав участь у Троянській війні на боці греків. У битві під Троєю поранив богиню Венеру і самого бога війни Марса. Після падіння Трої оселився в Італії і заснував там кілька міст. У критичний момент війни з троянцями латиняни і рутульці послали послів до Діоміда з проханням виступити на їхній стороні. Діомид відмовив їм і порадив шукати шляхів до миру з Енеєм.

97. Венул — латинянин, родом з грецького міста Аргоса, де царював Діомид ще до того, як вирушити на війну проти Трої. Очолоював послів латинян до Діоміда.

98. Коли греки здобули Трою, Еней самовіддано кинувся рятувати пенати (богів-охоронців домашнього вогнища) та свою родину. На плечах виніс старого батька Анхіза із палаючої Трої, а потім разом з ним поплив, виконуючи волю богів, до берегів Італії. По дорозі в Італію Анхіз помер.

100. Дошці — панове.

102. Землі шматок єсть не під нужду — тобто ділянка землі, без якої можна обійтися, в якій немає великої потреби.

103. Шалевий пояс — пояс, вив'язаний, мов шаль, із шерсті.

Люстрина — дорога шовкова тканина з глянцем.

Сап'янці — чоботи з спеціально обробленої, високого гатунку шкіри.

Торжок — місто, нині районний центр Калінінської області РРФСР. Славалося виробництвом взуття, також золотошвейними промислами.

Потибеньки — шкіряні лопаті з обох боків сідла, інколи з карманами. Звідси пішло прізвище — Потебня.

118. Коли б пан Феб од перепою Заранше в воду не заліз — Феб, або Аполлон — бог сонця.

120. Навісна — дівка, яку нав'язують багатом женихам.

122. Тут названі села, розташовані навколо Полтави.

Івашки — кілометрів вісім на північ від Полтави.

Милиці — південна околиця Полтави.

Пушкарівка — село стояло теж на південь від Полтави, зараз злилося з містом.

Будища — на північ від Полтави є Великі і Малі Будища. Співробітники Полтавського літературно-меморіального музею Івана Котляревського вважають, що згадані саме Малі Будища — село, давніше від Великих Будищ.

Горбанівка — село на північ від Полтави. Зараз злилося з містом.

127. Кликнула мавку вод Ютурну — Юнона покликала німфу, сестру Турна. Німфи — нижчі божества, що жили, за віруванням стародавніх римлян, у морях, річках, полях, луках, лісах тощо як втілення відповідних сил природи.

129. Камерта вид на себе взявши — союзника Турна, одного з проводирів латинського війська.

130. Розмир — тут у значенні: перемир'я.

Тулумній к битві підтруняв — йдеться про рутульського віщуна Тулумнія, гарячого прихильника Турна. Щоб зірвати перемир'я між воюючими сторонами і не допустити поєдинку Енея з Турном, він метнув свого списа в ряди противника і вбив одного з дев'яти синів грека з Аркади Гіліпа. І знову розгорівся бій.

132. Спотиньга — несподівано.

135. Япид, цилюрик лазаретний — у Вергілія — Япіг, троянський віщун і знахар. Щоб продовжити віку своєму батькові, Іасові, він вивчив цілющі трави і глибоко опанував лікарське мистецтво.

Цирульник (цилюрик) — в часи І. Котляревського в російській армії так звали лікаря. Одночасно він виконував також обов'язки перукаря.

136. І шевську смолу прикладає — у народній медицині шевська смола використовувалася для заліплювання поранених місць.

137. Гарлемпські каплі — назва походить від міста Гарлема в Голландії. Ліки вживалися при захворюванні сечогінних каналів.

142. Султан — оздоба у вигляді пучка пір'я або кінського волосу на головному уборі. Троянські воїни і греки носили кінський волос звичайно на бойовому шоломі.

147. Зборні ізби — збірні — приміщення, в яких збирався сход.

151. Жердка — дерев'яна палиця, горизонтально підвішена до сволоків у хаті або хижці. На жердці вішають одяг.

153. Верзун — шкіряний постіль, лапоть.

155. Такий, як був Нечоса-князь — Потьомкін Григорій Олександрович (1739 — 1791), найвпливовіший з фаворитів Катерини II, був генерал-губернатором Новоросії, також фактичним повелителем Гетьманщини (Лівобережної України). З політичних міркувань записався в Запорізьку Січ, дівавши при цьому, згідно з козацьким звичаєм, прізвище Грицько Нечеса. Звичайно, це ніскільки не завадило йому санкціонувати розгром і пограбування Січі військами регулярної армії 4 червня 1775 р. — через три роки після прийняття Грицька Нечеси в січове товариство, — та покласти в свою кишеню левову частку багатств запорізької старшини. Потьомкін був високого зросту, з статною фігурою, смаглявим кольором обличчя, чорним довгим волоссям на голові, яке звичайно розчісував п'ятірнею (звідси Нечеса).

157. Оддячивши йому сто з оком — тобто, віддавши йому з лихвою, з процентом. Око — стара міра рідини (приблизно 1 — 1,5 літра), а також ваги (приблизно 1,2 кілограма).

162. „Іноси! сількісь! як мовляла” — вислів, що означає: згода, хай буде й так! Про мене, як так, то й так!

Метелиця — дуже давній народний масовий танець, що відтворює ритми зимової хуртовини. Відомий ряд варіантів пісень-примовок під цей танець. Ось один з них, записаний за життя І. Котляревського:

Ой надворі метелиця,

Чому старий не жениться.

Як же мені женитися,

Що нікому журитися!

(Вестник Европы. — 1829. — № 22. — С. 153).

164. Ти в руку не піймав синицю — походить від народної приказки: «Краще синиця в руках, ніж журавель у небі».

Дмитро Чижевський, Український Сентименталізм

ЕКСКУРС IV

[Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). — Нью-Йорк, 1956. — С. 374-375.]

1. Окремі твори, що ми їх розглянули в попередньому відділі — передусім повісті Квітки, але також „Наталку Полтавку“ іноді дослідники характеризували як „сентиментальні“, розуміючи це слово не в сенсі психологічному, а історично-літературному, як певну літературну течію (Зеров). Це визначало зближення з російським „сентименталізмом“ школи Карамзіна.

Школа Карамзіна була специфічно російським з'явищем: до її прикмет належала певна мовна реформа — знищення чи послаблення мовних відмін поміж різними літературними гатунками; літературні гатунки залишилися ті самі, що й в класицизмі, лише сентименталісти плекали інші з цих гатунків, аніж класики (поетичний лист — „послання“, ідилію, подорож), занепали оди, але була навіть сентиментальна трагедійна традиція — напр., Озеров; інша була й ідеологія, в якій відбилися впливи різних форм західного „передромантизму“ та „міщанського роману“. Сполучення цих елементів у певну цілість було особистим витвором Карамзіна та деякого з його літературних прибічників. Але ідеологічно російський „сентименталізм“ майже нічого не прийняв з ідей європейської передромантики, в кожному разі, нічого з її основних ідей.

2. Чи можливо прикладати характеристику російської „сентиментальної школи“ до Квітки та почасти до Котляревської? Мені здається, неможливо. Частина оповідань Квітки — травестійно-анекдотичні. „Салдацький патрет“, „Купований розум“, „Пархімове снідання“, „Підбрехач“ написані в традиції зовсім не сентиментальній. В інших є чуттєвий елемент, чутливі сцени, але немає сентиментального стилю, „чутливого“ змалювання подій з суб'єктивними виявами почуття самого автора (напр., виклики „ах!“, „уви!“ і т. д.). Немає елементів „передромантичної“ похмурості („осіянізму“), немає „перифрастичного“ стилю карамзінської школи (замість „сонце“ — „денне світило“, замість „кінь“ — „ца шляхетна тварина, яка...“ і т. д.), немає детальних та

іронічних описів (вплив Стерна в школі Карамзіна). Може єдине, що наближує Квітку до російського сентименталізму, це любов /375/ до моральних сентенцій, але ця риса не чужа і класицизмові. Християнський світогляд того самого типу зустрінемо і в Квітки і в деякого з російських сентименталістів, але це не може бути основою для літературного зближення. Моралізм Квітки характеристичний радше для передкарамзінської доби.

Оповідання Квітки тече плінно, образи заокруглені, вираз точний, хоч і трохи примітивний. Це все ще цілком у традиції класичної прози. Самостійне відкриття Квіткою селянської тематики зовсім не наближує його до російського сентименталізму, де нічого подібного не було. Чутливість Квітки найскоріше впливає з української народної вдачі та пісенної традиції. Ще ближче зв'язані „сентиментальні“ елементи у Котляревського з цією традицією, хоч не треба цілком відкидати можливих впливів російського сентименталізму.

3. Російський сентименталізм приніс мовну і стилістичну реформу російської літератури. Тому цілком природне виділення цього — хоч і не широкого — напрямку в окремий відділ в історії російської літератури. В історії української літератури немає потреби утворювати з кількох творів Квітки та одного твору Котляревського окремого літературного напрямку. І Квітка і Котляревський, якщо вони дійсно, невеликою мірою, підлягали впливам російського сентименталізму або відповідних західних течій, мабуть, навіть не помітили усій відмінності цих течій від їх власної, в основі класичної літературної традиції, так само як не звертали уваги Гулак-Артемовський або Білецький-Носенко, переспівуючи баляди Бюргера чи Гете, що цей гатунки зовсім чужий їх власній класичній поетиці... Українська література того часу була літературно мало диференційована історик літератури не повинен штучно побільшувати цієї диференціації, утворюючи для десятка поетів кілька різноманітних рубрик.

Джерело: Ізборник, <http://litopys.org.ua/chyzh/chy14.htm>

Валентин Бушанський

Епоха Просвітництва і месіанство європейської цивілізації

У статті досліджується питання взаємозв'язку між культурою Просвітництва та поширенням культури Модерну. Обґрунтовується теза, відповідно до якої, глобальне поширення європейської цивілізації зумовлене впливом Просвітництва. Показано, що в основі Просвітництва лежать секуляризовані цінності християнської культури. Відповідно, зроблено висновок, що криза європейської цивілізації, зокрема Модерну, пов'язана з нівелюванням християнської культури.

Ключові слова: цивілізація, культура, Просвітництво, Модерн, християнство.

Bushansky V. The Age of Enlightenment and messianism European civilization. The article examines the link between culture and the spread of Enlightenment culture Modern. Substantiated the thesis according to which the global spread of European civilization caused by the influence of the Enlightenment. It is shown that the basis of Enlightenment values are secularized Christian culture. Accordingly, it is concluded that the crisis of European civilization, including Modern related to leveling Christian culture.

Key words: civilization, culture, Enlightenment, Modern, Christianity.

Коли ми кажемо, що є певна цивілізація, то тим самим висловлюємо твердження й про одночасне існування не-цивілізації або ж - іншої цивілізації. Поняття «цивілізація» знімається і на рівні умовного «нуля»: немає цивілізованого життя, а є лише «ди- кість»; і на рівні своєрідної «+ нескінченості»: є глобальна гомогенна цивілізація, котра, однак, має вирізнявальні риси лише з історичного погляду.

Усі ці поняттєві варіанти, до яких підводить нас елементарна логіка, чітко простежуються в історії світової культури. Коли давні елліни заговорили про еллінську ойкумену, протиставляючи її варварському світові, то в такий спосіб вони зафіксували опозицію між цивілізацією та не-цивілізацією - варварством. Перехід од класичного періоду до еллінізму зумовив нівелювання цієї опозиції: в об- ширі від Єгипту до Греко-Бактрійського царства помітні форми синтезу культур, на основі яких поступово виробився свій окремий культурний тип. Еллінізм - це, фактично, перший в історії приклад формування універсальної за вжитком і глобальної за поширеністю культури. Звісно, елліністичний світ (як до

того й Еллада класичного періоду) був оточений народами, яких вважали варварами, а на схід од елліністичної ойкумени перебувала індійська цивілізація. Однак наразі важливим є інше - факт можливості синтезу культур, які перед тим вважалися радикально несумісними, й постання на їхньому ґрунті нової цілком виразної культури. І що важливо: культура ця усвідомлювала себе універсальною та самодостатньою водночас, нехтуючи окраїнним світом.

Уже на цьому прикладі розвою культури давньої Еллади ми бачимо чи не всю феноменологію цивілізаційних перетворень. **І головний вектор розвитку цивілізації полягає в переході від локально- опозиційного відношення щодо варварства чи інших цивілізацій до універсального статусу.** Відзначимо, що це бачення спрямованості цивілізації до універсальності, до, по суті, саморозчинення в просторі, суперечить провідному способу концептуалізації цивілізацій - виокремленню вирізнявальних рис. Будь-яка мова про цивілізацію, найчастіше, підводить нас до міркувань у рамках есенціалізму, являючи собою парафраз до слів про «сіль землі». Бо що лежить в основі тривіальних концептуалізацій цивілізації? - виокремлення низки вирізнявальних рис і надання їм сутнісного статусу, нівелювання яких, мовляв, і спричиняє занепад цивілізації. Утім занепад цивілізації (нівелювання рис) може відбуватись у наслідок багатьох причин - від природних до соціально-політичних катаклізмів. Але це суто негативні причини занепаду цивілізацій. Єдина ж позитивна причина - універсалізація, розвинення локальної цивілізації до статусу глобальної. І, вочевидь, цей потенціал експансії закладений в усіх цивілізаціях, що виникли шляхом опозиціонування себе щодо Інших.

Локальні ж культури, які, натомість, виникли в замкнених, скажімо, островних спільнотах Океанії, в Амазонії чи в районах крайньої Півночі, шляхом пристосування до природного середовища, напевно, не можуть вважатися достеменними цивілізаціями. Бо, по-перше, вони не здатні вийти за межі свого природного середовища; по-друге, виникнувши в замкнутому середовищі, не маючи значущих контактів з іншими цивілізаціями, вони не спроможні вибудувати систему цінностей, що була б опозиційною щодо системи цінностей, яка властива іншим цивілізаціям, слугуючи в такий спосіб утвердженню власного буття. Брак такої опозиційності унеможливорює й потенціал для експансії.

Тож, якщо і є присутня ознака цивілізації, то, вочевидь, це - «месіанство», не лише здатність, а й готовність до експансії, метою якої є навернення інших народів до власного способу буття. Зародження та розвиток цивілізації потребує опозиційного відношення щодо варварства або ж інших цивілізацій. Починаючи статтю, я вже зазначав, що цивілізація виокремлюється дослідниками шляхом зіставлення - виокремлення цивілізації через опозицію до альтернативних способів буття. У такий спосіб, дослідники, шляхом зіставлення, здійснюють операцію розрізнення. Але в аналогічний спосіб діють, не лише дослідники-спостерігачі, а й самі будівничі цивілізації, адже вони так само рефлексують власний спосіб буття та буття інших. Відмінності між Елладою та Східними деспотіями - очевидні для істориків. Але не менш очевидними вони були й для еллінів. Цікаво поставити питання: що спонукало еллінів класичного періоду не лише відзначати особливість власного способу буття, а й плакати його, уникаючи недоречних запозичень? Що спонукало

У своїй праці «Дослідження історії» Арнольд Тойнбі, опосередковуючи концепцію «виклику - відповіді», звертається, зокрема, й до питання потенціалу розвитку культур народів крайньої Півночі. Тойнбі зазначає: виклик зовнішнього середовища, в тому числі й природних умов, може бути настільки сильним, що всі зусилля народів спрямовуються лише на адаптацію. Відповідно, створена в таких умовах культура виявляється позбавленою будь-якого потенціалу для подальшого розвитку.

давніх юдеїв уникати елементарної адаптації до єгипетської культури, акцентувати власні відмінності, що й склали основу їхньої цивілізації? Відповідаючи на питання, слушно висловити гіпотезу: для становлення месіанської цивілізації необхідно, аби в статусі Іншого, який заперечуватиметься, виступала не інша цивілізація як така, а велична цивілізація. Для становлення нової цивілізації важливим є фактор заперечення, який проявляється як виклик статусу та претензія на цей статус.

В основі нашої європейської цивілізації лежить еллінська культура класичного періоду. І тому для нас очевидно є своєрідність і значущість цієї культури. Але не варто забувати, що еллінський світ, якщо подивитися на нього очима Персії, являв собою певне непорозуміння, якусь історичну недбалість, дрібницю, що не йшла у жодне порівняння з величиною самої Персії - імперії від Індостану до Середземного моря. Перська імперія охоплювала половину Азії. Чому ж вона виявилася колосом на глиняних ногах, як це побачив у своєму сні пророк Даніїл? Напевно, тому, що являла собою обшир, спресований лише військово-політичною силою. Військо-політична сила - насилля, простіше кажучи, - була і альфою, і омегою; це була й ідея імперії, й практика імперії. За маскою імперії приховувалося тільки варвар-

ство й архаїка. Так, Персія - Схід од Середземного моря до Індостану - це була цивілізація. (Це й нині є окрема цивілізація.) Але, яка цивілізація!? Їм'я їй - варварство та архаїка.

Беручи до уваги особливі способи буття, ми кажемо, що це є окрема цивілізація. Звертаючи ж увагу на ціннісний аспект певного способу буття, ми кажемо, що це є варварство, але аж ніяк не цивілізація. Наша наукова мова повсякчас вводить нас в оману. Бо та ж таки Персія - це і цивілізація, і осередок архаїки, навіть за мірками доби від греко-перських війн до походу Александра Македонського. Тож, варто подивитися до тих-таки цінностей, які ведуть одні народи до варварства, а інші до цивілізованості.

Еллада класичного періоду являла собою приклад культури, що переходила від патріархального укладу до нового, не баченого до того статусу людини в суспільстві. Звільнення людини від опіки роду та поліса; індивідуалізм, синонімічний титанізму та самотності; «інтуїтивне передчуття монотеїзму», як висловився Олексій Лосєв, характеризуючи теологічні погляди Сократа і Платона; входження софістики до політико-правової мови; усталення демократії й усвідомлення кризи демократії, що відображено в працях Платона й Аристотеля; здійснені Периклом і Демокритом спроби перейти від полісного устрою до єдиної національної держави еллінів - це ті прояви, які споріднюють VI - III століття до н. е. із сучасними суспільствами. В історіографії є велика дискусія щодо доречності екстраполяції на Античний світ характеристик, які традиційно застосовуються для опису суспільств Нового часу. Однак ця дискусія була б неможливою, якби сам тип культури Давньої Еллади, а згодом і Давнього Риму, не був разюче подібним до культури Нового часу. Безперечно, шлях до цивілізації лежить через заперечення патріархального укладу. Але, куди веде цей шлях!? На жаль, у нас немає відповіді. І поготів, у нас немає відповіді втішної. Бо ж, яким був фінал Античного світу? - повернення до варварства. Тож, чи є у нас достатні підстави вважати, ніби фінал нашої цивілізації буде іншим? Відповідаючи на це питання, є велика спокуса заглибитись у песимістичні фоліанти історіософів - Августина Блаженного, Освальда Шпенглера, Сергія та Володимира Соловйових, Миколи Бердяєва. Їхні погляди відомі. Та, чому б нам не сподіватися, що ці видатні уми помилялися?

Тож, кажучи про цивілізацію, нам варто розрізняти цивілізацію як онтологічну реальність - комплекс особливих культурних рис, і «цивілізацію» в лапках - умоглядну конструкцію, що являється на кінчикові авторського пера. Звернувшись до історії, ми знайдемо безліч самобутніх культур, котрі не усвідомлювали себе цивілізаціями. Знайдемо, звісно, й ті, які виконували цивілізаційну роль, не маючи в мові відповідного поняття для її позначення. Нині серед дослідників немає одностайності щодо того, коли саме виникло поняття цивілізації, і хто саме з авторів уперше його вжив. Напевно можна сказати лише те, що це поняття з'являється на-

прикінці XVIII століття в текстах французьких та англійських політичних публіцистів. Ця паралельність виникнення поняття в різних європейських країнах вказує на його культурно-історичну визначеність: європейська культура вже була готова до артикуляції цього поняття, в ній уже визріли передумови для висловлення за його допомогою певних інтуїцій. Хронологічна локалізація виникнення поняття - кінець XVIII століття - достеменно характеризує ступінь розвитку європейської культури: це була доба активного засвоєння та використання ідей філософів-просвітників. Відтак очевидним є, що **поняття «цивілізація» належить до просвітницького дискурсу**: за межами Просвітництва основні конотації цього поняття або втрачаються, або набувають неавтентичного значення.

Що є цивілізація для людей просвітницької доби? - це неохитне переконання у «прогресивності» європейського способу життя. (Звернімо увагу, що й саме поняття «прогрес» належить до просвітницького дискурсу.) Для європейців XVIII-го, а особливо XIX століть, безсумнівно є, що ідеї, сукупність яких охоплюється відомою тріадою - «свобода, рівність, братерство», - мають не виключно європейську, а універсальну значущість. Просвітницька Європа усвідомила себе рушієм глобального розвитку. Усвідомила необхідність - свій обов'язок! - нести цивілізацію в усі країни світу: утверджувати свободу, рівність, братерство. І, попри вираженість у Просвітництві атеїстичного складника, це прагнення до експансії з повним правом можна назвати «месіанським», в секуляризованому, звісно, сенсі.

Цей попервах суто інтелектуальний рух зумовив істотні перетворення спершу на Європейському континенті та в Північній Америці, а далі спричинив виникнення такого явища як імперіалізм. Нині ми схильні описувати імперіалізм у суто негативному ключі. (І причини такого негативного сприйняття імперіалізму мають принципове значення.) Однак не варто відкидати й той факт, що «імперіалізм» - це поняття кінця XIX століття, а до того використовувалося поняття «колоніалізм», конотації якого геть інші; як не варто відкидати й феномен, котрий англійська культура Вікторіанської епохи позначила іронічним словосполученням «тягар білої людини». За найближчого розгляду, до снаги бачити, що цей «тягар» і є цивілізаційною місією Європи.

Чому таким важливим є цей акцент: «цивілізація» - поняття просвітницької епохи? По-перше, це дає можливість бачити, що пізнавальна модель, яка випливає з поняття «цивілізація», сув'язна з іншими поняттями Просвітництва і просвітницькою картиною світу загалом. По-друге, екстраполяція поняття «цивілізація» на інші епохи (за межі Просвітництва) - це мимовільна екстраполяція й інших уявлень (понять, картини світу) з доби Просвітництва. (Показовий приклад - попередні міркування про цивілізаційний вимір епохи

Еллінізму.) По-третє, цивілізаційні практики, які мали місце в періоди колоніалізму й імперіалізму, - це також резуль-

тат утвердження та поширення просвітницької культури. Тобто, світом поширювалися не європейські культурні взірці як такі, а європейські культурні взірці в просвітницькій редакції. По-четверте, критика цивілізаційної місії Європи, що набуває рис критики цивілізації взагалі й виражається в поняттях «європоцентризм» і, згаданий уже, «імперіалізм» - це критика саме просвітницьких засад культури. І по-п'яте, відзначена критика цивілізації в її просвітницькій редакції - це, знову ж таки, результат розвитку тієї-таки просвітницької культури: Просвітництво, яке є автентичним у Європі, розвиваючись, приходить до неминучого самозаперечення, що й проявляється в запереченні просвітницьких (цивілізаційних) практик і в самій Європі, і за її межами.

Ці п'ять характеристик, які випливають з аналізу поняття «цивілізація», уможливають подальший комплексний розгляд усієї феноменології цивілізаційних змін, починаючи від винайдення поняття наприкінці XVIII століття і дотепер. Першорядне ж значення мають два відношення: перше, між центром цивілізаційних перетворень і країнами, які переймали цивілізаційні взірці; й друге - між автентичною системою просвітницьких цінностей і їхнім сьогочасним станом, що постав у наслідок їхнього розвитку. Феноменологію цих двох відношень до снаги розвести тільки в період колоніалізму та, частково, імперіалізму, коли в Європі вже назривала криза просвітницького проекту. Нині ж феноменологія цих двох відношень переплетена надзвичайно тісно.

Виокремивши низку цивілізацій за релігійною ознакою, Самуель Гантінгтон, по суті, констатував смерть просвітницького проекту. Просвітництво й атеїзм (чи, принаймні, агностицизм) - нерозривні: неможливо поклонятися Розуму, сумніватися в усьому, й при цьому визнавати існування ірраціональних і непізнаних сутностей. Скидається на те, що Просвітництво вичерпало себе, або ж, щонайменше, потребує ревізії й додаткового обґрунтування - актуалізації до реалій постмодерної доби. Наука і філософія опинилися на межі нової раціональності, а масова культура - вже за порогом «нової ірраціональності». Конттури нової раціональності поки-що незрозумілі; а зяючі прірви нової ірраціональності, як здається, дедалі більше поглинають простір повсякденності.

Утім є й інша, вагоміша причина занепаду просвітницького проекту - це феномен, який Хосе Ортега-і-Гассет позначив метафорою «бунт мас». Просвітницький проект, орієнтований на широкий загаль, - звідси і саме поняття «Просвітництво», «просвіта» - все ж був справою меншості. У чому просвітники бачили свою політичну функцію? - своїм обов'язком вони вважали руйнування суспільних (масових) стереотипів, ірраціональних настановлень, невинуватих традицій. Й усі ці дії, згідно із задумом просвітників, уможлилювали визволення людини - від історії, що породила традиційні правові та політичні інститути, та стереотипності мислення. Та ж таки демократія уявлялась як влада народу, але влада визволе-

ного народу, здатного до раціонального мислення та волевиявлення. Усталення ж масового суспільства, з його культом споживання та поп-культурою, стало свідченням того, що масове суспільство, навіть якщо воно постпросвітницьке, завше ґрунтується на спрощених і кітчевих уявленнях про світ, живиться стереотипами і продукує міфи. Й у цьому сенсі ми справді прийшли до «Нового Середньовіччя», однак геть не того, яке уявляв собі Микола Бердяєв - автор цього поняття.

Торкаючись проблеми кризи просвітницького проекту, Олексій Шевченко, серед іншого, акцентує увагу на анігіляції лібералізму, дедалі більшій недовірі до інституту представницької демократії, яка зводиться до суто маніпулятивних електоральних практик. Автор також наголошує, що ці тенденції - прояв не лише суто українських і пострадянських реалій, а мають загальний характер. На зміну просвітницькому егалітаризму, зазначає Шевченко, йде новий антисоціальний елітаризм, котрий, задля свого утвердження, «цинічно» вихолощує основні поняття-символи просвітницького проекту, що породжує «шизоїдність» офіційного політичного дискурсу [1].

Вище я висловив міркування, що криза просвітницького проекту яє, зокрема, пов'язаною з «бунтом мас» - їхнім входженням до політики; і акцентував увагу на тому, що канон просвітницьких ідей створювався елітою, яка ідеалізувала народ, вважаючи, ніби просвіта, утвердження Розуму, уможливить практичне утвердження рівності, справедливості, братерства й інших високих цінностей. На перший погляд, мої міркування й міркування Олексія Шевченка суперечать одне одному. Утім, насправді, вони лише акцентують різні аспекти одного й того самого феномена - кризи Просвітництва. Бо постає питання: чому у XVIII - XIX століттях еліти, які поділяли ідеї Просвітництва, послідовно обстоювали принципи «егалітаризму», а в XX - XXI століттях вдаються до шизоїдного дискурсу? Відповідаючи на це запитання, можна висловити кілька альтернативних тез і антитез:

перша теза: просвітницький проект від початку був утопічним, оскільки існування ієрархії, а отже й еліти, яка плекає власні цінності, що уможливлюють конкурентні переваги, є об'єктивною умовою суспільно-політичного буття; або ж - антитеза - просвітницький проект і досі незавершений, зокрема в його освітньому й культурному аспектах;

друга теза: конструювання й поширення просвітницьких ідей мало характер естетичного приналежності, яке затьмарило реальні інтереси еліт; або ж - антитеза - фактор шизоїдності проявлявся з самого початку - егалітаризм був лише маскою, за якою приховувалося «жадання влади»;

третя теза: весь соціально-політичний дискурс Просвітництва був лише епіфеноменом - розгортанням логічних понять, які зародилися насамперед як теоретико-методологічні конструкти, придатні для пізнання природи; або ж - антитеза - логіка суспільно-політичної боротьби, про яку

писав Карл Маркс, і справді зумовила універсалізацію й абстрагування політичних інтересів, які, у свою чергу, відобразились у наукових теоріях;

четверта теза; живим нервом становлення Просвітництва була критика християнства, яка проявлялася, серед іншого, в антиклерикалізмі, тобто в критиці Церкви як соціального інституту, слугуючи містком до соціально-політичної критики взагалі; або ж - антитеза - повертаючись до тих-таки ідей Маркса, неприйняття соціально-політичної нерівності, зокрема ієрархічності середньовічного суспільства, зумовило й критику клерикалізму, а також християнства як його світоглядної основи.

Треба сказати, що на підтвердження будь-якої з тез і будь-якої з антитез можна знайти скільки завгодно аргументів. Послідовне розгортання тез веде до цілковитої деконструкції ціннісно-світоглядної бази просвітницького проекту. Розгортання ж антитез - до нового обґрунтування патетичного образу просвітницької епохи. Сказати ж, що істина є десь «посередині» - означало б сказати несумісність банальність.

Утім не варто випускати з поля зору й той аспект, що саме просвітницький проект надав нового змісту поширенню європейської цивілізації, перетворивши його на глобальний поступ Модерну. Бо чи була європейська колонізація Американського континенту поступом Модерну? - ні. Європейські країни поширили на Новий світ суспільно-політичні практики, які були чинні в Європі. І тільки розвиток Просвітництва в Європі, зокрема лібералізму в Англії, уможливив утвердження відповідних суспільно-політичних ідей у Північній Америці. Чи було проникнення європейських мореплавців-колонізаторів до країн Азії поступом Модерну? - та сама негативна відповідь. Однак з перемогою просвітницьких ідей в Європі стало можливим їхнє впровадження в Азії. І поготів, до Наполеонівських війн, до шерегу європейських революцій колонізатори в Азії навіть не ставили собі завдання впроваджувати ті чи ті суспільно-політичні практики та культурні взірці, які ми нині чітко ототожнюємо із Модерном. Таким чином, очевидним є, що просвітницький проект, попри його виразний секуляризований характер, містив квазімесіанські настановлення.

Яка природа цього месіанського субстрату в Просвітництві? Це є вкрай складне питання, котре стосується самої сутності Просвітництва. Микола Бердяєв, скажімо, наголошував, що всі ідеї свободи, рівності та братерства мають євангельське походження і явлені в Новий час лише в секуляризованій формі. Бердяєв також сказав би, якби його, звісно, запитали, що людина Нового часу - це християнський аскет, котрий відрікся од Христа, але зберіг вишкіл попередньої епохи. І така оцінка була б суголосною міркуванням Макса Вебера щодо протестантської етики та духу капіталізму. Той-таки Бердяєв саркастично зазначав: ви - більшовики-богоборці - називаєте себе атеїстами, але дух ваш - це дух розкольників-старообрядців. Що залишиться від вашо-

го духу, коли остаточно переможуть ваші богоборчі ідеї?.. Відповідь процитую дослівно: «останеться тільки рвачество».

Просвітницький проект переживає кризу. Європа поринає в сутінь. Можливо, і мав рацію Микола Бердяєв, причина цьому - поступове вихолощення тих цінностей, на основі яких виникло й розвинулося Просвітництво. У своєму розвитку Модерн пройшов два манівці. Перший - нацизм, який був провалля в архаїку. Другий - більшовизм, що був радикальним, руссоїстичним за своєю суттю, запереченням свободи людини. Чи не є сучасне масове суспільство з його пристрастю до кітчевого світосприйняття - третім манівцем, яким нам нині треба пройти? Відповісти на це питання я, мабуть, спробую в наступній статті.

1. Шевченко О. К. Українська «модернізація»: крах «проекту просвітництва» або «в сутінках цинічного розуму» / О. К. Шевченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. - 2011. - № 6 (56). - С. 59-68.

РОМАНТИЗМ

Тарас Шевченко

Доля

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
«Учися, серденько, колись
З нас будуть люде»,— ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люде? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя.

[9 лютого 1858,
Нижній Новгород]

Тарас Шевченко,

Іван Підкова

I

Було колись — в Україні
 Ревіли гармати;
 Було колись — запорожці
 Вміли панувати.
 Панували, добували
 І славу, і волю;
 Минулося — осталися
 Могили на полі.
 Високії ті могили,
 Де лягло спочити
 Козацьке біле тіло,
 В китайку повите.
 Високії ті могили
 Чорніють, як гори,
 Та про волю нишком в полі
 З вітрами говорять.
 Свідок слави дідівщини
 З вітром розмовляє,
 А внук косу несе в росу,
 За ними співає.

Було колись — в Україні
 Лихо танцювало,
 Журба в шинку мед-горілку
 Поставцем кружала.
 Було колись добре жити
 На тій Україні...
 А згадаймо! може, серце
 Хоч трохи спочине.

II

Чорна хмара з-за Лиману
 Небо, сонце криє,
 Синє море звірюкою
 То стогне, то виє,
 Дніпра гирло затопило.
 «А нуте, хлоп'ята,
 На байдаки! Море грає —
 Ходім погуляти!»

Висипали запорожці —
 Лиман човни вкрили.
 «Грай же, море!» — заспівали,
 Запінились хвилі.

Кругом хвилі, як ті гори:
 Ні землі, ні неба.
 Серце мліє, а козакам
 Того тільки й треба.
 Пливають собі та співають;
 Рибалка літає...
 А попереду отаман
 Веде, куди знає.
 Походжає вздовж байдака,
 Гасне люлька в роті;
 Поглядає сюди-туди —
 Де-де будь роботі?
 Закрутивши чорні уси,
 За ухо чуприну,
 Підняв шапку — човни стали.
 «Нехай ворог гине!
 Не в Синопу, отамани,
 П анове-молодці,
 А у Царград, до султана,
 Поїдемо в гості!»
 «Добре, батьку отамане!» —
 Кругом заревіло.
 «Спасибі вам!» —
 Надів шапку.
 Знову закипіло
 Синє море; вздовж байдака
 Знову походжає
 Пан-отаман та на хвилю
 Мовчки поглядає.

[1839, С.-Петербург]

Тарас Шевченко,

Причинна

Реве та стогне Дніпр широкий,
 Сердитий вітер завива,
 Додолю верби гне високі,
 Горами хвилю підійма.
 І блідий місяць на ту пору
 Із хмари де-де виглядав,
 Неначе човен в синім морі,
 То виринав, то потопав.
 Ще треті півні не співали,
 Ніхто нігде не гомонів,
 Сичі в гаю перекликались,
 Та ясен раз у раз скрипів.
 В таку добу під горою,
 Біля того гаю,
 Що чорніє над водою,
 Щось біле блукає.
 Може, вийшла русалонька
 Матері шукати,
 А може, жде козаченька,
 Щоб залоскотати.
 Не русалонька блукає –
 То дівчина ходить,
 Й сама не зна (бо причинна),
 Що такеє робить.
 Так ворожка поробила,
 Щоб менше скучала,
 Щоб, бач, ходя опівночі,
 Спала й виглядала
 Козаченька молодого,
 Що торік покинув.
 Обіщався вернутися,
 Та, мабуть, і згинув!
 Не китайкою покрились
 Козацькі очі,
 Не вимили біле личко
 Слізеньки дівочі:
 Орел вийняв карі очі
 На чужому полі,
 Біле тіло вовки зїли, –
 Така його доля.
 Дарма щоніч дівчинонька
 Його виглядає.
 Не вернеться чорнобривий
 Та й не привітає,
 Не розплете довгу косу,
 Хустку не зав'яже,
 Не на ліжку – в домовину

Сиротою ляже!

Така її доля... О боже мій милий!
 За що ж ти караєш її, молоду?
 За те, що так щиро вона полюбила
 Козацькі очі?.. Прости сироту!
 Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки,
 Одна, як та пташка в далекому краю.
 Пошли ж ти їй долю, – вона молоденька,
 Бо люде чужії її засміють.
 Чи винна голубка, що голуба любить?
 Чи винен той голуб, що сокіл убив?
 Сумує, воркує, білим світом нудить,
 Літає, шукає, дума – заблудив.
 Щаслива голубка: високо літає,
 Полине до бога – милого питать.
 Кого ж сиротина, кого запитає,
 І хто їй розкаже, і хто теє знає,
 Де милий ночує: чи в темному гаю,
 Чи в бистрім Дунаю коня напова,
 Чи, може, з другою, другу кохає,
 Її, чорнобриву, уже забува?
 Якби-то далися орлині крила,
 За синім би морем милого знайшла;
 Живого б любила, другу б задушила,
 А до неживого у яму б лягла.
 Не так серце любить, щоб з ким поділитися,
 Не так воно хоче, як бог нам дає:
 Воно жить не хоче, не хоче журиться.
 «Журись», – каже думка, жалю завдає.
 О боже мій милий! така твоя воля,
 Таке її щастя, така її доля!
 Вона все ходить, з уст ні пари.
 Широкий Дніпр не гомонить:
 Розбивши, вітер, чорні хмари,
 Ліг біля моря одпочить,
 А з неба місяць так і сяє;
 І над водою, і над гаєм,
 Кругом, як в усі, все мовчить.
 Аж гульк – з Дніпра повиринали
 Малі діти, сміючись.
 «Ходімо гріться! – закричали. –
 Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь;
 З осоки коси, бо дівчата).

 «Чи всі ви тут? – кличе мати. –
 Ходім шукати вечерьять.
 Пограємось, погуляймо
 Та пісеньку заспіваймо:
 Ух! Ух!
 Солом'яний дух, дух!
 Мене мати породила,

Нехрещену положила.
 Місяченьку!
 Наш голубоньку!
 Ходи до нас вечеряти:
 У нас козак в очереті, в осоці,
 Срібний перстень на руці;
 Молоденький, чорнобровий;
 Знайшли вчора у діброві.
 Світи довше в чистім полі,
 Щоб нагулялись доволі.
 Поки відьми ще літають,
 Посвіти нам... Он щось ходить!
 Он під дубом щось там робить.
 Ух! Ух!
 Солом'яний дух, дух!
 Мене мати породила,
 Нехрещену положила».

Зареготались нехрещені...
 Гай обіззався; галас, зик,
 Орда мов ріже. Мов скажені,
 Летять до дуба... нічирк...
 Схаменулись нехрещені,
 Дивляться – мелькає,
 Щось лізе вверх по стовбуру
 До самого краю.
 Ото ж тая дівчинонька,
 Що сонна блудила:
 Отаку-то їй причину
 Ворожка зробила!
 На самий верх на гіллячці
 Стала... в серце коле!
 Подивись на всі боки
 Та й лізе додолу.
 Кругом дуба русалоньки
 Мовчки дожидали;
 Взяли її, сердешную,
 Та й залоскотали.
 Довго, довго дивовались
 На її уроду...
 Треті півні: кукуріку! –
 Шелеснули в воду.
 Защебетав жайворонок,
 Угору летючи;
 Закувала зозуленька,
 На дубу сидючи;
 Защебетав соловейко –
 Пішла луна гаєм;
 Червоніє за горою;
 Плугатар співає.
 Чорніє гай над водою,
 Де ляхи ходили;

Засиніли понад Дніпром
 Високі могили;
 Пішов шелест по діброві;
 Шепчуть густі лози.
 А дівчина спить під дубом
 При битій дорозі.
 Знать, добре спить, що не чує,
 Як кує зозуля,
 Що не лічить, чи довго жить...
 Знать, добре заснула.
 А тим часом із діброви
 Козак виїжджає;
 Під ним коник вороненький
 Насилу ступає.
 «Ізнемігся, товаришу!
 Сьогодні спочинем:
 Близько хата, де дівчина
 Ворота одчинить.
 А може, вже одчинила
 Не мені, другому...
 Швидче, коню, швидче, коню,
 Поспішай додому!»
 Утомився вороненький,
 Іде, спотикнеться, –
 Коло серця козацького
 Як гадина в'ється.
 «Ось і дуб той кучерявий...
 Вона! Боже милий!
 Бач, заснула виглядавши,
 Моя сизокрила!»
 Кинув коня та до неї:
 «Боже ти мій, боже!»
 Кличе її та цілує...
 Ні, вже не допоможе!
 «За що ж вони розлучили
 Мене із тобою?»
 Зареготавсь, розігнався –
 Та в дуб головою!
 Ідуть дівчата в поле жати
 Та, знай, співають ідучи:
 Як проводжала сина мати,
 Як бивсь татарин уночі.
 Ідуть – під дубом зелененьким
 Кінь замордований стоїть,
 А біля його молоденький
 Козак та дівчина лежить.
 Цікаві (нігде правди діти)
 Підкралися, щоб ізлякати;
 Коли подивляться, що вбитий, –
 З переполоху ну втікати!
 Збиралися подруженьки,
 Слізоньки втирають;

Збиралися товариші
Та ями копають;
Пішли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони.
Поховали громадою
Як слід, по закону.
Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що їх убито?
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

[1837, С.-Петербург]

Тарас Шевченко,

Заповіт

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани і гори —
Все покину, і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

REALISM

Іван Нечуй-Левицький

Микола Джеря

Повість

Присвячується М. В. Лисенкові

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долин зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходить до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки. Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раставиця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших. А там далі вона повилась між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків. От верби одступились од берега і розсипались купами на зеленій траві. Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослись чималі вишники, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раставиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокори та верби: то стоять рівною стіною, то збились ніби в прездоровий круглий стовп, то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики оборкою. На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осокорами. На греблі знов у два рядки видивляються в воді дуже старі, товсті, дуплині верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель. Нижче од ставка Раставиця знов по-

вилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалась в дубовий ліс та й уткнула в Рось.

Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсажені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях. Як залле Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями, що десь набігли з моря, й залили, й затопили долину, й скам'яніли, піднявшись високо вгору. Дивись й не надивись, дишеш й не надишешся тим чистим гарячим та пахучим повітрям.

В кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата насилу світилась білими стінами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. Вербовий частокіл до самого берега прийнявся й пустих од себе широке гілля; вербові кілки, колись густо повиті в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів вже прийнялись на вогкій землі й були наготові розростись гілляками.

Була неділя. Сонце скотилось на захід. Починало вечоріть. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотилась з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивавсь, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице. Микола почув, як сонце припекло в щоку, перекинувся на бік, лупнув очима і знов їх заплющив.

Чує він крізь легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісню. Та пісня здалась йому крізь сон якимсь дивом. Йому здалося, що він не спить і дивиться вгору на гілля. Зелений лист на груші став скляний. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкається об лист і тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня летить на його зверху, з того листя; йому здається, що співає кожний листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, той голос тихесенько сипляться йому на лице, на руки й на груди, на саме серце. Він роздивляється на той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст та все співала, та все спускалась нижче по гіллі. З золотих крил посипались огняні іскри, впади на ярий кришталевий лист, і лист ще краще задзвенів і заспівав вкупі з птицею. Птиця спускалась усе нижче та нижче. Миколі заманулось її впіймать... Він простяг руки, а іскряна птиця знов пурхнула вгору на самий вершечок, тільки іскри посипались на траву, на його руки, на щоки і запекли.

Микола прокинувся — і все диво хто його зна де й ділось. Перед ним блищала зелена левада, мліла проти сонця чиста

вода в Раставиці, а по другий бік річки в березі стояла якась кругловида дівчина, брала воду й співала пісні.

Микола вгледів її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шиї; вгледів її лице з чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромислом, вхопила другим кінцем коромисла друге відро, жваво й проворно кинула коромисло на плече й пішла на згористий берег між рідкими вишнями.

Ще раз обернувшись вона, зирнула на річку, на його, і він ще раз побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс, чорні брови та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала та співала, доки не сховалась на леваді в вербах.

Микола пізнав дівчину й не впізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знов неначе побачив той гнучкий стан, те гарне, хоч і запалене на сонці, лице.

«Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» — думав молодий Джеря, надіваючи шапку і перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в його з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, вже немолода молодиця, бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем. На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна; в неї голова була заверчена наміткою. Намітка світилась, і через неї було видно високий очіпок з червоними лапатими квітками на жовтогарячому полі. Жовті старі чоботи були почернені по самі кісточки і тільки халяви ще жовтіли. Чорні брови здалеки дуже виразно чорніли під білим пружком намітки. Поруч з Джерихою сиділи чотири молодіці, позав'язувані здоровими хустками на високих очіпках.

Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв з якимсь чоловіком. Молодиці розмовляли та цокотіли, як птиці на дереві. Джериха розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, як вийшов серед церкви, і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився і почервонів. Вона, очевидно, була така рада, що в неї невеличкі темні й ясні очі так і крутились на всі боки.

— Господи! скільки я переносила дякові курей, скільки однесла полотна, яєць, грошей! А все-таки мій Микола вивчився читати, дякувати господі милосердному. Як заспіває мій Микола в церкві, то я й сама не своя. Бю поклони та молюся та хрещусь... А це недавно я вже казала своєму старому, чи не час би оженив сина. Я вже старіюсь, час би взяти собі невісточку в хату, та не знаю, до кого б оце старостів слати.

Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили й багатих, і бідних, та й спинились на одній; то була Варка, дочка одного вербівського багатиря, молода й моторна дівчина.

Джериха не вважала, що Варка була багатирка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідком за

Миколою, а як він йшов вулицею, то вибігали дивитись на його, аж перелазили тріщали.

Сонце било промінням з-за причілка. Половина двора була вкрита ясным червоним світом, половина лежала в тіні. Микола вийшов з вишника і попрямував до хати.

— За вовка промовка, а вовк і в хату! — промовила мати, вгледівши сина. — А ми, сину, оце розмовляли за тебе, бодай не вадило, коли не чув.

— Про що ж ви розмовляли, мамо? — спитав син.

— А про те, що тебе час оженив! — сказала мати. І молодіці знов почали вихвалювати Варку на всі боки.

— Хваліть, та глядіть, щоб часом не перехвалили на один бік, — промовив Микола й почув, що в його душі лунає пісня незнайомої дівчини, а перед очима мріє кругле молоде лице з чорними бровами.

В той час на вулиці між вербами затупотів кінь. З-за верби висунулась кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими чорними кудлатими вусами. Над ворітьми блиснули вирячкуваті неласкаві сірі очі. То був осавула. Він їздив по кутку й загадував на панщину.

— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодіці з серпами панське жито жать! — закричав осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись з людьми.

Кінь з осавулою посунувся далі проз ворота і сховався за вербами. Всі в дворі замовкли. Ніхто до осавули не привітався, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив:

— А бодай тобі заціпило! Кричить мов скажений, наче нам позакладало вуха!

Осаулин голос дав знати, що свято скінчилось. Молодиці встали з призьби, розпрощались і пішли з двору. Джериха встала й собі пішла в хату. Слідком за нею пішов і син.

Джериха скинула намітку й почала її згортувати, а згорнувши намітку, допомгла синові складати білу празникову свиту дрібними фалдами.

Світ вечірнього сонця заглянув в причілкове вікно і позолотив білу скатерть на столі, білу стіну з понамальовуваними червоними та синіми квітками в зеленому листі. Ті здорові квітки були багато кращі од квіток, що малюють по стінах дівчата: їх малював Микола. Скраю на полиці, рядом з горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою. Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер. Рядом з колесом лежали на полиці Миколіні книжки: граматка, часловець та товстий псалтир.

Микола вчився читати з великою охотою, прочитав од дошки до дошки весь часловець і псалтир; і не раз в неділю або в свято батько й мати загадували йому читати десятий раз той самий псалтир, самі сиділи мовчки, згорнувши руки, зітхали, ніби й справді розуміли. Вони тільки знали, що там написано все по-божому, а що й до чого написано, того й сам Микола не тямив.

Ховаючи в скриню празникову одєжу, мати знов почала мову про багатирку Варку.

— Пошлемо, сину, восени старостів до Варки. В її батька є воли й корови, а в Варки чорні брови. Чого ж тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так, сину?

— Може, мамо, так, а може, й ні. Хто його зна, як воно буде.

— Чому ж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

— Тим, мамо, що я її не хочу сватать.

— Та чому ж не хочеш? Вона ж, хвалить бога, дівка здорова, робоча: буде нам поміч давати.

— Одчепіться, мамо, з тією Варкою. Варка та й Варка, неначе більше дівчат нема на селі.

— Оце, який ти! Неначе мати тобі бажає лиха. Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в березі.

— А кого ж ти думаєш сватать? Може, яку убогу? Про мене, бери й убогу; але тим не здобриєш, бо й ми убогі.

Джериха сховала празникову одєжу в скриню. затопила в печі й заходилась варить вечерю. Микола зняв з полиці скрипку і почав натягати струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й сам вивчився грати козачка. Тепер він уже став музикою, купив собі недорого скрипку, підслухав усяких пісень у других музик і часто грав до танців дівчатам та хлопцям.

Микола направив струни, повів смичком — і жалібна пісня розляглася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знов повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала та й сама зажурилась.

— Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж сльози навертаються на очі, — сказала Джериха.

В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима. Тяжка праця дуже зарані зігнула його стан. Глибокі зморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця од гарячого сонця, грубі руки — все це ніби казало, що йому важко жилося на світі. На його пальцях, навіть на долонях, шкура так поморщилась та порепалась, ніби потріскалась на жару. На лівій руці всі пальці трусились безперестану навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив та перевів тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сім'я сіла вечеряти коло порога надворі. Батько й мати все говорили синові, що восени треба їм шукать невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податі великі.

Після вечері Микола взяв свиту й ліг спати на току, на соломі, але його не брав сон. Він лежав лицем просто неба й дививсь на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Вечір був темний, теплий та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, мов вироблені з каменя, а над вербами розстелялось глибоке темне небо. Густо-прегусто висипали зорі на небі. Микола не міг одірвать очей од неба, водив очима за зірками, придивлявся до густої Квочки, до Воза, до Воло-

сожара, і йому здавалось, що небо — то якась здорова дивна книга, а зірки — то якісь дивні слова, та тільки він не має хисту їх прочитать. Він вгледів дві зірки вкупі, і йому здалось, що одна зірка — то його доля, а друга зірка — то доля тієї дівчини, що перед вечором брала в березі воду.

За річкою заспівали на вулиці дівчата. Микола схопився, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин, покладених на перехрестях з дрючків, з поренчатами по один бік, і пішов на вигін, де під вербами збиралася вулиця.

Дівчата й хлопці тільки що збирались, неначе птиці злітались. Микола вгледів під вербами ніби білі плями: то білили на дівчатах сорочки. Він попрямував до дівчат. Незнайомі дівчини не було між ними. Він тільки почув, що дівчата реготались, пригадували якесь чудне дівчаче ймення і не пригадали.

На нашому кутку в Кавунів найнялася з присілка якась дівчина, та так чудно її звуть на ймення, що, їй богу, ніяк не втропаю! Пригадую, пригадую, та ніяк не пригадаю! — говорила одна дівчина до другої.

— Може, вийде на вулицю, то й сама пригадає, — обізвався один парубок.

Микола догадався, що мова мовилась, мабуть, про нову дівчину на селі, і почав ждять. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, неважаючи на те, що другого дня треба було рано вставать, ще й на панщину йти, а дівчина з чудним йменням все не виходила. Дівчата зачіпали Миколу, жартуючи, а він усе стояв похнюпившись. Вже й вулиця розлетілась, як і злетілась, а дівчина не виходила. Тихою ходою смутний Микола подибав додому; він вернувся на тік і заснув міцним, здоровим, молодим сном, забувши й дівчат, і всі зорі на небі.

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та матір'ю вже й пообідали. Батько з грабками пішов косить панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Поперед його йшла купа дівчат з серпами. Дівчата вгледіли на леваді куц каліни. На каліні вже червоніли кетяги ягід. Дівчата кинулись до куща, одломили по маленькій гілці червоної каліни з зеленим листям і позаквітчували собі голови. Вони страхались, щоб часом хто не вгледів, як вони ламали чужу каліну. З-за верби вийшов Микола, і всі дівчата, наче сполохані птиці, знялися й побігли, аж каліну погубили по траві.

Микола догнав дівчат на перелазі й зараз впізнав ту дівчину, що брала воду в березі: впізнав її гнучкий, тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице і дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди каліни між зеленим листом.

Він тепер придививсь, що в неї були темні, як терен, очі і довгі-довгі чорні вії. Вона глянула на його й опустила вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одєжа: рукави на сорочці були ледве поцяцьковані полівкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убити їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав імення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, всі дівчата разом так і заспівали пісні, мов пташки весною. Разом з дівчатами заспівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий голос і чогось пригадав свій сон під грушею. На його серце полилася така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здалося, що разом з Нимидорою заспівала калина, заспівало синє небо.

Дівчата наздогнали ще одну юрбу жінок, повернули з левади на шлях, зайняли постать на панському лану. Микола став жать на своїй постаті поруч з Нимидорою.

Сонце високо підбилося вгору; надворі стало душно. Микола з Нимидорою врізався в високе густе жито, як у ліс, і почав з нею розмовляти; він признався, що бачив її вчора ввечері в березі, і почав розпитувати, звідкіль вона прийшла в Вербівку і де вона стала в найми. Ласкавий голос молодого хлопця промовляв до неї, ніби голос рідної матері. Вона й сама незчулась, як одразу розказала йому про все своє життя.

— Я родом з присілка Скряпчинців, — промовила Нимидора. — Моя мати вмерла й покинула мене маленькою. Я й не пам'ятаю своєї матері: але як почну думати та нагадувати, то мені здається, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лиця, краща од усіх молодниць, скільки я бачила їх на світі, в доброму намисті, в червоній з торочками хустці на голові та жовтих сап'янцях. І тепер, де вгляджу високу чорняву молодичку в червоній хустці та жовтих чоботях, то мені здається, ніби я побачила рідну матір. Як була я малою, то мені було не раз снитися, що моя мати чеше мені коси, вплітає червоні кісники, вбирає мене в квітки та в стрічки, голубить та жалує мене. Мій батько жив недовго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

Я жила в дядька, доки підросла. Дядина моя була для мене дуже люта. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинці, а мене все обминала. Оце було її діти пустують, вона на їх сердиться, а на мені згонить злість. Вона мене й лаяла гірше, і біла гірше, ніж своїх дітей. До своїх дітей було ледве доторкнеться долонею, а мене так лусне, що я не знала, де й дітись. Ніколи я не носила нової одежі, ніколи я не мала нових кісників, нової спідничини; латана сорочка все було світитися на моїх плечах. Я було дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: якби була жива моя мати, вона б мене пожалувала й гостинця мені принесла б, і вишила б мені квітками сорочку, і накупила б мені стрічок та квіток. Було лягу спати, плачу та думаю про свою матір, то мені й сниться моя мати такою, як я собі її пригадувала.

Підросла я; мене один чоловік найняв за няньку за три копії грошей та за сорочку на рік. Господи! як я помордувалась

з його малими дітьми. Було хазяйка посадить мені на руки опецькувату дитину, а я ще й сама опецьок, сливинь дитина! Трохи не підвередилась тими дітьми. Хазяїни підуть на поле, а мене покинуть дома з дітьми. Дивлюся я, чужі діти бігають, гуляють в ціці-баби, в хрещика, купаються, а мені не можна й одступати од дітей. Господи, як мені хотілось погуляти та побігати! Якби була жива моя мати, і я гуляла б з дітьми. «Ой мамо моя, доле моя! Нащо ж ти мене такою малою покинула?» — було, думаю я. Я ввесь свій дитячий і дівчачий вік поневірялась в чужій хаті, у чужих людей і не зазнала ласкавого слова.

Стала я дівкою й найнялася за наймичку в одного багатого чоловіка. Хазяїни були люди добрі, та не було мені вільного часу ні поспівати, ні потанцювати, ні сорочок хмелем повишивати. Од ранку до вечора робота та робота, а прийде ніч, упадеш на голу лаву та й заснеш як мертва. Тільки почне на світ благословиться, хазяйка сама лежить, а мене будить корову доїти та до череди гнати. Було вийду на подвір'я з дійницею — соловейки щебечуть, аж садки розлягаються, небо ледве починає червоніти. Я сяду доїти корову, а мені здається, що я стою коло припічка; в печі палає полум'я, а я висовую горщик з печі. Дою корову й сплю. Якби була жива моя ненька, вона б не будила мене вдосвіта з теплої постелі.

Нимидора замовкла й схаменулась, їй стало чудно, що вона розказує за себе хлопцеві, котрого побачила вперше; але як глянула вона на його чорні очі, то їй знов схотілось говорити про свою лиху долю.

— Яка ти, дівчино, безталанна! — тихо промовив Микола. — Чи довго ж ти служила в того чоловіка?

Ласкавий голос зачепив Нимидору за саму душу. «Ой, гарні ж, козаче, і твої карі очі, гарні й твої чорні брови! Вони випитають в мене всю ширу правду!» — подумала Нимидора та й знов почала розказувати.

— Три роки поспіль служила я в того багатого чоловіка, ще й на весіллі в його старшої дочки за дружку була.

— От, мабуть, надавали всякого добра дочці? — промовив Микола.

— Що надавали, то надавали! Батько поїхав на ярмарок і купив скриню на коліщатах, здорову, гарну, зелену, з великими червоними квітками. «Господи! — подумала я. — Ото якби мені така скриня!» Мати справила дочці червоні чоботи, купила шість разків доброго різаного намиста з срібним дукачем. Цілу пилипівку ми пряли на скатерті та на рушники. На стала весна. Ми пішли на леваду білити скатерті та рушники. Вмочаю я рушники, розстелю на зеленій траві, а в мене з очей капують сльози. «Коли ж я собі, — думаю, — наряду на рушники, та ще й квітками повишиваю». Чужа мати, чуже щастя тільки жалю мені завдавало.

Нимидора заговорила про рушники, про весілля, схаменулась і почервоніла, як польова маківка. «Ой господи! Що це я верзу парубкові про своє весілля!» — подумала вона; але глянула вона на Миколу, і його чорні брови знов виманили у неї усю ширу правду.

— Сиджу я під вербою, стережу рушники та крадькома од хазяйки вишиваю хмелем собі сорочку; а на вербі сіла зозуля й почала кувать. «Не куй, сива зозуле, не кажи мені багато літ жити! — промовила я. — Нащо мені молоді літа та вік довгий, коли я проживу його в наймах». Зозуля пурхнула з верби, а з-за верби гукнула хазяйка й почала мене лаять, що я не гляджу хазяйського діла, а роблю свою роботу.

В Нимидори закапали сльози на сніп жита, на перевесло, і ті сльози наче вогнем впали на Миколину душу. «Серце, козаче! — подумала Нимидора. — Твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають мені за матір, за брата, за все, за все, що було мені на світі найлюбіше, наймиліше». Нимидорі здалося, що їй стало легше на гарячому сонці чуже жито жати на одній постаті поруч з Миколою: неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

— Чи добре ж тобі, Нимидоро, тепер у Кавунів? — спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в наймах! Кавун чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха; гризе мене, як іржа залізо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне мені в батька-матір. І я боюсь його ласкавого слова, як огню.

Микола зарані нажав копу жита й почав жати для Нимидори. Він врізався в жито далеко од женців і все кидав жмені жита на Нимидорині купки. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женці вернулися з поля, вернувся й Микола. Джериha наварила на вечерю кулешу. Сім'я сіла вечерять мовчки; важка праця одняла од усіх розмову; мати й батько не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку Нимидору.

— Коли б ви, мамо, знали, як чудно звуть Кавунову наймичку, — обізвався Микола.

— А як же її звуть? — знехотя спитала мати.

— Нимидора, — сказав Микола. — Сьогодні вона з нами жала жито на лану.

— І справді чудно; я б не хотіла, щоб мою невістку так чудно звали, — сказала мати так собі, навмання. Син зморщив губи, насупив брови й скривився.

— Чи вийдеш в суботу на вулицю? — спитав другого дня Микола в Нимидори на лану.

— Рада б вийти, та Кавуниха не пустить, — сказала Нимидора.

— Та ти не питай її; хоч вистав вікно, а на вулицю виходь.

— Може, й вийду... побачу... — сказала Нимидора. В суботу ввечері Нимидора помила миски й ложки, змила добре мителем з лугу голову, трохи прибралась і ждала поки поснуть хазяїни. Вона лежала на лаві коло вікна й зумисне трохи одхилила квартиру. Надворі вже зовсім потемніло. В хаті стало чорно, наче хто позатуляв вікна й пообкладав стіни чорним сукном. В вікно блиснули зірки. Нимидора не спала: сон десь далеко утік од неї й пішов на очерети та болота. В неї шоки палали вогнем, а серце кидалось швидко, а душа холола од

страху. В одсунуту квартиру було чуть дівочі співи на вулиці. Коли це за двором хтось свиснув раз, потім другий і третій, Нимидора тихесенько встала.

В неї руки трусилися; вона ледве налала коло сінешніх дверей засов, одсунула його й одхилила двері. Двері тихо рипнули.

— Хто там? — закричала спросоння Кавуниха та й знов захропла на всю хату.

Нимидора як стояла, так і скам'яніла. Вона прислухалась, що Кавуниха захропла й засвистіла носом, ще трохи одхилила двері, ледве просунулась і побігла за двір. Там її ждав Микола. Вона з розгону наткнулась на його й стиха крикнула.

— Спить Кавуниха? — спитав Микола.

— Спить, аж носом свистить, — сказала Нимидора. І вони обоє пішли на вулицю, де виспівували дівчата. Тепер Нимидорі здалось, що вона пурхнула на якийсь широкий без краю степ, в синє небо і летить на волі, і сама не знає куди. їй так стало легко, гарно, наче вона вдруге на світ народилась, наче її рідна мати встала з домовини й принесла для неї з того світу нове щастя.

Довго співали дівчата й хлопці. Нимидора попрощалась з Миколою, повернула до Кавунів, і знов наче перед нею стало пекло, куди їй треба було вертатися.

Прийшла вона до хати, хотіла одчинити двері, — двері не одчинялись: Кавуниха прокинулась, вийшла надвір, догадалась, що Нимидора на вулиці, і засунула двері засовом.

Нимидора сіла на призьбі й заплакала, потім подумала, встала й пішла на причілок. Там був приставлений на горіще товстий дрючок, по котрому кури лазили на сідало. Нимидора, обпираючись об стіну руками, полізла на горіще по дрючку. Дрючок зігнувся й трохи не переломивсь. Легко й прудко, як та коза, вона вхопилась за кінець сволюка, вискочила на сволок і крадькома полізла на горіще. Одна курка крикнула спросоння. Нимидора спустила ногу на драбину й налала ногою купу колючок. Кавуниха обвішала всі щаблі колючками. Нимидора поколола собі руки й ноги і почала злізати в сіни по дверях. Вона стала великими пальцями на вершок дверей, налала ногою клямку, легесенько скочила на землю, вбігла в хату, впала на лавку й заснула, навіть не дрімавши.

В неділю вдосвіта Кавун встав, вийшов в сіни, глянув драбину, обквітчану колючками, й крикнув на всі сіни, аж Кавуниха і Нимидора прокинулись.

— На бісового батька ти оце завітчала колючками драбину, неначе молоду до вінця! — гукнув він до жінки.

— Чого це ти розносишся з чортами до служби? Перехрести лиш перше лоба. Хіба не чуєш, що до церкви дзвонять, — обізвалась з хати Кавуниха.

Нимидора вхопила кухоль з водою та швиденько дала драку надвір умиватись.

— На те завітчала драбину, щоб твоя наймичка не бігала до хлопців на вулицю! — промовила Кавуниха.

— А хоч би й побігла на вулицю! Аби діло робила! Хіба ж ти дівкою не бігала на вулицю?

— А не бігала.

— Авже! Не бігала. Як той чорт, плігала через тини та через перелази.

— Я була хазяйська дочка, а Нимидора наймичка. Коли найнялася, то нехай держиться хати, а то яка з неї буде робота вдень? Кунятиме над роботою цілий день.

— Чи вже ж ти оце вночі бігала з заступом за колючками?

— А хоч би й бігала, що тобі до того? Чого це ти все оступаєшся за неї, наче вона твоя жінка? Я понабиваю на щаблях голок та шпильок, не то що колючок навішаю.

Кавун замовк, Кавуниха зціпила зуби та все скося поглядала на Нимидору, не говорячи до неї й слова.

— Не можна мені до тебе на вулицю виходить, — казала Нимидора Миколі в неділю ввечері.

— Буду слать до тебе старостів, коли так; одначе батько й мати хочуть цієї осені мене оженити.

Нимидора почервоніла й трохи не зомліла. Вона почала готувати рушники й одклада зайві гроші на скриню.

Настала осінь. Пан оповістив, щоб весілля справляли на селі разом в одну неділю, а хто опізниться, то буде справлять другий раз, через місяць. Старий Джеря й Джериha знов почали вговорювати сина женитись цієї осені й слать старостів до багатирки Варки.

— Не хочу я сватати Варки, — сказав Микола, — бо маю собі дівчину на приміті.

— Кого ж ти, сину, маєш на приміті? — спитала мати.

— Нимидору, Кавунову наймичку.

— Яку це Нимидору? Вона не вербівська? — сказав батько.

— Вона, тату, з присілка, сирота, і вже давно служить у Кавунів.

— Як же ми будемо брать в свою хату невістку, коли ми про неї нічого й не чули? — аж крикнула Джериha, бідкаючись. — Може, вона якась приблуда, бурлачка. Чи то мало тепер вештається по сахарнях тих бурлак?

Син почервонів і розсердився.

— Ви, мамо, може, й не знаєте, а я її добре знаю: кращої од неї дівчини нема на всьому селі.

— Ой господи милосердний! — крикнула Джериha й руки опустила, згадавши, що багатирка Варка не буде її невісткою. — Так, сину, не можна свататись. Як же таки можна, не спитавшись броду, та в воду!

— Про мене, мамо, спитайте броду, — не будете жалкувати на Нимидору: вона дівчина здорова, робоча, бо цілий вік була в наймах, а в наймах не можна сидіть, згорнувши руки. Її дядько живе в присілку Скрипчинцях.

Батько слухав мовчки й згодом промовив:

— Коли ти хочеш її сватати, то ми передніше про неї розпитаємо в добрих людей та порадимось, а там, про мене, й сватай, коли вона здорова й не ледащиця.

Сталось так, як бажав син: перед покровою він заслав до Нимидори старостів. Одного дня старости обміняли хліб, а другого дня Нимидора й рушники подавала.

Перед покровою Джеря з сином пішов до скрипчинського пана просити, щоб він згодився пустити Нимидору з Скрипчинців. В Скрипчинцях був свій пан, та ще й небагатий; він мав тільки один присілок і з великою неохотою пускав дівчат заміж у чужі села. Джеря просив, благав, але все те нічого не помогло. Пан сказав, що пустити Нимидору тільки тоді, як з Вербівки яка-небудь дівка вийде заміж у Скрипчинці. Микола вийшов од пана ні живий ні мертвий; він пішов додому, не промовивши ні одного слова, ходив цілий день, опустивши голову. Якби міг, він, здається, задушив би пана своїми руками.

Вже прийшла осінь. На селі почались весілля. В церкві вінчалось разом десять пар молодих. Нимидора стояла в церкві, а в неї сльози текли по лиці та крапали на намисто.

На Миколине щастя, один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину. Скрипчинський пан згодився одпустити Нимидору. Вся сім'я в Джериній хаті наче ожила. Джериha готувалась до весілля. Нимидора наче знов на світ народилась.

Старий Петро Джеря вдягся в нову свиту, заткнув за пазуху пляшку горілки, взяв хліб під пахву й пішов з одним старостою до батюшки годить вінчання.

Батюшка у Вербівці був молодий і вже нагнав плату за триби вдвоє.

Джеря прийшов, поцілував батюшку в руку, поклав на стіл хліб, поставив пляшку горілки й почав питати в батюшки, скільки він хоче за вінчання.

— Як даси п'ять карбованців, то повинчаю сина, — сказав батюшка.

— Батюшко! І помилуйте, й пожалуйте! Я чоловік убогий. Де мені в світі взяти п'ять карбованців? Нехай буде три карбованці.

— Не можна, тепер і для нас час трудний. Все подорожчало, — сказав батюшка.

— Змилосердіться, батюшко! Їй-богу, не можу заплатити так багато. Нехай вже буде ні по-моєму, ні по-вашому: нехай буде чотири карбованці.

— Нема що й говорить. Бери могорич та йди собі додому.

Джеря взяв могорич і хліб та й пішов з хати. Він постояв у сінях, поговорив нишком з старостою та й знов вернувся в хату.

— Ну, що скажеш, Петре? — обізвався батюшка з другої кімнати.

— І помилуйте, і пожалуйте! Треба грошей і на весілля, і на подушне. Їй-богу, багато для мене! Нехай буде чотири карбованці. Це вже й бог так велів.

Батюшка подумав, подумав і згодився.

— Давай могорич, — сказав він, — давай і гроші. Джеря закотив полу свити, засунув руку в кишеню, витяг звідтіля білу хусточку з червоними пружками, вив'язав з узла карбованці і поклав на стіл. Потім він налив чарку горілки й почаствував батюшку. Батюшка випив сам і налив по чарці Джері і

старості. Вони випили, довго приказуючи до чарки, попрощались і пішли додому.

Нимидора подякувала Петрові Кавунові й пішла в присілок до дядька, бо в дядька мали справлять весілля.

Старий Джеря й собі готувався до весілля. Він купив десять відер горілки: вісім відер взяв у жида за готові гроші, а дві відрі узав наборг. Микола просив батька одіслать кілька відер до Нимидориного дядька; він добре знав, що у Нимидори нема грошей і що її дядько не покладе й шага на весілля.

В неділю після вінчання йшла з церкви Нимидора в квітках, в стрічках, з вишиваним рушником у руці, весела й щаслива. Кругом неї вились дружки і співали весільних пісень. Просто з церкви вона пішла з дружками до батюшки, до пана, а потім до Джері. Як угледіла її Джериха, як побачила її рум'яне лице, високий зріст, то забула навіть на той час про багатирку Варку. Після обіду в Нимидориного дядька на застеленому столі стояло соснове гільце, обквітчане колосками вівса, калиною та барвінком. На столі лежав здоровий коровай, обтиканий голубами, позолоченими сухозліткою; кругом короваю лежали шишки. На посаді сиділа Нимидора, спустивши очі додолу, а кругом стола сиділи дружки й співали весільних пісень. В хаті було повнісінько людей. Діти стояли на лавах, на полу, навіть на припічку. Дружки співали, а Нимидора плакала. Вона згадала свою небіжку-матір: «Якби була жива моя мати, в мене коровай був би біліший, і рушники були б не такі прості, й одежа на мені була б не така дешева. Не так виряджала б мене з дому мати, як виряджає дядина».

Перед вечором прийшов молодий з боярами, свашками та світилками. Нимидорі стало веселіше, але її думка все літала коло матеріної могили. Ввечері дружки почали розплітати Нимидорі косу й заспівали сирітських пісень: як дочка ніби розмовляє з небіжкою-матір'ю, просить матір встати з домовини та подивиться на свою дитину, а мати одказує, що земля надувала їй груди, що вона вже не встане з домовини, а тільки набіжить над селом білою хмаркою, впаде дрібним дощем, гляне з високого неба на свою дорогу дочку. Нимидора почала прощатись з дядьком та з дядиною, згадала свою матір, згадала своє сирітство, свій важкий молодий вік у наймах, і так заплакала, що за слізьми й світу не бачила.

Ввечері смерком одвезли молоду в Вербівку. Як переїжджала молода через вербівську греблю, хлопці наставили кулів, наклали соломи й запалили. На других кутках, де справляли чимало весілля, так само йшла презва, і скрізь по селі палало полум'я. Усе село ніби палало в час презви, бо все село гуляло на весіллі. В близьких селах думали, що в Вербівці пожежа.

Другого дня, в понеділок, не було й панщини. Все село гуляло на весіллях. На Нимидору наділи Миколину шапку, шапку оповили довгою червоною двойчастою стрічкою, повели молодих до священика скривать. За молодими йшли музики, за музиками товпились натовпом чоловіки та молодіці. Ввесь батюшин двір був сповнений народом, бо в той час заразом привели скривать усіх молодих з села. В кожному кутку

двора грали музики, танцювали молодіці, доки не вивели з покоїв молодих. Потім приданки заспівали, музики заграли. Народ рушив з двору. Піднявся такий галас, що вже не можна було розібрать, де співають, а де грають. Тільки решета гули та бряжчали серед галасу й гаму, та вискакували з шуму дуже тонкі жіночі голоси. За двором народ розсипався на всі кутки понад Раставицею, і музики й співи молодіць почали одрізнятися одні од других. І ще довго потім було чути музики та співи між вербами та поміж хатами.

В Джериній хаті цілий день грали музики, цілий день пили та закусували. Випили всю горілку, та ще й не стало; виїли цілу діжечку солоних огірків, цілу діжечку кислій капусти, поїли ввесь хліб, всі паляниці. Старий Джеря витрусив усі кишені, ще й у шинок на заставу одніс свій кожух.

Ввечері попід дворами їздив осавула на коні і загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчилось. Всі почали розходитись, Джерина хата спорожнилась.

Ввечері в Джериній хаті ледве блимав каганець. Джериха й Нимидора кинулись прибирати в хаті й перемивати посуд. Весільний час одразу вийшов у всіх з голови. Джеря й Джериха поміркували, скільки-то вони витратили грошей на весілля. Треба було заплатити жидові, оплатити подушне, нашаткувати другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робить? Чим будемо робити оплату? — промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Цього року, хвалить бога, хліб вродив дуже добре.

— А як не стане хліба, що будемо їсти? — спитав батько.

— То заробимо, хіба не маємо рук, чи що? — обізвався син.

— А коли ж то ми його заробимо? Хіба за тією панщиною похопишся заробить? — сказав батько.

— Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла! — промовив син з злістю.

Мати знов згадала про багатирку Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню й скося зирнула на Нимидору. Нимидора поралась в чужій хаті проворно, та якось незручно. В високому очіпку, в квітчастій здоровій хустці на голові, вона стала молодницею ще вища й показніша, її чимале лице неначе побільшало; чорні брови були ніби намальовані на широкому чолі. В тихій та доброї свекрухи десь узялися гостренькі пазури та й висунулись, наче з м'яких котячих лапок.

Задумався батько, тяжко зітхнувши, задумався й молодий Микола, засмутилась і мати. Тільки Нимидора була щаслива: вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, хату, бо для неї вже не треба було більше поневірятись в наймах у чужих людей.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставать та на панщину поспішати, — сказала мати, стоячи перед образами і починаючи хреститись та молитись.

II

Другого дня тільки що зішло сонце, а Джерина сім'я вже й пообідала, й вийшла на панщину; батько з сином пішли на

панський тік молотить, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати.

Тік був, як звичайно на селах на Україні, за панським садком в кінці села і вганявся далеко в поле під гору, обкопаний ровом, обсаджений високими розкішними тополями та осоками. Ввесь тік, більше як на півверстви, був заставлений скиртами: десять довгих-предовгих скирт пшениці стояло вподовж току; десять менших скирт жита стояло впоперек; скирти ярини, довгелецькі ожереди соломи тулились по закутках, неначе дрібні вівці між здоровим товаром.

День був ясний, сонячний та теплий. Починалось бабине літо. Надворі стояла суша. Небо синіло, як літом. Сонце ходило на небі низько, але ще добре припікало косим промінням. Тихий вітер ледве ворухився. Над полем миготіло марево.

Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осоках лист зеленів, ніби влітку. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішнє літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; майло на вершечках садків, метялось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралось.

Чоловіки стояли рядками на скиртах, хапали снопи з довгої верстви й скидали додолу на тік і снопи, і розв'язь.

На току гуменний одлічував снопи для кожного молотника. Довгими рядками стояли молотники на току, наче закопані по пояс в жовтій соломі, і махали ціпами. Ціпи блискали на сонці. Курява стояла над током, неначе починалась пожежа на току.

Микола молотив поруч з батьком.

— А що, музико, вигравай ціпом після свого весілля! — жартували чоловіки з Миколою.

Микола глянув на незліченні скирти, задумався і спитав у батька:

— Нащо то одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже ж він поїсть оце все?

— Ти б, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує та ще й панові за це викаже. Це ж відомий на селі викажчик.

— Коли б нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! Ото ми були б щасливі! — знов промовив Микола.

— Ой сину, мовчи лишень! Борони боже, як пан довідається про твої слова.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Як він був парубком, такі думки і в голову йому не приходили; тепер він мав жінку, і як йому бажалось, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий і заможний та робив сам на себе, а не на чужих багатющих людей.

Зараз за током, коло самого панського садка молодиці на сонці били на бительнях і тіпали коноплі. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому зросту, по новій квітчастій хустці на голові. Йому заманулось піти до неї, хоч ласкаве слово промовить, хоч подивиться на неї, та гуменний стовбичив над душею. Ондечки виїхав і сам пан Бжозовський на коні, в чоботях з блискучими довгими халявами, з батогом у руці, в чорному картузі на голові.

— Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти? — знов спитав Микола.

— А тоді, як помремо, — сумно одказав батько, — а як ці змолотимо, то бог уродить другі, може, ще довші.

Микола задумався і з усієї сили так уперіщив снопа, що рипиця луснула і бич одскочив.

— Ану, синку, ціпом батька по лисині, — загукали молотники, сміючись.

Старий Джеря й Микола ледве встигли змолотити свою частину до вечора. Ввечері Нимидора з Джерихою принесли в ряднах одважене панське прядиво. Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці пани накидали прясти на зиму по два півмітки. Як не ставало прядива, то молодиці мусили докладати свого.

В довгі зимові вечори та вдосвіта в Джериній хаті палали тріски та тросок на припічку в челюстях. Коло печі Джериха та Нимидора сиділи й пряли панське прядиво. Микола стояв коло лежанки й м'яв ногами коноплі. Порох од конопель, од мичок тягся в комин, неначе дим. Молода Нимидора пряла й співала. Вона була зовсім щаслива: тепер вона вже не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась їй на думку.

Микола кинув коноплі, сів на лаві і задумався. Він думав про те, нащо його Нимидора повинна прясти не собі й йому на сорочки взимку, а комусь іншому...

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалась спека. Жито, пшениця й овес — все разом поспіло й присохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану вже стояли полукіпки довгими стайками; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, незважаючи на те що осавула звечора знов загадував на панщину, на згінні дні; ті згінні дні, що вся громада повинна була одроблять — то за чередника, то за титаря, котрі були вольні од панщини, то за якийсь, вигаданий паном, шарварок, — пан одкладав на жнива, коли було й без того багацько роботи. Людське жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину на панський лан, щоб хапати своє жито та пшеницю.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він стрівся з людьми і тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, од панського лану на коні вже катав конем до них осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі? — крикнув осавула.

Всі мовчали; Микола обіззався:

— А тим, що ми вже одробили панщину, — сказав він.

— А згінні дні хіба забув? — знов крикнув осавула і знов наляв Миколу.

— Згінні дні одробимо восени; он подивись лиш! Наше жито вже сиплеться; через день, через два воно вже вклякне! — промовив Микола.

Всі жінці стояли мовчки; в їх руках наче заклали жмені жита та серпи; всі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осаула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп угору. Осаула круто повернув коня й покатав на панський лан.

— Боже мій милосердний! — промовив старий Джеря. — Що ж оце ми наробили? Буде ж тепер нам!

Деякі чоловіки дов'язували снопи, деякі рушили до панського лану. Коли це на полі з'явився, ніби птиця, панський баский кінь; на коні сидів пан Бжозовський і лупив коня бато́гом. Осаула ледве встигав бігти за ним і немилосердно толочив жито.

Всі люди стояли як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прикатав, крикнув як несамо́витий на людей, кинувся до Миколи й почав пері́щити його бато́гом. Всі люди позабирали клунки з хлібом і поплентались на панський лан. Пан звелів привести їх усіх увечері на економію. На економії їх усіх вибили різками, вибили й Миколу, вибили навіть старого Джерю перед його очима.

Микола вийшов на панський двір і люто показав кулак, обернувшись до панського двора; старий Джеря йшов, низько похнюпивши голову. Обидва вони мовчки пішли додому. Дома вони розказали за все Джерисі й Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився повний місяць з-за гори й освітив ясным світом Вербівку. Всі верби було видно, як удень.

Надворі стало ясно, хоч голки визбируй. Сім'я довечеряла й сиділа мовчки на призьбі.

— Ходімо, Нимидоро, жито жать! — промовив Микола. — А ви, тату й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будемо зимою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Все поле жовтіло проти місяця, як удень. Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа його, але він мусив гнути спину. Нимидора кинулась на жито з серпом, як огонь на суху соломку, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху соломку.

Високо покотився місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полу́кіпки жита й вернулись в село.

Од того часу пан мав на при́кметі Миколу й звав його бунтарем. Осаула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився; бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувати; тепер він похнюпив голову; рідко сміявся, перестав жартувати, а часом було як кине на кого жартовливим словом, то ніби вогнем впече. Він зненавидів свого пана.

Панський хліб був вже вижатий. Все поле було вкрите копами та стайками, як небо зорями, а людський хліб стояв, похилився і навіть вже сипався.

Зібрав Джеря свій хліб, половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч. Прийшов шинкар за грішми. Джеря мусив везти хліб на базар, продати і заплатити жидові гроші та викупити кожуха. А тут треба було годувати панські качки. Весною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качиних яєць, а восени кожна молодиця повинна була принести на економію двадцять качок. На качку давали з економії по гарцеві зерна, але качка за літо здохла б, а не прохарчувалась би тим харчем. Люди мусили годувати качок своєю пашнею.

Настала осінь. Нимидора почіпляла за ніжки на коромисло десять пар качок і однесла на економію.

Восени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба-бранка до батюшки по молитву.

— Яке ймення дав батюшка? — спитала Нимидора в баби. — Може, й моїй дочці дав таке чудне ймення, як мені?

— Ні, дав ймення Любка, — сказала баба.

Третього дня породілля вже встала з постелі й поралась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщині. Проз двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вгледів на дворі Нимидору. Він зскочив з коня і вбіг у двір.

— А чом ти, суча дочко, оце й досі не виходиш на панщину? — крикнув осавула й ударив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула й залилась слізьми.

— В мене родилося дитинча; ще ж сьогодні тільки третій день, — ледве промовила вона крізь сльози. Осаула схаменився і крикнув:

— Гляди ж мені, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувати буряки-висадки!

Породіллям пани давали тільки три дні вольного часу на одужання, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легкої роботи.

Вечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут саме настав час платити подушне. Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана, що годували к різдву. Продали кабана, а самі zostались без сала й цілі М'ясниці їли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалився; в його нічого не боліло, але уся його сила хто його зна де й ділась! Тонка шия стала ще тонша; сухе лице стало ще сухіше, очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусились, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота висала в його сливе усю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав, і лице в його стало ніби припадати землею.

Микола пішов до батюшки й просив його висповідать старого батька. Батюшка прийшов, висповідав Петра, побачив, що він захляв, і звелів йому їсти в піст скоромне.

— Батюшко, хіба ж у мене душі нема, щоб я в піст їв скоромне! — промовив Джеря тихим хриплим голосом.

— То їж, Петре, хоч кашу з молоком; слабому бог простить, і я тобі прощаю, — промовив молодий священник.

— Не буду, батюшко, їсти: гріха боюся. Я чоловік старий, не сьогодні-завтра вмиру. Та й де того молока дістать? Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане. Треба хлять, хоч і не хочеш.

— Про мене, як знаєш, а я тобі раджу й дозволяю їсти скоромне, бо ти, діду, охляв і захляв.

Петро тільки рукою махнув.

В чистий четвер Джеря вмер, та все наказуючи синові не зачіпать осавули, не зачіпати пана та робить мовчки панщину.

— Ти, сину, нічого не вдієш, а собі лиха накоїш. Пан оддасть тебе в москалі, — промовив Джеря та й умер, побитий лихою годиною. Важка праця виссала з його усю силу. Вся його сила пішла на чужу користь, в чужу кишеню, — на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки панії Бжозовській, на дорогі наїдки та напитки, на дорогі панські примхи та витребеньки.

В велику п'ятницю поховали старого Джерю. Сім'я їла паску з слізьми. Микола ще більше зажурився, бо за помершого батька треба було платити подушне як за живого, доки не вийде нова ревізія.

Настала пишна та тепла весна. Зеленіли верби в березі, зазеленіла трава на левадах. Джерин садок завітчався білим цвітом. Все цвіло та зеленіло, тільки Микола ходив сумний та невеселий.

Був тихий весняний вечір. Нимидора поливала розсаду на грядках; Микола носив воду з Растивиці. Нимидора розцвілась, як повна троянда. На зелених грядках, на зеленій леваді, проти ясно-зеленого листя верб, її брови чорніли, як чорнобривці. Вона була весела й співала. Микола стояв над відрами, похнюпивши голову. В лузі десь далеко кувала зозуля.

— Чого це ти розспівалась, неначе дівка? — ледве промовив Микола. — Ти співаєш веселої пісні та ще більше мені жалю завдаєш.

— Це я згадала, як колись в наймах крадькома вишивала сорочку та кляла зозулю; а тепер слухаю, як кує зозуля, та так мені забажалося, щоб вона накувала мені багато год живоття. Як гляну я навкруги на цей зелений город, що оце засіяла, та як згадаю, що я тепер хазяйка, то мені аж веселої пісні хочеться співать.

— Співай, жінко жалібної, то мені, може, буде легше, — промовив сумно Микола. — Чогось мені так важко на серці, така в мене журба, що я й не знаю, де й дітись!

— А чого ж оце тебе журба бере?

— А тим, що нам погано жити на світі. Вмер батько... і за мертвого плати подушне, і за живого плати подушне. Я вже

не знаю, чим винна та душа, що за неї треба щороку платити подушне.

— Дасть бог, вродить хліб, то й заплатимо.

— Нехай же передніше вродить; а коли вродить, то чи дасть пан завчасу його зібрать та звозити в тік.

Нимидора перестала веселої пісні співать, забрала відра, і вони обоє мовчки пішли до хати.

Микола ввійшов у хату, сів за столом, підпер голову долоною та все думав. Мати з Нимидорою поралися у хаті, готували вечерю, а він усе сидів і слова не промовив. Нимидора розказала матері за розмову з ним на городі.

— Чого ти, синку, журишся? Дасть бог хліб, то ми якось-таки оплатимось. Ти б, сину, пішов до Києва, поки не настала робота в полі, та помолився богу. Може б, нам господь послав талан та добрий врожай на полі, — вговорювала мати сина.

Микола сидів і слова не промовив. Його довгий чорний вус спустився вниз, неначе п'явка; густі брови були насуплені. Микола мовчки вийшов у садок і пішов через садок на леваду. Сонце сідало за вербами, наче гасло, а в його на серці неначе гадина сиділа та все ссала та ссала за саму душу. Він усе думав, нащо то бог так вчинив, що недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи не торби. Він вернувся до хати, згорнувши руки на грудях.

— То як же сину, чи підеш до Києва? Як підеш на прощу, то я насушу тобі сухарів на дорогу, — говорила до його мати, вештаючись коло хати.

— Не підю, мамо, до Києва, не хочу молитись та дурно богові пороги оббивати. Коли є той бог на світі, то він бог панський, а не мужицький, бог все добро оддає панам, а пан не дає нічого, — сумно промовив Микола.

— Свят, свят, свят! Господи милосердний! Що це ти верзеш? Схаменись лишень та подумай, що ти бовкнув? Тим-то нам господь долі не дає, що ми таке верземо та богу не молимось? — промовила Джериха та й перехрестилась.

Микола ввійшов у хату, достав з полиці псалтир, розгорнув і почав читати. Псалтир здався йому темнішим од темної ночі: він не знайшов у ньому поради й відповіді на свою важку думу, згорнув його і мовчки поклав на полицю.

Од того часу Микола почав часто задумуватись. Мати ціплялась до його, питала в його, що в його болить, і вже хотіла йти на пораду до знахурки.

— Ні! Вже, мамо, не допоможуть мені знахурки, — одказував він матері. Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами та чорними бровами трохи розважала його.

Настали жнива. Хліб не дуже вродив. Пан почав знову одлічувать згінні дні та шарварки саме в жнива, а не восени. Микола намовляв людей не йти на ті згінні дні та мерщій хапати свій хліб з поля. Осавула розказав панові, що Микола Джеря знов бунтує народ. Бжозовський нахвалявся оддати Миколу в москалі. Та звістка дійшла до Джерихи.

— Сину, не зачіпай лиш ти осавули, не дражни пана! — благала мати Миколу. — Ти знаєш, що ми панщанні люди: пан зробить з нами, що схоче, і вволить свою волю.

— Як же його не зачіпать, коли він ніби знущається над нами. Я б радніший мовчати, але ми пухнемо з голоду, а він такий гладкий, що в свою шкіру не потовпиться.

— А що ми робитимемо, як він оддасть тебе в москалі? — сказала мати.

— Не діжде він того! — крикнув Микола, і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами, як у того вовка.

Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима та міцними руками.

Мати замовкла. Нимидора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, сперся на тин і довго стояв, поки не прохололи його голова й груди.

Одбули люди панщину, одбули вже й згінні дні, а все-таки не вижали панської пшениці до решти. Пшениця в пана вродила, як ліс, густа, як щіт. Бжозовський зібрав людей і оповістив, що дасть жати за сніп, але давав дуже малий сніп. Микола не втерпів і вихопився перед паном з словом, що люди підуть жати до графа.

За ним обізвався і Петро Кавун, а далі ще кілька чоловіків.

Бжозовський спанхнув: його червоне повне лице стало ще червоніше, сірі очі аж налились кров'ю. Він зненавидів Миколу, бо вгадував в його гордих, сміливих карих очах велику ненависть до себе. Ту злість примічав він навіть в його довгих чорних вусах, в міцно стиснених губах, в твердому неласкавому голосі. Він затупотів ногами на одному місці й крикнув:

— То ти смієш мені цвікати в вічі? То ти смієш мені підбивати народ? Та я зараз дам знать становому й накличу повне село москалів. Я вас поб'ю московськими руками й оддам усіх бунтарів-хазяїнів у москалі! Я вас на Сибір запроторю! — крикнув Бжозовський несамоовито та все тупотів ногами на одному місці.

Пан прогнав Миколу й Кавуна з-перед очей, однак поступився громаді більшим снопом. Він боявся, щоб часом люди і справді не пішли на графський лан на заробітки.

Прийшов осавула й запер Джерю, Кавуна і ще чотири чоловіки в холодну на висідку. В пана була думка й справді оддати Джерю й Кавуна в москалі.

Посиділи вони взаперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю дожинати. Пішов Микола з чоловіками додому та, йдучи, нишком змовлявся з ними. Вони знали вдачу свого пана і постановили втікати з села на далекі сахарні, поки мине некрутчина.

Тим часом трапилась несподівана подія. Осавулину жінку давно дражнили на селі злодійкою, і хазяйки нічого не клали напхвати, де вертілась осавулиха. В Кавуних раз пропав шматок полотна, що білівся на леваді. Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавулиного хлопця, та тільки поклала честь на собі — не хотіла чіплятись.

Саме тоді Кавун заколов кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столі, прожогом побігла слідком за осавулихою, витрусила своє сало й наробила галасу на весь кутіок. Збіглися люди. Прибіг і Микола і почав кричати, що злодійку треба повести по селі з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок і почепив осавулисі на шию. Баби вхопили осавулиху попід руки та й повели по селі. Микола йшов попереду й грав на скрипці. Кавуниха грала рублем на качалці. Осавулиха йшла і не знала, де діти очі од сорому. Діти юрбою бігли слідком; люди вибігали з дворів дивиться на ту комедію.

Осавула, довідавшись про цей Миколин та Кавунів вчинок, спересердя пішов до пана й розказав, що молотники крадуть з панського току жито; поробили собі здорові кишені і щовечора насипають повні кишені пашні, вертаючись додому. Він понабрівував на всіх тих, що водили по селі його жінку, а найбільше на Джерю та на Кавуна.

По селі пішла про це чутка. Всі люди загомоніли, що осавула гріха не боїться: сам бреше, і ще й виказує панові, як люди крадуть панську пашню. Микола з товаришами засів на засідки на леваді між вербами, і саме тоді, як осавула вертався од пана, вони вискочили з-за кущів, простягли осавулу й дали йому півсотні добрих квітів.

— Оце тобі за пана, а це — за панію, а це — за панщину, — приказував Микола, — адже ж пан не шкодує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панові, як воли, він нас не частує брагою, а різками. Панське добро — то й наше добро, бо то наша праця, а земля божа, — говорив Микола, луплячи осавулу палицею.

— Оце тобі за те, щоб ти пам'ятав, що виказувати панам на людей гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали й вертали собі, — приказували чоловіки та все гнались за осавулою на вздогінці, та все лупили його по спині палицями.

Осавула так боявся того гріха, що признався навіть в йому на сповіді батюшці; але все-таки пішов до пана й розказав, хто його попобив палицями. Пан постановив оддати Миколу, Кавуна і їх однодумців в москалі, та ще як можна швидше.

Пішла чутка про некрутчину. В Скрипчинцях вже ловили некрутів і забивали в колодки. Микола й Кавун з товаришами постановили того-таки вечора тікати на сахарні в Стеблів, у Канівщину.

Настав темний осінній вечір. Все небо було засноване хмарами. Надворі було поночі, як у погребі. Джеря повечеряв з Нимидорою та з матір'ю, сів коло стола і задумавсь. Мати полізла на піч і незабаром заснула. Нимидора розклала в челястях огонь і сіла коло припічка прости. Червоний світ миготів по білих стінах, по молодому Нимидориному лиці. Мичка на гребені світилась наскрізь. Гребінь чорнів зубцями проти вогню. Микола сидів кінець стола й не зводив з Нимидори очей. Його темні смутні очі блищали в темряві. В його на душі було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли його розважити. Микола сидів, одягнутий в свиту.

— Чом, це ти, Миколо, не роздягаєшся? — спитала в його Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прясти. Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казати, — промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудити матері.

Нимидора поклати гребінь на днище й сіла коло його.

— Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе, молоду, цього вечора покинуть думаю. Я задумав цієї ночі втікати з села з Кавуном та ще з чотирма, чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножом штрикнув у серце. Вона охолота, отерпла, зблідла й сиділа мов нежива.

— Не бійсь, Нимидоро, й не журись. Пан хоче нас оддати в москалі; як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі навіки; а тим часом ми втечемо на сахарні, перебудемо цей важкий час та й знов повертаємось. Може, воно якось перетреться, перемнеться та й так минеться.

— Ой, не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — несамовито крикнула Нимидора на всю хату неначе не своїм голосом.

— Цить! Не кричи й не тужи! Ти збудиш матір: ви нароби́те галасу, тоді я пропащий.

Нимидора підвелась з лави і знов упала на лаву мов нежива.

— Я не навіки тебе покидаю; я зароблю грошей і знов вернуся.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! — промовила Нимидора без сліз, наче простогнала.

— Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаєш, мені легко тебе покидати? Доле моя. щастя моє! — неначе простогнав Микола, вхопивши Нимидору в обнімок і сам залився сльозами, як мала дитина. — Піду з села, бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скелі, а панщини таки робить не буду і в москалі не піду. Піду втоплюсь, об камінь розіб'юся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а я все-таки втечу. Все одно мені пропадуть! — сказав Микола.

— Що ж я буду в світі божому діяти сама з малою дитиною? — промовила Нимидора й почала гірко плакати. Вона тужила й голосила голосно, як тужать по мертвому, і аж побивалась на лаві.

— Не плач, Нимидоро! В мене серце запеклось і без твоїх сліз. Мене нужда ізсушила, ізв'ялила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножом пробите. Знайди мені сорочки, знайди харч та й бувай здорова! Як не вмиру, повернуся, і повернуся не вдень, а вночі застукаю в квартиру, а ти одчиняй двері.

— Пропаша я навіки! Боже милосердний! За що ж ти нас так тяжко караєш? Коли ж тебе дождатись додому?

— «Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості», — одказав Микола словами пісні, — а ти не ламай рук, не суши очей та доглядай матері й дитини. Як не вмиру, то вернуся, ніде не дінусь.

Нимидора кинулась до колиски й схилилась, і ніби впала на дитину.

— Серце моє, дитино моя! Ти й не знаєш, що зостаєшся сиротою! — плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос у грудях.

— Нимидоро, годі голосити та плакати! Мене ждуть люди. Давай мерщій сорочки, давай харч та виряджай мене в далеку дорогу.

— Не йди! Переночуй хоч одну ніченьку дома!

— Не можна. Ми змовились; мене ждуть люди. Завтра мене заб'ють в кайдани, тоді я пропащий навіки.

— Бодай всі наші сльози впали на того, хто нас розлучає! Лучче я була б маленькою пропала, лучче б поневирялась довіку в наймах, ніж маю терпіти таке горе! — промовила Нимидора і почала шукати сорочки в скрині й складати їх у мішок. Микола вдягся в кожух, надів шапку, кинув у мішок скрипку, поклонився до матері, поцілував дитину і блідий, як смерть, сумний, як осіння ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слідом за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Згадуй мене, моє серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, довіку не забуду.

Надворі було поночі. Ніч була темна, але тиха. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе чорною ріллею. Нимидора випровадила Миколу за ворота і насилу дійшла до хати.

Микола пішов на вигон, де стояли старі верби: там його ждав Кавун і чотири чоловіки, що налагодились потаєнці втікати на сахарні.

Нимидора вбігла в хату, впала на лаву, схилилась на стіл, голова упала на руки, і довго-довго плакала і побивалась. Гарячі сльози обливали її руки, лились на стіл, як кринична вода летиться з джерела на траву. Вже тріски на припічку погоріли, і тільки одна головешка жевріла в попелі, мигочучи синім одлиском. Вже в хаті стало поночі, а Нимидора все плакала. Вона виплакала всі сльози, а сон утік од неї десь далеко в поле.

Коли це одразу в хаті стало видно, як удень. Стіни, піч, лежанка, колиска, образи — все ніби облилося кров'ю. Червоний світ миготів ніби хвилями й брижжами по стінах, трусивсь, переливався з стін на стелю, на жердку з одежею.

Нимидора схопилась з місця і глянула на вікна. Три вікна були ніби завішані знадвору червоними кривавими хустками. Нимидорі здалося, що вона збожеволіла. Однак вона кинулась до колиски, вхопила за бильця колиску з дитиною і рвонула їй так, що всі вірвечки порвалися, крикнула не своїм голосом і вибігла надвір. Слідком за нею вибігла стара перелякана Джериха.

Надворі було видно, як удень: було видно все дерево в садку, всі верби, кожну гілляку, кожний збляклий жовтий листок, що теліпався на гіллі.

Увесь двір, садок, хата — все було залите червоним світлом, ніби кров'ю.

Нимидорі здалося, що горить її хата, що вона вже уся палає полум'ям, що горить садок, горять верби, горить комо-

ра, їй здалося, що горить усе небо, що загорілась уся земля під її ногами.

— Рятуйте, хто в бога вірує! — крикнула Нимидора. — Рятуйте дитину, рятуйте Миколу! Мамо! рятуйте Миколу, бо він пропадає з тілом і душею.

— Бог з тобою, дочко! Це ж не ми горимо; це пожежа десь далеко на селі, — обізвалась мати, поправляючи хустку на голові.

На селі гавкали собаки, співали півні. Десь далеко було чути шум та гам, неначе під землею. Всі люди на кутку спали. Ніде не видно було ні живої душі.

— Мамо, рятуйте Миколу! — знов закричала Нимидора, пригортаючи колиску до грудей.

— Де ж Микола? — спитала мати.

— Помандрував, покинув нас! — крикнула Нимидора.

— Коли? — спитала мати.

— Оце тільки що розпрощався зо мною і вас не звелів будить та й пішов у мандрівку кудись.

— Боже мій, світе мій! Чом же ти мене не збудила?

— Я світу за слізьми не бачила, я про вас і забула. Стара мати заголосила на весь двір, а за нею й Нимидора, вертаючись у хату з колискою.

— Що ж ми тепер в світі божому будемо діяти та робити без хазяїна? — насилу промовила мати крізь сльози.

Нимидора тільки голосила без сліз: в неї сліз не стало.

А тим часом Микола з товаришами мандрував з села, та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всі йшли мовчки, притаївши дух і не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже одійшли далеченько од села і дійшли до лісу. Коли це одразу перед їх очима освітився ліс легеньким червонуватим світлом. В селі бевкнув дзвін на гвалт і жалібно розлився його гук по полі, попід лісом. Всі вони разом обернулись назад.

Панський тік по другий бік села було видно весь, як удень. По самому краю од поля горів довгий ожеред соломи. Над ожередом стояло полум'я, неначе кучерява вогняна квітка, однизу вузьенька, вгорі широка з позакручуваними листками. Полум'я стояло рівно, наче свічка палала. Надворі було тихо й поночі. Кучерявий дим йшов просто вгору до самих хмар. Рядом з ожередом вже займався довгий стіжок нового жита, а серед рядка стіжків знов спалахнула вогняна квітка, лизнула тричі вогняним язиком вгору і запалала рівним кучерявим полум'ям. Після того запалали всі стіжки суспіль, що стояли рядом до самого поля. З десять скирт хліба палало разом, наче десять ставників горіло, а од їх піднімався густий дим, то чорний, як смола, то білий, як осінній туман. Вгорі дим зливався до купи в один страшний стовп та все йшов угору до самих хмар. Все чорне небо вгорі заблищало вогнем, замиготіло рівними хвилями, неначе кліпало якимсь страшним оком, кидаючи кров'яний світ на село, на ставок, на річку, на греблю, на верби, на широку долину. Кругом неба однізу, стояла чорна, як земля, смуга, неначе вогняне небо було підперезане оксамитовим поясом. Світ був такий ясний, що тополі на окопі кругом току було видно, як удень. На тополях

половина листя була зелена, а половина жовта. Зелений лист проти вогню був ніби обмочений в густу запечену кров; жовте листя стало рожевим, неначе хто його облив вишневим соком. Чорні стовбури тополь чорніли проти вогню, ніби виоквані з заліза. Все село було видно, як на долоні, з усіма білими хатами, з клунями, з церквою, з садками й вербами. Ввесь широкий ставок був ніби залитий кров'ю. Раставиця крутилась на левадах, ніби вогняна гадюка, що сипле іскрами, а в кров'яному ставку одбивались чорні стовбури осокорів, чорне безлисте гілля верб, неначе в прозору кров хтось накидав чорного дроту та залізних стовпів.

Дзвін сумно бевкав на гвалт. Пан вискочив з двору на коні, а за ним козаки. Осавула покатав конем по селі будити людей, зганяв їх гасити пожежу. Загавкали й завили на селі собаки, завештались люди, і всі побігли до току, чоловіки з сокирами, молодіці й дівчата з відрами, діти з порожніми руками обстали лавою вогняний тік, пороззявлявши рота й стоячи на одному місці. Одна баба з ляку чогось прибігла з кочергою і стояла з нею, неначе донський козак з списом. Пан кричав, осавула верещав, економ репетував, скакаючи скрізь на конях та зганяючи народ. Народ і собі кричав, та все стояв на одному місці. Кілька десятків чоловіка розкидали стіжок і кидали снопи за окіп на поле. Двоє барил з водою стояло коло стіжка. Люди нащось лили воду відрами в огонь, неначе грались в якоїсь іграшки.

А полум'я йшло далі в осередок току, до клуні. Другий рядок старих скирт чорнів проти вогню, неначе якісь здорові й довгі чорні звірі стояли рядками коло полум'я. Зайнялись і ті старі скирти, і неначе з землі виник одразу другий ряд вогняних кучерявих квіток. Огонь лився далі, мов хвиля на воді; можна було бачити очима, як він посовувався по стіжках. Вже зайнялась довга здорова клуня. Купа чорного диму вихопилась з-під її високої покрівлі, прорвалася і валувала вгору, ніби вище од самих хмар. За димом палахнуло полум'я й обхопило клуню в одну мить з усіх боків. Почали летіти ніби пучками й фонтанами іскри. Шматки кулів летіли вгору й горіли, розсипались на повітрі й трусили іскрами додолу на поле. З полум'я з осередку несподівано схопився вихор, неначе клуня роззявила рота, позіхнула й засопла на всю пельку. Вихор закрутив вогнем. З огню почало викидати цілі снопи й шпурляло їх угору, як кидають подавальники вилами снопи на стіжок.

Сполохані горобці та голуби вилітали з соломи та з стіжків, піднімались угору, чорніли в диму, наче хто кидав грудками, а потім займались вгорі на вогні, тріпали вогняними крильцями й падали ніби кулями й грудками в огонь, неначе зверху крапав іскряний дощ.

Весь тік палав до останнього стіжка. Навкруги окопів тополі посохли і незабаром запалали, неначе рядки ставників. Швидко дим став менший і біліший. Де були стіжки, там лежали й жевріли купи вогняної мерви. Тополі жевріли, неначе хто позабирав розпечені в огні червоні залізні кілки. Небо миготіло слабкіше й тихіше. Червоне кружало серед неба по-

меншало, а оксамитовий чорний пояс внизу над землею все ширшав, доки не піднявся до самої середини неба.

Шість чоловіка стояли під лісом, поглядали на пожежу, цмокали ротами та все казали, що хтось зумисне підпалив тік...

— Отак і треба нашому панові! — гомоніли чоловіки. — Добрий заробіток матиме пан на хлібі цього року.

— Цей хліб згорить, а на прийдешній рік знов у його буде повний тік хліба, — промовив Джеря.

— І хто його підпалив? — питав наче сам у себе Кавун. — А дивіться лишень, чи не літає чия душа в полум'ї? Як літає, ми впізнаємо, чия то душа, й знатимемо, хто оце підпалив тік.

— Дурна була б душа: полізла б в огонь! Хіба для неї не лучче сидіть дома та не рипаться, — обізвався Микола, а сам шукав очима своєї оселі; вгледів купу верб коло своєї хати, що біліла проти вогню, і все дивився на ті верби під котрими він зріс, під котрими покинув свою хату, свою матір, жінку, дитину, покинув половину свого серця.

— Цур їй, цій пожежі! Кидаймо та ходімо просто лісом, поки пан нам присвічує, — промовив Микола, останній раз глянувши на свої верби і вхопившись руками коло серця.

Шість чоловіка ввійшли в ліс. Червоний світ блищав по товстих дубах, по старих липах. Дерево чорніло, як залізні стовпи, і тільки білі берези ясно й виразно лисніли, неначе обшиті полотном та обліті рожевим соком. Вони ввійшли в темну чорну долину і неначе одразу пірнули під землю.

Тим часом в Джериній хаті ще довго голосила стара мати з Нимидорою. Каганець блимав коло комина, неначе старець блимав сліпима очима. Нимидора впала на лаву і вже не плакала, а тільки стогнала, ніби через сон. В неї голова ніби горіла вогнем; бліде лице стало червоне. Мати сиділа кінець стола та тільки дивилась на неї. Нимидорі здалось, що вона горить на панському току в полум'ї, що коло неї Микола і небіжчик старий Джеря молотять огняні снопи; з снопів сипляться не зерна, а іскри і падають на її лице, на груди, на очі. Нимидорі здалось, що вони самі неначе пороблені з розпеченого червоного заліза, світяться наскрізь, пашать вогнем та все б'ють червоними залізними ціпами по вогняних снопах.

— Мамо! чи ви бачите, які стали Микола та батько? Он подивіться! Вони з червоного гарячого заліза... А які в їх очі! Боже мій! в їх не очі, а жарини горять в ямках! Нащо вони молотять той огонь! Невже ж пани будуть їсти пшеничні іскри, що летять з тих снопів?

— Що ти говориш, дочко? Схаменись! Перехрестись та помолись богу! — промовила Джериха і почала будить Нимидору та торсать її за плечі. Нимидора не могла опам'ятатись й була гаряча, як огонь. Джериха достала орданської свяченої води, помочила Нимидорі голову й груди, очі й щоки.

— Мамо! — обізвалась нишком Нимидора, підвівшись з постелі. — Чи чуєте? Хтось стукає в кватирочку... Чуєте? Це він, це він вернувся, мій голуб сизий.

Нимидора схопилась з лави й кинулась до вікна. Ніч була темна. Вікна чорніли, неначе позавішувані чорним сукном.

— Мамо, гляньте, як видно надворі! Я бачу весь двір і садок. Мамо! Микола приїхав на білому коні! Он подивіться! Та такий гарний та ясний, як сонце, а на йому золота одежа та червоний пояс.

Нимидора вхопила Джериху за руку й повела її силою до вікна.

— Дочко моя, серце моє! Що ти говориш? Що з тобою? — говорила Джериха та все хрестила Нимидору, хрестила вікна, хрестилась сама. Їй здалось, що до Нимидори вже літає перелесник.

Ненько моя! Боже мій!.. Микола стає вогнем, піднімається й летить угору! Боже мій! Він полетів до неба і вже не вернеться до мене! Пропаша я навіки! — крикнула несамоовито Нимидора чудним голосом і впала знов на лаву, як камінь. Джериха перелякалась і не знала, що робить. До самого світу вона хрестилась та молилась, поки Нимидора заснула важким, тяжким сном.

III

Микола з товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, в Стеблів. Він ішов не великим битим шляхом, а через малі села понад Россю, невеликими дорогами, щоб не стрінуться з вербівськими людьми або й з своїм паном.

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виривається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів Замок і знов зливається з своєю Самовілкою. Зараз за тим островом скелісті високі береги оступаються од річки, подаються трохи набік, а там далі каміння ховається під землею, гори розступаються півколом, і по рівному полю в'ється річка по зелених луках та левадах. Там недалечко од острова над самою Россю лежить неначе здоровий кам'яний звір з чистого каміння, на котрому стирчить ніби здорова кам'яна шерсть то ножами, то стовпчиками, то ніби пилками із здоровими зубцями. Усе це ніби накидано зверху на подовжасту купу скель, а на самому кінці тієї купи стримить високий, як стовп, камінь на вісім сажнів, зверху товщий, неначе на стовп хтось насадив здорову голову. Не стає тільки очей та носа, щоб той камінь був схожий на давнього ідола. Той стовп стримить, неначе ріг кам'яного величезного звіра.

На острові під кам'яною стіною притулився здоровий питець на два етажі і трохи не достав покрівлю до верха скелі. Коло самого питля з берега на острів висів перекинтий мішок з поренчатами. Місток висить високо над Россю, прикований залізяками до скелі на обох берегах Росі. Під ним шумить і б'ється об каміння біла водяна хвиля. Просто по Росі вгору видно високі скелісті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спас, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видно наче через кам'яні ворота.

В тому місці, нижче од Замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, біліли рядки німецьких мурованих домків, з білими стінами на причілках до самого верху

покрівлі. Веселі домки тонули в вербах. Між домиками вештаються німці; німкені в червоних сукнях брали воду з криниці; коло їх вешталися німченята в узесеньких штанцах. Там жили всі німецькі майстри й директор сахарні.

Микола й його товариші прийшли в контору, де сиділи директор та писарі. В здорових просторах покоях скрізь по закутках були пороблені з дроту ніби клітки, а в тих клітках сиділи писарі. Коло одного стола сидів директор, високий, поставний білявий німець з довгими вусами та сірими очима. Він не спитав вербівців про папшпорти, не спитав навіть, звідкіля вони родом, і тільки позаписував їх ймення й прізвища. Микола назвав себе Іваном Грищенком, Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по три карбованці на місяць на панських харчах і звелів йти до сахарні.

В сахарні другий німець, машиніст, поставив їх коло машин на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з малясом, стукотіли, гуркотіли колеса, дрижали здорові ремінні паси, перекинуті од низу через стелю на верхній етаж. Бідні хлібороби озирались на всі боки на ті страшні, здорові, лапаті машини, не знали, як повернутися, як ступить, їм здалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що з-за машини от-от вискочать дідьки й потягнуть їх під ті машини з страшними зубцями. Німець все показував їм, як ходить коло машини, і вони насилу оговтались, насилу при звичаїлись до обстави, до нової роботи.

Опівночі, сливе перед світом, задзвонили в дзвоник, й інші робітники стали на їх місце, а вони пішли до казарми на ночівку. То була нічна зміна.

Між білими, чистими німецькими домнами, між зеленими вербами чорніли дві довгі казарми для бурлак. Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей. На кінці кожної казарми в кутку стояли здорові казани, замуrowані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти.

Минув рік після того, як вербівці втекли з Вербівки. Була неділя. В селі почали благовістити на службу, і дзвін голосно гув понад Россю, між скелями. В казармі коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними був і Микола Джеря. Він так помарнів і змінився на обличчі, що його трудно було впізнати. Блискучі карі очі наче погасли, лице постарілось, рум'янець пропав, лоб став жовтий, як віск, шия поморхла. Тільки здорові жилаві руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерю. На Миколі була чорна, мов земля, сорочка, подерта свита, старі шкарбани з дірками, звідкіль виглядали солом'яні устілки. Волосся на головах у бурлак було закудане, мов у не-просиплених п'яниць. Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких чорних сорочках і з такими невми-тими видами, з такими бруснатыми щоками, з такими кудлатими головами, що й дивиться було страшно. Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцьовані, що на їх ледве червоніли безталанні королі й королеви, замазані нечупарними бурлацькими руками. На столі стояла горілка:

декотрі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодича з темного кутка загомоніла й почала його лаять за те, що він грає до служби божої. Через усю казарму попід стіною стояли неприбрані поли, на полах валялась солома й потерть. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозі драні свитки й кожухи. Одна чепурна молодича в білій сорочці замітала казарму і згортувала з полів барліг. П'яні бурлаки затягли пісні; Микола пригравав їм на скрипці.

— Господи! нема вам ні празника, ні неділі! — гукнула богобояща молодича з другого кутка. — Чи не чуєте, що до церкви дзвонять?

— Дзвонять, бо їх на панщину не гонять! — обізвався приказкою Микола і задзвонив на скрипці так, що трохи струни не порвались.

В казарму вбіг Кавун і крикнув до Миколи:

— Тікаймо, бра! тікаймо! Я йшов з міста коло корчми і бачив свого пана Бжозовського.

— Невже? — аж крикнув Микола і так шпурнув скрипку на стіл, що вона загула ніби не своїм голосом.

— Йй-богу, бачив! Нехай мене святий хрест поб'є, коли брешу!

Вербівці покидали карти на стіл і пороззявляли роти.

— Мабуть, довідався, що ми тутечки на фабриці, та це приїхав по наші душі, — сказав Микола. — Але чорта лисого забере звідсіля до себе в Вербівку, а не нас.

— Знайшов дурнів! Так оце живцем і дамося йому в руки, — обізвався один бурлака.

— Де ж ти його бачив? — спитав Джеря в Кавуна.

— Сидів в заїзді коло вікна й люльку курив. Я зараз впізнав його руду голову й червону пику та й дав драла за жидівські хати через тини, — сказав Кавун.

— В котрому вікні він сидів? — знов спитав Микола.

— В самому крайньому, що зараз од угла з причілка, — сказав Кавун.

Микола подумав, встав, покликав Кавуна і вербівських бурлак надвір і нишком промовив:

— Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо вражого пана, щоб не квапився ганяється за бурлаками!

— Як же ми його провчимо? — спитали бурлаки.

— Нападемо вночі на станцію, видеремо вікно, вліземо в кімнату та дамо йому стільки стусанів і різок, скільки він колись надавав нам на економії.

— Добре, йй-богу, добре! Даймо йому доброї прочуханки, щоб пам'ятав до нових віників, — загукали бурлаки.

Бурлаки вернулись до казарми, позабирали свої клунки, тихенько один за одним втекли з казарми і поховались у скелях між густими лозами. Вони поклали клунки під голови і полягали спати.

Пан Бжозовський і справді довідався од людей, що бували по ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу іншим, і слідом за ним багато людей повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав в Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана і полаявся з ним за те, що він прий-

має до себе на фабрики без папшортів його панщанних людей. Бжозовський задумав другого дня з сільською поліцією половить своїх кріпаків і вернути додому.

Надворі смеркало й сутеніло. Микола з товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. В пізню добу він побудив товаришів; всі вони рушили з ліз і потяглися на місто до корчми. Ніч була темна, тільки на небі ясно блищали зорі. Надворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто. В одній жидівській хаті ще блищало світло. Бурлаки посиділи на призьбі коло однієї жидівської хати, поки не погасло світло, і крадькома через тини та городи прийшли до заїзду. В заїзді все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів удень з льюлюкою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвір'я. Бурлаки обійшли кругом заїзду, підійшли під вікно і почали прислухатись. Крізь вікно було чути, як Бжозовський сопів та хріп на всю кімнату.

— Починаймо! — зашепотів Микола і почав одколупувать ножем вікно. Другі бурлаки помагали йому. Поганенькі рами й завіски швидко подалися під дужими руками, мов тонке паутиння. Микола вийняв і виставив вікно, поставив його коло стіни і поліз у кімнату. За ним слідом полізли другі бурлаки.

Як той звір кидається на товаряку, так кинувся Микола на Бжозовського ліжко і наляпав панові ноги. Пан схопивсь, з переляку втратив голос і не міг навіть крикнути: як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських бурлак. Микола однією рукою вхопив пана за ногу, а другою почав давати стусани в груди. В хаті було поночі, як у льоху. Бжозовський звився, як уж, та й шугнув просто в двері, як сполоханий півень. Бурлаки не знали, де двері, і тільки крутилися по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула, і побоювся бігти надвір: в його була думка, що коло дверей засіли на варті і стережуть його другі бурлаки. Бжозовський наляпав сінешні двері і в одну мить кинувся по дверях на горище. В сінях, на його щастя, не було стелі. Він видряпався по дверях на горище й кинувся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарився лобом об крокву і поколов собі лице куликом. Од переляку на його лобі виступив холодний піт. Він присів у самісінькому куточку під покрівлю.

Тим часом бурлаки розсипались по двох темних кімнатах, лапали руками по всіх закутках, лазили під ліжка і не знайшли пана. Микола був лютий, як звір, і посатанів.

— Доставай сірників! Світи світло? — шепотів він сливе нишком бурлакам. — Будемо гамселить при світлі... що бог дасть!

Кавун дістав з кишені сірники, тернув сірником об стіну. Огонь спалнув — і бурлаки вгледіли порожнє ліжко, а в прихожій вербівського осавулу долі. Осавула лежав на спині і спав міцним сном, аж рота роззявив і виширив зуби. Бурлаки без сорому засвітили свічку, миттю кинулись на осавулу і почали його лупцювать кулаками. Кавун накинун йому на голову свиту, ще й сам сів зверху. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський, сидючи на горищі, почув те страшне харчання. Один бурлака вгледів одчинені двері, догадався, де подівся Бжозовський, і почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопився з місця, між латами продер кулики вдерся на покрівлю і стрибнув з стріхи додолу. Під стріхою стояв воловий віз. Він потрапив на віз, страшенно обідрав собі литку об полудрабок, скочив з воза й побіг через двір. Перескочивши в город через тин, він присів під тином і боявся бігти далі. Йому здавалось, що бурлак повний двір, повний город, що вони позасідали на засідки скрізь попід вікнами, попід стайнею, поза тинами. Йому здавалось, що от-от знов на його спину плигне Джеря і почне лупцювать його в груди кулаками.

— Тікаймо звідціль, браття! — промовив Микола. — Тікаймо! Вислизнув жмикрут з наших рук! Не животіти теперечки нам на світі.

Один бурлака схопив з стола золотий годинник і хотів сховати його в кишеню.

— Не зачіпай! Це наша кров! — крикнув Микола несамовито, видер з рук годинник і брязнув ним об поміст з усієї сили. Годинник дзенькнув і розбився на дріб'язки. Микола вискочив через вікно надвір; за ним почали плигати другі бурлаки. Світло погасло. Пан бачив, як блиснуло світло, як бурлаки стрибали з вікна надвір, і з переляку дременув просто через грядки, нахилиючись при самій землі. Його ноги грузли в м'яких грядках. Грудки землі летіли на всі боки. Молода кукурудза лущала під ногами. Бжозовський вбіг у молодий бур'ян і приліг у йому на саму землю.

Бурлаки зникли. Надворі стало тихо. Тільки осавула в хаті охав та стогнав. Довго Бжозовський лежав у бур'яні та прислухавсь. Він втратив памороки і тільки тоді опам'ятався, як почув, що в його все тіло труситься од холоду, а зуби аж цокотять.

На селі десь далеко заспівав півень. Той півень неначе розігнав дідків для Бжозовського. Він набрався сміливості, підвівся, глянув на небо і побачив, що забіг таки далеченько. Грудки муляли в босі ноги, а холодна земля обсипала ноги, наче сніг. Він прийшов до заїзду, побудив жидів і звелів погоничеві зараз запрягати коні. Осавула ледве ворухився од стусанів.

Пан ще вдосвіта рушив в дорогу з Стеблева. А тим часом бурлаки були вже далеко од Стеблева. Йдучи шляхом темної ночі, вони все бідкались, що їм не спосудилося добре оддячить своєму панові. Вони брались не на північ, де було так само багато сахарень, а на південь. Туди їх тягло почування волі на степах; туди, далеко на степи, їх надила якась невідомою сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись ховалась воля українського народу, неважаючи на другу пашеку страшного степового звіра — татар. Та й цей степовий звір, мабуть, не був такий страшний, як свій небезпечний звір домашній, котрий катував їх і знущався над ними без жалю.

В той час Бжозовський вертався до Вербівки. Четвірна добрих коней несла легенький фаєтон ніби на руках. Осавула

ледве поспішав за ним маленькою бідкою. Бжозовський згадував про бурлак, про Джерю, і вся кров кидалась йому в голову, заливала його очі. Він почував на своїх грудях бурлацький кулак, і йому здавалось, що саме в тому місці пекло його ніби вогнем. Він пригадував, як втівав через горище, як скакав з покрівлі на землю, як лежав у бур'яні, і увесь його шляхетський гонор піднявся з самого дна, кипів, клекотів у його душі. Він догадувався, що й погонич, певно, знає про те діло, знає й осавула, знає й увесь Стеблів, знатиме й уся Вербівка і всі пани-сусіди. Од помсти він усе штовхав погонича кулаком у спину, як тільки той не потрапляв на добру дорогу, як тільки фаєтон нахилився набік. Погонич од злості передавав ті стусани коням, лупцював їх немилосердно гарапником попід черево, а коні передавали злість панському фаєтонові, хвищали по йому задніми копитами й трохи не поносили.

Вже свінуло надворі, вже й зійшло сонце, а бурлаки йшли й не спочивали. Вони поминули багато сіл, багато сахарень та суконних фабрик, ніде не спочивали і не ставали, їм усе здавалось, що Бжозовський буде гнаться за ними. Опівдні вони звернули в лісок, з'їли по шматку хліба, напились з кринички погожої води і помандрували далі. Ввечері з'явилось на долоні велике містечко з двома білими мурованими церквами. За містечком осторонь стояли здорові сахарні з високим чорним стовпом. Вітер повівав од заводу, і далеко на полі було чути препаскудний противний сморід од перепалиних кісток, од гнилого малясу.

Сонце сіло за горою. Черета йшла в містечко. Потомлені бурлаки ввійшли в містечко. То була Черкащина.

— Ставаймо тут на роботу в сахарні, — промовив Джеря. — Ми зайшли вже далеко од Вербівки. Тут не знайде нас пан.

— Де пристанемо, там і на роботу станемо, — сказав Кавун. — Сахарень є доволі; ми вже поминули їх по дорозі більше десяти. Про мене, зоставаймось тут.

Але треба нам десь переночувать.

— Просімося на ніч до людей: може, нас будлі-де й пустять, — промовив Джеря.

Бурлаки сіли на окопі коло царини, трохи одпочили, з'їли по шматку хліба та по цибулі і ввійшли в містечко.

— Чи будемо проситись до багатих, чи до бідних? — обізвався один бурлака.

— Спробуємо передніше до багатих, — сказав Микола.

Бурлаки повернули до великої хати і ввійшли у двір. На просторному дворі мекали вівці, стояли потомлені воли. Молодиця доїла корову. Старий чоловік порався в загороді.

— Добривечір вам! З понеділком будьте здорові! — сказали бурлаки до хазяїна, піднявши трошечки шапки. — Будьте ласкаві, пустіть переночувать!

— А хто ж ви такі; звідкіля бог несе? — спитав хазяїн.

— Ми йдемо здалека на заробітки й хочемо стати на роботу в сахарні, — сказали бурлаки.

Хазяїн бистро кинув на їх оком і задумався. Перед ним стояли люди в чорних, як сажа, сорочках, з бруснати́ми щока-

ми й підборіддями, в старих драних свитках, в старих дірявих брилях з червоними очима.

— То ви б то бурлаки, чи що? — спитав їх хазяїн згорда.

Бурлаки трохи помовчали, а Микола промовив:

— Та еге ж! Не з добра стали бурлакувать...

— Коло нашої хати великий шлях; а великий шлях несе всякого народу, — і доброго, і лихого. Шукайте собі, люди добрі, пристановища деінде, промовив хазяїн і кинувся до роботи.

Бурлаки мовчки повернули з двора, а Микола не стерпів і промовив:

— Та й ми такі хазяїни, як і ти, чоловіче, та тільки лиха доля погнала нас з дому.

Бурлаки пішли до другої хати, далі до третьої: їх ніде не пустили на ніч. Коло самої церкви вони зайшли до одної убогої молодиці й почали проситись переночувать в клуні.

— Я б вас пустила, та мого хазяїна нема дома. Я не знаю... я б рада й пустить, та... — говорила молодиця, заникуючись.

Бурлаки розказали про все своє горе, розказали, як вони втекли з села од пана, як бідували, як набрались лиха, і розжалобили добру молодицю. Вона пустила їх на ніч у клуню, ще й наварила на вечерю кулешу. Бурлаки покотом полягали на соломі й спали як убиті. А добра молодиця, вернувшись до хати, як почала думать та гадать, то з переляку поховала в скриню всю одягу, яка висіла на жердці, підперла двері кочергою й рогачем і довго не спала, та все думала за бурлак.

Другого дня, тільки що свінуло, молодиця встала й почала оглядять хату і все, що було в хаті: подивилась на скриню, заглянула в скриню — все добро було ціле. Вона перехрестилась і вийшла надвір. Бурлаки покотом спали на соломі як побиті. Молодиця затопила в печі й почала варить обід. Бурлаки встали, повмивались, помолились богу до схід сонця, подякували молодиці й пішли до сахарень.

IV

Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка для вартового, помальована білими й чорними смугами, як малюють скарбові сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані домики з здоровими вікнами; коло їх зеленіли садочки. То були житла для німців та для писарів. На другій вулиці стояв чималий дім директора рафінаду. Там була навіть школа, тільки не для просвіти народу, а задля того, щоб вивчить хлопців на писарів для фабрицьких канцелярій. В кінці вулиці стояв високий будинок; то був театр — панська примха, для розваги офіціалістів, їх дочок і синів та писарів, а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини а серед майдану стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, з другого на п'ять. Коло самого ставка стояв рафінад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий сажнями дров; звідтіля тяглась залізна дорога до заводів. Серед того двора

між сажнями дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на вагони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всьому дворі й по тому місті сновигали позамазувані робітники, в чорних сорочках, з чорними видами. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли та гуркотіли, аж стіни гули й трусились. З високих виводів завжди валували стовпи чорного, смердючого диму. Бурлаки дійшли до сахарні й почали розпитувати, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор тих заводів.

Посесор був єврей, Абрам Мойсейович Бродовський. Всі заводи належали до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею, й рідко приїздив на заводи. Єврейське господарство вже далось взяти людям і кидалось в вічі. Огорожа місцями лежала на землі, по двору стояли гнилі калюжі; будинки були облуплені, вікна в хатах були повибивані; подекуди ціле стадо кіз гуляло по садочках і гризло дерево.

В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор. То був товстий, здоровий жид, з рудою бородою, з сірими очима, в чорній оксамитовій жилетці. На жилетці теліпався важкий золотий ланцюжок з печаткою і всякими цяцками; на товстих куцях пальцях блищали важкі золоті персні з дорогими блискучими камінцями. Комірчики й сорочка, чорний блискучий галстук на шиї були засмальцьовані, аж блищали проти сонця. Чорний довгий сюртук, вишневий оксамитовий картуз на потилиці давали йому дуже характерний вид. Невважаючи на його багате вбрання, на золото, од його тхнуло чимсь. Бурлаки впізнали той дух під багатою одежею, як вовки впізнають вовчий дух у вовчій шкурі.

— Чого вам треба? — спитав у бурлак Бродовський.

Всі робітники поздймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на його, неначе вони були хазяїнами в сахарні, а Бродовський був наймитом.

— Ми хочемо стать на роботу в сахарні, — обізався Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте, — сказав Бродовський.

— А хіба ти приймаєш тут на роботу? — спитав Микола якось з осміхом і гордо.

Бродовський зобидився. Всі робітники осміхнулись.

— Коли хочеш ставати на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке з цими мужиками! Я тут хазяїн. Хіба ти не знаєш, чи що?

— Авжеж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке, — сказав Микола якось сердито, як звичайно селяни говорять.

— Чого ти кричиш на мене! Ну, я з тобою свиней не пас! Ну, коли хочеш в мене служити, то не тикай на мене, бо я тут пан, — промовив уже сердито Бродовський.

Микола трохи не загнув Бродовському в батька-матір і насилу вдержав язика; однак він уже зумисне поминав те капосне «ви». Він усе-таки бачив перед собою жида, хоч і багатого.

Бродовський, взявши в посесію сахарні, довго морочивсь, поки привчив людей казати йому «ви», а хто на його тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись, та все тикали на його, на дітей, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була схожа на паню.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць, на його харчах і пішли до казарм.

— Чи не комедія, вражого сина, з жидом! — сказав Микола. — Служили панам, а це вже довелося служити жидам. Покуштуємо ще жидівського хліба, який він на смак.

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми, довгі без міри, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од махорки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядками потяглися люди з заводів. Одні пішли в містечко; за всі дні найняті робітники пішли на обід в казарми.

Бурлаки посідали обідати. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе бутвина та квас; подекуди тільки плавали таргани замість м'яса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лоєм. Хліб був чорний, як свята земля.

— Ото каша! — промовив Микола. — І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й сам пан жид їсть таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, покуштуєш ще й кращої каші, — озвався один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всі бурлаки знов пішли на роботу. В казармах zostалися самі вербівці, zostалися і задумались. Кожний згадував за свою хату, за свою жінку, своїх дітей. Микола сидів і журился.

— Чи доведеться нам коли вернутися додому? — спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то, може, й повертаємось, — промовив Микола.

— А коли ж то його вхопить, коли він здоровий, як віл, — знов обізався Кавун і похилив на стіл свою русаву голову, своє довгообразе лице з тонким рівним носом і з довгими вусами.

— Та й смердить же наша хата! — сказав Микола і вийшов надвір. За ним вийшли і другі вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий, далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стіною, переходив гору й ховався в долині, за горою. Половина лісу вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось зумисне насадив його стіною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, кленки стояли, ніби густо наставлені стовпи, з зеленою покрівлею зверху. Круглі зелені широкі верхів'я вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами. А там далеко на яру блищав ставок, зеленіли береги; а далі в воді стояв

стінами густий темно-зелений оситняг. Його тоненькі гнучкі стебла здалеки були схожі на купи павутиння. Він одбивавсь у воді ще тоншим, ще ніжнішим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду і побачили, що вода була густа й смердюча. Дохла риба плавала коло берегів: в ставок випустили маляс і зробили з його смердюче багно; ставна вода була гнила.

Вербівці стали на роботу в сахарні. Ця робота була для їх легша од роботи на полі, але зате нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось веселіше й охотніше робить, ніж коло машини, між стінами, на помості, слизькому й липкому од розлитого смердючого малясу.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам одлічував плату робітникам, незважаючи на те, що був дуже багатий: він був з простих євреїв.

Микола стрів на подвір'ї Бродовського жінку. Вона була убрана зовсім по-панській, але її лице, її нечепурна одежа, чорний поділ спідниці і розкудане волосся на голові — все це показувало, що вона не панія.

— А де твій чоловік? — спитав Микола в посесоріші

— Що ти, свиню! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих хамул, як треба розмовлять з панами.

— Авжеж пак! Хіба я дурно робив місяць, — сказав Микола. Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, одлічив і видав гроші і вилічив за всі дні, коли бурлаки були слабкі й не були на роботі. Бурлакам довелось забрати не всю свою місячну плату.

— Ну, не забагатіємо в цього пана! — промовили бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в дідича таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за його горілку зароблені в його гроші.

Була неділя. Бурлаки просто од посесора потяглися до шинку і з горя пропили трохи не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою; жид наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставались у його в кишені сотні карбованців. Коло шинку сиділи музики і грали; бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана; запив все своє горе і вже жив у якомусь іншому світі, веселому, гудячому, — неначе він знов удруге парубкував.

— Грайте, музики! буду танцювати! — крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку вгору.

Музики заграли, і Микола пішов садить гопака. Той гопак був страшний; здавалось, ніби сам сатана вирвався з пекла на волю. Його темні очі ніби горіли, як жарини, а волосся розпатлалось; бліде лице почорніло і неначе посатаніло. То був не молодий Микола з тонким станом, з парубочим веселим лицем; то був бурлака, що був ладен пити й гулять хоч весь день.

— Грайте дрібніше, бо морду поб'ю! — крикнув Микола несамовито і потяг одну бурлачку у танець. Він так обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачці затріщала свита, і вона ледве вирвалася з його рук.

До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кишені усіх зароблених грошей.

Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Посесор так харчував бурлак, що в великий піст в його казармах почався помірок. Заслабла одна молодича і вмерла наглою смертю; потім заслаб один чоловік і не діждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Бродовський, взявши в посесію сахарні в одного великого пана дідича, одразу заплатив багацько грошей і через це мусив позичити чимало грошей в заможного купця в Лебедині, Шмуля Каплуна. Шмульт згодився позичити, але вимовив таке завсідне право, щоб його зять харчував робітників в сахарнях за три карбованці от душі, аж доки посесор виплатить усю позичку. Шмульт зять закупив на харчування бурлак багато тарані за дуже малу плату. Тараня була дуже давня, лежана, трухла й гнилувата. Од неї бурлаки зараз почали слабіть, а потім по бурлаках пішов такий помірок, що за його пішла чутка по околиці та й скрізь. Робітників умирало багато.

Посесор, вважаючи на себе як на пана, задер вгору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховати мерців. Піп, не довго думавши, дав звістку благочинному. Почалось діло. Тоді посесор побачив, що накоїв лиха, ледве загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейси, за бороду і мусив платити попові давню плату за фабричку парафію.

А тим часом пошесть пішла по всіх казармах. Люди не переставали слабіть і вмирати. Між бурлаками почалася тривога: одні казали, що пани насипали зумисне в криниці отрути, другі казали, що посесор годує людей собачим м'ясом. Пішов по казармах гомін, клекіт. Микола правував над усіма, давав привід, кричав на весь двір, що жиди наслали пошесть на людей. Ватага бурлак знялася, пішла до посесора й побила йому вікна. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в містечко і пересидів лиху годину, доки бурлаки не втихомирились. Тим часом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з доктором та з попом. Доктор заглядав у криниці, куштував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось понад ставком, по двору, заглядав у пекарні, в казани, заспокоював бурлак; але сам боявся покуштувати бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистити і вимазати казарми, але, не вважаючи на те, бурлаки почали потроху втікати з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, доки трохи протряхне надворі. Вони задумали тікати далі, на херсонські степи. А тим часом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признавався, що він слабкий, насилу волочив ноги, а все-таки ходив на роботу. Він боявся лазарету, як пекла, бо з того лазарету мало хто вертався до казарм.

Одного вечора Кавун звалився з ніг; його перевезли в лазарет. Ні один вербівець не впізнав би тепер Кавуна, колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем та рум'яними щоками.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою, і стогнав. Смутно блищав вечір у вікно, і жовте, як віск, Кавунове лице ледве було видно проти вікна. Шоки його позападали, рум'янець зник, ніс загострився; темні очі стали якісь ніби втомлені й дивились непорушне на стіну, неначе на тій стіні Кавун читав своє гірке життя. Микола сидів коло його й думав думу, похиливши на груди голову. Інші вербівці стояли коло полу, бо слідком за Миколою й Кавуном почало прибувати на заводи багато вербівських людей. Не один десяток уже втік з Вербівки од пана Бжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід. На замазаній стіні темніли чорні плями, місцями червоніла цегла з-під обколупаної глини. Минула година, і Кавун все дивився очима на ту стіну і не міг опам'ятатись: перед ним ніби манячили то милі, то страшні картини на тій стіні. От зазеленіла вербами Вербівка, вся облита гарячим сонцем, зазеленіла його левада над Раставицею; забілили стіни його хати, і він засміявся тонкими смажними губами. Потім перед його очима усі верби ніби спалахнули страшним огнем; небо вкрилось хмарами; день змінився на ніч... Верби стали стіжками на панському току, і чорне небо замиготіло страшним полум'ям; весь тік, вся Вербівка вже ніби палала перед його очима. Горіла його хата; йому здалось, що в хаті його жінка з дітьми, що вони от-от згорять в тому страшному вогні.

— Рятуйте жінку, дітей! Хто в бога вірує! — крикнув Кавун. — Миколо! Нимидоро! Рятуйте моїх дітей!

Нимидорине ймення неначе ножем укололо Миколу в саме серце, і гаряча сльоза скотилась з його очей.

І здалося Кавунові, що горить його двір, палає його клуня, горить земля під його ногами, горить і клекотить вода в ставку. Йому гаряче й боляче: його душить у горлі дим, а жаль за жінкою, за дітьми давить слізьми його горло... от-от задавить його на смерть...

Він придивляється, а з полум'я витикаються скелі. витикаються скелисті береги понад Россю, червоні, ніби розпечене червоне залізо. Перед ним, неначе з землі, одразу висується високий, як стовп, камінь, весь червоний, як жар, а на тому камені стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одежа, палає волосся на голові; з його ллється потьокками кров по гарячому камені.

— Ага! А що! Піймався! І ти в пеклі! А добре тобі в тому полум'ї! — простогнав Кавун, і перед його очима камінь з паном пішов під землю, а на тому місці закрутились фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, заклекотіли казани з малясом, а між тими колесами закрутились чорні дідьки з рогами, з хвостами, з цапиними бородами, з огняними висолопленими язиками. Між ними знов закрутився пан, закрутився осавула, жид-шинкар, закрутився Бродовсь-

кий. Та вся ватага танцювала, плигала, бігала, верещала й стукотіла. Чорти перекидались машинами, машини махали головами, хвостами, а з тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови і били Кавуна по голові, неначе хто безперестану бив його в тім'я залізним обухом.

— За що ви мене б'єте? За що катуете? — знов несамовито крикнув Кавун на всю казарму й ніби прокинувся; через його очі знов зирнув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на вербівців.

— Чи впізнаєш мене, Петре? — промовив до Кавуна Джеря.

— Впізнаю, — насилу вимовив Кавун.

— Чи не покликать попа, щоб тебе висповідав? — обізвався один бурлака.

— І вже! Дай мені спокій. Вже смерть моя за плечима, — сказав Кавун. — Мабуть, я вже не встану. Брати-товариші! Коли хто вернеться додому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче, та нехай доводить до розуму дітей.

— Щоб вийшли здатні до панської роботи... — сумно промовив Микола.

— Не думав я, буди хазяїном, що мені доведеться помирати на чужій стороні, в цьому лазареті, — неначе нишком промовив Кавун. — Ой боже мій милосердний! За що ж ти мене так тяжко караєш? Бодай все моє горе, всі мої сльози впали на того душу, хто мене пустив по світі бурлакою.

Кавун заплакав, але в його вже сліз не було: його сльози висохли, бо вже його життя висохло до решти, до останньої краплі.

— Хоч поховайте мене по-людському закону. Нехай посесор не викидає мене на смітник, як викидав других бурлак. Я ж працював на його душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан висав мою кров. Простіть, брати-товариші! Може, я в чому перед ким винен... Може, я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці. Як вернетесь в Вербівку, то кланяйтесь жінці та скажіть, нехай мене не жде й не сподівається в гості.

Сумно було в лазареті. Надворі поночіло. Петро вмер на чужині між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом його, мов кам'яні. Кожний думав про себе, про свою долю.

«Що ж далі буде з нами?» — думав кожний бурлака. «Що ж буде далі зо мною? — думав Микола. — Невже ж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині?»

Микола почутив, що на його голові волосся піднімається вгору. І ніколи йому так не хотілось вернутись у свою хату, до своєї Нимидори; йому забажалося хоч побачитися та поговорити на одну хвилину, — та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що у Вербівці все було так, як і передніше, що пан розпитує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на йому зігнати свою злість.

Після Кавунової смерті в посесора zostалися його гроші за цілий місяць. Як настав обліч, вербівці почали нагадувати за ті гроші. Микола просив Бродовського оддати ті гроші йому до рук; він думав передати їх в церкву на помин душі небіжчика.

— Авжеж! Так оце й дам бурлаці в руки чужі гроші! — сказав Бродовський. — Знаю я, в яку церкву ти однесеш гроші: ти їх проп'єш у шинку, бо ти ж на-пропали гуляєш.

— Не проп'ю, а оддам у церкву, — сказав твердим голосом Микола.

— Я й сам оддам на церкву, — сказав хазяїн.

— Чи бог же прийме з ваших рук ті гроші за душу небіжчика?

— Що ти мені допікаєш отими дурущами! Я тебе поведу в поліцію до станового.

— Може, оддасте в москалі? — вже грубо промовив Микола. Бродовський звертенився й почервонів.

— Чого ти ціпляєшся? Я й твоїх грошей не оддам, ще й напишу панові, що ти служиш в моїй сахарні.

При цих словах в Миколи очі заблищали. Він ледве вдержався, щоб не луснуть Бродовського, і тільки приступив до посесора ближче на ступінь.

— Ѓвалт! То ти мене смієш лаять? Ти думаєш, я не знаю, звідкіля ти? — крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаять? Хіба ми не знаємо, як ви не додаєте грошей, годуєте нас собачим м'ясом або здохлятиною та пацюками? Знаємо, як ви приймаєте буряки од мужиків. Панські буряки важите, а мужичих і не важите, а приймаєте навмання, як собі хочете, а потім платите, скільки схочете. Знаємо вас!

І Микола неначе загарчав, ледве здержуючи голос і лайку в горлі.

Бродовський, одначе, стерпів бурлацьку щирість і навіть лайку; він боявся порозганять бурлак з заводів. З робітниками було тоді дуже трудно. З містечка люди йшли на роботу з великою неохотою, і тільки важка нужда гнала бідних на роботу до Бродовського.

Надворі стало тепліше. Бурлаки почали змовляться, щоб утікати од Бродовського, і радились, куди тікати. Пішов гомін по казармах. Одні хотіли йти на заводи, другі раяли йти на заробітки на степи або на Бассарабію.

— Вже мені осточортіло тинятись по сахарнях, — промовив Микола. — Ходім, бра, ще на степи. Адже ж і наші вербівці не раз ходили на заробітки на степи і в Одес. Декотрі попринесли додому чимало грошей.

— Коли на степи, то й на степи, — загомоніли вербівці.

Їм хотілось вибратись на поле, на степ. Всі вони позивали робити влітку на полі, на вольному повітрі; всі любили хліборобство. До Вербівців пристало ще кілька бурлак, і, як тільки надворі потеплішало, бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі й помандрували на широкі херсонські степи.

— От тобі й Абрам Мойсейович! Зоставайся з своїм скарбом! — промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця з сахарні.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарні, і їм стало веселіше на душі. Після смердючої казарми, після смороду од гнилого малясу, од горілих кісток, од диму й чаду на сахарнях світ божий наче сміявся до їх зеленою весняною травю, синім небом та чистим польовим повітрям. Бурлаки

йшли та йшли, минали здорові села, хутори, минали багато сахарень, минали ліси й яри. В селах часом їх пускали люди на ніч, але частіше їм доводилось ночувати надворі під корчмами або в корчмах. Вже вони минули Чигиринщину. Лісів стало менше, тільки по долинах траплялися невеликі байраки. Гори й долини зрівнювались. Села траплялись все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було скинути оком. Вони йшли день, йшли два, і не бачили ні одного села, ні .одного хутора по дорозі. Молода трава ясно блищала на весняному сонці. Між травю купами жовтіли круглі квітки кульбаби, синів ранній степовий сон. Птиці крутились в небі й щебетали в широкому просторі. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля од усякого лиха, од усякого безталання, од страху перед паном, перед панщиною та некрутчиною.

— Господи, як тут просторно, як тут широко! — промовив Микола. — От би де сховатись у будлі-якому яру або в балці од усіх наших ворогів.

— Тут уже нас не впіймає Бжозовський і не присилує робити панщину, — обізвались бурлаки.

Бурлаки звернули в яр на одпочинок. В тому яру вилась невеличка течія і ховалась далеко-далеко, між спадистими горбами. Понад потоком зеленіли густі очерети, скільки можна було осягти оком. Подекуди між очеретом та оситнягом блищали невеличкі плеса, чисті й ясні, як дзеркало, а кругом їх стояв рівною стіною густий оситняг. Надворі вечоріло. На заході небо почервоніло й запалало вогнем, розкидані легенькі хмарки, ніби гурток лебедів, і степ, і очерет облились рожевим світом.

Бурлаки посідали над водою, намочили житні сухарі й почали вечерять. Вони були потомлені, аж тлінні. Ніхто з їх і слова не промовляв. Велика тиша, рожевий світ по зеленому степу засмутив і без того смутні їх душі.

Сонце сіло. Почало смеркати. Микола назгрібав торішнього сухого очерету, сухої осоки й розпалив багаття. Бурлаки полягали навкруги на свитках і дрімали. На далекому плесі кахкала дика качка, зашелестіла в оситнягу, збила крилами воду й перенеслась над огнем, неначе грудка чорної ріллі. Крик завмер, і увесь степ знов ніби завмер у сні.

Бурлаки почули легкий шелест в оситнягу недалеко од багаття: щось ішло і прямувало до їх. Хо́да була людська. Трава шелестіла під ногами, людина ввійшла в ясний кружок, розкинутий червонуватим огнем. Заблищала червонуватим світом чиясь голова, а далі заманячило лице з чорними вусями. Просто до вогню ішов якийсь чоловік в чорній старій свиті, в дра́ній шапці, з торбиною на плечах.

— Добровечір вам, люди добрі! — промовив чоловік. — Чи приймете до себе на ніч?

— Доброго здоров'я! — тихо й знехотя обізвались бурлаки, повернувши до того чоловіка голови. — Сідай, чоловіче, коло багаття та грійся, коли хочеш. Ми й самі думаємо ночувати отутечки просто неба на землі.

Чоловік сів на порожньому місці коло вогню й поклав торбину коло себе. Огонь блиснув на його лице і проти вогню заблищали його чорні швидкі очі й забігали разом по всіх бурлаках, неначе він дививсь zarazom кожному в очі. Кирпатий, круглий, як картопля, ніс, коротке лице, чорні брови й блискучі, круглі, як терен, очі, гостре маленьке підборіддя, — все в йому виявляло чоловіка швидкого, проворного, навіть хижого. Його голова, прикрита чорною драною шапкою, нагадувала нічну хижу птицю з коротким дзьобом, з круглими очима. Бурлаки мовчали й курили люльки, поглядаючи скося на якогось зайду.

— Звідкіля вас бог несе? — спитав чоловік, витягаючи з гамана люльку й набиваючи її тютюном.

— Здалека, чоловіче, — промовив Микола.

— А куди вас бог несе? — знов спитав чоловік, запаливши люльку і потягнувши з неї дим так здорово, що тютюн затріщав і запалахкотів.

— І самі не знаємо, чоловіче, — обізвався один бурлака. — Ми йдемо на заробітки.

— Певно, повтікали од панів? — спитав чоловік.

— Може, й повтікали; хто його зна... — насилу промовив Микола, не виймаючи люльки з губів.

— Та й я втік од свого пана, і вже блукаю не один рік по цих степах. Я знаю тут усякі місця. Коли приймете мене до своєї ватаги, то я вам на степах скрізь дорогу покажу і, може, стану вам в пригоді.

Бурлаки дивились на чоловіка і мовчали. Швидка розмова, швидкі очі, проворні руки, проворні рушення — все те було не підхоже до якогось віковичного хлібороба-кріпака.

— Куди ж ви прямуєте? Чи в Крим, чи на Дін, чи на Бассарабію? — знов спитав їх чоловік лепетливим язиком.

— Сказать по правді, чоловіче, ми й самі ще добре не знаємо, де знайдемо пришиб.

— Я був по всіх усядах в цих краях, був і в Криму, був в забродських ватагах на Дністрі, служив і в панів, а тепер думаю простувать на Бассарабію.

— Чому ж доконешне на Бассарабію? — спитали бурлаки.

— Та тим, що тут в степах уже розплодилась сила станових, вже геть-то почали ціплятись до бурлак за папшпорти, а на Бассарабії не гурт-то питають про папшпорти. Коли хочете, то ходім на Бассарабію на заробітки.

Бурлаки зглянулись і все подивлялись на проворного бродягу, все чогось не йняли йому віри.

— Ви погане місце вибрали: тут трохи вогко, а там далі над річкою сухіше. Я ці всі місця добре знаю.

Бурлаки мовчки курили та все поглядали на свої клунки.

— Просимо вечерять! — промовив чоловік, виймаючи з торби краєць хліба, сіль та цибулю.

— Вечеряї на здоров'я! — промовили бурлаки. Полягали бурлаки кругом багаття, підмостивши клунки під голови, і почали дрімать. Декотрі, одначе, поприв'язували клунки до рук мотузками й довго не спали, доки незнайомий чоловік не впав на траву, як куля, і не захріп на ввесь яр.

Другого дня вдосвіта бурлаки повставали, полапали клунки: все було на своєму місці. Вони повмивались коло плеса, помолились богу і збудили незнайомого чоловіка. Він схопивсь ніби опечений, протер очі, позітхнув і пішов вмиватись, навіть не перехрестившись.

— Мене звуть Андрій Корчака. Коли хочете послухать моєї ради, то рушаймо на Бассарабію. На степах тутечки вештається багато панів; ще якраз колись натрапимо на своїх.

— А що, браття! Чи не послухать нам цієї ради? — спитав Микола в своїх товаришів. — Хіба ж нам ще не остогидли ті пани?

— Як на Бассарабію, то й на Бассарабію, аби тільки зайти як можна далі, — обізувались бурлаки.

Всі рушили за ватажком Андрієм Корчакою.

Йшли вони день і ввечері добились до степової корчми. Корчма була збудована з сірого піскуватого каменя й стояла необмазана. В корчмі сиділи жиди, держали горілку й закуску і за все брали чималі гроші. В корчмі служила за наймичку стара баба, бурлачка з Подільської губернії. Кругом корчми слалося на всі боки рівне поле. Бурлаки випили по чарці горілки, зїли по шматку хліба з цибулею і переночували під корчмою. Вони розпитали в жидів, чи не можна де в близькому селі стать на роботу на тиждень або на два. В їх було обмаль грошей, а до Бассарабії ще було далеко. Жид справив їх на село Колонтаївку, де в пана на ціле літо наймались строкові бурлаки.

В невеличкому яру перед їх очима розкинулась Колонтаївка. Село було степове; на яру й попід горбами стояли маленькі хатки-мазанки з невеличкими вікнами; коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті зверху очеретом. Скот заганяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замість тину за ровом лежали купи гною або стояли стіни, — так само з очерету. Ніде не видно було ні комор, ні високих клунь. Хліб складали в стіжки й молотили на току проти неба або гарманували кінями та волами, перетираючи розкидані снопи важкою колодою, причепленою до коней. На цілому селі не видно було ні одного дерева, навіть верби. То було село зовсім солом'яне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорніла серед степу чорними покрівлями хат, жовтіла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сіре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі зелені акації та абрикоси.

За селом на горбу стояли три низенькі вітряки з шістьма крилами.

— Та й погані тут села! Не доведи господи жить на такому селі! — казали бурлаки.

— Ця Колонтаївка не схожа на нашу Вербівку, — промовив Микола.

Бурлаки ввійшли в село і побачили, що в людей дуже багато овець та товару, що люди в тих степах не так бідують, як їм здавалось. Вони пристали до корчми, розпитали про пана і пішли до панського двору. Пан хотів умовитись з ними на ціле літо, до покрови; але бурлаки згодились стати на роботу тільки на недовгий час, щоб заробить трохи грошей на до-

рогу, їм так допекли пани, що вони були ладні втекти од їх як можна далі, хоч на край світу.

Заробивши трохи грошей, бурлаки пішли далі до Дністра. Андрій Корчака, мов степовий вовк, зміряв ті степи вздовж і впоперек; він вже брався до Дністровського лиману, до Чорного моря, де були рибальські ватаги.

Багато степових херсонських сіл поминули бурлаки. Вони бачили села й степові, голі й опалені гарячим сонцем; бачили села понад невеличкими степовими річечками, де вже зеленіли верби, садочки і навіть виноградники; бачили здорові багаті німецькі колонії з довгими рівними вулицями, з домами на два поверхи серед зелених садків та виноградників.

V

Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу; то був високий бассарабський берег по той бік Дністровського лиману. Та синя смуга все наближалась до їх, ніби висовувалась з-під землі. Вже було видно гори, вкриті лісом, а між горами глибокі долини та яри. Вже на горах забілів Акерман з церквами та садками. Бурлаки зійшли на крутий берег над лиманом і стали над кручею: перед ними зблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була рання весна, але надворі було вже гаряче, як серед літа. З лиману повіяло холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поламалися та порепалися балками до самого долу. І гори і круті балки зеленіли свіжою весняною травою. Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив на показ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками. Над самим лиманом стояла давня генуезька твердиня з високими, довгими, темними стінами з визубнями й зазубнями зверху. Поверх стін, порослих зеленим бадиллям, стриміли високі башти. Муровані стіни з баштами ніби виходили просто з води, а в воді одбивались такі самі стіни й башти, неначе хотіли впасти в глибоку синю безодню. На горах білили й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць. Увесь височенький зелений берег з садками, церквами одбивався в воді, як в дзеркалі, а над горами синіло, мов густа синька, пишне південне гаряче небо. Дністро вливався в закруглений лиман, неначе вилазив з зелених густих очеретів та ситників, що звуться там чагарями. Зелені, як пух, чагарі тяглися по обидва боки Дністра й понад лиманом широкою смугою. Між ними подекуди блищали озера, а над озерами й чагарями високо піднімалися гори, вкриті лісами. Блискучий лиман розливався вшир на вісім верстов, мов розтоплене скло. Той край за лиманом здавався зеленим раєм після рівного нудного порожнього степу.

— Потривайте ж, хлопці, — сказав швидкий Корчака, — хоч за лиманом край трохи вольніший, але й туди вдень не можна їхати, бо й там є станові. Треба діждатись ночі. Лягаймо спати, бо цієї ночі буде нам багато роботи. Та готуйте гроші, коли хочете приписатися до будлі-якого села.

Наші бурлаки знайшли глибоку балку, пополуднували і полягали спати. Ввечері, як почало смеркати, Корчака побудив бурлак, і вони всі пішли до перевозу, де стояли човни.

На Бассарабії не було такої панщини, як на Україні. Люди одробляли панам за поле, але пани не мали права продавати й купувати людей. Бессарабські пани з великою охотою приймали на свої землі українських утікачів, бо в їх було землі багачко, а людей мало. Сюди втікали за часів панщини українці з Поділля, з Київщини, з Херсонщини і навіть з-за Дніпра, з Полтавщини. Вони оселялись в Акерманщині, в Бендерщині, і навіть між молдаванами скрізь по Бассарабії. В Акерманщині всі нові села ділились на посади; в кожному посаді був пристав, цебто поліція, й староста з писарем, замість волосного голови. Народ приписувався в міщани, бо в Акерманщині панщанних селян не було. Пристави, як і всяка поліція, таки добре обдирали українських бурлак, котрі хотіли оселитись в акерманських посадах.

Корчака переговорив з перевозчиком, сторгувався за перевоз і за справу, щоб перевозчик пішов до пристава і вмовився з ним, скільки він візьме за те, що припише до посади бурлак. Бурлаки сіли в човни і перепливали через лиман. Вони пристали проти села Кривди.

Бурлаки zostалися коло човна, а перевозчик побіг на гору в Кривду, де жив посадський пристав, вмовився з приставом, вернувся і сказав, щоб бурлаки готували по п'ятнадцять карбованців за припис до кривдяньського посаду. Первозчик повів бурлак до пристава. Пристав не спитав їх, звідкіль вони і хто вони, і позаписував їх міщанами в посад Кривду. Деякі бурлаки не мали так багато грошей; вони обіцяли принести гроші в поліцію, як тільки встигнуть заробити.

В тому посаді і в церковних метриках, і в посадських, і поліцейських книгах були позаписувані якісь невмирущі люди: вони ніколи не вмирали, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів і давали їм прізвища записаних в книгах небіжчиків. Якийсь Петро Перебендя, по тих книгах, жив уже більше як сто год; Гнат Швидкий з жінкою Оришкою жили сто двадцять год, а Іван Посмітюх вже прожив півтора года год, та ще з п'ятьма синами і трьома братами. Пристав записав Миколу батьком — Іваном Посмітюхом, а других бурлак позаписував його братами та синами. Корчака, чи тепер Олекса Посмітюха, був на літа старший од Миколи, а тепер доводився йому сином. Подававши ймення усім новонародженим, пристав забрав гроші з бурлак і видав їм пашпорти.

— Та й дорого ж бере цей бассарабський піп за хрестини, — промовив Микола, виходячи з бурлаками та з перевозчиком надвір.

— Цей ще не дорогий! Бували й дорожчі, — сказав перевозчик.

— Та як звуть вас, мої дітоньки? — жартував Микола. — Коли б не позабуватись та часом не вбрехатись.

Вся новохрещена бурлацька сім'я Посмітюх пригадувала й силкувалась запам'ятати гаразд свої нові ймення.

— Тепер ідіть до попа на похрестини, нехай він подивиться на своїх нових парафіян, — сказав перевозчик і повів їх до попа.

— Чи й цей піп заправить за похрестини по стільки карбованців, скільки узав той? — спитав Микола. — Як тільки й цей заправить таку дорогу плату, то хоч давай драла назад в Вербівку робить панщину.

— Воля, бач, дорога річ; за неї варт дорого заплатити, — сказав перевозчик і привів їх до попа.

Піп прийняв з великою охотою в свою парафію нових людей, позаписував їх Посмітюхами і не взяв за те ні шага. Його парафія розростувалась українськими втікачами.

— Тепер поздоровляю вас з новим щастям, новим здоров'ям, панове Посмітюхи; а ти, тату, поведи мене в шинок і справ хрестини, — сказав перевозчик.

Вони пішли в шинок, випили дві кварта горілки, а другого дня той самий перевозчик повів їх до лиману, де коло чагарів одна рибальська ватага ловила рибу.

Над самим лиманом, на зеленій траві, між двома високими стінами молодого очерету, висіли чорні неводи на підтеках, повбиваних в землю. Довгі без кінця мережі моталися на легкому вітрі, неначе жмути чорних шнурків, вимочених в смолі. Од кілка до кілка висіли разками здорові поплавки, що звуться галаганями, пороблені з легкого сухого дерева. Здалеки здавалось, ніби то стояли рідкі тини з тоненького хмизу або тонісінькі штахети, обтикані зверху якимись цяцьками. Серед того павутиння неводів чорнів кухарський курінь: він був круглий, з низькими очеретяними стінками і дверцями, тільки без покрівлі. Серед його стояли дві чорні задимлені сохи з розсішками з бантиною зверху. На цій перекладині висіли казани; під казанами горів огонь, і густий дим клубами валував вгору. В диму чорніли сохи, ніби шибениця. В тому кухарському курені стояли столи, де кухар розкладав сиру рибу. В казанах варилась риба. В курені тхнуло риб'ячою сирістю од луски.

Коло кухарського куреня стояв здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шапки, барильця, діжки з пшоном, горохом, кукурудзою та квасолею, лежали харч та одежа. Там ночував отаман і вся забродська ватага.

Кухар порався коло казанів. Забродчики лагодили неводи. Коло куреня стояв отаман, Іван Ковбаненко; він був сам і хазяїном, і отаманом ватаги. Отаман був чоловік невисокий, але дуже широкий в плечах, з великою головою, з здоровими чорними вусами, з запаленим лицем і чорними блискучими очима. На йому була проста одежа: широкі крамні сині штани, біла сорочка й чорна смушева шапка. Тільки червоно-гарячий гарний одеський пояс одрізняв його од простих рибалок, а гордий, сміливий вид і темні розумні очі виявляли щось хазяйське, отаманське. Він курих люльку, пускаючи дим одним кінцем рота.

— Ми шукаємо роботи і хочемо пристати до вашої ватаги, — промовив Микола до отамана, поздоровкавшись.

Отаман тільки помаленьку кивнув головою, не виймаючи люльки з рота, кинув гордим оком по всіх бурлаках, скосяглянув на дрібненького Корчака з прудкими злодійськими очима і промовив:

— Приставайте, коли хочете. Половина наловленої риби буде моя, а половина ваша. Неводи мої, а харч будемо платити по половині, а коли схочете випити, то горілка буде ваша. Чи пристаєте на те? — спитав отаман, окинувши оком молодих, здорових бурлак.

— Чом же й не пристати! Не ми заводили ці звичаї, не нам їх і виводити, — промовив швидкий Корчака.

Отаман не спитав їх, звідкіль вони і що вони за люди. Декотрі його забродчики мали пашпорти, а декотрі ніколи зроду їх не мали, тільки бачили в других.

— Сідайте, хлопці, просто неба на землі, — сказав отаман, — зараз будете обідати, а по обіді й до роботи.

Бурлаки склали свої клунки в курені, понабивали люльки, посідали на траві й почали курити.

— А що, хлопці! Коли хочете заробити обід, то сідайте чистити рибу, бо цієї, що в казанах, на всіх не настанить, — промовив кухар.

Отаман підняв цинкову з одного шаплика, де було повно річаної і морської риби, подавав вербівцям ножі, і вони почали зшкрібати луску з риби. Бурлаки ледве совали руками. Кухар і отаман мовчки осміхались; осміхались і проворні забродчики, дивлячись на хамулуватих неповертайлів-хліборобів.

Кухар вкинув в окріп рибу й підкинув у вогонь очерету. Огонь запалав і затріщав. Риба швидко закипіла. Тим часом він повитягав з казана здоровим, як тарілка, ополоником зварену рибу і склав її в стябло, чи здоровий коряк, в котрому навіть держално було видовбане. Стябло було здорове, як ночви. Кухар зробив з юшки густий розсіл, облив ним рибу і зцідив розсіл через видовбане держално. Отаман і всі рибалки сіли на маленьких дзиґликах кругом низенького стола, що був тільки по коліна. Кухар поставив на стіл стябло з рибою, а потім насипав у миску юшки й накраяв хліба. Голодні бурлаки уплітали свіжу щуку, осетрину й білугу на всі заставки. Од того часу, як вони втекли з Вербівки, вони й раз не обідали так тривко й смачно. Вони ніби набирались нової сили.

— Тепер, хлопці, справивши вхідчини, ставайте до роботи, — промовив отаман, готуючи човна.

Всі рибалки почали знімати здоровий невід і складали на човен.

В лимані ловилась риба більше дністрова, річана або ставна, ніж морська, але часом траплялись: здорові осетри й білуги. Отаман возив рибу в Акерман і продавав її свіжою на базарі. На лимані не солили риби в бочках на просіл.

Отаман з своєю ватагою постояв на лимані з тиждень і почав збиратись додому. Настав час ловити рибу в морі. Рибалки посклали на здоровий човен неводи, забрали шапки, харч і одежу, сіли в човен і попливли до Акермана. В Акермані отаман пішов з рибалками в поліцію, узав пашпорт на ціле літо й дав присягу, що він не зачепить того добра, що викине море на берег, і зараз передасть на кордон.

Рибалки попливли човном далі по лиману, знайшли пришиб і спинились коло одного великого посаду чи села. Отаман по-

кинув коло човна одного рибалку, а сам з ватагою пішов до дому через село. Це була Акерманщина.

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця і тяглася трохи не до самого Акермана. Вона вся була обсаджена акаціями, неначе Вербівка вербами. Село було українське. В йому, як і в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люди з усіх українських губерній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками і зеленіло, як гай. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки, скільки можна було скинуть оком. А там, за селом, на широкому полі ледве піднімалась зелена, як пух, кукурудза, розстелялось широке молоде листя тютюну, а там далі розстелився широкий, рівний, як діл, степ, увесь зелений, увесь укритий то виноградом, то пшеницею, то кукурудзою, то зеленою травою. Надворі ще була весна, а висока трава в степу була вже готова під косу. Край був багатий та пишний, як рай.

Отаманова хата стояла за посадом, на хуторі. Хата була чимала, з піскуватого каменя, з великими вікнами на чотири шибки. Ковбаненко будував її, дивлячись на хати в швейцарській колонії Шабі, що була недалеко од села в степу. Кругом хати зеленів здоровий виноградник; поміж виноградом по межах довгими рядками росли абрикоси та черешні. Кругом хати росли старі велетенські волоські горіхи. Молоде пагоння на горіхах на гарячому сонці вже повиганялось на сажень вгору, ніби сходило на дріжджах. Вся оселя зеленіла й пахла, ніби квітник. Акації стояли саме в цвіту, заквітчані безліччю білих китиць. Вони були схожі на здорові срібні канделябри. Гаряче повітря було повне гострих пахоців акацій і розливалось якось розкіш на увесь двір.

З хати вибігла отаманова жінка, українська молодиця, вже немолода, але проворна, рівна й висока, в синьому керсеті, зав'язана по-полтавській, низенько, чорною хусткою з червоними квіточками. Отаман Ковбаненко зайшов в Акерманщину з жінкою з-за Дніпра, з Полтавщини.

За матір'ю вибігла з хати молода дівчина: то була отаманова дочка Мокрина. Мокрина була тонка й висока, як тополя, з тонким рівним станом, з маленькими й тонкими ніжками, з маленькими руками, які має полтавське жіноцтво. В Мокрини лице було довгасте, з тонкими пружками. Тонкі чорні брови чорніли, як шовкові шнурочки; блискучі карі очі чорніли, як терен; невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листі; на щоках до самих висків грав рум'янець. Од її молодого лица ніби пашіло здоров'ям; од щік, од очей неначе одганялось огнем, неначе вона тільки що стояла коло печі, коло полум'я. Якимсь степовим здоров'ям ніби пашіло все її лице, а легкий стан, тонка шия, тонкі руки гнулися, як степова гнучка билина на вітрі. Чорні товсті коси лисніли на голові проти вечірнього сонця, а червоне намисто на синьому керсеті ніби ще більше додавало вогню й рум'янцю її палкому видові й постаті.

Мокрина стояла проти сонця під волоським горіхом і роздивлялась на рибалок. Вона вгледіла Миколу, і її лице одразу

почервоніло, мов польовий мак. Вона знялась з місця і, як птиця, полинула в хату.

Тим часом хазяйка винесла рибалкам вечерю. Сонце тільки що сіло, а рибалки вже полягали покотом під волоськими горіхами. Завтра вони мали виряджатись на ціле літо на море.

Другого дня світом вже був готовий обід. Рибалки пообідали надворі, потім поскладали на віз здорові мережі й посуд, набрали харчі, прив'язали до воза собаку, на возі посадили півня й ввійшли в світлицю, щоб сповнити звичай вихідчин.

Світлиця була чиста й просторна. Перед образами горіла лампа і коливались голуби та писанки на нитках, приліплених воском до стелі. Стіл був застелений білою скатертиною, а на столі лежав хліб з дрібком солі зверху. Отаман виніс з кімнати здорову пляшку горілки, настояної на жовтому корінні, і поставив на стіл. Рибалки обстали стіл навкруги. Двадцять чоловік товпились в світлиці, неначе колядники на різдво. Отаман налив чарку горілки, перехрестився і почав приказувати:

— Даруй же нам, боже, повні мережі всякої риби! Щоб до нас спливалась риба з усього Чорного моря та просто в наші мережі та єрики. Пошли нам, боже, щастя й здоров'я! Дай боже, щоб ми живі повертались до господи та не потопились у морі!

— Дай боже! — промовили рибалки.

Отаман почаствував жінку й почав частувати рибалок. Потім він зняв з стіни образ, поклав на столі, перехрестився, поцілував образ і хліб; за ним приступили усі рибалки по черзі і знаменувались до образу й до хліба. Отаман мовчки сів за столом на покуті, всі рибалки посідали на лавках і навіть долі, кому не стало місця. Всі посідали й замовкли, неначе завмерли. Тільки було чути, як мухи шелестіли в сухих торішніх васильках за образами. Отаман потім встав, за ним zarazом лавою піднялись усі рибалки. Отаман узяв образ і хліб з сіллю і вийшов у двір, за ним вийшли всі рибалки. Образ і хліб сховали на возі. Довгий німецький віз з шинами на ободах рушив з двора, а за ним пішли рибалки з хазяйкою. Вихідчини скінчились.

Рибалки приїхали на лиман, спустили човна на воду, поскладали усю рибальську снасть, здорові мережі й посуд і сіли самі двома рядками. Отаман став коло демена й почав правувати здоровим деменом. Демень повернулось, неначе здорова морська риба, збило хвилю і легенько повернуло човна од берега. Рибалки вдарили по воді плиском бабайками, і здоровий човен полинув по лимані, неначе птиця по небу, тільки покинув за собою довгий слід хвиль та брижів.

— Через тиждень виїжджай до нас та вивозь нам харчі! — гукнув з човна отаман до хазяйки. — Наші курені стоятимуть на старому місці, на пересипі.

Хазяйка довго стояла, дивлячись на човен, де далеко блищала біла сорочка на отаманові, неначе він стояв витесаний з білого каменя. Потім молодиця повернула коні на гору й неначе сховалась і зникла десь в степу.

Рибалки допливли до Цареградського гирла, минули єрики, що промикувались через косу в озеро, і пристали в самому

гирлі до кордону. Там отаман показав вартовим урядовцям пашпорт, і ватагу пропустили в море. Човен повернув за го-стрий ріг піскуватої коси і вступив в Чорне море, пливучи по-під низьким берегом. Через кілька верстов рибалки пристали до берега і позносили мережі, неводи й посуд на плисковату піскувату пересип. Пересип була дуже плисковата й слалася, неначе біла стрічка, понад морем, одділяючи здорове соло-не озеро од моря і од лиману. Те озеро було колись затокою моря; морська хвиля насипала вузьку пересип і неначе гре-блею одділила здорове, на верстов двадцять, озеро од моря та од лиману. Крутий далекий берег озера, що, мабуть, був колись берегом моря, стояв в тумані, неначе стіна, вкритий зеленою травою; під ним зеленіли очерети та оситняги, скіль-ки можна було скинути оком.

Картина навкруги була дуже оригінальна. Продовжаєте озе-ро на двадцять верстов вганялося в степ і блищало між кру-тими берегами, неначе вкрите легким прозорим покривалом з туману. Місцями кругом озера, а найбільше коло білої пе-ресипі, ніби тонули в зеленій воді високі, густі, як ліс, очере-ти та оситняги, а за пересипю синіло Чорне море, піднімало-ся все вгору, зливалось далеко з туманом на небі, з золотим світом сонця, стояло ніби сумна далека чорна гора і неначе було напоготові шубовснуть всією товщею і залити білу пере-сип, і озеро, і зелені очерети, і широкий степ. І море, і озеро, і синій, високий його берег і широкий степ — все було зали-те гарячим маревом і прикрите таким легким сивим туманом, що всі сутінки, всі кольори ніби зливались до купи. Тільки зверху ясно синіло пишне, кругле, лиснуче небо. В небі кру-тилися білі мартини й чайки, а здорові білі з червоними носами баби, неначе лебеді, вкривали купами й море, й береги.

Через узьку пересип скрізь були прокопані єрики, цебто канави, кудю ціле літо йшла дрібна кефаль з моря в озеро жирувати на плавнях, а восени верталась знов у море. Коло єриків зеленів очерет та оситняг, і, наче кров, червонів си-тий соковитий солонець. Отаман вибрав місце коло одного єрика, де пісок заріс зеленою листатою чаполоттю та черво-ним солонцем, і звелів ставити там курінь.

Рибалки набрали сухого очерету, збудували дуже довгий отаманський курінь, загородили загороду для кухаря, на ку-харський курінь, закопали в пісок палі, примостили зверху балку й повішали казани. Потім вони забили дві палі з бан-тиною для кодол, а декотрі рибалки поставили для себе ма-ленькі очеретяні ятки, в котрих можна було тільки сидіти або лежати; потім викопали кабицю, чи піч, для казана з смолою, котрою мазали мережі; поставили мечет, цебто піч для хліба. Це все становище з куренями, очеретяними ятками. з мече-том, з кабицею, з кодільнею, з кухарським куренем загалом звалось куренем. Часом один хозіїн мав два або й три таких курені і настановляв на кожний курінь опрічного отамана.

Хазяїн позабирав рядками підтечі для мережі та неводів. Коса вкривалась ятками, ніби хатами. Собаку пустили на волю, а півня прив'язали в опрічному маленькому курені. На мертвій тихій пересипі завештались рибалки; заблищав

огонь під казанами, засинів густий дам з мечета та з кабиці. Заворушилось людське життя на мертвому березі.

Надвечори отаман загадав готувати здорову мережу. За-бродчики підходили до його рядком, і він складав їм на спи-ну й плечі полотнища мережі. Один одходив, приходив дру-гий, і незабаром потяглось рядком до моря десять чоловіка, несучи довгу мережу на плечах. В березі отаман здіймав ме-режу з кожного рибалки і складав її на човен.

Сонце сіло. Надворі почало смеркати. Море почорніло, тільки біліла пересип, неначе довгий клапоть білого полот-на. Мартини часто й густо припадали зверху до води; крички стрілами падали на воду і хапали рибу: то був знак, що риби напливло до берега доволі.

Настала ніч. Надворі стало тихо, як у хаті, тільки море лащи-лось до берега легесенькою хвилею і ледве шелестіло на пі-ску. Отаман став на демені в човні, коло його ніг лежала ко-дола, скручена кружалом, неначе гадюка, з залізною кішкою на кінці, котра була прив'язана до одного кінця мережі. На березі зостався крилаш, чи помагач отаманів, і більша по-ловина рибалок. З отаманом сів в човні кодільничий та кіль-ка рибалок.

Отаман одіпхнув човна в море й повернув демено. Крилаш держав на березі один кінець кодоли, прив'язаної до мережі. З човна почали викидати мережу, заходячи далеко в море півкругом. Важка мережа тонула в воді, тільки зверху виска-кували бульки та блищав довгий рядок здорових дерев'яних галаганів, неначе разок намиста.

Важкий човен помаленьку й мляво сунувся по воді. Бабай-ки тихо ворушились в кочетах. Рибалки мовчки курили люль-ки. На березі блищав огонь в люльках у рибалок, неначе жар у печі; на морі ясно палахкотіла отаманська люлька, неначе сунулась над водою червона зірка Волосожар.

Отаман обплив далеко півкругом і пристав до берега. Кодільничий вхопив решту кружала кодоли і з усієї сили швир-гонув її з човна на берег. Кодола свиснула і розкрутилась мов чорна гадина. Кінець упав на пісок і зачепився залізо-ною кішкою. Вся кодола голосно ляснула по воді й потонула.

Тим часом сходив повний місяць, неначе виринав з чорної хвилі. Маленька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе за сотню верстов. Місяць тихо крадькома викотивсь увесь на небо, неначе через вели-ку силу виліз з води. Море заблищало, і вже виразно було вид-но під місяцем блискучу воду й довгу червону смугу на воді.

Отаман причалив човна до берега, скочив на берег, замо-чивши ноги, вхопив за кодолу й гукнув голосно:

«Тягніть разом!»

В кожного забродчика була дерев'яна ляма. Вона обіймала широкою плисковатою дерев'яною дугою стан, а її кінці були стягнуті спереду ремінцями; ремінці застібались дерев'яною цуркою; до ремінців коло пояса були прив'язані ремінні па-ски з дерев'яними довбишками на кінці. Ці ремінні паски з довбишками на кінці звуться живцями. Забродчики закида-ли на товсту кодолу свої живці; живці обвивались кругом ко-

доли, як гадюки, і ніби всисались в неї, мов п'явки, а довбишки не давали їм розкручуватись.

Половина забродчиків впилася живцями в кодолу з одного боку мережі, а друга половина — в другу кодолу по другий бік. Рибалки тягли кодоли, ступаючи на кілька ступенів задом уперед і з усієї сили обпираючись станом об дерев'яні лями. Як тільки мережа наближалась до берега, ті, що стояли на кінці кодоли, розкручували перебучавілі од води живці, перебігали ближче до берега і знов впились п'явками в мокру кодолу, що набрякла в воді й стала товща.

Місяць піднявся вгору і сипнув промінням на море. Усе море скрізь чорніло, ніби пооране поле, і тільки блищало широким кружалом ясне плесо проти самого місяця. На морі картина була сумна, ніби пекельна, зате ж біла пересип, білий берег так блищав проти місяця, неначе од його лився білий світ на саме море.

За кодолами з моря виникли й посунулись на берег довгі клячі і потягли за собою чорну обсмолену мережу. З води полізли ніби два чорні тини з мережі. На товстих шнурках теліпались чорні раки, неначе здорові чорні павуки; подекуди блищав білий дрібний баламут, чи скумбрія, зачепившись за шнурки жабрами, ніби хто обтикав мережу срібними ножами. Далеко на берег полізла мережа двома кінцями, а за нею з'явилась, вилізши з води, широка матня, ніби якийсь морський звір висунув з-під води голову і тулуб. Поперед матні котились цілі покоси морської трави камки. Трава позбивалась докупи, ніби клубки чорних стрічок. Вдень був низовий вітер і нагнав з моря багато камки; горішній вітер завсіди зносить камку в море.

— Беріть підсаки! Виливайте рибу! — гукнув отаман і за тими словами вскочив у воду та й придавив ногами низ мережі, щоб риба не пустилась на хитрощі та не вискакувала попід мережею.

Забродчики покидали кодоли, позабирали підсаки й кинулись до матні. Вся матня була ніби жива. Вона ворухилась, підскакувала, брьохалась та піднімалась, ніби людські груди од дихання й зітхання, то знов тонула в воду. Рибалки почали забирати рибу підсаками і кидали далеко на пісок. Дрібний білий баламут тріпався й побивався цілими копицями, неначе з-під землі вискакував цілий фонтан перлин, неначе бризкала з-під землі кришталева вода й одбивала в собі проміння місяця. Кругла камбала побивалась, ніби на піску підскакували срібні здорові тарілочки. На пісок полетів здоровий осетр і почав гнуть спину підковою, копирсаючи й розкидаючи хвостом навкруги пісок. Разом з піском летіли на всі боки баламути. Потім посипались з матні на берег здорові лакерди, плисковаті палажки, заблищали морські півні з червоними перами, залисніли червоно-золоті москаліки. Між рибою біло, як холодець, серце, тобто медуза. Ввесь берег ніби ворухився проти місяця. Здавалось, що самий пісок ожив і підскакував, бризкав з-під землі фонтанами.

Матню витягли на самий берег: там дуже борсався дельфін, чи морська свиня. Вона була така здорова, що забродчики

не могли її витягти живою і почали лупити по голові довбишками. Дельфін зомлів, і його викинули на берег, мов чорну копицю. Морський кіт гострим хвостом порізав одну підсаку й обшмугав одному рибальці ногу.

— Добра тоня! Нема де правди діть! — крикнули рибалки. — Пане отамане, справляй могорич!

Перша тоня була вся отаманська. Та тоня, що її тягли недалечко од куреня, цебто од дому, звалась домахою. Це було таке її назвище.

Кухар набрав риби в ночви і поніс до кухарського куреня готувати вечерю. Рибу позбирали в здорові шаплики й цебрики, і всі рибалки пішли на пересип до куреня пити могорич та вечерять.

Високо летіло полум'я під казанами, аж лизало язиком бантину. Сухий очерет тріщав і бризкав іскрами; дим валував клубками вгору. Риба кипіла в казані, а кругом казана на дзигликах сиділи рибалки й сушили на собі коло вогню мокрі сорочки. З сорочок йшла пара. Тим часом отаман частував рибалок горілкою. Чарка переходила з рук у руки. Кухар мішав огонь довгим покрасичем. Огонь палав. Як вечеря була готова, кухар швидко поставив перед забродчиками стябла з свіжою рибою й налив у миску «сторчака», цебто юшки.

Рибалки вечеряли коло багаття. На фоні чорної ночі всі вони так білили проти вогню, ніби вогонь пронизував їх наскрізь, ніби вони були вилиті з білого прозорого скла.

Рибалки були веселі, жартували, дражнили один одного прізвиськами. Одного рибалку з таким здоровим носом, як цибуля, подражнили Цибулею, другого — Перепелицею, третього — Задерихвостом. Інших дражнили так, що й казати не годиться. Один Микола сидів смутний, похиливши свою чорноволосу голову. Життя у забродській ватазі здавалось йому луччим, ніж на сахарнях, ніж у Вербівці в лихого пана. Отаман був чоловік свій, не пан. Їжі, поживку було доволі, та тільки дума про Нимидору не виходила в його з голови. «І що вона поробляє, безщасна, з малою дитиною, з старою матір'ю? Чи жива вона, чи здорова? Чи вернеться він коли-небудь до неї, чи побачиться коли з нею на цім світі?»

Край неба викотилась, ніби з моря виплила, блискуча вранішня зоря, а за нею почало червоніть небо. Море стояло тихе і гладеньке, як скло. Рибалки розійшлись по куренях спати. Декотрі попадали на землі коло багаття і захропли, аж пісок задвигтів під ними.

Через кілька день отаманова жінка та дочка вивезли возом харч для забродчиків. До отаманового хутора було недалеко навропростець, по пересипі та поза озером.

Мокрина знімала хліб з воза й клала на простелене на траві рядно, її чорні коси лисніли на сонці, мов чорні лиснючі гадюки, а червоне намисто ще побільшувало рум'янець на її щоках. Легкий стан гнувся, як тополя на вітрі, тоді як вона доставала хліб з воза і клала його на рядно.

— Позабирай у віз рибу та вези у місто на продаж, — промовив отаман до жінки. — А ти, Мокрино, зоставайся на хазяйстві.

— А хіба ж я не втраплю до города, чи що? — промовила Мокрина весело і дуже сміливо. — Нехай мати хазяйнують дома, а я трохи проїжджусь у город. Оце хочу набрать собі на новий керсет в крамниці.

— Про мене, їдь, — сказав батько. Він знав, що дочка поставить на своєму, коли того схоче, і не сперечався.

Мокрина посклала на ряднині хліб і зирнула на рибалок очима, неначе блискавкою. Вона вгледіла Миколу, і все її лице до самих брів ніби зайнялося. Микола поздоровшав на чистому морському повітрі й покращав. Чорні брови, чорні вуса запалили серце молодій дівчини. Мокрина не бачила на своєму віку такого гарного бадьористого чоловіка, таких чорних брів, таких блискучих карих очей.

Микола глянув на її молоде лице й чогось пригадав собі Нимидору. Він неначе побачив її тутечки на степу, побачив ніби її всю до самих маленьких пружків лица: побачив повний вид, чорні брови, навіть велику хустку на голові й червоне намисто на шії з дукачем. Серед фабрицьких машин, серед фабрицького галасу він був почав її трохи забувати, але тут край широкого моря, на вольному степу, на чистому повітрі в його серці знов прокинулось давнє щастя й навернуло сльози на очі.

«Дівчино-горлице! Коли б ти знала, якого жалю ти мені завдала!» — подумав Микола, глянувши на Мокрину.

Мокрина забрала рибу, проворно скочила на візок, мов степова коза, і поїхала додому понад озером. Микола довго дивився слідком за нею, як синів оддаєки на возі її керсет і чорніли коси на голові проти вечірнього сонця.

Сонце впало в степ за очеретом і погасло, а з лиману виступив червоний місяць і пустив на воду широку іскряну стежку. Надворі темнішало. Ввесь степ, і лиман, і озеро, і море — все закуталось в якийсь чарівний тихий світ, повилось прозорим сизим туманом. Широкий простір, широкий без краю вигляд навів на Миколу важкі думи. Огонь під казаном палав; дим білів клубками проти місяця. Стовпи з бантиною чорніли в диму. Забродчики жартували, сміялись, а Миколі було не до сміху, не до жартів. «Чи не вернутись би до Вербівки та забрати в степи, жінку, й матір, і дочку?» — не раз думав та гадав він; але як згадав, скільки він пройшов того степу, скільки поминув сіл, містечок, ярів та лісів, як згадав свого пана, то й махнув рукою.

Рибалки продражнили Миколу Смутком.

Настало душе, гаряче літо. Риби ловилось все менше та менше. Отаманська дочка частіше та частіше навідувалась на берег, та все трохи ніби чіплялась до Миколи. Це залицяння усім кинулось в очі, навіть батькові.

VI

Як минуло літо, отаман почав ділитись заробітком: взяв собі половину, а другу оддав грішми забродчикам. Влов був дуже добрий. Рибалки заробили чимало грошей і задумали погулять. Вони всею ватагою пішли в Акерман, посправляли собі нові свитки, а деякі пошили сині суконні жупани, купили ясні червоні одеські пояси, нові смушеві шапки; потім най-

няли музики і з музиками, з церемонією перейшли город і пристали коло одного шинку. Повбирані в нову одержу, попідперезувані червоними поясами, вони гордо й пишно йшли по вулиці на гарячому сонці, понадівавши шапки набакир. Їх червоні широкі пояси червоніли на сонці, як жар, а довгі кінці поясів з торочками теліпались аж нижче од колін.

Рибалки посідали цілою ватагою на лавках коло столів і почали частувать один одного горілкою. Музики грали. Рибалки весело гомоніли. Після закуски вони почали кружлять пиво. Забродчики з близьких сіл пили менше, але бурлаки й приблуди та усякі пройдисвіти не вважали ні на що й розсипали гроші, як полову. Деякі почали танцювати. Микола сидів мовчки та тяг з пляшки пиво.

— Гей, Смутку! годі тобі смуткувать; йди танцювати! — гукнув Задерихвіст і поцуприкував Миколу за рукав свити з усієї сили.

— Ти думаєш, що я не вмію гулять! — сумно обізвався Микола. — Брешеш, вражий сину! Ще й тебе навчу цього дива.

— Ба, брешеш, не навчиш! Щоб Задерихвоста хтось вчив пити й гулять! О, брешеш, сучий сину, не докажеш! — промовив Задерихвіст, вже трохи п'яний.

— А як докажу, що буде? — промовив Микола.

— Куплю пляшку дорогого вина. Ти думаєш, мені шкода грошей? Пху! От що мені гроші! Мені гроші — полова! — кричав палкий бурлака.

— Ану, задирай лиш хвоста вгору! — крикнув уже зовсім п'яний Цибуля. — Побачим, чи вмієш гедзкаться.

Задерихвіст почав і справді гедзкаться: пішов такого тропака, наче й справді його гедзі кусали і в спину, і в п'яти, і в підшви. Він кидав ногами, викручував п'ятами, аж земля летіла музикам у вічі; згодом зачепив чоботом стола, і пляшки посипались додолу. Поли синього короткого жупана метлялись та крутились, ніби крила вітряка, а червоний пояс миготів на сонці, неначе зайнявся й палав.

Микола не втерпів і почав проти Задерихвоста садить гопака; за Миколою пішов у танець Цибуля, за Цибулею Перепелиця, за Перепелицею Макогін, а далі вискочив з-за стола Свербигуз. Половина ватаги пішла у танець, і, здавалось, ніби ватага вітряків схопилась з місця й затанцювала й замахала крилами. Махали руки, дригали ноги, метлялись поли синіх жупанів, чорних свиток; між тим усім блискали довгі кінці червоних поясів. Задерихвіст перев'язав чорну шапку червоним поясом. Цибуля причепив до пояса велику шовкову хустку, Микола зняв шапку й вихав нею над головою.

— Шинкарю! давай лишень сюди дорогого вина! — крикнув Задерихвіст, сідаючи на лаву. — Нема більше моці; Микола виграв!

Жид виніс пляшку дорогого вина. Бурлака витяг з гамана гроші і шпурнув жидові на стіл.

— Наливай! Задерихвіст гуляє! Бурлака п'є, бо гроші є! Пий, гуляй, не жалуй грошей.

Жид не сердився й наливав вино в чарки, сховавши в кишеню гроші.

— Ти думаєш, що й ми не куштували ніколи дорогого вина! — гукнув Корчака. — Давай ще дорожчого, того, що п'ють найбільші пани.

Жид виніс поганшого вина й здер більші гроші з бурлак.

Настав вечір, і п'яні рибалки ще довго танцювали, співали та пили. Декотрі позвальновались і лежали коло шинку в просі. Корчака розсипав усі гроші й почав пити набір; за ним почали пити набір і другі бурлаки. Опівночі все затихло і вгамувалось. Ватага лежала покотом на землі й хропла на весь майдан; тільки два забродчики, побравшись попід руки, довго швендяли по майдані та все приказували: «І цур йому, пек йому! Ходім, бра в солому. Держи цабе, то якраз потрапимо в ворота до клуні. Бери цабе! Та не пхайся-бо. Он! Он-дечки стоїть ожеред соломи!» І вони, замість соломи, звалились у бур'ян, попадали лицем в кропиву й поснули як вбиті серед майдану.

Другого дня забродчики почали похмеляться. Декотрі хазяїни розійшлись додому, але бурлаки ще довго гуляли й тільки на третій день вернулись на роботу, покинувши багато грошей у шинкаря.

Тим часом Корчака з двома вербівськими бурлаками зостався в городі, зовсім розпивсь, розледащів і мусив заставити в жида новий жупан і нові чоботи. Він зустрівся з давніми товаришами-бродягами і обікрав з ними одну жидівку: забрав з скрині срібні ложки, котрі лежали в неї в заставі, забрав шабаскові ліхтарі, ще й украв з десяток карбованців. Злодії перепродували ложки й ліхтарі одному жидові, а тим часом набігла поліція й половила їх з ложками й з ліхтарями. Їх повели в поліцію. Саме в той час Мокрина з матір'ю продавала на базарі рибу, бачила всю ту комедію й прочула, що становий готується тієї ночі набігти з десятичними на батькову ватагу й половити усіх бурлак. Вона покинула матір на базарі, пішки майнула до рибальських куренів і розказала про все батькові й Миколі.

— Ховайтесь, де хто знає! — промовив отаман. — Про мене — в степи, про мене — в комиші, про мене — на море, бо буде біда. Пересидьте якийсь час та й знов вертайтесь на роботу, як минеться оце лихо.

Бурлаки розбіглись в очерети, як курчата в бур'ян од шуліки.

— Сідай, Миколо, в човен та тікай на море; закинь там кішку та й стій, доки я дам тобі знати з берега, бо в очеретах небезпечно ховаться, — пошепки сказала Мокрина Миколі. — Я запалю вночі на березі багаття і, як буду підкидять вгору головешки, тоді вертайся.

Микола кинувся до малого човна й став човном на морі за кілька верстов од берега. Він бачив звідтіля, що люди на березі заворушилися, мов комашня, і припав ниць на дно човна: то набігла на куринь поліція.

День був гарячий. Сонце сипало полум'ям з високого неба. Микола зоглядівся, що в його не було ні шматка хліба, ні краплі води. Йому схотілось їсти, а потім пити: в його посохло в горлі, в роті. Вода кругом човна ще більше дражила його; печія й смага ще гірше пекла його в грудях, у горлі. Він ждав

вечора, як свого щастя, поглядав на сонце, а сонце ніби стояло на одному місці й не ворушилось. Перед ним стояв дужкою рівний берег, а за ним на синьому морі плив здоровий корабель, розпустивши всі свої білі вітрила. Гордо й пишно, як білий лебідь, ледве сунувся корабель по воді. Пишні вітрила понадимались і білили проти сонця, ніби виткані з дорогого лебединого пуху, перемішаного з сріблом.

В одному місці, де небо сходилось з морем, де білів легенький туман, з'явилась чорна пляма. Та пляма все більшала швидко і все наближалась, неначе сунулась морем якась темна копиця, котра ніби росла й ширшала. Микола почував, що тихе море задвигтіло під човном, неначе хтось торкнув море з дна. Темна копиця стала ніби здоровою скиртою, та все сунулась до берега. Тоненький край її заблищав проти сонця, неначе срібна каблучка. Білі вітрила на кораблі стали проти неї ще біліші й блищали, неначе проти чорного пораненого поля. На небі раптом зашуміло й загуло, неначе сосновий ліс на вітрі, а чорна хмара так швидко росла й бігла, що можна було слідкувати за нею очима. Море почорніло під нею, і вона в одну мить неначе поглинула корабля. З моря набігла хвиля з білими густими гребенями і почала ніби танцювати кругом човна.

Микола був вперше на морі. Його тверда душа трохи сполахалась, але його горе було важче од тієї хвилі. Він сидів на човні й сумно дивився на того звіра, що набігав на його.

В море впало кілька здорових важких крапель дощу, а за ними разом несподівано загув страшний вітер, кинув човен вгору, як трісочку. Посипався, як з решета, наглий краплистий дощ, а далі полив як із відра. Море застогнало й загуло, як сосновий бір в час бурі. Берег закутався в туман та в дощ. Сонце зайшло з хмари. Все змішалось в одну мить і злилось до купи: і земля, й море. На морі стало поночі, і тільки вітер свистів, шипів та ревів, як звір.

Вода почала заливати човен. Високі білі гребені бились об дошки, підскакували вгору, перелітали через човен. Микола почав виливати воду з човна пригорщами.

А в той час на березі в курені сиділа Мокрина і дивилась на страшне море. У неї на душі похололо. Вона плакала, як мала дитина, і не зводила очей з того місця, де стояв на морі човен, доки небо одразу вияснилось, доки перестав вітер в одну мить, неначе втік з моря на степи, щоб нагулятися ще на степах досхочу на роздоллі.

Надворі разом стихлилось. Швидко море з берега заблищало, все вкрите білими гребенями по зеленій воді, як буває сінокос вкритий довгими покосами. Сонце ясно блищало з-за хмари; небо над морем стало сизе, і на тому сизому небі заблищала пишна веселка. Вона оберлася одним дуже широким кінцем об море, а другим потяглася далеко за озеро, за плавні в рівний широкий степ. Червоні, жовтогарячі й жовті веселчані смуги були такі ярі, неначе горіли тихим полум'ям, а через широкий край веселки, розстелений, як павичевий хвіст, по морі, було ясно видно зелене море. Білі гребені на хвилях, пофарбовані то червоним, то жовтим, то синім

кольором веселки. Веселка захопила й корабель з його мокрими вітрилами і неначе вкрила його якоюсь пишною дорогою тканиною.

Мокрина нагледіла чорну цятку між білими хвилями і зраділа, як мала дитина. Вона ждала вечора і задумала, по-таємці од батька, одвезти Миколі хліба й води.

Тим часом до куреня вернувся становий з десятицкими. Вони дурнісінько блукали в очеретах та в оситнях, не знайшли бурлак і тільки змокли до самих сорочок. Становий поїхав в місто й поставив на варті десятицких на всю ніч, обіцяючи навідатись з міста другого дня.

Надворі почало смеркати. Мокрина взяла тикву з водою, хліб і вареної риби і пішла буцімто додому, а тим часом вона зайшла далеко-далеко за крутий берег, знайшла легенький човник, сіла в його і почала ждати, поки зійде місяць. Вона боялась поминути в темряві Миколин човен і виплисти далеко в море.

Зійшов червоний місяць. Мокрина вхопила весло і полинула на море.

Микола ввесь мокрий сидів на човні, мов дерев'яний. Він несподівано угледів, що до його наближається човник. Йому здалося, що то за ним гониться десятицкий, і він підняв уже важке весло, щоб телепнуть його по голові, як трапиться між ними спотичка на воді, але запримітив, що в човні сидить дівчина. Червонуватий світ заблищав на її виду, на синьому керсеті, на білих рукавах.

— Це я! — тихо промовила Мокрина, і її легенький човник стикнувся з Миколиним човном і стукнув, ударившись об Миколин човен.

Микола не йняв віри своїм очам: але чорні брови ясно чорніли на дівочому лобі, а рум'янець на щоках було знать навіть при місяці.

— Десяцькі zostались коло куреня на варті на цілу ніч. Я знала, що в тебе нема ні шматка, ні скибки хліба, і оце привезла тобі хліба, води й риби.

І з тими словами вона поставила в Миколин човен тикву з водою, поклала хліб та рибу.

— Спасибі тобі, Мокрино! Яка добра в тебе душа! Чи пак батько знає, що ти тут? — спитав Микола.

— Ні, не знає й не знатиме, бо я йому за це не скажу. Хіба ти скажеш...

— Навіщо мені казать... — непривітно промовив Микола.

— Як ти не скажеш, то я сама не признаюсь, хоч би мене батько замордував і вбив. Для мене нема й не буде ніякої притичини, щоб одвідать тебе й нагодувати.

Микола догадався, що смілива Мокрина привезла йому харчі неспроста, і не знав, що й казать Мокрині.

— Чи вже ж ти не боялась сама плисти човном вночі? — спитав Микола.

— Не боялась, бо знала, що тебе знайду. А з тобою мені не страшно. Чого ти такий смутний?

— Нема чого мені веселим бути.

— Ти, певно, покинув батька-матір десь далеко. Тобі жалко за своєю стороною, шкода батьків.

— Мій батько вмер, — тихо обізвався Микола. Мокрина не насмілилась більше його розпитувать і промовила:

— Знаєш що, Миколо! Я тебе проведу в озеро через єрик в очерети. Там тобі буде безпечніше пересидить лиху годину. Висмикни кішку та рушаймо в дорогу.

— А ти ж не наведеш на мене десятицких? — з острахом спитав Микола.

Мокрина спалахнула якось уся, усім тілом. Вона палко промовила:

— Не на те я тебе люблю, щоб виказати або видати десятицким.

Миколі стало ніяково, стало й жаль бідної дівчини, жаль її чорних брів і рум'янцю. Він трохи не вимовивсь, що він жонатий, але як глянув на пишні дівочі брови, на молоде палке лице, на хисткий стан, то його слово несамохіть задержалось на язичі. Мокрина сиділа з ним поруч. Їх човни черкались боками. Він почував огонь од її гарячого лица, і краса степової дівчини причарувала його на той час при ясному місяцеві, ніби краса русалки.

Мокрина погнала свій човник до берега. Човен, як качур, полинув по воді. Микола поплив слідком за нею.

Вона повернула човен в один єрик, прокопаний в озеро, і вони попливли по озеру. Швидко зашелестів об човен густий оситняг, і Мокрина погнала човна між двома рядками оситнягу, ніби по канаві. Чисте, незаросле місце то звужувалось, то місцями розходилося, ніби озерце, то йшло між очеретами, неначе широка річка, потім знову звужувалось, крутилось на всі боки, а далі човен заплив в таке вузьке місце, що ледве сунувся між двома стінами високого, як ліс, очерету. Мокрина спинила човна.

— Сиди ж тутечки, Миколо, та жди мене. В це місце не потрапить сам батько, не то що пришелепуватий отой становий. Я буду привозить тобі харч і чисту воду, доки мине лих.

Мокрина повернула свого човника назад.

— Прощай, Миколо! — промовила вона.

Микола подав їй руку на прощання. Мокрина потяглася за його рукою, обвела свої гарячі, голі по лікті руки кругом його шиї і впила в його губи своїми повними, як вишня, гарячими, як жар, губами.

— Прощай, Миколо! Я тебе люблю й любити буду, хоч маю й пропасти. На добраніч! — промовила Мокрина, і Микола тільки тоді опам'ятався, як зашелестів десь гнучкий очерет.

— Боже мій, що зо мною діється? Нимидоро, моя голубко, моя безталанна ластівко! Чи вже ж оце я тебе мушу навіть забути?..

Місяць високо викотивсь на небо, як здорове кружало, і заглянув в човен через високий очерет. Микола сидів немов дерев'яний, схиливши голову. Здавалось, що він був такий мертвий, як і той очерет, що понависав своїми китицями над його човном. Перед ним лежав цілісінький хліб і стояла непочата вода в тикві. Увесь той день здавався йому якимсь дивним

сном, і в тому сні ніби впливала з моря зеленоока красуня русалка, причарувала його чорними бровами, поцілувала і знов впірнула в воду на морське дно, попікши його душу ласкою, пишними очима та гарячими поцілунками й обнімками.

Довго сидів Микола, похиливши голову, та думав про Нимидору. Вже перед світом він наламав очерету. накидав у човен, напився води, повечеряв і ліг спати. І йому все вивиджувалось широке море, вкрите білими хвилями й брижами; снилась ясна веселка на морі, а по тій веселці наче сходила до його Нимидора ніби па східцях, в стрічках та квітках, в червоних чоботях, в намисті та зеленій керсетці. Там, де веселка падала кінцем на море, там плавала Мокрина з зеленими кісьми з осоки і ніби ждала Нимидору, щоб потягти в страшне клекочуче хвилями море.

Мокрина опівночі вернулась до куреня. Батько вже куняв.

— Де це ти була так довго? — спитав в Мокрини батько.

— Поралась коло куреня та, вертаючись од криниці з водою, заблудила й довго блукала скрізь. Я вже сама не знаю, як я не потрапила на дорогу. Мабуть, мене нечистий водив.

— Мабуть, і справді нечистий водив тебе до півночі, — обізвався батько. — Гляди лишень, Мокрино, другий раз не барись так довго.

Другого дня вранці Мокрина пішла додому, а ввечері знов прийшла до куреня, взяла хліба, риби й води і знов ввечері попливла човном у плавні, де сидів Микола.

— Чи й досі десяцькі стережуть? — спитав Микола в Мокрини.

— І тепер ночують коло куренів, ще й вранці навідувався скажений становий. Сиди, Миколо, нишком, доки вони поїдуть.

Мокрина знов промовляла до Миколи ласкавими словами, а Микола смутно обзивався до неї. Йому було й жалко молоді палкої дівчини, було жаль і гарячого кохання; але в його ніяк не повертався язик признатись Мокрині або хоч натякнути, що він жонатий і вже має дочку.

Мокрина знов пізно вернулась до куреня, знов сердився та лаяв її батько.

— Ти, Мокрино, неспроста приходиш пізно додому. Як мені й завтра опізнишся, то я на тобі поб'ю ломаку. Чи чуєш?

— Та вже ж чую: не позакладало мені вух, — обізвалась Мокрина, розсердившись.

— І де ти бродиш? Де ти волочишся? — спитав сердито батько.

— Я не бродила й не волочилася, а тільки одвезла човном в комиші бурлакам харчі та води. Хіба буде добре, як вони згинуть од голоду?

— Чи всім возила харч, чи тільки одному? — спитав понуро батько.

— Та Миколі, коли сказати щиро по правді, — сміливо одказала Мокрина, неначе одрубала.

— Хіба ж ти не знаєш, що він не парубок, що він жонатий? — сказав батько.

— А хоч би й жонатий, що мені до того, — ледве промовила Мокрина, ніби для неї було байдуже за це: але вона почува-

ла, що в її серце ніби шпигнуло ножом. Вона ледве встояла на ногах, вийшла надвір і залилась слізьми. І жаль, і горе, і кохання — все заразом піднялось в її душі й неначе затопило всю її душу слізьми, як повіддя весною затоплює береги.

Тим часом десяцькі, нічого не діждавшись і ні за що не дізнавшись, поїхали додому. Мокрина насилу діждала вечора і, нікого, по своєму звичаю, не питаючись, побігла до човна і попливла до Миколи.

Микола вгледів її заплакані червоні очі і дуже здивувався.

— Чого це ти, Мокрино, плакала? Може, яке лихо трапилось? — спитав він.

Мокрина нічого не сказала на відповідь і тільки заридала. І сором, і горе було знати на її молодому лиці. Вона почервоніла, як намисто на її шиї, та все плакала. Микола був такий ласкавий до неї, так гарно дивився на неї! Вона і в голові не покладала, що він її не любить.

— Миколо! чи то правду казав мені батько, що ти жонатий?

Микола вмить все постеріг, і йому стало дуже шкода дівчини.

— Коли тому правда, — сказала Мокрина, сміливо підвівши голову, — то забудь свою жінку, забудь для мене, бо як не забудеш її, то я сама собі смерть заподію: я повішуся або втоплюсь, я запугблю сама себе; і сама не знаю що я собі заподію, тільки не перестану тебе любити, поки й мого віку. Без тебе я не житиму, а тільки нидітиму. Я занидію і вмуру без тебе.

Мокрина яро й якось дико блискала карими очима, але після тих слів похилилась на край човна, мов гнучка очеретина, і заридала голосно, як плачуть малі діти. Микола бачив її маленькі руки з тонкими пальцями, що вп'ялися в криси човна, бачив шию, де червоніли разки доброго намиста.

— Не плач, Мокрино! Що ж маємо робить? Знати, така вже божя воля.

Микола сидів мовчки, а Мокрина не підводила голови і тихо хлипала. Весь дівочий сором вернувся до неї. Їй сором було підвести очі й глянути Миколі в вічі.

В очереті стало тихо, як у хаті. Водяна курочка впливла з очерету і крутилась по воді трохи не коло самого човна. Дика качка вилась над плавнями, ляскала крильцями і впала в очерет коло самого човна, але злякалась, закахкала на все горло, наче крикнула з переляку, затріпала крилами і знов пурхнула між очеретом, набобивши шелесту.

Мокрина насилу підвелась, посиділа, затуливши очі рукавом, а далі промовила, наче нічого між ними й не було:

— Бери весло та правуй за мною. Тепер тобі можна вернутись до курення: вартіві зникли, од'їхали од куреня.

Мокрина сіла на човні, вхопила весло, одіпхнула ним полеглий очерет і посунула вперед свого човна. Микола поплив за нею. Вони пливли між очеретами, через озеро, і Мокрина не обернулась до Миколи, не заговорила з ним, не подивилась на його. Її міцна душа задавила в собі всі сльози, та не задавила свого безталанного кохання.

Мокрина знову пізно вернулась додому, батько знов накрив її мокрим рядном.

— І де ти в іродового батька волочишся! — з гнівом крикнув батько. — І чого ти ото ходиш до бурлаки?

Ходжу тим, що його люблю. Лайте мене, бийте мене, а я все-таки його любитиму.

— Пху на твого дурного батька, на твою дурну матір! — крикнув батько, несподівано вилаявши самого себе й свою жінку. — Он до тебе восени прийдуть старости. Готуй рушники.

— Як прийдуть, то й назад підуть, — сказала Мокрина і пішла на город.

Розпуджені поліцією бурлаки знову збіглись до куреня, знов почали ловить рибу. Починалась тепла тиха осінь. Забродчики попросишали єрики, повикидали пісок і почали ловить кефаль. Пожирувавши на плавнях, кефаль вже почала вертатись з озера в море. Забродчики ловили її в єриках, заставляючи єрики очеретяними тинками.

Робота на чистому повітрі, на вольному морі здалась вербівцям багато легшою, ніж робота в сахарнях. Вони стали здоровіші, веселіші, проворніші. Декотрі жонаті вербівці позабували своїх жінок і через десяток років поженились вдруге, заробили грошей, побудували собі вальковані хати й розпочали хазяйство. Акерманщина почала вкриватись українськими селами з садками й виноградниками.

Два вербівські бурлаки збудували коло отаманського хутора дві землянки і, поженившись, завели господарство. Потім десь узявся бассарабський жид і поставив на городі вітряк. Над озером зачиналось українське село. Вербівці на сміх назвали село Вербівочкою, хоч у ньому не було вербової й гілки. Микола вже зібрав грошей і хотів і собі ставити землянку. Йому так огидло бурлакувати, так забажалося осістися і оселитися на одному місці. Але в його все була думка вернутися коли-небудь додому, до жінки, до дочки. Та думка одбивала в його охоту завести оселю в далекій стороні й знов пхнула його в бурлацтво.

Раз восени, перед самою покровою, Микола сидів увечері над лиманом і відпочивав після роботи. Рибалки вже полягали спати. Микола взяв скрипку й розважав себе, граючи ті пісні, що Нимидора любила співати. Його думки літали далеко-далеко, понад Вербівкою, коло свого садка, коло свого двору, коло Нимидори. Коли це позад його щось зашелестіло; він оглянувся: то була Мокрина. Проти заходу блищали її темні очі, червоніло намисто на шиї. Вона стояла, підперши щоку долонею й слухала його пісню.

— Грай, а я послухаю, — тихо промовила вона, — я вже давненько стою та слухаю.

— Мокрино! йди додому. Твій батько буде сердитися на тебе й на мене. Скаже, що я тебе зводжу з розуму, збиваю з пантелику.

— Про мене, нехай сердиться: за всі голови! Байдуже мені! Що ж маю робити, коли ти знехотя мене зводиш з розуму.

— Схаменись, Мокрино! Ти думаєш, що ти мене не зводиш з розуму? Та що ж маю робити, коли моя така доля.

Микола несамохіть задивився на її тонкі брови, що чорніли, як шовкові шnurки; милувався її гарячим личком. На

його дихнуло знов жаром тих гарячих уст, що були вп'ялися в його тоді як він ховався в очеретах. Мокрина чарувала його тим огнем.

— Миколо, мій голубе сизий! — сказала Мокрина. — Чи зоря світає на небі, чи сонце грає, чи ніч вкриває землю, — думка про тебе тліє в моєму серці. Я вночі сплю, і як ти мені приснишся, то душа моя аж звеселиться й заграє, як ластівка на сонці. Прокинуся, тебе нема, — і моє серце знов замирає. Я нігде не знайду собі поради. Чи місяць світить, чи сонце гріє, на моєму серденьку туга та печаль.

— Не дражни мене, дівчино, своїм щебетанням; не запагублюй надаремно мого віку, бо я й без того безщасний.

— Миколо, забудь свою жінку! Ти ніколи вже не вернешся додому; ти за неї забудеш. А коли ти мене любиш, то я піду за тобою хоч за синє море. Я ладна втекти звідсіля з тобою хоч і зараз.

— Чи добре ж воно буде? Чи годиться ж мені кривдить твого батька, матір?

— Нащо мені батько й мати, коли я тебе люблю? Очі твої карі, біда мені з вами! Як я на вас гляну, то й плакати перестану. Нащо ж ти запалив мою душу карими очима? — промовила Мокрина жалібно, обертаючись до Миколи і ламаючи руки. — Прийми, море, моє грішне тіло!

Мокрина кинулась до моря, неначе прудка коза. Миколу взяв жаль. Він побіг за нею назирці, вхопив її за руку.

— Подумай, дівчино, непоміркована й нерозсудлива, що ти робиш?

— Радніша б я думати, та вже й думок не маю; радніша б плакати, та вже висохли всі мої сльози.

— Голубко Мокрино! — промовив Микола, взявши її за руки. — Потривай! Не губи своєї душі й краси. Я ж ніде не дінусь: буду тут служити. А хто знає, що далі буде, що потім трапиться з тобою.

Мокрина ніби знов ожила. Вона впала на Миколине плече й заплакала; заплакала тихими, як літня роса, сльозми.

Пізньою добою Мокрина вернулась на хутір, забувши сором, забувши за батька й матір і за все на світі. В її серці наче почала розвиватися весняна рожка й сповнила всю душу пахощами. Вона стала спокійніша. Ніхто не чув од неї ні пісні, ні жарту, ні веселого слова. Вона все сподівалась чогось, мала надію.

Микола довго стояв над морем. Хвиля тихо черкалась об берег і шелестіла, неначе ліс на тихому вітрі. Він заслухавсь, і йому здалося, ніби шелестять верби над Раставицею, над тією хатою, де спочивала Нимидора. А з його думки не сходило червоне личко Мокрини, її гарячі сльози і палке молоде кохання. Він дуже задумався, аж засмутився. Його душа заколивалась, як хисткий човен на хвилястому морі, та не надовго: міцна вдача перемогла це взрушення, перемогла серце і таки поставила на своєму.

Отаман полюбив Миколу й настановив його за крилаша, цебто за свого помічника; Микола з двома кодільничими глядів кодол, порядкував і правував усіма, як отамана не

було дома. В добрі роки він чимало заробляв грошей, але багато їх зоставалось в шинках, а найбільше тоді, як усі забродили гуляти гуртом в місті напропалу.

А Мокрина все виходила до Миколи вечорами, все дивилась на його чорні брови та карі очі. Вона все ждала й сподівалась чогось.

V

Другого дня після того, як Микола покинув Нимидору і пішов на заробітки, Нимидора мусила йти на панщину. Вона йшла на панщину — плакала, йшла з панщини — так само плакала. Настав вечір, і Нимидорі здалося, що вже минув рік, як Микола покинув її. Вона лягла спати на лаві коло кватирки і все слухала, чи не вернеться Микола, чи не постукає у кватирку. Тільки що стара Джериха задрімала на печі, Нимидора спросоння схопилась з постелі й закричала на всю хату:

— Мамо! вставайте, Микола прийшов!

Мати схопилась з печі, бо їй здалося, що знов щось страшне діється на селі.

— Де Микола? Що ти кажеш, Нимидоро? — спитала перелякана мати.

— Хіба ж ви, мамо, не чули? Микола постукав у кватирку; я йому одчинила двері. Він увійшов у хату, обняв мене, поцілував та й знов пішов. Мамо! він десь ховається у дворі.

Стара мати вигорнула з печі жарину, притулила до жарини скалку, роздмухала жар, запалила скалку й засвітила каганець. Нимидора стояла серед хати з дикими очима, з червоним, як жар, лицем.

— Може, тобі щось приснилось? Або щось привиділось? Може, тобі, дочко, так здалося? Чи вже ж пак він вернувся? Адже ж його пан зараз оддав би в москалі.

— Мамо, Микола в дворі. Ходім у двір, він десь ховається, — сказала Нимидора, — я літала слідом за ним по степах зо-зулею, а як він сів спочивать, я стала криницею. Він напився води; він плакав за мною, і його сльози впали на моє лице. Я вернулась з ним додому. Мамо, Микола ховається надворі.

Перелякана мати вийшла надвір; з нею вийшла й Нимидора. Надворі було поночі; була темна ніч. Ніде не було чути навіть шелесту верб на городі.

— Нимидоро, голубко! лягай спати та перестань думать про Миколу! — сказала мати, а в неї самої ноги і руки трусилились.

Минув день. Нимидора не переставала плакати. Настав вечір, і Нимидорі знов здалось, ніби Микола увійшов у ворота, перейшов двір і пішов у садок. Вона вибігла в двір. Мати догнала її й привела в хату.

— Мамо! я бачила Миколу. Він розмовляв зо мною в садку нишком і пішов через леваду в верби, ще й мене за собою манив.

Мати перелякалась: вона подумала, що Нимидора притулила Миколу і що до неї літає перелесник.

Тим часом по всьому селі пішла чутка, що до Нимидори літає перелесник. Одна баба розказувала, що бачила на свої очі, як огняний змії упав у вивід над Джериною хатою. Молодиці балакали, тяжко зітхали й наражали матері повезти Ни-

мидору в монастир, до одного ченця. Про того ченця скрізь по селах пішла слава, що він вичитує екзордію й виганяє з людей нечисту силу.

Стара Джериха вийняла з скрині сувій полотна, взяла карбованця грошей, найняла в сусіда конячку й повезла Нимидору в монастир.

Нимидора сиділа на возі бліда, як смерть, і навіть не знала, що з нею робили.

В суботу надвечори вони приїхали в монастир і пішли до старого ченця, отця Зенона. Ченця не було вдома. Його знайшли десь між скелями та лозами над Россю, де він трохи не втопився. Вся одежа на йому по пояс була мокра. Люди розказували, що нечиста сила мстилась над отцем Зеноном, завела його в річку, і якби не трапились люди та не витягли його, то нечиста сила була б його втопила.

А тим часом діло було зовсім не так. Отець Зенон, як завжди, пішов до шинку, добре впився і замість монастиря повернув між скелі та й шубовснув просто в Рось. Люди витягли його з води і мокрого привели в монастир. Він того дня не міг вичитувати екзордії й навіть не ходив до церкви на вечірню.

В неділю вранці отець Зенон проспався й прочумався, і до його почали приводить божевільних. Один божевільний чоловік усе хрестився й безперестанку кричав: «Господи милостивий! Візьми мене до себе!» Якесь молода модиця, свіжа й рум'яна, збожеволіла за журби та горя, бо перепечалилась. Вона безперестанку розказувала тими самими словами, як її коханого Петра взяли в москалі, як обголили лоба. Другу молодицю впіймали аж на дзвіниці, де вона задзвонила в усі дзвони; її привели в келію до ченця, вона кляла його в батька, в матір і несамовито кричала диким голосом, плювала на образи й на хрест.

Отець Зенон, низенький і товстий, як печериця, з товстими навислими бровами, все моргав за кожним словом та вичитував над Нимидорою екзордію. Нимидора уважливо слухала; вона сама пойняла віри в тому, що в її й справді сидить нечистий дух.

Оддавши ченцеві сувій полотна й карбованця, стара Джериха з Нимидорою пішли до церкви на службу, висповідались і одговорились. Нимидора вийшла з церкви спокійніша. Гарна півча в церкві, гарні образи, сила прочан — все те трохи її розважило й заспокоїло. Вона вернулась з матір'ю додому спокійніша, ніби й справді позбулась в монастирі нечистої сили.

Зосталась Нимидора ніби удовою. Взимку вона з свекрухою пряла панське прядиво, а влітку ходила на панщину. Вона оддала своє поле одному чоловікові наспіл на другу скибу. Минув рік, минув другий, про Миколу не було ні чутки, ні вістки. Нимидора розпитувала про його на ярмарках, ходила по сахарнях: ніхто не бачив і не чув про Миколу. Вже поросли верби й вишні, посаджені Миколою над Раставицею, а Микола не приходив. Нимидора ніби одійшла, але все журилась та все співала, сидячи зимою за гребенем, про милого, як він збився з дороги, вертаючись додому, як він «до іншої залицявся й од милої одцурався».

Десять год після того жила стара Джериха й на одинадцятому вмерла. Нимидора плакала за нею, як за рідною матір'ю. Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби почувала його дух у хаті; тепер у неї зосталась одна втіха — дочка Любка.

Любка росла, як у садку вишня. Вона була дуже схожа з лица на Нимидору; в неї були такі темні очі, такі чорні тонкі брови на широкому лобі, такі довгі коси. Нимидора жалувала її, пестила й не давала робити важкої роботи. Любці минуло десять год, вже пряла на рушники й готувала хустки.

— Дочко моя, сядь у вишневому садочку та вишивай рушники! Нехай я одна зазнаю горя. Коли б хоч ти була щасливіша од мене!

Любка співала, мов соловейко в гаю, та вишивала великий рушник хмелем та зірками. Нимидора неначе вдруге переживала свій вік в своїй Любці.

Хто давно знав Нимидору, той тепер не впізнав би її, така вона стала бліда та худа; повні щоки висохли й позападали; блиск в очах погас; тільки один рівний стан не зігнувся навіть од важкої роботи. Нимидору ізсушила, ізв'ялила нужда, як холодний вітер зелену билину. Лиха недоля ізстарилася її завчасу. Минула половина її літ, а вже здавалось, що Нимидора доживає свій вік.

Любка виросла й стала дівкою, гарною на все село. Нимидора завітчала її, милувала, як рожу в садочку. Тільки що минуло їй шістнадцять год, а до неї хлопці стали слаті старостів. Любку посватав гарний парубок, Олекса Чабаненко. Нимидора справила сирітське весілля без батька й прийняла зятя в прийми в свою хату.

Після Любчиного весілля Нимидорі нічого більше не зоставалось на світі і ніщо її не цікавило. Вона почала думати про свою смерть, наготувала собі сорочку й намітку, придбала грошей на похорон, на подзвінне, на євангелію. Кожної неділі, кожного празника вона ходила до церкви й на службу, і на вечерю. Щороку вона ходила до Києва в лавру на прощу та все молилась за Миколу по київських монастирях, щоб він був живий та здоровий та вернувся додому хоч перед її смертю.

Минуло два десятки год од того часу, як пішов в світи Микола; вже пішов третій десяток, і Нимидора вже почала забувати його. Вона почала забувати його вид, його очі, голос. Його вид манячив перед нею вже неначе в тумані. Нимидора почала слабувати й старітись, і знов їй забажалося побачити Миколу. Вона хотіла побачити його хоч перед смертю.

— Невже ж оце я вмиру й не побачу його перед смертю? — сказала Нимидора дочці.

І вона знов почала думати про його, сидячи за гребенем коло печі, думала про його, стоячи в темній церкві на вечірні, та все просила в бога, як останньої ласки, попрощатись з ним перед смертю.

Настала весна. Нимидора пішла до Києва, одговілась і вернулася додому. В неї все не виходив з думки Микола. Вона шукала його між богомольцями в лаврі, розпитувала в лю-

дей з далеких країв і нічого не допиталась. Микола почав їй снитись...

Раз Нимидорі приснилось, що вона жне з Миколою пшеницю на своєму полі. Надворі місячна ніч. Один повний місяць стоїть серед неба, а другий сходить з-за лісу, червоний, як жар, та здоровий, як віко од діжі.

Микола жне поперед неї, а вона поспішає за ним, та ніяк не дожене його. Коли підведеться вона, аж надворі вже день. Одно сонце серед неба, а друге тільки що сходить в червоних хмарах. Сниться їй, що вона молода дівчина, в квітках та стрічках, підперезана вишиваним рушником, убрана, як до вінця. Микола жне поперед неї, увігнався в високу, як гай, пшеницю, жне й не розхиляється, тільки блищить проти сонця його золотий серп. Вона бачить, що Микола молодий, з чорними кучерями на голові, в білій сорочці, підперезаний червоним поясом. Їй дуже хочеться подивитись на його лице, а він не обертається. Пшениця валиться йому на плече; з колосків бризкає золоте зерно, сиплється на чорні кучері, на білу сорочку і падає додолу. Потім одразу з колосків посипались іскри й обсыпали його білу сорочку. Микола обернувся до неї й глянув на неї. Вона побачила його молоде лице, чорні брови, ясні очі й зраділа.

Нимидора прокинулася і почувала, що її душа розтривожилась. Вона почала хреститись та молитись і знов задрімала.

І здається їй, що вона в Києві в лаврі, на вечірні на страстях. Лавра повнісінька людей. Всі люди стоять з свічками в руках. Уся церква в свічках, од низу до самого верху, а десь зверху, з високої бані, ллються голоси такі гарні, що їй здавалось, ніби вона в раю. Коли оглянеться вона назад, аж коло неї стоїть Микола, сивий, як голуб, з сивими вусами, тільки брови чорніють, як шнурки. В його лице нужденне, сухе, поморщене. Він бере її за руку, і вони вдвох з свічками в руках йдуть до стіни. Стіна розступилась перед ними. Микола веде її в печери, а за ними річкою лється народ з свічками в руках. Нимидора оглядається назад, аж увесь народ зник, і вони вдвох з свічками йдуть все глибше та глибше вузькими печерами. По обидва боки стоять домовини, а в тих домовинах лежать живі мощі з довгими сивими бородами, з чорними бровами і блискучими очима. Нимидорі стало страшно, а Микола все далі, все глибше веде її за руку. В одній домовині вона вгледіла отця Зенона, котрий читав над нею екзордію. Він усе моргав товстими сивими короткими бровами. Вже вони поминули всі мощі, минули мощі, що стояли закопані в землю до пояса; вже в них свічки погасли, а вони все йдуть глибше та глибше. Дивиться Нимидора, аж перед ними заблищав червоний світ; їй здається, що вона з Миколою вже на тім світі.

Узенька печера розступилась, і перед нею стала страшна здорова печера. Зверху понависало здорове каміння, розпечене й червоне, як гаряче залізо. Під однією скелею стояло смоляне озеро. Воно кипіло, як окріп в чавуні, клекотіло, билося в ключі під розпеченою скелею. Серед того озера стояв по пояс в смолі пан Бжозовський, ввесь чорний та обсма-

лений. На його голові чорніло волосся, і вся на йому шкура порепалась. Рогаті й хвостаті чорти висіли скрізь по камінні, неначе кажанки, і поливали Бжозовського зверху гарячою смолою. Нимидора подивилась на Миколу й побачила його старе, як у діда, поморщене лице, все облите пекельним червоним світом. Їй стало дуже страшно. Од духоти, од чаду вона не могла дихать і... прокинулась.

Прокинулась вона, встала й почала класти поклони перед образами за Миколу.

— Цього року я вмуру. Мені снівсья цієї ночі мій чоловік, та так страшно, що й сказати не можна, — говорила вранці дітям Нимидора, розказуючи сні.

— Та то, мамо, ви думаете за батька, то він вам і сниться, — сказала Любка.

— Ні, дочко, моя смерть вже в мене за плечима. Так мені оце стало важко, що вже не стає духу й дихать. Це вже моя смерть тисне мене в грудях. Коли б вернувся твій батько хоч перед смертю.

Через тиждень Нимидорі знов приснівсья сон, ніби вона блукає з Миколою вночі по якомусь широкому степу. Все небо вкрите чорними хмарами. Надворі душно, як у пеклі, а на всьому небі блискає страшна блискавка й гримить грім безперестанку, неначе в горобину ніч. По один бік блисне блискавка червоним світом, і вона бачить Миколи не лице все червоне. неначе з розпеченого заліза; з другого боку мигне зелена блискавка, і Миколине лице стає зелене, неначе в утопленика; то знов мигне вогонь ясний, як світ сонця, і перед нею майне молоде, пишне парубоче Миколине лице з рум'яними щоками, з чорними бровами. Нимидорі стало страшно. По всьому небі наче літають огнені змії; все небо ніби тріскається од верху до самого низу і вздовж, і впоперек, а навкруги широкий без кінця степ: ніде не видно ні деревця, ні хатини. Коли це одразу перед ними зашуміла по камінні річка. Небо посередині проломилось, і звідтіля зійшло сонце серед неба. Вона побачила за річкою на горі пишний садок, де між зеленими яблунями росло дерево з золотими яблуками, де на дереві шугали й співали райські птиці в золотому пір'ї, з золотими вінцями на головах, з павиними довгими хвостами. Вода шумить між камінням, підкидає вгору хвилі, а з каменя на камінь лежать хисткі кладочки. Микола пішов уперед і повів її за руку. Вона глянула наниз на страшний шум, і в неї голова заморочилась. Загримів страшний грім. Сонце впало з неба в річку. А блискавка все бігає по небі. Нимидора прокинулась і вся трусилась, ніби в пропасти.

— Дочко моя, знов мені снівсья твій батько і так страшно!.. — казала Нимидора дочці, і од того часу вона стала журиться і вдалась в сум та тугу.

Тим часом в народі пішла чутка, пішла й покотилась по селах, як грім по небу: то була чутка про волю. Народ зашумів, як бір в негоду. Встала, ніби з домовини, чутка про козаччину. В Васильківщині й Канівщині схопивсь бунт, як пожежа серед ночі. Народ піднявся й пішов ватагами од села до села, ніби хотів знайти скоріше волю. Всі записувались в козаки, бо го-

ворили, хто запишеться в козаки, той не робитиме панщини. Десь узялась звістка, що воля вже прийшла од царя, та її ховають од народу попи, бо держать руку за панами. Народ почав приставати до попів, щоб вони читали народові волю, почали знущатись над ними, мучити їх.

Та чутка, як хвиля на морі, звідкільсь пішла скрізь і дійшла й до Вербівки. Народ загомонів по ярмарках і розвозив гомін по селах. Нимидора повеселішала. Вона думала, що от-от Микола почує про волю й, може, вернеться в Вербівку.

— Господи, коли б мені пожити на світі хоч рік. Я знаю, що Микола вернеться, почувши про волю, і попросається зо мною на цім світі за свою провину, — говорила Нимидора.

Цвіли садки і одцвітались, а Микола не вертався. Вже зелене жито почало половіть, а його не було. Нимидора почала слабувать і залежуватись. Настала петрівка. Нимидора насилу одговілась. Вже її насилу носили ноги. Вона зсохла, зв'яла; лице поморшилось і потемніло; тільки темні очі блищали між жовтими зморшками.

Раз Нимидора сиділа коло вікна й дивилась в одчинену кватирку. В садку зеленіли вишні й груші, щебетали соловейки, а в далекому лузі між вербами кувала зозуля. Коли це проз самий її вид пурхнула в кватирку ластівка, покрутилась у хаті кругом стін, сіла на образ, пощебетала, знялась, знов пурхнула назад в кватирку і сховалась в вишнях.

— Це вже моя смерть приходила по мене! Це недурно прилетіла в хату ластівка, — сказала Нимидора дочці.

Через тиждень Нимидора лягла і більше вже не вставала, її здавило в грудях, і в неї не стало духу дихать. Вона все прислухалась, чи не йде Микола. Посилала Любку за двір виглядать та все тривожилась, як собаки гавкали надворі.

— Піди, дочко, одчиняй ворота; батько прийшов, щоб попрощатись за свій гріх. Щось застугоніло коло воріт, — казала ніби через сон Нимидора, ледве розплющуючи вії й віка.

Любка виходила на подвір'я і знов верталась до хати. Нимидора насилу зводила дух.

— Любко, чи не прийшов батько? Мені здається, що я чула його голос за вікном, — сказала, як через сон, Нимидора.

— Ні, мамо! бог з вами. То соловейки щебечуть в садку, — промовила Любка.

— Якби він прийшов, мені була б, може, полегкість, — сказала вона.

Нимидора не побачила Миколи й перед смертю. Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною. Сусіди завертіли їй голову наміткою й поклали на лаві. Нимидора лежала жовта, як віск. Сусіди входили й виходили, а Любка голосила над матір'ю, припавши до неї. Вона так гарно плакала, що всі молодіці в хаті плакали вкупі з нею.

— Ненько моя, голубко моя! Нашо ж ти мене так рано покидаєш? Чи я ж тебе не любила, чи я тобі не годила? Чи я рано не вставала, чи я тебе не доглядала, що ти мене навіки покидаєш?

Ненько моя, ластівко моя! Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз вилила, що не схотіла на цім світі жити, та поли-

нула, як сива зозуля, в далеку сторононьку. Коли ж тебе, моя матінко, дождать в гості? Чи глибокими снігами, чи зеленими лугами, чи білими вишневими садками?

Матусю моя, лебідонько моя! Звідкіль тебе ждати, звідкіль виглядять? Чи з заходу, чи з сходу, чи з-за синього моря, чи з широкого степу? Чи прибудеш до мене, моя матінко, бистрою річкою, чи буйним вітром, чи дрібним дощем, чи білою хмарию; чи прилинеш до мене сивою зозулею та закуєш в вишневому садочку?

Ненько моя, ластівочко, золоте насіннячко! Де ж тебе по-сію, моя матінко рідна? Чи в синьому небі, чи в зеленому лузі, чи в вишневому садочку? Чи зійдеш ти зіркою на небі, чи розів'єшся повною рожою в садочку?

Всі молодіці плакали й казали, що ніхто в цілому селі не вміє так гарно голосить, як молода Любка.

Поховали Нимидору на кладовищі рядом з її тещею і тестем. Любка посадила край могили вербу, а її чоловік поставив невеличкого хреста. Всі люди в селі жалкували за Нимидорою і просили бога, щоб їй хоч по смерті було легко лежати та землю держать, бо на цьому світі її життя було важче од сирої землі.

VIII

Микола все служив забродчиком в Ковбаненковій ватазі. Мокрина довго любила його та все давала гарбузи своїм женихам. Батько лаяв її, мати плакала, вмовляла, та нічого не вдіяла. Мокрина вийшла заміж аж через кілька год, тоді, як прохололо її серце і Микола покинув Ковбаненка.

Раз Микола полаявся і трохи не побився з отаманом. Почалась весна. Забродчики з отаманом збиралися плисти на море ловити рибу. Вони поскладали неводи на віз і вийшли з села цілою ватагою. Першу весняну красну тоню, по давньому звичаю, взяв собі отаман усю. Тоня вдалась і справді красна: невід був повнісінький баламутів, осетрів, білуги, лакерда та морських півнів. Рибалки насилу виволокли її на берег.

Отаман вивіз забродчикам могорич. Могорич був скупенький. Забродчики неначе ковтнули муху і почали підіймать отамана на сміх.

Красна тоня вдалась добра; але того літа риба ловилась дуже погано. Забродчики розділили восени дохід і насилу зробили по двадцять карбованців. Отаман їх трохи й до того обдурив: не дав всієї їх частки. Вони пішли в місто пити могорич, і їм не стало за що не тільки похмелитись, але навіть впитись.

Другого дня ввечері вони вернулись до отаманської хати дуже лихі. Отаманша винесла на вечерю черствого хліба і вчорашньої смаженої риби, котру в інший час вона викидала качкам як непридатний для людей поживок.

— Чи вже ж, пане отамане, в тебе не знайшлося кращої риби нам на вечерю? — спитав сердитий Микола. — Чи вже ж за ту красну тоню ми ще будемо їсти позаторішній хліб? Самі спожили свіженьку й гарячу рибку, а ви, мовляв, їжте й холодну й нетривну.

— А де ж я візьму свіжої? — сказав отаман. — Не вередуйте лишень та викиньте з голови оту дурість! Чи ви показалися, чи збожеволіли сьогодні?

— А ми ж десь узяли красну тоню, котра одна була варта нашої праці за ціле літо.

— Оце! Як коржа, так коржа! Як спечемо, то й дамо! — сказав насмішкливо отаман і тими словами роздратував Миколу.

Микола схопився з місця і крикнув:

— Давай, отамане, добру вечерю, а то полатаю боки оцим києм. Це справді знайшовся гарний давалець: роботи дає багато, а харч дає видавцем. Знайдемо кращих, здатливіших од тебе наймачів.

— Ти, Миколо, бунтуєш мені усіх забродчиків, бо їх намовляєш. Для таких намовників на змагання та колотнечу в мене нема місця. Одчепись од мене із своєю намогою, напитуй собі деінде хазяїна.

Микола вхопив в руки дрючка й кинувся до отамана. Отаман вхопив за кінець дрючка й потяг до себе. Між ними почалася тяганина, трохи це бійка.

— Пусті! — кричав Микола, посатанівши од злості.

— Ба, не пушу! Яке право ти маєш зо мною битися, — кричав отаман, — ти мені не пригонич і не хазяїн. Тут моя воля волить.

— Ти думаєш, як ти отаман, то й велике цабе? Били ми й не таких панів, як ти! — крикнув Микола з злістю й смикнув з рук дрючка так, що обшмульгав отаманові руки.

Отаман кинувся навтікача. Надворі наймит гарманував пшеницею, тягаючи волами колодку чи вал по розкиданих і розв'язаних снопах. Отаман перескочив через вал, через розв'язь і побіг поза волами. Микола зачепився ногою за вал, дав сторчака в пшеницю і тільки через це не достав отамана дрючком по спині. Отаман побіг кругом хати, а Микола погнався за ним навздогінці. Отаман вскочив у сіні й запер двері засовом.

— Не виходь же з хати, бо вб'ю! — гукав Микола, гуркаючи кулаком у двері та торгаючи двері за клямку.

Отаман знав Миколіні нориви і справді заперся в хаті та й не виходив, доки Микола не ліг спати.

Микола вдосвіта забрав свої манатки й пристав до другої ватаги.

Отаманові було шкода Миколи. Він служив йому дуже добре, працював і падував щиро коло роботи, помагав навіть в господарстві й був добрим крилашем. На другу весну він пішов до Миколи, перепросив його гарненько; і вони помирились і запили сварку й мир могоричем. Микола знов вернувся до Ковбаненкового куреня.

Довго служив Микола в забродській ватазі й заробив чимало грошей. Він поставив собі землянку, почав навіть хазяйнувати, але йому було тяжко й сумно жить самому, і він пристав до товариства. Тим часом з Вербівки все втікали люди од лихого пана Бжозовського. Багато їх тинялось по сахарнях, багато пішло на заробітки до Одеси. Буваючи в Одесі, Микола стрічався з вербівцями і зтягав їх до Ковбаненкової ватаги. Він

розпитував про Нимидору, про свій ґрунт, про матір, а врешті й про пана Бжозовського. Він добре знав, що вертатися до Вербівки не можна, доки животітиме старий пан. Тим часом Бжозовський багато втратив своїх панщанних людей і почав їздити скрізь по сахарнях та зганяти їх додому. Чимало людей половив він і вернув до Вербівки, та ніде не знаходив Джері.

Він пам'ятав його кулаки, і на його грудях і досі ніби вогнем пекло те місце, де його вдарила мужича рука.

В той час в Акермані настав становий, родом з Київщини, знайомий і навіть приятель Бжозовського. Перебираючись з місця на місце, він забрів аж на Бассарабію і досвідчивсь, що в забродських ватагах багато вербівських втікачів. Становий налетів несподівано з поліцією й на Ковбаненків курінь, похапав багато вербівців і між ними й Миколу, їх усіх позабивали в кайдани й посадили в тюрму. Становий зараз дав знати Бжозовському. Бжозовський, маючи діло в Одесі, поїхав до Одеси, а потім і до Акермана. В його душа стрепенулась од пихи. Він був ладен втратити пів-Вербівки, аби тільки помститись над Миколою. Бжозовський поїхав до Акермана і подав прошення в суд. Одначе йому не видали підданих без суду.

Довго сиділи в тюрмі рибалки, доки їх покликали на суд. Бжозовський ждав тиждень, ждав другий, а суду не було. Вже минув місяць. Бжозовський витратив багато грошей, проживаючи в Акермані, а суду все-таки не було. Бжозовському здалося з нудьги, що і його посадили в тюрму на висідку, як і його підданих. Нарешті його покликали в суд. Два москалі з рушницями на плечах привели на суд десять вербівців. Вони вгледіли свого пана й попустили голови. Один Микола сміливо дивився на пана своїми темними пронизуватими очима. Бжозовський, вже зовсім сивий, витріщив на нього свої здорові очі й, здається, був ладен з'їсти Миколу очима.

Перед судом стояло десять чоловіка бурлак. То не були ті обідрані, замлілі, миршаві бурлаки, які пробувають по українських сахарнях. Перед судом стояли здорові високі люди, повбирані в гарну одягу. Між усіма бурлаками визначався Микола своїм зростом, своїм рівним станом і гордим, сміливим поглядом. Його не зігнула недоля й тяжка неволя. Його брови і вуса чорніли, а голова вже ніби снігом припала. Виски й тім'я ще чорніли й лисніли, і тільки ніби білим пилом припали, а сивина обхопила його голову, ніби білим вінком, як буває у чорнявих людей з цупким густим волоссям. Він став високий та поставний чоловік з дужими руками, з широким станом. На його міцних руках було видно ніби дротяні напружені жили. З-під густих низьких брів блищали невеликі темні горді очі. Вид в його був сміливий. Чорні довгі вуса висіли, як дві гадюки. Вид його був одкритий, неначе випнутий. Ні один пружок лиця не ховався десь всередину; тільки очі лежали глибоко в ямках, ніби поховались десь під бровами, й виглядали звідтіля і розумно, й хитро, й сміливо, й гордо, та все дивились скося в бік, ніби казали, що вони нікому не ймуть віри. Інші бурлаки, побачивши свого пана, стояли похнюпившись. Здавалось, ніби вони побачили свою смерть, що підняла над їх головами залізну замашну косу.

— Як вас звуть? — спитав суддя в Миколи.

— Я Іван Посмітюх, — промовив Джеря неохоче низьким голосом, ніби з домовини.

— Він зветься Микола Джеря! — крикнув Бжозовський, не втерпівши, і заблищав своїми сірими круглими витріщуватими очима.

— Якого ти вероісповедання? — питав далі суддя по-великоруській.

— Бассарабського, — сказав Микола, не зрозумівши слів судді й думаючи, що він його питає про губернію.

— Я не про те питаю. До якої церкви ти ходиш? — питав далі суддя.

— Часом ходжу до кривдянської, а часом до акерманської, як трапиться.

— Та не про те мова мовиться. Якої ти віри? — питав суддя вже сердито.

— Якої ж я віри... християнської, такої, як і люди, — сказав Микола.

— Звідкіль ти родом? Де жив твій батько і як твій батько звався?

— Я таки тутешній з діда й з прадіда. Я родом з Кривди. Батько мій звався Посмітюх, і діда люди дражнили Посмітюхом.

— Він родом з Вербівки, з Київської губернії. — обізвався пан. дивуючись з Джериних слів.

— Я в Вербівці зроду й не був і навіть не знаю, де вона знаходиться і до якого пана належить, — тихо обізвався Микола.

— Ти втік з Вербівки вже тому буде більше як двадцять год, — сказав пан.

— Може, хтось коли і втікав, тільки не я, — гордовито сказав Микола, — я не волоцюга й не пройдисвіт.

Суддя розсердився, покинув питать Миколу й обернувся до інших бурлак.

— А вас як звуть? — спитав він у другого чоловіка.

— Я Грицько Посмітюх.

— Ви не родич Іванові Посмітюсі?

— Я його син, — сказав бурлака дуже тихо, спустивши зовсім очі додолу. Йому, очевидно, ніяково було брехати, та недоля силувала до того.

— А вас як звуть? — обернувся суддя до третього бурлаки.

— Я Карпо Посмітюх, — обізвався чоловік несміливо.

— Ви не доводитеся родичем цим двом Посмітюхам? — спитав суддя.

— Я Іванів брат, — неначе крізь сон промовив чоловік, зовсім похиливши голову, бо він був записаний в Кривді Миколиним братом.

Суддя спитав четвертого чоловіка, а далі п'ятого. І ті назвали себе синами Миколи Джері.

— Та й багачко ж у вас, чоловіче, синів, та ще й немолодих! — промовив суддя, сміючись, і з ним разом зареготались усі судчики.

Пан тільки витріщав очі на ту комедію і не знав, чи ті люди жартували, чи зовсім подуріли.

Другі бурлаки звали себе усякими прізвищами, якими їх записували в акерманських селах, але не тими, що їх звали у Вербівці. Пан насилу постеріг ту штуку.

Суддя заглянув у паспорти. В паспортах були такі самі прізвиська, якими бурлаки себе називали. Він звелів одвести бурлак до тюрми, а на суд привести того старосту й писаря, що видавали паспорти. Суддя знав, як робилось таке діло в Акерманщині, і тільки реготавсь.

Знов москалі одвели бурлак в тюрму, їм забажалося лучче йти на Сибір, ніж вертатись у Вербівку до пана. Вони знали, що пан не дурно приїхав і дурно не поїде додому. Бжозовський знов мусив ждати кінця того суду і вже не радий був, що виїхав з дому. Він тільки тішив себе тією думкою, що дасть Миколі кілька сотень різок, помститься над ним і оддасть його в москалі.

В той час, як бурлаки досиджували свій час у тюрмі, сталося велике й несподіване для бурлак діло. Прийшла народна воля, і панщина навіки загинула. Чутка про ту волю ще не дійшла в акерманський закуток, не дійшла до тієї тюрми, де поневірялись і нудьгували бурлаки. Але пан Бжозовський почув про те діло і ніяк не йняв тому віри.

Знов одчинились двері в тюрмі; знов москалі повели бурлак на суд. На суді вже стояв і староста й писар з Кривди. Там вже був і пан Бжозовський.

А тим часом прийшла оповістка про визволення селян од панщини. Про це вже оповістили в церквах тієї неділі. Суддя бачив, що бурлацьке діло розв'язувалося тепер зовсім інакше. Бурлаки стояли ніби під шибеницею. Суддя вийняв лист про волю й голосно прочитав його. Бурлаки нічогісінько не втямили через ту мову.

— Чи зрозуміло для вас, за що я прочитав? — спитав він у бурлак.

— Ні, пане! — обізвались вони.

Суддя почав товмачить їм, що вони од того дня вже вольні, не панщанні, а коли хочуть мати поле, то щоб хутчій вертались не до Кривди, а до своєї господи, звідкіль вони повтікали. Бурлаки стояли ні живі, ні мертві; однак ні один з них не йняв судді віри, і кожний мав на думці, що їх хитро дурять.

— Ну признавайтесь тепер, чи ви справді Посмітюхи? — жартував суддя. — Ви тепер не панщанні, а вольні, і вертайтесь, коли схочете, й додому.

Бурлакам здалось, що суддя підходить тільки до них штуками, щоб допитатись, хто вони такі.

— Ні, пане! Ми таки Посмітюхи з батьків, з дідів, з прадідів! — сказав Микола.

— А як я дам вам паспорти на волю і звелю вам йти до господи, ще й панщини не робить.

— Воля ваша! Ми таки кривдянські. Посмітюхи з дідів і прадідів, — знов сказав Микола. — Наша батьківщина й дізна, і наша держава в Кривді. Суддя махнув рукою, а пан Бжозовський стояв тепер ні в сих ні в тих, як стояли нещасні бурлаки з початку суду.

Бурлаки тільки тоді пойняли віри, як од їх оступились москалі з рушницями, як їх випустили і справді на село.

Тільки тоді вони ніби на світ народились.

— От теперечки ми вже й справді не Посмітюхи, — промовив Микола, — доведеться знов вихрещуватись наново на старі прізвиська, та не знаю, в кого й де вихрещуватись.

— Мабуть, у Вербівці, як казав суддя, — говорили бурлаки.

Пан Бжозовський мусив тьопатись назад до Вербівки, а бурлаки почали й собі лаштуватись в далеку дорогу. Вони поспродували, що мали, зібрали грошей, діждали теплих днів і весною розпрощались з отаманом та й рушили в далеку дорогу. Тільки позоставались ті, що поженились вдруге при живих жінках.

В той час в Кривді і в інших акерманських селах, по книжках, померла велика сила народу. Помер і невмирущий Посмітюх з усіма синами, братами й з небожами, та ще й в один день, а Кишинівська консисторія, роздивляючись книги, перелякалась од такої страшної пошесті та помірку в Акермані і в цілій Бассарабії. Пішла навіть чутка, що знов прокинулась на Бассарабії бендерська чума.

Знов перед бурлаками розіслався скатертею широкий степ; знов пішли вони знайомими шляхами. Вони ніби не йшли, а здавалось, самі ноги несли їх додому. В кожного на душі була думка то за матір, то за жінку та дітей, їм усім здавалось, що вони не жили, а тільки животіли на чужині, тиняючись в наймах по усяких місцях.

— Чи застанемо живими своїх? — несамохіть вимовився Микола; і ніхто не обізвався на його слова. Кожному було радісно, але над тією радістю в кожного на душі ніби лежав важкий камінь.

Багацько сіл, багато міст на Україні минули бурлаки; багато неділь налічили вони в дорозі, доки прибились до Вербівки. Садки цвіли й одцвітались, жито в полі знялося руном і пішло вгору, а вони все йшли та йшли, доки одного дня надвечір перед ними розіслалась на долині Вербівка. Всі бурлаки стали на горі й довго дивились на рідне село. Вербівка зеленіла своїми вербами, садками, огородиною. Кожний шукав очима своєї оселі й хати; в кожного сльози наворачались на очі. Вербівка дуже змінилась. Село розрослося понад Раставицею. На низині в одному місці ніби виріс край села новий куток.

Бурлаки спустились з гори й увійшли в село. З ними стрічались люди, та все незнайомі, та все ніби чужі.

— Чи є тут у вас на селі Джерина хата? — спитав Микола в одного парубка.

— Нема в нас такої хати. Була, кажуть, Джерина хата, а тепер вона вже Чабаненкова, бо баба Нимидора Джериха видала дочку за Чабаненка.

— Чи жива ще Нимидора Джериха? — спитав Микола, і в його затрусився голос, а з голосом затріпотіла уся душа.

— Того року вмерла; і недовго нездужала, — сказав парубок.

Микола тільки й примітив, що Вербівка закрутилась перед ним; була зелена, потім стала жовта, а потім ніби вкрилась туманом, а потім він вже й не бачив її за слізьми, неначе над

селом схопилися хмари і залили дощем усе село. Микола пішов знайомою греблею. Верби по обидва боки греблі стали такі товсті, що їх трудно було обхопити вдвох. Він повернувся переулком і вгледів свою оселю.

«Що ж тепер я знайду на своїй оселі?» — міркував Микола, підходячи до воріт.

Микола прийшов до воріт і сперся на них, похиливши сиву голову та оглядаючи подвір'я. Де колись стояла повітка, там тепер давні вербові кілки стали товстими та здоровими вербами. Хата осіла й трохи перехнябилась на бік, на причілок. Вікна покосились, двері понижчали й трохи ввійшли в землю. Тільки стіни біліли, як і колись давно. Старе дерево в саду посухло, а на його місце повиганялись молоді буйні яблуні та вишні.

Микола перейшов двір, рипнув сінешніми дверима і ввійшов у хату. Молода молодиця поралась коло печі, а якийсь молодий чоловік стояв коло стола. Молодиця була ніби рідна Нимидорина сестра: така вона була схожа на Нимидору. В неї достоту були такі чорні брови, такі темні очі; тільки вид у неї був худіший, і вона була тоненька й угла, ніби захарчована ще змалку. Миколі здалось, що то була Нимидора в той час, як він ще сватав її й залицявся до неї.

— Добри вечір вам! — промовив Микола, дивлячись на хазяїна й на хазяйку заплаканими очима.

— Доброго здоров'я! — обізвалась Любка й широкими очима глянула на Миколу.

Її широко розкриті темні очі, її голос, вид — все так нагадувало Нимидору, ніби на його через ті очі глянула Нимидорина душа, через той голос заговорила до його сама. Нимидора з того світу. Микола не вдержавсь, поцілував Любку й заплакав. Вся його тверда, міцна душа розтопилась, як віск на гарячому вогні, й розплилась слізьми.

— Не впізнаєш батька, бо зроду його не бачила! — насилу вимовив Микола. — А де ж твоя мати?

Любка догадалась, хто прийшов до неї в хату. Вона засмутилась, здивувалась, не знала, що й казати, і тільки мовчки стояла коло печі. Однак в її серці не заворушилось ні крихти дитячого жалю, жалю дочки за батьком. Перед нею стояв зовсім чужий для неї чоловік. Для неї навіть було чудно, що він називав себе її батьком, її усе здавалось, що батько давно вмер і лежить похований в землі. В її серці все якось помішалось, скаламутилось, так що вона не знала, чи радіть, чи плакати?

— Чи давно вмерла мати, Любо?

— Торік у петрівку, — насилу промовила Любка, — мати ждала вас та все посилала мене виглядати.

— Та й не діждалась! Така вже наша доля! — промовив Микола. — Ти вже, Любо, вийшла заміж; а я тебе покинув ще в колиці.

— Ми недавно побрались, — сказала Любка, показуючи на чоловіка.

— А хата стала ще нижча; мабуть, осіла. І образи ті самі, — промовив Микола, — перед ними молилась твоя мати. Чи ви вже вольні?

— Вже, хвалить бога, не робимо панщини, — обізвався Любчин чоловік, — ще оремо передніше поле, а це кажуть, що прийдуть наділять нас землею на виплат, чи що.

— Якби не та панщина, може, й мати ваша була б жива, і я не тинявся б у світах більше двадцяти год. Чи давно померла моя стара мати?

— Бабуся вмерла давно: ще я була дівчиною, — промовила Любка.

— Чи добре ж вам жилося без мене? — спитав Джеря.

— Ет! Яке там добро! Бідували та побивались з матір'ю до останнього часу, може, мати й тепер були б живі. Сідайте, будьте ласкаві! — сказала Любка і хотіла назвати Джерю татом, але язик сам задержав на кінчику те слово.

Джеря мовчки вийшов з хати, перейшов двір, пішов у садок, а далі пішов на город, на леваду понад річкою. Високо й густо розрісся вишник, що він насадив, неначе зелене гніздо; через його навіть не промикувався промінь сонця. Верби коло тину стали дуплиністі і взялися порохнею. Микола шукав очима тієї старої гіллястої груші, з-під котрої він вперше побачив Нимидору, як вона брала з Раставиці воду. Груші вже не було й сліду. Микола ледве налапав ногами в кропиві сухий спорохнявілий пенек. Од його не пішло ні одного паростка. Микола пригадав собі той пишний вечір, пригадав той дивний сон, що колись снівся йому, як він спав під грушею, те кришталеве листя, ту дивну жар-птицю, що ніби співала Нимидориним голосом.

Любка повела батька на кладовище й показала йому могилу над Нимидорою. Кладовище було обкопане глибоким ровом. На окопі росла густа береза. З одного боку по окопі росли високі верби. Сонце тільки що сіло за горою і його останнє рожеве проміння гасло на самих вершечках верб. Любка показала Джері Нимидорину могилу під вербами. Могила вже заросла травою. Микола зняв шапку, перехрестився й похилив голову, держачи обома руками шапку перед собою. Любка плакала. З Миколіних очей покотились дві здорові сльози і впали у траву.

Надворі було тихо, як у хаті. В тій тиші ніби було чуття, як смерть витала над кладовищем. Микола довго стояв і думав, а потім тихо промовив, махнувши рукою:

— Все померло, й сліду не зосталось. Марно перегоріло й перетліло моє живоття, і тепер зостався тільки попіл, доки його не поглине свята земля.

Однак Микола помилився: з його не швидко став попіл. Він і сам недобачав, що в йому ще тліє великий жар, як після спалених дубових дров. Під сивим волоссям затаїлась міцна запекла й правдива душа.

З кладовища Микола пішов до священика й найняв панахиду за Нимидору. Любка пішла додому, увійшла в хату, зглянувшись з чоловіком і перекинувшись кількома словами.

— Це батько твій прийшов? — промовив чоловік.

— Здається, батько, бо дуже плаче за матір'ю, — промовила Любка.

— Де ж це ходив твій батько так довго? Мабуть, десь бурлакував? — спитав чоловік.

— Бог його знає, де він ходив, покинувши нас. А що вже мати наплакалась та набралась лиха, то, мабуть, нікому не доводилось так бідувати, як матері.

— Та, мабуть, батько не од добра втівав. Адже ж і Кавун утік, повтікали й інші наші вербівці, — промовив чоловік.

Микола зостався жить при своїй дочці. Дітям спочатку було дуже чудно. Любка першої ночі таки добре боялась: для неї все здавалось, що до їх притарабанився волоцюга і може ще й лиха накоїть у хаті. Вона насилу звикла звати Миколу батьком. Він так і зостався для неї чужісіньким чоловіком за все його життя.

Микола пішов по селі, познаходив старих знайомих людей, своїх перевесників, почав про все розпитувати, а далі зайшов з ними до шинку та поставив їм з горя такого могорича, що й сам з ними звалився під лавку й проспав там п'яний цілу ніч.

— Оце як я здорово запив своє бурлацтво! — казав Микола, встаючи вранці з-під лавки. — Не я п'ю, горе п'є та мої нещадимі злидні. Не сприяла мені доля за весь мій вік.

Цілий тиждень Микола запивав своє гірке бурлацтво і приходив додому п'яний. Дочка й зять зглядалися між собою й мусили мовчати. Зять пам'ятав, що живе в тестя у приймах і що він настоятель на Джерині полі й ґрунт.

— Не сердьтесь, діти! — казав до їх Джеря. — Проп'ю свою біду та й закаюсь пити, поки й мого життя.

Зять мусив змовчувати: робив усяку угоду Джері, бо він був у приймах і постерігав, що Джеря п'є з горя.

Микола й справді швидко закаявся пити, за свої гроші купив конячку з візком і почав хазяїнувати. Його вдача, як велика річка після весни, почала входити в свої береги; але часом вряди-годи знов несподівано виходила з берегів і розливалась бурлацтвом, доки зовсім вгамувалась на старість. Тим часом на селі завелись нові порядки; вже завели волость, і громада обрала за голову одного багатого чоловіка й поклала йому плату на рік двісті карбованців. Голова зараз почув, де раки зимують, і почав з писарем потроху обкрадати громадський скарб, встоював за свій багатий рід і всі громадські повинності скидав на вбогих хазяїнів. Раз якось голова послав до Миколи десятицького, щоб він дав свого коня під станового. Микола знав, що коні самого голови і його багаті рідні стоять дома в повітках.

— Нехай голова дає свої коні або пошле до своєї рідні, — сердито одказав Джеря.

Голова послав до Миколи десятицького вдруге. Микола дав коня, але зараз пішов до шинку, де було чимало громадян, і почав нарікати на голову за те, що він усю громадську вагу скидає на бідніших хазяїнів, а собі вже поставив нову хату з світлицею та з кімнатою, наче збудував панську економію.

— Голова краде наші гроші, а ми мовчимо. Він швидко переведе наші коні й худобу, а ми нібито повинні йому на все наставчати. Хіба таки в нас на селі й людей нема. Даймо че-

редникові сто карбованців, то він буде таким самим головою, ще й спасибі скаже! Скиньмо його, іродового сина! Нехай знає, що громада великий чоловік.

— То й скиньмо! Правду ти, Миколо, кажеш! Чи вже ж таки в нас на селі вартого чоловіка не знайдеться. Оберім ще вбогого. Бачили вже багатих в головах, побачимо й бідних!

Старий, аж трухлявий, корчмар, той самий, що колись брав у заставу одягу старого Джері, як Микола женився, налив Миколі півкварти горілки й трохи не долив.

— Чом же ти не доливаєш, вражий сину! — крикнув Микола на жида. — Ти думаєш, що я не знаю, скільки ти заробляєш на тих недоливках?

— А скільки я заробляю на тих недоливках? — спитав старий шинкар. — Бодай мені бог не долив стільки віку, скільки я тобі не доливаю.

— Довелось би тобі давно загинуть, — сміявся Микола. — Ти не доливаєш на сто карбованців на рік!

— Ой вай! Куди ж пак! на сто карбованців! Якби тому була правда, я б досі був багатим купцем.

— Давай ще півкварти! — крикнув Микола. Шинкар налив півкварти й не долив на цілий палець. Він бачив, що Микола вже був трохи напідпитку. Для п'яних він не тільки не доливав, а ще й води підливав.

— Доливай-бо! Не жартуй лиш зо мною! — крикнув Микола.

— Ну! Як доливай? Хіба я не долив? — промовив жид і долив ще дві краплі для людського ока.

Микола вхопив кварту й пожбурих нею на шинкаря. Горілка потекла йому по лицю й по бороді. Шинкар прискав, як кіт, понюхавши перцю.

— Потривай же ти! Не будеш ти сидіти в наших шинках. Ти думаєш, ми не знаємо, скільки відер горілки ти дав на могорич голові, писареві та його рідні. Скинемо ми й тебе з парафії, як і голову. Сам сяду в громадському шинку, а тебе не пушу.

— Хто тобі забороняє? Сідай, про мене, сам, ще й дочку свою посади, — почав шинкар.

Громада зібралась у волость і загула, як бджоли в улику. Багатого голову скинули й обрали за голову чередника. Всі громадські шинки пооднімали од жидів і оддали двом чоловікам, таки вербівським.

Тим часом почали наділяти селян землею. Пан забрав собі кращі землі по долині, над річкою, а половина села мусила брати землю на шпильх понад крутими балками. Одна така гора припала й Джері і його зятеві. Та гора була така крута, що у великі дощі рілля скочувалась з водою униз, а воли ледве тягли плуга по косогуру. Окрім того, під панські землі одійшов ліс, а в тому лісі були людські садки. Ті садки належали до хазяїнів спокоївку. Вони росли по балці серед густого лісу. Там був і садок Джерин; там стояла з давніх давен пасіка його батька.

— Панове громадо! — казав Джеря людям. — Пан хоче нас скривдити, та ми того не попустим. За що ми будемо платити такі скажені гроші? Чи вже ж за ті лісі гори! Як собі пан схо-

че, а я не хочу брать того поля, не буду навіть цього літа сіяти на йому хліба; а хто посіє хліб, той буде зрадник громаді.

— То й не сіймо! — гукнула громада. — А хто почне орать, то ми полатаємо киями боки. Треба подавать лист на пана і за поле, і за наші батьківські садки.

— Авжеж, треба! Минулась панщина; а тепер і ми пани, і свого докажемо, напутював людей Микола.

Громада й справді того року не орала й не сіяла хліба на тому полі, вгорі над балкою. Тим часом пан поїхав до міста і пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду. Мировий посередник потяг руку за паном і Миколу з кількома ватажками та приводцями зв'язали, одвели до міста й посадили в тюрму на висидку. — От тобі й воля! — сказав Джеря. — От тобі й вернувся до господи. І нащо було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од бога і од людей!

Половина села не орала й не сіяла того року. Пан не згоджувався брать назад того поля. Так воно й стояло ціле літо толокою.

Тим часом і по других селах люди не хотіли брать поля; і в других селах давали їм землю неродючу. З столиці прислали повірочну комісію. Комісія розібрала діло вербівських селян і звеліла наділити їх кращою землею, їм повертали навіть ті хутори й садки в лісах, що польські пани ще передніше од їх пооднімали. Джерю випустили з тюрми на волю. Пан зненавидів його й не знав, як його викишкати з села, а Джеря обходив панський двір десятою вулицею й зарікся навіть зароблять хліб на панському полі. Од того часу Джеря, як тільки було почує дзвоник станового або справника, то зараз тікає з села на хутір, у ліс.

І до кінця свого життя Джеря йшов проти панів та жидів: так вони багато нашкодили йому й скривдили його, занепастили його вік.

Чи вивозив він на ярмарок картоплю, цибулю, капусту або огірки, він ніколи не продавав панам, одказував їм грубо, сердито, з великою злістю, мало не проганяв їх од воза. Жиди підпоювали декотрих громадян, підбивали їх оддати їм громадські шинки, та нічого не вдіяли. Джеря підбив громаду подати губернаторові лист, щоб жидів зовсім виселити з села.

В Вербівці настав молодий піп і почав брати велику плату за треби. Джеря перестав ходити до церкви, і як було вгледить попа, то зараз хапається за свою кишеню. Вряди-годи, одначе, Микола молився богу в пасіці, хрестячись та кланяючись до схід сонця. — На старості літ Джеря любив довгими зимніми вечорами розказувати дочці й онукам, де він бував, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми зустрічався. Діти слухали й засипали коло його, на його руках.

Настали інші часи, настали інші люди. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою вночі при місяці, як людський хліб стояв незжаний, гнувся додолу й висипавсь, а люди на панщині хапали серпами панський хліб. Тепер стало діло напереверт: на людському полі стояли полукипки, а панський хліб стояв незжаний. Пани, в важку для селян годину, почали наймать зимою строкових на жнив'яний час за нікчемну пла-

ту й накладали велику пеню на того, хто пропускав в жнива дні. Стала знов маленька панщина: це тоді завелись в польських панів відомі «порції».

Джеря вговорював людей не ставати на ті «порції», а сам перебравсь на все літо в свій хуторець. Він був за пасічника і в інших пасіках, котрі стояли сливе суспіль по садках поблизу од його пасіки.

Був пишний тихий літній вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джеря сидів у своїй пасіці коло куреня з своїми малими онуками. Невеличка пасіка стояла в балці на косогорі в садочку, а насупроти неї, по другий бік балки, стояла крута гора, як стіна, вся зверху вкрита густим лісом, а внизу густою ліщиною.

Коло пасіки суспіль росли на балці старі садки, а між ними подекуди стояли здорові старі дуби з густим темним листом, ніби скелі. Балка, вкрита садками, вилась попід горою і ховалась далеко-далеко в старому липовому лісі. В садках було ще знать окопи та ями, зарослі терном та ліщиною: то було померше село, може, ще старіше, ніж була Вербівка, може, знесене татарським або польським мечем та вогнем.

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставлена од півночі очеретом. Коло очеретяної стіни притулився курінь. Попід уликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест, з двома дощечками, прибитими зверху на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видно образ Зосими й Савватія. Під хрестом стояло корито з водою для бжіл, потрушеною стеблами солом.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхилявши густе гілля в пасіку над уликами. За пасікою зеленів маленький баштан. Довге гарбузиння вилізло на курінь і почіплялось по тину. На самому курені вгніздився здоровецький гарбуз, неначе виліз, щоб погріти своє біле черево на сонці. В одному кутку коло хвіртки тіло куруво, і легенький димок вився вгору й ховався в густому гіллі старої груші. Джеря сидів на пеньку коло вогню і держав на руках маленького замурзаного онучка. Коло його сиділо дві дівчинки-онучки, а старший хлопець з батоном в руках стояв проти діда й не зводив з його очей. Джеря був сивий, аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а з-під їх і тепер блищали темні, як терен, очі. Довгі сиві вуса спускались вниз, а голова біліла, наче вишневий цвіт. Його вид і тепер був сміливий і гордовитий.

Любка принесла дідові харч в клунку і стояла під гіллям груші, схиливши голову і підперши щоку долонею. Дід дав онукам по огірку і все розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали неначе якусь дивну казку та все розпитували діда про морську чудну та страшну рибу та про море. Мала дитина заснула на його руках.

А в пасіці гули в уликах бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди лівиво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали лівиво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали в вічка. В пасіці пахло медом, пахло молодою травою та польовими квітами. Серед пасіки десь взялася кавуняча огудина, сплелась з

бадилюю, березкою та з широким листом огірків і побігла до одного улика довгою зеленою стежкою. Між уликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червоніла, ніби кров'яні краплі, червона смілка, ріс жовтий кущик дроку. Косе проміння промкнулось під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, улики, зелене листя на грушах, ще й облило сивого діда червонястим світлом.

Вже сонце зайшло, вже ніби дрімота розлилась над густими садками, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, неначе гула гучними струнами кобза, пригравуючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері.

1876 року, 1 генваря

Ярослава Муравецька

Реалізм у теоретичному осмисленні Івана Нечуя-Левицького

УДК 821.161.2 Неч.-Лев.**РЕАЛІЗМ У ТЕОРЕТИЧНОМУ ОСМИСЛЕННІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО****Ярослава Муравецька****ORCID ID: 0000-0003-0408-0389 Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 nesvidoma.alisa@ukr.net**

Актуальність статті зумовлена потребою переосмислення категорії «реалізму» загалом та у творчості Нечуя-Левицького зокрема. Мета дослідження — аналіз реалізму у тлумаченні Нечуя-Левицького. Поєднання реалістичних та національно-народних принципів стає причиною переконаності деяких дослідників у дотриманні прозаїком ідей романтизму. Насправді для Нечуя-Левицького реалістичні та народні риси в літературі взаємозалежні.

Принцип реалізму у статтях письменника є поєднанням правдивості та естетичності, яке Нечуй вважає однією з рис українців. Правдивість письменник пояснює через метафору «відображення», для якої характерні, по-перше, впізнані місця, час та персонажі, яких читач має співвідносити з певним соціальним станом, мешканцями реальної країни тощо, по-друге, реалістичність зображуваного, можливість безпосередньо асоціювати прочитане з досвідом, по-третє, настанова на дидактизм. Як антипод реалізму Нечуй-Левицький розглядав романтизм та декадентство, які критикував за надмір фантазії та невідповідність життєвій правді.

До національно-народних рис можна віднести вибір об'єкта зображення (Україна та українці), вимоги народної мови, відтворення народного характеру та духу. Варто підкреслити, що стаття письменника «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини» спрямована значною мірою на захист української мови та національності, отже, ключовими її питаннями є ствердження існування України як окремої країни, що було зумовлено історичними реаліями XIX століття.

Доцільно зазначити, що стаття лише побіжно зачіпає проблему стильової палітри творчості Нечуя-Левицького. Проте дослідження специфічної інтерпретації реалізму Нечуєм-Левицьким може стати частиною її вирішення.

Ключові слова: Іван Нечуй-Левицький; реалізм; романтизм; фольклор; народність; національність.

Нечуй-Левицький вважається одним із найяскравіших представників реалізму в українській літературі. Зазначимо, що Леся Українка відносила його до натуралістів, Дмитро Чижевський — до реалістів, які не порвали зі старим романтизмом, Юрій Меженко — до романістів-реалістів, а Іван Франко підкреслював романтичну основу його творчості.

Ніна Крутікова та Ксенія Сізова, не відкидаючи романтичних та етнографічних засобів у творчості, переважно ранній, стверджували загальне реалістичне спрямування письменника. Сергій Єфремов та Ю. Меженко дорікали письменнику за надмірне використання фольклору, Микола Бондар акцентував на неетнографічних засобах, приклади яких знаходив уже в ранній прозі («Бурлачка», «Микола Джеря»).

Максим Тарнавський трактує творчість Нечуя-Левицького як «перехідний статус між реалізмом і романтизмом», що зумовлене вірністю «давнім ідеалам

© Я. С. Муравецька, 2018.

17

краси» [17, 193]. Оксана Шупта-В'язовська, порівнюючи творчість І. Нечуя-Левицького та П. Мирного, наголошує на неканонічності реалізму першого. Причину дослідниця вбачає, зокрема, у відданості націоналізму та «артистизму» [20, 145].

О. Шупта-В'язовська підкреслює преімпресіоністичні тенденції в пейзажних описах письменника [20], К. Сізова переконливо доводить наявність елементів у портретуванні письменника, які можна тлумачити як символічні [16].

Дослідження цих стилів, як і співвідношення реалізму та романтизму, у творчості Нечуя-Левицького вимагає окремої наукової дискусії. Побіжно зазначимо, що суб'єктивізм Нечуя-Левицького трактується різними дослідниками і як ознака премодерністичних тенденцій [2; 16; 20], і як вплив романтизму [17; 18]. У цьому річищі видається доцільним вивчення поглядів самого письменника.

Додамо, що вивчення реалізму загалом і творчості Нечуя-Левицького зокрема у ХХ ст. перебувало на маргінесах наукових зацікавлень, а в ХІХ ст. зазвичай обмежувалося ідеологічно спрямованими працями. Реалізм лише вважається вивченим, що зумовлює актуальність вибраної теми. Також потрібно наголосити на особливості уявлень Нечуя-Левицького, що не могло не вплинути на його творчість. Отже, мета статті: проаналізувати тлумачення реалізму Нечуєм-Левицьким задля формування кращого уявлення про стиль письменника.

У статті «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини» (1878 року) Іван Нечуй-Левицький виділяє в українській літературі ХІХ ст. три найважливіших принципи: *реальність, національність, народність*, які вважає взаємозумовленими [12]. М. Бондар слушно зауважує:

Варто підкреслити, що міркування про “українську життя” подано не в уступах, присвячених “народності” чи “національності”, а в уступі про “реалізм” — настільки тісно пов'язував Нечуй базову засаду своєї естетики й поетики із тим об'єктом, який вважав неусувним чи й єдино вартісним для всієї національної літератури і — для себе самого [2, 109].

Прикметно, що витоки реалізму Гоголя письменник також шукає не в засобах зображення, а в предметі: «В той таки час геніальний українець Гоголь, почавши з народно-романтичних повісток з українського народного та давнього козацького бита, закладає нову школу, зовсім реальну, і наводить великоруську літературу “Вечорами на хуторі” на народну й національну стежку» [12, 6].

Принцип *реальності* Нечуй-Левицький описує як взаємозв'язок естетичності та правдивості: «Художник повинен бути в своїх творах дзеркалом громади, але дзеркалом високої ціни, в котрому б одбивалась життя правдива, але очищена й гарна в естетичному погляді, добре спорядкована й згрупована, освічена вищою ідеєю, і щоб була при тому жива, як сама життя» [12, 8]. Нечуй-Левицький наголошує на

важливості ідеї твору («освічена вищою ідеєю»), ролі самого автора («художник повинен бути в своїх творах дзеркалом громади, але дзеркалом високої ціни») та відбору матеріалу («життя правдива, але очищена й гарна в естетичному погляді, добре спорядкована й згрупована»).

М. Тарнавський підкреслює двозначність поглядів Нечуя-Левицького: «З одного боку, реалізм постає у нього як дзеркало, піднесене до дійсності, тобто як безпосереднє об'єктивне віддзеркалення реальності. З іншого боку, Нечуй вірить, що автор зобов'язаний давати власну суб'єктивну інтерпретацію голих фактів людського буття» [17, 193]. І. Франко вбачає в Нечуєвому трактуванні реалізму «старий ідеалізм, стару фантастику та сентиментальність», тобто поворот до романтизму [18, 10].

М. Бондар підкреслює зв'язок Нечуєвого розуміння реалізму з «пишним духом ідеалізму», що зумовлює творче переосмислення матеріалу «правдивого життя», зазначаючи, що схоже поєднання пропонують М. Подолинський, В. Барвінський, Г. Цеглинський [2, 106].

Додамо, що письменник критикує надмірний фотографізм представників ультрареальної школи за відсутність «духу ідеалізму, фантазії, серця, духу щирої поезії» [12, 7]. Згідно з переконанням Нечуя-Левицького, творчість — це не копіювання життя, а його відображення, з'єднане з красою та суб'єктивним поглядом автора: «Поетичні образи в реальній поезії — то результат обидводіання натури й художника..., котрий надаряє своїм духом образи, перепущені через свою душу, додає натурі ніби кути свого меду» [12, 7].

Специфічна риса реалізму Нечуя — естетичність, яку письменник у «Світогляді українського народу» відносить до рис українця: «Ми не бачимо в народній фантазії охоти до негарних, неестетичних велетенських міфічних образів... Український народ в своїх міфах держиться міри; його фантазія не любить переступати за границі ненатуральних форм; вона любить правду і естетичність» [14, 282]. Порівнюючи українські та російські пісні, Нечуй-Левицький також акцентує на естетиці, вважаючи її однією з головних відмінностей між російським та українським світоглядом: «Українська народна муза ніколи не підбирає епітетів та синонімів неграціозних, навіть в річах простих, буденних, не тільки в делікатних» [12, 14].

Цю тезу втілено в прозі письменника, зокрема в оповіданні «Вечір на Владимирській горі» підкреслено естетичну вдачу українців: «Мабуть, були великі естети наші давні київські князі, коли вони вибрали це саме місце над горами для свого житла й для молитви» [9, 95]. Отже, витоки естетичності Нечуя вбачаємо в його прагненні достовірного відтворення психологічного портрету нації.

Проте реалізм для Нечуя-Левицького все ж пов'язаний з дзеркалом, тобто відображенням життя. Перша ознака такого відображення — це впізнаваність місця, часу та персонажів. Зокрема, у статті «Українська декадентщина» Нечуй-

Левицький підкреслює, що автори-декаденти «дають своїм героям ймення не сучасних для їх людей, а беруть ймення з інших національностей, або дають ймення вигадані, щоб виходило так, ніби дія діється десь за далекими межами місця й часу, щоб вимкнути дійові особи з сьогочасних обставин та умовин» [15, 195-196]; «І виходить так, що читальники не можуть навіть орієнтуватися ні з місциною, ні з живим гуртом людей» [15, 215-216].

Принагідно скажемо, що однією з ознак реалізму є казуальність, тобто взаємозумовленість між елементами дійсності. На думку Д. Чижевського, письменник-реаліст мусив «з'ясувати генезу характерів своїх персонажів, вмотивувати їхні вчинки зображуваними в художньому творі детермінатами, змалювати середовище, в якому вони живуть та діють», що вимагає майже наукового збору матеріалу [19, 61]. Н. Крутікова зазначає:

Саме з Нечуєм-Левицьким в українську прозу прийшла манера докладного, неквапливого зображення матеріального оточення героя. Побут селян, багатих і бідних, закріпачених і “вільних”, повсякденне життя української інтелігенції, старосвітського і “новомодного” духовенства, артистичної богеми, праця найманих робітників на сахарнях і рибальських промислах — все це зображено на його епічних полотнах [6, 48].

У листах Нечуя-Левицького містяться численні свідчення ретельного відбору матеріалу. Наприклад, у листі до Б. Грінченка від 11 лютого 1901 року письменник повідомив: «Перед різдвом я окінчив, а оце виправив своє оповідання “Київські прохачі”. Це колекція прохачів з інтелегентів-пролетарів та усяких ледарів, збираних мною в Києві з тих, що трусять торбами та живляться коло печер та монастирів в Києві» [10, 372].

Тетяна Гаврилова зазначає, що «більшість ужитих автором географічних назв є реалонімами», тобто назвами реальних географічних одиниць [4, 500]. М. Тарнавський доводить, що «Нечуй не вигадує довідки для дії своїх історій. Місця, описані ним, насправді існують, і, більше того, він особисто їх пережив» [17, 225].

Показовим є уривок з «Вечора на Владимирській горі»: «Я сягаю оком по тому просторі на захід сонця, оглядаю його, і перед моїми очима темною смугою ніби вирізується на небі півкруг з гір од Андріївської гори до Кирилівського монастиря, а далі знов синіють півкругом гори над Оболонню, закручуються в Вишгороді й досягають до Дніпра в сизій далечі» [9, 72].

Прикметно, що навіть історичний роман «Князь Єремія Вишневецький» І. Нечуй-Левицький будує на власному візуальному досвіді, списавши львівський єзуїтський монастир з подібного монастиря у Дорогочині, а палац Вишневецьких — із палацу Радзивілів у Білій Підляській [10, 395].

На думку Нечуя-Левицького, матеріалом для українського письменника має бути виключно Україна й український на-

род. Н. Крутікова підкреслює: «Вимоги правдивого відтворення життя поєднуються в статті з проповіддю цілковитої довірливості художника в процесі творчої праці та із замкненням української літератури в певні етнографічно-географічні рамки» [6, 40].

Не відкидає Нечуй-Левицький і чужоземців іншої національності, світогляд яких відрізняється від українців і від їхніх земляків, що проживають на своїй території, зокрема змальовує таких персонажів у романі «Над Чорним морем» та повісті «Причепи».

Т. Гаврилова з'ясувала, що «топонімія творів Івана Нечуя-Левицького <...> “територіально” обмежена головним чином Україною. <...> Найменування інших країн знаходяться на периферії ономастики текстів — лише принагідно згадуються» [4, 500]. Наприклад, у «Ночі на Дніпрі» знаходимо таке порівняння: «По один бік широких лук стояли суцільним рядком височезні осоки й дуби цілою, ніби суцільною масою, мов скелі наче десь в Альпах» [10, 194].

Характерно, що письменник бере матеріал із життя, не вигадуючи ні місць подій, ні персонажів, і це відповідає його власним критичним твердженням. Як зазначає М. Тарнавський, «його твори пристрасно утверджують існування цієї нації [української], вводять у літературу її представників і той простір, який вони населяють» [17, 217].

Друга ознака «дзеркала життя» — це реалістичність зображеного, можливість читача прямо асоціювати прочитане з досвідом. Наприклад, у статті «Українська декадентщина» Нечуй так критикує письменників: «Картини природи описані так, неначе вони обмальовують тільки силуети, начерки, тіні або якісь міражі, а не живу натуру, живе живоття, яке воно є, <...> чудернацькі їх типи виступають часом не як живі люди, а як привиди або тіні» [15, 195]. У листі до Н. Кобринської письменник провадить думку, що «тільки реальне життя має право диктувати і призначати зміст і сюжети авторам» [10, 352].

Там же письменник порівнює реалізм із романтизмом:

Романтик обертався до своєї голови, брав з неї, як з комори, усяке своє добро і потім, прихопивши з дійсного життя з добру половину, змінивши його по своїй вподобі, утворював по своїй вподобі на усій своїй волі, що хотів, проводив думку, яку хотів. А письменникам сучасного напрямку цього не можна робити [10, 353].

Отже, вірність життєвій правді Нечуй-Левицький трактував як обов'язкову ознаку реалізму.

Нечуй-Левицький сприймав літературу як своєрідне дидактичне дзеркало, «в котрому громада побачить себе, яка вона є, роздивиться на себе, оцінює себе. Ціла нація в такій літературі може примітити свої достоїнства і свою недосаду, свій добрий бік і свої хибності; знайти похвалу собі чи ганьбу» [12, 7].

Кожен читач повинен мати в тексті можливість поглянути на самого себе, ця вимога включає і всеохопність від-

мінних типів персонажів. У листі до М. Коцюбинського Нечуй-Левицький узагальнює:

«Нашим письменникам

треба дбати про свій край, описувати усі верстви, усе життя, усіх людей, які тільки є на території українського плем'я» [10, 400]. О. Білецький слушно зазначав, що «І. Нечуй-Левицький і за цими намірами, і за обсягом творчості наближається до Бальзака — творця “Людської комедії” та Е. Золя в “Ругон-Маккарах”» [1, 304].

Другий принцип літератури, за Нечуєм-Левицьким, — принцип *національності*, який складається з української мови та національного психічного характеру. Додамо, що українську мову Нечуй-Левицький радив застосовувати не лише через українськомовного читача — він убачав у ній своєрідний зв'язок із зображенням народу та реалізмом:

Як тільки українські письменники почали писати українським мужичим язиком, те нове прямування, так сказати, само далось в руки: мужичим язиком можна було писати поперед усього про народ, бо пани вже говорили великоруським язиком, а за сим сама по собі пішла ідея про національність та реальність в літературі [12, 6].

Відображає цей зв'язок і характеристика письменником «Енеїди»: «Сам Котляревський, задумавши написати українським язиком щось з класичного мира, як тільки почав писати українські вірші, то під його пером і вийшов Еней — український парубок, а Дідона — дівчина, і вийшла перелицьована “Енеїда” на українські норови» [12, 6-7].

Відтворення національного характеру в літературі (серед рис українця письменник називає «широку гарячу фантазію, глибоке ніжне серце, тиху задуму, сміх зі слізьми, гумор», демократичний характер) має увиразнювати неповторність української нації [12, 10].

Нечуй-Левицький упевнений у залежності рис літератури від нації письменника: «Кожна європейська література виявляє характер своєї нації, і виявляє так, що доглядливий, уважливий чоловік зразу впізнає, до якого народу належить який-небудь літературний твір (коли він щиро національний), не заглянувши на підпис автора» [12, 9]. Так, серед рис східних літератур письменник називає «слід широкої, блискучої фантазії», англійської — «аристократизм або філософський глибокий аналіз, сімейний принцип», німецької — «сентименталізм, містицизм з філософським покривалом» тощо [12, 9]. Отже, письменник убачає у творчості своєрідне дзеркало, яке відображає національний тип.

Третій принцип — *народності* — складається з кількох елементів: народної мови, епічних і ліричних форм народної поезії, її духу. Під ідеалом мови письменник розумів книжну мову, яка мала зростати «на ґрунті живого сільського язика», виступаючи проти застарілих та книжних форм [12, 12]. Нечуй-Левицький прямо радить застосовувати фольклор у творах: «Українська усна народна поезія дуже виділяється

своїми блискучими фарбами. Вона вся закидана букетами поезії, так що тямучий український письменник, не нагинаючись, може сміливо загірбати цілі оберемки квіток і обсіпати ними свої твори» [12, 13].

Нечуєзнавці дорікали письменнику надмірним захопленням фольклором. Ю. Меженко писав: «Завжди з певністю можна сказати, що в хаті в нього буде як у віночку, очі — сині як небо, постать дівоча — струнка як тополя, брови — як намальовані і т. д. без кінця» [7, 1]. С. Єфремов зазначав: «Як і народна поезія, Левицький не знає іншого художнього звороту, як порівняння» [5, 444]. В. Власенко теж не обійшов увагою цю особливість: «Пісенні звороти, прислів'я, приказки не просто цитуються в тексті, вони проникають глибоко в основи авторської мови» [3, 27].

Навіть у повісті «Без пуття» поміж пародійними декадентськими метафорами Нечуй вкладає іронічну народну форму, яка увиразнює комічну ідею твору: «Вона стала пахучою зеброю африканського гарячого сонця; вона стала пахучою рябою куркою в небесній блакиті на острішку загати. Її лубов пишалась, як собака в човні» [8, 315].

Д. Чижевський акцентує на зацікавленні письменників-реалістів у фольклорі. Проте, як підкреслює дослідник, ставлення авторів романтичного та реалістичного напрямку було відмінним, адже останні «не шукали в ньому метафізичних глибин — із нього вони прагнули винести уявлення про характер

свого народу, його мораль, про те, яким має бути суспільство» [19, 51]. Нечуй-Левицький трактує фольклор схожим чином, вбачаючи в народній поезії код українського світогляду: «В прозаїчній мові і в народних усних поетичних творах є свої ідіоми, свої епічні та ліричні форми, і в кожній національності свої окремні, часом зовсім непохожі на інші» [12, 12]. Отже, використання народних форм можна розглядати в руслі своєрідного психологізму, як один із прийомів, який здатен відтворити національний характер, виділити його особливості.

Зазначимо, що М. Бондар, аналізуючи цю вимогу, акцентує на поєднанні «скарбів народної поезії й пареміотики» з «відчутним суб'єктивно-авторським баченням світу й його образним вираженням» у творчості письменника, і саме це виводить творчість Нечуя-Левицького з етнографічних рамок [2, 111]. Зокрема, дослідник згадує сцену пиятики бурлак («Микола Джеря»): «Бурлаки попились зовсім і затягли московської пісні високими дикими голосами, як вищать москалі. Їхні голоси рвались, наче гнила нитка; вони їх неначе ковтали і душились ними і знов викидали з рота. Здавалось, що вони не співали, а скиглили, мов тічка вовків» [11, 284].

Ознаки реалізму у трактуванні Нечуя-Левицького можна поділити на дві групи: власне реалістичну та національно-народну, які для письменника взаємозумовлені. До реалістичних ознак належать дидактичність, правдивість, об'єктивність. Окремо слід сказати про «відображення життя», яке має подвійне значення. По-перше, одним із критеріїв правдивості є відтворення реальних місць і людей, яких можна асоціювати з представниками певної нації та стану. По-друге, відсутність двозначності, ясність у зображенні. Зазначимо, що зображення пов'язане з дидактично-ідейним складником: читач має

застосовувати твір як дзеркало, що зумовлює всеохопність художніх персонажів. Тому життя в літературі має бути «добре згрупованим», а твір — мати ідею.

До національно-народних рис можна віднести вибір об'єкта зображення (Україна та українці), вимоги народної мови, відтворення народного характеру та національного духу. Окремо варто сказати про фольклор, вживання якого, на нашу думку, можна трактувати в руслі спроби відтворення національного характеру, а не як поворот до романтизму. Додамо, що стаття письменника «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини» покликана значною мірою захистити українську мову та національність, отже, ключовими її питаннями є ствердження існування України як окремої країни й окреслення відмінностей між російським та українським народами, що було зумовлено історичними реаліями XIX століття.

Зазначимо, що стаття лише побіжно торкається питань стильової палітри творчості Нечуя-Левицького. Вважаємо, дослідження специфічної інтерпретації реалізму Нечуєм-Левицьким може допомогти у вирішенні цього питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1. Білецький О. Вибрані праці. У 2 т. Т. 1. Від давнини до сучасності: збірник праць з питань української літератури / Олександр Білецький. - Київ : Держлітвидав, 1960. - 505 с.**
- 2. Бондар М. Поетика прози І. Нечуя-Левицького: у пошуку естетичних конститuentів / М. Бондар // Іван Нечуй-Левицький: постать та творчість. - Черкаси, 2008. - С. 105-123.**
- 3. Власенко В. Художня майстерність І. С. Нечуя-Левицького / Василь Власенко. - Київ, 1969. - 184 с.**
- 4. Гаврилова Т. Топонімія творів І. Нечуя-Левицького / Т. Гаврилова // Іван Нечуй-Левицький: постать та творчість. - Черкаси, 2008. - С. 499-504.**
- 5. Єфремов С. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / Сергій Єфремов. - Київ : Наукова думка, 2002. - 757 с.**
- 6. Крутікова Н. Розкрита книга життя / Н. Крутікова // Нечуй-Левицький І. Зібрання творів. У 10 т. Т. 1. - Київ : Наук. думка, 1965. - С. 5-51.**
- 7. Меженко Ю. Іван Семенович Нечуй-Левицький. Літературний нарис [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://sites.utoronto.ca/elul/Nechui/Mezhenko.html>.**
- 8. Нечуй-Левицький І. Без пуття. Оповідання по-декадентському / Іван Нечуй-Левицький // Зібрання творів. У 10 т. Т. 7. - Київ : Наук. думка, 1965. - С. 294-350.**
- 9. Нечуй-Левицький І. Вечір на Владимирській горі / Іван Нечуй-Левицький // Зібрання творів. У 10 т. Т. 9. - Київ : Наук. думка, 1967. - С. 70-95.**
- 10. Нечуй-Левицький І. Листи / Іван Нечуй-Левицький // Зібрання творів. У 10 т. Т. 10. - Київ : Наук. думка, 1968. - С. 253-504.**
- 11. Нечуй-Левицький І. Микола Джеря / Іван Нечуй-Левицький // Зібрання творів. У 10 т. Т. 3. - Київ : Наук. думка, 1965. - С. 34-143.**
- 12. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини (Сьогочасне літературне прямування) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21C0M=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0012983.**
- 13. Нечуй-Левицький І. Ніч на Дніпрі / Іван Нечуй-Левицький // Зібрання творів. У 10 т. Т. 8. - Київ : Наук. думка, 1967. - С. 188-199.**
- 14. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / Іван Нечуй-Левицький // Вибрані твори. - Київ : Книга, 2012. - 350 с.**

15. Нечуй-Левицький І. Українська декадентщина / Іван Нечуй-Левицький // Зібрання творів. У 10 т. Т. 10. - Київ : Наук. думка, 1968. - С. 187-223.

16. Сізова К. Людина у дзеркалі літератури: трансформація принципів портретування в українській прозі XIX - початку XX ст. : монографія / Ксенія Сізова ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - Київ : Наша культура і наука, 2010. - 356 с.

17. Тарнавський М. Нечуваний Нечуй. Реалізм в українській літературі / Максим Тарнавський. - Київ : Laurus, 2018. - 287 с.

18. Франко І. Література, її завдання і найважливіші ціхи / Іван Франко // Зібрання творів. У 50 т. Т. 26. - Київ, 1980. - С. 5-13.

19. Чижевський Д. Слов'янський реалізм / Д. Чижевський // Слово і час. - 2004. - № 8. - С. 48-63.

20. Шупта-В'язовська О. Преімпресіонізм у творчості Нечуя-Левицького / О. Шупта-В'язовська // Іван Нечуй-Левицький: постать та творчість. - Черкаси, 2008. - С. 145-150.

Стаття надійшла до редакції 26.06.2018.

REALISM IN THE THEORETICAL INTERPRETATION BY IVAN NECHUI-LEVYTSKYI

Yaroslava Muravetska

Researchers argue about realism in Nechui-Levytskyi's prose. Therefore the purpose of the article is to find out how the writer explains realism. Nechui-Levytskyi explains realism not only as a literary style. The writer emphasizes the need for such feature as a nationality. This becomes the reason that some researchers are convinced of the author's commitment to romanticism. Other researchers point out that the work of the writer is not ethnographic. For Nechui-Levytskyi, realistic and folk features in literature are interdependent. His special understanding of realism affects his work. This question requires a separate study. Didacticism, truthfulness and objectivity are presented not only in his prose but also are proclaimed in the article. This fact allows us to treat the Nechui-Levytskyi's creativity as realistic. The writer associates the "reflection of life" with the reproduction of real places and events, the images of typical people, who represent a certain social class. Literature should be didactic, that is a kind of mirror for readers. This determines the accuracy in selection of material and characters. A specific requirement for realistic works is the aesthetics and the use of folklore. The subject of representation in literature should be Ukraine and Ukrainians. The requirements of truthfulness and objective image of reality are united with the ethnographic frameworks. Such requirements of the writer as the use of the national language, a description of the national character, and the reproduction of the features of Ukrainian poetry were conditioned by the historical situation in Ukraine. Investigation of the relation of

realism- romanticism in the work of Nechui-Levytskyi requires a separate scientific discussion.

Keywords: Ivan Nechui-Levytskyi, realism, romanticism, folklore, nationality.

РЕАЛИЗМ В ТЕОРЕТИЧЕСКОМ ОСМЫСЛЕНИИ ИВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦКОГО

Ярослава Муравецкая

Актуальность статьи обусловлена необходимостью переосмысления категории «реализма», в частности в прозе Нечуя-Левицкого. Целью исследования является попытка анализа реализма в толковании писателя. Сочетание реалистических и национально-народных принципов становится причиной убеждений некоторых исследователей в верности писателя идеям романтизма. Для Нечуя-Левицкого реалистические и народные черты в литературе взаимосвязаны.

Принцип реализма в статьях писателя является сочетанием правдивости и эстетичности. Правдивость писатель объясняет через метафору «отражения», для которой характерны, во-первых, узнаваемые места, время и персонажи, которых читатель соотносит с определенным социальным положением, жителями реальной страны и т. д., во-вторых, реалистичность изображаемого, возможность прямо ассоциировать прочитанное с опытом, в-третьих, установка на дидактизм. Как антипод реализма Нечуй-Левицкий рассматривал романтизм и декадентство, которые критиковал за избыток фантазии и несоответствие жизненной правде.

К национально-народным признакам можно отнести выбор объекта изображения (Украина и украинцы), требования народного языка, воспроизведение народного характера и духа. Целесообразно подчеркнуть, что статья писателя «Ненужность великорусской литературы для Украины и для славящины» направлена в значительной степени на защиту украинского языка и национальности, следовательно, ключевыми ее вопросами являются утверждение существования Украины как отдельной страны, что было обусловлено реалиями XIX века.

Стоит отметить, что статья лишь касается проблемы стиливой палитры творчества Нечуя-Левицкого. Но исследование специфической интерпретации реализма Нечуем-Левицким может помочь в ее решении.

Ключевые слова: Иван Нечуй-Левицкий; реализм; романтизм; фольклор; народность; национальность.

МОДЕРНІЗМ

Іван Франко

Каменярі

Я бачив дивний сон.
Немов передо мною
Безмірна, та пуста, і дика площа
І я, прикований ланцем залізним, стою
Під височенною гранітною скалою,
А далі тисячі таких самих, як я.

У кожного чоло життя і жаль порили,
І в оці кожного горить любові жар,
І руки в кожного ланці, мов гадь, обвили,
І плечі кожного додолу ся схилили,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.

У кожного в руках тяжкий залізний молот,
І голос сильний нам згори, як грім, гримить:
«Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас!
Зносить і труд, і спрагу, й голод,
Бо вам призначено скалу сесю розбити».

І всі ми, як один, підняли вгору руки,
І тисяч молотів о камінь загуло,
І в тисячні боки розприскалися шути
Та відривки скали; ми з силою розпуки
Раз по раз гримали о кам'яне чоло.

Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз;
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували;
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.

І кожний з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють.

Та слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не богатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали:
На шляху поступу ми лиш каменярі.

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками

Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

І знали ми, що там далеко десь у світі,
Який ми кинули для праці, поту й пут,
За нами сльози ллють мами, жінки і діти,
Що други й недруги, гнівнії та сердиті,
І нас, і намір наш, і діло те кленуть.

Ми знали се, і в нас не раз душа боліла,
І серце рвалося, і груди жаль стискав;
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла,
Ані прокляття нас не відтягли від діла,
І молота ніхто із рук не випускав.

Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.

Іван Франко,

Лис Микита

ПІСНЯ ПЕРША

Надійшла весна прекрасна,
 Многоцвітна, тепла, ясна,
 Мов дівчина у вінку;
 Ожили луги, діброви,
 Повно гамору, розмови
 І пісень в чагарнику.
 Лев, що цар є над звірами,
 Пише листи з печатками,
 Розсилає на весь світ:
 «Час настав великих зборів!
 Най зійдесь до царських дворів
 Швидко весь звірячий рід».
 Ось ідуть вони юрбами,
 Мов на відпуст з корогвами —
 Все, що виє, гавка, квака;
 Лиш один мов і не чує,
 В своїм замку, знай, ночує —
 Лис Микита, гайдамака.
 Ой, не даром він ховаєсь!
 Знать, сумління обзиваєсь:
 «Кривдив ти звірячий люд!»
 Тим часом в своїй столиці
 Цар засів поруч цариці,
 Щоб творити звірам суд.
 Перший вийшов Вовк Неситий.
 «Царю,— каже,— від Микити
 Вже мені хоч пропадять!
 Діток моїх б'є, кусає,
 А Вовчицю обмовляє
 Так, що й сором повідать!
 А й мене — хіба ж то чесно? —
 Як він хитро і облесно
 Мало в гріб раз не ввігнав!
 Се було ще того разу,
 Як я з царського указу
 Мировим суддею став.
 От до мене вбіг Микита:
 «Вовче, справа знаменита!
 Штири барани ось тут.
 Їм лишилася по батьку
 Гарна частка поля в спадку,
 І на твій здаються суд.
 Бачиш, почали свариться,
 Ані руш їм поділиться —
 Геометри в них нема.

Я веду їх в сюю нетру:
 Будь їм ти за геометру,—
 Праця буде не дарма».
 Втішивсь я — нема що крити.
 Бачте, баранів мирити
 Дуже я люблю над все:
 Як зроблю їм справу в поли,
 То вам жаден з них ніколи
 Вже рекурсу не внесе.
 От я швидко збираюся,
 З баранами вітаюся —
 Хлопці повні, як стручки!
 «Ну-бо, хлопці, поспішімо,
 На той спорний ґрунт ходімо!
 Маєте пальки, дрючки?»
 «Все є,— кажуть,— все готове!»
 Вийшли в поле Баранове,
 Стали мірять — ні, не йде!
 Тут замного, там замало,
 Вшир не хочуть, вздовж не стало,
 Бо тут ліпше, там худе.
 Далі каже Лис Микита:
 «Тут одна лиш стежка бита
 Вас до правди заведе.
 Вовче, стань на середині,
 А з них кождий в сій хвилині
 На ріг ниви най іде.
 Станьте й стійте там спокійно,
 Кождий уважай подвійно!
 Як я крикну: раз, два, три! —
 То з вас кождий без уговку
 Якнайшвидше к пану Вовку
 Що є сили просто дри!
 Хто найшвидше дочвалає,
 Вовка з місця геть зіпхає,
 Матиме найбільшу часть.
 Зрозуміли?» — «Зрозуміли!» —
 «Ну, ставайте ж, і до ціли
 Най вам бог добігти дасть!»
 Всередині став я радий,
 Не доміркувався зради,
 А Микита на межі
 Аж у собі радість тисне —
 Як не гаркне, як не свисне:
 «Раз-два-три! А враз біжи!»
 Ледве крикнув Лис Микита —
 Гей, як рушили з копита
 Барани у той сам час!
 А як збилися до купи,
 То, вам наче штири ступи,
 В мене гопнули нараз.
 Штири барани відразу

Мої кості на логазу,
 Бачилося, потовкли;
 Я лиш зіпнув, закрутився
 Та й на землю покотився,
 Очі кров'ю заплили.
 Та прокляті бараниська
 Не вважають, що смерть близька,
 Що зомлілий я лежу:
 Сей рогами звідси пхає,
 Той в противний бік штовхає,
 Щоб посунути межу.
 Довго ще так правувались,
 Щохвилини розбігались
 Та й рогами в мене бух!
 А Микита, той собака,
 Реготавсь, аж лазив рака,
 Що так з мене перли дух.
 І були б за нях табаки
 Там на вічну ганьбу таки
 Вовка вбили барани,
 Та, дав бог, моя Вовчиця
 Там надбігла подивиться,-
 Аж тоді втекли вони».
 Хоч як жалібно сю повість,
 Мов сумную дужу новість,
 Вовк цареві голосив,
 То цариця хихоталась,
 Та й цар, щоб не знявся галас,
 Ледве в собі сміх душив.
 Гектор, Цуцик, неборака,
 Став на лапки та й балака:
 «Царю, страже наших прав!
 Ковбаси я мав шматочок
 Та й сховав її в куточок,-
 Лис і тую в мене вкрав!»
 Кіт Мурлика скочив жваво:
 «Бач, яке собаче право!
 Ковбаса була моя!
 Що Лис злодій, я не спорю,
 Але ковбасу в ту пору
 В ковалихи викрав я!»
 «Чиста правда, що й казати,-
 Рись почав так промовляти,-
 Лис Микита злодій є.
 Він сумління, честь і віру
 За дриглі, горівки міру
 Без вагання продає.
 Таж то нехрист, таж то Юда!
 Патріот — у нього злуда!
 Хто ж добра б від нього ждав?
 Знаю я його натуру!
 Він царя б жидам на шкуру

За свинини фунт продав.
 Заяць ось — душа спасенна,
 Як жиє, ні в ніч, ні денно
 Зла нікому не хотів.
 Ну, пішов він до Микити,
 Той, бач, мав його навчити
 Тропарів і кондаків.
 Ой, гірка була наука!
 Лис відразу взявсь до бука,-
 А прийшли на п'ятий глас,
 Він струснув Зайця, мов грушу;
 Був би витряс з нього й душу,
 Якби я його не спас».
 Аж ось виступив до трону,
 Щоб взять Лиса в оборону,
 Стрий його, Борсук Бабай.
 «Добре то старі казали:
 Жди від ворога похвали!
 Що тут наптели, гай, гай!
 І не сором вам, Неситий,
 Власну ганьбу розносити,
 Відгрівати давню пліснь?
 А ви краще б нагадали,
 Як ви з Лисом вандрували,-
 То правдива, свіжа піснь.
 Вірним другом був Микита,
 Але ваша злість несити
 Злом платить найліпшу річ.
 Раз ото степами йшли ви,
 Голод мучив вас страшливий,
 Хоч коліна власні їж!
 Аж тут чути: «Гатьга! Вісьга!»
 Їде шляхом хлоп до міста
 З рибою на торг, мабуть.
 «Гей,— Лис каже,— мисль щаслива!
 Брате, буде нам пожива,
 Лиш гляди та мудрий будь!»
 Скочив Лис з одного маху,
 Бач, і впав посеред шляху,
 Мов здохлий, простяг лапки.
 І лежить отак простертий —
 Він же ж міг пожити смерти
 Від мужицької руки!
 Хлоп надїхав — що за диво!
 З воза зліз, за камінь живо,
 Щоб його добити там.
 Далі бачить — він не диха!
 «От мій зиск,— промовив стиха,-
 На клапаню буде блам».
 Взяв Микиту за хвостину
 Та й на віз між рибу кинув,
 Сів і їде в божий час.

А Микита, той проноза,
 Ну ж метати риби з воза,
 В кадці лиш лишився квас.
 Риб не стало, Лис мій в ноги!
 Здибав Вовка край дороги,-
 Той остатню Щуку мене.
 «Ну-бо, брате Миколайку,
 Ти лишив для мене пайку?
 Погодуй тепер мене!»
 «О,— говорить Вовк Неситий,-
 Осьде пай твій знаменитий!
 На, смакуй, та не вдався!»
 І — зміркуй безодню злості! —
 Дав йому лиш самі ості
 З риб, що вкрав так сміло Лис!
 А для Зайця річ нелюба,
 Що надрав учитель чуба?
 Ніби нас не драли всіх?
 Хто ж то бачив, щоб наука
 Йшла до голови без бука?
 Се розмазувать — лиш сміх.
 А той Цуцик, Гектор куций,
 Сам спіймався на своїй штуці!
 Кіт Мурлика нам сказав:
 «Ковбасу ту знакомиту,
 За що скаржить він Микиту,
 Сам він у Мурлики вкрав.
 Мій братанок — муж побожний.
 Всякий проступок безбожний
 Є для нього наче хрін.
 Ось вже цілий рік минає,
 Як твердий все піст тримає,
 Не бере в рот м'яса він.
 Я вже сам не раз журився,
 Що так голодом зморився...» —
 Тут урвав нараз Бабай,-
 Бач, кумпанія чимала
 Бог зна звідки причвалала
 З криком, шумом в царський гай.
 Старий Півень перед веде,
 За ним по два у ряд іде,
 Носять мари на плечах:
 А на марах Курка лежить,
 За марами весь рід біжить —
 Плач і лемент, ох і ах!
 Півень перед троном царським
 Крикнув тенором лицарським:
 «Милосердя, царю мій!
 Вся надія наша вбита!
 А убійця — Лис Микита!
 Най нас суд розсудить твій.
 Ми в монастирі святому

Проживали й зла нікому
 Не чинили. Та не раз
 Бачив я, що попід брами
 Лис мишкує,— все за нами
 Своім хижим оком пас.
 Я сі штуки добре знаю,
 Своім дітям повідаю:
 «Стережіться, крий вас біг!
 В ліс мені не вибігати,
 Бо там ворог наш зубатий,
 Він життя вас збавить всіх.»
 Аж тут раз стук-стук до брами:
 В волосянці перед нами
 Став Микита, як монах,
 Повітав нас благодаттю
 І з цісарською печаттю
 Лист отвертий мав в руках.
 «Ось вам,— каже,— лист безпеки!
 Каже цар, щоб відтеперки
 Між звірами був спокій,
 Щоб братався Вовк з Вівцями
 І щоб я навіки з вами
 Був як друг, як брат, як свій!
 Бач, пустинником я стався
 І від м'яса відцурався,
 Їм лиш зілля й дикий мід.
 Мир вам, діти! Жийте з богом!»
 І, вклонившись за порогом,
 Він пішов собі у світ.
 «Ну,— тут дітям я говорю,-
 Воля, діти! Можна з двору
 Нам по стернях погулять!»
 Радість, втіха, спів між нами!
 Всі ми рушили до брами,-
 Та не всім прийшлося вертать.
 Лиш ми вийшли,— гульк, з укриття
 Як не скочить Лис Микита
 Та й хахап мою дочку!
 Я як крикну: «Кукареко!»
 Але він вже був далеко,
 Вже сховався у ліску.
 Я кричу, мов в дзвони дзвоню...
 Вірні пси за ним в погоню
 Кинулись — та, боже мій! —
 Принесли лиш труп бездушний!..
 Так той злодій непослушний
 Зневажає наказ твій!»
 Цар сказав: «А що, Бабає?
 Дуже острий піст тримає
 Твій братанок! Бачиш сам,
 Як то він спасає душу!
 Ні, кінець зробити мушу

Всім подібним хапунам!»
 І Медведя зве, Бурмила:
 «Як тобі в нас ласка мила,
 Друже, меч свій прив'яжи,
 Йди до Лиса,— най, мосьпане,
 Зараз тут на суд мій стане,-
 Строго-строго накажи!
 А вважай на ту падлюку,
 Щоб не вдрав яку він штуку,
 Бо то, брате, хитрий звір!» —
 «Що, мене б він смів дурити?»
 Закричав Медвідь сердитий
 Та й потяг в Микитин двір.

ПІСНЯ ДРУГА

Гей, хто в лісі не буває,
 Той не бачив, той не знає,
 Як Микита Лис жиє.
 Лисовичі — славний замок.
 Не один там хід і ганок,
 Ям, скриток чимало є.
 Лис Микита в своїй буді
 Спочива собі по труді,
 Аж нараз почув: стук, стук!
 Глянув — ой, небесна сило!
 Аж се сам Медвідь Бурмило,
 А в руках страшенний бук.
 «Гей, Микито! Де він, ланець?
 Виліжай! Ось я, післанець
 Від саміського царя!
 Наробив ти зла багато,
 Злий на тебе Лев, наш тато,-
 То й спокутувать пора!
 Кличе цар тебе на суд:
 «Най мені явиться тут
 Лис Микита, гайдамака!
 А не хоче йти в мій двір,-
 На тортури, під топір!
 Най пропаде, мов собака!»
 Лис Микита зчулив вуха,
 Коло брами пильно слуха
 Тих грізних медвежих слів.
 «Ех,— гадає,— що б зробити,
 Сього дурня раз провчити,
 Щоб так гордо не ревів!»
 Хитро в шпарку зазирає,
 Чи де засідки немає?
 Але ні, Бурмило сам!
 Ну, тоді він вийшов сміло,
 Втіхою лице горіло:
 «Вуйку, ах, вітайте ж нам!
 Вуйку, ви ж се? Бійтесь бога!
 Так далекая дорога,

А такий надворі сквар!
 Ви втомились, ви без духа,
 Піт вам скрізь тече з кожуха!
 Що ж то, наш вельможний цар
 Інших вже послів не має,
 Що найліпших посилає,
 На найстарших труд валить? —
 Ну, подвійно рад я тому,
 Що хоч раз до мого дому
 Гість так чесний загостить.
 Суд для мене — з маслом каша!
 Знаю-бо, що мудра ваша
 Рада захистить мене.
 А як ви за мене слово
 Скажете, то все готово,
 Царський гнів тяжкий мине.
 Вуйку, ми ж одного роду!
 З вами я в огонь і в воду!
 Лиш сю нічку ще заждіть!
 Гляньте, небо замрячене,
 Ви втомилися, а в мене —
 Вибачте — болить живіт».
 «А се що тобі, небоже?» —
 «Ох, вуйцуню, страх негоже!
 Я ж пустинник, то й не слід
 М'яса їсти. Ось я мушу,
 Щоб не брать гріха на душу,
 Ссати той обридлий мід».
 «Мід? — аж крикнув пан Бурмило.-
 Мід обридлий? Божа сило!
 Я ж за мід би й душу дав!
 Де він? Де його купуєш?
 Як мене ним утратуєш,
 Вір — не будеш напікав».
 «Вуйку,-каже Лис,-се жарти!»
 «Жарти? Дай лиш зо три кварта,
 То й присягою скріплю!
 Мід — се райський корм чудовий!
 Все за мід я дати готовий,
 Над усе я мід люблю!»
 «Га, як так, мій вуйку милий,
 То ходім! Хоч в мене сили
 Дуже мало — що робить!
 Розказ твій — то голос з неба.
 Для так чесних гостей треба
 Сил, здоровля не щадить.
 Недалеко тут — ось тільки
 Буде відси зо чверть мильки —
 Є багатий хлоп Охрім.
 В нього меду тьма безбожна,
 Що не то що їсти можна,
 Але хоч купайся в ній!»

«Ой! — зітхнув Медвідь Бурмило.-
 Аж на серці замлоїло!
 Ну, Микито, ну, біжим!»
 Сонце сіло вже за гори,
 Як добігли до обори,
 Де багатий жив Охрім.
 На землі там, близь города,
 З дуба грубая колода
 Бовваніла. Майстер Гринь
 Хтів поздовж її лупати,
 То й почав з кінця вже гнати
 Здоровенний в щілку клин.
 З на дві п'яді вже отверта
 Щіль була; колода вперта
 Про тото не трісла ще,
 Лиш від клина заскрипіла,
 Ніби зуби заціпила,
 Прохрипівши: «Ов, пече!»
 «Вуйку! — шепче Лис Микита.-
 Ось колода ся відкрита —
 Ти пощупай їй під бік!
 Хоч крива вона та сіра,
 Та в ній меду, що не міра,
 Відси й я не раз волік.
 Глянь, вже темно по долині.
 Хлоп давно лежить в перині,
 Тож нічого ти не бійсь!
 Їж досхочу в ім'я боже!
 Я постою на сторожі...
 Ну лиш, сміло в шпарку лізь!»
 «Спасибіг тобі, небоже! —
 Рік Бурмило.— Стій, щоб, може,
 Не надліз який злий дух!
 Ой, вже чую запах меду!
 Ти, небоже, стань спереду,
 На до рук отсей обух!»
 І за сим Медвідь Бурмило
 Лапи, голову й карчило
 В ту широку щіль запхав;
 Лис тим часом трах! обухом
 Клин із дуба вибив духом,
 І Бурмила дуб спіймав.
 «У! — сказав дуб.— Є ще сила!»
 Гей, як вхопить він Бурмила,
 Аж стріщав у нього лоб.
 «Вуйку! — крикнув Лис Микита,-
 Правда, шпарка знаменита!
 Знав, де мід ховати, хлоп».
 А Медведя заціпило!
 Стогне, сапа мій Бурмило,
 Але дуб трима й трима.
 Шарпнув вуйко зо три рази,

Затріщали лапи й в'язи,
 Але вирвати — дарма!
 «Вуйку,— каже Лис,— як чую,
 Дуже вам медок смакує,
 Та, мабуть, вас муха тне.
 Їжте ж, але міру майте,
 Бо, як об'їстесь, знайте:
 Мід вам пупом поплине».
 Та Медведю не до меду!
 Крутить задом, а спереду
 Дуб держить, мов у кліщах...
 То він шарпне, дряпне, смикне,
 Далі з болю як не рикне,
 Аж почули в небесах.
 Лис на кпи його здіймає:
 «Бач, як вуйко мій співає!
 Вуйку, що за нута се?
 Вуйку, вуйку, будьте тихо!
 В хаті світло — буде лихо!
 Вуйку, хлопа біс несе!»
 А Охрім, багач-мужик,
 Пробудився,— що за рик?
 Виглядає у квартиру —
 Що за диво? При колоді
 Щось чорніє... Може, злодій!
 Хлоп хапає за сокиру.
 Вибіг з хати, приглядаєсь:
 Се Бурмило борицаєсь!..
 Репет підійма Охрім:
 «Гей, сюди, сусіди любі!
 Ось Медвідь зловився в дубі!
 Гей, Медведя бить біжим!»
 У! Кипить в селі тривога,
 Наче ті вовки з берлога,
 Позривались мужики.
 В чім хто був, в тім вибігає,
 Що попало, те й хапає
 Як оружжя до руки.
 Як прискочуть до Бурмила —
 В сього ціп, у того вила,
 В баби кочерга в руках,
 А Охрім з тяжким обухом —
 Кинулись на вуйка духом!
 Лиш луп-цуп! та трах-тарак!
 Біль додав Бурмилі сили:
 Як не шарпне — боже милий!
 Шкіру всю з чола зідрав!
 Ще раз шарпнув — вирвав лапи,
 Але шкіру й кігті-дряпи
 Дуб, немов своє, забрав.
 «Вирвавсь! Вирвавсь!» — закричали
 Люди, врозтіч поскакали,

А Бурмило трух-трух-трух!
 В ліс, у корчі збіг борзенько,
 Ліг та стогне так тяженько,
 Мовби з нього перло дух.
 Аж тут суне Лис Микита.
 «Ну, вуйцуню,— мовить,— сита
 Вже душа? А добрий мід?
 Та й гаразд ви попоїли!
 Хочете, я щонеділі
 Справлю вам такий обід!
 Ой, а я трохи не плакав,
 Як там з вами хлоп балакав:
 Я гадав, що буде бить.
 Ну, та бачиться, ви чемно
 З ним розстались,— дещо, певно,
 Вам за мід прийшлося платить.
 Е, що бачу! Ви з гризоти
 Вбрались, ніби на зальоти,
 У червоні сап'янці!
 А сю шапочку червону
 Де купили? Чи додому
 Несете її доньці?..»
 Так Микита насміхався,
 А Бурмило лиш метався
 Та бурчав собі під ніс.
 Аж на третій день ходою
 Він з тяженькою бідую
 Ледве в царський двір приліз.
 Як побачив цар ясенний,
 Що Медвідь такий нужденний,
 То аж руки заламав.
 «Гей, Бурмило, любий друже,
 Хто се збив тебе так дуже
 Та зо шкіри обідрав?»
 «Царю, пане! — рік Бурмило,-
 Горенько мене постигло!
 Се Микита все зробив.
 Через нього муки много
 Я приняв,— ох, мало свого
 Я життя не загубив!»
 Ух! Затупав цар ногою!
 «Я короною ось тою
 Заклинаюсь: не уйде
 Сей злочинець злої муки!
 Дай мені його у руки,
 То до завтра не дожде!»
 Потім трохи мислі ладив
 І з сенатом раду радив:
 Щоб Микиту взять на гак,
 Постанову мав велику.
 Приклика Кота Мурлику
 І до нього мовить так:

«Ти, мій вірний Кіт Мурлика,
 Хоч постава не велика,
 Та розумний ти за трьох.
 Ось тебе я шлю: піди ти
 Сам до Лиса до Микити,
 У його злодійський льох.
 І кажи, щоби як стій
 Він у двір явився мій!
 Загрози йому, що гака
 Не мине й тяженьких пут,
 Як на суд не стане тут
 Лис Микита, гайдамака!»
 Кіт Мурлика поклонився
 І в дорогу спорядився,
 Хоч по шкірі дер мороз;
 Страх не рад він був тій чести,
 Та що цар дав, їж до решти!
 Сперечатися не мож.
ПІСНЯ ТРЕТЯ
 Кіт Мурлика до дороги
 Добре взяв за пояс ноги,
 В торбу впхав печену миш
 І лісочком, холодками,
 Так на підвечерок самий
 Він прибув до Лисович.
 Стукнув в браму, дожидає...
 Лис в квартиру виглядає.
 Кіт Мурлика шапку зняв,
 Поклонивсь йому низенько,
 Привітав його борзенько
 Та й такі слова сказав:
 «Не прогнівайся, нанашку!
 Не приніс я жадну фрашку,
 Але царський вам наказ:
 Другий раз се цар, наш владця,
 Через свого післанця
 На свій суд ось кличе вас.
 Що тут довго говорити!
 Дуже цар на вас сердитий,
 Тож я раджу вам: ходіть!
 Цар поклявся на корону:
 Як не ставитесь до трону,
 То пропащий весь ваш рід».
 «Мурцю! — скрикнув Лис Микита.
 От не ждали! От візита!
 Боже милий, як я рад!
 Ну, ходи в мої обійми!
 А про те казати не смій ми,
 Щоб як стій іти назад!
 Таж Лисиця, твоя тітка,
 Так тебе видає зрідка,
 Що не пустить нас під ніч.

А маленькі Лисенята,
 Чи ж вони пустили б брата?
 Ні, то неможлива річ!
 Повечеряєм гарненько,
 Проспимося, а раненько
 Холодком — та й в божу путь!
 Я про царський суд не стою.
 А що рад піду з тобою,
 Ти про сеє певний будь!
 Он з Медведем інше діло!
 Ти розваж: прийшов Бурмило,
 Мов розбійник, у мій двір.
 Та й до мене з криком, фуком,
 З величезним в лапах буком —
 Я ж малий, слабенький звір!»
 «Ой, нанашку,— рік Мурлика,-
 Ласка ваша завелика...
 Але ліпше ми не ждім!
 Ніч чудова, місяць світить...
 Попрощайте жінку й діти,
 Та й у путь як стій ходім!»
 «Мурцю,— каже Лис,— май розум!
 Ніч не тітка, ми не возом
 Будем їхать, ні літять.
 Всяка погань лісом лазить,
 Ну ж но хто на нас наважить!
 Ні боротись, ні втікати!»
 Ті слова Кота Мурлику
 Кинули у дрож велику.
 «Ваша правда,— він сказав,-
 Мушу на ніч вже лишиться...
 Та скажіть, щоб поживиться,
 Де б я тутка що дістав?»
 «Що ж, не гнівайсь, Мурцю дільний!
 Чоловік я богомільний,
 Піст твердий держу день в день.
 Та тобі вже я придбаю
 Найсмачніше, що лиш маю:
 Крижку меду з'їж лишень!»
 «Меду? Тьфу! — відрік Мурлика.--
 Най Бурмило мід той лика!
 Ним мене ти не вкормиш!
 Та у вашому фільварку
 Чей же є де в закамарку
 Хоч одна порядна миш?»
 Лис Микита рік до Мурка:
 «Ти жартуєш! Навіть турка
 Я б мишми не трактував!
 Що ти видумав, небоже!
 Миші їсти!.. Милий боже!
 Про таке я й не чував!
 Та як мишей ти бажаєш,

Мурку любий,— тут їх маєш,
 Що хоть ними гать гати!
 Тут у війтовім будинку
 Мишей тьменна тьма, мій синку,
 І близенько нам іти!»
 «Ах, нанашку мій наймильший,
 Поведіть мене на миші!
 Я на миші дуже звик!» —
 «Добре! Так ходи ж за нами!»
 І полізли бур'янами,
 Аж де війтів був курник.
 Там в стіні діра пробита,
 Нею часто Лис Микита
 Ніччю в курятник гостив;
 Вчора ще пустив він крові
 Війтовому Когутіві,
 Аж Когут і дух спустив.
 Війт, зо злості зчервонівши,
 З Когута лиш пір'я вздрівши,
 Крикнув: «Ні, вже не стерплю!
 Мушу злодія зловити!»
 Край вікна дав присилити
 Мотузяную петлю.
 Лис Микита се пронюхав
 Та й говорить: «Мурку, слухай,
 Як там мишки цвіркотять,
 Мов горобчики невинні!
 А ось тут і дірка в глині —
 Тільки влізти та й хапаты!»
 «А безпечно ж тут, нанашко?
 Нині за біду не тяжко,
 А ввійти — то хитрий люд!» —
 «Га,— говорить Лис зрадливий,-
 Хто занадто боязливий,
 Най такий покине труд!
 Всередині там не був я
 І про хитрощі не чув я,
 Та коли боїшся ти,
 То ходім раніш додому,
 Повечеряєм по-свому:
 Редьку й медові соти».
 Кіт Мурлика застидався.
 «Що, гадаєш, я злякався? —
 До Микити він озвався.-
 Страх не є котяче діло!»
 І у дірку скочив сміло,
 І шасть-прасть! в сильце спіймався.
 Ой, повис він у воздухах,
 Затріпавсь, та по тих рухах
 Шнур ще дужче горло стис.
 Кинувсь — вдаривсь до одвірка!
 А згори, де клята дірка,

Заглядає зрадник Лис.
 «Ну, що, Мурцю мій наймильший,-
 Каже він,— смакують миші?
 Правда, що за пишний смак!
 Хочеш солі? Я покличу,
 Або в війта сам позичу,-
 Чи волиш все їсти й так?..
 Ого-го, вже й ти співаєш!
 Але славний голос маєш!
 Тенор! Ах, люблю на смерть!
 Жалібно, аж ллється в душу!..
 Ох, бігме, я плакати мушу...
 Ну, спасибіг за концерт!»
 Раптом двері заскрипіли,
 Війт роздягнений, спотілий
 З палицею сам впада;
 А за ним сини і слуги,
 Сей з ременем, з буком другий —
 Ось де Муркові біда!
 «Бийте злодія! — війт крикнув.-
 Вчора Когута нам смикнув!
 Бийте, поки спустить дух!»
 І луп-цуп! летять удари...
 Мій Мурлика з уст ні пари,
 Мов осліп уже й оглух.
 «Бийте!» — війт кричить і кропить.
 Втім Мурлика скік! Як вхопить
 Пана війта за сам ніс!
 Хруп та й хруп, мов миш велику,
 Кігтями роздер всю пику,
 Мовби гречку грабав біс.
 «Гвалт! Рятуйте!» — крикнув з болю
 Війт і впав, як сніп, додолу.
 Всі до нього.— «Гей, світить!
 Гей, води? Гей, губки, вати!»
 Кинулися кров спиняти,-
 Вже й не в голові їм Кіт.
 А в Кота тверда натура:
 Лиш відсапав та й до шнура,
 Взявся гризти і кусать.
 Далі шарпнувся щосили,
 Шнур урвався, і в тій хвили
 Кіт свобідно міг гасать.
 Ну, він мишей відцурався,
 В курнику й не обзирався,
 А, задравши хвіст, як міг
 Драпнув в дірку та до ліса,
 А лісами, мов від біса,
 Просто в царський двір прибіг.
 Як уздрів його Лев-батько,
 Збитого, мов кисле ябко,
 З злості аж позеленів.

«Що? — кричав звірів правитель.-
 Чи знов сміє той урвитель
 Насміхатись з моїх слів?
 Ні, вже того забагато!
 Будь я пес і пес мій тато,
 Коли се йому прощу!
 Військо шлю на гайдамаку!
 Скоро зловлю,— на гілляку
 І гніздо все розтрощу!»
 Грізно цар ревів і тупав,
 Був би Лиса з кістями схрупав,
 Якби мав його в руках.
 Аж як гнів пройшов безмірний,
 Виступив Бабай покірний
 І сказав при двораках:
 «Царю, явна річ, не скрита:
 Вольний є козак Микита,
 Право ж каже тричі звать
 Винного на суд твій, пане.
 Аж як третій раз не стане,
 Суд заочний видавать.
 Що в тім правди чи неправди,
 Що про нього клеплять завжди,
 В те не входжу,— та для всіх
 Рівне право! Тож пошли ти
 І мене ще до Микити,
 Чей, прийде до твоїх ніг».
 Цар махнув лиш головою,
 Дав знак згоди булавою,
 Та ні слова не сказав;
 А Бабай як стій зібрався,
 У дорозі поспішався,
 В Лисовичах на ніч став.
ПІСНЯ ЧЕТВЕРТА
 Лис собі в вечірню пору
 З діточками коло двору
 Розмовляючи гуляв,
 Аж тут голос у діброві
 Обіззався: «А, здорові!
 Ось до вас я причвалав!»
 «Ах, Бабай! Чи ти се, стрику?»
 Ну, мабуть, якусь велику
 Новину несеш до нас!
 Ти втомився? Ти сумуєш,
 Ну, до хати! Заночуєш,
 То й балакать буде час».
 Всі гарненько привітались,
 Про здоров'я розпитались,
 Випив вишнячку Бабай.
 Сів на приспі, віддихає,-
 Лис про царський двір питає:
 «Ну, балакай, не зітхай!»

«Гей, синашу, схаменися,-
 Так сказав Бабай до Лиса,-
 Що за збитки робиш ти?
 За що ти з післанців кпишся?
 Чи на правду ти боїшся
 На той царський суд іти?
 Я ж гадаю, синку милий,
 Що ти зможеш в одній хвили
 Ворогам заткати рот.
 Адже всі їх глупі мізки
 Проти твого стоять тріски!
 Отакий то весь народ!»
 «Правду кажеш, любий стрику,-
 Рік Микита,— і велику
 Ти охоту в мні підвів.
 Що ж, піду! Най всі побачуть!
 Хто сміється, ті заплачуть.
 Цар на ласку змінить гнів!
 Хоч там цар на мене лютий,
 Та він знає, що в мінути
 Небезпечні, в чорний день
 Всі торочать не до ладу,
 Але дати мудру раду
 Вміє тільки Лис оден».
 І ввійшли оба в світлицю,
 Привітав Бабай Лисицю,
 Всі засіли край стола.
 Лисенята Міцько й Міна
 Повлазили на коліна —
 Живо гутірка пішла.
 «Дуже лютий цар, Бабаю? —
 Рік Микита.— Знаю, знаю,
 Жаль йому медвежих мук!
 Та в нас був старий рахунок,-
 Довго ждав я на трафунок,
 Щоб дістать його до рук.
 Тому літ ще небагато,
 Як Бурмила Лев, наш тато,
 Губернатором зробив
 На підгірські наші бори,
 Щоб звірячі справи й спори
 Всі по правді він судив.
 Оттоді-то Вовк Неситий
 Напосівсь мене здушити,
 А з Бурмилом змову мав;
 І на суд губерніяльний
 За мій помисл геніальний
 Перший раз мене позвав.
 Що за помисл? Слухай, друже!
 З Вовком раз, голодні дуже,
 На поживу вийшли ми.
 День. У церкві дзвін десь дзвонить,-

Та нас голод з лісу гонить
 Серед лютої зими.
 До села йдем осторожно,
 Нюхаємо, де би можна
 Чим масненьким поснідять,-
 Аж тут сала, м'яса запах
 Не лиш в носі, а аж в лапах
 Закрутив нам — хоч тут сядь!
 Тії пахощі нас гарні
 До попівської спіжарні,
 Мов по нитці, довели.
 Стали ми довкола нюхать,
 Чи безпечно всюди — слухать,
 Аж віконце ми знайшли.
 Страх тісне було віконце.
 «Лізем, Вовче?» — «Лізем конче! —
 Каже Вовк,— Ти перший лізь!
 Глянь, чи де нема заліза!
 За тобою й я полізу —
 (Так Вовк каже) —лізь, не бійсь!»
 Я проліз досить вигідно,
 Роздивився. «Лізь свобідно!» —
 Так до Вовка я сказав.
 Він голодний був, тоненький,
 Ну, та в отвір той вузьенький
 Ледве тулуб свій пропхав.
 А в спіжарні — боже кріпкий!
 Світ затьмився нам до дрібки,
 Стільки там добра для нас:
 М'яса, сала, вуженини,
 Штири пілті солонини
 І довжезний ряд ковбас.
 Став я думать, міркувати,
 Як тут господарювати,-
 Та мій Вовк мов оцапів:
 Перший полоть хап зубами!
 Рве, куса, гризе без тям —
 Став, і їв, і, знай, сопів.
 «Ну,— гадаю,— їж, небоже!
 Та для мене се негоже».
 Я беруся до ковбас.
 З жердки легко їх здійсмаю,
 Крізь віконце викидаю,
 Поки всіх отак не стряс.
 А за ними й сам в віконце
 Вискочив та й ну чимскорше
 Всі на шию надівать.
 Навантажив, як коралі,
 Та й до лісу далі, далі,
 Скарб у яму щоб сховать.
 Скарб у яму заховавши,
 Спокійненько поснідавши,

До спіжарні знов біжу.
 Прибігаю: Вовк ще голить!
 Не доївши, кинув полоть,
 З смальцем розпочав діжу.
 «Вовче,— шепчу,— час до гаю!
 З церкви люди вже вертають,-
 Щоб нас тут хто не застав!»
 Вовк, почувши се, зжахнувся,
 В дірку прожогом метнувся,
 Та вже ледве шию впхав!
 Бачиш — повний був, мов бочка!
 Став у дірці, тільки очка
 Витріщив, немов баньки.
 Страх відняв у нього мову...
 Я ж кричу: «Чого став знову?
 Ну, якої бідоньки?»
 Вовк не тямить вже, що діє!
 Пхаєсь в дірку, аж потіє,
 Та дармий його весь труд.
 Далі з лютої розпуки
 Заламав передні руки:
 «Лисе,— каже,— згину тут!»
 «Вовче,— кажу,— чи здурів ти,
 Чи від смальцю оп'янів ти?
 Вилізай, пора нам в гай!» —
 «Ой, не можу, мій Лисуню!
 Бачиш, пуза не просуну!
 Ой Микито, помагай!»
 Ну, скажи ти сам, Бабаю:
 Що я тут чинити маю,
 Як драбузі допомогти?
 Лишу Вовка — може згинуть.
 Ліпше, думаю, не кинуть,
 Але до попа піти.
 Попросить по добрій воли,
 Щоб дав пилки і позволив
 Більшу вирізати діру.
 Здумавши сю річ штудерну,
 Мовлю Вовку: «Жди, я верну!»
 І в попівство просто дру.
 Піп був власне у покою:
 В пообідньому настрою
 Люльку, ходячи, кутив.
 У вікно я заглядаю,
 Лапою шкряб-шкряб, благаю,
 Щоб вікно він створив.
 Піп поглянув, підбігає...
 «Лис у вікна заглядає!
 Гей, ловить його! Біжіть!»
 Я й незчувся, а за мною
 Слуги, служниці юрбою,-
 От я духом через пліт.

Крик за мною, як в гамарні...
 А я просто до спіжарні
 Та й сховався під поміст.
 Тут погоня надлітає:
 «Де він? Де той Лис? — питає.-
 Показав нам тільки хвіст!»
 Втім зирнули, а з віконця
 Вовк Неситий проти сонця
 Визирає! «А, ти тут?
 Ой, нещасная головка!
 Таж се Вовк! А бийте ж Вовка!
 Тут йому зробить капут!»
 Вовк їх там не дожидався,
 А в спіжарню заховався,
 При саміських дверях став.
 От вони як створили,
 То Неситий скік в тій хвили —
 З сеї шпарки скористав.
 Та дістав там з дивовижі
 Скільки буків через крижі,
 Так що ледве в ліс доліз,
 І про справу сю немилу
 Заразісінько Бурмилу
 Він на мене скаргу вніс.
 Хоч сам винен за лакомство,
 А на мене віроломство,
 Злобу й зраду наклепав.
 Ну, а, думаєш, Медвідь
 Розібрав усе як слід,
 По закону поступав?
 Де тобі? Суддя той ласий,
 Як дізнався про ковбаси,
 Що я з трудом розстарав,
 Як ревне на мене туго:
 «Зараз все віддай, злодюго!
 Будеш ти ковбаси крав?»
 «Ти й віддав?» — Бабай питає.
 «Що ж було робить, Бабає?
 Адже ж хтів відтяти хвіст!
 Та щоб всі віддять — а дзуськи!
 Штири дав йому тонюські,
 А собі лишив ще шість.
 От Медвідь так судить справу:
 «За побої, за неславу,
 Вовче, маєш ковбасу!
 Решту я з'їм. Ти ж, Микито,
 Рад будь, що тебе не бито!
 Марш, бо кості рознесу!»
 Так-то нас судив Бурмило!
 Гірко се мене вшпилило!
 Я присяг на царський хвіст:
 «Як його дістану в руки,

То за всі ті подлі штуки
 Він тяженько відповість».

Надоспіла і вечеря;
 З пір'ям пряжена тетеря —
 Всім досить її було.
 Як гарненько поживились,
 Де про що розговорились
 Та й пішли собі в стебло.
 А як рано повставали,
 То гарненько поснідали:
 Їли сало з часником,
 Потім гусячу потравку,
 Закусили ж сю приправку
 Ще копченим судаком.
 Отоді Микита вбрався
 До дороги й так прощався
 З господинею й дітьми:
 «Люба жінко, будь здорова!
 Час іти мені до Львова,
 Тож ключі усі прийми!
 Наглядай як слід в коморі,
 Бо ті миші красти скорі,-
 А про мене не журись!
 Хоч тепер на нас цар лютий,
 Але легко може бути,
 Що всміхнеться ще колись.
 А ви, дітки, не пустуйте,
 Поза домом не гарцюйте,
 Мамі збитків не творіть!
 Глянь-но, стрику, що за звірик
 Отой Міцько! Хто повірить,
 Що йому ще тільки рік!»
 І дітей поцілувавши,
 Жінці в вухо пошептавши,
 Що там ще сказати мав,
 Лис Микита, мов у гості,
 В Львів, назустріч царській злости
 Враз з Бабаєм почвалав.

ПІСНЯ П'ЯТА

Гу-гу-гу! — в дворі гуділо,
 Мов бог зна, яке там діло —
 «Лис Микита! Лис приспів!»
 А Микита мов не чує,
 Гордо, сміло машерує
 Між рядами ворогів.
 Перед троном зупинився,
 І цареві поклонився,
 І такі слова сказав:
 «Царю наш великодушний!
 Слову твому послушний,
 Я на суд твій правий став.
 Вірю в велич твого духа,

Не прихилиш свого вуха
 Ти поганим брехунам,
 Що байками і брехнями
 Раді б розлад поміж нами
 Сколотить на шкоду нам».

Але цар глядів понуро
 Й крикнув: «Підла креатуро!
 Ти ще тут хвостом вертиш!
 Смієш прав допоминаться!
 Нам ще хочеш підлизаться!
 Ні, вже нас не підлестиш!
 Глянь, ось Півень у жалобі!
 Кіт Мурлика ось при тобі
 І Бурмило, мій барон!
 Тямиш біль їх, ганьбу, муки?
 Гей, беріть його у руки
 І до трибуналу! Вон!»

«Царю,— смирно рік Микита,-
 Чи ж так явна вже й відкрита
 Щодо них вина моя? —
 Що Бурмило був упертий
 Конче хлопський мід ізжерти,
 То чи ж тому винен я?
 А Мурлика,— боже, боже!
 Він ще жалуваться може?
 Хто ж на ловах не прийма
 Бійки, неvigід подібних?
 Та й хіба ж для мишей бідних
 Конституції нема?
 Кажуть: злодій я, поганець!
 А Мурлика, твій післанець,
 Тож не менший горлоріз.
 Бо чи ж то не для злодійства,
 Кроволиття і убійства
 Він у тую шпарку вліз?
 Царю, я підданий вірний!
 Як такий твій гнів безмірний —
 Дай на смерть мене судить!
 Дай малих злочинців вішати,
 Най великі тим ся тішати!
 Коли так — не варто й жити!»
 Та цар Лев не вів і вухом!
 І взяли Микиту духом,
 І зв'язали, й повели
 Стражники у трибунали;
 В трибуналах засідали
 Старі цапи і осли.
 Став Микита та й балака,
 Та найстарший пан Осяка
 Вже п'ять років, як оглух.
 Присудили: «На галузці
 Лису висіть на мотузці,

Поки з нього вийде дух».
 Вовк, Бурмило і Мурлика
 Як почули се, велика
 Радість обняла їх ум.
 Зараз за катів обрались
 І Микиті нахвалялись
 Причинить до смерті глум.
 Лиса вивели. Бурмило
 Трах його прилюдно в рило!
 «Се за сап'янці мої!»
 Вовк для гіршої ще муки
 Взад скрутив Микиті руки:
 «Не уйдеш тепер гіллі».
 Кіт Мурлика вже на гільку
 Виліз і міцную сильку
 Мотузяну засилив.
 Крука ще гукнув навмисне,
 Щоб Микиті, як повисне
 Зараз очі з лоба пив.
 Хто лиш жив, глядіть зійшлися,
 Як то будуть вішати Лиса:
 Стала страж кругом, як мур.
 Лис іде, як мокра курка,
 Вовк Неситий ззаду штурка,
 А Медвідь веде за шнур.
 «Не лякайся,— сказав Неситий,—
 Ми відразу задушити
 Не гадаємо тебе.
 Будеш дригав ще лапками,
 Поки Крот під дубом ями
 У твій ріст не вигребе».
 Обернувся Лис до нього:
 «Що ж то,— каже він,— міцного
 Шнура не знайшлось у вас?
 Міг вам Кіт дістати, любко,
 Того, що на нім так цупко
 Сам у війта дригав раз».
 «Замовчи! — ревнув Бурмило,—
 Щоб язик тобі зціпило!
 Ще не кинув жартів ти?
 Глянь, где шибениця грізно!
 Кайся, щоб не було пізно,
 Грішну душу очисти!»
 Привели його під гільку,
 Завдали на шию сильку,
 На драбину Лис вступив
 І, звернувшись до миру,
 Він царю вклонився щиро
 І ось так проговорив:
 «Наступає вже година,
 Ох, для звірів всіх єдина:
 Швидко вічним сном усну.

Царю наш, тебе благаю,
 Ти по давньому звичаю
 Просьбу вволь мені одну.
 Тут в обличчі смерті й гробу
 Хочу виявить всю злобу,
 Сповідаться всіх гріхів,
 З всіх провин заслону здерти,
 Щоб ніхто по моїй смерті
 За моє зло не терпів».
 Так сказав, усім вклонився
 І тяженько прослезився,
 Зрушив душі всіх хижак;
 Цар задумавсь на хвилину,
 Берло похилив вдолину
 І сказав: «Най буде так!»
 Лис Микита б'ється в груди:
 «Православні, чесні люди!
 Много, много я грішив!
 Чи є хоч один між вами,
 В кого б ділом чи словами
 Добру пам'ять я лишив?
 Від дитинства сам собою
 Я привчався до розбою,
 Хоч отець картав не раз.
 Бідні кури, гуси, утки!
 Серце рветься в мні ось тутки:
 Як то шарпав, гриз я вас!
 Був я штучка невеличка,
 Та «від личка до ржемичка»
 Щораз далі, далі ліз:
 Вже ягнята й козенята,
 Що відбігли геть від тата,
 Я хапав і в яму ніс.
 Біг до зла я шляхом битим!
 Спобратимався в Неситим:
 Він учитель мій у злім.
 І коли я нині стою
 Під смертельною вербою,
 То його заслуга в тім.
 Раз ото на переднівку
 Ми таку злодійську спілку
 Зав'язали: я дрібне,
 Вовк велике має красти,
 А що зиск — по рівній часті;
 Нині кара б'є мене!
 Але як прийшло ділитися,
 То ніколи, як годиться,
 Половини Вовк не брав:
 Загарчить — не смій і писнуть!
 Сам же, хоч би мусив тріснуть,
 До крихітки все зіжрав.
 А як часом грубілу штуку

Нам вдалось спіймати в руку,
 То Неситий як ревне,
 Вже Вовчиця тут з синами!
 М'ясо мало не з кістками
 Хавкнуть — хвиля не мине.
 Адже ж тямлю так, як нині:
 У одної господині
 Ніччю виліз я на під;
 Висів тамка у димарни
 Солонини полоть гарний,-
 Ну, його й дістати слід.
 Кажу: «Вовче, ти дри стріху,
 Я ж сей полоть нам на втіху
 Живо з вішалки здійму».
 І поліз я на бантину,
 Довго мучивсь, поки скинув
 Подоть просто в рот йому.
 Вовк м'ясиво хап — і драла!
 Та мене ще хіть зібрала
 На вечерю курку взять:
 А у тої господині
 На близесенькій бантині
 Спав курей довгенький ряд.
 Підпхавшися по платві,
 По бантині, мов по дратві,
 До курей я вже підліз.
 Серце б'ється... тихо... темно...
 От в такі-то хвилі, певно,
 Найлюбіш жартує біс.
 Вийшла ж і мені ярмурка!
 Я гадав, що скраю Курка,
 А то крепкий був Індик.
 Я на Курки шийку мірив,
 Індика в крило і вцілив —
 А Індик як здійме крик!
 Я зубами хап за тепле,
 А Індик крилом як стрепле!
 Даром, що старий я Лис,-
 Світ мені заморочився,
 Я схитнувся, поточився,
 З Індигом гегеп униз!
 Ну, та й мав я тут пригоду!
 Полетів, та не до поду,
 А на тік у сіни впав.
 Гепнув так з цілого маху,
 Думав: кожду костомажу
 Мов у ступі зопихав.
 Не кінець тут моїй лазні!
 В сінях був я, мов у казні,
 Вийти не було куди.
 От запхався я в куточок
 І стулився у клубочок:

«Тихо! Лихо пережди!»
 Та даремну мав надію!
 Чую голос: «Гей, Андрію!
 А поглянь-но до сіней!
 На поді там щось кричало
 І у сіни щось упало!
 Ну, Андрію, встань-но, гей!»
 Чути: наймит щось воркоче,
 Встав, щось шкряба і стукоче,-
 Світло він світив, мабуть;
 Далі двері відчиняє,
 Каганець в руках тримає:
 «Що за дідько гримнув тут?»
 Глип! Індик по сінях ходить.
 «От хто крики тут заводить!
 З сідала Індик упав!»
 Втім, в куток зирнув нечаяно...
 «Ай! Хазяйко! Уставай-но!
 Гість до нас тут завітав!»
 «Що за гість?» — «Та Лис Микита!»
 «Бий, Андрію!» — «Чим же бити?
 Встаньте радше з подушок!
 Та обоє ми без труду
 Сю поганую прибуду
 Живо зловимо в мішок».
 Поки там вона збираєсь,
 Наймит зблизька призираєсь,
 Знай, до мене з каганцем.
 Я ж сиджу, тремчу, все чую
 Та й усе собі міркую,
 Як би тут втекти живцем?
 Ось хазяйка лізе в сіни;
 Того й ждав я, як відчинить
 Двері в комнату вона:
 Шусть їй прудко попід ноги,
 В хату вскочив та й з порога
 Просто скачу до вікна.
 Шибку висадив з розгону,
 Стрічку не одну червону
 Я на шкірі здряпонував;
 Ну, та вирвався на волю.
 Та й садком відтак по полю,
 Мов безумний, в ліс махнув.
 Довго бігав без уговку,
 Поки врешті в нетрі к Вовку,
 Ледве дишачи, добіг.
 «Ой Вовцуню! Я аж гину!
 Дай же м'яса одробину,
 Що для мене ти зберіг!»
 «О, зберіг! — смієсь Неситий.-
 Тим ти, певно, будеш ситий:
 На і знай дар щедрий мій!»

І — зміркуйте підлу штуку! —
 Дав мені дубову клюку:
 Полті вішають на ній.
 Отаке сказати мушу:
 Тільки гріх я брав на душу,
 Що із ним до спілки крав,
 А й за гріш не мав пожитку
 І без власного прожитку
 Був би з голоду пропав.
 Але я не дбав нітроха,
 Славшій скарб царя Гороха
 Я у своїх мав руках!
 Скарб безмірно так багатий,
 Що ледве би міг забрати
 На сім возів у мішках».
 Лев, про скарб такий почувши,
 Насторожив пильно уши.
 «Лисе, що се ти верзеш?
 Про який се скарб гадаєш?
 Чи ще й досі скарб той маєш?»
 Лис сказав на те: «Авжеж!
 Царю,— каже,— пане милий,
 Перед входом до могили
 Я душі не обтяжу!
 І чого ніяким світом
 Не сказав би жінці й дільом,
 Се тобі я розкажу.
 Знай же, царю, скарб той грубий
 Статсья мав твоєї згуби
 І нещастя джерелом.
 Не вкради його Микита,
 Кров твоя була б пролита,
 Стався б страшний перелом!»
 Лев, неваче ужалений,
 Скочив, рикнув, мов шалевий:
 «Що, що, що се ти сказав?
 Що се за смалені дуби?
 Перелом? Нещастя? Згуби?
 Все розкажуй, щоб я знав!»
 Каже Лис: «Я царську волю
 Рад сповнити, тільки молю,
 Вислухай мене ти сам.
 Лиш тобі й твоїй княгині
 Важну річ відкрию нині
 І Гороха скарб віддам».
 «Гей, здійміть із нього пута
 І ведіть його ось тут!» —
 Крикнув гучно Лев катом.
 Ті нерадо розв'язали
 З пут Микиту й розважали,
 Що то він набреше там!
 А Микита, волю вчувши,

Свобідніше відітхнувши,
 «Слава богу! — прошептав.-
 Ну, коли не рад здихати,
 Наострись гаразд брехати!»
 З тим перед царем він став.
 «Ну,— цар каже,— сядь, Микито,
 Сміло все кажи й відкрито,
 Але з правди не змили!
 Бо як збрешеш, то, їй-богу,
 Не за шию, а за ногу
 Будеш висів на гіллі!»
ПІСНЯ ШОСТА
 Слухайте ж, як Лис Микита
 Цупко, наче кінь з копита,
 На брехню пустився й лєсть!
 Щоб лиш на гіллі не згинуть,
 Не задумавсь камінь кинуть
 І на батька свого честь.
 «Царю і весь чесний зборе!
 Превелике, люте горе
 По заслуді б'є мене!
 За злодійство дам я душу,
 Та одно злодійство мушу
 Розказати вам страшне.
 Парканадцять літ вже тому,
 Як мій батько — де, в якому
 Місці, хто се зна — напав
 Славний скарб царя Гороха.
 Та добра йому нітроха
 Скарб той клятий не придбав.
 Батько мій був горда штука.
 Фінансовая наука
 Був його любий фах.
 Льстив царю, міняв все фарбу,
 Щоб лиш стать міністром скарбу,
 Він на се острився страх.
 Та ти, царю, хитрість скриту
 Проглядів, прогнав Микиту,
 А міністром став пан Рись.
 І пішов мій батько в пущу,
 І поніс він думу злющу —
 Відомстить тобі колись.
 В пущі скарб знайшов заклятий
 І почав він міркувати,
 Щоб великий бунт підняти,
 Щоб царя зіпхнути з трону,
 Славну ж царську корону
 Щоб Медведєві віддати.
 Спілку він зібрав велику.
 З листом шле Кота Мурлику
 До Бурмила: «Так і так.
 Льва ми хочем скинуть з трону;

А як ти його корону
 Хочеш взять, пришли нам знак».

Ну, на вість таку Бурмило,
 Начеб що його вжалило,
 Схопився і сам прибіг.
 «Браття,— каже,— я все з вами!
 Або ляжем головами,
 Або Льва зав'яжем, в міх!»

Батько мій і Кіт Мурлика,
 Вовк, Бурмило і велика
 Їх рідня — усі зійшлися
 І на бунт, на чорну зраду,
 Братобійчу, люту зваду
 Всі врочисто присяглись.
 Із околиць чужоземних
 За Горохів скарб наємних
 Мали військ наwerbувать.
 Я підслухав всю їх змову,
 Про страшну її основу
 Став я пильно міркувать.
 Я Бурмила хитру злобу
 Добре знав, його особу,
 Непочесну і смішну,
 Став рівнять з тобою, пане,
 І кажу: «Сей опуд стане
 Нам царем? Ну, батьку, ну!
 Знав ти скарб знайти великий,
 Та біда, коли владики
 Ліпшого знайти не вмів!
 Де Бурмило — цар народа,
 Там пропала честь, свобода,
 Голос правди занімів».
 І неначе голос з неба
 Звав до мене: «Треба, треба
 Зав'язати зрадї рот!
 Хоч той зрадник — батько твій.
 При царю ти вірно стій!
 Будь, Микито, патріот!»

Так розміркувавши гладко,
 Дожидав я, аж мій батько,
 Як була умова, знай,
 Там у зрадників тих темних,
 На вербунок військ наємних
 Рушить у сусідній край.
 Вже давніше, в переднівку,
 Вислідив я ту криївку,
 Де мій батько скарб сховав;
 Ну ж тепер безпроволічно
 Виносити денно й нічної
 Все дочиста я забрав.
 Невеликий час минає,
 Аж мій батько повертає:

Вже готове військо jde!
 Лиш вербунок заплавити,
 Генералів назначити —
 Хоч в огонь воно піде!
 Не вітав рідню, домівку
 Батько мій, лиш у криївку
 Просто шасть — і обімлів!
 Препуста-пуста печера,
 Що була ще повна вчора!
 Скарб увесь мов хто замів.
 Що він біга, шкряба, нюха,-
 Скарбу ні сліду, ні духа!
 Тут старий ума лишивсь!
 Заскомлів, немов на зуби,
 Далі, шнур знайшовши грубий,
 На гілляці задушивсь.
 А Неситий і Бурмило,
 Зрозумівши, що постигло
 Батька мого, подались:
 Страх лояльні поробились
 І служить тобі пустились,-
 Зрадником остав сам Лис.
 Днесь вони — підпори трону!
 Я ж, що спас царя й корону,
 Батька свого погубив,-
 Під гіллякою тут стою
 І смерть бачу над собою
 Ну, повісьте! Я скінчив».
 Так-то Лис в брехні був смілий!
 Всі присутні остовпіли,
 А сам Лев аж затремтів.
 «От воно що тутка скрито!
 Дякую тобі, Микито!
 А... той скарб... ти де подів?»
 «На високій Чорногорі,
 Де Черемош води скорі
 По камінні вниз жене,
 У Говерлі просто серця,
 Коло третього реберця
 Є леговище скальне.
 Там лежить той скарб неткнутий...
 Царю, твій він мусить бути,
 Я тобі його зберіг!
 Жалко тільки, що нікому
 Не сказав я стежки «д ньому,
 Щоб по моїй смерті міг...»
 Лев не дав йому скінчити.
 «Хто тут сміє говорити
 Ще про смерть якусь днесь?
 Царське право є — прощати.
 Зараз з нього шнур той зняти!
 Ми касуєм весь процес.

Більше маєш ти заслуги
 Між звірами, ніж хто другий!
 А гріхи ті, що за них
 Мав ти висіть, правду рікши,
 Всі не варті торби січки
 Супроти заслуг цінних.
 Тільки слухай: в добру пору
 Ти зо мною в Чорногору
 Завтра рушиш скоро світ:
 Лиш я сам до того льоха,
 Де є скарб царя Гороха,
 Буду знати тайний хід».
 «Царю,— Лис сказав маркітний,—
 З радості душі охитний
 Я з тобою йти в ту путь.
 Та в предсмертну годину
 Шлюбубав: коли не згину,
 За гріхи покуту збуть.
 Пішки до святого Рима,
 Відтам до Єрусалима
 Шлюбубався я піти.
 Як поверну, ясний пане,
 Скарб відразу весь твій стане,
 Найбагатшим будеш ти!»
 «Що ж,— Лев мовив,— річ побож
 Шлюбубав — ламать не можна,—
 Тож іди й здоровий будь!»
 Далі возних зве на згоду,
 Щоб вони всьому народові
 Вибубнили царський суд:
 «Всім, кому на тім залежить,
 Відати про се належить:
 Цар по силі своїх прав
 З Лиса, званого Микити,
 Зволив всю вину здійснити
 І до ласки знов прийняв.
 Хто б смів Лиса пострікнути,
 Лапою його діткнути
 Чи позаочно хулить
 На такого патріота,
 Тому цар язик із рота
 Вирізати повелить».
 Ой, як вчув Медвідь, Мурлика,
 Вовк той засуд,— страх велика
 Їх досада обняла!
 Зараз почали бурчати,
 Далі рушили кричати,
 З ними їх рідня ціла.
 Але вже було запізно!
 Лев із трону крикнув грізно:
 «Хто там сміє ще бурчати?
 Га, то ви, поганці кляті,

Що мене у власній хаті
 Сприсяглись замордувати?
 Бач, які святі та божі,
 А в душі думки ворожі!
 Лис вам на заваді став?
 Але годі вже мантачить!
 Будете тепер ви бачити
 Справедливість наших прав.
 Гей, беріть Бурмила тута
 І закуйте в добрі пута!
 Вовка в диби прикрутіть
 І Кота зв'яжіть і прямо
 Засадіть в тюремну яму,
 Де не блима сонця світ!»
 Так-то доля грає з нами!
 Хто ось-ось був близький ями,
 Раптом на вершку став! Ох,
 А хто гордо дувсь, пишався,
 У кайдани враз попався
 І пішов в тюремний льох!
ПІСНЯ СЬОМА
 Був у замку льох підземний,
 Зимний, і вогкий, і темний —
 Там заперто в'язнів трьох.
 Кіт мовчить, Медвідь куняє,
 А Неситий проклинає:
 «Ах, той Лис, бодай він здох!»
 Час обідати! Бідолахи
 Не привикли саламахи
 Арештантської вживати.
 Як наклали їм три миски,
 Нюхають: аж кривить писки!
 Стала чихати і плювати!
 Довго Вовк сидів і думав,
 Далі з жалю як зарюмав,
 Як завив, як зарідав!
 Своїм спільникам недолі
 Про свої пригоди й болі
 Ось таке розповідав:
 «Небо, земле і всі моря!
 З глибини свого горя
 Плач підношу я до вас,
 Щоб вас плач той і ридання,
 Образ мого страждання,
 До основ, до дна потряс.
 Вовком звать мене, Неситим.
 Що бог добрим апетитом
 Наділив мене — чи ж стид?
 І чи ж я щось тому винен,
 Що в живіт пхать все повинен,
 Бо живіт все «дай!» кричить?
 Вовк неситий. Вовк зажертий!

Вовк усе є гідний смерти,
 Вовка бий, де лиш найдеш!
 А що Вовк той голодує,
 Жінку й діточок годує,
 Се байдуже всім! Авжеж!
 Вовк убійця! Вовк прожора!
 Що душа у мене хора,
 Що сумління в труби дме,
 Серце в мене незрадливе,
 Милосердне і чутливе,
 Сьому й віри світ не йме.
 Я ж так чесний, так побожний!
 Якби світ весь був порожний,
 Якби я все ситий був,-
 Я б такий був добрий, вірний.
 І лагідний, і покірний,
 Щоби й очі світ забув.
 Я й тепер — та що балакаты!
 Як почне жолудок плакаты,
 То й сумління заглушить.
 Та проте його проводу
 Кілько я, собі на шкоду,
 Слухаю, то й не злічить!
 Раз на лови йду я радо,
 Аж гусей здибаю стадо.
 «Гуси, гуси, я вас з'їм!»
 Гуси кажуть: «Їж, Вовчище!
 Лиш хвилиночку пожди ще,
 Помолиться дай нам всім!»
 «Ну, моліться. Ось вам хвиля!»
 То вони угору крила
 Піднесли побожно так,-
 Піднесли, загеготіли
 І всі вихром полетіли,
 Я ж лишився, мов дурак.
 «Ну,— міркую, стовпом стоя,-
 Що за спосіб се і що я,
 Піп, чи дяк, чи паламар,
 Щоб гусей молитви слухать?»
 І пішов я далі нюхаты,
 Щоб знайти новий товар.
 Зирк, Свиня лежить в баюрі,
 А при ній рожево-бурі
 Поросятка — штук зо сім.
 «Гей, Свине, моя голубко,
 Вилітай з болота цупко,
 Най я свинок твоїх з'їм!»
 «Добре, їж, коли охота,-
 Відреклася Свиня з болота,-
 Тільки, бач, один тут гріх,
 З тих гріхів, що непростені:
 Поросятка нехрещені,

Як же ж будеш їсти їх?»
 «Справді, клопіт! Що робити?» —
 «Слухай,— каже,— мій Неситий,
 Тут є річка і млинок,
 То ходи тихенько з нами,
 Стань собі пониже тами,
 Там я похрещу діток.
 Похрещу, обмию з бруду,-
 І одно за другим буду
 Прямо в рот тобі давать».-
 «Ну,— подумав я,— се можна,
 Чесна, бач, Свиня й побожна,
 Свинки чей не полетять».
 Я під тамою, мов в ямі,
 А Свиня з дітьми на тамі
 Хрюка, плюска, муркотить.
 «Ну,— міркую,— річ побожна,
 То й перебивать не можна:
 Се вона дітей хрестить».
 А вона насеред тами
 Заставку взяла зубами,
 Як запереться — піднесла.
 Гур! Як жбухнуло на мене
 Море мокре і студене,
 Мене й пам'ять відійшла.
 Вхопила мене потопа,
 Понесла з на десять хлопа
 Вниз, мов тріску, мов стебло.
 Мало там не дав я душу!
 Поки видряпавсь на сушу,
 Вже свиней мов не було.
 Став я мокрий та й міркую:
 «Ну, гляди ж святошу тую,
 Як мене втягнула в рів!
 Ну, а я ж то що за колик?
 Православний чи католик,
 Щоб свиней хрещених їв?»
 Сильну взявши постанову,
 Що не дам здуриться знову,-
 А голодний, аж пишу,-
 Йду. Аж зирк! Баран блукає.
 Я до нього — не втікає.
 От я здалека й кричу:
 «Стій, Баране! Стій, рогатий!
 Маю щось тобі сказати».
 Став Баран та ще й пита:
 «Ну, які там маєш вісти?»-
 «Га, тебе я мушу з'їсти!
 Що, смакує звістка та?»
 А Баран — ну, хто б подумав? —
 Не злякався, не зарюмав,
 А вклонивсь мені до ніг.

«Пане,— каже,— бог привів вас!
 Я ж три дні уже глядів вас,
 Вам назустріч сам я біг.
 Не дивуйся і не смійся!
 Я Баран-самоубійця!
 В світі вже не жить мені!
 Люд мій весь в неволі гине,-
 В вас життя його єдине,
 То мені ви не страшні».
 Річ таку почувши дику,
 Я в задумі звисив пику
 І стояв, дурний, мов сак.
 «Що се ти торочиш, блазне,
 Щось такеє несуразне?
 Не второпаю ніяк!»
 «Пане, підожди хвилину,
 Будеш знати, за що гину,
 Чом так радо йду вмирать,
 Чом рідня моя рогата
 Свого спаса, свого тата
 В тобі буде величать.
 Знай же, пане, біль мій тайний!
 Я не єсть Баран звичайний.
 Я — овечий патріот!
 Думка в мене — розбудити
 І з неволі слобонити
 Весь овечий наш народ.
 Здавна думав я про теє,
 Щоб овечим стать Мойсеєм,
 Вивести овець з ярма —
 Із хліва — на вольну волю.
 Много труда, мук і болю
 Я прийняв — та все дарма.
 У тісні овечі мізки
 Думки свіжої нітрішки
 Не втовкмачиш: серце їх
 Боязливе. «Що нам воля?
 Вовк поїсть нас серед поля,
 Нам про волю думать гріх!»
 Ну, подумай, пане чемний,
 Про важкий мій стан душевний!
 Насміх долі так хотів:
 У душі пророцькі речі,
 А кругом лоби овечі,
 Сіно, жвачка, теплий хлів!
 Щоб влекшить себе хоч трошки,
 Я удався до ворожки
 І такий почув завіт:
 «Хочеш Баранів ти спасти,
 Мусиш сам себе покласти
 В жертву вольну за свій рід.
 В поле йди, коли охочий,

Поблукай три дні й три ночі,-
 Здиблеш Вовка-моцаря.
 Сей по мойому показу
 Проковтне тебе відразу,-
 Оттоді нова зоря
 Для овець усіх заблісне».
 Пане, серце туга тисне
 Запитать тебе сей час:
 Маєш ти показ сей віщий?
 Можеш ти, мій найлюбіший,
 Проковтнуть мене нараз?»
 «Ну, плети собі, мій любий,-
 Думав я,— коб тільки в зуби
 Я дістав тебе,— не бійсь!
 Будеш знать, як я ковтаю!»
 Та й до нього промовляю:
 «Синку любий, заспокійсь!
 Віщий сон сьогодні мав я —
 І на тебе вже чекав я,-
 Проковтну тебе як стій!» —
 «Ну,— Баран рік,— богу слава
 Та й тобі, судьбо ласкава!
 От тепер в душі спокій.
 Пане любий, стійте ж тутка!
 Я на горбик вийду хутко,
 Розбіжусь і просто в рот
 Кинусь вам, а ви ковтайте
 І, ковтаючи, згадайте:
 Так вмирає патріот!»
 Треба ж дурня, щоб згодиться!
 Мій Баран як розбіжиться
 Та й рогами в лоб мене
 Як не грюкне! Я скрутився
 Та й зомлілий покотився,
 А Баран як не чкурне!
 От я встав, аж плачу з болю.
 Проклинаю злую долю
 Та й клену нерозум свій.
 «Чи то я овечий батько?
 Чом не вхопив швидко, гладко
 Барана й не з'їв як стій?
 Всьому винна та чутливість!
 Пощо мав я терпеливість
 Слухать теревенів всіх?
 Ну, тепер не зловиш, Грицю!
 Затверджу чуття, як крицю.
 Я голодний! Се не сміх!»
 Отаке постановивши,
 Зуби міцно заціпивши,
 Я пішов у дальший шлях.
 Лізу, лізу, шкандибаю,
 Чоловіка надибаю,-

Кравчик був, мені й не страх.
 Скоро лиш його я зочив,
 То й до нього я прискочив:
 «Кравче, кравче, з'їм тебе!
 Не тікай, не боронися!
 Не благай і не просися,
 Бо в кишках мене шкребе!»
 «Я тікати — не прудкий,
 Борониться заслабкий,
 А проситься — хто повірить?
 Тільки ж: як мене з'їси?
 Трошки замалий єси.
 Ну, позволь тебе помірити!»
 Поки я поміркував,
 Злегка він мені приклав
 До хребта своє мірило,
 Потім враз хахап за хвіст,
 Як не швасне разів з шість,-
 Аж на серці зав'ялило.
 «Ой,— кричу,— що робиш, кравче?»
 «Маєш! Щоб ти знав назавше:
 Чоловіка не займай!» —
 «Ой, не буду, поки жити!»
 Та кравець, лихий, сердитий,
 Б'є та й б'є, хоч ти конай.
 Що я вию, що ридаю,
 Що кленуся і благаю,-
 Він за хвіст мене держить
 Та й перешить, повен злості,-
 Швидко, бачиться, від кості
 Шкіра й м'ясо відлетить.
 Чую я, що ось вже гину!
 Як не шарпнув — половину
 Власного хвоста урвав!
 А тоді давай бог ноги!
 Як забіг я до берлоги,
 То три дні відхорював.
 Отаке-то вовче лихо!
 Ну, скажіть, як бути тихо,
 На таке не нарікають?
 А тепер іще вдодатку
 Зрадник Лис цареві-батьку
 Кинувся на нас брехать!
 Ні вже, ні, я не потішусь.
 Ще поплачу та й повішусь!» —
 Так Неситий гомонів.
 Спав Бурмило вже й Мурлика,-
 То Неситий з горя, з лиха
 Всі три саламахи з'їв.
ПІСНЯ ВОСЬМА
 Вранці-рано по сніданні
 В подорожньому убранні

Лис царю вклонивсь до ніг.
 «Царю, будь мій рідний тато,
 Поблагослови в се свято,
 Щоб на прощу йти я міг!»
 Лев сказав: «То шкода, сину,
 Що так швидко йдеш в чужину!»-
 «Царю,— скрикнув Лис,— ох, цить!
 Серце в мене краєсь тоже!
 Та що вдіємо! Що боже,
 Богу треба заплатити!»
 Лев сказав: «Так, так, мій друже!
 Радусь мене се дуже,
 Що такий побожний ти,
 Рад би я тобі й від себе
 Для мандрівної потреби
 Хоч чим-будь допомогти».
 «Ца... рю,— хлипав Лис крізь плач,-
 Дуже ласкав ти... Ось бач:
 Я і торби в путь не маю!
 А в Медведя у Бурмила
 Доброго кожуха сила,-
 Він шматок віддасть, я знаю...»
 «Схоче чи не схоче дати,
 Ми накажемо зідрати! —
 Мовив Лев.— Ну, ще чого?» —
 «Дуже ласкав ти, мій царю!
 Чобіток би ще хоч пару.
 Бач, я босий! Як його
 Тільки світ чимчикувати,
 Ноги шпигать та збивати!
 Скалічю де-небудь!
 А он має Вовк дві парі,
 То одну чей схоче в дарі
 Відступить мені в ту путь».
 «Що там схоче чи не схоче! —
 Крикнув Лев та аж тупоче.-
 Гей, там! У тюрму підіть,
 Із Бурмила торбу здріте,
 А з Неситого здійміте
 Пару Лисові чобіт!
 Ви ж, моя дружино славна,
 Щоб усім зробилась явна
 Ласка наша для Микити,
 Проведіть його з гонором
 До могили там, під бором!
 Я ж іще піду спочити».
 І потюпав Лис мій гладко.
 Смирний, тихий, як ягнятко,
 При торбині, з костуром...
 А круг нього, мов ворони,
 Всі бояри та барони
 Проводжають всім двором!

Цап — секретар гоноровий,
 Зайць — гвардиста народовий,
 Поруч Лиса дружно йдуть.
 Хоч і як розмова мила,
 Та вже ось тога могила,
 Попрощатся треба тут!
 Лис Микита промовляє,
 Сльози рукавом втирає:
 «Ах, Яцуню, притулись!..
 Я... з тобою розстаюся!
 Ах, подумати боюся,
 Жаль пройма мене наскрізь!
 Ох, Базильку, любий друже!
 Я тебе люблю так дуже,
 Що без тебе й жить не рад.
 Не відмов же просьбі моїй,
 Ще шматок дороги тої
 Проведи мене як брат!»
 Се сказавши, просльозився,
 Їм у ноги поклонився.
 «Ви оба з-між всіх звірів
 Справедливі й непорочні,
 Лиш траву й листочки сочні
 Все їсте — і я так їв!
 Про убійства, про рабунки
 В вас немає ані думки,
 Вам м'ясних не хочесь страв.
 Вас-то, щирі, праві душі,
 Я, пустинником ще бувши,
 За взірць собі обрав».
 Так-то лестними словами
 Лис їх знадив, аж до ями
 Лисової підійшли.
 «Слухай,— каже Лис,— Базильку,
 Ти зажди на нас тут хвилику,
 Ось траву собі щипли!
 Ти ж, Яцуню, любий свату,
 Потрудись зо мною в хату!
 Знаєш, жінка там моя
 Як почує чутку тую,
 Що на прощу я мандрую,
 То-то буде плач!.. А я
 Страх не рад з жінками плакати
 І не вмію забалакати.
 Ти потіши їх гаразд!
 Мій Яцуню, ти в тім справний!
 Тож ходи, мій друже давний,
 Вид твій духу її додасть!»
 Серце в Заяця добряче:
 Вчув се й мало сам не плаче.
 «Бідна жінка! — він озвався.-
 Я її, як рідну маму,

Рад любить!» І в лисю яму
 Він з Микитою попхавсь.
 Входять — боже! Серед ями
 Микитиха з діточками
 Плаче, сліз потоки лє!
 Як побачила Микиту,
 Схопилась... «Микито! Ти тут!
 Діти! Батько ваш жие!»
 Ну Микиту цілувати
 І до серця пригортати!
 «Любий! Що ж? Біда пройшла?
 Говори-бо швидше, швидше!
 Я гадала, що ти згиб вже...
 Ох, що сліз я пролила!»
 «Радуймось! — сказав Микита.-
 Цар наш — славою покрита
 Будь його держава вся! —
 Дарував мені провини,
 І від нинішньої днини
 В ласці царській тішусь я.
 Вороги ж мої запеклі
 Десь там нині ледве теплі:
 Царський гнів їх б'є всіх трьох:
 Кіт, Неситий і Бурмило
 Мусили стулити рило,
 Ще й попали в темний льох.
 А отсей фальшивий паяц,
 Що свідчив на мене, Заяць,
 Відданий мені у владсть:
 Чи живим його лишити,
 Чи відразу задушити,
 Скоро викупу не дасть!»
 Як почув се Яць сарако,
 Стало так йому ніяко,
 Мовби хорт за ним туй-туй.
 «Базю! — крикнув.— Чесний отче,
 Лис мене тут з'їсти хоче!
 Базю, Базю, ох, рятуй!»
 «Зараз тихо будь, драбуго!» —
 Крикнув Лис і вхопив туго
 Зайця й горло перегриз.
 «Ось тобі від мене штука!
 І всім злюкам то наука,
 Щоб Микити стереглись!»
 А відтак, поссавши крові,
 Лис Микита втішно мовив:
 «Та й смачний же, бестіон.
 Діти, нині на вечерю
 Маєм з Заяця печеню!
 Славний буде потім сон!
 А тепер послухай, любя,
 Як мені грозила згуба

І як вибрехався я!»
 І, розсівшись вигідно,
 Розповів усе довідно
 З початку аж до кінця.
 А Лисиця й Лисенята
 Посідали коло тата —
 То сміються, то тремтять.
 «Голово моя ти мила! —
 Так Лисиця говорила.-
 Ну, та й знав ти, як їх взяти!
 Лиш одно тото негарно,
 Що ти нас покинеш марно
 І на прощу йдеш кудись».
 «Жінко,— скрикнув Лис поспішно,-
 Ти гадаєш, що я дійсно
 Зараз дурень став якийсь?
 Там, де смерть перед очима,
 То плелось, що тільки слина
 Приносила на язик.
 Чи я паломник, або що?
 Що там Лев мені і проща?
 Я тепер сміюся з них!
 Най їсть сіль, в кого оскома!
 Я ж лишусь з тобою дома,
 А про прощу ні ду-ду!»
 Втім почувся крик знадвору:
 «Яцю, де ти? Кільку пору
 Я вже тут на тебе жду!»
 Вибіг Лис. «Базильку, друже,
 Ти не гнівайся так дуже!
 Нічим нам тебе занятъ.
 Яць там з жінкою моєю,
 І з маленькою сім'єю
 Преприязно гомонять».
 «Кажеш: гомонять приязно?
 Але ж бо я чув виразно
 Яців крик: «Рятуй!» — ряс Цап.
 «Правда,— Лис рік,— як Лисиця
 Вчула, що нам тре проститься,
 Вмліла і на землю хляп!
 Тут-то Яць — здоров най буде! —
 Жбухнув їй води на груди
 Та й почав рятунку звать:
 «Ой-ой-ой, рятуй, Базильку,
 Моя тітка вмере за хвильку!»
 Та тепер вже благодать».
 «Ну, то дякувати богу!
 Я гадав, що Яця мого
 Там зо шкіри хто дере».-
 «Базю, чи ж тобі не соромно?
 Яць прийде, лиш що не видно,
 Ще й дарунків набере.

Базю, бородатий ребе,
 В мене просьба є до тебе!
 Бачиш, цар мені казав,
 Щоб, заким ще рушу з дому,
 Про одну річ, нам відому,
 Лист йому я написав.
 Отже, поки Яць там бавивсь
 З жінкою й дітьми, я справивсь:
 Два грубезні листи
 Написав. Тебе, мій друже,
 Я просити хочу дуже
 До царя їх занести».
 «Добре,— Цап сказав,— гляди лиш,
 Щоб де в мене не згубились,
 Не зламалась би печать!» —
 «Правда є! Зажди хвилину,
 Я в медвежю торбину
 Зав'яжу їх, можеш брать!»
 І побіг до хати живо,
 А в душі смієсь злостиво:
 «Будеш мав лист! Жди лише!»
 Зайця голову кроваву
 В торбу щастъ, шнурками жваво
 Позав'язував, несе.
 «Ось, Базуню мій любезний,
 Тут в тій торбі лист грубезний
 І два меншії лежать.
 Ти неси їх обережно,
 А розв'язувать не можна,
 Бо зламається печать.
 А про Зайця не журися!
 Він там так заговорився,
 Що казав перепросить!
 Йди наперед шмат дороги,
 А вже Заяць бистроногий
 Дожене тебе за мить.
 І ще знаєш що, мій друже?
 Лев, наш батько, любить дуже
 Дотеп, гарний, гладкий стиль.
 Сі листи — я не хвалюся —
 До смаку йому прийдуться,
 В них майстерства мого шпиль!
 Вже ж я, де лиш міг, небоже,
 І про тебе слово гоже
 Вкинути не занедбав.
 І я певний, що цар-тато
 Ласки й честі ще багато
 Більше дасть тобі, чим дав.
 Тільки будь ти все притомний,
 Не чинися надто скромний!
 Смілість виграє в війні.
 Мов цареві: «На листи ті,

Я дораджував Микиті,
 Їх завдячив він мені».
 Як почув се Цап Базилий,
 Задримали в нім всі жили,
 Аж підскочив з радощів!
 Ну Микиту цілувати!..
 «От тепер я буду знати,
 Хто мені добра хотів!
 Друже, брате! Я мов в раю!
 О, твій дотеп добре знаю!
 Лев задре з утіхи хвіст!
 Не минуть мене гонори,
 А і край весь заговорить:
 «Бачте, Цап який стиліст».
 Тут я виступлю вже сміло,
 Бо, як справді малось діло,
 Се ніхто не буде знать.
 Ну, прощай же! Дасть бог, може,
 Я й тобі віддячусь тоже,
 То не будеш жалувать!»
 «Прощавай!» — сказав Микита.
 А як Цап пішов, то скрита
 Вилилась словами злість:
 «Отсей дурень квадратовий
 Є секретар гоноровий!
 Ух, аж б'є на мене млість!
 Що за ряд! Яка держава!
 Дурням в ній гонори й слава,
 Бідний, слабший хижих лап
 Не уйде! А членом суду,
 Що мене судив на згубу,
 Чи ж не був сей глупий Цап?
 Але я помстивсь на тобі!
 Будеш жив чи ляжеш в гробі,-
 Вже не змиється сей хляп,
 Що прилип на твоїй пиці;
 Стане притчею в язиці
 Слово те: дурний, як Цап!»
 За той час Базьо поспішно
 В царський двір прибіг і втішно
 Перед троном гордо став:
 «Лис Микита із дороги
 Клониться цареві в ноги
 І отсей пакет прислав.
 Три листи є в нім грубезні;
 Стиль, язик, думки — чудесні!
 Се й не диво. Адже ж я
 Не одну йому дав раду
 Щодо стилю, щодо складу,-
 То й заслуга тут моя!»
 Цар до рук пакет приймає,
 Шнур за шнуром відпинає,

Глип у торбу — аж зумівсь.
 «Що се! Лист якийсь ухатий!
 Базю, Цапе ти проклятий,
 Ти кровавий лист приніс!»
 Зайця голову нещасну
 Вгору виняв, рикнув страшно,
 Що аж Цап на землю впав:
 «Так-то Лис сміється з мене!
 На таке письмо мерзенне
 Цап йому ще раду дав!
 Га, кленусь на царську гирю,
 Що вже більше не повірю
 Клятим Лисовим брехням!
 Гей, біжіть в тюрму щосила,
 Вовка, і Кота, й Бурмила
 Увільніть з тяжких кайдан!
 О безсовісний брехачу!
 Через тебе то я, бачу,
 Дурно мучив вірних слуг!
 Та за те даю їм плату:
 Цапа й всю рідню патлату,
 Щоб із неї дерли смух!
 А поганий той Лисюра,
 Що так вибрехавсь від шнура,
 Він є винятний з-під прав:
 Хто де здибле сю облуду,
 Може вбить його без суду
 І не буде кари мав».
 Так-то Яць і Цап Базилий
 Головами наложили,
 Винуваті без вини;
 А хоч жертви злоби й сили,
 Та проте не полишили
 Й згадки доброї вони.
 Особливо Цап сарака!
 Ну, скажіть, яка подяка
 Випала за те йому,
 Що до сильних він лестився,
 В царський двір він примостився,
 Мав царицю за куму?
 Що дворак був, ордеровий
 І секретар гоноровий,
 В трибуналі засідав?
 А проте на кпини, з жарту
 Через Лисову ту карту
 Душу цап'ячу віддав.
 І донині сю пригоду
 Хто з хрещеного народу
 Добрим словом ізгада?
 Як хто злий з марниці згине,
 Чи ж не кажуть: за цапине
 Покоління пропада?

А хто дметься, і балює,
 І леститься, й спекулює
 На нечесні бариші,
 Всім любенько рад балакати,-
 Чи ж по нім не будуть плакати,
 Як по Цаповій душі?
 ПІСНЯ ДЕВ'ЯТА
 Лис Микита в своїм замку
 По обіді меду склянку
 Преспокійно спорожнив,
 Сів у кріслі, люльку курить
 І нічого ся не журить,
 Зла мов зроду не чинив.
 Втім почув: стук! стук! до брами.
 Скочив, вибіг враз з дітками —
 «Ах, Бабай! Се ти оп'ять!
 Ну, здоров, Бабаю! Що ж то,
 Ти, знать, від царя йдеш просто?
 Що ж там доброго чувати?»
 «Мало доброго! — журливо
 Рік Бабай.— Та щедре жниво
 На погані новини!
 Цар присяг тобі загладу,
 Військо кличе, радить раду,
 Будуть тутка за три дні!»
 «Тільки всього? — каже Лис.-
 Як лиш тільки, не журись,
 Друже мій, старий Бабаю!
 Тим погрозам ти не вір!
 Я з тобою в царський двір
 Ще сьогодні почвалаю.
 Вже я вибрешусь, будь певний!
 Та тепер, мій любий кривний,
 Прошу в хату! Вже пора
 Підвечіркувати. Аж в лапах
 В'єсь мені печені запах,
 Що зготовила стара!»
 Ось ввійшли, сидять, гостяться...
 Лисенята стали гратися.
 «Бачиш, стрику,— Лис сказав,-
 Мінка ловить вже курчата,
 Міцько ж, бестійка завзята,
 Вчора Утку сполював!»
 «Справді, маєш чим гордиться! —
 Рік Бабай.— Та й не дивниця:
 В батька й діти удались!» —
 «Так-то, так! Талант — незгірше,
 Та виховання ще більше
 Тут значить!» — відмовив Лис.
 «Ну, та час нам в путь спішитися!»
 «Що? — аж скрикнула Лисиця.-
 Ти, Микито, знов кудись?

В царський двір? Та бійся бога!
 Всиротить нас ся дорога!
 Скрийся дома, схаменись!»
 І сльозами залилася,
 І руками вчепилася,
 Щоб Микиту не пустить.
 Він, її поцілувавши
 І від себе відірвавши,
 Каже: «Жінко люба, цить!
 Цар не з'їсть мене там преці,
 А назустріч небезпеці
 Ліпше вийти, ніж в кутку
 Дожидати на себе грому!
 Я ж держу все по-старому
 Філософію таку:
 Наше все життя — війна є,
 Кождий боресь в ній, як знає:
 Сей зубами, той крильми,
 Третій кігтями міцними,
 Інший скоками прудкими...
 Чим же боремося ми?
 Ми ні силою не годні,
 Ні, як карпи, многоплідні.
 Ні нічвиди, як Сова,
 Ані бистрі, як той Заєць,
 В нас підмога лиш одна єсть —
 Се розумна голова.
 Нею треба нам крутити,
 Ум, мов бритву, наострити,
 Все обдумати в один миг,
 Іншим сіті наставляти,
 Але добре пильнувати,
 Щоб самим не впасти в них!
 Цар ось грозить нам війною.
 Хоть-то я не маю бою
 Перед військом тим його,
 Та все ліпше в самій річі
 Зразу злому запобічи,
 Ніж чекать бог зна чого.
 А на те вже я, небого,
 Чую в собі сили много!
 До таких я штук привик.
 А подумати, як цупко
 Я почну брехати, любко,
 Аж свербить мене язик!»
 Ще раз цілувались в лица,
 І потішилась Лисиця;
 Але брами всі замкнув
 Наказав Микита й жваво
 Стежечками вліво, вправо
 Почвалав з Бабаєм в путь.
 Гріє сонце, небо чисте,

Ліс шумить, тріпочесь листя,
 Цвіти пахнуть — просто рай!
 Лис любуєсь красотою,
 Та, прибитий гризотою,
 Сумно штильгає Бабай.
 «Стрику, що тобі такого? —
 Весело рік Лис до нього.-
 Тьфу, об землю лихом вдар!
 Бач, що тут краси довкола!
 Блиск який, тепло і воля!
 Хто живий, той нині цар!»
 «Ой небоже,— рік Бабай,-
 Ти так надто не брикай!
 Не уйдеш ти кари!
 Де ж пак, Цапу в торбу дати
 Голову Зайця й послати
 Се цареві в дари!»
 «Ха-ха-ха! — смієсь Микита.-
 Штучка дешева й сердита!
 Дуже нею я горджусь.
 Трошки цар, мабуть, просапавсь,
 Поки правди в ній долапавсь...
 Та щоб карі будь — а дзусь!
 Нині хто рад жить, не схнути,
 Той святим не може бути,
 Як в пустині той монах.
 Кождий тут держись на тузі,
 Хто не хоче по заслугі
 Бути другому в зубах.
 Яць скавав поперед мене,
 Мов дитя новохрещене,
 Мов дразнив: «Ану, лови!»
 Аж мені так стало млісно,
 Що я хап його, й незвісно,
 Як він став без голови.
 Ну, а Цап! Скажи, будь ласкав!
 Він на мене в суді траскав:
 «Винен, винен! Най умре!»
 А як я вспів відбрехатись,
 То він лізе цілуватись!
 Най же чорт його бере!
 Що ж, мій гріх, а його шкода.
 Вбійство, пімста — се ж є мода
 Скрізь загальна у звірів.
 І сам цар грабує чисто,
 А не хоче особисто,
 Шле медведів і вовків».
 І всміхнувсь Микита стиха,
 Нюх табаки взяв і чихав,
 А відтак сказав оп'ять:
 «Ет, все байки, мій Бабайку!
 Слухай лиш отсюю байку,

Що я хочу розказать.
 Кажуть: кара за рабунок!
 Ось тобі такий трафунок,
 Як наш брат хтів чесно жить.
 Є товар, є грошей досить,
 Він не скупиться, ще й просить,
 А хоч кинь, не мож купить.
 Раз от я і Вовк Неситий,
 Кинувши гостинець битий,
 На мандрівку ми пішли.
 Ба, зайшли за ліс, за води,-
 Ні притулку, ні господи,
 Лиш степи, луги були.
 Тут нас сонце припікає,
 Ба, вже й голод дотискає,
 Аж тут зирк. Лоша пасесь!
 Та таке гладке та любе,
 Що мій Вовк аж острить зуби,
 Шкіра вся на нім трясесь.
 Сів, бідняга, важко сапа...
 А з Лошатком мама Шкапа,
 Вкрасти вже вона не дасть.
 Каже Вовк: «Піди, Микитко,
 Запитай ту Шкапу швидко,
 Чи Лоша нам не продасть?»
 Я пішов, вклонивсь їй низько.
 «Що, матусю, пасовисько
 Тутка маєте незгірш?
 Та й Лошатко! От пахолок!
 Чей його нам на виховок
 Продасте за добрий гріш?»
 «Що ж, купуйте, люди божі!
 Я й не що великі гроші
 Буду правити від вас.
 Ось лиш прочитай значки ті,
 Що на задньому копті:
 Се тобі ціна якраз».
 Ну, та я не в тім'я битви
 До копита підходити!
 Шкапі поклонивсь до ніг
 Та й кажу: «Спасибі, мати,
 Та не вмію я читати».
 І до Вовка знов побіг.
 «Друже, Шкапа ся лагідва,
 І Лоша продати згідна,
 І ціни не хоче драть.
 Каже, в неї цінники ті
 Є на задньому копті —
 Жаль, що я не вмів читать».
 «Що,— Вовк крикнув,— ти, нездаро!
 Навіть кінських літер пару
 Ти не вмієш прочитать?

Я в письмі тім дуже вчений,
 До гімназій, академій
 Виходив років аж п'ять».
 І пішов мій Вовк Неситий
 Шкапу за Лоша просити.
 Шкапа ж відповіла: «На,
 Ось лиш прочитай значки ті,
 Що на задньому копиті,-
 Там написана ціна».
 Вовк Неситий нахилився,
 До копита призираєсь,-
 Ех, як фрасне Шкапа враз,
 Як у лоб не вцідить просто,
 А була підкута остро,-
 То мій Вовк, мов свічка, згас.
 Шкапа ж як не зарегоче
 Та з Лошатком потеркоче,
 Що і слід обох пропав.
 А Вовчисько добру хвилю
 Полежав в такім знесиллю,
 Мов зовсім небіжчик став.
 Далі очі продирає,
 Доокола позирає,
 Але встати ані руш.
 «Гей,— кажу йому,— Неситий,
 Сам Лоша ти з'їв? Лишити
 Не хотів мені ні кус?
 Га, ненаїсна прочвало!
 З'їв усе, ще й того малої
 Друга на обід не клич!..
 Адже ж я, невдячний цапе,
 Перший торг робив у Шкапи,
 То належавсь могорич.
 Ну, скажи так правду гладко:
 Дешево купив Лошатко?
 Людська, знать, ціна була.
 Ви й не довго торгувались,
 По-приятельськи розстались —
 Втішна щось вона пішла.
 А проспавсь ти смачно, друже!
 По таким обіді дуже
 Се плявдує на живіт.
 А як славно ти, Вовчуку,
 Вмієш кінську азбуку —
 Справді, чудо на весь світ!»
 Так я з Вовка кпив до ночі,
 Він же, витріщивши очі,
 Все лежав та лиш: «Ах, ах!»
 Далі каже: «Будь ти чесний!
 Що за торг би був чудесний,
 А та дич — б'є по зубах!»
 «Ой,— сказав Бабай,— Микито,

Не смішний твій жарт, бо скрито
 В нім гіркої правди шмат.
 А найгірш те, що Неситий
 Нині ворог твій забитий,
 З світу рад тебе зігнать».
 «Е,— рік Лис,— наплюй на нього!
 Все у Вовка злоби много,
 Але злоба ум спіпить.
 Світ би весь пожер він скоро,
 Ба, коли не влізе в горло!
 А розумний з злоби кпить!»

ПІСНЯ ДЕСЯТА

При розмові шахом-махом
 Лис с Бабаєм битим шляхом
 Не спішаться, звільна йдуть.
 Втім Бабая штурк Микита.
 «Стрику, осьде ямка скрита,
 Живо заховаймось тут!»
 Під місток, що був на шляху,
 Втік Бабай в великім страху,
 Думав: може, де стрілець?
 А за ним шмигнув Микита,
 Та на шлях глядів з укриття...
 Пст! А сам трясеться ввесь.
 А тим шляхом із Львова
 Йде процесія здорова,
 Що ходила там на суд:
 Старий Півень перед веде,
 За ним його весь рід іде,
 Тільки мар вже не несуть.
 Заховавши жаль у серці,
 З горя випивши по чвертці,
 Всі співають «Комаря»:
 «Гей, там в лісі шум зробився,
 Комар з дуба повалився!
 Кличте, кличте лікаря!
 Розбив собі головище
 На дубовий конарище
 (Соло Півень витяга);
 Вилетіла Муха з хати
 Комаренька рятувати
 (Вся рідня підпомага).
 «Ой Комарю, господарю,
 Жаль мені вас непомалу,-
 Тягне Півень голоском.-
 Чим же я тебе улічу?
 Бо тобі я щиро зичу! —
 Хор підхопив весь гуртком.-
 Продам хату, продам сіни,
 Щоб добути медицини,
 Ще й покличу лікаря,
 Продам граблі і мотику,

Заплачу ще і аптику,
 А вздоровлю Комаря.
 Ой, як гукне Муха любя,
 Поскакали кліщі з дуба,
 Комарю спинили кров.
 Мурашечки прибувають,
 Подушечки підстеляють,
 Щоб на нього сон прийшов».
 Так-то куряча рідня вся
 Верещить, аж порівнявся
 Старий Півень із містком;
 Втім, мов блискавка, з укриття
 Як не скочить Лис Микита
 Та й хахап його мельком!
 «Га, ти тут мені, драбуго!» —
 Скржкнув Лис, і вхопив тугу,
 І головку враз відгриз.
 Півень лиш крильцями стріпав
 І лапками довго сіпав:
 З трупом в яму скочив Лис.
 «Бійся бога, мій синашу,
 Заварив нову ти кашу!
 Чи зовсім ти з глузду збивсь?
 Півень сей — велика сила.
 Мав протекцію в Бурмила
 І цариці полюбивсь».
 Так Бабай остерігає,
 Та Микита вже не дбає,
 Півня радісно скубе.
 «Ти начхай на се, мосьпане!
 Глянь лиш, що тут за сніданне!
 Пишно погощу тебе!
 А на Півня сього, стрику,
 Здавна злість я мав велику,
 В серці й досі ще кипить:
 Не за позов, не за шкоду,
 Але за одну пригоду,
 Про яку й згадати стид.
 Раз голодний, що аж плачу,
 Йду я попід сад і бачу:
 Півень піє на вербі.
 Як би тут його ошвабить,
 Із верби додолу звабить
 І до рук дістать собі?
 І як стій я для потреби
 Вдав пустинника із себе,
 Мимрю: «Господи воззвах»;
 Далі під вербу підходжу,
 Очі скромно вверх підводжу
 Та й говорю, як монах:
 «Любая моя дитино,
 Дивна, райська пташино,

Здоровлю тебе сим днем!
 Дбаю я про тебе ревне,
 Про твоє добро душевне
 Дай розмову розпочнем!»
 Півень крикнув сміховито:
 «Ой мій таточку Микито,
 Видко, ти давно не їв!
 Любиш ти у мене, певне,
 Більш тілесне, ніж душевне!
 Зголоднів — то й спобожнів!»
 «Не гріши, душе честива!
 Я відрікся від м'ясива,
 Їм лиш мід да корінці,
 Піст твердий держу щоднини
 І живу собі в пустини
 В найтемнішому кінці».
 Півень крикнув сміховито:
 «Ой мій таточку Микито,
 Та й масні ж твої слова.
 І язик твій медом капле.
 Але зуб твій люто хапле,
 Злоби повна голова».
 Я кажу: «Ой гарна пташко,
 Знов грішиш ти дуже тяжко!
 Знай же: задля тебе я
 Із далекої пустині
 Вмисно аж сюди йду нині.
 Ось до тебе річ моя:
 В сні почув я голос з неба:
 «Встань, Микито, живо треба
 У село іти тобі.
 Ти не гайся й не лякайся,
 Якнайшвидше поспішайся,-
 Здиблеш півня на вербі.
 Півень сей — страшенний грішник,
 Многоженець, і насмішник,
 І безбожник. Тож іди
 Розворуш йому сумління,
 Змий гріховне затвердіння,
 До покути приведи!»
 Сичку ти мій гребенястий!
 Швидко можеш ти пропасти,
 І душа піде в смолу.
 Злізь з гілляки, сповідайся,
 У гріхах своїх покайся,
 Душу збережи цілу».
 Мовить Півень сміховито:
 «Ох мій таточку Микито,
 В чім же той тяжкий мій гріх?
 Чи то я краду, грабую,
 Чи вбиваю, чи мордую,
 Чи святе беру на сміх?»

«Ей небоже,— мовлю грізно,-
 Кайся, щоб не було пізно!
 З серця гордість вилинь річ!
 У тяжких гріхах конаєш,
 А і сам про них не знаєш —
 Се погана дуже річ.
 Чи ж не маєш ти, признайся,
 По дванадцять, по п'ятнадцять
 І по більше ще жінок?
 По якому се закону
 Ти жиєш в грісі такому?
 Будеш в пеклі в сірці мок!»
 Тут мій Півень став, мов змитий:
 Тон мій, острий і сердитий,
 Зрушив, бач, його нутро.
 «Ой мій таточку Микито,
 Бачу ясно і відкрито
 Се гріховнеє тавро!
 Та сей раз ще змиловився!
 Я не постив, не молився,
 В серці скрухи не збудив.
 Кепська сповідь бути може,
 Тож лякаюся, крий боже,
 Щоб і тут не поблудив».
 «Грішнику! — ревнув я строго.-
 Чорт говорить з горла твого!
 Сповіді боїться біс!
 Геть жени його! Покайся!
 Із покутою не гайся!
 Зараз тут до мене злізь!»
 Отакого-то я шваба
 Підпустивши, сього драба
 Таки за печінку взяв.
 Звільна з гільки він на гільку
 Став злітати і за хвилику
 На землі край мене став.
 Тут я хап його та й кличу:
 «А, ти тут мені, паничу!
 Сповідайсь, не сповідайсь,
 А великої покути
 Вже тобі не оминуть.
 Зараз із життям прощайсь!
 Будь я пес, не Лис Микита!
 Буде кров твоя пролита,
 А жупан червоний твій
 Я розмикаю й розкину,
 Грішне тіло в домовину
 У живіт спакую свій».
 Зміркувавши, де попався,
 Півень стишивсь, не тріпався,
 Звісив голову униз
 І промовив сумовито:

«Ой мій таточку Микито,
 Що вже діяти, живись!
 Видко, бог судив так, любий,
 Щоб через твої я зуби
 В рай блаженний увійшов.
 Так бери ж собі те тіло,
 Щоб в зубах твоїх хрумтіло,-
 Поживай і будь здоров!
 І жупан отсей червоний,
 Що ним часто во дні они
 Я пишавсь серед курок,
 Рви, шматуй,— я не жалю,
 Тільки дай мені надію,
 Що в смолі не буду мок.
 Лиш один ще жаль сердечний
 В світ загробний, безконечний
 Понесу з собою я,
 Жаль тяжкий для серця мого,
 Бо й для тебе шкоди много
 Принесе та смерть моя.
 Бачиш, голос мій чудовий
 Так сподобався попови,
 Слава скрізь о нім така,
 Що в єпископським соборі
 При архієрейським хорі
 Мав я стати за дяка.
 Обіцяли паляниці,
 Штири кірчики пшениці,
 Ще й м'якого хавтуря;
 Та я пункт поклав конечний,
 Щоб Микита, муж сердечний,
 Був там за паламаря.
 Ось тепер, коли я гину,
 Мали у твою пустиню
 Три каноніки прийти
 Закінчить твоє злидарство,
 Запросить на паламарство
 І завдаток принести».
 Я артист є, любий стрику!
 Кожде слово в мні велику
 Силу вражень підійма.
 Тож, як вчув слова такії,
 Розгулялись в мене мрії,
 Скокнула душа сама.
 Рот роззявивши без тям,
 Живо сплеснувши руками,
 Мовлю: «Отакий пан Лис!»
 А в тій хвилі півень-злюка
 Скочив, пурхнув, мов гадюка,
 Та й на гілку тільки блис.
 «Ой мій таточку Микито,-
 Мовить відтам гордовито,-

Так ти паном будь забав?
 Для мерзкого паламарства
 Зрікся б ти і неба, й царства!
 А мене ти мав в зубах!»
 Тьфу, та й згадувати годі,
 Як із мене кпив сей злодій,
 Як пишавсь, мов генерал!
 Я звір тихий і рахманий,
 Все дарую, бійку, рани,-
 Та до смерті мщу скандал».
 Отакеє розповівши,
 Враз з Бабаєм півня з'ївши
 І спочивши під містким,
 Наші любі подорожні,
 Мов святії та побожні,
 Далі тюпали пішком.
 «Кажеш, стрику: Півень — сила,
 Мав протекцію в Бурмила
 І в цариці в ласку вліз?
 То-то й є наш лад, нівроку:
 Без протекції ні кроку!
 Щоб вас божий грім розтріс!
 Чи ти вчитель, чи фаховець,
 Чи урядник, промисловець,
 Чи поет, чи ремісник,
 Будь ти здібний, пильний дуже,-
 Без протекції, мій друже,
 За весь труд свій маєш шпик.
 Ласка панська, вплив жіноцтва
 Вищі понад всі свідоцтва;
 Шепне слово пан барон,
 Чи прийде білет княгині,-
 Весь твій труд в одній хвилині
 В пил розсиплеться, мов сон.
 Так-то, любий мій Бабаю!
 Силу ту я добре знаю,
 А як знаю — не боюсь.
 Адже ж я не в тім'я битий
 І для себе вмів зробити
 Там протекційку якусь.
 При дворі коло цариці
 Є на місці фельдшериці
 Малпа Фрузя, удова:
 Ніби лікарка потрошка,
 Ніби знахарка, ворожка,
 А вродлива, як сова.
 Хоч давно вже не панянка
 І страшна емансипантка,
 Всіх ненавидить мужчин,
 А до мене потихенько,
 Чує щось її серденько,-
 Звісно, що не без причин.

Правду рікши, у цариці
 Я їй місце фельдшериці
 Виєднав — і дуже рад;
 А тепер вона, небоже,
 Все в дворі зробити може,
 Всіх на свій звертає лад.
 Та хоч би мене й не знала,
 То за мною би обстала,
 Бо не любить Вовка — страх.
 Чом не любить — се я знаю
 І скажу тобі, Бабаю,-
 Швидше нам минеться шлях.
 Ще як з Вовком мандрував я,
 Раз в чужину заблукав я
 Аж над море, в Малпин край.
 Змучені оба, голодні,
 Нічого зловить не годні,
 Хоч лягай та умирай.
 Глянь — між скалами криївка,
 Малпи Фрузі се домівка,
 От Неситий повіда:
 «Йди, Микито, в сю хатину,
 Може, нас приймуть в гостину,
 Бо тяжка нам тут біда».
 Йду я, входжу — серед хати
 Малпа, наче чорт лабятий.
 А круг неї діточки,
 Та такі вам обридливі!
 Чортенята всі правдиві,
 Щи аж страшно, бідошки.
 Визвірились всі на мене,
 Аж пробігло щось студене
 Попід шкіру — тьфу, пропадь!
 Очі всі повитріщали,
 Зуби так понаставляли,-
 Думалось: от-от з'їдять.
 А Малпиня, та прочвара,
 Підступа, мов чорна хмара:
 «Що вам треба? Хто ви є?»
 Ну, я їй давай брехати:
 «Я прийшов, щоб вам віддати
 Ушановання своє.
 Із далекого Підгір'я
 Богомільний, чесний звір я
 І, мабуть, свояк ваш єсть,-
 З прощі йду — та, чувши масу
 Про красу і мудрість вашу,
 Я прийшов віддати вам честь».
 Подобріла Малпа зараз,
 Від, тих слів аж облизалась.
 «Прошу сісти! Так, значить,
 Ви про мене щось чували?» —

«Пані, ах, які похвали
 Фама скрізь про вас кричить!
 А сі любі ангелятка —
 Ваші діточки? А татка,
 Певно, дома десь нема?» —
 «Ох, мій пане, я вдовиця!
 Та вам, може б, поживиться?
 Зараз зладжу я сама!»
 «О спасибі, люба пані!
 (А в кишках, мов в барабані,
 Пусто, марша тне живіт!)
 Їсти в вас я й не посмів би!
 Вашим любим словом хтів би
 Ум свій, серце напоїть!»
 «Бачу, друже, що ти чемний,
 І розумний, і приємний,-
 Любий гість мені такий!
 Будем говорити много,
 Та проте поперед всього
 Зараз їж мені і пий!»
 І метнулась до комірка,
 Принесла аж три тарілки
 М'яса, шницлів, ковбаси:
 Перед мене все приносить,
 Потім сіла, та ще й просить:
 «Їж! Чом більше не їси?»
 Ну, я їм, аж хата хочить!
 Малпа тим часом розводить
 Теревені всі свої
 Про жіночі нерви ніжні,
 Про мужчин чуття побіжні,
 Про рабство жінок в сім'ї.
 Про «небіжчика» спімнула
 Та й тяженько так зітхнула:
 «Він мене не розумів!»
 Далі скочила в культуру,
 Ворожбу, літературу,
 Стрій, політику і спів.
 Я потакую й смакую,
 Та для форми десь-якую
 Опозицію зведу;
 Малпа спорить, гарячиться,
 Бачу, потік не скінчиться,
 Тож, наївшись, більш не жду.
 «Пані люба, я щасливий,
 Що такий тут скарб правдивий
 Несподівано знайшов!
 Тут скріпив я тіло й душу,
 Та простіть, спішити мушу,
 Та прийду швиденько знов».
 Малпа щось там ще плескала,
 Я не слухав, як дам драла,

Коло Вовка опинивсь.
 «Ах, Микито, я тут гину,
 А ти там цілу годину!
 Ну, приніс що? Пожививсь?»
 «Пожививсь,— говорю,— брате,
 Та з собою страву брати
 Не подоба, просто стид.
 То ти йди до хати, друже,
 Малпа гостям рада дуже,
 То й тебе вона вгостить».
 Вовк у хату. Я се бачу,
 Добре знаю вовчу вдачу,
 То під стінку притуливсь,
 Слухаю. Ось Вовк вітаєсь,
 Малпа щось його питаєсь,-
 Вовк на лавці розваливсь.
 «Дай обідать, Малпо глупа!
 А се що? Чортяток купа?
 Ну, та й погань, боже крий!
 Та-бо й ти — хай дундер свисне!
 Глянеш — молоко аж кисне...
 Ну, а де твій чорт старий?»
 Так Вовчисько ляпав здуру.
 А втім Малпа цеглу з муру
 Як ухопить, як шпурне
 В саму морду — боже любий!
 Висипала шири зуби...
 Мій Неситий як ревне!
 Був би Малпу вбив на місці,
 Ба, коли Малпи звиниці,
 Як не скочать діточки:
 Сей камінням Вовка пражить,
 Той знов очі видрать важить,
 Двоє хапле за дрючки.
 Лущать, б'ють без милосердя!
 Ледво-не-ледво відпер я
 Двері й крикнув: «Вовче, йди!»
 От він вискочив в тій хвили,
 Бо були б його убили,
 Ніби гамана жиди.
 Відтоді у Малпи Фрузі
 Став я в ласках по заслугі,
 Вовк же гірший полину.
 Тож я вірю щастю своєму:
 Серед бурі, серед грому
 Інші тонуть, я сплину».
 Отака велась розмова,
 Поки шляхом Лис до Львова
 Враз з Бабаєм дочвалав!
 Саме в пообідню пору
 На майдані просто двору
 Він на суднім місці став.

ПІСНЯ ОДИНАДЦЯТА

Повідають мудрі люде:
 Прибудь розум, щастя буде.
 Того й Лис державсь усе:
 Хоч мороз шкребе по тілі,
 Але рухи бистрі, смілі,
 Гордо голову несе.
 Так він виступив охоче:
 Всі на нього вперли очі,
 Всім зробилось прикро так,
 Мов чекали грому, бурі...
 Між ряди німі, понурі
 Лис вступив, мов весельчак.
 «Га, убійце ти проклятий!
 Ти ще смієш тут ставати? —
 Грізно з трону крикнув цар.-
 Гляньте, панство, він ступає
 Так свобідно, мов не знає,
 Як гидкий прислав нам дар.
 Га, ти міх брехень і зради!
 Ні, не надійся пощади!
 Яця ти на смерть загриз!
 Цап, твій спільник в Яця смерти,
 Вже на штуки є роздертий,-
 Се й тебе жде, пане Лис!»
 Лис поблід, почав тремтіти,
 Наче перший раз на світі
 Новину таку почув;
 Далі, руки заламавши
 І лице слізьми облявши.
 На все горло так зарув:
 «Ой-ой-ой, годино чорна!
 Яць загиб, душа моторна,
 І проклятий Цап іздох!
 Ох, окрадений Микито,
 Твій найбільший скарб десь скрито!
 Що ж почну я! Ох-ох-ох!»
 «Що се ти верзеш, брехуне?» —
 Цар до нього гнівно суне.
 «Царю, вбий мене тепер!
 Се ж мій скарб пропав безцінний,
 То й я жити вже не склінний,
 Ліпше б я відразу вмер!
 Га, я думав, що на Яця
 І на Цапа можна здатся.
 Через них я й передав
 В запечатанім пакунку
 Скарб для тебе в подарунку —
 Світ такого не видав.
 Там діамант був чудовний,
 Що вночі, мов місяць повний,
 Серед потемків світив;

Там був перстінь рубіновий,
 Що склоняв всіх до любови
 К тому, хто його носив.
 Се цареві слав я радо,
 Для цариці ж ще свічадо [1]
 Смарагдове приложив:
 Хто глядівсь в нім за погоди,
 Набирав здоровля, вроди,
 Навіть мертвий би ожив.
 Отакі цінні клейноди
 Я, не надіючись шкоди,
 Через Яця передав.
 Чи ж міг думать я хоть хвилю,
 Що вб'є Яця Цап Базильо,
 Щоб дарунки зграбував?
 А тепер же, рідна мамо!
 Яць погиб і Цап то само,
 Де ж я скарб свій віднайду?
 А на мене злі язики
 Тут звалили гріх великий,
 Щоб упхати у біду.
 Царю, й ти, Царице-пані,
 Всі підозріння погані
 Геть відкиньте, сплітки всі!
 Щоб потомки не судили,
 Що ви шилом відплатили
 Найвірнішому слугі!»
 Втих Лис. Цар насупив лиця,
 Та захлипала Цариця —
 Страх чутливая була,
 Ще й по добрім підвечірку,
 Бо сама, обдерши шкірку,
 З'їла смачно чверть Вола.
 «Ні,— почав знов Лис по хвили,-
 Бачу, вороги закрили
 Ваші царські очі знов!
 То й мені життя обридло!
 Бо підданих сила й світло —
 Царська ласка і любов.
 Так прощай же, білий світе!
 А ви, кляті, виходіте,
 Завзятуші вороги!
 Хто що мав мені закинуть,
 Виступай! Чи жить, чи згинуть,
 Будем биться без ваги!
 Що ж вас, труси, не видати?
 Лиш позаочі шептати
 Вмієте, а щоб в лице
 Стати сміло, доказ дати
 І життям за правду стати,-
 О, то вас нема на це!»
 «Брешеш, навісний брехуне! —

Крикнув Вовк і сміло суне
 З-між звірячої товпи.-
 Я з тобою битися хочу.
 Клятий твій язик вкорочу,
 Щоб не брав ти нас на кпи!
 Перед бога й царські очі
 Я стаю й боротися хочу,
 Та на смерть, не на життє,
 Щоб ствердить, що ти поганець,
 І брехун, і ошуканець,
 Топчеш все, що є святе!
 Не те, що мені творив ти,
 Але всі звірячі кривди
 Протип тебе ставлю я.
 Не за себе хочу мститися,
 А за теє, що Вовчиця
 Перетерпіла моя.
 Слухайте, яку публіку
 Він зробив їй, що й довіку
 Не позбуться їй знаку.
 Над ставом сидить Вовчиця,
 Лис надбіг і аж давиться,
 Смачно рибу їсть жарку.
 «Що се ти їси, Микитко?» —
 «Адже рибу»,— каже швидко
 Лис. «Та дай же ж і мені!» —
 Просить жінка. «Що вам, тітко,
 Риби хочесь? Поглядіть-ко,
 Тут в ставку їх тьма на дні!»
 «Е, в ставку! Чи я не знаю?
 Що ж, коли їх не спіймаю!» —
 «Тіточко, я вас навчу.
 Я ж їх ловлю всяку днину:
 Де лиш сіть свою закину,
 Десятками їх ташу!»
 «Що за сіть?» — пита Вовчиця.
 «Сього зараз мож навчитися.
 Ось зо мною лиш ходи!»
 Сніг був, вітер на болоню,
 Став замерз, одну лиш тоню
 Хтось протяв серед води.
 От сюди-то припровадив
 Лис Вовчицю й так їй радив:
 «Тітко, гляньте, що тут їх!
 Лиш у воду хвіст запхайте,
 Подержіть та й витягайте —
 Риб спіймете повен міх!»
 І так щирим він чинився,
 Так Вовчиці піддобрився,
 Що повірила вона:
 Поквапно на лід присіла,
 В ополонку хвіст встромила

Та й держить, держить — дурна!
 «Лисе,— каже,— щось щипає!» —
 «Цить, то риба так хапає».
 А то хвіст хапав мороз.
 «Лисе, може, вже тягнути?» —
 «Е, ще мало мусить бути,
 Ще потримай, поки мож!»
 «Лисе, тисне щось і мика!» —
 «Цить, се шука є велика,
 Та така, немов баран!»
 А то хвіст обмерз вже кріпко.
 «Лисе, тягну!» — «Ні, ще дрібку!
 Бач, хапається шаран!»
 Далі вже терпцю не стало,
 Шарпнула вона помало —
 Не пускає. «Ой, тягни,-
 Каже Лис,— тут риб так много!
 Витягай же їх, небого,
 Щоб не розтеклись вони!»
 Шарпнула ще раз Вовчиця,-
 Ні, хвіст у леду держиться!
 Тягне міцно — аші руш.
 «Тітко,— Лис рік,— дякуй богу,
 Ось з села нам на підмогу
 Люди йдуть, зо двадцять душ!»
 Як Вовчиця теє вчула,
 Зо страху себе забула —
 Як завие!.. Боже мій!
 Люди люті, гульк, надбігли,
 Як її, примерзлу, вздріли,
 Хап за палички як стій.
 Сиплються удари градом!..
 Бідна жінка крутить задом,
 В'ється, рветься, а ті б'ють!
 Далі шарпнула щосила,
 Півхвоста в леду лишила
 Та й шмигнула в божу путь!»
 А на се Микита гречно:
 «Так, се правда, безперечно,
 Лиш крихітка в ній брехні!
 Непотрібно, Вовче, тільки
 Всю захланність свої жінки
 Ти приписуєш мені.
 Будь вона порядна й чесна,
 Швидко б хвіст з води піднесла,
 Мала б рибу й хвіст увесь.
 Та вона мов оцапіла,
 Став весь виловить хотіла,
 Ще й на мене жалуєсь».
 Збір увесь зареготався,
 А Неситий аж стікався,
 Під собою землю гриз.

«Га, поганець! — крикнув лютий.-
 Ось як він вертить і крутить.
 Щоб невинним все був Лис!
 Та не дочекаєш, клятий,
 Нас усіх на сміх підняти!
 Підлих справок твоїх — тьма,
 Ну, скажи, там при криниці
 Чи була вина Вовчиці,
 Чи твоя лиш злість сама?
 При цімброваній криниці
 Висіли два відра з криці
 На валу на ланцюзі.
 Лис води хотів напиться —
 Скільки в відро, щоб вниз спуститься
 Друге ж звисло на версі.
 Ну, п'є воду і смакує
 І нараз собі міркує:
 «Боже, що се я вчинив?
 Вниз я з'їхав, але вгору
 Хто ж мене підтягне впору?»
 Бідний з жаху аж завив.
 Треба ж тій біді лучиться,
 Щоб той плач його Вовчиця
 Вчула, йдучи бережком.
 До криниці зазирає...
 «Лисе, що там є?» — питає
 Своїм ніжним голоском.
 Лис мій скwapно забалакав:
 «Ах, тітусю, риби, раків
 В тій криниці осьде гук!
 Півгодини тут лапаю,
 Піввідра вже ось їх маю
 Та й наївсь, неначе струк!
 Жаль, що стільки їх ся лишить!
 Влізь в відро, що тамка висить,
 Та й до мене їдь униз!
 Наїсися, ще й додому
 Купу занесеш старому!»
 Так брехав їй хитро Лис.
 Ну, а се вже вам не тайно,
 Що Вовчиця, як звичайно,
 Страх голодная була.
 Як про рибу й раки вчула,
 Зараз у відро стрибнула
 Та й з ним шусть! униз пішла.
 Вниз пішло відро Вовчиці,
 Вверх пішло зо дна криниці
 Те відро, де Лис сидів.
 «Ну, тітусю, будь здорова!
 Я спішу до Магерова! —
 Крикнув Лис, як вверх летів.-
 Славну ти вдала драбину:

Я йду вгору, ти в долину;
 Так-то в світі все ведесь.
 Риб там не знайдеш, небого,
 Та подумати можна довго,
 Як дістаться вгору днесь!»
 Вчула жінка річ лайдацьку;
 Страх такий напав бідачку,
 Що аж сперли в бік кольки.
 Втім з відром у воду впала,-
 То завилала, застогнала,
 Аж піднеслися бульки.
 Вчули люди крик Вовчиці,
 Позбігались до криниці;
 Мислите, що хоть один
 Змилювався, хтів поміч дати,
 Що є жінка й дітям мати?
 Ні, в їх руки впав, то гинь!
 «Вовк в криниці! Вовк в криниці!
 За лошата і ягниці
 Відплатім йому тепер!
 Витягайте осторожно.
 Але бийте, скільки можна,
 Щоб нам зараз тут умер!»
 Ну, подумайте, вашеці,
 Що там діялось в її серці,
 Як ті вверх її тягли!
 Там внизу вода, потопа,
 А вверху зо двадцять хлопа,
 А з палками всі були!
 Лиш на світ вона вказалась,
 Як не зніметь лускіт, галас —
 Б'ють, товчуть, мов околіт!
 Бідна знітилась в відерці,
 А тут вже розпука в серці
 І в очах померк їй світ.
 Сил їй додала тривога:
 Скочила з відра, небога,
 В найгустіший стиск палиць:
 Навіть в казці не сказати,
 Кілько їй пришлось набрати
 Суковатих паляниць.
 Як вона спастися вспіла
 І жива з їх рук убігла,
 Сього вже не знаю я.
 Се, брехуне ти огидний,
 Твій був поступок єхидний,
 Справка підлая твоя!»
 «Ой Вовцуню, коб ти знав,
 Як то я їй дякував
 За той вчинок милосердний,
 Що дала собі накласти
 Те, що правно мало впасти

Та на мій хребет мізерний!..
 Благородная Вовчиця!
 Вчинком тим ти б міг гордиться.
 Є заслуга тут моя...
 А при тім вона, нівроку,
 Суковатого оброку
 Знести може більш, ніж я!»
 Так-то Лис з Вовчиці кпився.
 Всі сміялись, Вовк казився.
 «Брехо! Митко! — він кричав.-
 Най кордюк язик твій сточить!
 Як ти все в живії очі
 Біле в чорне пробрехав!
 Але ні, не язиками,
 А зубами і руками
 Будем биться! Най умру,
 А тобі, брехуне, вбійце,
 Зраднику і кровопійце,
 Хавку клятую запру!»
 Крикнув Лис: «Ти, грубіяне!
 Думаєш, що лайка стане
 Латкою на честь твою?
 В лайці ти міцніший, синку,
 А як хочеш поєдинку,-
 То почувеш, як я б'ю!»
 «Ну, досить тих сварів! Годі!
 Чортзна-хто з вас прав, хто злодій!
 Вставши з трону, цар сказав.-
 Завтра рано бій остатний
 Вкаже, хто лихий, хто вдатний.
 Ось вам проба ваших прав!»
 ПІСНЯ ДВАНДЦЯТА
 Рано сонечко схопилось,
 У росі перлистій вмилось
 І сміється, не пече...
 Лис Микита ще любісько
 Спить, розлягтись на все ліжко,
 Втім, хтось штурк його в плече.
 «Гей, ти, спюху, час вставати!
 Зазирає день до хати;
 А ти знаєш, що за день?
 Він рішить, чи до побіди
 Ти дійдеш, чи смерть і біди
 З бою винесеш лишень!»
 Так при ліжку Лиса ставши
 І його за руку взявши,
 Малпа Фрузя прорекла.
 Всю ту ніч вона не спала,
 Все за Лисом промовляла,
 Де в кого лише могла.
 Буркнув Лис крізь сон гнівливо,
 Та, протерши очі живо,

Коло ліжка Малпу вздрів.
 «Фрузю, ти се? — скрикнув втішно
 З ліжка схопився поспішно.-
 З чим же бог тебе привів?»
 Фрузя каже: «Ах, Микито,
 Що колись було прожито,
 В мене з тямки не зійде!
 Бо жіноче серце любить
 Вічно того, хто нас губить,
 Навіть вдячності не жде.
 Так тобою я турбуюсь
 І за тебе все піклуюсь,
 Хоч про се ніхто й не зна.
 Але нині бійка люта
 Привела мене аж тута.
 Мучить мисль мене страшна!..
 Ой Микито, Вовк могучий,
 А хоч хитрий ти, і ручий,
 І проворний на язик,
 То все ж легко бути може,
 Що пропадеш ти, небоже,
 Жартувати Вовк не звик!
 Тим стурбована я дуже
 І прийшла сюди, мій друже,
 Щоб тобі допомогти.
 Знаєш, де прийде до звади,
 Добра й баба до поради,-
 Слухай моїх рад і ти!»
 Лис сміється: «Фрузю любя,
 В тебе ні одного зуба
 Не хибує! Що ж притьмом
 Бабою тобі чиниться?
 Ти ще можеш похвалиться
 І красою, і умом!
 Вчинок твій великодушний!
 Радо буду я послушний
 Твоїй раді, тільки радь!»
 Фрузя плеснула в долоні —
 Гей, Малпи, що на вигоні
 Ждали, всі гуртом біжать.
 «Го-го-го,— сказав Микита,-
 Тут рідня вся знакомита!
 Фрузю, що ж се все значить!»
 Фрузя каже: «Не журися,
 Сядь на лавці, простягнися,
 А про решту тихо, цить!»
 Тут нараз три Малпи-злюки
 Як візьмуть Микиту в руки:
 Голять, миють, милом труть;
 Гладко тіло все обстригли,
 Потім принесли оливи
 І на хвіст кудлатий ллють.

Каже Фрузя: «Ну, Микито,
 Все обстрижено, обмито,
 Тільки в кудлах хвіст лишивсь:
 Се на те, щоб Вовк нікуди,
 Ні за крижі, ні за груди,
 Ні за лоб тебе не ймивсь.
 Як на тебе він накинесь,
 Ти чинись, мов з страху гинеш,
 Втеки! Та не дуже квап!
 А як буде Вовк вже близько,
 Обваляй в пісок хвостисько
 Та й в лице йому талап!
 Буде се йому несмачно
 І остудить запал значно;
 Поки очі він протре,
 Всядь на карк йому ти сміло
 І велике зробиш діло,
 Вовка дідько забере.
 А тепер клякни покірно,
 Чари дам тобі, що вірно
 Доведуть все до пуття:
 «Іракі чо й рачіш реп,
 Йирям узори рачін веп,
 Яттучь цімішь ліб й анат». [2]
 Ну, тепер вставай, мій друже,
 Йди здоров, не гайся дуже
 І з побідою вертай!
 Ви ж ведіть, Малпятка, Лиса
 Там, де звірі всі зійшлися,
 На ту толоку під гай!»
 Йде дружина знакомита,
 Гордо суне Лис Микита,
 Просто перед царський трон.
 Цар, уздрівши, як він вбрався,
 За живіт зо сміху взявся.
 «Хитрий же ти, бестіон!»
 Але Лис, поважний, строгий,
 Поклонивсь цареві в ноги,
 А цариці до колін,
 А відтак на місце бою,
 Вкруг обступлене юрбою,
 Виступив спокійно він.
 Озирнувся — аж Вовк вже тута:
 Наче чорна хмара люта,
 Виступає з-між рядів;
 Аж зубами він скрегоче,
 Мов свічки, блищать очі —
 Так з кістками би Лиса й з'їв.
 І махнув цар головою,
 Знак подав їм булавою
 Починати боротьбу.
 Сурми, труби заgrimіли,

Всі затихли, заніміли,
 На непевну ждуть судьбу.
 Перший скочив Вовк лапастий,
 Лиса в зуби щоб попасти
 І зробить йому капут.
 Лис завив, перелякався
 І швиденько взад подався,-
 Вовк за ним ось тут... ось тут!
 Наздогнав його вже близько,
 А втім Лис в бігу хвостисько
 По піску проволочив,-
 Як не свисне Вовка в очі,
 Так його темніше ночі
 Світ увесь заморочив.
 «Ой та й сучий же ти злодій!» —
 Крикнув Вовк, та гнать вже годі,
 Став і тре з очей пісок.
 «Що, Вовцуню, будем битися,-
 Рік Микита,— чи мириться?
 Ну, подай свій голосок!»
 Обернувся Микита скоро,
 Вовка вхопити за горло
 Вже ось-ось він наостривсь —
 Але Вовк скакіць до нього
 І зубами хап за ногу —
 Лис на землю повалився.
 «Га, собако ти брехлива,
 Ось тепер приходять жнива:
 Все, що сів, те й пожнеш!
 Раз в мої попав ти руки,
 За всі кривди, збитки, штуки
 Ти заплату відбереш!»
 «Ов,— подумав Лис,— се бридко,
 Тут пропасти можна швидко!
 Нумо з смирного кінпя!»
 І щоб час лиш протягнути,
 Він почав на жальні нути
 Промовлять такі слівця:
 «Стрику, майте бога в серці!
 Я ж якась рідня вам преці!
 Що се ви так завзялись?
 Чи ж то честь, гонори знатні,
 Що, мов бестії остатні,
 Б'ються на смерть Вовк і Лис?
 Ой стрицуню рідний, чуйте,
 Лиш сей раз мені даруйте,-
 А кленусь вам, поки жить,
 Я і всі мої народи
 Сумирно, без перешкоди,
 Вірно будем вам служить.
 Все робитиму для тебе,
 Всякий труд прийму на себе,

Не доїм і не досплю,
 А тобі гусей, качаток,
 Риб, і раків, і курчаток
 Повну кухню наловлю.
 Га й згадай, чи то я бою
 Іменно хотів з тобою?
 Як я довго вагувався!
 І тепер як дбав я пильно,
 Щоб тебе не вдарить сильно,
 В своїй силі гамувався!
 Що лиш хочеш, хоч як трудно,
 Все я вчиню! Хоч прилюдно
 Підлим брехуном назвусь!
 Ой, болить! Рідненький стрику!
 Милість покажи велику,
 Най надарма не молюсь!»
 «Ні,— гарчить Неситий, годі!
 Знаю я, який ти злодій,
 Бреха і крутій єси!
 Обіцяєш злота мірку,
 А по тому завше дірку
 Із обарінка даси.
 Та тепер хоч присягни ти
 Нас усіх озолотити,
 Віри я тобі не йму!
 Гамувався ги в бою ладно,
 Що мені у очі зрадно
 Впер піску чортівську тьму!
 Ні, хоч як бреши й ввивайся,
 А з життям уже прощайся!
 Я здурить себе не дам.
 Помолися швидко богу.
 Кайся всіх гріхів — в дорогу
 Мусиш нині йти к дідам!»
 Так гарчав Неситий гордо,
 Рад би Лиса взять за горло,
 Але ногу мав в зубах.
 А Микита, поки рюмав,
 Хитрість вже нову обдумав,
 Як минувся перший страх.
 Ніби молиться він богу,
 А тим часом задню ногу
 Всунув Вовку під живіт...
 Як нараз заповре жмінку
 Попід саму селезінку,
 Вовкові змінився світ.
 «Ай!» — ревнув, згадавши бабу.
 Фіть! Лис з паші вирвав лапу,
 Задньою ж ще раз потис:
 Вовк зомлів і повалився —
 Гульк, наверху опинився
 Й хап його за горло Лис.

«Га, тепер проси пощади!
 Тут заплату за всі зради
 Ти дістанеш!» — Лис кричав.
 Вовк, запінений, заїлий,
 Лиш метавсь, мов ошалілий,
 І, слабіючи, гарчав.
 Та Микита, вже не глупий,
 Силу всю зібрав до купи,
 Мов кліщами, горло тис;
 Тягне, шарпає, термосить,
 Аж Лев крикнув: «Досить! Досить!»
 Побідив сим разом Лис!»
 Лис на тес царське слово
 Вовка відпустив здорово.
 «Царю,— каже,— я корюся!
 Я хотів лиш пляму стерти,
 Вовчої не хочу смерти,
 На безсильнім я не мшусь».
 Тут піднявся утіхи галас!
 Малпа крізь юрбу пропхалась
 Із лавровим вже вінцем.
 Всі приятелі зійшлися,
 Славили й вітали Лиса.
 Що таким явивсь борцем.
 Не один, що ще недавно
 Був би з'їв його, вив: «Славно!
 Жий, Микито, много літ!»
 Лис подякував уклоном,
 Потім клякнув перед троном,
 Щоб чуть царський заповіт.
 «Встань, Микито! — цар озвався.-
 Славно, сину, ти списався,
 Честь свою оборонив.
 Що було, нехай минає!
 Цар дарує і прощає,
 Що коли ти завинив.
 Днесь кінець сварні і зваді,
 І віднині в царській раді
 Ти про спільне благо радь!
 Честь прийми від мене тую:
 Канцлером тебе йменую,
 Віддаю тобі печать.
 Як ти мудро вмів держатися,
 Від біди обороняється,
 Так державу борони!
 Що порадиш — цар прикаже,
 Що напишеш — цар не змаже,
 Лиш сумлінно все чини!»
 Каже Лис: «Мій царю й тату,
 За так щедрю і багату
 Ласку чим я відплачусь?
 Сил у мене є не много,

Але весь для блага твого
Й для держави посвячусь.
Ще лиш на однім прости мя!
На деньок домів пусти мя:
Жінка й діточки десь там
Плачуть, тужать... Най же нині
О щасливій переміні
Сам я звістку їм подам».
Цар сказав: «Іди, мій друже!
Я й цариця раді дуже,
Щоб весь смуток їх пропав.
Маєш дозвіл на три днини,
А вертай же разом з ними,
Щоб я тут їх привітав».
Тут кінчиться наша казка.
Всім, хто слухати був ласка,
Дай же боже много літ!
Най і наш весь сум пропаде!
А тим, хто нам коїть зради,
Най зійдеться клином світ!

Іван Франко

Малий Мирон

I

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Та й ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледве дочекався дитини, і, значиться, яка там будь собі дитина, все вона у нього золота, і розумна, і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон «якесь не таке, як люди»: іде та й розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі або стинав головки з будяків та ластів'ячого зілля. Серед інших дітей він несмілий і непросторний, а коли часом і відізнеться з чим-будь, то говорить таке, що старші як почують, то тільки плечима стискають.

— Василю, — говорить малий Мирон до малого Василя, — ти доки вмієш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? П'ять, сім, парканацьят.

— Парканацьят! Ха, ха, ха! А то скільки парканацьят?

— Ну, скільки ж має бути? Я не знаю!

— Та то ніскільки. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом бучком* (* Б у ч о к — паличка.) об землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не помітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, хахикає, харкотить і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близ нього, слухає, слухає... Мирон дорухував уже до чотирьох.

— А ти, невітцівська дитино, є! — сказав старий своїм звичайним, трохи носовим голосом. — А ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся* (* Звергтися — здригнутися.) і обернувшись, глянув оченята на старого Рябину.

— Та ти землю святу б'єш, е? Ти не знаєш, що земля — наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди додому та «Отче наш» говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворою видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що се старий прогнівався і чого хоче від нього.

II

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвістих луках, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гудзиками, яких так і насилає* (* Насиляти — націпляти.) на себе від ніг до голо-

ви. А ще річка, через котру з городу треба йти на пастівник, невеличка супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма, — ота річка — то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавшись в високий зелений косітник або між густе лапасте листя надбережного підбілу. Сидить і вдивляється у плюскітливую воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів* (* Ковблик — дрібна річкова риба.), що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря та й утікають чимборше в свою криївку* (* Криївка — захисток, схованка.), немовби закоштували не знати якої присмаки. А тим часом сонце жарить із безхмарного темно-блакитного неба, гріє Миронові плечі і все тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається, — думка починає рушатися.

— От сонечко, — чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То певно, в небі лиш така невеличка дірка прорізнана, що його лиш стільки видно!

Але зараз же в його голові заворушилася й друга думка.

— Ба, а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хіба ж дірка разом із сонцем по небі ходить?

Се не може йому поміститися в голові, і він обіцяє собі, що скоро додому, то зараз запитається татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізнана?

— Мироне! Мироне! — чути здалека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із беріжка над бродок, аби перейти через річку, та й нараз зупинився. Багато разів уже він переходив через річку, та й нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз проти сонця і, дивлячись в воду, побачив нараз замість плиткого* (* Плиткий — мілкий, неглибокий.) дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонне глибоку синяву. Він не знав іще, що се небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же тут іти в таку глибину? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибину. Усе однаково. Він присів. Однаково, — тільки при беріжку видно знайомі камінчики та й чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибину щезла, брід плиткий, як був. Се відкриття і втішило, і здивувало його. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи і втішачись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого камінчастого броду земля розскачеться, і зіне бездонна блакитна глибина під річкою, між високими берегами, і полетить він у

ту глибинь далеко-далеко, щезне в ній, мов трісочка, кине-на в глибоку, темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, якби не був надійшов сусід Мартин, що з вилами й граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш додому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адить! — І він показав бездонну синяву в воді. Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовіриливо Мирон. — А от яка глибинь!

— Глибинь? Ади, що не глибинь, — сказав Мартин і, як був у ходаках * (* Ходаки — постолі, м'яке селянське взуття із шкіри.), так і перейшов через брід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив і Мирона, і він перейшов через воду і побіг горі огородам додому.

— Який се дурний хлопець! П'ять літ має, а ще броду боїть-ся, — пробовкнув сусід і пішов до сіна.

III

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться «дідів у ку-тах», тобто тіней, боїться череватого комина, чорного внутрі від сажі, боїться грубої дерев'яної клюки, вбитої в віконце, що в повалі * (* Повала — стеля.) для пропускання диму від скіпок, якими світять зимою. Мирон лишається надворі. Там він може собі гуляти, рвати зіллячко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дровітні, або й так собі лежати на приспі, та грітися на сонці, та слухати цвіркоту горобців на яблуньках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає — се думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? І небо, і зілля, і тата з мамою? — таке питання насувається йому ні звідси, ні звідти. — Або чим чує? Он каня * (* Каня — шуліка.) кевкає, кури кудкудачуть... Що то таке, що я тото чую?

Йому здається, що все те чоловік діє ротом, і видить, і слухає. Рознімає рот: так і є, видно все, чути все...

— А може, ні! Може, очима?

Зажмурює очі. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно й чути. Зажмурює знов — не видно, але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чути? — Знов рознімає і затуляє рот — чути! Далі очі — все чути. Аж ось прийшла думка — заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудакання курей, ні кевкання кані. Віднімає пальці — чути кудкудакання, а шуму нема. Другий раз — те саме.

«Що се таке? — міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакання, а пальцями чую шум! Аякже, аякже».

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили жінці на полудне, він, підскакуючи, біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить. По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакання, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як кури кудкудакає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати, остро позирнувши на Мирона, сказала, намахуючи йому ложкою:

— Іди, приблудо, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорить? Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз?.. Таже чоловік усе чує вухами! — і шум, і кудкудакання.

— А чому ж не чує разом! Тільки як не затикати вух, то чує кудкудакання, а як заткати, то чує шум? — запитав малий. — От потрібуйте самі! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питання не знайшла.

IV

А вже найбільша була біда Миронові з тим мисленням! Не вмів мислити, та й годі. Що тільки, бувало, скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хто-будь другий каже йому:

— Та чому ти, тумане вісімнадцятий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоб вимислити, а потім сказати щось розумного, — ні, не можна, та й годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вмів мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді довкола великого стільця насеред хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивився на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси ні відти здається йому, що власне тепер йому випадає щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятися, ще й мама насварять. Що би тут сказати? І малий Мирон починає мислити.

Ложка, як ніс її від рота до миски, так-таки застигла в повітрі враз із рукою. Очі недвижно вперлися в пустий простір, а далі мимовільно зупинилися на образі матері божої, що висів на стіні; губи тільки рушаються, мов щось шепчуть.

Слуги побачили се, ззиралися поміж собою, трунули одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана.

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати, — почав звільна Мирон, — чому тото свята матінка дивиться, дивиться, а капусти не їсть?..

Бідний Мирон, хоть і як мучився, не міг нічого ліпшого придумати, може, для того, що його насилу заставляли думати «так, як люди».

Сміх, регіт, звичайна нагана матері враз із «туманом вісімнацятим» — бідний Мирон заплакав.

— Та що ж, коли я не вмію мислити так, як люди! — сказав він, обтираючи сльози.

V

Що з нього буде? Який цвіт розів'ється з того пуп'янка? Се й проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли відмалку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, «як звичайно у людей», то їм і вдасться придавити вроджений нахил до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвинути на добро, — стане він забіякою, ворожитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрапить на люблячого і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче і зможе потягнути-ся з остатнього, щоб своїй дитині створити очі у світ, то тоді — що ж тоді? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так, як звичайно розуміють люди кращу долю? Коби не так! У школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи... Ну, і незavidна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні, і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь у бідності, самоті та опущенні на якімось піддашші, або з тюремних стін винесе заради смертельної недуги, котра перед часом зажене його в могилу, або, стративши віру в святу, високу правду, почне заливати черв'яка горілкою аж до цілковитої нестями. Бідний малий Мирон!..

Ольга Кобилянська

В неділю рано зілля копала

Повість

Ой не ходи, Грицю, на вечорниці,
 Бо на вечорницях дівки чарівниці,
 Солому палять і зілля варять,
 Тебе, Грицуню, здоровля позбавлять.
 Тамта одна чорнобривая,
 То чарівниця справедливая!
 І чарівниця і зілля знає,
 Тебе, Грицуню, заздрісне кохає!
 В неділю рано зілля копала,
 У понеділок пополокала,
 А у вівторок зілля варила,
 В середу рано Гриця отруїла.
 Прийшов же четвер — Гриценко умер,
 Прийшла п'ятниця — поховали Гриця;
 Сховали Гриця близько границі,
 Плакали за ним всі молодичі
 І хлопці Гриця всі жалували,
 Чорнобривую всі проклинали;
 Нема й не буде другого Гриця,
 Що го зігнала з світу чарівниця!
 В суботу рано мати доню біла:
 «Нащо ти, суко, Гриця отруїла?
 Не зналась того, що зілля уміє?
 Що Гриць сконає, нім когут запіє?»
 «Ой мати, мати! Жаль ваги не має —
 Най ся Грицуню у двох не кохає!
 Оце ж тобі, Грицю, за теє заплата:
 Із чотирьох дощок темная хата!»

І

Се було давно. Через те не знає навіть ніхто назвати місцевість, де склалася подія, про яку розказується. Хіба те одно, що в горах.

Мов у кітлі між горами, що здіймалися поважно вгору, ховалося доволі велике село.

Ліси тих гір — старі, непроглядні...

В ногах одної гори, названої Чабаниця, до котрої і тулилося наше село, бігла гучна ріка. Шумна і прудка, гонила розпінена по через велике неповоротке каміння. Ріка та окружляє гору Чабаницю, неначе хотіла її обійняти. Немов і до тієї-то ріки сходили з самого верху Чабаниці смереки густими

ми рядками, одні по других. Низько в долині, вже над самою рікою, опинилися вони.

Стояли тут з розширеними зеленими крилами та шпильми, зверненими догори, і шуміли... Не як в долині здичіла ріка, голосним плескотом, гамором і гуком, але відмінно і на свій окремий лад.

Спокійно і тужливо, хвилюючись і крилато, заколисувало щось у воздусі до сну, заливаючись притім смутком. Рівно і обережно, тут тихо, там шепотом, а все в один голос, все шум і шум...

Тужливо рослося деревині по верхах.

Куди б і не глянули, все одне і те саме. Все море зелені, все одностайна колисання, все на одно змінюється.

На он тій горі пнулися смереки густими рядами завзято здолини вгору.

З тієї знов збігали, розіпнувши рамена, з розмахом вниз. І так-то повсюди.

Хоч літом, хоч зимою, хоч погодою, хоч зливами, а все одностайність. Все одна пісня, однаковий її ритм. Однакова заколисування, однаковий шум.

Недалеко ріки, злучаючись своїм городом з горою Чабаницею, стояла з обійстям і млином своїм хата далеко і широко знаної багачки, вдови Іванихи Дубихи.

Шуміла ріка, гудів млин, шуміли сосни, а все враз; хоч вніч, хоч вдень — вони держалися враз.

Зеленіли смереки, ослонюючи і окидуючи густою тінню хату славної багачки, побожної і строгої господині Іванихи Дубихи.

В городі її пишалися цвіти, відколи вона лише віддалася.

Пишалися в неї до пізньої осені, бо в тім вона вже за дівочих літ кохалася. А повдовівши та оставшись лиш з одною дитиною, зжилася з ними до того, що її город, хоча і коло хати не дуже вже великий, був би їй без цвітів видався гірше пустині.

Найкраще, що пишалося в нім, се були великі червоні зимуючі в землі маки, яких в цілім селі ніхто, окрім неї, не мав.

* * *

В оцім-то селі, замкненім горами, перебували одного разу, на превелике здивування мешканців, кілька день цигани. Не поодинокі, якби хто, може, думав, а цілою громадою, що прибула нараз кількома возами. Переїздячи багато міст і сіл, вертаючи в Угорщину, розложилися вони на кілька день з своїми шатрами саме тут, недалеко угорської границі, в сусідстві гори Чабаниці, трохи в віддаленні від самого села.

Мешканці, хоч і не полохливі з вдачі, затривожилися чимало тими чорними непрошеними гістьми. Здавна оповідають про них речі, які не викликали прихильності до них. Вже сама легенда, що в'язалася з ними, хоч і не всім знана, буцімто їх предки не прийняли на відпочинок Марії, що втікала з божим дитятком і Йосифом, чинила з них якихось ворогів. До того було всім звісно, що цигани мали в різних місцях гір свої тайні криївки і сховки, звідки нападали ночами на

подорожніх, ограбовували та вбивали їх, збагачуючись так різним добром. Потім так само загадочно, скоро і потайно, як з'являлись, зникали. Куди, як і що, — ніхто докладно не знав. Прибувши, запалювали ночами для повідомлення громади про свою присутність великі огні. Відтак по днині розлазилися селами поодинокі. Тут — по милостиню, там — розпитуючи, чи нема кітлів до поправки, там — збираючи по горах чудотворне зілля, там — ворожачи, там — виграваяючи на скрипці або цимбалах за кусень хліба або яку стару одєжину... там — як сказано — нападали на подорожніх, а все з якимось поспіхом, все мов в перелеті.

З'являючись сим разом тут, в оцім селі під горою Чабаницею, просили про дозвіл задержатися з тиждень. Сього їм відмовлено, скорочуючи побут наполовину. В тих кількох днях скоїлася межи ними пригода, що не забулася так скоро. Прибуло п'ять возів, прикритих закуреним лахміттям, будою, з яких визирали відстрашаюче чорні, пелехаті голови старих і молодих циганок та дітей.

Обіч і позад возів, запряжених кіньми і віслюками, ішли цигани-чоловіки, роззираючися блискучим чорним оком цікаво округ себе.

Як сказано, розложили свої шатра недалеко села й ріки під горою Чабаницею, а зараз з самого вечора розклали великий огонь.

Третьої днини по їх приїзді знявся в однім з шатрів гамір, що не втихомирявся два дні. Якраз третьої ночі по їх приїзді привела молода Мавра, жінка теперішнього провідника циганів на ім'я Раду, на світ сина. Батько, побачивши, що дитина напрочуд біла вдалася, накинувся на нещасливу матір з лайкою, погрозою і бійкою за зраду. Стара мати нещасної, задля свого віку відповідно до звичаю найбільше шанована між циганами, хоронила її диким криком і лайкою, кидаючись вихром між нею та Раду, коли тим часом цигани-чоловіки ставали чи не всі по стороні зрадженого мужа-старшини: обезчестила цілу громаду чистої циганської крові вже першим сином, бодай би до рання не дочекала — гомоніли і проклинали водно за роз'яреним батьком і провідирем, що кипів з обиди і жажди за помстою, погрожуючи заєдно п'ястуком між циганами, котрі, зібравшись коло шатра проступниці, повторяли, мов з одних уст, слова свого старшини: «Вже першим сином!..»

— Відки взяла ти ту білу собаку? — кидався від часу до часу Раду до хорої, що майже безпритомно лежала в подушках і лахмітті на возі, тулячи та ослонюючи немовля перед диким, блискучим та роз'яреним поглядом мужа, то знов німіючи з остраху перед тим, що могло би кожної хвилі наступити.

Воліла вмерти, як такого дожити. Воліла вмерти, та що з того! Не отворала нещасна уст ані на слово, умліваючи з остраху...

А він сам, Раду, старший багато від неї, пристроєний [1] в синій якийсь стрій з великими срібними гудзиками та калатами, з посрібленою грубою палицею в руках, знаком,

що він старшина оцей тут хоч невеличкої громади, повторяв заєдно одно й те саме:

— Відки взяла ти його? Але я тебе навчу, хто Раду, покажу, чия ти жінка була! — і сіпав бідну за волосся, що аж стогнала. — Пожди — покажу. До трьох днів не стане твоїх костей під тим шатром, а оце прокляте (і вказував притім на дитину) кину аж за третю гору. Ти гадала вийти за мене і відтак навести сором на мене і цілу мою громаду? Гинь, суко, коли не знала, яка твоя фортуна [2] і як має поводитися жінка рая [3]. Ади!! — грозив. — Ади! якого сина по трьох роках подружжя привела! — і зареготав, сплюнувши крізь зуби. — Тільки твого щастя, що лежиш оце ще межи нами, та що батьком твоїм Андронаті, а мати найстарша віком в громаді, а там — і до трьох днів я тебе не терпів би в своїм шатрі, хоча й так, — і, тупнувши люто ногою та сплюнувши погідливо наново, вийшов з шатра...

Вона зарила свої тонкі чорні пальці в волосся над низьким своїм чолом і поспіпала його слабо. Заразом видобувся тяжкий стогін болю і жаль з її молодих грудей... а далі вмовкла, затулюючи болісно очі, з яких спливали гарячі сльози. Срібні великі монети, що були вплетені в її чорне волосся, зсунулися нараз самі по собі низько на чоло і надали їй чорному, мов з бронзи темному лицю предивну чарівну окрасу...

Ніч була літня, ясна, спокійна, і темні заліснені гори здіймалися велетами під небеса, а найвищі шпилі немов розпливалися в місячній сяєві і прозорій нічній мряці...

Раду станув між своїми циганами. Зібралися лиш самі мужчини, лежали та сиділи округ великого огню, курячи та гомонячи об тім, що сталося... Тим часом жінки та дівчата поралися оддалік коло меншого другого огню, готуючи страву та займаючись дітьми, годуючи та укладаючись з ними до спочинку, розговорюючись не менше запальчиво над дальшою долею молоді і гарної Маври, якій завидували здавна срібного та золотого намиста, яким обдарував її, вибираючи її собі за жінку, старшина Раду, і котра одинока заробляла найбільше грошей ворожінням між простим народом і панамі; вона тепер, по трьох роках подружжя, привела тому своєму чоловікові білого сина з синіми очима!.. Тьфу!!

Як сказано, Раду станув між своїми людьми і кинув ширококрисим капелюхом об землю, не промовивши ні слова.

— Раду! — обізвався тут старий Андронаті, батько молоді двадцятилітньої проступниці. — Раду, що хочеш зробити? Я знаю, що Мавра винувата, що велить чинити наш звичай за зраду жінки, та що, як не укараємо ми її самі, її гріх чи може й не гірше укарає її сам. Укарає хоч зараз, а хоч в двадцять років або й пізніше, а укарати мусить. Що хочеш зробити? Мавра винувата. — І з тими словами схилився покійно перед молодим старшиною.

Раду не відповів нічого, але замість того розірвав свій синій спенцер [4] на грудях і здіймив тут з шиї малий мішечок.

— Зробіть місце! — гукнув. — І майте бачність!.. Цигани заворушилися, роблячи мовчки місце молодому провідникові та умошуючись кругом нього цікаво і послушно. Тим часом він, мов сам цар ночі, потрясав люто і гордо головою, з якої спадало довге чорне кучеряве волосся на плечі, як ознака вільної людини. Далі сягнув рукою в мішок і, набравши з нього повну жменю блискучих червоних, кинув їх, як перед тим своїм капелюхом, до землі, кликнувши:

— Оце перший раз тому...

А повторивши те саме вдруге, кликнув дальше:

— Оце раз другий тому... А оце й раз третій тому, хто усуне мені за два дні зрадницю з очей, а з нею і її білу собаку!..

...Між циганами зразу затихло, але недовго; потім заворушилося, мов бренькіт самих басових струн, а далі шелест листя...

Всі знали, що в них за зраду карано дуже тяжко, але таке не бувало ще між ними ніколи, як сеї ночі: таке ні.

Скільки бійок і розбоїв не лучалося між ними! Скільки не лучалося, але щоб оце сам рай станув і наказував усунути свою жінку, платячи за те самим чистим золотом, — між ними ще не бувало. Отаке могла лиш така завзята, із зависті збожеволіла голова, як Радова, придумати.

Не знали в першій хвилі, що сказати і починати. Занадто несподівано захопила їх оця дика постанова старшини. Тому мовчали зразу.

Та недовго тривала мовчанка між затривоженими циганами. Піднявся знов з-поміж них старий батько Андронаті, високий, тонкий, бородатий циган, перший музикант між ними, ба навіть і тепер зі скрипкою в руках.

— Пожди, Раду... — сказав, підіймаючи руку лукуватим рухом вгору. — Пожди ти, Раду. Над нами всіма є бог, а ми всі його діти, і білі, і цигани, Раду і Мавра. Ти на її долю...

Раду отворив диким прокльоном уста, перериваючи старому, але Андронаті говорив далі:

— Ти, Раду, був один син у свого батька, старшини в Семиграді, а Мавра одна дитина в мене, славного музики Андронаті з пусти [5] — і ви побралися. І тому в мене ти те саме, що Мавра, а Мавра, що ти. Не дам я Мавру усунути або стратити, як ти оце хочеш, хоча знаю, що наші звичаї велять за всяку зраду чоловічу чи жіночу гостро судити. Не дав би я і тебе збавити, якби се хто хоч би і правно зажадав. Будемо Мавру інакше судити, по-доброму, людському. Даруй їй лише ще днів три між нами, оце просить в тебе для себе батько Андронаті! — І, сказавши се, вклонився перед молодим ще старшиною.

— Зрадниця вона чільна, бодай би до рання не діждала! — вирвалося знов дико з кипучих грудей роз'яреного мужа.

— Може, й не дочекає, — обізвався старий Андронаті. — Ти вже надто наважився на її життя. Відай, вона відійде навіки сама від нас, а золоті дукачі твої остануться тобі.

— Нехай іде, нехай іде! — піднялося гомоном між циганами. — Сорому нам наробила. Зараз першим сином, першою ди-

тиною. А що далі буде? Надвір з нею, сама собі дорогу указала! — крикнув один голос з гурту. — Надвір!

— Ні, вбити, щоб і з другим таке не зробила! — сичав Раду. — Вбити!

— За три дні не стане Маври між вами, — обізвався знов Андронаті. — Її доля порішена вже самою дитиною, яку ви розшарпали б на кусні, коли б Мавра й остала між нами. Кожде б її било. А так... вона уступить з-поміж вас і Раду з-перед очей.

— Сам уб'єш? — обізвався вдруге один голос з гурту, голос товариша Андронаті — цимбаліста.

— Сам.

— То бери золоті!

— Ні, вам їх лишаю. Годуйтеся ви ними. Ви всі молодші від мене. Мені їх не треба. Мавра віднині так, як не моя вже. Мені їх не треба. Свого хліба для себе і для своєї жінки я найду. — І висунув гордим рухом скрипку вперед себе, погрозивши п'ястком до молодшого від себе старшини.

— А щеня твоєї доньки? — спитав той, випрямовуючись гордо та блиснувши ненависним оком на неустрашимого тестя. — Мені його не треба. Уб'ю, затопчу, як гадя!..

— Ним не журися. Я беру його на себе. Воно... — нараз він тут урвав. Між ними, ніби мара, виринула з котрогось шатра стара мати Маври. Страшна, пелехата, з намистом срібняків на грудях, що замерехтіли в місячнім сяєві. Виринувши, вона кинулась відразу до ніг Раду і Андронаті.

— Простіть Маврі, як згрішила, не губіть молодой, бийте, побивайте, але жити дайте! — заголосила розпучливим голосом, розпростерши, благаючи, рамена. — О Мавро, Мавро, що ти накоїла? Що тебе постигло? Яким вітром ворожим обвіяло? З котрої сторони? В долах чи в горах? Мавро, доню моя... серце моє... Мавро! — кричала не своїм голосом. — А я тебе, доню, в місячнім світлі зіллячком змивала, для тебе чи не кожної ночі доброї долі благала. Дрібною дитиною я тебе медом годувала, від злих очей... доки не віддалася... як від огню... зберігала. А прийшов лихий час і з ним твій ворог... і ось що... ой, рятуйте, змилюйтеся... хоч кілька день мені її дайте... хоч до пусти... дозвольте довести, потім вбивайте та й враз зо мною... — і бухнула головою до землі.

— Уступися, стара! — кликнув Андронаті. — Чого тут прилізла?.. Щоб побили? Вже забула? Не числи багато на свою сиву голову. Геть, кажу, звідси. Геть з-поміж чоловіків, не видиш — рада? Тепер Раду і люди судять. Скажи посліднє слово, поки я своє скажу! — звернувся знов до старшини. — Позволь Маврі хоч з чотири дні межі нами прожити, та щоб настільки піднялася, аби її батько востаннє між вами всіма їй загравав. Між вами... попрощав. Відтак... хоч... прости, хоч роби, що твоя воля, начальнику. — І тут, як недавно, з поклоном знов схилювся.

— Не прошу я Маврі, я її більше на очі бачити не хочу. Життя між нами не буде! — обізвався завзято Раду. — Сама завинила...

— Сама... сама... — пішов півголосний підлесливий гомін від циганів. — Сама, одна вона!

— Се твоє посліднє слово, Раду? — спитав Андронаті, а стара мати заголосила наново, заривши руки в сиве волосся.

— Посліднє.

І знов повторив те саме, що вперше, кинувши жменю червоних золотих об землю.

— Се перший раз тому...

— Се другий раз тому...

— Се третій раз тому, хто увільнить мене яким-будь способом за чотири дні від проклятої зрадниці. Чули моє слово?

— Чули.

Піднявся тепер на ті слова з свого місця музика Андронаті. Піднявся і глянув дивним оком округ себе. Страшний огонь горів в тих чорних блискучих очах.

Посунув скрипку під паху і сказав:

— Я йду. Позавтра ввечері верну. Будемо знов разом. Будете здорові.

А до жінки, що з жалю на землі неначе з розуму сходила, нахилившись, гукнув:

— Чого божеволієш? Іди до Маври. Ніхто її не сміє діткнутися, позавтра ввечері уступиться з-поміж нас, а ти відповідаєш мені за неї. Я йду і прийду. Позавтра ввечері всі тут, як нині, кругом зберіться — і ждять, Андронаті зі злом не верне. Тим часом радьте, хто збере золоті червоні за Мавру з-поміж вас. Я йду...

І пішов...

Третього вечора вернув.

Знов кружок циганів в різних позах. Між ними Раду. Блідий і неспокійний, як демон. Перед хвилику бився з старою матір'ю хорої своєї жінки, що витрутила його з шатра Маври.

Нечувана річ між циганами, щоб жінка підіймала руку на чоловіка, та ще і мати Маври! Зрадниці тої!

Але він їх усіх навчить. Усіх. Старих і молодих. Зрадницю ще і боронити? Та він її навчить. Стару і...

...Надійшов між них, як он тут сиділи, Андронаті з скрипою.

Скрипку віддав товаришеві — цимбалістові, що прийшов wraz з ним, а сам вийняв велику банькувату пляшку з горівкою і поставив в кружок між цигани.

— Пийте щиро, браття! — кликнув. — Пийте і не жалуйте. Нині Андронаті прощається з своєю Маврою, то зятяйте вечір! Мавро! — крикнув і гримнув п'ястком в груди, — Мавро! — Аз раптового жалю в нього аж голос задрижав. — Не годна ти, зозуле, ще між нас вступити... Та ти там не сама. Коло тебе мати і всі жінки ваші, мої брати... Щоб не знала вона, що завтра її послідня днина між нами. Але Андронаті (говорив далі, звертаючись знов до шатра), зозуле, з тобою перед своїми товаришами і твоїм чоловіком, старшиною, прощається, щоб зятямили. — І його голос знову задрижав, усувався. — До вогню докиньте смечеччини, — гукнув, ніби додаючи тим словом певності голосові, — щоб, розпалившись, грав на всю гору світлом, палахкотів, розказував:

Мавра з циганами прощається. Пийте і не жалуйте! Жару роздувайте, полум'я змагайте [6], щоб далеко Мавриній душі вже від сьогодні світило. Пийте, браття! Пийте, Андронаті-музика просить. Пийте, не жалуйте. Хто знає, де опинимось незадовго... і чи Андронаті буде ще між вами. Не стане Маври між вами... Не стане і Андронаті бід... Все... як що кому судилося, її доля гарно укладалася... пийте!!

І ходить Андронаті і просить... наливає, а сам ніби забуває собі доливати. Лиш все сльози долонею з очей утирає.

Раду лежав на землі, підперши голову на лікоть, і, зятявшись, не обзивався, мов був сам один-одніський на місці.

Він вихилив перший раз по раз горівки, поданої йому Андронаті з срібного малого пугарика [7] що переходив з родини в родину, як річ незвичайно почитувана, і задумався тепер над Маврою. Був як не при умі. Що йому тепер з неї? Її серце брехливе. Як її брав... впевняла, що любила, а пізніше зрадила його... Та ще й поза громадою. І вже він догадується з ким... Там, в малім угорським місті, недалеко пусти, куди вони часом заходили... і де часто її батько скрипою гроші заробляв, а вона ворожила і співала до скрипки, а часом і гуляла... Там був один молодий боярин, що за циганську музику грубі гроші сипав... а часом з другими на коні... попри їх шатра вихром в пусту гнав. З ним. Та він вже про неї не стоїть. Нехай, що вона й гарна, нехай, що найліпше вміє ворожити — хоча така молода — хоча й дочка славного між циганами Андронаті — йому вона вже не жінка. Кинув червоними золотими межи свої люди, нехай зроблять з нею, що схотять. Уб'ють або викинуть десь. Йому байдуже. Щоб лиш пімста була, щоб з очей пішла. Жива чи мертва — байдуже. Інакше — до доброго між ними не прийде. А через неї він свою громаду не кине... щоб її не бачити. Значить, вона мусить йому з очей уступитися. Яким способом?.. Все одно. Вона йому вже байдужа. Хіба б... щоб її ще бив... а впрочім, вона йому байдужа...

Байдужа? При тій думці його похмурий погляд, мов злодій, нечаяно закрався на шатро, де була виновниця, і проникливе впивався в нього.

Байдужа?

Проклята! Зрадила. Його зрадила. Першого старшину між циганськими громадами зрадила.

Вкруг нього люди пили і гомоніли. Про Мавру заєдно і про нього. То єдналися в поглядах, то сперечалися. Тут і там мішалися і жінки. Він мусив з ними пити, хоча в його душі щось гірке горіло, мов руда висохла смечеччина, що, докидувана в огонь, тріщала...

Так і в його грудях горіло. Але при всіх мусив бути.

Востаннє мусив все зробити. Для себе, для людей і Андронаті, якого люди дуже шанували.

Нараз рух.

Андронаті впосліднє іде кругом і частує тунком, розливає, не щадить ні краплі, майже кожному переливає — а відтак притягає скрипку.

Врешті стає на ноги.

— Люди! — гукнув. — Цимбали, сопівки в руки, а хто зо мною, то і скрипку. Мавро! — звернувся до шатра, де була дочка. — Мавро! прощайся з Раду. Завтра о тій порі не будеш нашою, — і потягнув смиком. Відтак, схиливши голову низько над скрипкою, неначе учув там в ній для себе потайний окремих голос з її наказуючого нутра, і — заграв.

Сипав жалем.

Плакали скрипки, дзвеніли цимбали, дрижали сопівки, а над всіма царювала одна-одніська струнка Андронатової скрипки. О, та скрипка! Зойком кидалася, голосом блукаючи, сумом розливалася, між циганів рвалася, а про Мавру, Раду все оповідала.

І знов жаль...

Мов ніжна бджілка жалілася, дрижала. Металася, впливалася, викликувала тугу зі смутком і розпливалася горем.

Андронаті грав дойну.

— Мавро! — кричав розпучливо від часу до часу, не тямлячись з дикого жалю та притупуючи ногою. — Мавро! — він грав, колихаючися всім тілом, мов божевільний. — Мавро! Твій батько грає... Андронаті грає впосліднє для тебе між циганами; завтра, може, його вже не почувеш! Мавро!

Раду лежав, обернений лицем до землі, і віддався лиш одному почуттю. Зрадила його. Зрадила, і він не діткнеться її більше, хіба що по-злому. Уб'є. Інакше він не годен по своїй вдачі. Не годен. Не годен. Голос скрипки вчепився, здавалося, лиш його одного болем розритої і пімстою спрагненої душі, і, мов та оса, все наново впливався в неї, роз'ястрував. «Білу дитину привела, чужого чоловіка, чужого чоловіка». Зойком тріпоталася скрипка, жаліли цимбали: «чужинця якогось...» І він в тих думках і з тим почуттям жалю і зависті сховався неначе з розуму. «Білу якусь дитину... в третім році подружжя з ним... Мавро! Будь проклята за твою зраду, все горе на твою голову!»

Місяць загорів вповні з-за високої залісної гори і не рушався з місця.

— Раду! — ніби добився нараз голос Маври до його, і скрипка Андронаті опинилася розтріскана коло його голови. — Раду! — Він стрепенувся, а Андронаті повалився обіч його на землю.

— Мавро, Ма-в-ро! Ми прощаємо тебе навіки на... віки, — стогнав, а по довгій хвилі мовчанки просив: — Спить, люди, спить. Оцю ніч ще переспить коло неї, а завтра зробите, хто з вас хоче, самі з нею кінець. Хто забрав червінці, най бере і її душу або й її саму. Чи не так, Раду?

— Так, — відчувся сухо голос старшини.

— А відтак назад до пусти — широкої, безмежної пусти.

— Ух-га, пуста! Ух-га! — ухкав диким голосом музика. — А сьогодні ще спить. І з вами всіма старий Андронаті. — І сівши, підібгав ноги під себе, зарив пальці в волосся, заривав гірко. Мусив з своєю Маврою розлучатися, виходу не було. Кара за зраду, особливо ж у жінок, а тим більше у жінок стар-

шин, мусила завше відбуватися. Сам найліпше розумів її проступок — і се послідня її ніч між ними, циганами. «Спить, люди!.. — благов-молив. — Спи, Раду. Адить, все закаменило. Як так вже судилося, так нехай і буде. Місяць всьому свідок; братик-місяць, що нас ніколи не покидає. Спить, люди, спи, Мавро, спи, Раду, молодий осиротілий отамане-раю. Ви мої діти. Цитьте всі, нехай вона межи нас впосліднє добре пересниться. Спить. Спи, Мавро... спи, Раду. На нас ще лиш пуста жде... Широка, глуха пуста. Цитьте... цитьте... спить... Мавра... спить... цитьте... спить...»

Утихло...

Спали.

Було коло першої години сеї ж ночі, як молода красна жінка отамана Раду, Мавра, уступалася йому з своїм білим сином навіки з його шатра і його дороги.

Цигани разом з Раду спали, мов убиті, і лиш два усунулися з-поміж них котячими рухами. Був то старий Андронаті і його вірний товариш музикант-цимбаліст, що ніколи з ним не розлучався. Обидва вони змовилися наперед не пити стільки, що другі, а як всі поснуть, винести Мавру з шатра враз з дитиною і тим способом вирвати її з рук Раду та охоронити від смерті або щонайменше — від якого каліцтва. Постанови старшини між циганами були іноді страшні, і тому вони порадилися між собою, не втягаючи нікого в тайну, винести скорше як за чотири дні Мавру з шатрів та так вирятувати її від лиха, смерті. А маючи її раз поза шатрами, вони вважали її врятованою. Мавра була мудра і хитра і, певно, дасть собі раду в житті, заки знов коли стрінуться. Дитину її підкине Андронаті бездітному багачеві... може, от там десь в однім із сіл за горою Чабаницею, і буде все добре. Ліпше так, ніж загинати або бути покаліченою на весь вік. Раду любив іноді каліцтвом метатись на своїх ворогах, і того боявся старий музика.

І наколи справді всі заснули сильним сном від тремтіння, заправленого Андронаті усьпляючим зіллям, за котрим ходив він два дні по горах, Андронаті і товариш винесли Мавру з дитиною з шатра.

Не гинути мала вона, молода і красна, одинока дитина його, як яка звірюка, але жити. Жити між добрими людьми ще дальше. Світ широкий, бог годує всіх і її вигодує також. При Раду їй оставатись годі, — він пімститься на ній на ціле життя, наколи вона лише підійметься на ноги. В свого славного батька, семиградського отамана циганів, своєю злобою вдався, лихий і мстивий, як смерть, дарма що красний, як місяць, і понад свій вік мудрий.

Мавра, також упоєна зіллям, спала, мов мертва, як її виносили, і не чула нічого. Лиш місяць бачив та зорі, що діялось, більше ніхто.

Андронаті дзвонив зубами, як її виносили, з жалю угинався. Але ліпше нести на ласку між чужі люди, як бачити вбитою або навіки покаліченою. Так все ще побачить її колись

у житті, пізніше або скорше віднайде, але калікою бачити гірше, як смерть.

Ішли Чабаницею попри гучливу ріку, що пінилася і металася в своїм ложиську, диким розгоном розбиваючися від часу до часу об велетні-камені.

Ішли в противну сторону від своїх шатрів, аж найшли відповідне місце, де були певні, що воно і оподалік від села, і... навідуване людьми.

Недалеко млина недавно повдовілої багачки Іванихи Дубихи, гетьте від села, уклали Мавру під високою, розложистою смерекою і zostавили.

Смерека уважалася циганами святим деревом, що охороняє від смерті і є товаришем цигана. Поки що була вона тепер одинокою охороною нещасливої, доки не змилося над нею яка людська душа. Обіч сплячої поставили клунок з усіма її речами і червінцями, що зібрав товариш-цимбаліст з землі і дарував тепер доньці свого вірного приятеля Андронаті.

Відтак пішли.

Товариш вперед, щоб лягти назад на своє місце, не збудивши в нікого підозріння, а Андронаті пізніше. Андронаті вернувся на хвилику самий до доньки.

Ще спала... !

Поплакавши коло неї гіркими сльозами та промовивши над нею чарівні якісь слова, що мали охороняти її в дальшій житті від зла, забрав її білого сина і пішов. Тулив його ніжним рухом до себе, водно промовляючи та проклинаючи, щоб той ворог, що збаламутив його матір, довів до оцього нещастя, не дїдав ніколи стати перед господом бога... а тинявся вічно в злиднях і журі... в голоді і холоді по світі. Щоб він сього не дїдав.

Куди ніс сиротину? — питав себе. Не знав ще. До якого батька-матері? Він їх не знає, не бачив, не чув багато про них — а їде. Чи підкине в щасливу годину? Доки життя його, він буде заєдно ворога проклинати. А його прокльони страшні, їх боялися всі. Вони справджувалися.

І йшов.

Ішов під гору вузькою стежкою, що розпочиналася недалеко млина Іванихи Дубихи і обвивала по правій стороні Чабаницю, ховалася чимдалі в ліс, а праворуч вела саме понад край глибокого яру-пропасті, якою гнав якийсь шумливий потік.

«Біла» та стежка, як її звали люди в селі, то пнула вгору, то спускалася знов нижче, відповідно до формації гори Чабаниці, і все праворуч попри глибокий темний яр, що ділив; впрочім, Чабаницю від дальшої сусідньої скалистої гори, зверненої до Чабаниці стрімкою залісною стіною, і її білої стежки.

Та біла стежка тягнулася то густим лісом Чабаниці, то знов гарними левадами і царинками, а все оставалася однаково біла і вузька.

Врешті скінчилася.

Скінчившись, вона неначе прилягла, розплилася в якійсь дорозі, що тяглася впоперек звідкись попри білу стежку і, відтинаючи її дальшу путь, поглинула вузький, мов ріка, потік в себе. З сірою дниною враз увійшов Андронаті в третє село від Чабаниці, що лежало вже недалеко одної гори, яка зносилася саме на угорській границі.

Не довго він так ішов, а все був вже весь зіпрілий.

Сів край лісу на горі й розглянувся. Сонце саме заповідало схід, а смереки дихали холодним запахом живиці. Поранок ішов до розсвіту, але всюди панувала ще свята поранкова тиша.

Всюди ще сон.

Старий батько з білим внуком на руках шукав чогось гострим оком там, внизу села.

Не міг віднайти, дарма що в нім душа дрижала.

Там, в долині, в селі під горою Чабаницею, недалеко бистрої ріки, в лісі, де лиш недалеко самотній млин з рікою враз гудить, покинув хору доньку, мов звірюку, щоб власні люди не стратили, не покалічили, а тут держить її нещасного сина, щоб підкинути його чужому бездітному багачеві в долах, і от якось не щаститься.

Сива мряка, мов умисне, мов не хоче здійснитися з села, щоб відслонити йому дорогу, якою має їти, показати оселю заможнішого газди. А день чимраз розвиднюється, чимраз зростає.

Зітхнув тяжко. От чого дожив. Що судилося чинити. Вчора розбив з жалю, прощаючись з донькою пісню, свою скрипку, лишив жінку і пішов. А як поверне, хто знає, чи застане живу. Циганів лиш циган знає — що в них кипить, що в них коїться. От що значить циганське життя. Нині тут, завтра там, а позавтра, може, і мертвий. Йому пригадалася нараз казкова, вже майже тисячолітня легенда про причину вічної циганської мандрівки і злиднів. Будучи ще в Єгипті, вони не прийняли Марії з Йосифом та божим дитятком у себе на відпочинок, — і через те за кару тиняються, мандрують споконвіку по світі. І чи скінчиться коли оця кара господня? Відбудуть її? — питався.

Усміхнувся гірко, мов у сні.

Правдоподібно, доки плем'я циганське буде існувати — вона не скінчиться...

А тепер його вчинок з донькою та з білою невинною дитиною її, чи не кара се ще, не покута яка? Господи боже, змилося над грішним народом твоїм — він кається. В злиднях і покорі, в голоді і холоді кається він тяжко.

Прошептавши ці слова, він жде.

Мряка висить над селом, не здіймається ще. Вона чи не спиняє дитині вступ. Чи се заповіт, що і його судьба така туманна колись жде?

Сонце от вже туй-туй зійде, туй-туй розжеврється, а туман не уступає.

Нараз... що се?

З противної гори, відділеної від нього лиш невеликою долиною, обзивається голос трембіти.

Так зрання?

Так. Се справді голос гірської трембіти, яка щось заповідає сумно і протяжно, мов виразний жаль. Андронаті здається, що її голос всім своїм смутком звалюється на нього. Вокруги тихо — жодна деревина не рушить вітами, а голос трембіти заєдно ішов верхами. Так, як він.

Андронаті не здержався і сплавив при звуках сеї трембіти. Недобре віщував сей шум трембіти поранком. Андронаті глянув на сонце. А воно вже висувалося з-за якоїсь гори, жевріючи кров'ю, пишне, осліплююче. Туман в долині рідшав. Тоді він встав і спустився в долину. В долину, ще вдруге подався, до гори. Там, не надто високо на горі, стояло пишне обійстя, що вже своїм видом зраджувало багатство. Вокруг нього, як і досі лісом, все ще сон. Тоді він приступив нечутним кроком до призьби і поклав на неї обережно білого сплячого внука.

Сам оглянувся.

Чи в добру годину поклав хлопця? Не знати.

Господи боже, дай, щоб в добру...

А далі... чи об'явить що долю дитини?

Ніщо не відповіло на його думку. Вокруги тихо і тихо. Ні шелесту, ні руху, ні шуму. Сказано, сам сон ще дихав. Поранкові тумани здіймалися зніжна вгору і все перед його оком закрили.

Коли вернув назад на свою дорогу, стрів на стежці якогось чабана. Вмить задержав його.

— Чому ще перед сходом сонця десь трембіта обзивалася? І не то, щоб обзивалася, а ридала...

— Мабуть, якийсь багач помер. Бідний не має овець і полонин, то за ним не буде трембіта жаліти, — відповів чабан коротко і почав окрилений кроком спускатися з гори.

— Го-ов!! — задержав його ще на хвилину Андронаті, відійшовши вже кілька кроків. Чабан станув неохоче:

— Чого вам?

— Чиє се обійстя... он то на невисокій тій горі, з стогами сіна близько хати? — спитав, указуючи на газдівство, де зоставив внука.

— Се... першого багача в нашій селі. Не знаєте?

— Ні. Я чужий.

— Михайла Дончука... — додав ще чабан.

— А діти має?

— Ані одного. Та зате сотки овець і стадо коней. Там... — і, не доповівши словом в поспіху почате речення, чабан зробив лиш рукою рух, що «в багача гаразд неабиякий...», і зник межі деревами.

Пішов і Андронаті, не оглядаючись більше, утерши сльозу з очей, що насилу втиснулася в очі.

Ішов морем живичного запаху, що розходився тут чистим ранішнім воздухом. Смереки наче злінивіли в нім, наче з сонливості всякий рух забули.

Десь високо під небом кружляли самотно плавким летом тут і там два хижуні [8] роззираючися з висоти за здобиччю на днину.

Опинившись на хребті гори, з якої побачив угорську границю, згадав Андронаті тепер і покинені свої шатра.

Що там діялося?

Доброго, певно, нічого.

Бачив в душі лють Раду.

Без бійки або, може, і убивства, певно, не обійшлося. А може, за всіх відпокутує жінка.

Але ні. Її всі бояться. Вона страшна, могутча з своєю силою чарів. А потім і тим, що з жінок в їх громаді вона віком найстарша, і через те забезпечена від всяких нападів ушануванням, яке віддається циганами в кожній громаді найстаршій жінці. Раду, певно, також, хоча і який мстивий та скорий в учинках, не посміє їй заподіяти лиха. Але, може, товариш його потерпів, як повернув у шатро між сплячих і збудив його. Йому одному Раду не все довіряв, закидуючи, що він не Раду, а його, бідного музиканта, вважав за старшину. Та будь-що-будь, добре, що вже Мавра вирвана з його рук. Хоч і яка її дальша доля між чужими жде, особливо спочатку, то хоч остане при житті, не стане калікою. А дитина її також, будь її батько і не циганом, не буде вбита, мов звірина. Знайдуть добрі люди, змилосярдяться, і ні мати, ні син не загинуть між ними. А з часом, якщо він, Андронаті, не загине... віднайде їх, і вони прилучаться до іншої громади. До того часу і лють Раду остигне.

Бідна Мавро! Яке буде твоє пробудження в лісі під смерекою?

«Мавро!» — кричала з болю душа, ридало серце батькове, і знов сльози залляли його вид. Ішов далі майже навпомацки. Ніколи такого гіркого жалю не зазнавав ще в своїм житті, як сими днями. Воліла би була вона малою вмерти, як в найкращих літах от таким способом осиротіти, змарнуватися. «Через що?» — крикнув розпучливо, ударивши так само з дикого жалю в долоні.

Коли взяв її гріх в свої сіті?

Вона ж не сміла чужого чоловіка і рукою диткнутися, а вона грішна... Господи боже!.. Та ба! він вже знає коли; тоді, як стала ходити між пани ворожити, і за його, Андронаті, скрипкою смутні пісні співати, а йому, Раду, ненаситному на гроші, зносити від панів за ворожбу і спів золото. Тоді знайшовся вовк на її красу і молодість — до чого дійшло. А він, бідолашний? Куди йому вертати? Хіба піде просто до пусти і прилучиться там до якої громади, прикликавши до себе й жінку. Так. Інакше ні. А колись... за кілька років, може, примандрує знов в оці околиці і погляне, як живеться внукові в багача. За кілька років... а до того часу нехай має його господь в своїй опіці. Його і Мавру.

Довго, довго дивився ще музика бистрим оком по верхах заліснених гір, що мов з поранкових мряк поволі роздяга-

лися, висуваючи один хребет по другім проти сонця, що, зійшовши на сході, жевріло світлом, осліплюючи око.

Коли Мавра пробудилася рано, побачила над собою, замість закуреного і лахмануватого шатра, зелені віти смереки і опам'яталася, що вона в лісі. В першій хвилі не знала, що думати, побачивши себе самою, без своїх людей, без Раду, без матері, батька, що досі не відступали від неї.

Почала кликати.

Але слабкий її голос розходився лише слабим відгомоном по лісі і не прикликував нікого.

Лежала якийсь час, вижидючи матері, і надслухувала.

Не йшла мати?

Ніхто не приходив.

Округ неї тишина і лиш широкий крилатий шум лісу гойдався живичним воздухом та десь-не-десь зачувався Шелест вивірки [9], що дряпалася блискавкою по смереках. Тут і там зазірало сонечко золотим сяєвом крізь смерекове галуззя — і десь знов недалеко шуміла ріка, а враз з тим шумом розходився і гук млина.

Отже, вона десь недалеко якогось млина.

Однак чому вона тут сама? Де ділася її мати? Де ділася вже шатра? Чому вокруг неї не чути гомону її людей, не чути ні голосу батька, ні лайки і приказів Раду, ні дзвонення мідяних кітлів, як їх направляли, нічого. Чому се все так? Лиш тишина і тишина, і вона ось тут сама.

Що таке сталося?

Чи вона покинена? О господи боже!

Як се могло статися? Покинена й матір'ю?

— Мамо, мамо! — почала з гарячковим переляком кликати, а її волосся підносилося дубом. Справді вона покинена? — Мамо!! — крикнула з невимовним перестрахом і почала плакати. Плачучи вголос, мов мала дитина, кликала то матір, то батька напереміну. А не діждавшись ні батька, ні матері, змінилася, раптом мов очі в її душі створились. — Се Раду робота, — заплакала вона з неописаним жалем. Він її викинув з свого шатра і поїхав. Забрав всіх, батька і матір, забрав своїх людей і, як той вітер, своїм звичаєм вночі втік. Се Раду робота. Він обіцяв помститися за «зраду», за «білу» дитину і зробив, як сказав. — О-о-о! — заридала бідна вголос, заривши з розпуки пальці в волосся, і аж заносилася з плачу.

Нараз перестала.

Блискавкою пригадалася їй її дитина, і вона вмовкла. Піднявшись насилу, почала шукати около себе. Дитини не було. Був збиток всіх її речей, найменші її дрібнички, але дитини не було. Напівзімліла з страху, повалилася назад. Тепер зрозуміла. Було, як вгадала відразу. Раду викинув її — і, забравши всіх разом з дитиною і родичами, відїхав потайки вночі.

Почала кричати, кликати. Всіх людей, яких лиш знала. Кликкала по імені. Межи тим засьно і батька, і матір, ба навіть і самого Раду. Та дарма. Ніхто не з'являвся.

Округ неї повторялося одне і те саме. Шум сосен, тишина, самотність, — а більше ніщо. Ніхто і ніщо.

На її чолі виступають великі краплі поту. А її голову пронизала, як перше, одна страшна гадка. Тато, мама, Раду і всі покинули її за «зраду», за її «білу» дитину. Покинули. Мов оце лахміття, що обтулювало її, викинули з-поміж себе і забралися. Заридала страшно вголос. Тепер вже все зрозуміла і віддалася нечуваній розпуці. Та тут же знов схаменулася. Але — дитина!.. Господи, боже милосердний, добрий, де дитина? Забрали? Вкрали? Убили? Що з її дитиною зробили? З її дорогою дитиною?

Наново вибухла плачем.

Всею душею, всім тілом ридала.

Що тепер буде? Де її дитина? І в сотний раз перебирає клунки обіч себе, оглядається круг себе, шукає дитини — і нема її. Не може її ніде знайти. Не допоможе їй вже плач, не допоможе ридання, ніщо вже не допоможе, Треба інакше шукати.

— О, се ти, Раду, зробив! — кличе вона, підносячи тонкі свої руки розпучливо вгору. — Се ти! Обіцяв убити, як собаку — і убив. Але було вже і Мавру з дитиною убити. А то... — тут вона вриває раптом і знов впадає в розпуку. Ріє в волосся руками, б'ється по грудях, термосить одіж на собі... перестає, надслухує, і знову нова розпука, знов те саме, але — все дарма.

Дитини нема.

Округ неї лиш порозкидане, порозриване її лахміття, густий ліс і шум дерев.

Ослабши з ридання і розпуки, вона лягла і вмовкла. По її блідім худім лиці з-під затулених повік сунуться гарячі сльози...

От і по всьому. Як обіцяв помститися, так і зробив. Дитину вбив, її покинули, і мусить умерти. Сили встати і піти за ними в неї нема, тож мусить тут лежати і умирати або ждати, аж надійде, може, хто лісом. Може, ще з її людей хто. Може, їх силоміць вигнали з села... і вони лиш поки що залишили її тут, а пізніше прийдуть і знов заберуть.

Може... Але дитина? Дитина належить до неї.

Вона лежить і слухає...

Округи тихо-тихесенько, лиш лісовий шелест.

Десь ніби гуркає недалеко млинське колесо... шумить якась ріка... але господь знає, де те. Господь знає, де ще люди.

Вона починає знов плакати, знов кликати. Пробоє встати, та бачить, ледве вдержується на ногах. Вона ж ще хора. Господи боже, що їй робити?

Зсувається знов на землю, припадає лицем до землі і заходить з божевільного плачу, розпуки. Нічого не чує, не знає, лиш один жаль і один біль. Вже починає і на тілі палити з якогось внутрішнього вогню.

Та що вже їй по собі, в неї нема дитини. Дитини!

Убили!!

Їй темніє в очах, в ушах дзвонить, потім стає якось так слабо... гаряче... глухо... гине.

Нараз хтось шарпає її, підносить.

— Не спиш вже, жінко? Не спи!

Насилу розтулює очі, вдивляється вперед себе, опам'ятовується. Над нею схилена висока постать якоїсь немолодої жінки, мабуть, якоїсь пані чи щось, а коло неї якісь люди: жінки й чоловіки.

Жінка чи пані в чорно заповитій голові, сама бліда і худа, дивиться милосердно на неї і говорить:

— Вставай і ходи зі мною. Будеш в мене. Ти хора. Лежала тут більше як добу. Мої люди запровадять тебе помалу до моєї хати.

Мавра все ще добре нічого не розуміє, але слухає і намагається встати.

Цікаво приглядалися присутні, особливо жінки, нещасливий покинений, що лежала, мов підстрілена велика птаха, з чудовими, невимовне смутними, як ніч чорними очима, а коло неї порозкидане лахміття, якась одіж і між ними тут і там золоті червоні. Сама вона, хоч молода і гарна, та тепер бліда, з розбурканим довгим чорним волоссям, що розсипалося по плечах та грудях, майже страшна.

— Де мої люди — цигани? — питає слабим голосом з чужим вивором.

— Відай, покинули тебе, — пояснює висока марна жінка в чорній одежі, що хоче нею заопікуватися. — Відай, покинули тебе.

Мавра отворяє широко очі, а коло уст задрижало плачем.

— Коли? — питає.

— Недавно, здається. Межи ними зчинилася бійка за якусь крадіж, як розказували, між тим поранено одного чоловіка — цимбаліста, а відтак, розділившись по своїх фірах, від'їхали вночі, що й ніхто не бачив. Тебе надібали ще вчора ввечері люди, що прийшли нині зранку до мого млина, але я не могла сама скорше забрати тебе до себе, аж ось нині. До того ти спала. Страшним сном спала ти, як мертва. Що тобі було?

— Не знаю, — відказує Мавра і дивується, роззираючися майже блудним оком по чужих для неї людях, а далі, згадавши дитину, заливається наново гіркими сльозами. Плаче і підіймає, благаючи, до них руки і говорить щось чужою незрозумілою для людей мовою.

Та тут же перериває її Іваниха Дубиха, бо се вона сама була, і підносить її з поміччю людей догори.

— Куди поїхали мої люди? — питає хора.

Ніхто не знав. Здається, в Угорщину.

А де ділася її дитина?

Також не знали. Вона мала дитину?

Так. Сина. Білого. Перша її дитина. Вона жінка Раду, самого старшини циганів. Чи її люди забрали дитину з собою? Не знали. Не гадали нічого. Так само, як і не виділи. По бійці зараз вночі зникли...

То, може, убили її дитину?

Ні. Не знали.

О, певно, убили!

Ні. Не чули. Лиш чоловіка одного в бійці, чули, що старшина мало що не вбив.

— О Раду! — вистогнала Мавра, заломлюючи руки, і розплакалася наново. — Він, певно, і дитину вбив.

Ні. Не знали. Не знали і не припускали, щоб невинну дитину вбити.

— О Раду! — знов лиш зойкнула Мавра і розхлипалася вгolos. — Він страх який недобрий, розлютившись раз. — Відтак додала: — То хіба від неї дитину вкрали і уткли?

Може. Також не знали.

О, певно, що лиш так, коли зникли, неначеб їх земля пожерла. То певно, що вкрали. Вони все так робили... і по утраті своєї дитини вона Раду пізнає.

— Може, — відповіли люди. Чи не бачив ніхто тої дитини? Не бачив.

Біла була.

Може. Не знали.

— Біла, біла була! — майже скричала.

Не знали.

Вона розплакалася ще більше, а люди безпомічно мовчали. Мовчали, неначе не хотіли зрадити якоїсь тайни, а може, й не хотіли казати, щоб не ранили звісткою серця нещасливої, а може, просто не знали.

Завели молоду осиротілу циганку крок за кроком в хату Іванихи Дубихи і там вона остала.

* * *

Чому хотів Раду Мавру вбити, а радше, на її думку, на ній помстився, вона призналася лиш Іванисі Дубисі, і Іваниха її задержала в себе.

В два місяці по смерті чоловіка Іванихи Дубихи знайшлася в неї, хоч не молода вже була, дитина, маленька Тетянка, і Мавра її доглядає. Сама Іваниха, повдовівши, має в господарстві і в млині багато праці і клопотів, а коло одніської її дитини, над якою дрижить, яка становить тепер самоті, треба їй все когось мати. Мавра, обезсилена, не годна тяжко робити, відшукувати людей своїх теж тепер не в силі, тож нехай, — казала циганці, — остане в неї, доки хоче, а тут, де різні люди приходять, може, й за дитину свою що вчує, розвідається. А може, вернуть ще й її люди — по неї, то тут, у млині, вона найскорше зачусь про те.

Мавра послухала. Зосталася.

Однак не довго видержала в тихій вдовичиній хаті під горою Чабаницею. Сиділа, доки до сил не прийшла, але подумавши, кинулася в околицю своєї дитини шукати та розвідуватися про людей своїх. Ходила, блукала тижнями, місяцями, мов голодна та вовчиця, а врешті вернула. Марна, бліда, без краплі крові в молодих устах, з понурими смутними очима, і знов зажила в Іванихи Дубихи.

Її люди зникли своїм звичаєм, як під землю пропали, а по дитині так само, як і по них, не осталося сліду. Ніхто не знав нічого. Не знав і не чув.

І не плакала вже Мавра більше. Знала — ніщо не допоможе.

Виплакала сльози. Лиш очей своїх чудових, що сипали смутком, не підводила ніколи сміливо на людей. Соромно було. Чоловік, родичі і свої люди викинули з-поміж себе, мов собаку, чужим людям на посміховисько, а їй самій на горе.

Та й що могло ще гірше бути?

Осталась, як здавалося, на все у багачки Іванихи Дубихи і доглядала її дитини. А що потрібувала поживи для розбуженого раз материнського чуття, тож стала чи не другою матір'ю для малої Тетянки, бо з часом стала Тетянка ніби її власною дитиною, і вона заспокоїлася, призабула власну свою дитину.

Так жила, доглядаючи, розпадаючися над чужою дитиною, аж до хвилини, в якій не прокинулася в ній туга і привычка її чудного люду — змінити від часу до часу місцевість свого побуту, — заблаглося предивною тугою поволіктися кудись в дальший світ.

Тоді прощалася з дитиною, заливаючися гіркими сльозами, а Іванісі кланяючись, з руками, зжовленими покірно на грудях, низько до ніг, цілувала її коліна і руки і йшла. Іваниха Дубиха, що звикла до неї, полюбила її за любов і щирість для своєї дитини, гнівалася на неї... хоча відповідно до своєї поважної вдачі не словами, а очима і мовчанкою, і не пускала. Як сказано, вона любила осиротілу циганку, а по-друге, була їй і вдячна за правдиво материнський догляд за дитиною.

— І куди тобі йти самій одній в далекий незнаний світ? — докоряла. — Збожеволіла? Не гнівиш ти бога, покидаючи отак . легко хліб-сіль, прив'язаних до себе людей і дитину? Пощо і чого підеш... і яким шляхом? Чи не кара господня се вдруге над тобою?

— Ні, — відказувала сумно циганка. Вона мусить іти в світ. Їй горить земля під ногами, її спокій неначе в незнану далечину від неї полинув і тепер заєдно приманює до себе. Вона мусить змінити місце — оправдувалася. Може, здибає батька-матір, розвідається тепер про них, може, кого хоч одного з своїх тодішніх людей побачить, зустріне. Може, щаслива година злучить її по роках з дитиною, з батьком-матір'ю, а може, стрінеться із самим Раду... Вона знає, куди, коли цигани мандрують з Угорщини або Молдави, а коли вертають. Знає їх знаки, які лишають по собі для других по деревах, камінню при дорозі і т. п.

Вона мусить іти, щось не дає їй спокою. Не піде — занедає з туги, суму... Чує, що хора з того, мусить іти... чого їй сидіти?

Піде.

— За Раду хоче, щоб побив добре? — питає сухо Іваниха Дубиха і проникає циганку, яка мовчки слухає, очима.

— Та нехай, не боюся. А не найду, не стріну нікого, вернуся. Окрім вас, пані (так звала Іваниху Дубиху, що все в чорному ходила), не маю нікого в світі.

— А дитину як лишаєш? — питає Іваниха і вказує на малу Тетянку, що таки вештається і собі поважно між обома жінками, мов розуміє, що її пістунка відходить чи не назавше від неї.

— Ой! — зойкнула Мавра, розридавшись вголос. — Ой, не обтяжайте ще гірше бідне серце Маврине.

Одначе успокоївшись по недовгій часі, йшла. Люди, бачачи її на відході з торбами, переповненими якимсь зіллям та лахміттям, сміялися вслід за нею.

— А он, — ругалися, — Мавра йде вже знов у світ. Іде шукати цигана-пару, її одної замало в селі. У вдовиці обгорнув її сум.

Вона відідалася гіркими прокльонами, сиплючи при тім іскрами погорди з чудових своїх чорних і сумних очей, і йшла.

Вертаючи по кількох місяцях, а іноді і по році, по таких мандрівках нараз під Чабаницю, втомлена і розчарована, ридала неповздержно з утіхи, побачивши підрослу під її не-присутність Тетянку, яка тішилася нею більше, якби самою матір'ю. А Іванісі Дубисі падала знов до ніг, як при відході, і, цілуючи її коліна, молила:

— Прийміть мене знов до Тетянки, славна господине! Мені було вас слухати, а не свого циганського розуму. Набідилася лише між чужими, набралася лайок, упокорень, ругань і знов повернула, не подибавши нікого. Ні батька-матері, ні про дитину не чула, ні про своїх людей не розвідалася, ні про самого Раду — лише стільки, що межі чужими людьми чудотворним зіллям торгувала... і то тут, то там поворожила... і от гостинця вам та душечці своїй принесла. — При тих словах ставила які-небудь звичайні лакітки, які любила сама пристрасно їсти, перед поважну Іваниху Дубиху і її малу доньку.

В кілька років по послідній мандрівці в світ, саме як Тетянці йшло на дванадцятий рік, станула Мавра одного разу перед Іваниху Дубиху з просьбою дозволити їй відокремитися від неї і замешкати деінде.

Іваниха Дубиха зчудувалася.

— Ви добрі для мене, мамцю-господине, — поясняла. — Ви і ваша голубка дорога, але сільські люди... вже надто допікають, глузують тут в вашім млині з мене. — І з тими словами розплакалася на добре.

— Як-то глузують? — спитала Іваниха, знаючи добре, що з бідної нещасливої глузували іноді селяни, особливо чужі в млині.

— Та як же, не знаєте, мабуть, і самі? — відказувала роздразнено Мавра, закурюючи свою люльку та пакаючи з неї голосно, причім набирала відваги опиратися іноді навіть і самій Іванісі Дубисі. — Все, котрий зайде, — мовляла, — на ваше обійстя, поглузує з мене. «А ще довго будеш, — кажуть примівками, — муку в млині молоти? Довго ще чорними очима колеса обертати?» Побий їх сила божа, — заклала. — Або знов, що найгірше жаль, бо се вже за вас і за

мою доньку. «Обсипуєш ти добре, — питають, — хату Дубихи циганським зіллям, щоб багаті навідувалися до її доньки вже відтепер? Вона вже нівроку, ади — підростає». А другий каже: «Та де, — каже, — підсипує. Якби сього вміла, сама й собі б наворожила, аби приїхав чорний з шатра, бодай на старій мітлі, і засватав, бо ади, вже посивіла, дарма що очима світить, як чорний кіт з-під печі».

— От таке, господине-мамцю, зачуваю я сотки разів від людей — і чим рік, то все більше. Не годна вже більше... А й вам неслава, що таке верзуть про ту, що живе в вашій хаті, що вашу Тетянку вибавила й дозирає. Нехай я уступлюся з хати, вони самі замовкнуть.

Іваниха розсердилася. Вона не довіряла цілком циганці, про яку знала, що в неї був хитрий розум і язик на місці і вона відтинала кожному, хто посмів її прикрити словом подразнити, гірше, як оса.

— Я тобі не вірю, Мавро, — говорила, бажаючи тим способом вивідатися правдиву причину постанови пістунки своєї дитини. — Не вірю я, Мавро. В тебе інша причина, що хочеш нас покинути. Мене і мою дитину. Ліпше скажи правду і не крути. Ти, мабуть, змовилася з деякими циганами під час твоїх мандрівок і хочеш вертати назад в Угорщину. Чи не так?

Мавра заперечила. Не до своїх людей вона хотіла. Як не віднайшла досі батька-матері, дитини, ба навіть і чоловіка-ворога та інших людей — відтепер не найде, і їй вже байдуже. Вона не до своїх людей хоче, що викинули її, молоду, як звірюку з-поміж себе, знівечили долю, — а спокою вона хоче і відтепер зажити по їхньому звичаю. Ось що.

— Та як се? — зчудувалася знов Іваниха Дубиха, що ніколи не зачувала подібної думки з уст Маври.

— Та ось так, — була відповідь. Тут вона одна лиш циганка на все село, на всю гору Чабаницю, а здається, і поза Чабаницею, на всю околицю. Іванисі Дубисі не треба більше її до Тетянки, бо Тетяна за два, за три роки буде доросла і стане дівочити — отже, їй, Маврі, іншої роботи треба, як годиться справедливій циганці.

— Та якої ж роботи? — спитала знов Іваниха Дубиха. Чи не береться вона сама до роботи, яка їй найбільше по вподобі? Хто коли був годен присилувати її до того, чого не хотіла або не хотіла робити. Лягала проти сонця і вигрівалася, щоб лиш не робити того, що не любила, або дитині казками голову набивала. А зимою лізла на піч, впевняючи всіх, що хора, — то і хто ж коли силував її до чого?

— Се правда, — дала вона відповідь неначе якось болісно. Тут не силувано її нічим. Тому-то й вертала вона сюди завше назад, мов до своєї рідні, дарма що тут не цигани. Але відтепер хоче вона вже проживати на самоті. Геть сама. Он там, на Чабаниці. Там стоїть порожній бурдей-колиба, над самим ярмом-пропастю, що в нім проживали іноді за життя самого господаря літом або зимою його чабани. Тепер та полонина, що до неї належав колись бурдей, продана, а бурдей,

ніким не замешканий, все ще належить до Іванихи Дубихи. Ту колибу просить вона від господині для себе і хоче туди назавше переселитися. А коли вже господиня вдовольнить її волю і не прогнівається, то вона скаже їй по правді, що хоче там займатись ворожінням. Там на Чабаниці різне-прерізне чудотворне зілля — лихе і добре — як кому що треба, яким вона вже не одного не раз і тут, за плечима господині, на ноги поставила і добре вчинила. Там буде вона його збирати, сушити, і кому чого треба, давати, продавати, і так буде жити. Вона знає дуже багато ліків і вміє ворожити так, як мало хто з циганів — бо й цигани не всі розуміються на зіллі і ворожбі або примівках. Але її вчили ще змалечку. Тато й мама. І тим вона і межи панамі гроші заробляла... та зносила Раду... бодай би його по всім світі рознесло...

Заживши отак на Чабаниці, над ярмом, в колибі, вона все буде навідуватися до господині-мамки і Тетянки. Не забуде їх! Їй де вже забути! І при тих словах заплакала. Її тягне тепер до самоти, як давніше до мандрівки. Вона все, що знає з ліків і ворожби, буде там на самоті між людьми подавати. Туди будуть люди до неї заходити, а сюди соромляться. Нехай знають колись люди, хто була Мавра. Мавра — донька славного музики Андронаті, а жінка самого Лукача Раду. Тут, в долах, в Іванихи Дубихи, де до млина навідується різні люди, вона не має спокою. Та і глузували вони собі з неї, глузували! Але там, знаючи її на Чабаниці в лісі, в затишку над ярмом, мужик стає перед ворожкою інакше. Там вона пані. Вона кермує силою своєї примівки, там вона його і на ноги поставить, як захоче. І, говорячи оце, розреготалася Мавра до своїх слів дивним якимсь сміхом, болючим, глузуючим і повним потайної погорди — неначе перед нею стояв уже селянин...

Іваниха Дубиха мовчала. Роздумувала над чимсь і застановлялася.

Роздумуючи над словами циганки, то і справді слушність була по стороні Маври. Ніяк було тримати навіки в своїй хаті «пройдисвіта» — як називали її люди, тим більше, що вона займалася ворожбитством, примівками і таким іншим боготривним ділом... проти якого панотець не раз у церкві виступав. До того ж увійде дедалі і Тетянка в дівочі літа, зачнуть поважні люди навідуватися до її хати... а тут живе в неї циганка-ворожка.

А знов противно [10]. Не дозволить вона Маврі колиби на Чабаниці, вона готова з дитиною забратися кудись у світ. Куди очі понесуть, може, якраз назад між свої люди. А тоді...

Та гадка найбільше затривожила поважну Іваниху Дубиху і причинилася до того, що вона пристала на просьбу циганки, дозволила їй зажити в колибі-бурдей на Чабаниці... і займатися там, чим захоче...

Трудно було означити, хто любив більше малу Тетянку, чи вона, мати, чи циганка-сирота, позбавлена власної дитини, родичів і чоловіка, ба всього, до чого була привикла — і

прив'язалася всім серцем, всею гарячою душею своєю до дитини своєї доброї опікунки і кормительки.

На нікого в світі не була би Іваниха Дубиха оставила свою Тетянку, лиш на одну-одніську Мавру. Хто бачив безграничну невгасаючу любов циганки до тієї дитини, яку, вибавивши змалку, уважала майже за свою, той і міг припускати, як оце Іваниха Дубиха, що вона могла би, з жалю за дитиною, забрати її з собою і піти кудись в світ за очі. Тому й вагалася Іваниха в душі опиратися цілком просьбі Маври, яка доволі часто виконувала свої постановлення під тим чи іншим позором. А Тетянка гине, пропадає за своєю чорною нянею. Змалечку вона заколисувала її своїми смутними, монотонними, якимись незнаними нашим околицям співами до сну. Годувала більшеньку вже прерізними казками, яких також в селі ніхто не знав, не чув. І дійшло того, що дитина слухала насліпо всіх приказів чорної приятельки своєї, — що б не наказала вона їй, не зажадала від неї, куди б не послала, не покликала її. Вона у всім піддавалася їй, слухала всього, що походило від неї — часто навіть проти волі самої Іванихи Дубихи.

Тепер, правда, Тетянці вже дванадцятий рік, але циганка все має чи не більший вплив на неї від самої матері. Тому нехай Мавра іде з богом в ліс над яр, як бажає, заживає там, як хоче, а мало-помалу відвикне й дитина від неї, звернеться, пригорнеться всією душею до одної своєї матері, як і повинно бути, чого вона в душі вже давно вижидає.

Тому, може, стане Тетяна й послушніша без Маври, а то, розпещена нею до краю, не все піддається бажанням і приказам поважної матері. Тетяна хоче щось мати, а коли Іваниха не на все дозволяє, вона летить, розжалівшись, до Маври і ридає, захлипуючися гіркими сльозами. Тоді Мавра утирає замість всього білесеньке заплакане личко, і як вже не зараз, то бодай пізніше вдовольнить тайком дитину. Так у всім і всюди. Поки що Тетяна великих бажань не мала, але й ті не все було добре сповняти...

Мавра і сповідниця і дорадниця дитини, і коли б не Іваниха зі своїм поважним тверезим розумом. Мавра перевернула би дитину зовсім на свій бік.

Але Іваниха, хоч як пропадала за своєю одніською дитиною, хоч як обтяжена працею свого господарства, для Тетяни і Маври мала все свої очі, свій час і гляділа проникливим зором на відносини між нянею й дитиною. Чи на добре може вийти таке колись дівчині, як звикне у всім знати лиш одну свою волю?

Певно, що ні.

Отак роздумувала Іваниха Дубиха — а врешті і обізвалася:

— Не моя сила, Мавро, тебе при собі держати, як в тебе думки ось куди лунуть. Іди з богом на Чабаницю в колибу та і заживай там по душі. Сходи в долину до мене по харч, поможи дещо в господарстві, а там і вертай. Але знай, — додала строго і поважно, — дитину до тебе на гору саму не пушу.

Вона в мене одна. Вона в мене все. Схочеш побачити, зійди — поглянь. А саму не пушу.

— Боїтеся, що я вкраду її вам? — спитала гірко Мавра, і її очі засіяли самим смутком образи. — Не бійтеся, і в мене вона все і всім на сім світі. Я її вам не вкраду.

— Ти її любиш, Мавро, але й я її люблю. Дитина між нами заєдно хитається. Ти її надто розпестила. Що я забороняю, то ти дозволяєш. То не добре; і знаєш, задля того був не раз між нами гнів, були сльози. Вона хоча ще дитина, а вже іншої волі не знає, як своєї. Сьому треба кінець поставити. Під моїми очима воно ще сьак-так уходило, але, застрявши раз в тебе на горі, скільки мені з неї остане? Стільки хіба, що буде називатися моєю донькою.

Мавра не відповіла зараз, лиш обтерла мовчки долонею очі і сплюнула.

— Ви-бо хочете, щоб у неї був уже такий розум, як у вас, — обізвалася, — побожний та строгий, що борони господи! А їй ще що? Метелик, пташка, та й стільки. Най грається, най радується. Най сміється, співає, нехай добро зазнає... поки може, і в мамі в сонці най купається...

— Я знаю, що вона ще дитина, — відмовляла Іваниха Дубиха з попередньою повагою. — Але час вже тим перестати бути. Досі була вона твоя, Мавро, — додала. — Ти годувала її казками, співами, забавками та всякою всячиною набивала голову, буцім вона чисто боярська дитина. А тепер нехай, до праці береться. Вона ліпше тямить твої пісні і казки, як молитви, що її вчу щовечора і щоранку.

В Мавриних чорних пишних очах заблистіло гордо, і вона усміхнулася. — Я ж бо й оповідала їй найкращі казки, які лиш знала, учила найкращих пісень. А що вона в мене те саме, що й боярська дитина — то правда. А може, неправда, господине? — спитала. — А от, — каже, і все якось згорда, мов про своє говорить, — чиї полонини найкращі на Чабаниці, як не Іванихи Дубихи? Чий товар такий гладкий, угодований, як не Іванихи Дубихи? А сама прекрасна, чорнобрива Тетянка, пристроєна пишно, чи не в Іванихи Дубихи?

— Цить, цить, Мавро! — перебила Іваниха Дубиха, морщаючи строгу брови, що не любила підхлібства [11] ні в честь своєї особи, ні свого маєтку, бо була скромна, побожна і корилася, як, може, ніхто навіть з убогих в селі, господа богу, не забуваючи про нього та храм його святий.

— Цить, цить, — каже, — і знай: сходи з колиби, як кажу, коли зможеш, і щоднини, похарчуй, пороби, що треба, попести Тетянку, а там і вертай. А в неділю, свято, як зможу, буду як не густо, то бодай хоч зрідка з малою в тебе.

— А як Тетяна виросте, буде вже на відданні, тоді вже хай приходить, коли сама захоче, — не втерпіла Мавра все-таки докинути.

— Як бог дасть, що так буде, то нехай іде. А тепер не лишу. Знай, Мавро, — додала з чуттям, майже молячи, — не полонини на Чабаниці, млин над водою маєток мій, а вона одна, вона моє щастя. Мушу стерегти...

— В дорозі до мене не стріне її нічого злого, — обізвався Мавра знов і вже сміливіше, — перелетить білу стежку від млина до гори, до мене, мов сама та пташка, а в долину пурхне і буде знов у вас.

Іваниха Дубиха усміхнулася.

— Якось-то буде, Мавро, — сказала ласкаво, — якось-то буде.

Мавра задоволася — і на тім скінчилося...

Чабаниця — висока гора, почасти покрита старинними лісами, була одною з тих, на якій простягалися між лісом найпишніші полонини декількох багачів, а між тим і багачки Іванихи Дубихи.

На ній, особливо з-тієї сторони, по котрій тяглася біла стежка, де зеленіли полонини багачки, саме недалеко її шпиля, висадила Чабаниця з себе біляву скалу, яку прозвали люди впрост «Білим каменем». З-під того «Білого каменя» було видно всі сусідні верхи і ліси, а між ними й одне село, назване Третівка, що лежало чи не на угорській вже границі, і було справді, як сусідили села около себе, з ряду третє.

Зі східної сторони Чабаниці, з якої півгодини ходу від обійстя і млина Іванихи Дубихи, вибігала в ліс біла стежечка, що, як сказано ще повище, обвивала гору Чабаницю і кінчалася за її плечима, злучаючися з одною широкою дорогою, що провадила в інші села, а також в Третівку...

Ідучи тією стежкою від млина Дубихи вгору лісом, з одної сторони попри її полонини, а з другої попри глибоку пропасть, де журчав веселий потік, що ніколи не висихав, натрапив мандрівник трохи оподалік від берега пропасті, за кількома старими смереками колибу-бурдей Іванихи Дубихи.

Біла стежка, що бігла попри колибу, обперізуючи пестливо Чабаницю саме над яром, не конче спинялася около колиби. А колибі і байдуже було про стежку, що могла іноді і не-прошеного для неї гостя-мандрівника впровадити до неї. Вона стояла, оперта з одної сторони до якогось каменя, чи не її великості, що, здавалося, відломився зі шпилю Чабаниці від самого головного «Білого каменя» і, скочуючись, опинився остаточно поза білою стежкою над берегом пропасті, становлячи якусь опору для малої колиби. Зі східної сторони зазірала колиба з-під смerek в саму пропасть з гучливим потоком... а там далі почерез неї — і на сусідню заліснену гору. Та її майже не видно зразу з-під широких крилатих віт старинних смerek лісу. Тим-то і припала вона циганці Маврі так до душі... і збудила в ній думку... зажити в ній на самоті і віддатися цілком ворожбицтву та ліченню людей різним зіллям з гори Чабаниці.

В перших літах свого існування хоронила колиба чабанів багача Івана Дуба, що не лиш літом пробували тут, доглядаючи по пасовиськах і полонині товар і коні, але іноді й зимою, коли сього вимагала господарська потреба. По смерті Івана Дуба стояла колиба кілька літ порожня і аж тепер діждалася нового мешканця в особі циганки Маври, якій здавалося, що ніхто і ніщо не замутить тут її спокою і вона змо-

же нестїсненно віддаватися ворожінню, примівкам і всьому іншому, що входило в обсяг циганки-ворожки.

* * *

Одної прекрасної літньої днини спровадилася Мавра на Чабаницю.

Мала дванадцятилітня Тетянка відпровадила її в товаристві Іванихи Дубихи, ніби помагаючи переносити циганську обстанову і речі, яких, впрочім, було так мало, що по двох разях стануло вже все в хатині над яром на місці.

Коли Тетянка вертала від Маври білою стежкою, плачучи, теліпалися в її малих ушках золоті обручки-ковтки, півмісяці, які Мавра випоролася десь з якогось старого лахміття і вложила дитині на пам'ятку від себе.

— Носи їх, доньцю, і не скидай ніколи... — говорила-примовляла Мавра поважно, вкладаючи їх дитині в уха. — Золото хоронить від зла і притягає друге золото. Малою дістала я їх від своєї матері, що здобула собі їх десь далеко, далеко в світі славним ворожінням своїм. Носи їх, а будеш в них красна і пишна, як сама туркиня.

— Як сама туркиня, — повторило так само поважно дівчатко, піддаючись спокійно операції чорної приятельки та прислухуючись з увагою кожному її слову.

Відтак, обіцяючи собі обопільно забігати як змога «частенько» до себе, розсталися.

— Приходи до мене, Мавро, бо я без тебе умру! — наказувала Тетянка ще раз при відході.

— Прийду, доньцю... прийду! — прирікала свято Мавра, утираючи мовчки сльози з очей, що сунулися їй по худім лицю з жалю за дитиною.

— Щоднини, — наказувало знов дівчатко.

— То, може, вже й ні, — чулося у відповідь, — бодай спочатку ні. Бо люди, побачивши мене так часто у вас, глузували б, що «дверми (сказали б) відійшла циганка, а вікном назад вернула...» Але не журися, доньцю. Мавра Тетянку любить і вона її не забуде — прийде.

І справді, вона держить слова. Відвідує, як приобіцяла. Хоча і не щоденно, але й не зрідка. Лиш зимою гірко. Мати доню не пускає, та раз-два на тиждень приходить Мавра до неї. А наповнивши собі бесаги [12] тим, чим обдарить Іваниха Дубиха, і напестивши та налюбувавшись доволі Тетянкою, вона вертає вдоволенна назад до своєї хати.

А Тетянка, що вже потрохи відвикла від Маври, звертається назад, усміхаючися вогкими очима до матері, і тулиться до неї...

Хутко звикла Мавра до своєї романтичної оселі і не жалує свого переселення.

За сільськими людьми вона не тужить, бо допекли їй в долах доволі, чи не на всі часи. А жінки й молодичі, що потрібували поради і ліків чи примівок від знахарки-ворожки, знаходили і відвідували її й тут. І жодне, що тут появиться, не приходить з порожніми руками.

Одна принесе муки, друга молока, хліба, третя одробину світла, дехто грошенят на тютюн, а кожде чимось обдарить, жодне впорожні не прийде. І добре їй живеться, Мавра не знає великих злиднів, їй багато не треба.

А Тетяна що рік, то більша і краща, прибігає також погідними ранками до давньої своєї приятельки — і не скучно Маврі.

Літом збирає вона гриби, малини, ягоди, носить в місто на продаж, і все капне щось і за те. В п'ятницю і суботу спускається в сусідні села або й міста межі багачі по милостиню і ніколи не вертає з порожніми торбами.

Вечором розкладає свої здобутки на лаву і стіл, що ще по пастухах остали, і радується ними. Ранками збігає за деякою товарною Іваниха Дубихи дозирати — і живеться їй не согірше. Сказано: їй багато не треба. А зимою знов дні короткі, ночі довгі — і хутко переживаються. Весною і літом, аж до пізньої осені ходить ще і по зілля, яким між людьми тайком торгує, ворожить... І от як тручає ворожка Мавра свої дні на горі Чабаниці, в лісі навперед себе...

* * *

Інакше живеться Іванисі Дубисі та Тетяні в долині коло млина. Іваниха подається під вагою господарських клопотів, а Тетяна виростає, розвивається в прекрасну справдішню лісову русалку.

Їй вже двадцятий рік.

Висока, гнучка та білолиця. Особливо одним впадає вона кожному в очі, хоч би кому. Се своїм блідавим лицем і чорними густими бровами, що лукувато здіймаються, зціпившись над носом, над чорними задумливими очима.

Виглядає, мов якась пишна боярська дитина, що дивується мовчки всьому на сім світі.

Переходить хто попри неї з людей, задивиться на молоде прегарне лице з високо підсуненими чорними бровами, що надають лицю виразу глибокого здивування, — задержиться мимоволі на хвилику і любить нею.

А вона нічого.

Відповідь з зачудованим поглядом мовчки згори (бо ж ростом в матір вдалася) — відтак, засоромившись бог знає чого, усміхається. І яка ж чудова вона тоді, коли усміхається. Скільки м'якості душі і серця, скільки тепла зраджує мимоволі усміх тих молодих невинних уст. Попри те й душа її чиста, біла, мов голуб, і нічогісінько злого не знає. Яке зло знала би молода Тетянка, коли, окрім лісу, млина, своєї хати з святими іконами і старої няні Маври, нічого іншого не знає. Та, здається, ніхто не знався так добре на красі молодої Тетяни, як сама її поважна мати. Глядить іноді на неї і мовчки в душі молиться до неї. І не лиш до тої її тілесної краси, але й до душевної доброти тої самотньої своєї дитини. Ніхто-бо її справді не знає, не розуміє так добре, як сама мати. Яка працьовита, чесна, яка милосердна вдалася вона їй. Господи, змилосердися лиш над нею та дай добру долю!

Їй іноді лячно за долю тої дитини, над якою дрижить, і на яку молоді люди чигають, мов справдішні хижуні. Вона бачить, як вони за нею спозирають, бігають, окружуючи її зразу здалека, мов ті рабівники [13]. А є між ними й гарні, є й багачі, та Іваниха жде все ще на щось ліпше, гідніше. Сама вже не знає, на кого ще жде, і через те заховає її інстинктивно для якогось ніби ангела-царевича, що має ще десь-звідкись прибути і забрати її від матері під свою щирю опіку.

Звідки мав би він прибути?

Не знає.

Її серце ще не віщує.

З долу, з її села — ні. Бо тут в долині вона знає вже всіх. Вже й кілька разів старостів виправляла. Не до вподоби були їм. Ні матері, ні доньці. Але, може, он там з-за тої гори, куди ховається ріка, потужнівши... то, може, і сплавами він колись над'їде.

Може...

Тому треба стерегти та доглядати Тетянку, щоб не подалася за нерівною собі парою.

Доглядає і пестить Іваниха Дубиха дівчину, дрижить і молиться о добру долю для неї.

Вона прийде.

Тетянка добра, милосердна і робуча — чому б і не наділив її за те господь доброю долею?

Для добрих злої нема.

Живе Тетяна спбкійно в матері, мов цвітка в зільнику. Не бачить і не чує багато. Особливо ж не бачить ніколи лиха. Не бачить навіть краси своєї, що всіх мов те сонце, сліпить; хіба як над чистою водою похилиться — побачить себе. А там...

Сказано — не бачить і не чує нікого.

В село до дівчат-ровесниць мати лиш рідко коли пускає. Вони — віддалік від її обійстя і млина, і їй лячно про неї. Одну її лиш має, як одну душу, одне серце в грудях, тому всього боїться. Хто богом суджений, сам навернеться до млина. Він пишним гуком своїм не одного приводить. Він як окремий який світ, — а Тетянка його бояриня. Хто б не зацікавився нею, не поглянув на неї?

Лиш одного не спинає тепер мати Тетяні. В однім не стісняє її ніколи. А то — заходити до ворожки Маври над яр, коли б не захотіла, і гуляти лісом.

Ідучи вгору лісом, співає Тетянка повною груддю, ніби віддає, що в душі дзвенить. Воно ясне, сильне, природне і чисте. Сказано — краса з першої, божеської руки.

Іде вона по білій вузькій стежчині все вгору, тут і там схиляючись за тужливо похиленим дзвінком-цвіткою — між хвилюючим шумом смерек, і все попри свої та сусідні полони. І їй тут добре.

А стара Мавра! гай, гай, хто так уміє сторожити над дівчиною, як сама вона! А її вже всі бояться — хоча б лиш для страшних очей, що одним їх полиском — знає покарати. То ніхто і словом не торкнувся би Тетяни.

Сама ж Іваниха Дубиха, строга і богомільна, щонеділі і свята ходить з донькою своєю удвійці до храму божого, а зимою їздять...

* * *

Молодий Гриць, годованець багача Михайла Дончука в Третівці, недалеко угорської границі, дізнався доволі рано про те, що він не рідна його дитина, а чужа, підкинена, яку знайдено колись в лахмітті на призьбі. Хоча його господарі, чи, як він їх звав, батько-мати його, і добре держать, і гарно зодягають, то господиня, розлютившись іноді, заклене йому на добре. І в таких власне хвилях зачуває, що він «пройдисвітське насіння», що в «циганським», закуреним лахмітті опинилося на «гризоту» та журу добрим людям під їх спокійною стріхою.

При таких нагодах переймав Гриця такий жаль і туск [14] до всього тутейшого гірського світу, що був би йшов, куди очі несли, щоб лиш не чути і не бачити тут нічого. Та не лиш тоді прокидається в нім якась чудна туга в серці до далечини... і іншого світу. Ні. То нещасне почуття не дає йому і в мирних хвилях спокою. Не дає оставатися довго на однім місці, через що, головно, і набрався він від господарів як-найбільше лайки, а часом і бійки. Заставляють його іноді доглядати вівці; він доглядає день, два або й чотири добре і щиро. А далі ні з сього ні з того покине все стадо і поволічеться в цілком противне місце, де немає ні доволі паші, ні води. Або знов пристане до чабанів з товаром, або до парубків з кіньми... і тут повторюється те саме, доки і не приволічеться, ніби наситившись тою відміною місць, додому.

Одного разу, вже як сімнадцятилітній хлопець, він вибрав собі щонайкращого коня господаря і давай об'їжджати чогось сусідні села. Що нашукалися, нажурилися господарі за хлопцем — він пропав без сліду, мов у воду впав. Аж сьомого дня знайшов його господар спокійного під стогом коло коней без капелюха на голові, коли витесував довгу пару-боцьку сопілку.

— А ти, опришку, куди уганяв цілий тиждень на коні? — накинувся на нього господар, вхопивши його за густу чорну чуприну та потермосавши нею по щирості.

— Я об'їздив сусідні села, — відповів Гриць з найбільшим супокою, освобождаючи так само свою гарну голову з деспотичних рук господаря-батька, — розпитував за скрипкою.

— За скрипкою? — крикнув господар і аж витріщив очі з чуда. — То я тебе до скрипок викохав і держу? Та найдорожчого коня до проїздов тримаю? Чекай, непотрібе безголовий, чекай! — гукав на все горло. — Ади, чого вже не приду-мав в своїй голові — скрипки! Тьфу!!

— Коневі не сталося нічого, — відказав Гриць спокійно. Я коня доглядав і пильнував. А дивіть, він он аж виблискується до сонця, такий ситий і годований. А мені треба скрипки, до того і захопила мене охота подивитися в сусіднє село. Скучно, татку, на однім місці сидіти, тому я поїхав. А роботу не таку вже страшну я залишив, самі знаєте, тому й пої-

хав. Коли робота пекуча, я не киваюсь, а коли нема, я тоді їду. От що!

Господареві, ніби з зачудування, аж мову відібрало. Рука знов піднялася, щоб опинитися, як передше, на голові хлопця, але не годен був. Гриць поглянув на нього такими вже чудно сумними, а zarazом щирими очима, що він лише сплюнув і, заклявши щось під вусом, відійшов.

Гриць усміхнувся, відгорнувши пишне волосся з чола, що шовком зсунулося при торганні, і взявся далі до своєї роботи. Батько знов своє, — думав він, — а він своє. Він хотів собі конче роздобути скрипку, повчитися на ній грати, щоб, доглядаючи іноді худобу чи вівці верхами, не було так тужно і сумно на самоті, щоб не гнало з місця на місце; і от таки не успів. Та зате він витеше собі тепер сопілку, і як заграє на ній, всі дівчата на танцях стануть округ нього і будуть слухати та раз плакати, раз самі гуляти. Гей! га! — усміхнувся Гриць на саму таку принадну думку. Гей! га! Що йому господар...

Але господиня-мати, розвідавшись, куди і пощо гуляв він на найкращім коні сім день, прибралася до нього інакше, хоч вже як його любила і при доброму настрої ласкава була, однак, розлютившись, що раз загадала — не дарувала.

— Пройдисвіте! — накинулася на нього, коли увійшов у хату, і не надумуючись довго, вдарила його широкою долонею по щоці.

— Пройдисвіте! — гукала по своїй скорій вдачі. — Гадаєш, час божий на те, щоб його пусто-дурно на коні прогайновувати? Попам'ятаєш ти ту поїздку, — кричала, розмахуючись вдруге укарати хлопця. — Попам'ятаєш! — Та не вспіла се по раз другий вчинити. З хлопцем зробилася така зміна, що вона здержалася.

Мов гадюкою вколений сам боярин якийсь, опинився Гриць близько коло неї і, стиснувши, ніби кліщами, її руку, процідив:

— Я не пройдисвіт, — говорив зі зворушення і обиди погаслим голосом, — я не пройдисвіт. Я ваш син. А коли випираєтеся того, що лиш вихованець, то не безчестить. Хліб ваш дурно не їм; як знаю, відробляю. А що не роблю стільки, скільки вам захочується, то дайте мені спокій. Я собі піду від вас і не верну. На моє місце прийміть собі наймита, і буде вам ліпше. Мені не все хочеться робити, тому й не роблю. І робити не буду. Розумієте? А пам'ятайте, я не наймит ваш!! Що у вас з'їв, то вже і відробив. — І, луснувши з неописаною погордою і гнівом дверми, вийшов. В його рухах і голосі було стільки приказуючого і гордого, що господиня вмовкла і побіліла. — Тьфу! — сплюнула і хрестилася. — А се що таке? Кого я маю в хаті? Приймака, боярина чи поповича? Ади який гонор мамі віддав, дверми під носом, мов жи-дові, луснув, і він не «пройдисвіт», його не «безчестить». Михайле, ви чули? — кликнула в другу хату до господаря, звідки й без того висунулася висока, тепер в низьких дверях похилена постать самого господаря.

— Та чую, — відказав він. — Та що ж?

— Що? — кричала жінка, — ви ще питаєте, що? Адить, за ваш хліб-сіль який гонор віддав.

— Та не дразни-бо його вже стільки тим «пройдисвітом» та «пройдисвітом». Ти бачиш, він вже такий вдався на місці довго не висидить. То і що з ним вдієш? Убити його за те не убу.

— Я його привчу! — відкикувала господиня.

— Ба ні, не привчиш. Я вже без тебе пробував. По-злomu — і стільки на добре не виходить. Знай, тепер він знов кілька день на очі не покажеться. Чорт знає, що в нім за вдача, але вже такий.

— Від родичів «пройдисвітів» — кажу вам, — вчепилася господиня знов цього.

— Ми його батька-матері не знали... — боронився чоловік, що, по правді, Гриць дуже любив і перед жінкою заєдно боронив, хоча сам тайком за пройдисвітство набирив, — лише знайшли маленького під нашою хатою. Він, може бути, і панська дитина — ми сього не знаємо. Його яким-небудь словом не зачіпай, він зараз кипить, і вже його борзо не примириш. В мене Гриць не пройдисвіт.

— А я кажу, що він таки пройдисвітська дитина. Найшли в закуренім лахмітті, дарма що з вузликом золотих червоних.

— Та вже в закуренім чи ні, а тепер він наш. А як вже наш, то не збиткуй. Бачиш, він терпцю не має. Ще колись, розлютившись, покине нас.

Господиня вмовкла і здвинула плечима. Се їй ніколи на думку не приходило і тому потрохи на хвилю занепокоїло.

— Ет, і наговорили! — закинула вже чомусь примиряючим голосом, неначе не хтіла більше про «пройдисвітство» говорити. — Тепер «покине» — коли ми його вигодували і він головою майже стелю здійсмає?

— Якраз тепер. Тепер він де-небудь годен на роботу стати, а передом був малий.

— Ет, що там! — перебила йому сухо жінка. — Радше знайте, Михайле, що оногди [15] казав мені, що дав собі знов новий писаний кожушок шити. Він вже відтепер зачинає дівчатам голови завертати.

— Або я йому це забороню? — відповів господар. — Гарний, молодий, то й завертає.

— Він вже чи не на кождім танці мусить бути.

— Та нехай собі. Хто молодий, той гуляє.

— Як завтра скаже вам, що хоче женитися. Його дівчата роєм обступають... А тоді що вдієте?

— Не позволю і землі не дам. Йому ще час женитися... нехай ще коло нас газдує, щоб знав я... кому землю передам колись...

— Овва... він вас дуже послухає! — закинула жінка. — Я вже чи не раз перехопляла його з Настунею Кривинюківною. До других залицяється, а до неї таки горнеться.

Господар усміхнувся.

— Я вже давно то знаю. Сам її батько мені говорив се.

— Та він би рад його дістати до себе. Але, по-моєму, Гриць ще не одній голову закрутить, заким не одружиться... — відповіла жінка.

— І на свою натрапить... — докінчив господар.

— І на свою натрапить... — повторила вона і вмовкла.

— Старий Кривинюк добрий газда, і Настка працюючі дівчина, в батька вдалася. Нехай би колись побралися, як йому суджена, — обізався знов господар.

— Та добра дівчина... — відповіла якось знехотя жінка. — В неї відтепер якийсь розум, як у старої. Добра, — і урвала.

— Та тим-то для нього і добра, — відповів чоловік. — Він за кіньми голову забуде... а вона буде на все позір мати. Тим-то й добра...

Гриць, бачачи іноді по суперечках з родичами, що правда по стороні їх, але zarazом і його, особливо тому, що його вдача силувала його «от таке» заводити, що викликувало гнів з обох сторін, забирався з хати і не вертав до неї скорше, доки не заспокоївся він сам, а з ним і господарі.

І таке повторялося чи не згуста, а все через його чудну вдачу, що ніякого примусу не зносила, чим-будь ображалася і понад усе любила свободу. Якби не сусідська донька Кривинюкова Настка, з котрою добре держався, всі жалі ділив, якби не батькові коні, які любив понад усе, та вівці, над якими ще як хлопчина своїм голосом, як над дітьми, панував — він був би вже давно батька-матір покинув і поволікся в світ. Його держать тут, як на ланцюгу, а деякі люди розказують, особливо ж один старий білоголовий циган, що все що кілька років переходить через їх село з Угорщини і до них вступає по милостиню та спочиває, оповідає, що там десь далеко від їх гір, лісів, є ще й інший світ і люди. Між них він би ішов, учився би та став великим паном і так жив би, вивчившись передусім на скрипці грати. Отаке роздумував часто-густо Гриць, особливо, як був молодим хлопцем; волікся неспокійно з вівцями з місця на місце і побирав за те від батька-матері лайку. Але тепер він вже парубок під вусом і, як батько сміючись казав, «до розуму носом зближався», як здавалося, успокоївся. Коли мати, роз'ятившись чим-небудь, «пройдисвітом» або, ще ліпше, «циганом» прозве... він сміється.

— Чи в мене, мамо, чорні очі і я чорний, що в вас я на цигана схожий? В мене очі голубі, як небо, кажуть дівчата, особливо Кривинюкова Настка, ними я їм милий, а ви — не бачивши ні мого батька, ні матері, вигадуете циганів на мене. Гріх, мамо!

І мати вмовкає, усміхнеться... і стає знов добра; вона дала б і душу за свого Грицька, якого їй чи не всі зазидують, такий вже гарний і розумний вдався. Вже-таки ніхто не годен на Гриця довго гніватися. Він всіх за пазухою має, як його впевняє білолиця Настка.

Чим?

Може, саме тією подвійною вдачею своєю, а радше двома душами, що в нім, ніби від часу до часу пробудившись, поборюють себе. Одна непостійна, тужлива, пуста, палка,

друга вразлива, горда і вдатна. До доброго тягне Гриця, до красною, до любові... а передусім до свободи, широкої, безмежної, як крилаті ліси по верхах, як бистрі ріки там, в долах. Як та широка пуста, що йому, по оповіданню старого Андронаті (так звав себе білоголовий циган), іноді аж у сні ввижається. «Хижуню» родився, баламутом, каже Настка, що його любить, як рідного брата або чи не більше ще, саме яким вже вдався. З нею він і найліпше товаришує чи в тузі чи по веселому настрої. Вона його ніби до ладу приводить.

— Чому ти такий смутний, Грицю? — питає іноді, побачивши його поважного, невдоволеного з виду.

— Тяжко на душі, — відповідає він.

— То заграй на сопілці або трембіті. Собі і мені заграй, Грицуню! — просить широко... і тулиться до нього білолиця Настка. — Ніхто в селі не грає так, як ти, любо та до серця. — І тими словами впроваджує його ніби в інший світ. І щоб вже догодити їй і сяк-так собі, він починає грати.

Тільки щастя його, — каже, — що сопілка, трембіта і Настка.

І те правда. Ніхто на всі сусідні гори не грає так до серця, як він. Особливо на трембіті, він мов святою молитвою по верхах... жене.

А літніми вечорами, то вже і голосом ніхто так не виспівує, як Дончуків Грицько, вештаючись коло хати і худоби, виводячи одну просту пісню понад другу. А всі або дуже смутні, або всі веселі, інших він не любить.

В селі всі дівчата липнуть до нього, хоча він до жодної. Хіба що до синьоокої Настки, але й то, як каже товаришам, «не все», лиш тоді, як вона його назад до «розуму» приведе, до праці нажене, не дасть «волочитися» — він її голубить, впевняючи, що колись її посватає. А зі всіх інших дівчат, — хоча й гуторить з ними, — все кепкує.

— Ви, дівчата, — говорить Настуні, — всі дурні.

— До часу, Грицуню... до часу... — відказує спокійно Настка. — До часу, може, і дурні ми, але як саме натрапиш на таку, що заверне тобі голову або, може, й любистку дасть, — то дивися, щоб не стратив ти весь великий розум твій!

— А он я вже тебе люблю, Настуню, — борониться Гриць і сміється веселими очима, — та ще розуму не втратив.

— Хто знає, чи вже і не втратив... — відказує вона і дивиться так само, як він, широко і просто в очі. — А он, — каже, — ти любиш мене і приходиш, а часом як покинеш, то і з тиждень волієш з конем перебувати, як зі мною: чи се казує на розум?

— Та я чи не все такий був? — борониться Гриць.

— А може, ти і межі інші дівчата ходиш, чи я знаю, Грицуню? — питає вона. — Я не знаю. — І говорить се без докору, без злоби, а так собі спокійно, мов дитина.

— А чому б я не приставав з кінями, не сходився з другими дівчатами? — питає він, та більше вже, щоб подразнити її. — Сідай і ти, — каже, — на якого-небудь коня твого батька і їдь зо мною і доволі дивися, як Гриць з кінями розмовляє, а з другими дівчатами гуляє. Будеш бачити.

— Я не цікава, — відказує вона гордо, а все-таки в глибині душі вражена його байдужністю, хоч і не показує того, а відтак, поглянувши в його ширі очі, що якийсь час з потайним усміхом дивилися на неї, усміхається й собі і каже:

— З дівчат не глузуй, не кепкуй, Грицуню, бо в деякій і нечистий сидить. А дивись, — додає поважно, — замолоду деякі гарні притягають до себе... особливо ті, що чорнобриві, а на старість, казала раз покійна бабка, коровам молоко відбирають та опівночі на мітлі комином вилітають.

— А мені що до того? — відказує він. — Я ані не корова, ані їх не боюся. А вас всіх, білих і чорнявих, загалом я люблю, хоч ви всі на одно копито і добрі, і красні, і дурні — а Настуню Кривинюківну найліпше люблю. А якщо я часом, Настуню, тебе призабуду, ти ні на мене, ні на нікого не ворогуй.

— Або ж я ворогувала коли, Грицуню? — питає вона і дивиться знов широко з невимовною терпеливістю в його очі. — Я ж сама казала, що ти хижуню, баламутом родився... і при нічім... довго не встоїш. Я не ворогую.

— Я сього не кажу, серце. Ти одна для мене в світі добра і щира, одна до ладу приводиш. До хати, роботи принукуєш, до родичів наvertsаєш — а то без тебе був би я вже давно... — і, замахнувши лукувато рукою та указавши далеку далечину, свиснув і усміхнувся.

Білолиця Настка чисто упивається словами красною хлопця. І для неї значать вони і любов, і щастя, значать увесь світ, а заразом відчуває вона, що держить його справді неабияк чимось при собі, панує над ним. Чим саме? Не знає.

Не здає собі ніякої справи. Вона знає лиш те одне, що мусять і дальше держати його, що його любить всею душею і не годна гніватися, ворогувати на нього. Погнівається, поворогує, — думала іноді, — він розлютиться і, мов той птах, відлетить, присяде на іншому дереві — і пропав для неї...

І так Настка не гнівається ніколи на Гриця... Вона його любить і тією своєю любов'ю прив'яже його до себе на все. Вони ж колись поберуться. Де є в світі сила, — питає себе щирим почуттям, — якій міг би Гриць більше піддатися, як їй одній? З дівчат він її любить найліпше, признає сам, що вона приводить його до розуму, принукує до роботи, наvertsає до родичів. А далі?.. Те, що він... іноді на тиждень... два... конем за село виїжджає... Те їй не страшно. Мати каже, що се йому, може, й почи-нено... З часом само перейде, і щоб тим йому не докоряти. Тому вона спокійна і любить його спокійно. Що іншого вона не знає. Своє щире, просте серце знає і красною Гриця, що дві душі має. І в тім ціла її правда. Велика, глибока, поважна правда, яка їй вистарчає, з якою їй добре...

* * *

Глибока зима.

Лісом неспокійно. Зелені віти, обтяжені снігом, вгиналися нижче до землі, як і іншою порою, і вітер, що над ними буває і з трудністю між них тиснеться, доводить їх до живішого руху. Вони опираються йому, та годі цілком опертися. Він садить між них з чимраз більшою силою, і остаточно підій-

мається за недовгий час лісом ніби шум-стогін. Розколихалася завірюха.

Вітер змагається чимраз сильніше, збиває сніжини з дерев, колише хоч би і найвищими коронами до розгону, гуде лиховісне, а в повітрі розходиться широкий крилатий шум всього соснового лісу...

Страшно тепер в лісі і глухо. І хоч се не північна година, а з вовком можна все-таки в таких ночах стрінутися.

Над хатиною Маври, обтуленою з усіх сторін старанно смереччиною, посхиляли сосни, ніби змилосердившись над нею, глибоко свої віти, обтяжені снігом, неначеб хоронили її від вітру, що тиснувся повними грудьми між них, розбиваючи їх звичайний поважний спокій.

В тій же хатині Маври тихо. Лиш в печі горить, тріщить веселий огонь і освітлює нутро хатини, а найбільше те, що найближче самої печі, а то: саму Мавру. Вона присунула широку лавку з почорнілого дерева до печі й, умостившись тут, розкладає свої карти. Чорний кіт на самім краю печі простягся і дрімає, ніби стереже огонь в печі і рухи своєї чорної пані. На самім же верху над піччю, налуштившись і заховавши головку під крило, спить самотній усвоєний чорний ворон Маврин. Всі інші предмети в тій закуреній хатині тонуть в теміні, що здається в міру, як огонь горить або опадає, слабне або зростає.

Мавра нині собі карти кидає.

Худа, марна, з розбурханим сивим волоссям, виглядає мов яке марево.

Від часу до часу простягає свої худі руки, гріє їх коло полуміні, що палахкотить в закуреній, аж чорній печі, і перешіптується сама з собою, її великі чорні очі, в яких ніби назавше задержався смуток, тепер, немов слухаючи, шукають від часу до часу дрібного, викривленого одніського в світі віконця і ждуть.

Надворі заєдно гуде вітер. Сьогоднішня ніч заповідається чимось недобрим, хоча їй самотній вже не першина такі ночі перебувати, а нині все-таки чогось лячно. Вітер гуде лісом, аж несе, виє, аж полумінь хвилюється в печі. А ліс шумить, стогне, мовби смерть тиснулася з своїм військом між деревину. Щось ломиться лісом, тріскає, щось стогне, щось сунеться. Аж тут... господи боже... що се таке? Заток оце в тій хвилі хто до шибчини, чи се вітер жбурнув до неї купою снігу, щоб її самотню... одну на всім лісі, злякати? Вітер найбільший ворог циганів, він так любить. Він живий. Іноді він гірший, як сила божа... Вона се ще змалку знає. Полумінь грає, веселиться, освічує її цілу і лаву, викликає на противній стіні страховища, освітлює лаву з розложеними старими, затертими, майже закругленими картами, і Мавра ось що з них вичитує:

Злидні, смуток, самотність, як звичайно, але ось тут і якісь люди. Щось велике, несподіване жде її, щось нероз'яснене, що ще потребує часу. Воно ще далеко, але прийде.

В тім всім і її дорога дівчина, її Тетяна вмішана. Вона, що ще одна держить її на світі при житті. Тота її «туркиня», як вона сама і люди прозвали Тетяну за золоті ковтки, півмісячки в ухах. А далі сама не знає, як роз'яснити собі карти. Чи то все доторкається її, чи дівчини? Не знає. Ось вона сим разом цілком не знає. Другому, може, і знала би роз'яснити, чи дні... чи долю... в тім її ніхто не перевищить. Але собі сьогодні не знає. Чи то все, що перед собою бачить, значить смуток чи радість? Бо смуток і радість падуть, ніби рука в руку. Отут стоять криваві сльози, змішані зі сльозою радості. Що се?

Знеохочено збирає карти, кладе їх оподалік від себе, запалює свою люльку... і жде.

Її ніби болить сьогоднішня ніч надворі, їй тяжко на душі, як зрадниці, як проступниці. Адже вона сьогодні і не бачила навіть людської душі, не те щоб обтуманила кого. Хто би й ішов такою дорогою лісом... як тепер? Хіба хто смерті хоче, шукає її. А навіть і вона ще не хоче її. Вона... що сама не знає... чого по тім світі плентається. Чого ж бо їй жити? Хто її потребує? Чого має вона ще дожити? Вона йде самою тінню життям, іде, доки з самою ніччю не стрінеться, не злучиться з нею навіки...

Думала, роздумувала отак сумовито, коли оце щось в її мале віконце жбурхнуло, аж дзвенькнуло, і вона майже з остраху зойкнула.

І знов тихо.

Знов нічого. Знов лиш крилатий широкий шум та стогін в лісі. Се смерть ішла. Мавра на самоті ніби відчуває, що се так смерть лісами тиснулася, дотикала її хату, косою зашарпувала, щоб себе пригадати. Смерть.

Певно, сієї ночі не один велет-деревина повалиться, не одна корона переломиться, не одна звірина загине. Страшна ніч.

Мавра оглядається. Чогось їй неначе нестаче. І не знадвору, а в душі, в серці хибує... Чого? Адже вона до самоти звикла.

Не знає.

Її руки мимоволі укладаються на грудях наохрест, але уста не заворушуються до молитви. Вона не вміє молитися. Не молилася бог знає відколи. Та хоч і молилася, то її людям бог неприхильний. Не любить їх. Тому вони і в вічних злиднях по світі тиняються. За кару тисячолітню. І лиш ніччю оживають, до ночі їх тягне, бога занедбують, хіба звертаються вони до місяця з своїми просьбами. Місяць їм помагає, але такими ночами і він перед чимось ховається.

Полумінь запалахкотіла нараз сама з себе наново і кинула червоним світлом на лаву, де лежали карти. Мавра взяла їх наново в руки, прошепотівши вперед щось над ними, і розложила, як перше.

І знов дивиться... і дивиться... І знов не знає добре розібрати, що вони їй вказують нині. Щось велике-велике, і сумне, і радісне жде її. Ніби ніч, ніби день. Ніби весілля, ніби смерть. І замішаний хтось в тім, хтось зблизька і хтось зда-

лека. Чоловік і дівчина. Ба ні. Дві дівчини. І раз добре, раз зле. З одної сторони ніби маєток і добро, а близько коло того старецька торба і жебрацький бич. Мавра сплунула, хоче вже змішувати карти.

Ба ні. Одно ніби ясне.

До її хати падуть два чоловіки. Одному — ніби їй, ніби йому — смерть. Другому — ніби їй, ніби йому — радість. Між обома стоїть радість. Один молодий, другий старий. І оба придуть до неї. Самі придуть. От — молодий... паде просто до її хати, хоча ще не зараз. О, не зараз ще! Оба якби мали зійтися в її хаті... одначе... господи боже, чи не смерть приведе... один з собою?

Так — смерть. Страшна, чорна смерть. Ось як заповідається... самими чорними картами. Стережись, Мавро! Ти не раз в житті прогрішилася. Не раз туманила, ошукувала людей, що з довір'ям до тебе о поміч зверталися...

І знов в її голові поміщалося. Знов вона з того всього нічо не розбере. Вона відсунула з неохотою карти, мов прикрого пророка, віщуна, від себе і, обернувшись плечима до теплої печі та скулившись на широкий лаві майже вдвоє, — пробує уснути.

Уснути! Не такими ночами спиться! Не в таких місцях, як ось тут. Хатину колиби звалить, зсуне біла заметільниця туй-туй в глибоку страшну пропасть. От тисне, притискає, силує уступитися з дороги, гуде, виє. А сніг чимраз вище до віконця добирається. Припирається до стіни, підвіяний заметільницею. Одні смереки, що її хоронять своїми широкими густими вітами, та свята деревина, що здержує приступ смерті. Але хто обчислить міць заметільниці такими лютими ночами? Смерть не сама воліється. Вона з військом воліється, як давно ще тато і мама говорили. Вона все з військом суне, літає. Сама летить попереду, а за нею військо. І всі з косами, з чорними хоругвами. Все всі разом. Все от такими ночами. От як виють, як себе заповідають.

І вже Мавра дрімає; гудіння заметільниці знадвору поволі, поволі її успиляє. Нараз Мавра прокидається, на рівні ноги, майже на рівні ноги стає, та й зателіпало нею рапто-вим ляком.

В її вікно щось товче, хтось добивається.

Смерть?

Мавра надумується. Безперечно, вона.

Мавра блискавкою кидається плазом до землі і човгає під двері, ніби заслоняючи собою комусь вступ до хати. Під дверми темно, ніхто її не побачить. Полум'я в печі вже ніби умліває, блідне, в хаті почорніло.

— Пустіть в хату! — чує вона виразно старий захриплий голос, що її майже з переляку від нього морозом прошибло, а розбурхане волосся дубом стануло. І утихло. А по хвилі знов: — Пустіть у хату!

Мавра не рухається. Перестала дихати, і все її єство напружене в сій хвилі лиш до слуху. І уха, і очі, і серце, і все, що живе в ній, тепер разом слухає.

І вона чує:

Гей, як колишетесь вітер, збиткується над соснами, як розшумілися ліси, праліси! Ось вже її хата колихається, вже сунеться в яр, ось-ось розсиплється, завалиться. Краплі поту виступають на її чолі. Смерть.

— Пустіть у хату! — добивається старечий голос вдруге до хати, гримає хтось розпучливо в двері, а відтак хтось мов жеде, і тихо, ні словечка більше...

В хаті смертельна тишина.

— Пустіть у хату! — добивається пораз третій з розпукою страшний голос...

Мавра застигає, не рухається, ніби знає заздалегідь, що її жеде, наколи створить. Не годна тому.

Розбійник не пожалує. Знає множество таких випадків, які лучалися межі людьми, а як і самі цигани поступали собі давніше. Проситься в хату, чоловік створить в добрій вірі, щоб порятувати, а його за те ворог, як звірюку, бух... і вже по всьому...

Ні, Вона не сьогоднішня, вона не впустить нікого. Не хоче бути вбита. Вона лякається смерті, вона боїться.

«Мавро, Мавро, в тебе не один гріх на душі, зроби добро яке... буде тобі прощений, — обзивається в ній знов голос. — Впусти! Може, хто бідний, незнайомий, боїться гинути. Впусти!»

«Мавро, Мавро, схаменися», — молить щось далі в ній, теліпає нею, мов в лихорадці. Бореться в ній, пхає до дверей створити. То знов потрясає нею, жахом наповняє, відпорною силою, мовби справді почула під вікном голос смерті з-під самої землі, що добивається до неї.

Майже божеволіє з страху. Не знає, що робити.

Вона не підводиться з землі, лиш мацає двері і з напруженням всіх сил прислухається над чимсь.

Під вікном утихло, лиш шум сосен і якесь розпучливе шолопання ніг, що ніби теплового місця в снігу шукають, студені опираються.

Мавру наново смертельним потом обливає, і підведені дуги руки безсильно опадають.

Ні, не може створити. Не годна. Нема в неї сили, страх бере перевагу. Страх перед тим якимось, як їй здається, підземним голосом, що до неї впрошувався. Нехай діється божя воля. Вона сама на світі, ніхто її не оборонить, нехай хоч своєю смертю загине. Створити не годна. Вона заховалася сюди від людей, мов дика звірюка, а лиха година і тут їй спокою не дає. Нехай її оставлять в спокою і люди, і вона. Вона не створить. Не може. Нехай той з тим голосом іде з богом, хто б се й не був, добрий чи лихий, здалека чи зблизька, нехай собі йде. Їй також говорено, коли іноді давніше в чужині, в пошуканці за своїми, мов та собака, під дверми о милостиню з голоду і студені майже скавуліла: «Нехай іде з богом».

І вона йшла. Чи з богом, чи ні, вона з жалю не знала, але що казали забиратися, вона собі йшла.

Тому...

Вона все мовчить, не обзивається, не рухається, вона бoretься з якоюсь силою чи почуттям, що наказує двері створити. «Мавро, Мавро, отвори, Мавро, встань! — благає щось в ній майже розпучливо, опам'ятовуючи. — Мавро, отвори!!»

Волосся, як перше, стає в неї дубом, далі наступає підслухування з напруженням всіх сил. І знов вона... ніби туй-туй умліває, зараз же гине, піддається комусь; під вікном, як перше, зачувається шолопання ніг...

«Два чоловіки падають в її хату, а з ними і смерть», — стріляє нараз блискавкою через її думки віщування карт.

«Ні, не створити», — наказує щось в душі. Її смерті не треба. Перебуде сю ніч, буде ще жити, а той ворог, що ось загадав їй смерть під хатою, прийшов по її душу, нехай вертає назад. Такою ніччю добре не ходить. Вона се знає. Знає від своїх людей, що лиш ніччю грабили, здобували, лихо коїли. О, о, о! Хто б лихого не знав!

І укладається знов змією під дверми, знов плазом.

Нараз — що це?

До її слуху добивається з-під дверей страшний проклин, що потрясає нею аж до глибини душі, тіло ледом обіймає, а потім ніби гинути наказує. Відтак ще одна хвилина і — тихо. Шолопання ніг під дверми устало, слова завмерли, і нічого. Навіть, здається, і шум лісу уступив комусь, губився, утихав.

Мавра божеволіє.

Вона крикнула з остраху не своїм голосом і упала лицем до землі...

Коли се було, що вона сей голос чула? О, коли ще! І проклин сей страшний. Він добився тепер до неї хіба з-під землі! А кого постиг, того й убивав. О, о, о!.. Коли вона той голос чула? Коли ще?.. Мавро, пригадай...

Се гірше, як смерть.

В її душі перестрах і спомини здіймаються вихром, теліпають нею, що справді чи не гине. А тут рятунок нізвідки. Вона ж сама. Сама на всю гору, на весь ліс... сама... вже гине. Тепер знає, чий був се голос. Знає. Се був голос її батька. Голос Андронаті, яким проклинав за непослух і проступки. Голос його!

Та тут і розсмівається Мавра страшним божевільним сміхом, яким не сміявся ніхто в тій самотній оселі-хатині.

Голос її батька? Звідки?

З тамтого світу?

Від часу, як знайшлася в неї її біла. дитина, як побачила себе між деревами на чужині, двадцять або, може, й більше років, бо вже й сама не знає. А що з батьком і матір'ю сталося, ніхто не знав. Не могла довідатися. Ходила світами, питала, шукала, вертала назад і знов ішла. Балакала і плакала перед деким, розпитуючись, але нічого не довідалася, як і про ту свою бідну дитину. Лиш смерть одна сліди так затирає. Смерть одна. А от се був батьковий голос. Духом до неї вставився. Думки товпляться роями в її острахом і споминами розбурханій душі, що майже не тямить себе добре.

А все ж таки то був голос її батька, Андронаті. Лиш він один проклинав тим страшним прокльоном, якого всі, як вогню, бояться. Він один. Віком був він і її мати між всіма найстарші. Та звідки взявся той прокльон до неї, щоб її побити в нічній годині? З-під землі? Як заляне було, земля дрижить.

І вона переконана, що він взявся до неї тепер вже з-під землі. Такої чорної гучливої півночі лиш з-під землі. Його душа прийшла, щоб заповісти їй смерть. Три рази впрошувалася до неї, три рази не обзивалася вона. А що не вийшла і не впустила, він заляв...

Батьковий голос. Голос посмертний. Страшний, захриплий, глухий, зловіщий. Вона ж винувата! Чому не створила?

Її уста викривляються.

Кому створити?

Се була північ, а опівночі ходять лиш розбійники або мерці.

...І мучиться Мавра на землі, стогне, викликає ім'я господнє. Молиться... А коли б її батько жив, — стріляє їй нараз думка до голови, — і от, так світом ідучи, натрапив несподівано на її оселю, а вона не впустила... О боже... не дай, щоб так було, і се вона батька свого не впустила. Однак... — мучить її думка далі... — се могло й так бути. Він ішов, як ідуть бідні люди... ішов, все одно, на життя чи на смерть. Хто так волочиться, як не цигани? Заблудив, мерз і добивався до світла, до теплої хатини. Впрошувався, молив... О, о, о!.. Мавро, ти не впустила, може, й батька свого, в тебе гріхів і без того доволі на душі. Ти провинилася! А так вона боролася з собою, так їй підносило щось руки... молило створити двері — а однак... страх перед смертю не допустив. Не годна була, боялася.

Потім надслухувала ще, дрижачи на цілیم тілі. Не верне? Але нічого не дослухалася більше. Тиша то й тиша. Лиш десь якесь глухе, протяжне та голод зраджуюче виття вовка неслося лісом між одностайним шумінням дерев. Більш нічого. Огонь в печі ледве світився, мов кліпав до темряви в хатині, і мертвецька тиша запанувала...

Мавра не покидала свого місця під порогом, все чогось боялася, так вже тут і остала. Зворушена переляком і думкою про батька, мучилася чи не до самого ранку.

Рано-ранесенько, як лиш в лісі розвиднілося, вона піднялася і заглянула перед хату. Перед дверима і під вікном виділи в навіянім під хатиною снігу великі, неповоротні, непокійні сліди чоловіка і губилися потім в стороні, що вела в сусіднє село.

Мавра вернула до хати. Не могла позбутися почуття, що повнила щось дуже лихе, не створивши дверей. Тепер, вднину, сказала собі, що голос, що так її перелякав і пригадував голос батька, не міг походити від умерлого, лиш від живого. Тепер вже знає. Великі, неспокійні, повні розпуки людські сліди були тут, коло її хати. А коли не створила бідному, згубилися в лісі або і пішли, може, навіть чи не назустріч вовкам.

Вернувши до хати, вона розклала знов огонь. Що мала робити? Взятися передусім ворожити зерном-кукурудзою. Чи було оце вночі в неї добро чи лихо?

Не доворожилася.

Зерно не падало в пару. Скільки і змішається, не кине вона ним, а воно все не в парі укладається. Все не до рівного числа...

Мавра задумалася.

Вона відчуває виразно, що вчинила зле, не впустивши чоловіка в хату, що з того вийде горе...

* * *

Кождої погідної неділі ходить Тетяна, пишно пристроєна, до своєї старої приятельки Маври на Чабаницю в ліс понад яр.

Так і сеї неділі.

Зірвавши в зільнику пишні два червоні великі маки та завітчавшись ними з обох сторін лица, виглядала в золотих півмісячках своїх, що достала колись від Маври і задля яких була в селі названа змалку «туркинею», — прегарно.

Так пішла.

Опинившись врешті коло Мавриної хати та переконавшись, що двері знадвору були старанно зачинені, вона вгадала, що Мавра вийшла або в сусіднє село, або шукала десь лісом, як часто-густо, чудотворного зілля. Вичікувати її повороту було годі, бо вона бавилась іноді й цілий день, вийшовши отак з хати.

Тетяна пішла білою стежкою далі, в думці, що, може, стріне де стару по дорозі. Ідучи попри пасовиська своєї матері, зазірала залюбки з правої сторони в глибокий яр, яким гнав веселий потік, оживляючи цілу глибоку мовчаливу долину і відділяючи ніби срібною стежкою Чабаницю від сусідньої стрімкої і залісної тори.

Сказано:

Праворуч яр-пропасть з шумливим потоком, з лівої Чабаниця, а на ній оперізуюча її біла стежка. То ширшає місцями на два-три люда, то звужається знов у вузьку гадючку — як де місце над яром.

Тетяна, любить сюди ходити. По сій стороні Чабаниці і чудовий відгомін: кликнеш що, то відгомін відізветься, мов з людської груді. Часом, хоча дуже рідко, переходять сюди знайомі її матері. Звичайно, цілком чужим не вільно. Тетяна знає тут кожду деревину, знає цвіти, знає, де виростають найкращі трави, де, на котрих місцях найбільше суниць і малин, як їти, щоб якнайскорше дістатися під «Білий камінь», звідки видно сусідні села, мов на долоні, і як до них найборше [16] дістатися. Вона тут все знає. І от зійшла саме з верху Чабаниці, де роззіралася на всі сторони — не дуже-то ще й квапиться, доки не присилював її нараз до того гострий тупіт кінського копита. Зчудована виступила Тетяна з-поміж смек на білу стежку з питанням в душі, хто сюди їде конем... і станула. Проти неї їхав білою стежкою, кроком, на чорнім, як вуголь, густогривім коні Гриць із села Третівки. Побачивши дівчину, заквітчану в великі червоні цвіти, що вийшла з

лісу так сямо зачудована його видом, як він нею, він станув, як і вона, — і обоє дивилися якусь хвилину мовчки на себе.

Потім він перший схаменувся. Здійнявши капелюх, поздоровив.

Вона відповіла і не рушилася з місця, дивлячись на нього своїми блискучими очима, і в тій хвилі з якогось несподіваного зачудування високо піднятими чорними бровами.

— Ідеш далі? — спитав Гриць і при тих словах зіліз з коня, не знаючи майже чому.

— Ні, — відповіла спокійно, байдужно, а відтак додала: — Об'їдь мене.

— Об'їхати тебе? — спитав і окинув її поглядом повного зачудування, а разом якогось німого ушанування.

— Так. Об'їдь мене. Я не піду більше ні далі, ні назад. Мушу тут ждати.

— Чому мусиш ти ждати?

— Бо так.

— Ждеш кого? — питає далі.

— Сьогодні вже ледве. Піду потому додому.

— Та хіба ти тут завжди живеш?

— Йй де! — відказала нетерпливо. — Сьогодні так трапилося. Мала одну жінку тут здібати і не здібала.

— Та замість жінки здібала мене, — додав, злегка усміхнувшись, не спускаючи ні на хвилину ока з її чорних лукаватих брів.

— Об'їдь мене! — обізвалася знов спокійно, з якоюсь потайною просьбою в голосі. — Об'їдь мене.

— Та нащо?

— Бо так.

— Не хочеш мені з дороги уступити? — спитав з покорю в голосі.

— Я не знаю. Але, може, й тому, та пусте воно, — додала відтак легковажно і уступилася йому сама з дороги.

— Ти хто? — питає він і завважив аж тепер її золоті півмісячки-ковтки, що за порушенням голови колисалися злегка в ухах та мов підхлібляли золотим полиском її красі.

Вона не обзивається зараз, але, підсунувши високо брови, гляділа, здавалося, згорда на нього.

— Стій! — просить і хапає її за руку.

— Чого? — каже вона нетерпливо.

— Скажи, як називаєшся?

— Я Туркиня, — відповідає і впирає свої очі в його чудові, голубі, як небо, що її чимось потрохи мішають.

— Туркиня? — повторює він з зачудуванням, бо ніколи про жодну Туркиню не чув.

— Туркиня, — повторює преспокійно і відвертається, бо не зносить його вигребушого цікавого погляду на собі.

— Пожди, красна Туркине, — каже він і обіймає наче на внутрішній приказ рукою її шию. Вона виховзується з-під його руки і знов підсуває брови вгору.

— Не знаєш мене, а зачіпаєш, — каже сухо і відсуває його спокійним, а разом відпорним рухом від себе. — Гадаєш

— я зараз для кожного? Але я не для кожного. Кажу тобі: я не для кожного.

Він споважнів.

— Я виджу, що ти красна, мов русалка, а дівчата красні я люблю.

— То не штука.

— І тебе я любив би.

— Спробуй. Гадаєш — як кажу, я для кожного? Я не для кожного.

— Але, може, задля мене — каже він з покорю і кланяється їй нараз низько аж до ніг, задержуючи при тім капелюх в обох руках.

— То люби!! — відповідає, як перше, спокійно і, окинувши його блискучим сполоханим поглядом, зробила кілька кроків вперед.

— А от ти йдеш далі, — зачепив він її знов.

— Чому б ні? Довго на однім місці не стоїть ніхто. Він супроводжає її мовчки, глядить на неї, що ростом майже йому під пару, а відтак питає:

— Твої родичі турки?

— Ні, — відповідає вона.

— А де ваша хата?

— Де я сиджу? — спитала. — А от, бачиш, я в лісі, та зрештою... — не доповіла, указавши крилатим рухом перед і позад себе.

— Десь тут у лісі? — питає він, не зрозумівши її руху.

— Ні, — відповідає і нараз сміється таким сердечним, пориваючим сміхом, якого, здавалося йому, ніколи досі не чув. Та тут прокинулася в нім його вразлива вдача і він уразився.

— Чого смієшся?

— Бо ти дурень!..

Він спалахнув і станув.

— Ти-и! — каже, погрожуючи рукою, з заіскреними очима.

— Ти уважай, небого, що говориш, бо я не дурень, за якого мене маєш.

Вона підносить гордо голову, підсуває чорні брови, неначе мірить його від голови до ніг, і каже лиш те одно слово з незвичайним легковаженням, протяжно: — Ов-ва!!!

Тепер він скипів.

— Ти! — каже з притиском погрози, що таки пробилася в його голосі, ідучи чи й не тілом та концентруючись блискавицею в очах. — Ти скажи ще лиш одно таке слово, і зараз побачиш, хто той дурень!

— Ов-ва! — відповідає вона знов і опинюється цілком близько перед ним.

Він здійсмає руку з палаючими очима, а вона блискавкою схиляється до його обличчя, її очі прижмурилися, мов до пестощів, а уста усміхаються.

— Ти дурень! — повторяє вона пестливим голосом. — Ти дурень, а я, знай, туркиня!

Він остовпів.

— Чортиця! — відповідає з сильним зворушенням, що раптовою хвилею найшло на нього. — Чортице! Будь ти і турком, а я як зловлю тебе в свої руки, жива не вийдеш. Ти знаєш, хто я такий? Я Гриць з угорської границі, син багатиря!

— Ов-ва! — відказує вона і мірить його і очима, і чорними бровами, і, здавалось, високою, стрункою повабною статтю своєю згори в долину.

Гриць сплюнув. Зворушений, не зважає, як коло її уст грає сваволя.

— Ти така відважна, що не боїшся нікого?

— Кого мені боятися?

— Таких, як я, ні?

— І таких, як ти, ні.

— То ж дивися, що такі, як я, уміють, — він указав мовчки на свого гарного коня, — а он гляди! — каже.

Він обернувся, підняв коня, мов малу собаку, за передні ноги і держав його через добру хвилину дубом.

— Видиш, який я міцний? — спитав.

— Виджу. Але що мені до того?

— Мене з-за моєї сили всі на селі знають, всі бояться, хоча я не боюся.

— Я тебе не питаю, — відказує вона і з тими словами взялася незвичайно гордо і певно переходити коло нього і коня.

— Я багатирський син... — додає він гордо.

— А я туркиня...

— В мого батька полонини і стадо коней, сотки овець, худоби рогової найбільше, а скільки іншого добра! — майже співуче закінчив і свиснув.

— Або я тебе питаю? — відповідає знов.

— Ти якась... чортзна-хто! — гнівається він.

— В моєї матері багатство, — каже вона, — полонини найкращі ось тут, на Чабаниці, коні, вівці, худоба... млин, звоїв полотен вже не знаю скільки, — а я, ти багатирський сину з угорської границі, — я туркиня. Знаєш?

Гриць знов свиснув.

— По лісі ходить, вижидає когось, сама не знає кого, як дурна, — додав погірдливо і тут же урвав.

— І здибає — дурнів, — докінчила спокійно, підсуваючи знов угору брови та вдивляючись йому просто-простісінько в очі. Він розсмівається.

— Ади, яка переговорана турецьким розумом! — сказав.

— Така, якою вже зроду вдалася та якою бачиш. Я тобі казала: об'їдь мене. Чого-сь зачіпав? Я не для першого-ліпшого.

— А як я отут на місці наб'ю тебе? — спитав він і заглянув в її біле прегарне лице вигребушим поглядом.

— Мене ніхто в житті ще не бив, — відповідає нараз сумно. — Ти був би перший, але заразом і останній, що таке вчинив би. Чи хочеш спробувати? Бий!! Будеш мати опісля чим хвалитися, як ось перше конем.

Гриць ніби не чує її посліднього слова, підкручує вус і дивиться боком на неї. І вона дивиться на нього, але цілком спокійно, цілком без зворушення. Дивиться і задумується. Переходить якийсь час, однак жодне з них не промовляє, що береже щось в собі, зростає на хвилину між ними і затулює їм уста. Тетяну обгортає болючий якийсь смуток по лиш що пережитим, а він зворушений.

Нараз вона обзивається:

— Іди з богом своєю дорогою, я через тебе опізнюсь. Він спиняється, дивиться на неї своїми великими щирими, як небо голубими очима. Дивиться, і хотів би ще щось сказати, та боїться її. Така вона гарна, а якась така. Він мішається. Ніколи не стрічав такої. Відки нараз така взялася? Господи! Нарешті відважується.

— Ти не любиш нікого? — питає несміливо.

— Я не люблю нікого, — каже спокійно, дивлячись при тім, як перше, йому просто і щиро в очі, трохи зчудована його питанням. Відтак додає: — А ти любиш кого?

— І я не люблю нікого, — відповідає він їй, неначе набравшись її щирості на хвилину, — відповідає їй таким же самим щирим простим поглядом.

— Як собі хочеш, — каже вона і знов додає поважно: — Іди з богом своєю дорогою, я через тебе лиш спізнюсь.

Він посмутнів. Останні слова заболіли його глибоко.

— Чого тобі спішитися?

— А чого з тобою вистоювати?

Він затиснув зуби, але все стояв.

— Отже, як тебе звуть? — не може здержатися, щоб не спитати ще раз.

— Я вже казала. Не догадуєшся сам?

— Нічого не казала і нічого не догадуюся.

— Туркиня! — і з тим словом обертається від нього, хилиться і підносить поводи його чорного коня, що йому випали з рук, а кінь на них наступив. Підносить і закидає певним рухом на гриву.

— Уважай ліпше на свого коня, — каже, а більше не додаючи ні слова, відвернулася і, розтуливши густе галуззя смerek, — зникла з-перед його очей...

Він стояв, мов огнем попечений, і дивився за нею. Куди забралася? Де пішла? Мов саму починщину [17] дала і як вітер щезла...

* * *

Його кінь схилив голову до землі. На землі лежав великий цвіт червоного маку, і він його дотикався. Гриць люто, майже зависно, шарпнув коня за голову і, піднявши червоний цвіт з землі, оглянув його і, заткнувши за капелюх, поїхав назад.

Другої неділі заплітає Тетяна задумливо чорне шовкове волосся і, як тиждень назад; завітчується знов червоними маками і йде до Маври.

Іде задумана, смутна і має Гриця перед душею. Взагалі Тетяна про ніщо інше не думає, як про нього. Не переду-

мує, що говорили з собою, що він казав, лиш заєдно має його перед собою.

Ідучи, роззирається боязко по лісі, хоча знає, що сею стежкою вдруге його не подибле. Оця стежка належала до її матері, і люди нею лиш дуже рідко ходили, а й то лиш дуже добрі знайомі, яким се дозволили. Отже, Тетяна майже певна, що його не здибле.

Нині вона йде до Маври. Днина така тиха, спокійна! Смереки дрімучі випарюються ліниво в літнім сонці, ніби аж розлінивили в нім.

Може, нині Мавра буде вдома. І нехай би так і було. Їй хочеться говорити з Маврою, хоча говорити про се, що її в лісі стрінуло, ні за що в світі не буде. А скоро до Маври вже та кож не піде. Мати, як здавалося, чомусь нерадо починала дивитися, що вона щонеділі вибиралася до неї. Ніби спирати впрост її не спирає, але Тетяна розуміє свою матір без слів добре. Врешті спиняється Тетяна коло колиби і обзирається. Хатина зачинена.

Тетяна надумується хвилину, відтак кличе дзвінким голосом:

— Ти вдома?

— Гай-гай!.. — відповідає звідкись протяжно голос Маври, і Тетяна йде за ним.

Може, чотири кроки за хатиною, саме над берегом пропасті-яру, лежить стара циганка на землі проти сонця, пакає свою люльку і вилежується, оперши на лікті...

— Ти що, Мавро, — кличе Тетяна, — заховалася тут, вигріваєшся в сонці, мов ящірка, а хату зачинила, мов перед розбійниками? — так питає молода Тетяна, а по правді їй чомусь ніяково ставати нині перед очі старої циганки, що своїми чорними блискучими очима і душу у чоловіка висотала б.

Мавра, не змінивши позу ані на крихту, ніби не зважає на слова молодої дівчини, дивиться на неї блискучими, неначе диявольськими очима і питає замість всього:

— Ти для кого затикаєшся щонеділі в червоні цвіти, душко, невже ж для старої Маври? Га?.. А он яка красна, пишна, мов та боярина. Га-й! га-й!

Тетяна паленіє під тим поглядом, однак відповідає з чистотою душею:

— Для себе, Мавро. Для кого ж би? Нині неділя. Але встаньно. Сядьмо там, де смерека кидає тінь, а то годі мені ще далі в сонці пражитися, доста упріла, ідучи вгору, а тепер ще й сидіти проти сонця не хочу. І чого ти аж понад сам край пропасті полізла? Не боїшся, що колись, як заснеш, скотишся в глибіню?

Циганка вишкірила білі зуби.

— Не боюся. Засипляти не засипляю, а скотитися також не скочуся. Хіба що хижун з-під синього неба кинеться на Мавру і зніме її в висоту. Але й того не лякаюся, бо хижун, переконавшись, що Мавра стара, випустить її аж надто скоро з пазурів, тому нема їй чого боятися, хоч би вже й самої оцеї пропасті. А коли хочеш знати, чому я ось аж сюди хо-

ваюсь, зачинивши хоч би і з полудня за собою хату, мов перед розбійниками, то се і справді я перед розбійниками роблю: нині рано-ранесенько, я лише ще нічку досипляла, коли нараз проклятуці пастухи, змовившись, мов сама чортиня, кинулися на мою хату і заверещали: «Мавро, татари йдуть! Давай гроші, Мавро, татари йдуть!» — і, загримавши щосили в двері і вікна, розреготалися на весь ліс і знов пощезали. Тьфу! — заклала... — Чорти, безголовники, самий сон прірвали...

Тетяна розсміялася, уявивши собі з малих пастухів «татарів» і уганяючи за ними розпатлану Мавру.

Відтак сідають обидві мовчки в тінисте місце коло смереки. Коли Мавра розпитується многословно про здоров'я Іванихи Дубихи, про її господарські справи, відповідає Тетяна якось розсіяно, заслухуючися при тім майже несвідомо в шум потоку в яру, бачить, мов з вежі, з свого місця, як він поблискується в глибині до сонця, як полоще прозоро чистою срібною водою біле каміння, а противна стіна сусідньої гори, стрімка й густо залісна, відділена від них яром, саме тепер впивала в себе струї заходячого сонця, що виділи, ллючися скісним спадом згори в зелену гушавину рівних смерек, ніби пронизуючи їх...

— А он справді хижун, Мавро! — перебиває нараз многословні розпитування Маври дівчина і вказує на великого хижуну, що навіть не надто високо кружляв над ними, ніби шукав між коронами смерек найкращого місця для себе...

Мавра зиркнула під чисте синє небо.

— Він над тобою кружляє, доньцю, — каже вона пророчо. Дивись, нині неділя, та щоб від сьогодні за тиждень не впала ти якому хижуніві-хлопцеві в очі, не замоталася в нім на все, — каже і шкірить, як перше, білі зуби.

Тетяна спаленіла.

— Я на танці рідко коли ходжу, Мавро. Ти знаєш, мама не пускає ніде, коли не може сама зо мною йти. В нас, як в мо-настирі. В нашій хаті тихо, лиш святі ікони і ми.

— Прийде час, віддашся, — відказує Мавра, — то й чого тобі ходити? Нехай ходять тії, що нічого не мають та по танцях долі шукають. Але таким, як ти, люди самі в хату приходять. Твоя мама добре знає, що і як робити. Другої Іванихи Дубихи в селі нема. А горя зазнавати, біди-злиднів шукати — не таким, як ти, дитинко. Сеї осені вижидай старостів. Мені мати казала, що знов якісь там домовляються.

Тетяна не відповідала. Вона чула се кілька разів з уст Маври, але що їй байдуже про те, чи старости прийдуть, чи ні, тож не обзивається й сим разом на слова старої приятельки.

— А он скажи по правді, — запитує стара, — не уподобала собі ще жодного? Не любиш?

— Ні, Мавро, — відповідає сухо Тетяна і каже правду. Вона не любить справді жодного. Не любить і не жадна ні одного з тих, яких вже здавна знає.

— Тільки твого добра, донько, й спокою, доки жодного не любиш, — підхоплює Мавра, — а розлюбившись, вступаєш одною ногою ніби в добро, а другою в пекло.

— Не знаю, — каже стиха Тетяна і якось широко, цікаво дивиться, підсуває чорні брови, а дивлячися вперед себе, нічого не бачить. Противна сторона гори однак, як і перше, залісна здолу догори смереками, пронизана скісним промінням сонця, саме так, як і перше, виглядає. А більш нічого.

— Не знаєш, серце, — впевняє Мавра, — правда, що не знаєш. Але зате я знаю. — Притім усміхається вона таким усміхом, що його ніколи не розбереш.

А Тетяна дивиться на неї чистими своїми зоріючими очима, цілим єством своїм, і неначе приправляється вже заздалегідь до слуху, що має дійти до неї від старої няні.

— Любов — то так, — каже нараз Мавра і сідає рівно, підбгавши ноги під себе та схилиючись до Тетяни, неначеб мала її відкрити велику-превелику тайну.

— Так, — каже, — ти стрінешся з ним раз, і другий, і третій, а може, й більше, я не знаю. Се як що кому за який час суджено. Відтак колись ні з сього ні з того зачуєш його коло себе, він зближається до тебе, і ти чуєш, він вже й поцілував тебе. Так раз, і другий, і третій. Він, Тетяно, тебе любить. Ти, Тетяно, його любиш... і чому б йому не вірити, коли він тебе любить? — і тут розреготується Мавра, що аж жах тілом іде.

Тетяна побіліла, не зрозумівши старої.

— Але буває й таке, що він тебе по тім всім покине, — говорить далі циганка, прижмурюючи очі, — бо він має вже другу або, може, мав і дві перед тобою — тож...

— О, о, о! — перервала нараз Тетяна болісним зойком і, затиснувши уста, віддихає важко. Вона дивиться на стару благаючими очима, складає перед нею руки, мов до молитви, німіє і чомусь не рухається більше.

— Не жди. милосердя, доньцю! — відповідає їй, приказуючи твердо, Мавра. — Милосердя на світі нема ні в кого, а найменше у тих, що так поступають. Та й... на що воно тобі придасться? Хіба тоді придасться, як ти по тім всім ходиш по милостиню, тиняєшся від хати до хати, але зрештою — «милосердя». Господи боже! сохрани нас перед тим, щоб ми його потребували. Так, доньцю.

Таке перебула Мавра.

Вона мала за чоловіка отамана циганів і розбійників Лукача Раду, злого, як вовк, хитрого, як лис, і гарного, як боярин. Так що з того? Одного разу гуляла в пусті недалеко одного малого мадярського містечка перед якимись такими, що поїхали зумисне в пусту оглядати циганські шатра і циганів, і заробила тим гроші.

— Ти гуляла, Мавро? — питає зчудовано дівчина, бо перший раз чує се з уст старої жінки.

— Гуляла, донько. Ще й як гуляла, а все округи огню, особливо як до нас заходили пани та розвідували про наше життя і звичаї. Тато грав на скрипці, другі на цимбалах, а я гуля-

ла. Боже, як грав старий Андронаті! — і при тих словах Мавра ніби з подиву аж захитала головою. — Відтак просив одного разу один з панів, гарний і молодий боярин, щоб я й до містечка приходила ворожити і гуляти, і я кілька разів ходила туди, часом з татом, а часом і з чоловіком. Там стрітила я того гарного молодого боярина вдруге. Він сипнув Раду грішми за танець, а мені за ворожіння, а Раду, лакомий на золото, давай і далі мене на такі зарібки посилати. Як ішла я з ним, то гуляла, а як сама, то лиш ворожила. І хоча я не все хотіла, та з боязні перед ним мусила ходити. Там стрічалася я з тим пишним боярином вдруге, втретє, ба і вчетверте, доки не став він потайно цілувати мої очі, мене голубити і називати Мавру своєю чорною зіздою — аж доки не збожеволіла вона з любові за ним... Доньцю! — додала нараз Мавра, остерігаючи побілілу чомусь, як сніг, дівчину, — я була молода, гарна і дурна, він багач, красний, як місяць, що носився на коні, як вітер, і — чому не мала я його любити, коли він, пан, не цурався пригортати до себе бідну циганку, називати її своєю зіздою, цілувати і голубити?... Доньцю! хто бачив таку любов, правдиву, і щиру, і палку, таку, як бачила молода Мавра в його, той... господи боже, змилося над бідною жінкою, що все-таки согрішила на світі, — застогнала Мавра і, кинувшись лицем до землі, вмовкла.

— Відтак, — додала по якійсь хвилі зворушення, — відтак, коли я, плачучи та жаліючись перед ним, дрижала з остраху перед тим, що настане, та більше ще перед Радовою карою, що мусила мене досягнути — бо ж я прогрішила, — він здвигнув плечима, кинувши мені в лице, що сама я винна, і, свиснувши нараз, мов на собаку, вийшов собі з хати... Хоч я бідна циганка, доньцю, — тягнула стара далі, — яку іноді й собаками лякають, а він був гордий пан, що цілував і голубив мене, та хоч я багато забула з того, що мене відтоді постигло, але того свисту, що дістався мені вкінці в нагороду за любов від його, я ніколи не забуду. Ніколи!.. Я його прокляла. Але що з того? — спитала гірко. — Він остався паном, а я... збавила свою долю... по сьогоднішній день. Доньцю моя красна... — говорила дальше, знов остерігаючи, — донько моя пишна, стережися любові! Я кажу тобі ще раз. Гадаєш — кара постигла його? — питає і просто нівечить дівчину своїми диявольськими очима. — Його кара не постигла, а лише мене одну. Мене Раду через дитину викинув з циганами від себе, дитину вбили, а може, і вкрали, родичі опустили [18] мене, і я, мов підстрілена звірина, опинилася в вашім лісі. Свята деревина, от тота, — додала з незвичайною побожністю, указуючи на смереку, — охоронила мене від смерті, спровадила твою матір і утримала і досі при житті. Якби не те, з Маври давно вже й сліду не було би. До такого доводить любов, дитинко, — звернулася циганка назад до перших своїх слів, — до такого. І ось то любов! Але що то й говорити! — додала майже з розпукою в голосі, — що то й говорити. То всі знають. Я також знала, що треба лиха стерегти... бо мала вже й Раду за чоловіка, а проте... — вона

уврала, поглянувши далеко вперед себе таким несказанно смутним поглядом, що Тетяну обгорнуло жалем. — Люби, Тетяно, щиро, як любов і тобі суджена, — обізвалася відтак остерігаючи, ніби схаменувшись від своїх тяжких споминів, Мавра, — лиш не люби за плечима матері і не люби відразу двох. Окрім того, стережися одного, доньцю... одного.

— Чого? — спитала ледве чути Тетяна і, як перше, побіліла.

— Стережися... бережися... — говорила, — щоб не дожила свисту...

В очах Тетяни заблистіло нараз чимось таким гордим і сильним, таким гарячим і недоступним, що Мавра заніміла. Заніміла тим більше, що Тетяна, не кажучи ні слова, встала нараз на рівні ноги і, випрямившись, мов смерека, сказала:

— Не свисне, Мавро, не бійся. З мене «не свисне» ніхто. — І підсуваючи високо чорні свої брови, повторила ще раз: — Не свисне.

— Нехай господь боронить від того, — притакнула Мавра, побачивши дивне зворушення у дівчини. — Нехай тебе боронить.

. — Нехай боронить, — повторила сим разом і Тетяна і затиснула уста.

Мавра усміхнулася і, піднявшись на коліна та обхоплюючи дівочий стан, стягнула її пестливо назад коло себе. — Нехай боронить.

Тетяна мовчала, мовби їй щось мову відібрало. Не могла більше на слово здобутися, їй кружило в голові. Спомини з останньої неділі віджили в її душі, вона неначе давила їх в сій хвилі в собі нечуваною силою гордості. Мовчала і не хотіла про них говорити. Краще з тою тайною в он ту пропасть зсунутися, ніж про неї перед кимось хоч би й словом зрадитися. Не хотіла — не могла.

— А такий був красний і пишний, — почала знов Мавра, наvertsаючи до своєї минувшини, — як сам місяць на небі. Пан був, от що! Ростом високий, волосся темне, очі голубі, як небо, пишні та щирі — господи, які вже щирі! — вус, як шовк, га-й, га-й!!

— Мавро! — крикнула нараз дівчина, мов з другого світа вернула. — Мавро! — і тут же змовкла...

Мавра повела цікаво очима за дівчиною, однак Тетяна мовчала. Була лиш бліда, очі блистіли, як дві чорні зорі, широко створені, а червоні маки коло лиця дрижали злегка.

— А он твій половик, — обізвалася стара і указала на хижуну, що справді, припочивши на хвилинку на якійсь вершині, здіймався саме вгору і полетів.

— Він з тамтої сторони, — відказує якомсь розсіяно та задумливо Тетяна і встає поволі.

— З тамтої сторони.

— Я вже піду, Мавро, — каже дівчина. — Сонце зайшло. Поки додому зайду — потемніє.

— Іди — і прихось до Маври, — просить стара і здійсмається і собі на ноги, щоб провести дівчину хоч кілька кроків. —

А другим разом, — додає, — розкажи вже ти що, і будь твоє краще від мого.

Тетяна не відповіла. Мов та сполохана серна, метнулася з чудним тужливим смутком в душі через ліс, скорше і скорше в долину — аж опинилася дома.

* * *

Настала дальша неділя, і Тетяна йде знов лісом, як звичайно, поступивши на часок до Маври. Розлучившись з матір'ю, що їй собі сим разом зайшла до старої в справунках, Тетяна пішла стежкою сама дальше. Однак, не подибавши на ній нікого, полізла на Чабаницю і опинилася аж недалеко «Білого каменя»-велета. Припочивши там добре, розглядалася звідти по селах в долині і от починає звільна з Чабаниці спускатися. Сходячи отак вниз, зоглянула нараз на сільській дорозі, якою ніс колись старий Андронаті білого внука і яка вела в село Третівку та тяглася і попри Чабаницю з білою стежкою — їздця, в яким пізнала на перший погляд Гриця з угорської границі. Та чи лиш її очі доглянули його? Гриць так само зобачив молодим острим оком своїм дівочу постать, як спустилася живо легким кроком горою вниз.

Він пустив коня і летів, мов орел.

О, вона добре пізнає його, але боїться з ним здибатися. Хотіла б, але боїться чогось. Квапиться злізти з гори, збігти додолу до матері, але відчуває, що запізно. Він вже пізнав її своїм бистрим оком. Погнав коня щосили і от вже на білій стежці. В долині, вище стежки, прив'язує коня до деревини, а сам спішить вгору до неї.

Що їй робити? Збігати ще борше вниз? — питає її серце. Сховатися де в лісі?.. Не влізе. Зрештою ліс аж трохи нижче зачинається, а вона саме на леваді, де лиш недавно скошено сіно, і він вже бачить її. І він квапиться. До того гадав би, що вона його боїться. А вона не то, щоб по правді його боялася, лиш так прикро їй чомусь перед ним. Вона ж нікого не боїться. Так вона казала йому, а що раз казала — не буде перемінювати.

Станула геть аж вже пониже «Білого каменя» закинувши руки позад голови, і дивилася в долину на нього, як спішить до неї.

Він спішиться, іде скорим кроком вгору, а вона стоїть, як на вуглях, люта на себе, що запізно його побачила і не мала вже спроможності сховатися перед ним.

— Чекай, я йду! — кличе він до неї, і вже туй-туй стане коло неї.

Вона не відзивається, хоча їй спішно: там, в долині у Маври, вижидає її мати, а вона он в що тепер попала.

Остаточно опиняється він вже коло неї.

— Туркине! — кликнув радісно і окидає її оживленим, блискучим оком, віддихуючи здоровими грудьми з поспішного ходу вгору.

— Туркиня, — відповідає вона йому і так само окидає його своїми очима. Але чогось біла-біліська стала.

— А он, завітчалася знов, як колись, і яка вже красна! — каже він, бо сам не знає, що має казати. Відтак додає: — Не зривай весь мак, не стане на рік на насіння.

— Мені в цвітах красно, — відповідає з супокоем і стоїть далі неповоротно перед ним.

Він німіє.

Вона так високо на Чабаниці, сама-саміська чи не на всю сторону, а спокійна, мов з каменя. Не боїться.

«Гей, Туркине, Туркине, в чім твоя сила?» — виривається йому на уста, але він мовчить. Відтак обзивається:

— Тепер скажи, чия ти донька?

І його голос ніби заповідає, що тепер він пан над нею.

— Спитай ще раз... може, й скажу.

— Але попам'ятай, — погрожує, — з Грицем ти не жартуй.

— Я тебе не кликала, — відказує вона. — Іди назад. Я та-кож іду.

Він починає варитися. Він заляв крізь зуби.

— А ти хто такий? — питає вона, не спускаючи з його очей.

— Я багатирський син, — відповідає він. — Казав вже тобі, на всю гору.

— Ба-га-ч? — питає вона протяжно і підсуває високо брови.

Багач ніби чудується.

— Багач, — спішиться він об'яснити голосом, що несвідомо старається з'єднати собі її ласку.

— А я не наймичка твоя, — відказує вона згорда і, спустивши погляд додолу, починає певним кроком спускатися вділ.

— Я ж не кажу, що ти наймичка, — обзивається він і тепер, як перше, з якоюсь покорою в голосі.

— То чого кленеш?

— Бо ти глузуєш з мене.

— Ні, — каже вона, і ані на хвилину не задержується, сходять рівним кроком вниз.

— Поскидай свої маки і дай мені! — просить він, приказуючи, і стає визиваюче перед нею. Вона стала і дивиться на нього, чудується бровами.

— Ти не бачиш, що мені в них красно? — питає.

Він затискає зуби.

— Бачу, — бовтнув.

— Ти що з ними зробиш? Затичишся, як я?

— За капелюх заткну.

Вона усміхнулася мовчки.

Кінь коло стежки заржав.

— Твій кінь кличе тебе, — каже вона відтак спокійно. — Сходи скоріше. Я також спішуся.

— І кінь пожде, і ти пождеш! — обзивається він майже люто і приказуюче.

— Кінь пожде, а я ні, бо на мене мама жде, — відповідає вона.

— Ти пождеш, — каже він рішуче хвилюючим голосом, — щоб я надивився на ті твої брови, що тобі їх чорти над очима змалювали...

— Дивися! — каже вона, а сама стає слухняно перед ним, мов дитина, і чується, як перше, саме тими бровами. І втім, побілівши, додає нараз: — Я тобі казала, що ти дурень! — і ладиться далі сходити.

Він знов спиняє її в ході, кидаючи їй на сей раз свій капелюх під ноги.

— А дивися! — каже. — Ми лиш двоє на цілу Чабаницю. Чи тобі не страшно? — і в його голосі дзвенить щось недобре.

— З сеї сторони, — відповідає вона спокійно.

— З сеї, — повторяє він і палить її очима...

— Та відтіль, — каже вона. — А перше, як тебе не було, я була цілком сама. Чому ж би мені з тобою боятися? Говори, що маєш говорити, борше, — додала квапно, — бо в долині мама жде. Вона не жартує.

Він успокоюється від її слів, мов водою облитий, і дивиться з подивом на неї.

Тепер глядить і вона сміливіше на нього, в його великі голубі очі, що ніби бережуть в собі кусник неба і прив'язують до себе добротою.

— Чому ти отак заєдно зо мною говориш? — питає він з німою просьбою в голосі, а очі його аж розпачають [19].

— Бо так ти питаєш. Не задержуй довше, бо я спішуся!

Він затискає п'ястуки.

— А як мені не схочеться цілком тебе пустити?

— То я тобі в десятий раз скажу, що ти дурень, і ти мене пустиш!

До глибини вражений несвідомою певністю її істоти, вдасть якої він лиш відчуває і з якою не може упоратися, уступає їй нараз з дороги і сходить враз з нею з гори до стежки.

Ідуть обоє.

Мовчать. Сильна, кипуча мовчанка.

Вона бліда, як голуб, а він з сильно зворушеними грудьми, аж дрижить.

Зійшовши до білої стежки, він сідає без слова на коня, не кинувши на неї ні півпоглядом, — вертає назад; а вона так само мовчки, не поглянувши й собі на нього, зникає десь в лісі — і більш її не бачить.

Довгий, довгий час не чути нічого, крім повільного тупоту кінських копит, відтак утихає й він, і зачувається тужливо протяжний голос Гриця просьбою:

— Туркине, прий-деш??

А небавом по тім, мов ясным дзвінком пробігло, мов перлинами кинулось, долітає до нього:

— Не прий-ду!

І слабо дрижачи, мов бореться з тишиною лісу, обзивається відгомін, передає шум дерев, вдруге вже й останнє: «Не прий-ду!»

* * *

По повороті додому Гриць мов трійла напився. Не їсть, не п'є, не спить; тверезий, та проте ніяка робота його не береться.

Він не годен.

Одно, що має перед очима, се чорні очі, чорні брови, два червоні цвіти маку, а більш нічого.

Тато, мама лають, а він нічого неначе й не чує. Вислухує мовчки, що заслужив, усувається їм з очей, відтак іде на гору під ліс, на широку леваду, де випасається товарина, коні. Кидається де-небудь в траву і лежить отак. Довго він тут чи коротко, про те не знає. Йому се й байдуже. Круг нього спокій, тишина, мушня вертиться в сонячній світлі, калатають дзвінки товарят, воздухом іде однастайний шум смерек — і то все догоджає йому. Більше не треба йому нічого.

— Розлінивів наш Гриць до краю, — жалується господиня-мати чоловікові, а той і нагримить несподівано на нього. Тоді Гриць скипить, неначе в нім прокинулася замертва досі ніби його власна кров, ворохобиться проти господаря і відгризається.

— А то що? Я в вас на дні станув? — кличе згорда і віддаляється упертим кроком, щоб не доходило між ним і батьком до гніву, причім прийшлося би знов наслухатися, що він, ласкою годована дитина, невдячний, і різне інше таке, що болить і приводить жаль за собою. Він сідає на свого як вуголь чорного коня, до якого прив'язаний більше, ніж до людей, і їде, куди очі несуть, на день-два в гори або через гору в мале угорське містечко. Йому однаково де, щоб лише скорше з очей.

— Бог знає, що се ми вигодували за кров нашим хлібом, працею, — роздумує журливо батько-господар. — До роботи ні, до господарки [20] ні, все б то лиш дармувало, чужими руками вугля вибирало, другим хіба розказувало [21]! Панська удача... де, де, де! — посвистує господар, а врешті вмовкає.

А всі його люблять, та й чорт знає за що, над всею молодіжжю в селі верховодить, між дівчатами він перший. От — петльованець [22] його. Гей, Грицю, Грицю... будучий ти мій газдо, схаменися завчасу, щоб не нарікав колись.

Так ось і сим разом.

Гриць лежить під лісом, вирає на своїй довгій парубоцькій сопілці довгі, тужні мелодії — а робота жде. Йому Туркиня запала в душу. Така вона пишна, така горда... така... хто вона така? Сам не стрічав її по селах ніколи між другими. Ще йде і до Настки, до якої так звик. І хоча таїть перед нею, що його серцю діється, йому добре з її спокоєм, з її розвагою та з тим, що вона не допитується, не судить, а сама лиш любить. Вона пестить його, тулить до себе, він піддається тому мовчки, а відходячи хіба скаже:

— Спасибі тобі, Насте, за твоє добре серце; тільки й мого добра, що ти одна на світі — колись відвдячуся...

— Гай, гай... — погрожує вона злегка, жартівливо і, усміхаючись, додає: — Як другу посватаєш...

Але він мусить її ще де-небудь стрінути, годує він себе однією думкою, хоча добре тямить, що вона відкликувала лісом, що «не прийде». «Та — може... — думає, — може, таки раз ще «прийде». Тоді, останній раз, бог її знає, за чим при-

ходила в ліс з своєю матір'ю. А тепер, може, приведе її знов якась причина. Хоч раз ще. Лиш раз».

Та не така вдача в Гриця, щоб довго ждав, журився. В дві неділі пізніше каже батькові, що їде на «хвилину» в сусіднє село, щоб оглянути коня якогось, що занедужав в його знайомого, а надвечір верне, «їдь», — сказав батько — і він поїхав.

Іде він довший час вузькою каменистою сільською дорогою і бачить нараз білу стежку, що оперізує з західної сторони Чабаницю, прилучається саме тут, мов дрібний потік до ріки — до сільської дороги. Та його кінь мудрий. Ось він і не кермує ним, а вже завертає він сам на білу стежку з сільської дороги, вгору понад яр. Пнеться, садить пильним кроком, ніби гордується гарним їздцем своїм, а далі звільняє крок. Ось ще під'їдуть якийсь час, і стежка сховається в ліс.

Ідуть що їдуть, а нараз стали. Перед ними ще біліє біла стежка, але — «куди веде вона дальше? — питає Гриць себе, — відки вибігає? До кого належить? Ніколи не їздив нею дальше, не знає її добре. Чи не в третє село від їхнього, себто Третівки? А може, лиш на які полонини? А може, в тім селі за Чабаницю і вона живе? Гей, Туркине, обізви-ся, там живеш?»

Все одно. От, праворуч, високо на Чабаниці, саме ось над білою стежкою видніє той «Білий камінь»-велет, під яким бачив її останній раз. Може, вона знов сюди зайде. З лівої — яр-пропасть, звідти не надійде. За яром — стіна сусідньої гори, так само не прийде.

Далі він не їде. Нема, відай, і чого, була б вже тут була.

Стежка дедалі чи не вужча, і нема часу. Скорше вже буде її тут вижидати. З тою думкою прив'язує коня до деревини праворуч на Чабаниці, сам лягає коло його і лежить. Як вийде вона з лісу на білу стежку, щоб відтак, може, як тоді, полізти під «Білий камінь», він побачить її зараз здалека. Буде йти проти нього, якщо в яр не спуститься. А там чого? Значить, хоч саяк, хоч так, він її догляне.

Кінь поскубує траву, а він лежить, прилігши плазом до землі, саме почерез стежку, спустившись геть аж над край пропасті; лицем же звернувся за стежкою до лісу. От і мусить її вже здалека бачити, як буде сходити до нього стежиною, мов східцями з лісу, крок за кроком... Гей, Туркине!.. я тут!

Жде...

Лісом іде легкий шум.

Колишуться ледве помітно ширококрилі смереки. Щось шепочуть, перешіптуються — урочисто настроюються. Здавалося, святкують... А там в долині, в пропасті, журчить потік, щось і собі приповідає...

Гриць роззирається, чигає, засягає гострим молодим оком своїм, мов яструб, у саму глибину лісу. Довго-предовго, терпливо дивиться, надслухує, чи не почує шелесту кроків яких, і дослухався, врешті, чого ждав. З лісу просто стежечкою до нього, може, двісті кроків перед ним, спускається легко, без шелесту... сама-саміська вона!

«Тихо!!» — неначе наказує деревина вокруги і сама лиш тихо колишеться: вона йде.

І справді — вона йшла.

Вона не дивиться ні вправо, в пропасть, ні вліво, на Чабаницю з «Білим каменем», ні рівно вперед себе, де плазом почерез стежку простягнувся він, мов змії, — а дивиться на свої ноги і йде. Пристроєна пишно, в шовкову спідницю, стан, мов тростина, гнучкий та тонкий. А личко між маками червоними, великими маками, а з-під них золоті ковтки-півмісячки. Туркиня.

Скрикнув би — та боїться. Вона зараз щезне... В нім аж серце б'ється.

Лежить, не рухається...

Але врешті треба. Стає на рівні ноги, здіймає капелюх і, склонившись низько, майже дотикаючись капелюхом землі, іде так в покорі схилений просто проти неї.

— Туркине!

Вона побачила. Скорше, ніж гадав, пізнала по коні, серцем відгадала.

— Ти тут? — питає і вже дивується бровами. Все така, як завше, він се вже відчув.

— Добрий день тобі, Туркине, коли вже себе так звеш, — починає він і випростується проти неї. Може, хоч сьогодні буде вона інша.

— Я прийшла тебе бачити, — каже вона просто і дивиться йому в очі, але знов бліда чомусь аж до уст. Він упав, кланяється, мов перед царівною.

— Не кланяйся мені стільки, мені доста раз. Лиш моїй мамі кланяються більше, її звуть панею.

— А тебе?

— Я — Туркиня!

— Чому ж вже так?

— В мене от, — каже і показує на золоті півмісяці в ухах, — турецькі ковтки.

— Хто тебе так охрестив? — питає.

— Люди в селі. Ти не чув про мене? — питає.

— Ні.

— Не буваєш в нашій селі в Б...?

— Бував щось разів кілька, звичайно ходжу більше на угорську сторону. Був раз і на храму в вашій селі, але тебе тоді не бачив.

— Або ти ніби знаєш? — каже і чогось заздалегідь усміхається.

— Чому смієшся?

— А чому би ні?

Він уразився.

— Гляди, — каже і морщить брови, — щоб часом люди не посміялися з тебе.

— З мене ні, — каже вона певно і гордо.

— Ов-ва! — наслідує він її.

Вона не зважає.

— А про тебе я, здається, чула, — обзивається відтак, — та лиш не бачила і не знала, як тебе звуть.

— Гриць, — каже на те він.

— Ти вже це казав, — відповідає. — Але ваше село велике і багато людей так зветься.

— Гриць... Гриць, — притакує він і вдарився по грудях. — Той, що має всі дівчата за собою, що гуляє, як ногами пише, що на все село найкраще на трембіті грає... той Гриць. Сеї зими буду, може, і в вашім селі, — додав потім. — Один мій товариш має там вуйка, і той переказував, аби він прийшов до нього, має для нього гарну і добру дівчину. Тоді гляди... — грозить він, а усміх ховається в нього під чорним вусом, украшує його лице.

Вона підсуває мовчки чорні свої брови і дивується його словам.

— Нічого. Будемо любитися.

Вона мовчить, а відтак обзивається:

— Чи ти також посвистуєш собі з тих дівчат, яких перестаєш любити?

— А що, — відповідає він. — Буду плакати? Хіба за тобою плакав би — бо ти он яка красна!

Вона подивилася на нього великими очима, а відтак, мов несвідомо, хапається за червоні маки і, витягаючи їх мовчки з-за ух, опускає на землю.

— А що роблять ті, з яких ти посвистуєш? — питає далі і впиває вигребущо в його лице свої чорні очі.

— Або я їх маю вчити? — відповідає. — І в них є свій розум, як і в мене свій. Мене ніхто не вчить. Неук я.

— Хіба ідуть світами, — каже задумливо, півголосом.

— Не журися ними, — потішає і, приступаючи до неї близько, заглядає їй мило в очі.

— З мене не будеш посвистувати, — відповідає нараз твердо, рішуче, та проте тоне, губиться своїм поглядом в його гарних очах.

— З тебе ні, — каже він впевняючим голосом. — Ти моя зозулька.

— Ти! — каже вона нараз понуро і простягає відпорно проти нього руки, так що її розпростерті пальці опираються об його груди. — Ти!!! — повторює ще раз. — Ти знаєш що?

— Знаю, — відповідає і сміється очима. — Ти красна, мов бояриня, і тебе я люблю!

— Ов-ва! — обзивається вона.

— Ов-ва? — повторює він запитуюче, і крізь його голос зойкнув жаль. — Гей, Туркине, Туркине, — додає він, погрожуючи голосом і очима, — щастя твоє, що ти красна, а то...

Вона хапається за уха і завважує, що цвітів нема.

— А он, на землі, — каже він нараз чомусь з покірною, що старається з'єднати собі її ласку.

— Самі випали? — питає ніби себе, не спускаючи з нього очей.

— Ти, — каже він далі, — така красна, що тебе одну я люблю.

— О... о... о! — викликує вона болісно і згинається по червоні цвіти маку.

— Не віриш?

— Що маю вірити? — питає і підсуває зчудовано чорні свої брови.

— Що тебе одну люблю.

— Мене?

— Тебе.

— І ти красний, — каже вона просто, — але мені тяжко на душі.

— Чому? — питає він щиро і нараз обіймає її за шию. — А он мені не тяжко.

Вона виховзується.

— З тобою мені тяжко.

— Зо мною?

— Так. Я прийшла тобі сказати, що більше вже не прийду.

— Та зате я прийду, — відказує він.

— Куди?

— Всюди — де ти будеш.

— Ба не всюди прийдеш.

— Прийду, як раз кажу.

— І до нашої хати?

— І до вашої хати. Та де ваша хата?

— Коло млина над рікою. Знаєш?

— До Іванихи Дубихи? — питає він зчудовано. — Так?

— Так. Вона моя мати.

— То гонорна пані, — відповідає і майже свиснув. — Здалека кусає.

— Моя мама богомільна, робить людям добре, саму правду любить.

— Та що з того? — обзивається він.

— Ніщо. І тихо в нашій хаті, лиш вона та я і святі ікони; красно так і люблю...

— Ще тебе в черниці дасть, — жартує він.

— Може, й дасть, якщо коли захочу.

— Як не посватаю.

Вона спаленіла.

— Чи підеш, за мене?

— Як захочу, піду.

— Ов-ва? — наслідує її знов.

— Ов-ва! — обзивається вона згорда, не споглянувши на нього. Нараз додає спокійно: — Іди собі!

— Піду, коли схочу, не розкажеш мені, хоч ти і Дубівна!

— А мені ліпше, як тебе не бачу, — обізвалася вона зі спущеними вділ очима. І з тими словами завертається, іде.

— Туркине! — кликнув він з жалем, бажаючи, а за хвилю опиняється коло неї. — Зозулько!

— Хочеш свиснути? — питає вона і прошибає його великим, допитливим, мов остерігаючим поглядом.

— Туркине!

— Іди собі! — майже молить. — Мені тужно, мені тяжко. Мені сто раз ліпше, як тебе не бачу. Грицю! Іди, іди собі! Мені так тяжко... іди!

— Дурна ти! — обзивається він.

— Гадаєш, я не кажу правду? — відповідає ї, станувши близько перед ним, дивиться великими щирими очима з блілого свого лица, і ще й додає: — І не вижидай мене більше, бо я вже не прийду.

— Прийди, прийди, зозуле! — просить він покійно і схиляється низько перед нею. — Прийди і закукай тут лісом, а я буду тут ждати.

Нараз, поки він спостеріг, спам'ятовся, вона відвернулася живо від нього і, не оглянувшись більше ані разу, розділила смерекові галуззя, пурхнула між них, мов та птаха, і зникла...неначе її й не було.

Він не смів чомусь піти за нею. Згадав її матір-паню, не хотів і її дразнити і остався, де стояв. Відтак вернув до коня, обняв, мов товариша, за шию, зітхнув, пождав коло нього хвилину, а потім, не надумуючись довго, протяжно свиснув...

Слухає...

Легкий-легесенький, ледве замінний шум колишеться воздухом, наказує мовчання...

Все мовчить, вижидає.

«Не прийду!» — долітає нараз звідкись згори до нього тремтячим любим голосом. А вслід за ним відбілося почерез яр на противній скалистій стіні, виразно умліваючи:

«Не прийду!»...

Збігла надолину додому, задихана, зворушена, кинулася перед святі ікони і молиться: «Господи, мені смутно! — жаліється, затискаючи, мов удержуючись від плачу. — Господи, мені смутно... Чому мені смутно?»

Вернувши скорою їздою додому, Гриць іде просто до білолицької Настки. Йому хочеться до когось пригорнутися, до когось притулитися, комусь сказати, що він любить Туркиню. Що вона така, що вона сяка... Що його серце болить... Що казала се... відповідала те — і багато такого іншого кипить в його грудях. Тому й пішов.

Настка ждала.

Вона все ждала.

Коли б і не прийшов Гриць, вона все на нього ждала, однаково його любила. Без відміни, і все радувалася ним.

— Настуне, голубко! — каже він сумно, тужливо і обіймає її. — Настуне, я дуже втомлений...

Настка тулить і голубить. Настка догоджає, вона не питає. Що він хоче, вона мовчки сповняє, завше добра, завше любя.

Тепер сидять обоє обік себе і не говорять нічого... Само мовчання говорить за них.

Він глядить задумано вперед себе на ліс і гори і нічого не бачить. На нього дивляться чорні очі з-під лукуватих зчудованих брів, горять коло лица червоні маки, дрижать в ухах золоті півмісячки, цвітуть любі уста.

«Туркине! — стогне, благає мовчки його стужене, зворушене серце. — Туркине! Чому мене не любиш?»

«Не прийду-у!» — відзивається в його слуху любий голос і замирає в смутній глибині спрагненої його душі. «Не прийду!»

— Поцілуй, Насте! — обзивається він нараз по якійсь хвилі твердим, якимсь приказуючим голосом і притягає повнолицю слухняну дівчину до себе й тулить. — Поцілуй!..

Поцілувала...

— ...Так... — каже вдоволено, встає живо, не оглянувшись за нею більше ні півпоглядом, і відходить...

* * *

Повідцвітали червоні маки, якими прибиралася ціле літо молода Тетяна. Настали понурі дні. Понурі, короткі і дощові. А в хаті Іванихи Дубихи, що стоїть межи горою і гучною рікою, панує майже заєдно півтемінь. То смереки, що здійснюються густими рядками перед хатою на горі, заслоняють вступ сонця і творять в ній понурість; в хаті перед іконою пресвятої діви горить, як звичайно у побожної Іванихи Дубихи, мале миготливе світельце.

Смутно і тужно тепер осінніми днями красній Тетяні. Мати за господарством та справунками в млині, лиш недовго пересиджує в світличках. Тетяна, прибравши їх рушниками, сушеними цвітами та килимами, не знає іноді, що з часом починати, так багато, здається їй, має його зайвого. Хоча й помагає матері в господарстві... клопочеться враз з нею... втім, все ж таки бувають у неї такі хвили... де здається їй... має його ще все забагато. Грубої челядинської роботи Іваниха Дубиха своїй одніській доньці не дає в руки, а туга за Грицем і потайна любов до нього підмулюють душевний спокій і рівновагу дівчини. Летіла би, як птаха, на гору до нього, він же кликав, молив лісом, щоб зайшла хоч раз ще. Однак вона не була. Щось, що було сильніше від неї, держало її вдолині, вдома, не допускало виходити проти нього.

Хотіла бачити — не йшла. Любила — не показувалася. Зачинила душу і ніби ждала чогось. Неначе боялася любити так, як була годна...

«А що, буду плакати?» — гомоніло його голосом в її душі, коли пригадувала собі розмову з ним та те, що дівчата, полюбивши, повинні мати «свій розум».

Так. Тому ж і в неї був свій розум, — і вона не виходила в ліс до нього. Не вірила йому. А он бідній Маврі як пішло життя марно-марнотою, і всі покинули. Нікого, окрім неї та її матері, не мала вона на всім світі. Та вона так не хоче. Ліпше не любити, якщо мав би він її забути, висміяти, що так дуже його полюбила, в його очах душу загубила...

І чомусь їй лячно, і чомусь тужно. Скільки не молилася, віри до нього в неї нема. Полюбить, покине, осміє і свисне! — остерігає заєдно якийсь внутрішній голос її серце. Так учила, остерігала Мавра, а Маврі вона вірить.

О!.. о!.. о!.. — виривався на саму таку лиш думку стогін з її грудей, і віра, хоч би й була на час, згасла без надії — не вертає більше. Думка нестерпна. Вона мутить її душу, від-

бирає спокій. Насуває смуток, розпикає душу. Вона, Тетяна Дубівна, покинена, осміяна. Вона — що її мати держить, мов цвітку за образами, шанує, пестить. Що все, чого б не захотіла, мала по волі. Вона ним покинена, а він посвистує на неї!.. Мов під невидимим тягарем якогось незрозумілого їй самій страху — угинається Тетяна, терпить і умліває душею.

Так часто, так густо. Тому зачинені її уста мовчать гордо, не признаються нікому про біль і рай в душі. Прийде він або старости від нього, вона заговорить, все розкаже. А коли не так, нехай все в ній згасне.

Іншими днями знов Тетяна, мов той лід весняний, тане. До себе усміхається, радіючи цілою душею. Він її любить! — красний та пишний, мов орел літає. А все її любить, душею в'ялить. Грицю, Грицю! — кличе її молода душа, простягає тужно свої чисті крила, тріпочеться надіями, усміхається щастям; коли прийде сам?

Сам!

На своїм дорогім, як вугіль чорнім коні. Прийде, поцілує, стане перед матір, скаже те, що треба, заповість їй щастя.

Та не спішить Тетяна лісом до нього, а біжить до Маври.

«Казати? Оповісти? — питає її непевний голос. — Розповісти Маврі? Зрадитися? Чи радше примовчати, аж настає не час...»

Ні, ліпше мовчати. Не зрадитися ні словечком. Радше буде сама ждати, мовчки щастя виглядати, любити тайком, а промине час, він пришле сватів, і все буде добре. Мати її віддасть за нього. Вони полюбилися, і вона упросить матір віддати її за нього.

Та не спішить Тетяна до нього, а спішить до Маври.

Хоч і не розкаже їй про свою любов, то Мавра знає різне, розуміється на всім, бувала в світі, знає ворожити, споминає іноді і про любов... легше якось буде.

Ідучи одного разу лісом з такими ось думками, завертає Тетяна в сторону, де видніє Маврина оселя, і... врешті входить до неї.

— Мавро! — кличе живо. — А он я до тебе в гості, хоч і не неділя, та в нас в хаті тужно якось часами і сумно, а іноді аж... силує вийти... хоч би й до тебе! — Із тими словами тупиться дівчина до старої приятельки, неначе бажає, хоч і не свідомо, пестощів і любові.

— Мавро, бачиш, я тут... тож за те обійми, попести...

— От і пригадала! — відповідає Мавра, та проте пестить і голубить свою доню.

— Чому не приходила? — ставить питання. — Забула вже Мавру? Полюбила якого хлопця? Нехай їй усе розкаже, все, що б лиш не знала. Вона ж лиш її має. Її одну на світі, її одну над усе. Більше... кого їй любити? Хто бідною жінкою журиться? Довкруги неї лиш ліс, ліс та гори. А он нині зранку хлопці знов зверещали. Прилетіли злобні, на хату знов спали: «Татари ідуть!» — зверещали. В двері нагрімали і, заки вона з печі зізла, й пощезали. Кого їй любити? Кого там пестити, як не її, зозулю, зозулю біленьку!

...Тетяна сміялася.

— Страхали знов татарами?

— Так, злетіли звідкись і ну ж бити в двері. «Відчини, Мавро, бо татари йдуть». Стільки часу оставили, що хіба закласти, поховати зілля, щоб не розтрусили.

— Багато сього літа зілля назбирала? — питає Тетяна і обзирається по закутках, де стара приятелька держала насущене чародійне зілля.

— Та доста.

— А он там на печі, що се за зілля? — спитала цікаво

Тетяна. — Я ще не бачила його в тебе, ще на сім не знаюся.

— Тото зілля? — питає стара сухо.

— Тото. Від чого воно, Мавро?

— Від усякого лиха, — відказує знов сухо стара, — воно з-під «Білого каменя».

— Та від якого ж лиха, Мавро? — допитується дівчина, придивляючись уважно листю зілля...

— От, від лиха... — чує знов те саме. — Даси напитися, то й переможеш його. Переможеш сном, і вже його не буде. Воно дає сон... — додала відтак вже приязніше. — Не можеш ночами спати, звариш, даси напитися, і хоч би як, а мусиш уснути. Мабуть, і мене тим зіллям напоїли вороги тоді, коли мою долю порішили і з-поміж себе викинули. Винесли в сні з шатра, і я нічого не чула. Деякі в нас розуміються добре на зіллі. Ще й до них, як треба, примовляють. Гей, гей, зіллячко! — додала і усміхнулася чудно. — Мавра також знається на нім. Лиш собі не вари, доньцю, — остерігала, — хіба тяжкому ворогові. Та ще й знай, коли його копати.

Говорячи отак та пояснюючи вплив сили зілля, вона неначе ще щось затаювала, та Тетяна про те й не допитувала далі.

— Коли його копати? — спитала лише.

— Коли? — повторяє Мавра. — Ось послухай, як і коли, лише не забудь. Другий раз не скажу. Для себе будь-коли, самотно, з водою в роті. До схід сонця водою налий, сама без сусідів горшків звари, глечик не кивай, а все мовчки. Так для себе. А проти лиха — інакше.

Тетяна усміхнулася.

Мавра погрозила.

— Не смійся, дівче, — додала поважно, — а краще затям. Може, я загину, ти одна запам'ятай! Чому тобі не знати? Тобі нехай не придасться, а знати все добре. Ось і знай, проти лиха... в неділю рано укопай, в понеділок положи, у вівторок вари, в середу рано напій, то і гей-гей який сон лихо захопить!.. — і аж заспівала, тріпнувши пальцями. — Гай, га-й! — і розреготалася. — Ой! — кликнула відтак з жалем. — Коли б я була те зілля тоді мала при собі, як він казав мені, що я одна всьому винна, та ще і свиснув — не була б нині Мавра сама по лісах, сама на всім світі, а була би між своїм людом, з своєю дитиною... ет! — додала гірко і урвала.

— То й що, Мавро? — питає Тетяна, і її очі створилися нараз широко, тривожно.

— То нехай був би хоч зо три дні переслався, як уже не що інше...

— Мавро! — крикнула дівчина з відразою, зморщивши люто чорні брови. — Гріх, що ти говориш!

— Може, і гріх... — притакує Мавра твердо. — Але і мене молу збавляти, порізняти з чоловіком також було гріх.

— Мавро... ти його любила? — обзивається знов Тетяна з несвідомою обороною в голосі, і сама не знає, чому їй ввижається той, кого вона любить, Гриць.

— Любила на свою біду та на своє горе. Правда, що любила. Ліпший був, як Раду. Та що мені з того? Тепер нема ні його, ні дитини, ні Раду, ні родичів — нікого. Тетяно, Тетяно, — додає сумно, — що ти, доньцю, знаєш, що значить у грудях в жінки жаль. Він ваги не знає... І най бог боронить, щоб ти його зазнала хоч би і здалека. Ти збожеволіла б, — остерігає Мавра і накладає люльку.

— Я збожеволіла б, — повторила Тетяна стиха і вже замовкла, зморщивши, як перше, брови над чолом. Нараз — станувши близько перед старою циганкою, каже:

— Мавро!

— Що, доньцю?

— Ти багато знаєш...

— Хоч не так багато, а що треба — знаю.

— То скажи ж. Чи вже всі такі, як один той був?

— Котрий?

— Що ти його любила, а він тебе... зрадив, свиснув за тобою?

Мавра дивиться на дівчину, мов на малу дитину, прижмурюючи очі, і відповідає:

— Хіба відтепер вродиться, що такий не буде.

Тетяна неначе умліває на ті слова. Сідає мовчки знов на лаву і більше не питає. Зате Мавра не мовчить.

— Доньцю! — каже нараз і дивиться пильно на дівчину. — Чому ти від якогось часу забуваєш про стару Мавру? Г-а?

Тетяна стискає зуби.

— Не любиш її вже?

— ...Люблю.

— А більше нікого не полюбила? Г-а-а? — питає і па-кає з люльки, а чорними очима пронизує біле лице тої, що «одну» її любить. ‘

В Тетяні на той запит щось буриться, щось здійсмає гордо голову, що досі перед старою слухняно хилилося, корилося, мов перед невидимою чорною силою, що намагалося взяти верх над нею.

— А хоч би й полюбила? — питає нараз і дивиться неустрашно просто старій ворожці в очі.

— Тоді не вір!

— А як повірю?

— То відтак не жалуй! — Останнє слово вимовляє Мавра майже з погрозою.

— Я не пожалую.

— Посилав уже старостів? — питає Мавра замість всього і знов пронизує дівчину оком аж до глибини душі.

— Ще він їх пішле.

— З нашого села який?

— Ні.

— Здалека?

— Не знаю. Нічого не знаю.

— І ти його любиш?

— І я його люблю.

— Кажеш — він тебе посватає?

— Він мене посватає.

— Коли?

— Не знаю.

— Сеї осені?

— Не знаю.

— Тетяно! — остерігає Мавра з щирою строгістю і грізно киває пальцем. — Тетяно!

— Що таке? — опирається проти чогось у голосі старої Маври молода дівчина.

— Уважай, Тетянко!

— Він же мене любить!

— І ти його любиш?

— І я його люблю.

— І не з нашого села він?

— Не з нашого.

— А мама про те знає?

Тетяна зворохобилася. Сама думка, що в її любові до Гриця хотів би хто стати на сторожі або перешкоді, зворушує її нараз і настроює бунтівниче. Вона тупнула ногою, як чинила в дитинстві, коли не сповнялося її бажання, і відвернулася люта.

— Їй — мама! — крикнула роздразнено, — нащо ще й мамі знати. Він пришле вже в час старостів, тоді й дізнається. А тепер не треба.

— А як тебе хто інший посватає сеї осені?

— То не піду, — відповідає рішуче і гордо.

— А як мама скаже?

— Мама не скаже.

— А як присилує?

— Мавро! — кинулася до неї дівчина з неописаним роздразненням, немов хотіла її вдарити, а очі в неї заіскрилися люто. — Мама не присилує!

— Ні, ні, доньцю, — утихомирює затривожена роздразненням дівчини Мавра, як за дитинячих її літ. — Мама не присилує.

— І ти допоможеш, Мавро? — просить Тетяна, приказуючи.

— І я допоможу, доньцю, вмовлю маму.

— Доки він старостів не пришле, Мавро?

— Доки старостів не пришле.

— Хоч би і другі прийшли і мама силувала? — питає Тетяна з притиском, ніби забезпечуючись відтепер Мавриною поміччю.

— Хоч би і так, дитинонько. Але не журися. Не час тим журитися.

Тетяна сідає близько коло печі, де тліє кілька вугликів, і мовчить.

— А хоч багатирський син він? — питає по якійсь хвилині знов Мавра.

— Авжеж, — відповідає Тетяна згорда, і її голос застерігає собі заздалегідь іншу думку в старої приятельки, як ту, що він багатирський син.

— А красний?

— ...Ну-у-у! — відповідає лиш молода дівчина з притиском і підсуває брови, відтак додає: — Такий, мабуть, лиш твій був, Мавро...

— Нехай бог боронить, щоб такий вже вдався.

— Красний — кажу, Мавро.

— Я чую, доньцю, — відповідає Мавра і хитає жалісливо головою. — Тому я пропала, — додає, майже співаючи, півголосом. — Душу за ним дала — за його очима.

— За його очима... — повторює розміряно, задумано Тетяна.

— А як його звать?

Тетяна вагається, відтак махає рукою зневажливо і бай- дуже додає:

— Подибала раз...

— Раз? І вже полюбила?

— Раз, і другий, і третій, а четвертий полюбила.

— Тайком?

Тетяна мовчить, спустивши голову.

— В млині? — розпитує, розгребує дівочу тайну Мавра.

Тетяна знову потакує мовчки головою, а відтак заперечує.

— Не хочу правди сказати.

— Тетяно! — остерігає Мавра, майже молить. — Кажи, най присилає старостів. Сама не виходь до нього!

— Сам пришле він сватів, — обзивається твердо дівчина.

— Най бог помагає. І далі стережися, Тетяно! Бо хто, донько, любить, той не раз і губить, — додала пророче.

— Губить, — повторює ледь чути шепотом Тетяна, а відтак вмовкає...

Тишина... Мовчанка.

Мавра, задумавшись, пакає люльку, а Тетяна знов бореться з чимось, мовчить якийсь час; відтак кидається до Маври, тулиться до неї і благаючим голосом допитується:

— Мавро, чи вже справді всі такі, як ти передше казала?..

Мавра відзивається твердо, мов камінь, що, впавши в воду, повороту не знає:

— Хіба відтепер вродиться — що такий не буде.

— Мавро!!

— Доньцю моя дорога, як ти ніколи не вірила Маврі, то сим разом повір! Ти в мене одна на світі...

— В нього щирі очі... я його люблю, — відповідає і ніби бореться молода дівчина з недовірливістю старої няні.

— Любиш, доньцю? Любиш? — відказує сумно Мавра, — Тож люби щасливо, бо я — одна на всю гору, на весь ліс, на всю самоту, далеко-широко одна та й одна.

Зворушена вертає осіннім тихим лісом Тетяна, і вже не йде до Маври, її болить, як Мавра заговорить про них а з тим і про того, якого й не знає.

Не піде. Не добре їй з Маврою. Що б і не порушив, вона на все кидає тінь. А Тетяна любить. Вона знає Гриця. І він її також любить. Своє добро вони знають.

Вона вижидає дома старостів від нього. Іноді і молиться. Колись він лиш надїде — говорить її серце — чорний кінь зарже, і він увійде в хату. Здійме капелюх, як не раз вже в лісі, і, вклонившись покірно, скаже: «Я прийшов, Туркине! Тебе одну я люблю, одну на всім світі».

Куди б не ходила, за що б не бралася, а в її душі грає одна і та сама пісня: «Гриць її полюбив, а вона Гриця...»

Звільна минає день за днем осінь, наближається зима — аж і настала врешті. Біла, чиста і морозиста. Пушистий іній угинає сосни, а груба верства снігу застелила білу стежку. Весь ліс, куди не глянути, прикинувся на час в якусь білу мрію...

З-під густих смерек, обтяжених білим снігом, саме над яром в'ється прозора-синявою гадючкою дим із Мавриного коминка. Вона зимує...

* * *

Поволі проходить молодому Грицеві осінь і зима. Зразу виїжджав іще за красною Туркинею, та пересвідчившись хутко, що вона держить слово, не являється, як приобіцяла, що «не прийде», він аж посумнів. «Якби любила, то виходила б, — говорив заєдно, — хоч раз один, а все-таки вийшла б, показала би — щоб бодай побачив, поглянув на неї. А то затялася і ані раз». Холод, мороз витають по горах, а Гриця все ще видно від часу до часу на чорнім коні, як кудись жене і вертає повільним кроком сумно. Лиш як морози почали на добре притискати, а далі і сніг налягати на широкі вітах смерек білою вагою, перестав він вижидати дівчину в лісі. Тим часом туга загніздилася в його душі, скільки не розважувала її несвідомо своїми пестощами, щебетанням та слухняністю білолиця Настка. Гриць мов не той вже, що був. Посмутнів. Старостів до Тетяни він також не може слати, бо в його сусідстві живе Настка і він не хоче її смутити. До того й батько його не хоче землі відділити — каже ждати... з женячкою ще не квапитися, і він мусить батьковій волі піддатися. Та ждучи отак і плакаючи в серці бог знає які надії про Туркиню, він все-таки не перестає, розвідуючись тайком про Тетяну, — заходити досхочу до синьоокої Настки, віддаватися тому почуттю, що його в'язало з нею і держало при ній. Він неначе міцніє душею, зачувши тут і там між товаришами, що вона, крім нього, — що гуляє, мов ногами пише, — не бачить іншого в селі, в'яне за ним серцем і до смутку любить...

А Туркині не видно.

Однак не така вже кров у Гриця, щоб він довго з тугою в серці возився. Одного поранку осідлав свого чорногривого коня і подався в село, де жила Іваниха Дубиха з своєю гарною донькою, їздить там по селу, вдаючи, що за справунками, а за Іваниху Дубиху все попри те розпитує. Чи горда вона дуже і неприступна? Строга дуже пані?

— Горда дуже, — кажуть, — і строга, а для своєї доньки то, здається, чи не самого боярина вижидає.

— А донька? — питає.

— За жодного не хоче й чути. Досі відмовляє всім як одному, — розказують. — Каже, що не «по душі» і не хоче.

— От жвава, що й бідних любить, — вихопилося якось Грицеві з уст.

— Та яке там вже «любить»! На жодного, а на бідного вже й тільки не дивиться.

— А гарна яка? — допитує далі Гриць, вдаючи, що не знає дівчини.

— Сам вже придивися, — подають у відповідь. — Поклонися їй низько, поглянь на брови, тоді осудиш власними очима, хто така Дубівна, хто така Туркиня.

В Гриця аж загоріло в душі. От його Туркиня — спалахнуло в думці. Добре кажуть: на жодного не гляне. На нього вона дивиться, ота Дубівна, до нього ласкава, прекрасна та Туркиня.

Дивиться? Грицю, Грицю... уважай, що дієш! «Гадаєш, я зараз для кожного?» — пригадуються йому її слова.

«Я не для кожного...»

Та Грицеві байдуже про слова дівчини. Він її любить. І щось здійсмає в молодому хлопцеві гордо голову, неначе упоминається про своє право... а все інше йому байдуже. «Для кожного, не для кожного, а його вона буде! Ще не було такої, що йому оперлася б». І їде Гриць впрост відважно сам до Іванихи Дубихи. Хоч побачить Тетяну, слово-два питає. Може, вийде з хати...

Вийшла Туркиня, спаленіла і здивувалася бровами. З шапкою в руці стоїть Гриць перед нею.

— Я прийшов, Туркине, — каже він покірно.

— Гаразд, — відповіла вона і всміхнулася очима. А за нею мати — висока, строга... в чорному одіта.

— В яких справах, молодий газдо? — запитала сухо і прошибла холодним оком Гриця і доньку.

— Не питали зранку люди тут за ним?

— Не питали, — ще зимніше відказала.

— Чоловік та й жінка...

— Не питали, кажу! — З тим і обернулася і ввійшла У хату.

— І ти, донько, входь, надворі не гайся! — так прийняла його Іваниха Дубиха — і більше її не бачив.

— Іду, мамцю... — обзивається слухняно Тетяна, а сама з місця не рушається.

— Вийди, де лиш захочеш, я усюди прийду, або хоч до церкви, — просить Гриць, вклонившись знов покірно. — Разом посумуємо, разом поговоримо.

— Не вийду. Навіть і не жди, — відповіла твердо.

Він жде хвилину, мне шапку в руках, потім озивається:

— А в ліс весною прийдеш? — питає і з тими словами схиляється перед нею, дотикаючи сим разом шапкою самої вже землі.

— В ліс весною прийду. А тепер вертай.

— Як зазеленіє, — притримує Гриць, а сам аж губить очі на її чорних бровах, на усміхнених устах, на всій її красі.

— Як зазеленіє, — повторює вона і знов усміхається.

Гриць кланяється.

— Спасибі, Туркине, що ти вийшла з хати, що сказала слово, спасибі ще раз.

— Спасибі тобі, що додержав ти слова — та проте вертай — мати не жартує...

Відлетів Гриць на чорнім коні, і тихо стало коло хати, лиш на часок, ніби десь на спогад там комусь, остався тупіт кінських копит у воздуху.

«В ліс весною прийдеш?» — повторює Гриць в себе вдома заєдно своє питання, тоне в нім, куди б не ходив, за що б не брався.

«В ліс весною прийду!»

«Як зазеленіє...»

«Як зазеленіє...» Господи боже, от Туркиня і любить!

«Весно, прийди! — тужить, молить німо його молода грудь, зітхає гаряче його серце. — Весно, прийди!..»

Повеселів Гриць. Обіймає Настку, тулить і голубить з потайного щастя синьооку її. Вдоволяє батька-матір, а сам до себе усміхається. В ліс весною прийдеш?» — питає його серце.

«В ліс весною прийду».

«Як зазеленіє?..»

«Як зазеленіє...»

Зеленійте, сосни!..

* * *

Весна настала.

Стоять смереки рівними зеленими хоругвами, вітаються шумом, клоняться коронами одна другій, а все тому, що от весна прийшла.

Цвітуть вже і цвіти, колишуться і дзвінки коло скал, каміння, а все в честь весни, все в честь її повороту.

Порозпукувалися вже й маки молоді Тетяни, і от-от незадовго вона їх зірве вже, завітчається ними, поспішить зеленим лісом прудкими ногами до старої Маври або й далше...

* * *

Одної такої чудової весняної днини пустився Гриць в полонини оглянути худобу, деякі колиби та на приказ батька вибрати кілька кращих штук худоби на продаж. Переходячи через село на противну гору, де саме простягалися полонини його батька, подибав по дорозі старого, з дитинства вже йому знаного діда Андронаті, що все раз на кілька років являвся в їх селі і поступав до їх хати!

Заходив — як по що. Часом з ложками на продаж, іноді впрост по милостиню, іноді впрошувався на сам відпочинок, а все поступав. Побачившись тепер з циганом старцем на пустій дорозі, Гриць поздоровався з ним, задержався.

Старець циган прилучився до молодого хлопця, і мало-помалу оповіли собі обидва, як їм живеться, що перебули за час, не бачившись, і все таке інше з життя.

Старий циган розказав Грицеві, що волочиться вже до двадцяти років на світі, лише глибокою зимою опиняється в Угорщині, недалеко пусти, де тулиться коло інших циганів. Жінка в нього померла ще перед двадцятьма роками, недовго по утраті однісінької доньки, яку постигло нещастя, і вона або вмерла, або, може, тиняється де по світі. Дитині тієї доньки, щоправда, поводитьсь добре, говорив він, не дивлячись при цих словах на молодого хлопця. А його лиш та одна думка при житті держить, що він колись коло тої дитини затулить очі. Але поки те буде, він мусить волочитися по світі, а як настане час, що його внук одружиться, тоді він прийде до нього й остане.

Зимою перед роком, — розказував, — переходив він тутешні села, збираючи милостиню, бо цигани, коло котрих тулилися звичайно, посварилися між собою і погнали його шукати хліба в світі. Але який вже в нього заробіток, відколи не годен смиком по струні водити, ночами пересиджувати, по весіллях грати? І заманило його й оцим селом піти, де бачив останній раз свою доньку: але жалувал. Зайшовши в ліс якоюсь стежкою, куди, здавалося йому, дорога ближче, — він заблудив. І хоча впрошувався до якоїсь там хатини в лісі, все-таки не дістався до тепла і мало що не загинув в снігу з голоду та холоду. І вже відтоді живе зимою в долах. Але він вже ослаб цілком; чує смерть за собою. І здається йому іноді, що господь держить його лиш тому на ногах, щоб він іще прислужився в дечім своєму внукові.

— В чім? — спитав Гриць.

А от се трудно означити старому дідові... Але так йому ввижається. Окрім того, хоче йому на весілі заграли на скрипці, хоч і старечими пальцями. Славний музика Андронаті заграє йому ще на весіллі... потім... нехай би й зараз помер. От що!

Розказуючи отаке, старий дивився з-під брів вигребушим оком на молодого хлопця, як той здорово, мов олень, гнав вгору і, щоб не оставляти старого поза собою, від часу до часу присідав на землю та, ждучи, придивлявся байдуже на тяжкий крок старця і на його самого.

— Тебе, синку, я оце третій раз бачу, — об'яснив далі старець молодому. — Ти, мабуть, не маєш родичів?

— Кажуть, «ні», — відповів коротко Гриць, що не любив, як йому згадували, що він годованець.

— Але тобі добре? — допитувався цікаво старець; і немов лиш ждав, щоб слово «добре» перейшло уста молодого.

— Та добре, — чує знов коротку відповідь.

— В багачів живеш?

— Та ніби в багачів, їсти, пити маю, одежі гарної також старають, коня найкращого з стада також дарували... — і, не докінчивши думку, вмовк.

— А чого недостає тобі ще? — питається старець і усміхається. — Любики?

Гриць махнув рукою.

— Є, — каже, — їх доста, де б не захотів. А з-помежи тих є вибрані дві.

— А багачки? — розвідується знов старець, і його очі загоріли захланністю.

— Та — ніби багачки. Чорнява, кажуть, багачка, то, може, й не схоче її мати дати за мене; але синьооку, біляву, мої родичі хочуть, а мене її родичі. І добра вона і непогана; якраз, кажуть, мені під пару. Зрештою, бог знає, котра мені суджена. І котра буде, то буде. От... — і махнув при тім слові зневажливо рукою, — всі вони однакові.

— Що? — питає старець і розтуляє уста, бо часом не дочуває добре.

— З того всього я пішов би в світ! — каже.

— Куди? — аж крикнув старець.

— У світ.

— У світ? Як той циган? От-то, і наговорив. Бідувати, як я?

— Е, ні, — як ви по милостиню; а так собі, щоб бачити світ. Навкучилося межі горбами. Так, діду, іноді мене тягне деінде в світ, — говорить майже з тугою Гриць, — що господи боже! Отже, ні.

— Дівчат шкода? Що? — спитав старий і розсміявся.

— Може, і шкода тої, з чорними бровами, — відказав Гриць просто. — Вона ніколи не навкучується. Все тебе ніби чимось новим годує. Щоправда, діду — гарна дівчина.

— А я тобі кажу, синку, все пусте. Гарна чи негарна, біла чи чорнява — як багачка, то бери! Дуже гарної навіть стережися. Буде за другими спозирати, — приучує старий.

Гриць розсміявся.

— А я від чого буду? — спитав. — Але вона гарна, мов боярська дочка. А білява зате люба і догоджує. Що б не захотів я, вона вже зробила. За тими двома хлопці голови дають. А я ще не знаю, котру посватаю. Жаль одну покидати, а шкода і другу лишати. Гей, Туркине, Туркине! — кликнув нараз тужно. — Ти в душу запала, а сама, мов чарівниця... добре заховалася! Гей, дівчата, злийтеся в одну, і я вас посватаю!

При тих тужливих, а zarazом і гарячих словах розсміявся старець прикро. Йому пригадалася ніби давня якась казка, нещасна любовна пригода його доньки Маври. І Раду свого лютого любила, і мадярського боярина любила, а сама одна осталася... в світі десть пропала...

— Одну люби, синку... — перестерігає поважно. — Одну люби, та широко.

А далі і сам умовк. Ніби боїться свої слова пояснити, удовіднити [23], щось розказати, що на уста рветься. Мовчить, щоб не відіпхнути від себе дорогого хлопця, не відстрашити чим навіки...

— Мабуть, білу посватаю, — обіззався нараз сам Гриць.
— Дарма, що чорнобриву, може, й більш люблю. І де вона? Хто її вдержить? Вона... тут і там, тут і там, а хочеш її обняти, до себе пригорнути, вона «не для тебе». Бог знає, як то ще буде. За білявою стариня потягає, а чорняву я один лиш знаю. Ми любилися потай, сходимося в лісі... Туркине, вижди! — гукнув тужливо, незважаючи на присутність старого, мов був сам-один на горі. — Вийде, як зазеленіє!.. А от вже і зеленіє, — додав, звертаючись до діда, якого ніби лише ще в останній хвилі спостеріг. — А ти!.. У-х! — кликнув удруге тужливо з усієї груді, а відтак, тріпнувши капелюхом до землі, кинувся і сам на траву.

Старець доліз до нього і станув, відпочиваючи.

— Любитесь потай з чорнобривою? — спитав.

— Сходимося все в лісі. До хати стара ще не приймає, чигає над нею, як вовчиця, навіть говорити не хоче! Тож ми лісом криємося.

— Зле, хлопче, — перестерігає знов старець і тоне в якихось думках. — Зле. Стережись. Світом ідуть прокльони, може й тебе хтось з жалю за нею проклясти.

— Але-бо і красна! — пояснює Гриць, не зважаючи на слова старого, і, станувши блискавкою на ноги, суне з чола свавільно капелюх набік. — За нею всі хлопці гонять. Але я, татку, — додає гордо і щиро, неначе вдоволяє щось у собі, піддаючись його бажанню говорити, — я один буду її мати. Красна, — кажу, — і як дика коза шмигає по лісі; ми тут і любимося.

— А я, синку, тобі лиш одну раю, — обіззався знов старець, опершись перед молодим на палицю, і думав. — Одну, та щиро любити, двох не голубити. Воно потягає гріх за собою, аби як чоловік себе хоронив. — І зітхнувши якомсь тужно, він нараз спитав: — Як їй на ім'я?.. Не з циганів вона, коли чорнява?

Гриць розреготався.

— Ото вгадали! — кликнув. — Самі вилізли з шатра, та і другого би там упхали... — і знов розсміявся.

— Не глузуй з циганів! — остеріг старий якимось лиховісним голосом, — бо ще не знаєш, з якого й ти роду. Ади — в світ тебе тягне, дарма що хліба-солі маєш. А що далі буде, ти ще не знаєш. З лиця, — каже, — правда, ти білий, але хто твоя мати, хто був твій батько? Циган чи боярин — ти не знаєш.

Хлопець скипів.

— Мовчи, цигане! — кликнув. — І не обзивайся більше. Я як улючуся, скину тебе з гори, що й не стямишся. Ади... — додав погірдливо. — Йому моя мати нагадалася. От-от! — і аж свиснув з якогось обурення. Але хутко успокоївся. — Моя чорнобрива любка, — додав, — се «Туркиня», діду. Знаєш її? Чув про неї? Ти, мов та сновида, по всім світі лазиш! — і знов розсміявся.

— Не знаю. Але, як хочеш, розвідаюся... і, може, ще тобі коли в пригоді стану. Але знати не знаю...

— Та вже ж... Вона з циганами не братається, — вколов Гриць бутно діда.

— Ні, — каже покірно старий, — лиш любиться.

Гриць не зрозумів і вмовк. Йому стало ніяково від циганових слів. Не зрозумівши їх, не хотів більше питати і чомусь споважнів.

— Коби я знав, коли будеш справляти весілля, я приволікся би, — заговорив ще покірніше дід. — Я здалека б, здалечку, синку, — тягнув чимраз покірніше, майже до землі склоняючись, — здалечку, здалечку... лиш дивився б і не надивився. Але де вже мені старому, та ще й бідному старцеві бачити, як жениться багатир з багачкою!..

— Восени, — перебив йому гордо Гриць, — сеї вже осені, — говорив мов до себе, — буду женитися. Прийди, як хочеш. Бідних у нас милують, чому б старого цигана ні? Зі скрипкою прийди...

Старець покірно склонився.

— Так я й хотів би.

Гриць стояв перед ним, молодий, красний, і дивився понад голову старця далеко вперед себе, над ліси і гори, неначе виглядав когось.

— Що визираєш? Над чим розважаєш?

Гриць здвигнув плечима.

— Я про чорнобриву, діду... — признався. — Так мене обмотала, що з гадки не сходить, та хто знає, чи буде моя...

— Якби я ворожбит, то поворожив би тобі, хоч би і на горбі, — відповів старий, притримуючи хлопця, щоб на нього надивитися. — А так хіба стану тобі, може, коли в пригоді... між дівчатами, щоб не дуже вже ними турбувався.

— Ов-ва!.. — закинув Гриць... — Мені їх не страшно. Зроблю, як схочу.

— То хіба заграю тобі на весіллі, поки умру...

— На весіллі, — повторив з вимушеним усміхом Гриць.

— Як бог дасть. Тобі одному ще заграю. Я рад би, щоб ти став першим багатирем у селі. Знаю тебе з дитини, а родичі твої були для чужого старця милостиві. Тому я рад би... хоч бідний... чужий циган... рад би, — і тут, урвавши, опустив нагло стару голову на груди і вмовк.

— Може, й буду колись багатирем, — обіззався Гриць, — не знаю. Кажуть, багатству чорнобривої в нашій селі рівні нема, тому хто знає, чи за мене дадуть.

Старий зачудувався.

— Чим вона найбільше багата? — спитав.

Гриць видивився на нього.

— Чим? — а по хвилі розсміявся. — Чорними бровами... — відповів.

— Ой, як та чарівниця? — спитав.

— Чарівниця, діду.

— Стережися, сину... Чорні брови мають силу.

— Кажуть — мають, — обзивається Гриць і знов сміється. — Та я її не боюся, коби лиш за мене дала її мати...

— Чарівницям, кажуть, — пояснює далі поважно дід, — треба всю свою силу віддавати, інакше вони беруть верх над чоловіками; бодай в нас, циганів, стережуться їх.

— Я один не боюся їх — і все буду робити, як схочу. Грицеві не доросла жодна... зрештою і біляву маю... Не їм я піддамся, а вони... мені. — З тими словами став крутити вус і, ніби усміхаючись, чомусь чимраз більше поважнів.

Мов перед двадцятьма роками, коли Андронаті стояв з білим внуком на руках на верху, роззираючись по розкиданому селу, щоб доглянути хату багатиря, і не находив її, так, здавалося, глядів тепер сам Гриць надармо понад ліси і гори, ніби роззираючись за своєю долею, що мала йому прибути від одної з дівчат.

Та в тій хвилі пронісся звідкись понад верхи, як і перед двадцятьма роками, голос трембіти, смутний і протяжний.

Гриць спинився.

— Се на смерть? — спитав старець.

— Не знаю. Мабуть... — відповів хлопець і нараз прискочив кроку. Хоч і як він звик до звуків трембіти, любив їх, а в тій хвилі вразили вони його болюче.

Старець, не в силі держати з ним кроку, задихався і станув.

Гриць спинився на хвилину.

— Я лишу тебе, синку, верну в долину. Не годен дальше.

— Ідїть, — відповів Гриць, — я спішуся... бо мене в полінині ждуть.

— Іди, синку, іди з богом! — відказав старий. — Рад, що бачив тебе, а далі нехай орудує божа воля.

— Побачите ще на весіллі, — потішив Гриць широко, і нараз, мов на внутрішній приказ, зняв покірно капелюх і схилився низько перед старцем.

— Поблагословіть, діду, ще перед весіллям! — просив. — Хто знає, як випаде, чи встигнете на час прибути. Поблагословіть, ви старенькі.

Старець аж затрясся зі зворушення, захлипав.

— Благословлю тебе, синочку, — промовив розжалобленим голосом, — благословлю з усім добром і щастям — а не забудь свого діда...

— Не забуду, татку!

І пішов Гриць. В душі ніс не то смуток-тугу, не то стісненну радість, а все з думками про весілля. Відтак станув і поглянув в долину. Де був його — як називав себе — старий дід.

От був ще.

Старець сходив чимраз нижче, чимраз нижче між хати в долину, доки не згубився цілком...

Неповоручно стоять гори навкруги, неповоручно густі ліси. Лиш хижуні, розпростерши крила, розкошують під небосклоном.

* * *

Минула вже перша весна, пишаються вже ліси, гори в ясній новій зелені — настає літо.

Вже четверта неділя, як виїжджає Гриць на своїм чорнім густогривім коні в ліс за Туркинею і не діждеться її. З надією

виїжджає, з сумом вертає. Може, засватали її М'ясницями, думає часом неспокійно, а може, і віддала мати десь далеко звідси, а він нічого не знає, від нікого про неї не чує, — ніхто нічого не каже.

В його серці розігралася туга. Туга широкою струєю, і як вже ніхто інший про те не знає, то чорний кінь його один певно знає. Вижидаючи її отут лісом нетерпливо, він іноді і годину стоїть, спертий на нім, задумавшись або виспівуючи тужливу пісню, або знов надслухуючи шелесту, що заповідав би її присутність у лісі, або виграває на сопілці. А вкінці, знетерпеливившись, сідає на нього і жене скорим кроком куди-небудь на розраду, а бодай до щебетливої, слухняної синьоокої Настки, котра відтак все лагодить. Так і нині.

Спершися на свого чорногривого друга, він дивиться острим оком, мов яструб, на ту білу стежку, що простягалася з гори з зеленого густого лісу хилком проти нього.

«Прийде вона?» — думає.

Не знати.

А он сонечко вже хилиться з полудня чимраз нижче, а її ще нема.

Вже всіх яструбів, що плавали чистим воздухом, перечислив, темний яр, що ним гнав шумливий потік, змірив вздовж і вшир своїм оком, виповнив тужливими думками, а вона й нині не прийшла.

«В ліс весною прийдеш?» — питав її тоді зимою.

«В ліс весною прийду».

«Як зазеленіє?..»

«Як зазеленіє», — відказала, усміхаючись, і от як додержує слова! Вона не то лиш що не приходить, але і не показувалася ще сього літа, і вір дівчатам! То не так, як його Настка: що заблагнеш, вона вже знає, що подумаєш, вона вже скаже. От така та Настка, що він її голубить. Вона ж йому щира. Раз по правді щира. А Туркиня?

Гриць затискає зуби з нетерпливості і проклинає «чортицю», що пусто-дурно здурила тоді взимі, обіцяючись на весну, а сама от і в гадці не має явитися.

Під час таких невеселих думок здіймає нараз його кінь високо свою голову, задивився чорними блискучими очима неповоручно в одну сторону лісу, насторчивши вуха, і мов жеде. Майже цілим туловищем своїм жеде...

Широкі, крилаті віти смерек, десь недалеко них, розділюються гнучко і без шелесту, і з-помежи них визирає нараз дівоча голова, пристроєна двома великими червоними маками, і знов зникає. Кінь жахається, а Гриць, не помітивши в задумі, що з його другом зайшло, кидається за ним. Чого злякався, сполохався? Побачив якого ведмеда? Чи, може, серну тонконогу, що хотіла білу стежку перейти, сполохалася їх видом і сховалася знов? Він успокоїв полохливого коня, і знов настала попередня тишина. Знов ніщо не рухається. Ждуть.

Не рухається справді ніщо?

Ніщо.

Ба противно: десь щось рухається. Якийсь час стояв кінь спокійно, неповоротно, однак тепер починає наново непокоїтися. Відчувши десь щось ніби чуже, він почав наслідком своєї великої полохливості бистрим оком роззірнутися, піднявши голову ще вище, як перше. Та вже не жахається так сильно, як перше. Гриць прив'язав його до якоїсь смереки, а сам іде білою стежкою вперед угору. Однак не уйшов далше, як кільканадцять кроків вперед себе, коли саме недалеко нього попри стежку розчиняються, як перше, крила смерек, уступають місце дівочій пишно завітчаній голові, а далі й цілій високій стрункій статі Тетяни.

— Туркине, то ти?! — крикнув Гриць врадуваний.

— То я.

То я! То вона!

І самі не знають, як се зложилося, що вже тримає він її в своїх обіймах і що їх уста, мов на приказ, самі з себе злучилися.

— Пустити! — домагається вона строго і звільняється, збентежена, з його рук, що ніби навіки взяли її в полон, інший рух забули.

— Туркине! — повторює він, не тямлячись з радості. — Я стільки разів тут наждався вже на тебе, стільки натужився за тобою, а ти аж тепер прийшла.

— Аж тепер, — повторює, сміючись, а відтак додає: — Тому й пусти, — і освободжується з його рук нетерпливо. — Я не йшла сама, — оправдується відтак квапно, — а йшла з одною жінкою (ніколи не могла перемогти себе про Мавру заговорити)... Цить, — додає потайно, півголосом, — вона ходить часом сюди і під «Білий камінь», і шукає там якогось зілля...

— Лиш тут най не йде! — перебиває він її і притискає знов до грудей. — Тут нехай не йде, бо зараз кину в яр. Нині неділя, ти врешті прийшла... діждався тебе, моя зоре, тож нехай не йде.

Вона дивиться на нього, підсуваючи чорні брови вгору, і, усміхаючись, питає:

— Ти, кажеш, ждав тут не раз вже на мене?

— Нині четверту неділю як жду.

— А я ходила по лісах, та все заверталася з дороги назад, не могла звернутися до тебе...

Він заглядає їй в очі, що ніколи не бачили зла і все дивляться просто та щиро, всьому чудуються, вірять...

— Зозуле ти! — каже, цілуючи її, і тулить, голубить її раз по раз до грудей. — Зозуле!

— Не могла, не могла, — впевняє далі, — маму в долині я дурила, не сказавши по правді, чого йду в ліс, тому і сумління все здержувало...

— Любити, Туркине?

— Любити, Грицю.

— А он, бач, я можу.

— Любити і дурити?

— Дурити і любити! — відповідає, не надумуючись, і сміється.

— А я все вагаюся...

— Бо не любиш щиро, як я.

— Грицю!!

— Туркине!..

Вона обняла його за шию і мовчить.

— Туркине... ти любиш щиро?

Мовчанка...

Відтак:

— Може, Грицю...

— Зозуле!

Нараз підняла голову і знов дивиться просто з щирістю в його очі.

— Ніколи так не питай, — просить якимось з наглим жалем.

— Коли ти завше така чудна до мене, — відказує він, оправдуючись.

— Ні, Грицю, ні... — впевняє його і тулиться з неописаним довір'ям і чуттям до нього. — Якби ти знав...

— Що, дівчино моя?

— Як тяжко дуже, дуже любити, а притім ту любов перед матір'ю... — і урвала на хвилинку, а відтак докінчила квапно, — таїти.

— Чому таїти? — питає він впрост. — Чи се соромно любити?

— Не пустять ходити в ліс, — додає вона. — Скажуть, щоб ти прислав сватів, а по лісах не пустять сходитися. О... моя мати ніколи не пустить.

— Ов-ва! — потішає він її і сміється.

— Так, так, Грицю, — повторює вона поважно, — мама моя не знає жартів. Проти хлопців вона строга — не вірить їм.

— А проте їх і конем не об'їдеш, — відказав він, знов сміючись.

— Легко тобі сміятися, — каже вона і дивиться йому в очі, вижидаючи.

— Легко, — каже він весело, — де вже не легко, коли Туркиня коло мене, а прийде час, будуть і старости. Сеї осені певно що будуть. Оця зима була така довга та тяжка, я стільки за тобою натужився, а тепер же самим пишним літом ще і «матерів» лякатися? Зо мною ти не бійся нічого.

І кажучи ці слова гордо й певно, голубить її з непогамованою палкістю.

— То дуже любиш? — питає вона і старається очима збагнути глибину тої любові з його очей, в котрих свою душу згубила.

— Нікого ще так щиро не любив, як тебе. Казав вже тобі. Тебе одну на світі. Коби знала ти, Туркине...

— А коби ти знав, — перебиває вона поважно, підсуваючи високо свої чорні брови, і чомусь сказала ними більше, як попередніми словами.

— Ти не знаєш, що в мене за серце, — впевняє він знов і приголублює її наново до себе.

— А я — Грицю... а я — о боже!.. — і не доказала.

— Люби, зозуле, люби, — молить він, — а я на руках занесу тебе до твоєї хати.

Нараз вона підіймає свою завітчану голову і, мов вернула на хвилину з другого світу, незвичайно споважнівши, питає:

— А як перестанеш любити?

— Туркине, моя зоре... хіба ж я се годен? Чому ти отак смутно питаєш?

— Бо, може, за мною ще й свиснеш, як перестанеш любити? — відказала. — А я, Грицю, а я, — каже вона, і раптом шукає охорони від чогось на його грудях, — я... — і, не доказавши, замовкла, мов душу свою віддала.

— Посвистував я, Туркине, — оправдується він поважно, — посвистував я, щоправда, і не за одною, але тебе полюбив я так щиро, що скорше поглузуєш ти з мене, як прийде багатший, ніж я з тебе. Чи не так, Тетянко? Іваниху Дубиху широко-далеко за багачку знають, а я — Гриць. Тільки і його багатства, що кінь та щире серце. — І, сказавши се, поцілував і притиснув її наново так щиро і палко до себе, що в тім вона вже вмовкла...

— Іноді зимою, — почала відтак вона по якійсь хвилині, — заким ти перед нашою хатою станув, я мов з тягарем на душі ходила, все молилася, щоб його господь відвернув від мене, а тим часом ти сам станув перед мене, Грицю! — додала і обняла його шию. — І від тої днини, від тої години я вже не годна була тебе забути...

— А мене туга погнала, — об'яснив весело. — Видержки не мав, осідлав коня і пігнав до тебе. «Що буде, то буде, — думав. — Нехай хоч побачу, нехай хоч погляну на ті очі, брови, що душу украли, серце упоїли, спокій відібрали, а самі сховалися».

— А мати допитувалася опісля, — почала вона знов, — хто ти такий, відки тебе знаю. А коли я мовчала, вона і собі замовкла, додаючи лиш оце слово: «Уважай, Тетяно». Боюся я своєї матері, Грицю, як вона мовчить, та проте і не годна була забути тебе. Крізь сон бачила на чорнім коні, крізь сон я тужила. Вднину тугу працюю укривала, а безсонними ночами спогадами годувала. Інакше не могла. Так зиму пережила...

— Хоч би і раз, хоч би і два був би я завернув до тебе, Туркине, — обізвався він, — та саме горда твоя мати з хати відіпхнула, але тепер не забудь за мене. Не забудь любити, а побачиш згодом, вийде все на наше.

— Я не забула. От, чи не прибула? — питає і підсуває допитливо чорні свої брови.

— Спасибі, дівчино, моя пишна квітко, люби лише вірно і жди до осені.

— А ти? — питає вона і тоне всею душею, своїми очима в його гарних очах. — Чи прийдеш? Не забудеш? Другу не полюбиш?

Він обіймає її.

— Тебе одну я люблю. На весь світ одну. В неділю прийду знов, буду тебе ждати. Вийди тут ось лісом, зацвіти в нім квіткою, я буду тут.

— Все лісом? — питає вона, вагаючись пристати на те, і роздумує...

— Все лісом.

— А може, ні, — каже вона нараз бистро і, трутивши його від себе, відвертається живо.

— Туркине!

Вона не слухає — йде.

— Туркине!.. біжиш до свої матері?

— Біжу.

— Ов-ва!

Вона не обзивається, іде.

Він погнав за нею.

— Тетянко! — благає, — бач, вже й загнівалася. Вже скінчила любити? А я так довго ждав... застріль мене, щоб не тужив більше за тобою... буде тобі легше...

Вона оглянулася і стала. Через хвилю мовчить і морщить брови.

Він пожирає її очима, відтак тягне її мовчки востаннє на прощання до своїх грудей. Мовчки тоне вона в його любові і словом не опирається...

— Прийдеш знов? — шепче він пристрасно, благаючи, і всю душу вкладає в оце одно слово.

— Прийду.

— Пам'ятай!

Коли опинився знов коло свого коня, не міг здержатися, щоб не обізватися ще хоч раз до неї.

— Лю-биш? — погнав його голос допитливо пустим лісом її навздогін і жде...

З-поміж струнких високих смerek, здавалося, а zarazом ніби на противній скелі, через яр, відбилося ясним відгомном... «Любиш?»

— Лю-блю! — 'кликнув молодий голос могуче, а долетівши в глибину лісу, на хвилину станув. Відтак, мов молодий мандрівник, добився чи не живіше через ліс до його слуху. «Лю-блю»... А добившись на місце, тут навіки вмер.

* * *

І ходить Тетяна чи не щонеділі лісом. Вгору біжить легким кроком з щастям в очах, щоб довго він не ждав... вдолину знов збігає, щоб не опізнитися, матір не прогнівити. А все про то мовчить... і все спішиться. Немов одна днина, збігає тиждень за тижнем, літо розкошує, любов їх міцніє...

— Приходь, моя Туркине, любити не жалуй... — просить він щиро за кожний раз, і доки попри білу стежку тягнеться ліс, іде він з нею враз. Все жаль її покидати... така йому мила, така гарна.

— Вертай вже назад, — упоминає його іноді, а сама стає йому в дорозі, щоб далі не йшов.

— Жалуєш мені ще хвилини? — докоряє він. — В мене стільки щастя, що ти одна на світі, а ти он яка! — останнє слово каже з гірким докором.

— Я — Грицю? Я? — питає вона, підсуваючи зчудовано чорні свої брови, а в її очах вже і жаль якийсь вражений розгорівся.

— Ти — ти не любиш так, як я. Все вагаєшся. Все, як на роздорожжі буваєш або як по вугля прибігаєш.

— Грицю, — відповідає вона, а далі вмовкає. Прудка і вразлива, здобувається вона вражена аж по хвилі на відповідь: — Я утопилася в тобі, других вже не знаю, матір свою обманюю... а ти... — і не доказує.

— Та все-таки вагаєшся, Туркине...

— Вагаюсь, чи вірно ти любиш. О Грицю, — молить вона і глядить на нього великими очима, — не обманюй мене! Своє серце сама я знаю, те серце вже не в моїх грудях — в тобі опинилося. Гадки, що я їх колись-думала, за тебе замінила. Душа, що була колись моя, за тобою волічється. Не верне до давнього вона ніколи. Не обмани мене.

— Та все-таки вагаєшся, Туркине...

Її очі спалахнули.

— Ти кажеш, я не люблю широко? О-о-о!.. — кликнула з жалем, і з тим трутила його від себе, як у дитинстві тручала матір свою, коли та не сповнила її волі,

— Заким сніг упаде, ти будеш в моїй хаті, — відповідає він місто всього, і горне, і голубить її, щоб жаль дарувала. — Не жалуй любити, — додає знов, благаючи. — Тільки й мого щастя, що ти одна на світі. Приходь все, зозуле, не забувай мене. А як будуть лаяти, що ти блудиш лісами, скажи всім в очі, що шукаєш щастя.

— Як, Грицю? — питає вона і чудується.

— Що шукаєш цвіт папороті, — пояснює він. — Не знаєш? Він дає щастя.

— Не знаю, — відказує вона і знов дивується його скорою видумкою.

— Цвіт папороті, — об'ясняє він ще раз. — Його треба довго, довго шукати, а хто знайде, знає відтак все на світі і знайде своє щастя. От таке кажи. Хто тобі заборонить того цвіту шукати? Може, твоя мати? Смійся!..

— Може... моя... мати, — відказує задумливо і вмовкає.

— А заки сніг упаде, — повторює він, — будеш у моїй хаті.

— А заки сніг упаде, — повторює вона і, не докінчивши речення, мов їй блиска інша думка, додає з жахом: — Лячно, Грицю, довго ждати...

— Чому би лячно, серце? — питає він. — Доки ти зо мною, нічого вже не бійся. Тебе одну люблю, одна моя ти будеш, про інше не журися.

— На осінь заповідаються старости, — жалується вона і, шукаючи поради, бере його за шию.

— Відки старости? — скипів він.

— Не казали ще звідки, лиш мати натякає, вже, мабуть, хоче мене сього року віддати.

— Нехай натякає. А я он в тебе перший. Від усіх ти відвернися.

— Я вже й так відвернулася, — відказує вона. — Тебе одного знаю, а якби силували, розкажу матері правду. Ти ж багатирський син. За тебе мати дасть.

— За мене мати дасть... хоча... — каже він непевним голосом і не доказує.

— Хоча? — питає вона, і чомусь в ній серце млі... — любиш другу?

Він жажнувся, а відтак додав з поспіхом:

— Ні, другу — ні, Тетяно, але... по правді, я...

— Що, Грицю? — перебиває вона з переляканими очима.

— Я, — докінчує він і віддихнув легше, — я, по правді, не багатирський син, а бідний сирота. Я годованець — підкинена дитина...

— Підкинена дитина? — чудується вона. — Як то?..

— Підкинена дитина, годованець; а мої господарі — не рідні мої родичі.

— Грицю! — каже вона і ніби боронить щось своїм голосом. — Ти ж сам казав... мій батько багатир... о... не... — і не докінчила.

— Я казав і кажу: мій батько багатир і, може, дасть колись і весь маєток. Він дітей своїх не має — лиш мене. А як підеш ти за мене, він, певно, добру пайку дасть... а колись, може, і все. Один я в нього в хаті, батьком його і зву. Та поки що я бідний — тебе одну лиш маю... люби хоч бідного! Не покидай, Тетянко!

— Грицю! — каже вона з неописаною ширістю. — Я перемовлю маму; хоча вона і строга, але вона мене любить. Чуєш, Грицю, любить — волю нашу зробить. Вона нас не розлучить...

— То добре, зозуле, — каже він успокоєний і ще додає: — але ще мовчи, літом все приходь, а заки сніг упаде — будеш в моїй хаті.

Тетяна слухає його, однак нараз стає близько коло нього і тоне з широко розтуленими очима в його гарних голубих очах.

— Грицю! — каже. — Я люблю тебе, сам знаєш, як нікого на світі, але... — і, піднявши високо свої брови, наказує щось ними.

— Не журися нічим, моя Туркине, — каже він, не звертаючи уваги на вираз її лиця, лиш люблюється нею. — Не журися нічим. Ти моя.

— Твоя, — повторює, виймаючи нараз чомусь спішно червоні маки з волосся, і кидає йому їх під ноги. — На, маєш, — каже. — А тепер іди. Я надто припізнюся. А он сонце за горою червоніє, заходячи, розстрілює вже проміння по небесах; мати буде знов лаяти, що дурно волочуся.

— Не бійся, — каже він. — Я піду. — І з тим бере її востаннє за стан. — Але прийдеш знов лісом? — питає, як за кожний раз, і їх погляди злучаються востаннє в якесь одно полум'я, що лиш сама любов його творить. — Приходь, моя квітко, обзивайся лісом...

— Обізвуся знов лісом...

— Лиш він і я знаємо Туркиню...

— А моя мати, Грицю? — питає вона нараз. — Бог нас не поблагословить, що ми її обманюємо. Вона добра і любить

мене... а я... — і, урвавши та кивнувши головою, відходить. Одначе, відійшовши ледве кілька кроків, стає і за хвилю гукає півголосом:

— Грицю!.. Грицю!.. Він опиняється коло неї.

— Грицю! — каже вона, і її уста викривляються якось гірко.

— Що там? — питає він і усміхається мило своїми щирими очима. — Забула ще раз сказати, що любиш? — спитав. — Так ось скажи ще раз, я послухаю...

— Коли побачимось, Грицю? — спитала... і підсунула допитливо чорні свої брови.

— Я ще сам не знаю; та побачимось... ти ж прийдеш!

— Я прийду... — і з тими словами завернула на правду і зникла в лісі.

За нею замкнулись віти, подрижавши трохи...

Гриць не відходить ще зараз з місця, порається коло коня, підіймає червоні її цвіти, і чудно стає йому на серці. «От здобув собі Туркиню, — перетягається думка його душею... — Здобув».

«Я прийду», — повторює він в гадці її слова і задумується над ними.

Чудно якось так вимовила те слово. «Я прийду...» і смутна відійшла.

Нараз прокинувся, слухає... щось ніби її голос пролетів он там у правій стороні лісу. Він напружив слух — жде, а округ нього все, здається, з ним враз слухає... жде...

«Не забудь!» — добивається до нього її голос.

«Не забудь!» — упоминається й собі відгомін лісом і десь завмирає.

Гриць не обзивається. Замість того він сів на коня і від'їхав.
* * *

— Мавро!

— Що там, доньцю? Зайшла врешті і до старої Маври? А то за своїм коханням вже і за неї забула.

Тетяна обіймає стару няню, тулить до себе і просить:

— Прости, Мавро, що не заходила. Не було як забігати до тебе. Вдома все в роботі, а неділя...

— А неділя? — питає циганка і блищить вигребуше чорними очима на молоду дівчину перед собою. — А неділя?

— Як неділя, Мавро! — відказує Тетяна і відвертається від старої. Але тут же і в тій хвилі знов подобріла.

— Мавро, — додає далі, — ти знаєш, я люблю Гриця.

— Ти оповідала, доньцю, — відказує циганка і все стереже дівчину очима, — оповідала.

— І він мене любить.

— А також так щиро, як ти його?

— Мавро! — кликнула нараз з докором Тетяна і відвертається чогось уражена від старої жінки, що остала спокійна. — Я тобі не буду нічого більше казати. Ти заєдно як не віриш, то безпечно поглузуєш. Що б і не сказала я, ти нічого не віриш! Сором, Мавро...

— Бог з тобою, донько! — успокоює Мавра покірно. — Та я його на очі не виділа, а не то...

— Не виділа, не виділа! — повторює люто Тетяна. — А все твоїм голосом гонить невіра і ненависть. Все не віриш. Я знаю. Ти цілому світові вже не віриш. А хоч я добре тямлю, що ти про себе оповідала, що перебула через зраду — то йому одному, Мавро, йому одному на всім світі — я вірю. Він мене щиро любить, Мавро... О! ти не знаєш!

— Я вірю, доньцю, що тебе любить, — відказує Мавра твердо. — Хто тебе, зоре моя красна та як ангел добра, не любив би? Кого на світі любити, як не таких, як ти? Га-й, га-й! — заспівала нараз, мов на хижуну, і заколихалася цілим своїм тілом. — Га-й, га-й!

Тетяна подобріла.

— Заки сніг упаде, казав, Мавро, буду в його хаті.

— Слава богу! — відповідає стара, вже потрохи іншим голосом і зітхає легше. — Кваптеся, бо як прийде осінь, мати прийме других старостів. Казала мені оногди, що хоче тебе сеї осені вже конче віддати, а сама піде в монастир.

— О, мама все своє! — каже Тетяна. — Найбільше, відай, чого вона бажає в житті, то піти на старість у монастир.

— Може, й добре робить, доньцю.

— Та за кого й там вже стільки молитися? Вона вже доста й так молитися... щонеділі, свята...

— Може, і за твоє щастя, — відповідає стара. — Тебе одну лиш має. А відколи твій батько помер, з котрим так добре жила, як вона і люди розказують, то її тягне в монастир. А за твоє щастя хто буде молитися, доньцю, як не вона? Знаєш, вона рада тобі неба прихилити.

— Се правда, — відповідає Тетяна поважно і вмовкає. Відтак, надумавшись хвилину, додає: — Вона одна, ти, Мавро, друга, а він третій любить мене щиро і по правді.

— Правду кажеш, доньцю, — притакує Мавра. — Добрий чоловік — то для жінки все одно що тато й мама.

— А не правда, Мавро? — обзивається Тетяна, і її очі заясніли самим щирим щастям.

— Правда.

— Коби ти мені його хоч раз показала, донько, — потягає Мавра, — не ховай вже його так, як золотий червінець.

Тетяна усміхнулася весело.

— Побачиш його, Мавро, побачиш, красний такий, Мавро, що... о, о, о!

— Як ти? — питає стара.

— Високий, вус чорний, а сам білий та синьоокий. А все їздить на чорнім, як вуголь, коні. Тоді він вже найкращий. На нім він летить, як вихор. О, Мавро, — красний!

Мавра слухає, і її думки летять кудись в минулість.

— Такий і він був, — каже відтак ніби більше до себе. — Високий, як то кажуть, як дуб, білолиций, синьоокий, а конем перелітав попри наші шатра, як сам вітер у пусту. Такий і він був. А все посвистував. Пан був, Тетянко!

— Про кого ти кажеш, Мавро? — питає дівчина, що була в цій хвилі всею душею коло свого Гриця.

— Про того, синку [24] через котрого змарнувала я свою долю, стратила батька, матір, Раду, а вкінці і дитину. Через котрого я тепер сама-одніська на цілу гору, на цілий ліс, на весь світ. Коби були мені хоча дитину оставили, — говорила жалісно, — був би мені світ світом, а так що я маю? О Раду, Раду! — зажалувалася гірко. — Чи вже не було іншої кари для мене, як викинути мене з-поміж себе? Ліпше було таки на місці вбити, як обіцяв. Було покинути, піти самому далі, а тато, мама були б назад до себе забрали, а так... — І забідкалася, як кожним разом, коли про те говорила — по своєму циганському звичаєві, загойдавшись цілим тілом і майже заспівавши з жалю та огірчення.

— Цить вже, Мавро, цить, — потішає Тетяна, — та не жалуй стільки. Воно вже й так на ніщо не здається. Дитинка, мабуть, у бога, там где на тебе, колись повітає, і, може, ліпше для неї так.

— Повітає, повітає, — відказує жалісним голосом Мавра, та тут же опам'ятується і починає нараз іншим голосом: — Вже був би дорослим парубком, десь, може, в службі заробляв на себе і на маму. І було би йому добре, і було би мамі добре. А так що? Га-й, га-й! — пожалілася знов. — Га-й, га-й!

— Може, й заробляє де, Мавро, хто його знає, — каже спокійно Тетяна. — Так вже бог дав. По правді, Мавро, ти свого Раду зрадила, а з того вийшло все горе.

— Зрадила, бо була молода, дурна і повірила, — обзивається Мавра вже спокійно. — Задивилася на біле панське лице, нециганські очі, панську ношу [25], а господь за те і покарав. Держись свого, каже і карає. Будь воно зле, будь добре, а на гріх не вийде.

Дівчина слухала мовчки, задивившись ніби кудись, хоча перед нею були лиш низенькі стіни старої низької хатини і більше ніщо.

— Гриць не пан, — каже відтак, вимовляючи певно і твердо ім'я милого перед старою. — Гриць не пан, хоч також білолиций і синьоокий і на коні їздить, як вітер. І ми любимося, — і сказавши се, встає і прощається з Маврою. — Приходь, Мавро, до нас, як мене подеколи в неділю в тебе не буде.

— Га-й! га-й! — відказує Мавра. — Я прийду. А ти, хоч і не прийдеш в неділю, то приходь і в робітну днинку, та сповісти бабу, коли їй на твоє весілля лагодиться та на хлопця подивитися.

— Незабавки, Мавро, незабавки, — обзивається Тетяна і виходить.

— А не виходь до нього щонеділі в ліс, — остерігає, випроштуючи її геть аж поза хату. — А як підеш, то візьми і мене з собою, — жартує з чудним поглядом Мавра. — Нехай і на стару няню своєї любки раз погляне. Вона ж йому на щастя от яку зорю ясну та красну викохала. Казками вигодувала, серцем випестила, очима зберегла, то най їй хоч тепер словом ласкавим подякує.

— Подякує, Мавро, подякує, — відказує Тетяна щиро і поважно. — Він добрий і щирий, доконаєшся сама, як побачиш, як він мене по-щирому любить, коли мені не віриш.

Тетяна, віддалена вже на кілька кроків від хати, оглядається нараз раптом позад себе. Чи се їй причулося, що Мавра, відвернувшись перше від неї, захохоталася до себе? Чи справді воно так було?

Ні.

Мавра саме в тій хвилі переступала поріг своєї хати і зникла в ній, мов в ямі.

Ні. Хіба причулося... та як вже так погано!

Тетяна, мов холодною водою обілляна, з неописано прикрим почуттям упокорення і пониження вертає зів'ялим кроком назад.

Вже стільки разів постановляла собі не говорити Маврі нічого про Гриця, про їх любов, і завше переможе любов і щирість до тої старої чортиці, вона зраджується, говорить.

Зате вертає, от хоч би й нині, знов з затроєною душею додому, із зболілим серцем, з жалем недовіря в душі до нього, доки його знов не побачить, доки він знов своїми ясними, як небо голубими та щирими очима не роз'яснить її пошматну душу, не успокоїть і вона знов не повірить.

„Грицю! — кличе її щире, тепле серце і рветься чистою не поділеною любов'ю. — Грицю, чи не так? Ти любиш?“

„Га-й, га-й! — прочувається їй в душі остерігаючий голос старої циганки, мов відганяв би якогось хижака... прошибає її душу гострим жалем. — Га-й, га-й!“

Тетяна розплакалася...

Вернувши додому, кидається мовчки в тихій світлиці перед ікону пресв. богородиці, як одного разу, рік тому назад, ломить судорожно руки, притискаючи їх розпучливо до грудей і чола, повторює заєдно:

— Господи, чому мені смутно? Чому мені смутно? Смутно мені, о боже!..

Кілька років тому назад розказував одного разу старий білоголовий мандрівник, перепочиваючи кілька днів у богомільної і милосердної Іванихи Дубихи, молодим ровесницям Тетяни, які зібралися в неї, що був або, може, й єсть ще між українським дівоцтвом звичай в надвечір'я Івана Купала ворожити та про свою будучність у русалок довідуватися.

— Як? Чим? — допитувалися молоді дівчата цікаво в старого мандрівника.

Докладно він сього не знає, не з тої він околиці, але дещо осталося ще йому в пам'яті, і він переповість. Пізнім вечором перед Іваном Купалом плавають дівчата по воді човном або, коли бояться, щоб русалки їх не заманили з-під води на дно до себе, в русалку не обернули, проходжуються понад берегом і співають різні тужливі, любовні, гарні й приманчиві пісні. Дівчата на той вечір пристроєні пишно, мають на голові гарні вінки і, співаючи отак в човнах по воді або над берегом, кидають їх з голови на воду. Кинувши вінки в воду, ждуть, співаючи, і роззираються, куди донесе вода вінок або

викине на берег, як що кому суджено. Часом люблять русалки розстрілювати [26] під водою свавільною рукою вінки — се знак, що або вона, або милий до року згине, або обоє розійдуться. Часами задержується вінок з тої сторони річки, звідки суджений прибуде. А все прикликуваний, заманений русалками, їх міццю і силою, все з вдячності, що в вечір Івана Купала дівоцтво їх згадає, пристроюється в їх честь пишно і оживляє їх, до води заклятих, молодечими, приманчивими співами, за що вони займаються їх долею, розкриваючи її перед дівочою душею різними подіями, зрозумілими лиш дівчатам, або чудними снами, що вказують на будучність.

І зацікавилися дівчата оповіданням старого мандрівника.

Та хоч і зацікавилися, не квапилися жодного року так вожити. Одні не хотіли, бо не було човнів, другі відмовлялися, вимовляючися, що бояться, аби русалки не заманили між себе в воду, інші знов вагалися, бо хлопці, довідавшись, поглузують, і так відмовлялися, аж врешті ніхто з охочих не остався.

Так було тому кілька років назад.

Але сього року склалося інакше.

Сього року захотілося бог зна чому самій Тетяні розвідатися про свою будучу долю. Товаришки і ровесниці, котрим вона заявила свою охоту поворожити на Івана

Купала вінками, мов лиш ждали поклику. Поклику найкращої та, на їх гадку, найвідважнішої дівчини, що, як впевняла, нічого не боялася: ні русалок ні вдень, ні вночі, ні сміху всіх хлопців у селі, а так просто хотіла. Хотіла побачити, куди попливе її вінок водою, куди покерують ним русалки. Тому запросила всіх товаришок і ровесниць на надвечері [27] Івана Купала над ріку оподалік трохи від млина.

І справді, вони сповнили її волю, набравши нараз і собі охоти поворожити вінками, погуляти ясною ніччю над берегом ріки, переспівати в гурті як змога найкращих співанок і приспособити собі ласку русалок, захованих на дні води...

Аж от настав врешті очікуваний вечір, а з ним і місяць вповні.

Завтра Івана Купала, а сьогоднішня ніч ясна, зориста, неначе умісне розцвілася, щоб молодим дівчатам зрадити [28] над річкою будучу долю і милого.

Мов гарні птахи, зібралися вони над берегом ріки, що, осяяна місячним світлом, виблискувалася приманчиво межі густо залісненою, вечором темною Чабаницею та білою дорогою, що бігла попри неї.

Неначе срібна широка струя, рухалася вода шумливо вперед і все вперед.

Але не на всіх місцях однаково.

Он там, де її ложисько на часок звужується, де з її дна висидилося каміння-велетень неповоротною формою, вона поважніє. Там, під тим камінням, що пригадає невеличку скалу, береже вона кілька місць, мов тайн своїх, місць про-разливої глибини, над якими її поверхня то морщиться, то вилом крутиться.

Морщачись і дрижачи якимось злорадним приманливим миготінням, вона старається все в тім місці безпощадно поглинути в себе, що появиться на поверхні.

Ніхто не переходить тих глибіней, таких супокійних на вид, а таких зрадливих своїм супокоем, ніхто не пробував перепливати їх.

Вони не цікаві.

Супокоем своїм не манять нікого до себе, а кого приманять на хвилину, той відвертається, збагнувши оком глибіню обіч камня-велетня, не журиться більше ним і йде. Тож і ріка на тім місці ніби опущена і ніхто не мутить там її супокоем.

Не самі прибули дівчата над берег блискучої вночі ріки. Межи ними є й циганка Мавра. Пристроєна в якусь стару червону хустку, спущену недбало з голови, в срібне давнє намисто на шиї і на грудях, з розпатланим волоссям, вона проходить між дівчатами, мов марево.

Розвеселена дівочим балаканням та дарунками, якими привабили її зі сховку поміж себе, виспівує вона якісь чудні монотонні пісні, на рідній, лиш їй зрозумілій мові, і чогось вдоволена.

Нині захопила її, очевидно, струя живого життя молодіжі, і вона ніби відмолоділа сього вечора з ними. Зрештою, вона найбільше через Тетяну тут. Тетяні захотілося над рікою поворожити, а се було для неї те саме, що її власне бажання. Тому вона весела.

Вона відповідає голосно на всі допити дівочі, що раді би заглянути хоч на хвилиночку в зачинену перед ними будучину, і сміється весело.

Дівчата уставляються врешті по вподобі і волі кожної на обібраних місцях і співаючи, кидають з голови одна по другій пишні вінки з лентами, якими пристроїлися сього вечора, на блискучу воду — і ждуть.

Коли упав перший вінок на воду, почувся перший голос:

Гей, на Івана, гей, на Купала, гей, гей, гей!

Красна дівчина долі шукала, гей, гей, гей!

Цвітки збирала, віночок вила,

Долі водою його пустила.

Другий голос:

Поплинь, віночку, по блискучій хвилі;

Поплинь під хату, де живе милий.

Поплив віночок долі водою,

Серце дівчини забрав з собою.

Третій голос:

На заріночку змарнів поволі,

Не дав Купала дівчині долі.

Гей, на Івана, гей, на Купала

Дівча во північ зілля копала;

В північ копала, в північ варила,

А до схід сонця вже отруїла...

Відтак глядять всі дівчата на веселі хвилі, куди і як несуть вони вінки. Понесуть їх далеко чи близько? До милого чи до чужого? На яким місці берега спиняться? І тут же в сім селі?

Чи, може, розірвуть їх дикою грою в дрібні кусні, не донісши цілими, де судьба призначила?..

Якийсь час глибока мовчанка. Дівчата стоять посхилювані на березі, дивляться, стережуть очима, ба чи не всім тілом, розколисани водою вінки — і лиш десь-не-десь повторюється півголосом:

Гей, на Івана, гей, на Купала
Красна дівчина долі шукала!
Цвітки збирала, віночок вила,
Долі водою його пустила.
Нараз крик і сміх.

Один вінок натрапив на бистрішу хвилю коло берега, і вона викинула його збиточне [29] на траву. Зо два інші, сплетені неміцно, розірвалися зараз з самого початку і розплилися поодинокими цвітами по всій ріці, мов роздробилися для всеї ріки, і хутко зникли з очей.

Лиш одна Тетяна мовчить, не дбає ні про кого, не цікавиться нічим.

Вона опинилася на березі коло спокійної глибини, означеної велетнями-каменями, і надумується. За нею поволіклася, мов друга її тінь, і ворожка-циганка.

Її обходить нині найбільше вінок Тетяни. Що станеться з ним? Куди понесе його ріка? Чи далі до красного Гриця в гори, чи на берег кине? Чи розірве на кусні, на сміх пустить? То її цікавить!

Тетяна не здійсмає вінка з голови. Вагається. Передусім вона не хоче, щоб хто бачив, як кине його з голови, не хоче співати. Не хоче, щоб звертали увагу на неї, одним словом, не хоче нічого. Нічого, в чім захотіли би й інші брати участь.

Щось сама одніська хоче.

А нараз вже ніби й того не хоче.

Так стоїть і вагається.

Вагаючись, спинається тим часом думками коло Гриця, питає себе:

„Звінчаються вони сеї осені, як заповідав їй він, чи будуть ще далі ждати?“

„Заки сніг упаде, будеш в моїй хаті“, — казав він їй сам своїми устами, і вона йому вірить. Йому одному на всім світі. Вінок і вода не скажуть їй більше, як він сам. Він своїм голосом і своїми устами, якими цілував...

— Ти тут хочеш кидати вінок? — обзивається нараз за нею голос Маври і перебиває раптом лет її думок.

— Не тут! — відповідає знехотя молода дівчина і відвертається, немило вражена циганкою, що перебила її думки.

— Не тут, доньцю, не тут, — підмовляє Мавра, — бо, ади, тут у воді вир, і він не дасть добре вінкові поплисти. Все буде ним в однім місці крутити. Іди трохи далі та кинь вінок, згадавши свого милого, чи поберетесь сеї осені, чи ні.

— Поберемося, поберемося! — відповідає Тетяна гордо і додає роздразнено: — Кину вінок, де схочу. — І з тими словами відступає від циганки на кілька кроків. Хотіла кину-

ти вінок ніким не спостережена, сама одніська, тим часом Мавра не дає.

— Кидай, де хочеш, доньцю. Кидай, де хочеш! — каже примиряюче Мавра, та проте не рушається з місця. Се подразнило ще більше уперту вдачу дівчини, що не зносила над собою ніякої власті, і вона відступила від циганки далі. Ще недалеко відступила, коли її нараз щось мов підтрчує невидимою силою назад на те саме місце. Вона вернула і зняла з голови вінок. Далі — не створивши уст ні на одне слово, кинула вінок з усеї сили коло каменя в воду... Вінок заколисався сильно і, поплававши кілька хвилин кругом по тихій воді, почав, немов кермований невидимою силою з-під блискової поверхні, сунутися ледве помітно вперед.

Не далеко.

Тетяна стояла на березі, похилившись, з очима широко створеними, і не рухалася ні на волосок. Ззаду за нею чигала вдвоє зігнена циганка.

Важка хвиля... мовчання...

— О! о! о! — скричала нараз Тетяна і простягла з переляком над водою руки. Саме до середини доплив її вінок, як тут захопив його вир. Крутив ним якусь хвилину на однім місці, грався. Коли нараз потягнуло його щось в глибину, і Тетяна не побачила його більше.

Мовчки обернула вона своє побіліле лице до старої циганки, що й собі витріщалася без руху тривожними очима в воду. Тепер поглянула поважно на дівчину.

— Не посватає тебе сеї осені твій хлопець, — обізвалася врешті, не надумуючись, — не посватає. Тетяна відвернулася.

— Ов-ва! — сказала лише згорда і повела спущеними очима по воді.

— Ов-ва?! кажеш, доньцю? — спитала з явним докором Мавра.

— Ов-ва! — відповіла, як перше, гордо дівчина, мов не своїм вже голосом, і, відвернувшись від води, відійшла...

* * *

Знов минув якийсь час.

Настка пішла з своїми родичами на прощу в далекі сторони і не попрощалася з Грицем, їй боліло серце, що він майже ціле оце літо занедбував її, навідуючись лиш рідко до неї. Та не показувала вона йому свого жалю, а ждала терпливо, доки не звернеться знов сам до неї, як уже не раз бувало давніше, коли його що-небудь розлучало з нею. Щоб його могла ще і яка інша дівчина зайняти, їй не приходило досі на думку. Звичайно, бувала се досі сама його чудна непостійна вдача, що брала над ним верх і або віддаляла з хати на якийсь час, або силувала до гарячої запальчивої праці; тоді й тижнями не заходив до неї.

Та все ж він і тоді навідувався до неї бодай на хвилину-дві, показувався, поспитав що-небудь, особливо ж як його в роботі захоплювала сльота, він звертався хоч крадьком до неї.

Але сього літа він лише десь та не десь загляне на хвилину до неї вечором, а зрештою в неділю, свято його мов вітром удувало...

Куди ходив? — запитувала себе Настка і чудувалася.

А може, і взагалі не ходив?

Се раз. А по-друге, чому вже не говорить їй, як давніше, де бував, коли вже віддалявся?

Вони ж собі межі собою вже давно по слові [30] і ждуть ще ніби дозволу батьків, щоб відбулося весілля. А саме тепер починає він її занедбувати. Саме тепер, їй боліло серце, віщувало смуток, і бували хвили, коли вона гірко жалувалася на його невдяку і байдужість, на чудну вдачу, а іноді, переговорюючись з матір'ю, навіть плакала.

Збиралася одного разу вже й до ворожки-циганки йти, про якої силу і міць чула лиш мов з казки, та все побоювалася. А далі й соромилася. Ворожка, як вона чула, жила десь на самоті, на горі Чабаниці, в лісі, отже, треба би ще із кимось іншим йти. А вона не мала з ким. А хоча, говорила собі, і піде до неї, то що скаже ворожці? Що милий спроневірився? Вона того напевно не знає. Не раз і не два впевняв її, що її одну любить, її одну на світі.

Та що питати її? Про що розвідуватися? Що він не любить довго держатися хати, одного місця? До того вона звикла. Такий вже зроду вдався. На те й ворожка, хто знає, чи може. Хіба що, може, йому ким що починено?

Ким?

Не знає.

Дівчиною якою?

Котрою?

В селі всі дівчата знали, що вони собі по слові, жодна межі них не стане, хіба би яка молодиця. А молодиць їй не страшно, хоча й кажуть люди, що є між ними і такі, що чоловікам відбирають розум. Та він не боїться. Гриць не боязливий. На ціле село він один нічого не боїться. Тож чого їй до ворожки?

Так роздумувала Настка і осталася, не пішла. Лиш коли родичі заговорили про хід на прощу в далеку сторону, вона просилася з ними. Хотіла господа помолитися, за свій гріх покаятися, про щастя попросити. І пішла. Не зрадившись перед ніким з товаришок — зібралася й пішла.

Грицеві стало ніяково, коли зачув, що Настка пішла з родичами так далеко в чужу сторону, як казали люди, не спімнувши йому про те ні словечком, і не попрощалася.

І стало йому нараз прикро і жаль за доброю, щирою дівчиною, що за ціле літо не зробила йому ні одним словом докору за байдужість до неї.

Правда, він не все був до неї байдужий, лиш саме в той час, як стрічався з Тетяною. Тож лиш тоді він її занедбував. По кожній стрічі з Тетяною він неначе тратив власть над собою, так дуже підходила вона йому під душу. І був би, коли б був міг, з нею вже давно одружився. Вона, — як говорив їй іноді сам, — весь розум з голови випивала і мов шовком за палець кожним словом обвивала. Однак, не бачивши її

довше, як ось і тепер через якусь роботу, до якої батько мов прикував, починав тужити за Насткою і відчував виразно, що без неї не може обійтися. Яка вона добра, яка податлива, як приставала у всім за ним, а нараз відвернулася. Тому він сам винен. Сам-один. Вона все однакою була. Окрім нього, нікого не любила...

— Грицю, — грозила саме останній раз (пригадалося йому), усміхаючись жартівливо до нього, не бачивши його довше в себе. — Відай, ти знайшов собі другу Настку, що першу вже забуваєш. Як знайшов, то держи! — казала, а проте, хоч і каже се, тягне і обіймає його пестливо за шию. — Я знайду собі другого Гриця. Не тільки світа, що наше село, не тільки хлопців, що Гриць на границі. Як хочеш, Грицю, — додає і, усміхаючися, заглядає йому в очі, обіймає і голубить, доки не усміхнеться він і не прихилиться, не примириться знов з нею.

І так все і завше. Однакова, добра, поблажлива, хитра, як та лисичка; тяжко Настку не любити. Завше вона з веселими, як небо голубими очима, що не знали гніву, з устами, що з усміхом вітали.

А тепер пішла на прощу — слова не сказала, тепер, перший раз в житті, здається, відчула справдішній жаль до нього. «Невже ж дізналася про Туркину? — подумав з прикритим почуттям, мов очутившись, Гриць. — Господи! А коли вже дізналася, хоч і не знаю звідки, бо як і хто таке розказав би? — то вже ліпше розкаже він їй сам про все. Хоч буде по правді. Про все переконається.

А розгнівається вона, він її перепросить. Вона мудра, простить йому і помиряться, як не раз вже. Вона ж у нього добра, як кавалок хліба, хоч до рани приложи. З нею все зобиш. Інакше годі поступити, її шкода, її жаль лишити, її давно він любить.

Отаке.

Одної жаль лишити, бо вже давно любить, ба навіть зв'язався, другої не годен покинути, серце не за тим; тому нехай самі між собою зроблять лад, як котрій що не по душі...

Як повернула Настка з прощі, Гриць пішов до неї. Діждався її врешті.

Вийшла проти нього якась мов не та. Висока, годна, та проте марна якась.

Він поглянув на неї і пожалував в душі.

Тому всьому він винен, — заговорило в нім сумління.

А далі обізвався.

Чому не сказала, що йде на прощу? — спитав, вітаючись з нею. — Може б, був і він до них прилучився, був би і він пішов. Чому затаїла перед ним, що йде, і пішла без нього?

Чи він їй вже байдужий? Не любить його більше?

Вмісто відповіді Настка розплакалася.

Вона його любить, як давно любила, але він не щирий. Він вже сторонить від неї, так робить недобре. Нехай по правді признається, куди тепер заходить, а вона простить йому, і все буде добре. Але старостів, «знай», — додала поважно,

— нехай присилає, бо довше ждати її родичі не хочуть. «Через того Гриця, — кажуть, — що гонить за вітрами, вона ще бог зна як остане з сивою косою». З жалю пішла на прощу, впевняла. «З жалю». Щоб від нього та від гріха відмолитися. Щоб він се знав. Раз на все каже йому се. А тепер нехай сам признається. На кого думка в нього? Любить яку іншу? Як любить, то най любить.

Гриць тягне її до грудей, до себе і притискає.

— Та хоч я скажу, то що з того вийде?

— Вийде те, що треба, тим нехай не журиться, — відповідає вона. — Ти лиш скажи.

— А он, — каже він врешті, — Тетяну Іванихи Дубихи в третім селі відси знаєш? З чорними бровами, першу багачку. Вона його любить.

Настка побіліла.

— Туркиня?

— Туркиня.

— Та, з золотими півмісяцями в ухах, що бровами мірять?

— Ота сама, що бровами мірять.

— Тебе, Грицю, вчепилася? — ледве питає.

— На смерть полюбила...

— А ти?

Гриць сміється, тулячи її знов до себе.

— Обою вас люблю, обидві ви однакові. Одна синьоока, друга чорнобрива. Обі ви дівчата, лиш Настка не Туркиня.

Настка споважніла, як ніколи досі.

— Грицю! — каже. — Чи в тебе дві душі, що двох нас любиш, що двох нас сватаєш, що двох нас дуриш? Але знай!.. — додала, і раптом її сині очі замерхтіли. — Настку не покинеш. Настку не здуриш.

— Досі ще жодної я не здував! — борониться Гриць. — Бо ще до жодної сватів не слав.

— Але знав дорогу, як казав, що любиш?..

— Знав, Настуне. І тепер ще знаю, — відказує він. — Але все шкода Туркині. Буде заводити. Буде проклинати і мене, і тебе. Що нам тут робити?

— Будемо добиратися, — каже рішуче Настка і нараз, як великий змії, обіймає Гриця.

— А Туркиня, Настко? Я ж її не уб'ю. І вона, як ти, по правді мене любила.

Настка спустила очі, захмурилася і хвилину немов роздумувала над чимось.

— Ти нею не журися, — відповіла врешті. — Я беру її на себе, сама з нею упораюся, щоб було все добре, щоб не проклинала нас, ні тебе, ні мене.

Гриць видивився на Настку, що стояла близько перед ним і майже дотикалася його грудьми. От вона вже знов була така сама, як давно, добра і прихильна, знов знала всьому раду, де він ніяк не знав. Не змінилася. Мудра була, хоч би і в чім.

— Що ти зробиш з нею? — спитав врешті несміливо, майже покірно.

Настка розсміялася. Відтак умовкши, закинула обидві руки за його шию і втопила в нього свої сині, тепер мерехтячі очі, які він любив, і спитала:

— Любиш дуже Туркиню, Грицю?

Гриць відіпхнув її.

— Дай мені спокій, Насте, — скипів, подразнений нараз чимось в її голосі. — Роби собі, що хочеш, а мені дай спокій. Раз я все сказав, то тепер дай мені спокій...

— А Туркиня?

— Убий її, як вона тобі в дорозі. Я її не уб'ю!

— І я ні, Грицуню, — відповіла Настка і зареготалася, показавши свої білі зуби. — І я ні, Грицуню!

— То роби, що хочеш. Ви обі однакі! А мене лишть.

— Ми обі однакі, кажеш, — підхопила вона, — і тому тобі однаково, кого посватаєш. Здавна я вже твоя... сам дав перший слово, тепер вже не лишиш, мене ти не здуриш...

— А Туркиня? — завернув знов Гриць.

Настка викривила погано уста.

— Не журися нею, — сказала коротко. — Я її не уб'ю.

— І я ні, Настуне. Та що з нею зробиш? — допитувався Гриць неспокійно.

В Настки знов замерхтіло в очах, що аж позеленіли, і вона, як перше, розсміялася.

Гриць розлютився.

— Чого знов регочешся? Мені не до сміху.

— А мені до сміху, — відповіла Настка. — Ти, Грицю, май розум, — поучала нараз своїм звичайним розважливим спокоєм, яким усе брала верх над ним, над його подвійною вдачею. — Чи ти справді гадаєш, що лиш ти один на світі? Що як за тебе вона не вийде, не знайде другого? Господи, борони від такого розуму, як твій!

Гриць умовк.

— Та знайде, — каже нараз. — Але буде проклинати, буде нарікати...

— Хто, Грицю? Туркиня? — питає Настка. — Невже ж ти її боїшся?.. Хто буде проклинати? — повторює визиваюче, а разом заперечує чимось в своїм голосі... заздалегідь тому, що має прийти від нього.

— Іваниха Дубиха, — відповідає Гриць. — Вона не жартує...

— Та нехай, — каже зневажливо Настка. — Від прокльонів я нас відіб'ю. Ти мені лиш оповідж про неї, що знаєш...

Гриць змішався.

— Що розказати?.. Гарна... і вже...

— Чи справді вона така багачка в селі?

— За таку її люди мають. Я не числив її отари овець. Худоби до води також не гнав. Кажуть — перша багачка. то, певно, багачка.

— Так, так, Грицю, не журися, — почала знов, успокоюючи, Настка. — Вона і без тебе віддається.

— Та я знаю, що віддається. Жаль лиш так казати. Настка випростувалася... а була висока.

— А мене не жаль? — сказала се голосом, в якім тремтіли сльози і огірчення, що вже давно накіпіло.

— Та як не жаль! — успокоював Гриць. — Жаль, зозулько. Навіть і себе жаль, що дві полюбив, а жодної ще не маю. Одну брав би, і другої не лишав би. Одну любив би, другу голубив би. Одну сватав би, з другою вінчався б. — І з тими словами якось чудно розсміявся. — Що мені робити?

— По дві не любити.

— То не любіть... ви! Покинь мене, Настко! Чого мене держиш? Як мене покинеш, засватаю Дубівну...

Настка розплакалася.

— Не боїшся бога? — спитала крізь сльози. — Тепер так говориш? Яка в тебе душа?..

— Станемо колись всі перед бога. Я, Дубівна і ти. Цить, не плач. Чуєш?.. Я, Дубівна і ти! І він нас осудить. Цить, не плач, — потішає Гриць і знов тулить дівчину до себе. — Що я тому винен, що так склалося? Чи я хотів сього? Так було суджено або, може, мені починено. — Останнє слово вимовив, усміхаючись, однак Настка не завважала його.

— Чого ходив до Туркині, як мав вже мене? — спитала.

— Бо починила, — відказує він. — Перша чарівниця. Гарна на все село. Чорними бровами та очима приманювала, червоними цвітами маку, що ними все затикувалася, держала... От і осліпила душу, розум. Що хочеш? На те ж я хлопець, на те серце в мене... Цить, не плач! — вмовляє. — Я ще не помер, як колись помру, станеш вдовицею, тоді заводь чи там голоси, а тепер ще смійся. А як не хочеш сміятися, то хоч люби по-давньому, інакше кидаю тебе і йду до Дубівни. Вона не плаче.

Настка задрижала в душі на ті слова, успокоїлася і утерла сльози.

— Я тебе люблю, Грицю... ти ж мій, — сказала. А наблизившись до нього, обняла його, як недавно, пестливо. — Ми собі по слові, Грицю... Чуєш? — питає, просить, а очима, що миготять неспокійно, грозить. — Ми собі по слові. Мене ти не здуриш...

— Чув уже. Коли скінчиш? — скипів нараз Гриць. — Я що знав, сказав тобі по правді, а тепер дай спокій. Що хочеш? Щоб я пішов в світ за очі? Мені не тяжко — піду.

Настка — знов обнімає за шию.

— Не в світ, Грицю... — як сновиди успокоює, — а звінчатися, Грицуню...

— Тож звінчаємося... але... — і нараз урвав, відсуваючи від себе дівчину, якої рішучість знав і боявся.

— Ніколи більше до Туркині не виходь, — наказує нараз поважно і строго дівчина, пронизуючи своїми ясними очима, що то за сю хвилю з внутрішньої боротьби аж потемніли, і додає: — Щоб ми через неї не побралися?.. До неї піде другий. Вона без тебе не згине, вона багачка, Грицю, а я... — і урвала. Сльози знов спинилися в її очах, і вона затулила лице обома руками.

— Не бійся, цить! — втихомирює Гриць. — Чи я тебе покидаю?.. Не вийду ніколи до Туркині. Не віриш? Тому, може, що я сказав, що вона гарна на все село? Бо правда, що гарна, правду за пазуху не заховаю, — каже, а сам з-під уса усміхається. — Не бійся...

В Настки знов очі замерехтіли.

— Гри-цю! — погрозила рукою. — Мене ти не здуриш, я се ще раз кажу, а до Дубівни не виходи.

Гриць відвернувся мовчки від неї і, відійшовши кілька кроків, кликнув:

— Бувай здорова!

Вона не відповіла, але, надумавшись нараз, прожогом опинилася коло нього.

— Не вийдеш?

Він оглянувся:

— Не вийду!

— Треба закінчити, Грицю.

— Треба.

— Я вже закінчу. Ти лиш під очі їй не йди, а іншим не журися.

— Я не журюся! — відповів він. — Журіться ви. Ви всі однакі. Дай мені спокій... — і з тим знов іде...

— Грицю, я лагоджу рушники.

— Лагоди на осінь...

— Та осінь от вже тут.

— Ну, то й гаразд.

— Інакше, Грицю, втоплюся, згину! — жалується, грозить Настка.

— Не бійся! — сказав і станув. — Ви не гинете. Скорше я умру...

— Я не дам, Грицуню...

— Ов-ва! — вирвалося нараз Грицеві з уст, і втім замовк, відійшов...

* * *

Старий Андронаті прибукався до села, де жив Гриць з своїми родичами, і вже чи не вдруже обійшов те село по милостиню. І знов, як звичайно, обдарувала його синьоока Настка чи не найкраще. Вона любила подавати йому милостиню, бо він дякував так щиро і красномовно, так знав до душі промовити, що іноді не наслухався б його слів.

Так і сим разом.

Подякувавши і поблагословивши її чи не вдесьте, може, схилився ще кілька разів низько перед молодою жвавою дівчиною, що не досить того, що ласкава в дарунках, та ще й нині сама йому ворота відчинила, щоб не трудився. Та ось коли він погляне ліпше, а вона чомусь коло нього. Випроваджує, щебечучи щирими словами, а дедалі і з наказом шанувати в горах старі ноги, бо гори зривають їх у тих, хто не родом з вершин...

Так вона говорить і нараз стає.

Та постоявши ще хвилину, врешті сідає і з тим просить і його усісти.

Дід здивувався, однак не сідає. Він оперся лиш на палицю і дивиться на неї. Яка вона добра та щира, оця дівчина, яка милосердна? І не віднині вона така, а відколи її знає, бувала все така.

— Господи благослови її, господи благослови! — повторює раз по раз і збирається йти далі. Однак Настка встає і задержує його.

— Діду, — каже. — Сьогодні я маю з вами щось говорити. А ви хоч сядьте, хоч постійте, а казати мушу. Дід зчудувався.

— Кажи, дитинко, — відмовляє, — що там тобі треба, чи що хочеш знати, а я вже ліпше постою. Так вже звик вічно на ногах пробувати, що нічого мені й стояти.

— Діду Андронаті, — почала Настка, посилаючи притім свій ясний погляд далеко по верхах, неначеб нагадувала, збирала щось в думках. — Ви мене, діду, знаєте. Мене і Дончукового Гриця, з котрим не раз балакали — і не від сьогодні вже. Знаєте, чиїх я родичів, чиїх він родичів. Тому і послушайте, що я вам розкажу. А розказавши, опісля вас про щось попрошу.

— Кажи, душко, голубко, — відповідає старий і опирається ліпше на палицю, спозираючи на дівчину уважно, щоб нічого з її слів не стратити. Вона ж така милосердна та синьо-ока. Добра дитина, хоч куди. Ніколи з порожніми руками з хати не відправляла, а часто-густо і куток на нічліг прилаштовувала, коли деінде на нього лиш з недовір'ям споглядали, ба навіть іноді не хотіли і на обійстя прийняти.

— Ми любимося віддавна, діду Андронаті, як самі вгадаєте, я і Гриць Дончуків, — сповідається дівчина.

Старий усміхнувся.

— От-то, новина! — сказав. А далі додає живо, з нетаєною теплою в голосі. — Хто б того не любив! Багато світу перейшов я, та такого красного, жвавого хлопця, як оцей Гриць, як ти кажеш — Дончуків — я нігде не бачив. Виглядає мов сам святий Георгій, як на коні їде. Гарний він та пишний, благослови його боже! Та ще й добрий, і розумний, і м'якого серця. — І з тими словами старий, мов пригадавши собі щось, наново розсміявся. — До красних він легко липне, чи не так, голубко? — питає, все сміючись.

— Так і не так, діду, — відповідає Настка, лиш якось неспішно.

— Тим-то і штука, біла ти голубко...

— Гриць лиш мене одну по-щиро-му любив...

— А ти звідки знаєш, як хлопці в світі люблять? — перебиває. — А ще до того такі, як саме твій Гриць! Чи одну, чи кілька?

— Бо сам розказував мені.

Дід ніби аж засвистав крізь зуби з подиву і знов засміявся.

— Отже, в чім твоя грижа, коли тебе любить? — питає. — Чи вже перестав любити, хоче до іншої старостів посилати?

— Е, ні, діду, — відказує нетерпливо Настка. — Такий Гриць не є. А біда в чім іншій, і ви нам зарадьте.

— Я? А що я вам поможу? — спитав. — Де в вас батько-мати, хіба вони не хочуть, щоб ви побралися?

— І то, діду, ні. Вони не противні. Побратися — ми побере-мося... лиш от... — і урвала.

— Лише що? — питає дід живіше. — До чого я вам тут потрібний? Я старий і бідний, сам на людській ласці, з людських рук живу, з людської милостині.

— Правда, діду, — відповідає Настка прихильно. — Але якщо нас сей раз порятуєте, то ми, раз побравшись, заберемо вас до себе. Довіку будете в нас; будемо вас доглядати, доки бог дозволить.

Дід розреготався.

— Се так ти кажеш, дівче, — торгується дід. — Ти, що візьмете старого цигана до себе. А скоро лиш віддашся, мене і знати не схочеш!

— Е, діду, — опирається Настка і сміється з дідової недовірливості. — Не такі ми, діду. Не така я чорна, а Гриць не з таких. Самі ви сказали, що з серця він м'який. То й вірте!

— Отже, в чім річ? — питає вже дід і сам цікаво. — Чи зіллячка вам якого треба? При собі не маю. Треба ще збирати.

— Е, ні. Не зіллячка, дідуню, — заперечує Настка, — лише розуму вашого старого і такого слова.

— Сло-ва? Ага! — сказав дід протягло з чудуванням.

— Слова, діду, і розуму...

— Кажи ж, най знаю.

— Діду, — починає наново Настка і глибоко віддихає, мовби забиралася до важкого замаху руками. — Діду, — і її голос затремтів, уста не складаються. — Слухайте, за горою Чабаницею, як кажуть, за „Білим каменем", живе одна млинарка-вдовиця, на ім'я Іваниха Дубиха. Іваниха Дубиха сама богомільна. В селі перша багачка, для бідних милосердна. Оце знаю про стару. Та в неї є дочка. Одна-одніська, діду, пещена, як та птаха, і звать її люди Туркинею.

— А-г-га! — сказав дід протяжним голосом, мов нараз пригадав щось. Однак вмовк і ждав.

— Оця Туркиня, діду, як у селі її звать, вона чарівниця і прикувала Гриця. Мабуть, лихим зіллям серце відібрала, чорними бровами в дорозі нам стала. Старости в мене були, і ми вже по слові, лиш Грицеве серце ще не в спокою. Мене обіймає, Туркиню любить; мене він цілує, за нею сумує. Не може її забути, все вона йому сниться, все в червоних цвітах, з ніжними словами. Рятуй, діду, — благала далі дівчина, складаючи руки, мов до мольби. — Ти ж Грицуня знаєш, в нього м'яке серце, буде колибатися між нами обома. Буде гірко жити йому й мені. А все через неї, через чорні брови, через лихе зілля, через її намови. — І з тими словами Настка вмовкла, ніби стоячки умлівши, а дід задумався.

— Кажеш — дуже гарна? — питає по якійсь хвилині.

— Гарна, мов сама княгиня. Чорні брови має, каже Гриць... Очима манить, як та зірка ясна, а цвітом починає. Що я, діду, вдію? Рятуй!

— І багачка — кажеш?

— На все село — кажуть.

— А — мати богомільна?

— Як сама черниця.
 — Для бідних милосердна?
 — Того вже не знаю. Кажуть, дуже добра, але дуже строга. Кажуть, як та пані.
 — А донька починає? — питає дід недовірно.
 — Бровами, і зіллям, і червоним цвітом, яким усе стріється, до себе приковує... О діду! — додала майже з розпучливим зойком дівчина. — Рятуй!
 — Що ж ти хочеш, голубко, щоб я тут порадив? — питає знов дід і задумався над Грицем. Шкода втратити ласку у сеї білої Настки, шкода і Грицуня, щоб двоїв душу. От і його Мавра двох так полюбила, а на самім останку — долю погубила.
 Дід зітхнув і, здавалося, ще більше на палицю похилився.
 — Кажи, що зробити, то я так зроблю. Лиш зілля не маю, не годен збирати. Хіба що примовлю, то одно ще знаю. Словами Дубівну відверну, інакше не годен, старість не вспіває... Коби мені Мавра...
 Настка оживилася. Голубі її, як небо, і звичайно щирі, веселі очі замиготіли нараз якимось чудно зеленявим блиском, і вона обізвалася:
 — Я вас навчу, діду. Я вже придумала, як її перелякати, щоб покинула мого Гриця. А ви допоможіть. Не шкода вам Гриця, щоб долю марнував, зо мною одружившись — за нею побивався? Я їй вперед через вас погрожу... а як не поможе... знаю, куди піду... На горі Чабаниці живе одна ворожка, знає на все раду... До неї я піду. А вперед ідіть ви, словом погрозіть. Підете, діду? — просить.
 Дід надумувався.
 — А запросиш діда на весілля? — поторгувався трохи, а сам думками заєдно коло Гриця...
 — Ой дідуню, приходіть! — кликнула дівчина врадувано. — Лиш перекажіть мої слова Дубівні, добре її злякайте, а сказавши моє, і від себе полайте.
 — Так кажи, голубко, — обізвався дід. — Для Грицевого щастя піду на все, а як скажу слово, буде сказане. А як заляну, то заляте. Раз най має Гриць спокій!
 — Так, дідуню, — підхопила Настка і повторила: — Раз най має Гриць спокій!..
 — Тож скажи, голубко, щоб зробив, як хочеш, — почав знов дід.
 Настка випросталася, відітхнула глибоко і почала:
 — Відшукай, діду, Дубівну, проси милостині і, поблагословивши, таке їй скажи:
 „Я зачув, Туркине, що ти любиш Гриця, найкращого хлопця з угорської границі; що ти потаняєш злим цвітом і словом; що ти твориш лиха, відбираєш щастя.
 І чув я, Туркине, що Гриць тебе не любить, бо вже віддав на другу голубить. Синьооку Настку за свою він вибрав і вже незабавом з нею він звінчається.
 Що ти хоч від нього, прекрасна Дубівна? Щоб молоду покинув, до тебе пристав? Таж тебе прокленуть, не лиш моло-

да, але і всі люди, хто про тебе вчує. Таж за тебе піде сміх і глум селом, і останеш з смутком, як те марево.

І чув я, Туркине, що в тебе багатство, тож ти хлопців знайдеш і без Гриця. Молода Грицева, — знай, — на тебе плаче, жаль до тебе має, гірко проклинає. Гриць тебе не бачив, як її вже любив, тебе голубив, а її вже сватав. Тому її він візьме, заким доведеться старостів післати, тебе посватати.

І чув я, Туркине, все оце, що кажу, від тої молоді, котру Гриць бере. Сам їй жалувався, що ти лиху винна, що його манила, голову дурила.

Чорними бровами ніби чудувалася, а з другої сторінки розум відбирала. Червоненьким маком ніби ти строїлася, а з другої сторінки до себе манила. Лісами блукала, відгомоном гралася, а з другої сторінки блудом обдавала...

Тепер спам'ятовся, тебе він цурається, чорних брів боїться, з ясними кохається. До тебе вже не вийде більше і не жди, хіба що його побачиш де на чорнім коні. Тоді відвернися, щоб люди не знали, що Гриця любила, другій відбирала.

Та Гриць, як я кажу, давно Настку має, на тебе, Туркине, і гадки не має. Перестав любити тебе, чарівнице, і не буде більше до тебе ходити. Попрощайся з ним...» . Так, діду, — закінчила, мов змолала, Настка і, зупинившись, зітхнула, неначе скинула тягар з душі. І відвернулася.

Дід стояв довго мовчки, неначе все над чимось роздумував. Врешті обізвався:

— Ліпше тепер, як запізно. — Та згадавши нараз і Мавру, він аж посмутнів. По хвилині дальшої задуми додав: — Не зараз я оце перекажу, донько, що завдала ти, аж по третій заповіді, щоб не мала відьма часу весілля спиняти. Чорні брови здавна лихо все кували, і як хто не знає проти них ліку, той і в них пропаде, як в самій глибині. Слава богу, донько, що ти синьоока, лиха не коїш, добром розсїваєш. Я їй перекажу всі твої слова, та ще й від себе додаю, що лише знаю. Нехай вона йде своєю дорогою, а Гриця не спиняє в дорозі до щастя. Я за нього молюся, здавна вже молився, він мені як рідний, для нього все зроблю. Не журіться нічим більше, добрі мої діти, хіба щоб весілля гарне спорядити. А бідних також просить. Діда не забудьте. Дід вам заспіває, звідки Гриць походить, чому він тут, а за ним дід. Тепер щастя вам боже, доню синьоока, а Гриця пильнуй, від неї стережи. Поблищи очима, як та чорнобрива, а як він м'який, як самі знаємо, піде за тобою, а ту забуде. Дід своє зробить. Дубівну відверне, на сторожі стане Грицевого щастя — і буде гаразд.

Дід кивнув до дівчини головою і, не промовивши до неї більше ані словечка, відвернувся і пішов. Настка й собі погнала назад до хати, взялася за роботу і при ній співає...

* * *

Було три-чотири неділі перед другою осінньою богородицею. Гриць вибрався знов раз на приказ батька в сусіднє село за справунками і пустився на своїм коні сим разом через гору Чабаницю і саме білою стежкою. Було вже добрих кілька неділь, як не виїздив сюди до Тетяни. Раз — не було

досі якось коли, бо батько, мов залізом, держав при роботі, а по-друге — він боявся Настуні. Помимо всеї своєї доброти і поблажливості, відколи про його любов з Тетяною дізналася, — була вона тепер готова за ним аж тут погнати, щоб не допустити, аби з Дубівною бачився...

Їдучи тепер отак крок за кроком, він роздумував про дівчат.

Як воно скінчиться?

Настку мусить брати, вже й посватав її. Що з Тетяною буде, він ще сам не знає. Дедалі по другій богородиці його весілля з Насткою. А вона ще нічого не знає, старостів вижидає. Вже давно її бачив.

Щоправда, він кілька раз виїздить сюди потайки, та якось так останнім часом складалося, що коли вона виходила в ліс — він був при роботі. Коли ж знов виїздив він у неділю крадьком проти неї, мати її в хаті потребувала, вона не приходила. От і розминалися поволі їх дороги, дарма що любився. Та господь знає, чи не на добре воно се так, хоча вона йому мила, мила. І яка вже мила! Та дарма...

Але бачитися — вони побачаться, хоч Настка і противна тому. Одначе тим, що він дав слово Настці до неї більше ніколи не виходити, він не дуже журиться. Що буде, то буде, а любити можна. Настку ж він бере, а Тетяна?

Тетяна? — повторив, допитуючись, якийсь внутрішній голос, що пригадував йому чи не Настчин голос, та тут і вмовк.

Що він з нею зробить?

Дві сватати годі. Нехай тепер зроблять обі лад між собою, коли так вже склалося. Настка нехай зробить. Вона так казала. Вона вигадлива, на все раду знає, бона його любить, про Туркиню знає, нехай тепер робить. Убити не уб'є її... Що він тут допоможе? Здімє бучу? Дівчата всі однакові, до лиха причиняються, а відтак плачуть і голови засушують.

Що йому з них?

Добре, може? Гриць, споважнівши, зітхнув.

Яке його добро? Що двох нараз любить? Стільки його добра, що з Туркинею був у лісі, як у раю, що його любила широко, та чи довго то було? Ось нараз Настка, стала між них, і все мов закаменіло — настав кінець. І добра Настка, і щира для нього, ліпшої він не знає... І не те, щоб вже немила йому стала, а він полюбив Туркиню. Ні, Дубівна в душу влізла, і забути не годен...

Але тепер що він з нею зробить?

З матір'ю її?

Іваниха Дубиха не жартує.

Коби хоч де побачитися, наборзі [31] до себе всміхнутися, легше стало б серцю, що б вже там і не було — а так...

А далі?

Що далі? — спитав себе і не знаходив відповіді.

Далі... якось воно вже буде, — казала мудра Настка. — Вона красна і багачка, віддасться і без тебе. Що тобі журитися?

І справді.

Що йому журитися?

І в дівчат є розум. Нехай журяться самі. І вони любили. Тетяна також любила.

Чого тепер сховалася? Дізналася про його весілля з Насткою?

Може, й дізналася...

Ой Туркине, моя пташко, яке в тебе серце?..

І їдучи отак, роздумуючи над собою і дівчатами та минаючи знайомі місця около білої стежки, роззирається він тепер то вліво в глибокий яр, то вправо на Чабаницю з «Білим каменем», де також з нею стрічався.

І чомусь сподівається він, що звідкись вийде проти нього Тетяна. Пишна, усміхнена, завітчана в червоні свої цвіти, і скаже, як звичайно: «То — я».

Одначе, хоч і як він роззирається, хоч і як бажає його серце спокою «з нею», «вона» не виходить. Не виходить, і не чути її голосу.

І зітхає скорбно Гриць, морщить хмарно брови. Повинна була вийти, бажає його серце: він же тут. Щоправда, він її не сватав, як обіцяв, він її і не візьме, наведе на неї смуток; та хто саме тут винен? Він один лише?

Обоє винні...

Тому нехай би вийшла, нехай би все любила. Була тут. Була така, як досі... хоч раз один ще... Раз...

— Туркине! — майже не стямився він, як крикнув. „Туркине!“ — перебігло таким відгомоном по противній залісненій стороні гори і уміло.

— Ти тут? — пігнав з неописаною тугою в голосі, як перше, покликком... і ждав.

„Тут“, — відбилоса лише слабо його власним голосом, відгомоном і стало тихо... Скільки не надслухував він з усіх сторін якого шелесту, скільки не прагнув його, ніщо не во-рушилося...

Гриць запав в задуму — і не ждав більше.

Знав. Тепер вже не побачить її.

Мусила розвідатися, що він посватав другу, і не виходить, плаче...

Їдучи задуманий, не зважав Гриць, як небо незаметно над ним затягнулося хмарами. Далі заколисав холодний вітер деревиною, загриміло зловіще, а по недовгій часі почало і блискати. Раз по раз і так сильно, що чорний кінь Гриця, здичівши від того, почав ставати дуба.

„Недобре віщує оце звірина своїм неспокоєм“, — думає Гриць і починає оглядатися.

На небі недобре. Чорні густі хмари.

В лісі темніє чимраз більше, а далі він чує великі краплі дощу на собі. Зразу поодинокі, а відтак чимраз густіші і сильніші. Він підганяє коня, той рветься сильним кроком вперед, білою стежкою вгору, а тим часом тріскучі громи потрясають цілою горою Чабаницею, ніби котяться по через усі інші і, десь спиняючись, умівають.

Дощ, здається, лється подвійно на Гриця. Раз, як здавалося, з розірваної хмари, а по-друге, з смerek, їдучи скоро,

роззирається він за місцем, де би хоч хвилину сховатися від дощу та заспокоїти коня, що, переполоханий блискавицями та громами, стратив спокійний крок. Вузька біла стежка, що обвивала Чабаницю і доходила до берега яру, перемокла, і бистрий кінь, рвучись уперед під гору, майже шохвिलі ховзався по ній.

Небезпечно було отак їхати саме над пропастю на похилим коні. Гриць зсів з коня, веде його за собою і оглядається.

В пропасті-ярі шумить і кипить вдвоє побільшений зливою розбішений потік, пориває з собою все, на що наткнеться, і гонить.

Десь-не-десь котиться з гори дрібне каміння, вирите силою дощу, і никне в долині в воді...

Нараз Гриць спинюється.

На горбку зі сторони, що його гора ніби висадила з себе, ослоненім цілком густим віттям смерек, що тут розрослися, стоїть, а радше заховався під ними мала хатина-колиба. Стара та скривлена.

Біла стежка, що нею їде Гриць, біжить і попри неї. І хоч саме вона не спинається коло дверей хати, але тягнеться далі, може, і вниз Чабаниці — обвиваючи її заєдно, він не знає — вона все-таки дає собою якийсь захист.

Стоїть хатина, ніби ще й схиляється над пропастю, і показує з одної сторони викривлене віконце, з другої такі самі криві двері.

Вмить Гриць рішається.

Отут він поступить. Пережде тучу, що неначе пеклом розкипілася над лісом, горою, а потім поїде далі.

Як загадав, так і робить. Стає перед дверми, прив'язує коня під хатою, зі сторони, де не йде так дощ, а сам іде до дверей.

Тут він — ростом високий — схиляється, бо двері хатини низькі і, скривившись набік, ледве годні рослого чоловіка приймати.

Та тут він аж жахнувся.

Саме в хвилі, як створив двері знадвору, створив їх хтось зсередини, і, поки він добре опам'ятався, опинилася проти нього, мов з землі виринула, якась стара циганка. Сива, патлата, з чорними блискучими очима, і усміхнулася.

— Ходи, синку, ходи, — впрошувала вимушеним сміхом, за котрим крився потайний ляк і непевність. — Ходи досередини. Я вже далі рік, як вижидаю тебе. Карта сповістила. — І, уступаючи йому з дороги, притискається до чорної закуреної стіни, щоб дати йому місця вступити. — Гриць, побачивши нараз так несподівано перед собою страшну, мов мару, циганку, завагався в першій хвилі. Та поглянувши ще раз в лице циганки, в очах якої відбивався якийсь аж за серце хапаючий смуток, поступив сміліше, ближче.

Трохи диму з печі вдарило його немило в лице по свіжій лісовім воздуху. Він постояв схилений хвилю і розглядався. Ніколи ще не доїздив аж до сеї хатини, хоч скільки стрічався

з Тетяною в лісі. Аж сьогодні в тучу завело його впрост сюди! Яка нужда, які злидні! Трохи барвного старого лахміття, дві циганські торби, палиця... Якесь скринчина, привалена свіжим зіллям; далі, на старім, майже порожнім, закуреним миснику кавалок хліба, на жердці під стелею стара черво-на хустка, яких тутешніми селами не бачиш, коло того кіль-ка вінків сушених грибів, під піччю лавка, на печі чорний, як циганське волосся, кіт, ще вище на комині — чорний освоє-ний ворон з грубим дзюбом і блискучими очима — от і все.

— Сідай, синку, у бідної циганки, сідай! — припрошує Мавра, до котрої поступив оце Гриць. — Сідай, не гордуй. От я, бідна, сама ця цілий ліс, і людська нога лиш рідко заблуджує до мене. Живу, як бачиш, як бог дає. Дадуть що добрі люди, маю. Не дадуть, то і з корінців живу, як і всі наші бідні цигани. От так. Сідай.

Гриць сідає мовчки і все дивиться на циганку, що перед ним чогось аж до землі хилиться, пригадуючи йому собою тим старого Андронаті. Відтак за хвилину встає і. визирає крізь вмащене в стіну скло, що представляє з сеї сторони віконце.

— Нічо, нічо, — вспокоювала Мавра, — дощ ще паде. Посидь трошки і в бідної циганки. Ади, я сама-саміська на цілу гору, на цілий ліс. Як іде хто сею стежкою, то часом бачу людське лице, а як ні — то ні. Посидь, синку, — говорила жваво і все дивилася пильно йому в очі. А самі ж її очі аж вдвоє поблищались. — Давно не бачила я такого красного царевича, як ти, — каже і знов кланяється покірно, як перше. — Давно, дав-но, — і зітхнула.

— Чи, може, то ти та циганка, про яку говорять, що вміє ворожити і на зіллі знається? — спитав нараз Гриць, не спускаючи й собі очей з циганки.

— Або я знаю? Циганів багато на світі, — відповіла Мавра. — Але ворожити я також умію, ще й як! Що б і не загадала я, все розвідаюся. Кажу: ще й як! Так само і на зіллі знаюсь. Треба тобі якого? — допитувалася підхлібно. — Від доброго чи злого? Га-й, га-й! — заспівала своїм способом. — Га-й, га-й! — і все дивиться пильно на молодого хлопця.

Грицеві стало ніяково від тих великих чорних очей, переповнених сумом, що неначе не мали тепер іншої точки опори в хаті, як його лице. Ніби упиваються ним.

— Але-бо я чув, — почав знов Гриць, — що то має ота ворожка бути, що тут Не все проживає і місце міняє. А ти, бачу, й хату маєш.

Мавра перелякалася.

— Ні, синоньку, — впевняла, — то я ота ворожка, про яку ти чув. Іншої на всі села в окрузі нема. Ой нема, нема, нема такої нещасливої, як Мавра, що свій вік молодий запропастила на чужині, хора, без пам'яті очутилася в лісі і остала-ся на ласку добрих людей.

І, сказавши се, розплакалася...

Гриця почала циганка цікавити.

Надворі цідило без перерви, громи все ще котилися, грозили, і про дальшу дорогу годі було йому думати.

— Як запропастила ти свій вік? — спитав і став набивати люльку, причім подав і циганці одробину тютюну, а та його жадібно вхопила і таки зараз і свою люльку вибрала з-під комина і попелу.

— Запропастила, синочку, запропастила, — почала і, наложивши люльку, закурила.

— От як дивлюсь на тебе, — почала, — то і плакати, і сміятися хочу. Господи милосердний! Давно не говорила я з чоловіком про своє горе, бо рідко хто до мене заходить. І хто хоче слухати бідну циганку?.. Кинуть, мов голодній собаці, хліба або подадуть мучечки, а там знов одробину грошенят, та й рушай з хати, кажуть, щоб що з хати не потягнула. А я, синку, — говорила гірко, — хоч би й потягнула що, то — ади, яка я бідна, яка опущена. Хто заробить на мене? Мій кіт? — спитала, вказавши на свого чорного приятеля. — Він не заробить. Але якби не мій гріх, то я б ще й донині була при чоловіці. Мій чоловік, синку, був начальником циганів. Раду — звався він.

А мій тато заробляв скрипкою на хліб. Я лиш одна дитина в них була.

Мавра почала знов плакати.

— А моя мама, синку, моя мама, — впевняла, — як знала вона ззамолоду гуляти! — і при тих словах захитала головою, ніби з самого подиву. — І я також, синку! Ще ззамолоду... ззамолоду. Бувало, як загуляю перед панами на Мадярщині, то аж в очах мені миготить. А найбільше округ вогню. Та й через той проклятий танець запропастила я свою долю.

— Через який танець? — спитав Гриць, що не розумів її оповідання.

— Та через он той танець, що іноді молодим циганам, окрім ворожбитства, дає ніби заробок. Але ж бо й танець, синку. Ади! — я тобі покажу, щоб знав ти, у кого був! — і тут же почала стара, сива Мавра гуляти перед молодим хлопцем легкими граціозними кроками на самих майже пальцях, зручно викручуючись та в пасі вигинаючись, причім намагалася собі ще до танцю приспівувати.

Гриць дивився якийсь час, не кліпнувши, мовчки на стару. Відтак обгорнуло його несказанно сумне почуття за бідною опущеною жінчиною, що ось намагалася вдоволити його всім найкращим, що лише знала. Задихавшись неабияк, вона все-таки не переставала поясняти танець, що давав «хліб» і що, очевидно, становив колись гординю і все горе її бідного життя...

Він устав і відвернувся до вікна, а вона докінчила танець і впала втомлена перед ним на землю.

— От такий танець, синку! — сказала, віддихаючи важко та сідаючи рівно, коли тим часом він вийняв з череса гроші і кинув співчутливим рухом і поглядом в її подолок.

— От сей танець гуляла я в пусті і в містечках, але довше, як оце перед тобою, бо була молода і годна. Чардаш зветь-

ся він. А пани, що переїздили через пусту і попри наші шатра, поступали до нас і любувалися тим. Окрім мене, гуляли і другі наші цигани й циганки. Відтак посилав мене ще Раду в сусіднє недалеке містечко по милостині і ворожити — і то було найгірше. Раз — і другий — і третій, синку, аж доки не скінчилося все. Відтак ми відти забралися. Давно було то все, синку... дав-но, дав-но, і Мавра була тоді молода і гарна...

Гриць знов наложив люльку, а вона, предивно оживлена його присутністю, говорила далі.

— І я, синку, мала б тепер такого сина, як ти, — впевняла чудовим щирим поглядом своїх прегарних сумних очей, — якби не любов за плечима, а з нею і гріх; а то гріх зраджує все, і тому, синку, я нині сама, сама на ціле село, на цілу гору, на цілий ліс. Не дай, господи, нікому такої долі, як моя. Ніхто тобою не журиться, чи ти живий, чи мертвий. Живеш враз з дикою звірною в лісі, а більше нічого. Мала родичів, — почала знов чи не механічно з привички, — і стратила їх. Мала чоловіка, — зрікся, покинув; мала дитину — хлопця — убили чи вкрали — господь знає. Лиш сама осталася. Сама, синоньку, — говорила з великими слізьми жалю в очах. — Сама, як кажу, на цілу гору, сама на цілий ліс, хіба що від часу до часу... — та тут урвала. Сильний грім, що саме в тій хвилі вдарив наново в лісі, перервав її бесіду, і вона, мов остережена ним, не заговорила про Тетяну, про яку хотіла спімнути, що се одинока її радість в житті, але завершила бесіду на попереднє, себто на себе саму. — Сама, синоньку, сама, — говорила далі, — хіба що раз в рік господь пришле якого ангела, як-от тебе, ти мій красний царевичу! — при сих словах зложила руки навхрест і поклонилося йому низько, з покорюю, і неначе всю змарновану свою душу вложила в той поклін... Ніколи, мабуть, не розкошувала більше її бідна душа, яка не знала досі нічого, крім пониження, горя і болю, як у тій хвилі, коли дивилася на цього пишого чужого хлопця з чудовими синіми, як небо, очима в своїй хаті. Однак, — де бачила вона тії очі вже раз у житті? Ті очі і всю оцю постать з оцим лицем. Де? О, о, о! Господи ти боже! — І в її бідній душі діється щось дивне. Вона починає плакати і не знає чому. Починає сміятися і теж не знає чому. Лиш чує, що всьому причина — він, що розбудив своїм виглядом в її душі спомини про її молодість і все минуле. І тому вона мусить плакати і мусить сміятися. — Приходи, сину, до мене, — годна лише з усіх тих чудних почувань, що нею заворушили, одягнути в слова. — Приходи, царевичу! — просить з глибини серця і складає все наново руки навхрест і кланяється йому з покорюю низько до землі. — Приходи до бідної! Ти будеш її ангелом небесним. Мені вже карта давно сповідала, що до моєї хати падуть два чоловіки. Один вже був раз зимою, і я не прийняла його з остраху в хату. А другий ось ти! Приходи, синку! не забувай бідну. Мій син був би вже також такий, як ти — був... також білий, — і нараз урвала.

А він дивився на неї, забувшись цілком, мов не своїми очима і неначе побачив щось з тамтого світу, та не розуміє, що з ним діється. Чому йому тепло від тих слів бідної циганки, від голосу, що її змінив, як почала говорити. Від її щирого погляду, в якім крився сам смуток, а однак ще щось інше, тепле...

І був би він так довго тут сидів та все наново глядів на неї, що гріла несвідомо його душу, прислухувався її словам, повним щирості і любові, коли б вона сама не дала всьому інший оборот і наколи б його кінь не заржав надворі.

— Хочеш, синоньку ти мій красний, голубчику мій синьоокий, щоб я тобі поворожила, доки підеш від мене? — спитала благаючим-таки голосом і, не вижидавши його відповіді, витягла з скринчини брудні, витерті карти, заокруглені вже з уживання.

— Нехай! — каже він неохоче. — Ворожи, але кажи правду, хоч лихе, хоч добре, бо мені ще ніколи ніхто в житті не ворожив. А вгадаєш долю по правді, тоді покличу на весілля, як вже запросив такого, як ти — і дістанеш гарний бакшиш, тож кидай карти... і вгадай!

Мавра послухала.

Багатьом розкривала Мавра свої карти, багатьом вгадувала, проповідала долю, але от такої запутаної та позв'язаної, як у сього хлопця, вона вже давно не бачила.

Ось що кажуть карти.

— Синоньку, — каже Мавра майже побожно і дивиться на нього поважно. — В тобі дві душі. А он, одна біла, як пані, пишна та горда, що не кожного хоче знати, а друга — вітрова, синку, землі не держиться, нічого, не держиться. Блукає, хитається. Що ти за один, синку? В кого вдався? Хто білий, тато чи мама? — питає і, питаючись, впирається чимраз довше в нього своїми великими чорними та смутними очима.

— Хто ти, синоньку? Царевич? — І сама не зважає, як сльози затемнюють їй вид. — Скажи, голубе! І мій син був би такий... — майже зойкнула і урвала.

Гриць задрижав на її слова, пригадавши, що він підкине-на дитина, що не знає нічого про своїх справедливих родичів — і замкнувся. Нехай каже далі, — думав, — може, з карт дізнається, хто його родичі, бо господарі лиш «пройдисвітом» докоряли, а більше не знає він нічого.

І він ні словом не обзивається.

— Байка! — сказав лише сухо, махнувши зневажливо рукою.

— І не звідси ти родом по родичах, — говорить стара далі, — а здалека... зда-лека, синку, де ти не ступав своєю ногою. Що се таке? І два рази в тебе тато є, і два рази мама є, а проте коло тебе сирітство. Хто ти, синоньку? Хто тебе так подвоїв? — питає знов, а очима впирається в його гарне молоде лице, в його голубі очі, в його чорний гарний вус. — Хто ти?

Він мовчить. А вона і собі умовкла, їй збиралось чомусь на плач, сльози тиснулися в очі...

І не бачила вона його ніде і не подибувала, а проте ніби його знає, ніби відчуває в нім щось своє, близьке... О! ті очі... ті очі, що вона вже десь бачила!

Де? Не знає.

А бачила їх в житті, бачила. Тепер відчула всею змарнованою душею своєю, що бачила. Дивилась навіть в них. Чула їх на собі. Колись-то. О! давно, давно, давно колись в нього! Так, в нього! — скричала майже її душа, але вона умовчала. Гриць заховувався спокійно, неначе відпорно, і вона мовчала.

— Не люби, синоньку, чорні очі, — обзивається врешті придуленим голосом і підносить, остерігаючи, палець, хмарить строго чоло. — Бо тут чорні з синіми не укладаються в пару, віщують смуток. Душу колибають. Люби такі, як твої, буде доля ясна. Або пожди, — додала нараз і задумалась. — Що то за одна, що тебе любить? Коло неї смуток і дорога. Далека, широка дорога. А ти з весіллям у думці — і також вже мов у дорогу лагодишся. В далеку, широку дорогу. Чи не двох ти любиш? — спитала нараз зимно і дивиться проникливе на нього. — Не люби двох, синку, — знов остерігає, — розкоlesh долю свою, — і тут урвала. — Так, стережись дівчат і білявих, і чорнявих... А твоїй мамі, синку, паде сирітство. Смутне, важке сирітство, якого ніхто не зазнав світом. Смуток все закриває, хоча ти стоїш коло неї близько. Та смуток тут все закриває. Щастя в тебе, але... — і не доказала. — Так, доста на перший раз. Іди, — докінчила якось сумно. І сказавши се, зложила карти та встала.

Гриць встав і ніби повернув з другого світу. Відтак вийняв гроші і кинув ними гордо старій жінці під ноги.

Вона не дивиться на гроші, а схиляється перед ним покірно, складаючи знов руки навхрест.

— Не хочу я твоїх грошей, синоньку, — каже, — а позволь що інше. Ось позволь, синку мій, бідній циганці, щоб вона тебе поблагословила. Ти вдруге до мене, певне, не прийдеш, а ти мені милий. Такий був би мій син, як ти, якби був жив. Білий був. Я благословлю тебе, синоньку, голубчику, нехай щастя не опускає тебе ніколи, як те сонце землицю. — І сказавши се та не дожидавши його дозволу, зіп'ялася нараз на пальці, вхопила його за голову, притиснула до грудей — і пустила. — Іди, синку, може, не побачимось більше...

— Приходіть до мене на весілля, мамцю! — відповів глибоко захоплений її несподіваною добротою і вийшов скоро з хати...

В Мавриній хатині тихо.

Хто оцей хлопець?

В своїм селі, он там на долині, вона знала всіх. Тож знала, що він не з її села. Вхопила в своїй самоті за голову. Боже, який він красний і який... якийсь такий... От, і скільки грошей їй лишив. Видко, багатирський син. І з чимось, що не було ні радістю, ні смутком, а що, проте, розпирало її груди, вона не може упоратися. Не видержала довго в хаті. Вийшла.

Надворі устав дощ, і з кітлів та яруг між горами, як і з лісів, клубилися мряки. Здіймаючись, волічуться сивими хмарами, а все шпилями понад ліси, межі верхами столітніх смерек, мов прощаються з ними, здоганяючи одна другу, тужливо спішучи десь в далечину.

Маврі тужно.

Тужно і сумно.

Прийшов хлопець, мов місяць зійшов в її хаті, і важкий смуток викликав у душі. Чого їй тужно? Се ж чужий хлопець, людська якась дитина, — вмовляє себе. — А вона бідна циганка. І сама на всю гору, на весь ліс, сама й сама. З ніким не зв'язана, нікого не має, нікому — не потрібна. Чого їй по ній тужно? Чи побачить його ще? Просив на весілля. З ким в нього весілля? В якому селі живе? О, вона й не спитала! Так забулася, вдивившись в нього, що й не спитала. Але вона розвідається. Нараз стрілила їй одна думка до голови. Може, то Тетянин Гриць?

Але ні. Гриць ще не посилав до Тетяни старостів. Бодай досі Тетяна не споминала про те. Але так виглядав, як оповідала дівчина, і на чорнім коні від'їхав, лише що се не Гриць. Будь-що-будь, хоч він і не Гриць, а вона піде. Не по милостиню, але щоб його ще раз побачити. Ті очі.. ті очі... що аж в ліс в її самоту приволіклися за нею звідкись.

Довкола... тиша... тиша...

Ліс стоїть мовчки, та проте смереки шепочуть щось.

Проте йде шум лісом... щось говорить.

Хутко з'їжджає Гриць білою стежкою з гори. От-от вже завидніє межі деревами долина. Вже не буде довго білою стежкою їхати. А все думає про стрічу з самотною ворожкою-циганкою. Все вертає думками до неї назад. Тяжко йому чомусь за нею. Важко й тужно. Хоч і ніколи його в житті не бачила, а душу його відразу мов теплим шовком оповила. І хоч не вірив би він ворожці, бо вони всі туманять, але їй одній вірить. Найбільше боліла його майже несвідомо її покора перед ним. Чому корилася заєдно? Не була ж йому нічого винна і не провинилася нічим перед ним. Побачила перший раз, а вже мов усе тепло своєї душі йому під ноги устелила... Як той дід Андронаті, що завше був такий добрий до нього віддавна вже і хіба просив не забувати про нього. Він розкаже колись дідові про ворожку Мавру, і нехай до неї піде. Може, добре буде, як обоє стрінуться.

„Царевичу ти мій красний! — дзвенить йому її пестливий покірний голос заєдно в пам'яті. — Голубе мій синьоокий!..”

Так до нього не заговорила ніколи в житті його мати он там на горі, дарма що звалася «матір'ю».

Його мати! Та ба! — згадав він і усміхнувся гірко. Хто знає, де і хто його мати. Кинули його, мов щеня, під чужу стріху, щоб позбутися, на ласку чужих людей, і не на вернулися більше. Чи не самотній і він у світі, як он та бідна, як казала: на весь ліс, всю гору? Чи не подібна його доля до її? „Мавро!” — зойкнуло нараз тужно-сумно його молоде серце і свідомо забажало любові. Тої чистої, материнської любові, якої

він ніколи не зазнав вповні в своїм житті, скільки б і не любили його господарі, не любили дівчата, не шанували товариші і всі інші знакомі. А матерньої любові, тої щирої, теплої, він ніколи вповні не зазнав. Вона одна, перша, обізвалася до нього по-щиро, поблагословила його з душі. З щирої материнської душі. І він чув силу правди її слів і її чуття на собі, і він її не забуде...

Роздумуючи над старою бідною циганкою, пригадував він собі не раз і її пророчі слова про його долю. «Не люби, синьоньку, чорні очі... — остерігала, піднявши ще й палець, — бо чорні з синіми тут в пару не укладаються. Люби такі, як твої, буде доля ясна», — обізвалося йому голосно в душі. «В Туркині чорні очі!» — заговорив сам до себе. Але в тій же самій хвили відчув виразно, як, може, ніколи перед тим в житті, якими дорогими були йому саме ті чорні очі, була та — з чорними очима, «Туркине! — обізвалося жадібно його тугою переповнене серце, що все забувало, а її пам'ятало. — Туркине, вижди!»

Сам не знав, як сльози втиснулися в його очі, смуток обгорнув його. Він їде ще білою стежкою, лісом, а однак угадує, що вже недовго буде нею їхати. Десь незадовго спуститься в село. Там, в долині, чує він, шумить гучно ріка. Набрала дощової води з гір, розшалілася і мов нікого не знає. Але йому спішно. Припізнився в старій циганки, і тепер треба квапитися... Його кінь біжить остро по білій, як сполоканій стежці, розтягненій тепер тут рівно.

Тут і там зачіпає він капелюхом о розложисті віти смерек, і на нього сиплеться свіжий дощ з лісової зелені.

Далі, далі і стане смеркатись. Густішим лісом вже ніби сумерк прокидається, лиш тут і там проблискує заходячим сонцем, що по тучі знов показалося.

Так.

Однак — хто се йде саме проти нього? Чи се не Туркиня? Вона — Туркиня!

І він кличе радісно:

— Тетяно, то ти? — Але тут і вмовкає.

Се справді вона. Вона його впізнає, однак zarazом на казує рукою, щоб мовчав. Вона ж недалеко млинівки. Він здержує, звертає коня набік, а вона біжить проти нього. Вже спиняється коло нього. Босоного, з підкасаною спідничиною, простоволоса, мов крадьком вимкнулася з хати, з якимсь вузликом в руках, — усміхнена, щаслива!

Хто б то сподівався! Аж зойкнули з утіхи, стрінувшись отак несподівано — і враз усміхнулися.

— Не клич голосно! — остерігає, задихана з несподіваної радості. — Не клич голосно, бо позаду мати йде!

— Любиш? — питає він замість усього з поспіхом і схиляється з коня до неї, а вона, струнка, мов смерічка, пнеться на пальцях до нього.

— Люблю, — відповідає з цілим раєм щастя в очах. — Коли не любила?

Він притягає її лакомо до своїх грудей і притискає її тут так широко і з такою силою, як, здається, ніколи досі. Відтак цілує...

— Тут ніхто не бачить, — шепче пристрасно. — Ще раз.

— Раз, — каже вона слухняно і цілує.

— Ні. Ще раз, — відповідає він і цілує другий раз. — Я спішусь, зозуле, все в роботі. — Відтак додав крадьком, мов злодій, в поспіху: — Колись лісом знов, як тепер.

Вона усміхнулася щасливо:

— Як тепер, — повторила так само щасливо, не задумуючись, і мов ждала.

— Зійдемося, — сказав він і рушив спішно з місця.

— Зійдемося, — відповіла, задивившись всею душею на нього, і, не звертаючи вже більше очей з нього, пішла з вигона з оберненою за ним головою вгору білою стежкою, якою саме він з'їхав...

Він, вдаривши коня і оглянувшись і собі за нею, погнав і зник, мов вітер, з її очей.

Схвильовано задрижало за ним порушене сильним рухом коня смерекове галуззя. Задрижало, і посипалися з нього густі краплі дощу. Чутно, рясно впали вони на землю, а далі стали лиш одна по другій зсуватися, рідко, рідше, а далі перестали...

Згодом стало в лісі тихо...

„Гей, на Івана, гей, на Купала... гей-гей-гей!“ — розходиться раптом десь високо, вже в лісі, щасливий голос Тетянин і вмовкає.

„Красна дівчина долі шукала, гей-гей-гей“, — доспіває за нею в душі з замкненими устами Іваниха Дубиха, що повільним, поважним кроком іде й собі за нею до Маври вгору...

Одного дня, може, в три тижні по стрічі Тетяни з Грицем, висилає Іваниха Дубиха Тетяну знов до Маври навідатися, що з нею діється, бо вже її давно в млині не було, а з тим передає для бідної і вузлик з їдою.

Тетяна йде радо і, вибираючись, завітчується. Може, якраз нині стрінеться з милим, довго вже не бачилися. В нього робота. Так уже часом бувало, що несподівано вони з собою на білій стежці здибалися... А от і останнім разом.

І пішла.

Іде задумана.

Її думки все коло Гриця. Як він до них прибуде, як пришле дедалі старостів, як мати справить весілля, як вони заживуть, яке їх жде щастя і добро і таке інше. Як Гриць перебере в них млин, стане газдувати, як усі його полюблять і шанувати будуть, а мати при них відпочине. Все за її щастя вона, добра, молилася, доки і красного Гриця за зятя не вимолила. А як ні, то піде в монастир, куди її заєдно від смерті батька тягнуло. Або при них в мирі відпочине, заживе. Все, як захоче. Як забажає — так і буде.

Ідучи так у щасливих думках та пристаючи від часу до часу, ніби відпочиваючи, вона нараз стає і надслухує.

Їй здається, що її переслідують якісь кроки чи не з самого початку, знизу білої стежки вже, і то важкі, неповоротні.

Вона стає, надслухує і оглядається. А оглядаючись, перечікує.

Може, то Гриць?

Але ні. Він все лиш верхом їде. Він мов зрісся з своїм конем, ніколи без нього не прибуває до неї. Він один ділить їх тайну, а ліс другий. Се не Гриць.

Вона стає, перечікує знов хвилину і кличе все-таки ніби до нього, як звичайно:

— Я тут! — А відгомін у лісі відповідає, розходячися, її голо- сом і умліває: — „Тут!“ — і більше нічого.

І знов іде.

Але по якімсь часі вона наново на хвилину перечікує. А з нею враз мов і всі смереки вліво і вправо. Одні над пропа- стю, другі горою, ніби й собі станули. Колишуться лиш лег- ко, шумлять обережно. З нею враз надслухують, а надслу- хуючи, притім щось ніби пошіптують.

„Грицю!“

„Ти, Грицю? — питає її чутка душа і відповідає сама на своє питання: — Я тут!“

Вона мимоволі хапається за свої червоні маки, котрими квітчається, бо так він її любить, і пересвідчується, що вони на своїм місці, держаться добре.

Ні. Не Гриць.

З глибини лісу, ззаду, за нею висувається стареча білоголо- ва постать страшного якогось цигана-старця і суне за нею, як тінь яка, просто за нею.

Тетяна жахнулася. Ніколи не бачила сього старця в селі, хоч і як добре всіх бідних знала, бачачи їх усіх зчаста-густа у своєї милосердної матері. Та ось він кланяється, складаю- чи руки побожно на грудях, як бачила се лиш у Маври, коли її хто обдаровував і вона з великою пошаною дякувала — і нараз станув. Вона перелякалася його. Її перестрах пе- ред ним змагається, хоча вона не була боязлива, — і вона се укриває. Та він помічає се і схиляється вдруге покірно перед нею.

— Не лякайся, доньцю, старого діда, — каже. — Він заблу- див тут у лісі, а йде далеко і нікому кривди не робить. Та до- бре, що ось тебе тут подибав, — каже далі і блиснув якомсь з вигребущою злорадністю чорними очима з-під білих брів.

— Чого б я лякалась? — питає Тетяна, а сама уступає старому з дороги, щоб вигідно перейшов попри неї стежкою та скорше пішов далі. Відтак вибирає спішно ще дещо з Мав-риноного вузличка і передає дідові.

— Прийміть, добрий татку, за душі померші, — каже вона, покірно прохаючи, — та скажіть, будь ласка, звідки саме прямує? Чи з далекої дороги? І в далеку дальше?

— Ні, добра доньцю. Я сьогодні лиш здолу, з вашого села, — відказує старий циган, а сам чомусь дивиться пильно на молоду дівчину, що в великих червоних цвітах, мов русал-ка, перед ним опинилася.

— А зібрали доста милостині в нашім селі? — питає Тетяна і усміхається насилу, а з душі рада би утекти від старця як найскорше і найдалше.

— Доста. Спасибі всім добрим, що спомагають бідних. Добре обдали. Не дурно звертався я до них; та і про що хотів я розвідатися — розвідався. Нині я в тім селі втретє зряду. Більше задержуюсь в селі Третівці. Перший раз був я ще перед двадцятьма роками, бодай би не згадувати, другий переходив я раз зимою, а оце по раз третій — а може, й останній, не знаю, як ще доля далі покермує. Та мусив іти. Взяв на себе дещо зорудувати — других порятувати, то й прийшов. Але більше хто зна чи ще прийду.

— Чому? — питає довірочно дівчина.

— Старість не пускає. Та й хто схоче старого цигана тримати? — відповідає дід, а відтак, спершись на жебрацький кий, задумався.

Та роздумуючи отак, він все боком дивиться на дівчину. Вона се відчуває, і від того її збирає знов ляк. Врешті обзивається дід:

— Не сказала би ти мені, доньцю, чия ти? Така красна, пишна, пряманчива?

— Я донька вдовиці, — каже скромно, поважно Тетяна.

— Вдо-ви-ці? — ніби чудується дід.

— Вдовиці.

— А-га! — відповідає старець протяжно і знов мірить її оком. Її, і її червоні цвіти, і золоті півмісяці, що хитаються звільна в ухах за порушенням голови.

— А, — починає протяжно він далі, — коли вже вдовиці, то, може б, ти і перебрала за мене одну невелику орудку, щоб я міг назад в своє село вернутись. Мене там ждуть, і мені спішно.

— Чому ні? — обзивається Тетяна поважно, з душі рада, що є надія позбутися скоро старого діда-цигана — і підсуває брови, як все, коли чудується. Та чомусь її знов огортає перестрах перед старим.

— Так от скажи насамперед, — починає дід, — чи знаєш ти млинарку Іваниху Дубиху? Богомільну паню, для бідних милостиву?

— Знаю, татку, знаю, — відказує на те запитання весело і довірочно Тетяна з щирістю.

— Що має на всю хату одну-одніську дочку. Пишну та пещену, на все село найкращу.

Тетяна спаленіла.

— Знаю, діду, знаю, — каже, уникаючи його гострого погляду, і усміхається. — Знаю їх обох. Та що тобі до них? До Іванихи Дубихи що?

— До старої, синку, ні. Мені до молодої діло, — відказує дід, — красної чарівниці, що зводить хлопців з розуму, та що — як кажуть — чорними бровами відьмує, червоним цвітом маниє, а очима перемагає.

Тетяна розсміялася.

— Туркинею її звуть.

— Туркинею, діду, — повторила дівчина, а сама чим раз, то поважніше, від діда відлетіти б рада. — Що вам, татку, за діло до Туркині? Кажіть скоріше, — напиреє нараз прямо, — бо мені квапно далі. Я іду до бідної, несучи їй їстки, і вона жде мене.

— До бідної? — питає дід і приглядається недовірливо молодій дівчині, а ще більше її червоним цвітам.

— До бідної.

— Тож нехай тебе пречиста благословить за твоє добре серце. Одного вже наділила, а другий ще несе. От добра ти і шира. А чия ти, доньцю, щоб тебе згадати? — допитується знов і не спускає з неї ока.

— Се пусте, — відказує Тетяна нетерпляче. — Краще ви скажіть, що вам від Туркині треба, що, як вже кажуть, відбирає розум.

Дід зітхає, випростовуючись, та, ніби побачивши щось незвичайне над головою молоді дівчини, починає:

— Тяжко, синку, серце другому ранити, та вже як просили, коли вже так треба, коли захотіли, то й перекажу.

— Хто просив? — питає Тетяна, а сама аж тремтить від чогось незнаного.

— Синьоока Настка.

— Не знаю її, — каже Тетяна і підсуває брови.

— Настка з Третівки, що має віддаватися, — відказує старий.

— За кого? — питає Тетяна, і її очі мов розширяються в хвили очікування його відповіді.

— Зараз, донько, не перебивай.

— І що ж синьоокій Настці від Туркині треба?

— Вона, — починає знов дід, — так просила. Стань — казала — перед Туркинею і таке скажи:

„Я зачув, Туркине, що ти любиш Гриця, найкращого хлопця з угорської границі. Що ти починаєш цвітом і словами, що ти твориш лиха, відбираєш щастя.

І чув я, Туркине, що Гриць тебе не любить, бо вже віддавна голубить другу. Синьооку Настку за свою він вибрав і вже незабавом з нею звінчається.

Що тобі до нього, прекрасна Дубівно? Щоб молоду покинув, з тобою одружився? Таж тебе проклене не лиш молода, але і всі люди, хто про тебе вчує. Таж за тебе піде сміх і глум селом, і останеш зі смутком, як те марево.

І чув я, Туркине, що в тебе багатство, тож ти хлопців найдеш і без того Гриця. Молода Грицева — знай — на тебе плаче, жаль до тебе має, гірко проклинає. Гриць тебе не бачив, як її вже любив; тебе голубив, а її вже сватав. Тому її він візьме — доки доведеться старостів післати тебе посватати.

І чув я, Туркине, все оце, що кажу, від тої білої Настки, котру Гриць бере. Сам їй жалувався, що ти лиху винна, що його манила, голову дурила.

Чорними бровами ніби ти строїлася, а з другої сторінки душу в нім двоїла. Лісами блукала, відгомоном гралася, а з другої сторінки блудом обдавала...

Тепер спам'ятовся, тебе він цурається, чорних брів боїться, з ясними кохається. Не вийде вже до тебе більше і не жди, хіба що побачиш на чорнім де коні. Тоді відвернися, щоб люди не знали, що Гриця любила, другій відбивала.

А як не покинеш йому починяти, то знай, що й люди не будуть мовчати. Розійдеться неслава про ту чорнобриву, що Гриця з Настунею на все порізнила. Серце відібрала, душу роздвоїла — нечистою силою в горі утопила...”

— Так.

— Я, дід, всьому свідок. Перекажи, донько, оце тій Туркині, як її добре знаєш, що Гриць іншу має. На весілля просить, і я там іду. — І з тими словами дід скінчив, ждав. Тетяна зсунулася йому в ноги.

— Я, діду... Туркиня, — зойкнула і, обнявши його коліна, вмовкла, мов умліла.

Дід стрепенувся.

— Справді-таки ти? Чому ж ти зараз не призналася, що ти сама Дубівна, то, може, не був би тобі все переказував. І мав тебе за Дубівну, і не вірив. Але добре розповіли про тебе її, що тебе знають. Подибав навіть тут, куди справляти. Гарна ти, Туркине, — жодне не збрехало. А за твою милостиню, що подала ти перед хвилиною, дід тобі зле віддячився. Але я не винен. Я нічого не знав. Настка розповіла, а її він сказав. Двох він вас любить, а одну бере. Що я тут пораджу? Ти сама тут винна. Було не починяти Грицеві. Ні чорними бровами, ні червоним цвітом, ні солодким словом... ні... сам не знаю чим. Що я тут вам винен? Сама одна ти знаєш, лиха накоїла. Тому і просили переказати оце тобі. Раз най має Гриць спокій!

— Ні, татку, — обізвалася врешті Тетяна, звертаючи до старого своє побіліле, мов замертвіле, лице, стискаючи з невимовним жалем його коліна. — Ні, татку, я не починала, злого не робила. Гриця лиш любила... О, о, о! Ні, татку, ні, — майже стогне, молить, — се не може бути, що другу він бере, не може бути! — майже скричала і знов голову до ніг його схиляє, розпучливо їх стискає. Дід здвигнув плечима.

— Не знаю, донько, — відповів сухо. — Так мені казали. Не тутейший я. Я що знав, сказав. Мусив так.

— О, о, о! — простогнала Тетяна, мов підстрелена, все ще клячачи, і притиснула лице до дідових колін. — О, о, о!..

— Так, донько, — потвердив дід. — Се все правда, що переказує синьоока Настка, а мене самого Гриць на весілля просив, і я до них іду.

— Ні, татку! — кличе, як перше, Тетяна з розпучливо-впевняючим голосом, і знов обнімає з невимовним жалем-покорою дідові коліна, мовби іншого руху не знала, мала перед собою святого і молилася до нього. — Ні, татку, не кажіть сього. Се не може бути... Ми ще ось... недавно тут у лісі, — захлипала, — стрічались, — і при тих словах вона мов гине, гасне. — І він... ще цілував. Се не може бути, неправда; він другу не бере... він мене любить. Я не починила!.. — крикнула з розпукою. — Я лише любила, любила, татку! Ми собі

по слові, і заки сніг упаде, буду в його хаті. Татку!! він мене любить. О... тут... в лісі... стільки разів, — хлипала, — в лісі... — І знов мов умліває.

Старий зареготався.

— Кажеш — любить тебе? — спитав.

Тетяна підняла до нього, благаючи, голову, що в розпучі назад їй опадала. — О, любить, татку добрий, любить! — впевняла і наново, як перше, тулить і тисне розпучливо лице до дідових колін. — Мене одну любить, мене одну на світі. Сам мені казав, і йому я вірю. А заки сніг упаде, казав, будеш в моїй хаті. Я його Туркиня! — крикнула, розпростерши руки, і впала лицем до землі.

Дід підвів її.

— Не будеш, Туркине! — кликнув твердо. — В ній буде синьоока Настка, а Гриць, як тобі кажу, спрощує на весілля. Мене вже просив. Я до них іду. Встань, спам'ятайся, про Гриця не думай, не мути його щастя, бережись гріха — інакше побачиш!.. — І з тими словами, неначе піддаючись якомусь тайному приказові, помахав до неї з погрозою п'ястком. Тетяна витріщилася через хвилю на нього з несамовито розширеними очима, однак, зрозумівши врешті його слова і його погрожуючий рух, нараз, мов змія, звинулася з землі і станула на ноги.

— Іди ти!! — крикнула нараз диким голосом, скипілим з раптової ненависті, неначе з його останнім словом опинилася вся погань світа перед нею. — Ти! — і з тим словом трутила старого так сильно від себе, що він відразу упав. — Іди — ти!! Ти сам нечистий, що мене подибав. Грицю! — крикнула вслід за тим з усієї сили, мов не тямлячись з розпуки, і — розреготалася. — Грицю, я тут!

В діда спалахнули страшно циганські очі, і, піднявшись, він погрозив вдруге п'ястком і бичем.

— Гай, гай! — крикнув, засапаний, і заляв тут страшно. — От що, чарівниця-відьма, — додав, — сама ти справедлива. Тепер се сам я бачу. Настка правду казала! Знай ти раз від неї, а другий і від мене. Гриць її посватав, а тебе лишає.

— Неправда, він мене любить! — кинулась на нього Тетяна з зворушення здичілим беззвучним голосом і такими ж очима, боронячись з усієї сили проти убиваючих, страшних слів старця.

— Тільки й твого! — кликнув на те дід і заллявся при тих словах гірким поганим сміхом. — Тільки й твого. Так як його батько любив колись його матір, — додав з не описаною ненавистю. — Тільки й твого!

Тетяна, не зрозумівши всіх його слів, лиш останні, знов кинулась на нього.

— Іди ти! — крикнула і, підсуваючи високо чорні свої брови, підняла руки і указала на недалеку пропасть. — Іди! — повторила, — кинься там — і більше не вертай!

Старий витріщився з переляком на неї і, схилившись за бичем, що випав йому з рук, хотів її вдарити.

Але її вже не було — зникла. Лиш зі сторони, куди метнулася, почув він розпучливі голосні слова: «Грицю!.. я тут». А відтак по хвилі прикрий довгий сміх...

Задихана, без краплі крові в лиці, з блудними майже очима, з викривленими устами, впадає Тетяна до матері і кидається їй на груди.

— Мамо! — скричала погаслим чужим голосом. — Мамо, Гриць мене покинув, зрадив. Мене він любив, а з другою вінчається. Мамо! — кличе, не даючи матері опам'ятатися з своїх слів, і термосить її, не тямлячись, щосили. — Мамо! він двох нараз любив, слухайте, мамо!!

Іваниха Дубиха, що саме сиділа на лаві, побачивши нараз майже напівбожевільну доньку, лиш до стіни оперлася.

— Що за Гриць? — пішло глухе питання.

— Той, мамо, що раз зимою на коні тут був. Гарний такий! В лісі ми все сходилися; там ми любилися. Ліс один все знав. Гриць, мамо! — і розреготалася.

Стара підвелась важко.

— Так? — спитала, а потім додала: — Тобі він казав цвіту папороті шукати? — І, сказавши се, усміхнувшись, мов останній раз в житті.

— Мамо!! — пішов окрик нечуваної розпуки на всю хату.

— Мамо!

— Ти одна в мене була, — відповіла мати. — Одна на всім світі...

— Мамо!!

Дубиха не відповіла більше...

Тетяна впала на коліна перед нею... сповідалася...

Годину пізніше Тетяна знов у лісі.

Летить шаленим кроком, мов сама стріла, до старої Маври. «Мавро!! — товчється ніби голос в її грудях диким стогоном і шукає простору. — Мавро!!» Аж і опинилася.

Стара циганка перелякалася виду дівчини і відразу її обняла.

— Доньцю, — каже, — доньцю, яка в вас пригода?

— Мавро! — лиш крикнула і на грудях мов закаменіла.

В очах старої щось лиховісно блисло.

— Він? — спитала лише, викрививши уста з неописаним болем.

— Бере другу. Зрадив мене! — вистогнала Тетяна і знов, як перше, умовкла.

— Бачиш? А ти гадала, донько, — обізвалася Мавра, — що він буде тебе завше любити?

— О Мавро! — визойкнула Тетяна. — Любив-голубив, цілував, прирікав, Мавро, ще недавно, ще недавно тут ось в лісі, а тепер...

Мавра розсміялася нараз, мов з малої дитини. — Та-ак? — цідить злобно. — Голубив, цілував?

— Голубив, цілував... ще останній раз з коня, по тучі... о... так широко...

— По тучі? — дивується стара. — То він? — І нараз з глибоким жалем хитає головою і мов пригадає собі щось, шеп-

че: — Боже, боже!! — а потім, спам'ятавшись, обзивається твердо і з ненавистю: — То аби-сь знала, донько, що котрий найбільше милує, той найборше зраджує! Як цілує тебе, його серце вже з тобою прощається. Котрі так не робили?

— О, о, о! Мавро! — простогнала Тетяна, а відтак, закидуючи розпучливо руки позад голови, скричала: — Я збожеволю!

— Ні, доньцю, не збожеволієш, — успокоювала Мавра, — і я не збожеволіла. Ади, — тягнула спокійно, — як мене не то він, але всі відцуралися, викинули в ліс, мов звірюку, з-поміж себе, дитину забрали. Не здурієш. І я сьогодні живу, не збожеволівши, сама на всім світі, на цілу гору, на цілий ліс, а все через милування. І я не здуріла. Га-й, га-й! — аж заспівала своїм звичаєм, похитавши головою. — Не здурієш.

— А я збожеволю, Мавро, — впевняла глухо Тетяна. — Я збожеволю, не годна перенести. Що робити, Мавро?

Мавра стискає безрадно плечима, однак, надумавшись хвилину, додає:

— Я піду до нього і сама спитаю. Розвідаюсь, чи правда; хто се тобі казав? Звідки то все знаєш?

— Старий якийсь циган, котрого я, ідучи до тебе, здибала в лісі, все сказав. Він не брехав, — і тут розповіла Маврі про стрічу з старим Андронаті.

— А він звідки знав? — спитала незвичайно зацікавлена Мавра.

— Грицева молода сама переказувала оце ним до мене. Стара циганка заклала, але небавом, утихомирившись, додала:

— Цить, донько, цить; я туди піду, розвідаюсь про все, донесу тобі правду. Цить, не гризися. Але знай, коли се правда, їм добра не буде. Ні йому, ні їй. Я тобі як мати — а де мати проклене, там нема щастя.

Тетяна мовчала, вже не ворухалася.

— Я попробую ще його назад повернути, — обізвалася по новій задумі Мавра успокоюючим голосом.

На ті слова старої Тетяна прокинулася, мов гадюкою вкушена. Прокинувшись, трутила вона Мавру з такою силою враженої гордості і погорди від себе, як недавно Андронаті, що та на лаву впала.

— Щоб ти не посміла! — кликнула і, випрямившись в цілій своїй молодечій струнності, підсунула високо брови. — Я не одурила, — говорила погаслим голосом, — двох я не любила. Щоб ти не посміла. Я його вірно любила, — говорила з побілілими устами далі, — його одного; він мене зрадив, то що наvertати? Не посмієш!

— То й маєш за свою вірність, — боронилась уражено Мавра роздразленим голосом.

— Маю, — відказала Тетяна твердо, віддихуючи важко з зворушення, і на хвилику вмовкла.

— Він одружиться, буде ґазда на все село — а ти? Тетяна мовчала, однак мовчачи чимраз більше блідла.

— Він одружиться, буде ґазда на все село — а ти? — повторила Мавра все ще роздразненим голосом.

Тетяна поглянула на Мавру. Боже, що за очі!!! Як вона дивилася... дивлячись, благала, молила, відтак відповіла:

— Буду Тетяною — чим мала б бути? — і з тим, як камінь, умовкла. Мавра не зрозуміла її.

— І що йому зробиш?

— А ти що зробила, Мавро? — майже просичала Тетяна, підсуваючи високо чорні свої брови.

Мавра спершу вмовкла, потім заклала, а врешті сказала:

— Я покорилося долі, піддалася їй, та от і доживаю. Що було робити?

Тетяна поглянула на неї майже блудними очима.

— Ти, Мавро, — сказала твердо, — ти покорилося. Годна була.

— А ти що, доньцю, зробиш? Він тебе вже не візьме.

— Він мене не візьме. Ніколи не візьме, — обізвалася дівчина, однак мов не своїм вже голосом.

— Пропало твоє щастя... пропала твоя доля, — почала знов з жалобою Мавра і захитала головою по своєму звичаю.

— Ов-ва!! — відповіла тут нараз дівчина і, поглянувши на Мавру з розгорілим якимось поглядом, вийшла скоро з хати...

Надумавшись хвилину, Мавра вибігла за нею.

— Прийди за два дні знов, — кликнула. — Я піду завтра розвідати і принесу тобі правду. Прийди, як кажу, знов...

Тетяна оглянулася на сі слова старої, але не відповіла. Сходила скорим нерівним кроком білою стежкою вниз і зникла старій з очей...

* * *

Вернувши в свою хату, вдарилася Мавра п'ястком в голову. «Се він, отже, той Гриць, царевич мій — він! Він, що заєдно, як казала Тетяна, на чорнім коні їздив, бо і в мене був на нім. Він з Третівки, он там за Чабаницею. Ой господи, — забідкалася. — Де мала я свою голову, коли він був у мене? Я йому ворожила і не догадалася, що се він! Тетянин! Де була голова в мене? Мов ті птахи, тютюкали вони собі лісом, може, й недалеко мене, а я не остерегла».

— Тетяно, серце моє! — простогнала вголос. — Тетяно моя, серце моє, що тепер з тобою буде? Ти, я бачу, не Мавра, ти, я бачу, не перенесеш сього. Тебе вже жаль заглушує; господи, змилося. Що ти змалку не мала? — говорила далі. — Все, що хотіла, мала. Завше було, як бажала... а тепер... — із жалю-розпуки за дівчиною Мавра за голову їмилася, та тут вже і схаменулася. Ні. Вона піде до нього. Завтра. Скоро зазоріє, заким сонце зійде, вона буде в нього. Тепер знає все. Впаде йому до ніг і з душі попросить. «Синьку, царевичу мій красний, — буду молити. — Не губи Тетяни. Я її вибавила. Я її виголубила. Чим не вдалася тобі?. Не вдалася ростом, не вдалася бровами, не вдалася серцем? Синьку мій — не губи!»

Може, послухає.

* * *

Переходила Тетяна два дні і дві ночі; майже не лягала. Не їла і не пила, лише все чогось ждала, ходила ніби сонна, не бачила нікого і не чула, а все по лісі і по білій стежині. То там опинялася, де він голубив, то там роззиравася, де він на неї ждав, то там знов обзивалася:

„Я тут!“ — а все без упину, все гарячкове, доки не спала з сил, доки не зайшла з нею важка зміна.

Стара мати не спинає, знає! Хорій душі тепер спокою треба. Нехай вперше своє горе сама переможе. А далі — господь є.

В лісі добре.

В лісі, як в тій церкві. І спокій є, і господь; і зросла вона в нім, і свій біль в нім згубить. Вона лиш стереже її, чи не тінню за нею воліється, щоб собі лиха якого не заподіяла. А бережучи, заєдно молиться: «Господи, зціли, господи, скріпи, доведи до миру». Сама вже мов не та, що вперше по світі ходить. За недовгий смутний час снігом побіліла. Додолю похилилась, гробу бажає...

Третьої днини, як вернула Тетяна знов з лісу, сказала матері: — Я йду до Маври. Мені треба Маври. Я прийду. Я прийду знов.

Мати притиснула її мовчки до себе — і бачить — у дівчини голова горіла, очі дивились за чимось широко вперед себе, а сама вона тремтіла...

— Іди з богом, доньцю, до Маври, з богом і вертай, — виряджала бідна, а з рук їй тяжко Тетяну випускати. Але дівчина, мов лиш вижидала останнього слова матері, вирвалася дико з її рук і в ліс, мов несамовита, поспішила...

— Господи, зціли, господи, скріпи — від смерті сохрани... — прошептали знов матеріні уста, і вона вернулася в хату.

Тетяна вже в Маври стоїть на порозі.

— Правда, Мавро? — було її перше слово, виповіджене чужим голосом, в котрім всі струни, що досі грали, пірвалися.

— Правда, доньцю, правда, — відказує Мавра, і в душі дивується страшній зміні, що зайшла з дівчиною. — З ним сама я говорила. Се той, що раз і в мене був. Та як вже і кажу, сама з ним говорила. — І говорячи, не спускає Мавра з дівчини ока. — Сміявся, донько, що саме я за тебе на нього накинута. «Хлопцеві дві любити можна», — каже. І він Дубівну любить. Хто б її не любив? За її чорні брови та за щире серце. Нікого в житті він так щиро не любив, як саме Туркиню. Але так вже склалося, що вона друга з ряду — мусить уступити. І що хоч він дві любить, з двома вінчатися не може. Хоч би хотів — то піп не звінчає. Що Тетяна хоче від нього? Що він тут допоможе? Кине Настку? Настка не відступить. Страшно Настку кинути. Тетяні легше. Вона багачка, другий посватає, і все буде добре. Нею він не журиться. Йому гірше. Він має все чорнобриву перед очима, дарма що за тиждень в них весілля. Так буде каратись, доки її не забуде. Самі дівчата лиха наброїли, його полюбили, і тепер він винен. Доста Настка гнівається, а то ще й вона заводить. Як він лиху зарадить? Якби знав, зарадив би, але він не знає. Нехай вона,

Мавра, перекаже Турчині, що за тиждень в нього з Насткою весілля, але він її любить... Ой, — зойкнула вкінці Мавра, і мало що не сплала. — Мені жаль того твого Гриця, донько. Жаль чогось і гірко. Мені жаль тебе, бо ти моя, а жаль і його, бо чимось і він мій. Господи боже, чому воно так склалося? А такий він гарний, а така ти добра, а склалося так фальшиво. Саме як колись і в мене. Господи, прости, я хоч прогрішилася, чоловіка зрадила, але ти... — і урвала.

Тетяна не відповідала.

Стояла біла, як смерть, все ще коло дверей, не рухаючись з місця, з очима, що шукали заєдно чогось по столі, важко дишучи. А коли Мавра, жаліючи її, сказала: «Пропало твоє щастя, донько, пропала твоя доля!» — вона, не обізвавшись до неї ні словечком, пурхнула з хати, як від матері, і погнала...

Біжить білою стежкою, розколибана горем, хитається, хоче побороти жаль в серці — і чує, не годна. Підпадає йому, він її глушить. Чує лише, що щось мусить статися. З нею самою чи з ним — не знає. Щось потужне, велике, щось, чого досі не було, але мусить, щоб убило те лихо, що знівечило її щастя. Те лихо, що таке велике, таке недобре. Господи! Шаліє щось в її цілком роздразненім вже мізку. Чому воно тут? Чому таке сильне? Відтак знов виринає, змагається перша її думка, що щось мусить статися. Передусім статися, що б убило те лихо, що убило її щастя. Вона його уб'є. Вона чує, що уб'є. Що годна. Але як? Але що?.. Вона не знає нічого... Нараз в її голові починає знов путатися. Хто винен? — питає сама себе. — Гриць? Ні, Гриць не винен. Він її любить, ось сказав і Маврі, що любить. Настка винна? Ні. І Настка не винна. І в Настки щастя нема. Її Гриць не так любить. — Нараз застановляється. — А може, і любить? О, любить, любить! — закричало щось кривавим зойком в її душі, перемагає, заглушує все попереднє. — Любить! Інакше би не брав. Любить! — і тут же заливається вона страшним божевільним сміхом...

Відтак знов вертає, напливає перша думка. Гриць винен? Ні, Гриць не винен, її серце каже, що Гриць не винен. Се щось інше. Се те лихо винно, що в нім заховалося і його спинає. Лихо!!! Воно винуває, його треба вбити. Вона того уб'є. Вона... Нараз станула, мов укопана, — закинувши руки позади голови, і роззирається блудними очима по лісі, по верхах дерев... Хто їй скаже, як вона до лиха добереться? — заблиско питання в її мізку. Хто їй скаже? Ніхто. Бо ніхто не знає. Але вона сама. Раптом обзивається нараз щось в ній. Вона вже знає. Цвіт папороті їй скаже. Цвіт папороті! Вона знайде цвіт папороті, і він один їй скаже, щоб ніхто не знав, ніхто не чув. Скаже. Хто знайде цвіт папороті, казав їй раз Гриць, той все на світі знає, і своє щастя знайде. Отже й вона буде знати. Знати, як прибратися до лиха, як його убити. Вона його уб'є, — шаліє в її мізку, — щоб його нігде не було, в жоднім закутку світу. Ні в неї, ні в Гриця, ні в Настки... Нігде не було. Тоді буде добре. Але скоро, скоро треба... іти...

скоро... щоб не було пізно... і як стояла, так звернулася і погнала в глибину лісу...

* * *

Тетяна мовчала і вилетіла так мовчки з хати, не поглянувши на Мавру і поглядом. Недобре стало Маврі на душі з оцим мовчанням дівчини. «Що замикає її уста?» — питала себе сумно. І їй від того страшно за дівчину. Тетяна за цей короткий час вихуділа, зблідла, очі загоріли, сяють дивним блиском, а далі... Що ще далі буде? Щоб вона, не дай боже, в тяжку хворобу не впала. Або... або... що ще гірше... аж страшно подумати, — з розуму не зійшла... І так буває.

Тетяна досі нещастя, горя в своїй мамі не зазнавала. Змалечку що бажала — мала; се перший раз в житті — грім в неї вдарив. Сама власна її доля на тій дитині, котру всією душею викохала, так тяжко повторилася. В затишку між горами, в тихім лісі, де, здавалося, не могло втиснутися людське горе — воно повторилося... Від кого потяглося те лихо? — питає в думках Мавра. Хто дав початок? А він сам, той хлопець, який вже він їй милий! Як поглянула на нього, їй привидився сам той з пусти, через котрого утопила свою долю. Межи її долею і Тетяниною різниця хіба та, що то з нею скоїлося в пусті, а оце тут, в лісах...

Не втерпіла Мавра з тими думками в своїй тісній хаті, як згадала свою минувшину, Тетянине горе — і вийшла.

Надворі стояв чудовий теплий, тихий вечір.

Зорі висипалися на небо, мов порозцвіталися, і Мавра, усівши на порозі своєї хатини, дивиться якусь хвилину в місяць. Він виринає вповні, саме проти неї, над залісною стіною сусідньої гори і ярмом, з шумлячим потоком — і ніби зумисне перед її хатиною — станув.

Навкруги глибока тишина, повна святої тайни, в котрій все мовчки потонуло. Мавра сидить, дивиться, наче молиться до того місяця, що, мов розжареним вуглем підсвічений, неповоротно жарить над горою. Вкруг неї, куди б і не звернула очі, темні залісні гори, що в місячнім сяєві ніби краю небес дотикаються і з ними водно спливають.

Мавра молиться до місяця, в нім душею потонула, а з тим і в Тетянинім горі. То вона, то Гриць виринають перед її душею, мучать її, калічать, її серце крається на згадку страшного терпіння бідної зрадженої дівчини, що, не знаючи зла, і його сама ніколи не чинила, — нараз мов з небес в саму безодню упала. І все через нього. З другої сторони, знов обзивається чомусь в її душі якась струна жалю і за Грицем. Він сирота, як їй розказував, без матері, батька, підкинена дитина. Годованець. Звідки, що, яких родичів? Він не знав. На призьбі під хатиною господарів в лахмітті знайшли; ніби «в циганським», як докоряла іноді господиня.

Мавру в спогаді тих слів мов гарячою кров'ю обілляло. Її дитина з-під її боку зникла, а в багатих господарів в третім селі відси в «циганським лахмітті» на призьбі якась підкинена дитина знайшлася.

— Господи боже! — зітхає вона і здійсмає в якійсь німій муці, молячи, руки вгору і мов божеволіє на думку, що... може... може... може — аж скричало щось в її душі — се її син! Він же такий подібний... до її любка [32] з пусти, а її дитина біла була, господи боже, біла! Та ні, ні, се вона ось тут, в тій самотності, та тепер з жалю за Тетяною збожеволіла цілком, з розуму вже сходить. Ой, Тетяна... — обізвалось над усе з болісним зойком її серце... Тетяна розбита. Ним розбита.

Та він — чи винен?

Іноді — оповідав він їй, оправдуючись перед нею за Тетяну — іноді його серце кудись так тягнуло в інші місця, в далечину, на кінець світу, здається, що він був би без упину ішов. Шукав причини, сідав на коня і гнав з дому, щоб лиш іти, змінити місце. В такій одній тужній, добрій чи лихій годині стрінувся з Тетяною в лісі. Він її щиро полюбив. Пропидав за нею. Бачив її перед собою день і ніч, її очі, її чорні брови, її червоний цвіт, чув її сміх і тратив розум. Був би її з хати викрав, як той злодій, в світ навіки втік, якби не була і вона його полюбила. А як полюбила, то вже в лісі сходилися, і все було добре. Та Настку мусить брати. Отакий вже він. Хоч застріль його, а він вже такий. І що з ним зробиш?

— Та й ви самі, матінко, — казав їй, — остерігали з карт не любити чорні очі, бо, мовляли: „чорні з синіми в пару не укладаються. Бери такі, як твої, буде доля ясна”. І, от і в нього воно не укладалося. Мусить Настку брати. І лиш одна та Настка його вкупі держить, любить і прощає, хоча б він і що зробив. Вона все з ним добра. Тим вона йому й суджена, і він її не лишить. Тетяна в своїй матері одна, горя не знає, поплаче, посумує, а далі по всім... за другого вийде. Він нею не журиться, хоч йому жаль красної Туркині, до серця чи не на все припала. Та що з того? Йому не суджено...

Отаке казав їй, як у нього була — і інше ще.

Дивлячись вперед себе на гори та небо, засіяне зорями, і на місяць, вона гірко усміхнулася. Як її, Мавру, не жалували ніхто, ні він сам опісля, ні чоловік, ні родичі, так і бідну Тетяну тепер і сей не жує. От що то любов!..

Думаючи отаке, Мавра, не помітивши сього, майже аж сплала. Бог знає, як перенесе своє горе бідна дівчина. А її мати? Цілий свій вік за свою дитину молилася, людям добро чинила, її саму від смерті, голоду врятувала, — і обидві вони, мов одна мати, над дівчиною дрижали, сторожили — а прийшлося вкінці — від смутку-горя зберегти не встигли. От відійшла нині від неї, мов підстрелена, не обізвавшись ні словом. Що думала? Чим мала серце переповнене? Мов говорити забула, так вже з жалю-горя перемінилася.

І думає, передумує стара Мавра над молодого Тетяною і нічого не годна видумати ні в один бік, ні в другий. Дала б любистків, матригунів Грицеві, щоб його до дівчини назад повернути, та ось як Тетяна накинута, коли про те лиш вона згадала. Чисто з розуму зійшла. Одної хвили говорить, як належить, а там... знов мов з розуму сходить... А й Гриця їй жаль... Вона Настки, яку він бере, — не знає, а Тетя-

ну знає. О, її Тетяна! Чому не падала вона йому до пари? Чим не доріс він щастю злучитися з нею? До кінця її любити? До кінця!! Красою своєю? Він же красний, як той місяць на небі. Іншим чим? Не знає. І вона чує, що не годна тут щось розібрати, і що тут щось плутається, заглушує її, що не для її ума... Та їй таки жаль Гриця; хоча вже й так, хоча вона йому і чужа, бідна циганка лише, якої він, може, в житті і не згадає більше — їй чомусь жаль Гриця, і ворогувати вона на нього не годна. Серце не дає.

Було вже коло півночі, а Мавра все сиділа, тонула в гадках. Сон її не брався.

До місяця, зір молилася, в смутку тонула. Чи перебув хто таку жalem перепалену ніч, самотний, в глибині лісів, як вона? — питала себе.

Ні. Не самотний.

Округ неї столітня деревина, проти неї місяць, а долиною, в пропасті, потік. Жене, шумить в святім супокійночі, виблискується плавучим сріблом до магічного сяєва місячного, а в висоті зорі...

Не самотний.

— Господи, змилося над нами, відпусти нам гріхи наші, — прошептала, вдарившись кілька разів в груди, Мавра і вернула в хату.

* * *

Світлиця в Іванихи Дубихи слабо освічена. Перед великою іконою пресв. богородиці горить, блимає світло. Іваниха Дубиха лежить напівроздягнена на своїй постелі і надслухує; а надслухуючи, чує, що Тетяна, котра недалеко від неї лежить, все з одного боку на другий прокидається... і від часу до часу щось незрозуміле говорить.

— Не спиш, доньцю? — питає врешті мати, що сама ще ока не примкнула, а все наново горем доньки перемучуючись, кожного її руху стереже.

— Ні, — відказує Тетяна і зривається з постелі на рівні ноги.

— Що то шумить, мамо? — питає.

— Це ж наша ріка, донько.

— Ріка?

— Так. Над котрою наш млин і наша хата стоять. Та спи, доньцю, спи. Господь все з тобою. Він все стереже тебе. А в твоєї матері лиш ти одна на світі. Спи...

— Я йду, мамо, я йду, — відказує Тетяна спішно і вже стоїть на рівних ногах перед матір'ю, дивиться на неї чужими блискучими очима. — Я йду.

Мати жахається її, майже умліває з жалю-страху.

— Куди йдеш, рибчино? — питає лагідно півголосом і бере так само обережно руку доньки межі свої долоні.

— Цвіту папороті шукати, — відказує дівчина спішно. — Буду все знати — казав Гриць — все. Я йду, мамо...

Мати бачить перед собою з переляком лиш двоє блудних чорних очей з білого змарнілого лиця.

— Не йди тепер, донько, ніччю, — втихомирює, давлячися сльозами, — тепер північ. Підеш завтра. Мене саму лишаєш?

— Завтра не північ, — відказує Тетяна і зараз, мов опам'яталася, сідає слухняно коло матері.

— Завтра не північ, донько. Завтра неділя.

— Неділя. Так, так, неділя, — підхоплює Тетяна і додає, надумуючись, півголосом: — Мавра казала: «В неділю рано», і нараз урвала, мов стала щось інше пригадувати. А по хвилі почала знов: — В неділю рано...

— В неділю рано, — підхоплює собі мати і потверджує: — В неділю рано підеш. Обидві підемо господу помолитися.

— Цвіту шукати, — прокидається знов Тетяна неспокійно і шукає блудними очима за чимось у хаті.

— Цвіту шукати, — повторює спокійно півголосом мати і обіймає і тулить хору доньку до себе, коли тим часом її очі заливаються сльозми. — Цить, синку, цить. Спи, донько, спи! — утихомирює її і гладить і тулить до грудей, мов малу дитину.

— Все буду знати, — каже співучим півголосом Тетяна і тулиться тісно і довірочно до грудей матері, заплющуючи очі мов до сну. — Все... бу-ду зна-ти.

— Все будеш знати, — відказує мати так само півголосом.

— А як сніг упаде, буду в твоїй хаті, — обзивається знов Тетяна.

— Будеш у моїй хаті, — відказує осторожно шепотом мати, зрозумівши інстинктивно, що донька з Грицем розмовляє.

— Я прий-ду! — кличе нараз Тетяна здавленим беззвучним голосом, затиснувши лице до грудей матері. — Я прийду.

— Прийди, зозулько, прийди, — відказує все шепотом мати і перестає дихати, щоб божевілля не зворушувати, рухом не збільшати. — Прийди!

— Я Туркиня...

— Туркиня моя пишна.

— Твоя одна на світі...

— Моя одна на світі...

— Твоя, — шепче Тетяна, як усипляюча дитина.

— Моя...

Врешті утихло.

Тетяна дише неспокійно, а по лицю матері зсуваються чимраз частіше великі пекучі сльози.

— Твоя, — шепче ледве чутно Тетяна.

— Моя.

Врешті утихло.

Іваниха Дубиха не рухається більше, а дивиться, мов на ангельський образ, на бліде лице своєї нещасної дитини, котра що кілька хвиль то опам'ятовується, то знов блудом думає.

Через кілька довгих, мов убитих, хвиль спокійно...

Іваниха Дубиха схиляється впосліднє над нею і глядить крізь сльози і дрижить.

Спить Тетяна? Так тихо... тихо...

Так. Здається, спить.

Ба ні.

Не спить. Ось вона підносить голову з грудей матері, розкриває великі свої блудні рчі і питає знов:

— Що то шумить, мамо?

— То наша ріка.

— Ріка?..

— Так, доньцю. Що над нею наш млин і наша хата стоять.

Тоді Тетяна затулює наново очі і, притискаючись з неописаною ніжністю і довірочністю до грудей матері, усміхнулася і починає півголосом співати:

Гей, на Івана, гей, на Купала... гей, гей, гей!..

Красна дівчина долі шукала — гей, гей, гей!..

— Гей, гей, гей... — повторює мати і хлипає, давиться своїми сльозами. — Гей, гей, гей...

— Долі шукала, — обзивається впосліднє, засипляючи, Тетяна.

— Долі шукала, — пішло умліваючим шепотом з уст матері...

* * *

В неділю рано жене Тетяна в ліс.

Мати не здержує її, бачить — гірше, як супротивляється. Нехай, — думає, — відсумує своє горе в лісі, де його здобула; нехай буде їй якийсь час свобода і воля по душі у всім, що забажає, а там побачать...

Тут в долині вона не годна її успокоїти, тож як її серце бажає, так нехай їй буде. В тишині лісу вона поволі подужає. День за днем, чимраз більше доведе її до спокою. А там... може, і стара Мавра розважить потрохи своїм словом, вона їй як друга мати, вона, мати, поки що безсильна.

Іде Тетяна не своїм кроком то в гору, то в долину білою стежиною; раз з широко створеними очима, а раз з стуленими, мов дрімає, а все про лихо товпляться в неї думки, та про те, щоб його убити. Аж і опинилася коло Маври.

Але чого вона до Маври? Вона, здається, до неї не хотіла. Вона по цвіт папороті прийшла. Ага! — схаменяється нараз, — вона хотіла того, щоб Мавра спитала про Гриця, про лихо раду дала. Мавра? — вона розсмівається. Мавра не дасть ради. Її від Маври відпихає, їй від Маври страшно. Мавра вже не любить її... Вона любить Настку.

Розпачаючи отак, Тетяна не помітила, що опинилася коло відчиненого вікна Маври...

Так. Її від Маври страшно. Тому вона під її вікно сховається. І з тою напівбожевільною думкою вона притискається під вікно на призбі до стіни і, заривши руки в волосся, що давно розбурхане звисає чорним шовком по плечах, і, стуливши очі, — сидить нерухомо. В її душі заходить щось страшне. Вона нараз не знає, чого прийшла. Забула, чого саме хоче. Ох, як страшно! Хіба пригадає... і, ніби пригадуючи, вона безтямки рие в волоссі...

Чи чує які звуки округ себе?

Ні.

В її голові мішається і Мавра, і Гриць, і цвіт папороті, і вінок з Івана Купала, і те лихо, що в Грицю заховалася, і котре вона має убити... остаточно вона не знає нічого і шарпає все далі несвідомо довге шовкове волосся своє.

Нараз... здіймає голову і підсуває високо чорні брови... що се? Чи вона сього досі не чула? В Мавриній хаті мужеський голос. Вона напружує слух... і слухає. Слухаючи, мов відзискує свідомість, і з тим чим раз, то блідне.

Всередині в Мавриній хаті чує той самий голос, що передавав їй звістку, що Гриць Настку бере, двох відразу любив. Він саме оповідає, щоби їм обом, Маврі і йому, не йти тепер до Гриця признаватися до нього, розповісти йому, чий він син, бо він циганів не любить — і, може, і господарів проти себе зворохобить, як довідаються, що він... бідної циганки син і цигана внук. Ліпше, радить той голос, переждати аж по його весіллі з Насткою. Від сьогодні за тиждень в неділю їх весілля. Вони пождуть і аж по весіллі підуть до нього і розкажуть все. Та тут вже Тетяна стратила знов рівновагу душі. Зачувши наново про весілля Гриця з Насткою, вона не своїм голосом скричала — і блискавкою з свого місця зірвалася. А коли Мавра, несамовитим окриком викликана, спинилась на порозі, а за нею і старий Андронаті, вона вже знов в ліс погнала...

Знов той страшенний старець, що мов з пекла виринув, той самий і те саме повторив! Знов про Гриця і Настку. О, о, о! Знов, і знов, і знов!.. І знов діється з нею щось, чого вона не знає. Бігла, доки сил було, дряпалась на гору, мов за нею гнав хто, а далі зсувається безсильно до землі і бачить: вона під «Білим каменем». Так. Тут вона з ним сходилась, і тут він зараз буде.

— Грицю! Я тут! — закликала далекосяглим приманюючим голосом і — ждала. Не довго ждала так. В ній піднялась нова думка: «Прийде він?» А зараз по тім підсунулась інша: «Хто винен? Синьоока Настка? О ні. Настка не винна. Гриць винен? О ні; вона його любить, і він нічого не винен. Він ні. Се лихо винно. Лихо в нім сховалось, щоб його ніхто не найшов, що Гриця здержує до неї вийти, що її щастя убило. Се воно винно. Вона його уб'є. Вона його в Грицю найшла, і вона його в нім уб'є. Так, в нім. Не буде його відтак ніде. Ніде, ніде на всім світі. Тепер вона йде до Гриця і розкаже все. Нехай знає і він. Вона йде до Гриця...» І підносячись на руках з землі, свої широко створені очі спиняє нараз на широколистім зіллі з-під «Білого каменя»...

— Гей, скільки його тут! Його тут повно. Гей, Мавро! — кличе задихана з дикою якоюсь втіхою. — Твого зілля повно! «Ага, Мавра! — заблисли їй спогади про стару циганку, і знов починає їй в мізку плутатися. — Що казала Мавра про зілля з-під «Білого каменя»? Хвилюк надумується. Вона знає що. Воно про всяке лихо — учила Мавра. „В неділю рано — казала — зілля копати, в понеділок пополокати, в вівторок варити, а в середу..“ в середу?» — киплять в її голові думки і тут ніби вмовкають...

Вона усіла наново на землю коло зілля, підсунувши високо чорні свої брови, і — нагадує. В середу? „В середу“, — щось Мавра казала. Га, вона вже знає, — стрілило їй нараз

блискавкою через ум. В середу, казала Мавра, зіллям лихо приспати, а в неділю весілля!

Так. В неділю, казав старець, в неділю весілля. І з тим задивлюється знов на зілля. Його тут повно. Аж само в руки лізе, то треба рвати. Мавра буде рада, а вона уб'є ним лихо, що в Грицю сховалося. Але... борзо... борзо... щоб не утікло. І з судорожно дрижачими пальцями, в шаленім майже поспіху, неначе за нею стояв хто та наганяв до того, копає, рве зілля і ховає в подолок. Відтак, нарвавши його над міру, стає на рівні ноги, опускає голову низько назад, що довге її волосся майже дотикає землі, і кличе з усієї сили: «Я прийду!» А зараз по тім, наслідуючи голос жайворонка, кличе щасливо: «Люблю!..» — Врешті вмовкає, задивившись великими очима та підсуненими вгору бровами кудись далеко, і слухає: з другої сторони скали, мов аж тепер дійшло, обзивається по-через пропасть і тут же завмирає: «Люблю!!»

Настав вечір в середу перед весіллям.

Мавра стоїть коло своєї лави і перебирає при світі зілля, роздумуючи, котре б дати Тетяні, щоб її жаль за Грицем утихомирився. Вона була саме нині знов у Іванихи Дубихи, яка зз сей короткий час з горя побіліла.

Та от вже і перебрала зілля. Вона дасть Тетяні зілля з-під «Білого каменя». Воно добре, чудотворне. Як дати його мало, воно в сон кидає — з примівкою: серцю, голові дає спокій; а дати забагато, воно іноді і смерть приводить.

Нараз в тих гадках вона зупиняється. Ні. Нині вона вже не годна Тетяні зілля дати. Вже пізно, і Тетяни вдома нема. Хіба, може, завтра. Вже третій день, як вона, нещасна, лісами блукає, ба навіть десь аж в сусіднім селі її бачили, де й ночувала. До того нині обіцявся і батько прийти до неї, а може, й зараз надійде, тож не піде з хати.

Так розгадувала Мавра, перекладаючи і перебираючи різне своє зілля.

На всі гори, скільки тут здійснюються, немає щасливішої від Маври. Вона віднайшла свого батька, якого вважала мертвим, і знає, що Гриць з угорської границі, годованець Михайла Дончука, се її, вкрадений від неї, її син. Довідавшись про те все, її бралось зразу божевілля з радості. Вона бідна, змарнована циганка, сама на цілу гору, на цілий ліс, вона мати прекрасного хлопця, а її батько, Андронаті, живий. Був ось тут. Він довідався випадком від Гриця і Настки, що на Чабаниці живе циганка-ворожка сама одна і зараз же відшукав її.

Господи боже! Плакала вона з горя, з злиднів, з турботи і жалю, туги, але плакала і з радості, коли батько ступив в її хатину і вони пізналися! Він ледве пізнав її, так вона постарілася, а вона аж перелякалася довгої білої його бороди і згорблених плечей. А відтак настало каєння. Він вже був під її хатиною, тяжкою зимою. Впрошувався, вмолювався, а вона його не пустила! А вже тоді були б віднайшли себе, був би він, білоголовий, коло неї зажив, нараз тяжкою зи-

мою не вертав в Угорщину Мавра каялася, гірко плачучи. А вже тоді сповіщала її карта, що в її хату падуть два чоловіки.

Старий і молодий. З одним щастя, з другим горе.

— З вами щастя, тату, — говорила зразу, — з вами щастя, а з котрим би горе?

— Був ще в неї хто з чоловіків? — питав старий. — Від часу, як вона його не приймила? Було пам'ятати. Пригадай.

Вона гадала, роздумувала, аж і пригадала! Лиш один був пишний-препишний хлопець на чорнім коні. Йому вона і в карти кидала, долю вишукувала. Остерігала двох не любити і сповіщала далеку дорогу; щастя йому падало, але губилось в дорозі, та се вона йому не казала. Він їй добре заплатив...

При тім її оповіданні в старого Андронаті очі усміхнулися чорним блиском.

— Не питала вона, як він називається? — питався. Не питала. Лише знала стільки, що він викликав в її душі жаль, бо такий, як він, був лиш той, котрого вона, грішна, любила і через нього в своє горе попала. Молодий і красний. Точнісінько так він виглядав.

Тоді розказав їй старий батько, як поступив собі з нею, щоб їй врятувати життя, на яке Раду напосівся. Тоді напоїв він всіх трунком, заправленим зіллям, а за тим і її саму, щоб могти її винести. Слава богу, йому все вдалося. А дитину мусив підкинути багачам, щоб не вбив її Раду, далі, щоб коло хорої в лісі не загинула, і ліпшої долі, як циганська, зазнала... Про неї, Мавру, сподівався, що вона не пропаде в світі, найде притулок між добрими людьми, і він її колись віднайде. До внука він не признавався, щоб не пошкодити циганським походженням, а все лиш від часу до часу навідувався, щоб переконатися, як йому живеться. І переконався, що в добру годину підкинув дитину, бо в добрих руках опинився хлопець. А тепер він її на всю милість просить не признаватися ще до нього, доки не відділить йому його господар землі, не стане він газдою в своїй власній хаті. Його господарі — люди заможні, горді, могли б діда і матір з хати викинути, а хлопця не наділити землею. Нехай вона ще жде, нехай мовчить, як і він, а все вийде на добре! Хлопцеві і їм. Ось він скільки років мовчав, як камінь, і на добре вийшло. Гриць незабавки жениться, піде на своє, а його молода, добра білолиця дівчина, заможна, обіцяла йому, що візьмуть його, старого, до себе. Він їй зробив одну прислугу і на її поміч найбільше числить. А як він коло них раз опреться, Гриць матері своїй не випреться. Тепер нехай вона ще помовчить і хлопцеві щастя не псує. Вони на весілля підуть, здаєка будуть, як бідні, придивлятися; на весілля він їх просив, а там... нехай жде. Прийде час, заговорять. Мавра опиралася. Плакала, рвалася йти до сина. Але батько лаяв і кляв, ба навіть, по своєму звичаєві, з лютості кілька разів її ударив. Аж тоді Мавра покорилася його приказові і з його радою погодилася...

Тепер лиш одно її щастя мутить, одно її гне додолу, давить. Велике горе Тетяни, заподіяне її сином, і біль доброї Іванихи

Дубихи. Чому не любив Гриць Тетяни до кінця? До кінця? — питала вона в розпуці майже сотню разів. Який оборот було би все взяло як для них обох, для її бідної матері, так і для неї самої! Чому, сину мій, чому роздвоїв так свою душу? А ще й вона причинилася до Тетяниного горя, ворожачи йому, остерігаючи його... перед чорними очима!..

Жура і жаль про Тетяну не дає їй спати, не дає їй їсти. Вона чи не на все життя позбавлена. Хто знає, чи й прийде вже цілком до давнього розуму Тетянка! Хвилинами вона, здається, ніби при умі, оповідала її Іваниха Дубиха, а хвилями божеволіє, не пізнає, не бачить нікого, а все Гриця згадує і лихо. Який кінець тому буде? Чому, боже, так тяжко людям до щастя дібратися? От хоч би тепер і їй. Сина віднайшла, а Тетяну — тратить. Сама майже не знає, хто тепер ближчий її серцю. Він чи вона? Тепер одно вінчається, а друге остає без долі, розбите...

Чому Тетяна їй не звірилася? Цілком зараз спочатку? Чому так таїла, щоб мати не розвідалася? Як тут тепер рятувати? Як усунути лихо? А тяжке лихо! Мавра аж сплала, згадавши молоду дівчину чудову, та — збавлену власною її дитиною.

Відтак гірко усміхнулася. Ось як син в батька вдався! Дві душі в нім. До Настки горнувся, а її Тетяну любив. О, коби Тетяна була зараз з усім приєдналася. Ба... Коби! Коби вона була тоді знала, що її син живе. Тоді!!! Але батько... і нараз урвалися її думки. Вона винувата. Вона, однісінька вона. Батько її, ще коли впрошувався, молив, а вона не впустила. Тоді він закликав. А він страшно кляв. Чи не закликав він тоді її щастя, а прикликав горе?

Не винен тут ні Гриць, не винна ні Тетяна, а винен... винен... хто? — питає себе Мавра і плаче. Грицю ти мій, сину, чому так в батька вдався? Чому не в матір... і тут, як перше, думка її урвалася. Чи була вона, його мати, ліпша? Вона ж мала чоловіка, а зрадила його. О, о, о! — застогнала нараз і вдарила з жалю нараз п'ястуками до голови. „Гріх, гріх, гріх! — ридало її серце. — Який страшний, великий, який без кінця. Гріх винуватий всьому, він один!..”

Але вона ще врятує Тетяну. Нехай буде, що буде. Тетяну вона врятує. Коби лиш до неділі, коби лиш по весіллі, вона візьметься до неї, приведе назад до розуму, ладу. В неділю рано-ранесенько під «Білий камінь» піде, зілля накопає, буде пробувати. Зразу самим зіллям потрохи усипляти, відтак примівками, відтак через сім неділь мольбою до нового місяця, доки не успокоїться. А там... з часом вона Гриця забуде і за другого піде.

Отак думає, передумує Мавра, перебираючи та впорядковуючи різне своє зілля, котре вже від чого, коли нараз чує.. щось застукало до її дверей.

Вона прокинулася.

Хто до неї о такій пізній годині? Се вже далі північ. Вона ще не лягала, бо батька вижидала. Пішов по милостині до недалекого містечка. А вона тут за скорбними думками та всім своїм зіллям сном припізналася.

Чи не Тетяна се?

— Хто там? — по звичаю своєї осторожності питає і надслухує.

— То — я! — відказує якийсь голос.

— Тетянка? — питає Мавра і надслухує знов, може, й вона, нещасна, лісом блукала і за світлом до неї добилася.

— Ні! То — я! — відказує знов той голос.

Мавра відчинила.

Перед нею станула дівчина. Висока, молода, в лиці біла-біліська, з заплаканими очима.

Цікаво придивляється їй Мавра, і її переймає при виді цієї дівчини прикре почуття.

— Тобі що, доньцю, о такій пізній годині? — питає. — Тепер далі північ. Але сідай — ось тут. Твої очі плачуть. Чи й серце плаче? В кого серце хоре, нехай іде до Маври, — говорить, мов молитву, Мавра, а сама блискучими своїми очима аж пронизує.

— О, рятуйте, мамцю! — кличе дівчина з розпукою і падає на лаву.

— Мій суджений хорий, може, і умре. Кризь сон говорить, ніхто не розуміє. Ой мамцю, рятуйте! — і з тим заридала. Далі, зсунувшись додолу, здійсмає розпучливо руки вгору і молить. — Царю ти небесний — чим я провинилася? Чому мене караєш? Я ж не винувата. Я вірно його любила, тіло, душу дала, то... вона... вона!! — і, не докінчивши, знову гірко заридала.

— Цить же, доньцю, цить же, — вспокоювала Мавра і піднімає дівчину догори. — Кажу, що твому судженому і чия ти дитина, а зможу, порятую, в горі вас не лишу.

— Я, Настка, Грицева суджена! — кличе дівчина з невимовним жалем і знов здійсмає, благаючи, руки до Маври вгору. — Йому починено. Рано він поснідав, відтак впав у сон і так спить все і спить. Спить мертвецьким сном. Зразу в сні ще згадував, що хтось там ішов, що він зараз прийде, а далі вмовк...

— Грицева наречена? — скрикнула тут Мавра, а сама сіпає дівчину, мов божевільна.

— Грицева. Я Грицева! Я його суджена, а в неділю, мамцю, наше весілля...

— Грицю! — скричала Мавра страшним криком розпуки і зсунулася на землю. — Сину!!! Сину ти мій, сину! Ось уже гине, ось уже відходить; ледве що найшла! Грицю, жди на свою матір, вона вже йде. Жди, не гинь!! — Останні слова її, викликані якоюсь нелюдською силою розказу [33] перемінили її саму нечувано. Вона зірвалася на рівні ноги, вхопила клунок з своїм зіллям, пірвала дівчину за руку і обі погналі...

Біжить стара Мавра під гору і проти вітру окрилений кроком, важко віддихуючи, стогнучи. Летить, здоганяє Настка, і туй-туй паде. Лиш одно її піддержує, віра в силу Маври, а коли б не те, вона б далі не годна.

— Йому починено, його затросно! — кричить в один голос до старої Маври. — Під вікном найдено пляшку, а пастух наш бачив дівочу постать, як летіла лісом, якась чорноброва...

— Тетяна! — кричить Мавра і сама стає. Мороз її переймає, і вона хреститься. — Ось що гріх, що гріх! — стогне і звільняє крок — далі вже не годна...

Було в четвер рано, як на місці стали, а коли стали, було вже по всьому. Гриць вже перенісся...

* * *

Коло Грицевої хати — сум і повага.

Посхилялись старі газди всі, що Гриця знали. Посхилялись в смутку і мовчки ждали. Умліває в хаті білолиця Настка, молодіці плачуть. Товариші-хлопці походжують, утираючи сльози. А матері, перешіптуючись, хрестяться і моляться...

Перед хатою лише що скінчилася тяжка, гірка сцена. Циганка Мавра в нечуваній розпуці кидалася вовчицею на старого батька. Він її сина, — заводила, — від неї забрав, підкинув багачам, щоб зазнав ліпшої долі, як циганська, і ось яка доля постигла його в багатстві...

І ніхто не бачив досі такого ридання, такого поведіння, як у бідної циганки. Кидалася лицем до землі, роздирає на собі одіж, знімала руки розпучливою мольбою догори, а все промовляла. Співаючи, ридаючи, заєдно розпачала — аж доки не ув'яла:

Старий Андронаті зразу боронився, а відтак умовк.

Зсунувшись з всею ваготою свого старечого тіла на свій жебрацький костур — він мовчав. Сам не помітив, як остаточно по голосінні зболілої доньки заслухався в жалібну гру трембіти, що неслась горою недалеко хати.

Вона йому нагадала своїм смутком щось давно минуле.

Давно-давненько, дуже давно, вона також так смутком вигравала — пригадав він собі.

Він тоді стояв рано зі сходом сонця високо на горі сього села і держав білого внука на руках... Держачи отак, глядів в сивій ранішній імлі дитині за долею. Імла не здіймалася. Не бачив він тоді через імлу сонця, але воно було! В його внука була доля. Ждала лиш на нього, як те раннє сонце за імлою — чому не осягнув її?..

* * *

Між присутніми в хаті й Іваниха Дубиха.

Дожидає Тетяни. Може, хоч тут вона з'явиться. В домі її ніде не було; і ніхто її не бачив. Ходить і ходить лісами, людей уникає.

Прибувши сюди, Іваниха Дубиха зацікавилася. Ніхто від неї слова не почує. Мов забула говорити. Лиш від часу до часу засуває дрижачою рукою біле волосся назад під чорну свою хустку. Жде.

Може ж, діждеться...

Люди ззираються на неї, перешіптуються, а їй те байдуже. Її очі не плачуть, її уста стулилися, лиш душа чимраз кам'яніє.

Та ось перед порогом шелест. Її Тетяна? Ні. То Мавра появилася в хаті з батьком, на сина вдивляється. Нараз — що се? Сину божий! Знадвору попід вікна доходить спів, нерівний, предивний. Іваниха Дубиха біліє, хилиться; сим разом се вже Тетяна.

Так. То вона.

Висока, худа, бліда, з розшарпаним волоссям, червоними маками завітчана, з очима, що нікого не бачать, то — вона.

Ніхто не рушається.

Входить і, підсовуючи високо чорні свої брови, прикладає палець до уст, мов наказує мовчання, і обзивається напівспівуче: «В неділю рано я зілля копала, в понеділок рано пополокала... цить, Мавро, — додає, прохаючи, — в вівторок, Мавро, — додає, прижмурюючи очі, мов нагадує собі щось, — зілля я варила, а в середу рано... — нараз уриває... — цить, Мавро, — просить з неописаною ніжністю в голосі і цілковито блудними очима, — цить, я лихо убилася... твоїм зіллям, Мавро, з-під „Білого каменя“. А він переспить. Цить! А в неділю весілля. Цить! — і, вмовкши, вона жде хвилинку, опустивши, мов з глибокої утоми, голову аж низько назад — затулює очі... Всі закаменіли.

Ні, не всі. Мавра мовчки з зміїним безшелесним рухом одна наближується до неї.

— Суко! — скричала нараз не своїм голосом. — Ти мого сина струїла. Ти, ти, ти! Гинь! — і одним-одніським п'ястуком валить дівчину додолу. Та тут вже Іваниха Дубиха опинилася коло доньки.

— Стій! — крикнула, що всі потрухліли. — Мене ось добий. Вона вже готова, а мене добий!

Відтак, піднімаючи доньку на ноги, що судорожно за свої цвіті вхопилася, спитала побілілими устами:

— Доню моя люба, одна в мене в світі — ти Гриця струїла? Тетяна усміхається.

— Цить, Мавро, — шепче, підсуваючи високо чорні брови, — лихо в нім сховалося... цить! Вже ніде лиха не буде...

— Доню! — молить ще раз мати з надлюдською якоюсь силою і тулить ніжно доньку до себе, як малу дитину. — Ти? Скажи правду всім, ти? Як господу богу скажи...

Тетяна дивиться довго матері в очі, мов пригадує собі щось, а далі, тулячись з правдивою ніжністю дитини до грудей матері та хапаючись знов, як перше, судорожно за свої цвіті, починає любо, півголосом, ніби переказуючи тайну, ніжно співати:

Гей, на Івана, гей, на Купала... гей, гей, гей!..

Красна дівчина долі шукала — гей, гей, гей!..

Та вимовивши останнє слово, вона виривається нараз не самовито з обіймів матері і вилітає стрілою з хати...

Мовчки... без словечка... повалилась Іваниха Дубиха додолу...

* * *

Поховали Гриця, розійшлися люди.

— Ходім, Мавро, — обізвався вже по всім старий Андронаті до своєї доньки. — Ходім між циган. Тепер ми тут знов старці...

— Ходім, тату, — каже Мавра твердо, як камінь, і подала старому довгий костур в руки. — Тут вже мій гріх скінчився. І пішли.

Злегка лиш колишуться ті сосни і смереки, яких вони, ідучи не раз білою стежкою, мимохіть дотикались злегка, і колишеться лісовий шум в воздуху, успокоюючи порвані струни в душах, доки не вийшли з лісу; а коли його оставили, він згубився цілком, і над лісом схилилася ніч...

* * *

Іваниха Дубиха перешукала з людьми чи не весь ліс і сховки, куди заходила Тетяна, і не найшли її. Вона без сліду пропала. Настала вже чи не сама північ, а Іваниха Дубиха лежить обездилена на своїй постелі — заєдно надслухує. Її серце каже, що Тетяна верне; от-от уже північ. От-от чує вона шелест. Тетяна верне сама, як не раз вже. От-от зазоріє. І — коби вже й зазоріло... А як вона верне, тоді забере її з собою в монастир і віддасть її господу богу. Господь один її зцілить — скріпить. Господь один — а відтак нехай діється далі його божя воля...

В хаті тихо, мов у святині, лиш дрібне світло блимає і часом прискає перед іконою пречистої діви, — Іваниха Дубиха жде, надслухуючи, і її стулені очі заливаються безустанно слізьми.

От-от — знов якийсь шелест. Ні. То ріка. Вона не вмовкає. Кілька разів і збудиться вона з півсну, ріка все її дразнить, мов чогось домагається.

Нараз... і тепер вона не помиляється. Вона чує. Чує виразно, лиш не знає розрізнити — що се. Чи се бренькіт бджіл причувається їй, чи се ніжні струни, чи се ангельські голо-си? Не знає. Але вона чує і не помиляється.

Попри її слух пересовується легко, мов сонна мрія, мов бренькіт бджіл, мов шовк, що волічється по струнах — предивно ніжний, співучий голос, що всю її душу мов у облаки небесні здійсмає:

Гей, на Івана, гей, на Купала... гей, гей, гей!..

Красна дівчина долі шукала — гей, гей, гей!..

Іваниха Дубиха прокинулася, зірвалася. Господи боже, се Тетяна! Так. Се був голос Тетяни. Вона чула виразно, що се був її любий голос. Вона шукає під вікном дверей і співає...

Іваниха Дубиха встає як змога скоро, спішить, хитаючись, до дверей, розриває їх і бачить.

Вона, мабуть, спала. Надворі ясний день, усміхається сонце і вказує все ясно — лиш Тетяни нема. Іваниху Дубиху обняло зимним потом. Чи її спів Тетянин лиш приснився? Чи чула вона його справді? Та тут заблисла їй страшна думка до голови, і вона спішить до челяді...

Ідуть всі над ріку, шукають ще й там. Може, знайдуть хоч там сліди.

Пішли...

Не довго ішли.

Там, де глибина царювала, де камінь-велет спокійно означав неповорушну глибину ріки, де на дно її утонув колись Тетянин вінок, стояв на поверхні блискучої води, притулившись до каменя, один великий цвіт червоного маку. Другий, припершись аж до берега ріки, ждав — і як той, і собі не рухався...

Стоїть Іваниха Дубиха і дивиться без слова на ті два цвіти, а з нею і вся челядь.

Довго, довго дивиться вона на них — далі відвертається...

Відвели Іваниху Дубиху.

Чернівці, в квітні 1908.

Василь Стефаник

Кленові листки

Постіль застелена полотном, коло стола на задній і передній лаві засіли куми, на краю печі рядком діти. Вони поспу-скали рукави, як стадо перепелиць, що спочивають, але всі готові летіти. Куми зате сиділи як вкопані, лишень руками діставали хліб або чарку горілки, але і руки найрадше не рухали б, лишень спочивали би, зігнені в кулак на колінах. Не-радо вони брали хліб та чарку. Каганець блимав на припіч-ку і потворив з кумів великі, чорняві тіні і кинув їх на стелю. Там вони поломилися на сволоках і також не рухалися. Коло стола схилений стежав Іван, господар хати і тато маленької дитини, що її охрестили.

— Будьте ласкаві, мої куми, та випийте ще по одній. Хоч це не горілка, а болото, але з мужиком то так мається:

що де у світі є найгірше, то він має то спожити, що де в світі є найтяжче, то він має виконати...

— На то ми роджені,— відповідали набожно куми. Як чар-ка обійшла коло, то Іван її поставив лігма коло пляшки, бо боявся, аби не впала, така маленька, на землю.

— А закусить... Та й дивіться, який мене клопіт найшов у самі жнива, у сам вогонь. А я, бігма, не знаю, що з цього о має бути?! Чи маю лишити жнива та й обходити жінку і вари-ти дітям їсти, чи я маю лишити їх тут я ласку божу та й тяг-нути голоден косою? Бо вже моє таке має бути, бо у такий час ніхто до хати не прийде за великі гроші. На тобі, Іване, дитину та й радуйся, бо ще їх мало маєш!

— Не марікуйте¹, куме, та не гнівись бога, бо то його воля, не ваша. А діти — піна на воді, щось на них трісне — та й по-несете всіх на могилу.

— У мене не трісне, але там, де є одно, там трісне...

— Куме Іване, дайте трошки спокій, бо жінка, як мається звичай, у такому стані, то їй не треба цього слухати, бо така мова не дає здоров'я. Колись іншим, ліпшим часом.

— Я вас дуже перепрошую за мою таку мову, але ви га-даєте, що я за неї дбаю або за дітьми дбаю, але за собою я дбаю?! Бігме, не дбаю, най їх зараз вихватає та й мене з ними! Овва, ото би ми втратили рай на землі і маєтки лишили!

Куми вже не обзивалися, не перечили, бо бачили, що Іва-на не переможуть, і хотіли, аби скоріше виговорився, бо борше² їх пустить спати. Іван встав від стола, спинився на-серед хати, спустив руками так, як діти на печі, і почав до них балакати:

— Та чому не летите з моєї голови? Я вам розчиню і вік-на, і двері, гай!..

Діти засунулися на піч так, що їх не було вже видно.— Ади, саранча, лиш хліба, та й хліба, та й хліба! А відки ж я тобі того хліба наберу?! Та то би на дванадцятий сніп якийсь раз

торгнути, то би якийсь раз схилитися, то з поперека вогонь у пазуху сиплеться! То тебе кожне стебельце в серце дюгне!³

Се було до дітей, а тепер він звернувся до кумів.

— А увечір, лиш покажешся до хати такий, як віхоть, як мий-ка, усотаний⁴, а вони тобі в один голос, і жінка і діти: «Нема хліба!» Та й ти не йдеш, бідний чоловіче, спати, але ти тяг-неш ціп та й молотиш напотемки, аби завтра мали з чим іти в жорна. Та так тебе ціп і звалить на сніп, та й так деревієш до ранку у сні, аж тебе роса припаде. Та й лишень очі про-лупиш, то зараз тебе та роса їсть, бо мало тебе біда їсть, ще вона вночі тебе найде! Промієш очі та й точишся на лан, такий чорний, що сонце перед тобою меркне.

— Іване, не журіться дітьми, бо то не лишень ви, але бог їм тато, старший від нас.

— Яз богом за груди не беруся, але нащо він тото пускає на світ, як голе в терен?! Пустить на землю, талану в руки не дасть, манни з неба не спустить, а потім увесь світ кри-чить: «Мужики злодії, розбійники, душогубці!» Зіпреться один з другим у церкві такий гладкий, що муха по нім не полізе, та корить, та картає! «Ви,— каже,— дітей не навчаєте стра-ху божого, ви їх самі посилаєте красти...» Ей, де я годен так ганьбити! А коби коло моєї дитини і мамка, і нянька, і до-бродзейка ходила, коби мені люди всього наносили, то і я би, єгомость⁵, знав, як діти вчити! Але мої діти ростуть по бур'янах разом з курами, а як що до чого прийде, отак, як тепер, то ніхто не знає, що вони цілий день їдять? Чи кра-дуть, чи жебрають, чи пасуть, а я відки знаю? Я косю ваші лани та й забуваю не лиш за діти, але за себе не пам'ятаю! Ви би хотіли, аби я ваші лани обробив і діти аби учив. А ви від чого? Так, люди, ви самі знаєте, яке наше життя...

— Знаємо, куме, знаємо, як не знати, самі в нім бродимо.

— Я на діти дивлюся, але я не гадаю, аби воно було чем-не, аби вміло до ладу зробити. Я лиш заглядаю, чи воно вже добре по землі ходить, аби його упхати на службу, оцього я чекаю. Я не чекаю, аби воно убралось в силу, аби путерії⁶ набрало, аби воно коло мене нажилося. Коби лиш багач або пан створив пащеку, а я його туди кидаю, аби лишень збутися! А потім воно бігає коло худоби, ноги — одна рана, роса їсть, стерня коле, а воно скаче та й плаче. Ти б йому завернув худобу, поцілував би його в ноги, бо ти його спло-див, та й сумління тебе п'є, але минаєш, ще ховаєшся від нього, аби він не чув!..

Аж почервонів, аж задихався.

— Та й росте воно в яслах⁷, під столом або під лавою, їсть кулаки, умивається сльозами. А підросе, та й щось воно украде, бо воно ніколи добра не знало, та краденим хоче натішитися. Дивишся — іде до тебе жандар. Скує тебе, на-б'є, як товарину⁸, бо ти тато злодієві та й мусиш із ним бути у змові... Та й ти злодій навіки! Але це не решта, кінець ще напереді. Най би син,— ваша дитина, а людський злодій,— най би зогнив у тюрмі, бо злодія не шкода! Най би! А то вони візьмуть здоров'я та й дають до шпиталю лічити, а по-

тім пускають письмо до війта⁹, аби тато платив кошта. З хати виганяють з бебехами! Ідеш до війта, по руках цілуєш: «Війточку, виберіть мене із цієї кари». «Ти,— каже війт,— бідний чоловік, то можу тебе випустити, але яку я вигоду буду мати за твою вигоду?» Стиснеш плечима, складешся, як цизорик¹⁰, та й кажеш:

«Місяць вам буду задурно служити...» Так чи не так, люди, правду кажу чи брешу, як пес?!

— Все так, цілий гатунок такий, одного слова не замилили¹¹

Іван дрижав цілий, чув на собі вагу страшних своїх слів.

— Щоб не казали, люди, що каркаю над головами своїх дітей, як ворон над стервом, не кажіть, люди, не кажіть! Я не каркаю, я правду говорю, мій жаль каркає, серце каркає!

Очі його запалилися, і в них появилася страшна любов до дітей, він шукав їх очима по хаті.

— Бо виглядає так, що я свої діти геть позбиткував¹², гірше, як темний ворог. А я, видите, не позбиткував. Я лишень прогорнув з-перед очей сьогодні, і завтра, і рік, і другий і подивився на мої діти, що вони там діють? А що я уздрів, те й сказав! Я пішов до них у гості, та й кров моя застигла на їх господарстві...

По хвилі:

— Якби до тої Канади не було морів, то я би їх у міх забрав та й пішки б з ними туди йшов, аби їх занести далеко від цього поругання. Я би ті моря берегами обходив...

Куми забули були за відпочинок, а тепер собі нагадали, швидко повставали і пішли.

II

Рано.

Діти обідали на землі, обливали пазухи і шелестіли ложками. Коло них лежала мама, марна, жовта, і бгала коліна під груди. По чорнім, нечесаним волоссі спливала мука і біль, а губи заціпилися, аби не кричати. Діти з ложками в роті оберталися до мами, дивилися і знов оберталися до миски.

— Семенку, ти вже наївся?

— Вже,— відповів шестилітній хлопець.

— То візьми віничок, покропи землю та й підмети хату. Мама не годна нахилитися, бо дуже болює усередині. Не кури дуже.

— Уступіться, бо через вас я не можу замітати. Мама звелася і поволіклася на постіль.

— Семенку, а тепер гарно вмийся, і Катруся, і Марія найвмиються, і побіжи в збанок води начерпнути, але не впадь у керницю, не схилийся дуже...

— Семенку, піди та нарви огірків у решето, аби мама в горшку накувасила, бо я бачу, що буду слаба, та не будете мати що з хлібом їсти. Та й нарви кропу і вишневого листя. Та не сотай огірчиння, але рви біля самого огудиння...

— Семенку, здійми з грядок¹³ сорочки, щоб я полатала, бо ходите чорні, як ворони.

Семенко все бігав, все робив, що мама казала, і раз по раз гримав на молодші сестри і казав, що дівки не знають нічого, лишень їсти.

— Вони ще малі, Семенку, як виростуть, та й будуть тобі сорочки прати.

— Я наймуся, та й там мені будуть сорочки прати, а їх не потребу.

— Не тішся, дитино, службі, бо не раз будеш свої дні оплакувати.

— А дивіться, тато зросли в службі та й нічого їм не бракує.

— І ти зростеш у службі, аж шкіра буде тріскати від того року. Але ти, Семене, не балакай, але збирайся татові нести обід. Він десь такий голодний, що очі за тобою продивили.

— Я мушу татову палицю брати, аби від псів обганятися.

— А як загубиш, та й буде тато нас обоє бити. Та не йди простоволосий, але візьми хоч батьків капелюх.

— Той капелюх лише на очі паде, що не видно дороги.

— Вимий збанок та й сип борщу.

— Ви мене не вчіть стільки, бо я знаю.

— Семенку, а дивися, аби тебе пси не покусали...

III

Дріботів ногами по грубій верстві пилу і лишав за собою маленькі сліди, як білі квіти.

— Фіть, заки я зайду, то це сонце мене порядно спарить. Але я собі заберу волосся так, як жовнір, та й буде мені ліпше йти.

Поклав обід на дорогу і збирав волосся на верх голови, аби приложити його капелюхом і виглядати, як обстрижений жовнір. Очі сміялися, підскачів і покотився дальше. Та волосся з-під широкого капелюха зсунулося на потилицю.

— Це пустий капелюх, най-но як я наймуся, то я тоді собі капелюшок...

Лишень облизався. Пройшовши шмат дороги, він знову поставив обід на землю.

— Я змалюю собі велике колесо із шпичками. Сів насеред дороги в пил і обводив довкола себе палицею, потім рисовав промені в колесі. Далі зірвався, перескочив поза обід і побіг дуже зрадуваний.

До кожних воріт закрадався, зазирає, чи нема на подвір'ї пса, і аж тоді швиденько перебігав. З одного подвір'я вибігпес і пустився за ним. Семенко співорив¹⁴, заверещав і сів з обідом. Палиця також впала на дорогу. Довгенько зіщулений сидів, чекав пса, аби кусав. Потім зважився подивитись і побачив над собою чорного пса, що спокійно стояв коло нього.

— На, на, циган, на кулеші, але не кусай, бо болює дуже, та й штраф твій газда буде платити. Та він тобі ноги положить за той штраф.

Щипав з платка кулеші, метав псові по куснику і сміявся, що він на воздусі хапає. Пес мав створену морду, і він собі рот створив.

— А ти чий, шибенику, що пси на дорогах годуєш, а в поле що понесеш?

І якась жінка гупнула його в шию.

— А як, ви ще бийте, як пес хотів мене роздерти!

— А ти чий, такий чемний?

— Я Івана Петрового, але мама мали дитину та й слабі, а я мусю нести обід, а мене пси кусають, а ви ще б'єте...

— Ой, як я тебе била... Куди ж ти несеш обід?

— Татові несу на лан, коло ставу.

— Йди зо мною, бідо, бо я також несу туди обід. Пішли разом.

— А хто обід варив?

— Мама варили, бо я ще не вмю, а Марія і Катерина ще менші від мене.

— Та не слаба мама?

— Чому не слабі, так качаються по землі, так стогнуть, що аж! Але я за них роблю...

— Ото, ти робітник!

— Ви не знаєте та й говорите пусте. Ану запитайтеся мами, який я розумний! Я оченаш¹⁵ знаю цілий...

Жінка засміялася, а Семенко здвигнув плечима та замовк.

За ним біг пес, а він нібито кидав йому кулеші і заманював іти за собою.

IV

Три дні опісля.

Посеред хати сидів Семенко і сестри і корито з маленькою дитиною стояло. Коло них миска із зеленими накришеними огірками і хліб. На постелі лежала їх мама, обложена зеленими вербовими галузками. Над нею сипів рій мух.

— Понаїдайтеся та й тихо сидіть, бо я понесу дитину до Василихи, аби поплекала. Тато казали, аби нести рано, в полудне й надвечір, а увечір вони самі вже прийдуть.

— Семенку, не переломи дитини.

— Я гадав, що ви спали. Тато, казали давати вам студеної води і булки їсти. Марія така чемна, що вона тоту булку ухватила і вкусила вже раз. Але я набив та й відібрав! їстимете?

— Не хочу.

— Тато зсукали ще свічку та й казали, що якби ви вмирали, аби вам дати в руки і засвітити. Коли я не знаю, коли давати...

Мама подивилася великими блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і безсильний страх зійшлися разом в очах і разом сплодили дві білі сльози. Вони викотилися на повіки і замерзли.

— Тато рано в хоромаш¹⁶ також плакали, так головою до одвірка лупили! Заплакані взяли косу та й пішли. Взяв дитину й вийшов...

— Семенку, аби ти не давав Катрусю, і Марійку, і Василька бити мачусі. Чуєш? Бо мачуха буде вас бити, від їди відгонити і білих сорочок не давати.

— Я не дам та й татові буду казати.

— Не допоможе нічого, синку мій наймиліший, дитинко моя найзолотіша! Як виростеш, щоб між собою дуже любилися, дуже, дуже!.. Аби ти помагав їм, аби не давав кривдити.

— Як я буду служити та й буду дужий, то я їх не дам, а буду до них щонеділі приходити.

— Семенку, аби просив тата, що мама наказувала, аби вас любив...

— Їжте булку...

— Співай дитині, хай не плаче...

Семенко хитав дитину, але співати не смів. А мама обтерла долонею сухі губи і заспівала.

У слабім, уриванім голосі виливалася її душа і потихеньку спадала межи діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю, і ніхто їх позбирати не може, і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пусте поле за листочками...

1 Марікувати — нарікати.

2 Борше — швидше.

3 Дюгати — колоти, шпигати.

4 Як мийка, усотаний — смертельно втомлений.

5 Єгомость — так називали попа в Галичині.

6 Путерії набрати — путнім стати, набрати розуму, сили.

7 Ясла — відгороджене в хліві місце, куди закладають корм для худоби.

8 Товариша — худоба.

9 Війт — голова волосної управи.

10 Цізорик — складаний ніжик.

11 Не замилили — не помилилися.

12 Збиткувати — знущатися.

13 Грядка — жердка під стелею, що на ній вішають одягу.

14 Співорити — закричати з переляку.

15 Оченаш — «Отче наш...» — слова молитви.

16 В хоромаш — в сінях.

Леся Українка,

Хотіла б я піснею стати

Хотіла б я піснею стати
У сюю хвилину ясну,
Щоб вільно по світі літати,
Щоб вітер розносив луну.

Щоб геть аж під яснії зорі
Полинати співом дзвінким,
Упасти на хвилі прозорі,
Буяти над морем хибким.

Лунали б тоді мої мрії
І щастя моє таємне,
Ясніші, ніж зорі яснії,
Гучніші, ніж море гучне.

Леся Українка

CONTRA SPEM SPERO!

* Без надії сподіваюсь! (Лат.)

Гетьте, думи, ви хмари осінні!
То ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть, думи сумні!

Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.

І від сліз тих гарячих розтане
Та кора льодовая, міцна,
Може, квіти зійдуть — і настане
Ще й для мене весела весна.

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

В довгу, темную нічку невидну
Не стулю ні на хвилюк очей —
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть, думи сумні!

[2 травня 1890 р.]

Ірина Кочан

Іван Франко та іншомовні слова

Хорватії, що з Альп ідуть до Дунаю”, *штрикати* “в гуцульськiм говорі - скакати”, *дзьобня* “гуцульська перетикана торба”.

І. Франко, як відомо, вважав, що літературна мова не може функціонувати й розвиватися, якщо вона не поповнюється неологізмами та не має тенденції до збагачення “чимраз новими елементами питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору” [1: т. 37: 207]. Тому вживання письменником гуцульських слів у оповіданнях відповідної тематики було не тільки стилістичним прийомом, а й засобом збагачення літературної мови.

Література:

1. **Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. - К., 1976-1986.**
2. **Ціхоцький І. Мовна характеристика персонажів у прозі Івана Франка. - Дис. ... канд. філол. наук. - Львів, 2004.**

Ірина Кочан (Львів)

Іван Франко та іншомовні слова

Запозичена лексика є у кожній мові, що пов'язано із зовнішніми та внутрішніми чинниками. Це передусім політичні стосунки між різними державами, економічні, торговельні та культурні зв'язки між ними. Іншомовні слова входять у мову разом з новим, незвичним для її носіїв поняттям. У ХІХ - на початку ХХ ст. українська мова не мала державного статусу, бо не було єдиної української держави. Український народ був під владою різних держав. Галичина цього періоду перебувала під австро-угорським ярмом. Державною мовою слугувала німецька, згодом польська мова. Галицьке населення послуговувалося різними мовами і діалектами.

“І. Франко був тією особистістю, що зумів увібрати в себе і культурний досвід свого рідного народу, і регіональну культуру галичан, і європейську культуру, і світову культуру загалом: і сучасну йому, і попередню” [2: 10].

Обставини життя змусили майбутнього світоча науки і культури послуговуватися у побуті та на освітній стежі різними мовами. Він, за твердженнями багатьох дослідників, бездоганно знав німецьку, польську, послуговувався чеською і російською, читав в оригіналі французькі твори. І, поза

всяким сумнівом, як випускник гімназії, глибоко знав класичні мови.

І. Франко був поліглотом, володів, окрім перелічених, ще “англійською, болгарською, єврейською, а також староєврейською, іспанською, італійською, латинською, сербською...” [2: 37].

Тому говорити про великого українського письменника, світоча науки та іншомовні слова можна у кількох напрямках:

- 1) іноземні слова у його художніх творах;
- 2) у науково-публіцистичних працях;
- 3) внесення І. Франком іншомовних слів у процесі перекладу літератури різних стилів та жанрів;
- 4) його власне ставлення до таких слів.

“Лінгвістичне франкознавство вже дослідило низку проблем і питань науково-теоретичної та словесно-художньої творчості. Однак глибина та інтенсивність лінгвістичної думки поета далеко ще не вичерпані”, - писала Т. Панько [6: 7]. Мова творів письменника привертала до себе увагу багатьох науковців, однак запозичені слова аналізували лише

принагідно. До таких праць належать дослідження М. Карпенко та О. Маймескул, І. Ліпкевич, М. Онишкевича, В. Токар, І. Ціхоцького та ін.

Змальовуючи тогочасну дійсність у художніх творах, письменник послуговується іноземними словами, які тоді побутували у мовленні галичан.

а) *Іншомовні слова знаходимо у поетичних творах: абнегація* (самозречення, утримання від чогось), *геометра* (грец.) (землемір), *Ібунк* (нім.) (вправа), *партер* (франц.) (дослівно: по землі), *презент* (франц.) (подарунок, підношення), *фантазія* (лат.) (уява, створення нових образів, мрія), *міріади* (грец.) (незліченна кількість). Порівняймо: **“В півшляху три богині-Долі їй стрічають, щоб по волі їй на дорогу дати презент”** (“Три долі”). **“Фантазія твоя хай буде многоплодна, А в серці твоїм хай горить Огнем могутнім гордість благородна, Перед ніким чола щоб не корить”** (“Три долі”); **“Сипле, сипле, сипле сніг З неба сірої безодні. Міріадами летять Ті метелики холодні...”** (“Сипле сніг”); **“Покоїк і кухня, два вікна в партері, На вікнах з квітками вазонки, В покою два ліжка, підхилені двері, Над вікнами білі заслонки”** (Третій жмуток) тощо.

Усі запозичення в поезії можна поділити на декілька груп:

1) такі, що позначають поняття мистецької сфери: полонез, полька, кадрили, профіль, театр, флейта, декадент, ліра, наприклад: **“Слова твої, серце кохане, то був би сумний полонез, а тьохкання серця - шнелъполька, що бурею тактів іллесь** (“Ах, коб я був музикантом...”, 1878); (полонез - урочистий бальний танець польського походження (від франц. *polonais* - польський); полька (чес. *polka*) - старовинний чеський парний народний і бальний танець); кадрили (франц. *quadrille* з іспан. *cuadrille* - група з чотирьох чоловік) - танець, який виконує чотири пари, поширений у багатьох народів Європи);

2) що позначають політичні, соціальні та економічні поняття: парламент, перспектива, конституція, революціонер, парцеляція, наприклад: **“Посумніли Вівці: “От, бач, штука! Конституц’я із Вовками в спілці!”** (“Звірячий парламент”); **“Вічний революціонер - Дух, що тіло рве до бою...”** (Гімн);

3) що позначають філологічні поняття: діалект, жаргон, тріолет, ідилія, легенда, пролог, епілог, строфа тощо, наприклад: **“Діалект чи самостійна мова? Найпустіше в світі це питання. Зви се діалектом, зви жаргоном...”** (“Антошко- ві П.”); **діалект** - (грец. - розмова, говір, наріччя); **жаргон** (франц. - мова певної соціальної або професійної групи); **тріолет** (... і ти лукавила зо мною...) (назва твору)(тріолет - франц. - вірш на дві рими з восьми рядків, з яких четвертий і сьомий повторюють перший рядок, а восьмий - другий), **ідилія** (назва твору) (грец. - малюнок, невеликий вірш-пісенька);

4) *релігійна лексика: апостол, Коран, Будда, офіра* (**“Апостол правди і науки, котрого ждав ти день по дню, прийшов, простяг потужні руки...”** (“Шевченко і поклонники”)); (**апостол** - грец. - споряджений, посланий); **“Я... хапав звістки про Будду...”** (“*Ex nihilo*”);

5) *військово-політична: легіон, поліція, трон, порфіра, кримінал, тиран* (**“І легіон ім’я йому...”** (“Шевченко і поклонники”)), (**легіон** - лат. - збираю, набираю); **“Ті, як нового гостя вздріли, Позатикали вуха всі, А то й в поліцію побігли, Низько- поклонники твої”** (“Шевченко і поклонники”)) (**поліція** - нім. з грец. - управління державою); **“Там вулицями стугонить Ріка народу і валить Тиранський трон...”** (“Смертельно ранений”) (**трон** - грец. - крісло);

6) *наукова: атом, догма, фікція, магнет, матерія, планетарна система, інфу-зорії*, **“Д черв’як, я, незапримітний атом в природі, я вбив його, розпанахав, розвіяв”** (“*Ex nihilo*”) (**атом** - грец. - неподільний); **“Вона магнет посеред моря, Найвищий скарб, безцінний дар...”** (“Немає друга понад мудрість.”) (**магніт** - грец. - камінь); **“Безцільно, вічно круговорот отсей Іде і йтиме; сонця, планет ряди І інфузорії дрібненькі, всьому однакова тут дорога...”** (“Душа безсмертна.”) (**інфузорії** - лат.

- вліті, введені; планета - лат. - та, що мандрує);

7) *економічна лексика: процент* (**“Не паразит я, що дуріє з жиру, Що в будні тільки й дума про процент...”** (“Декадент”));

8) що позначали поняття тодішнього побуту: *фіакр, брама, баль* (**“Фіакри гуркотіли по камінні, а в далі дзвін понуро щось гримів...”** (“У темну ніч я містом тихо брів...” (фіакр - франц. - найманий екіпаж); **“Спішіться ж, паночку, до пекла, як до балу!”** (“І він явивсь мені.”) (бал - франц. *ballo* - танцювати);

9) *вкраплення іншомовних фраз у їхній транслітерації в український поетичний текст: “Як голосили ви так просто конфіскабль: “Ne croyant pas au Dieu песроуерас au diable!”* (франц.: не вірячи в Бога, не вірю й в чорта) (“І він явивсь мені.”); **“Ещі уїХавдрпноқ - як казав колись Шеллі покійний, - і в чоловіці люблю, що чоловічне найбільш”** (грец. - я чоловіколюбець) (“Стріли” III); **“Не опреться тій воді, вічно юній правді щирій. ані військо незчисленне, ані навіть те страшенне смерті лез віє студене в казці, в казці nota bene”** (“Ні, вдуріти доведеться.”) (**nota bene** - лат. - відзнач добре, зверни увагу);

10) *іншомовна транслітерація у назвах поезій, циклів, збірок: “Sempertiro”* (лат.

- завжди учень), **“Vivere memento!”** (лат. - пам’ятай, що живеш!), **“Semper idem”** (лат. - завжди те саме), **“Deprofundis”** (лат. - з глибин), **“Excelsior”** (лат. - з вершини), **“Ex nihilo”** (лат. - з нічого).

б) У прозі натрапляємо на такі іншомовні лексеми: *абшит* (звільнення з війська, служби), *адоратор* (прихильник, поклонник), *ад'юнк* (помічник судді), *алярмува-ти* (тривожити, зчиняти галас), *двірець* (пол. - залізничний вокзал, станція), *люстра-тор* (ревізор), *матура* (іспит на атестат зрілості), *резигнація* (зречення, відмова від чогось), *рейтерада* (відступ), *рекурс* (оскарження), *сакрамент* (назва обрядових актів у католицькій церкві), *термін* (час навчання у ремісничій майстерні), *термі-натор* (учень, що вчиться ремесла у майстра), *сертифікат* (посвідчення) тощо.

У малій прозі окремі оповідання містять низку іншомовних лексем, що супроводжують авторський виклад і мову персонажів. Наприклад, у творі *“Вільгельм Тель”* натрапляємо на слова: **театр, циліндр, фіакр, ложа, опера, білет, доктор філософії, характер, парфуми, оркестр, увертюра, бінокль, акорди, тон, дисонанс, фантазія, амфітеатр, лорнет, елемент, атом, актор, сцена, фігура, флейта, публіка, газети, капітал, кар'єра, драма, кантон, атмосфера, провінціал, революціонер, ідеал, реферат, політика тощо.** У новелі йдеться про відвідини театру молодого зарученою парою напередодні весілля. Спілкування з коханим, його поведінка у театрі розчаровують героїню твору - Ольгу, викривають справжню сутність її майбутнього чоловіка, і вона покидає його. Порівняймо: **“Але нараз тони затремтіли якось тривожно серед загальної гармонії тут і там проривається пискливий дисонанс; чути глухі удари великого бубна, мов далекий гуркіт грому. Світло ламп мліє, тускніє - робиться якось душно, понуро, мов перед бурею. Роз-бурхана фантазія Олі чародійською силою снує нові образи...”** Або: **“ - Ну, а ти виступиш на тім вічу з яким рефератом?”**

- Професорам заборонена всяка політика...”

У деяких творах І. Франко вільно вводить нетранслітеровані фрази іноземною мовою, щоб якнайточніше передати мовлення тогочасних галичан. Це вкраплення польських фраз, латинських, німецьких тощо. Наприклад: *“... вийшовши з тюрми, я почувся свободним, як птах у воздуху (як той німець каже: vogelfrei (нім. вільна птаха) (“Моя стріча з Олексою”); “ - E, niema nadziei! - була стала відповідь пана доктора, до котрої він ще звичайно долучував: - Niech ich tu wszystkich jasne pioruny! або: Przekete chelopstwo, - samo sobie winno - umiera, a wodkapije!” (пол.: - немає надії. Хай їх тут усіх ясні громи! Проклята мужичня, - сама собі винна - вмирає, а горілку п'є) (“Моя стріча з Олексою”).*

“А відтак підвівся на підлозі, сів і, обертаючи своє біляве лице без барви і без виразу до Андрія, спитав:

- *Et dominus.intelligit latine?* (лат. - Чи пан... розуміє по-латині?)

- *Intelligo.* (Розумію)

- *Et germanice?* (І по-німецькому?)

- *Intelligo.* (Розумію)

- *Und Sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely, - die hat man mir abgenommen, - drei Bände Geschichte des Alterhums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit...* (нім. - І ви. ви знаєте всесвітню історію Гінделі, - її в мене відібрали, - три томи: давня історія, середньовічна історія. та історія нових часів) (“Моя стріча з Олексою”).

Іншомовну транслітерацію знаходимо і в заголовках його творів, наприклад: *“Schönschreiben”* (“Красне писання”).

Окремі запозичені слова ужиті у Франкових творах дещо з відмінним значенням, ніж нам вони відомі сьогодні. Так латинське слово *циркуль* позначає не креслярський інструмент для проведення кіл та їхніх дуг (СІС, 921), а округу, місцевість. Порівняймо: *“А він, бачите, родився в тутешнім циркулі та й узяв-ся приїхав сюди, ніби до війська ставитися...”* (“Моя стріча з Олексою”). Або: *авансувати* у письменника позначає не давати аванс, а діставати підвищення по службі, *ад'юнк* у сучасних словниках: 1) особа, яка готується у вищому військо-вому навчальному закладі до науково-педагогічної чи науково-дослідної роботи; 2) у деяких державах Західної Європи - помічник професора, молодша наукова посада (СІС, 27). У Франка - помічник судді. А слово *авторитарний* Словники іншомовних слів пояснюють як 1) заснований на беззастережному підкоренні владі, диктаторський; 2) той, хто прагне утвердити свою владу, вплив (СІС, 19). У Франка вжито зі значенням *авторитетний*, а лексема *декрет* (постанова з якогось питання, що має силу закону, урядовий акт, що видається в порядку управління) позначає строк ув'язнення. Порівняймо *“ - Бійся Бога, чоловіче, що ти робиш? Чи не можеш уже спокійно досидіти тої решти декрету?”* (“Панталаха”). Аналогічно слово *капітуляція* (припинення опору, відмова від боротьби) позначає “строк, термін”: *“... а сам спакував свої вбогі манатки, пішов знов до військової команди і замельдувався, що хоче служити другу капітуляцію, себто других дванадцять літ...”* (“Панталаха”).

Чимало іншомовних слів належать до спеціальної лексики чи термінології. У творах великого Каменяра знаходимо:

1) *загальнонаукову лексику з іншомовними коренями: ідентифікувати, тен-денційний, компаративний, ре-лятивний, абсолютний, консективенція, абсурд, дипломований, ефект, ілюзія тощо, наприклад: “Він не тільки дипломований чоловік, він, без сумніву, талановитий і знаючий чоловік. ...Бачите, усе наше знання - реля-тивне тим, що абсолютна правда самою природою річі закрыта перед нами. Люди позитивного знання знають се найліпше і завсіди мовлять: ось тут ми стоїмо на твердому ґрунті правди, наскільки вона взагалі доступна нашому пізнаванню. Люди компаративного знання дивляться на справу зовсім інакше. Їм досить сказати: сей чи той учений сказав те, се, третє, п'яте, десяте. ...У нього на тій і тій стороні є така й така помилка, недоладність, некон-*

секвенція. Як можна писати такі абсурди! Я, доктор-Бессервіссер, знаю і тверджу, що се абсурд - значить я ближче правди, я більший учений від тамтого... ” (*Доктор Бессервіссер*). “Після гарячих спорів о теорії, після читання найкращих, найосновніших писань про зацікавлюючий їх предмет, вони мимоволі заглядали один одному в очі... ” (*“На дні”*);

2) *правничо-тюремну* **арештант, надпрокуратор, кримінал, патруль, жан- дарм, адвокат, рекурсувати, резолюція та ін., наприклад:** “...- Патруль! Арештант утік! - закричав ключник, стаючи в отворених дверях” (*“Панталаха”*);

“Поїхали ми, напитували адвоката, русина, заслуженого, кажуть, і щирого... ” (*“Ліси і пасовиська”*);

3) *військову:* **карабін, позиція, капрал, барикади, вахмістр, резервіст, генерал тощо, наприклад:** “Один ступінь від порога капрал зупинився і задзеленькотів не- величкою залізною колодкою, що телібмалася при малих букових, вимитих і зовсім майже неокочених дверях” (*“На дні”*);

4) *філософську:* **еклектицизм, меланхолія, ідеал, філософія, наприклад:** “Але його нерви, не привичні до такого мучеництва, не давали впокоїтись такою філософією...” (*“Місія”*);

5) *політичну:* **радикал, клерикал, політика, революціонер, маршалок, пропаганда, наприклад:** “Хто сказав. Що хто до тридцяти літ віку не був революціонером, той хіба дурень; але ще більший дурень, хто по тридцятім році віку був би революціонером...” (*“Вільгельм Тель”*);

6) *мистецьку:* **орнамент, опера, театр, увертюра, акорди, тони, сцена, актори, флейта, публіка, драма, наприклад:** “Ідучи попри ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти, нікому, напевно, й на думку не прийшло, що за ними могло критися щось погане...” (*“На дні”*); “Театр був уже повний, оркестр якраз лагодився розпочати увертюру. . . ” (*“Вільгельм Тель”*);

7) *фінансово-економічну:* **крейцар,ринський, гульден, конскрипція, комісія, капітал, ринок, аренда, арендар, контракт, напр.:** “За 10 крейцарів хліба на день мало, а ту ще солі купити, цибулі десь-колись...” (*“На дні”*); “На другий день рано, десь так у обіда, вже конскрипція в селі. Списують...” (*“Ліси і пасовиська”*); “пан писар, віддавши Менделеві еконтракт і довго щось із ним перешептавши, пішов додому.” (*“Яць Зелепуга”*);

8) *релігійну:* **костел, апостол, аскет, апостольство, єпископ, єзуїт, католик, наприклад:** “Він забрав і його з собою і помістив його в Кракові у патерів-єзуїтів, заплативши досить значну суму за його виховання...” (*“Місія”*); “В Кракові він задержався кілька днів,

щоб зібрати деякі потрібні інформації і порозумітися з єпископом .” (*“Місія”*);

9) *освітнянську:* **гмназія, ученик, професор, доктор, реферат та ін. наприклад:** “Найбільшою втіхою для нього було натрафити на хороших професорів, котрі б вміли зацікавити, давали би поле ученикові для власного мислення, заохочували б до власної праці.” (*“На дні”*);

10) *виробничо-професійну:* **цех, цехмістр, інструмент, “До якого би то цеху я міг би належати...”** (*“Домашній промисл.”*);

11) *загальноживану:* **циліндр, тротуар, туалет, фрак, коридор, асфальт, наприклад:** “- Якже ж те можна, серденько. Ложа заплачена, фіакр замовлений, а ще до того таку гарну оперу грають...” (*“Вільгельм Тель”*).

Ужиті запозичення є словами французького походження: авторитарний (владний), парцеляція (розподіл землі), парфуми (пахощі), капрал (caporal - військове звання молодшого командного складу); барикади (barricade від barrique - бочка); карабін (carabine - гвинтівка, рушниця); фрак (frac - чоловічий парадний одяг); тротуар (trottoir - пішохідна доріжка); туалет (toilette від toile - полотно); латинського: арештант (arrestum - судова постанова), надпрокуратор (procurator - розпорядник, управитель), кримінал (criminalis - злочинний), інспекція (inspection - огляд, розгляд), ревізія (revisio - перегляд), позиція (position від pono - розміщую, ставлю); капітуляція (capitulatio - припинення опору); грецького: циліндр (Χυλινδρον); ідіот (ібіот - невіглас, неосвічений), історія (ісхорія - розповідь про минулі події), атмосфера (ахро - пара + сфера); меланхолія (ψαλμαχολία від ψαλμα - чорний + χολα, - жовч); російського: оружжя, суства, дежурний; німецького: штаба (Stapel - предмет правильної геометричної форми), майстер (Meister - умілець); польського: шпиталь (szpital з нім. Spital - лікарня), покой (pokoj - кімната), потрафити, гратулювати (gratulacia - вітання, поздоровлення); арабського: кайдани тощо.

Деякі лексеми уживає письменник в іншому, переносному значенні, порівняймо: “...А ту скоро, йно показався, став коло косцюла, на самім виднім місці, аж зараз апостоли божі прискочили, та попід ребра, та: клінне ваше ці, просимо до покоїв...” (*“На дні”*).

Окремі слова творить сам письменник, поєднуючи основні різних мов, зокрема: шнельполька (шнель - нім. швидко + чес. полька) = швидка полька або відтворює у мовленні персонажів у дещо спотвореному вигляді: езекуція - здекуція (конфіскація майна), креператор замість прокуратор, наприклад: “- Та, синку, так!

- піддержував його один кухар. - Плюй на директора! До прокуратора вдайся! Той тобі догодить! - Не хочу до креператора! - скрикнув Прокіп, у якого слово “креператор” в’язалося зі словом “креперувати”

і значило щось нечувано страшне та грізне... ” (“Пан-талаха”).

в) У великих прозових творах - повістях, романах - натрапляємо на цілі блоки запозичень з певних професійних галузей. Зокрема у романі “Перехресні стежки” вжито латинські лексеми: доктор (учитель), інструктор (упорядник, організатор), інспектор (наглядач), регістратура (відділ, місце, де знаходяться документи), субординація (службова підлеглисть молодшого старшому), фамілія (родина, сім'я), вакації (звільнення, відпустка, канікули), операція (дія, вплив), президент (той, хто головує, сидить попереду, керівник товариства), протекція (прикриття, захист) трибунал (судилище), канцелярія (відділ, що відає службовим листуванням), клієнт (підопічний), церемонія (благоговіння, культовий обряд); грецькі: практикант (діяльник, студент, учень), симпатія (співчуття), гімназія (навчальний заклад), канонік (той, хто дотримується правил, норм); італійські: кар'єра (успішне просування в службовій, громадській, науковій діяльності); французькі: готель (від лат. hospitalis гостинний), кавалер (вершник, лицар), комплімент (вітання), гренадер (той, хто метає гранати), комісар (уповноважений), цивілізація (громадськість, держава), комітет (від лат. доручаю), організація (будова, структура), компанія (група осіб, підприємство); німецькі: кельнер (офіціант), вексель (боргове зобов'язання);

англійські: веранда (прибудова до будинку); польські: мазурка (мазовецький танок), костел (церква), вельон (вуаль), бурмістр (з нім. бургомістр), ксьондз (священик); іспанські: матадор (вбивця); російські: жінщина (жінка), оружжя (зброя), часть (частина), дрож (тремтіння, дрижання), краса-виця (красуня) та ін.

Окремі слова у Франковому тексті мають відмінне від сучасного написання й звучання: мундур (замість мундир), претенсії (замість претензії), переграф (замість параграф), коритар (замість коридор).

Виявлено і комбіновані слова: хлопоман, хлопістика.

Мовознавчі терміни: **партиципiальнi конструкції, тирада; літературознавчі: анекдот, сентименталізм; військові: фельдфебель (нім. унтерофіцерський чин), атака; юридичні (правничі): адвокат, адвокатура, апеляція, параграфи; суспільно-політичні: маршалок, матадор, офіціал, соціаліст; філософські: фаталізм, альтруїзм, абнегація, демагог; економічні: банкір, банк, вексель, фабрика; медичні: епілептик, ідіотизм; психологічні: апатія, темперамент, меланхолія, характер; освітнянські: семінарія, гімназія, лекція, університет, екзамen, школа; мистецькі: театр, комедія, фортеп'яно.**

Деякі ужито у переносному значенні: **“Вона чекає тільки нагоди, коли ви в добрім настрою, щоб затроїти вам його (гарбуз); вона як той ворог у засідці, вибирає для атаки хвилю, коли ви найменше того надієтесь “. “По кількох днях прийшла катастрофа, певно, що неприємна, але не для неї самої”.** “Доктор Рафа-

лович виступив відразу новатором, консеквентним (послідовним) і впертим; він одразу зробив свою канцелярію руською і поклав собі правило, що ні один “кавалок ” із неї не сміє вийти на іншій мові, як тільки на руській. Се була правдива революція . . . ”

Тут так само натрапляємо на інше значення відомих запозичень, наприклад: реставрація (у значенні ресторан), кавалер (нежонатий, замість залицяльник), матадор (не учасник кориди, а особа, що посідає поважне становище).

За частиномовною характеристикою це іменники (апелит, софа, революція, катастрофа, атака тощо), прикметники (кваліфікаційний, номінаційний, цинічний, економічний, кримінальний, бюрократичний, канцелярійний), дієслова (гратулювати, організовувати, гендлювати, компрометувати, процесувати), прислівники (фальшиво, формально, методично).

Чимало іменників суто книжних, абстрактних з суфіксами -ізм: аристократизм, соціалізм; -ист.

У тексті є нетранслітеровані вкраплення іншомовних фраз: чеських: **“Ne boj se Mariska, ja te budu pomaleňku rízal”** (“Не бійся, Марусю, я тебе помаленьку різатиму”); латинських: **“Mater dolorosa”** (“Скорботна матір”), **“Русин, що не клониться під польське ярмо, не лижеться до польської єрархії, - се або демагог і соціаліст, або москаль. Tertium non datur (третього не дано)”**; німецьких: **“А в таких випадках я буваю зовсім ungemütlich (не добродушний, не-привітний, не в настрої”, “- Ach? Junger Mann, Junger Mann! - мовив староста, звичаєм старих бюрократів, закидаючи по-німецьки і плещучи Євгенія по плечі. - Sie verstehen nichts von Politik (Ах, молодий чоловіче! Ви нічого не тямите в політиці!)”**; польських: **“Страховський звичайно дрімав під час розправи або, обернувшись плечима до публіки, писав пальцем по склі, писав усе одне-однісіньке слово “dobrze”...”.**

Мова твору свідчить про те, що Галичина кінця XIX - початку XX ст. була європейським краєм з високорозвиненою культурою, передовими політичними, соціальними та економічними поглядами. Мовлення її людей не замикалося в межах однієї мови, а послуговувалося словами, звичними на той час для населення західноукраїнських земель: польськими, німецькими, російськими, чеськими тощо. “Макаронічність” такого мовлення, куди входили, крім запозичень, діалектні, просторічні лексеми, з одного боку, сприяла реалістичності зображень, з іншого - показала нам мовний зріз певної території і певного часу. Як бачимо, чимало іншомовних слів, відомих і сьогодні, існувало і тоді, щоправда, деякі із них з дещо іншим, відмінним від сьогоднішнього, значенням чи написанням.

У науково-публіцистичних працях І. Франко також не обходився без запозичених слів. Залежно від того, про що писав учений, лексика твору наповнювалася фахови-

ми словами, як національними, так і запозиченими. Серед них: **москвофіли, кореспонденція, конспект, історія, література, українофіл, критика, факти, клерикали, перспективи, практик, містицизм, акорди, трагедія, ренегат, патріотизм, субвенція, конкуренція, темперамент, сангвіністичний, бібліотека, консисторія, рефлексії, парафія, співдружність, істерія, реакція, психіатр, ілюзії тощо** (*“Двоязычність і дволичність”*); **фальш, фарисейство, історіографія, реформи, інтелігенція, нація, атмосфера, концерн, політика, європеїзація, коронація, амністія** (*“Сухий пен”*); **телеграф, телефон, здекуція, ліцитація, цивілізація, бібліотека, піраміди, фараон, реєстр, деморалізація, мануфактура, майстер, машина, фабрика, карабін, артилерія, інженер, сапер, бомба, армія, матеріал, магнат, мільйон, мільярд, мільйонер, мільярдер** (*“Що таке поступ”*); **граматика, діалект, санскрит, студіювати, інтелігентний, традиції, тип, інтермедії, євангеліє, шаблон, прогрес, жаргон, тенденція, салон, сопартийники, москвофіли, форма, сфера, лексика, серія, артист, момент** (*“Літературна мова і діалекти”*); **версифікація, іродіада, новелістична продукція, ілюзія, публіка, автор, композиція, комбінувати, фальшивий, політичні агітатори, фрази, колорит, інтуїція, вульгарний, фразеологічний, істріософія** (*“Ів. Федорченко. Іродіада. Богоблудниця”*) тощо.

Як бачимо, серед наведених лексем чимало вже таких, що уживалися в художніх творах. Проте натрапляємо і на цілком нові, пов'язані безпосередньо з тематикою наукової розвідки. Зокрема це слова соціально-економічної сфери: **конкуренція, прогрес, магнат, мільйонер, мільярдер, мануфактура, концерн, нація, продукція; військової: карабін, артилерія, сапер, бомба, армія; культурологічної та морально-етичної: деморалізація, суспільно-політичної: сопартийники, москвофіли, політика, політичні агітатори, українофіл, європеїзація, цивілізація; психологічної: істерія, реакція, психіатр, рефлексії, ілюзії, темперамент, сангвіністичний, інтуїція; філологічної: література, критика, граматика, діалект, санскрит, лексика, жаргон, фрази, фразеологічний; мистецької: артист, акорди, інтермедії, колорит, трагедія, публіка, автор; освітянської: бібліотека, інтелігенція; конфесійної: євангеліє, клерикали, консисторія, парафія; технічної: телеграф, телефон тощо**. Цікаво зазначити, що вже у творах великого Каменяра натрапляємо на досить сучасні терміни, такі, як **європеїзація, фарисейство тощо**.

Це здебільшого латинські слова: **конкуренція** (concurrentia - змагання, суперництво), **магнат** (magnatus - багата, знатна людина), **нація** (natio - народ, плем'я), **прогрес** (progresus - рух уперед, розвиток), а також **агітатор, ілюзії, інтелігенція, інтуїція, клерикал, література, мануфактура, парафія,**

продукція, рефлексії, темперамент; грецькі: бібліотека (РФА,ю9пкп), **граматика** (урахікр), **істерія** (исхвра), **фраза** (фраац), а також - **фарисей**; французькі: **армія** ^гтеє), **артилерія** (artillerie), **карабін** (carabine), **мільйонер** (millionaire - власник мільйонного капіталу), **мільярдер** (milliardaire - власник мільярдного капіталу), **сапер** (sapeur), а також **бомба, жаргон, реакція, цивілізація; англійські: концерн** (concern); італійські: **акорд** (accordo - узгодженість, злагодаженість) тощо.

Чимало іншомовних слів містять заголовки його наукових праць, зокрема: *“Містифікація чи ідіотизм?”*, *“Католицький панславизм”* та ін.

У своїй науковій практиці І. Франко часто подає іншомовний термін у первісному вигляді, наприклад: Oberund Unterbewusstsein (*“свідомість”*), Emfindungslehre (*“наука про відчуття”*), Seelentiefe (*“глибина душі”*). Подаючи їх переклад у виносках чи підрядково, вчений тим самим пропонував свій варіант національного терміна-відповідника. *“Певна річ, - писав І. Франко, - що відкидування, а часто й дуже недотепне перекладання міжнародних слів, особливо в міжнародній термінології, ще більше відділило слов'ян одних від других, а й припинення слів з одної слов'янської мови до другої робилося не раз в надто великій мірі і без приновлення до духу і звукових правил рідної мови”* (*“Слов'янська взаємність у розумінні Яна Коллара і тепер”* [8: т. 29: 72]).

Чимало іншомовних слів з'явилося в українській мові завдяки перекладацькій діяльності І. Франка. Він перекладав з різних мов і художні твори, і публіцистичні, і наукові праці. Як стверджує Т. Панько, йому належить значна частина соціально-економічних та суспільно-політичних термінів, які увійшли до українського лексичного фонду внаслідок перекладу творів тогочасних учених. Зокрема у збірці *“В наймах у сусідів”*, яка містить роздуми з приводу різних економічних теорій,

І. Франко ілюструє хаос, в якому перебувала тогочасна соціально-економічна лексика. Чимало нових слів вводить сам перекладач. *“Увагу привертає постійне тлумачення І. Франком іншомовних термінів - описове або шляхом глосів: “Амортизація (уморенє) се на око зовсім невинна штука - сплата довгу частинами...”* [6: 34]. Окрім того, І. Франко створює з іншомовних основ, а потім постійно уживає у своїх наукових розвідках терміни: *арендоване, банкрутоване, концентроване, монополізоване, продукційність, економічність тощо*. Окремі терміни нових теорій він подає майже без перекладу: *консумція, експропріація, конфіскація, продукція, експлуатація, акумуляція капіталу, продукція капіталу тощо*. Хоча в більшості випадків він намагався підбирати національні відповідники до іншомовних слів.

“Вплив однієї мови на іншу, - в розумінні І. Франка, - це не тільки зовнішній фактор, адже він пов'язаний із внутрішнім станом мови-рецептора, яка вибирає те, що відповідає її структурі й функціональному регулюванню національних

і міжнародних елементів" ("Теорія і розвій історії літератури" [8: т. 40: 40]).

Отже, творча спадщина великого Каменяра наскрізь пронизана іншомовними словами, які свідчать про глибоку обізнаність ученого, письменника, громадського діяча з мовами і культурами різних народів, про його полілінгвальну та полікультурну компетентність. Застосування своїх енциклопедичних знань на ниві рідної культури збагачувало її, ставило її в ряд високорозвинених держав Європи. Незважаючи на те, що на той час Україна ще не існувала як держава, а українська мова не мала державного статусу, І. Франко своєю творчістю доводив, що такий народ є, що мова українська існує і вона нічим не гірша за інші європейські мови, що нею можна писати не лише художні твори, а й досить складні філософські трактати, публіцистичні та наукові праці.

Література:

1. Карпенко М., Маймескул О. Нетранслітеровані іншомовні елементи в ідеостилі Івана Франка: до проблеми розв'язання ситуації "лексичного дефіциту" творчої особистості // Іван Франко і творення української суверенної держави. - К., 1996.

2. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка. - Львів, 2006.

3. Ліпкевич І. Полонізми у творах Івана Франка // Українська філологія: школи, постаті, проблеми: Збірник наукових праць Міжнародної конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському ун-ті. - Львів, 1999. - Ч. 2.

4. Онишкевич М. Полонізми і діалектизми (бойкізми) та їх коментування в творах Івана Франка // Питання слов'янського мовознавства. - 1963. - Кн. 9.

5. Панько Т. Від терміна до системи. - Львів, 1978.

6. Панько Т. Мова і нація в естетичній концепції Івана Франка. - Львів, 1992.

7. Токар В. Іншомовна лексика в мові творів І. Франка // Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 115-річчю від дня народження та 55-річчю з дня смерті І. Франка: Тези доповідей. - Житомир, 1971.

8. Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. - К., 1976-1986.

9. Ціхоцький І. Нетранслітеровані конструкції як засіб мовної характеристики (на матеріалі Франкового ідеостилу) // Вісник Львів. ун-ту: серія філол. - Львів, 2004. - Вип. 34. - Ч. 2.

Умовні скорочення

СІС - Словник іншомовних слів / За ред. акад. О. Мельничука. - К., 1985.

ISBN 978-83-8061-942-5 (całość)
ISBN 978-83-8061-912-8 (część 1)

Ministerstwo
Edukacji i Nauki

WYDZIAŁ
NAUK
HUMANISTYCZNYCH | KUL